VOJNOIZDAVAČKI
I NOVINSKI CENTAR

Za izdavača

dr ***Nikola Popović,*** pukovnik, načelnik Centra

Biblioteka
RATNA PROŠLOST NARODA
I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE
Knjiga **ČETIRISTO ŠESTA**

Glavni i odgovorni urednik
Radomir Đondović, pukovnik

Urednik
Miroslav Perišić

Recenzenti
prof, dr ***Mirko Mirković***
prof, dr ***Momčilo Zečević***

SRBIJA

U DRUGOM
SVETSKOM RATU
1939–1945

BRANKO PETRANOVIĆ

BEOGRAD
1992

Predgovor

Tema o Srbiji 1939-1945. jedna je od najsloženijih iz najnovije istorije. Koliko do juče laicima je moglo izgledati da je o njoj sve rečeno, zahvaljujući poplavi političkih ocena, prigodničarskim i publicističkim spisima, neumerenom slavljeništvu i zahuktaloj propagandi koja je nastojala da ovekoveči pobednike. U neuporedivo manjoj naučnoj istoriografskoj produkciji bili smo, takođe, daleko od stvarnog pokretanja i razumevanja nekih ključnih i kontroverznih problema. Na drugoj strani, ova se tema danas otvara u jednom vremenu kada je sve uzburkano, kada svuda oko nas vri, kada se pokreću mnoga nova pitanja oko 1941, pa i oko 1918. godine, smisla Jugoslavije i „partizanskog jugoslovenstva".

Vraćamo se, dakle, razmatranju ustaničke godine i rata u celini u času kada sve ranije vrednosti dolaze pod udar preispitivanja: događaji, ličnosti, pokreti, ideologije, nacionalne koncepcije, smisao savezništva i kolaboracije. Kriza i slom tzv. realnog socijalizma pred našim očima napravile su pravu pustoš u ranijim shvatanjima. Podsećamo na reči Mihaila S. Gorbačova, izgovorene marta 1988. u Beogradu, da će sve ono što se zbiva u SSSR-u imati značaj i za druge zemlje. Raspao se i sistem međunarodnih odnosa poznat kao krimski, osobito značajan za jugoslovenski međunarodni položaj. Naša, jugoslovenska kriza upućuje na uočavanje nekih osobenosti u odnosu na ostale zemlje tzv. realnog socijalizma, određenih drukčijim razvitkom Jugoslavije u drugom svetskom ratu, sukobom 1948. i činjenicom da ona nije bila deo lagerske zajednice socijalističkih država. Možemo li, međutim, zaboraviti i činjenicu da je Jugoslavija rano osetila krizu koju, pored svih spoljnih oznaka mirnog života, nije mogla da premosti od početka 60-ih godina? Zar Josip Broz Tito nije na Brionskom plenumu juna 1966, kada se obračunao sa Aleksandrom Rankovićem, rekao da je ilaša kriza duga skoro jednu deceniju? Nisu li se otada zemljom prelili talasi nacionalizma, kulminirajući u Cestnoj aferi, MASPOK-u i albanskim pobunama 1968. i 1981. godine? Na raznim krivinama našeg razvitka otpadale su na hiljade komunista, bilo označenih za Ibeovce, đilasovce, ranko viče v-ce, nacionaliste, liberale itd. Utopija samoupravne ideologije i prakse, sa svojim najstupidnijim postulatima - dogovornom ekonomijom i kooperativnim federalizmom - doživela je u naše vreme potpun slom.

Istoričar Mihail N. Pokrovski je isticao da je istina saglediva tek kada se zaobiđe planinski zavijutak i iza njega puknu vidici, što

prevedeno na istoriografski jezik znači da su objektivno završeni procesi i nastupile posledice.

Nauka može počivati samo na pluralizmu mišljenja, na shvatanju o antilinearnosti istorijskog procesa, jednom rečju na kritičkom mišljenju. Jednopartijski sistem je uveliko ometao razvoj društvenih nauka, a posebno istoriografije. Naučna istoriografija odbacuje zabravljenost izvora i tabuisanost tema, neprikosnovenost ličnosti - tvoraca istorije. Kod nas je glorifikacija ličnosti, međutim, bila dovedena do mitomanskih razmera. Mogla je postojati samo monumentalna istorija. Kao da je svet počinjao od nas, od 1941. godine. Kraljevina je otpisivana kao društvo bez ikakvih vrednosti, bar u političkoj literaturi. Sećamo se jednog dragog kolege s Univerziteta u Novom Sadu, koji se rezignirano pitao: „Dokle će Kraljevina biti posmatrana isključivo kao država u kojoj su džandari jeli ljude"?

Sa istorijskog stanovišta gledano, danas se otvaraju neki procesi koji su decenijama samo bili prigušeni, nikako i nestali, i koji u novoj istorijskoj situaciji izbijaju svom snagom. Stoga neki istoričari govore, zbunjeni sličnošću (analogijom) ranijih i sadašnjih pojava, o asocijativnoj istoriji. Tradicija, donekle isticana u ratu, naglo je nestala, čak je olako krštavana kao recidiv nacionalizma. Epizoda partizansko-nemačkih pregovora u proleće 1943. bila je dugo van istoriografskog tretmana, dok o njoj nije progovorio Tito 1978. godine, iako je o tome znao ceo svet od završetka rata i pisalo se u zapadnoj i literaturi na srpsko-hrvatskom jeziku. Stane Dolane je pre 15 godina osporavao sam pojam politike kompromisa u ratu 1943-1945. godine.

Danas nas iz izloga izazivaju knjige emigranata u kojima se rat i revolucija u Jugoslaviji dijametralno drukčije osvetljavaju, a istorijska feljtonistika višedecenijsko ćutanje nadoknađuje mnogim novim činjenicama, ali i senzacionalnim kazivanjima koja ne počivaju na činjeničkoj podlozi. Mnogi strani pisci, uglavnom publicisti (Nora Belof, Majki Lis, Dejvid Martin i drugi), vrše reviziju istorije Srbije i Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Danas se uveliko piše i o represijama pobednika. Od ranije smo razlikovali tri osnovna oblika ovih represija 1941-1^53: zbog kolaboracije, Informbiroa i kolektivizacije. Krajnje je vreme da se, tim povodom, otvore arhivi i nadležni državni organi objave dokumentaciju u vidu „belih knjiga", koje bi to pitanje, o kojem se govori i piše manje-više na senzacionalistički način, skinule s dnevnog reda: kada je do tog došlo, zašto, na koji način, s kakvim motivacijama, po čijem naređenju? U tome vidimo put smirivanja strasti i prevazilaženja omraza. Istoričari s takvom vrstom dokumentacije nisu raspolagali, niti danas raspolažu, ako izuzmemo neke fragmente o prinudnoj kolektivizaciji i Informbirou.

Sudbina savremene istorije je - kako bi rekao američki istoričar Artur Šlezindžer, pisac „Ruzveltovog Nju Dila" i „Kenedijevih hiljadu dana" - da u savremenosti ima onoliko svedoka „za" koliko i „protiv". Ko može sprečiti žrtve režima u poslednjih pola veka da iznose svoje

viđenje istorije? Mislimo, niko. Pre nekoliko godina pisali smo da nema apoteke u kojoj bi se mogli nabaviti sedativi za smirivanje i zaborav prošlosti, isto kao što nema tribunala koji bi osudama mogao sprečiti duh radoznalosti za saznanjem prošlosti. Nemački istoričar Ernst Nolte opsednut je istorijom fašizma ne bi li, između ostalog, sam sebi objasnio neke pojave. U sličnom je položaju i svaki drugi istoričar savremene epohe, naročito ako duže pamti.

Pluralizam gledišta nije smetnja već pretpostavka za stvaralački razvoj svake nauke, pa i istorijske, pod uslovom da se u traganju za istinom korektno primeni metodologija. Teško je, ponekad nemoguće, doći do jedinstvenih i ujednačenih mišljenja, ali u humanističkoj nauci tome ne treba ni težiti. Iskustvo istoriografije o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu kao da nam pre govori o negaciji nauke preovlađivanjem jednoobraznih tumačenja nego o njenom usponu u koncepcijskom smislu. Povodom proslave 200-godišnjice francuske revolucije pojavilo se 50-ak studija i monografija. U nekima od njih osuđen je teror revolucije, sav njen furor, ona predstavljena kao simbol giljotine, a u drugima slavljena kao pokretač novih procesa i inspirator novih ideja, kao pojava kojoj dugujemo Deklaraciju o pravima građana i Građanski zakonik; neki su francuskoj revoluciji pretpostavljali englesku, smatrajući da je ona svojom industrijskom revolucijom prokrčila puteve napretka, ekonomije, tehnološkog progresa, novih društveno-ekonomskih odnosa; uradila u materijalnoj sferi ono što je postigla francuska u političkoj i pravnoj. Pamtimo reči jednog našeg uglednog istoričara da se istina o revoluciji može saznati tek posle njenog poraza. A / /

U nauci se zna da istorijska činjenica ne mora odgovarati istoriografskoj činjenici. Sreli smo mnogo dobronamernih ljudi koji se ljute na istoričare što ranije nisu izneli neke istine. Ne pitaju se, međutim, da li su istoričari za njih znali, da li su bili u posedu izvora, da li su ih mogli izneti? Jednom smo primili pismo jedne građanke koja kaže da se „sve zna", da je sve jasno, što je tipično laičko stanovište, krajnje simplicističko, jer se stručno zaista mnogo toga ne zna.

Drugi će pokušati da mnoge od nas, dugo u struci, upozore na ranija tumačenja, različita u odnosu na sadašnja. Istorija nije, poput egzaktnih nauka, vezana striktnom strogošću istraživačkih postupaka, iako ovih nije lišena. Postoji i saznajni proces, pojava novih izvora, otkrivanje začetaka, ranije nezapaženih ili skrivenih pojava, razgrađivanje stare epohe i nastajanje nove; vremenom dolazi i do boljeg razumevanja odnosa nove istorijske osnove i ranijih procesa i starih ideja, prividno prevaziđenih ideologija (nacionalnih i drugih). No, uprkos svemu tome, sve što je korektno činjenički urađeno do sada nastavlja da živi kao trajni fond saznanja.

Jednopartijska vlast je u nas trajala 45 godina, više nego dugo, bez presedana za demokratske zemlje, vlast bez ikakve stvarne kontrole: parlamentarne, finansijske, sudske itd. Stoga tek sada otkrivamo neke začetke budućih kriza (pitanje strategije ćutanja u slučaju genocida,

separatizam albanskih komunista koji su 1941. stigli iz Albanije, različita merila prilikom oblikovanja federalnih jedinica, pozadinu finansijskih transakcija, tajnih nagodbi vrha, potmule frakcijske borbe u odavno nejedinstvenom rukovodstvu itd.). Jedan naš ugledni sociolog, blizak istoriji, obratio se nedavno, u Domu omladine u Beogradu, pitanjem istoričarima: zašto oni ranije nisu kritikovali Titov kult, njegovu autoritarnu vlast, politički cezarizam? Pored toga što znamo da je politički vrh bio neprikosnoven, nedodirljiv, gotovo sakralan, a na drugoj strani snabdeven svim mogućim represivnim mehanizmima, možemo li smetnuti s uma da istorija, kao nauka pojedinačnih činjenica, ne može da u svakom takvom pokušaju ne prodre u konkretan životopis i tajne oblike vršenja vlasti. Sociolog je mogao da govori o harizmi, naravno sa svim opasnostima prilikom iznošenja njene opšte oznake, ali istoričar bi sebi ispisivao smrtnu presudu ukoliko bi konkretno sudio 0 ranijem i sadašnjem životu vođe (pod pretpostavkom da je taj život 1 poznavao u svim pojedinostima), njegovim promašajima, apsolutističko-diktatorskom stilu vođenja politike. Kafkin Jozef K. kaže da nije sve u tome što će nas zatvoriti, nego u onome što dolazi sa osudom, što je prati. Kako drukčije objasniti da su vitrine naših knjižara već decenijama bile pune najraznovrsnije literature koja je imala kritičan odnos prema marksizmu, komunizmu, socijalizmu, kolektivizmu, revoluciji, itd., ali da su se knjige iz oblasti savremene istorije iz pera stranaca mogle tek na prste prebrojati, i to od pre nekoliko godina, najpre od pisaca koji su prihvatali vladajuća politička shvatanja o istoriji prošlog rata i samoupravljanju.

Znači li to da istoričari imaju pravo na oproštajnicu? Nije reč o tome. Postoje radovi i neka ih stručna kritika i javnost, starije i novije generacije istoričara, savremene i buduće, ocenjuju. Kome iz struke nije poznato da su mnogi radovi u pomenutom vremenu napisani lege artis, kako o Kraljevini Jugoslaviji, tako i o vremenu rata i revolucije, pa delom i o posleratnom periodu. To je pošlo za rukom svakom onom posleniku muze Klio koji je izveo preciznu rekonstrukciju, svesno operisao činjenicama, što sadrži implicitnu kritiku; uočavao i otvarao neke nove probleme, postupno osvajao prostor stvaralačkog ispoljavanja. Možemo pomenuti na desetine takvih radova: o stranačkom životu i parlamentarizmu u Kraljevini SHS, preuređenju Jugoslavije 1939, 27. martu, levim zastranjivanjima kako se nekad govorilo, jer se danas ovaj pojam odbacuje kao eufemizam, konferenciji u Bujanu, anatomiji partijskog bića posleratnog sistema, oblikovanju Srbije kao složene federalne jedinice, izbeglicama u prošlom ratu, represivnim merama Nemaca u Srbiji 1941, tzv. Užičkoj republici, ratnim zločinima itd.

Apologetska, himnična i jednostrano afirmativna literatura je za nama. Stišava se pomalo i talas gladi za senzacionalističkom literaturom o Srbiji i Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, smanjuje interes za istoriju „kroz ključaonicu". Objektivni proces saznanja proverava ili će tek proveravati razne teorije konspiracije i zavera, raznih mistifikacija,

izvesnih ili izmišljenih. Traje još, međutim, interegnum u kome je nadvladavala ili još nadvlađuje neproverena i metodološki nekorektna, samim tim kvaziliteratura, okrenuta ranijim vulgarnim i jednostranim projekcijama ili savremenim nacionalističkim skretanjima po svaku cenu. Smemo li zaboraviti da se preko ranije i sadašnje literature i te kako ostvarivala i ostvaruje politička instrumentalizacija nesvojstvena naučnom stvaralaštvu? Smatramo da istoričar mora raditi u skladu sa dihotomnim bićem istorijske nauke, to jest da se događaji pre pola veka ili više moraju posmatrati sine ira et studio, saglasno onovremenom odnosu snaga i hijerarhiji vrednosti (političkih, ideoloških, moralnih itd.), bez modernizacije, ali, na drugoj strani, da istoričari pripadaju svome vremenu, svojoj epohi, da su čeda svoga doba, što ih obavezuje da sagledavaju i neke pojave koje su svojevremeno bile nevidljive, neupadljive ili sasvim marginalizovane, a u suštini od velikog značaja za tekući i budući istorijski proces. Na tom pitanju izbijaju i izbijaće sukobi sa ljudima koji ne poznaju rad istoričara, prigovarajući im da su zanemarili neke pojave na račun drugih, da se povode za menama i potrebama svoga vremena i vladajuće politike, da insistiraju na nekim pitanjima koja ranije nisu spominjali (kao da su im ona i morala biti u vidnom polju), ne razumevajući da su distanca i rasplet procesa uslovili dato posmatranje, a ne političko-kalkulantski odnos istoričara. Naravno da izneto razgraničenje ne mora u praksi uvek isključivati i vanintelektualne i vannaučne razloge u tumačenju.

Saznajni otpor će nastajati i kod one kategorije ljudi koje obično podvodimo pod dogmatski tip, koji apriorno odbacuje raznovrsniju i protivurečnu scenu na kojoj je tekao sukob osnovnih društvenih i političkih snaga. Jesmo li u pravu da previđamo da je decenijski teklo indoktriniranje ljudi, putem simplifikacija, koji pod dugim uticajima samo jednog viđenja (koje može biti određeno i vrlo prozaičnim razlozima) nisu danas sposobni da raspravljaju u duhu slobodnog ukrštanja mišljenja, s tezom i antitezom, modelom i kontramodelom, argumentom „za" i argumentom koji mu protivureči, bez ugrožavanja svoje individualnosti. Mi vidimo samo u takvom postupku način probijanja istine.

Obeležavamo 50 godina od ustanka naroda Jugoslavije u vremenu koje odlikuje postojanje dve prilično oprečne literature o događajima koji su 1941. delili Srbiju. Za nas to nije neobična pojava, najmanje tragična, već izraz proteklog vremena, izmenjene istorijske situacije, dosegnutosti slobode rasprave, razvoja istoriografije. Čak i kada se te literature drastično ne slažu, najmanje postoji razlog za uzbuđivanje. Sta više, znak su da se i u istoriografiji „nešto kreće". Sukobi gledišta - pod uslovom da se politički ne funkcionalizuju - mogu samo dovoditi do rasplitanja problema u istoriografiji, kroz mirnu, razložnu raspravu, bez povećanja temperature. Naučna rasprava treba da razdvoji seme od kukolja, odstrani plevu, otkrije suštinu istorijskog zbivanja.

Jednostrana i osiromašena politička i naučna svest o minuloj epohi samo je za kratko mogla odložiti razmišljanje o našoj nedavnoj prošlosti u racionalno-kritičkim kategorijama. Sve što je ideološki žrvanj mrvio i istiskivao, deformisao i sumnjičio skoro 50 godina počelo je da se propušta kroz filter kritičke valorizacije. Nije reč o nasilnoj ili isforsiranoj reviziji istorije već normalnom preispitivanju, kao rezultat završenih istorijskih procesa jedne epohe.

Istorijske sastavnice iz stare ili nove istorijske osnove mogu se nalaziti i nalaze se u našem vremenu, pa i u budućnosti. Izgledaju nam nerazumni oni koji ovu pojavu podvode pod robovanje istoricizmu, odvlačenje pažnje od sutrašnjih raspleta, svađalački kompleks, štetno kopanje po utrobi bivšeg društva, nepotrebno zadržavanje u suterenima istorije, jednako kao i oni što do tačke apsolutizacije precenjuju razumevanje svoga doba isključivo posredstvom istorije. Neprihvatljivo nam je i nihilističko stanovište po kome su istorijska iskustva generacija različita i neponovljiva, jer svaka generacija želi da istutnji energiju koju nosi na svoj način, pa i shvatanje da je reč o „beskraju neponovljivih pojedinosti" koje kao „individualizovane" nemaju nikakvu vrednost za upoznavanje života. Svakako da u tome ima reakcije i na politiku koja je instrumentalizovala istoriju, nesposobna ili nespremna na stvaralačko poimanje prošlosti, budući zasenjena dnevnom angažovanošću umesto apsorbovanjem „sume znanja".

Za nas izgradnja racionalizovane istorijske svesti nije manji zadatak od osiguranja vlastitog etničkog bića od strahovitih pretnji koje su se nad njime nadnele, demokratizacije društvenog i političkog života, modernizacije privrede i otvaranja prema svetu, obustavljanjem savremenog bezumnog rata nametnutog srpskom narodu, jer ona doprinosi - pa i uslovljava - brže i doslednije izlaženje iz jednog prevaziđenog doba u novo. Shvatanje o značaju racionalne istorijske svesti jedna je od bitnih pretpostavki za taj novi iskorak. Ništa površnije od potcenjivanja ove komponente, njenog tretmana kao periferne pojave, vida zaplitanja savremenosti kontradikcijama prošlosti.

Svest sadašnjice ne može biti imuna od sastojaka svesti iz prošlosti, pogotovu ako je ona bila burna kakva je bila u našem prostoru 1939-1945. godine. Održavala se i prenosila putem raznih „graditelja" ove svesti, čineći da razlikujemo naučnu i laičku svest, razne oblike i manifestacije paralelne istorijske svesti (porodične, plemenske, školske, crkvene, stranačke, itd.). Bez namere da aktuelizujemo ili funkcionalizujemo istoriju, uvereni smo da ona i danas utiče na naša opredeljenja, pa da je i neophodna u predviđanju budućnosti kao inspirativno vrelo, opomena zaostalosti, lakomislenosti zabluda i ideoloških zaslepljenosti, vid identifikacije opštih tendencija kretanja. Istorijska svest je tim neophodnija i značajnija u životu, jer se široko rasprostire, gotovo na celo društvo, stvarajući i oblikujući praktično društvenu svest.

Svest o daljoj i nedavnoj prošlosti može se prenositi na naučni način, uvažavanjem raznovrsnih sadržaja i svih protivurečnih činjenica od kojih je ona satkana, činjenica koje ne moraju uvek biti i autentične, što zavisi od stepena razvitka istorijske nauke, tradicija i pogleda naroda u celini. Koliko li je samo poslednjih decenija istorijska svest bila opterećena mitomanijom?

Ne želimo da izgubimo iz vida koliko i sadašnjost može uticati na formiranje svesti u službi ciljeva vladajućih snaga. Tek nedozvoljivo je da istorijska svest danas bude falsifikovana, potisnuta ili izopačena ideološkim sadržajem. Isto tako, nikako ne bi valjalo da se ponovi da se novo kalendarsko vreme utvrđuje od ulaženja novog vladajućeg subjekta u istoriju, gašenjem prethodnih istorijskih pojava, raskošnih i raznolikih, sabijanjem ukupnih procesa u oklop ideologizovanih viđenja.

Istorijska svest može se manifestovati u racionalnom prilazu i razumevanju spletenih procesa i pojava i procesa, ali i izazivanjem nerazboritih strasti koje vuku poreklo iz nekih drukčijih istorijskih situacija, različitog društvenog tla i međunarodnog konteksta. Ima li išta gore od suženih optika istorije, kojih izgleda da ne nedostaje i u našem vremenu? Recimo, jedne, opšte rasprostranjene koja nije uspela da u socijalističkom reformizmu poslednjih 40 godina uvidi ograničenosti koje su omogućavale, čak i olakšavale, održavanje autoritarne vladavine. Ili, shvatanja da je naša kriza rođena u savremenom razdoblju ignorisanjem da je raspadanje Jugoslavije staro preko 30 godina, čija su spoljna obeležja izražena u nacionalističkim plimama, nacionalnim ekonomijama, shvatanju o Jugoslaviji kao tranzitnoj stanici, pretvaranju internacionalista u nacionaliste, rastakanju Jugoslavije ekstremnom decentralizacijom koja je vodila uobličavanju republičkih država i omogućavala nacionalne homogenizacije višenacionalnog društva, degradiranja jednih naroda na račun uzdizanja drugih, čak i onih kvalifikovanih kao nacionalne manjine (narodnosti). Posebnu opasnost predstavlja osvajanje fatalizma kojemu na ruku ide zlosretni tekući jugoslovenski rat koga se užasavaju i oni koji ga vode, narodi oko nas, evropska i svetska javnost. Kao da su se otkinule neke mračne snage koje žele da se uzajamno unište, poseju mržnju za večita vremena, ostave za sobom ruševine i trajno traumatiziraju svesti. Kao nesumnjivu žrtvu vidimo srpski narod, još ugroženiji nego što je bio u prošlom ratu. Sa svim uvažavanjima realnosti izražene u godinama i decenijama totalitarizma i ćutanja o srpskom egzistencijalnom pitanju, smemo li se danas prepustiti fatalizmu da je trajni etnički sukob naša sudbina narednog veka? Zar ne moramo najzad shvatiti da civilizacijski hod ne možemo uvek počinjati iz početka? Ako prihvatimo model mišljenja o neizbežnosti etničkih sukobljavanja onda ćemo iznova počinjati i nanovo se stropoštavati u provaliju davnoprevaziđenih vremena. Naravno, ako preživimo! Nacionalni, socijalno-kulturni i modernizacijski emancipativni proces nisu jedan drugome suprotstavljeni, sa svim uvažavanjem patologije^ (nacionalističke i druge) oko nas, ako se o razrešavanju

nacionalnog čvora i rasplitanju nesumnjivih protivurečnosti bude razmišljalo na trezven način. Samo na osnovi jedne moderne socijalno-ekonomski integrativne osnove može izrasti osećanje zajedništva mešovitog prostora koje neće ugrožavati nijednu nacionalnu individualnost, amalgamisanjem nacionalnih prava sa građanskim. Otuda nam i te kako ispada važno razumevanje razmeđa epoha u čijem interregnumu živimo, sa sposobnošću da civilizacijski prođemo između scila i haribda današnjice. Nacionalističko-klerikalna agresija na srpski narod u Hrvatskoj ne vuče samo korene iz prošlosti već i iz savremene nemoći demokratskih snaga da se suprotstave vladajućem totalitarizmu. Pretnja svake nacionalne homogenizacije izaziva opasnost da se na tuđi totalitarizam odgovori uspostavljanjem vlastitog, što bi bilo najtragičnije u razrešavanju jugoslovenske krize.

Koliko li je njih živelo u zabludi da su moguće promene jugoslovenskog (uopšte, svetskog) socijalizma evolutivnim putem? Kratkotrajni razvoj energično je demantovao ovu i srodne zablude, kao rezultat krivih osnova na kojima je ova društvena osnova počivala, sa nespojivošću nekih ključnih odredbi tzv. socijalizma sa demokratijom i racionalnom ekonomskom organizacijom, pa i socijalnom pravdom i moralnim sistemom vrednosti. Mnogi i danas grade fatalističku sliku naše sudbine na etničkom konfliktu do tačke obostranog krvoliptanja. Zašto zaboravljati da postoji treći, demokratski put koji može zaštititi ugroženi nacionalni organizam srpskog naroda kroz istovremeni proces demokratske transformacije društva. Nema prve i druge faze; postoji samo jedinstveni proces nacionalnog i političko-socijalnog oslobođenja, kao sinhronizovan i sintetički sliveni proces. Emancipativni proces je kompleksan i simultan, ne trpi faze i prioritete, odlaganja - prvo nacionalna integracija a onda demokratski preobražaj, jer mora biti izražen u jedinstvenoj formuli, gde se demokratija ne zahteva u ime dekora već zbog izmena „iznutra", kao najuspešnije nacionalne integracije. A kada kažemo „demokratija" mislimo na proces odlučivanja, uticaj u donošenju odluka, a ne manifestativnu stranu stotina stranaka i kakofonije mišljenja.

*

Rad o Srbiji u drugom svetskom ratu zasnovali smo na delu novih istraživanja u arhivima, pre svega Arhivu Jugoslavije, u kome se nalazi i deo strane dokumentacije fotokopirane u Britanskom državnom arhivu (Public Record Office), bivšem arhivu CK SKJ (sada u Arhivu Jugoslavije), Arhivu SSIP-a, Vojnoistorijskom arhivu, Arhivu Josipa Broza, Arhivu Srbije, Dokumentaciji CK SK Srbije i drugima. Pregledana je brojna štampa koja je izlazila za vreme rata i okupacije u Srbiji (kolaboracionistička, četnička i ona narodnooslobodilačkog pokreta). Kritički je pretresena obimna objavljena građa (narodnooslobodilačkog pokreta, četnička, nemačka, italijanska i mađarska). Radeći više godina

na jugoslovensko-sovjetskim odnosima u drugom svetskom ratu, koristili smo i deo sovjetske dokumentacije koja se odnosi na Srbiju uoči aprilskog rata, u toku rata, a naročito u završnoj fazi rata (1944-1945. godina). Tema se nikako nije mogla savladati bez konsultovanja i koriščenja ogromne literature koja je nastala poslednjih 45 godina, uključujući i do juče zaobilaženu literaturu na srpsko-hrvatskom jeziku koja je izlazila u inostranstvu (tzv. emigrantsku literaturu). Reč je o literaturi različitog kvaliteta i karaktera: memoarskoj istoriografiji (sećanjima, memoarima, dnevnicima, zapisima iz vremena rata ili naknadnim evokacijama), hronikama pojedinih događaja, mesta i regija, pregledima pojedinih oblasti u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji (zapadne, istočne, južne i centralne Srbije, Sandžaka itd.). Preovlađuje publicistička istoriografija koja, inače, dolazi pre istoriografije ili egzistira uporedo sa prvim istoriografskim pokušajima. Naučnoj istoriografiji pripada više dela (monografija, studija i rasprava) koja su neizostavna kao osnova bilo kojeg kompleksnijeg rada. Kako bismo zaboravili nekoliko pokušaja sintetičkih pregleda o Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji i Sandžaku? Vojni istoričari dali su ozbiljne priloge 0 vojnim operacijama na tlu Srbije, Vojvodine, Kosova i Metohije, Sandžaka, borbama NOV sa četnicima, okupatorima (nemačkim, bugarskim, mađarskim i italijanskim), ilegalnom otporu u gradovima, sadejstvu NOVJ i Crvene armije, završnim operacijama za oslobođenje Srbije i učešća srpskih brigada i divizija u sklopu NOVJ u oslobođenju Jugoslavije. Sagledavanju regionalnih pojava i Srbije u celini u drugom svetskom ratu pomogle su publikacije sa zajedničkih skupova istoričara 1 učesnika događaja.*

Nesumnjivo da istoriografija nije razrešila neka bitna pitanja vezana za istoriju Jugoslavije i Srbije u drugom svetskom ratu. Ovu tezu ne opovrgava izrazito velika produkcija pod vidom istorijske nauke. Tek nestajanjem stare epohe, na dobroj dokumentalističkoj osnovi, našoj i stranoj, otvaraju se i otvaraće se stara i nova istoriografska pitanja, račvati istorijsko interesovanje, čuti naučna kritika. Srbija ima razloga da proučavanju perioda 1939-1945. posveti u budućnosti više pažnje, jer je u tome zaostajala, bivajući pritisnuta raznim predratnim, ratnim i posieratnim zabludama i hipotekama. Zaostajalo se iz političkog oportunizma, kojem se znala priklanjati i nauka. Potpadalo se pod uticaj parcelne obrade Srbije i pokrajina. Nastajalo je mnogo sličnih knjiga sa onima o perifernim pitanjima koje nisu proširivale krug saznanja. Neki kvazi istoričari proklamovali su tezu da je istorijska istina samo ono što se prihvata u svim krajevima Jugoslavije. Učesnici, kao kazivači istorije, nisu mogli biti pouzdan izvor kazivanja. Udaljavanjem od događaja sećanja su bledela, dogmatika prvobitnih shvatanja sve više osvajala, emocije preplavljivale. Otpadanjem iz vladajućeg

U iscrpnom naučnom aparatu navedena su sva korišćena dela, uključujući i neobjavljene rukopise, koja su nam služila za činjeničku rekonstrukciju, izvođenje analiza i uobličavanje koncepcije.

sistema, kod mnogih se javljao suprotan fenomen - hiperkriticizam. Osudom stare epohe od strane istorije nestaje nekadašnje monolitno jednozvučje i pogledi obloženi ideološkim normativizmom. Kome danas još nije jasno da se ne možemo ne suočavati s drukčijim gledištima, reinterpretacijama, različitim vrednovanjima istih događaja?

Nastojali smo da selektivnim kritičkim pristupom činjenicama uobličimo osnovnu koncepciju našeg sintetičkog pokušaja, raščlanimo sastavnice ove retko složene i razuđene pojave, izvedemo zaključke koji se zasnivaju na danas saznatoj empiričkoj osnovi sadržanoj u izvorima, objavljenoj građi, memoarskoj, publicističkoj i naučnoj istoriografiji.

Naš rad ima nekoliko novina u smislu predmetnog određenja teme, njenih hronoloških okvira, metodologije obrade, osnovne koncepcije. Čitaoca može iznenaditi naslov monografije i vremensko određenje teme 1939-1945. godine. Zar se Srbija može identifikovati i individualno odrediti u Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941? Sa stanovišta međuratnih administrativnih podela kao samostalna jedinica unutrašnjeg uređenja svakako da ne može. Odbacimo li, međutim, taj formalni momenat, mislimo da je primenjeno rešenje racionalno, pa i naučno legitimno. U prvom redu zato što je 1939, kada dolazi do pokušaja preuređenja Jugoslavije - do tada države centralističke strukture zasnovane na unitarističkim osnovama, sa svim uvažavanjem političkih promena za vreme vlade Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ) otvoreno srpsko pitanje postavljanjem na dnevni red formiranja srpske jedinice u Kraljevini Jugoslaviji. Na drugom mestu, period 1939-1941. obeležen je postojanjem snažne opozicije u srpskom narodu namesničkom režimu iz unutrašnjepolitičkih, nacionalnih i međunarodnih razloga, što će dovesti do prevrata 27. marta 1941, koji suštinski posmatrano uveliko ima srpsko obeležje, to jest sa stanovišta glavnih učesnika prevrata, masovne reakcije srpskog naroda na prevrat i posledica koje su prvenstveno pogodile taj narod.

Predmet obrade je Srbija shvaćena u svom sadašnjem integralnom obliku (Republika Srbija) obuhvatajući Srbiju, Vojvodinu, Kosovo i Metohiju i deo Sandžaka. Težište rada je na Srbiji; pomenute oblasti i pokrajine tek su predmet opšte analize uočavanjem njihovih osobenosti (operativno-partijskih, teritorijalne strukture KPJ, etničke složenosti, različite hronologizacije događaja, karaktera tla, ustaničke tradicije, nacionalno-verskih podela, ekonomskog bogatstva ili nasuprot tome zaostalosti i nerazvijenosti u socijalno-privrednom značenju, različitih okupatora i metoda vladavine itd.). U najopštijim linijama nisu mogle izostati analize koje otkrivaju položaj i stradanja srpskog naroda koji je po projektu iz 1940. trebalo da se okupi u tzv. Srpskoj zemlji ili srpskoj jedinici. Usvajanje primenjenog postupka proizilazilo je iz težnji da se sagleda jedinstvena sudbina srpskog naroda, odnos matice i delova, osećanje u srpskom narodu o zajedničkoj ugroženosti od domaćeg i međunarodnog fašizma, ali bez pretenzija da se iscrpno

obuhvati istorija srpskog naroda u drugom svetskom ratu u celini; ograničili smo se na ukazivanje srodne sudbine njegovih delova pod brutalnim terorom, nacionalnom diskriminacijom i denacionalizacijom (pod Bugarima i Mađarima), te genocidnim uništenjem (u NDH i tzv. Velikoj Albaniji).

Metodološki gledano, pored pomenutog integralnog pristupa istoriji Srbije u prošlom ratu, naš prilaz ima još jednu osobenost - reč je o radu okvirnog karaktera, sa tretmanom osnovnih društveno-političkih snaga, njihovih podela i sukoba, sa opštom vojnom, političkom i državno-pravnom institucionalizacijom. Izostale su podrobne rekonstrukcije vojnih i partijskih zbivanja, organizacionih promena i personalnih sastava (u kojima su se inače mnogi pisci pre nas iscrpljivali, pa čak i fetišizirali mnoge pojedinosti, čime ni najmanje ne želimo potcenjivati njihov napor, jer ostaju trajni fond faktografskog saznanja), ali su kao vladajuća tendencija jednog vremena zasenjivali neka bitnija, suštastvenija pitanja Srbije i srpskog naroda u prošlom ratu.

Posvetili smo, više nego što je to do sada bilo uobičajeno u pojedinim istraživanjima, značajnu pažnju međunarodnim odnosima Jugoslavije i Srbije u njoj, suštini politike kompromisa, specifičnom načinu međunarodnog priznanja smene vlasti u Jugoslaviji.

Sa stanovišta novih činjenica i saznanja posmatrano je i analizirano stvaranje jugoslovenske federacije i mesto Srbije u njoj.

Daleko više nego ranije, uporedo sa narodnooslobodilačkim pokretom, posmatrana je i njegova glavna ri val na sn aga -„četnički pokret Dragoljuba Draže Mihailovića".

U našoj monografiji ima nedovršenih pitanja, tek otvorenih, koja podstiču istraživanja, jer ne.mogu biti rešena bez preciznih analitičkih rekonstrukcija novih istraživača.

Odustajući od obrade vojne istorije, sem najvažnijih operacija koje su skrivale političke namere kako komunista tako i četnika, kao glavnih suparničkih snaga na istorijskoj pozornici prošlog rata, davali smo prednost političkoj strani događaja, državno-pravnoj strukturi u procesu izgrađivanja, odnosima u vrhu pobedničkog pokreta, protivurečnostima politike kompromisa.

Smatrali smo, takođe, da bi rad bio necelovit ukoliko bismo izostavili život srpskog društva za vreme rata: ideološka shvatanja, politička strujanja, odnos prema fašizmu i antifašizmu, „novom poretku" i demokratskom svetu, privredne probleme, socijalne odnose, pitanje nacionalne integracije, „ruski faktor" i osećanje slovenske uzajamnosti, kulturne manifestacije na okupiranoj i oslobođenoj teritoriji, prosvetnu politiku, prihvat izbeglica, narodno zdravlje, vojni sanitet, život na selu i u gradu jednom rečju, pod uticajem okupatorsko-kolaboracionističkog terora i isključivosti osnovnih protivnika oličenih u narodnooslobodilačkom i četničkom pokretu Mihailovića.

Gotovo sve knjige o ratu i revoluciji, bilo o Jugoslaviji ili Srbiji, pisane su kao neke odvojene i izolovane deonice, kao da nije bilo

istorijskih tokova pre 1941. ili kao da je život počeo tek od naše „pobede". Izdvajanjem Jugoslavije ili Srbije iz istorijskog konteksta pre 1941. gubi se ranije civilizacijsko tlo, tradicije, istorijska svest kao trajno stanje duha, generacione spone itd. Pokušali smo, bar donekle, da izbegnemo ovu jednostranost, inače slabost svake mlade pobedničke snage u nas, zaslepljene svojim istorijskim doprinosom i delom.

Iz naše koncepcije proizilazi da je Srbija, odnosno srpski narod, .-p/— jmaia kijučnu ulogu u prošlom ratu: kao žrtva, narod koji je najviše stradao, doprineo obnovi druge Jugoslavije i pobedi narodnooslobodilačkog pokreta. Iz istraživanja proizilazi da je narodnooslobodilački pokret dobio bitku za Jugoslaviju onda kada je preveo na svoju stranu srpski narod u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji, Kordunu, Gorskom kotaru i Slavoniji, Sremu („zapadno srpstvo"), na Kosovu i Metohiji, a na drugoj strani pobedio u borbi za Srbiju u leto 1944. godine. Iz programa i operativnih planova suparničkih snaga u prošlom ratu jasno proizilazi da su i jedan i drugi pokret - narodnooslobodilački i pokret Mihailovića - u Srbiji i srpskom narodu gledali faktor koji odlučuje u prošlom ratu.

Za zaključak o neravnomernosti narodnooslobodilačke borbe u Srbiji moraju se uzeti relevantni kriteriji. Naime, ustanak u Srbiji posmatran u procesu juli-septembar 1941. označio je kontinuitet sa 27. martom 1941, a Srbija je od leta 1944. trajni vojno-ekonomski poligon za dovršavanje oslobođenja ostalih delova Jugoslavije u zajednici sa ostalim snagama NOVJ. Srpski vojnik je u sastavu jedinica NOVJ, kao i u prvom svetskom ratu, dopro na krajnji severozapad, na tromeđu Jugoslavije, Italije i Austrije.

Od raspleta u Srbiji 1944. godine zavisilo je i međunarodno priznanje Jugoslavije. Trudili smo se da u konkretnom istorijskom obliku i argumentovano pokažemo kako su sve velike sile u ratnom sukobu - Nemačka, na jednoj strani, a SSSR, Velika Britanija i SAD na drugoj - u Srbiji gledale čvor jugoslovenskog pitanja. Na tom istom tlu, u Srbiji, internacionalizovano je 1941. jugoslovensko pitanje, kao rezultat sukoba dva pokreta otpora različitih nacionalnih i ideoloških ciljeva izraženih i u njihovim dijametralno različitim strategijama u toku prošlog rata.

Zbog svih pomenutih i drugih momenata: vojnog odnosa snaga sukobljenih pokreta, različitih interesa njihovih međunarodnih pokrovitelja, nacionalnog sastava NOVJ, rasprostranjenosti i teritorijalnoj izmešanosti srpskog naroda u Jugoslaviji, federalizacije Jugoslavije u toku rata, istorija Srbije u izvesnom smislu predstavlja istoriju Jugoslavije u drugom svetskom ratu. U najsumarnijim linijama i uzročno-posledičnim odnosima pokušali smo to i da pokažemo. Položaj najvećeg jugoslovenskog naroda nije mogao da ne tangira ostale narode Jugoslavije i obratno položaj ostalih srpski narod.

Istorija Srbije u drugom svetskom ratu, dakle, nije se mogla posmatrati van jedinstvene jugoslovenske revolucije, ali sa svojim

osobenostima, nacionalnim i istorijskim identitetom, u okviru veza sa narodima Jugoslavije, sa kojima Srbija graniči, sem sa Slovenijom, a na drugoj strani i u okviru veza sa ostalim susednim balkanskim i srednjeevropskim zemljama.

Rukovođeni iznetom namerom da izvedemo osnovnu rekonstrukciju događaja s uopštavanjem procesa, ispuštali smo niz pojedinosti, detaljnih određenja pojava, pobliže argumentacije usvojenih i ostvarivanih odluka. Po cenu opšteg reljefa izostavljali smo događaje od značaja za pojedine organizacije, vojne događaje, inače isprekidane i fragmentarne, kao rezultat osipanja, desetkovanja ili gašenja pojedinih odreda, sa njihovim probijanjem, kasnijim obnavljanjem, raspuštanjem, lokalna savetovanja, ilegalni rad u gradovima, uopšte na okupiranoj ili poluslobodnoj teritoriji. Izostavljeno može biti uzeto za manu našeg rada, ali preovlađivanje analiza osnovnih procesa i za njegovu vrlinu. Prepuštamo ocenu čitaocu.

*

Ne možemo da ne zahvalimo Vojnoizdavačkom i novinskom centru na razumevanju za prihvatanje i objavljivanje našeg rukopisa. Kako bismo mogli zaboraviti koliko nas je dr Nikola Popović, načelnik Centra, podsticao i ohrabrivao da rukopis završimo, da ne posustanemo? Odavno nismo naišli na urednika koji je sa toliko stručnosti i ažurnosti bdio nad našim rukopisom u fazi prijema, ocene i štampanja, kao što je to radio Miroslav Perišić. Urednikova neumorna briga i savesnost ostaju nam u svesti kao najsvetlija tačka u izdavanju rukopisa. Profesori M. Mirkovic i M. Zečević su nam, kao recenzenti rukopisa, značajno pomogli u njegovom poboljšanju. Više je rešenja u našem rukopisu za koja smo ostali njihov dužnik. Našu zahvalnost dugujemo i mnogim kolegama - istoričarima Jugoslavije i Srbije u drugom svetskom ratu, sa kojima smo u toku rada na ovom rukopisu plodonosno izmenjivali gledišta. U iskrenoj zahvalnosti ne možemo izostaviti saradnike hranilišta građe u kojima smo proteklih godina radili (dr Kosari Vukasović, načelniku Dokumentarnog odeljenja SIP-a, mr Nikoli Žutiću i Miladinu Miloševiću iz Arhiva Jugoslavije, dr Slavku Vukčeviću, Radislavu Nikoliću i Miloju Pršiću iz Vojnoistorijskog instituta, dr Milovanu Bosiću, direktoru bivšeg Arhiva CK SKJ, mr Ljiljani Marković i Milanu Terziću iz Arhiva J. B. Tita i drugim kolegama), nailazeći na punu kolegijalnu predusretljivost i pomoć u pronalaženju građe za našu temu. Zahvaljujemo Nataši Nikolić na jezičkoj redakciji teksta, Slavoljubu Kujundžiću na tehničkoj obradi rukopisa i Dragani Lacmanović na likovnoj obradi korica. Milka Radović je kao i uvek do sada savesno prekucala tekst rukopisa, na čemu joj svesrdno zahvaljujemo.

ČEST AH ZR VC.m
Inv. br. V-212.655/4

Glava I

Srpski narod u prvoj fazi drugog svetskog rata 1939-1941.

Stvaranje Banovine Hrvatske i otvaranje srpskog pitanja

Stvaranjem Kraljevine SHS Srbi su smatrali da je rešeno srpsko pitanje otvoreno 1804. okupljanjem svih Srba, sem manjeg broja u Rumuniji i Mađarskoj, u jedinstvenoj jugoslovenskoj državi. Kao pijemonteška snaga u procesu ujedinjenja, Srbija nije mogla da ne da i pečat prvoj jugoslovenskoj državi: karakteru ujedinjenja, obliku vladavine, unutrašnjem uređenju.

Organizacija vlasti Kraljevine SHS počivala je na etničkom unitarizmu, koji je prema onovremenim shvatanjima najbolje mogao obezbediti interese srpskog naroda. Sam naziv države bio je izraz shvatanja o troimenom narodu. Formula o etničkom unitarizmu bila je 1914-1918. i u međunarodnoj funkciji ujedinjenja, kada je s pozivom na nacionalni razlog razarana višenacionalna struktura polufeudalne Austro-Ugarske. Vreme krajem prvog svetskog rata i posle njegovog završetka proticalo je u znaku prvenstva nacionalnog u Evropi, kao neke vrste „legitimno priznate norme" (Benedikt Anderson). Eksperimentom kralja Aleksandra 1929. nacionalna ideja je sa svojom ideološkom podlogom - integralnim jugoslovenstvom - dovedena do apsurda nedeljivog narodnog jedinstva (jedna država, jedan narod), imajući za posledicu slabljenje jugoslovenske državne ideje i obnovu nacionalnih programa, od kojih se onaj hrvatski zaodevao u federativno-konfederativno ruho.

Da li su svi „partneri" bili jednaki u stvaranju Kraljevine SHS? Hrvatska istoriografska teza insistira na nejednakosti, ali bez uvažavanja činjenica istorijske stvarnosti u smislu odnosa snaga. Srbi su imali slavu pobednika (hrvatski nacionalisti cinično kažu nad dva „krepana carstva"), dinastiju, vladu, vojsku, diplomatski aparat, podršku saveznika, iako bez formalnih ugovornih odnosa; novostvorena država se preko Kraljevine Srbije pojavila na Mirovnoj konferenciji, sve do međunarodnog priznanja; u Jugoslovenskom odboru je bilo malo političara od autoriteta (sem Franje Šupila i Ante Trumbića), uglavnom plaćanih od srpske vlade, sa izuzetkom dva-tri člana; Jugoslovenski odbor je delovao kao propagandna tribina ne uspevši da dobije međunarodno priznanje. Nezavisno od volje Hrvata i Slovenaca, Antanta je imala obaveze prema Italiji iz 1915. godine, na osnovu tajnog Londonskog ugovora. Država SHS nije bila međunarodno priznata, a njena teritorija

se na osnovu odluke savezničke komande pod Franse D' Epereom smatrala neprijateljskom. Novoproglasena Država SHS bila je, uglavnom, bez vojske i izložena italijanskoj ekspanziji.

U istoriografiji se postavlja i pitanje: da li je volja naroda opredeljivala stvaranje Kraljevine SHS? Milorad Ekmečić se upustio u „merenje" te volje i našao da je ona ipak postojala, naravno ne izostavljajući katoličke otpore, kao i različita raspoloženja naroda u Dalmaciji i severnoj Hrvatskoj.^ No, volja se u takvim istorijskim situacijama nikada ne može matematički izračunati. Volja naroda Vojvodine i Crne Gore legalizovana je odlukama novosadske i podgoričke skupštine novembra 1918. godine. Jugoslaviju je, nesumnjivo, hteo srpski narod u Austro-Ugarskoj. Makedonska nacionalna svest nije bila razvijena, niti su Makedonci imali svoje stranačke organizacije, pokrete i predstavnike koji bi ih zastupali, mada je bilo pojedinačnih i grupnih istupanja i slanja memoranduma inostranim forumima u kojima se isticala makedonska nacionalna samobitnost.

Poznato je da nijedna država koja izrasta iz protivurečnih istorijskih kretanja ne bi formalnim cepidlačenjem mogla zadovoljiti savršenstvo merila; uvek bi joj nedostajao neki element. Izgleda nam mnogo važnije: ko je odbranio hrvatski i slovenački etnički teritorij i kako bi delovi bivše Austro-Ugarske podneli posledice poraza Carevine i tabora Centralnih sila uopšte? Hrvati su 1918. i te kako mogli računati i na otpor Srba u Hrvatskoj, raspoloženih za ujedinjenje i spajanje sa maticom.

U istorijskoj nauci nema mesta hipotetičkim razmatranjima, poput onih da li bi Srbi 1918. dobili granice predviđene Londonskim ugovorom? Ipak postavimo pitanje: kako bi se praktično ponašala Italija, podržavana od Francuske i Engleske, bez obzira što bi najvećim delom odredbe Londonskog ugovora bile legalizovane? Srbi 1918. nisu mogli računati na Rusiju, slovensku zaštitnicu, koja se nalazila u haosu oktobarske revolucije. Hrvati bi - nastavimo li sa hipotetičkim razmatranjem - u izmenjenoj konstelaciji počeli otvarati teritorijalne zahteve. Moglo se dogoditi ono od čega je strahovao Nikola Pašić, da se u vidu, pa makar i okrnjene Hrvatske, na zapadu Srbije pojavi jedna nova Bugarska, stežući je sa istoka i zapada.

Srpska politika 1918. kao da nije bila svesna milenijskog prevrata koji se zbio stvaranjem Kraljevine SHS. Radilo se o prekoračenju granica različitih civilizacija i vera, drukčijih tradicija i mentaliteta; okupio se u jedinstvenom državnom okviru svet i geografski ambijent koji se po prvi put posle rimskog vremena našao u jednoj celini.

Za razliku od Srba i Crnogoraca, Hrvati nisu imali svoju državu. Živeći u Austro-Ugarskoj, oni su nastojali raznim nagodbenim vezama da steknu što autonomniji status. Nezadovoljstvo svojim istorijskim položajem ispoljilo se i u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji. Srpskoj

[0] M. Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije 1790-1918, 2, Beograd 1989, 829-832.

politici nije bilo blisko niti razumljivo isticanje posle 1918. anahronih iskustava o dualizmu, federativno-konfederativnim vezama, na kojima je istrajavala hrvatska politika u svojstvu osnovnog opozicionog faktora srpskoj vladajućoj politici. Pojmovi povjesnog državnog prava, metodi bojkota, izdvajanje narodnih poslanika (zastupnika) u neka posebna predstavništva („zastupstva") koja su se obraćala međunarodnim telima, slanje emisara na Zapad radi nalaženja zaštite ili internacionalizacije hrvatskog pitanja, vodila su paralizi saradnje, izazivajući nezadovoljstvo srpske strane, praćeno i represijom. Politika Stjepana Radića, vođe Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), u suštini je išla na podelu vlasti u Kraljevini. Hrvati su potkopavali državu koju nisu prihvatali, jer se zasnivala na koncepciji troimenog naroda, odnosno na principu narodnog jedinstva. Njihova politika će pokazati strahovitu opstruktivnu moć u odnosu na Jugoslaviju, koja se može posmatrati u čelom međuratnom razdoblju, pa i posle Sporazuma Cvetković - Maček. Srpska politika je branila rešenja državnog uređenja koja su više odgovarala tradiciji srpskog državnog života, bez poznavanja federativnih i konfederativnih oblika. Otkrivala su se dva iskustva i svesti o državi: jedno, po kome država nastaje u procesu nacionalooslobodilačkih ratova, potirući ono drugo hrvatsko, koje je Maček jednom prilikom nazvao - asociranjem na ugovore i nagodbe, sa njihovim obnavljanjima i revizijama, notarskim.

Državu nastalu 1918. neki istoričari nazivaju „državom pomirenja", između ostalog, jer je u sastav vojske Kraljevine SHS primila hiljade oficira poražene vojske Austro-Ugarske. Možemo li da ne podsetimo da su se u aparatu vlasti i privrede Kraljevine SHS nalazili predstavnici hrvatskog građanstva, dok je finansijska oligarhija Hrvatske sa svojim novčanim zavodima, pre svega Zagrebačkom štedionicom, predstavljala najjaču finansijsku snagu u državi. Na tlu Slovenije, Hrvatske i Vojvodine bila je smeštena najvažnija industrija Kraljevine Jugoslavije, ako izuzmemo vojnu koja se uglavnom nalazila na teritoriji Srbije. Jugoslovenski krajevi pod Austro-Ugarskom bili su neuporedivo razvijeniji od Srbije i Crne Gore, ali daleko inferiorniji od Austrije, Mađarske, a naročito Češke i Moravske u kojoj se nalazilo jezgro industrijske moći Austro-Ugarske. Nova država je eksproprisala strane agrarne veleposede i sprečila odlivanje zemljišne rente u inostranstvo, ali joj nije pošlo za rukom da nacionalizuje strani kapital u industrijskim preduzećima i novčanim zavodima, vezan za Beč, Peštu, Prag.

Nacionalni, ekonomski i kulturni konglomerat Kraljevine nazivao se posle 1918. i u čelom međuratnom razdoblju nemogućom državom od samog početka, istorijom teško razumljivog haosa za evropski način razmišljanja. Međutim, prva jugoslovenska država nije bila izuzetak prilikom stvaranja novih nacionalnih država na ruševinama bivših carstava. Zašto bismo zaboravljali Čehoslovačku, sa Česima (pa i Moravcima), Slovacima, Mađarima, te sudetskim Nemcima.

Hrvatsko nezadovoljstvo „prvom Jugoslavijom", posmatrano u istorijskoj vertikali, ima i drugu stranu. Prvo, Hrvatska je preko

ujedinjenja prešla na stranu pobednika; drugo, Hrvati su sa Slovencima uspeli da zaštite svoje etničke granice u onovremeno datim mogućnostima; treće, Hrvatska je tek u Jugoslaviji postala jedinstvena, jer je Dalmacija u Austro-Ugarskoj uživala drukčiji status; četvrto, Hrvatska se iz jedne polufeudalne države našla u novoj državi, u koju je Srbija ušla sa modernim, demokratskim institucijama (pre svega, parlamentarizmom); peto, u međuratnom razdoblju je došlo do duhovne nacionalne integracije i Hrvata i Slovenaca; šesto, Hrvatska je 1939. uspela da izmeni svoj položaj posle svega 20 godina zajedničkog življenja.[2)]

Ulaskom Srbije u Jugoslaviju prestala je i briga za srpski nacionalni razvoj, kao protivna ideji narodnog jedinstva u formi troimenog naroda, kao blaže varijante nacionalnog unitarizma. Cime bi se ta „nebriga" još mogla objašnjavati? Svako otvaranje srpskog nacionalnog problema povuklo bi za sobom još jače zaoštravanje hrvatskog pitanja otvorenog sa ulaskom u Kraljevinu, a sa njime i nacionalnog pitanja Slovenaca, obnove rasprava o crnogorskoj državnosti, autonomija u srpskim pokrajinama ili onima koje su smatrane za srpske (Južna Srbija, odnosno Makedonija). Iz shvatanja, dakle, da je srpsko pitanje 1918. rešeno, izostala je briga o Srbima u Jugoslaviji, naročito srpskog naroda na jugu i severozapadu države, do najzapadnijih srpskih brda: Kozare, Šamarice i Petrove gore. Zivelo je uverenje o neprekinutoj srpskoj liniji od Timoka do Une, ali se na srpskoj nacionalnoj integraciji ništa nije radilo u smislu omeđavanja i teritorijalnog zaokruživanja, ekonomskog, kulturnog i duhovnog povezivanja. Progovorio je van sumnje i umor Srbije, njena biološka iznurenost, od kojih se nije bilo lako povratiti, a na drugoj strani i srpsko nerazumevanje novog prostora sa šarenilom vera, običaja, tradicija, pravnih režima, standarda obrazovanja i življenja, nošnji, dijalekata. Ujedinjenje se zbilo očigledno i suviše brzo, neočekivano, tako reći preko noći. Godine 1918. granica je izbila na Karavanke, a nekada granična mesta - Zemun i Sabac - ostala su u dubokoj unutrašnjosti. Narodi Jugoslavije nisu se dobro ni poznavali, a trebalo je da saberu zajedničke energije na državnom i društvenom polju.

Od tradicionalno-istorijske usmerenosti prema jugu, došlo je do okretanja prema severozapadu. Srpska politika, kako naknadno meditira Slobodan Jovanović,[1] istrošila je svoju energiju u borbama oko autonomije Hrvata i Slovenaca, ispuštajući posle oslobodilačkih ratova šansu konsolidacije prostora na jugu. Neki poslanici Narodne skupštine

[2)] U drugom svetskom ratu Hrvatska je takođe izbegla posledice poražene države - NDH, kao dela „novog poredka", a zahvaljujući jugoslovenskoj potpori ostvareno je nacionalno sabiranje Hrvata i Slovenaca, priključenjem Istre, Slovenačkog primorja, Zadra i ostrva svojim nacionalnim maticama.

S. Jovanović je problem Makedonije („Južne Srbije") video kao problem naseljavanja. „Mi smo bili i posle svetskog rata isto tako slabi (izgubili mnogo ljudi) i nismo mogli poslati tamo 500.000 ljudi. Drugo, borba sa Hrvatima angažovala (je) snage na toj strani (to krivica Pribićevića pa nismo sve snage bacili prema jugu). Velika greška je to bila..." - Navedeno prema: M. Stefanovski, Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943, Beograd, 1988, 73.

Kraljevine Jugoslavije, uočavajući ovaj promašaj, isticali su suprotan primer Francuske sa Alzasom i Lorenom, oblastima u koje su upućivane najbolje intelektualne snage i idealisti. Slobodan Jovanović krivca nalazi u Svetozaru Pribićeviću, zaboravljajući na srpsku koncepciju Jugoslavije i politiku kralja Aleksandra. Tek, srpski „nacion" nije uspeo da iskoristi pobede iz 1912-1913. i 1914-1918. godine. Prema jednoj refleksiji Lava Trockog iz vremena Balkanskih ratova, Srbija je 1912. sebi oko glave privezala mlinski kamen, uključivanjem u svoj sastav - s dotadašnjom homogenom nacionalnom strukturom države - milion Makedonaca i Arnauta. Kraljevina SHS od nepunih 12 miliona stanovnika imala je u svom sastavu dva miliona manjinskog stanovništva i vernike tri religije, od kojih se katolička crkva nalazila pod centralizovanom vlašću Vatikana u pitanjima svoje organizacije.

Oko ovog neuspelog srpskog konsolidovanja na jugu javljaju se uglavnom dve oprečne teze: jedna koja polazi od asimilativnog procesa, prodora u „sive zone", i druga, nama daleko bliža, od progresivnog demokratskog razvoja, većih ulaganja, uticaja naprednijim oblicima politike, kulture i ekonomije, civilizacijskom odbranom svoje postojbine i nacionalno-duhovnih svetilišta, uvažavanjem svih nacionalnih posebnosti.

Jugoslavija je započela život kao država nejednakog i neravnomernog ekonomskog razvitka, koji je bio karakterističan i za Srbiju: Stara Srbija, mada srpska prapostojbina, bila je više nego zaostala; Kosovo i Metohija živeli su u znaku feudalnih zakona Leke Dukađina, sa neprosvećenom, zaostalom i bespravnom arnautskom masom; Crna Gora je 1918. ulazila u zajedničku državu sa plemenskom strukturom društvene organizacije ili njenim jakim tragovima, a Srbija sa nerazvijenim i neizjednačenim regijama. Pored opšte duhovne srodnosti, kakve li su veze mogle postojati između Srba u Banatu i Srba u južnoj Srbiji?

Stvaranjem Narodnog vijeća SHS oktobra 1918. i raskidom državnopravnih veza sa Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom 29. oktobra 1918, Srbi su postali konstitutivni faktor novostvorene države SHS. Za „konfederiranu državu Hrvatsku" Stjepana Radića Srbi već nisu bili konstitutivni narod u Hrvatskoj, jer je Radić ćutke prelazio preko njihovih prava. U preužarenoj atmosferi hrvatsko-srpskih sukoba srpski prvaci su pretili stvaranjem Irske u Hrvatskoj. Između usijanih hrvatsko-srpskih frontova nije probijalo saznanje da se hrvatska država ne može konstituisati na račun i bez volje Srba, jednako kao što se i srpska prava ne mogu ostvariti bez prihvatanja njihove individualnosti od strane Hrvata.

Stjepan Radić je otvoreno hrvatsko pitanje sve više zaoštravao prolaskom opasnosti od aneksije jugoslovenskih teritorija i socijalnih nemira. Interesna teorija pošla bi od činjenice da su ulaskom u jedinstvenu jugoslovensku državu Hrvatska i Slovenija u poslednji čas promenile stranu barikade, koristeći ujedinjenje, da bi se našle u krugu pobedničkih sila u prvom svetskom ratu preko novostvorene Kraljevine.

Istoričar svakako ne može previđati ovu motivaciju, ali ne može isključivati i niz drugih momenata koji su dali beleg hrvatskom i slovenačkom ulaženju u sastav prve jugoslovenske države (jugoslovenska ideja, shvatanje o etničkoj srodnosti, stvaranje većeg ekonomskog prostora, snaženje odbrambenih mogućnosti, kulturno-jezička emancipacija Slovenaca itd.).

Propaganda HRSS-a protiv režima Beograda bila je više nego jednostrana, a na drugoj strani nespojiva sa srpskim shvatanjem državnosti, patriotizma i jugoslovenstva. Ona je uzbunjivala duhove, trovala poverenje, izazivala nestabilnost od prvog dana u sferi unutrašnjeg poredka. Istaknuti privredni eksperti Kraljevine 1928. smatrali su da se ne može napraviti nikakav program socijalno-ekonomskog razvitka dok se ne učvrsti pravni i politički poredak, prevlada kriza u srpsko-hrvatskim odnosima i smire strasti. Otpor Radićeve stranke sa osnove federalizma, kao državno-pravnog izraza nacionalnog pitanja Hrvata, nije vodio samo grupisanju Hrvata već i okupljanju oko Zagreba svih drugih snaga nezadovoljnih novom državom i srpskom politikom. Naročito u Bosni i Hercegovini, u čijim je zapadnim delovima uticaj HRSS-a - HSS-a bio više nego jak, u Crnoj Gori - saradnjom Radića sa usamljenim Sekulom Drljevićem i podsticanjem crnogorskih federalista, kao i uticajem na nacionalno emancipovanije krugove makedonske inteligencije, naročito one koja je studirala u Zagrebu.

Predstavnici Narodnog vijeća su Ženevskom rezolucijom iz novembra 1918. nametnuli dvojnu formulu, koja je poništavala rezultate krfskog kompromisa. Prenošenjem rasprave iz „hotelske sobe" na bojno polje preovladala su rešenja koja je nametnuo odnos snaga. U Naputku narodnog vijeća istaknut je individualitet Države SHS, inače međunarodno nepriznate.[4)] Istorija međuratne Jugoslavije pokazala je koliko je ta konfederalistička tradicija bila jaka, duboka, žilava; da izvire iz istorije i mentaliteta. Hrvatska politika koristila je tačke oslonca u zemlji i inostranstvu. Bez obzira na antiklerikalizam Stjepana Radića, religija je bila usađena u svest Hrvata, a Crkva kontrolisala u suštini njihov politički život. Crkva je u kritičnom trenutku mogla postati subjekt u političkom vakuumu, arbitar, zaštitnik, posrednik, zaleđe nacionalnog fronta oslonjeno na internacionalnu osnovu Vatikana i njegov svetski uticaj. Jako iseljeništvo održavalo je veze sa zavičajem

[4)] Narodno vijeće SHS je u skladu sa svojim dotadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade Kraljevine Srbije, proglasilo „ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba, obrazovane na cijelom neprekinutom jugoslovenskom području bivše austro-ugarske monarhije, s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca". U Naputku narodnog vijeća pripremljenom za delegaciju koja je išla u Beograd stajalo je (pod 1.) da konačnu organizaciju nove države može odrediti samo „sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca s većinom od dvije trećine glasova"; nad zemaljskom vladom u autonomnim poslovima nadzor je imao da pripada zemaljskim saborima (pod 9); na snazi su imali da ostanu svi dotadašnji zakoni i drugi propisi, organizacija sudova, administrativno ustrojstvo i organi zemaljskih vlada.

i bilo važan činilac u stvaranju javnog mnenja u inostranstvu. Frankovačke snage paradirale su sa pripadnošću Hrvata nemačkom kulturnom krugu. Antisrpsko neraspoloženje naročito je poraslo prihvatanjem Vidovdanskog ustava 1921. prostom većinom i kupovinom glasova, uz bojkot hrvatske opozicije.[5)] Obeležje političkim borbama posle 1921. davače zahtev hrvatske opozicije za reviziju Ustava.

Ima istoričara koji kažu da je Evropa stvorila Jugoslaviju i da je ona može i razoriti. Van bukvalnog shvatanja ove teze, reč je o uticaju nacionalnog ujedinjenja Italije i Nemačke u prošlom veku, a na drugoj strani mobilizaciji svih jugoslovenskih snaga radi odbrane etničkog integriteta. Stvaranje nacionalnih država posle prvog svetskog rata, na ruševinama triju carstava, imalo je za cilj da nadomesti srednjeevropsku državu kao branu revolucijom zahvaćenoj Rusiji, uspostavi granični bedem protiv obnove revizionizma poraženih država, novog germanskog imperijalizma i mađarskog revizionizma, restauracije Habsburga u Austriji. Novostvorena Kraljevina SHS postala je ugaoni kamen novih međunarodnih odnosa na Balkanu, uspostavljenih u Versaju. Sve dok je sistem ovih odnosa bio na snazi, srpska pozicija u međunarodnim odnosima bila je neuporedivo jača od hrvatske, sprečavajući pokušaje internacionalizacije hrvatskog pitanja. Sa rastućom fašističkom agresijom međunarodni položaj srpskog naroda se pogoršavao. O tome rečito svedoči položaj NDH u „novom poredku", u kome nije bilo mesta za Srbiju.

Tek što se Kraljevina SHS sklopila u celinu, najumniji deo vladajućih snaga počeo je misliti na unifikaciju pravnog sistema, na ekonomsko povezivanje, izgradnju saobraćajnih veza. No, Kraljevina je već 1928, prilikom skupštinskog atentata, upala u dramatičnu krizu koja je zapretila duhovnom i političkom razdvajanju na istočni i zapadni deo Jugoslavije. Često se pominje kraljeva poruka ranjenom Stjepanu Radiću, preko Svetozara Pribićevića, o razilaženju Srba i Hrvata mirnim putem, poput Norvežana i Šveđana, zaboravljajući da su ovi narodi imali svoje nacionalne teritorije i da njihovo stanovništvo nije bilo izmešano. Srbija bi na taj način, prema kralju Aleksandru, postala manja ali i homogenija. Navodi se i linija razgraničenja - od Virovitice do Pakraca, obalama Une i Krke, koja bi izbila iznad Šibenika do Zadra. U vremenu savremene kartografske groznice, pomenutoj ideji kralja Aleksandra iz jula 1928. pridaje se značaj svesnog i promišljenog cilja za odvajanje Srba i Hrvata, u stvari cepanja Kraljevine SHS, mada kralj nikada nije ozbiljno mislio na podelu. Metod pretnje u politici ne može se zamenjivati sa stvarnom namerom amputacije. Aleksandar je

[5>] Demokrati i radikali su prilikom izglasavanja Ustava korumpirali poslanike Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) i Džemijeta, to jest Muslimanskog poslaničkog kluba iz „Južne Srbije". Iako je naputak predviđao dvotrećinsku većinu za usvajanje Ustava, kao i Krfska deklaracija iz 1917. godine, osnovni zakon nove države usvojen je prostom većinom. Od 258 poslanika za Ustav su glasala 223 poslanika, a 35 protiv. Ukupno je apstiniralo 158 poslanika. U pitanju je bila Pirova pobeda vladajuće radikalsko-demokratske grupacije sa Nikolom Pašićem na čelu.

bio kralj Jugoslovena i do svoje smrti je ostao dosledan ujediniteljskoj koncepciji i odbrani jugoslovenske celine.

Aleksandrova diktatura u ime spasavanja države od raspada i plemenskih atavizama, sa politikom nacionalne nivelacije, proizvela je katastrofalne posledice za jugoslovensku ideologiju. Međunarodna korist od demonstracije snage državnog nasilja mogla je uticati na jadransku velesilu i susedne revizionističke zemlje, ali je napuštanjem parlamentarizma, zavođenjem lične vlasti, diktatom kao oblikom politike i gušenjem nacionalnih osećanja, zemlja iznutra potkopana. Italija je zaista imala 1928. plan da napadne Kraljevinu SHS, što se - slučajnošću istorije - podudarilo sa akcijom jednog drugog Italijana, Palmira Toljatija (Erkolija), na IV kongresu KPJ u Drezdenu 1928. da preko KPJ razbije Jugoslaviju. Država je, na jednoj strani, pokazala opravdanu spremnost da se brani od spoljne opasnosti, a na drugoj, izazvala revolt svih nacionalnih i demokratskih snaga u Jugoslaviji. Zemlja, načeta agrarnom krizom od 1926. godine i pritisnuta seljačkim dugovima, zapašće 1930-1931. u kovitlac velike ekonomske krize koja, mada sa zakašnjenjem, nije mimoišla ni Jugoslaviju. Oktroisani ustav donet 1931. samo je kamuflirao dalje nastavljanje diktature. Demonstracije studenata Beogradskog univerziteta, s odjecima i na drugim univerzitetima, potresle su režim u vreme sprovođenja prvih izbora u jesen 1941. na kojem se po darovanom ustavu glasalo ali nije i biralo. Najveću pukotinu režimu kraljevskog apsolutizma stvorile su tzv. zagrebačke punktacije, lančanom reakcijom rezolucija nacionalnih i stranačkih prvaka za reviziju Ustava i preuređenje države na nacionalnim osnovama. Sestojanuarska diktatura osnažila je separatističke snage, naročito u Hrvatskoj. Separatistička politika dobijala je sve više na snazi fašističkom ekspanzijom, kako u Hrvatskoj, tako i u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, među nacionalnim manjinama. Politika nacionalnog jedinstva se do kraja raspukla.

Promena sovjetske politike posle pobede nacizma u Nemačkoj, januara 1933, uticala je na izmenu odnosa SSSR-a prema Kraljevini Jugoslaviji. Umesto rušenja Jugoslavije preko KPJ, prihvata se njeno održavanje kako ona, razbijena na više patuljastih država, ne bi postala lak plen imperijalističkih sila. Velika Britanija, posredstvom neoficijelnih ličnosti poput R. Sitona Votsona, preuzima 1936. ključnu ulogu u reorganizaciji jugoslovenske države na nacionalnom principu, u uverenju da će ona na taj način iznutra ozdraviti uoči predstojeće svetske krize. Sprovodnik te politike je prvi namesnik-knez Pavle Karađorđević, u engleskim izvorima obeležavan kao „Prijatelj" („Friend").

Pogibijom kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. u Marseju započeo je period namesničkog režima. Ta faza vladavine često se naziva „diktaturom bez diktatora". Vlada Milana Stojadinovića nastojala je da približavanjem Jugoslavije Italiji i Nemačkoj blokira ove zemlje kako ne bi pomogle HSS-u u rešavanju hrvatskog pitanja. Za vreme Milana Stojadinovića došlo je do najvećeg okruženja Hrvatske u međuratnoj

Jugoslaviji, preko tročlane JRZ, prepuštanjem prostora Slovenije Slovenskoj ljudskoj stranci Antona Korošca, a Bosne i Hercegovine Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji Mehmeda Spaha. Neutralizaciji HSS trebalo je da posluži i zaključenje Konkordata. Stojadinović se izjašnjavao za jedinstvenu Jugoslaviju, što je bilo izraženo u načelu: jedan narod, jedna država i jedan kralj. Izgleda da je Stojadinoviću odgovarao model Musolinija, to jest stavljanje kralja Viktora Emanuela III u senku moćnog vođe. Osvetilo mu se, međutim, udruživanje svih demokratskih snaga u Jugoslaviji protiv režima, nerešavanje hrvatskog pitanja i spoljnopolitička orijentacija prema fašističkim silama. Za udruženu srbijansku opoziciju bile su neprihvatljive Stojadinovićeve nedemokratske metode i odstupanje od tradicionalne spoljne politike.

Sa stanovišta nacionalnih odnosa, Stojadinović je u srpsku i jugoslovensku politiku unosio jednu novu dimenziju - ekonomsku, jačanjem državne intervencije, javnih radova (započetih još pod Bogoljubom Jevtićem), u vidu gradnje puteva, razvijanja automobilizma, postavljanja osnova hemijskoj industriji. Političku vlast trebalo je iskoristiti za ekonomsko uzdizanje Srbije u Jugoslaviji. U toj svetlosti može se posmatrati i pojava pseudo studije ekonomskog eksperta HSS-a dr Rudolfa Bićanića „Ekonomska podloga hrvatskog pitanja" 1938, sa predgovorom Vlatka Mačeka.[6]

Napuštanjem liberalističke faze ekonomskog razvitka, koja je prvih godina posle ujedinjenja davala rezultate, zahvaljujući jeftinim kreditima u uslovima inflacije, poništene međutim deflacijom, prelazilo se na politiku državne intervencije i etatizma. Tada su se po prvi put u međuratnoj Jugoslaviji pojavili znaci napuštanja čisto političkih sredstava integracije, njihovom zamenom ekonomskim merama i privrednim povezivanjem, izazvani prinudom novih okolnosti, uticajem nemačke dirigovane privrede prebačene na ratni kolosek i povoljne razmene Jugoslavije sa Nemačkom i Italijom, kao komplementarnim zemljama Jugoslaviji i obratno. U tom vremenu uobličava se od ranije poznata politika Trećeg rajha o Jugoslaviji kao dodatnom prostoru „velikog privrednog prostora" Trećeg rajha, koja će do 27. marta 1941. postati kanon u nemačkom prilazu Jugoslaviji.

Šestojanuarski režim označio je slom građanske demokratije u Jugoslaviji, napuštanjem parlamentarizma. Poraz 1929. bio je tim tragičniji, jer se parlamentarizam u nas nalazio tek u povoju, sa svim svojim protivurečjima, pseudo formama, istaknutom ulogom vladaoca. Jugoslovenska ideja je 1929, takođe, dobila nepopravljiv udarac. Sa tog stanovišta je manje važno da li je integralna jugoslovenska ideologija više poticala iz prečanskih delova Jugoslavije nego iz Srbije. Diktatura,

[6] Knjiga je služila argumentaciji HSS u borbi za rešenje hrvatskog pitanja. Srpski ekonomisti su je podvrgli kritici u „Srpskom glasu". Zasnivala se na proizvoljnom korišćenju statističkih podataka. Srbija je optužena za navodnu ekonomsku pljačku Hrvatske. Prema R. Bićaniću, nije više bio opasan „balkansko-levantijski sistem patrijarhalne stare Srbije" već „moderni aparat državne ekonomije koji služi kao sredstvo eksploatacije". Zastava „srpskog imperijalizma je bila jugoslovenska", piše prvak HSS-a - Vid. B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. I, Beograd 1988, 322.

tek, nije uspela da reši nijedno bitno pitanje: nacionalno, političko, ekonomsko, već samo da probudi krizu i dovede do još većeg usijavanja u srpskohrvatskim odnosima.

Mada je u Srbiji nadvladavala unitarističko-centralistička koncepcija državnog uređenja u vrhu vladajućih stranaka 1921, sa svim nijansama između radikala i demokrata, rano su se osetili zahtevi za većim stepenom decentralizacije oličeni u Nacrtu ustava Stojana Protića. Za radikalskog prvaka moglo je postojati „jedinstvo u raznolikosti i raznolikost u jedinstvu, ali nigde i nipošto u jednolikosti". Za federalističko uređenje izjašnjavao se i Ljuba Stojanović. Demokrati oko Ljube Davidovića su od 1922. počeli da traže mostove saradnje između Srba i Hrvata, zapravo da postepeno rade na rešavanju državnog uređenja u skladu sa organizacijom složene države. Prvak Saveza zemljoradnika Jovan Joca Jovanović je pre zagrebačkih punktacija bio spreman da prihvati federativnu osnovu državnog uređenja. Pismo Ljube Davidovića iz januara 1933. polazi od tri jedinice („samovladanja") sa gravitacionim centrima, kojima se pridruživala i četvrta jedinica - Bosna i Hercegovina, kao tampon-zona između Srba i Hrvata. Glavni odbor Demokratske stranke izjasniće se juna 1937. za federativno uređenje Jugoslavije. Ima pisaca po kojima se moglo govoriti o faktičkoj federalizaciji Jugoslavije i u uslovima centralističke strukture, imajući u vidu da su se centri jasno ocrtavali kao ranija istorijska središta, po sedištima centrala stranačkih vodstava, rezidencijama verskih starešinstava (dodali bismo za Bosnu i Hercegovinu tek od časa kada je islamsko versko starešinstvo iz Beograda prešlo u Sarajevo), postojanju univerzitetskih centara.

Olabavljivanje diktatorskih stega u režimu JRZ proricalo je u znaku jačanja nacionalnog pokreta Hrvata. Dolazi do žestokih sukoba između četnika i režimskih snaga sa frankovcima u interpretaciji Vlade, nasuprot Mačeku i prvaku SDS Savi Kosanoviću, koji su u nosiocima otpora protiv terora gledali nacionalne elemente. Od maja 1935. do januara 1936. bilans u Savskoj i Primorskoj banovini - po Kosanoviću - pokazivao je blizu stotinu žrtava. Nosilac i organizator nacionalnog pokreta je HSS, sa Vlatkom Mačekom, stranka sa čvrstom organizacijom, ekonomskim i kulturnim organizacijama na selu, te prvim formacijama poluoružanih odreda u vidu Građanske i Seljačke zaštite.

Zaključenje Bloka narodnog sporazuma 1937. i pad Milana Stojadinovića početkom 1939, pod pritiskom kneza Pavia, na kojeg su Britanci vršili očigledan uticaj, otvorilo je novu fazu u srpskohrvatskim odnosima.

S memorandumom Sitona Votsona o preuređenju Jugoslavije, iz 1936. godine pojavio se i komunistički projekt (u vidu pisma rukovodstva CK KPJ MK KPJ za Beograd) o federativnoj reorganizaciji Jugoslavije i stvaranju sedam jedinica. Ova ideja, sa Vojvodinom kao sedmom jedinicom, nije nikada više ponovljena u KPJ.[7)] Nacionalna koncepcija federativne reorganizacije, koju su zastupali komunisti, razlikovala se u nekim bitnim pitanjima od srpske građanske opozicije,

[7)] Pismo Veselinu Masleši (Mesnom komitetu Beograda). Vodi se neosnovano kao „Titovo pismo za Srbiju" - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 3, 37.

polazeći od Makedonaca i Crnogoraca kao nacionalnih posebnosti. Organizacija KPJ na nacionalnom principu nije ukidala princip centralističkog ustrojstva partije, ali je svojom organizacijom u suštini anticipirala kasniju komunističku federaciju, sem manjih korekcija i nekih izuzetaka (Dalmacija, Vojvodina, Sandžak). Očigledno je da se radilo 0 koncepciji nove nacionalne ravnoteže, koja je pomerala težište odnosa u državi na Hrvatsku u faktičkom savezu sa budućom „nacionalnom periferijom". U svojoj viziji federacije komunisti su imali uzor u unutrašnjoj organizaciji njihove „druge otadžbine" SSSR-a i u projektu hrvatske građanske opozicije o preuređenju Jugoslavije. Organizaciju Partije na nacionalnom principu komunisti su stvarali krajnje oprezno 1 promišljeno, ali i nedosledno. Srpska partija u sastavu KPJ dobiće status nacionalne tek na kraju drugog svetskog rata, maja 1945. Na ovo zakašnjenje u njenom konstituisanju uticale su procene o političkoj oportunosti rukovodstva, pre svega zbog nerazgraničenosti srpskog nacionalnog prostora od onog nesrpskog (koji su srpske građanske snage vodile kao srpski - Crna Gora, Makedonija, Vojvodina). Sem ovog momenta, na rukovodstvo KPJ morao je uticati sličan obrazac organizacije SKP(b), koja u svom sastavu nije imala rusku partiju kao nacionalnu organizaciju.

U srpskim demokratskim krugovima posle 1932. postupno je sazrevalo shvatanje da su Jugoslaviju sačinjavali uglavnom tri naroda iste rase: Srbi, Hrvati i Slovenci. Muslimani su se tretirali kao Srbi ili Hrvati, ali se u nekim argumentacijama navode kao toliko vezani za svoju veru i običaje da gotovo sačinjavaju četvrti individualitet o kome se moralo voditi računa pri preuređenju države. Srpsko-hrvatsko pitanje smatralo se kao glavno, jer su Srbi i Hrvati uglavnom sačinjavali državu, pa je i njen opstanak bio uslovljen njihovim sporazumom. Slovenački problem je tretiran kao najlakši, samim tim što je njihov individualitet bio tačnije određen i jezično i teritorijalno. Kod Slovenaca nije bilo težnji za izdvajanjem. Dravska banovina je i do 1939. imala izuzetan faktički položaj i u administrativnom i u političkom smislu.Slovenci nisu zbog svog broja i položaja mogli dovesti u pitanje ni snagu niti opstanak države. Kulturnom emancipacijom u Kraljevini Jugoslaviji, kao glavnim identifikacijskim faktorom u svojoj istoriji, praćenom i ekonomskim poletom, zahvaljujući položaju na jugoslovenskom tržištu, Slovenci u procesu preuređivanja države nisu pokazivali onu oštrinu i doslednost kao Hrvati. Muslimanski problem takođe nije zabrinjavao; shvaćen kao problem od manjeg značaja, uklopljen je u srpsko-hrvatski odnos, pa je i njegovo rešenje zavisilo od rešenja srpsko-hrvatskog sukoba. Izdvajanje je za Slovence - u vreme rastućih međunarodnih pretnji fašističke Italije i nacionalsocijalističke Nemačke - bilo ravno samoubistvu. Sudbina njihove nacionalne integracije u budućnosti, što znači i nacionalnog opstanka, nesumnjivo je zavisilo od sudbine Jugoslavije i pobede demokratskih sila nad fašizmom, iako nisu nepoznate i druge oportunističke alternative vezane za opstanak slovenačke

[8] M. Stefanovski, n.d., 74.

nacionalne celine. Pitanje Crne Gore i „Južne Srbije", u stvari Makedonije, smatrano je internim srpskim pitanjem koje ne bi trebalo da otežava rešavanje glavnog problema.

Nacionalno pitanje shvaćeno kao srpsko-hrvatsko, odnosno hrvatsko-srpsko, sa slovenačkim kao daleko jednostavnijim, trebalo je razrešavati u jednoj situaciji koja je već bila poljuljana drugim svetskim ratom, značajnom izmenom topografske mape Evrope (anšlus Austrije, razbijanje Čehoslovačke, okupacija Albanije). Brojna nemačka manjina se od pobede „obnovitelja" u Kulturbundu osilila, svesna svoje moćne zaštite. Moglo se očekivati da dve susedne države, Mađarska i Bugarska, zatraže reviziju mirovnih ugovora zaključenih u Trijanonu i Neiju. Italija je zaposela celu granicu Jugoslavije duž Makedonije, Kosova i Metohije i Crne Gore, od Ohrida do Bojane. Pojačana je aktivnost separatističkih snaga: Kosovskog komiteta, ustaša u zemlji, koji sve više prodiru u HSS i ostvaruju uticaj u njegovim poluvojnim formacijama; VMRO-a, koji koristi zapaljivu parolu nezavisne Makedonije, radeći u suštini za bugarske interese. Posle konkordatske krize 1937. zahladili su odnosi sa katoličkim klerom i Vatikanom, naročito u graničnim mešovitim oblastima zapadne Hercegovine i Bosne te delovima Hrvatske. Dolazi do saradnje klerikalnih i ustaških snaga, koja vodi njihovoj simbiozi u vidu klerofašizma, kao specifične varijante fašizma u nas. Za razliku od Stjepana Radića, Maček je bio daleko čvršće povezan sa vrhom Katoličke crkve u Hrvatskoj. Preko svojih izaslanika i posrednika Maček je vodio pregovore s italijanskim ministrom spoljnih poslova grofom Galeacom Canom, koji se mogu shvatiti i kao pritisak na Beograd radi poboljšanja pregovaračke pozicije, ali u nekim interpretacijama i kao aktivnost protiv osnova države.

Nasuprot hrvatskom kompaktnom nacionalnom frontu, za Srbiju je bilo karakteristično političko nejedinstvo. Srbijanska udružena opozicija nastupala je sa Mačekom protiv Stojadinovićeve režimske formacije - Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ). Rušenjem Stojadinovića knez je na vlast doveo neuticajnog Dragišu Cvetkovića, bivšeg predsednika niške opštine, ministra u Stojadinovićevoj vladi, prvaka režimskih sindikata (Jugoslovenski radnički savez - JUGORAS), čoveka koji će dobiti naziv „kneževog kurira". Demokratska opozicija je celu ekipu na vlasti nazivala „šakom najamnika", koju je šestojanuarski režim izbacio na površinu. Pregovori o rešavanju hrvatskog pitanja počinjali su, prema tome, u znaku postojanja čvrstog, jedinstveno organizovanog nacionalnog pokreta pod vodstvom HSS i Mačeka, sa Zastupstvom stranke kao najvišim telom, nasuprot razjedinjenom srpskom frontu.

Rešenje nacionalnog preuređenja traženo je parcijalno, prvo za Hrvate, da bi se potom našlo za Slovence i Srbe. Primenjena metodologija rešavanja hrvatskog pitanja, u stvari preuređenja Jugoslavije, izazivala je reakciju srbijanske opozicije i Srpskog kulturnog kluba (SKK). Demokratska opozicija je krajem avgusta 1939. osudila izdvajanje hrvatskog pitanja iz celine državnog preuređenja. Novembra 1939.

demokrati su u jednoj brošuri napali Sporazum kao „trgovački pazar", napravljen bez poverenja, koji je ostavio nerešenim pitanje fizionomije dela države istočno od Banovine Hrvatske. Javljala su se strahovanja da je nerešeno pitanje ostalog dela države idealno za pojavu „novih interesenata", s pretenzijama da dobiju samostalni status. U izvorima se nailazi na podsticanje antisrpskih snaga spolja u svim oblastima koje su Srbi smatrali za svoje. Sukobljavaju se srpske snage za autonomiju i protiv autonomije Vojvodine. Na slične deobe nailazimo i u Bosni i Hercegovini. Najekstremnije srpsko nacionalno krilo - Srpski kulturni klub - preko svog organa („Srpski glas") osporavalo je granice i kompetencije Banovine Hrvatske, zahtevajući reviziju nagodbe između Mačeka i Cvetkovića. Za SK klub pitanje srpske jedinice postavilo se onog časa kada je stvorena posebna hrvatska jedinica. U stvari, tada je usvojeno načelo plemenskog ili etničkog omeđivanja. Smatralo se da je pobedila teza plemenske individualnosti, pa i plemenske podvojenosti. Jugoslovenstvo, „nepravedno oglašavano kao oruđe srpskog hegemonizma, predstavlja se u dobronamernim krugovima kao pesma budućnosti, ali je iz stvarnog političkog života očevidno potisnuto". Iz primera Češke i Slovačke list je izvodio zaključak da je jedini spas i Srba i Hrvata i Slovenaca samo u čvrstoj jugoslovenskoj zajednici. Sporazum od 26. avgusta 1939. „Srpski glas" je smatrao nepravednim, a svuda „oko nas" (Srba) primenjivao se metod „grabeži". Naglašavalo se da su Hrvati dobili Sporazumom preko granica opravdanog, da „mute" po Bosni, Vojvodini i „Južnoj Srbiji"; da je zagrebačka vlada „uvela centralizam na svome području, dok je za srpski deo preporučivala autonomije sa posebnim izdvojenim oblastima; zajednička vlada se nije mešala u hrvatske poslove, iako su u srpskom prostoru sve rešavali hrvatski ministri. To se nije smatralo „sporazumom", to nije bila ni „ravnopravnost", „ni pravednost". „Mi, koji smo bili nosioci slobode i koji smo prvi probudili Balkan iz ropstva", kaže se, „dočekujemo poruke, kako će nas g. Maček osloboditi, i slušamo mirno kako nam g. Korošec deli netražene lekcije. Ako je i u ime bratstva, i zajednice, i viših državnih interesa, mislimo da je već dosta".[9)]

U nalaženju sporazuma teritorijalno pitanje je bilo jedno od najtežih, jer se radilo o izmešanosti stanovništva. Zahvaljujući „geografskom diskontinuitetu" između Srba u matici i van nje, oko tri miliona Srba živelo je van okvira Srbije. Tim povodom često se koristi metafora o „sijamskim blizancima" koji se ne mogu razdvojiti bez krvoprolića. Situacija je izgledala nerešiva ma koliko politički geometri bili vešti. Svako prinudno preseljavanje pretilo je tektonskim poremećajem na nacionalno trusnom području kakvo je balkansko i obostranom civilizacijskom osiromašenju raseljavanih strana. Koliko je to pitanje bilo osetljivo i teško rešivo pokazuje činjenica da teritorijalni opseg Banovine Hrvatske nije bio konačno rešen. Sporazumom je bilo predviđeno da

9) „Srpski glas", 25. januara 1940.

se iz Banovine, na osnovu plebiscita, mogu izdvojiti sela i opštine koje su pripale Banovini sa srpskim stanovništvom. Srpski političari tražili su etnički princip i plebiscitarno izjašnjavanje i drugih srpskih opština i srezova u Banovini Hrvatskoj. Mada je etnički princip preovlađivao, Maček je nedosledno tražio čas primenu etničkog principa, a čas drugih merila, ekonomskih, geografsko-saobraćajnih, već kako mu je odgovaralo.

Banovina je spajanjem Primorske i Savske banovine dobila srezove: Dubrovnik iz Zetske banovine, srezove tzv. turske Hrvatske - Derventu i Gradačac (praktično deo Vrbaske banovine), Travnik, Fojnicu i Brčko (iz Drinske banovine), Sid i Ilok iz Dunavske banovine. Prvak SDS, Sava Kosanović, izjašnjavao se u ime pojačanja srpskog stanovništva da u sastav Banovine Hrvatske treba uključiti i Vrbasku banovinu. Najteže rasprave vodene su oko Bosne i Hercegovine, čijih su 13 srezova ušli u Banovinu Hrvatsku na osnovu sporazuma (delovi Drinske, Vrbaske i Primorske banovine), čime je podela Bosne već otpočela. Oslonjena na privremenost Sporazuma u njegovom teritorijalnom delu, hrvatska politika je istupala sa različitim predlozima, koji ukazuju na teškoće razgraničenja prilikom obrazovanja odgovarajuće srpske jedinice: prema jednima, Bosna i Hercegovina je trebalo da dobije status autonomije, umanjene za srezove koji su već bili ušli u sastav Banovine Hrvatske; drugi su pominjali Bosnu i Hercegovinu sa katoličko-muslimanskom većinom; samostalni demokrati su bili podeljeni oko Bosne i Hercegovine; protiv cepanja Bosne i Hercegovine istupali su radikali.

Prvaci SDS, sa Dušanom Dudom Boškovićem, istupali su za vojvođansku jedinicu, nasuprot shvatanjima grupe oko Aleksandra Moča. U odnosu na Vojvodinu hrvatska politika je koristila maksimalni zahtev, to jest pretvaranje Banata, Bačke i Baranje u zasebnu jedinicu, ali se razmišljalo i o odvajanju hrvatskih srezova i opština i njihovog priključivanja Banovini Hrvatskoj. Sva pitanja u opticaju otkrivala su teškoću razgraničenja stanovništva po etničkom merilu, kako sa stanovišta tekućeg rešenja, tako i kasnijeg života.

Kraljevina, koja je do tada oprobala dva modela unutrašnjeg uređenja (kompromisnog i nacionalnog unitarizma), nalazila se na pragu i trećeg - monarhističkog trijalizma. Za novu federativnu koncepciju založile su se osnovne političke snage, pritisnute novim okolnostima, odnosima snaga, promenama međunarodne situacije, a posebno buđenjem nacionalnih energija koje je podstaklo razaranje diktatorskog režima i integralističke ideologije. Nikada, kao te 1939, srpske stranke nisu istupale za federalizaciju Jugoslavije sa monarhističkim oblikom vladavine. Istaknuti pravnici Đorđe Tasić i Mihailo Ilić objašnjavali su američki federalizam, relativizirali pojam unutrašnjih granica, zalagali za demokratsku evoluciju. Srbi iz preka, nekada najveći centralisti i integralci, prihvatali su federalizam Svetozara Pribićevića, odlaganjem ideje narodnog jedinstva za neko drugo vreme. Razilaženjem sa krunom i srbijanskom politikom, te stvaranjem Seljačko-demokratske koalicije

(SDK) 1927, Pribićević je gradio sudbinu Srba u Hrvatskoj na saradnji s Hrvatima, smatrajući da srpski narod u Hrvatskoj ne sme postati malj u rukama srbijanskih stranaka protiv Hrvata. Federalizmu su se priklanjali i srbijanski političari i stranke koje su tradicionalno bile protiv ovog oblika unutrašnjeg uređenja, gledajući u njemu opasnost po državnu odbranu, slabljenje kohezije celine, jačanje izolacionizma itd.

Slobodan Jovanović je pisao da je iza Sporazuma ostala kompromitacija politike stvaranja jugoslovenskog nacionalizma pomoću državne vlasti, preteći da uguši i srpski i hrvatski nacionalizam. Ako je potonulo kao nacionalna ideja, jugoslovenstvo je imalo izgleda kao državna ideja. Jovanović se u „Srpskom glasu" 1940. pitao: da li će snage koje leže u srpskom i hrvatskom nacionalizmu naći snage da se stave u službu „jugoslovenske državne misli"? Sve je zavisilo od političke dalekovidosti i širokogrudosti i Srba i Hrvata, u stvari od njihovog „političkog vaspitanja". Nalazio je da njihov spas nije u njihovom plemenskom egoizmu i fanatizmu, nego u njihovoj državnoj zajednici. Smatrao je, takođe, da nas na pravi put ne mogu izvesti ni srpski niti hrvatski nacionalizam sam po sebi, nego tek bude li spojen s jugoslovenskom državnom idejom, kao što ni ta ideja neće imati životne snage ako se ne spoji sa srpskim i hrvatskim nacionalizmom. Jovanović je istupao za federaciju sa jakom centralnom vlašću u vidu jugoslovenskog parlamenta, biranog opštim pravom glasa, koji bi se brinuo za zajedničke poslove.

Hrvatska banovina je embrionalna forma federalne jedinice koja stoji sama za sebe, dok se ne formiraju druge dve: Srbija i Slovenija. Fašistička agresija, raspadanje do tada važećeg sistema međunarodnih odnosa i početak drugog svetskog rata, u kome će se 1941. naći i Jugoslavija, presekli su proces koji je išao u pravcu stvaranja jugoslovenske federacije. Poznata su, međutim, i druga mišljenja. Pravnici, raspravljajući o karakteru Banovine Hrvatske, iznose različita mišljenja: autonomija u okviru unitarne države; položaj jedne izdvojene oblasti s naročitim pravima - corpus separatumu, začetak federalne jedinice, Jelinekov model „državnog fragmenta".[10-1]

Do stvaranja slovenačke federalne jedinice nije bilo teško doći, jer je ona već bila teritorijalno omeđena Dravskom banovinom. Mnogo je teže bilo obrazovati srpsku jedinicu. Za srpske političare jedinstvo linije Dunav - Morava - Vardar bilo je neminovnost sa stanovišta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti srpskog naroda. Strahovalo se od gubljenja Kosova i Metohije ukoliko se arnautski klin do kraja zarije u centar trougla „srpskih zemalja" (misli se na Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju) i razdvoji ih. Milan Stojadinović nije uspeo da ostvari dogovor s Turskom radi preseljenja „Arnauta" u Anadoliju i Carigrad. Uprava Vardarske banovine izazivala je psihozu iseljenja Arnauta, naročito iz graničnih krajeva. Izrađivale su se analize o Makedoniji bez Makedonaca, navođenjem brojnih grupa nemakedonskog stanovništva: Srba, u

[10)] M. Stefanovski, n.d., 31.

predelu Skopske Crne Gore, Poreča, na Mavrovu; zatim Cincara, Kucovlaha, Turaka, islamiziranog slovenskog stanovništva oko Velesa, poarnaućenih Muslimana, „Arnauta", „bugaraša". Vlastima je sugerisano da se prema „bugarašima" , bivšim egzarhistima, ne postupa strogo, jer su se oni borili za odbacivanje grčkog jezika u crkvama. Emigracija u Bugarskoj ocenjivana je kao ekonomska a ne kao nacionalna, bugarofilska.

Malobrojna grupa separatista u Crnoj Gori, oko Sekule Drljevića, koja se već približila krajnjem frankovačkom krilu i ustašama, pomagana je iz Zagreba. Autonomistička politika u Vojvodini takođe se ne može posmatrati van srpsko-hrvatskih suprotnosti. Preostajalo je da se, uz sve teškoće, srpska jedinica oblikuje i teritorijalno zaobli, zajedno sa definitivnim razgraničenjem Banovine Hrvatske. Usled rata do toga, međutim, nije došlo.

Iz pravne i istorijske literature koja tretira pitanje kompetencije Banovine Hrvatske, vidi se da je centralna vlast zadržala: vojsku, spoljnu politiku, državne finansije i razvoj privrede (spoljna trgovina, jedinstvo carinskog i trgovinskog područja). Ban je upravne poslove iz svog delokruga samostalno rešavao. Određeni prihodi koji su pripadali Banovini obezbeđivali su njenu finansijsku samostalnost. Ustanovljivanje bana, kao zamenika kralja, ostatak je iz istorije i života u Austro-Ugarskoj.[u)]

Dok su Srbi naglašavali interes celine, Hrvati su nastojali da upotpune, učvrste i razviju svoj pravni i politički položaj. Pored teritorijalnog pitanja, koje je ostalo nerešeno sve dok se ne omeđe druge dve jedinice, posebno Srbija, stalno se držalo otvoreno pitanje vojske: da se organizuje prema teritorijalnoj pripadnosti i da vojnici služe u Hrvatskoj, pod hrvatskim oficirima. Te zahteve je, međutim, bilo teško ostvariti, s obzirom na otpor srpskih krugova koji su smatrali da vojska mora zadržati opštejugoslovensko obeležje. Nasuprot tome, hrvatski prvaci smatrali su da nema potpune slobode dok se puška ne obesi na svoje, hrvatsko rame. U međuvremenu HSS se osigurava preko stranačkih poluvojnih organizacija: Građanske i Seljačke zaštite, te policije i oružništva.

Sporazumom je bilo predviđeno da će u novim jedinicama i u državi biti obezbeđeno jednako postupanje u pogledu učešća u vršenju javne službe, da će biti obezbeđena ravnopravnost usvojenih i priznatih veroispovesti, kao i da će Ustavom koji se donese biti zagarantovana jednaka građanska i politička prava. Deo Srba se priklanjao SDS, a deo državnoj režimskoj stranci i Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS). Srbi su strahovali zbog odlaganja omeđavanja srpske jedinice. Hrvati su se izjašnjavali da se prvo ide na izbore, pa tek onda izvrši razgraničenje. Stvaranje Banovine Hrvatske je za deo srpskog naroda u Hrvatskoj predstavljalo izdaju, dok su se drugi, uglavnom iz Samo-

[n)] Isto, 51-54.

stalne demokratske stranke (SDS), mirili sa novim stanjem. Očekivalo se da konačno uređenje reguliše Ustav Jugoslavije koji bude donela Ustavotvorna skupština. U vezi sa donošenjem Ustava, u hrvatskom stavu je došlo do vidnih promena. Umesto da se obezbeđuju putem kvalifikovane, dvotrećinske većine, kao sredstva da se izbegne majorizacija, hrvatski političari su se izjašnjavali za sporazumno odlučivanje. Srpska opozicija u Bloku narodnog sporazuma prihvatila je takođe 1937. načelo da buduća Ustavotvorna skupština donese Ustav odlukom većine u kojoj bi bila većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca iz redova poslanika Konstituante.

Advokat Stevan Moljević je u ime Srpskog kulturnog kluba Bosanske krajine ustao protiv Sporazuma kao novog Minhena. Moljević je u Bosanskoj krajini video istaknuti srpski punkt prema Hrvatskoj i „bošnjakluku" Sarajeva. Prvaci SDS istupali su protiv ekstremizma Srpskog kulturnog kluba. Deo Srba oko Društva „Krajina" zalagao se za Krajinu kao teritorijalno-političku jedinicu, koja bi obuhvatala 25 srezova bivšeg bihaćkog i banjalučkog okruga sa centrom u Bihaću. Prostor s obe strane Une uključivao je srezove iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine koji se nabrajaju u spisu „Krajina - Srbi u našim sjeverozapadnim pokrajinama" iz 1940. godine: Kostajnica, Glina, Vojnić, Vrginmost, Udbina, Gračac, Dubica, Dvor, Cazin, Bihać, Bosanski Petrovac, Knin, Benkovac i drugi. Prema podacima iz popisa 1931, u tih 25 srezova živelo je 940.296 ljudi, od čega Srba 586.379, Hrvata 250.618 i Muslimana 102.410.[12)] Stari hrvatski političar jugoslovenske orijentacije, Josip Smodlaka, predlagao je 1939. da se obrazuju četiri autonomne oblasti: srpska, hrvatska, slovenačka i dinarska.

O političkoj prevlasti srpskog građanstva i birokratije može se govoriti samo do 1939. godine, kada je došlo do revizije centralističkog uređenja stvaranjem Banovine Hrvatske, s namerom da se preostali deo države preuredi na nacionalnom principu. Ova teza nije jedinstveno prihvaćena u istoriografiji, jer postoje i suprotna gledišta prema kojima je pomenuta prevlast fikcija unutrašnjih i spoljnih antisrpskih snaga. Za deo, uglavnom hrvatskih istoričara, teza o velikosrpskoj hegemoniji važi međutim za ceo period Kraljevine Jugoslavije, to jest do njenog vojnog poraza u aprilskom ratu. No i za nas je izneta teza o srpskoj političkoj prevlasti neprihvatljiva u apsolutiziranom ideološko-političkom značenju koje ne vodi računa o više bitnih ograničenja. Ako se ona posmatra u dinamičkoj viziji, nije teško uočiti više nejednakih modaliteta unutrašnjeg uređenja 1921, 1929. i 1939, pri čemu se centralistička struktura države stvaranjem Banovine Hrvatske praktično negira. O toj političkoj premoći srpskog građanstva pogotovu se ne može govoriti kao o totalnom konceptu, jer je Slovenija u Kraljevini Jugoslaviji doživela punu nacionalnu samosvest, ekonomski prosperitet i kulturnu renesansu na nacionalnom jeziku, stvaranjem slovenačkih

[12)] „Borba", 17. april 1991. .

gimnazija, univerziteta i slovenačke akademije nauka. U sistemu vršenja vlasti učestvovali su i predstavnici Hrvata, Slovenaca, muslimana i drugih. Svi srpski političari nisu imali istovetne poglede na unutrašnje uređenje, o čemu govore koncepcije o decentralizaciji Stojana Protića, federativnom uređenju Ljube Stojanovića, evolucija demokrata ka federativnom uređenju, napuštanje ideje o troimenom narodu od strane uticajnih intelektualaca vladajućih radikala. Nesporna je činjenica da je hrvatsko građanstvo bilo daleko superiornije u ekonomsko-finansijskom smislu u poređenju sa srpskim, naročito do izbijanja velike ekonomske krize. Osim toga, srpski narod nije imao nikakve koristi od ove političke dominacije svojih vladajućih snaga. Činjenički je utvrđeno da je kralj Aleksandar više strahovao od reakcije srpskog naroda prilikom zavođenja šestojanuarske diktature nego od hrvatske opozicije.

Teza o tzv. velikosrpskom hegemonizmu uveliko je zloupotrebljavana, preuveličavana, korišćena za podsticanje što jačeg otpora Beogradu, ali i radi izazivanja spoljne intervencije u prilog rešavanju hrvatskog pitanja, u stvari za njegovu internacionalizaciju. Jednom stvorena teza o „velikosrpskom hegemonizmu" pretvarana je u trajnu hipoteku, koja traje do našeg vremena. Mehanikom korišćenja ona je pretvorena u stereotip. Od nje se ne odustaje, kao da se polazi od postavke da neistina stalnom upotrebom postaje „istina", delotvorna na svest, u smislu mobilizacije hrvatskog nacionalizma i svih antisrpskih snaga. Ako se ima u vidu austrougarsko poreklo teze o tzv. velikosrpskom hegemonizmu, kao vidu borbe protiv Srbije i širenja srpskog uticaja među južnoslovenskim stanovništvom monarhije pre, i naročito posle balkanskih ratova, onda ne začuđuje da su nju prihvatile i posle 1918. sve antijugoslovenske i antisrpske snage, kako u zemlji tako i u inostranstvu. Naročitu primenu našla je u političko-propagandnom istupanju revizionističkih država posle zaključenja mirovnih ugovora, revanšističkih snaga u Nemačkoj i Kominterne posle njenog osnivanja 1919. godine. Kominterna će tezu o velikosrpskom hegemonizmu razvijati preko svoje nacionalne sekcije KPJ, koja je punu deceniju radila na razbijanju Jugoslavije (1925-1935) kao versajske tvorevine, tamnice naroda, države srpske buržoazije, u kojoj ugnjetačka srpska buržoazija tlači ostale nesrpske narode. Moglo se, međutim, govoriti tek o srbiziranju Makedonaca i bespravnosti albanske nacionalne manjine koja je posebno bila eksploatisana od strane svoje feudalne, zemljišne aristokratije sa barjaktarima na čelu, koji su ulazili u kompromise sa vladajućim srpskim snagama, rukovođeni svojim interesom, političkim i ekonomsko-socijalnim.

Rešenja Sporazuma Cvetković-Maček bila su privremena, parcijalna, nedovršena, polovična i zakasnela. Nisu zadovoljavala interese osnovnih sukobljenih snaga, a zapostavljala su ostali zamršeni nacionalni kompleks odnosa. Koliko su bila nedovršena jasno se vidi iz odnosa prema teritorijalnom razgraničenju, pitanju kompetencija i vojske, pa

i postupka o daljem preuređenju Jugoslavije. Banovina je stvorena deset godina posle zavođenja diktature, koja se i pored obnavljanja političkog života nastavljala u deformisanim političkim oblicima. Sporazum je bio delo kneza Pavia, koji je radio pod uticajem Britanaca, rukovođenih svojim motivima. Maček je protiv sebe imao ustaše koji su pritiskali na izdvajanje iz Jugoslavije, a knez nakon 1939. opstrukciju cele srpske opozicije koja se stvaranjem Banovine Hrvatske našla van političke igre Mačekovom orijentacijom da nađe rešenje u direktnom odnosu sa predstavnikom krune. Sporazum je doveo do praktičnog razdvajanja države, duhovne i faktičke podele, čak i u sportu. Razarao je ideju narodnog jedinstva, budući da je bio teško prihvatan od onih koji su teško doživljavali raspad koncepcije o jedinstvenoj državi i naciji. Vladimir Ćorović gleda na Sporazum kao na tragediju „duha jugoslovenstva", koje će se narednih godina obnoviti u vidu „partizanskog jugoslovenstva". Hrvati su ostvarili odlučivanje u Banovini, zadržavajući uticaj u ostalom delu Jugoslavije učešćem u vladi. Razgraničenje nije rešilo pitanje sabiranja Srba u budućoj jedinici, niti Hrvata u Banovini Hrvatskoj. U Banovini je ostalo 800.000 Srba, a u potencijalnoj „srpskoj zemlji" oko 600.000 Hrvata.

Projekt o „srpskoj zemlji", koji je vlada izradila 1940, sa zadržavanjem banovina van hrvatske i slovenačke, kao autonomijama, nije ostvaren. Nije formalno stvorena ni Banovina Slovenija (Dravska banovina). Tek septembra 1939. u Beogradu je obrazovana komisija za izradu Nacrta uredbe o Banovini Sloveniji, u koju su ušli Mihailo Konstatinović, M. Krek i S. Majcen. Demokrati su smatrali da se srpska nacionalna teritorija treba omeđiti pre izbora. Takvo mišljenje izražavao je i prof. Pravnog fakulteta u Beogradu Mihailo Ilić. Komisija u sastavu Mihailo Konstantinović, Đorđe Tasić i Mihailo Ilić zadužena je da sačini predlog Uredbe o „Srpskoj zemlji". U Srpskoj jedinici trebalo je da se nađu sve teritorije van Banovine Hrvatske i Banovine Slovenije, s centrom u Skoplju. Sedišta samoupravnih oblasti predviđena su u Nišu, Novom Sadu, Sarajevu i na Cetinju, sa posebnim organima vlasti u oblastima - oblasnom skupštinom i oblasnim odborom. Autonomni organi „Srpske zemlje" su Sabor i Zemaljski savet, a politički predstavnik zemaljske vlade u oblasti „Veliki župan".

Britanci su podsticali preuređivanje Jugoslavije slabljenjem srpske prevlasti, u težnji da se nađe ravnoteža koja bi obezbedila čvrstinu države iznutra, zbog predstojećeg rata. Umesto stabilizacije, došlo je do još veće dezorganizacije, defetizma, slabljenja otporne moći države i njenih odbrambenih mogućnosti.

Na kraju je opravdano pitanje: da li je Sporazum bio korak ka pobedi budućeg ekstremizma? HSS je posle 1939. bio izložen prodoru desničarskih snaga. Delimična rešenja Sporazuma, pri konstelaciji novih odnosa međunarodnih sila, mogla su samo pojačati krajnje zahteve ustaških ultranacionalista. Klerofašistička komponenta osvajala je sve više od konkordatske krize 1937. godine, kao osobena pojava,

samo donekle slična zemljama tzv. mediteranskog fašizma (Frankovoj Španiji i Salazarovoj Portugaliji), jer se radilo o nacionalno i verski homogenim zemljama, te Slovačkoj župnika Jozefa Tise. Sporazum je postignut mimo ustaša, ali je objektivno išao na ruku ultranacionalističkim snagama, iako su ga one odbacivale kao izdaju, očekujući agresiju fašističkih zemalja. Mogućnosti federalizacije Jugoslavije završile su se u novoj međunarodnoj situaciji slomom države, stvaranjem NDH i drugih vazalnih režima 1941. godine.

Kraljevina u međunarodnoj krizi i porast separatizma

Međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije uveliko je bio otežan i pre početka drugog svetskog rata u Evropi, 1. septembra 1939, napadom Nemačke na Poljsku. Posle prisajedinjenja Austrije Nemačkoj, marta 1938, Jugoslavija je za suseda na Karavankama dobila Nemačku. Aprila 1939. Italija je okupirala Albaniju. Čelom dužinom granica, od Ohrida do Bojane, Jugoslavija se tada graničila sa fašističkom Italijom, koja nije prestajala da radi na uništenju Jugoslavije od njenog osnivanja. Proklamovana neutralnost Kraljevine Jugoslavije u ratu koji je tekao postajala je fikcija jedne male države, iznutra izrovane, slabo naoružane, stešnjene sa svih strana silama njoj suprotnih i nepomirljivih interesa. Položaj Kraljevine izuzetno se pogoršao u proleće 1940. godine. Posle brzog poraza Poljske još teže je doživljen katastrofalni poraz Francuske. U ratu protiv Nemačke nalazila se samo Velika Britanija, iščekujući invaziju Ostrva. Britanija očigledno nije bila spremna za rat, ali njene vođe nisu ni pomišljale da kapituliraju. Politika Vinstona Cerčila bila je spremna da u toj fazi rata žrtvuje svaku vladu i državu koja bi makar za trenutak uspela da uspori nemačku agresiju. Približavanjem rata Balkanu, britanska politika sve više je usredsređivala pažnju na aktiviranje odbrambenih snaga balkanskih država da bi se uspešnije oduprle Hitlerovoj najezdi. Velika Britanija je u Jugoslaviji preuzimala dotadašnju ulogu Francuske. Sa svojim značajnim geostrateškim položajem u središtu Balkana i na ivicama srednje Evrope, Jugoslavija je trebalo da postane bedem nemačkom prodoru. Obnovljene su ideje o balkanskom savezu Jugoslavije, Grčke, Bugarske i Turske. No, zaokruživanje Jugoslavije nastavilo se ulaskom prvih nemačkih jedinica u Rumuniju, avgusta 1940. godine. Time su pred svršen čin stavljene i Bugarska i Mađarska. Jugoslovenska politika neutralnosti imala je sve manje izgleda. Laviranje Jugoslavije, s ograničenim poljem manevrisanja, sve više se sužavalo, zahvaljujući promeni ratne dinamike, izmenjenom odnosu snaga velikih sila u korist Osovine, pristupanju Rumunije, Mađarske i kasnije Bugarske Trojnom paktu. Napadom Italije na Grčku, oktobra 1940, rat se već preneo na Balkan.

Svi raniji vojno-politički savezi u kojima je učestvovala Kraljevina Jugoslavija raspali su se. Mala antanta je već za vreme vlade Milana Stojadinovića počela da nestaje sa scene. Raspadom i okupacijom

Čehoslovačke, marta 1939, izdvajanjem Slovačke i uspostavljanjem Češko-moravskog protektorata, nestao je jedan od njenih bitnih stubova. Slična sudbina očekivala je i Balkanski savez posle poraza Francuske, iako Engleska nije odustajala da se pomoću njegovih članica suprotstavi nemačkim težnjama prodora na Balkan i izlasku na Sredozemlje, kao žili kucavici britanskih imperijalnih puteva.

Sovjetski Savez suočio se polovinom 1940. sa demonstracijom izvanredne vojne nadmoćnosti Nemačke u ratu sa Francuskom i Velikom Britanijom, ali i sa svojom nepripremljenošću za rat. Politici SSSR-a odgovaralo je što duže odlaganje rata. Staljin je polazio od shvatanja da je rat u toku imperijalistički, da se rat ne tiče SSSR-a i da treba ostati van njega dok se suprotstavljene strane ne istroše ili među sobom ne unište. Pakt zaključen između Joahima fon Ribentropa i Vjačeslava M. Molotova avgusta 1939. konsternirao je u političko-moralnom smislu komuniste širom Evrope i sveta, dotadašnje nosioce politike narodnog fronta, kao i sav demokratski svet, ali je ovaj neočekivani „savez" između fašizma i „prve zemlje socijalizma" dao predah Sovjetskom Savezu da pojača napore u vojnoj industriji i osnaži odbrambenu moć. Poljska je po četvrti put u svojoj istoriji podeljena između Nemačke i SSSR-a, dok je tajnim ugovorima s Nemačkom Sovjetski Savez obezbedio „povraćaj" Besarabije i Severne Bukovine. Završetkom sovjetsko-finskog rata, u zimu 1939-1940, SSSR je dobio deo finske teritorije i ojačao odbranu Lenjingrada. Baltičke zemlje - Litvanija, Letonija i Estonija - praktično su inkorporirane u sastav SSSR-a.

Jugoslavija je bila među poslednjim zemljama Evrope koja je uspostavila diplomatske odnose sa SSSR-om, juna 1940. godine. Kralj Aleksandar i knez namesnik nisu sarađivali sa boljševičkim režimom, gledajući u njemu zlikovačku vlast koja se obračunala sa carskim domom, pravoslavljem, imperijom i slovenstvom u ime internacionalizma i svetske revolucije. Režim je od 1921. bacio komuniste u ilegalnost, stavio ih van zakona i surovo progonio kao anacionalnu snagu, kojoj je tuđ pojam otadžbine, vere i porodice i koja radi za strani centar - svetsku komunističku internacionalu, podrivajući vladajući sistem odnosa. U Jugoslaviji, najviše u Beogradu i Srbiji, utočište je našlo oko 60-70.000 emigranata iz Rusije posle završetka građanskog rata i poraza strane intervencije. Karađorđevići i carska kuća Romanovi bili su u rođačkim odnosima. Tradicionalne srpsko-ruske veze (pomoć srpskim manastirima, naseljavanja Srba u južnoj Rusiji, učešće ruske vojske u bojevima na Varvarinu i Malajnici u prvom srpskom ustanku, uloga Rusije u sticanju srpske nezavisnosti, stav Rusije 1914. u vreme bečkog ultimatuma, intervencija cara Nikole II za transport iznurene srpske vojske iz albanskih luka 1915-1916) bile su duboko urezane u svest srpskog naroda.

Izlaskom SSSR-a, prvo iz prinudne izolacije u koju je sovjetsku republiku stavio kapitalistički svet, usledila je kasnije samostalna

ideološka izolacija Staljinovim prihvatanjem teze Buharina o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, koja je napuštena posle pobede nacionalsocijalizma u Nemačkoj januara 1933. i dolaska Hitlera na vlast. Sovjetski Savez je postao inspirator nove politike. Došlo je do međunarodnog pregrupisavanja u svetskim razmerama i ugovornih odnosa između SSSR-a i Francuske, SSSR-a i Čehoslovačke, ulaska SSSR-a u Društvo (Ligu) naroda, izjašnjavanja za sistem kolektivne bezbednosti. Ova preorijentacija SSSR-a u međunarodnim odnosima nije mogla da se ne odrazi i na novu politiku Kominterne, proglašenu na Sedmom i poslednjem kongresu svetske komunističke internacionale 1935. godine, koja je našla svoj izraz u politici narodnog fronta kao univerzalne pojave i jednog vida grupisanja svih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma kao glavnog neprijatelja slobode i kulture. Politika narodnog fronta omogućavala je i podržavala saveze komunista sa građanskim i socijalističkim partijama, što je u nekim zemljama dovelo i do obrazovanja vlada Narodnog fronta (Francuska, Španija, Čile).

Promenu jugoslovenske politike prema SSSR-u posle 1939. prvenstveno su uslovljavali ustupci i povlačenje zapadnih sila, Engleske i Francuske, pred Nemačkom i Italijom, utičući na vladajući režim u Jugoslaviji da u interesu poboljšanja međunarodne pozicije male, neutralne zemlje, lišene ekonomske i vojne moći, počne tražiti oslonac na neočekivanoj strani, prevazilaženjem ideoloških predubeđenja. Tim pre, što je SSSR od juna 1940. postao i balkanska sila, „povraćajem" Besarabije i severne Bukovine. Postojala su gledišta da je time bio zatvoren dalji prodor SSSR-a na Balkan, zapravo da je tim ustupkom ova sila odstranjena iz prostora koji isključivo pripada nemačko-italijanskoj sferi. Za naše poimanje događaja ovo shvatanje je teško održivo, imaju li se u vidu istorijske tradicije i značaj SSSR-a (poistovećivanog sa Rusijom) u svesti velikog dela balkanskih Slovena, pre svega Srba - Crnogoraca i Bugara, a na drugoj strani priroda velike sile koja je trajno težila izlasku na tzv. topla mora. Ako se SSSR u toj fazi bez većih reakcija nezadovoljstva mirio sa nemačkom balkanskom politikom, onda je to bilo samo iz uvažavanja nemačke vojne snage i sovjetskog nastojanja za odlaganjem neminovnog sukoba. Nemačko-italijanske garantije Rumuniji značile su utvrđivanje uticaja Nemačke i Italije na Balkanu, isključenjem uticaja „Rusije" i Velike Britanije, pre svega sa severnog i centralnog dela poluostrva. Za Britaniju je sada postojao samo južni deo Balkana, na kome su bili angažovani njeni krupni interesi, iako se ona, kao velika sila, nije pomirila sa namenjenim ograničenjem suparnika. Velika Britanija se vraća u prostor u kome je do juče glavnu ulogu imala Francuska, težeći da organizuje odbranu protiv nemačkog prodiranja i potencijalne agresije. Samo prividno je moglo izgledati da će Balkan biti prepušten miru posle rešenja rumunsko-bugarskog i mađarsko-rumunskog spora (Južna Dobrudža i arbitraža oko Transilvanije - Erdelja).

Od SSSR-a se, po nekim nemačkim shvatanjima, nije mogla očekivati agresivnija politika prema jugu Evrope, jer on u ofanzivnom smislu nije značio mnogo, za razliku od defanzivne snage ove zemlje uslovljene beskrajnim prostorom. No u tom času, 1940, ni Nemačka nije imala interesa za agresivnu politiku na Balkanu, jer se držala osnovnog principa ratovanja - da ne formira više od jednog fronta, što je bio i glavni razlog nemačko-sovjetskog sporazuma; rat u Podunavlju i na Balkanu upropastio bi privredu i ugrozio saobraćajne veze Nemačke sa SSSR-om; svaka velika sila imala je druge interese i druge namere u Podunavlju i na Balkanu, a u slučaju sukoba u tom prostoru, sa kojim je Nemačka imala trgovačke veze, rat bi uzeo takve razmere i interesi velikih sila bi se toliko zapleli da niko ne bi mogao predvideti dalji razvoj događaja. Proizašlo je da interese za jug, bar po nemačkim shvatanjima, imaju samo zapadne demokratije koje bi se mogle poslužiti „intrigama" u ime postizanja svojih strateških ciljeva.

Kraljevina Jugoslavija je bila prinuđena da okrene novi list prema SSSR-u, posle 22 godine upornog ignorisanja SSSR-a zbog revolucijom promenjenog unutrašnjeg nosioca vlasti. Pod uticajem snažnih slovenskih, proruskih osećanja u srpskom narodu, a i aktivnosti komunista koji su zahtevali oslonac na SSSR, no pre svega iz državnih razloga, knez Pavle je početkom 1940. počeo da menja raniji odnos prema SSSR-u, koji već tada postaje uticajan faktor i na jugoistoku Evrope. Kao realan političar, knez nije previđao da je ekspanzija komunizma pod vidom panslovenstva samo „krinka" sovjetske politike.

Prvi glasovi o mogućnosti prevazilaženja ovog anahronizma i uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje čuli su se početkom januara 1940. godine u izveštaju Ilije Šumenkovića, poslanika Kraljevine Jugoslavije u Ankari, koji je svom ministru Aleksandru Cincar Markoviću preneo uverenje sovjetskog ambasadora u Turskoj, Alekseja Terentijeva, da je vreme obnove odnosa („vaspostavljanje") između Jugoslavije i „Rusije" relativno blisko, što je nesumnjivo ocenjeno kao stav Kremlja, s obzirom na visoki stepen zavisnosti sovjetske diplomatije od svog centra.[13)] Ankarski mig, koji je nagoveštavao uspostavljanje odnosa između dve zemlje, dat je u situaciji koja je

[13)] Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu - AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, F-34, Poslanik Ilija Šumenković ministru inostranih poslova Aleksandru Cincar Markoviću, 8. januara 1940 - Još preciznije, kaže se: „U dosadašnjim kontaktima sa ovdašnjim ruskim ambasadorom stekao sam dosta jasnu impresiju, da on veruje u relativno blisku obnovu odnosa između Jugoslavije i Rusije. Tu impresiju stekao sam ne samo direktno iz razgovora sa g. Terentijevom, nego i indirektno preko ovdašnjega kineskog otpravnika poslova, koji je lični prijatelj, a možda i poverljiva ličnost, ruskog ambasadora. Kineski otpravnik poslova je direktno postavio pitanje Terentijevu o obnovi odnosa između Jugoslavije i Rusije i na to dobio odgovor, da Rusija gleda na to dobrim okom, ali da ona kao velika sila ne može prva učiniti korak u tom smislu". ...„Kad se zna u kakvom su odnosu zavisnosti ruski ambasadori prema Kremlju, ima se razloga izvesti zaključak da g. Terentijev ovako ne misli i ne govori samo u svoje ime ili po svojoj ličnoj inicijativi, već da je njegovo shvatanje u isto vreme i shvatanje Moskve". „... Osetljivost naših balkanskih saveznika zbog svakog našeg dodira sa Rusijom raste u pravoj proporciji sa povećanjem njihovog nepoverenja prema Rusiji".

odgovarala dvema zemljama, s obzirom na opštu situaciju, svet u ratu, koristi ekonomskih veza i međunarodne komunikacije izlaženjem iz dugog izolacionizma obe zemlje u međusobnim odnosima, ali je „hvatanje" kontakta diplomata dve zemlje usledilo i posle napada SSSR-a na Finsku i reakcije Društva naroda, dakle u izrazitoj „antiruskoj atmosferi".[14] Osetljivost balkanskih saveznika Kraljevine Jugoslavije na svaki dodir Jugoslavije sa SSSR-om rastao je srazmerno povećanju njihovog nepoverenja prema „Rusiji". Za razliku od Jugoslavije, Bugarska je već nekoliko godina imala odnose sa SSSR-om. Sovjetska ambasada u Sofiji imala je zadatak da se obaveštava o prilikama u Jugoslaviji, a na drugoj strani da preko komunističkih organizacija ubacuje propagandni materijal u Jugoslaviju.[15] Sovjetski poslanik Aleksej Terentijev marta 1940. stavio je do znanja Šumenkoviću da i sovjetska vlada smatra povoljnim sve ono što ide u prilog približavanju SSSR-a i Jugoslavije.[16] Bila je to reakcija sovjetskog diplomate na ponudu kraljevske vlade da pošalje u SSSR zvaničnu trgovinsku delegaciju, sastavljenu od viših državnih činovnika, radi pregovora sa sovjetskom vladom o uspostavljanju privrednih veza između Jugoslavije i Sovjetske Rusije.[17] Sovjetska vlada pozitivno je reagovala na predlog o uspostavljanju privrednih veza između dve zemlje.[18] Sovjetski ambasador je u razgovoru sa Šumenkovićem aludirao i na druge veze sem ekonomskih.[19]

Na okretanje prema SSSR-u namesnički režim je bio prinuđen razvojem događaja. Sve dok je Francuska štitila sistem ugovora posle prvog svetskog rata i stajala u frontu protiv Nemačke 1939, oslonac na SSSR nije dolazio u obzir. Francuski poraz maja - juna 1940, potpuno je izmenio situaciju. Jugoslavija je, kao neutralna zemlja, morala obezbediti ravnotežu pred sve većim nemačkim i italijanskim pritiskom na Balkan. Na drugoj strani, sovjetsko-nemački pakt iz avgusta 1939. nije mogao ukloniti sovjetsko-nemačke protivurečnosti i na Balkanu. Trenje sovjetsko-nemačkih interesa započelo je već sovjetskim primora-

[14] Pomoćnik ministra Milan Smiljanić javlja 16. januara 1942. Kraljevskoj ambasadi u Ankari: „Međutim, pojava Sovjetske Rusije na evropsku scenu, koja je u prvo vreme izazvala u Bugarskoj veliko oduševljenje iz razloga što se verovalo da Sovjeti nastupaju kao zaštitnici malih naroda i da će ispraviti mirovne ugovore u čijem zaključenju nisu učestvovali - prema izveštajima koje ima Ministarstvo sa više strana, sve više i više gubi onaj značaj koji su joj pridavale široke narodne mase u Bugarskoj. Naročito posle napada na Finsku na Sovjete se prestalo gledati kao na zaštitnike malih naroda, i njihova snaga nije više onako visoko cenjena kako je sovjetska propaganda to širila po Bugarskoj. U redovima bugarskih masa počinje preovlađivati uverenje da će zapadne demokratije odneti konačnu pobedu i da će u vezi s tim biti dovedeno u pitanje i samo današnje uređenje Rusije". - AJ, F-35.

Tako je brošura na srpsko-hrvatskom, štampana u Moskvi, sa referatom Staljina na 18. kongresu SKP(b), preko Poslanstva SSSR-a u Sofiji prebacivana tajnim putem u Jugoslaviju - Isto, Ministarstvo inostranih poslova - Poslanstvu u Ankari, 6. februara 1940.

[16] Isto, Ilija Šumenković - Ministarstvu inostranih poslova, 23. mart 1940.

[17] Isto, Aleksandar Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 22. mart 1940.

[18] Isto, Ilija Šumenković - Ministarstvu inostranih poslova, 26. mart 1940.

[19] Isto, 27. mart 1940.

vanjem Rumunije da ustupi SSSR-u Besarabiju i severnu Bukovinu. Nemačka je, podržavanjem Bugarske da uzme južnu Dobrudžu od Rumunije, stavljala do znanja da je Balkan njena interesna sfera koju ona samo internim sporazumevanjem može deliti sa Italijom, uključujući i Sredozemlje. Hitler je novembra 1940. odlučno istupio protiv eventualnih sovjetskih garantija Bugarskoj. Velikoj Britaniji je u tom času odgovaralo da se Sovjetska Rusija uplete u igru velikih sila oko Balkana, ali bez narušavanja status quo-a, već samo kao protivteža Nemačkoj, iako SSSR u suštini odavno nije uvažavao staru ravnotežu snaga na Poluostrvu. Sovjetska vlada negativno je reagovala i na ugovor između Jugoslavije i Mađarske, zaključen 11. decembra 1940. godine, za koji je Jugoslavija verovala da ojačava njene pozicije prema Nemačkoj - odbijajući da Jugoslaviji isporuči oružje obećano mesec dana ranije. Sovjetska vlada je u ovom paktu videla nemačke interese, dalje prodiranje Trećeg rajha u Mađarsku i preko nje uspostavljanje sve jače kontrole nad Rumunijom, posebno nemačko izbijanje na sovjetsku granicu.

U očima italijanskog poslanika u Beogradu, pregovori koji su predstojali između Jugoslavije i SSSR-a rušili su jedan tradicionalni i do tada ljubomorno čuvani bedem prema Istoku. Italijanski diplomata poistovećivao je Srbiju sa Jugoslavijom. Predstojalo je i otklanjanje anahronizma da u diplomatskom koru jugoslovenske prestonice učestvuje i predstavnik carske Rusije. Velika strepnja obuzela je rusku emigraciju, a uznemirenost nije mimoišla ni dvorske krugove. Ironija je istorije da je knez Pavle, kao inspirator ove nove orijentacije, prema testamentu kralja Aleksandra bio obavezan da čuva antisovjetsku tradiciju. Obrazovan na Ostrvu i pod uticajem Britanaca, knez je morao da savlađuje averziju prema boljševizmu. Francusko-engleska propaganda stvarala je ubeđenje da je u pitanju protivitalijanski i protivnemački gest, što se ne može isključivati s obzirom na usamljenost Engleske i njenu zainteresovanost za sukob sovjetsko-nemačkih interesa uopšte i posebno na Balkanu. Italijanska diplomatija nije, međutim, dramatizovala približavanje Sovjeta i Jugoslovena, jer su i Italijani trgovali sa SSSR-om, imali s njim diplomatske odnose, bili svesni ekonomskih potreba Jugoslavije i prilika u Balkanskom paktu. U široj verziji ovih dodira Italijani su videli težnju Jugoslavije da održi političku liniju saradnje sa balkansko-podunavskim zemljama i da ostane van sukoba u toku, što je bilo sasvim suprotno od onog što su želeli Francuzi i Englezi.[20] Zanimljivo je da je analiza italijanskog poslanika u Sofiji sasvim odudarala od one njegovog beogradskog kolege, nalazeći u „hodočašću" Jugoslovena u SSSR-u interes Pariza i Londona koji su u tome mogli videti početak razmimoilaženja između Berlina, Rima i Moskve. Bugarski političari uočavali su u jugoslovensko-sovjetskom

[20] Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, redaktor Dušan Gvozdenović, Beograd, 1969, 602-604.

približavanju jugoslovensko traženje zaštite od nemačkih i italijanskih akcija protiv Jugoslavije. Mada se Moskva formalno ironično odnosila prema panslavizmu, kao prevaziđenoj formuli, u svojim aktivnostima nije prestajala da podilazi slovenskim narodima koji sa svoje strane nisu mogli da ne vode računa o stavu SSSR-a. Koreni tradicija bili su očigledno duboki i ideološka suština SSSR-a nije mogla da razuveri Srbe i Bugare da je reč o drugoj vrsti režima kojemu je slovenstvo samo jedno od instrumentalnih sredstava u svetskoj politici. Budući da je Sofija prva uspostavila odnose sa Moskvom, bojažljivo je počela gledati da joj Jugoslavija kao ključna balkanska zemlja po položaju, broju stanovništva i površini ne oduzme stečeno prvenstvo.

Uspostavljanjem veza sa SSSR-om Jugoslavija je tražila novu tačku oslonca, nezavisno od antikomunističke suštine vladajućeg režima, gledajući u SSSR-u veliku silu koja se nalazila van sukoba u toku. Isticanje sovjetske diplomatije da SSSR nije vezan za Nemačku i da vodi isključivo svoju politiku podsticalo je jugoslovenske političke krugove da nastave sa podržavanjem približavanja. Ministar spoljnih poslova Kraljevine Aleksandar Cincar Marković stavljao je do znanja Iliji Šumenkoviću, kraljevskom poslaniku u Ankari, da je Jugoslavija, prinuđena ratnim okolnostima, morala da traži sirovine na svim stranama, pre svega u SAD i SSSR-u, na koje se gledalo kao na moguće liferante nafte i pamuka. Jugoslavija je obavestila SSSR o predlogu za zaključenje trgovinskog sporazuma ^ i sastavu delegacije.[23] Uglavljivanje ekonomskih veza označavalo je početak sređivanja jugoslovenskih odnosa sa Sovjetima, ali ne i obnovu redovnih diplomatskih odnosa.[24]^

Zaključenje ekonomskih veza tumačeno je u delu krugova u zemlji i među političarima balkanskih država kao prekid dotadašnjeg „otuđivanja" između Moskve i Beograda, kao napuštanje dotadašnjih shvatanja i predubeđenja i razumevanje jugoslovenskih državnika da im državni interesi nalažu normalne i prijateljske odnose sa SSSR-om. Pri tom se prvenstveno mislilo na geografski položaj i vekovnu saradnju u istoriji, ali i na činjenicu da je SSSR postao faktor od izuzetnog značaja u razvoju događaja u Srednjoj Evropi i na Jugoistoku. U delu bugarske štampe tim povodom se podvlačilo da je nestao onaj nekadašnji „zlokobni antagonizam između Beča i Petrograda, koji je nekada trovao

21) Isto, str. 648.

22) „Predlažemo zaključenje: I) trgovinskog sporazuma u koji bi ušle najpotrebnije odredbe o najvećem povlašćenju, o postupanju sa obostranim poslovnim svetom, o plovidbi, tranzitu i tome slično; II) 'sporazuma o plaćanju' na bazi kliringa, kome bi bili pridodati kontigenti obostrano izvezenih proizvoda, eventualno njihova ukupna vrednost i tome slično; III) 'sporazuma o trgovinskim agencijama' u prestonici obe zemlje, čiji bi zadatak bio kontrola sprovođenja robnog i platnog prometa, a čiji bi se položaj utvrdio u toku pregovora" - Isto, A. Cincar Marković - I. Šumenkoviću, 6. april 1940.

Dr Milorad Đorđević, bivši ministar finansija i dr Sava Obradović, pomoćnik ministra trgovine i industrije; kao članovi delegacije: dr Ljubiša Mikić, viceguverner Narodne banke, dr Rudolf Bićanić, direktor Direkcije za spoljnu trgovinu, Ivan Avsenek, industrijalac, Vladislav Marković, savetnik Ministarstva inostranih poslova, sekretar delegacije Drago Zalar - Isto, 19. april 1940.

24) AJ, A. Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 16. april 1940.

atmosferu u Beogradu". Uviđalo se da jugoslovensko-sovjetski privredni sporazum otklanja ranija politička nerazumevanja između dve zemlje. Odbacivala su se kao tendeciozna i shvatanja da je uspostavljenim vezama nastajala opasnost za Jugoslaviju i „za srpstvo s one strane naše granice" (bugarske granice - B.P.).[25)]

Aleksandar Cincar Marković je 17. aprila 1940. obavestio italijanskog poslanika o trgovinskim pregovorima Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a. Jugoslovenski ministar spoljnih poslova isticao je ekonomsku stranu saradnje. Jugoslavija je bila ugrožena nedostatkom nekih bitnih sirovina: gvožđa, petroleja i pamuka, koje je mogla nabaviti samo iz SAD i SSSR-a, s tim što SAD nisu dolazile u obzir zbog udaljenosti i blokade morskih puteva. U predstojećim pregovorima Jugoslavija je očekivala da od SSSR-a dobije status najpovlašćenije nacije. Posle zaključivanja trgovinskog ugovora moglo se očekivati i priznavanje sovjetske vlade i „de iure".

Italijanski poslanik u Beogradu je u trgovinskoj misiji Jugoslavije odmah naslutio „plašt" kojim se prikriva uspostavljanje normalnih odnosa sa sovjetskom vladom. Sovjeti su očekivali ovaj korak sa zadovoljstvom, jer je njime demonstriran rastući značaj SSSR-a u međunarodnoj politici, naročito na Balkanu. Sovjeti su ponovo osvajali ranije izgubljene pozicije carske Rusije, svesni daljih mogućnosti ekonomskog, političkog i ideološkog prodora. Iako je odbacivao „ideju panslavizma", SSSR se nije mogao odreći politike velike sile u Evropi i na Balkanu. Karakteristično je daje italijanski diplomata u Beogradu smatrao da „imperijalna panslavistička politika na Balkanu, sa Carigradom kao krajnjim ciljem, ne ide sad u prilog Kremlju ni sa gledišta sigurnosti ni sa gledišta politike i socijalne propagande".[27)]

Bugarski komunisti su, pak, krajnji cilj SSSR-a videli u stvaranju balkanske federacije. Sovjetsku politiku tretirali su kao „realističku". Komunisti su bili uvereni u pobedu Engleske, ali su računali da će ona biti do tog stepena iscrpljena da se neće moći suprotstaviti industrijskom poletu „Rusije", buduće „evropske Amerike".[28)]

Trgovinski sporazum potpisan je u Moskvi 11. maja 1940, između komesara spoljne trgovine Anastasa Mikojana i bivšeg ministra finansija dr Milorada Đorđevića, predviđajući opštu razmenu i način plaćanja u visini od 176 miliona dinara 1940-1941. godine,[29)] što je bio samo nagoveštaj trgovinskih mogućnosti između dva partnera. Bitnija je izgleda politička strana ovog sporazuma, što se vidi i iz insistiranja Vjačeslava M. Molotova da se poboljšaju odnosi između Bugarske i Jugoslavije.[30)] Prilikom razmene ratifikacionih dokumenata u Beogradu,

^ Isto, Izveštaj V. Milanovića iz Sofije - Ministarstvu inostranih poslova, 22. april 1940.

' Izveštaj italijanskog otpravnika poslova u Moskvi od 13. maja 1940. grofu Galeacu Ćanu, Moskva 13. maj 1940 - VII, Aprilski rat 1941, 634-635.

27) Isto, 599-600.

28) AJ, F-34, Ministarstvo inostranih poslova - Poslanstvu u Ankari, 8. oktobar 1940.

29) Isto, Saopštenje TASS-a.

30) Isto, A. Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 18. maj 1940.

sovjetski ambasador u Bugarskoj Anatolij Lavrentijev isticao je miroljubivost sovjetske politike, želju da se na Balkanu održi mir i ravnoteža, isticanjem da će u slučaju zapleta Sovjeti voditi realnu politiku, opredeljujući se prema okolnostima.[31)]

Italijanski otpravnik poslova u Moskvi maja 1940. realno je sagledavao značaj trgovinskog ugovora između Jugoslavije i SSSR-a, imajući u vidu njegov mali obim (oko 176 miliona dinara ili 78 miliona lira, od čega je 39 miliona otpadalo na izvoz a ostalo na uvoz). Pri tom jugoslovenska delegacija nije bila ni uverena da će SSSR biti u stanju da isporuči obećane količine pamuka. Razlika u klirinškom sporazumu u slučaju da Jugoslavija ne pokrije sovjetski izvoz imala je da se izmiri u dolarima SAD, ali je Anastas Mikojan, kako se kaže, razumevajući ekonomski položaj Jugoslavije, prihvatio plaćanje u dinarima. Italijan je, međutim, preko svog obaveštajca saznao da je pristanak za plaćanje u dinarima dat radi pokrivanja rashoda predstavništva SSSR-a u Beogradu, a naročito zbog troškova komunističke propagande u Jugoslaviji.[32)]

U diplomatskim krugovima se pretpostavljalo da će od sovjetskog držanja zavisiti i ponašanje Mađarske i Rumunije prema Jugoslaviji. Prema izveštaju bugarskog poslanika u Moskvi, Molotov je isticao da SSSR ne može dozvoliti da „nestanu dve poslednje slovenske države koje još postoje". Za italijanske diplomate ovaj sporazum je značio početak sovjetskog političkog prodora na Balkan. U Parizu, međutim, nije nestalo podozrenje prema jugoslovensko-sovjetskom približavanju, kao politici ostvarivanoj u saglasnosti i u okviru odnosa između Berlina, Moskve i Rima.[33']

Inicijativu za što brže vaspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa pokrenula je Jugoslavija 9. juna 1940. godine, stavljajući do znanja da bi u SSSR, u svojstvu opunomoćenog ministra, bio upućen dr Milan Gavrilović, senator.[34^] U okviru započetog procesa normalizacije, Agencija TASS obavestila je agenciju „Avala" o postavljanju dva dopisnika u Beogradu, ali je njihov dolazak odložen do donošenja odluke o obnavljanju redovnih diplomatskih odnosa.[35^] Sovjetska vlada je 20. juna prihvatila predlog jugoslovenske vlade za uspostavljanje diplomatskih odnosa dve zemlje. - Sovjetski ambasador je želeo da sadržina nota o „ustanovljenju" odnosa (ne „obnove", kako je stajalo u jugoslovenskoj diplomatskoj komunikaciji) bude toplija od sadržine nota namenjenih prilikom ustanovljivanja diplomatskih odnosa sa drugim državama, kao što je, na primer, bila Mađarska.[37)] Kraljevska vlada je dala agreman za Viktora Plotnjikova, kao poslanika SSSR-a u Kraljevini

31) Isto, 3. jun 1940.
32) VII, Aprilski rat 1941, 633-634.
33) AJ, 13. maj 1940.
34) Isto, 9. jun 1940.
35) Isto, 12. jun 1940.
36) Isto, Ilija Šumenković - Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 20. iun 1940.
37) Isto, 22. jun 1940.

Jugoslaviji. Komunike o obnavljanju odnosa izdat je 24. juna 1940. godine.[38]

Jugoslovenski poslanik u Moskvi, Milan Gavrilović, 18. jula 1940. vodio je razgovor sa Vjačeslavom M. Molotovim, koji je smatrao da je položaj Jugoslavije „složen", da odnosi SSSR-a sa Bugarskom nisu rđavi i tom prilikom dodirnuo pitanje bugarskih revandikacija, pitajući se zašto nije moguće doći do sporazuma sa Bugarima.[39)]

Sovjetski Savez pojačavao je interes za Balkan, računajući pre svega na Bugarsku, gde su u narodu bila jaka slovenska osećanja i budila sećanja na ulogu Rusije u sticanju bugarske nezavisnosti, ali i na Jugoslaviju. I u jednom i u drugom slučaju sovjetska politika je koristila dva koloseka opštenja: preko svojih zvaničnih organa i preko Kominterne, koja je držala pod svojom kontrolom sekcije i u ovim i drugim zemljama. Komunističke partije su u svojoj aktivnosti i osvajanju prostora više nego koristile ovu slovensku komponentu, iako oficijelna „Rusija" nije bila pristalica panslovenstva, gledajući u njemu samo pragmatističko sredstvo svoje državne politike. Sovjetski uticaj u Bugarskoj mogao je da postane protivteža vladinim krugovima germanofilski raspoloženim, koji su sa ostalim političkim snagama srodne orijentacije polagali svu nadu u Nemačku i njoj se „slepo pokoravali", po mišljenju grčkog ministra inostranih poslova. Grčka vlada je, prema analizi svog prvog diplomate, videla u sovjetskom prisustvu mogućnost jačeg manifesto Vanja antagonizma u budućnosti između Nemačke, Italije i SSSR-a na čelom Balkanu, u čijem su sukobu male balkanske zemlje mogle da nađu garantiju za održanje postojećeg stanja na Poluostrvu. Nije se, međutim, uočavalo daje Nemačka već uspela da ostvari svoju „hegemoniju", što joj je omogućavalo da „nametne svoju volju i obezbedi poštovanje svojih interesa na Balkanu, koji su u poređenju sa sovjetskim i italijanskim interesima u ekonomskom pogledu nesrazmerno krupni-

38) „Posle povoljno završenih privrednih pregovora između Sovjetske Rusije i Kraljevine Jugoslavije, kao i posle izvršene izmene ratifikacionih instrumenata zaključenog sporazuma, Sovjetska i Jugoslovenska vlada saglasile su se da se normalizuju odnosi između dve zemlje vaspostavljanjem redovnih diplomatskih odnosa i određivanjem zvaničnih diplomatskih pretstavnika u Moskvi i u Beogradu. Sovjetska vlada dala je agreman za naimenovanje doktora Milana Gavrilovića, senatora, za jugoslovenskog poslanika u Moskvi, a jugoslovenska dala je agreman za naimenovanje gospodina Viktora Andrejevića Plotnikova, dosadašnjeg poslanika u Norveškoj, za sovjetskog poslanika u Beogradu. Učinili bi sve da se sovjetskom poslanstvu stavi na raspoloženje potrebna zgrada do podizanja nove zgrade." - Isto, A. Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 21. jun 1940.

39) „Govoreći o Bugarskoj, kaže, da njihovi odnosi sa Bugarima nisu rđavi. Dodirnuo je pitanje bugarskih revandikacija. Veli, Bugarska se poslednjeg rata osećala uvređena i prirodno je da želi da se celokupno njeno stanje u izvesnoj meri ponovo rasmotri i revidira. Pita, zar se ne može doći do sporazuma sa njima. Impresija našeg Poslanika je da će Sovjeti pomoći možda izvesne bugarske revandikacije, ma da su potpuno svesni držanja zvanične Bugarske. Izgleda da veruju da će tom pomoći pridobiti još više bugarski narod, a protiv zvanične Bugarske. U tom će se, primećuje g. Gavrilović, prevariti, zato što će bugarska vlada to pretstaviti kao svoj uspeh i tako će učvrstiti režim koji oni ne žele. Odnosno Nemačke, Molotov kaže da neće sve izaći na ono što je napisanomu „Majn Kampfu" - Isto, Ministarstvo inostranih poslova, Milan Smiljanić - Iliji Šumenkoviću, Beograd, 20. jul 1940.

^ Isto, bez datuma.

Posle sloma Francuske posledice nisu mogle da se ne osete i u komunističkim partijama Evrope i sveta, pa tako i u KPJ. Tim pre, što je SSSR preko Kominterne namenio KPJ aktivniju antifašističku poziciju na Balkanu, za razliku od drugih partija, pre svega Bugarske, nastojeći da preko nje stavi do znanja Nemačkoj svoje interese na Balkanu. Stoga u razvitku KPJ i njenom ponašanju prema savezu SSSR-a i Nemačke iz avgusta 1939. godine, pa do napada na SSSR 22. juna 1941. i stvaranja faktičke ratne koalicije SSSR-a i Velike Britanije u suštini razlikujemo tri faze. Neočekivani „brak" između fašizma i Staljinovog socijalizma nije prošao bez iznenađenja i u KPJ, iako su se mogli čuti glasovi da je u pitanju taktika, privremeno rešenje, izraz staljinskog genija u spoljnoj politici da se neutrališu zapadne sile i njihova dvolična politika prema SSSR-u. Od tada pa do kapitulacije Francuske KPJ je „bacila" parole i iznosila ocene uglavnom karakteristične i za druge komunističke partije; napuštala se politika Narodnog fronta, osuđivala oba ratujuća bloka kao imperijalistička, napadalo na socijaldemokratiju kao slugu nacionalsocijalizma i fašizma; pojedine regionalne organizacije (Crne Gore) pozivale su na demobilizaciju u izrazitom defetističkom duhu, što je Politbiro CK KPJ naknadno kritikovao; podržavani su štrajkovi u vojnoj industriji, naročito tromesečni štrajk radnika aeronautičke industrije u Beogradu.

U proglasu CK KPJ od maja 1940. „Svim ratnim huškačima i klevetnicima naše Partije", povodom proširenja rata na Belgiju i Holandiju, traženo je da se Jugoslavija ne uvlači u rat, koji je imperijalistički. „Mi smo raskrinkali engleske i francuske imperijaliste kao ratne huškače koji žele i druge narode uvući u rat da za njih vade kestenje iz vatre, raskrinkavali smo njihove laži da se oni tobože bore za nezavisnost malih naroda, za slobodu i demokratiju, jer činjenice jasno govore sasvim obrnuto, tj. da se oni ničim ne razlikuju od svojih protivnika i po pitanju progona radničke klase i nacionalnog ugnjetavanja".[41)] Proglas je preslikavao Staljinovu procenu međunarodne situacije. Rat je označen kao imperijalistički rat za novu podelu sveta. Traženo je uspostavljanje diplomatskih odnosa i zaključenje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR, s „neutralnom i najjačom silom sveta", koja je kadra da brani i štiti svoje saveznike. Odbacuju se napadi da komunisti slabe otpornu snagu zemlje, čak izražavanjem spremnosti da brane zemlju pod uslovom da se preduzmu određene mere - oslonac na SSSR i hitno uspostavljanje demokratskih sloboda i prava čitavog radnog naroda.[42)]

Reč je o protivrečnoj liniji 1939-1940, kada je i KPJ plaćala cenu Kominterni i neočekivanom Staljinovom zaokretu. U pismu CK KPJ, KP Francuske od jula 1940. stoji, između ostalog: „Danas, kada je

41) Ministar unutrašnjih poslova S. Mihalđić je naređivao da se u vezi sa proslavom 1. maja 1940. preduzmu preventivne mere i onemoguće „destruktivni elementi" da organizuju proslave radničkog praznika - Aprilski rat 1941, 607.

42) Isto, 683.

francuski narod bačen u bezdan neopisivih patnji, Vi opet stojite na čelu francuskog radnog naroda, Vi jedini branite njegove istinske interese. Ne samo francuske, nego i radne mase čitavog svijeta danas znaju da ste vi bili u pravu kada ste za sve vrijeme imperijalističkog rata, koji su vodili francuski imperijalisti sa garniturom Daladje - Blum - Reno, govorili francuskim i svim radnim ljudima da je to rat francuskih imperijalista. One znaju da ste vi bili u pravu kada ste govorili da će francuski narod biti bačen u najbarbarskije ropstvo njemačkih imperijalista, ako francuski narod izgubi saveznika SSSR-a". KPJ je izražavala veru u KPF da će srušiti „tiraniju prokockanih francuskih imperijalista i tuđih imperijalističkih okupatora". „Utoliko je više svjestan međunarodni proletarijat da je u tim teškim danima po francuski narod potrebno razviti najzamašniji pokret revolucionarne solidarnosti sa francuskim proletarijatom i čitavim francuskim narodom, razviti najzamašniju borbu protiv novog Versaja koji bi porobio francuski narod, protiv Kompjenja, za mir bez aneksija, za mir sa punim pravom nacija na samoopredeljenje".[43])

Dolazak sovjetskog poslanika Viktora Plotnjikova u Beograd, 6. jula 1940, iskorišćen je za manifestacije u prilog SSSR-a. Klasni sindikalni pokret Beograda početkom jula 1940. uputio je poziv građanima na doček Pljotnikova, u kome stoji: „Dolazak pretstavnika prve i jedine u svetu radničko-seljačke države, jedine zemlje mira, slobode i napretka, pretstavlja za nas jedan od najvećih praznika. Ceo naš narod duguje neizmernu zahvalnost velikom sovjetskom narodu što je svojom politikom mira spasio Balkan - i našu zemlju - od požara imperijalističkog rata". Policija je uhapsila 500 građana i blokirala ulice, ali se prilikom dočeka u pobočnim ulicama ipak našlo oko 5.000 građana. Iste večeri priređene su manifestacije na Terazijama i na Karaburmi.[44]'

Sovjetski Savez je uticao na događaje u Jugoslaviji preko svog poslanstva u Beogradu (koliko god se pazilo da Poslanstvo ne postane meta oficijelne kritike i nemačkih intervencija u Moskvi), obaveštajne vojne službe pukovnika Mustafe Golubića i KPJ. Podsticana su „romantična panslavistička osećanja", živa u Srbiji, Crnoj Gori, među Srbima uopšte. Posebna aktivnost ostvarivana je preko Komunističke partije Jugoslavije, povezane sa Kominternom i pod uticajem njenih direktiva. Aktivnije sovjetsko mešanje u jugoslovensku spoljnu politiku bilo je od polovine 1940. vezano za tri gotovo sinhronizovane činjenice: uspostavljanje jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa; povraćaj Besarabije i severne Bukovine čime je SSSR faktički postao balkanska zemlja[45]^ i sve intenzivnije nemačko-britanske borbe u jugoslovenskom

43) Isto, 758-9.
Vid. B. Petranović, N. Žutić, Beogradski univerzitet i 27. mart, Istorijski glasnik, 1-2, Beograd 1989, 107.
45) SSSR je po nemačkim izvorima postavio pitanje „povraćaja" Besarabije prilikom zaključenja sovjetsko-nemačkog ugovora u avgustu 1939. godine. Nemačke diplomate nisu prihvatale mišljenje koje se čulo da je Nemačka insistirala na tome da „Rusija" ostvari svoju nameru u pogledu Besarabije tek po svršetku rata, iako je zahtevala da

prostoru usmerene na stavljanje Jugoslavije u odnos zavisnosti jedne ili druge suparničke sile.

Ilija Šumenković je na osnovu svog iskustva, dodira sa drugim diplomatskim predstavnicima u turskoj prestonici, a posebno razgovora sa turskim ministrom inostranih poslova Sarađogluom, dolazio do zaključka da je SSSR želeo da se drži po strani od sukoba koliko je god to moguće, iskorišćavajući za sebe svaku povoljnu situaciju koja se u toku tekućeg sukoba mogla stvoriti. Između Nemačke i SSSR-a, po Šumenkoviću, nije postojala potpuno „harmonična kolaboracija niti jedan široki, precizan i iscrpan sporazum o međusobnim interesima". Samo se tako moglo razumeti neprestano pokretanje pitanja sovjetsko-rumunskih graničnih incidenata od strane Moskve, koji nisu bili ništa drugo do reakcija Sovjetske Rusije protiv odluke sila Osovine da joj odrede granice njene balkanske politike. Šumenković je sovjetsku politiku, na osnovu zvaničnih istupanja Vjačeslava M. Molotova i nezavisno od njih, obeležavao kao dve politike: prva se mogla nazvati nacionalnom, državnom politikom kao vid osiguranja spoljnih pozicija SSSR-a, a druga je internacionalistička, ideološka, koja se sastojala u sprovođenju svetske revolucije, a u samoj stvari u boljševiziranju drugih naroda. Ovu drugu politiku Šumenković je video u načinu na koji je rešeno pitanje baltičkih država, koje su pretvorene u savezne republike. Ova druga politika se, bez obzira na svoje ideološke odrednice, u suštini poistovećivala sa prvom, politikom obezbeđenja Sovjetske Rusije. „Jer, uvesti boljševički režim u države koje okružuju Sovjetsku Rusiju", veli Šumenković, „ne znači u samoj stvari ništa drugo nego i tim putem osigurati Sovjetski Savez od spoljne opasnosti". Slučajevi sa Finskom i Poljskom pokazali su da je nacionalna (državna) politika važnija za SSSR od druge, stavljajući, za sada, internacionalističku, ideološku politiku u pozadinu. Nemačka i Italija su svojim stavom prema Rumuniji, kao svojoj sferi, zatvarale balkanska vrata Sovjetskoj Rusiji. No, kako nije bilo potpunog sporazuma Nemačke, Italije i „Rusije" oko balkanskog prostora, postojale su šanse da balkanske zemlje u svojoj politici iskoriste protivurečnosti velikih sila. Velika Britanija i Turska bile su uverene da u postojećoj situaciji SSSR neće učiniti ništa što bi moglo izazvati nepoverenje Nemačke, „čija vojna snaga još uvek uliva veliko poštovanje Moskvi". Prema Šumenkoviću, Hitler je bio

se pitanje reši mirnim putem kako se ne bi izazvao opšti požar na Balkanu i ugrozilo nemačko snabdevanje naftom iz Rumunije. Nemačka agencija DNB je pominjala „glasove" da je SSSR, osim Besarabije i severne Bukovine, tražio prava i u Konstanci i na donjem Dunavu, ali je ova verzija odbacivana kao širenje „onespokojavajućih vesti". Očito se radilo o objektu tajnih nemačko-sovjetskih aranžmana i podele interesnih sfera između Staljina i Hitlera. Ovim „povraćajem" obezvređene su garantije koje je Rumunija primila od Engleske i Francuske. Po Nemcima, Rumumja je napravila celu „seriju političkih grešaka" u prošlosti, uključujući prenagljeni nacional-socijalistički scenario uoči „povraćaja" Besarabije koji je ubrzao sovjetsku akciju. Nemačka je smatrala da je „Rusija" povraćajem Besarabije, zadovoljena i da će se njene aspiracije na tome svakako zaustaviti. - AJ. F-35, I. Šumenković - A. Cincar Markoviću, 10. jul 1940.

spreman da čini ustupke SSSR-u sve dok se ne razračuna sa Engleskom, rešen možda da ih posle pobede sve poništi. Na drugoj strani Hitler nije ispuštao iz vida „poznati realizam Moskve koja iskorišćuje svaku situaciju, prima sve što joj se pruži, rešena takođe da ništa ne smatra kao definitivno, već samo kao jednu etapu u ostvarenju svojih planova".[46])

Privremena uzdržljivost posle uspostavljanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, prerastala je u sve aktivnije sovjetsko prisustvo. Institucionalna osnova za aktivnost sovjetske diplomatije, bez obzira na svu kontrolu unutrašnjih organa Kraljevine, postalo je sovjetsko Poslanstvo. Preko 100 članova ovog Poslanstva ostvarivalo je veze sa raznovrsnim građanskim krugovima, pre svega nastojeći da što jače u uzajamnom kontaktu istaknu Sovjetsku Rusiju kao zaštitnicu balkanskih Slovena i germansku opasnost koja im preti.[47]) Ugovorni odnosi između Berlina i Moskve davali su ovoj propagandi tajni karakter. Slovensko obeležje je bilo stožer okupljanja antinemačkih snaga. Iza toga je stajalo, kao realni cilj, potpisivanje pakta o saradnji SSSR-a i Jugoslavije, kao vid vezivanja Jugoslavije za SSSR i stavljanje do znanja Nemačkoj sovjetskih interesa na Balkanu. Oslanjanje na SSSR i zaključenje pakta između dve zemlje bio je glavni, dominantni akcioni zahtev jugoslovenskih komunista. Komunisti su javno i u propagandi isticali snagu Sovjetske Rusije, nepobedivost Crvene armije, njen sjajni komandni kadar, mudru Staljinovu politiku. Sovjetska pozicija u međunarodnim odnosima, određena paktom Moskva - Berlin, smatrana je privremenom, Staljinovom taktikom s namerom da parališe pokušaje druge, zapadne strane da skrene nemačku agresiju na Istok, koju je sovjetski vođa predupredio neočekivanim zaokretom avgusta 1939. godine, obezbeđujući položaj Sovjetskog Saveza kao neutralne sile u tekućem sukobu imperijalističkih velesila. Poznate su Staljinove reči da Sovjetski Savez neće vaditi kestenje za druge iz vatre.

Padom Francuske, Velika Britanija je na Balkanu nastojala da zameni Francusku, ispunjavajući neočekivano nastalu prazninu svojim prisustvom. Francuska ideja o stvaranju Balkanskog (Solunskog) fronta iz 1939. aktuelizovana je u proleće 1940. u jeku teških borbi na zapadnom frontu. Planovi generala Maksima Vegana da sa francuskim trupama u Siriji, te britanskim snagama na Srednjem istoku izvede ovu operaciju, pokazali su se kao neostvarljivi, munjevitim raspletom na zapadnom frontu, nedostatkom transportnih sredstava i drugog materijala.[48]) Sećanja na Solunski front 1916-1918, s pokušajem njegove

^ Isto, Poslanik u Ankari - A. Cincar Markoviću, Ankara 22. septembar 1940.

Prema poverljivom nemačkom čoveku i kasnijem saradniku okupatora Danilu Gregoriću, sovjetski poslanik Viktor Plotnjikov i savetnik Poslanstva Vladimir Lebedev imali su kontakte sa raznovrsnim krugovima prestonice. Na sastancima vojnog atašea pukovnika Samohina sa članovima generaliteta, kao i mnogim svakodnevnim dodirima između sovjetskih novinara i predstavnika sovjetske štampe, sve jasnije se isticalo da je Sovjetska Rusija spremna da pomogne Jugoslaviju svim sredstvima - D. Gregorić, Samoubistvo Jugoslavije, Beograd 1942, 289.

Iz izveštaja vojnog izaslanika Kraljevine Jugoslavije i Turskoj - načelniku Glavnog generalštaba od 20. aprila 1940. Vidimo da se plan savezničke, englesko-francuske intervencije na Balkan - prema turskim izvorima - odlagao do jeseni 1940, dok se balkanske države ne pripreme. Rasplet na zapadnom frontu zapečatio je sudbinu vojne intervencije pre očekivanja. - AJ, Poslanstvo u Ankari, F-35.

obnove, pokazala su se kao velika iluzija u smislu neponovljivosti ratnih situacija iz prvog u drugom svetskom ratu. Francuzi su u prvom svetskom ratu mogli računati na srpsku vojsku koja je, posle prelaska Albanije i oporavka, uspela da sa ostalim savezničkim snagama stupi u dejstvo, nasuprot Jugoslovenskoj vojsci 1939-1940. koja se izjašnjavala tek za odbranu granica u uslovima neutralnosti Kraljevine Jugoslavije. Porazom Francuske, Velika Britanija je napustila ovu ideju u svom prvobitnom obliku, svesna njene nerealnosti, ali je u modifikovanom obliku nastavila da radi na stvaranju balkanskog saveza Jugoslavije, Grčke, Turske i Bugarske, i to kao političkog saveza koji bi se mogao iskoristiti i u vojne svrhe protiv nemačke agresije i njenih planova za istiskivanje Engleske sa kontinenta. Radeći na aktiviranju ovog saveza, Velika Britanija nije prezala od toga da se Balkan zapali i to što pre, samo da bi se Nemačka zaustavila u svom prodoru prema jugu i na taj način onemogućilo da Nemci prirede Britancima novi Denkerk na jugu Evrope. Podsticanje balkanskih država na otpor Nemačkoj bilo je u izrazitoj nesrazmeri Velike Britanije sa mogućnošću da pruži vojnu pomoć ovim državama. Britanija nije oskudevala samo u vojnim snagama nego i u ratnom materijalu. Mada je njena flota bila nadmoćnija u Sredozemlju, admiralitet je strahovao od reakcije italijanske flote, nemačkih podmornica i avijacije. Britanci pogotovu nisu bili spremni da svoju flotu upute u Jadransko more, severno od Krfa. Italijanska opasnost na Balkanu bila je uveliko povećana od časa kada je jadranska velesila zaposela Albaniju. Suprotnosti među balkanskim državama činile su, takođe, napore Velike Britanije u smislu njihovog antinemačkog aktiviranja teško ostvarljivim. Za Tursku je svaka ofanzivna operacija na Balkanu mogla imati za posledicu približavanje Nemačke i SSSR-a Moreuzima i Sredozemnom moru, s ugrožavanjem ovih vitalnih oblasti Turske. Bugarska je, pak, imala teritorijalne revandikacije prema Jugoslaviji, Rumuniji i Grčkoj.

Britanska nastojanja da pojačaju svoje prisustvo u jugoslovenskom prostoru posle pada Francuske nailazila su na protivmere Nemačke, koja se odranije - na osnovu svoje politike, strategije i ekonomskih veza - već bila učvrstila u Jugoslaviji. Nemačka je uoči aprilskog rata bila najznačajniji ekonomski partner Jugoslavije, zemlja koja je Jugoslaviju snabdevala naoružanjem, obavijala je zemlju „pipkom" svoje obaveštajne mreže, koja je koristila klasične agente, tajnu mrežu, „petu kolonu", pre svega među pripadnicima nemačke narodnosne grupe (folksdojčeri), turističku navalu na Jadran, pojačanu propagandu. Velika Britanija je mogla uzvratiti po osnovu ranijeg učešća u privredi Kraljevine Jugoslavije, preko štampe i drugih oblika propagande, naročito preko Radio-Londona, jačanjem svoje obaveštajne mreže, ekonomskom blokadom Nemačke. Na tlu Jugoslavije se pre aprilskog rata vodila ogorčena borba između obaveštajnih službi dveju sukobljenih

[49] B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941, Beograd 1990, 26, 28.

sila. Pitanje nemačke intervencije na Balkanu ubrzavao je i neuspeh italijanske armije u Grčkoj. Nemačka vojna intervencija bila je izvesna i u slučaju da se u Grčkoj ili uopšte na balkanskom tlu nađu britanske trupe. Neutralnosti Jugoslavije moralo je odzvoniti onog časa kada se na Balkanu budu našle jedne naspram drugih nemačke snage i britanski ekspedicioni korpus, što se i dogodilo marta 1941. godine, iskrcavanjem tzv. Nilske armije, pod komandom generala Henri Majtlenda Vilsona. Nemačke vojne snage u Bugarskoj, koja je prišla Trojnom paktu 1. marta 1941, te Rumuniji, bile su daleko nadmoćnije u poređenju sa iskrcanim britanskim snagama u Grčkoj (200.000 : 50.000). O vojnoj inferiornosti Britanaca u Grčkoj svedoči i podatak da su njihovi avioni često menjali aerodrome kako bi stvorili kod protivnika utisak da raspolažu većim snagama od stvarnih.

Jugoslavija se uveliko nalazila pod posrednim pritiskom Nemačke, ali joj je 1940. neposredna opasnost zapretila od Italije. Musolini se marta 1940. nosio mišlju da napadne Kraljevinu Jugoslaviju, a slična pretnja je obnovljena i avgusta iste godine. Italija je u Jugoslaviji od njenog stvaranja gledala glavnog protivnika na istočnoj strani Jadranskog mora. Britanske diplomate u Beogradu dobro su uočavale da je Italija za Kraljevinu Jugoslavije u čelom međuratnom razdoblju bila isto što i Srbija za Austro-Ugarsku. Sta je za Jugoslaviju i njen opstanak značila samostalna Albanija, koja ne bi bila zavisna ili u rukama Italije, najbolje pokazuje politika kralja Aleksandra koji je, odupirući se prodoru Italije u Albaniju, smatrao da je to „pitanje života ili smrti Jugoslavije". Musolini je pak trajno želeo da „rascepa" Jugoslaviju kao „antiitalijansku, versajsku tvorevinu".

Napadom Italije na Grčku, iz Albanije, 28. oktobra 1940, uverene da će brzo baciti Grčku na kolena, došlo je do naglog zaoštravanja jugoslovensko-italijanskih odnosa koje je pretilo izbijanjem rata. Armijski general Milan Nedić, ministar vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije, podneo je predlog da Jugoslovenska vojska zauzme Solun pre nego što to učine Italijani. Odluka o zauzimanju Soluna doneta je na sednici Krunskog saveta, održanoj 28. i 31. oktobra te 1. novembra 1940. godine. Knez i njegov predsednik vlade Dragiša Cvetković smatrali su da Jugoslavija ne sme dopustiti da se Italija nađe u Solunu, polazeći od toga da je za Grčku bolje da se u Solunu pojavi Jugoslavija nego Italija. Međutim, knez je istovremeno izjavio da se od njega ne može tražiti da napadne savezničku zemlju i to još zemlju svoje žene. Predlog da Jugoslovenska vojska zauzme Solun i predupredi Italiju bio je, u suštini akt izdaje prema Grčkoj, pa i Velikoj Britaniji, značeći istovremeno svrstavanje uz Osovinu. Tvorac ovog plana, general Nedić, bio je svestan teškog strategijskog položaja Jugoslavije, tehničke slabosti njene vojske, a pre svega bio je obuzet defetizmom i nevericom u mogućnost otpora Nemačkoj posle sloma Francuske. Italijanski odgovor na jugoslovenske namere bilo je bombardovanje Bitolja 5. i 6. novembra 1940. godine i smena ministra vojske. Umesto Nedića, za ministra

vojske postavljen je general Petar Pešić. Nedić je svojim predlogom prešao svoje kompetencije, preuzimajući poslove spoljne politike. [0)]

Mada je Jugoslavija proklamovala striktnu neutralnost u ratu između Italije i Grčke, nije je se dosledno pridržavala. Grcima je na tlu Jugoslavije omogućeno da organizuju skladišta hrane i municije. Nasuprot tome, Jugoslavija je odbila tranzit nemačke pomoći Italiji preko svoje teritorije.[51]

Padom Francuske, nemačkim snaženjem i otvaranjem balkanske krize, revizionističke snage u Bugarskoj počele su da otvaraju pitanje svojih teritorijalnih zahteva na račun zemalja pobednica u prošlom ratu: Srbije (Jugoslavije), Rumunije i Grčke. Mada teritorijalni zahtevi nisu zvanično pokretani, oni su podsticani i izražavani preko nezvaničnih organizacija, štampe, ekstremnih govornika u bugarskoj skupštini. Bugarska rezervisanost prema Jugoslaviji rasla je sa promenama međunarodnog poretka u Evropi, pod uticajem nemačkih pobeda. Revizija mirovnih ugovora posle prvog svetskog rata očekivala se kao posledica rata u toku. Bugarska je „ispravku granica" očekivala uz pomoć Nemačke, na čijoj bi se strani nalazila i „Rusija". Štampa u bugarskoj sve manje je prikrivala svoje revizionističko raspoloženje, isticanjem vere da predstoji mirna revizija ugovora u Neiju. Naglasci štampe stavljani su na neminovnost preuređenja Evrope na novim temeljima i stvaranje sveta u kome će Bugarska naći zadovoljenje svojih nacionalnih ideala.) Štampa i nacionalističke organizacije demonstrirale su protiv Neijskog ugovora, navodeći da je došlo „vreme obračuna", „da krv heroja traži osvetu", „da robovi iz Dobrudže, Trakije, Makedonije, zapadnih pokrajina, Timoka i Morave čekaju slobodu". Ohrabrene germanofilske struje napuštale su dotadašnju obazrivu uzdržanost. Bugarska vlada se u svetu diplomatije pravdala da nije u stanju da umiri revizionističke zahteve u štampi. Antijugoslovenski program revizije granica zasnivao se i na radu „makedonstvujuščih". U Narodnom sobranju Cankov je uzvikivao da Bugarska neće voditi rat sa Jugoslavijom oko Makedonije, ali da se nijedan častan Bugarin neće odreći „rođene braće". Po njemu, Balkan će zaista pripadati balkanskim narodima tek kada Bugarska bude zadovoljena i obezbeđen njen životni prostor. Drugi poslanici zahtevali su da se Makedoniji obezbedi kulturna, jezička i crkvena autonomija.[53]

Za bugarsku štampu Bitolj je bio grad u Makedoniji pod srpskom vlašću, a na obalama Vardara su živeli Bugari. Nemački vojni uspesi, pritisak Nemačke na Balkanu, jačanje germanofilskih struja u Bugarskoj, podsticali su sve agresivnije pisanje bugarske štampe. Narod se političko-psihološki pripremao za reviziju granica. U silama Osovine

50) V. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Beograd - Ljubljana - Titograd, 1983, 1, 290.

51) Prelaz 1.000 kamiona za potrebe italijanske armije u Grčkoj - B. Petranović, N. Zutić, n.d., 37.

52) Isto, 39.

53) AJ, Ministarstvo inostranih poslova, F-35; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 41.

gledao se odlučujući politički i vojni činilac za obnovu „Velike Bugarske" na račun svojih suseda. Bugarske nacionalne manifestacije pretvarane su u manifestacije s makedonskim obeležjem. Rasturani su leci u duhu nacionalnih ideja. Makedonski krugovi u Bugarskoj nedvosmisleno su išli na izmenu međunarodno-pravnog položaja teritorija na jugu Balkana. Makedonski predstavnici upućivali su memorandume i rezolucije poslanstvima Nemačke, Italije, pa i SSSR-a, sa zahtevima za izmenu granica.[54]

Kao i Bugarska, Mađarska je bila na pozicijama revizionizma, iako njena vlada nije zvanično postavljala pitanje ispravki granica. No, ideja velike sentištvanske Mađarske stalno je lebdela pred očima svih mađarskih nacionalista. Ugovor u Trijanonu označavan je od prvog dana kao diktat koji Mađarska odbacuje. Međutim, oficijelni faktori Mađarske, koja je sve više ulazila u krug nemačkog interesa, stavljali su javno do znanja da je njihova zemlja zainteresovana za prijateljstvo i mir na Balkanu. Potpisivanje Ugovora o „večitom" prijateljstvu (pakta) između Kraljevine Jugoslavije i Mađarske, krajem 1940, tumačeno je kao stvaranje povoljnijih uslova u Podunavlju i obezbeđenje politike mira. Mađarska je prišla Trojnom paktu, nalazila pod nadzorom Nemačke, pa se bez blagonaklonog stava Nemačke nije moglo ni zamisliti potpisivanje mađarsko-jugoslovenskog ugovora. Zaključeni ugovor izazvao je neraspoloženje u Bugarskoj, samim tim što se formalno protivio revizionističkom talasu koji je sve više zahvatao Bugarsku. Pored Bugarske, ovim ugovorom nije bio zadovoljan ni SSSR, iz drugih motiva, određenih mađarskim priklanjanjem Osovini.

Jugoslovenske iluzije o jugoslovensko-mađarskom ugovoru bile su ubrzo raspršene. „Pakt o večitom prijateljstvu", koji su 13. decembra 1940. u Beogradu potpisali Aleksandar Cincar-Marković i grof Caki, samo je prividno pojačavao neutralnu poziciju Jugoslavije, pokazavši se kao običan „komad papira" čim se Jugoslavija našla u kritičnoj situaciji. Posebno velika zabluda krila se u jugoslovenskom uverenju da je Mađarska zaključenjem ugovora prećutno priznala gubitak teritorija naseljenih mađarskim stanovništvom, iako je vlada u Budimpešti poslednjih 20 godina grmela protiv Trijanonskog ugovora, koji je „osakatio Kraljevinu Sv. Stevana". Zemlju koja je to učinila sada je nazivala „prijateljem". Neki strani komentari posebno su se varali u uverenju da se Jugoslavija sada „osećala manje ugroženom u opštoj nesigurnosti Balkana".[55]

Rapidno spoljnopolitičko pogoršavanje međunarodnog položaja Jugoslavije nije moglo da se ne odrazi na njenu od ranije nestabilnu unutrašnju situaciju. Fašistička agresija i borba zaraćenih sila na Balkanu još više su produbljivali stare nacionalne podele, pojačavali aktivnost separatističkih pokreta, podsticali separatizam na Kosovu i

B. Petranović, N. Žutić, n.d., 45.
55) Isto, 52.

Metohiji iz susedne Albanije pod italijanskom okupacijom, aktivirali rad „Kosovskog komiteta", političko-psihološki pogodovali ustaškoj delatnosti na izdvajanju Hrvatske i konstituisanju samostalne države van okvira Jugoslavije, iz dana u dan intenzivirali propagandu „makedonstvujuščih" u „Južnoj Srbiji" (Makedoniji).

Sporazum Cvetković - Maček, zaključen 26. avgusta 1939, nije uklonio nepoverenje između Srba i Hrvata, karakteristično od ujedinjenja 1918. godine. S teritorijalnim odredbama Sporazuma nije bila zadovoljna ni jedna niti druga strana. Hrvati su težili proširenju nadležnosti Banovine, a na drugoj strani postavljali pitanje stvaranja svojih oružanih snaga. Maček je protiv sebe imao ustaše koji su tražili izdvajanje Hrvatske iz sastava Jugoslavije, a knez - sa predstavnikom vlade Dragišom Cvetkovićem - vojsku, Srpsku pravoslavnu crkvu, opozicione građanske snage koje su u Sporazumu videle razbijanje kohezije zemlje, davanje velikih ustupaka Hrvatima, neodređenost položaja buduće srpske jedinice. Analiziranjem unutrašnje jugoslovenske situacije i međusobnih odnosa u zemlji, nemačke diplomate primećivale su opšte nezadovoljstvo. Po njima, mogli su se povećati zahtevi za stvaranje novih jedinica od strane Bosanaca i Crnogoraca, a stvaranje tih jedinica vodilo bi slabljenju unutrašnjih veza i štetilo ideji jugoslovenske države, jer se nije radilo o geografskim ili ekonomskim jedinicama već izrazito o etničkim organizmima. Čak i kada bi se takve etničke jedinice stvorile, teško je bilo zamisliti da se neće u sebe „začauriti", što je opet ugrožavalo jedinstvo države. Između Beograda i Zagreba postojale su i razlike u tumačenju postignutog Sporazuma, izazvane nedostatkom poverenja koje Sporazumom nije uspostavljeno. Hrvati su optuživali Srbe da nastoje da sporazum u praksi učine iluzornim, a Srbi Hrvate da im autonomija nije data u vidu definitivne „otpusnice" jer su i oni dužni da sudeluju u odgovornosti za opstanak jugoslovenske države.

Jugoslovenski opstanak posebno je bio ugrožen aktivnim radom centrifugalnih sila u graničnim krajevima prema Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, koje su ove susedne zemlje izdašno pomagale, nekada javno a ponekad u skrivenoj ili posrednoj formi. Tek, Jugoslavija je izgledala veoma nestabilna, kako zbog nacionalnih antagonizama između Srba i Hrvata koji nisu prestajali, tako i zbog nezadovoljstva nacionalnih manjina podsticanih iz inostranstva. O kolikom se riziku za opstanak jugoslovenske države radilo, najbolje se može videti iz činjenice da je u pitanju bilo nezadovoljstvo dva miliona pripadnika manjina, pre svega Nemaca, Mađara i Albanaca.

Pored čisto teritorijalnih pitanja, koja su bila stalno prisutna na dnevnom redu sve više nacionalno usijanih političkih rasprava, na dnevni red su, osnivanjem Banovine Hrvatske, došla i personalna pitanja. Hrvati su se žalili da se sa njihovim „saplemenicima" u Srbiji loše postupa, dok su Srbi uzvraćali u obratnom pravcu. O diskriminaciji Srba u Banovini Hrvatskoj govore činjenice o otpuštanju dela službenika

koji nisu odgovarali volji nove banovinske vlasti, zbog svojih političkih pogleda, nacionalnih stavova, odnosa prema novom poretku uspostavljenom Sporazumom. Iz nemačkih analiza novembra 1939. vidi se da je u Banovini Hrvatskoj svoja mesta napustilo 1.500 upravnih službenika, šumarskih inžinjera, trgovačkih i industrijskih službenika, 800 nastavnika, svi srpske „plemenske pripadnosti". Otpušteni službenici nisu smeli više upražnjavati nikakvu profesiju u Hrvatskoj.

Nemci su primećivali porast ustaškog uticaja, kao i nezadovoljstvo ustaša Mačekovim rešenjem. Ustaški krugovi kritikovali su Mačekovu navodnu popustljivost, ulaženje u kompromis, umesto izdvajanja Hrvatske iz sastava Jugoslavije i stvaranja nezavisne hrvatske države. Indikator porasta ustaškog uticaja u Banovini Hrvatskoj bili su i studentski izbori na Pravnom i Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, na kojima su nacionalistički orijentisani studenti dobili nadmoćnu većinu.

Nad Jugoslavijom je lebdela opasnost da doživi sudbinu Čehoslovačke. Zahtevi za uvođenje diktature u nekim srpskim krugovima činili su se nemačkim analitičarima unutrašnje situacije neostvarljivim, jer povratak na režim Petra Živkovića i Milana Stojadinovića nije bio moguć bez „revolucije", a na političkoj sceni Nemci nisu ni videli ličnost koja bi mogla odigrati ulogu diktatora.

Početne nade u preuređenje države na federativnom principu postepeno su splašnjavale u polarizaciji srpsko-hrvatskih snaga, čiji su interesi izgledali nepomirljivi. U zategnutoj međunarodnoj situaciji, posebno približavanjem rata Balkanu, suprotnosti između Srba i Hrvata dobijale su sve više mesta u kombinacijama velikih suparničkih sila. Nemci su tačno uočavali da su u Zagrebu u punoj akciji jake snage koje, delom podržavane iz inostranstva, pripremaju potpuno otcepljenje Hrvatske, ističući da stvaran sporazum sa Beogradom nikada nije bio ni moguć, jer Srbi „ne bi želeli da napuste svoje pozicije glavne sile". Budućnost jugoslovenske države ocenjivana je kao „mutna i neizvesna".[56)]

Britanci su, takođe, uviđali da u Jugoslaviji postoji „unutarnja praznina" i da nema ništa od „impresivne fasade jedinstva". Jugoslavija je bila privlačan plen iz više razloga, olakšan pre svega postojećim defetizmom koji je sve više osvajao, zbog slabosti iznutra, spremnosti pojedinih generala da brane samo srpske granice, prepuštajući Hrvatsku njenoj sudbini. Britancima je bilo važno, kao predstavnicima velike sile, koja je u drugoj velikoj sili - Nemačkoj u proleće 1939. videla glavnog suparnika, kojeg je trebalo zaustaviti i onemogućiti u pohodu na Balkan, da po svaku cenu nađu modus vivendi između Srba i Hrvata, kao pretpostavke za učvršćivanje unutrašnjeg položaja zemlje. Tek tako učvršćena Jugoslavija mogla se odupreti nemačkom pritisku, koji je jačao sa približavanjem rata Balkanu.

Nemci su, razvijajući trgovinu sa Jugoslavijom, ulaganjima u njenu privredu i zainteresovanošću da ona ostane i dalje privesak nemačke

56) Aprilski rat 1941, 466-469.

ekonomije, istupali za njeno očuvanje. „Jaka Jugoslavija" je gledana kao deo nove Centralne Evrope. Samim tim, ona nije ni trebalo da strahuje za svoj teritorijalni integritet. Nemci su stavljali do znanja jugoslovenskim predstavnicima da put stvaranja jake Jugoslavije, oslonjene na Nemačku, vodi jačanjem centralizacije, suzbijanjem svakog separatizma, regionalizma, demokratskih kretanja, svih „subverzivnih ideja", pre svega „boljševizma".

Za nemačku politiku prema Jugoslaviji 1939-1941. bilo je karakteristično da ovu značajnu balkansku zemlju, gotovo ključnu, privlači u svoj krug interesa mirnim putem, političko-diplomatskim sredstvima, kako bi ona nastavila sa privrednom saradnjom jer su se obe privrede uveliko udopunjavale.

Nemačka se u Jugoslaviji, pre svega, mogla oslanjati na svoju jaku nacionalnu manjinu - jugoslovenske Švabe, kojih je bilo oko pola miliona. Radilo se o ekonomski najsnažnijoj manjini u Jugoslaviji, koja je imala međunarodnu zaštitu svog položaja. U jačanju Nemačke ova manjina je videla glavnu garantiju svog položaja u Jugoslaviji. Kulturna organizacija jugoslovenskih Nemaca- „Kulturbund" godinama je korektno sarađivala sa jugoslovenskim vlastima, nastojeći da obezbedi društveni, ekonomski i kulturni prosperitet svojih članova. Tek pobedom „nacional-socijalističke" struje među nemačkom manjinom u „Kulturbundu", tzv. obnovitelja, stvorena je najsnažnija i najorganizovanija „peta kolona" u Jugoslaviji. Pripadnici ove manjine postali su svojim političkim i obaveštajnim radom glavno uporište nemačke politike u Jugoslaviji. Zbog snage svog zaštitnika, jugoslovenske vlasti propuštale su bez sankcija mnoge delatnosti folksdojčera koje nisu bile u skladu sa državnim zakonima. Mnogi pripadnici ove manjine, naročito oni koji su studirali u Trećem rajhu, ušli su u Nacionalsocijalističku stranku, trajno ostali u Nemačkoj primajući njeno državljanstvo, pristali da rade za nemačku obaveštajnu službu po svom povratku u Jugoslaviju. Nemački omladinci organizovali su se u „Hitlerjugend". Pripadnici ove manjine nisu krili svoje pronemačko raspoloženje. Između Nemaca i Srba u mnogim mestima Vojvodine dolazilo je do najraznovrsnijih incidenata. Sama Nemačka nije bila zainteresovana da se kvare odnosi između Jugoslavije i pripadnika nemačke narodnosne grupe, s obzirom na spoljnopolitičke interese Trećeg rajha da Jugoslaviju mirnim putem privuče na svoju stranu. Iz Nemačke su stizala uputstva da se spreči javno deklarisanje za Treći rajh, ali da se nastavi tajna delatnost u skladu sa dobijenim zadacima od nemačkih vlasti i obaveštajnih centara. Ova dvojna linija delatnosti i kamuflirani način nastupanja uveliko su zavaravali jugoslovenske vlasti. Januara 1941. predsednik Kulturbunda i vođa nemačke narodne grupe u Jugoslaviji, dr Janko Sep, od pripadnika organizacije zahtevao je da obustave nošenje i upotrebu nacističkih i nemačkih znakova, kao i uniformi. Od aktivista Kulturbunda tražio je da se posvete isključivo kulturnom i nacionalnom radu.

Za kasnija vremena odložena su pitanja zahteva i traženja u pogledu činovnika nemačke narodnosti, profesora i drugih javnih funkcionera.[57]

Pripadnici ove manjine, vojni obveznici, prelazili su ilegalno granicu i kasnije se javljali iz Nemačke, pozivajući svoje drugove u Jugoslaviji da koristeći pasoš ili ilegalno napuste Jugoslaviju i zaposle se u Nemačkoj.[58]

Približavanjem raspleta u Jugoslaviji, koja nije mogla više oklevati izložena snažnom nemačkom pritisku, agresivnost Kulturbunda i njegovog vodstva postala je sve izrazitija, otvorenija i bezobzirnija. Vrhovno vodstvo Kulturbunda početkom marta 1941. pozivalo je svoje članove u Jugoslovenskoj vojsci, pa i Slovence u koje su imali poverenje, da koriste Nemačkom rajhu u vojsci, bilo na odsluženju kadrovskog roka ili na vežbi. Svim „sumišljenicima", ubeđenim nacionalsocijalistima, nalagalo se da u tekućem ratu, bez obzira na žrtve, rade u interesu Nemačke. Od njih se zahtevalo da otvore „oči i uši", praktično da sprovode obaveštajni rad u Jugoslovenskoj vojsci, dostavljajući sve vredne podatke određenim poverenicima Kulturbunda. Da bi njihov obaveštajni rad bio što uspešniji vojnici - članovi Kulturbunda morali su da budu savesni i disciplinovani kako bi lakše dobili mesta u štabu, postali pisari, kuriri, ordonansi, te tako dolazili do što vrednijih podataka. Umesto nacionalsocijalističke propagande, koja se zabranjivala, od članova Kulturbunda u jedinicama Jugoslovenske vojske se zahtevalo da se prave što veći rodoljubi, da bi stekli ugled pouzdanih građana i vojnika. Ako je u dotičnom garnizonu bilo više poverenika Kulturbunda za obaveštajni rad, onda će onaj koji je najotresitiji i najsposobniji biti njihov vođa koji će dostavljati svoja opažanja na nadležno mesto, i to usmeno, bez beleženja koje se zabranjivalo, kako se ne bi dovelo do otkrivanja mreže i njenih članova.[59]

Organizacija Kulturbunda, sa velikom praksom, uhodana, raširena na celoj teritoriji Jugoslavije gde su živeli Nemci, pre svega u Vojvodini i Sloveniji, bila je odlično povezana i organizovana u mesnim, okružnim i oblasnim organizacijama, sa oblasnim vođama. Politički pragmatizam Trećeg rajha, to jest njegovi planovi da se Jugoslavija privede u „novi poredak" bez rata, nailazio je na nezadovoljstvo najradikalnijih pripadnika ove organizacije, koji su jedva čekali nestanak postojeće države i ustanovljivanje vladavine Trećeg rajha. Stoga i ne začuđuje njihovo ponašanje uoči aprilskog rata, u samom ratu i nakon njegovog završetka, kada su se svi, bez izuzetaka, deklarisali kao nemački državljani i stupili u Vermaht, SS jedinice i lokalne policijske stanice.

Italijanskom okupacijom Albanije oživeo je rad Kosovskog komiteta, osnovanog 1919. godine, kao tipične separatističke organizacije koja je radila na otcepljenju Kosova od Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, samostalno ili u saradnji sa organizacijom VMRO -

57) AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova, F-27; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 226.
58) B. Petranović, N. Žutić, n.d., 227.
59) AVII, k-12, Reg. br. 5/4-1; VII, Aprilski rat 1941, 209-210.

vrhoviziranog. Glavni podsticaj za sprovođenje separatističke aktivnosti preko Kosovskog komiteta davala je Italija, u kojoj je rukovodstvo ovog komiteta godinama imalo utočište. Rad Kosovskog komiteta oživeo je u punoj meri osvajanjem Albanije, aprila 1939. godine. Sada se Italija graničila sa Jugoslavijom duž cele granice prema Južnoj Srbiji (Makedoniji), Kosovu i Metohiji, tj. prema Srbiji i Crnoj Gori. Gradnjom strategijskih puteva prema granici sa Jugoslavijom, Italija je otkrivala svoju buduću agresiju. Preko članova Kosovskog komiteta, potpomognutog italijanskom obaveštajnom službom, uspostavljane su veze sa Albancima na Kosovu i Metohiji, izgrađivana mreža doušnika, saradnika i pristalica spremnih da se bore protiv Srba i Kraljevine Jugoslavije u cilju stvaranja „Velike Albanije", uz pomoć italijanskih snaga.

U uslovima velike duhovne i materijalne zaostalosti na Kosovu i Metohiji, glavna uporišta italijanske i velikoalbanske propagande nalazila su se među vodećim albanskim slojevima, velikoposednicima, tzv. zemljišnoj aristokratiji - koja je znala ulaziti u kompromise sa jugoslovenskim vlastima, ali nije prestajala da očekuje slom Kraljevine Jugoslavije i nacionalno oslobođenje - malobrojnoj inteligenciji, nerazvijenom gradskom sloju. Iz mnogobrojnih izvora Kraljevine Jugoslavije može se uočiti nepoverenje koje je vladalo prema albanskom stanovništvu prilikom služenja vojske i zapošljavanja; isticanja zahteva za svojim jezikom u javnoj delatnosti, školama, pred sudom. Glavno uporište vlasti na Kosovu i Metohiji činili su Srbi - domoroci i srpsko-crnogorski kolonisti naseljavani u ove krajeve posle balkanskih i prvog svetskog rata. Zatvorenost albanskog stanovništva u sistemu plemenskog uređenja - fisova, uticala je da među Albancima ne bude prijemčiva propaganda koja ne potiče iz redova barjaktara i drugih zemljoposednika. Cak ni komunisti, sa svojom ideologijom proleterskog internacionalizma i kritikom tzv. velikosrpskog hegemonizma, nisu uspevali da dublje prodru među albansko stanovništvo, svodeći svoje pristalice i članove na malobrojne Albance (Arnaute, Šiptare), što će ostati karakteristično i za vreme rata.

Najopasnija teroristička antijugoslovenska i antisrpska organizacija bio je ustaški pokret, formalno organizovan 1932. godine u inostranstvu, pod vodstvom Ante Pavelića koji je napustio Jugoslaviju posle šestojanuarske diktature 1929. godine. Za ustaše je Jugoslavija bila tamnica naroda, sinonim srpske hegemonije nad hrvatskim narodom, versaiska tvorevina koju je trebalo srušiti nasilnim putem. Kao snage ekstremnog nacionalizma, ustaše su dolazile u sukob i sa politikom Vlatka Mačeka, koji se praktično nalazio na čelu kompaktnog, do stvaranje Banovine, hrvatskog nacionalnog pokreta. Maček se, za razliku od Stjepana Radića, bližio klerikalcima. Naglašavanjem da je hrvatski narod katolički narod obezbeđivalo se jedinstvo gotovo celog hrvatskog naroda u borbi za dobijanje nezavisnosti od Beograda. Maček je 1937. stvorio Blok narodnog sporazuma sa srbijanskom opozicijom (demokrati,

zemljoradnici i Glavni odbor radikala sa dr Misom Trifunovićem), koji se borio da režim prinudi na preuređenje države na nacionalnim osnovama. Kao i 1929, kada je očekivao da postigne sporazum sa krunom, Maček je i 1939. ostavio na cedilu Udruženu opoziciju, nastojeći da postigne rešenje hrvatskog pitanja u sporazumu sa knezom Pavlom. Da bi dobio međunarodnu podršku za svoj, program rešenja hrvatskog pitanja, Maček je slao emisare na zapad - u demokratske i totalitarne zemlje. No, Milan Stojadinović je razvijanjem dobrih međunarodnih odnosa sa Nemačkom i Italijom, razvijanjem jugoslovensko-italijanskih i jugoslovensko-nemačkih odnosa, blokirao podržavanje hrvatskih zahteva. Na osnovu sporazuma sa Rimom, Stojadinović je postigao povratak dela ustaša u Jugoslaviju, sa Milom Budakom na čelu, računajući da će ih tako bolje držati pod svojom kontrolom. U cilju postizanja što boljeg pregovaračkog položaja sa knezom, Maček je preko svojih ljudi, ing. Amadeo Karnelutija i markiza Bombelesa, pregovarao sa grofom Ćanom. Rezolucija Hrvatskog narodnog zastupstva od 15. januara 1939. već je ukazivala na međunarodnu stranu hrvatskog pitanja. Italijani su pokušavali da ostvare svoj uticaj u Hrvatskoj i spreče nemačko mešanje. Velika Britanija je, pak, težila da postigne snaženje Jugoslavije time što bi se ona „iznutra ujedinila". Maček je koristio i jednu i drugu stranu da bi izvojevao što povoljniju taktičku poziciju za buduće pregovore sa Beogradom. Ova politika, koliko god bila shvatljiva, sa političke tačke gledišta, ipak je unosila faktor defetizma i nepoverenja u srpsko-hrvatske odnose. Maček je maja 1939. čak prešao dozvoljenu granicu, prenoseći preko Karnelutija Ćanu da je Hrvatska spremna da ostvari svoju slobodu pobunom protiv Beograda. Sačinjeni tekst sporazuma u Rimu predviđao je da će Italija odrediti Mačeku novčana sredstva za organizaciju unutrašnje pobune. Bez obzira što Maček nije potpisao sačinjeni sporazum, reč je o traženju alternativnih rešenja van postojeće države koja se ne mogu drukčije tretirati nego kao veleizdaja. No, Maček je nastavio razgovore sa Beogradom, koji su doveli do Sporazuma Cvetković - Maček. Očigledno da i njemu nije odgovarao Ćanov predlog da se posle zbacivanja jugoslovenskih vlasti stvori personalna unija sa Italijom. Italijani su se, kao što se vidi iz sačinjenog sporazuma od 26. maja 1939, obezbeđivali na taj način što bi vlada pod predsedništvom Mačeka imala i jednog italijanskog namesnika, dok bi ministarstva rata i spoljnih poslova u prvo vreme bila zajednička sa Italijom.[60]'

Antijugoslovensku i antisrpsku politiku sprovodila je i sićušna i slabo uticajna Hrvatska nacionalsocijalistička stranka dr Stjepana Buća, predstavljajući praktično agenturu nemačkog konzulata u Zagrebu. Isticala se propagandom nemačkog nacionalsocijalizma i politike Trećeg rajha, napadima na masone, solunaše („solundžije"), „izdajničke kretene" iz redova hrvatskog naroda koji služe „robijaškom zagrljaju Beograda".

[S0)] Lj. Boban, Sporazum Cvetković - Maček, Beograd 1965, 111.

Bugarska je tajno podržavala separatističko-terorističku organizaciju Ivana Vanče Mihajlova, odnosno vrhovizirani VMRO (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija). Ideja slobodne Makedonije bila je u „Južnoj Srbiji" sve rasprostranjenija. Autonomističko-separatistički pokret uzeo je širok zamah naročito kod omladine. Zvanični faktori u Makedoniji branili su oficijelnu tezu o „Južnoj Srbiji" i samim tim olako poistovećivali otpor Makedonaca posrbljivanju sa uticajem bugarske politike preko „makedonstvujuščih", koji su ga koristili za razjarivanje antisrpskih strasti i potiskivanje svake srpske manifestacije. Iz izvora se vidi da se u gradovima Makedonije sve manje osećalo da ima Srba. Manifestacije bugarske propagande ogledale su se u javnom slušanju Radio-Sofije. Makedonci su napuštali stari srpski običaj da slave slavu i prelazili na proslavu imendana. Pevalo se u slavu „Germanije" koja treba da donese slobodu Makedoniji. Autonomističko-separatističke ideje prodrle su i u makedonsko selo. Očekivani su padobranci kao oslobodioci od srpskog ropstva. Širena je psihoza da će prilikom prevrata koji se očekivao svi Srbi biti poubijani.[61] Vladini poverenici optuživali su političare - izrode, koji su se izdavali za Srbe, vodeći antisrpsku politiku kojom se izdavala srpska stvar u Južnoj Srbiji, „Dedovini našoj, plaćenoj stotinama hiljada srpske najčistije krvi". Oni su ocenjivani kao egoisti, čak kao zločinci prema našoj Otadžbini, naročito prema našoj užoj Otadžbini - Moravsko-vardarskoj celini. Osvajanjem makedonskog dijalekta sve manje se govorilo srpski. Od vlade se tražilo da se uvede čvrsta i poštena ruka, inače će biti kasno. Ovakvo ponašanje podsticala je i bugarska propaganda, koja je tvrdila da Makedonija nije izgubljena za bugarski narod i da u njoj danas postoji zdraviji bugarski duh no što je ikada bio.[62]

Sistematsko osiromašenje Makedonije izazivalo je još veću mržnju prema Srbima. Srpsku politiku zagovaralo je posle 22 godine samo srpsko stanovništvo, dok je svuda nadvlađivao autonomni duh. Vojni obveznici otkazivali su poslušnost ili stavljali do znanja da će se prvom prilikom predati. Vojnici - Makedonci nisu osećali ni trunku ljubavi prema postojećoj državi, očekujući željno njen raspad. Poraz koji je pretrpela Francuska bolno je odjeknuo kod svih Srba u Makedoniji, za razliku od stanovništva južno od Ristovca, koji su istupali za protivnike Versajskog diktata, to jest za Nemačku, Italiju i „Rusiju". Nemačkim pobedama radovali su se Bugari, Mađari i Makedonci, a najviše Makedonci. Svaku nemačku žrtvu osećali su kao svoju. Bivši ministar građevina radikal Miloš Robić smatrao je da su Srbi „mangupskom politikom izgubili gotovo sve na jugu i čeka se trenutak kada ćemo definitivno izgubiti sve, stvoreno krvlju tolikih generacija srpskog naroda".[63]

61) AJ, Ministarski savet, F-7, Izveštaj iz Makedonije D. Cvetkoviću od 8. juna 1940.

Lepeza političkih i nacionalnih strujanja pokazuje da se sve snažnije ispoljavala makedonska nacionalna samosvest, koju su naročito podsticali komunisti, kao i levo krilo VMRO-a, polazeći od Makedonije kao posebnog subjekta i samobitnosti makedonskog nacionalnog bića, istina u sazrevanju. Posebnu struju činili su „makedonstvujuščiji" koji su u Bugarskoj razvijali propagandu u prilog Makedonaca kao Bugara, podržavali reviziju granice i nastojali da stvore što jača uporišta za svoje delovanje u Makedoniji. Autonomistička struja je na bazi neuspeha srpske politike u Makedoniji i snažnog propagandnog zračenja iz Bugarske sve više jačala u redovima omladine, građana i postepeno osvajala i makedonsko selo. Na eventualni dolazak Bugara gledalo se kao na nacionalno oslobođenje. Prosrpska linija u Makedoniji je sasvim izgubila tlo uoči aprilskog rata, oslanjajući se na zvaničnu srpsku propagandu i ideologiju, na aparat vlasti, činovništvo srpskog porekla i srpske političke stranke koje su imale svoje ogranke na jugu.

Nosioci otpora kapitulaciji pred Osovinom

S nemačkim pritiskom na Kraljevinu Jugoslaviju da se prikloni Trojnom paktu, od kasne jeseni 1940. rastao je otpor antifašističkih snaga da se ne prihvati kapitulacija. Poticao je od opozicionih snaga koje nisu prihvatale spoljnu i unutrašnju politiku kneza Pavia, predstavljajući produžetak borbe iz vremena vlade Milana Stojadinovića i zaključenja sporazuma o stvaranju Banovine Hrvatske, Srpske pravoslavne crkve sa patrijarhom Gavrilom Dožićem na čelu, vojnih krugova, Srpskog kulturnog kluba, istaknutih javnih radnika antifašističke orijentacije, komunista. Ako izuzmemo komuniste kao jugoslovensku partiju i pojedine političare u Sloveniji, otpor protiv pristupanja Osovini imao je svoje uporište u Srbiji, Crnoj Gori i među srpskim narodom.

Otpor se sve jače izražavao sa nemačkim stezanjem Jugoslavije. Pritisak na Jugoslaviju Hitler je kombinovao sa znatnim koncesijama koje nije učinio nijednoj od država koje su ranije prišle Osovini. Iz tog vremena sačuvana je jedna nemačka ocena da se Nemačka prema Jugoslaviji ponašala kao prema „primadoni". Hitleru je bio cilj da izbegne balkansku vojnu kampanju, ako se izuzme pomoć Italiji (plan „Marita") čija je armija zaglibila u ratu sa Grčkom, iz dva razloga: prvo, da ne bi vezivao sebi ruke novom vojnom akcijom protiv Jugoslavije koja je mogla uticati na početak ostvarivanja plana „Barbarosa", to jest napada na SSSR, koji je bio donet decembra 1940, i drugo, kako bi sačuvao celoviti privredni organizam Jugoslavije koji je već uveliko postao ukalkulisani deo nemačke ratne ekonomije. Do kog stepena su išli Hitlerovi ustupci najbolje se može videti iz Hitlerovog prihvatanja ponude Dragiše Cvetkovića novembra 1940. godine da se Jugoslaviji ustupi Solun, ukoliko ga Grčka izgubi.[164] Jugoslovensko

[64] VII, Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata (redaktor Antun Miletić), Beograd 1987, 6, 84, 95, 162, 202-203.

odbacivanje ideje da se posedne Solun dok se Grčka nalazila u ratu protiv Italije, što bi praktično značilo promenu strane u tekućem ratu i napuštanje neutralnosti, nije međutim značilo da se izlazak na Egejsko more nije priželjkivao ukoliko Grčka podlegne. U suštini, radilo se o nemačkom ustupku Srbima, pod formom proširenja teritorijalnih okvira Kraljevine Jugoslavije, jer je izlazak na Egejsko more bio stari istorijski san Srba. Jugoslavija bi se posedanjem ove velike luke osigurala da ona ne dođe u ruke Italije, koja bi mogla zatvoriti i poslednji prolaz Jugoslavije prema jugu.

Nemački pritisak na Jugoslaviju da prekine sa neutralnošću i pređe na stranu Osovine, imao je za uzvrat britanske protivmere da „poslednji balkanski neutralac" - Jugoslavija zauzme antiosovinsku poziciju. Prilaskom Jugoslavije Trojnom paktu olakšala bi se nemačka agresija na Grčku i zadao udarac britanskom ekspedicionom korpusu, uračunavajući izbacivanje Britanaca iz Evrope. Nemačkoj bi time pošlo za rukom da ugrozi britanske imperijalne puteve na Sredozemlju, posebno u istočnom basenu Mediterana. Britanci su oživeli staru zamisao o stvaranju balkanskog fronta od Dardanela do Trsta. Kao što su Nemci formalno Jugoslaviji a praktično Srbima nudili Solun, Britanci su u jeku krize stavljali do znanja da su spremni da posle rata podrže reviziju severozapadnih granica Kraljevine Jugoslavije prema Italiji, zadovoljavajući Slovence i Hrvate kojima su srpske aspiracije prema jugu, Egejskom moru, bile daleke i strane. ' Jedna i druga velika sila kombinovale su pritisak i ustupke, obećanja i pretnje, pravile vojne i političke računice; stizale su jedna za drugom političke i moralne opomene knezu i vladi; Velika Britanija i SAD, koje su je podržavale u balkanskoj krizi, dramatično su tražile da se vođe Jugoslavije uzdignu iznad dnevne opasnosti i misle na budućnost. Pretnje i pritisak Hitlera sticale su se istovremeno sa porukama engleskog kralja, Vinstona Cerčila i predsednika Franklina Ruzvelta knezu i Dragiši Cve tko viču.[66]'

Britanska politika širenja uticaja u jugoslovenskom prostoru sudarala se sa suprotnom nemačkom politikom. Sem političko-propagandnog odmeravanja, na tlu Jugoslavije sukobljavale su se i moćne obaveštajne službe jedne i druge velike sile. Pojačana je i aktivnost sovjetske vojno-obaveštajne i uopšte obaveštajne mreže, koja je delovala van KPJ ali i preko pojedinih članova KPJ koji su radili za NKVD, što se u ono vreme smatralo najvećim stepenom poverenja i časti u redovima jugoslovenskih komunista. Uz finansijsku pomoć Kominterne (Dmitrij Manuilski), Josip Broz je uz pomoć Josipa Kopiniča (Vokšin, Vazduh - pseudonimi pod kojima se vodio), njegove pomoćnice - žene Stele (komuniste rodom iz Kavale) i advokata Vladimira Velebita, osnovao zagrebački radio-centar kao obaveštajni punkt za Jugoslaviju, druge balkanske i srednjeevropske zemlje. Josip Broz ostvarivao je vezu s Moskvom i kurirskim putem.

65> B Petranović, N. Žutić, n.d., 168-173.
66) Aprilski rat 1941, 141, 139-140, 271-3, 287-8.

Britanska obaveštajna služba radila je na osvajanju političkog prostora u Jugoslaviji, koristeći političare koji su bili na britanskom platnom spisku: Vjećeslava Vildera iz Samostalne demokratske stranke (SDS), poznatog kao „pan Vilder", koji je uoči pristupanja Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta prebegao u Grčku; Miloša Tupanjanina, vođe Saveza zemljoradnika posle odlaska šefa ove stranke Milana Gavrilovića za poslanika Kraljevine Jugoslavije u SSSR, inače od ranije poznatog franko fila i anglofila; vojvode Ilije Trifunovića Birčanina, predsednika „Narodne odbrane". Iz do sada poznatih izvora znamo da je Savez zemljoradnika primao od Britanaca od jula 1940. novčanu subvenciju od 5.000 funti mesečno. Manje subvencije primali su i Narodna odbrana Ilije Trifunovića, Samostalna demokratska stranka (SDS), list „Nova riječ" Vjećeslava Vildera, prvaka samostalaca, te Sokićeva „Pravda". Preko Saveza zemljoradnika Britanci su u Jugoslaviju uvozili oružje iz Grčke, koje je bilo smešteno u centrali Saveza zemljoradnika u Balkanskoj ulici u Beogradu, kao i radio-stanice.[67]' Ostvarivane su i veze sa nizom drugih srpskih političara antifašističke orijentacije, kao i delom oficira, naročito iz vazduhoplovstva, među kojima je Britancima bio najbliskiji brigadni general Borivoje Mirković, operativni izvršilac prevrata u noći 26/27. marta 1941. godine. Među britanskim obaveštaj-cima u Jugoslaviji nalazili su se ljudi koji su dugo radeći u Jugoslaviji poznavali istoriju i običaje zemlje, uspostavili poznanstva sa uticajnim privrednicima, političarima, vojnicima. Među njima su se isticali: Bil Bejli, koji je od 1928. radio u Trepči; Duan T. Bil Hadson, južnoafrički inžinjer, zaposlen u podrinjskim rudnicima od 1936. godine; obaveštajci koji su delovali kao dopisnici britanskih listova (Terens Aterton i drugi).[68]' Britanci su koristeći svoje i jugoslovenske novinare, povezane sa njihovim poslanstvom u Beogradu ili obaveštajnom službom, organi-zovali izlaženje novina sa snažnom antinacističkom orijentacijom.[69]' Obaveštajci Velike Britanije u Jugoslaviji su izvodili ili pripremali diverzije na slovenačkim železnicama, brodovima u Dalmaciji, rušenju Đerdapa da bi se prekinuo transport Nemaca iz balkanskih zemalja, pre svega nafte iz Rumunije (Ploeštija). Zbog ovih aktivnosti u neutralnoj zemlji, Jugoslavija je otkazala boravak Britancu Julijusu Hanau.[70]' Pripremane su sabotaže na mostovima u Beogradu i Maribo-ru, na železničkoj pruzi i drumovima na pravcu Niš - Caribrod i u Vardarskoj dolini. Britanci su za svoje ljude obezbedili radio-stanice u Sušaku, Ljubljani, Beogradu, Sarajevu, Nišu i Skoplju.[71]'

67) J. Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb-Beograd, 1979, 46.

68) Isto, 23-24.

69) „Balkan Herald", „Anglo-Jugoslav Review", „Britanija" (posle zabrane je izlazio pod nazivom „Čovečanstvo" i „Danica)", novinska agencija „Britanova", bilteni engleskog radia i štampe - Isto.

70) Pored Hanaua proteran je i drugi britanski agent Hed (Head) - AVII, k-2, Elaborat 27. mart 1941, Reg„ br. 19/2-1.

71) B. Petranović, N. Zutić, n.d., 83.

Na tlu Jugoslavije radila je organizacija Intelidžens servisa i SOE ili Uprava za specijalne operacije (Special Operations Executive), kojoj se uoči rata na čelu našao Tomas Masterson (Servis Mastersona). Istovremeno sa ovim aparatom obaveštajne službe, u Jugoslaviji je radio i razgranati aparat Poslanstva i konzularnih organa u Zagrebu, Ljubljani i Skoplju, uključujući i ispostave u Sarajevu i Splitu. Britanci nisu birali sredstva da potpale rat na Balkanu.

Britanski eksperti dobro su znali unutrašnje prilike u Jugoslaviji, kao i slabosti Jugoslovenske vojske, te nisu gajili iluzije - za razliku od Nemaca, koji su je zahvaljujući Hitlerovom kompleksu iz prvog svetskog rata precenjivali, videći u njoj srpsku vojsku iz prvog svetskog rata, što ona nije bila. Zalagali su se, kao i knez Pavle, za celinu Jugoslavije i njeno učvršćivanje iznutra, putem unutrašnje reorganizacije države. No, neposredno uoči aprilskog rata, Britanci su iz razloga vojne celishodnosti i svojih pragmatičnih interesa, praktično odustajali od jugoslovenske celine, preporučujući povlačenje Jugoslovenske vojske iz prostora severno od Save i Dunava i koncentracije celokupnih vojnih snaga na Dunavu radi prijema glavnog nemačkog udara. ' Britanska politika isključivo se rukovodila težnjom da se Nemcima zapreči put na jug, pri čemu su bili spremni bez i najmanje sentimentalnosti da žrtvuju svakog ko je tome mogao doprineti. Mada nisu verovali u Jugoslovensku vojsku, zamerali su - posle njenog brzog sloma i izvlačenje kralja, ministara i političara iz Jugoslavije - što nisu nastavljene borbe u brdskim predelima u kojima Nemci nisu mogli koristiti oklopne jedinice. Prevrat u Beogradu oduševljeno je pozdravljen, ali u kasnijem sumiranju rezultata Britanci nisu nalazili ekvivalenciju između uloženih napora da se Nemci zaustave i očekivanih efekata.

Jedno od osnovnih kontroverznih pitanja koje se postavljalo u javnom mnenju i u literaturi o Jugoslaviji uoči aprilskog rata, posebno o prevratu u Beogradu i padu namesničkog režima, jeste: da li su prevrat izveli Britanci koji su dobro platili zaverenike i deo građanskih političara, jednom rečju „da li je nešto trebalo da zvekne" da bi se oborili nosioci kapitulacije pred Nemačkom? Uticaj Britanaca na događaje, pa i SAD koje su ih podržavale, van spora je i ubedljivo potkrepljen verodostojnim i autentičnim izvorima. Međutim, sama britanska intervencija ne bi mnogo značila da seme njihove propagande nije padalo na plodno tlo; da u Srbiji i u srpskom narodu uopšte nije postojalo snažno slobodarsko, antifašističko i antigermansko raspoloženje. Srpski narod, političari i vojni rukovodeći sastav još su pamtili borbe sa Austro-Ugarskom i Nemačkom u prvom svetskom ratu, iz kojih je srpska vojska izašla ovenčana trijumfalnim pobedama na Ceru, Suvoboru i Kolubari. Koliko je iz dubina istorije naviralo prorusko i

1T> Britancima je bilo najvažnije da Jugoslovenska vojska napadne u saradnji s Grcima Italijane u Albaniji, a da se sa severa serijom manevarskih akcija povuče do položaja na liniji Niš - Sarajevo. - AJ, Mikrofilm, Forin Ofis, FO 371, 302 08, Zajednički izveštaj Obaveštajnog potkomiteta 28. mart 1941 (procena obaveštajne službe o mogućoj jugoslovenskoj akciji).

slovensko osećanje, utoliko je iz vremena poslednjeg svetskog rata poticalo i ono antigermanskog karaktera. Težnja za slobodom i spremnost da se ona plati, nezavisno od cene, bilo je deo srpske nacionalne svesti. Otpor prema diktatu, nasilju, pretnjama i osvajanju proizilazio je iz tradicije celokupne srpske istorije. Demokratska opozicija u Srbiji zalagala se za vernost Francuskoj i Velikoj Britaniji. Iz redova ove opozicije dolazile su najoštrije kritike vlade Milana Stojadinovića i njenog spoljnopolitičkog kursa, razbijanja starih saveza i približavanja Italiji i Nemačkoj.[73] Ideološki i politički gledano, demokrati su napadali fašizam kao totalitarni sistem koji negira demokratiju i parlamentarizam. Među antifašistički orijentisanim političarima isticali su se Ljuba Davidović, Milan Grol, Jovan Joca Jovanović, Dragoljub Jovanović i drugi. Kao istaknuti antifašista, Dragoljub Jovanović je fašizam uzimao za najvećeg protivnika, smatrajući, međutim, da nema uslova da fašizam pobedi u Srbiji, iako je u nekim užim političkim sredinama već bio uhvatio koren.

Britanski uticaj na prevrat 27. marta nikako se ne može posmatrati van postojećeg raspoloženja u srpskom narodu i vojsci. Januara 1941, prilikom posete Jugoslaviji i drugim balkanskim državama specijalnog izaslanika predsednika SAD Ruzvelta - pukovnika Vilijema Donovana, u cilju da pomogne organizaciji fronta otpora nemačkom prodoru, armijski general Dušan Simović je američkom oficiru jasno stavio do znanja da je Jugoslavija spremna da se suprotstavi diktatu Osovine.[74] U redovima Jugoslovenske vojske počelo je odranije tajno organizovanje oficira protiv kneza Pavia i režima njegovog predsednika vlade Milana Stojadinovića, kako zbog unutrašnje tako i zbog spoljne politike. Prvi organizator ovih tajnih grupa među oficirima bio je Borivoje Mirković, čije su kritike protiv režima obuhvatale ceo period od 1918. godine, sa posebnim naglaskom na šestojanuarski režim diktature kralja Aleksandra i politiku kneza Pavia u svojstvu prvog namesnika.[5] Polovinom 1940. republikanac Jovan Đonović, jedan od bivših crnorukaca, predlagao je britanskim obaveštajcima u Beogradu rušenje namesničkog režima u Beogradu i germanofilskih struja oko kraha Borisa u Bugarskoj, koji je britanska vlada odbacila kao preuranjen.[76] Za većinu građanskih političara knez Pavle je bio političar blizak Velikoj Britaniji, ali je preovlađivalo ubeđenje da se katastrofa približava i da on neće uspeti da izbegne da Jugoslavija postane nemački satelit.

Raspoloženje protiv Nemačke u srpskom narodu je nesumnjiva činjenica. Sve najznačajnije organizacije i institucije srpskog društva

73) Dr Dragoljub Jovanović je napadao spoljnu politiku Stojadinovićeve vlade 6. februara u ime „zemljoradničke levice". - AJ, Zbirka Milana Stojadinovića, F-20; Saopštenje predstavnika Bloka narodnog sporazuma, Beograd 15. avgust 1938, Isto, F-34.
B. Petranović, N. Žutić, n.d., 58-59.

73) Isto, 84.

76) AJ, Mikrofilm, Forin Ofis, FO 371;Filis Oti, Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine, Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Beograd 1973, 94-5; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 81.

bile su za pružanje otpora nadirućem fašizmu. Pored prvaka demokratskih stranaka i vojske, na strani nepopustljivog otpora nalazili su se i predstavnici Srpske pravoslavne crkve, koja je već u vreme Konkordata 1937. bila stožer otpora protiv vlade Milana Stojadinovića.[77]' Protiv sila Osovine istupali su uticajni episkopi Srpske pravoslavne crkve, Valerijan Pribićević i Nikolaj Velimirović. Patrijarh Srpske pravoslavne crkve Gavrilo Dožić zahtevao je od kneza Pavia da ne popusti pod pritiskom. Otpor paktu i kapitulaciji nije se samo izražavao u Srbiji, kao matici srpskog naroda, već u srpskom narodu u celini: u Vojvodini, Bosni i Hercegovini, krajevima Hrvatske naseljenim srpskim življem, u Crnoj Gori, medu Srbimà u Makedoniji.

Iz svega toga proizilazi da je britanski pritisak, preko poruka vodećih ljudi Velike Britanije i SAD, da Jugoslavija ne kapitulira pred Osovinom, praćen nizom propagandnih, političkih i obaveštajnih akcija u samoj Jugoslaviji da se izazove otpor Nemačkoj i Italiji, bio sinhronizovan sa autohtonim otporom naroda u samoj zemlji. Bez te komponente narodnog nezadovoljstva britanski pokušaji da zapale Jugoslaviju i Balkan ne bi mnogo značili. Reč je jednostavno o sticaju zajedničkih interesa unutrašnjih i spoljnih snaga da se pruži otpor istovetnom neprijatelju. Takva pojava je poznata u istoriji mnogih država i na nju nailazimo u sličnim situacijama u prošlosti i savremenosti.

Jednostranom i preuveličanom predstavljanju uloge Britanaca u prevratu 27. marta 1941. najviše su doprinosili nemačka propaganda, kao i njen derivat - propaganda malobrojnih pronemačkih snaga u Srbiji. Među tim snagama najistaknutije mesto pripada Dimitriju Ljotiću, šefu „Zbora", koji je svim silama radio da preseče aktivnost protiv Nemačke, smatrajući da spas zemlje leži u kapitulaciji pred Berlinom. Ljotićeva analiza proizilazila je iz ideološke bliskosti vođe „Zbora" s ideologijom nacionalsocijalizma, uverenja da će Nemačka u budućnosti krojiti sudbinu celog sveta, averzije prema Britancima i neverice u mogućnost odbrane Kraljevine Jugoslavije. Svoja shvatanja Ljotić je sažeto izložio u poslednjem broju svog „Biltena", koji se štampao pod zaštitom pukovnika Miloša Masalovića, šefa kabineta generala Milana Nedića. Ljotić je propagirao da Hitler nije taj koji izaziva rat već su to Jevreji koji u saradnji s komunistima nastoje da izazovu svetsku katastrofu, kako bi preko „revolucije" uništili hrišćanske i nacionalne države i tako uspostavili svoje gospodarstvo. Tadašnje međunarodne odnose Ljotić je posmatrao kroz prizmu borbe između dvaju blokova: na jednoj strani nalazile su se države „liberalne demokratije" i SSSR-a, koje treba uništiti, a na drugoj strani fašističke sile Osovine, kao osnovni „katalizatori" novog evropskog poretka. Za

[17)] O otporu konkordatu postoji brojna dokumentacija. - AJ, Zbirka M. Stojadinovića, F-3; Fond Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, F-54. Pored istupanja patrijarha Varnave („Opomena izdajnicima vere pravoslavne"), sačuvani su i protesti episkopa, eparhijskih saveta; pojavljivale su se antikonkordatske brošure, proglasi i leci. Protiv Konkordata je ustala i organizacija „Narodna odbrana" - AJ, Fond Narodne skupštine, Kraljevine Jugoslavije, F-54.

Ljotića je uključivanje Jugoslavije u Hitlerov „novi poredak" bio jedini način da se zemlja spase od boljševičke revolucije. Ljotić je u „Biltenu" pisao da je hteo da spasi Balkan strašnog rata, gotovo apokaliptičnog karaktera, kao jedini način da Jugoslavija opstane. „Bilten" je širio naročito među vojskom, nastojeći, po sopstvenom kazivanju, da vojnicima i oficirima da „duhovnu i političku hranu", koje su bili lišeni 20 godina „malokrvnog života" Jugoslavije.

Uklanjanjem Milana Nedića sa položaja ministra vojske i mornarice, Ljotićev „Zbor" je zabranjen, a njegov vođa stavljen u kućni pritvor. Članovi „Zbora" su hapšeni, jer su postojale sumnje da sa delom oficira koji podržavaju Milana Nedića mogu izvesti državni prevrat.[78]

Ljotićevci su iz skloništa upućivali pisma ljudima za koje su mogli računati da imaju neki politički uticaj, ne bi li ih zaustavili u akciji koja se pripremala protiv pristupa Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta. Ljotić je smatrao da ako se odbaci pakt nastupa rasulo države. U pomenutim pismima od građana se tražilo da zahtevaju od kneza Pavia da na čelo države dođe čvrsta i autoritativna vlada koja će poštovati Pakt., a s druge strane narodu ulivati poverenje da će sloboda i nezavisnost biti sačuvani. Pismo se završavalo sa molbom da se ne ogluše i produže „antipaktovski rad", primajući na sebe odgovornost za državni i narodni slom.[79]

Jedan od glavnih Ljotićevih propagandista bio je Danilo Gregorić, predsednik omladine „Zbora", poklonik nemačke organizacije, njene vojne i ekonomske moći. Za vreme svog boravka u Nemačkoj, Gregorić se oduševio nacionalsocijalizmom. U knjizi „Privreda nacionalnog socijalizma" Gregorić je propagirao Hitlerovu politiku i nacističku ideologiju.[80]

Istu liniju zastupali su i njegovi istomišljenici iz redova novinara i propagandista koji su u Nemačkoj gledali tvorca budućeg novog svetskog poretka, nasuprot trulom i raspalom Versajskom sistemu. Za Đorđa Perića, Milana Banića i druge, svako drugo rešenje od pristajanja na stranu Osovine bilo je jednako „nacionalnom samoubistvu". Po ovim pronemački raspoloženim novinarima i publicistima, trebalo je iskoristiti priliku i prigrliti šansu koja se nudila Jugoslaviji.[81] Iza zavere je, po njima, stajala egoistička engleska politika, masonski krugovi i judejsko-komunističko-kapitalističke snage, koje su išle na žrtvovanje srpskog naroda.

Među antifašističkim snagama koje su ustajale protiv pristupa Jugoslavije Osovini i kapitulacije pred Nemačkom, nalazili su se i komunisti. Peta zemaljska konferencija KPJ, održana u Dubravi kod Zagreba oktobra 1940. godine, ocenila je da je politika narodnog fronta

78) Aprilski rat 1941, 1969, 897.
19) „Naša borba", 28. septembar 1941.
m) Aprilski rat 1941, 1969, 905-6.
S1) D. Ljotić, dr Danilo Gregorić, Milan Banić, dr Dimitrije Najdanović i drugi. - Vid. B. Petranović, N. Žutić, n.d., 639-671.

„krahirala", da su komunisti dužni da se zauzmu za odbranu zemlje, s tim što je rat u toku - uključujući i napad Italije na Grčku - nastavljao da se karakteriše kao imperijalistički. Josip Broz je prvih dana decembra 1940. pisao daje grčki narod uvučen u imperijalistički rat i da nezaraćeni narodi Balkana nemaju razloga da se mešaju u grčko-italijanski sukob koji su izazvali „imperijalistički osvajači iz oba ratujuća tabora".[82] Za komuniste, koji su se nalazili pod direktnim ideološko-političkim uticajem Kominterne, bilo je bitno da se pruži otpor snagama fašizma kako bi se Nemačkoj stavili do znanja interesi SSSR-a na Balkanu. Rukovodstvo i štampa glorifikovali su SSSR i njegovu međunarodnu politiku, uzdizali do nebesa sovjetsku vojnu snagu, blagostanje u SSSR-u i u tzv. oslobođenim oblastima, pod kojima su se podrazumevale one stečene na osnovu tajnog sporazuma Moskve i Berlina o interesnim sferama.

Rukovodstvo KPJ nije smelo bez saglasnosti Kominterne sprovesti nijednu akciju, koja je mogla makar i malo odstupati od Staljinove generalne politike u međunarodnim odnosima. Josip Broz konsultuje Izvršni komitet Kominterne polovinom 1940. o celishodnosti obaranja namesničke vlade u Jugoslaviji i obrazovanja „istinske narodne vlade" („radničko-seljačke vlade"), koja bi rukovodila otporom naroda ukoliko fašističke zemlje podele Jugoslaviju i stvore države pod nemačkim ili italijanskim protektoratom. Rukovodsvo KPJ je pri tom računalo na zavođenje „diktature proletarijata". Vilhelm Pik, Palmiro Toljati - Erkoli, Klement Gotvald i Dmitrij Manuilski su za Izvršni komitet Kominterne odbacili ovu ideju KPJ, smatrajući da ona precenjuje svoje snage, da se predloženom akcionom parolom može izazvati opasnost od izolovanja partije i stvoriti osnov za mešanje stranih imperijalista. Jednom rečju, da ona previđa međunarodnu situaciju stvorenu imperijalističkim ratom i stanje na Balkanu. Partija je trebalo da se suprotstavlja svim „špekulacijama o pomoći Crvene armije Sovjetskog Saveza u nekoj sličnoj avanturi". Kominterna je od Partije tražila da u narodu, građanstvu i vojsci podržava svaku težnju za organizovanjem otpora i da pojača aktivnost protiv kapitulantskih tendencija vladajućeg režima. Tek ako bi bez otpora došlo do podele jugoslovenske države, KPJ bi morala da organizuje otpor protiv izdaje „jugoslovenske buržoazije i protiv nasilnih mjera stranih imperijalističkih sila".[83]

Komunisti su i te kako vodili računa o direktivama koje su dolazile iz daleka, pogotovu onima koje su se ticale osetljivih međunarodnih pitanja koja su se nalazila pod strogom Staljinovom kontrolom. Instrumentalna uloga komunističkih partija, kao sekcija Kominterne, u funkciji Staljinove spoljne politike nije sporna, iako je sam način sprovođenja ovih direktiva zavisio od uspešnosti njihove primene u datim nacionalnim okolnostima i razumevanja složenosti međunarodne

82) „Proleter", oktobar - novembar - decembar 1940, br. 9-10, Članak „Sovjetski Savez spriječio bratoubilački rat na Balkanu".

83) ACKSKJ (AJ), Fond Kl, 1940, neregistrovana građa.

situacije. Moskva je bila svesna privremenosti saveza sa Nemačkom, ali je usmeravala i sprovodila nadzor nad međunarodnom sferom komunističkog delovanja, starajući se da se Hitleru ne daju u ruke argumenti da optuži SSSR za kršenje ugovora iz avgusta 1939. godine. Sa retorikom o imperijalističkom ratu, komunisti su istovremeno sledili direktive iz Moskve da se u Jugoslaviji obezbedi što šira antifašistička koncentracija protiv politike kapitulacije Jugoslavije pred Nemačkom. Josip Broz je pred kraj 1940, preko britanskog poslanstva, nastojao da se poveže i sa Srpskim kulturnim klubom. Karakteristično je da britanska diplomatija nije krajem 1940. i početkom 1941. komuniste smatrala ozbiljnijom vojnom i političkom snagom u Jugoslaviji. Neuspešni su bili pokušaji da se prvaci KPJ povežu sa prvacima Udružene opozicije. Kontakti su uspostavljeni samo sa Dragoljubom Jovanovićem, koji se marta 1940. izdvojio iz Saveza zemljoradnika i obrazovao Narodnu seljačku stranku (NSS), ali je i prvak levih zemljoradnika pokazivao nepoverenje prema komunistima, kao ljudima sa „dve otadžbine" (Jugoslavija i SSSR), a na drugoj strani zbog njihove isključivosti u smislu neprikosnovenosti organizaciono-političkog identiteta vlastite stranke, koji se nije smeo dovoditi u pitanje. Samim tim i saradnja na osnovi iskrenih uzajamnih sporazuma bila je teško ostvariva. Jovanovićev politički uticaj je u Srbiji bio i dosta ograničen. Malobrojna „demokratska levica" sa dr Ivanom Ribarom istupala je za saradnju s komunistima, samo što je i njen uticaj među demokratsko-antifašističkim slojevima srpskog društva bio više nego zanemarljiv.

Komunisti su polovinom marta 1941, kada se nemački pritisak na Jugoslaviju nalazio na vrhuncu, istupili protiv kapitulacije i za pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om. Režimska garnitura se napadala zbog politike „dvoličnjaštva" prema SSSR-u. No i u tom kritičnom trenutku komunističko vodstvo je izjednačavalo sile Trojnog pakta i „engleski imperijalistički blok", zahtevajući da se ni jednom ni drugom bloku ne prave nikakve koncesije. Neodređena situacija u kojoj se nalazio SSSR, paktom iz 1939. povezan sa Nemačkom, dok je na drugoj strani Nemačka već decembra 1940. donela plan da napadne SSSR, što Staljinu nije moglo biti nepoznato, uticala je i na karakter poruka u kojima je bilo izvesno samo traženje oslonca na SSSR, kao vida spašavanja nezavisnosti. Radilo se o nekoj vrsti neutralnosti između dva bloka, sa tačkom oslonca na SSSR-u. Zbog opšteg raspoloženja naroda protiv pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, naročito u srpskom narodu, te sovjetske zainteresovanosti da se Hitleru pruži otpor bez ostavljanja u tom smislu kompromitujućih tragova pred Berlinom, da bi se sporazum sačuvao kao Staljinova strateška zamisao da SSSR ostane van rata u toku, jugoslovenski komunisti su se našli u antifašističkom frontu jugoslovenskih snaga uoči potpisivanja Bečkog protokola. U tom smislu ih je obavezivala i depeša Georgija Dimitrova od 22. marta 1941. da se zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred

Nemačkom, podrži svenarodni otpor politici „ratne najezde", uz zahtevanje prijateljstva sa Sovjetskim Savezom.[84]

Kao prvi namesnik, knez Pavle je sve konce vlasti držao u svojim rukama. Uživao je od prvog dana značajnu podršku Britanaca. Obrazovan u Velikoj Britaniji, aristokrata po manirima, suptilan znalac umetnosti, sujetan i vlastoljubiv kao i svi Karadorđevići, bio je više nego otuđen u svojoj zemlji. Vojni kor ga nije cenio jer nije poticao iz njegovih redova za razliku od kralja Aleksandra koji je delio dobro i zlo sa vojnicima, učestvovao u balkanskim i svetskom ratu, nije ni kao kralj izlazio iz vojničke uniforme. Knez Pavle je retko zalazio u unutrašnjost zemlje, pogotovu Srbije. Narod je bio razočaran što 28. juna 1939. nije prisustvovao proslavi na Kosovu Polju, kraj Gazimestana, povodom 550-godišnjice Kosovske bitke. Slobodan Jovanović je kneza Pavia ocenjivao kao kabinetskog čoveka, zakopčanog, uopštenog, zatvorenu prirodu koja se lako ne otvara, usamljenog, izolovanog, čoveka koji nema kome da se poveri. Uzimao ga je kao vrlo dobrog čoveka u normalno vreme, da kao diplomata sprovodi politiku jedne vlade, ali ne kao i čoveka koji sam može da vodi.[83] No, knez je istrajno nastavljao želju svog brata od strica, kralja Aleksandra, da ostane dosledno vladar Jugoslovena. Kralj je za života mislio da Pavlu izgradi stalnu rezidenciju u Zagrebu. Knez se i odmarao van Srbije, u svom dvorcu na Brdu kod Kranja. Vojska i političari Udružene opozicije nisu mu mogli oprostiti ustupke koje je učinio prilikom stvaranja Banovine Hrvatske, čime je kohezija zemlje bila ozbiljno ugrožena. Milan Stojadinović je kneza, izgleda bez osnova, optuživao da želi da prigrabi krunu prestolonasledniku, iako je on nastojao da mu preda vlast čim navrši punoletstvo, septembra 1941. godine. Svojom politikom popuštanja Hrvatima, a pri tome i stranac u Srbiji, knez je od protivnika bio napadan da se okružio „pljevom lakeja".[86]

Prihvatio je zaključenje sporazuma 1939. težeći, kao i Britanci, da iznutra ojača Jugoslaviju, mada je davanje autonomije Hrvatima izazvalo suprotan efekat. U vreme pritiska na Jugoslaviju, novembra 1940 - marta 1941, nastojao je da se država brani u celini, bez napuštanja Slovenije i Hrvatske, nalazeći da bi suprotno ponašanje značilo slom Jugoslavije kao državne ideje i napuštanje amaneta kralja Aleksandra. Nesumnjivo okrenut Britancima, knez je lavirao sa pozicija neutralnosti da ne bi izazvao drugu veliku silu, Nemačku. A kada se našao pred izborom između nemačkog ultimatuma i britanskog zahteva da se suprotstavi Nemačkoj i njenim potencijalnim saveznicima, knez Pavle se odlučio za pristup Osovini, uz koncesije koje je Nemačka učinila

84) Aprilski rat 1941, 294.
85) AJ D Jovanović, Političke uspomene, Memoari, knj. VI, 223-230.
86) Ž L Knežević, 27. mart 1941, Njujork, 1979, 123.

Jugoslaviji.[87] Knez Pavle od ranije nije krio impresioniranost Nemačkom i njenom vojnom i ekonomskom organizacijom, ali su njegova osećanja bila na strani demokratskih sila. Prihvatio je nemačke uslove koje neki istoričari svode na formulu tzv. prinudne neutralnosti. Ova formula je predviđala pristup Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta, ali uz uslove sadržane u tajnim notama po kojima će Nemačka poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije, da vlade sila Osovine za vreme rata neće upućivati Jugoslaviji zahtev za prolaz ili prevoz trupa preko jugoslovenske državne teritorije. Istovremeno je potvrđeno da će Nemačka omogućiti da Jugoslavija posle rata dobije Solun i izlazak na Egejsko more. I danas ima mišljenja da bi reakcija naroda na pristup Jugoslavije Trojnom paktu bila drukčija, ako bi je i bilo, da su date koncesije bile obelodanjene. Hitler je izbegao javno objavljivanje ustupaka da ne bi došlo do reakcije nezadovoljstva u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji, kojima nisu date slične privilegije. Mada se ova pretpostavka ne sme zaobilaziti, izgleda nam da protivnici kapitulacije u vrhu političkog života i vojske, naroda pre svega, ne bi ustuknuli.

Knez Pavle je podlegao pritisku, videvši da ne može računati na pomoć Britanaca. Radilo se i o državniku koji je nesumnjivo imao veliku koncentraciju vlasti u svojim rukama, ali istovremeno i o čoveku koji nije bio sposoban za izvođenje odlučnih koraka. Koristio je vlast, ali nije imao snage - što je vid slabosti psihičke konstitucije - da se nosi sa njenim izazovima. Pristupajući Osovini, knez je istovremeno znao na kakvom se vulkanu nalazi. Iz toga ne treba izvlačiti zaključak da je on sam bio upoznat sa izvođenjem neposrednog prevrata, jer za takvu tvrdnju nema ozbiljnog dokaza.

Prilikom donošenja odluke knez se suočavao sa nizom nepovoljnih okolnosti: vojska nije bila sposobna da odbrani zemlju u sudaru sa najjačom i najmodernijom armijom na svetu u to vreme; knez nije bio siguran da će se Hrvati i Slovenci odupreti agresoru, čime se rizikovao raspad Jugoslavije, a nije bilo izgleda da ga Britanci podrže. Knezu su Britanci još ranije stavili do znanja da njihova flota neće ući u Jadransko more, zapravo da neće preći liniju severno od ostrva Krf. Između alternativa: da zarati bez podrške Britanaca ili da kapitulira ali spasi zemlju bez rata i ugrožavanja Jugoslavije, knez se odlučio za drugo rešenje. Početkom marta u Berghofu Hitler je od kneza tražio neodložni pristup Osovini.[88] Odluka o pristupu Osovini doneta je na Šestoj sednici Krunskog saveta, održanoj u Dvoru, 20. marta 1941. godine. Nemačka je preko svog poslanika u Beogradu, Viktora fon Herena, ultimativno

87) Reč je o nekoj vrsti vojne neutralnosti Kraljevine, a na drugoj strani zadovoljavanju Srba obećanjem Soluna posle rata.

88) Ribentrop je obavestio Viktora fon Herena o razgovoru Firera sa knezom Pavlom u Berghofu 4. marta 1941. Od Jugoslavije se očekivalo da priđe Trojnom paktu (ne i učešće u ratu) i obećanje da će se Nemačka postarati da po završetku rata Jugoslavija dobije Solun - Aprilski rat 1941, 202-203.

stavila do znanja Beogradu da se najdalje do 25. marta 1941. mora izjasniti, to jest pristupiti paktu.[89]

Sa približavanjem raspleta, atmosfera se sve više usijavala a knez nalazio pred saznanjem o ultimativnosti nemačkog zahteva, britanske ogorčenosti zbog popuštanja, nezadovoljstva u svim slojevima srpskog društva.

Zavera je nastajala u uslovima srpskog i jugoslovenskog društvenog tla krajnje uzdrhtalog u uslovima starih i novih nacionalnih i političkih protivurečja, krize u srpsko-hrvatskim odnosima, nezadovoljstva Srba partikularnim rešavanjem nacionalnog pitanja omeđavanjem samo Banovine Hrvatske, razvitkom hrvatskog nacionalističkog ekstremizma, mržnje protiv kneza Pavia koja se kupila godinama, odnosima starih političara i mlađih ljudi, vojnih i civilnih faktora.

Knez Pavle je već godinama protiv sebe imao Udruženu opoziciju sa Acom Stanojevićem, Ljubomirom Davidovićem, Milošem Trifunovićem i Jovanom Jovanovićem. Opozicija je istupala za demokratizaciju zemlje, rešenje srpskog pitanja, protiv politike fašističkih sila, predstavljajući glavno antifašističko jezgro građanske politike. Mada raspoložena protiv kneza Pavia, opozicija nije bila antimonarhistička.

Učešće Srpske pravoslavne crkve na strani antifašističkih snaga davalo je neku mitsku snagu kosovske žrtve, opredeljenje za „carstvo nebesko". Episkopi Velimirović i Pribićević bili su u tesnoj vezi sa Anglikanskom crkvom.[90] Istaknuta uloga u otporu kapitulaciji pripadala je patrijarhu Gavrilu Dožiću. Narodne organizacije iz Srbije i Crne Gore zasipale su SPC i njenog patrijarha depešama podrške. U depeši iz Andrijevice od 22. marta 1941. stajalo je da „Srpstvo stoji na braniku svoje nacije i svete crkve" i da je „narod gotov položiti svoj život za otadžbinu i njenu slobodu". Narod Berana molio je svog duhovnog poglavara da vodi brigu o integritetu jugoslovenske otadžbine. Organizacije Sumadije preklinjale su patrijarha da ne dopusti poniženje nacije. Iz Bileća je stigla poruka da su Hercegovci spremni kada budu pozvani da proliju svoju krv za slobodu i narodnu i državnu nezavisnost. Cetinjani su sa narodnog zbora odavali priznanje patrijarhu Gavrilu i Svetosavskoj crkvi. Iz Novog Sada patrijarhu je poručivano da se na osnovu pouka drugih naroda bezuslovno sačuva nacionalna čast, nezavisnost države i sloboda. Poruka iz Podgorice je glasila da je „čast iznad svega". Pljevljaci su odluku vlade da kapitulira označavali kao obeščašćenje srpskog naroda. Beograd je u Patrijarhu gledao uzdanicu srpskog naroda, a junačku smrt je osećao kao slađu od „kukavičke predaje".[91]

Srpski kulturni klub je bio na strani snaga koje su davale otpor kapitulaciji pred Hitlerom. Omladina ovog Kluba je sa omladinskim

[89] Nalog o postavljanju ultimativnog zahteva nemačkom poslaniku u Beogradu podneo je Joahim fon Ribentrop 19. marta 1941. U nalogu je bilo dozvoljeno odlaganje samo 24 časa - Aprilski rat 1941, 280-281.

[90] J. Marjanović, n.d., 24.

[91] Lj. Durkovič Jakšič, Učešće patrijarha Gavrila i Sijiske pravoslavne crkve u događajima ispred i za vreme 27. marta 1941. i njihovo stradanje u toku rata, Beograd, 1980,15-17.

organizacijama demokrata, zemljoradnika, trgovačke omladine Beograda, Saveza sokola obrazovala Front za odbranu otadžbine.

U audijenciji kod kneza Pavia, 20. marta 1941, Slobodan Jovanović, predsednik Srpskog kulturnog kluba, stavio je do znanja knezu da se govori o mogućnosti puča, založio se za obrazovanje koncentracione vlade i protiv potpisivanja pakta. Jovanović je rekao knezu da je „nezgodno" da Jugoslavija prilazi paktu neposredno posle govora američkog predsednika u kome je on skoro objavio rat Nemačkoj. Smatrao je, takođe, da je narod mobilisan i da će krenuti u pravcu otpora. „To je", govorio je, „kao kad se konj u punom trku zaustavlja i okreće u suprotnom pravcu". Prema Jovanoviću, bilo je ostvareno jedinstveno nacionalno raspoloženje, od komunista do krajnje desnice, a Jugoslavija odustaje od odbrane. Iz toga mogu proizići nemiri slični onima iz vremena konkordatske krize, ali teži, jer je sada narod pod oružjem. Jovanović je Mačeka smatrao „izdajicom", koji je prvo izdao demokratiju, a sada izdaje i nacionalizam.[92]

Armijski general Dušan Simović je polovinom marta 1941. dva puta bio primljen kod kneza Pavia. Komandant vazduhoplovstva je skrenuo pažnju knezu na nepopularnost njegove unutrašnje i spoljne politike. Simović je bio uveren da se protiv Nemaca može voditi samo gerilski rat i da se mora ponoviti Solunski front. Knezu je ukazao da jedva drži svoje oficire pod kontrolom i da se može desiti, u slučaju nepovoljnog obrta stvari i pogrešnih odluka, da avijatičari prvo bombarduju Komandu vazduhoplovstva, potom Generalštab i ministarstva, pa i Beli dvor.[93]

Protiv fašističkih tendencija u Jugoslaviji istupali su i masoni, koji su avgusta 1940. raspustili svoju organizaciju.

Na strani protivnika Osovine eksponiralo se i Udruženje rezervnih oficira, sa Vladetom Bogdanovićem kao predsednikom.

Knez je najzad morao da se suoči i sa krizom svoje vlade, kao pretposlednjim adutom protivnika pristupa Trojnom paktu. Ministri Cvetkovićeve vlade - dr Branko Čubrilović, Srđan Budisavljević i prof. Mihailo Konstantinović - dali su 21. marta 1941. ostavku na svoje ministarske dužnosti, nezadovoljni pristupanjem Jugoslavije Osovini.[94]

Prevrat 27. marta - izraz narodne volje

Zbog pristupa Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta došlo je do demonstracija antifašističkih snaga širom Srbije, Vojvodine, Crne Gore, Dalmacije, Slovenije, Makedonije, čiji je epicentar bio u srpskom prostoru. Nosioci ovih demonstracija su patrioti raznih političkih orijentacija, komunisti, monarhisti, sveštena lica i uticajni episkopi Srpske pravoslavne crkve, pojedini oficiri i vojnici u nekim garnizonima.

92) AJ, D. Jovanović, Političke uspomene, knj. VI, 223-230.
93) AVII, Memoari D. Simovića II, rukopis, 14; V. Terzić, n.d., 1, 410-411.
94) B. Petranović, N. Žutić, n.d., 236.

Na vest o pristupu Kraljevine Protokolu Trojnog pakta u Beču, u dvorcu „Belvedere", zapreteno nezadovoljstvo kneževom kapitulacijom počelo je naglo da izbija među snagama nespremnim da se pomire sa ovim činom. Demonstracije su izbile u Beogradu, Kragujevcu, Kraljevu, Šapcu, Čačku, Jagodini (Svetozarevu), Kučevu, Vranju, Vlasotincima, Vršcu, Cetinju, Podgorici, Nikšiću, Kotoru, Valjevu, Rumi i mnogim drugim gradovima Srbije, Crne Gore, Vojvodine, u Sarajevu, Skoplju, Splitu, Ljubljani. Nezadovoljstvo kneževom politikom kapitulacije našlo je izraz i u bekstvu tri oficira Kraljeve garde u Grčku, gde se našao i Vjećeslav Vilder.[95)]

Prve demonstracije izbile su 24. marta uveče, na vest da se priprema zaključenje pakta.[96'] S obzirom na dosledan antinemački stav patrijarha Gavrila, u Beogradu se pročula vest da patrijarh organizuje pohod na Beograd. Komunisti su počeli da demonstriraju 25. marta 1941, nastavljajući demonstracije i narednog dana. U demonstracijama su se isticali beogradski studenti i đaci. Izvikavane su parole: „Bolje rat nego pakt", „Bolje smrt nego ropstvo", „Dole izdajnici", „Dole Hitler", „Dole pakt s Nemačkom", „Živela sloboda". Đaci su bojkotovali nastavu. Policija i žandarmerija nisu uspevale da razbiju demonstrante. Čim bi žandarmi krenuli, demonstranti bi zapevali himnu, primoravajući čuvare reda da stanu u stav mirno. Raznorodnost demonstranata po svom političkom sastavu otkrivale su parole. Pred konakom episkopa Nikolaja Velimirovića manifestovao je narod Kraljeva. Stav episkopa bio je sadržan u rečima da ono „što su primili 16 ljudi ne prima 16 miliona". U Jagodini su demonstrirali „levičari", predvođeni Boškom Đuričićem, advokatskim pripravnikom.[97'] Sa parolama protiv Hitlera i Nemačke, čule su se patriotske i nacionalne pesme, klicalo kralju i dinastiji, Jugoslaviji, vojsci. U Kragujevcu su se čuli povici protiv „ciganske vlade", pri čemu se aludiralo na Dragišu Cvetkovića, političara kojemu su vodeći ljudi opozicije osporavali svaku legitimnost i politički ugled. Sa radnicima u Smederevskoj Palanci demonstrirali su i učenici. Demonstranti su nosili jugoslovenske zastave. Đaci i studenti, mahom Srbi i Crnogorci, demonstrirali su u Skoplju, napadajući izdajnike (Vuka Brankovića).[98'] Demonstracije đaka su se u Skoplju razbijale u grupe sa po 200 lica, koje su se s vremenom na vreme sastajale na pojedinim tačkama grada. Zavisno od političkog raspoloženja, grupa đaka - demonstranata klicala je u Sarajevu kralju, „Rusiji" ili uzvikivala suprotnu parolu - „dole Rusija".[99'] U varošima u kojima je bio pijačni dan demonstrantima su se pridruživali seljaci. U Valjevu je demonstrirala grupa radnika iz fabrike „Vistad". U izvorima se pominju seljaci iz sela Viševca, sreza lepeničkog, koji su

95) Z. Vučković, Sećanja iz rata, London, 1980, 52-53.
96) AVII, K-12, Br. reg. 44/4-1; B. Petranović, N. Zutić, n.d., 261.
97) Isto, K-12, Br. reg. 45/4-1; B. Petranović, N. Žutić 261.
98) Isto, Br. reg. 37/4-1.
"> Isto, Br. reg. 38/4-1.

došli u Raču Kragujevačku i manifestovali kralju i državi.[100] U Sarajevu je jedna grupa bogoslova u okviru đačkih i demonstracija drugih građana manifestovala za „Srpstvo i Slovenstvo".[101] Prilikom demonstracija u vojvođanskim varošima, gde su živeli folksdojčeri, nisu se mogli izbeći napadi na pripadnike manjine koji su se agresivno ili provokativno držali pred demonstrantima.[102] Sa đacima viših razreda srednjih škola manifestovali su i „Sokoli". Među demonstrantima u Vojvodini bilo je i seljaka, Srba i Hrvata.[103] Policijski i žandarmerijski izveštaji skreću pažnju na demonstrante iz redova „levičara" (komunista), koji su iskorištavali priliku da u patriotskom okviru demonstracija izviknu parole u slavu „Rusije"i saveza s njom, te protiv Hitlera i Musolinija.[104]

Žandarmerija i policija su u vreme demonstracija u Beogradu i gradovima gde su zemlje Osovine imale poslanstva, odnosno konzulate, obezbeđivale diplomatska predstavništva od ogorčenih demonstranata, koji su uzvikivali parole protiv Hitlera.

Rezervni oficiri i vojni obveznici, naročito iz redova radnika, koje je potpisivanje Pakta zateklo na službi ili odsluženju vojne obaveze u Knjaževačkom garnizonu, na teritoriji Timočke divizijske oblasti, izašli su u sastavu jedne čete iz kasarni i zauzeli poštu, opštinu i sresko načelstvo. Na čelu pobunjene čete nalazio se kapetan II klase Božidar Mitić. Na gradskom trgu govorio je Dimitrije Todorović Kaplar, vodeći komunista, a zatim kapetan Mitić, pozivajući ostale oficire i vojnike da im se pridruže. Na intervenciju komandanta Timočke divizije četa se vratila u kasarnu, ali kapetan Mitić nije pristao da preda oružje. Tom prilikom uhapšeno je nekoliko levo orijentisanih rezervnih oficira i vojnika. Na vest o njihovom hapšenju, kapetan Mitić je pozvao četu da ponovo izađe iz kruga kasarne, ali se ona podelila: jedan deo je ostao u kasarni, a drugi, sa kapetanom Mitićem, prešao je Timok i uputio prema selu Bučju. U tom delu čete bilo je dosta radnika iz Knjaževca koji su tokom zime bili pozvani na vežbu.[105]

U Beogradu su uoči potpisivanja Pakta rasturani leci u kojima se vladi prebacivalo izdajstvo i otvoreno pozivalo na ustanak. Vlasti u prestonici očekivale su veće demonstracije, a u gradu je za 25. mart naređena vojna pripravnost. Sve ove mere predostrožnosti nisu mnogo pomagale, jer je atmosfera bila više nego eksplozivna. Među stanovništvom mesecima se stvarala klima protiv kapitulacije i njenih nosilaca iz kruga namesničkog režima. Rukovodstvo KPJ je polovinom marta 1941. pozvalo radnike i seljake, oficire i podoficire da istraju u borbi protiv kapitulacije režima, fašizma, „njemačkih imperijalističkih osvajača", te da narodima Jugoslavije preti „strašna opasnost" da zemlja bude

100) Isto, Br. reg. 50/4-1.
101) Isto, Br. reg. 49/4-1.
102) Isto, Br. reg. 50/4-2.
103) Isto.
104) Isto, Br. reg. 50/4-3.
105) VII, Aprilski rat 1941, 1987, 265.

uvučena u rat, na čemu rade „engleski agenti". U diplomatskim i političkim krugovima prestonice već danima se govorilo o mogućnosti svrgavanja kneza i vlade. Proteklih godina bilo je, takođe, pokušaja da se izvede puč i smeni nepopularna vlada. U uzavreloj situaciji mogli su se očekivati razni obrti. Kao što često biva u mutnim vremenima, svi su nešto očekivali, a niko se na pretnje nije obazirao, iako su organi reda preduzimali preventivne mere.

Prigušeno vrenje naročito se osećalo u vojsci, koja mada formalno van politike i te kako je doživljavala događaje koji su odlučivali sudbinu Jugoslavije, pitanje mira ili rata, kapitulacije ili otpora, priklanjanja na stranu demokratskih sila ili sila fašizma, prihvatanja koncesija Osovine ili suprotstavljanja agresivnoj nemačkoj politici. Defetistička komponenta naročito je zahvatila svest viših oficira i generala posle kapitulacije Francuske, ali ipak nije uspela da razori patriotizam i rodoljublje, naročito mlađeg starešinskog sastava Jugoslovenske vojske. Duh samopouzdanja pretežno je izvlačen iz uspeha srpske vojske u prvom svetskom ratu, kada su se srpski komandni kadar i boračka snaga proslavili u sukobima sa armijama feldmaršala Poćoreka 1914. i feldmaršala fon Makenzena 1915. koji je doveden sa delom nemačkih snaga na srpski front, pošto su Centralne sile prethodno osigurale da u rat na njihovoj strani uđe i Bugarska, sa zadatkom presecanja izvlačenja srpske vojske južnim pravcem, prema Grčkoj i Egejskom moru. Rodoljubive narodne pesme koje su pevali vojni obveznici marta 1941. govore o visokom borbenom moralu, čak lakomislenom samopouzdanju, jer se Hitleru proricalo da će zaglaviti u ratu protiv Jugoslavije, uzdizala slava Kumanova i Cera, moć Srbinova u odbrani Otadžbine. ' Zaboravljalo se za čas da Jugoslovenska vojska nije bila Srpska vojska iz prvog svetskog rata i da je kralj Aleksandar za života sklonio zastave Srpske vojske u muzej, da je u njoj služilo na hiljade oficira nesrpske narodnosti; da je vojska tehnički bila nespremna, a zemlja razorena dugotrajnom krizom i nacionalnim sukobima dovedena na rub propasti, u komandnom kadru zahvaćena nevericom u borbenu moć i mogućnost otpora Vermahtu, razjedena sumnjama o tome kako će se u ratu držati nesrpski narodi i nacionalne manjine, da li se može odbraniti severozapadni deo Jugoslavije - Slovenija i Hrvatska, i nije li to već bio znak raspadanja države.

Patriotsko raspoloženje mlađeg oficirskog sastava, Srba i starešina jugoslovenske orijentacije, u svim rodovima oružja je bilo zavidno, iako ispunjeno ozlojeđenošću na politiku vlade i kneza Pavia. Armijski vrh nije mogao oprostiti knezu Pavlu stvaranje hrvatskog „corpus separatuma" 1939, čime je, po njegovom mišljenju, značajno opala odbrambena moć zemlje. Nezadovoljstvo dela oficira izraženo je stvaranjem tajnih grupa po garnizonima, čiji sastav i delatnost, političke namere i radijus uticaja u nas još nisu ispitani. O tim grupama širom garnizona govori

' 106) B. Petranović, N. Žutić, n.d., 254.

i Vinston Čerčil u svojim memoarima.[107] Centar otpora kapitulaciji pred Nemačkom nalazio se u snagama vazduhoplovstva, delimično u Kraljevoj gardi i u nekim jedinicama beogradskog garnizona. Zavera je nesumnjivo postojala i na njenom čelu su se nalazili armijski general Dušan Simović, komandant vazduhoplovstva, i njegov pomoćnik brigadni general Borivoje Mirković; jedan kao reprezentativni predstavnik vojske posle izvođenja i uspeha zavere, drugi kao njen operativni izvršilac.

Organizatori prevrata uviđali su da se mehanizam zavere mora aktivirati što pre, jer je opšte uzbuđenje u narodu doseglo vrhunac, posebno u prestonici. Odluku o prevratu u noći 26/27. marta doneo je general Simović. Međutim, rano se otvorilo pitanje da li je Simović ili Mirković bio duša rušenja kneza Pavia i njegove vlade, sa dovođenjem na presto maloletnog kralja Petra II. Po našem mišljenju, Simović je bio izrazito najistaknutija figura među oficirima - zaverenicima, ističući se od ranije antinemačkom politikom; zagovarao je Solunski front i na Ruzveltovog izaslanika pukovnika Donovena ostavio izvanredan utisak svojom nepokolebljivom odlučnošću suprotstavljanja kapitulaciji pred Nemačkom. U prethodnom periodu Simović je stajao u centru otpora, 0 čemu govore njegove intervencije kod kneza, Dragiše Cvetkovića, kod ministra vojske i mornarice generala Petra Pešića, kod načelnika Glavnog generalštaba generala Petra Košića i kod Srđana Budisavljevića, prvaka SDS i člana Cvetković - Mačekove vlade; Simović je na svoju stranu privukao Božidara Maksimovića i Dragutina Ikonića; general je vodio pregovore s verskim predstavnicima SPC - patrijarhom Gavrilom i episkopom Nikolajem Velimirovićem. U državno-vojnom i političko-verskom vrhu države Simović je bio nepomirljivi protivnik podleganja Osovini. Kao general od ugleda i uticaja, stojeći na čelu elitnog roda vojske - vazduhoplovstva, Simović je mogao povezivati oficire niže po činu, pregovarati sa drugom stranom, pa i uticati svojim autoritetom u raspletu na nove vlasti, spoljnopolitičku orijentaciju Jugoslavije i njeno međunarodno predstavljanje, komandu nad vojskom. Simović navodi da je generalu Mirkoviću doveo majora Živana Kneževića, kao vezu sa Kraljevom gardom, te uputio više oficira - Đorđa Stanojlovića, Žiku Radojičića i Vasu Milica.[108] Plan prevrata izradio je Simović, prema ličnom kazivanju,[109] a sproveo general Mirković, stojeći na čelu udara sve dok se general Simović nije u zoru 27. marta našao u zgradi Ministarstva vojske i mornarice, gde se nalazio centar 1 glavni štab akcije.

[107] Čerčil piše da je brižljivo planiran „revolucionarni udar" u malom krugu oficira oko D. Simovića. Za vođu pobune uzima Boru Mirkovića, kome su, između mnogih stotina rodoljuba, pomagali major Zivan Knežević i brat mu Radoje. „Mreža se širila iz Beograda do glavnih garnizona u zemlji - Zagreba, Skoplja i Sarajeva". - V. Čerčil, Drugi svetski rat, tom III, Beograd, 147-8.

io«) Avii, Memoari Dušana Simovića, II deo, III odeljak, 256-262; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 349-350.

[109] B. Petranović, N. Žutić, n.d., 351-2.

Prevrat je izveden smišljeno, sistematski, beskrvno, ako se izuzme otpor jednog žandarma, slučajne žrtve. Pre svega, izbegnut je sukob sa snagama u vojsci koje su bile verne knezu Pavlu, koji se u noći 26/27. marta nalazio na putu za Sloveniju. Knez je u Zagrebu 27. marta odbio Mačekove savete da sa IV armijom krene na pučiste u Beograd.[110] Zemunska grupa, pod komandom generala Borivoja Mirkovića i pukovnika Dragutina Savića, načelnika štaba Komande vazduhoplovstva, izvela je, sa pešadijskim snagama iz Zemuna, posedanje mosta na Savi i uspostavila punu kontrolu između Beograda i Zemuna. Komandu nad svim snagama vazduhoplovstva primio je pukovnik Dragutin Savić. Vazduhoplovni pukovnik Stjepan Burazović zauzeo je sa svojim odeljenjem Upravu grada Beograda i stavio pod svoju kontrolu prestoničke policijske snage. Generalštabni potpukovnik Miodrag Lazić zauzeo je zgradu glavne telefonske centrale, pošte i telegrafa. Vojska je zauzela i radio-stanicu u Beogradu, sa postrojenjima u Rakovici i Makišu. Dva bataljona Kraljeve garde, sa potpukovnikom Stojanom Zdravkovićem, opkolila su dvor na Dedinju. Treći bataljon Kraljeve garde, pod komandom majora Zivana Kneževića, zauzeo je zgrade Predsedništva vlade i glavnih ministarstava, Glavnog generalštaba i Komande Beograda, posedajući istovremeno raskrsnice glavnih ulica: Kralja Milana, Kneza Miloša i Nemanjine kod Slavije i Londona, Terazije. Pešadijski major Danilo Zobenica je sa bataljonom bornih kola poseo deo Dvora na Dedinju, a drugim delom zauzeo poziciju u gradu, na raskrsnicama Kralja Milana, Miloševe i Nemanjine ulice. Jedna baterija artiljerijskog puka zatvorila je prilaze Beogradu od strane Banjice i Avale. ' Kralj nije bio u toku događaja vezanih za prevrat, tako da je njegov navodni proglas narodu preko Radio-Beograda pročitao marinski oficir Jakov Jovović, koji je imao glas sličan glasu kralja Petra II.[112]

Prevremeno dovođenje na presto kralja Petra II pre punoletstva predstavljalo je drugu reviziju Oktroisanog ustava posle stvaranja Banovine Hrvatske. Knez Pavle je, po povratku iz Zagreba, abdicirao i pod zaštitom jugoslovenskih oficira napustio istog dana tlo Jugoslavije, prešavši u Grčku, gde su ga prihvatili Britanci, koji će ga internirati u Keniju, gde je boravio sve vreme rata.[113] Zaverenici su izdali proglas u ime Kralja Petra II, koji je on naknadno potpisao. Kralj je stavljao do znanja Srbima, Hrvatima i Slovencima da je u ovom teškom trenutku za „naš narod" odlučio da uzme u svoje ruke kraljevsku vlast. Pozivao je sve Srbe, Hrvate i Slovence da se okupe oko prestola. Narod je obavešten da vojska i mornarica već izvršavaju njegova naređenja, da su namesnici dali ostavke i da je mandat za sastav nove vlade poveren armijskom generalu Dušanu Simoviću.

110) V. Terzić, n.d., knj. 1, 471.
m) B. Petranović, N. Zutić, n.d., 350.
112) Isto, 89.
113) Kneginja Olga je preko engleskog dvora uzaludno pokušavala da knez iz zdravstvenih razloga promeni boravište (pređe u Johanesburg u Južnoafričkoj uniji).

Prevrat je oduševljeno primljen u Beogradu i drugim gradovima Jugoslavije, sem u Zagrebu gde se smena vlasti nije ni osetila.Kralj i nova vlada mogli su se osloniti na sav srpski narod, na političke organizacije jugoslovenske i srpske orijentacije, na Srpsku pravoslavnu crkvu, organizaciju Sokola, na omladinske organizacije i grupe. Arhiepiskop pećki, mitropolit beogradsko-karlovački, Patrijarh srpski Gavrilo Dožić sa Svetim arhijerejskim sinodom Srpske pravoslavne crkve odlučno je istupao protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu u razgovorima sa knezom-namesnikom u Belom dvoru 20. i 23. marta 1941. godine, pozivajući se na tradiciju, glas u svetu, obavezu prema žrtvama datim za jugoslovensku državu. Patrijarh je smatrao da bi svaka suprotna politika u javnom mnjenju bila prihvaćena kao „bomba" koja bi mogla izazvati eksploziju u zemlji. Jedan od namesnika, Radenko Stanković, uoči 27. marta protestovao je zbog patrijarhovog držanja, upućujući čak pretnje na adresu poglavara Srpske pravoslavne crkve.'

Sveti arhijerejski sabor SPC, održan u Beogradu u patrijaršijskom dvoru, pod predsedništvom patrijarha Gavrila, 27. marta 1941. na svom vanrednom zasedanju pozdravio je događaje vezane za smenu na vrhu vlasti i kralja Petra II, izražavajući uverenje da će on uspešno povesti u budućnost „naš brod" i da će se na njemu visoko lepršati „zastava slave", poželeo slogu naroda pod slavnim žezlom Karađorđevića.[115]' Patrijarh je zadužen od Svetog arhijerejskog sabora da preko radija objavi sveštenstvu i narodu poruku Sabora, koja je polazila od toga da se narod 27. marta 1941. privoleo carstvu nebeskom, to jest carstvu Božije istine i pravde, narodne sloge i slobode. „Taj večni ideal, nošen u srcima svih Srba i Srpkinja, čuvan i razgorevan u svetilištima naših pravoslavnih hramova, ispisan na našim narodnim krstašima barjacima, jutros je osvanuo čist i svetao kao sunce, očišćen i opran od prašine navejane na nj i od svake mrlje..." Patrijarh je pozivao da svi pobožni i složni, svi kao jedan čovek, vršimo svoju dužnost ispunjeni poštovanjem prema vlastima i vojnim i građanskim.[116]'

Za patrijarha Gavrila 27. mart 1941. je imao značaj Vidovdana - 28. juna 1389. godine i jula 1914. godine.

Ceremonija uvođenja u vlast kralja Petra II obavljena je 28. marta 1941. polaganjem zakletve, a povodom njegovog stupanja na presto u Sabornoj crkvi u Beogradu i svima bogomoljama održano je svečano blagodarenje.

Čim je svet u jutarnjim časovima video tenkove i vojsku pod šlemovima na ulicama Beograda, počele su spontane manifestacije kralju i vojsci. Počelo je kod Oficirskog doma. „Od ugla do ugla, od kuće do kuće, pronela se vest da je kralj Petar II preuzeo vladarsku dužnost", a na ulice prestonice pohrlile su hiljade ljudi da bi dali izraz svome oduševljenju. Na balkonima i prozorima kuća zalepršale su se

114) Dr Lj. Durković Jakšić, n.d., 13-15.
115) V. Terzić, n.d., 1, 477-8.
116) Isto.

zastave, pojavile slike kralja Petra II; izašla su vanredna izdanja listova sa najnovijim vestima. Najveća masa sveta našla se u neposrednom centru grada, na Terazijama, ali su se nepregledne povorke s periferije slivale ka glavnim arterijama grada. Najviše se klicalo kralju i narodnoj vojsci. Omladina je kitila cvećem vojsku i nosila na rukama oficire. Mladi major obratio se građanima kod Narodnog pozorišta sa „braćo i sestre", tražeći od naroda da se u miru raziđe. Reka naroda je tek narastala; manifestacije su zapravo počinjale. U nepreglednoj masi našli su se ljudi svih političkih boja, sem malobrojnih građana koji su podržavali smenjeni režim ili pronemačku orijentaciju. Komunisti nisu znali za prevrat niti u njemu učestvovali, ali su se uključili u manifestacije kojima su tokom dana sve više davali svoj ton. Odjekivale su parole: „Živela narodna vlada", „Zivela narodna vojska", „Vojska s narodom", „Tražimo demokratska narodna prava", „Amnestija za političke osuđenike". Spontano su se redali govornici, istupajući sa zidova, postolja spomenika, sa improvizovanih govornica i kamiona, s ramena pojedinih građana. Novinski izveštaji pokazuju putanju manifestanata; ulicom Kraljice Marije, prema Tehničkom fakultetu, Kralja Aleksandra ulicom, zatim ulicom Jovana Ristića, gde se masa zaustavila pred poslanstvom SSSR-a i tu manifestovala, bezuspešno pokušavajući da izazove sovjetske diplomate ne bi li se pojavili. Šta više, prozori su bili zatvoreni i saloni spušteni. Za sovjetske diplomate bilo je rizično da se javno izjašnjavaju o događaju koji je poremetio planove Trećeg rajha, izazvao moralni udarac Hitleru na vrhuncu njegove moći i to pobedničkoj vojnoj sili koja je bacila na kolena Poljsku i Francusku, potisnula Englesku sa severa kontinenta; tim pre, što je Sovjetska Rusija bila u ugovornim odnosima sa Nemačkom. Na trgu Slavija govorili su predstavnici omladine, radnika i dr Dragoljub Jovanović, generalni sekretar Narodne seljačke stranke. Sa Slavije povorka je krenula Hartvigovom ulicom (danas Beogradskom), ulivajući se u ulicu Kralja Aleksandra (danas Bulevar revolucije) i zastala pred spomenikom Vuka Karadžića, gde je -palo" nekoliko vatrenih govora.

Dinamični karakter manifestacijama sve više su davali komunisti i članovi SKOJ-a. Pojedini istaknuti komunisti javno su govorili, iako je to po partijskim normama bilo zabranjeno, čime su se praktično prvi put posle 1921. godine polulegalizovali. Pred spomenikom Vuku Karadžiću govorio je i Sima Milošević, profesor Univerziteta. Povorka je zatim skrenula opet u ulicu Kraljice Marije i produžila prema fabrici Vlade Ilica, gde su manifestantima prišli radnici.

Komunisti su se uključili u manifestacije oko 10,30, dajući im svoje obeležje. Najčešće komunističke parole u manifestacijama su bile: „Savez sa Rusijom", „Beograd - Moskva", „Branit ćemo zemlju", „Dole Hitler", „Dole fašizam", „Hoćemo narodnu vladu", „Raspustite koncentracione logore". Svetozar Vukmanović je govorio pred Tehničkim fakultetom, a na Slaviji - po Dilasovoj instrukciji - u ime KPJ. Miting na Slaviji prevazišao je sva očekivanja, jer je na njemu učestvo-

vaio oko 100.000 ljudi. Na raznim tačkama Beograda govorili su prvaci KPJ: Spasenija Cana Babović, Rade Končar, Ivo Lola Ribar. Komunisti su sa periferije pokretali manje grupe demonstranata koje su na putu do Bajlonijeve pijace znale narasti na 50.000 ljudi.[117] Komunistički leci prekrili su Beograd. Komunističke demonstracije su, na osnovu nove direktive Kominterne od 29. marta - da se prekinu istupanja protiv vlade - obustavljene.

Glavne ulice u centru bile su zakrčene oduševljenim narodom (Knez Mihailova, Poenkareva), koji je pozdravljao vojsku pod šlemovima i noževima na puškama, zaduženu da čuva red. Predgrađa Beograda su bila svečano okićena i u prazničnom raspoloženju.[118] Antifašistički tutanj Beograda čula je toga dana cela Jugoslavija, Evropa i svet.

Nije trebalo biti dalekovid pa znati da Hitler neće bez reakcije odbolovati strašan šamar koji mu je bio zadat u Beogradu, neposredno posle svečanosti u dvorcu „Belvedere", ali narod se u patriotskom ushićenju nije obazirao na moguće posledice. Ono što je do tada radila vlada Cvetkovića bilo je suprotno volji naroda, dok je prevrat bio izlaz koji je odgovarao njegovom raspoloženju. Te zore progovorila je „snaga i svest našega naroda", isticalo se u Proglasu Saveta patriotskih, srpskih kulturnih i privrednih organizacija i ustanova „za vladu narodnog poverenja", koji su potpisali predsednici: dr Vladimir Ćorović, dr Vladimir Belajčić, dr Vladimir Đorđević i drugi.[119] Narodnim učiteljima i učiteljicama obratilo se i Jugoslovensko učiteljsko udruženje. U Ratničkom domu u Beogradu Središnja uprava udruženja rezervnih oficira i ratnika primila je dužnost, sa koje je 22. marta 1941. bila nezakonito uklonjena. Na manifestacionom zboru Udruženja, koji je otvorio inž. Nikodije Bogdanović, pozdravljen je dolazak na presto kralja Petra II Karađorđevića. Beogradskim ulicama manifestovali su i Sokoli kojima su se pridružili četnici, kličući kralju, vojsci, Jugoslaviji i sokolstvu.

Oduševljenje je zahvatilo i gradove Crne Gore. Na Cetinju i drugim gradovima Crne Gore na ulice su izašli svi: i stari i mladi, žensko i muško, seljaci, činovnici i radnici. „Crnogorac ne može da ne izrazi svoje zadovoljstvo ako ne bi pucao iz puške ili revolvera. Za to se na sve strane čuju pucnji koji oglašavaju veliku narodnu radost."[120] Đacima kotorske gimnazije obratio se pukovnik Savo Orović, komandant Bokokotorskog puka, s rečima da je sudbina na strani Jugoslavije, jer je s njom velika „slovenska Rusija".

Manifestacijama su prekriveni gradovi i varoši Vojvodine. Masa sveta, koliku Novi Sad nikada do tada nije video, svrstala se pred spomenikom Svetozaru Miletiću, dok su muzike intonirale državnu

B. Petranović, N. Žutić, n.d., 423.

[8] „»Politika", 28. mart 1941.

Z. Knežević, n.d.v373.

[12U)] B. Petranović, N.Zutić, n.d., 427.

himnu i nacionalne pesme. Prilikom prolaska povorke pored Štaba prve armijske oblasti oduševljeno je aklamirano kralju Petru. Na čelu povorke Novosadana nalazio se predsednik Matice srpske i jedan od prvaka Samostalne demokratske stranke, dr Aleksandar Moč.[121]

Vojska je oduševljeno pozdravljena i u Splitu, prilikom obilaska grada; uveče 27. marta priređena je vojnička bakljada. Kraljevo stupanje na presto pozdravljeno je i u Ljubljani, Sarajevu, Skoplju.[122]

Dragoljub Jovanović će kasnije oceniti 27. mart kao treći srpski ustanak. Srbi su se tog dana listom pobunili i na duši im je laknulo kad su pred svetom rekli: „bolje rat nego pakt".

Vođe zapadnih demokratija - Vinston Čerčil i Franklin Ruzvelt - patetično su pozdravili beogradski prevrat. Čerčil je poručivao da je Jugoslavija ponovo našla svoju dušu.[123] Svetska štampa demokratskih i neutralnih država govorila je u zanosu o prevratu u Beogradu. Moglo se pročitati da je u Beogradu izvršen prevrat u zoru, pisalo se o beogradskom proleću, pozdravljana je beogradska „revolucija"; da se Beograd otresao ministara koji su stavili na kocku čast Jugoslavije; da je Hitler doživeo najveći diplomatski neuspeh, a „jugoslovenski narod" pokazao dostojan svoje prošlosti. Isticala se neocenjiva vrednost promena u Jugoslaviji: da je 27. mart jedan od najznačajnijih dana u istoriji slobodnih ljudi; Srbi su oni koji su pokrenuli talase nezadovoljstva; radilo se o narodu koji se nije dao uplašiti niti podlegnuti Hitlerovim trikovima.[124]

Prevrat u Beogradu davao je podstrek i borcima pokreta otpora u zemljama okupirane Evrope, u Francuskoj, Poljskoj i drugim zemljama. Nasuprot ovoj lavini vesti i interesovanja za ono što se zbilo u balkanskoj prestonici, u nemačkim i italijanskim novinama prvo je stajalo da situacija ostaje mutna, dok nije počelo „drvlje i kamenje" na vladu u Beogradu zbog zlostavljanja nemačkih diplomata i građana, napada na nemačke ustanove, uvreda koje su se činile Trećem rajhu.[125] Štampa Osovine je sve više naglašavala različit stav prema 27. martu jugoslovenskih naroda, pre svega Srba i Hrvata, čime je nagoveštavala politiku razdvajanja putem produbljivanja suprotnosti, radi njihovog korišćenja prilikom predstojećeg slamanja Jugoslavije.[126]

Zagreb nije manifestovao 27. marta 1941. godine, ako se izuzme jedna grupa manifestanata koja je narednog dana istupila na ulicama grada, sastavljena - po policijskom izveštaju - od „levičara",[127] Nijednoj

121) „Politika", 28. mart 1941.

122) Isto; „Obzor", 28 ožujak 1941; AJ, 38 - 8 - 33.

123) Vest iz Beograda za Čerčila je bila „bar jedan opipljiv rezultat naših očajničkih napora da se na Balkanu obrazuje saveznički front i spreči da ne padne sve komad po komad pod Hitlerovu vlast" - Govor pred Centralnim savetom Konzervativne stranke, V. Čerčil, n.d., 3, 153,

124) B. Petranović, N. Zutić, n.d., 446-6.

125) Isto, 471-2, 474.

126) Isto, 457.

127) Isto, 388-9.

struji hrvatske politike, sem onim najzvaničnijim faktorima koji su se u skladu sa uobičajenom procedurom i ceremonijalom morali izjašnjavati o promeni do koje je došlo u Beogradu, nije odgovarao 27-martovski prevrat. Maček se bojao da izlazak vojske na scenu ne ugrozi sporazum o Banovini Hrvatskoj, a fašističko-separatističke struje u suštini su bile protiv svih vidova jugoslovenstva i održanja Jugoslavije. Sem toga, beogradski događaji ugrožavali su interese Osovine. Prevrat koji se zbio u Beogradu primio je intimno s indignacijom nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac. Za nadbiskupa je u pitanju bio državni udar iz kojeg probija činjenica da su Srbi i Hrvati dva svijeta koji se nikada neće ujediniti dok je jedan od njih u životu. „Duh bizantizma je nešto tako grozno daje Svemogući, a Sveznajući bog u stanju parirati intrigama i podvalama tih ljudi. Za nas je to nešto nepojmljivo, da se ugovori i obaveze kidaju bez ikakvih skrupula". Za Stepinca, 27. marta 1941. na ulicama Beograda nije bilo nijednog poštenog čoveka, već je delovala „samo razularena masa željna krvi, užitaka i para". I opet: „Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol koji se nikada neće približiti, osim čudom božjim. Shizma je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja."[128]

Često se raspravljalo, polemisalo i licitiralo je li 27. mart srpski ili jugoslovenski. U centru otpora nesumnjivo je bio srpski narod, koji je izvršilac prevrata u krajnjoj liniji. Berlin je doživeo prevrat kao zaverenički čin srpskih oficira i akt srpskog naroda koji se suprotstavio 1941, kao i 1914. godine. Iz svih naknadnih reakcija Hitlera i drugih ustanova i komandi Trećeg rajha nije teško uočiti da se događaj tretira kao srpski. Čak je i operacija bombardovanja Beograda dobila simboličnu šifru - „Kazna", jer se svodila na Hitlerovu osvetu slobodarskom Beogradu. Napadajući Jugoslaviju, Nemačka je sasvim drukčija merila imala prema srpskom narodu i nesrpskim narodima, na šta je najvećim delom uticalo nemačko razumevanje prevrata kao izrazito srpskog čina. Prevrat od 27. marta je bio u duhu i izraz tradicija srpske istorije.

Jugoslovensku dimenziju događaju daju neke druge činjenice: reč je o smeni vlasti u Kraljevini Jugoslaviji, prevratu protiv režima koji je u ime Kraljevine Jugoslavije zaključio jedan međunarodni akt, a tako su ga doživljavali i saveznički faktori. Jugoslovensko obeležje 27. martu daje i podrška nekih organizacija prevratu, koje su nominalno bile jugoslovenske ili rasprostranjene na svoj teritoriji Jugoslavije, a pre svega antifašističko istupanje komunista koji su bili izrazito jugoslovenska partija u ilegalnosti. Iako su najveće demonstracije, odnosno manifestacije održane u gradovima Srbije, Crne Gore i Vojvodine, one su bile organizovane i u Splitu, Ljubljani, Sarajevu, Skoplju.

[128] AJ, Poslanstvo pri Vatikanu, Dnevnik Stepinca, knj. IV, 172-173; B. Petranović, N. Žutić, n.d.. 672.

Vlada Dušana Simovića i pitanje otpora

Nova vlada obrazovana je pod predsedništvom Dušana Simovića, a u njoj su se, u svojstvu potpredsednika, nalazili Vlatko Maček i Slobodan Jovanović, a kao članovi Bogoljub Jevtić, Fran Kulovec, Momčilo Ninčić, Miloš Trifunović^ Milan Grol, Miha Krek, Džafer Kulenović, Bariša Smoljan, Juraj Sutej, Ivan Andres, Josip Torbar, Srđan Budisavljević, Branko Čubrilović, Milan Gavrilović, Bogoljub Ilić, Jovan Banjanin, Marko Daković, Sava Kosanović, Božidar Marković. U odnosu na oborenu vladu Cvetkovića, u novoj vladi se našlo osam ministara iz prethodne vlade: Maček, Šutej, Andres, Torbar, Smoljan, Kulovec, Krek i Kulenović. Čubrilović i Budisavljević su se takođe nalazili u vladi Cvetković - Maček, ali su oni dali ostavke zbog kapitulacije Vlade pred Osovinom. Resor inostranih poslova dobio je radikal Momčilo Ninčić, ministar inostranih poslova i pod kraljem Aleksandrom, koji ga je tretirao kao svog prvog činovnika u ovom resoru, a vojske i mornarice general Bogoljub Ilić, koji je zamenio generala Petra Pešića. Za novu vladu je karakteristično da su u njoj bile zastupljene sve političke struje: bivši predstavnici Udružene opozicije (Grol i Božidar Marković ispred demokrata, Miloš Trifunović radikala i Milan Gavrilović, šef Saveza zemljoradnika do odlaska u Moskvu za poslanika Kraljevine). Slobodan Jovanović je zauzeo mesto potpredsednika vlade, kao ugledni naučnik i profesor univerziteta, a ne kao predsednik Srpskog kulturnog kluba. U vladi su bili predstavljeni i samostalni demokrati preko svog prvaka dr Srđana Budisavljevića i Save Kosanovića, kao i Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) preko Jovana Banjanina, poznatog kao „apostol jugoslovenstva". Jugoslovensku muslimansku organizaciju predstavljao je Džafer Kulenović, a Hrvatsku seljačku stranku Maček sa Šutejom, Torbarom, Smoljanom i Andresom. Posle decenijskog odsustvovanja u političkom životu, u Simo viče voj vladi se našao i ugledni crnogorski političar Marko Daković, bivši crnorukac i jedan od organizatora Podgoričke skupštine iz novembra 1918. godine. U vladi su po nacionalnoj strukturi bili predstavljeni Srbi, Hrvati i Slovenci.

Odlučeno je da se u vladi zadrže svi ministri Hrvati sa dosadašnjim resorima, kao i predstavnici Slovenske ljudske stranke (klerikalaca) i bosanskih muslimana. Iako je u vladi bilo rezervisano mesto za Mačeka i druge prvake HSS, ovaj nije bio spreman da dođe u Beograd pre nego što se ispune uslovi koje je postavljao u vezi sa Sporazumom Cvetković - Maček. Do preuzimanja dužnosti, 4. aprila 1941, Maček je nastojao da dobije garancije za sporazum iz 1939. i neke nove ustupke na koje je Simović pristao. ' Hrvatske zahteve su podržavali i Britanci,

129> Postignuti sporazum je konkretizovan i oživotvoren uredbama o razgraničenju poslova ministarstva unutrašnjih poslova i Banovine Hrvatske; o Oružništvu (žandarmeriji) Banovine, proširenjem ovlašćenja Bana u normativnoj sferi vezanoj za Oružništvo; Banovinskom sudu za zaštitu države, ovlašćenju Bana da uređuje pitanje javne sigurnosti, mira poredka; uredbom o povraćaju prava i poništenju osude zbog politički kažnjivih dela, i drugim propisima - Lj. Boban, n.d., 424-429.

rukovođeni težnjom da Jugoslavija u budućem ratu bude što čvršća iznutra.[130] Sa Simovićem i Britancima da privole Mačeka da stupi u vladu i dođe u Beograd nadmetali su se Nemci, ali u suprotnom pravcu - da ne dolazi u prestonicu i da izdvoji Hrvatsku iz sastava Kraljevine Jugoslavije, dajući istovremeno ratni povod Trećem rajhu posle 27. marta 1941. godine. Sa Mačekom je u tom smislu vodio razgovore specijalni opunomoćenik Joahima fon Ribentropa Valter Maletke, istina bez uspeha, jer je Maček - čim je izdejstvovao ustupke od Simovića - stigao u Beograd.[131]

Simović je želeo da obrazuje vladu „narodnog spasa". Bilo je čak predviđeno da se u vladi nađu episkop Nikolaj Velimirović i rimokatolički biskup Antun Akšamović. Za člana vlade general Ilić je predložio i Dimitrija Ljotića, pod uslovom da osudi pakt i prethodno se izjasni za Engleze, ali je šef „Zbora" odbio ovu ponudu.[132]

Oko obrazovanja Simovićeve vlade postoji više kontroverzi. Prema Radoju Kneževiću, čiji se uticaj u obrazovanju vlade nikako ne može previđati, Simović je ispoljavao diktatorske sklonosti, imajući pred očima ulogu generala Jona Antoneskua u Rumuniji.[133] Ipak, nadvladalo je političko rešenje.

Pojedini učesnici prevrata smatrali su da bi general Simović zaista trebalo da uzme svu vlast u svoje ruke, izbegne političare i duga raspravljanja oko spoljnih i unutrašnjih pitanja, jer se radilo o dramatičnoj situaciji i neophodnosti akcije radi dobijanja u vremenu. Simovićeva vlada, po ovim gledištima, trebalo je da se sastoji samo od nekoliko najvažnijih ministarstava (vojske, spoljnih i unutrašnjih poslova, finansija, saobraćaja, pošta), na čelu kojih bi se nalazili generali. Ovo stanovište je slično tendencijama o kojima piše i Radoje Knežević. Međutim, isti izvori saopštavaju da se Simović u datoj situaciji protivio zavođenju vojne diktature. Smatrao je da vladu treba obrazovati od predstavnika svih političkih stranaka, sa uglednim ljudima van partija. Vlada bi bila vlada široke koalicije koja bi imala podršku celog naroda, tako da sve stranke, a preko njih i narod, podjednako snose odgovornost za politiku i odluke koje ona bude donosila. Hrvatima je, i po zagovornicima vojne diktature, trebalo dati sva potrebna uverenja da Sporazum Cvetković - Maček ostaje na snazi i da se ne radi o nikakvoj isključivo srpskoj politici, već o zajedničkom interesu Jugoslavije kao celine. Na Hrvate je trebalo apelovati da ostanu čvrsto uz Srbe. U budućoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja težilo se uspostavljanju trajnog jedinstva. Vojna diktatura nije bila ideal oficira već neophodna potreba trenutka u kome se nalazila Jugoslavija, omogućavajući da se radi brzo i odlučno.[134]

J^' B. Petranović, N. Žutić, n.d., 515, 524, 528-9. itd.
Maček je otputovao u Beograd 4. aprila 1941. Izjavio je u Zagrebu, pre odlaska, da će saradnja Hrvata u vladi doprineti da „stečena prava Hrvata" budu ne samo s poštovana i učvršćena već i „produbljena" - M. Stefanovski, n.d., 114.
Isto, 102.
133) Isto.
134) AVII, K-4, Reg. br. 44/1-1.

Simovićevo svedočenje o njegovoj diktatorskoj ulozi je sasvim suprotno onom koje iznosi Radoje Knežević, jer je - po njemu - Radoje Knežević nudio Simoviću naročit položaj „upravljača države", što je bio i Antonesku u Rumuniji.[135] Jakob Hoptner, pak, smatra da je ideju 0 Antoneskuu izneo general Borivoje Mirković, koji se zalagao za generalsku vladu kojoj bi on stajao na čelu, ali je u toj zamisli naišao na energično protivljenje Radoja Kneževića. Knežević je u državnom udaru gledao okončanje diktature i vraćanje vlasti narodu. Udar je, po njemu, „prekidao moralnu anarhiju i obnavljao politički i moralni red zgažen dvanaest godina ranije". [6] Mirković je, prema ovoj verziji, odstupio od svoje ideje i vlada je sastavljena u demokratskom smislu od svih predstavnika stranaka i tri naroda Jugoslavije.

Predviđanja nekih učesnika u prevratu iz redova vojnih lica obistinila su se više nego brzo. Nije bilo vreme za demokratski disput 1 zaklinjanje u napredne političke namere, već za dejstvo u smislu ratnih priprema. Sa toga stanovišta vlada je uveliko zatajila. Srpske i hrvatske političare, naročito poslednje, razdirale su sumnje u namere zaverenika u odnosu na unutrašnji poredak, pre svega položaj Hrvata, hoće li sporazum biti poštovan ili ne, a na drugoj strani došlo je i do neviđenog kolebanja oko preduzimanja hitnih odbrambenih mera pod uticajem halucinacija da se opasnost možda može i izbeći. Tih samo „10%" nade da se može naći mirno rešenje, nerealnih sami po sebi, sputavali su vladu koja se gubila u besplodnim raspravama, nerazumnim očekivanjima i administrativno-birokratskim sitnurijama.[137]

Nova vlada generala Simovića imala je u svom sastavu osam ministara iz vlade koja je u zoru 27. marta srušena. Vlada je zavaravala sebe i narod da namesnički režim nije srušen iz međunarodnih već iz unutrašnjepolitičkih razloga. Iluzorno su odjekivala uveravanja sila Osovine da bečki protokol ostaje na snazi i da Jugoslavija ne želi da menja spoljnopolitičku orijentaciju oborenog režima. Vlada i Vrhovna komanda lakoverno su smatrali da će dobiti u vremenu, dozvoljavajući sebi čak takvo iznenađenje da Vlada nemački napad dočeka u Beogradu. Odgovorni jugoslovenski faktori neodgovorno su se odnosili i prema obaveštenjima jugoslovenskih obaveštajaca iz Berlina i Bukurešta o predstojećem napadu.[138]

Na političkoj sceni posle prevrata zbila se jedna neobična psihološka i politička pojava - oni koji su koliko juče ispoljavali retku ratobornost odjednom su počeli da uzmiču, postajali mirotvorci, podlegali iluzijama da mogu smiriti i zaustaviti Hitlera, jednom rečju izbeći rat ili dobiti u vremenu prethodnim zavaravanjem Berlina i Rima, o čemu svedoče i inicijative da se posreduje preko Rima kod Berlina. Za razliku od

135> B. Petranović, N. Žutić, n.d., 483.

136) Jacob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Rijeka, 1972, 257.

137) Zapisnici sednica Ministarskog saveta 27. marta, 28. marta, 29. marta, 3. aprila 1941. - AJ, Zbirka Save Kosanovića, 8 3 - 2 - 2 .

138> V. Terzić, n.d., 1, 549.

mladih zaverenika među oficirima, stariji su bili za traženje političke solucije. Dojučerašnji bučni protivnici fašizma i opijeni prevratom, političari i vojnici kojima se činilo da su spremni da se suoče sa najvećom silom ovoga sveta preko noći su izgubili samopouzdanje, osvojio ih je defetizam, savladala depresija, duh posustao. Umesto ratničkog raspoloženja prevladavala je malodušnost, pomešana sa strahom od sutrašnjice. Njihovo raspoloženje prenosilo se i na narod i vojsku. Generali, koji su istina znali do kojeg je stepena vojska nepripremljena za rat sa Nemačkom, psihološki su izgubili rat pre nego što su ga i počeli.

Ninčić je postavljen za ministra inostranih poslova, jer je verovao da Hitler neće napasti Jugoslaviju i da će ona ostati van rata. Uveravao je poslanika Trećeg rajha Viktora fon Herena da je „akt" od 27. marta unutrašnjepolitičke a ne spoljnopolitičke prirode i da se u spoljnoj politici Kraljevine ništa ne menja. Fran Kulovec je predlagao da vlada dà „decidiranu izjavu" da se nastavlja spoljna politika prethodne vlade, nasuprot drugim ministrima koji su smatrali da se takva vlada ne bi mogla održati, jer je to suprotno mišljenju javnosti.[139] Simović je uveravao ministre da je neminovan nemačko-ruski sukob i da će Hitler u tom ratu proći kao Napoleon, razlivajući snage širom bespregledne Rusije. Smatrao je eventualni jugoslovensko-italijanski sukob na tlu Albanije lakom operacijom koja bi se brzo okončala. Preko Ninčića tekli su razgovori sa italijanskim poslanikom u Beogradu Mamelijem oko posredovanja Rima kod Berlina.[140] Za nosioca ove misije u Rim bio je umesto Ninčića određen Slobodan Jovanović, ali je ta misija već na samom početku propala.[141] Vlada je na sednici od 3. aprila tražila, na predlog Bogoljuba Ilića, da se stanovništvo masovno ne iseljava iz Beograda, u stvari da se donese zabrana iseljavanja kako se ne bi izazivala panika. Ono što je svakom građaninu bilo jasno - da je rat na pragu - kao da nije bilo jasno jugoslovenskoj vladi, odnosno onom delu vlade koji je gubio vreme u raznim raspravama. Svojom miroljubivom politikom prednjačili su Maček i Kulovec, koji su u odnosu na rat zauzimali isti stav kao i u Cvetkovićevoj vladi. Zlo razlika i nepoverenja jednih u druge nije moglo iščeznuti ni u tim odsudnim trenucima pred napad. Od srpskih ministara miroljubivu politiku zagovarao je naročito Momčilo Ninčić. Po Ninčićevoj želji Simović je 5. aprila predveče sazvao konferenciju na kojoj su bili još Maček, Jovanović, Trifunović, Grol, Jevtić i Kulovec. Ninčić je izneo mišljenje da se u najkraćem roku mora stupiti u vezu sa nemačkom vladom ako se želi izbeći napad. Bio je spreman da lično ide na noge Hitleru. Maček i Kulovec su bili za izbegavanje rata po svaku cenu. Mada nije imao nikakvih simpatija za Osovinu, Maček je i 5. aprila 1941, kao i pre 27. marta, zastupao gledište da učešće Jugoslavije u svetskom ratu nema nikakvog smisla.

139) Zapisnik sednice Ministarskog saveta, 28. mart 1941. - AJ, Zbirka Save Kosanovića, K—2.

j*1' Isto, Zapisnik Ministarskog saveta od 29. marta 1941.

' Sl. Jovanović, Zapisi o problemima i ljudima, 1941-1944, London, 1976.

Simović je istupao za otpor Nemcima pre nego što uđu u Solun, jer će onda Jugoslavija biti opkoljena i sve postati kasno.[142]

Očekivanja nekih mlađih učesnika u prevratu 27. marta bila su izneverena, jer su oni prevrat posmatrali kao aktivno antinemačko ponašanje vlade i vojnog rukovodstva zemlje. Deo učesnika istovremeno je strahovao da ne budu iskorišćeni kao „slepo oruđe" za ostvarenje nekog cilja koji bi imao isključivo unutrašnjepolitički značaj. U državnom udaru videli su prvenstveno smenu vlasti radi napada na Nemce u Bugarskoj. Pošto samo obaranje vlade nisu shvatali kao automatsko ulaženje Nemačke u rat protiv Jugoslavije, iako se tako dogodilo, trebalo je napasti Nemce dok deluje faktor iznenađenja i njihova nesabranost. Ako se nije moglo očekivati da Nemci budu poraženi, moglo se računati na lokalne uspehe i podizanje morala. Čim je predstojao poraz u sukobu sa Nemačkom, u koji se nije sumnjalo, onda je trebalo, rezonovali su učesnici puča, dati od sebe maksimum, naneti neprijatelju što više žrtava, istrajati u borbi što duže i zadobiti veću slavu. Oficiri - učesnici prevrata smatrali su da „slava oružja i čast zastave nisu prazne reči". Posebno se računalo da bi sa vojne tačke gledišta bilo najcelishodnije napasti Nemce u pokretu prema grčkoj granici, kada se uopšte nisu nadali ma kakvoj intervenciji sa jugoslovenske strane. Napadom bi se dobilo i vreme za mobilizaciju i koncentraciju najvećeg dela snage Jugoslovenske vojske. Ofanzivne snage usmerene prema Bugarskoj omogućile bi obrazovanje defanzivne linije („mase") Dunav - Sava, do reke Bosne, čiji bi zadatak bio da štiti levi bok i pozadinu trupa koje se bore u Bugarskoj.[143]

Izvršioci prevrata u Beogradu kao da nisu shvatili suštinski značaj onoga što su učinili. Rušenjem vlade koja je Jugoslaviju privodila u društvo Osovine oni su praktično bacili rukavicu silama Osovine, pre svega Nemačkoj. Taj čin bi se politički mogao označiti kao casus belli. Rat Nemačke protiv Jugoslavije mogao se očekivati, kao što su i Britanci shvatali da je rat između Jugoslavije i Nemačke neizbežan. Gotovo iracionalno deluje shvatanje u vladi od 27. marta da je moguće diplomatsko-političkim sredstvima odložiti neumoljivost nemačkog napada, tim pre što je bila poznata agresivnost Hitlera, uvređenost vođe Trećeg rajha, uverenost da iza prevrata stoje njegovi glavni protivnici Britanci, srbofobične ideje Hitlera. Manifestacije naroda posle prevrata jasno su otkrivale raspoloženje protiv Nemačke. Glavne parole su bile nedvosmislene. Srpski narod je između dve mogućnosti - da se pokori ili prihvati izazov - izabrao onu ratnu. Mlađe zaverenička jezgro bilo je za prihvatanje rata. Svaka ideja o eventualnom kompromisu bila je van granica svake realnosti. Glavni generalštab je 27. marta, suočen sa očiglednošću situacije kao ratne, predložio objavljivanje opšte mobilizacije, kao prve mere da se što spremnije sačeka nemački napad,[144] ali

142) Isto, 12.
143) B. Petranović, N. Žutić, n.d., 356 - 6.
144) V. Terzić, n.d., 2, 223.

je vlada odbila izneti predlog iz bojazni da Nemcima ne pruži ratni povod, kao da ga oni već nisu imali u obaranju vlade koja je potpisala Protokol u dvorcu „Belvedere". Proglašenje opšte mobilizacije predlagali su i neki trezveni generali, svesni da se vojska mora naći u što povoljnijoj situaciji pred napad, koji je morao uslediti kao rezultat prethodnog ponašanja. Naređenje za hitnu opštu mobilizaciju podržavali su i komandant Beograda, armijski general M. Petrović, te divizijski general u penziji Milutin Nikolić, tada prvi pomoćnik načelnika Generalštaba. Nikolić je Dušanu Simoviću i generalu Bogoljubu Iliću, ministru vojske i mornarice, jasno stavio do znanja da je Jugoslavija opkoljena i da Nemci mogu iz Temišvara stići u Beograd za sedam časova. Jedino logično pitanje koje se moglo postaviti sastojalo se u pitanju generala Nikolića: protiv koga je onda bio izveden puč, ako se pod hitno ne preduzimaju mere odbrane od napada?[145]'

Umesto opšte mobilizacije, Ministarstvo vojske i mornarice 27. marta izdalo je naređenje za aktiviranje jedinica, koje je obuhvatalo aktiviranje: trupa za zatvaranje granice, jedinica za osiguranje unutrašnjosti teritorije, posadnih trupa, žandarmerijskih jedinica i jedinica za rušenje i zaprečavanje.[146]' Prvog aprila 1941. naređeno je da se Štab Jurišne komande pretvori u Štab četničke komande, da se štab premesti iz Novog Sada u Kraljevo i da se četničke jedinice počnu obučavati po principima četničkog ratovanja.[147]' Opšte aktiviranje jedinica, kao vid trajne mobilizacije, samo da bi se izbegli nemački napadi o agresiji Kraljevine Jugoslavije, naređeno je 30. marta 1941, s tim da prvi dan aktiviranja bude 3. april 1941. godine.[148]' Prilikom opšteg aktiviranja Banovina Hrvatska je izuzeta od uzimanja vozila i stoke.[149]' Ministar vojske general Ilić naredio je svima u Štabu Vrhovne komande, koji se nalazio u Beogradu u zgradi Generalštaba, da se ne vrši evakuacija ratnog materijala iz zgrade kako ne bi došlo do uzbuđivanja naroda.[150]'

Mlakost i neodlučnost, bojazan sa nekim nestvarnim iščekivanjem drukčijeg raspleta od ratnog, koji je već sopstvenom voljom prizvan, karakterisali su sve mere vojnih i političkih činilaca, idući na ruku u suštini Nemcima. Političke inicijative bile su nedorečene, polovične i dvosmislene, paralisale pripremu ratnog iščekivanja. Nastavljale su se čak i kada je svima postajalo jasno da nema nikakvih izgleda da Hitler mirno prihvati promenu stvarnog stanja. Na sednici od 3. aprila Vlada je proglasila Beograd, Zagreb i Ljubljanu za otvorene i nebranjene gradove. Koliko je generalu Simoviću bilo stalo da stvori utisak da se Jugoslavija ne nalazi neposredno pred napadom, pokazuje i jedan privatni čin: zakazao je venčanje svoje kćeri u Topčideru, 6. aprila 1941. godine.

J^Tsto, 224I5.
Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), Reg. br. 8/1-1, k-2.
V. Terzić, n.d., 2, 225.
148) Isto.
149 Isto, 226.
150) Isto, 227.

Opšta mobilizacija je naređena tek 7. aprila 1941, zajedno sa proklamacijom vrhovnog komandanta za objavu rata silama Osovine,[151] koja je ostala bez rezultata, samim tim što nije doprla do komandi, ustanova i vojnih obveznika jer su veze već bile pokidane bombardovanjem protivnika i nezaustavljivim nemačkim prodorima na nekim sektorima fronta, pre svega u pravcu Skoplja, Niša i Zagreba. Samim tim je bio poremećen i plan izvršenja koncentracije jedinica.

Aprilski rat su u Beogradu dočekale glavne vojne ustanove, umesto da blagovremeno budu izvučene iz prestonice i smeštene u mestima predviđenim ratnim planom: Štab Vrhovne komande u Koviljaču, Štab komande pozadine u Valjevo i Ministarstvo vojske i mornarice u Vrnjačku Banju. Ministarstvo vojske i štab komande pozadine pretrpeli su bombardovanje, koje je dovelo do uništenja zgrade Ministarstva i mobilizacijskog mesta Komande štaba pozadine (zgrade Učiteljskog doma).

Mada je jugoslovensko vazduhoplovstvo bilo zastarelo u odnosu na protivničku avijaciju, kao i cela oružana sila uostalom, ono je ipak najspremnije dočekalo nemački i italijanski napad. Na početku aprilskog rata Jugoslovensko vazduhoplovstvo raspolagalo je sa 416 aviona, od kojih je jedna trećina pripadala zastarelim aparatima, tako da je za dejstvo bilo sposobno samo 265 savremenih aviona sa oko 2.000 pilota. Komande vazduhoplovnih oblasti nalazile su se u Zemunu, Rajlovcu kod Sarajeva, u Nišu, a vazduhoplovne baze (I reda) u Smederevskoj Palanci, Skoplju, Nišu, Zemunu, Čačku, Zagrebu, Banjaluci, Rajlovcu, Mostaru i Bosanskom Brodu; baze II reda u Pančevu, Kraljevu, Sjetlini, Novom Sadu, Kosovskoj Mitrovici; te vazduhoplovne baze III reda u Kragujevcu, Prijedoru, Uroševcu, Bijeljini, Paraćinu, Prištini, Nikšiću, Raškoj, Mostaru i Bosanskoj Gradiški.[152]

Britanci su podsticali i podržavali akciju Jugoslavije bez odlaganja. Grčki kralj je, čak, pod uslovom da Jugosloveni i Grci napadnu Italijane, bio za to da se Jugoslaviji dozvoli privremena okupacija severne Albanije. Britanija je bila svesna značaja promena u Jugoslaviji u njenu korist, nastojeći da tu prednost što više iskoristi, tražeći od Vlade antinemačku i antiitalijansku akciju. Nimalo blagonaklono nije se gledalo na oklevanja Simovića i njegove vlade, namere o pregovorima sa Berlinom i otezanja da bi se navodno dobilo u vremenu. No, Britanci nisu mogli vojno pomoći. Podsticali su dolazak Mačeka u Beograd, njegovo stupanje u vladu i sporazumno rešenje srpsko-hrvatskih problema, zadržavajući i neke bojazni da se između Srba i Hrvata ne jave razlike u odnosu na rat.[153] U strahu da ne izazove Berlin, Simović je odbio predlog Antoni Idna da se s njim sretne. Vinston Čerčil je raspolagao podacima o koncentracijama nemačkih trupa i odluci da se Jugoslavija napadne, te stoga i bez imalo razumevanja za Simovićeva

151) Isto, 229.

152) Isto, 270.

153) g Petranović, N. Zutić, n.d., 536-7.

uveravanja daje potrebno da dobije u vremenu. Umesto da Jugoslovenska vojska čeka nemački udar, britanski premijer je bio za neodložni napad na Italijane u Albaniji sa „njihovom demoraliziranom pozadinom".

SSSR je bio u ugovornim odnosima sa Trećim rajhom, ali i zainteresovan da Nemačka zagazi u rat na Balkanu. Svaka nemačka akcija na drugoj strani odlagala je napad Nemačke na SSSR. Penzionisani pukovnik Božin Simić, bivši crnorukac, našao se tajno u Moskvi početkom marta 1941. sa ovlašćenjem, pripremajući zaključenje ugovora između Jugoslavije i SSSR-a, Možemo pretpostavljati da je Simović preko nekadašnjeg rada u organizaciji „Crna ruka" ili „Ujedinjenje ili smrt" poznavao ranijeg crnorukca, a sada pukovnika sovjetske vojne obaveštajne službe Mustafu Golubića, koji se nalazio u Jugoslaviji i održavao konspirativne veze sa jugoslovenskim ličnostima po vojnoj i državnoj liniji, posredno ili direktno. No, pokazalo se da SSSR nije bio zainteresovan za zaključenje ugovora o uzajamnoj pomoći, samim tim što bi se to kosilo sa postojećim ugovorom između Moskve i Berlina. Akcija pokrenuta na inicijativu Jugoslavije okončala se posle prevrata zaključenjem platonskog ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR-a i Kraljevine, koji je zaključen u zoru 6. aprila, iako je antidatiran kao da je zaključen 5. aprila 1941. godine. Čak i ovakav benigni ugovor nemačka strana ocenjivala je kao antinemačku manifestaciju SSSR-a. Sovjetskom Savezu je odgovarao otpor Jugoslavije, kao u tom času i Velikoj Britaniji, ali bez obavezivanja prema Kraljevini. Tok činjenica pokazuje da je Dušan Simović ponudio otpravniku poslova SSSR-a Vladimiru Lebedevu zaključenje ugovora koji bi sadržavao i vojne obaveze SSSR-a, što se na kraju pokazalo kao neprihvatljivo za Staljina.[154]' Dušan Simović je nerealno gajio izvesne nade da će dobiti podršku SSSR-a, koje su se ubrzo rasplinule. Veliko je pitanje ko je podržavao ova nerealna očekivanja Simovića - Mustafa Golubić, Božin Simić ili neko drugi, što je danas bez izvora teško reći.

Pravi se ponekad znak jednakosti između 25. i 27. marta sa stanovišta srpske sudbine, jer i jedan i drugi nisu izražavali interese Srba. Prvo gledište izražavala je u toku istorijske radnje jedna mala germanofilska struja u Srbiji i srpskom narodu koja se nije mogla ni približno meriti sa preovlađujućim antinemačkim, antifašističkim i slobodarskim raspoloženjem. Nemačka je nesumnjivo bila zainteresovana da privoli Jugoslaviju da mirnim putem pređe na stranu Osovine iz razloga vojne celishodnosti, privredne celovitosti, obezbeđenja dunavskog vodenog puta za prevoz robe iz Rumunije, Bugarske i Jugoslavije. Navodi se da je Hitler upoznao kneza Pavia sa skorim napadom na SSSR (što izvorno nije sasvim izvesno), a iz čega pristalice 25. marta izvlače zaključak da je knez-namesnik imao izgleda da u tom budućem dvoboju džinova traži svoju šansu, zapravo opredeljuje pod daleko

154) Isto, 568.

povoljnijim uslovima nemačke zauzetosti neizvesnim ratom na Istoku. Hipotetična razmišljanja svakako nisu predmet rasprave istoričara, ali van njihovog okvira izlaze tendencije ranijeg Hitlerovog ponašanja iz kojih se mogu izvoditi izvesni zaključci. Hitler je bio poznat kao nepoštovalac ugovora, prekršilac zadate reči, narušavanja svečanih deklaracija. Koliko ih je samo do 25. marta 1941. prekršio? Za njega je pristup Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta bio „komad papira" koji je mogao pocepati čim prođu okolnosti zbog kojih se za izdavanje tog privilegovanog papira zalagao. Za gvozdenog kancelara Oto fon Bizmarka se govorilo da mu je bilo lako zaključiti ugovor, jer je još lakše mogao naći profesora međunarodnog prava koji će obrazložiti njegovo raskidanje. Hitler nije pripadao tom tipu formalista koji bi tražili profesorska obrazloženja u sličnim situacijama. Nemačka je gradila „novu Evropu" na ruševinama stare, tzv. versajske, u kojima nije bilo mesta državnim tvorevinama koje su smatrane, pa ma i sasvim nepravedno, versajskim, među kojima i Jugoslaviji. Kako bi se mogao oglušiti o pretenzije revizionističkih država za svojim delom plena, pa i separatističko-terorističkim režimima ustaša i drugih.

Obe alternative pred kojima su se našle Jugoslavija i njeni narodi, pre svega srpski, sadržavale su u sebi opasnosti u uslovima dramatične krize na Balkanu, konfrontacije suparničkih velikih sila, narasle unutrašnje krize i oštro suprotstavi]'enih nacionalizama. Ko je od ozbiljnih i rodoljubivo raspoloženih mogao očekivati da Hitler poštuje državnu čast jedne države u kojoj je gledao „versajsku kreaturu"? Malobrojne pronemačke snage u Srbiji uzaludno su uveravale srpski narod da im Nemci nisu protivnici. Pakt potpisan 25. marta 1941. bio je očigledno iznuđeni sporazum sile koja je počivala na totalitarizmu, degradaciji moralnih normi u unutrašnjem životu i međunarodnim odnosima, negaciji demokratije, na vojnoj pretnji, lažnoj propagandi, terorističkim metodama, apsolutizaciji agresije i brahijalne sile, očigledno Srbiji i srpskom narodu nenaklonjenoj. Od tog Pakta se u izmenjenoj istorijskoj situaciji nije moglo iščekivati ništa dobro.

Drugi izbor je bio daleko više u skladu sa srpskom istorijom. Antigermanske, antifašističke i slobodarske snage u srpskom društvu bile su daleko nadmoćnije od onih koje su se izjašnjavale za savez sa Nemačkom. One su se mogle oslanjati i na jasno iskazano raspoloženje naroda i javnog mnenja za antigermansku alternativu. Generacije koje su pamtile otpor Srbije Austro-Ugarskoj i Nemačkoj u prvom svetskom ratu davale su odlučujući ton antinemačkom raspoloženju. Građanske snage antifašističke orijentacije, od ranije frankofilski i anglofilski raspoložene, svrstavale su se uoči ovih sudbonosnih odluka na stranu otpora Nemačkoj i njenim saveznicima. Mada su generali bili svesni da Jugoslovenska vojska nije dorasla da se po tehnici i vojnoj doktrini nosi sa Vermahtom, oficiri su smatrali da je nečasno bez otpora pokleknuti. Antinemačko raspoloženje masovno i gromoglasno širili su britanski i američki diplomati, propagandisti, političari, štampa pod njihovim

uticajem, besomučna radio-propaganda. Sistematski se podjarivalo antinemačko raspoloženje, koje je imalo tlo u samom srpskom narodu. Pri tom, tada se nije razmišljalo da je prevrat izazov neviđenoj sili Vermahta, koja je smrvila francusku armiju nešto manje od godinu dana ranije. Učešće Srpske pravoslavne crkve u prevratu davalo je ćelom podvigu iracionalni sjaj „Kosovske žrtve", opredeljenja „za carstvo nebesko". Na akt od 25. marta gledalo se kao na sramotu koju je trebalo što pre odbaciti da bi se doživela moralno-politička katarza. Jugoslavija se 27. marta našla, kao i u prvom svetskom ratu, na strani saveznika. Ulog Jugoslavije, stupanjem na stranu antifašističkog sveta, praktično u to vreme Velike Britanije i Ruzveltove Amerike koja ju je podržavala, iako izvan rata, bio je sa stanovišta budućnosti neprocenjiv. Kapital od 27. marta bio je najveći kapital koji je jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu imala u emigraciji. Čerčil je do kraja zadržao romantičan odnos prema ovom događaju na koji su Britanci uveliko uticali, ali čime nije bilo ugroženo autohtono raspoloženje naroda Lneposrednih izvršilaca prevrata.

Činjenica je nesumnjivo da je 27. mart 1941. odredio sudbinu Jugoslavije i srpskog naroda. U herojskoj patetici nosilaca događaja, pre nego što su počele nastupati posledice, pitanje je da li je neko o njima trezveno i razmišljao. Visoka temperatura nacionalnog oduševljenja, slobodarstva i antifašizma potirala je razmišljanje o onome što sledi u vidu posledica. Sam rasplet 27. marta nije bio van duha naroda, tradicije i prethodne srpske istorije. Srbi su stekli slavu, a Jugoslavija u antifašističkom svetu ugled zemlje koja se usudila da protivureči Hitleru na vrhuncu slave i moći. Ima pisaca koji spominju „inadžisku prirodu" srpskog naroda, ili drugih koji se pozivaju na Njegoša („neka bude što biti ne može, nek ad proždre pokosi satana"). Kako bilo da bilo, sa 27. martom neizbežno je dobijen rat, razorena država i srpski svet našao se pod udarom Hitlera, inače opterećenog srbofobskim kompleksom iz prvog svetskog rata. Austrijski kaplar nije nikada mogao potisnuti iz svesti sećanje na sramotni poraz carskih armija koje su paradno krenule na malenu Srbiju 1914. godine. Srpska nacionalna integracija nije bila ostvarena 1918. i srpski narod je bio teritorijalno razasut u vazalnim državama 1941, koje je Hitler stvarao ili nameravao da stvori u formalno ili faktički anektiranim predelima Italije, Mađarske i Bugarske. Na tlu Jugoslavije konstituisana su i tri izrazito antisrpska režima: folksdojčerski u Banatu, ustaški i velikoalbanski na Kosovu i Metohiji. Čim nije više bilo države koja se smatrala svojom, nije bilo ni zaštite. Srbija je skučena u svoj šumadijsko-pomoravski atar, kao nekadašnje jezgro države, prvi prsten oko kojega se u nacionaloslobodilačkim ratovima širilo područje srpskog naroda. Otpor 27. marta, sa kratkotrajnim ratom, izazivao je želje za ponovnim ogledanjem sa okupatorom. Srbija i sama pod nemačkom čizmom nije bila u stanju da se odupre ustaškoj politici uništavanja srpskog življa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u ime stvaranja nove, moćne države na Balkanu,

pre svega katoličke i antisrpske. Kao da su sva zla koja su snašla srpski narod proizišla iz 27. marta. Protivnici prevrata i nosioci pronemačke politike nastojali su da ozvaniče ovaj događaj kao zločinački, izdajnički prema svom narodu, nepromišljen i zlokobno štetan, demonizirajući ga neposredno posle zbivanja i u kasnijem razvitku, pa do danas, preko mnogobrojnih sledbenika potonjih generacija. Protagonisti prevrata nastavili su da akcentiraju pomenuti ulog i izbor na pravu stranu istorije.

I profašističke i antifašističke snage u srpskom narodu lamentiraju već decenij ama što je 27. mart dao vizu komunistima da stupe na scenu, na kojoj se polulegalizuju, steknu u širim narodnim slojevima ugled nacionalne snage, iskorišćavajući taj iznenadni kapital u borbi za socijalnu revoluciju u formi otpora zavojevačima, čime su podrivali osnove snagama društvenog i državnog status quo koje su pokrenule lavinu otpora da se ne poklekne pred Hitlerovim diktatom.

Paradoksalna situacija nastaje tek posle prevrata, jer dotadašnji junaci 27. marta kao da su ustuknuli, u njih je ušao strah, ostali su nekako zbunjeni na istorijskoj pozornici, u svakom slučaju neodlučni, teturajući između neosnovane nade da Hitler neće reagovati i britanskih pritisaka da se odmah stupi u akciju i preuzme strategijska inicijativa. Neverovatno je do kojeg je stepena motivacija učesnika prevrata bila u suprotnosti sa njihovim ponašanjem post festum. Kao da to nisu bili isti ljudi! Čemu državni udar ako on nije bio shvaćen i iskorišćen u smislu namera samih izvršilaca prevrata? Obaranje Cvetković - Mačekove vlade i kneza Pavia bilo je objavljivanje rata Hitlerovoj Nemačkoj. Zašto se i kako to nije shvatilo? Stvari se ne bi bitnije, vojno gledano, izmenile, niti žrtve bile manje, ali bi se usaglasile motivacije pre i posle 27. marta, potencijalne namere i neposredna, odlučna akcija. Hitler je logicizirao daleko ubedljivije. Zaverenici očigledno nisu bili homogena grupacija, jer se radilo o političarima i vojnicima, mlađim i starijim ljudima, predstavnicima mekšeg i tvrđeg stava, fanaticima i rezonerima, nižim i višim oficirima - generalima pre svega. Svima je moglo biti jasno da Jugoslovenska vojska sa svojim starinskim naoružanjem predstavlja neravnopravnog protivnika Nemačkoj. Isto tako, nikome od učesnika nije moglo biti nepoznato da ih Velika Britanija ne može vojno i materijalno pomoći. Nad svima njima nadnosilo se i saznanje koliko je zemlja duhovno podeljena i odnosi između Srba i Hrvata poremećeni. Kome je od njih mogla biti tajna da je „peta kolona" podrila temelje zemlje i njene odbrane? Postojala je velika neverica u držanje nesrpskih naroda i nacionalnih manjina. Sve ono što se u času zapaljivosti duha potiskivalo, izbilo je svom snagom posle obaranja namesničkog režima i pred neizvesnošću koja nije bila nimalo perspektivna, razarajući duh i svest. Same ličnosti na sceni, i pored viđenih intelektualaca i javnih radnika, nisu bile dorasle drami koja se nametnula i u kojoj je srpskom narodu ponovo pripalo da odigra glavnu reč u rušenju namesničkog poretka, ali i da postane glavna žrtva nemačke osvete i ustaškog terora u događajima koji su sledili nakon razbijanja države čijem su stvaranju toliko doprineli 1918. godine.

Glava II

Vojni poraz Kraljevine i sudbina srpskog naroda

Aprilski rat kao „nedovršeni" rat

Hitlerovo munjevito reagovanje na prevrat u Beogradu 27. marta, bilo je određeno i vojnim razlozima: raščišćavanjem situacije na jugu Evrope pre nego što Vermaht krene u dugo iščekivani pohod na Istok, o čemu je već decembra 1940. bio utvrđen vojni plan. Nova vlada u Beogradu bila je do kraja neprihvatljiva, samim tim što je uvredila vođu nemačkog naroda, pokazala po Hitlerovom mišljenju neviđenu drskost, usudivši se da ruši režim koji je pokazao spremnost da se prikloni njegovoj volji. Strahovao je i od toga da novu vladu ne iskoriste Britanci i Grci u cilju obrazovanja jedinstvenog južnog fronta. Stoga se Hitler nije ni obazirao na to što vlada nije istupila iz Pakta i što je izrazila volju da bude lojalna. Napadom na Jugoslaviju i Grčku, kao i kasnije na Krit, gde je bila angažovana velika vazduhoplovna sila sa padobranskim jedinicama, Hitler je morao odložiti početak operacije „Barbarosa" za četiri nedelje, a kasnije za pet nedelja (od 15. maja na 22. jun 1941. godine), što će se pokazati sudbonosno za nemačku kampanju na Istoku.

Jugoslavija je bila napadnuta od tri države: Nemačke, Italije i Mađarske. Granice zemlje, duge preko tri hiljade kilometara, činile su odbranu zemlje nemogućom. Bugarska nije učestvovala aktivno u operacijama protiv Jugoslavije i Grčke da ne bi dala povoda Turskoj, dok je Rumuniji bila namenjena preventivna uloga prema SSSR-u.[11] Mađarske trupe počele su dejstvovati 10. aprila 1941, posle proglašenja NDH.

Hitler je u svom govoru nemačkom narodu 6. aprila 1941. oko 6 časova preko radija osudio „vojnu kliku" u Beogradu, koja je večito organizovala vojne udare i sastojala se od britanskih „plaćenika", izvela protivudar i srušila vladu koja je težila miru s Nemačkom. „Tim povodom došlo je do ispada, koji su predstavljali sramotu u životu naroda koje Nemački Rajh - kao velika sila, nije bio voljan da strpljivo

[11] Nemačka je u Rumuniji imala vazduhoplovne baze. Kod nemačke Vojne misije u Rumuniji nalazilo se 6 pešadijskih divizija i 2 oklopne divizije. Bugarska i Rumunija dobile su svojim navodnim neutralnim držanjem zadatak da omoguće da §e nemačke snage u ovim zemljama neometano grupišu pred očima vojske Kraljevine Jugoslavije koja nije smela preduzimati protivmere da ne povredi „neutralnost" pomenutih zemalja - V. Terzić, n.d., 2, 88.

podnosi". Redao je primere napada na nemačkog poslanika, pomoćnika vojnog izaslanika, mnoge činovnike, zastupnike nemačkih firmi, izložbi, radnji, biroa, škola, koje su demolirane i opustošene, primere progona i zlostavljanja nemačkih manjina, izmišljajući i preuveličavajući napade i vređanja kako bi se prema oprobanom načinu nacističke diplomatije i politike nemački napad učinio što opravdanijim. Krivica je pripisana onim „kreaturama" koje su još 1914, sarajevskim atentatom, odvukle svet u ratnu katastrofu („ogromnu nesreću"). Po Hitleru, organizovala ih je i finansirala britanska obaveštajna služba. Hitlerova propaganda dobrim delom doprinosila je širenju teze da je u pitanju bio prevrat čija je inscenacija bila isključivo britanska. Koliko je Hitlerova akcija bila uperena protiv Srba najbolje se može videti iz činjenice da je Hitler jugoslovensku vladu dosledno nazivao „srpskom vladom". Time je davao odušak provali svoje srbofobije, a na drugoj strani, u započetom ratu stavljao do znanja ostalim narodima Jugoslavije da Treći rajh ne ratuje protiv njih, čime je računao na razaranje odbrane zloupotrebom nacionalnih protivrečnosti, i onako više nego zaoštrenih. Smatrao je da krivica leži isključivo na srpskoj strani, koja je prizvala silu koja će je sada uništiti. Bio je izričit, ističući da nemački narod nema nikakvog povoda da se bori protiv Hrvata i Slovenaca, ali želi da se obračuna sa onom „srpskom izdajničkom klikom u Beogradu koja misli da može Balkan po drugi put staviti na raspolaganje britanskom atentatu protiv evropskog mira". Antisrpska nota izbijala je i iz drugih ocena u Hitlerovom ratnom proglasu: da je reč o „beogradskim uzurpatorima" i „beogradskom zavereničkom krugu", koji mora biti srušen.[2] Od tada, 27. marta, pa do svog kraja, bez obzira na neka taktička odstupanja, Hitler je zadržao oštri i nepomirljivi antisrpski kompleks koji će za vreme rata uveliko opredeljivati nemačku politiku i mere protiv srpskog naroda.

U Hitlerovoj dnevnoj zapovesti vojnicima jugoistočnog fronta izražavalo se očekivanje da oni neće biti manje hrabri od vojnika onih nemačkih divizija koje su se u jesen 1915. „pobedonosno borile na istom području, kojim vi sada nastupate".

Iz govora „vođe" i njegove dnevne zapovesti vojnicima Jugoistočnog fronta izvirali su i ostali nemački akti i izjave kojima se objašnjavao i opravdavao rat protiv Kraljevine Jugoslavije. Joahim fon Ribentrop ponavljao je reči svog Firera o „kliki srpskih notornih zaverenika u Beogradu", koji su se udružili sa Britancima, ali nemačka vojska koja maršuje daće i jednima i drugima („srpskim zaverenicima") lekciju. Nemačka vlada je u svojoj Deklaraciji o napadu na Jugoslaviju prevrat nazvala koliko „glupim", toliko i „zločinačkim". Poput Hitlera, uspostavljala je kontinuitet između 1914. i 1941, jer se navodno radilo o „ozloglašenim zaverenicima čija su teroristička dela odvajkada činila Balkan nesigurnim". Nemačka akcija je tumačena kao uspostavljanje mira i bezbednosti na jugu Evrope putem vojničkih snaga Trećeg rajha.

2) Isto, 283-286.

Istovremeno je izdat Memorandum vlade Trećeg rajha, u kome je stajalo daje „vladajuća srpska militaristička klika" objavljivanjem opšte mobilizacije dala do znanja svoje napadačke namere. Jugoslavija je izjednačavana sa Srbijom, navodnim preuzimanjem od „stare Srbije" uloge potpaljivača rata.[3] Odgovornost za rat svaljivana je na Jugoslaviju jednostavnom zamenom teza: žrtva je postajala napadač, a napadač žrtva.

/ U zapisniku sa konferencije od 27. marta, na kojoj je Hitler doneo ^Odluku o uništenju Jugoslavije kao države, zabeleženo je da treba računati da će Hrvati prilikom napada biti na nemačkoj strani, te da će im se zagarantovati prikladan politički poredak (kasnije autonomija). Unutrašnja politička zategnutost u Jugoslaviji pojačaće se političkim obećanjima Hrvatima, stajalo je u Direktivi za napad na Jugoslaviju. Hitler je u pismu Musoliniju, upućenom u noći 27/28. marta, stavio do znanja Dučeu da se pored bugarske, a pre svega mađarske saradnje, mora voditi računa i o separatističkim tendencijama Hrvata, koje reprezentuje Ante Pavelić. „Smernice za propagandu protiv Jugoslavije" Vrhovne komande nemačke kopnene vojske od 28. marta 1941. naglašavale su da se prema Hrvatima i Makedoncima, koji su bili izloženi pritisku „velikosrpske hegemonije", ima nastupiti kao prema prijateljima, koje nemačka vojska želi sačuvati da ih srpski šovinisti ne bace na ratište, gde će bez koristi ginuti za engleske interese. I u Predlogu za koordinaciju nemačkih i italijanskih operacija protiv Jugoslavije, koja je izdala Vrhovna komanda nemačke oružane sile, navodilo se da je za unutrašnje političko razbijanje jugoslovenske državne teritorije naročito poželjno u svakom pogledu izaći u susret hrvatskim težnjama za samostalnošću i da se Hrvati imaju tretirati kao prijatelji Osovine. Smatralo se celishodnim da se hrvatska teritorija poštedi od vazdušnih napada.[4]

Izdvojeni, privilegovani stav Nemaca prema Hrvatima konstanta je njihovog ponašanja. Mada je Nemačka nastojala da mirnim putem pridobije Jugoslaviju na svoju stranu do 27. marta, njena obaveštajna služba računala je na loše stanje nacionalnih odnosa u Jugoslaviji, faktički srpsko-hrvatskih odnosa, što se uvek moglo iskoristiti za razbijanje Jugoslavije. Obračun u ratu koji je predstojao imao se izvršiti sa Srbijom i Srbima, a ne sa Hrvatima, Makedoncima i jugoslovenskim manjinama. Loši srpsko-hrvatski odnosi bili su mlinski kamen oko vrata Jugoslavije, koju je Nemačka - sa ostalim revizionističkim državama - mogla zateći uvek kada proceni. Hrvati su u nemačkoj politici bili trajna protivteža Srbima na Balkanu. I tradicionalno gledano bili su im bliži. Kraljevina je, kao nacionalno nehomogena iznutra, bila i te kako

3) Nemačka vlada je isticala prijateljsku politiku Trećeg rajha prema Jugoslaviji za vreme M. Stojadinovića, koja je za privremeno bila oslabljena njegovim padom, ali je stavljena na „solidnu osnovu" Bečkim sporazumom od 25. marta 1941. koji je Jugoslaviji pružio „dalekosežne garancije" - Isto, 285.

Direktiva o pripremanju napada na Jugoslaviju u propagandnom smislu - Isto, 43.

ranjiva, što nemačka politika nije nijednog trenutka ispuštala iz vida. Odnos Trećeg rajha prema Jugoslaviji do 27. marta nije, prema tome, bio izraz prihvatanja jugoslovenske države unapred i za sva vremena, već je proisticao iz pragmatičnih ekonomskih interesa za održavanjem njene celine, planova za preuređenje Jugoistoka u „novom poretku" i trenutnih procena ratne celishodnosti da se Vermaht ne angažuje u ratu protiv Jugoslavije, nalazeći se pred intervencijom protiv Grčke i dalekosežnim planom na Istoku.

Napad je počeo bez objavljivanja rata u noći 5/6. aprila 1941. zauzimanjem Sipa, na Dunavu. Oko 5,10 časova nemačka avijacija je bombardovala jugoslovenske aerodrome kod Skoplja, Kumanova, Niša, Zagreba, Brežica i Ljubljane. Oko 6,30 italijanska avijacija je sa baza u Italiji i Albaniji napala aerodrome, pristaništa i pomorske baze na tlu Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije, Bosne i Slovenije. Oko 6,45 časova Nemci su sa aerodroma u Mađarskoj, Rumuniji i Austriji izveli teroristički napad na Beograd, koji je 3. aprila bio proglašen za nebranjen grad. Napadi na Beograd ponovljeni su još tri puta 6. aprila, u noći 6/7. aprila i sledećeg dana, 7. aprila.[5] Nemačka avijacija je svojom aktivnošću sprečavala mobilizaciju, koncentraciju i grupisanje Jugoslovenske vojske.

Na glavnom i prvom udaru 4 vazdušne flote Trećeg rajha, kojom je komandovao general-pukovnik Aleksandar Ler, našao se glavni grad Jugoslavije. Operacija je imala izrazito osvetnički pečat. Treći rajh i njegov vođa svetili su se Beogradu i njegovim stanovnicima za slobodarsko raspoloženje iskazano posle prevrata. U operaciji „Kazna" („Strafgericht") Komande vazdušne flote usvojene u Beču, 31. marta 1941, stajalo je pod b) da je zadatak vazduhoplovstva „razaranja Beograda velikim napadom". Prvi napad izvelo je 234 bombardera uz pratnju lovaca. Pored državnih nadleštava, vojnih i civilnih, objekti napada bile su i stambene četvrti, bolnice, podzemna skloništa po parkovima. Sa osvetom je trebalo posejati paniku, slomiti duh građanstva, paralisati rad državnih ustanova, izazvati demoralizaciju najširih razmera. Bombardovanje glavnog grada nastavila su se istog dana: oko 11 časova, oko 14 časova i predveče. Vazdušna odbrana pokazala se nemoćnom pred navalom nemačke vazdušne sile, iako su piloti 6. lovačkog puka oborili 10 nemačkih aviona. Nemci su zlonamerno javljali o bombardovanju „tvrđave Beograd", iako se radilo o nebranjenom gradu i napadima na civilne i sanitetske objekte, te podzemna skloništa, zahvaljujući skici koju su dobili od petokolonaških elemenata.[6] Kapetan

[5] Protiv nemačkih bombarderskih formacija praćenih lovcima, koji su napadale glavni grad Jugoslavije, istakao se Šesti lovački puk koji je izgubio 13 aviona - Isto, 304;

[6] Bombardovani su sledeči objekti: železnička stanica, električna stanica, zgrada Pošte, telegrafa i telefona, zgrada Ministarstva vojske i mornarice, Glavnog generalštaba i Vojne akademije, Dvor na Dedinju, Gardijska kasarna u Topčideru, Komanda žandarmerije, Zemunski aerodrom, Učiteljski dom, Dorćol, Kalenića pijaca, školske zgrade, bolnice, stambene zgrade, skloništa PAZ-a po parkovima. Ako je postojala namera, onda su Nemci bombardovanjem Narodne biblioteke izvršili i kulturni genocid - Prema izveštaju Tehničke direkcije opštine grada porušeno je 714, a teže oštećeno

Vladimir Kren, kao organizovani ustaša, 3. aprila 1941. prebegao je iz Zagreba u Austriju i Nemcima dao podatke o letačkom rasporedu Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva.[7]

Nemačka avijacija istovremeno je bombardovala i saobraćajne objekte u Makedoniji, Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, kao i aerodrome kod Skoplja, Uroševca i Prištine.

Mada je neprijatelj uspeo prvog dana rata da uništi deo aviona ratnog vazduhoplovstva na tlu, lovačka i bombarderska avijacija pokazala je znake patriotizma i heroizma u sukobu sa daleko nadmoćnijom nemačkom i italijanskom „vazdušnom armadom". Nemci i Italijani prvog dana rata zagospodarili su nebom, oborili 38 aviona u vazduhu i 77 uništili na zemlji, dok su nemački gubici iznosili 21 a italijanski dva aviona. Jugoslovenska bombarderska avijacija uzvraćala je napadima na nemačke aerodrome, železnički saobraćaj i oklopne i motorizovane kolone u oblasti Sofije, Radomira i Ćustendila, zatim na pravcu Ćustendil - Kriva Palanka, a u Rumuniji u rejonu Temišvara i Arada, severno od Maribora i u području Skadra,[8] ali se radilo o neravnopravnim protivnicima i u vazduhu i na kopnenom frontu. Jugoslovenska avijacija bombardovala je i gradove u Albaniji: Skadar, Lješ, Drač, Zadar; bombardovani su i Pečuj, Grac, Temišvar, Arad.

Nemačko bombardovanje pokidalo je veze između jedinica, onemogućavalo kretanje jedinica bez vazdušne zaštite, izazivalo nevericu u otpor iskazanoj sili, prouzrokovalo strah i paniku u pozadini i na frontu. Svako komandovanje i koncentrisanje snaga unapred je bilo presečeno. Svesni da pred sobom imaju oklopne jedinice, a u vazduhu nadmoćnu, gospodareću avijaciju Trećeg rajha, vojnici su gubili samopouzdanje. Odnos snaga unapred je ubijao smisao svakog otpora.

Treća grupa armija Jugoslovenske vojske, koja se nalazila pod komandom armijskog generala Milana Nedića, imala je praktično najvažniji zadatak: da odbranom Makedonije i upadom u Albaniju obezbedi odstupanje Jugoslovenske armije prema jugu, kao što je bilo predviđeno ratnim planom. Na pravcu Ćustendil - Kriva Palanka - Kumanovo - Skoplje dejstvovala je nemačka Druga oklopna grupa, sastavljena od tri divizije sa 600 tenkova. Ovoj grupi snažan otpor pružila je Moravska divizija kod Stracina, pretrpevši velike gubitke od tehnički daleko nadmoćnijeg neprijatelja koga su izdašno pomagale vazdušne snage. Tim je bio otvoren put ka Kumanovu i Skoplju. Bilo je više nego jasno da je glavni nemački udar na Jugoslovensku vojsku, usmeren iz Bugarske, imao za cilj da munjevito zauzme Makedoniju, preseče eventualno odstupanje jugoslovenske vojske prema Grčkoj i

1.888 zgrada. Poginulo je 2.271 lice; prema nemačkim izvorima oko 4000 građana. - Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, 1, Beograd, 1984, 94-95. - Ima podataka da broj poginulih iznosi 20.000. Jedan od primera kako je u nas malo urađeno na utvrđivanju precizne kvantifikacije žrtava.

Nemci su iz Glavnog generalštaba i Ministarstva vojske i mornarice dobili od svojih ljudi skicu mobilizacijskih mesta, usled čega je bilo i mnogo ljudskih žrtava.

8) V. Terzić, n.d., 2, 293.

spajanje sa Britancima i Grcima, a zatim da se snage grupe armija opkole, unište i prinude na predaju. Nemci su 7. aprila, drugog dana rata, zauzeli Skoplje, a glavne snage 3. armijske oblasti su razbijene. Zauzimanjem Skoplja i izbijanjem u dolinu Vardara Nemci su sasvim prekinuli vezu Vrhovne komande sa jugoslovenskim trupama u Makedoniji, čime je njihovo razbijanje bilo samo pitanje vremena. Time je bio i otvoren put ka Prištini i Kosovu.[9)]

Jugoslovenska vojska nije postigla zamišljene uspehe ni na albanskom frontu. Zetska divizija je od 8. do 13. aprila protiv Italijana uspela da prodre u dubinu prema Skadru tek 15-20 km, jer je zadržana od italijanskih oklopnih jedinica. Desna kolona Kosovske divizije, koja je iz Đakovice prodirala takode prema gradu na Bojani, imala je u povlačenju znatne gubitke od albanskih snaga koje su je napadale iz zaseda.[1] Između Zetske i Kosovske divizije dejstvovao je Komski odred.

Trupe 3. armijske oblasti nisu uspele da obezbede odbranu fronta prema Bugarskoj, to jest da zatvore Strumički, Carevoselski i Krivorečki pravac, usled čega je nastupilo rasulo. Peta armija, takođe, nije uspešno zadržala granični front prema Bugarskoj, na pravcu Bosiljgrada, Trna, Pirota, Knjaževca, Zaječara i Negotina. Nemci, koji su napadali nišavskim pravcem, nisu uspeli da se zaustave ili da se bar njihovo napredovanje uspori nekoliko dana, radi organizacije odbrane na Južnoj Moravi i zatvaranja prolaza dolinama Velike i Zapadne Morave. Nemci su već prvog dana rata probili odbranu Jugoslovenske vojske na pravcu Niš - Pirot - Sofija.[11'] Time je bio otvoren put prema Beogradu s južne strane. Jedinice 11. nemačke oklopne divizije već 10. aprila izbile su u dolinu Velike Morave. Nemački tenkovi su preko Lapova napredovali prema Beogradu. Slabe snage Jugoslovenske vojske (18 pešadijski puk sa prvom baterijom i 1. protivtenkovskom četom) neuspešno su usporavale kretanje Nemaca preko Mladenovca. Sabantski odred nije uspeo sprečiti prodor nemačkih tenkova iz Jagodine ka Kragujevcu. Prodorom nemačkih snaga prema Beogradu i Topoli razdvojene su jedinice 6. armije. Delovi nemačke 8. oklopne divizije kretali su se na severu pravcem Šabac - Valjevo i Šabac - Obrenovac - Lazarevac. Prva armija se počela povlačiti iz Bačke posle 10. aprila 1941. i ulaska Mađarske u rat. Brzi prodor nemačkih oklopnih i motorizovanih snaga preko zone 2. armije onemogućio je njeno uredno povlačenje preko Save, tako da su mnoge jedinice zarobljene u predelu Srema. Ustaške pobune prinudile su 2. armiju da se povuče na desnu

^ Isto, 310.

10) Na frontu Kosovske divizije došlo je do pobune Albanaca u pozadini u rejonu Suve Reke. Znaci nereda i panike javili su se i u pozadini Vardarske divizije. Izazivali su ih begunci iz Skoplja u prostoru Tetova i Gostivara, što je negativno uticalo na jedinice i komandovanje - Isto, 326-7.

u> Nemačka je na južnoj granici prema Jugoslaviji - Jugoistočnom frontu imala najjače snage - 12. armiju, jaču i spremniju od 2. armije na severozapadu koja je krenula u napad pre koncentracije svih predviđenih snaga; jug je bio i glavni pravac nemačkog udara.

stranu Save. Prilikom nemačkog prodora u Mačvu, 3. konjička i Potiska divizija pružile su snažan otpor nemačkim snagama.[12]

Na dan proglašenja NDH, 10. aprila 1941, raspala se Četvrta armija kojom je komandovao general Petar Nedeljković. Već 8. aprila 1941. došlo je do pobune 108. pešadijskog puka u Bjelovaru. U pobuni, razaranju pozadine i pokušaju zarobljavanja Štaba Četvrte armije uzeli su učešće petokolonaši: generalštabni pukovnik Franjo Nikolić, načelnik Operativnog odeljenja Prve grupe armija, Julije Makanec i Ivan Mrak, rezervni vazduhoplovni kapetani, koji su od ranije bili povezani sa nemačkom obaveštajnom službom. Pobunjeni puk dobio je podršku 40. pešadijskog i delova 42. puka. Hrvati su napuštali jedinice, zarobljavali i ubijali srpske oficire i vojnike.[13] Hrvati komandanti bombarderskih i lovačkih pukova nisu izvršavali naređenja, predavali su se Nemcima, otkrivali položaje vazdušnih snaga, izostajali sa uzletanja i pored naređenja (major Franjo Džal, pukovnik Dragutin Rupčić, pukovnik Zdenko Gorjup, major Mato Čulinović, potpukovnik Leonid Bajdak i drugi).[14] Sabotažom je bila zahvaćena i rečna flotila. Štab Rečne flotile, kojem su se na čelu nalazili kapetan bojnog broda Edgar Angeli i načelnik štaba kapetan fregate Boris Storov, držala se saboterski za vreme neprijateljske akcije u Đerdapu u noći 5/6. aprila 1941. godine. Neprijatelj je u Zagrebu dočekan kao oslobodilac. Prilikom dolaska nemačkih trupa bugarofili su u Skoplju i Velesu isticali bugarske zastave, klicali Hitleru, Musoliniju i kralju Borisu. Petokolonaši su u unutrašnjosti Srbije raznosili lažne vesti, saopštavali o spuštanju nemačkih padobranaca, upadali u komande mesta i na nemačkom izdavali lažna naređenja, uticali panikerskim vestima da jedinice Jugoslovenske vojske napuste pojedine gradove (Kragujevac i Kraljevo), pošto su prethodno palili vojne magazine i avione na aerodromu.[15]

Slovenački političari u vladi pokazali su neposredno uoči rata da je „košulja bila bliža od gunja". Fran Kulovec i Miho Krek su 5. aprila 1941, preko Poslanstva Slovačke u Beogradu, nudili Trećem rajhu izdvajanje Slovenije iz sastava Kraljevine Jugoslavije pod uslovom da se garantuje integritet izdvojene Slovenije.[16] Narodni savet ili Nacionalno veće Slovenije, obrazovano 6. aprila od slovenačkih političkih prvaka, otkazalo je poslušnost Vrhovnoj komandi i vladi već 10. aprila, čim je proglašena NDH. Od Jugoslovenske vojske zahtevano je da napusti slovenačku teritoriju. Desetog aprila 1941. Hrvatska i Slovenija ispale su iz rata koji je u opštem rasulu formalno nastavljala da vodi Kraljevina Jugoslavija.

Jugoslovenska vojska i snage odbrane imale su od prvog dana rata protiv sebe folksdojčere, koji su bili pripremljeni za dejstvo kao „peta

1-1 Puk se pobunio u noći 7/8. aprila i 8. aprila 1941. godine, pod uticajem ustaša. Pobunjenici su klicali Hrvatskoj, pevalase „Vila Velebita" - V. Terzić, n.d., 2, 333.

" Mrak je preuzeo komandu nad svim pobunjenicima.

" V. Terzić, n.d., 2, 508-9.

« Isto, 512.

F. Čulinović, Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970, 137-8.

kolona". Po ranijem Hitlerovom naređenju folksdojčeri se nisu smeli odazivati na poziv za mobilizaciju. Inž. Franc Nojhauzen, preko kojeg je išla privredna špijunaža uoči rata, bio je rukovodilac celokupne nemačke obaveštajne mreže u Jugoslaviji. Direktive su dobijane radio-putem preko organizacije „Jupiter" sa centrom u Beču. Radio-stanice folksdojčera nalazile su se u Novom Sadu i Vršcu. Zadatak folksdojčera je bio da demorališu pozadinu i snage odbrane u skladu sa Hitlerovom strategijom ostvarivanja moralnog sloma neprijatelja pre nego što i dođe do samog rata. Organizovana pre rata među folksdojčerima, peta kolona trebalo je da deluje iznutra i izazove haos i pometnju. U skladu sa Hitlerovim idejama Nemci u Jugoslaviji imali su da budu „izvidnice koje špijuniraju", pripremajući rasulo pre pristizanja nemačkih vojnih snaga. Nemačka propaganda je od 27. marta pripremala folksdojčere za akciju, istovremeno opravdavajući napad na Jugoslaviju, vestima i komentarima o planskom proganjanju folksdojčera, njihovom telesnom zlostavljanju i bacanju u koncentracione logore, a na drugoj strani naoružavanju „srpskih bandita" protiv folksdojčera.[17]

Albanski separatisti su na Kosovu i Metohiji učestvovali u pljačkanju vojnih magazina, povezivanju i sadejstvovanju sa italijanskim i nemačkim jedinicama, preuzimali vlast, napadali saobraćajnice u pozadini Kosovske divizije, koja se nalazila na albanskom frontu u borbi protiv italijanskih trupa. Italijanski obaveštajci koji su se prebacili na Kosovo i Metohiju, maskirani su kao kaluđeri pojedinih katoličkih redova, kao i albanske izbeglice koje su se vraćale na Kosovo.[18]

Već 10. aprila, kada je u Zagrebu proglašena NDH, 11. nemačka oklopna divizija nastupala je od Jagodine u pravcu severozapada. Na kraju toga dana Vlada i Vrhovna komanda mogle su konstatovati „da su 1. i 3. grupa armija prestale da postoje, da su se Trupe Primorske armijske oblasti rasturile bez borbe, da je 5. armija razbijena, da se Ratna mornarica raspada i da su samo 1, 2. i 6. armija donekle sposobne za borbu, kao i to da su veza i komandovanje sa preostalim snagama skoro sasvim paralisane".[19]

Otpor je davan južno od Beograda, ali ograničenih razmera i mogućnosti. Nemci su u borbama sa Knićkim odredom, kod sela Dragobraća, izgubili sedam tenkova. Rudnički (Gornjomilanovački) odred kod sela Bare uništio je pet nemačkih tenkova. Jedanaesta nemačka oklopna divizija morala je kod sela Markovca da slomi otpor jedinica Dunavske Divizije. Na pravcu Velika Plana - Smederevska Palanka - Mladenovac divizija je morala da savlađuje otpor Unske

17) Hitler je u Proglasu nemačkom narodu govorio o ispadima koji predstavljaju sramotu za Treći rajh koju on ne želi da podnosi.

18) Organizovanu protivjugoslovensku aktivnost nosio je od prelaska u Tiranu 1939. Kosovski komitet, oslonjen na italijansku obaveštajnu službu.

19) Rat je 10. aprila 1941. u suštini bio završen, jer su ostaci razbijene Jugoslovenske vojske samo - kako veli V. Terzić - životarili do 17. aprila 1941, kada je konačno (sem u Albaniji) likvidiran svaki otpor - V. Terzić, n.d., 2, 385.

divizije i 2. konjičke brigade, ali je ipak noću 12. aprila stigla do podnožja Avale. Nemcima je pružen otpor i na domaku Aranđelovca.[20]

Jedinice 41. nemačkog korpusa nadirale su kroz Banat bez otpora i predveče 12. aprila 1941. zauzele Pančevo. Zbog nadiranja Nemaca preko Banata i Srema, naređeno je rušenje mostova na Dunavu i Savi kod Beograda, koje je izvršeno u noći 11/12. aprila 1941. godine. Izviđačka grupa kapetana Klingenberga iz nemačke SS divizije „Das Reichs" sa 9 vojnika ušla je u Beograd, koji je posednut tek sutradan, 13. aprila 1941. godine. Bio je to treći ulazak Nemaca u ovom veku u glavni grad Srbije, odnosno Jugoslavije. Nemci će u osvojenom Beogradu organizovati defile pred zgradom Narodne skupštine.

Srbi su bili i žrtve folksdojčera koji su u Banatu (Alibunar, Petrovgrad i Pančevo) od 12. do 23. aprila streljali blizu 90 ljudi.

Primeri otpora na mostobranu kod Klenka (Sabca) 12. aprila 1941, borbe Šabačkog odreda i 3. konjičkog puka, novoobrazovanog Mačvanskog odreda, Protivavionskog diviziona kod Zvorničkog mosta nisu mogli uticati na opšti poraz i rasulo. Jedinice 2. Jugoslovenske armije nisu uspele održati front na desnoj strani Save, kao što je to zahtevala Vrhovna komanda.

Mađarski regent Mikloš Horti je noću 10/11. aprila 1941. izdao Proklamaciju za rat protiv Jugoslavije. Protumačio je 27. mart kao nasilno svrgavanje sa položaja zakonitog poglavara Jugoslavije. Kao i Hitler, tako je i Horti smatrao da su ovu nasilnu promenu pripremile iste sile koje su i 1914. nanele Evropi „toliko suza, krvi i patnje". Po njemu pučisti su namerno izazvali sukob s velikim narodima Nemačke i Italije, s kojima Mađarsku obavezuje prijateljstvo i obaveze iz Trojnog pakta. Mađarsku akciju Horti je objašnjavao primenom zaštitnih mera zbog bombardovanja mađarske teritorije i pokušaja prodora jugoslovenskih snaga, zanemarujući činjenicu da su sa tla njegove zemlje poletali avioni Trećeg rajha na Beograd i da je Mađarska služila kao odskočna daska za napad na Jugoslaviju. Pozdravio je odluku „vođa hrvatskog naroda" da proklamuju nezavisnost i samostalnost, državu Hrvatsku, čime je, po regentu, Jugoslavija prestala da postoji jer se raspala na sastavne delove. Iz toga je zaključeno da je postala dužnost da se u svoje ruke uzmu teritorije koje su nasilno otrgnute od Mađarske 1918. godine. Horti je to smatrao svojom „svetom nacionalnom dužnošću", a ulazak u rat opravdavao zaštitom Mađara koji žive u južnom području od „anarhije pustošenja". U Proglasu od 11. aprila Horti je pozdravljao hrvatski narod, koji je 10. aprila proglasio nezavisnost, a sa kojim je Mađarska živela u prijateljskim odnosima 1.000 godina.[21]

[20] Prema Beogradu su prodirale: 8. oklopna divizija sa severa iz Srema i Zemuna; 11. oklopna divizija sa juga od Mladenovca preko Ralje i od Avale i glavnine 41. korpusa sa istoka, iz Pančeva - Isto, 418.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu: Zbornik NOR-a), tom XV, knj. 1 (redaktori Godo Agneš, Antun Miletić), O učešću hortijevske Mađarske u napadu i okupaciji Jugoslavije 1941-1945, Beograd - Budimpešta, 1986, 33-35.

Hortiju nije smetalo da razvrgne Ugovor o večnom prijateljstvu sa Jugoslavijom, zaključen decembra 1940. Prilikom konsultovanja britanske i američke vlade o eventualnim posledicama ulaska Mađarske u rat protiv Jugoslavije, mađarski predsednik Pal Teleki je dobio odgovor da bi čitav anglosaksonski svet kršenje Ugovora smatrao „zločinačkim napadom". U nervnom rastrojstvu, pritisnut neumoljivim činjenicama stvarnosti, a razapet između svečanih proklamacija i verolomne akcije svoje zemlje, Teleki je izvršio samoubistvo 3. aprila 1941. godine. Njegov moralni čin nije, svakako, sprečio mađarske vlastodršce da uz pomoć Nemačke ostvare svoje revizionističke zahteve, ali je Telekijevo oproštajno pismo Hortiju ostalo kao primer časti i poštovanja ugovornih obaveza. Data reč je pogažena zbog kukavičluka, a sramota naneta poštenju naroda, pisao je Teleki. Jasno je stavljao do znanja da je Mađarska stala na „stranu nitkova" i da će Mađari postati „lešinari", „najprljavija nacija".[22] Uzaludno je i patetično sam sebe okrivljivao što to nije sprečio, kao da je i mogao.

U toku rata i prvih dana okupacije Bačke i Baranje mađarski okupatori pobili su preko 3.500 Srba.

Otkidanje Makedonije od ostalog dela Jugoslavije, pa samim tim i sprečavanje da se snage Jugoslovenske vojske spoje u Grčkoj sa Grcima i Britancima, davalo je glavni beleg ratnim operacijama na tlu Jugoslavije. Nemci, očigledno, nisu hteli dozvoliti da se ponovi situacija iz prvog svetskog rata sa Solunskim frontom. Pokazalo se, takođe, da romantičarsko i lakomisleno shvatanje o slabosti Italijana nije bilo opravdano, zbog slabe tehničke opremljenosti Jugoslovenske vojske i otpora Italijana, oslonjenih na svoje mehanizovane jedinice pod Skadrom. Nemci su glavnim snagama 12. armije feldmaršala fon Lista odvojili vojišnu prostoriju Makedonije od Srbije. Listove snage su istovremeno sa dva korpusa prešle i u ostvarivanje plana „Marita", napavši sa bugarske teritorije Grčku u pravcu Trakije i Makedonije.

Cilj 2. armije general-pukovnika Maksimilijana fon Vajksa bio je da razdvoji Hrvatsku i Sloveniju od Srbije, front severno od Save i Dunava od onog južno od ovih reka, od čega su u vreme nemačkog političkog i diplomatskog pritiska na Kraljevinu Jugoslaviju da priđe na stranu Osovine strahovali knez Pavle i drugi zvaničnici namesničkog režima. Bombardovanjem Beograda, suprotno pravilima međunarodnog ratnog prava, koje su Nemci i u dotadašnjem ratu kršili bez mnogo premišljanja (Varšava, Roterdam i gradovi u Engleskoj), Nemci su doprinosili opštem rastrojstvu odbrane napadnute strane. Tri nemačke manevarske formacije bile su od prvog dana usmerene prema glavnom gradu Jugoslavije, računajući na iznenađenje i silovitost prvog udara, i to: prva, najsnažnija oklopna grupa, koja je nadirala ka severu od

[22] Isto, 22 - Horti je istog dana napisao pismo Hitleru da su preduzete vojne mere, ali moli da zbog „osećanja griže savesti koja nas ispunjava", čiju dubinu najbolje ilustruje samoubistvo predsednika vlade, „nemačko vojno rukovodstvo tako odredi zadatke svojih trupa da oni budu u saglasnosti sa našom savešću" - Isto, 23-24.

pravca Sofija - Niš - Beograd; 41. oklopni korpus sa motorizovanim pukom „Gros Dojčland" sa prostora severoistočnog Banata (Temišvar - Vršac) i 46. oklopni korpus koji se kretao iz Međumurja preko Barča, kroz Slavoniju i Srem ka Beogradu.[23]

Rat je na Severnom i Severozapadnom frontu završen za četiri dana. Otpor nacionalno heterogene vojske zemlje koja je bila nacionalno razrivena iznutra, sastavljena od nezadovoljnih naroda (Hrvata, Makedonaca, albanske, nemačke i mađarske manjine), nije mogao biti uspešan. Bolesti društva nisu mogle da ne zahvate i armiju, tim pre što su se od 1939. u nju slivali i građani - vojni obveznici, unoseći u vojsku sve frustracije i akutne nacionalne i socijalne probleme karakteristične za društvo. Zastarela i slabo vođena Jugoslovenska armija našla se u ratu sa najmodernijom, najprodornijom i najbrutalnijom armijom na svetu. Udarac Vermahta jednostavno nije bilo moguće izdržati. Rat je tek otkrio svom snagom dubinu jedne krize, najviši stepen defetizma i nacionalne razjedinjenosti, petokolonaške izdaje. Vrhovna komanda, sa generalom Simovićem na čelu, nije bila na visini zbivanja. Generali nisu bili spremni da se bore, a mnogi od njih nisu ni podnosili Simovića. Udar snaga 12. armije iz pravca Bugarske bio je neodbranjiv, o čemu svedoči i činjenica da je Skoplje palo pre Zagreba, jer se radilo o jedinicama izvanredno naoružanim i spremnim za izvođenje najsloženijih operacija, koje su, na jednoj strani, imale sigurno bugarsko uporište sa kojeg su napadale, a na frontu u Albaniji Italijane s kojima je trebalo da se sretnu. Kao i u dotadašnjem ratovanju na Zapadu, Nemci su i na jugoslovenskom ratištu od prvog dana demonstrirali izvanredno sadejstvo kopnenih i mehanizovano-oklopnih snaga sa avijacijom. Mada je i na južnom frontu bilo primera izdaje pete kolone naročito iz redova ustaša, u pešadijskim jedinicama, ali i u vazduhoplovstvu, koji nisu hteli da izvršavaju zadatke, ipak je uveliko preovlađivao srpski oficirski i borački kadar.

<1 Od prvog dana Vrhovna komanda Jugoslovenske vojske nije /kontrolisala situaciju. Direktive i zapovesti upućivane su jedinicama koje više nisu ni postojale. Tražena je odbrana linija koje su već bile probijene. U opštem rastrojstvu društva i vojske nestvarno su izgledale i kombinacije Vrhovne komande da se neprijatelj zaustavi na vodenim i planinskim preprekama - Savi, Uni i Velebitu - a kasnije organizuje otpor na masivima Komova, Durmitora, Prenja, na rekama Bojani i Neretvi.

Vlada se povlačila od prvog dana rata. Nije postojala veza između vlade i Vrhovne komande. Slobodan Jovanović, Marko Daković i Bogoljub Ilić optuživali su Hrvate za izdaju.[24] Maček je napustio

23) Osma oklopna divizija 2. armije ušla je 12. aprila u Zemun. Na putu prodora od Osijeka, Rume, Sremskih Karlovaca oduševljeno je dočekivana od ustaša, folksdojčera i „Hrvatske zaštite" - V. Terzić, n.d., 2, 368.

' Članovi Vlade direktno su optuživali Mačeka, koji je napustio vladu 8. aprila i otišao u Kupinec, za događaje u Hrvatskoj.

jugoslovensku vladu 8. aprila, a društvo su mu činili i ostali hrvatski ministri: Josip Torbar, Bariša Smoljan i Ivan Andres; vladu je napustio i predstavnik JMO Džafer Kulenović. Napuštanje vlade, u stvari bekstvo ministara, bio je poseban primer aprilskog rasula. Pozivom svojim pristašama da izraze lojalnost novoj vlasti (ustaškoj) 10. aprila, Maček je osigurao legitimnost prenosa vlasti, faktički potvrdio separatizam i razbijanje Jugoslavije kao države. Ostale su prazne reči Ivana Šubašića da potpredsednik jugoslovenske vlade neće dezavuisati „svojih drugova".[25] Kralj je sa vladom 14. i 15. aprila sa nikšićkog aerodroma napustio zemlju, odletevši za Grčku.

Simović je bez saglasnosti vlade, mada u njeno ime, 14. aprila ovlastio armijskog generala Danila Kalafatovića da zaključi primirje, iako se u datoj situaciji radilo zapravo o kapitulaciji. Prethodno je Simović, s pozivom na Ukaz kralja Petra II, obavestio komandanta pozadine Vrhovne komande Danila Kalafatovića, da je postavljen za načelnika štaba Vrhovne komande. Tom prilikom Kalafatoviću je predao i pismeno ovlašćenje, stavljajući mu do znanja da ga je kraljevska vlada na sednici na Palama 13. aprila 1941, s obzirom „na stanje naše vojske, posle prvih neuspeha i naročito s obzirom na delikatnu situaciju naše vojske zbog događaja u Hrvatskoj i Dalmaciji", ovlastila da odmah zatraži primirje od neprijatelja kako bi se dobilo u vremenu i olakšala situacija vojske.^

Simović je imao u vidu situaciju Francuske 1940, ali se u Jugoslaviji radilo o sasvim drukčijim prilikama. Nemci su zahtevali bezuslovnu kapitulaciju koja je isključivala svako primirje. Kapitulacija (Odredbe o primirju) je potpisana 17. aprila 1941. u Beogradu, u zgradi bivšeg Čehoslovačkog poslanstva. Kapitulaciju su potpisali general-pukovnik Maksimilijan fon Vajks, s nemačke strane, a s jugoslovenske Aleksandar Cincar Marković i general Radivoje Janković. '

U kratkotrajnom ratu zarobljeno je oko 375.000 jugoslovenskih vojnika i oficira, koji su najvećim delom odvedeni u zarobljeništvo, uglavnom Srba, Crnogoraca i Slovenaca.[28]

25) U zapisniku koji je vodio S. Kosanović stoji da je J. Šutej izvestio da je Maček ostao u Kupincu „da deli sudbinu svog naroda" - B. Krizman, Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, 1941-1943, Zagreb, 1981, 10.

26) Po svemu izgleda da Vlada na Palama nije uopšte raspravljala o kapitulaciji, a kamo li o tome donela odluku. Iz Simovićevog izveštaja podnesenog Vladi nije se moglo videti da se radi o kapitulaciji. Simović je referisao da je položaj nepovoljan, ali nije beznadežan, jer postoji treća odbrambena linija. Očigledno je da se radilo o jednostranom i nerealnom izveštaju - B. Krizman, n.d., 10—11.

2/> Glavni stan Firera obavestio je 17. aprila 1941. Vrhovnu komandu Vermahta da je komandant Jugoslovenske vojske - general D. Kalafatović - prihvatio 15. aprila uslove kapitulacije i naredio jedinicama da ne pružaju otpor - VII, Aprilski rat, 1987, 781 - Kosovska divizija je na tlu Albanije obustavila operacije tek 22. aprila 1941. godine.

28) Prema nemačkim izvorima zarobljeno je oko 398.000 ljudi, od kojih su Italijani zarobili samo oko 30.000. Na slobodu su pušteni Makedonci (kao Bugari), Hrvati i pripadnici manjina. Prema kasnijem nemačkom izvoru u nemačkom zarobljeništvu je 21. juna 1941. bilo 181.258 zarobljenika - Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1979, 78. - J. Hoptner iznosi podatak da je u nemačko zarobljeništvo palo 254.000 jugoslovenskih vojnika i oficira, ne ubrajajući one iz Srbije - n.d., 276. - SI.

Aprilski rat je bio katastrofalan vojni poraz, ali je za posledicu imao razbijanje države od strane pobednika. Za Nemačku i njene saveznike u pitanju je bila vojna egzekucija daleko nadmoćnijeg protivnika nad jednom veštačkom tvorevinom koju su stvorili pobednici nad Centralnim silama 1918. godine. U likvidaciji te države dolazila je do izražaja Hitlerova srbofobija zbog događaja koji su se odigrali u Beogradu u noći 26/27. marta. Rat neravnopravnih vojnih strana uticao je i na njegovu kratkotrajnost. Ali daleko više od te činjenice, na brzi i haotični slom Kraljevine Jugoslavije uticali su faktori unutrašnjeg rastrojstva države, koji su bili karakteristični za sve vreme njenog trajanja, izbijajući vulkanski u svom antijugoslovenskom obliku naročito u uslovima rata. U sukobu Osovine i Kraljevine trijumfovala je vojno nadmoćnija sila, moderna vojna doktrina, vojno daleko bolje organizovano društvo. Nemačka je od 1934. prebacila svoju privredu na kolosek rata. Radilo se o nadmoći industrijske sile nad društvom agrarnog karaktera. Bio je to i sukob homogene vojske sa nacionalno heterogenom armijom Jugoslavije. Hitler je očekivao daleko jači otpor Jugoslovenske vojske, ali vojska Kraljevine nije bila srpska vojska iz prvog svetskog rata. Defetizam političkog vrha i vojnog rukovodstva bio je poseban uzrok brzog poraza. Bilo je generala koji su se prilikom odlaska na front pozdravljali sa: „Viđenja u zarobljeništvu".

Nemačka i njeni saveznici bili su daleko tehnički nadmoćniji u odnosu na Jugoslovensku vojsku, koja nije raspolagala modernim naoružanjem, pre svega avijacijom koja bi se mogla meriti sa Luftvahe, teškom artiljerijom, oklopno-mehanizovanim jedinicama, pa ni modernom vojnom doktrinom. Nemačka vojska je već u dotadašnjim kampanjama na istoku i zapadu stekla značajno iskustvo i samopouzdanje. Osovina je bila superiornija i po broju ljudstva, jer se na njenoj strani nalazilo 870.000 vojnika nasuprot oko 600.000 vojnika Kraljevine Jugoslavije, pri tom neuporedivo slabije naoružanih i opremljenih. U napadu na Jugoslaviju uzele su učešće 52 nemačke, italijanske i mađarske divizije, potpomognute iz vazduha sa 2.236 borbenih aviona. Odnos snaga u Vazduhu bio je 5 : 1 u korist avijacije Osovine. Rat je za Treći rajh bio, zbog nepredviđenog prevrata, iznenadan i neočekivan, ali ta prednost za Jugoslovensku vojsku nije imala mnogo značaja zbog kašnjenja Štaba Vrhovne komande i jugoslovenske vlade da preduzmu blagovremeno odbrambene i mobilizacione mere, infatilno uvereni da je rat moguće izbeći ili bar odložiti.

I pored raspoloženja srpskog naroda da se sa Jugoslovenima bore, sve se srušilo kao kula od karata. Nemačka superiornost nije se ispo-

Kerkez navodi Hitlerovu izjavu iz aprila 1941. (a takve podatke daje i Glavni Hitlerov stan, 28. maja 1941) daje ukupan broj zarobljenika iznosio 337. 864 vojnika i podoficira i 6.298 oficira, isključujući folksdojčere, Mađare i druge koji su odmah pušteni. Sve zarobljenike Hitler označava kao Srbe - „Obnova", br. 12. 1941; S. Kerkez, Društvo Srbije u ratu i revoluciji 1941-1945, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1989, 602. - Nemci su u aprilskom ratu imali 558. izbačenih iz stroja, od toga 151 mrtvih. - V. Terzić, n.d., 2, 498.

ljavala samo u oklopnim jedinicama i vazduhoplovstvu, već i u komandnom kadru, načinu komandovanja, izvođenju borbenih, operativnih zadataka. Rat je bio završen onog dana kada je slomljen makedonski front i kada jugoslovenske trupe - i pored upada na albansko tlo - nisu uspele da osvoje Albaniju, potisnu Italijane, bace ih u more i zarobe veliki ratni materijal kao što se olako očekivalo, jer se navodno radilo 0 slabom protivniku. I pre rata se nije očekivalo da bi Jugoslovenska vojska mogla da zadrži front severno od Save i Dunava. Nemci su, osim toga, u aprilskom ratu ne samo nametnuli munjeviti rat, već i „uništavajući rat", napadajući naseljena mesta, s ciljem demoralizacije naroda i vojske, ne obazirući se na žrtve među civilnim stanovništvom. Demonstrirao se brzometni i totalni rat. Pri tom su politički, propagandno, psihološki i operativno korišćene međunacionalne suprotnosti u Jugoslaviji.

Na osnovu obimnih istraživanja aprilskog rata, Velimir Terzić je, uprkos opštem slomu i razornom delovanju pete kolone, te defetizmu komandanata, izdvojio znatan broj jedinica Šumadijske, Bregalničke, Moravske, Topličke, Drinske, Timočke, Dunavske, Cerske, Unske, Dravske, 2. i 3. konjičke divizije koje su pružile snažan otpor neprijatelju.[29]

Piloti su pokazivali neviđeni heroizam. Avijatičari 51. lovačke grupe 6. lovačkog puka sa zemunskog aerodroma tukli su se sa neuporedivo nadmoćnijim nemačkim snagama, braneći nebo Beograda. 1 nad drugim gradovima Jugoslavije bilo je primera pojedinačnog i grupnog heroizma. Narednik pilot-lovac Đorđe Cvetković oborio je dva italijanska aviona nad Podgoricom, a ostavši bez benzina i municije udario u italijanski avion. Nad Pečujem je poginuo 7. aprila 1941. major Dobrosav Tešić s drugovima, a u rejonu Segedina major Lazar Donović, komandant grupe i drugi.[30]

Aprilski rat je imao još jednu dimenziju koja nije uvek bila primećivana: izvesnu nedovršenost,[31] bar sa srpske i crnogorske strane gledano. U pitanju su građani zemalja koji su imali države pre 1918, slavnu vojnu tradiciju i samopregor naroda u sličnim istorijskim situacijama, koji su teško shvatali da se država gubi bez stvarne bitke. Ovaj činilac je više nego važno da bude uočljiv u situaciji koja je nastala nakon vojnog poraza. Nedovršen je i sa stanovišta oficirskog kadra, koji se nije pokazao u kratkotrajnom ratu, iščekujući trenutak svog iskupljenja nastavljanjem otpora. Za komuniste je rat tek počinjao. Rat se mogao smatrati nedovršenim i sa stanovišta otpora okupacionim režimima i teroru zavedenim nad Srbima, posebno u NDH, na Kosovu i Metohiji, u okupacionoj zoni pod Mađarima i Bugarima.

29) Isto, 530-541.
30) Isto, 535-540.
31) M. Đilas u delu „Revolucionarni rat" (Beograd, 1990) koristi pojam „nedovršeni rat".

Srbi kao žrtve vojnog sloma

Uništenjem jugoslovenske državnosti rušili su se osnovi „versajske Jugoslavije", čiji su tvorci bili Srbi. Vojnom egzekucijom nad navodno neprirodnom državnom tvorevinom, stvarane su istovremeno pretpostavke za nadoknadu saveznicima Trećeg rajha - Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, sa krajnjom degradacijom Srbije u teritorijalnim okvirima od Grdelice do Beograda.[32'] Antisrpsku notu posebno je imalo istupanje Nemačke, kao sile koja donosi oslobođenje nesrpskim narodima. Beograd je uziman za simbol srpske moći između dva svetska rata, ocenjivan kao „ratni dobitnik", razume se na račun nesrpskih naroda bezobzirno tlačenih i eksploatisanih. Istupanjem u tom smislu obračunavalo se sa tradicijom Jugoslavije kao srpsko-versajske tvorevine, a na drugoj strani davala perspektiva nesrpskom stanovništvu kao povlašćenoj kategoriji stanovništva u odnosu na Srbe i Slovence.

Na delove jugoslovenske teritorije, posebno one koje su se računale za srpske ili to i bile (kao što je slučaj s Vojvodinom i Kosovom i Metohijom), pretendovale su, uz saglasnost Trećeg rajha, revizionističke zemlje - Bugarska i Mađarska - koje su jedva čekale da u novoj vojno-političkoj i međunarodnoj konstelaciji pristupe deobi plena i komadanju Jugoslavije. Na Kosovu sa Metohijom Italija je pomogla da se konstituiše režim Velike Albanije. Makedonija je vraćena pod okrilje Bugarske, dok je zapadnim delom ušla u sastav „Velike Albanije", sa graničnim krajevima Crne Gore. Okupacijom Bačke i Baranje, s formalnom aneksijom ovih krajeva Mađarskoj decembra 1941, tzv. južne županije ponovo su vraćene pod krunu Sent Ištvana.[33'] Na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, bez Dalmacije, 10. aprila 1941. ustanovljena je klerofašistička i rasistička, izrazito antisrpska tvorevina - NDH.Stešnjena u prebalkanske granice, zapravo još uže, s obzirom na inkorporaciju Vranjskog i Pirotskog okruga u sastav Bugarske,[34'] Srbija se našla pod režimom vojne uprave, kao jedina jugoslovenska

[32'] Vojnookupaciona zona Srbije obuhvatala je, prema nemačkim izvorima, oko 51.100 km^2 sa 3,8 miliona stanovnika (3.810.000), od čega 175.000 Rumuna - Vlaha. Po izvorima iz Nedićeve arhive stanovništvo na teritoriji Vojnog zapovednika Srbije iznosilo je 3.773.000 ljudi, i to: 3.367.000 Srba, 23.000 Hrvata, 51.000 ostalih Slovena, 102.000 Mađara, 146.000 Nemaca, 66.000 Rumuna i 18.000 ostalih. „Pretkumanovska Srbija" je imala teritoriju od 48.303 km^2, sa 3.798.229 stanovnika. U analizi ovih podataka trebalo bi voditi računa o izbeglicama u Srbiji, a na drugoj strani zarobljenicima u aprilskom ratu iz Srbije. - Vid. J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Beograd, 1963, 23.

Centralni organ vlasti u okupiranoj Bačkoj i Baranji je Vrhovni štab mađarske vojske. Vojna uprava je avgusta 1941. zamenjena civilnom upravom. Jugoslovenske oblasti pod mađarskom okupacijom anektirane su Zakonom o ponovnom prisajedinjenju Južnih zemalja kruni Sv. Stevana od 16. decembra 1941. godine. Mađarska soldateska je već prilikom vojnog posedanja Bačke počinila teške zločine nad Srbima.

' Hitler se aprila 1941. saglasio da bugarske trupe uđu u Srbiju do linije Pirot - Vranje - Skoplje, ali je bugarsko okupaciono područje do leta već obuhvatalo srezove: caribrodski, nišavski, lužički, bosilgradski, masurički, bojanički, preševski i pčinjski, delove palanačkog i vlasotinačkog sreza, teritoriju severoistočno od Zaječara, između Timoka i stare državne granice - J. Marjanović, n.d., 22.

zemlja sa takvim statusom, obavezana da plaća kontribueije nemačkom okupatoru za izdržavanje okupacione vojske, što je takođe bio slučaj bez presedana na tlu vojno poražene Kraljevine Jugoslavije.[35]

Srbiju je juna 1941. snašla i tragedija Smedereva, usled eksplozije municije u „Citadeli Smederevo" (Smederevskoj tvrđavi), gde se nalazilo skladište ratnog plena. Eksplozija je izazvala velika razaranja grada i ogromne žrtve, koje je Vojnoupravni komandant u Srbiji 10. juna 1941. ocenjivao Komandi kopnene vojske na oko 500 poginulih i oko 700 ranjenih, mada se njihov broj procenjuje i na oko 2.000 mrtvih i ranjenih jer je do eksplozije došlo na pazarni dan, u vreme kada se veliki broj seljaka iz okolnog okružja našao u Smederevu.[36]

Da li se u slučaju ove eksplozije radilo o diverziji ili je do nje došlo iz nepažnje i nehata nije se nikada saznalo. Nemci su istraživali uzroke eksplozije, ali nisu došli do podataka o diverziji. Tek neka svedočanstva koja se pojavljuju u naše vreme pominju diverziju koju vezuju za sovjetske obaveštajce pukovnika Mustafu Golubića i Matiju Vidakovića, koji je inače od Nemaca bio kasnije uhvaćen u Beogradu prilikom rada na spremanju jedne eksplozivne smeše.[37] Čak i da je diverzija izvedena u organizaciji ovih obaveštajaca, sa njom nisu bili upoznati rukovodeći partijski centri KPJ. Činjenica da ova operacija nije ranije bila vezana za sovjetske obaveštajce ili KPJ, najverovatnije potiče otuda što je eksplozija odnela isuviše života nevinih građana da bi mogla podsticajno delovati na otpor. Obelodanjivanje ove operacije kao antifašističke akcije, s njenim pripisivanjem antinemačkim snagama pod uticajem komunista, izazvala bi sasvim suprotan efekat, služeći onim snagama koje su se zalagale za operacije koje ne bi masovno ugrožavale stanovništvo srpskih gradova i sela. Ukoliko je vojnoobaveštajni sovjetski punkt o diverziji obavestio svoj moskovski Centar, onda bi se ova „smederevska" tajna mogla rasplesti tek objavljivanjem građe sovjetskog porekla.

Dve decenije posle pobedničkog trijumfa srpskog naroda i stvaranja prve jugoslovenske države, došlo je do dijamteralno drukčije situacije: jučerašnji pobednici našli su se u ulozi poraženih. Ono što nisu mogle Centralne sile 1914-1918, uradile su snage obnovljenog nemačkog revanšizma putem fašističke agresije, koja je u suštini predstavljala nastavak prvog svetskog rata za ostvarenje ciljeva koji nisu bili postignuti 1914-1918. Izvršenje odmazde i ostvarenje revanša pripalo je vodećoj

[35] Srbija se našla u interesnoj sferi „Velikonemačkog Rajha" sa obavezom da izdržava nemačku okupacionu upravu. U njoj su Nemci videli predstavnika poražene Kraljevine Jugoslavije.

[36] Zbornik NOR, tom XII, 1, Izveštaj vojnoupravnog komandanta u Srbiji Komandi kopnene vojske od 10. juna 1941, 157.

[37] J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7 (priredio Radomir Vujošević), Beograd, 1979, 50, 112, 212 - Matija Vidaković (pod pseudonimom Roman, Kostaluka, Zanjčkovski, Čutuk) bio je učesnik građanskog rata u Španiji. Stigao je u Beograd iz SSSR-a 1941, sa specijalnim zadatkom da izrađuje tempirne mine. Prilikom njihove izrade, 4. jula 1941, došlo je do eksplozije u Dragačevskoj ulici br. 17 u Beogradu, kojom prilikom je Matija Vidaković teško povređen. Gestapo ga je streljao.

sili nekadašnjih Centralnih sila, Nemačkoj, preobraženoj od 1933. u nacionalsocijalističku zemlju sa rasističkom doktrinom i naglašenom ambicijom da zagospodari svetom, uz pomoć Italije i ostalih susednih revizionističkih država, uključujući asistenciju svih unutrašnjih protivjugoslovenskih snaga čije delovanje s manjim ili većim intenzitetom nije prestajalo u ćelom međuratnom razdoblju. Odgovornost je svedena na Srbiju i koncentracija mržnje usredsređena protiv srpskog naroda. Srbiji je namenjeno da isplati zaostale istorijske račune iz prvog svetskog rata i međuratnog perioda. Slučaj Srbije u drugom svetskom ratu klasičan je primer nestvarne mržnje, negacije pravila međunarodnog ratnog prava, razmnoženosti pseudoistorijskih argumenata i neosnovanih optužbi na račun jednog naroda. Jednostranom osudom srpskog naroda za režim u Kraljevini Jugoslaviji otpisivana je krivica svih ostalih učesnika u vršenju vlasti. Srpska „krivica" u međuratnom razdoblju dobila je nestvarne razmere. Snage „novog poretka" nastojale su da uspostave ekvivalenciju između srpske politike u Kraljevini Jugoslaviji sa politikom nastupajuće represije, iako i najpovršnije poznavanje srpskog ponašanja pre rata uopšte nije moglo da se upoređuje s njenim razmerama i karakterom.

Pobeda ustaškog ekstremizma pripremana je između dva svetska rata, u Jugoslaviji; produbljivan je jaz između Srba i Hrvata, širila ideologija nacionalističke isključivosti. Takvoj orijentaciji služila su kvazinaučna ostvarenja o razlikama između hrvatskog i srpskog književnog jezika (rad Petra Guberine i Krunoslava Krstića), navodnoj srpskoj ekonomskoj pljački Hrvatske (knjiga Rudolfa Bićanića), o pojavi i nastanku pravoslavaca na tlu Hrvatske iz pera Krunoslava Draganovića („Masovni prelaz katolika u pravoslavlje na hrvatskom jezičkom području u vrijeme turske vlasti", Rim, 1937). Šta tek da se kaže za knjigu Mladena Lorkovića „Narod i zemlja Hrvata" (Zagreb, 1939). Ultranacionalistička ideologija sadržana u navedenim i srodnim radovima pripremala je buduću antisrpsku politiku.

Nemačka se, kao glavni saveznik i najjača sila Osovine, u Srbiji osiguravala zavođenjem vojne uprave, kontrolom Trepče i Kosovske Mitrovice, radi nadgledanja važne saobraćajnice dolinom Ibra i eksploatacije olova, posedanjem važnih saobraćajnica u dolini Morave u pravcu Skoplja i Egejskog mora na jednoj strani, i prema Sofiji i Bugarskoj na drugoj, uključujući i dunavski vodeni put sa eksploatacijom Borskog rudnika. Istraživači balkanske istorije u drugom svetskom ratu zapažaju značaj transverzale Dunav - Otrant za Osovinu. U sastavu stešnjene Srbije našao se i Banat u sklopu Dunavske banovine sa sedištem u Smederevu,[38)] ali pod okupacijom nemačkih snaga koje su imale da spreče istovremene mađarske i rumunske pretenzije na ovu oblast, delimično naseljenu rumunskim i mađarskim stanovništvom; Banat je

[38)] Za zastupnika bana Dravske banovine postavljen je Jozef Lap, sa sedištem u Petrovgradu - Velikom Bečkereku - Zbornik NOR, XII, 1, 153-4.

sa istim formalnim statusom bio pod Vojnim zapovedništvom Srbije i vlašću nemačke narodnosne grupe, od oko 120.000 folksdojčera. Istočni Srem sa Zemunom pripojen je NDH u jesen 1941.[39] Kosovo je podeljeno između tri okupatora: Italijana, koji su favorizovali stvaranje „Velike Albanije"; Nemaca, koji su faktički držali Kosovsku Mitrovicu s Trepčom i Bugara, koji su dobili manji deo Kosova.

Pored nametnute političke hipoteke Srbiji i srpskom narodu za sve što se zbilo između dva svetska rata u Kraljevini Jugoslaviji, sa izazivanjem protiv Srba svih navodno ugnjetenih naroda protiv režima srpskog bespravlja, srpski narod je bio izložen i drugim merama eksploatacije, političke diskriminacije i denacionalizacije. Sve te mere odisale su izrazitom antisrpskom notom, jer su izvođene kao pokušaj da se predupredi svaki otpor, da se Srbija pritesni do kraja i narodu ubije svaka vera u budućnost.

Nemačka osiguranja ogledala su se u uspostavljanju razgranate i stroge birokratske vojno-upravne-ekonomske kontrole. Tzv. sedam tromih vojno-političkih i ekonomskih centara nemačke moći u Srbiji, kako su ih zvali u Berlinu, zbog paralelnih koloseka ostvarivanja funkcija u kojima su se isprepletale i sudarale kompetencije - često protivurečeći merama jednog centra u odnosu na drugi - oličavali su uglavnom vojnoupravni zapovednik, opunomoćenik Joahima fon Ribentropa, generalni opunomoćenik za privredu sa ranijim generalnim konzulom i grupenfirerom Francom Nojhauzenom na čelu, vojnoobaveštajna služba Abver i Služba Glavnog ureda bezbednosti pod Himlerovim rukovodstvom. Vojna organizacija zemlje sprovedena je preko feldkomandantura, krajskomandantura i ortskomandantura. Sve je služilo održavanju mira, iskorišćavanju privrednih dobara i onemogućavanju da se ponovi nedavna „izdaja". Pretnje smrtnim kaznama na početku okupacije i uvođenje vojnih sudova tek su nagoveštavali budući teror u ustaničkim i postustaničkim uslovima.[40]

U krajevima pod bugarskom i mađarskom okupacijom počela je denacionalizacija srpskog stanovništva.

Bugarizacija stanovništva Vranjskog i Pirotskog okruga tekla je u znaku politike da se radi o stanovništvu koje je od pamtiveka bugarsko. Građanima ovih okruga nametnuto je isticanje bugarskih zastava; bugarizirana su im prezimena; stavljani bugarski natpisi na radnjama. Prva hapšenja i internacije nacionalno nepouzdanih građana podsećale su na prvi svetski rat. Granica prema Srbiji bila je zatvorena za građane iz pirotskog okruga. Bugari su počeli da dovode svoje službenike, sveštenike, prosvetne radnike.[41]

39) Isto, 395, 407.

40) Vojnoupravni zapovednik Srbije je već aprila 1941. predvideo smrtne kazne za dela nasilja i sabotaže protiv nemačke vojske; kažnjivo je obustavljanje rada, slušanje neprijateljskih radio-stanica, zatvaranje radnji; zabranjeno je skupljanje na ulicama; proglašena je nadležnost vojnih sudova za uvredu nemačke vojne sile i njenih zapovednika - Proglas komandanta nemačkih trupa u Beogradu, aprila 1941 - Zbornik NOR, XII, 1, 94-95.

41) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945, 1, Beograd 1983, 43.

Mađarska okupacija započinjala je u znaku terora i odmazde nad srpskim življem. Zaposedanjem Bačke, mađarski okupatori zaveli su vojne sudove. Stvorena je psihoza opasnosti od četnika, „dobrovoljaca, optanata, kolonista, Jevreja, komunista".[42] „Slovensko stanovništvo", koje je posle 1918. bilo naseljeno u okupacionom prostoru, koji će nekoliko meseci kasnije biti i formalno anektiran, iseljavano je, a njihova zemlja dodeljivana mađarskom stanovništvu ili kolonistima Cango-Sekeljima iz Bukovine, Mađarima iz Srbije i Bosne, „vitezovima" iz Mađarske. Bačku su morali da napuste pripadnici srpske, hrvatske, jevrejske i ciganske narodnosti koji u njoj nisu imali pravo zavičajnosti do 31. oktobra 1918. godine. Kao i u srpskim krajevima pod bugarskom okupacijom, srpska prezimena su mađarizovana, a na okupirano (anektirano) područje dovođeni su prosvetni radnici i službenici iz Mađarske. Na ova područja prenet je i sistem političkih partija koje su delovale u Mađarskoj. Bitno je bilo da se što pre sliju novostečene oblasti sa „maticom". Izvršena je „reintegracija" nekadašnjih istorijskih županija namesto zatečenog administrativnog uređenja. Stvarana je predstava o kontinuitetu sentištvanske Mađarske.[43]

Srpsku sudbinu delili su i Jevreji,[44] prinuđeni, kao i građani okupirane Srbije, da plaćaju kontribucije, iako ni to nije bio otkup da se ne deportiraju u Mađarsku i Ukrajinu.

Srpske naučno-prosvetne i verske ustanove našle su se, takođe, pod udarom: rad Matice srpske je suspendovan, a imanja Srpske patrijaršije i srpskih manastira stavljena pod sekvestar.[45]

Vojni poraz Kraljevine Jugoslavije i okupacija Srbije izazvali su u narodu teško razočaranje, depresiju, gubitak perspektive. U lomu jugoslovenske države srpski narod je doživeo apokaliptičnu sudbinu. Neznatne kolaboracionističke snage, koje su još pre rata izražavale pronemačku politiku, svojim držanjem i propagandom unosile su još veću duhovnu pometnju. Ideolozi nacionalne obnove pod fašističkom okupacijom svodili su vojni poraz Kraljevine Jugoslavije na samouništenje na duhovnom planu, izraženo u pobedi tuđinske misli, misleći pri tom - pod znatnim uticajem nacizma - na jevrejstvo, masonstvo, komunizam i demokratiju; bilo je to za njih i samouništenje na moralnom polju, beščašćenjem i kamenovanjem najboljih tradicija;

42) Naređenjem načelnika Generalštaba 11. aprila 1941. uvedena je vojna uprava „na zauzetoj teritoriji južne Mađarske". Predviđeno je proterivanje doseljenika i kolonista; činovnici - eksponirani kao protivnici Nemaca i Mađara stavljeni su pod policijski nadzor; zabranjeno je održavanje zborova; započelo je interniranje Srba; zatvorene su srpske škole u mestima sa mađarskom većinom - Zbornik NOR, tom XV, 1, 44-61.
Zauzete teritorije tretirane su kao mađarske, oduzete 1918, koje u velikoj meri nastanjuju Mađari. U mađarskom shvatanju radilo se o vraćanju „jednoplemenika" - Isto, 35.

u> U Bačkoj je bilo 15.000 Jevreja. Gotovo svi (14.800) su stradali u logorima, na prisilnom radu, za vreme racije januara 1942. - J. Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici NOR, Beograd 1980, 160-4.

' Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945. (u daljem tekstu „Vojvodina u NOR-u"), u redakciji Č. Popova, Novi Sad, 1984, 65-68; B. Petranović, n.d., 1, 43.

nacionalno samouništenje u vidu opšteg defetizma, napuštanja i razaranja svih nacionalnih osnova; samouništenje na socijalno-ekonomskom planu izraženo u tuđinskoj eksploataciji i osiromašenju naroda i političko samouništenje integralnim rušenjem narodne države.

Očigledno, krivce za sadašnje stradalništvo nalazili su, sem u delovanju pomenutih sila, i u konstrukciji Jugoslavije u kojoj se Srbija 1918. „utopila". Srpska profašistička politika i propaganda nisu se u odnosu na Jugoslaviju bitno razlikovale od ustaške. Uopšte, stvaranje jugoslovenske države 1918. pripisivano je uticaju velikih sila, pre svega Engleske, koja je skrenula razvitak Srbije suprotno tradicijama njene dugovečne istorije. Time se opet propitivao smisao savremene srpske istorije i opravdanost njenog izbora na istorijskom raskršću 1918. godine. Srpska istorija u međuratnom periodu bila je po ovom shvatanju kao jedna od onih čudnovatih interpolacija istorije koja udaljava od vekovnih prirodnih tokova.

Srpski narod pod okupacijom je, pri tom, uveravan da mu je nemački narod prijatelj. Slom 1941. upoređivan je sa Kosovom 1389. godine. Da bi se dobilo poverenje vlastitog naroda za pronemačku politiku kolaboracionista, pravljene su analogije sa maršalom Filipom Petenom, pobednikom kod Verdena, koji je navodno pomogao francuskom društvu da nadvlada duh „požrtvovanja". U 27. martu 1941. videla se najveća zabluda srpske politike, jer se žrtvovala za engleske interese umesto da prihvati ponuđenu privilegovanu soluciju Osovine u odnosu na druge članice. Pogrešnim činom srpski „hazarderi" tog dana potpisali su menicu komunistima i njihovim pobednicima. Za Tanasija Dinića, poznatog kvislinga, 27. mart je bio izdajnički i bezumni čin, nasuprot „mudrom činu" od 25. marta 1941. godine. Srbija je tada, kao sastavni deo Kraljevine Jugoslavije, postala redak primer „žrtve neskrupulozne međunarodne radnje", čiji su pokretači majstori „judeo-anglosaksonskog sadizma, mračnog Intelidžens servisa, slobodnih zidara i komunizma". Među učesnicima prevrata viđeni su isključivo plaćenici „perfidnog Albiona", koji su kopali grob za sahranu Jugoslavije. Judeo-englesko-amerikanskom kapitalizmu pridodavala se i „marksistička Moskva" u stvaranju „izdajničkog plana" za obaranje Protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Za uništenje srpskog naroda odgovornost je tražena u politici Londona i Moskve, kojima nikada nije bilo dovoljno žrtava srpskog naroda. Poput Dušana Simovića, našao se posle kapitulacije Draža Mihailović da nastavi delo „međunarodnih satrapa". Za Dragog Jovanovića 27. mart je bio prirodna posledica jedne nenarodne i nesrpske državne politike koja se vodila kroz 20 godina državnog života Kraljevine Jugoslavije. Kolaboracionistička štampa i kvislinzi okupljeni oko Saveta komesara Milana Aćimovića videli su u Nemačkoj prijateljsku zemlju, koja se trudila da Jugoslaviju ubedi diplomatskim i političkim putem, obećavajući joj Solun, ali su neprijatelji srpskog naroda rizikovali „nacionalno samoubistvo". Slobodarsko raspoloženje Srba 27. marta 1941. proglašavano

je „zabunom" uverenjem da se tog dana čini kraj svim dotadašnjim sramotama i bezakonjima međuratnih režima. „Trajni režimski kič" imao je svoj pandan u „trajnom prevratničkom kiču". U svemu što se zbilo 27. marta 1941. viđen je isključivo „neprijateljski tropreg: jevrejstvo, masonstvo i komunizam". Dr Dimitrije Najdanović u ljotićevskoj „Našoj borbi" pisao je da nema čudnijeg datuma u srpskoj istoriji od 27. marta, jer nema većeg izdajstva. „U fokusu", pisao je, „jedne tragikomedije ili, kako bi rekao španski mučenik - filosof Unamuno, jedne komitragedije jarko su osvetljena tri izdajnička lika: lakomo i lakoumno prevratništvo, slabićko režimstvo i totalno državoborstvo narodnih neprijatelja". Protivnici 27. marta nalazili su, međutim, i dobru stranu martovskog prevrata, sagledavajući je u tome što su Srbi, navodno, za svagda raščistili sa Jugoslavijom. Srpski narod nije više želeo u jednu državnu kuću ni sa braćom ni sa nebraćom. Na čast ili na sramotu ostavljana je svima „velika", „moćna", „ujedinjena", „jedinstvena" država, jer je srpskom narodu donela samo „nesreću, sramotu i krv", pad i stradalaštva „bez Kosova gora od Kosova.[46]'

O smrtonosnom okruženju Srbije posle arpila 1941. govore same za sebe državne i vazalne tvorevine, koje su na antisrbizmu gradile svoju politiku i svoju nacionalističku veličinu, načičkane oko Srbije na Drini, Savi, Dunavu, Ibru, Nišavi, Biničkoj Moravi i Uvcu. Kada je trebalo naterati srpske kolaboracioniste na veće angažovanje, pretilo se ustaškim i mađarskim ekspedicionim korpusima koji će zavoditi red u Srbiji; ili da su car Boris i poglavnik Ante Pavelić uspostavili tzv. slovenski luk između Sofije i Zagreba držeći u kleštima Srbiju koja je na suprotnostima Bukurešta i Sofije, Bukurešta i Budimpešte uspevala da zadrži koliko-toliko snošljive odnose tek sa Rumunijom generala Jona Antoneskua.

Srbija je dobila granicu sa NDH na Savi, na domaku Beograda, pripajanjem ovoj Zemuna i istočnog Srema. Kakvi su preokreti mogući u relativno kratkom razdoblju pokazuje situacija 1918, kada su srbijanski čovek i njegov dojučerašnji sused iz Zemuna, stari graničari, preko noći prestali to da budu pomeranjem granice na severozapad za sedam stotina kilometara, na Karavanke. Granični gradovi u prošlosti - Zemun i Šabac - našli su se preko noći u dubokoj unutrašnjosti zemlje. Banat, bogat i neophodan za snabdevanje Beograda, formalno je bio u sastavu Srbije a faktički u rukama folksdojčera. Iako je ostalo da se definitivna podela sprovede tek posle svetske pobede Trećeg rajha, nije teško pretpostaviti kakva bi sudbina zadesila Srbiju ako se ima u vidu Hitlerova politika prema slovenskom svetu, naročito Rusima, Srbima i Poljacima kao gnojivu za nemačke njive, a u slučaju Srba i Firerovom trajnom frustracijom porazima koje je Kraljevina Srbije nanela Monarhiji 1914. na Ceru, Suvoboru i Kolubari i prilikom proboja Solunskog fronta 1918. godine. Nemačko (švapsko) stanovništvo u Podunavlju, sa

46) „Naša borba", 29. mart 1942.

plodnim i geopolitički i strateškim važnim panonskim prostorom, dolinom Morave i dunavskim putem, pa i istorijskom tradicijom vezivanom za princa Ojgena, vojvodu Evgenija Savojskog, bilo je važan činilac budućeg političkog oblikovanja ovog prostora. Teško je i pretpostavljati da bi Srbi dobili u delu tog prostora mesto koje je namenjivano Švabama. Do stvaranja švapske države (Donaulanda) 1941. istina nije došlo, iako su pravljeni planovi još i pre agresije, jer je svako prekrajanje u tom prostoru Hitler ostavio za posle rata. Poznato je, takođe, da je predviđano stvaranje oblasti oko Gvozdenih vrata i Đerdapa. Pominjao se i plan da se Beograd proglasi za nemački grad i tvrđavu Rajha, koja bi bila brana od „azijskih i slovenskih naroda". Istorijska podsećanja upućivala su na to da je još vojvoda Savojski želeo od Beograda da napravi „habsburšku carsku tvrđavu" koju bi naselio Nemcima, čime bi se „Srbi odbili od Dunava i Beograda".[47]

Srpski narod nakon okupacije nije samo izgubio državu za čije je stvaranje najviše uložio u ratu 1914-1918. godine, već se i našao u situaciji da van Srbije kao svoje matice dovede u pitanje i svoju biološku suštinu, pre svega u NDH, ali i u drugim krajevima, posebno da se moralno unizi, duhovno obogalji, ubije njegova istorijska svest i nasilno liši svog nacionalnog imena i bića. U prvu Jugoslaviju ušao je „demografski iscеđen", sa jednom četvrtinom fizički izgubljenog stanovništva, a vojni slom te iste države 20 godina kasnije doživljavao je u znaku ustaškog genocidnog zatiranja. U ime stvaranja nacionalno čiste NDH, ustaše su započele likvidaciju jedne trećine stanovništva uništavanjem, iseljavanjem i prekrštavanjem. Vojni zapovednik u NDH, general Gleze fon Horstenau, zabeležio je da ne poznaje državu - sem ustaške - koja „proždire samu sebe". Nemački general grozio se sadističke bestijalnosti ustaša sa Eugenom Didom Kvaternikom na čelu.[48] Pri ovim zločinima blede asocijacije na verske ratove i krvoprolića iz prošlosti. Šta je jedna Bartolomejska noć prema četverogodišnjem klanju Srba 1941-1945. godine? Šta je izazvalo ovu „industriju smrti"? Koji su uzroci mogli pokrenuti masovno uništavanje ljudi različitih rasa, vera i nacija, ideoloških i političkih ubeđenja? Koji su se to ljudi našli da spaljuju i guše druge ljude? Neprihvatljivo je da uzrok leži s one strane razuma. Najlakše ga je otpisati na račun patologije pojedinaca ili užih grupa, svaliti na sumanute izvršioce, ljude poremećene psihe, infernalne rekordere u noćnom ubijanju poput fra Miroslava Majstorovića, „rođene zlikovce" iz Lombrozove galerije zločinaca. Socijalna psihologija može, svakako, dosta da kaže o poremećenosti ljudskih odnosa, naročito u metežima, pri emocionalnim usijanjima, u atmosferama koje pogoduju masovnom zločinu. Ali, daleko je važnije prodreti u suštinu ideologija koje propovedaju rasno i nacionalno prvenstvo, opsednute

47) M. Kreso, Nemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944, Beograd, 1979,16, 21.
48) Zbornik NOR, tom XII, 1, 406.

isključivošću, po cenu zločina, uočiti političku i ekonomsku motivaciju nosilaca pokreta, utvrditi metodologiju ostvarivanja vladavine fašističko-klerikalnih snaga.

Ustaše su se u svojoj antisrpskoj politici oslanjali na raniju tradiciju pogroma Srba u bližoj i daljoj prošlosti. Nacistička ideologija je okvir i osnova, ali se nikako ne mogu izuzimati istorijski tragovi s recidivima, lokalne posebnosti, falsifikovanje istorije i zloupotreba tradicije, sa kvazi tezom o gotskom poreklu Hrvata, starčevićevsko-frankovačkom antisrpskom politikom praćenom velikohrvatskom mržnjom i megalomanijom. U čemu je nacionalsocijalizam otvorio put ustaškim zločinima? Pre svega, svojim prethodnim terorističkim iskustvom, legalizacijom logora, pogromima nad Jevrejima, idejama antislovenskog karaktera u Hitlerovom Mein Kampf, rasnom teorijom i rasno-antropološkom diskvalifikacijom ljudi nearijevskog porekla, negacijom Jugoslavije kao države, srbofobijom nemačkog vrha, Hitlerovim sugerisanjem Poglavniku da nemilosrdno reši srpsko pitanje, jer za 50 godina može biti kasno. Pavelić i inače nije hteo ispustiti priliku na koju je dugo čekao. Ustaše su, kao i nacisti, polazili od „glasa krvi, rase i zemlje". Ako je NDH želela da bude straža Evrope na Balkanu, ona je, prema Hitlerovom shvatanju, morala da bude „tvrda srca" i da ne smetne s uma da je „mekoća" najveća okrutnost. Srbi su se u kleroustaškoj verziji razlikovali od domorodaca rasno i verski, bili useljeni sloj stanovništva koje nije imalo autohtoni karakter; „Židovi" su, opet, svojim prisustvom remetili nacionalno čistu državu, kao i rasno inferiorni Cigani. Komunisti su, kao i u svim nacionalističkim pokretima bez razlike, shvatani kao strano telo koje ne pripada organskom tkivu nacije. Progone nisu mogli izbeći ni hrvatski antifašisti, kao politički protivnici, pa i pristalice Jugoslavije u ustaškoj verziji „umjetne i neprirodne tvorevine".

Podosta je protivnika tzv. nekrofilske istorije koji obezvređuju napore istraživača da objasne uzroke nečuvenog zločina kako se nikada više ne bi ponovila slična klanica naroda, ali njihova argumentacija kao da pre uverava da strategiju ćutanja ili zaborava treba ozakoniti za sva vremena. Potiskivanje istine, međutim, najveći je protivnik skladnih nacionalnih odnosa, ozdravljenja duha, uspostavljanja harmonične politike saradnje. Puno saznanje o korenima zločina i razlozima njegovog prekrivanja velom zaborava pretpostavka je istinskog zbližavanja. Kao što ne može biti tačna teza ultranacionalističkih srpskih snaga koje ovaj monstruozni zločin nad jednim narodom žele da poistovete sa odgovornošću celog jednog naroda, hrvatskog, neprihvatljiva je i ona suprotna da je zločin delo malog broja ljudi pomračene pameti, nahuškanih ustaša. Koreni sežu i u istoriju srpsko-hrvatskih odnosa i imaju više svojih incidentalnih manifestacija, izazvanih verskim, političkim i socijalnim razlozima, iako ih ne bismo apsolutizirali odbacivanjem situacije koju je nametnula nacistička okupacija Jugoslavije 1941. godine. Na genocidne akte protiv srpskog naroda upućuju i prilike posle sarajevskog atentata 1914, pogromi nad Srbima u toku rata, slanje srpskog stanov-

ništva u tamnice i koncentracione logore. Pojedini rimokatolički prvaci prednjačili su u pozivu na obračun sa protivnicima monarhije kao najkatoličkije države. Slom Srbije za njih je predstavljao spas Monarhije i katolicizma kao njene duhovne osnove. Kao politički nadzornik unutrašnjeg života svojih vernika, Crkva je kontrolisala i usmeravala i njihovo ponašanje u međunacionalnoj i međuverskoj sferi, farratizujući vernike naročito u verski i nacionalno mešovitim krajevima. U Kraljevini Jugoslaviji ostvario se pred kraj njenog života poseban tip lokalnog fašizma, izražen u klerofašizmu koji predstavlja simbiozu ekskluzivnog i militantnog nacionalizma sa klerikalizmom. Ovaj tip fašizma pojedini naučnici klasifikuju kao tip tzv. mediteranskog fašizma, nalazeći njegovo oživotvorenje u Spaniji Franciska Franka i Portugaliji diktatora Salazara. Slična varijanta fašizma nastala je i u Slovačkoj Jozefa Tise posle izdvajanja ove marionetske države iz Cehoslovačke u proleće 1939. godine. No, klerofašizam u NDH pokazao se kao najkrvoločniji, s obzirom na zajednički život dva naroda različitih vera, da u ime nacionalno čiste države bezobzirno iskoreni Srbe iz svoje sredine.

Uzroci ustaških pogroma moraju se tražiti i u uzrocima koji potiču iz dubina prošlosti, pod uticajem feudalno-klerikalnih snaga koje nisu podnosile Srbe, kao slobodne ljude, a pri tome druge vere, mada mržnja i netrpeljivost nisu dovodili do verskog rata masovnih razmera, ako izuzmemo savremenu epohu. Korene genocida treba tražiti i u starčevićevskoj ideologiji. Rasistička doktrina i njena primena dali su neophodni podsticaj ustašama. Iz okvira ovih uzroka ne može se isključivati, prema tome, i drukčija istorijska osnova na kojoj se rađala nova mržnja i pripremao krvoločni obračun sa jednim narodom, koju predstavlja pojava fašizma, odnosno nacionalsocijalizma, komunizma, stvaranja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, mržnja ustaško-separatističkih snaga protiv Srba i pravoslavlja, izazivana uz pomoć dela klera između dva rata, naročito od odbacivanja Konkordata 1937. godine.

Nemci su se u uspostavljanju svoje vlasti u okupiranim državama oslanjali na ličnosti, grupe i organizacije koje su koliko-toliko imale neki uticaj u narodu (maršal Peten u Francuskoj, ili pokušaj sa HSS i Mačekom uoči aprilskog rata), da bi tek u krajnjoj liniji, ako im ne bi pošlo za rukom da obezbede potporu uticajnijih političkih snaga, prepuštali vlast svojim ozloglašenim istomišljenicima. Ideološka bliskost ili afinitet u pomenutim slučajevima potiskivani su svesno u zadnji plan u ime realnih nacionalno-državnih interesa. Grupe istovetnog mišljenja bile su, inače, saveznici po prirodi i u njihovo kolebanje se nije moglo sumnjati. Ustaški pogromi nisu mogli biti organizovani da im prećutnu podršku nisu dali pristalice Vlatka Mačeka, posebno aktivni zastupnici HSS-a koji su još uoči rata prešli na ustašku stranu. Ustaše su se i posle proglašenja NDH plašile uticaja HSS-a, ali se nisu ustručavale da ih iskoriste u akcijama „nacionalne purifikacije". Takođe, nije poznato da su prvaci HSS-a, kada je reč o Sredinskom dijelu vodstva stranke, koliko god bili pod kontrolom ustaške vlasti, ustali i sebe žrtvovali u

ime jugoslovenske koncepcije, bratstva naroda i osude ustaških zločina. Sam Maček je izjavom od 10. aprila 1941. pozvao svoje pristalice da u interregnumu iskažu lojalnost ustaškoj vlasti, iako je bio vođa HSS-a i potpredsednik jugoslovenske vlade, nezavisno od toga što je vladu napustio i njegov zamenik Ivan Šubašić, ban Banovine Hrvatske, obećao da vođa stranke neće izneveriti članove Vlade. Pošto se Jugoslavija još nalazila u ratu, njegova izjava se ne može drukčije tumačiti sem kao separatistički i izdajnički akt. Pritisak okolnosti u kojima je delovao, pretnja pa i životna ugroženost, kao što je ponašanje u situaciji u kojoj se našao „ispričavano", ne mogu biti opravdane sa stanovišta statusa stranačkog vođe, državnog predstavnika najvišeg ranga pod zakletvom, ustaško-nemačkog negiranja države koju je predstavljao. Otuda je neubedljivo delovalo glorifikovanje Mačeka u emigraciji kao doslednog Jugoslaviji.[49] Slučaj sa nadbiskupom zagrebačkim Alojzijem Stepincem je još jasniji, jer je on za sobom ostavio više tragova svojih ushićenja u čast stvaranja NDH kao „najzamašnijeg događaja u životu hrvatskog naroda"; tekuće događaje je tumačio kao „davno sanjani i željkovani ideal"; tražio od sveštenstva da se spremno odazove na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja Nezavisne Države Hrvatske". Stepincu je ustaški režim odgovarao kao antisrpski, a na drugoj strani stvarao pretpostavke za prevođenje pravoslavnih na „vjeru svojih otaca".[50] Bio je to i put da se slomi pravoslavlje u zapadnim delovima dojučerašnje Jugoslavije. I drugi verski poglavar, Reis - ul Ulema Islamske verske zajednice u NDH, Fehim Spaho, pozvao je vernike u Gazi Husref - begovoj džamiji da se zahvale „Svemogućem na ostvarenju Nezavisne Države Hrvatske, da ga u najvećoj skrušenosti zamolimo, da je dovijek čuva".[51]

Mačekova posredna, i Stepinčeva direktna legalizacija NDH, doprineli su njenom učvršćenju, razvijanju iluzija o njoj kao nacionalnoj državi hrvatskog naroda, stvarali duhovne pretpostavke za likvidaciju Srba i denacionalizaciju Muslimana kao „cvijeta hrvatstva". Samo se tako ubedljivo može objasniti ustaška politika masovnog genocida nad Srbima. Nečinjenje je u ovim istorijskim trenucima već bilo jednako solidarisanju sa zločinom, a kamo li loše činjenje. U pitanju su vodeće ličnosti Hrvatske, čiji se uticaj na događaje ne može potcenjivati. Sta više, bledo su se i bez dovoljne analitičke oštrine na zločine nad srpskim narodom u NDH odazivali i hrvatski ministri u emigraciji, puni bojazni da takvim stavom ne oslabe sutrašnju hrvatsku poziciju u Jugoslaviji

49) Arhiv Sekretarijata inostranih poslova (ASIP), Fond emigrantske vlade, Generalni konzulat u Cirihu od 14. avgusta 1941 - Ministarstvu inostranih poslova (MIP-u); B. Petranović, n.d., 1, 457-8.

50) Tobožnjih „otpadnika". Prisvajani su i Crnogorci kao katolici i Hrvati u prošlosti, koji su priznavali primat rimskog pape, dok nije osvojio „Serbizam" pod uticajem Rusije - D. K. Šegvić, U prvim mjesecima stvaranja NDH. Moje poslanje u Italiju 7-IX - 24-IX 1941, Dnevnik, 13-14.

51) D. Sušić, Parergon, Sarajevo, 1980, 35.

ukoliko dođe do njene obnove.[52] Neubedljivo deluju i Stepinčeve post festum izjave da su u pitanju protokolarne „čini", da je Biskupska konferencija tražila striktno poštovanje kanonskih propisa prilikom prekrštavanja, ili da se zauzimao za srpsku decu; da on nije čovek od svetovne vlasti i da nije imao pravo da se meša u njene poslove. Imaju li se u vidu njegove invektive, nabijene netrpeljivošću i predubeđenjima prema Srbima još pre rata, od preuzimanja stolice koadjutora, pre svega njegovo shvatanje misionarskog rada u krajevima naseljenim Srbima, samo ukoliko bude dovoljno ljudi za sprovođenje prozelističke politike, nije teško zaključiti da je njegov čas tek svanuo sa stvaranjem NDH kao države hrvatskog naroda. Odnos prema Srbima u Hrvatskoj kao „otpadnicima" od katoličanstva, koje treba ponovo prevesti na katoličku veru ili istrebiti, nije mogao proći bez podrške snaga hrvatskog katolicizma.

U prošlosti ideološka osnova nacionalne isključivosti i netolerancije nalažena je u pravaškoj ideologiji Ante Starčevića koja je počivala na krajnjem nacionalizmu, velikohrvarstvu („pankroatizmu"). koja je išla do tog stepena da je Hrvate nalazila u Sumadiji, u Sloveniji (alpski Hrvati) i Crnoj Gori (crveni Hrvati). Hrvati su jednostavno bili „svi i svuda". Starčevićanstvo je doprinelo razvoju hrvatske nacionalne samosvesti, ali je na drugoj strani ovu trajno opteretila nacionalističko-rasističkim radikalizmom. Cista stranka prava dr Josipa Franka, kao naslednika Starčevića, bila je uzor ustašama za rešavanje srpskog pitanja na krajnje teroristički način.

Izvor dugo akumulirane mržnje nalazio se i u optuživanju Srba za predratni teror nad Hrvatima, pljačku Hrvatske, sprečavanje ove vojnom silom da sprovede samoopredeljenje. „Tuđinski tlačitelji" nametnuli su Hrvatskoj teško ropstvo, uz pomoć hrvatskih izroda, Srba, koji su se našli u Hrvatskoj prevarom i izdajom. Ti tuđinci bacili su se sa „proždrvljivošću hijena i biljegom steklih pasa na živo tijelo hrvatskog naroda", da ga porobe i ogole, unište njegova dobra, liše „staroslavne prošlosti", njegova imena i njegove „narodne i državne osebujnosti", te da na „svetom hrvatskom tlu podignu velikosrpsko Dušanovo carstvo, davnu sanju sviju velikosrpskih šovinista i mahnitavaca". Beograd je proglašavan za centar tiranije, „element destrukcije i razbijanja", nosilac politike koja teži da uništi Hrvate. „Srpski imperijalizam" je kvario odnose sa Italijom i onemogućavao rešavanje „jadranskog pitanja", koje su jedino bile u stanju da reše Italija, Hrvatska, Crna Gora i Albanija. Mržnja protiv Srba napajala je ustaše do tog stepena da su ovima pripisivali da su ognjište svih nemira na Balkanu i žarišta intriga, klevetanja, agresivnosti, komplota i međunarodnih

[52] Misli se na J. Krnjevića, J. Šuteja i druge. Izuzetak čini V. Vilder, prvak SDS, koji je oštro napao nadbiskupa A. Stepinca 17. februara 1942. preko Radio-Londona. Nadbiskup i katolički kler napadnuti su jer nisu dali od sebe ni glas „saučešća prilikom krvavih pokolja Srba", u prvom redu „sveštenika i prvosveštenika hrišćanske pravoslavne crkve..." - Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943, Zagreb, 28-29.

incidenata. Na ruševinama „tiranije Beograda" trebalo je da vaskrsne samostalna i nezavisna hrvatska država.

Srbi su stavljeni van zakona: oni su uklanjani iz službe; ograničeno im je kretanje, zabranjena ćirilica; izbacivani su srpski nazivi mesta (Sremska u Hrvatska Mi tro vica itd.), ukidane su pravoslavne verske škole, zabranjeno štampanje knjiga latinicom na srpskom jeziku, „čišćen" hrvatski jezik od srbizacije, uništavane su i pljačkane pravoslavne crkve, odnošene parohijske knjige, ubijane vladike i sveštenici, raspuštene srpske organizacije, paljene zgrade čitaonice, pevačkih i sokolskih društava.[53]'

Oni koji su blagovremeno osetili opasnost i nalazili se u situaciji da se spasavaju, prebegavali su u Srbiju i Crnu Goru. Trećoj kategoriji bilo je namenjeno prekrštavanje, to jest promena vere kao cena za spasavanje života. U nacionalno čistoj državi nije mogla da postoji srpska crkva. O tome svedoči i deviza ustaškog ideologa Mila Budaka „Ili se pokloni, ili se ukloni". Raspravljajući o prekrštavanju pravoslavnih Biskupska konferencija je 17-18. novembra 1941. u Zagrebu obrazovala „odbor trojice" (nadbiskup Stepinac, mons. dr Viktor Burić i apostolski administrator križevačke biskupije dr Janko Šimrak), koji je zadužen da razmatra sva pitanja koja su se ticala „konverzije grkoistočnjaka na katoličku vjeru".

Sa Zakonskom odredbom o zabrani ćirilice aprila 1941. doneta je i Zakonska odredba o osnivanju Hrvatskog državnog ureda za jezik. Mile Budak je jula 1941. u svojstvu ministra bogoštovlja i nastave doneo naredbu o hrvatskom pravopisu. Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i pravopisu objavljena je avgusta 1941., kao glavni zakonski akt na kome su se zasnivale književnojezičke reforme. U članu 1 ove zakonske odredbe je stajalo: „Jezik, što ga govore Hrvati, jest po svom izvoru, po povjestnom razvitku, po svojoj razsprostranjenosti na hrvatskom narodnom području, po načinu izgovora, po slovničkim pravilima i po značenju pojedinih riječi izvorni i osebujni jezik hrvatskog naroda, te nije istovjetan ni s jednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg istovjetan ni s jednim drugim jezikom, niti je narječje bilo kojeg drugog jezika ili bilo s kojim drugim narodom zajedničkog jezika. Zato se zove hrvatski jezik". Pokatoličavanje pravoslavnih i reforma jezika trebalo je da posluže vraćanju pravoslavnih hrvatskoj zajednici i čvršćem povezivanju Hrvata i Muslimana. Pavelić je, februara 1942, kako navodi D. Davidović, tražio da se radikalno raščisti sa „porocima" u Jugoslaviji, pre svega u oblasti jezika. „Najveće nedjelo i nasilje, što se može na jednom narodu napraviti, jeste napraviti atentat na njegov jezik, koji ga potpuno i tačno obilježuje". Taj „gospodski jezik" je, po Paveliću, bio postao „običnim

53) Stavljanje van zakona vršeno je na osnovu ustaškog zakonodavstva i van njega u praksi: Zakon o zabrani ćirilice, Zakonske odredbe za obranu naroda i države od 17. aprila 1941, Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti itd. - Vid. Narodne novine, 11, 15,17,19, 30. travanj 1941, 5. svibanj, 4. i 24. lipanj, 14. kolovoz, 10. i 26. listopad 1941.

žargonom, u kojemu smet ljudskoga družtva u noćnim kavanama razgovara". Taj jezik niko ne sme više nazivati „nekim prišivenim imenima i da ga nitko nema prava i ne smije više nagrđivati, kvariti i sramotiti". Poglavnik je žigosao raniju praksu po kojoj su „najprostije, najgrđe, najgadnije balkanske rieči postale (su) sastavnim dielom hrvatskog jezika...".

„Uskrsnuće Nezavisne Države Hrvatske" aprila 1941. pozdravljeno je i od Biskupske konzistorije đakovačke sa biskupom Antunom Akšamovićem na čelu. Biskup se 22. aprila 1941. zavetovao da će sveštenici biti verni čuvari vere i „Hrvatske narodne svijesti na istočnoj straži mile naše Domovine". Akšamović je u Korizmenoj poslanici za 1942. pozdravljao poglavnika „zemaljskoga vrhovništva" koji „obnavlja duh crkvenog jedinstva u savremenom zovu: Natrag vjeri otaca! Jedinstvo je u Katoličkoj crkvi". Dinko Davidov navodi Akšamovićeve dopise i instrukcije u kojima se zalagao za masovno pokatoličavanje. U „Prijateljskom savjetu" koji je po naređenju Akšamovića štampan i rasturan u leto 1941. po srpskim selima Slavonije i Srema zalagao se za jedinstvo crkve u NDH. Od stanovnika „grčko-istočne vjere" se tražilo da se ugledaju na onu svoju braću koja se već prijavila za prelaz u Katoličku crkvu. Vi ćete kao katolici moći ostati u svojim domovima. Vi ćete nesmetano unapređivati svoje gospodarstvo i odgajati svoju omladinu za Boga i državu Hrvatsku. Vi ćete u Katoličkoj Crkvi osigurati spas neumrlih duša..." Za svoju politiku pokatoličavanja Akšamović je posle rata na osnovu rada Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača DFJ proglašen za ratnog zločinca, jer je neposredno učestvovao u duhovnoj prinudi nad „bespravnim srpskim narodom", praktično na odnarođivanju Srba. Umesto kazne, kako navodi Davidov, Akšamović je 1959. dobio Orden bratstva i jedinstva I reda.

Od Šekspira je ostalo zapamćeno da zla nikada ne dolaze sama, već uvek napadaju u četama. Srpski svet, životno ugrožen, pod bremenom poniženja i denacionalizacije gledao je prema matici, osluškujući događaje u njoj, iščekujući spas ili jednostavno sklanjajući glavu preko Save, Drine i Ibra. U okupiranu Srbiju počeli su da se slivaju reke izbeglica i preseljenika koje su okupatori proterivali iz Makedonije, Vojvodine, NDH, ili Albanci sa Kosova i Metohije, opterećujući njene građane u najtežem trenutku savremene srpske istorije. Pored Srba, u Srbiji se našlo i 8.751 Slovenaca, među kojima su preovlađivali prinudno iseljeni nad onima koji su sami izbegli u Srbiju. Ukupan broj ovih izbeglica i preseljenika ne može se utvrditi, jer mnogi nisu bili evidentirani, pristizali su i ponovo se vraćali, a mnogi su izbegavali kontrolu. Prema jednom istoriografskom podatku, u Srbiji je bilo 241.000 izbeglica, ali se pominju i brojke od 300.000 do 400.000.[54)] Jula

54> Zapisnik sa saslušanja F. Nojhauzena, 16. septembra 1947. - AVII, Nda, kut. 27, Reg. br. 1/5.
- Broj od 400.000 navodi se i u pismu Predsedništva Ministarskog saveta Srbije od

f

1941. godine uvedena je ustanova Izvanrednog opunomoćenog komesara za izbeglice i preseljenike, kojoj se od oktobra 1941. na čelu nalazio inž. Toma Maksimović. Uprkos oskudici, koju je stanovništvo Srbije trpelo za vreme rata, preko Žitne centrale otkupljivani su viškovi pšenice od žetve 1941, dok je od svih proizvođača besplatno prikupljano 1% od ukupne proizvedene količine pšenice za ishranu izbeglica. Dolazak izbeglica mogao je nadoknaditi manjak radne snage, koji se uveliko osećao zbog ratnih zarobljenika i mobilisanih lica za razne vojne formacije, ali je na drugoj strani bila u pitanju i mera od značajnog nacionalnog uticaja. S jedne strane, spasavani su ugroženi Srbi koji su sa porodicama ili sami samo sa ličnim prtljagom morali napuštati svoja staništa da bi spasili život, a s druge strane, učvršćivale su se duhovne veze između Srba u matici i onih koji su u njoj nalazili spas. Upoznavanje i „saživljavanje" pomagalo je u tim teškim danima osećanju jedinstvene nacionalne sudbine.

Uporedo sa iluzijama o „preporodu" Makedonije pod bugarskom okupacijom, teklo je iseljavanje srpskih kolonista i činovnika iz Makedonije. Mađarska vlada je još pre aprilskog rata predvidela iseljavanje kolonista iz Vojvodine posle okupacije ovog područja. Slovensko stanovništvo na Kosovu i Metohiji (Srbi i Crnogorci) našli su se posle aprilskog vojnog poraza pod pritiskom albanske većine. Siptari su živeli u iluzijama da su doživeli nacionalno oslobođenje posle bespravnog režima u Kraljevini Jugoslaviji. Pothranjivali su ih okupator i barjaktarski šiptarski sloj. Dobijanjem prava na svoj jezik, na svoje škole i druge nacionalne simbole (zastavu itd.), nošenje oružja, izbor svojih činovnika itd., smatrali su da je došla sloboda i tuđinska jugoslovenska vlast bespovratno propala. Naseljenici, koji su počeli da se naseljavaju na Kosovo i Metohiju od balkanskih ratova, a naročito od 1918, našli su se preko noći pod udarom progona, pljačke imovine, oduzimanja zemlje, paljevine kuća. Desetine hiljada naseljenika i drugog stanovništva slovenskog porekla sklanjalo se u Srbiju i Crnu Goru, prelazeći pod pritiskom Ibar i Prokletije. Računa se da je sa Kosova i Metohije prognano 70.000 Srba i Crnogoraca.

Srbi u NDH, suočeni su ubistvima, bacanjem u jame i reke, spasavali su se bekstvom u Srbiju preko Drine i Save, ili prelaskom u

16. septembra 1942, upućenog nemačkom komandantu u Srbiji (Isto, Mikroteka, Nav 7 N - O - 501, r. 258, s. 001024-34). S. Kerkez, n.d., 602 - Na dan 16. avgusta 1944. izbeglice i preseljenici su - po kraju odakle su stigli - poticali: iz NDH je izbeglo i preselilo se u Srbiju 118.167 lica; iz Mađarske 24.931 lice; iz Bugarske 42.065 lica; iz Crne Gore i Albanije 48.808 i iz Slovenije 6.175 lica (Vid., AJ, Komesarijat za izbeglice, f. 197 - Dnevni izveštaj, 16. avgusta 1944. godine, br. 171, Izvanrednog komesara za izbegliceTprESeljenike, T. Maksimović - predsedniku vlade M. Nediću). Izbeglice i preseljenici su bili ovako raspoređeni po okruzima: u Banatskom 9.287; Kragujevačkom 11.047; Kraljevačkom 7.462; Valjevskom 9.034; Zaječarskom 12.180; Beogradskom 17.293; Kruševačkom 10.177; Leskovačkom 21.225; Mitrovačkom 15.029; Moravskom 13.431; Niskom 17.712; Požarevačkom 11.610; Užičkom 7.390 i Sabačkom 23.922, teugmduJBjajgradu 53.326, uz 19 pridošlica i 865 lica smeštenih u karantin (ukuprtöT4LÜITlica). Radi se o evidentiranim licima, dok je broj neevidentiranih bio znatno veći - S. Kerkez, n.d., 602.

Dalmaciju, pod okrilje italijanskih okupatora koji su vidno iskazivali svoj navodni srbofilski stav, iza kojega su stajale određene političke motivacije nalaženja protivteže NDH a sa početkom narodnih ustanaka i mogućnost manipulacije izbeglicama protiv ustaničkih snaga. Bežali su naročito predratni srpski prvaci, političari (narodni poslanici, popovi, senatori, trgovci, ugledniji domaćini itd.), koji su najpre bili izloženi udaru, jer su ustaše težile obezglavljenju naroda i predupređenju otpora. Ustaše su odbacivale NDH kao državu više nacija, to jest nacionalnih manjina. Uz nacionalne suprotnosti išla je i verska netrpeljivost „katoličkih Hrvata" prema pravoslavcima i „muhamedanskim državljanima". Ustaški režim je sa stotinama hiljada Srba na svojoj teritoriji uništio gotovo sve Jevreje.[55] Žrtve ustaških progona nalazile su se u stanju moralne posustalosti, depresije, straha, uznemirenosti i nepribranosti u prvi mah, ne shvatajući uzroke masovne ustaške krvoločnosti. Pod ustaški nož dolazili su ne samo odrasli muškarci već i žene, starci, deca u kolevkama. Neviđeni progoni srpskog življa izazivali su kod žrtava refleks samoodbrane i prikrivene težnje za odmazdom, uzvratom, koje će srpski građanski prvaci pod italijanskom zaštitom sve više razgorevati. Bekstva u šume postajala su jedini način da se spasi goli život, naročito onih daleko od granica Srbije.

Prvi masovni pokolj Srba u NDH izvršen je u 27. i 28. aprila 1941. u selu Gudovcu, pored Bjelovara. Pokolji su nastavljeni maja 1941. u kotaru Vojnić i u Glini. Ustaška klanja dobila su velike razmere u Hercegovini juna 1941, u Lici, Kordunu, Baniji i Bosni jula 1941. godine. Ustaše su istrebljivanje Srba u Bosni i Hercegovini otpočele u krajevima gde je muslimansko stanovništvo bilo brojnije, odnosno u većini. Reč je o srezovima: Bihać, Cazin, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Prijedor, Sanski Most, Ključ. U Bihaću i okolini poubijano je oko 12.000 Srba. Početkom avgusta ubijeno je oko 3.000 Srba iz Sanskog Mosta i okoline. Na području Kupresa tokom avgusta 1941. ubijeno je oko 6.000 Srba. Slično je bilo u ključkom, delu jajačkog sreza, kao i na području drugih krajiških srezova. Klanja Srba vršena su na celom prostoru Bosne - od Une do Drine.[56]

Žrtva je bila i Srpska pravoslavna crkva. Samo u Bosni i Hercegovini 1941. poginulo je oko 100 sveštenika, među kojima mitropolit dabro-bosanski Petar Zimonjić i episkop banjalučki Sava Jovanović Platon. Deo sveštenika je zatvoren ili prebegao u Srbiju, među njima episkopi zahumsko-hercegovački i zvorničko-tuzlanski Nikola Jokanović i dr Nektarije Krulj. U Banjalučkoj, Gornjokarlovačkoj, Dabro-bosanskoj, Dalmatinskoj, Zagrebačkoj, Zvorničko-tuzlanskoj, Zahumsko-hercegovačkoj i Pakračkoj eparhiji, koje su bile na tlu NDH, ubijeno je 219 sveštenika, monaha i veroučitelja u periodu 1941-1945. godine.[57]

55) J. Romano, n.d., 91-131. - Prema ovom istraživaču u NDH je stradalo od 39.500 koliko ih je na tom teritoriju živelo 30.500 ili oko 75%.

56) E. Redžić, Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslovenske istoriografije, Sarajevo, 1989, 29.

57) Srpska pravoslavna crkva 1920-1970. Spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja srpske patrijaršije, Beograd, 1971. 191 - Veljko Đurić navodi 196 žrtava SPC u NDH,

Pogromi nad Srbima u NDH, naročito u nacionalno i verski mešovitim krajevima (Bosna i Hercegovina, Lika, Kordun, Banija, Gorski kotar), dobili su takve razmere da su ugrožavali opstanak celog srpskog naroda. Izvršioci su mobilisani iz redova klerofašista, fanatizovanih, pripremljenih psihološki na najcrnje sadističke obračune sa svojim „susedima", samo zato što su druge nacije i vere. Među glavnim propagandistima u vrhu ustaškog terorističkog aparata nalazili su se Mile Budak, Mladen Lorković, Aleksandar Seitz, Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Matija Kovačić, Viktor Gutić, Milovan Žanić, Mate Frković, Mirko Puk i drugi. Srbi smešteni u zatvore i logore kvalifikovani su kao „četnici". Ustaška „sabirališta" punjena su Srbima, Jevrejima, hrvatskim antifašistima. Stravični logori, koji će postati „planete smrti" narednih godina (Jasenovac i Stara Gradiška), stvoreni su u leto 1941. godine. Tehnologija smrti poznaje sve vidove bestijalnosti (klanje kao stoke, rezanje delova tela, vađenje očiju i nizanje očiju u vidu đerdana itd.), spaljivanje u crkvama, bacanje u jame. Nije se pravila razlika između muškaraca i žena, mladih i starih; ubijana su čak i odojčad. Tzv. leteće ustaše, sastavljene od najgoreg ološa, pod izgovorom da čiste teren od četnika, činili su nad mirnim srpskim stanovništvom „životinjske grozote". Pravoslavne crkve su spaljivane, kao što pokazuje primer Bastasa i Spasovaca. Poglavnik je cinično primećivao da su takve pojave tipične za svaku „revoluciju", imajući u vidu i Hitlerovu podršku da je vreme da se raščisti sa neprihvatljivim nacionalnim nasleđem, iako su kasnije Nemci zbog posledica genocida pokušavali da zaustave ovaj krvoločni talas pacifikacijom prostora. Krvavo ustaško postupanje praktično je teralo srpski narod u borbu za spašavanje golih života.

Drugi izlaz nalazio se u bekstvu preko Drine u Srbiju ili u Dalmaciju pod italijansku zaštitu. Srpski prvaci tražili su od Italijana da se ugrožena područja pripoje Italiji ili da se Italija izbori za autonomiju Srba u Hrvatskoj pod italijanskim pokroviteljstvom.[58)] Ovaj zahtev teško je mogao biti usvojen bez podrške Nemačke, koja je branila suverenitet NDH, pretpostavljajući italijansko-ustaškim protivurečnostima stabilnost nemačko-italijanskih odnosa. Nemačko-italijanski savez bio je, po Joahimu Ribentropu, alfa i omega nemačke politike, koji se postulat nije smeo ugrožavati zbog nekih perifernih pitanja.[59)] U italijanskom zauzimanju za Srbe ne treba tražiti nikakav altruizam već sasvim realne interese nalaženja protivteže NDH u zaleđu jadranske obale i u unutrašnjosti, borbe za povoljnije ekonomske interese u zaleđu (drvo, ugalj, gvožđe), slabljenja NDH kao prepreke italijanskom

utvrđujući isključivo sveštenike koji su ubijeni od ustaša, za razliku od prethodno navedenog broja koji obuhvata ukupne žrtve (okupatora i drugih) - V. Đurić, Ustaše i pravoslavlje, Beograd, 1989, 115-117.

58) Đ. Stanisavljević, Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine, Istorija XX veka, IV, 1962, 18-19, 32.

59) B. Krizman, Iz tajne prepiske S. Kasche - J. v. Ribentrop 1941-1945, VUS br. 1305, 14. maj 1977.

prodiranju u Podunavlje, a pre svega neutralisanje mogućnosti otpora mešanjem u srpsko-hrvatske odnose, preuzimanja uloge arbitra, što je odgovaralo italijanskoj okupacionoj upravi sklonoj razrešavanju složenih međunacionalnih odnosa diplomatskim putem. Tzv. srbofilski kompleks italijanske politike, ima, dakle, svoju konkretnu političku suštinu. Razgorevanjem ustanka progonjenih Srba, ova politika dobiće i drugu značajnu dimenziju koja se ogledala u mogućnosti cepanja ustaničkog fronta poštedom italijanskih vojnih snaga. Srpskofilsku politiku Italijana podsticale su žrtve ustaša kao jedinu odbranu, ali i brojni italijanski emisari i agenti ubacivani u ustaničku pozadinu, sa ciljem da je razriju. Srpski prvaci nastojali su pomoću Italijana da obezbede povratak Hrvatske južno od Kupe i Save pod vlast Italije, pa i da se u budućnosti voljom Rima osigura stvaranje autonomije Dalmacije i Like.

Pod pritiskom ustaških zuluma narod srpskih sela istočne Hercegovine oko Nevesinja, Gackog, Bileće, Trebinja, Stoca, Ljubinja i drugih mesta napuštao je svoja staništa i sa pokretnom imovinom tražio spas u zbegovima na hercegovačkim planinama - Babi, Sniježnici, Viduši, Bijeloj Gori, Babunima, Iliji, Sitnici i drugima. Na ustaške zločine odgovoreno je ustankom, 3. juna 1941. godine. Ustanak je bio spontan, samoodbrambeni, prvi masovnih razmera u Jugoslaviji, određen uslovima opstanka. Počele su borbe sa ustaškim lokalnim snagama, ali i sa većim formacijama poznatog koljača Jure Francetića. Ustanak je dobio na snazi dva dana posle napada Nemačke na SSSR, kada su se pokrenula srpska sela oko Nevesinja i Gacka. Ustaše su se zatvorile u gradove, a većina srpskog življa srezova istočne Hercegovine našla se toga leta u zbegovima.[60]

Ustanci u Hercegovini i Bosanskoj krajini izbili su pod uticajem ustaškog terora, ali je na njih uticala i ustanička tradicija borbe za opstanak i slobodu koja je živela u svesti srpskog naroda.

Kao i u Hrvatskoj, ustanak u Bosni i Hercegovini začinjao se u znaku ustaških divljanja protiv Srba, koji su nalazili spas bekstvom u šume, zbegove i u organizaciji samoodbrane. Najjače ustaško uporište nalazilo se u zapadnoj Hercegovini, gde su desničarske snage HSS i klerofašistički elementi preovlađivali još od pre rata. U uslovima NDH nacionalno i verski raznovrsna Bosna i Hercegovina postale su, sa nasleđenim protivurečnostima, plodno tlo za nova podvajanja, mržnje, buđenje atavizama dalje i bliže prošlosti. Ustaški program likvidacije

[60] Zbegovi su u Hercegovini nastali juna 1941. godine. Seljaci su napuštali ugrožena staništa i sa porodicama i pokretnom imovinom priključivali se ovom ili onom zbegu. Najveći zbegovi su bili u Iliji i na prostoru Zelenkovca, u blizini Trebinja, kao i na drugim planinama: Babi, Sniježnici, Viduši,.Bijeloj Gori, Babanima, Hrgudu, Beždjeju i Sitnici. Smeštaj naroda je bio pod vedrim nebom, a stoka se čuvala u krdu. Najteže je bilo s vodom jer su planine bile bezvodne. Obezbeđenje zbega je bilo jedan od svakodnevnih zadataka. Na sličan način su nastajali i zbegovi u Hrvatskoj i Bosanskoj krajini. Zbeg Ilija je bio sastavljen od naroda iz tri sreza: ljubinjskog, trebinjskog i stolačkog. - Vid. R. Bulatović, Narodna privreda Bosne i Hercegovine u oslobodilačkom ratu 1941-1945, Beograd, 1984, 75-79.

Srba sinhronizovao se sa ustaškom panhrvatskom koncepcijom „kroatizacije" Muslimana, koji su u skladu sa Starčevićanskim idejama bili čisto evropsko plemstvo, nacionalno Hrvati, „hrvatska pasmina" koja nema ništa sa „muhamedanskom pasminom". Pretvaranjem Muslimana u Hrvate, a na drugoj strani pravoslavaca u katolike, bilo je izraz „nacionalno-klerikalne dihotomije prekrštavanja".[61)]

Nezavisna Država Hrvatska suočila se tek nakon obrazovanja sa snažnim ustancima u Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koji su uglavnom istovremeno izbili, potresajući njene ionako neučvršćene temelje. Napad na Drvar, 27. jula 1941, označio je početak ustanka. Čak i onamo gde je ustanak bio najbolje pripremljen - kao u Drvaru, na Kozari, u Bosanskom Petrovcu - probijala je stihija. Seljaci, dojučerašnje žrtve ustaša, nisu mogle zaboraviti njihove zločine. Tražili su da se borba proširi i na „Turke", podrazumevajući pod tim Muslimane. Krajem jula i početkom avgusta 1941. došlo je do prvih akcija ustanika u Podlugovima, kod Sarajeva, na Romaniji, na Trebeviću, u tuzlanskoj oblasti, u predelu Birča. Ustanak je naglo izbio i brzo se proširio u srpskim naseljima istočne Bosne.[62)]

Stihijni elementi pokreta srpskih seljaka u odbranu golog života našli su literarnu obradu u „Prolomu" Branka Ćopića. Stepen zaslepljenosti srpskih seljaka ogledao se i u tome da su se i italijanski „bersaljeri" (koji su nosili perje na kapama) izjednačavali sa Turcima, ili fašisti sa crnim fesovima. Od otpora je zavisio život. Branko Ćopić je ujesen 1941. pretočio to saznanje u masovku: „dosta nas je dušman klao, dosta nas je teror trao. Mnogu braću i očeve pobili su ko zečeve. Sad želimo da pokažemo da klečeći ne ginemo". Tradicionalni koren otpora izražen je u stihu: „Omladinci roblje nisu, naši stari hajduci su. Ovo je zemlja hrabrih ptića, mi smo djeca Obilića"... „Gavrilo nas Princip zove na odbranu zemlje ove."[63)]

„Ruski faktor" je takođe nezamenljiv u srpskom ustaničkom pokretu. Posle 22. juna hercegovačkim ustanicima priviđali su se od italijanskih aviona sovjetski. Otpor srpskog naroda ustaškom nasilju shvaćen je kao sudbonosna borba dve nepomirljive strane. U Hercegovini se pevalo: „Zaratile dvije velesile, NDH i srez Nevesinje". Mešala se nada u pobedu Rusije, koja nije razlikovana od SSSR-a i Staljina i koja nije mogla da ne donese - kao i uvek slovenskoj raji - oslobođenje. Ona je sada imala zaštitnika u „Rusiji", koju je komunistička propaganda predstavljala kao nepobedivu silu. Ćopić je stihom sublimisao ova mešovita osećanja ustanika srpskih krajeva: „Poslednja se bitka bije, sjever duva iz Rusije, Beskrajna je naša vjera u orlove sa sjevera".

61) Sem prisvajanja Muslimana, ustaše su idealizirale hrvatsku istoriju i sebe predstavljale kao pokret sa dubokim istorijskim korenima, sežući od Petra Svačića do bega Gradaščevića - F. Jelić-Butić, Ustaše i NDH 1941-1945, Zagreb 1977, 137.

62) Vid. Z. Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Tuzla, 1983, 133-185.

63) Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945, Sarajevo, 1885.

Slovenska nota je u komunističkoj projekciji bila prožeta duboko usađenim sadržajima proleterskog internacionalizma, koji je za svetu stvar Sovjeta tražio da se gine do poslednjeg borca. Iz prepiske rukovodećih komunista Bosanske krajine, u leto 1941, vidi se bezumna ideja da je bolje da pogine deset hiljada ustanika nego hiljadu „Rusa", pripadnika Crvene armije, u bitkama za Žitomir.

Komunistički izvori iz 1941. nedvosmisleno pokazuju da su pokolji srpskog stanovništva, ugrožavajući samo biće srpskog naroda, uticali na izbijanje ustanaka u nacionalno mešovitim krajevima. Tito je javljao 23. avgusta 1941. Kominterni da je masovni ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, Lici i na Kordunu, nastupio „zbog strahovitog zverstva Pavelićevih ustaša".[64] Moša Pijade je januara 1942. sintetizovao ustaške zločine u sledećoj formulaciji: „13. U čitavoj istoriji srpskog naroda nezapamćeni zvjerski pokolji koje su nad Srbima, nad srpskim ženama i djecom, izvršile ustaške bande u Bosni i Hercegovini, daleko nadmašivši zvjerstva nekadašnjih šuckora, podigli su srpski narod u Bosni i Hercegovini protiv hrvatskih ustaša i njihovih pomagača među muslimanima". Da Ante Pavelić, veli jedan od uticajnih učesnika, Vladimir Velebit, „nije vodio strahovito glupu politiku u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, mi nikad ne bismo pokrenuli srpske mase na ustanak".

Komunisti nisu gubili iz vida slobodarsko i antiokupatorsko raspoloženje porobljenog naroda, kao ni pojavu pojedinaca i grupa rodoljuba koji se nisu mirili s ropskim odnosom prema okupaciji. Na prostoru bivše Jadranske divizije u posleaprilskim elanima Italijani su konstatovali nastavljanje otpora. Odbrambeni stav bio je uslovljen zlikovačkim nastupom ustaša. Kod Sanskog Mosta, u Bosanskoj krajini, otpor ustašama maja 1941. izazvao je protivakcije Nemaca, a juna 1941. izbio je ustanak u Hercegovini. Opšti ustanak srpskog naroda u Hercegovini nastupio je usled „strahovitog masovnog pokolja nad Srbima u kome su muslimani ovih krajeva prilično masovno učestvovali". Ogorčenost ljudi u nevesinjskom srezu bila je tolika da su postavljali pitanje: „Mi ili Turci". Najveći pokolji nad Srbima izvršeni su u stolačkom, ljubinjskom i gatačkom srezu. „Pod utiskom tih pokolja i pod uticajem lažnih vijesti" - stoji u jednom izveštaju Uglješe Danilovića - „da su tobože došli Crnogorci i da su doletjeli ruski avioni, izbio je spontano ustanak u nevesinjskom srezu, jednom dijelu bilećkog i gatačkog sreza..." Nasuprot komunistima, deo ustanika koji se u dokumentu proizvoljno naziva „kulačkim elementom" ili „reakcionarnim anglofilskim elementom" hteo je da se okrene istrebljenju muslimana, to jest da tekuću borbu pretvori u „krstaški rat protiv islama". Danilović navodi dva faktora od uticaja na tok događaja. „Prvo, to su ljudi koji su ili sami preživjeli jame ili im je cjelokupna porodica poklana. Ovi su bili najaktivniji u klanju i oni su prvi pokolj na Dabru i izvršili. Drugi faktor bio je taj što su ovo granični krajevi gdje pljačka i paljenje neprijatelja

[64] A. CK SKJ, Fond CK KPJ - Kl, 1941/3.

(muslimana) postoji kao tradicija. Osim toga, sadistička ubistva koja su u masi izvršena nad Srbima u gatačkom, Ijubinjskom i stolačkom srezu izazvali su nečuvenu mržnju prema muslimanima. Pričalo se da su ustaše na Berkovićima kuvali djecu i nagonili njihove majke da ih jedu, a poslije ih ubijali, silovali djevojke i žene itd. Kažu, biti ubijen metkom to je značilo sreću. Svi zločinci koji su počinili ta djela bili su domaći muslimani, a gotovo u svim djelovima istočne Hercegovine muslimani su masovno pristajali uz ustaše".[65] U drugoj etapi borbe, avgusta 1941, ubistva muslimana, naseljenih na imanjima pobijenih ili odbeglih Srba, imala su za posledicu jačanje uticaja „pogromaških elemenata, kod Srba", a na drugoj strani stavljanje muslimana u celini nasuprot ustanicima.

Ustaško nasilje pokrenulo je Srbe na ustanak, ali je ustanički talas imao za posledicu nastavljanje, pa čak i pojačavanje ustaškog terora nad nezaštićenim stanovništvom.

Iskustvo iz 1941. potvrdilo je iskustva iz bliže i dalje prošlosti da su krvološtva i težnja za zatiranjem srpskog naroda najjače bila ispoljena u pojedinim oblastima koje nisu bile slučajno izabrane za početak nacionalnog i verskog „čišćenja". Na tim prostorima najpre se oglasila ogromna mržnja prema srpskom narodu. Reč je o Bosanskoj krajini, istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni. Bosanska krajina se nalazila na pragu Zagreba, bila je granični prostor Bosne prema Hrvatskoj, dok je istočna Bosna graničila sa Srbijom, odeljena starom granicom reke Drine.[66] U graničnim krajevima prema Srbiji srpski živalj se okretao Srbiji i crpeo snagu dodirom sa maticom. Narod istočne Hercegovine oslanjao se, tradicionalno, na Crnu Goru i sačuvao je tradiciju borbe za nacionalnu slobodu. „Bosanska buna" i „hercegovačka puška" iz prošlog veka još su živele u svesti ljudi ovih krajeva. Srpski narod Bosne i Hercegovine sa oduševljenjem je prihvatio ujedinjenje 1918. godine, odupirao se deobi i cepanju Bosne 1939, a pogotovu njenom pripajanju Hrvatskoj. U Bosanskoj krajini posle 1918. kandidovali su se istaknuti prvaci Radikalne stranke i Saveza zemljoradnika, Nikola Pašić i Jovan Jovanović Pižon. Pašić je u Krajini dočekivan kao božanstvo. Likvidacijom srpskog življa u ovoj mešovitoj oblasti žurilo se kako bi se ona što pre uključila u hrvatski etnički prostor, u skladu sa koncepcijom nacionalno čiste države, iskorenio prkos srpskog sveta, ugušila slobodarska tradicija i srpsko nacionalno saznanje, smanjila izrazita srpska prevlast u Bosanskoj krajini. Otuda i najveća ustaška ovlašćenja poznatim koljačima i inspiratorima zločina: stožerniku Viktoru Gutiću u Banjaluci, velikom županu Ljubomiru Kvaterniku u Bihaću, na području istočne Bosne Juri Francetiću, u istočnoj Hercegovini Ivanu Herenčiću i Miju Babiću, bliskim Pavelićevim saradnicima u emigra-

[65] Izveštaj Uglješe Danilovića iz Hercegovine, septembra 1941 - Izvori za istoriju SKJ, Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knj. 1 (priredio Radomir Vujošević), Beograd, 1985, str. 15.

[66] E. Redžić, n.d., 29-30.

ciji.[67] Za razliku od Birča i Vlasenice, gde je ustaški teror bio najjači, slabije se ispoljavao u predelima Majevice, Semberije i Bosanske Posavine, budući da su ovde Srbi bili izmešani sa Muslimanima i Hrvatima. U istočnoj Hercegovini trebalo je radikalno izmeniti nacionalnu strukturu uz granicu sa Hercegovinom. Enver Redžić vidi u hercegovačko-crnogorskoj granici poprište pravoslavno-muslimanskih sukoba u dugom trajanju, koje su naizmenično donosili gubitke čas jednoj čas drugoj strani. Vekovni sukobi „krsta i polumjeseca" na ovoj međi bili su podloga na kojoj se izgradila tradicija uzajamne netrpeljivosti, koja se naročito pogubno iskazivala u ratnim vremenima i prvim poratnim „pobjedničkim" godinama. Muslimanski živalj podržavao je ustaše na protivhrišćanskoj tradiciji Muslimana, koja je od kraja 19. veka bila obeležena izrazitom srbofobijom. Oštrica nacionalne konfrontacije nije ovu lišila verskog karaktera nego je, šta više, „muslimanski vjerski sindrom u njoj postao još militantniji".[68]

Okupator i vazalni Savet komesara

Odnos Nemaca prema narodu Srbije može se videti od prvog dana okupacije i zavođenja vojne uprave strogim odredbama koje su zabranjivale rad i osnivanje političkih, kulturnih, sportskih i drugih organizacija; javne skupove, povorke i druge srodne manifestacije. Pod udar nemačkih vojnih i upravnih propisa dolazilo je podstrekavanje na nemire i štrajkove, cepanje okupatorskih plakata i objava, uvreda pripadnika Vermahta.

Nemačka vojna sila nemilosrdno je reagovala od prvog dana zavođenja vojne uprave na tlu Srbije. Štab 11. nemačkog armijskog korpusa 27. aprila 1941. izdao je zapovest, prema kojoj se imao streljati svako ko se zatekne pod oružjem. Predviđeno je uzimanje talaca u krajevima u kojima dođe do otpora nemačkoj oružanoj sili i streljanje u slučaju da se nemiri ponove. '

Nemci su zabranili slušanje stranih radio-stanica.[70] Na najgorem glasu kod Nemaca i kolaboracionista je bio Radio-London, kome se pripisivalo širenje zabluda i zavođenje Srba na pogrešan put. Naredba o zabrani slušanja emisionih stanica od 27. maja 1941. predviđala je stanice koje su se mogle slušati, među kojima su precizno navedene sledeće: Radio-Beograd i Zemun, radio-stanica protektorata Prag, Brno i Moravska Ostrava, velike radio-stanice „Dunav", „Višnja" i Luksemburg, radio-stanice Varšava i Krakov i radio-stanice Pariz.[71]

67) Isto, 27-28.
68) Isto, 28.
69) Obaveštavajući stanovništvo Srbije 22. aprila 1941. da je preuzeo dužnost vojnog zapovednika, general Helmut Ferster stavljao je do znanja da će svako ko se ne bude pokoravao njegovim naređenjima, sabotirao ili vršio krivična dela odgovarati po ratnim zakonima - Zbornik NOR, tom XII, 1, dok. br. 8.
70) Naredba generala Ferstera od 27 maja 1941.
71) Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. br. 91.

Maja 1941. na tlu vojnookupirane Srbije uvedeno je krivično pravo, koje je davalo gotovo neograničena ovlašćenja izvršnim organima okupatora i kolaboracionista u primeni kaznenih odredaba.[72]

Nemci su zaveli sistem totalne kontrole u Srbiji. Kontrola je obuhvatala poštu, telefon, telegraf, pisma, telefonske razgovore. O stepenu predostrožnosti govori podatak da je izdato naređenje da se pobiju čak i golubovi pismonoše. Vlasnici sprava za umnožavanje bili su obavezani da okružnim komandama - krajskomandanturama prijave sprave koje su posedovali (rotacione mašine, šnelprese, tiglove itd.). Delatnost štampe i izdavačka delatnost normirane su uredbodavnim putem maja, odnosno jula 1941. godine. Niko nije mogao obavljati uredničku dužnost ako prethodno nije bio upisan u staleški spisak Srpskog novinarskog udruženja, koje je - polazeći od rasističkih merila - zabranjivalo da urednički poziv vrše lica jevrejske i ciganske pripadnosti, uključujući lica koja su bila oženjena Jevrejkom ili Cigankom. O strogosti cenzure i preventivne kontrole najbolje govori to da periodična publikacija nije mogla biti štampana pre prethodnog odobrenja Propagandnog odelenja „S" kod Vojnog zapovednika, a za materijal propagandističkog karaktera (brošure, plakati, leci, itd.) odobrenja Vojnog zapovednika.[73]

Karakteristika nemačke kontrole imala je, sem uobičajenih mera vezanih za okupacioni režim, više izvanrednih karakteristika na koje treba skrenuti pažnju: bila je apsolutna, pomognuta dopunskom, ali u suštini sekundarnom kontrolom kolaboracionističkih organa; nosila je preventivna obeležja, jer se ništa nije prepuštalo slučaju; odisala bezobzirnom oštrinom koja se ispoljila od prvog dana posedanja srpske teritorije; imala u svojoj kalkulaciji uračunati rizik iz iskustva vezanog za obaranje namesničkog režima, a posebno rasno diskriminacione odredbe usmerene protiv Jevreja i Cigana. Na meti su posebno bili i masoni, u skladu sa opštim nemačkim stavom prema svetskoj masoneriji i „kamufliranim anglofilima". U Beogradu su posle aprilskog poraza boravili admiral Kanaris, šef nemačke vojnoobaveštajne službe (ABVER-a) i Rajnhard Hajdrih u cilju da podstaknu likvidaciju engleske obaveštajne mreže u Srbiji.[74] Sredinom maja 1941. obrazovana je

72) AVII, Nda, kut. - 53, Reg. br. 15/2-1, 134. - Navedeno prema SI. Kerkez, n.d., u rukopisu.

73) Pored stroge i centralizovane cenzure vojnookupacioni režim je preduzeo mere da evidentira sve sprave za štampanje i umnožavanje. Naredba o obaveznom prijavljivanju štamparskih i umnožavajućih sprava od 9. maja 1941 (List uredbi vojnog zapovednika u Srbiji br. 4, 16. maj 1941) obuhvatala je obaveznu prijavu komandanturama rotacionih mašina, šnelpresa, tiglova, zec mašina svih vrsti, ručnih sprava za slaganje.

' B. Božović, Obaveštajne službe nemačkog okupatora u Beogradu, Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd, 1971, 103-4. - Pa i misija poverljivog Ribentropovog čoveka u Srbiji Edmunda Vezenmajera pokazuje koliki je značaj nemački vrh poklanjao likvidaciji „zavereničkog društva", koje je iz te zemlje, po njemu, širilo nemire. Računalo se da Nemcima najbolje u tome može pomoči A. Pavelić koji bolje od drugih poznaje „zavereničku kliku" i organizacije „Crne" i „Bele ruke" - Bogdan Krizman, Iz tajne prepiske S. Kasche - J. Ribentrop 1941-1945, VUS br. 1300 i 1301 od 9. i 16. travnja 1977.

posebna istraživačko-anketna komisija za ispitivanje pozadine 27-martovskog prevrata. Odobrenje za pokretanje istrage dao je Ribentrop, a Feliks Bender, poslanik nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu, obrazovao je komisiju u kojoj su se nalazili: Tanasije Dinić, kao predsednik, te Đorđe Perić i Mihajlo Đorđević, koja je u istrazi ispitala više političara, među kojima Aleksandra Cincar Markovića, Dimitrija Ljotića, generale Petra Pešića i Petra Košića, bivšeg guvernera Narodne banke Mitka Košića, Živka Topalovića i druge ličnosti. Zaključak ove ankete je da krivica pada na izazivače prevrata. Treći rajh je koristio rad ove komisije u propagandne svrhe, nastojeći da optuži kraljevsku vladu i Dušana Simovića zbog zaključenja ugovora sa SSSR-om.[75)] Događaje, koji su ranije zaokupljivali nemačku pažnju, sustizali su drugi, a akteri 27. marta uglavnom su se nalazili u inostranstvu, tako da je istraga, sem pomenute propagandne funkcije, ostala bez efekta.

Savet komesara ili komesarska vlada Milana Aćimovića ustanovljen je 1. maja 1941. godine, dakle 13 dana posle zaključenja kapitulacionog akta, iako su pregovori za stvaranje kvislinške vlade počeli ranije, kao što se vidi iz nemačke prepiske. Prema nemačkim izvorima od 18. aprila 1941, Dragiša Cvetković, koji se nalazio u Nišu, predlagao je nemačkim predstavnicima da u Beogradu obrazuje vladu sa bivšim namesnicima Radenkom Stankovićem i Ivom Perovićem, misleći očigledno na neku jugoslovensku vladu, samim tim što je sebe smatrao ustavnim predsednikom vlade.[76'] Obrazovanje komesarske vlade išlo je preko komandanta Srbije, a kao glavni kandidati pojavljivali su se Dimitrije Ljotić i Milan Aćimović, i jedan i drugi poznati kao pronemački raspoloženi predratni političari i ministri. Aćimović je bio čovek antikomunističkih ubeđenja, profesionalni policajac, koji je i u poslednjoj vladi Milana Stojadinovića obavljao dužnost ministra unutrašnjih poslova. Iz literature na srpsko-hrvatskom koja je izlazila u inostranstvu proizilazi da su i Ljotić i Aćimović uslovljavali svoje prihvatanje vođenja „civilne uprave", tražeći, pre svega, da se poštuju odredbe međunarodnog prava, nacionalno zakonodavstvo i sudstvo, da domaća uprava raspolaže svojim finansijama, da Srpska pravoslavna crkva nesmetano nastavi rad sa svojom organizacijom, da se članovi srpske civilne uprave zovu komesarima i smatraju advokatima naroda pred okupacionim vlastima, da se u crkvama za vreme službi pominje ime kralja i patrijarha, da se privatna, crkvena i državna imovina poštuju.[77'] Nemci su dali prednost Aćimoviću, kao stručnjaku za pitanja bezbednosti, čoveku praktičnijem u odnosu na ideološki opterećenog Ljotića. A i Dimitrije Ljotić je smatrao da on nije pogodna ličnost za predsednika srpske vlade, kao

75) Zapisnik o saslušanju Tanasija Dinića od 21. februara 1946, Dosije T. Dinića, Arhiv Sekretarijata unutrašnjih poslova Srbije (ASUP). - Navedeno prema M. Borković. Kontrarevolucija u Srbiji, Kvislinška uprava 1941-1944, knj. 1, Beograd, 1979, 51.

76) M. Borković, n.d., 25-26.

77> Boško Kostić, Za istoriju naših dana, Lil, 1949, 19.

čovek koji Nemce smatra prijateljima srpskog naroda, a koji je u to teško ubediti; smatrao je da takvo mesto pripada „jednom neistrošenom čoveku sa svestrano priznatim autoritetom i udarnom snagom".[78]

Aleksandar Cincar Marković nije prihvatio da uđe u „srpsku civilnu administraciju", iako je učestvovao u razgovorima, davao savete i bio konsultovan.

Savet komesara imao je strukturu vlade sa komesarima - ministrima, koji su stajali na čelu odgovarajućih resora. Aćimović je zauzeo položaj predsednika Saveta i komesara za unutrašnje poslove, dok su ostali komesari bili: za Ministarstvo prosvete - Risto Jojić, za Ministarstvo pravde - Momčilo Janković, za Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona - Dušan Pantić, za Ministarstvo građevina - Stanislav Josifović, za Ministarstvo privrede - inž. Milosav Vasiljević, za Ministarstvo socijalne politike - dr Stevan Ivanić, za Ministarstvo finansija - Dušan Letica, za Ministarstvo saobraćaja - Lazar Kostić i za Ministarstvo ishrane - Jeremija Protić. S obzirom na lišenost Srbije državnih atributa i pomoćni vazalni status komesarske vlade, u njenoj strukturi nije postojalo ministarstvo spoljnih poslova. Nemačka nije davala Srbiji status subjekta u međunarodnim odnosima, kao NDH, čak i za vreme Nedićeve uprave. Komesari su pripadali raznim političkim strankama, ali među njima nije bilo markantnijih ljudi iz javnog života pre rata. Ljotićev „Zbor" u vladi su predstavljali Milosav Vasiljević i Stevan Ivanić. Van vlade je ostao i Aleksandar Cincar Marković, ministar inostranih poslova u Cvetkovićevoj vladi, potpisnik akta u Dvorcu „Belvedere", kao i potpisnik Odredaba o izvršenju primirja. Mada uvažavan od Nemaca i često pozivan na konsultacije, Aleksandar Cincar Marković nije javno i direktno bio angažovan u poslovima kvislinške vlasti. Ima istoričara koji smatraju da su Ljotić i Cincar Marković više voleli da ostanu „u senci", vukući poteze iza scene.[79]

Aćimovićeva komesarska vlada je, u suštini, bila izvršno-upravni organ vojnookupacione uprave, administrativno-politička osnova za lakše ostvarivanje okupacionih zadataka, pre svega tekućih upravno-privrednih i propagandno-političkih zadataka. O karakteru ove vlade najbolje govori ključna pozicija Milana Aćimovića, u vladi kao predsednika Saveta i ministra unutrašnjih poslova. Pitanje bezbednosti za Nemce je bilo najvažnije, a „prvi komesar" čovek od najvišeg nemačkog poverenja. Pomoću ove vlade preuzet je i nastavio sa radom predratni upravni aparat: banovine - Dunavska, sa sedištem u Smederevu; Moravska, sa sedištem u Nišu i Drinska, do juna 1941. sa sedištem u Valjevu a zatim u Užicu; obnovljen je rad i sreskih načelstava u preko 110 srezova, opštinskih uprava, žandarmerije, katastarskih i poreskih uprava.

[78] Ljotića su naročito podržavali Đorđe Perić i Danilo Gregorić.

[79] Aleksandar Cincar Marković nije želeo da uđe u Savet komesara. Odbio je ponuđeni resor prosvete. Nemački funkcioneri: Feliks Bencler i Fajne koristili su Markovićevo poznavanje Balkana i konsultovali ga po tim pitanjima.

Žandarmerija je posle okupacije bila razoružana, a deo žandarma našao se u zarobljeništvu. Ranije žandarmerijske stanice opljačkane su i napuštene. Do sredine maja 1941. na dužnost se javilo 1.779 žandarma i 153 aktivna žandarmerijska oficira. Privremeno su obrazovani štabovi Dunavskog i Drinskog žandarmerijskog puka i žandarmerijske čete sa vodovima i žandarmerijskim stanicama. Komanda srpske žandarmerije osnovana je tek 22. juna 1941, pod privremenom komandom potpukovnika Jovana P. Trišića.[80)]

Za sve domaće organe vlasti bilo je obavezno izvršavanje nemačkih naređenja. Komesari su bili odgovorni predstavnicima odgovarajućih nemačkih odeljenja u Upravnom štabu komandanta Srbije. Upravne ustanove Srbije, koje je obnovio Savet komesara, stajale su pod operativnim rukovodstvom nemačkih feldkomandantura, krajskomendantura i ortskomandantura. Bez nemačke provere nije se mogao postaviti nijedan sreski načelnik. Zahtevi Aćimovića, postavljeni Nemcima pre' obrazovanja Saveta komesara, imali su uglavnom karakter formalnog uslovljavanja, bili vid smirivanja savesti, pokušaj stvaranja pred sobom i javnošću predstave da se ne radi o najobičnijim izvršiocima volje nemačke vojno-okupacione vlasti.

Cela zgrada okupacione i kvislinške vlasti počivala je na vojnoj sili pobednika. Nemačka vojna uprava Srbije organizovana je neposredno posle kapitulacije. Na njenom čelu nalazio se komandant (vojni zapovednik Srbije), koji je bio potčinjen Višoj komandi suvozemne vojske, a od početka juna 1941. Komandantu Jugoistoka, pod čiju su komandu dolazile sve redovne trupe i vojnopozadinski organi okupiranih teritorija na Balkanu. Prvi komandant Srbije bio je general Ferster, od početka juna general Šreder, koji je nastradao u avionskoj nesreći 24. jula 1941, s tim što ga je zamenio general Dankelman. Preko Vojnog štaba komandant Srbije ostvarivao je režim bezbednosti na okupiranoj prostoriji, a preko Upravnog štaba upravljao je zemljom i nadzirao kolaboracionističku vlast. Mreža oblasnih, okružnih i mesnih komandi prekrivala je Srbiju. Oblasne komandanture, obeležene brojevima, nalazile su se u Beogradu (599), Pančevu (610), Nišu (809), Užicu (816), a okružne komande - krajskomandanture (takođe označavane brojevima) u Petrogradu, Sabcu, Kragujevcu, Jagodini, Kruševcu, Kosovskoj Mitrovici, Valjevu, Zaječaru, Leskovcu. Mesne komande - ortskomandanture bavile su se poslovima javne bezbednosti i informativne službe. Vojnu silu poretka obezbeđivale su prvo divizije iz sastava armije general-pukovnika Maksimilijana fon Vajksa, dok krajem aprila i početkom maja nisu otpremljene na budući Istočni front, kada su ih zamenile tri posadne divizije (704, 714 i 717).

Štab generalnog opunomoćenika za privredu, sa Francom Nojhauzenom, na čelu, bivšim generalnim konzulom Trećeg rajha u Jugoslaviji,

[80)] Trišić je postavljen za v.d. komandanta žandarmerije 24. juna 1941. Prethodno je o svojoj nameri obavestio Dražu Mihailovića, koji se sa tim složio - J. Marjanović, n.d., 211.

bio je direktno povezan sa Berlinom, odnosno sa maršalom Geringom, koji je bio zadužen za sprovođenje nemačkog četvorogodišnjeg privrednog plana. Ova ustanova je sa dosta samostalnosti organizovala sistem privrednog iskorišćavanja okupiranog prostora.

O unutrašnjopolitičkim pitanjima okupirane Srbije starao se poslanik Feliks Bender, kao opunomoćenik nemačkog Ministarstva inostranih poslova. Mada se nalazio pri komandantu Srbije, odgovarao je svom ministru - Joahimu fon Ribentropu.

Obaveštajna i policijska služba imale su u Srbiji više centara, službi i ureda, već zavisno od toga o kojoj se grani službe radilo: ABVERU (vojnoobaveštajnoj službi) ili Službi glavnog ureda bezbednosti (RSHA), Kontraobaveštajna komanda - AST (Abwerstelle) imala je pod svojom komandom tajnu vojnu policiju - GEP (Geheimefeldpolizej) sa ekspoziturama u Kragujevcu, Sapcu, Nišu, Užicu, Kosovskoj Mitrovici. U okviru policije bezbednosti - SIPO nalazilo se odeljenje tajne državne policije - GESTAPO, koji je imao svoje ispostave u svim većim i manjim mestima Srbije. Pod nadležnošću SIPO nalazila se i Specijalna policija, koju je odmah posle okupacije obrazovao Dragomir Dragi Jovanović, kao izrazito nemački čovek, postavljen već 21. aprila 1941. za izvanrednog komesara Beograda. Poslovima bezbednosti bavila se i „Služba bezbednosti" (SD).

Glavni zadatak Saveta komesara sastojao se u tome da pridobije stanovništvo Srbije za politiku reda i mira, u stvari za poslušnost Nemačkoj, tako potrebnoj pred početak odlučujuće bitke na Istoku; da otkrije britanske agente i masone, da odstrani neprijatelje iz upravnog aparata i prosvete, posebno sa Univerziteta u Beogradu, za šta je bio zadužen Velibor Jonić, da razvije propagandu među narodom u službi ciljeva Trećeg rajha, da oživi privredni život i obezbedi što sistematičnije privredno iskorišćavanje Srbije. Među prvim dokumentima koje je Savet komesara izradio nalazio se Memorandum o obnovi Srbije i njenog privrednog područja.

Savet komesara obnovio je rad sudova i tužilaštva. Već 1. maja počeo je da radi Kasacioni sud, Upravni sud i Stalni izborni sud trgovačke komore, 2. maja Okružni i Apelacioni sud za grad Beograd, a 5. maja Sreski sud za vračarski srez i Trgovački sud za grad Beograd.[81]'

Aćimovićev Savet komesara nastojao je da po cenu služenja okupatorskoj sili obezbedi povoljniji položaj srpskog naroda u novom nemačkom evropskom poretku, u čiju se pobedu verovalo. S osloncem na Nemce zamišljeno je da se prošire ovlašćenja i postigne nacionalna integracija Srba na prostoru okupirane Jugoslavije, kao prvi korak u pravcu poboljšanja položaja Srbije u Hitlerovoj Evropi. Srbija je voljom nemačkog vrha 1941. do kraja bila degradirana u sistemu vazalnih režima, kojima je Treći rajh bio daleko naklonjeniji, kao što pokazuje

81) Službeno saopštenje Trgovačke, industrijske i zanatske komore, br. 1, 9. - M. Borković, n.d., 1, 38.

odnos prema NDH, tako da je svaka zamisao o menjanju prvobitno utvrđenog srpskog položaja bila lišena stvarnosti. Aćimovićev memorandum iz juna 1941, upućen nemačkom vojnoupravnom zapovedniku, pokazuje kolaboracionističke namere, ali i nerealnost objedinjavanja srpskih zemalja i stanovništva u okviru proširene Srbije, iako pod nemačkim pokroviteljstvom, jer su se takve pretenzije kosile sa nemačkom politikom. Nezavisno od Hitlerovog nepoverenja prema Srbima, nikako nije mogao biti zapostavljen interes NDH i ostalih Hitlerovih saveznika da bi se ova kombinacija ostvarila. Podela teritorije Kraljevine Jugoslavije i namirenje nemačkih saveznika sa vazalnom NDH, moglo je uglavnom biti ostvareno na račun svođenja Srbije na „Sumadiju", staro i tradicionalno jezgro ustaničke Srbije. S toga je Aćimović uzaludno tražio Kosovo i Skoplje, pripajanje Crne Gore, obuhvatanje srpskog stanovništva Hrvatske i Sandžaka kao vekovnih etnografskih granica srpskog naroda.[82] Olako je previđana drugorazredna uloga srpskog vazalnog režima u jugoistočnoj zajednici, koja se ogledala u novoj političko-topografskoj mapi Jugoslavije posle deobe od strane pobednika, favorizovani nosioci te politike na Balkanu među saveznicima i kvislinzima, težnja da se Srbija maksimalno umanji i njena aktivnost u širem prostoru van okupacione zone onemogući. Ova nemačka politika spolja se ogledala i u međunarodno-pravnom statusu Srbije, koji je bio različit od onog NDH, koju su članice Osovine i neke neutralne države priznale i doprinele da njen državni subjektivitet za vreme rata funkcioniše u svetu Osovine i država njoj naklonjenih. Izmeđju Srbije i NDH za vrh nemačke politike nije bilo dilema, jer se prednost bez rezerve davala NDH. Stvaranjem ove klerofašističke države, najveće i jedine na Balkanu, sa drugim međunarodnim zaokruženjem antisrpske orijentacije, čija je vernost između ostalog bila obezbeđena teritorijalnim davanjima, Hitler je mogao računati, pogotovu uništenjem jugoslovenske državnosti, da je pitanje Srbije kao snažne balkanske države skinuto sa dnevnog reda istorije.

Kvislinški pokušaj rešavanja srpskog pitanja pod nemačkim protektoratom, u pustoši i haosu posle aprilskog rata, svojom bezizglednošću nesumnjivo svedoči o velikoj muci srpskog naroda ali i o kratkovidosti upravljača na osnovu nemačke invenstiture koji su mogli samo sanjati o ovlašćenjima jednog „poglavnika", koliko god suverenitet njegove NDH izvirao iz nemačke moći, naravno sa punim ovlašćenjima kada se radilo o uništenju Srba.

Nemci su od kolaboracionističke vlasti tražili da reorganizuje Beogradski univerzitet. I za jedne i za druge radilo se o ustanovi koja nije smela ostati pošteđena „reforme", čak i pre drugih ustanova u Srbiji, jer su u njoj gledali ne samo najistaknutiju nastavno-naučnu instituciju Srbije već i najveće komunističko žarište i rasadnik marksistički obrazovane omladine u Jugoslaviji. Za Nemce su se izvori

[82] Isto, 47-9.

potencijalne opasnosti nalazili u gradovima, a rukovodeću ulogu pripisivali su studentima i studentkinjama, lekarima, advokatima, „crvenim" španskim borcima, pojedinim oficirima. Nemački izveštaj ne bi bio potpun bez stereotipa da se radi o „robijašima" i ljudima propale egzistencije.[83]' Za policijske snage Kraljevine Jugoslavije, specijalizovane za borbu protiv komunista (Antikomunistički odsek), studentski pokret na Beogradskom univerzitetu, predvođen komunistima, više nego dobro je poznavao snagu i uticaj komunista u akcijama protiv režimskih snaga, u antifašističkim akcijama i borbi sa profašističkim snagama Ljotićevog „Zbora". Mada nemamo izvore univerzitetskih vlasti o ponašanju studenata i nastavnika Beogradskog univerziteta u događajima od 27. marta, jer su oni delovali preko drugih organizacija i pokreta, činjenički je nesumnjivo da su bili i te kako angažovani pre prevrata i posle njegovog izvođenja. Uticajne profesore Beogradskog univerziteta nalazimo među najistaknutijim činiocima zbivanja, recimo Slobodana Jovanovića, Vladu Ćorovića i druge, a demokratska i komunistička omladina su među glavnim nosiocima demonstracija, pre i posle prevrata.

Ako želimo da razumemo suštinske ciljeve okupatora i kolaboracionista prema Beogradskom univerzitetu u postaprilskoj situaciji, ne možemo isključivo ostati na njegovom posmatranju „iznutra", izostavljajući istorijsku pozadinu koja ih je uslovljavala: rat, pre svega, okupaciju, položaj Srbije i genocidnu sudbinu srpskog naroda u NDH. U prilazu Beogradskom univerzitetu sticalo se više tokova, ponekad i protivurečne politike okupatora i predstavnika kolaboracije, ali jedinstvene u težnjama da uguše Beogradski univerzitet kao slobodarsku i demokratsku instituciju srpskog naroda i ostalih naroda Jugoslavije, jer se pre aprilskog rata radilo o školi na kojoj su studirali studenti i studentkinje gotovo iz svih krajeva Jugoslavije. No iz te činjenice se ne sme prenebregnuti da Beogradski univerzitet posle aprilskog rata, uništenja Jugoslavije kao države u viđenju okupatora (tzv. fikcija debelacije), uspostavljanja vojnog režima i prve kolaboracionističke vlasti, po studentskom sastavu nije više odgovarao situaciji pred izbijanje rata, jer su mnogobrojni studenti iz drugih krajeva Jugoslavije (Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Makedonije, delova Hrvatske) napustili glavni grad i školovanje. Studenti iz unutrašnjosti Srbije takođe su se našli u svojim zavičajnim krajevima. Sastav srpskog i drugih sela i varoši uveliko se promenio nakon aprilskog rata, pristizanjem đaka i studenata, oficira i proteranih činovnika iz okupacionih zona Jugoslavije, osobito navalom izbeglica iz NDH.

Zamišljena reforma Univerziteta počivala je na dijametralno suprotnim shvatanjima u poređenju sa tradicionalnom autonomijom Univerziteta. Umesto autonomnog, okupator i kvislinzi nameravali su

[83]) B. Petranović, Okupator i Beogradski univerzitet 1941-1944, Zbornik radova, BU u predratnom periodu, NOR-u i revoluciji, Beograd, 1983, 140-9.

da stvore dirigovani univerzitet. Svima onima koji su u ovoj kvislinškoj verziji „potkopavali temelje državnog nacionalnog života" i „ugrožavali interese narodne zajednice" nije bilo mesta na Univerzitetu. „Otadžbini" su bila potrebna pokolenja prevaspitana u duhu nacionalne i socijalne discipline - kulturni pioniri, moralni reformatori, socijalni borci, „nacionalna elita" jednom rečju, koja bi preporodila Univerzitet, sa Dimitrijem Ljotićem, Veliborom Jonićem, Vladimirom Velmar Jankovićem, Danilom Gregorićem na čelu. Jonićeva reforma težila je da se Univerzitet postavi na principima integralnog vaspitanja, usmeravane škole, nove prosvetne politike koja bi vodila računa o državnim potrebama i navodnom kulturnom napretku Srbije. Njen smisao Jonić je video u izlečenju duhovnog stanja omladine, potiskivanju uticaja dekadentnog Zapada i odbacivanje ideja internacionalizma. Meta nemačkih i kvislinških napada bio je „prestonički" Univerzitet, što se vidi i iz zapisnika Univerzitetskog senata iz vremena okupatorskog rektora dr Nikole Popovića, koji nije mogao da zataji činjenicu da su novine bile pune optužbi na račun Univerziteta i nepoverenja u njegov rad.[84]' Svesni da se s Beogradskog univerziteta izlivala bujica najprogresivnije omladine, kvislinzi su izvrtali pojmove, predstavljajući je kao „najnesrpskiju i najnenacionalniju" omladinu. Studentsku omladinu kolaboracionisti su optuživali za odricanje od nacionalnih ideala i priklanjanja Kinezima, Australijancima, Crncima, Špancima.[85]'

Nemačka okupaciona uprava držala je od samog početka reformu školstva pod svojom kontrolom. Dr Harold Turner u referatu komandantu Jugoistoka generalu Aleksandru Leru za period od 20. aprila 1941. određivao je reformu istiskivanjem komunizma sa visokih škola.[86]'

Vojnim slomom Kraljevine Jugoslavije i okupacijom nije prestao rad Univerzitetskog senata.[87]' Posle nemačke odluke o ukidanju svih studentskih udruženja, Senat je preuzeo njihovu imovinu. Podelom Jugoslavije od strane okupatora i uspostavljanjem vazalnih, profašističkih režima u njenim zemljama, praćenim aneksijama, prestao je rad Filozofskog fakulteta u Skoplju, Pravnog fakulteta u Subotici i Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu kao delova - po čl. 3. Zakona o univerzitetima - Beogradskog univerziteta. Univerzitetski senat je na sednici od 4. juna 1941. odlučio da privremeno, dok traje neredovno stanje, ove fakultete priključi matičnim fakultetima Beogradskog uni-

84> Isto!

jjf' „Novo vreme", 28. oktobar 1941.

' Z. Vujanović, Prosvetna politika u okupiranoj Srbiji 1941 - 1944, u rukopisu, Beograd, 1979, 76-77.

' Sednici Senata Beogradskog univerziteta 29. maja 1941. godine prisustvovali su: rektor inž. P. Micić, dekan Filozofskog fakulteta dr M. Trivunac, dekan Pravnog fakulteta dr Đ. Tasić, dekan Medicinskog fakulteta dr M. Kostić, prodekan Medicinskog fakulteta dr K. Todorović, dekan Poljoprivredno-šumarskog fakulteta dr D. Todorović, dekan Bogoslovskog fakulteta dr D. Stefanović, prodekan dr R. Grujić, zastupnik prodekana Poljoprivredno-šumarskog fakulteta dr M. Vlajinac, dekan Veterinarskog fakulteta dr I. Đuričić i prodekan Veterinarskog fakulteta dr A. Vuković - Arhiv Srbije (AS), Zapisnik sednice US od 29. maja 1941.

verziteta, sa njihovim nastavnim, administrativnim i drugim osobljem. Deo nastavnog osoblja našao se u zarobljeničkim logorima Nemačke i Italije, u emigraciji, bio uhapšen od okupatora ili radio za antiokupatorske snage. Na Beogradskom univerzitetu otpušteno je i penzionisano 206 ljudi; 82 nastavnika i asistenta nalazili su se u zarobljeništvu, 6 u internaciji; 14 nastavnika i 884 studenta učestvovalo je u narodnooslobodilačkoj borbi.[88)]

Na sednici od 29. maja 1941. Univerzitetski senat usprotivio se reformi nastave na Medicinskom fakultetu i mešanju Aćimovićevog Komesarijata socijalne politike i narodnog zdravlja u poslove Komesarijata (Ministarstva) za prosvetu. Prethodnim pribavljanjem mišljenja Saveta Medicinskog fakulteta, Univerzitetski senat je zauzeo stanovište da „momenti u kojima se nalazi naša zemlja, neizvesnost u pogledu nastave na Univerzitetu, kao i neizvesnost u vezi sa mogućnošću donošenja zakonskih odredaba kod okupatorskog stanja nalažu da se kod ovako važnih reformi postupi sa svom obazrivošću i lagano". „Prilagođavanje nastave" vezivalo se isključivo za naučne i „opšte narodne potrebe". Sva školska pitanja imala su da se rešavaju saglasno Zakonu o univerzitetima i opštoj uredbi o univerzitetima, koja je predviđala Univerzitet kao „autonomnu ustanovu".[89-1] Iza ove, naoko sitne, formalne intervencije, skrivalo se do sada neprimećeno shvatanje o okupaciji kao privremenom i prelaznom činu, suprotno nemačkom shvatanju Kapitulacionog akta, odnosno Odredaba o primirju od 17. aprila 1941. koje je počivalo na debelaciji. Ova nerazvijena ideja dublje je razrađena u Memorandumu kojim je Univerzitetski senat odbio reformu Univerziteta. Istupajući protiv donošenja novog zakona o Univerzitetu, Senat je, polazeći od stanja okupacije, smatrao da se mogu koristiti dopune i izmene postojećeg zakona, kao i opšta uredba. „Pre svega", Senat je bio protiv toga, „iz jednog pravnog razloga", „preko koga kao predstavnik nauke i istovremeno jedan od nosilaca narodne pravne svesti, ne može da pređe ćutke. Naime, sama okupatorska vlast prećutno je prenela na komesare onoliko vlasti koliko ona sama ima, tj. u granicama međunarodnog prava". Iz ovakvog shvatanja je proizilazilo da Zakon o univerzitetima i zakoni o školama ne spadaju u one koji se mogu menjati. Otklanjanje „nezgoda" za školski rad moglo se izvoditi samo naredbama ili novelama. Ukoliko su spoljni faktori smatrali da je to ipak nužno, onda je škola mogla da ne radi ili da radi u onoj meri u kojoj je to bilo moguće. Protivno bi značilo zalaziti u oblast redovne zakonodavne vlasti, a za to nije postojala pravna mogućnost.[90)]

Iza ovog pravnog razloga stajalo je suštinsko razmimoilaženje Senata sa nemačkim shvatanjem o posledicama vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije, zasnovano na međunarodno prihvaćenoj pravnoj

88) Z. Vujanović, n.d., 99.
89) AS, Zapisnici sednica Univerzitetskog senata od 26. jula i 9. avgusta 1941.
90) Isto.

doktrini i važećim konvencijama usvojenim u cilju regulisanja rata i njegove humanizacije.

Drugi argument Univerzitetskog senata pogađao je u samu srž okupatorskih zamisli, polazeći od toga da je stanje u zemlji takvo da nisu postojali elementarni uslovi za izvođenje reforme u času kada je 350.000 ljudi čamilo u ropstvu, a „naš narod", kako se kaže, u nekim zauzetim krajevima (stoji u „Hrvatskoj", pri čemu se misli na NDH) bio izložen nečuvenim patnjama; aktima sabotaže imovina i lična bezbednost dovedeni su u pitanje protiv čijih su nosilaca okupatorske vlasti upotrebljavale oštre represalije. Univerzitetski senat je smatrao da su pred njim stajala mnogo preča i životnija pitanja. „U atmosferi neizvesnosti", kaže se, „brige za nasušni hieb, straha za život, ne mogu se izvoditi takve reforme koje, pre svega drugog, pretpostavljaju moralni mir". Reforma škole, posebno Univerziteta, nije mogla da ne obuhvata izmenu samog duha. S ubeđenjem se isticalo da će iz krize koju preživljujemo narod izvući velike pouke za budućnost i da može očekivati pravi preporod. Umesto perioda opšteg narodnog poleta, „naš narod" se danas nalazio „u stanju potištenosti" koja je prirodna posledica „poraza, kakav možda nikada nije doživeo u svojoj istoriji".[91)]

Senat nije štedeo Komisiju za reformu sa većinom koju nisu činili profesori Univerziteta, što je vređalo nastavnike, od kojih su neki proveli preko 40 godina u stalnom radu na nauci i u stalnoj brizi za usavršavanje škole. Među njima je bilo i takvih koji su visoko podigli ugled svojim radom na nauci ne samo Beogradskom univerzitetu nego i „našem narodu" u celini. Drugi članovi te komisije nisu bili kvalifikovani da rešavaju o sudbini Univerziteta, a neki su bili poznati i kao njegovi neprijatelji. Senat se pitao da li tako sastavljena Komisija može dati objektivan sud o Univerzitetu. Da li je ona proživela njegova unutrašnja pitanja da bi o njima mogla da sudi? Da li je ona mogla dati i najmanje garantija da će na terazijama objektivno i duboko shvaćenih interesa naše nauke i prosvete moći pretegnuti njihova iskustva nad iskustvom dve stotine nastavnika Univerziteta koji su odano služili školi, narodu i nauci više decenija?[92']

„Reformatorima" Univerziteta ova pitanja izgledala su isprazno, jer su zapravo takvim sastavom Komisije hteli da se glas Univerziteta uopšte i ne čuje.

Anatomskim raščlanjivanjem kvislinškog projekta, ovaj je do kraja bio obezvređen i ukazano je na prave namere njegovih tvoraca. Njime nije bilo predviđeno Veće; funkcije Senata su bile beznačajne (mišljenja i tumačenja bez prava odlučivanja); rektor je ostao bez autoriteta i vlasti. Prenošenjem funkcija na fakultete, Senat se pitao da li je trebalo tako olako napustiti jedinstvo ustanove koja, nastala u srednjem veku, danas postoji u svim kulturnim zemljama i kada se sve jasnije pokazivalo

91) Isto, Zapisnik od 26. avgusta 1941-
92) Isto.

da je nauka sve više tesno povezana. Uprava zadužbina dolazila je stvarno u ruke „Ministarstva", što je značilo da se Univerzitet stavlja pod njegovo tutorstvo. Profesori su projektom stavljani na raspolaganje. Odredbom političkog karaktera, ministar je mogao da postavi nastavnika Univerziteta ad personam i bez predloga Univerzitetskog saveta. Univerzitet više nije postojao kao celina, a hijerarhijski je bio rđavo uređen; harmonija u radu je onemogućena, disciplina poremećena, autoritet univerzitetskih vlasti sveden na minimum, a administracija povećana i komplikovana. Senat je zaključivao da bi usvajanje takve reforme dovelo Univerzitet na rub rasula. „Sloboda nastave i nauke je jedina moguća osnova za naučni napredak i jedna od najdragocenijih tekovina čovečanstva - zbog čega moramo zadržati sistem autonomije univerziteta. Autonomija, ako je igde dala dobrih rezultata dala ih je u životu Univerziteta". Predložene mere Senat je označio kao tešku uvredu školi u današnjim preteškim vremenima, kada se sa njenim predstavnicima postupalo kao sa ljudima nedostojnim njihovog dosadašnjeg rada i njihovog položaja.[93)]

Otpor Univerzitetskog senata, za pouku tadašnjim i budućim generacijama, nije mogao da spreči reformu Univerziteta, ali se njegovi predstavnici nisu ustručavali da jasno i otvoreno pokažu da se s njom ne slažu. Za Univerzitetski senat neprihvatljiva je bila sama vremenska situacija u kojoj su snage fašizma mislile da reorganizuju Univerzitet, dakle okupacija, kao i fašistički duh na kome se ona zasnivala. Fašistička ideologija bila je nespojiva sa duhom Beogradskog univerziteta i njegovom demokratskom otvorenošću. Nemci su smatrali da se radi o „antigermanskom raspoloženju" Univerziteta, istupajući i kasnije protiv redovne nastave, strahujući od antifašističke aktivnosti. Nemačka okupaciona uprava nedvosmisleno je smatrala da je Beogradski univerzitet „oduvijek bio poprište komunističkih i slobodnozidarskih elemenata" i da se bez temeljne reforme i trajnog čišćenja nastave i nastavnog kadra nije moglo misliti na „otpočinjanje ponovnog rada". Najenergičniji protivnik otvaranja Univerziteta bio je August Majsner, komandant SS i šef policije.[94)]

Nemački stav je proizlazio iz njihovog rezervisanog odnosa prema srpskom narodu uopšte. Plašili su se otvaranja Univerziteta i skupljanja inteligencije na jednom mestu u zemlji gde otpor nije prestajao, a na drugoj strani slobodarski vaspitane inteligencije. Opominjala ih je antifašistička prošlost Beogradskog univerziteta: učešće njegovih studenata na bojištima Spanije, na strani republikanske armije, delatnost Ujedinjene studentske omladine uoči rata, solidarnost beogradskih studenata sa Cehoslovačkom, pokret za odbranu zemlje, a nadasve ponašanje studenata Beogradskog univerziteta u martovskim događa-

[94)] Majsner je bio poverenik Himlera i srbofob. Često je optuživao ostale nemačke funkcionere za naklonost prema Srbima i podržavanje politike olakšavanja srpskog položaja. U slučaju BU Majsner se prvenstveno rukovodio razlozima bezbednosti.

jima 1941. Antikomunističkoj komponenti nemačke politike pridruživale su se i druge dve: da je ustanova u masonskoj službi zapadne plutokratije i nacionalna do te mere da ne može da se pomiri sa okupacijom. Beogradski univerzitet je u nemačkom viđenju simbolizovao najvažniju srpsku nastavno-naučnu ustanovu, prema kojoj je poticalo trajno nepoverenje vrha Trećeg rajha kao i narodu u kome je iznikla. Antisemitska politika okupatora ispoljila se u udaljavanju Jevreja sa Univerziteta, kao i svih drugih lica ocenjenih za nacionalno nepouzdane.[95]^

Iako na otvaranju Beogradskog univerziteta potpomagan od savetnika Upravnog štaba Harolda Turnera, Milan Nedić je nailazio na otpore druge nemačke struje, koju je reprezentovao general SS Majsner. U naporima da stekne univerzitetski dekor kao element fiktivne srpske državnosti i u opijenosti nacionalnom megalomanijom, Nedić se nije obazirao na stvarnost Beograda, Srbije i Jugoslavije. U Beogradu su udarne grupe antifašista otežavale život okupatoru i kvislinzima u leto 1941. godine. Beograd je bio izvor kadrova za partizanske odrede širom Srbije i Jugoslavije.

Veliki broj univerzitetskih nastavnika bio je stavljen na raspoloženje odlukom kvislinške vlasti i materijalno nezbrinut. Univerzitetski senat organizovao je slanje paketa nastavnicima Beogradskog univerziteta koji su se nalazili u zarobljeničkim logorima. Njegovi najnapredniji kadrovi bili su izloženi hapšenjima. Rektor je obavestio Univerzitetski senat 13. novembra 1941. da su u noći 4/5. novembra uhapšena 32 univerzitetska profesora, a iz objavljenog kominikea videlo se da su ovi profesori imali da služe kao taoci za bezbednost u srpskom prostoru.[96]

Iz propagandno-bezbedonosnih razloga Savet komesara posvetio je izuzetnu pažnju štampi i izdavačkoj delatnosti. Celokupni ton propagandi davalo je Propagandno odeljenje za Srbiju, koje se nalazilo pri Štabu komandanta Srbije, ali u suštini potčinjeno - što se tiče generalne linije rada - Propagandnom uredu Vrhovne komande. Među prvim kvislinškim listovima u okupiranoj Srbiji bilo je „Novo vreme", čiji su sarädnici poticali iz predratnih listova „Politika", „Vreme" i „Pravda". Radilo se o dnevno-informativnom listu (koji nije izlazio samo ponedeljkom, kada je kao jutarnji list štampan „Ponedeljak"), čiji je glavni i odgovorni urednik do avgusta 1941. bio Predrag Milojević, a kasnije zamenik glavnog i odgovornog urednika dr Miloš Mladenović; od marta 1943. list je vodio Stanislav Krakov. U pitanju je organ

95) Na šest fakulteta BU studiralo je 185 studenata Jevreja, ali im nije dozvoljeno da izađu na ispit saglasno čl. 4 Naredbe Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja, koja je diskriminisala Jevreje i Cigane. Na osnovu te Naredbe otpušteni su svi profesori Jevreji. Otpušteni su i profesori srpske nacionalnosti koji su bili označeni kao nacionalno nepouzdani. Prema izveštaju Rektorata od 1. jula 1941. otpušteno je 7. juna 5 profesora, 23. juna 11 profesora i 5. jula 1941. 11 profesora - M. Borković, n.d., 2, 96.

96) AS, Zapisnici sedmce Senata BU od 13. novembra i 12. decembra 1941.

Aćimovićevog Saveta komesara, a kasnije Nedićeve vlade. Bez obzira na svu rezervisanost čitalaca prema ovom listu, kao glavnom ideološko-političkom glasilu kolaboracionističkih snaga, list je svojim velikim tiražom (oko 200.000 primeraka) obavljao propagandnu ulogu u oblikovanju svesti srpskog čitateljstva. Upućivan je i u zarobljeničke logore, među srpske oficire i vojnike zarobljene u aprilskom ratu. Od 6. jula 1941. pokrenut je večernji list „Obnova", sa Milanom Stoimirovićem - Jovanovićem kao glavnim urednikom, a od oktobra iste godine sa Stanislavom Krakovom. Za vreme nemačkih vojnih uspeha list je u nadnaslovu isticao parolu: „Viktoria - Nemačka pobeda - pobeda Evrope - Viktoria", koja sama po sebi određuje karakter i svrhu lista.[97)]

Pored glorifikacije nemačke vojne moći, „novog poretka", vrednosti nemačkog naroda, kolaboracionistička štampa je bila preplavljena tekstovima u kojima se napadala Jugoslavija, masoni, zapadni plutokratski režimi, insistiralo se na moralnoj, socijalnoj i nacionalnoj obnovi srpskog naroda, žigosani su nosioci i duh prevrata od 27. marta, Nemačka je predstavljana kao prijatelj Srba, napadani su Britanci, a od 22. juna Sovjeti i boljševizam, uzdizana „nova" Srbija. Polovinom jula 1941. pokrenut je i list „Donauzeitung", kao veliki dnevni i ekonomski list za Jugoistočnu Evropu.[98)] Prvi broj „Naše borbe", ljotićevskog lista, izašao je 7. septembra 1941. godine. Dr Dimitrije Najdanović, jedan od urednika ovog partijskog lista, zalagao se za „narodnu revoluciju" i izlazak srpskog naroda iz opšte kataklizme i „nacionalne apokalipse". Ljotić je smatrao da se spas nalazi u odvajanju od „crvene Moskve" i masonsko plutokratskog Londona, a na drugoj strani obuzdavanja „razbuktale sebičnosti". Po njemu, trebalo je pronaći svoj „rođeni duhovni narodni put", jer je naše „duhovno bespuće" uzrok tekućeg teškog položaja.[99)]

Milan Matić navodi da je „Naša borba" u napisima lista ocenjivana kao „najnacionalniji list za poslednjih stotinu i više godina našeg političkog života", koji ima značaj „farosa, kule svetilje u tmini i burkanju našeg materijalnog i društvenog tla".[1001]

Kvislinška novinska agencija „Rudnik" zamenila je predratnu jugoslovensku agenciju „Avala", ugašenu aprilskom kapitulacijom. Njen direktor do 27. marta, Đorđe Perić, preuzeo je nove propagandističke poslove u Savetu komesara, kao jedan od Aćimovićevih zamenika u resoru unutrašnjih poslova, sa Tanasijem Dinićem.

Iz istraživanja Milana Matića proizilazi da su se saradnici kolaboracionističke štampe, koji čine dosta velik krug dopisnika, člankopisaca i komentatora, mobilisali iz redova predratnih pronemačkih novinara,

97) M. Matić, Štampa u Srbiji i drugom svetskom ratu 1941-1944, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, 1990, 36-37.

98) Isto, 22-23.

99) „Naša borba", 7. septembar 1941.

100) M. Matić, n.d., 29.

pisaca i političara, ljudi zaslepljenih ideologijom novog poretka; drugu kategoriju predstavljali su ljudi od pera koji se nisu mirili sa ratom kao vidom prekida svoje karijere, šta više, koristili su neredovne prilike za svoju vlastitu publicističko-političku promociju; pomenuti istraživač u treću kategoriju svrstava i ljude koji su u svemu tome videli i vlastitu afirmaciju kao „preporoditelji i spasioci" nacionalnog bića srpskog naroda i njegove državnosti.[101]

Sadržajne komponente kolaboracionističkih novina mogle bi se svesti na informativno-politički sadržaj, u kome je uzdizana nemačka vojna sila, hvaljeni uspesi na bojištu, glorifikovane „nemačke institucije (vojne, političke, kulturne, ekonomske), u suštini „novi poredak"; kritikovano predratno stanje, unutrašnja i spoljna politika, orijentacija Srbije na Jugoslaviju, pod uticajem Engleske i Francuske, zanemarivanjem juga i svojih drugih nerazvijenih krajeva; razvijanje nacionalnog preporoda u novim uslovima pod vladavinom nemačkog „novog poretka", mada za Srbiju u njemu nije bilo mesta; pod uticajem neposrednih događaja i akutne opasnosti po postojeći poredak i nemačku vojnu silu napadani su komunisti sa najpogrdnijim epitetima kao anacionalno jezgro pokreta, lišeno osećanja za dom, porodicu, veru. Komunisti su jednostavno bili ljudi bez istorije. Pored stereotipa koji nisu silazili sa stranica štampe, propaganda je pojačavana dodavanjem novih optužbi kada su počele partizanske aktivnosti. Komunisti su bili i zločinci, strane međunarodne sluge, plaćeničko društvo, najobičnije „potrkuše Londona i Moskve", što je bilo odjek faktičkog ratnog saveza SSSR-a i Velike Britanije. U partizanskim redovima se kasnije ne žele videti srpski sinovi, jer se navodno radilo o muslimanskom ološu iz Sandžaka i Bosne, Jevrejima, Hrvatima i svim drugim protivnicima srpskog naroda.

Politička osnova Aćimovićevog Saveta komesara bila je više nego tanka, jer su je činili predstavnici stranaka bez većeg ugleda i uticaja u narodu, a osim toga relativno malo poznati političari, javni radnici i stručnjaci. Grupi oko Milana Stojadinovića pripadali su Milan Aćimović, Dušan Letica, Milan Janković, što je davalo prevagu Aćimoviću u strukturi vlade i sa stanovišta nekadašnje partijske pripadnosti. Stojadinović je, inače, uživao veliki ugled kod Nemaca. Aćimoviću se čak pripisuje ideja o organizovanju otmice Stojadinovića, koji se nalazio u britanskom zatočenju, te njegovom postavljanju za guvernera Srbije. No, Stojadinović je ipak ceo rat proveo na ostrvu Mauricijusu. Druga uticajna grupa je bila ljotićevska, sa dva ministarska mesta. Kostić je pripadao Narodnoj radikalnoj stranci, a Jeremija Protić JNS.

Radilo se očigledno o neautoritativnoj, malobrojnoj i otuđenoj grupi ljudi u srpskom narodu. Aćimovićevu vladu narod je doživljavao kao izrazito vazalnu tvorevinu. Moralna neprihvatljivost saradnje sa okupatorom odbijala je građane od ove kvislinške garniture. Ona je mogla da se pojavi u toj ulozi samo zato što Nemci posle kapitulacije

[101] Isto, 15-16, 20, 26-27.

nisu mogli da u srpskom narodu nađu uticajnije ličnosti spremne da im služe.

Do rekonstrukcije Saveta komesara došlo je 10. jula 1941. Umesto Rista Jojića, koji je rano otpao, za ministra prosvete došao je Velibor Jonić, čiji je zamenik bio Vladimir Velmar-Janković, kao komesar saobraćaja. Ranislav Avramović je zamenio Lazara Kostića, a umesto Jeremije Protića za komesara Ministarstva ishrane postavljenje Budimir Cvijanović. Zamenici Aćimovića u resoru unutrašnjih poslova bile su izrazito pronemački eksponirane ličnosti - Tanasije Dinić i Đorđe Perić. Tri važna resora u kojima je došlo do personalnih promena - prosveta, saobraćaj i ishrana - poverena su energičnijim ljudima, što je bio i nemački zahtev. Događaji u Srbiji izazvaće, međutim, potrebu okupatora za daleko snažnijom i uticajnijom ekipom na čelu kolaboracionističke vlasti.

Komunisti i revolucionarna praksa

Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji nosila je opšta obeležja KPJ, čiji je jedinstveni deo bila. Istorijska situacija u kojoj će doći do ustanka izdvajala se po tome što je Srbija bila pod najtežim režimom okupacije a Srbi u NDH izloženi uništenju. Za razliku od komunističkih partija Slovenije i Hrvatske, ona nije imala konstituisan Centralni komitet, zapravo svoju nacionalnu partijsku organizaciju u sastavu KPJ. U Srbiji su se maja 1941. skoro istovremeno našli vođi dva suparnička antiokupatorska pokreta - Draža Mihailović i Josip Broz. Srpski narod se 1941. našao na zubu Hitlerovskoj srbofobiji, sam prožet antigermanizmom. Partija je u Srbiji delovala u uslovima priticanja reka izbeglica, koje su prelazile Drinu, Savu i Ibar, bežeći iz NDH i sa Kosova i Metohije.

Pokrajinska organizacija KPJ u Srbiji bila je uoči rata malobrojna ali dobro organizovana, na principu demokratskog centralizma, koji se praktično svodio na najstroži partijski centralizam. Svojom organizaciono-konspirativnom strukturom i akcijom uoči aprilskog rata objektivno je bolje od bilo koje druge partije bila prilagođena za situaciju rata i okupacije. Konspirativnost, kao način rada, nije onemogućavala izlaženje komunista van hermetičkih okvira internog života i organizacije Partije. Stoga je ona imala daleko veći uticaj od brojnog stanja. Još u narodnofrontovskom periodu KPJ (1935-1939) stvorene su forme rada, usaglašene izlaženju iz uskih sektaških okvira. Ova praksa je nastavljena i u vremenu koje je označavalo približavanje rata granicama Jugoslavije. Uticaj Partije širio se u radu škola i Univerziteta, u fabrikama, među intelektualcima leve orijentacije, u radu sportskih društava. Uoči rata, naročito od Šeste pokrajinske konferencije KPJ za Srbiju, počeo je intenzivniji rad Partije na selu, mada je Partija među

srpskim seljaštvom imala najslabije uporište.[102)] Bila je to Partija radniKa, intelektualaca, đaka i studenata, činovnika i nameštenika. Pod uticaj komunističke ideologije, politike i propagande potpadao je sve veći broj omladine i žena. Tome je doprinosila kritička nota u odnosu na postojeće političko, nacionalno, socijalno i ekonomsko stanje, dinamizam komunista i njihova mladost, borbenost i radikalizam u zastupanju svojih stavova, naglašavanje socijalnih problema i sposobnost organizovanja širih narodnih slojeva. Kriza građanskog društva koju ono nije bilo u stanju da svlada hranila je otpor nezadovoljnih snaga društvenom situacijom.

Konspirativni rad je bio objektivno uslovljen činjenicom da se Partija nalazila van zakona od 1921; smatrano je nacionalnom dužnošću da se komunisti otkrivaju i uništavaju. Stoga je Partija nužno delovala na principu ilegalnog partijskog organizma. Konspirativnošću rada čuvala se organizacija od upada i infiltracije stranih elemenata, naročito organa bezbednosti Kraljevine Jugoslavije, osiguravala od provala i drugih načina uništavanja komunista i partijskih ćelija. Ali svaka pojava ima i svoje naličje, pa i ova. Konspirativnost je izgrađivala tip boraca koji su isključivo verovali Partiji, rukovodstvu i svojim jednomišljenicima Zatvorenost partijskih sastanaka i tajnost onog što se na njima odlučivalo davali su obeležje blankističko-zavereničkog stila rada osnovnim partijskim jedinicama. Pod partijskom tajnom, koju je trebalo čuvati po svaku cenu, podvodio se unutrašnji život komunista, personalni sastav organizacije, konkretna aktivnost, odluke, veze sa drugim organizacijama i rukovodstvima. Konspiracija je pogodovala stvaranju tipa zavereničke manjinske organizacije. Isključivost politike i ideologije rađala je sektaštvo u brojnim vidovima. Izražavalo se u vidu nepoverenja, izdvajanja članova, kao ljudi koji menjaju stari svet, uverenja o posedovanju nekih izuzetnih svojstava; pokazivala se netrpeljivost u raspravama, nepodnošljivost drukčijih mišljenja, zatvorenost duha;

102' Pogotovu s upoređenjem uticaja Partije na selu u Crnoj Gori, Dalmaciji, među kolonističkim življem u Vojvodini. U širenju komunističke agitacije na selu Srbije značajnu ulogu su imali studenti - komunisti i članovi SKOJ-a (zavičajna studentska društva). Partija je koristila za svoju delatnost i Narodnu seljačku slogu, osnovanu juna 1936. u Pirotu. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju obrazovao je 1939. Komisiju za selo u sastavu: Veselin Masleša, Moša Pijade, Mirko Tomić i Moma Marković. Komisija je pokrenula list za selo „Glas radnog naroda". Rad na obnavljanju i stvaranju novih partijskih ćelija pojačan je 1939-1940 (naročito posle obrazovanja Mesnog komiteta u Obrenovcu i Sreskog povereništva za srez tamnavski). Za rad na selu korišćeni su najraznovrsniji oblici: seoske čitaonice, Udružena zadružna omladina Jugoslavije, seoske knjižnice, organizacije trezvene mladeži (užički okrug); grupe komunista sistematski su odlazile na selo (vranjski okrug); u okolini Kraljeva formirani su politički aktivi; u selima beogradskog okruga obrazovane su partijske ćelije; u valjevskom kraju održavani su sastanci sa seljacima (naročito u kući D. Dudića). No, sav taj rad nije dao veći rezultat. Seljaštvo je u Srbiji bilo pod uticajem drugih stranaka - Radikalne, Demokratske, Zemljoradničke stranke (njene levice), a od marta 1940. Narodne seljačke stranke i drugih. KPJ je godinama nastupala sektaški i doktrinarno zapostavljala srednje seljaštvo, oslanjajući se na tzv. seosku sirotinju. PK KPJ za Srbiju je jula 1940. zahtevao da se u Srbiji „suzbije strah od stvaranja partijskih organizacija među seljaštvom" - ACKSKJ, Fond CK, 1940/14-3 - Vid. Ž. Jovanović, KPJ prema seljaštvu 1919-1941, Beograd, 1984, 257-263.

izdizala se manjina sa svojim religioznim uverenjem i odnosom prema svojim zadacima i ulozi; ograničena je literatura na kojoj su se komunisti vaspitavali; imali su eshatološke predstave o budućnosti, idealizirali SSSR, mitomanski prilazili Staljinu; jednostrano su kritikovali svoje protivnike, apsolutizirali partijski staž, verovali u svemoć organizacije, iskazivali manjinsku uskogrudost, gajili mistični odnos predanosti višem rukovodstvu - starijim drugovima; odlikovala ih je isključivost objašnjenja, prezir prema „gnjiloj demokratiji", pripisivanje motiva ponašanja svojim protivnicima na osnovu predubeđenja, relativizirali moral aktivista u službi svete stvari revolucije, bili opsednuti neproverenim, iskustveno nepotvrđenim kategorijama protivnika (apriorizam u razvrstavanju neprijatelja); nisu se klonili revolucionarnog makijavelizma u interesu velike budućnosti koju sa sobom nosi borba komunista.

Iz organizacije KPJ, načina rada i ideološke „obuke" stvarao se takav mentalni sklop komunista koji je ostao njihov beleg do kraja postojanja kadrovske partije, čak i onda kada se ona našla na vlasti, postala vladajuća partija, masovna i bez oštrih kadrovskih zahteva. Sagorevanje za stvar revolucije, izgaranje za svet koji donosi revolucija, askeza u ličnom životu, moralna i fizička žrtva za veliku stvar komunizma, snaga solidarnosti, disciplina koja je išla do ljudske potčinjenosti rukovodstvima, odlukama organizacije, zahtevima Partije i revolucionarnog pokreta.

Profesionalni revolucionari činili su faktički rukovodeće jezgro KPJ za Srbiju. Od drugih članova Partije odvajao ih je duži partijski staž, stečeno iskustvo u revolucionarnom radu, često duže ili kraće robijanje, način opštenja u partijskoj organizaciji, borbeni mentalitet, uverenje da nema prepreka koje se ne mogu savladati. Njihovi biografski profili govore da se radilo o ljudima koji su prošli kroz robijašnice, radili ili školovali se u SSSR-u i drugim zemljama Evrope, borili u španskom građanskom ratu u internacionalnim brigadama. [3)]

Revolucionarno sektaški ekskluzivizam kod dela komunista se posebno izražavao u dogmatskom neshvatanju nove istorijske situacije, to jest izjednačavanju oktobarske revolucije 1917. i revolucionarne inspiracije komunista u drugom svetskom ratu. Shematska projekcija komunističke borbe iz prošlosti SSSR-a nije imala izglede u budućnosti, iako neki iskusni kadrovi nisu bili oslobođeni iluzija o starim načinima borbe. Dovoljno je podsetiti se uputstava vojvođanskih komunista, koja naliče na metode borbe boljševika još u vreme prve ruske revolucije 1905-6. godine.[104)] Ovakve predstave imale su širi značaj, svodeći se

103) „Španci" iz Srbije: Branko Krsmanović, Milan Blagojević, Blagoje Nešković,^Koča Popović, Stevan Čolović, Ratko Pavlović, Radivoj Uvalić, Čeda Kruševac, Zikica Jovanović, Miroslav Stojanović Lesko, Dura Mešterović, Mirko Tomić, Đorđe Jovanović Jarac, Đorđe Andrejević Kun, dr Dragi Jovanović Selja, Svetislav Kanački, Lazar Simić, Borka Demić, Mato (Matija) Vidaković i drugi - J. Marjanović, n.d., 101.

104) Uputstva PK KPJ za Vojvodinu za formiranje oružanih jedinica i načina vođenja partizanskih borbi, juni-jula 1941. Reč je o Lenjinovim „Zadaćama odreda revolucionarne vojske" i njegovom pismu „Borbenom komitetu pri Petrogradskom komitetu" - Građa za istoriju Vojvodine, PK KPJ za Vojvodinu 1941-1945., priredila Ljubica

jedno vreme na strategiju barikadne taktike u gradovima, zapostavljanje sela, partizanske i narodnooslobodilačke borbe pod uticajem starih shema, uverenja da će se rat brzo završiti, te da će se odlučna bitka dobiti u gradovima sa radništvom i snagama koje ga budu sledile.

Univerzalni ideološki trebnik komunista je „Historija SKP(b)", na kojoj je radio, kao što se govorilo, „naš učitelj", pri čemu se mislilo na „druga Staljina". Na prevodu Historije SKP(b) na srpsko-hrvatski radio je i Josip Broz. Jedni aktivisti su dobijali štampani primerak knjige, drugi su ga umnožavali na geštetneru, a treći prepisivali rukom. Ova apokrifna knjiga iz istorije boljševičke partije služila je kao uzor-knjiga na kojoj se vaspitavao komunistički kadar. Drugi kadrovi, mlađi članovi Partije i SKOJ-a, idejno su se vaspitavali na popularnoj, prevedenoj u nas sovjetskoj literaturu („Mati" Gorkog, „Kako se kalio čelik" Ostrovskog i drugoj). Josip Broz je pisao o „Historiji" kao „silnom teoretskom oružju", „divnoj knjizi", na kojoj je sarađivao i Staljin, knjizi koja ocrtava „čitav herojski put SKP(b)", knjizi na kojoj se danas „uči proletarijat čitavog svijeta" i na kojoj treba da se uči „naš partijski aktiv i proletarijat Jugoslavije", jer je u njoj na najsažetiji način i popularno predstavljeno „ogromno iskustvo u obliku historije najrevoluc'onarnije partije, partije boljševika".[105])

Srpski komunisti vaspitavani su kao pripadnici jedinstvene jugoslovenske organizacije u duhu internacionalizma, koji je negirao svaku nacionalističku isključivost, praktično odbacivao tradiciju vlastite istorije, iako se ona povremeno simbolički i pojmovno koristila u okviru operativnog rada, radi političke mobilizacije i protiv nacionalnih zavojevača. No i tada je tradicija propuštana kroz strogi filter raznih agitpropovskih specijalista, koji su na čisto pragmatistički način razdvajali ideje, veličine i događaje iz nacionalne istorije koji mogu biti prihvatljivi za Partiju. Vaspitavani su, takođe, da kao članovi Partije najvećeg jugoslovenskog naroda, čiju je buržoaziju sama Partija optuživala za velikosrpski hegemonizam, moraju biti autentični internacionalisti, borci za rušenje te prevlasti i za nacionalnu ravnopravnost svih ostalih naroda i nacionalnih manjina, a da pri tom nisu kritički razmišljali o smislu takve politike, o sudbini svog naroda i njegovoj perspektivi u zajednici jugoslovenskih naroda. Najtragičnije je što je Partija u jednoj ranijoj fazi svoje istorije (1925-1935) često znala izjednačavati srpski narod sa svojom buržoazijom, kao ugnjetački u kominternističkoj terminologiji, koji drži pod svojom čizmom ostale,

Vasilić, Novi Sad - Sremski Karlovci 1971, 8 - 12. (U daljem tekstu: Lj. Vasilić) - U Uputstvima pod II) stoji: „Odredi treba da se oružaju sami, ko čime može (puške, revolver, bombe, nož, bokser, batina, krpe sa petrolejom za podmetanje požara, uže ili lestvice od užeta, lopata za podizanje barikada, dinamitna patrona, bodljikave žice, čavli (protiv konjice) itd." ...„Ubijanje špijuna, policajaca, žandara, dizanje u zrak policijskih ispostava (kvartova), oslobođenje uhapšenika, oduzimanje vladinih novčanih sredstava za potrebe ustanka..." - Isto, 8, 10.

105) U jesen 1939. pojedine glave „Historije" su umnožavane na razne načine, a u leto 1940. Ognjen Priča je po nalogu Josipa Broza organizovao štampanje njene prve četiri glave - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 6, 246.

tzv. ugnjetane narode, među njima pre svih hrvatski narod. Ova politika je imala značajne reperkusije u nacionalnoj politici KPJ/SKJ dugo posle rata, sve do vremena savremenog raspleta. Malo se osvrtalo na činjenicu da je i sam taj srpski narod bio eksploatisan, kao i ostali narodi, od svoje i ostalih buržoazija naroda Jugoslavije. A u samoj KPJ srpski komunisti su gotovo među poslednjima stvorili svoju nacionalnu partijsku organizaciju, posle Slovenaca, Hrvata i Makedonaca, tek maja 1945. godine. [6]

Uverenja srpskih komunista o karakteru uređenja u SSSR-u gradila su se na osnovu partijske propagande, bez vlastitih saznanja o životu u SSSR-u. Oni srpski komunisti koji su živeli i radili u SSSR-u (Sreten Žujovič, Jovan Veselinov i drugi) o tome nisu kritički govorili. Naprotiv, SSSR je bio bastion mira, nepobediva zemlja, sinonim socijalne pravde i slobodnog života. Ako su se kod komunista i javljale sumnje o SSSR-u u vreme moskovskih procesa, one su prigušivane u sebi, smatrane prolaznim aberacijama, „nužnostima" kapitalističkog pritiska, zaverama protiv sovjetskog sistema. Svi oni koji su suprotno mislili proglašavani su za trockiste i ološ u službi stranih imperijalističkih službi, za „štetočinske elemente".[m] Niko se nije pitao ni za sudbinu jugoslovenskih komunista u SSSR-u, mada ih je 800 stradalo u staljinskim čistkama. Šta više, CK KPJ ih je isključio iz članstva KPJ, čime se solidarisao sa staljinskom egzekucijom svojih drugova.[108] Knjiga Živojina Pavlovića, „Bilans staljinskog termidora", koja se pojavila u Beogradu uoči rata, bila je na indeksu KPJ kao krajnje antikomunističko štivo, a njen pisac neprijatelj broj jedan, koji je na kraju bio ubijen od „svojih" u tzv. Užičkoj republici kao antisovjetski element i policijski doušnik.[109] Identifikacija partije sa SSSR-om, dvostruko, kao sa prvom zemljom socijalizma, i preko Kominterne, kao nacionalna sekcija svetskog komunističkog štaba, uticala je da se optužbe protiv SSSR-a odbacuju u ime odbrane sopstvene Partije i njenog revolucionarnog dela.

Stvorena je na Osnivačkom kongresu održanom u Beogradu u sali Kolarčevog narodnog univerziteta 8 - 12. maja 1945 (bez publiciteta, ako izuzmemo jednu noticu u „Borbi", organu CK KPJ), a na osnovu prethodnih zaključaka Politbiroa CK KPJ oktobra 1943. u Jajcu i juna 1944. na Visu.

Trockizam nije tretiran kao ideološki pravac već kao aktivnost „štetočinske bande" koja je našla svoje „gnijezdo" kod „izdajničke socijaldemokratije" - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 6, 39.

Na sastanku privremenog rukovodstva u Bohinjskoj bistrici (15-18. mart 1939) isključeni su iz KPJ: Petko Miletić, Labud Kusovac, Ivan Marić, Vicko Jelaska, Ivo Baljkas, kao nosioci grupaške borbe protiv rukovodstva, kao i članovi nastradali u Staljinovim „čistkama".

Pavlović piše da je „disciplina" značila „šlepu pokornost" ne Partiji već jednoj „klici"; ćutanje o Staljinovim ubistvima naziva „zločinačkim"; piše da je od prvih procesa bilo jasno da se radi o obračunu između staljinske birokratije i starih boljševičkih kadrova koji su ostali verni starim partijskim principima: uvideo je u kakvim zločinima su indirektno učestvovali i koliku moralnu odgovornost „svi nosimo kao saučesnici u likvidaciji naših prijatelja, ruskih i stranih". Ž. Pavlović, Bilans sovjetskog termidora, Beograd, 1940, 5-6 - Pisac ove knjižice - optužbe postao je partijski neprijatelj br. 1, čovek na stalnom nišanu partijskog vodstva, čija likvidacija u jesen 1941. ne može iznenađivati.

Partija je osvajala politički prostor obezbeđujući svoju kontrolu nad eventualnim saveznicima. Saradnja s demokratskim i antifašističkim snagama iz drugih partija pretpostavljala je zadržavanje apsolutnog organizacionog i ideološko-političkog integriteta KPJ u svim mogućim savezima i kombinacijama. Poznati srpski antifašista Dragoljub Jovanović napadan je još uoči rata, preko „Proletera", da se iza njegovog „ultralijevog frazerstva" skrivala mržnja prema KPJ, iako je leva zemljoradnička opozicija, odnosno Narodna seljačka stranka, služila kao okvir za rad komunista i njihovo sklanjanje od represije režima.[110)] Mada je Josip Broz Tito javio Moskvi, juna 1941, da je napravio sporazum sa Dragoljubom Jovanovićem o zajedničkoj borbi, priznavanju vodstva KPJ i vladavini sovjeta posle pobede do saradnje praktično nije nikada došlo.[m)] Članstvo NSS opredeljivalo se za borbu protiv okupatora nasuprot Jovanoviću koji nije odobravao težnju KPJ za hegemonijom, partizanske načine borbe, neprihvatanje ravnopravne saradoj.&r

— Iz analize Josipa Broza Tita, koji se nakon 27. marta našao u Beogradu, učestvujući na savetovanju na Čukarici 29. marta 1941. sa članovima PK KPJ za Srbiju i članovima Mesnog komiteta, proizlazilo je da se zemlja nalazi na pragu rata, da je rat jednostavno neizbežan, usled čega nema vremena za odlaganje da se organizuje otpor zavojevaču. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju za 6. april 1941. pripremao je zborove u čast zaključenja Ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između Jugoslavije i SSSR-a, ali je bombardovanje Beograda osujetilo planiranu akciju. Na novom sastanku PK KPJ za Srbiju istog dana, kome su prisustvovali Rade Končar, koji je privremeno vršio dužnost sekretara PK KPJ za Srbiju, slično Aleksandru Rankoviću u Hrvatskoj,[n2)] odlučeno je da se komunisti odazivaju u vojsku, prijavljuju kao dobrovoljci, da se rukovodstvo povuče prema Avali i Kosmaju, deo rukovodilaca krene u razne delove Srbije, Sandžaka i Crne Gore i u vojne jedinice.[113']

\/ Deo srpskih komunista prošao je na tlu Srbije kroz vatreno krštenje u aprilskom ratu. U Užicu je organizator otpora Nemcima bio Vukola Dabić, član OK Užice, a u Jagodini Boško Đuričić, član OK KPJ. Komunisti su se kao dobrovoljci javljali komandama Jugoslovenske vojske i tražili oružje. Ratko Mitrović, Momčilo Radosavljević i Milan

[U0)] Mirko Tomić, Gojko Polovina i drugi, nalaze legalnu osnovu za svoju delatnost, mada je Jovanović prigovarao komunistima da mu stranku razaraju iznutra.

[m)] Jovanović sporazum svodi na dogovoranje i uzajamno obaveštavanje. Ističe da se izjasnio za „sovjetsku vlast", podrazumevajući pod tim da je Narodna seljačka stranka (NSS) na strani „one države u kojoj danas vladaju sovjeti", na strani Sovjetskog Saveza, ali da se nije obavezao da stvara sovjete, pogotovu što se zemlja nalazi u ratu, pod okupacijom. Sovjete, kao jedan od oblika moderne demokratije po njemu, inače je prihvatao. Članstvu je posle aprilskog rata sugerisano da se drži „pasivne rezistencije", ali od tada nastupa faza „aktivne rezistencije" - AJ, Političke uspomene, Memoari, tom VI, 266 a, 265. - Očigledno da je Jovanović juna 1941. očekivao brzi završetak rata.

[112)] V Glišić, KPJ u Srbiji 1941-1945, knjiga prva, Beograd, 1975, 209.

[U3)] Isto, 21.

Janković poveli su iz Čačka grupu od 300 dobrovoljaca u Užice, gde su zahtevali da im se dodeli oružje. Slično su se ponašali i komunisti u Kragujevcu, Smederevskoj Palanci, Kruševcu. Komunisti - vojni obveznici javljali su se u vojne jedinice saglasno stavu KPJ. U Valjevu i Užicu održani su 6. aprila zborovi na kojima su se komunisti zalagali za odbranu zemlje. U tamnavskom kraju stvoreni su posebni omladinski dobrovoljački odredi, sastavljeni od komunista i njihovih simpatizera.[114)]

Partijske direktive predviđale su da se borba treba nastaviti čak i ako Kraljevina bude poražena. Izraz sumnje u mogućnost odbrane Jugoslavije najbolje se vidi iz direktive članstvu da sakuplja oružje, neophodno radi borbe u budućnosti. Očigledno je da komunisti, koji su 27. marta izašli na istorijsku scenu, nisu nameravali da se sa nje povlače, svesni snage svoje organizacije, uverenja u krajnju pobedu SSSR-a i nadasve činjenice da se u uslovima izgubljenog rata i okupacije, pre svega nestanka države, stvara nova istorijska šansa.

Po povratku Aleksandra Rankovića iz Zagreba, gde je tri meseca vršio dužnost sekretara OK KP Hrvatske, započeo je rad na organizaciji članstva u uslovima vojnog poraza države i okupacije, u smislu obnavljanja i učvršćivanja organizacija i partijske mreže. Tada je u Beogradu bilo oko 250 članova KPJ. U Beogradu su se nalazili ili kasnije stigli: Ivan Milutinović, Ivo Lola Ribar, Svetozar Vukmanović, Rodoljub Čolaković, Milovan Đilas, Moma Marković i drugi rukovodioci KPJ. Pokrajinski Biro Pokrajinskog komiteta radio je u sastavu: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Blagoje Nešković, Ljubinka Milosavljević. Uz PK radio je i Agitprop, u kome su bili: Spasenija Babović, Milovan Đilas i jedno kraće vreme Rodoljub Čolaković. Rad KPJ naročito je pojačan posle dolaska Josipa Broza u Beograd, u prvoj polovini maja 1941. godine. U Vojnoj komisiji pri Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju nalazili su se: Spasenija Babović, Sreten Zujović, Filip Kljajić i Branko Krsmanović, s tim što je za sekretara bio određen Sreten Zujović. Vojne komisije obrazovane su i pri okružnim komitetima. Njima su rukovodili: pri OK Požarevac - Božidar Dimitrijević, pri OK Zaječar - Ljuba Nešić, u Jagodini - Labud Đukić, u Užicu - Vito Pantović, u Valjevu - Obrad Stefanović, u Leskovcu - Boško Krstić, pri OK Kragujevac - Raja Nedeljković, u Beogradu Đuro Strugar („Plavi Montenegro"), u Čačku - Ratko Mitrović, u Kraljevu - Gvozden Paunović, u Smederevskoj Palanci - Ivan Muker. Zadatak vojnih komisija obuhvatao je obuku članova u rukovanju oružjem, skupljanje i evidentiranje oružja, formiranje udarnih grupa i desetina u Beogradu, Boru, Šapcu, Vranju, Leskovcu, Smederevu i drugim mestima, koje su bile začetak budućih partizanskih odreda.[115)]

Organizaciona struktura Partije u Srbiji sastojala se od okružnih, sreskih i mesnih komiteta, te partijskih poverenstava, dok su osnovu

[114)] Isto, 21-23.
[115)] Isto, 27-28.

organizacione piramide činile partijske ćelije. Partija je bila strogo kadrovska, o čemu govori i ustanova kandidata, koja je služila proveri idejne čistote budućih komunista, njihove čvrstine, ličnih osobina i privrženosti programu Partije. U svom radu među omladinom oslanjala se na Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), koji je istovremeno bio rasadnik novih komunista. Ljudi bliski Partiji, koji joj nisu organizaciono pripadali, nazivali su se „simpatizerima". Bilo ih je iz svih društvenih redova (vojna i civilna lica, đaci i studenti, radnici i seljaci, intelektualci, činovnici, privatni nameštenici i drugi). Partija je imala uporište i u nekim sredinama gde se nikada ne bi moglo ni pomisliti da bi mogli delovati komunisti ili njihove pristalice, uključujući i najpoverljivija mesta u policiji i drugim osetljivim državnim i vojnim službama.

Organizacija je bila rasprostranjena na celoj teritoriji Srbije. Ukupan broj članova Partije nemoguće je tačno rekonstruisati, jednostavno zato što se nije smela voditi evidencija u uslovima rata i prvih meseci okupacije. No, računa se da je u Srbiji bilo preko 2.200 komunista, sa nekoliko stotina kandidata, što uoči ustanka čini broj od oko 3.000 članova. Rat je uticao na smanjenje broja članova i gašenje nekih ćelija, usled ratne i postratne situacije, prvenstveno odvođenja u zarobljeništvo, vraćanja komunista u zavičajna mesta u Srbiji i van nje, pasivizacije pojedinih članova usled malodušnosti, bezizglednosti, krize volje ili spremnosti za dalju borbu, straha od okupatorskog terora. Prema okružnim komitetima KPJ za Srbiju, broj komunista je bio raspoređen na sledeći način: Kragujevački OK - preko 100 članova KPJ, a na teritoriji Okružnog partijskog poverenstva (četiri sreza: orašački, oplenački, kosmajski i kolubarski) oko 113 članova KPJ i 14 kandidata; Okružni komitet za Pomoravlje oko 240 članova KPJ; u Beogradu, gde je delovao Mesni komitet, bilo je 200 članova, s tim što je organizacija uoči ustanka narasla na više od 500 članova; ćelije u srezovima oko Beograda i u Smederevu obuhvatale su 224 članova KPJ; Okružni komitet KPJ za Zaječar imao je oko 90 članova KPJ; Okružni komitet KPJ Niš preko 70 članova KPJ; na teritoriji Okružnog komiteta Leskovac bilo je oko 90 članova KPJ, Okružnog komiteta Kruševac 52 člana, Okružnog komiteta Kraljevo oko 90 članova, Okružnog komiteta Cačak oko 250 članova KPJ, što je bila najjača organizacija u zapadnoj Srbiji; Okružni komitet Valjevo imao je oko 85 članova KPJ, a Okružni komitet Šabac oko 103 člana KPJ. Istraživanja pominju partijsku organizaciju u požarevačkom okrugu, ali ne saopštavaju broj članova KPJ uoči ustanka.[116)]

Organizaciona struktura KPJ za Srbiju bila bi nepotpuna ukoliko se ne bi spomenuli i instruktori PK KPJ za Srbiju, upućivani u pojedine organizacije.

Oslabljene partijske organizacije odlivom dela kadrova, usled ratnih prilika, popunjavane su pridošlim komunistima iz drugih krajeva

116) Isto, 30-38.

zemlje, gde su se Srbi našli pod udarom mera okupatora i vazalnih režima.

Oblasna partijska organizacija Kosova i Metohije bila je prepolovljena prinudnim iseljavanjem Srba i Crnogoraca, iz čijih je redova poticao najveći deo članova KPJ i SKOJ-a. Iz istog razloga vidno su oslabljene i partijske organizacije u Bačkoj. Srpsko-crnogorski svet sa Kosova iseljavali su albanski separatisti, a iz Bačke mađarske okupacione vlasti. Među proteranim Srbima i Crnogorcima iz Makedonije nalazilo se, takođe, dosta partijskih kadrova. Organizacija KPJ u Makedoniji našla se u postaprilskoj situaciji pod snažnim uticajem Metodija Satorova. Slabljenjem Partije u pomenutim krajevima, uključujući naročito NDH (Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu), gde se srpski narod našao pod genocidnim terorom, jačale su partijske organizacije u Srbiji i Crnoj Gori. U Bačkoj je procentualno veliki broj Mađara u partijskoj organizaciji napustio Partiju ili se priklonio mađarskoj Komunističkoj partiji sa sedištem u Budimpešti. Do takvog ponašanja došlo je pod uticajem opredeljenja mađarske nacionalne manjine za maticu i terora mađarskih okupatora. Neznatan broj mađarskih komunista ostao je u KPJ, od kojih su neki herojski pali u borbi protiv mađarskih okupatora, ali većina mađarskih komunista nije položila internacionalistički i jugoslovenski ispit posle okupacije i kasnije aneksije Bačke sentištvanskoj, Hortijevoj Mađarskoj. Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu u internacionalističkoj hipnozi i dogmatskom uverenju nije odstupao od pozivanja na bratstvo svih naroda, uključujući i one koji su se frontalno svrstali za fašistički poredak, čak i pripadnike nemačke narodonosne grupe. To je, uostalom, bila politika KPJ, koja je takvim prilazom sužavala osnovu okupljanja oko svoje linije, izrazito jugoslovenske, u vreme kada ona nije bila prihvatljiva za sve jugoslovenske narode i manjine, sem za Srbe i Crnogorce, Slovence i antifašiste u redovima drugih nacija. Kopiranje prošlog istorijskog iskustva, posebno iz oktobarske revolucije, te robovanje internacionalističkom transu predstavljaju, takođe, pokušaji bratimljenja sa vojnicima okupatorskih armija po uzoru na praksu boljševika sa vojnicima Kajzerove Nemačke, 1917-1918, ali u jednom sasvim drugom istorijskom vremenu.

Među prvim masovnim akcijama ove organizacije navodi se štampanje i rasturanje Prvomajskog proglasa, a na drugoj strani održavanje prvomajskih izleta i skupova koji nisu promakli domaćoj policiji i agentima.[118)]

Na osnovu zaključaka majskih konsultacija, krajem maja 1941. došlo je do obrazovanja Pokrajinskog vojnog komiteta Srbije. Osnivanje

[117)] Mađarima Vojvodine poručivano je „da je zastava proleterske borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja prešla sada u vaše ruke"; Vojvođanima Nemcima - radnicima i siromašnim seljacima da su nemački kapitalisti i vaši klasni neprijatelji; Rumuni su upozoravani da su se „radnici i seljaci Besarabije oslobodili svojih kapitalista i spahija" itd. - Lj. Vasilić, n.d., 5-7.

[118)] J. Marjanović, n.d., 70.

vojnih komisija nastavljeno je po okruzima Srbije. Partija je već od Pete zemaljske konferencije sve više pažnje obraćala na rad po vojnoj liniji, kao rezultat rata u toku, balkanske krize, čija će žrtva postati i Jugoslavija aprila 1941. godine. Za komuniste rat nije prestajao, već tek počinjao. O tome svedoči i stvaranje ove mreže vojnih komiteta i komisija sa zadatkom da organizuju ilegalne grupe, stvaraju vojne desetine, prikupljaju oružje i sanitetski materijal, obavljaju vojnu obuku.[119]

Komunisti u Srbiji, za razliku od NDH, nisu masovno progonjeni do napada na SSSR. Za takav stav Nemaca i njihovih saradnika postoji više razloga. Komunisti su, preko svojih ljudi u Kabinetu ministra unutrašnjih poslova Srđana Budisavljevića u 27-martovskoj vladi uspeli da unište komunističku kartoteku predratne policije. Kao ilegalna organizacija, Partija u postaprilskim danima nije bila vidljiva Nemcima i njihovim domaćim saradnicima. Komesarijat za unutrašnje poslove je tek 22. maja 1941. konstatovao pojačanu komunističku akciju, izdavanje letaka za 1. maj, izazivanje i rasturanje uzbudljivih vesti. Nekoliko dana kasnije Komesarijat je nagoveštavao preventivne mere protiv komunista, među kojima se spominjalo stvaranje evidencija pomoću Uprave grada, banskih uprava i drugih organa, sprovođenje strogog nadzora, otkrivanje rasturača letaka, praćenje komunista - aktivista, studiranje njihove taktike, slanje komunista na rad, a računalo se i na otvaranje jednog koncentracionog logora. Deo istaknutih komunista odranije je napustio Beograd i otišao u unutrašnjost, a tek obrazovana policija pravila je prve korake u svojoj antikomunističkoj aktivnosti. Milan Aćimović je 19. juna 1941, pred funkcionerima svoga resora, govorio 0 snažnoj komunističkoj aktivnosti na srpskom selu u trouglu Cačak - Kraljevo - Kragujevac. Već tada je zaključeno da se odmah uhapsi 150-200 španskih boraca i uputi u logor, ustroji antikomunistički komitet, obnovi Sud za zaštitu države.[120]

Glavni uzrok za odsustvo masovnog progona komunista u Srbiji do 22. juna nesumnjivo je to što se SSSR još nalazio van rata. Berlin je obavestio svoje područne centre da se hapšenje komunista mora hitno izvesti, čim stigne lozinka „Internacionala", pod kojom se podrazumevala hajka na komuniste posle početka rata na Istoku. Harold Turner, načelnik Upravnog štaba, zatražio je od komesara unutrašnjih poslova da se, prema prethodnom dogovoru, uhapse svi komunisti u Beogradu i smeste na Adu Ciganliju, najpre borci „Crvene Španije". Turner je, sem na Beograd, skretao pažnju srpskog kvislinga 1 na Niš, Kragujevac, Užice, Čačak, rudnik Rtanj, Trepču i Bor.[121] Napadom Nemačke na SSSR nastala je, u viđenju nemačkih predstav-

[119] U Beogradu su formirane čete i bataljoni, a obuka se vršila na Zvezdari, Pašinom brdu, kod Centralnog groblja ili na periferiji grada, na vašarskim strelištima. Udarne grupe su formirane u Boru, Sapcu, Vranju, Leskovcu, Smederevu i drugim mestima - V. Glišić, n.d., 28-29.

[120] J. Marjanović, n.d., 71.

[121] Isto, 87.

nika, nova situacija u svetu, zbog čega je bilo neophodno energično delovati protiv komunista. Aćimović je uputio specijalne izaslanike u Kruševac, Kraljevo, Jagodinu, Niš, Leskovac, Zaječar i Negotin, sa zadatakom da spreče svaku komunističku akciju. Hapšenja su vršena po srezovima. Janko Janković, šef Kartoteke Uprave grada Beograda, koji je napravio više usluga komunistima, obavestio je blagovremeno Pokrajinski komitet KPJ o raciji koja se priprema na članove KPJ i njihove simpatizere. Prema policijskim izveštajima, u noći 23/24. juna 1941. uhapšeno je 49 komunista u Beogradu, 30 u Nišu, 18 u Kragujevcu, ukupno oko 400 lica na teritoriji cele Srbije, iako se očekivalo da taj broj dostigne bar 2.000.[122] Među uhapšenima svi nisu bili članovi KPJ; bilo je i onih koji su vođeni kao simpatizeri komunista ili kao ljudi sasvim druge političke orijentacije.

Komunisti su spremno dočekali napad Nemačke na SSSR, videvši u tome „poslednji i odlučni boj" za koji su se pripremali i koji su očekivali, kao što i stoji u proglasu CK KPJ od 22. juna 1941, inače doživljen u mnogim krajevima kao praznik. Dragi Jovanović je zabeležio da je u Beogradu toga dana vladalo onakvo raspoloženje kao i 27. marta, na dan Simovićevog puča.[123]

Sovjetska politika u Jugoslaviji ostvarivana je javno putem državnih organa, a tajno preko KPJ, kao sekcije Kominterne, i sovjetske vojno-obaveštajne službe. Po toj poslednjoj liniji radio je od 1940. pukovnik Mustafa Golubić, kojem je rukovodstvo KPJ po nalogu iz Moskve dodelilo članove Partije Čileta Kovačevića, Rista Stefanovića i druge komuniste, oslobađajući ih drugih partijskih obaveza. Golubić je u toj kratkoj postaprilskoj beogradskoj fazi sarađivao sa bivšim „crnorukcima", svojim starim prijateljima - pukovnikom Vladimirom Tucovićem, sestrićem pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa Milanom Živanovićem, poznanikom iz Beča i nekadašnjim sekretarom KPJ Pavlom Pavlovićem, dr Radivojem Uvalićem, poznanikom iz Pariza, Čedom Kruševcem i Čedom Popovićem. Ziveo je pod raznim ilegalnim imenima Dukić, Tamindžić, Samardžić. Do danas nije poznato kako je Gestapo došao do podataka o Golubiću i kako mu je ušao u trag. Iz do sada objavljenih podataka proizilazi da je Golubić uhapšen 6. juna 1941. u 4,00 izjutra, u momentu kada je preko svoje tajne radio-stanice, ugrađene u običan radio-aparat, slao izveštaj Moskvi. Dogodilo se to u stanu njegovog prijatelja, opštinskog službenika Višnjevca, gde je stanovao sa lažnim ispravama koje su glasile na ime Luka Samardžić. Pored Višnjevca i njegove žene, kao stanodavaca, te Čede Popovića, profesora srednje tehničke škole iz Beograda, s kojim je Golubić sarađivao još ranije u Francuskoj, koji je bio uhapšen slučajno, Gestapo

[122] Očekivalo se da će ova akcija uništiti organizaciju KPJ. Nemci su, međutim, hapsili i ljude koji nisu bili komunisti, koji su bili pod nekom sumnjom, u racijama; na Ubu je uhapšen i jedan komunistički odbornik iz 1921 - J. Marjanović, n.d., 89.

[123] Komunisti su živeli u iluzijama da će SSSR, odnosno Crvena armija, razbiti Vermaht na granicama i munjevito okončati rat u svoju korist, rat koji će $e pretvoriti u svetsku revoluciju. Pojedini komunisti su se čak zabrinuto pitali „može li neki nemački avion da zaluta nad SSSR-om i nanese štetu"?

u vezi sa Golubićem nije uhapsio ni jedno drugo lice. Gestapo je došao do identiteta Golubića, ali nije otkriven ni jedan podatak vezan za njegov rad za Sovjetsku vojno-obaveštajnu službu. Posle strahovitog mučenja, Golubić ie likvidiran krajem jula 1941. i sahranjen u tadašnjem dvorskom parku. [4)]

Ulazak SSSR-a za komuniste je značio izmenu karaktera rata, od imperialističkog u antifašistički. Svojom objektivnom ulogom, kao jedna od vodećih sila Koalicije, SSSR je obezbeđivao pojavu i objektivnu podršku revolucionarno-demokratskim ili komunističkim pokretima, kao njihovim nukleusima. Komunisti su se u Jugoslaviji oslanjali na SSSR kao na slovensku zemlju, koristeći do maksimuma ruski faktor kod Srba, Crnogoraca i drugih naroda Jugoslavije. Tome je KPJ doprinosila i pre rata, 1941. i posle rata, sve do 1948. godine. Na „Rusiju", kao slovensku zemlju, gledali su i četnici, sve dok posle levih skretanja nije počelo razlikovanje Staljinove Rusije i „pravoslavne matuške". Napad Nemačke na SSSR tretiran je kao praznik, a u teskobama rata i uništenja srpskog življa gledalo se prema Istoku kao jedinom spasu, iako je to osećanje u politici KPJ do kraja funkcionalizovano.

U delu srpskog naroda živelo je uverenje da je sila Crvene armije tolika da će smrviti Vermaht već na granicama SSSR-a. Pojavno, ono se iskazivalo u ekstazi hercegovačkih ustanika, kojima su se od „Savoja marketa" priviđali „Štormovici"; iluzija u Mačvi, gde su seljaci vadili kolje iz dvorišnih ograda da se sovjetski padobranci ne bi nabili na šiljke; na krovovima beogradskih višespratnica postavljani su osmatrači da blagovremeno najave sovjetsku avijaciju; u Banatu su se obrazovale sanitetske grupe da priteknu u pomoć padobrancima prilikom prizemljivanja itd.

Kod komunističkih kadrova ovo sovjetofilstvo približavalo se sovjetomaniji: neki bosanski prvaci smatrali su da je bolje da ginu ustanici nego crvenoarmejci.

Sovjete je trebalo dočekati u Srbiji. Srbija je geografski najbliža SSSR-u, prva na dohvatu pobedonosne sovjetske ofanzive u očekivanju komunista, ali i politički najvažnija jugoslovenska zemlja. Zar Josip Broz nije za prvi borbeni poligon izabrao Homolje, između Dunava i Morave? Nesumnjivo da on na Srbiju gleda kao na ključnu zemlju u jugoslovenskom ratnom raspletu iz više razloga, tako da se od nje nerado odmiče sve do polovine 1942. godine.

Pripreme za ustanak u slučaju napada na SSSR zabeležene su u porukama koje je Tito slao Moskvi još maja 1941. godine. Tako u Titovoj depeši Dimitrovu od 13. maja stoji: „Mi organizujemo borbene odrede, vaspitavamo svoje vojne kadrove, pripremamo naoružani ustanak u slučaju napada na SSSR". Iz zaglavlja ovog dokumenta vidi se da je depeša pokazana Erkoliju (Palmiro Toljati) i Manuilskom.[125)]

124) B. Nešković, Mustafa Golubić, Beograd, 1985, 18-20.

125) Jugoslovensko - sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, u rukopisu, knj. 1, 1991 - SSIP, Dokumentacija.

Preko ovih visokih funkeionera Kominterne sa porukama koje su stizale iz Jugoslavije mogao je biti upoznat i Staljin, sa drugim vodećim ljudima sovjetske vlade. Na zaglavljima depeša iz kasnijeg perioda ovo se i izričito kaže. Tito je javio „Djedu", to jest Izvršnom komitetu Kominterne, krajem juna 1941, da je „Partija izdala proglas povodom napada na SSSR i pozvala narod na borbu protiv fašističkog okupatora. Dala je direktivu za masovne sabotaže i organizovala partizanske odrede za uništenje komunikacija. U čitavoj zemlji organizuju se borbene grupe, na čelu sa vojno-revolucionarnim komitetima pod rukovodstvom Partije ... Mi pripremamo narodni ustanak protiv okupatora, jer kod naroda je velika spremnost za borbu".[126)]

Publicistička istoriografija već niz godina iznosi kao činjenicu istorije (Stefan Klisold, od kojega podatak preuzima Borivoje Karapandžić) da je Josip Broz iz Hrvatske stigao u Srbiju voljom Pavelića i Dide - Eugena Kvaternika. „Ti se sećaš", rekao je navodno mlađi Kvaternik Anti Paveliću, „kako je Lenjin došao da podigne revoluciju u Rusiji. Nemci su ga prepustili preko svoje zemlje u jednom plombiranom vagonu. Mi ne bismo mogli da nađemo dragoceniji eksport za Srbiju od Tita. Srbi će imati da plaćaju za to sledećih dvadeset godina".[127-1]

Istorijska je činjenica da se Josip Broz našao maja 1941. u Srbiji, pošto je napustio Zagreb i Hrvatsku. Klisold - Karapandžićev podatak nije istorijska činjenica, jer kao takva nije naučno utvrđena niti izvorno zasnovana, ali je idealan osnov za publicističko-istoriografska tumačenja u skladu sa teorijom konspiracije, sa postojanjem paklenih zavera protiv Srba (što ne znači da one nisu postojale i sprovodile u ustaškoj praksi), demoniziranjem jedne ličnosti koja deluje u saradnji sa dva ustaška krvnika. Takvo shvatanje postaje za neobaveštene i prihvatljivo u skladu sa sagledavanjem posledica koje su kasnije nastupile, pod kojima podrazumevamo naličje Titovog vladanja, slom projekta samoupravnog socijalizma kao korumptivnog sistema, krizu Jugoslavije, akutne mržnje koje nas danas sažižu, čineći prihvatljivim sve antikomunističke verzije, sa svim vannaučnim i vanintelektualnim motivima. Zahtev istorijske nauke je, međutim, da se prošlost tumači u skladu sa dihotomnim bićem koje čini suštinu istorije, to jest preciznim utvrđivanjem onovremenih okolnosti, odnosa snaga, projektovanih zamisli, koje izviru iz situacije koju određuje vreme zbivanja radnje, a ne sadašnjica, ali, na drugoj strani i saznanja da i savremena epoha ne može da ne utiče na razumevanje bivših događaja sa gledišta razgrtanja vidika, nastupanja i sumiranja posledica. Fluidna je, iako utvrdiva granica između nekadašnje stvarnosti i modernizacije, kao kvarenja istorije.

[126)] J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7, 48.

[127)] Navodimo ovaj podatak kao primer gde se publicistička činjenica ne slaže sa istorijskom činjenicom kao takvom. Ova konstrukcija trebalo bi putem analogije Lenjin - Tito da pokaže u kontinuitetu zaveru najreakcionarnijih ustaških snaga sa komunističkim vođom protiv srpskog naroda.

Pokušaćemo da iznetu tezu konkretizujemo u širem istorijskom kontekstu i uporednoj analizi ponašanja vođa dva suparnička pokreta. Proglašenje NDH zateklo je i Josipa Broza i Dražu Mihailovića na tlu NDH. Broz je ostavio, kao očevidac, svedočanstvo o oduševljenom dočeku Nemaca u Zagrebu. „Događaj u Zagrebu", kaže, „prilikom dolaska osvajača biće najtamnija ljaga u tvojoj povijesti, hrvatski narode".[128]' U zapadnoj literaturi i publicistici na srpsko-hrvatskom koja je nastajala poslednjih decenija, komunisti su predstavljani kao nosioci defetizma u aprilskom ratu, čak filonacistički orijentisani. Na majskom savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ u Zagrebu napadaju se, međutim, oni koji su se dezorijentisali i nisu uspeli na vreme da se suprotstave „frankovačkim elementima", ustvari ustašama i formacijama Seljačke i Gradske zaštite.[129]' Pa i iz ratnog proglasa „CK KPJ" od 15. aprila 1941. ne može se nikako izvući zaključak o pronemačkom komunističkom ponašanju, jer se u njemu govori o borbi naroda čiji pripadnici ginu „u borbi za svoju nezavisnost", mada se na rat gleda kao na „krvavi imperijalistički pokolj" i govori o revolucionarnoj perspektivi, to jest „rađanju novog svijeta". ^

Činjenica je da su se i Josip Broz i Draža Mihailović, oba anonimni[131]' u to vreme za širu javnost, pa čak i za šire članstvo Partije, odnosno širi oficirski kor našli u Srbiji, iako je Mihailović kod Doboja mogao računati na otpor srpskog sveta ustašama i okupatoru, a komunisti pre rata govorili o snažnoj partijskoj organizaciji u Hrvatskoj, Zagrebu kao centru proletarijata, vodećoj partijskoj organizaciji.[132]' I jedan i drugi će se skoro u isto vreme obresti u Srbiji; Broz u Beogradu, a Mihailović na suvoborskom platou - Ravnoj Gori.

—Zašto se, pak, Broz opredelio za Srbiju, maja 1941. godine?

Nije se, svakako, bilo lako osloboditi slike koju je lično doživeo u Zagrebu, 10. aprila 1941, kada su Nemci ulazili u grad i Slavko Kvaternik u ime Pavelića proglasio NDH. U NDH je progon komunista započeo uspostavljanjem ustaške vlasti, bez obaziranja na nemačko-sovjetski pakt iz avgusta 1939. godine. Nasuprot zagrebačkom iskustvu

[128]) CK KPJ narodima Jugoslavije, 15. april 1941 - Zagreb - ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1941/17.

[12]2 Proleter, mart - april - maj 1941, br. 3-4-5/1941.

VII, Aprilski rat 1941, 701.

Mihailović se javno predstavlja, potpisuje u pregovorima, drži govore pod svojim imenom i prezimenom, za razliku od Josipa Broza čije ime i prezime nije poznato partijskom članstvu, pa čak i regionalnim rukovodiocima koji su radili daleko od operativnog centra. Kada govorimo o Mihailovićevoj anonimnosti mislimo na to da on nije bio poznat široj jugoslovenskoj i srpskoj javnosti, pa i širem oficirskom koru; nije bio britanski čovek za rukovođenje gerilom posle poraza regularne vojske.

' Ova teza se uporno održavala u KPJ/SKJ. Čak na Petom plenumu CK KPJ, održanom maja 1952. u Beogradu, Tito govori o ulozi radničke klase Zagreba u predratnom periodu, a Đilas da je „najjači pokret bio (je) u Hrvatskoj". - Izvori za istoriju SKJ, Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948-1952, Beograd, 1985 (priredio Branko Petranović i drugi), 647.

10. aprila, imao je beogradsko iskustvo posle 27. marta, sasvim oprečno, antifašističko, slobodarsko, antigermansko. Empirički nije bilo teško pretpostaviti da se Srbi neće lako pomiriti sa tako brzim gubljenjem države u kratkotrajnom aprilskom vojnom slomu. Oficiri Jugoslovenske vojske, kasnije četničke starešine, ostavile su brojne tragove kako ih je narod doživljavao kao „svilene", posle kapitulacije regularne armije. Srpsko shvatanje države nije se mirilo sa nedovršenim ratom. Mogao je pretpostaviti, takođe, da je živa tradicija otpora i slobodarstva, antigermanizma od pre četvrt veka, naročito u predelu Cera i Suvobora, gde su vođene najslavnije bitke u prvom svetskom ratu, tim pre što je i sam poznavao taj teren na kome se borio kao mobilisani vojnik Austro-Ugarske. Josip Broz je bio uveren da se SSSR nalazi pred napadom, da počinje dugoočekivani rasplet na Istoku. Zar i on sam ne šalje preko preostalog osoblja sovjetskog poslanstva u Beogradu poruke da nemačke kolone sa Balkana kreću na Istok, sa oznakom „Nach Moskau"? Znao je da u srpskom narodu postoji snažno slovensko i prorusko osećanje, poistovećivanje sa „matuškom Rusijom", iako se radilo o boljševičkom režimu, pogotovu što je komunistička propaganda i operativna akcija do maksimuma funkcionalizovala ovu stranu pridobijanja naroda. Napadom Nemačke na SSSR, 22. juna 1941, ispoljene su snažne iluzije da će se rat brzo završiti, koje nisu postojale samo na komunističkoj strani već i na onoj prozapadnoj. Stoga Tito i ima u vidu, kao prvi borbeni prostor, prostor između Dunava i Morave, na kome će se najpre sresti sa Crvenom armijom, kada ona provali iz Moldavije preko Vlaške, stigne na Karpate i Dunav. Bio je to davnašnji san komunista, koji je izražavan još u predratnoj pesmi: „Duni malo vetre od Karpata, i otvori ruskoj (pevalo se i „crvenoj") vojsci vrata". Kasnije se opredelio za zapadnu Srbiju, sa Durmitorom, Vučevom, Maglićem i Volujkom u pozadini.

Počeli smo od jednog podatka koji se tretira kao istorijska činjenica, iako to nije, ali koji se mehanikom propagande prenosi do našeg vremena, suprotstavljajući mu snop podataka na kojima se tek može izgraditi istorijska činjenica o tako važnom događaju povezanom za početak ustanka naroda Jugoslavije, posebno srpskog naroda. Iz ovoga ne želimo da kažemo da je problem sasvim skinut s dnevnog reda, jer ima i drugih pretpostavki koje su u cirkulaciji, ali ih je danas nemoguće izvorno ispitivati. Teza po kojoj je Srbija bila sigurnija od NDH za komuniste nije za potcenjivanje, ali se isključivo njome ne može objasniti daleko složenija pojava. Ima i shvatanja da je Tito želeo da se udalji od Josipa Kopiniča,[133] što nam izgleda neprihvatljivo, jer on drži vezu s Moskvom, bez koje je Tito izgubljen, lišen informativnih koordinata bez kojih se njegova revolucionarna zamisao ne može uopšte razumeti, čak i pobeda narodnooslobodilačkog pokreta. Poznato je koliko je njemu važna ta veza, šifranti, u čemu mu je sličan i Mihailović,

133) Misli se na izbegavanje sukobljavanja kompetencija, jer su obojica radila za Kominternu.

jer nreko te veze dobija otvor u svet, mogućnost obaveštavanja sovjetske strane, tumačenja događaja u Jugoslaviji, a na drugoj strani prijem informacija s prvorazrednog izvora. Ostaje činjenica da ga je Kopinič jedno kraće vreme lišio mandata generalnog sekretara KPJ, dok nije došlo do intervencije Kominterne.[134]' Ima i pojedinačnih mišljenja da je on došao u Beograd zbog Mihailovića, što je neprihvatljivo. Tito je stigao u Beograd (8. maja, mada datum nije siguran) pre nego Mihailović na Ravnu goru, pa u Zagrebu nije mogao ni znati za njegovo postojanje, a na drugoj strani Mihailovićev radijus uticaja je jedno vreme više nego ograničen na lokalno-regionalni okvir. Jedna treća teza bi zasluživala, međutim, i te kako da se ispita, ali izvori za sada to ne omogućavaju. Reč je o pukovniku Mustafi Golubiću, koji se nalazio u Jugoslaviji od polovine 1940. godine. Mogao bi se postaviti niz pitanja: jesu li to dve linije; dve misije; da li između Tita i Golubića postoji antagonizam; radi li se o borbi za prestiž, mogućnosti smene, okolnostima u kojima je stradao Golubić; šta Golubić radi u Beogradu posle 27. marta i aprilskog rata? Sačekajmo pojavu izvora da se ne bismo upuštali u jalova hipotetička razmatranja, bez autentičnih izvora.

U poređenju sa vodstvima drugih komunističkih partija okupiranih zemalja, rukovodstvo KPJ je bilo u zemlji a ne u Moskvi. Ofanzivnost i međunarodna tačka oslonca su dve bitne komponente prvobitnog i trajnog stava rukovodstva KPJ. Orijentacija KPJ nije mogla ne voditi računa da je država vojno poražena, vrh vlasti emigrirao, zemlja podeljena, a represija uperena protiv Srba koji nisu prihvatili poraz bez pravog otpora. U pitanju je revolucionarna partija koja ne propušta situaciju. ' Ona je dobro organizovana i pripremljena za predstojeće događaje. Za nju je u pitanju revolucionarna situacija koju treba iskoristiti. Rukovodstvo KPJ je sprovodnik volje Kominterne, ali nije izvršilo naređenje Kominterne svim partijama da odlože fazu socijalne revolucije dok traje rat, modifikujući je u skladu sa svojim saznanjem. Ovaj momenat nam izgleda veoma značajan, jer svedoči da vernost SSSR-u nije isključivala samostalne zaključke u skladu sa procenama rukovodstva u zemlji, ali je, na drugoj strani, isključivala nalaženje modus vivendi sa drugim snagama građanske orijentacije koje su se iskazivale kao legitimističke i kao nosilac kontinuiteta otpora Jugoslovenske vojske. Tako se u jugoslovenskoj situaciji nije mogao ponoviti slučaj karakterističan za druge okupirane zemlje: postojanje paralelnih pokreta otpora pod različitim rukovodstvima, ali bez međusobnog suparničkog sukobljavanja.

Antiokupatorske snage srpskog građanstva

Kratkotrajni aprilski rat pokazao je, ne samo razmere izdaje nacionalnih manjina, separatističko-terorističkih pokreta već i svu dubinu državne krize i političkog raspadanja Kraljevine Jugoslavije.

134) ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1945, Josip Kopinič u događajima iz 1941.

135) Josip Broz govori o pokretačkim snagama za sazrevanje revolucionarne energije - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7. 29-30.

Sistem Kraljevine Jugoslavije odbacivale su sve snage na srpskoj i jugoslovenskoj pozornici posle aprilskog rata: ekstremna desnica, komunisti, pripadnici pokreta Draže Mihailovića. U četničkim redovima govorilo se o „moralnoj i društvenoj posrnulosti nenarodnih režima Prve Jugoslavije posle 1929. godine", „ustajalosti malograđanske dotrajale pseudodemokratije", koju je „januar 1929. ustoličio, a zemlju i narod bacio na bespuće..."[136] Iz ove sporadične verbalne kritike četnički pokret ipak nije izvukao bitne zaključke.

Snage srpskog građanstva bile su zaprepašćene naglim slomom, mada od ranije impresionirane snagom Vermahta koju je iskazao munjevitim završetkom kampanje na zapadnom frontu i slomom Francuske, a neposredno demonstrirao u aprilskom ratu protiv Jugoslavije, padom Grčke i zauzimanja Krita. U narodu se javilo teško razočaranje, gotovo depresija, gubitak perspektive. U slomu države srpski narod je video i doživljavao apokaliptičnu sudbinu. Najmasovnija struja srpskog građanstva i naroda uopšte bila je ona koja je trijumfovala 27. marta, po svom nadahnuću istovremeno germanska i antifašistička. Ona se u posleaprilskoj situaciji našla pogružena bekstvom vlade i kralja u inostranstvo, a na drugoj strani suočena sa antisrpskom politikom okupatora i kvislinga u NDH, na Kosovu i Metohiji, u Vojvodini, Makedoniji. Nije mogla ostati nezasenjena, na jednoj strani, nemačkom ratnom nadmoći, a na drugoj, razočarana britanskom nemoći. Zamračeni horizonti u Jugoslaviji i na antifašističkom frontu, u kojem se nalazila tek Engleska, usamljena, ugrožena invazijom, daleka i nemoćna da pomogne, ubijali su kod njenih poklonika svaku nadu. Od nevelike vajde bilo je uverenje da Engleska gubi bitke ali ne i ratove. Veliki deo građanske antifašističke struje se povukao, zaklonio mirnim ponašanjem i ravnodušnošću za politiku, bolno doživljavajući srpska stradanja.[137]

Patrijarh Srpske pravoslavne crkve, Gavrilo Dožić, uhvaćen je u aprilskom ratu u manastiru Oštrog, označen za nemačkog neprijatelja i konfiniran u manastiru Vojlovici kod Pančeva, a kasnije u manastiru Rakovici.[138]

U tragičnoj situaciji opšteg rastrojstva, deo starešinskog sastava Jugoslovenske vojske, pomognut onim snagama iz građanskih redova koje nije ophrvala sumnja u bilo kakav dinamizam i akciju u novonastalim okolnostima, nije želeo da se pomiri sa brzom kapitulacijom države, kapitulacijom bez pravog otpora. Umesto klonuća pred porazom, organizuje se za pružanje otpora u odgovarajućem času.

136) Međuratni državni život su ocenjivali kao „raštimovan i razjeden"; napadana je korupcija; moralo se prekinuti sa starim gloženjima i stranačkim borbama - B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 67-8, 70.

^ Isto, knj. 1, 128-9.

Iz izveštaja o saslušanju Gavrila Dožića i Nikolaja Velimirovića od 16. juna i 17. jula 1941, koji je Ribentrop primio od šefa policije i bezbednosti, vidljiva je nemačka težnja da pribave podatke o ulozi Srpske pravoslavne crkve u događajima 27. marta 1941. i o vezi Nikolaja Velimirovića sa Angloamerikancima - M. Borković, n.d.,

Obe antifašističke struje u Jugoslaviji i Srbiji, građanska i komunistička, istupale su u kontekstu političkih i vojnih akcija velikih sila osovinskog smera. Nad građanskim snagama Velika Britanija je od 27. marta imala faktički mandat preko vlade, kralja, činjenice da je ona preko baza u Sredozemlju bila najbliža poprištu događaja, dok je KPJ imala međunarodno uporište u Kominterni a preko ove u SSSR-u.

U jednoj od najtežih faza srpske istorije sudbina nacionalnog pokreta našla se u rukama pukovnika Draže Mihailovića. Bio je 1941. u zrelom dobu, sa 48 godina, budući da je bio rođen 1893. godine u Ivanjici. Imao je veliko ratno iskustvo, dobro vojno obrazovanje, prošao je kroz mnogobrojne vojne ustanove i službe između dva rata, uključujući i diplomatsku aktivnost, obaveštajni rad, shvatao značaj radio-tehnike i komunikacije. Cesto je menjao mesta službovanja i vrstu rada. Podaci upućuju na vezu Mihailovića uoči rata sa britanskim i američkim oficirima koji su službovali pri poslanstvima ovih zemalja u Beogradu, a izgleda da nije bio i van konspirativnih oficirskih akcija protiv kneza Pavia. Službovao je gotovo u svim krajevima Jugoslavije: Beogradu, Skoplju, Sarajevu, Ljubljani, Celju, Mostaru. U Grenoblu je usavršavao francuski jezik, koji je odlično govorio. Kao i mnogi jugoslovenski oficiri srpskog porekla bio je frankofil, veliki poklonik Francuske, uveren u njenu vojnu moć i univerzalnu vrednost francuske vojne doktrine. Posle rata ispredale su se priče kako je Mihailović bio školski drug generala Šarla de Gola na Akademiji Sen Sir, iako se oni nisu uopšte znali niti je Mihailović završio francuske vojne škole. Mihailoviću su kao učesniku balkanskih i prvog svetskog rata, koji se borio na padinama Suvobora, a na Solunskom frontu ranjen 1916. kod Lerina (Fiorine) dok je komandovao mitraljeskim odeljenjem, bila otvorena najelitnija mesta u vojsci Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Tako je služio u Kraljevoj gardi, radio u Obaveštajnom odeljenju Đeneralštaba, nalazio se na dužnosti vojnog atašea u Sofiji i Pragu, ali ima i indicija da je bio zapostavljen u napredovanju.

Život i službovanje Mihailovića utisnuli su mu izvestan beleg koji nije bio bez značaja kada se pojavio u ulozi vođe i samostalnog organizatora pokreta otpora u zapadnoj Srbiji maja 1941. godine.

Mihailovićevo služenje u Sloveniji 1938, u svojstvu načelnika štaba Dravske divizije i docnije komandanta puka u Celju, uticalo je da se u njegovoj blizini i u pokretu kojim je rukovodio nađe više Slovenaca: vojni savetnici Ivan Fregi i Rudolf Perhinek, šef službe za vezu kapetan Jože Pevec, glavni intendant kapetan Stanislav Stojan, poručnici Farjaš i Sever, narodni poslanik Anton Krejči, poslanik na strani Bohumil Vošnjak, učitelji Vodopivec i Breznik, a u samoj Sloveniji major Karei Novak, Ivan Prezelj i drugi.[139)] Upoznao je uoči rata Slovence, njihov način života i temperament. Kao i Srbi, bili su žrtve rasističke politike Hitlera i Himlera, egzistencijalno ugroženi, pod udarom ne-

[139)] Z. Vučković, Sećanja iz rata, Beograd, 1990, 192-3.

mačke represije; Slovenija je razbijena i podeljena na tri dela. Osnovne snage slovenačkog naroda imale su u drugom svetskom ratu antifašističku i jugoslovensku orijentaciju, pored svih pojava separatizma, kolaboracije i služenja u nemačkoj vojsci.

Mihailović je bio veliki protivnik kneza Pavia. Novembra 1940. premešten je u Mostar, za načelnika štaba Primorske (VI) armije.

Nema izvora iz kojih bi se moglo tvrditi da se pukovnik Mihailović pre rata zanimao gerilom i ulogom četništva u ratu, ali to ne znači da nije vodio računa o karakteru otpora koji bi se mogao pružiti okupatoru u slučaju da regularna armija doživi poraz. Nema, takođe, podataka ni o postojanju plana da se organizuje otpor posle poraza sa ulogom Mihailovića u njemu. Kao protivnik kneževe politike laviranja, a na drugoj strani u dodiru sa obaveštajnim službama zapadnih zemalja, mogao je računati na nastavljanje otpora protiv sila Osovine ukoliko Jugoslovenska vojska bude vojno tučena. Samim tim, ni pojava Mihailovića na sceni posle aprilskog poraza 1941. nije bila slučajna. Sigurno znamo da Britanci nisu računali na Mihailovića kao budućeg pokretača otpora.[140)] Oni su bili povezani sa prvacima Saveza zemljoradnika, na desnici stranke, zahvaljujući visokom stepenu bliskosti Miloša Tupanjanina, šefa stranke, posle Gavrilovićevog odlaska za prvog poslanika Kraljevine Jugoslavije u SSSR. Izgleda da se računalo i na vojvode Iliju Trifunovića Birčanina, predsednika Narodne odbrane, te advokata Duleta Dimitrijcvića.[1411]

Istorijska nauka je utvrdila da četnički pokret Mihailovića nema korena u Udruženju četnika Koste Milovanovića Pećanca, a na drugoj strani daje gerilski oblik ratovanja u Kraljevini Jugoslaviji bio predviđen samo kao „pomoćni oblik sadejstva sa osnovnom masom vojske, koja glavnu bitku bije na frontu".[142'] Iz udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine izdvojilo se Društvo starih četnika, na čijem su se čelu nalazili vojvoda Ilija Trifunović Birčanin i vojvoda Dušan Dule Dimitrijević. Četnička organizacija Trifunovića se, za razliku od one Koste Milovanovića Pećanca, zalagala za otpor silama Osovine uoči aprilskog rata, održavajući tesne veze sa britanskom obaveštajnom službom. Trifunović će postati Mihailovićev komandant zapadnih delova Jugoslavije sa sedištem u Splitu, pod pokroviteljstvom italijanske vlasti i na tom položaju ostati sve do smrti, februara 1943. godine.

Milan Gavrilović je smatrao da će se otpor razvijati pod vodstvom Zemljoradničke stranke koja će, koristeći svoje veze u Hrvatskoj i Bugarskoj, podstaknuti otpor na ćelom Balkanu. S obzirom na veze Gavrilovića sa Britancima najverovatnije da su iza tih koncepcija oni i stajali. Britanci su snabdevali zemljoradničko vodstvo i oružjem, nov-

[140)] J. Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Beograd - Zagreb,

cem, radiostanicama.[143] Trebalo je dati otpor nemačkom prodoru, a posle poraza nastaviti gerilski rat. Britanski obaveštajni oficiri i agenti radili su sa zemljoradničkim prvacima Milanom Gavrilovićem i Milošem Tupanjaninom, sa Narodnom odbranom Trifunovića - Birčanina i oficirima, naročito onim u vazduhoplovstvu, sa brigadnim generalom Borivojem Mirkovićem na čelu. Pa i Mihailović, kada se našao na Ravnoj gori, nije mogao da izbegne saradnju dela političara, naročito zemljoradnika, iako nije bio spreman da im prepusti političko vodstvo u nijednoj fazi rata do januara 1944. godine, kada se preorijentisao i oslonio na socijalistu Živka Topalovića.

Mihailović je, kao i ostali oficirski kadar, vaspitavan u duhu odbrane Otadžbine, vernosti kralju, odbojnosti prema svim idejama koje su tome protivurečile, a posebno komunizmu. Vojska je bila antikomunistički vaspitana od malih nogu, od vojnih škola i kasnije u službi. Komunizam je smatran za najveću opasnost i najveću napast. Napadao je otadžbinu, naciju, veru, porodicu, razarao privatnu svojinu. Odbrana od komunizma i njegova likvidacija proglašavana je za primarnu dužnost i svetu stvar u ime čistog nacionalnog osećanja. Protiv komunizma se vodila sistematska borba, koju je organizovao Odsek za borbu protiv komunizma pri General-štabu. '

Najviši komandni sastav bio je zadojen srpskim nacionalizmom. Živelo se od slave srpske vojske u prvom svetskom ratu. Svi komandanti rodova vojske bili su Srbi, sa izuzetkom komandanata mornarice. Srpskom građanstvu pripadao je trajno resor vojske i mornarice, a vrhovni komandant je bio kralj iz srpske dinastije Karađorđevića. U aprilskom ratu 1941. svi komandanti armija bili su Srbi.

Srpski oficiri bili su pod snažnim uticajem Francuske, njene kulture, moći, nedostižnosti u vojnoj doktrini i komandovanju. U proleće 1942. Mihailović se obratio maršalu Petenu, kao šefu višijskog režima, tražeći od proslavljenog komandanta iz prvog svetskog rata, pobednika kod Verdena, da pribere snagu i izjasni za „slobodu". Maršal, koji nije shvatao antifašističku suštinu rata u toku, živeo je u uverenju, sprovodeći svoju „nacionalnu revoluciju" u uslovima okupacije i pod nemačkim blagonaklonim nadzorom, da je reč o jednom od mnogo ratova u istoriji između Nemaca i Francuza koji se vodi sa naizmeničnom srećom, s tim što su ovoga puta Nemci izašli kao pobednici dok će se, valjda, naredni put ratna sreća ponovo osmehnuti Francuzima. Ima kontradikcije u ovom Mihailovićevom pismu Petenu, čak i da nije sporno u istoriografiji, što se obraća sa zahtevom za borbu u ime slobode, iako sam Mihailović odlaže tu borbu u ime strategije iščekivanja.[145]'

143) J. Marjanović navodi da je Zemljoradnička stranka od jula 1940. primala britansku novčanu subvenciju od 5.000 funti mesečno.

144) Aprilski rat 1941, Beograd, *1969*, 252-261.

145) B. Petranović, Jugoslovensko-francuski odnosi u drugom svetskom ratu 1939-1945, 306 (u zborniku „Jugoslovensko-francuski odnosi, Istorijski institut, Beograd, knj. 10/1990).

Tradicionalne srpsko-francuske veze nastavile su da se gaje i u toku rata, iako je vojno poražena Francuska bila bez uticaja u svetskom antifašističkom savezu. Te veze se simbolično ogledaju i u odlikovanjima Mihailovića i njegovih starešina od strane generala Šarla de Gola. Prema Biltenu „Ravna Gora", od 15. februara 1943, De Gol je odlikovao Dražu Mihailovića Ordenom legije časti I stepena sa palmovom grančicom. Pored nekoliko jugoslovenskih oficira u emigraciji, De Gol je odlikovao i Mihailovićeve majore u zemlji - Zahariju Ostojića i Mirka Lalatovića, i to Ratnim krstom sa bronzanom grančicom. Predsedništvo Vlade Kraljevine Jugoslavije uputilo je 12. marta 1943. depešu Draži Mihailoviću, da je general Sari de Gol odlikovao vazduhoplovce za ratne zasluge Ratnim krstom sa bronzanom grančicom i to: Andru Pavlovića, Miodraga Lozića, Zaharija Ostojića, Mirka Lalatovića, Krstu Lozića, inž. Ljubu Ilića, Mišovića i kapetana Gogića. Mihailović je bio odlikovan kao armijski general savezničke zemlje, komandant „Jugoslovenske vojske u otadžbini" i ministar vojske kraljevske vlade u Velikoj Britaniji.[146]) Komandant hercegovačkih četnika Petar Baćović (nadimak „Ištvan" u prepisci sa Mihailovićem) čestita Mihailoviću pomenuto odlikovanje od 12. februara 1943. godine: „U ime jedinica i naroda Hercegovine i istočne Bosne i svoje srdačno Vam čestitam dobiveno visoko odlikovanje od strane bratske Francuske u znak priznanja za Vaš udeo za uspeh ujedinjenih naroda. Mi smo ponosni ovim novim priznanjem Srpskom narodu".[147])

Za Šarla de Gola i Francuze u pokretu otpora Mihailović je bio legitimni komandant „Jugoslovenske vojske u otadžbini", oko čijeg se imena splela prava legenda prvih godina rata kao o vodećem antifašističkom borcu na Balkanu. Pisalo se o njemu kao o De Golu Balkana. Jovan Đonović, inače poznat kao veliki pobornik Mihailovića i ljuti protivnik komunista i Josipa Broza Tita, svojski se zalagao kao delegat Kraljevine kod Šarla de Gola u severnoj Africi 1944. da Francuzi, koji su „više nego naši prijatelji, jer ih volimo", ne pošalju Titu francusku misiju.[148])

146) Isto, 307.

Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, Beograd, 1983, 236.

ASIP, Predsedništvo Kraljevine Jugoslavije^u Alžiru, Jovan Đonović predsedniku vlade Božidaru Puriću, 12. april 1944. - Šari De Gol nije podnosio komuniste. Osuđivao ih je kao nosioce građanskog rata u ime socijalnog prevrata. Đonović je smatrao da bi slanje misije kod Tita srpski narod teško doživeo. Za njega je NOVJ bila obična mistifikacija koju pomaže obmanuti Čerčil, a Tita i ustaše zajedno u zverstvima protiv srpskog naroda. Slanje misije srpski narod bi posebno teško primio, jer „Devedeset od sto Srba nisu za komunizam"; oni su za slobodu i demokratiju, i u organizaciji su Đenerala Mihailovića. „... I zaista, ne bi bilo ni sa francuskog gledišta oportuno, šaljući ma kog kod Tita, da ozlovoljite vaše vazdašnje prijatelje Srbe". Đonović je smatrao da je neophodno da Francuzi pošalju vojnu misiju kod Mihailovića. U privatnoj audijenciji Šari De Gol je rekao Jovanu Đonoviću da on računa na prijateljstvo sa Jugoslavijom, a naročito sa Srbima. U podržavanju stare francuske ideje o regionalnim blokovima na Balkanu De Gol je i izričito računao na Srbe. Prihvatao je i ideju balkanske federacije, odnosno konfederacije pogotovu što nije bio siguran hoće li posle svega što se desilo Srbi moći da žive sa Hrvatima. Njegovo interesovanje za Tita nije prelazilo okvire karaktera pokreta kojemu je stajao na čelu, te i zato što su ga pomagali Englezi.

Mihailovićevi oficiri nisu imali dovoljan autoritet da bi ga mogli zameniti. Sam Mihailović, ako izuzmemo generala Miroslava Trifunovića Dronju, nije trpeo u svojoj sredini oficire koji bi mu mogli biti konkurenti.[149] Svi su oni imali niži čin od njega: potpukovnici i majori, kapetani i poručnici. Njegovo brzometno napredovanje novembra 1941 - juna 1942. još više ga je ojačalo. Na drugoj strani, nesklon vođenju politike on nije mogao politički osmisliti program svog pokreta. Stevan Moljević i Dragiša Vasić nisu mu davali dobre političke savete, a Topalović je stupio na scenu kada je Mihailovićeva zvezda počela da se gasi. Topalović je uveliko uticao na Mihailovića da prestane sa napadima na Hrvate i odbaci njihovu odgovornost za pokolje nad Srbima. Nije mogao da se pomiri sa promenom britanske politike, kako prema njemu lično tako i prema četničkom pokretu. Kao da je bio obuzet nekom dogmatskom i ukočenom politikom o večnim prijateljima i neprijateljima. Britanci su ga navodno morali podržavati, jer nisu smeli dozvoliti pobedu sovjetskog uticaja, a na drugoj strani partizani-komunisti su nepomirljiv protivnik. Kao da je zaboravljao Palmerstonovu kvintesenciju engleske političke mudrosti da večnih prijatelja i neprijatelja nema već da postoje samo „večni interesi" prema kojima se svaka politika postavlja u skladu sa promenjenim okolnostima.

Srpsko društvo i politika nisu u dramatičnim godinama drugog svetskog rata uspeli da izbace ličnost koja bi odgovarala prelomnom vremenu.

Oko Mihailovića su se nalazili uglavnom niži oficiri, a među savetnicima isticao se republikanac, crnorukac, „levi liberal" Dragiša Vasić, o kojem su se plele priče kao o „sovjetskom čoveku", mada za to nema dokaza. Stevan Moljević je bio u mrežama nacionalističke ideologije, inače čovek koji je takođe bio nedorastao složenosti situacije. Dušan Simović u emigraciji nije pokazao svojstva političara, kao ni vojnika u aprilskom ratu. Kralj je bio nedozreo mladić, impulsivan, nesposoban da se odupre u prisustvu jačeg karaktera, u vlasti dvorske klike i Britanaca. Izvanredni srpski intelektualci u emigraciji sa Slobodanom Jovanovićem, Milanom Grolom, Božom Markovićem nisu bili na nivou težine istorijske situacije i zahteva visoke politike. Nacionalno-politički ekstremizam Konstantina Fotića u SAD nailazio je na otpore hrvatske emigracije i iseljenika.[150] Božidar Purić je pokazao izvanrednu energiju u otporu da se ukloni Mihailović, ali utrošenu uzaludno. Srbija nije ni imala istaknutijih političkih ličnosti od smrti Pašića, pogibije kralja Aleksandra i umorstva Sime Markovića u Staljinovim zatvorima.

149) Oko njega su na Ravnoj Gori bili: artiljerijski kapetan Milenko Reljić, žandarmerijski kapetan Milojko Uzelac, konjički major Miodrag Palošević; s njim su bili potpukovnik Kraljeve garde Dragoslav Pavlović, major Aleksandar Mišić, poručnici i potporučnici, narednici i drugi - Z. Vučković, n.d., 73-81. - U Beogradu je bilo 35 generala kraljevske vojske, ali od njih nije poticala antiokupatorska delatnost - J. Marjanović, n.d., 74.

150) Protiv K. Fotića i njegove povezanosti sa „Srbobranom", te širenja Memoranduma SPC, ustao je S. Kosanović u pismu Sl. Jovanoviću od 15. marta 1942 - AJ, Zbirka Save Kosanovića, k-4.

Srpski komunisti, u tradicijama srpske socijaldemokratske internacionalnosti, bili su bez većeg uticaja u centralizovanoj strukturi KPJ, kojoj je na čelu u ovom sudbonosnom vremenu stajao Josip Broz Tito, majstor preuzimanja vlasti, bez premca da je osvoji i zadrži ne obazirući se na žrtve. Srpski komunisti nisu imali snage da mu se suprotstave, čak i oni koji su to uradili posle 1945. postali su žrtve nemilosrdne „seče".

Mihailovića je rat zatekao na položaju načelnika štaba Druge armije. U opštem rasulu vojske Kraljevine Jugoslavije, odlučio je da se ne predaje. Sa grupom oficira, podoficira i vojnika počeo je povlačenje od Doboja prema Srbiji. Stigao je na Ravnu goru sa 26 najvernijih polovinom maja 1941; njegovi bliski saradnici preciziraju taj datum, navodeći 11. maj 1941. godine. Opredelio se za zapadnu Srbiju, svestan koliko je osećanje slobode, patriotizma i neprihvatanja ropstva u tom kraju razvijeno i duboko u svest ljudi usađeno. Suvoborske padine i grebeni kao mesto užeg izbora ostale su mu u sećanju po slavnim bitkama iz prvog svetskog rata u kojima je učestvovao. Mihailovićev rad odlikovala je postupnost i sistematičnost. Sa postojećim jezgrom započeo je da širi krug saradnika, da uspostavlja poverenike po selima; povezuje se sa oficirima, žandarima, uglednim domaćinima, razvija obaveštajnu mrežu.[151)] U Beogradu se stvara najuticajniji centar od oficira koji nisu bili odvedeni u zarobljeništvo. Među njima su se nalazili mnogi kasniji Mihailovićevi komandanti: pukovnik Branislav Pantić, major Boško i Žarko Todorović, potpukovnik Dragoslav Pavlović, kapetan Aleksandar Saša Mihailović, majori Velimir Piletić i Radoslav Đurić.[1521]

Mihailovićev pokret je samonikao, jer ga nisu pripremili ni emigrantska vlada ni Britanci. Maja 1941. Mihailović nije imao vezu sa vladom Dušana Simovića, prema kojoj je jedno vreme bio kritički raspoložen zato što je izbegla iz zemlje bez prave borbe. Bio je nepoznat širem oficirskom koru i političarima u zemlji i emigraciji. Pokret je imao izrazito vojni karakter, s obzirom na rat i okupaciju. Oko Mihailovića na Ravnoj gori okupiće se i deo političara, ali Mihailović nije bio sklon stranačkim prvacima, zadržavajući prema njima kritički stav i rezerve zbog mogućnosti partijskih trvenja.

U istoriografiji se raspravlja o tome koja je organizacija prvo nastala: Mihailovićeva ili ona KPJ. U zapadnoj i emigrantskoj literaturi usvojena je bez razlike teza da je Mihailovićeva organizacija primarna u odnosu na organizaciju komunista. Po toj tezi Mihailović je već bio na Ravnoj gori dok su komunisti iščekivali signal Moskve. Očigledno je da se ne razaznaju pripreme i neposredni početak. Faktografski gledano, Mihailović se zaista našao na Ravnoj gori polovinom maja 1941, ne priznajući okupaciju i spreman da organizuje pokret otpora.

151> J. Marjanović, n.d., 76.
152) Isto, n.d., 203-4.

Komunisti su imali snažnu izgrađenu organizaciju ilegalnog karaktera u kojoj je vojna komponenta dobijala sve više na značaju; izdaju prvi ratni proglas u aprilskom ratu, prikupljaju oružje, stavljaju članstvu do znanja da se borba protiv okupatora nastavlja, ali i protiv vlade Dušana Simovića koja je našla zaštitu kod Britanaca;[153] računaju na opštejugoslovenski karakter svoje organizacije. Mihailovićeva organizacija se maja-juna 1941. nalazila u samom začetku i prostirala na uskom području. Mihailović nije ni imao nameru da u toj fazi započinje aktivnu borbu protiv okupatora. Vođe ovih organizacija - Mihailović i Josip Broz - gotovo u isto vreme našli su se na tlu okupirane Srbije, jedan u zapadnoj Srbiji a drugi u Beogradu.

Pitanje bi trebalo postaviti na drugi način: da li su komunisti bili spremni da ustanu na borbu pre napada Nemačke na SSSR, ili još tačnije rečeno, pre nego stigne direktiva Kominterne. Iz shvatanja proleterskog internacionalizma proizlazi da komunisti nisu mogli ostati po strani borbe SSSR-a. U jugoslovenskoj istoriografiji decenijama je preovlađivala teza da je bilo potrebno sačekati sa borbom dok se nemačke snage ne odliju iz Jugoslavije, jednom rečju dok se prostor vojnički ne razredi. Iz izvora proizilazi da su pripreme komunista za ustanak bile sinhronizovane sa politikom Nemačke prema SSSR-u.[154]

Komunisti su prvi, pre Mihailovića, ali posle napada Nemačke na SSSR, započeli borbene akcije protiv saradnika okupatora. Na Ravnoj gori se od polovine maja do kraja juna 1941. kristalizovala defanzivna, a ne ofanzivna strategija. Mihailović je bio protiv toga da se prenagli s borbom, da bi se narod sačuvao od daljih gubitaka, da se organizacija pripremi za borbu u odsudnom momentu kada se budu stekli povoljni uslovi na svetskom frontu protiv fašizma, u vidu savezničkih pobeda i posustajanja Nemačke. Četnička strategija nije se razlikovala od politike srpskih snaga u emigraciji - da se ne diže ustanak i ne dovodi u pitanje dalje prolivanje srpske krvi. Četnička organizacija je bila adut za završnu fazu rata, a na drugoj strani brana eventualnoj pojavi novih socijalno-političkih snaga na jugoslovenskoj pozornici.

Jedna zabluda emigrantske literature očituje se i u stavu da su komunisti bili iznenađeni napadom Nemačke na SSSR. Iz svih dokumenata KPJ vidi se, međutim, suprotno: da su se oni organizovali i spremali za otpor kada taj pravi momenat nastupi po proceni rukovodstva. Iz sačuvanih dokumenata se vidi da se borba očekivala u bliskoj budućnosti. Partija se pripremala za ustanak tek kada bude napadnut SSSR. To, međutim, ne znači da KPJ nije bila spremna i za druge alternative, ali je priprema za borbu protiv okupatora nesumnjivo bila prisutna.

153) Stav komunista protiv vlade D. Simovića sadržan ie u Majskim zakljüccima - Proleter, 3^1-5/1941.

154) Pomenuta depeša Josipa Broza Kominterni od 13. maja 1941. da komunisti u Jugoslaviji spremaju ustanak kada SSSR bude napadnut. - Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1941-1945, zbornik dokumenata, u rukopisu, SSIP - Dokumentacija

Mihailović je po starosti i vojnom iskustvu bio sličan Josipu Brozu Titu (rođen 1892), vođi drugog suparničkog pokreta koji se pojavio na istom, srpskom borbenom poprištu 1941. godine. Kao i Mihailović, i Broz je ratovao u prvom svetskom ratu, ali na drugoj strani fronta, kao vojnik Austro-Ugarske. Borio se prvo na srpskom frontu, kao pripadnik 25. puka 42. domobranske divizije, a kasnije u Karpatima gde je bio i ranjen, proboden kopljem u borbi sa kozacima. Obojica su imali određeno međunarodno i obaveštajno iskustvo, ali im se istorijsko i socijalno iskustvo razilazilo. Mihailović je stajao na gledištu da je njegov pokret prevashodno vojni, za razliku od Tita koji je vojnu organizaciju stavljao u funkciju političkih ciljeva.

Mihailović je bio oslonjen na filozofiju srpskog sela, monarhizma, tradicionalnih pogleda, arhaičnih verovanja, što mu je davalo snagu vezanosti za to konzervativno tlo,[1551] ali i oduzimalo perspektivu šireg viđenja događaja kako u jugoslovenskim tako i u svetskim okvirima.

U trenutku kada su i jedan i drugi počinjali ostvarivanje svoga poduhvata, Josip Broz je nastojao da u okviru drugog svetskog rata u Jugoslaviji ostvari socijalnu revoluciju, a Mihailović da oslonjen na kapital 27. marta, srpsku većinu u kraljevskoj vladi u inostranstvu, četničke oružane snage koje će stvoriti u zemlji, obezbedi prevagu dinastije i građanskih snaga na završetku rata, slično srpskim snagama 1918. godine. Suprotno Srbima, sve ostale nacionalne i političke snage u Jugoslaviji predstavile su se kao snage na strani Osovine, a pre svega glavni nacionalni konkurent - Hrvati, koji su 1941. osnovali Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), koja se našla na strani sila Trojnog pakta u tekućem ratu, objavljujući rat SSSR-u, slanjem čak vojnog kontigenta na Istočni front, Velikoj Britaniji i SAD. Josip Broz je imao prednost jer je bio oslonjen na malu, ali militantnu, izvanredno organizovanu Partiju, koju je do kraja boljševizirao uoči rata.[15fi)]Računao je da revolucionarnim putem izvrši smenu vlasti. Kao internacionalist, situaciju je sagledavao u svetlosti politike SSSR-a, prihvatajući direktive koje su dolazile iz Moskve, ne obazirući se na nacionalnu sudbinu srpskog naroda, tim pre što je u njegovim vodećim snagama gledao glavnog protivnika nameravane revolucionarne strategije. Bitno je da je u Kominterni imao podršku Georgija Dimitrova, Vilhelma Pika i drugih članova egzekutive ovog međunarodnog komunističkog štaba. „Bugarska veza" odigrala je i te kako značajnu ulogu prilikom ustoličenja Josipa Broza u Moskvi 1939. godine, o čemu govori i pristanak Broza da na čelo makedonske partijske organizacije dođe Metodije Satorov Sarlo, član Bugarske radničke partije i funkcioner u aparatu Kominterne.[157'] Za razliku od Mihailovića, Josip Broz je, prema tome,

155) Filis Oti (Phyllis Auty), Tito, Paris, 1972, 176.

156) Računao je juna 1941. sa organizacijom KPJ od 12.000 članova, oslonjenom na 30 do 50.000 članova SKOJ-a u Jugoslaviji.

157) Mada ga je Josip Broz zbog pripajanja makedonske organizacije BRP posle aprilskog rata isključio iz KPJ u leto 1941 - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 7, 58-59. - Politbiro CK KPJ je doneo odluku o isključenju na osnovu izveštaja Lazara Koliševskog. O

imao pripremljena osnovna uporišta i organizaciju za ostvarenje svoje revolucionarne zamisli; uoči rata je uspostavljen snažan radio-punkt u Zagrebu, ilegalna partijska organizacija delovala je u prostoru cele Jugoslavije; rano je uočio značaj vojne komponente u budućim događajima. Imao je vidno iskustvo u ilegalnom poslu, veliki radijus kretanja, izrazito mlade saradnike u vrhu rukovodstva, jasnu jugoslovensku orijentaciju od koje nije odstupao čak ni onda kada je SSSR na zahtev Nemačke prekinuo, odnosno suspendovao odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom. Daleko brže od Mihailovića prilagođavao se izmenjenim odnosima snaga na jugoslovenskom poprištu, taktički ispravljajući liniju započete borbe protiv okupatora, ali ne odstupajući nikada od zamišljenog cilja da snage pod njegovim rukovodstvom u tekućem ratu osvoje vlast. Koliko su četnici čvršće i bučnije branili status quo u toku rata, oslonjeni i na savezničke javne izjave da nema unutrašnjih promena u toku rata, toliko je Josip Broz radio na njegovom razaranju u ruhu ofanzivne antiokupatorske borbe protiv snaga fašizma. Suprotno Mihailoviću, Tito je nalazio snage za rat na tri fonta: protiv okupatora, četnika i ustaša, za razliku od Mihailovića koji je neprekidno tražio tačku oslonca na spoljnjem faktoru, ne ustručavajući se da taj strani činilac bude oličen i u nacionalnom neprijatelju. Mihailović će rano doći u sukob sa svojim spoljnim protektorom - Britancima, suprotno Josipu Brozu koji nije rizikovao razlaz sa Staljinom ni onda kada je bio nezadovoljan njegovim zahtevima, svestan da bi to bilo ravno samoubistvu u uslovima komunističkog pokreta Jugoslavije i ugleda koji je Staljin uživao u narodu kao vođa velike Rusije. Simbolika je od strane KPJ održavana, iako stvarnost nije imala nikakve veze sa Staljinovim mistifikacijama. SSSR je bio antislovenska i antipravoslavna država, pa ma koliko moskovski žrec u Otadžbinskom ratu i te kako koristio crkvene, slovenske i antigermanske simbole. Čak i onda kada je prihvatao kritike svog moskovskog centra, zbog stalnog zabražđivanja ulevo, suprotnog sovjetskoj politici harmonije u svetskom antifašističkom savezu, Josip Broz se povlačio, ispričavao, ubeđivao Moskvu u suprotno, menjao taktiku i simbole, ali ne i stvarnu revolucionarnu perspektivu pokreta kojem je stajao na čelu. Sa stanovišta svetskog iskustva, Mihailović je provincijski delovao u odnosu na Broza, što mu je bilo i daleko lakše jer se Tito nije obazirao na unutrašnje posledice, ukoliko nisu bile u vezi sa ostvarivanjem osnovnog cilja: revolucionarnog preuzimanja vlasti, postupno, sistematski, bez bučne revolucionarne retorike i u jugoslovenskim okvirima, koristeći komunističku nacionalnu politiku za savlađivanje bratoubilaštva prevođenjem na svoju stranu srpskih narodnih masa u NDH, a zatim uspostavljajući ravnotežu sa Hrvatima i Muslimanima objektivnom pretnjom da će samo ako pređu na stranu narodnooslobodilačkog pokreta moći da se spasu od četničkog revanša i nađu na drugoj obali - antifašističkog rata.

tome je izvešten Pokrajinski komitet za Makedoniju 24. jula 1941. godine. Postupak starog „Bugarina" (Šatorova), odgovornog pred CK KPJ za rad u Makedoniji, označen je ne samo kao „antipartijski već i kontrarevolucionaran".

Mihailović sa delom oficira nije opraštao vladi što je napustila zemlju u trenutku vojnog sloma. Time je njen ugled uveliko bio narušen u zemlji i u inostranstvu, pa i okrnjen ugled antifašističkih snaga, koji su one stekle prevratom 27. marta 1941. godine. Međutim, jugoslovenska vlada je bila prihvaćena u inostranstvu kao jedini ustavni predstavnik Kraljevine Jugoslavije, nosilac njenog državnog i međunarodnog kontinuiteta. Za Britance je Vlada predstavljala celu Jugoslaviju, što se vidi iz činjenice da oni nisu legalizovali nijednu separatističku akciju u Jugoslaviji. Radilo se i o Vladi 27. marta, koja je dočekana s retkim poštovanjem na Ostrvu. Sem od Britanaca, uvažavana je i od antifašističke emigracije drugih zemalja koja se stekla na Ostrvu. Simovićeva vlada označavala je kontinuitet države i pored vojnog poraza. Kao zakoniti organ Kraljevine Jugoslavije Vlada se ponašala na osnovu više formalnih i faktičkih činjenica. Pre svega, Oktroisani (Septembarski ustav) nalazio se i dalje na snazi, dopuštajući kralju i vladi da ostvaruju svoja ovlašćenja i van zemlje. Britanci i ostale emigrantske vlade pokorenih evropskih zemalja prihvatile su Jugoslovensku vladu kao savezničku vladu. Antifašističke države nisu priznale deobu Jugoslavije, faktičke i formalne aneksije u njoj, kao ni stvaranje vazalnih režima na jugoslovenskom tlu. Vlada se, osim toga, izjasnila za nastavljanje borbe na strani saveznika. U Izjavi kraljevske jugoslovenske vlade od 4. maja 1941. rečeno je da Vlada nastavlja rat protiv neprijatelja, iako su kralj i vlada sa delom vojske bili prinuđeni da napuste nacionalnu teritoriju da bi sačuvali suverenitet države i nastavili, potpomognuti saveznicima, pod povoljnijim okolnostima borbu do potpunog uspeha.[158]' Jugoslovensku vladu prihvatile su i SAD, iako su bile van rata, kao i druge neutralne države. Međunarodno-pravna doktrina i međunarodno pravni propisi odbacivali su komadanje državne teritorije od strane privremenog vojnog pobednika. Britanski ministar inostranih poslova Antoni Idn je već 16. aprila 1941. vladu označio za legitimnog predstavnika Kraljevine Jugoslavije, a britanski premijer Vinston Čerčil krajem juna izneo da vlada ima sve atribute državne suverene (nezavisne) vlasti.[159]' Jugoslovenska vlada odbacila je stvaranje NDH i anektiranje drugih delova Jugoslavije od strane okupatora. ' Raskidala je odnose sa svim zemljama koje su uspostavile odnose sa NDH, sem sa Španijom, iz obzira prema Velikoj Britaniji da ova zemlja zadrži bar formalnu neutralnost.[161]' S ostalim poraženim savezničkim zemljama, čije su

158) AJ, 103-24.

^ ASSIP, Poslanstvo London, F-1.

Izjava (Deklaracija) Vlade o nastavljanju borbe za „vaspostavljanje teritorijalnog integriteta" - AJ, 103-24; SAD su protestovale protiv povrede integriteta Jugoslavije, osuđivale aneksione akte i smatrale nevažećim stvaranje NDH - AVII, K-279 v, Reg. br. 19/3. - Obnovu i suverenost Jugoslavije potvrđivala je i Velika Britanija - ASSIP, Emigrantska vlada, Londonsko poslanstvo, Beleške o razgovoru D. Simovića i M. Ninčića sa V. Čerčilom 26. juna 1941.

161) Raskinula je odnose sa Rumunijom; protestovala je kod Vatikana zbog prijema A. Pavelića od strane pape Pija XII, maja 1941 - B. Krizman, Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943, Zagreb, 1981, 125-6.

vlade bile u Londonu, Jugoslavija je prihvatila ratne ciljeve koje su formirali vođi dveju velikih i vodećih demokratskih država SAD i Velike Britanije, kojima je septembra 1941. prišao i SSSR.[162]'

Sve ove prednosti Vlade dobro su dolazile Mihailoviću u zemlji, jer su u savezničkom svetu obezbeđivali i legitimitet njegove akcije, kao nastavljača borbe koju je privremeno izgubila Jugoslovenska vojska u regularnom ratu. Iz istog ustavnog osnova Mihailović je izvlačio obavezu služenja vojske, poštovanje zakletve i vernost kralju kao vrhovnom komandantu. Mihailovićeve kritičke primedbe na bekstvo vlade odnosile su se na ministre i političare, a ne na vladu kao legitimnog predstavnika Kraljevine Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Sam Mihailović, pak, nije imao nikakve veze sa vladom na Bliskom istoku i kasnije u Londonu. Prve veze uspostavio je sa Britancima, a septembra 1941, godine i sa Vladom.[163]'

Međunarodna i ustavna potpora oficirske akcije objektivno je koristila Mihailoviću, iako u početku od nje nije imao nikakve materijalne pomoći. Kao i u prošlom ratu, Srbija je imala svog kralja i vladu u inostranstvu, što se sa stvaranjem oružanih snaga u zemlji moglo dobro iskoristiti za kraj rata prilikom poraza sila Osovine. Međutim, ova povoljna pozicija može se posmatrati i sa druge strane, koja otkriva i okolnosti koje baš nisu bile naklonjene srpskim snagama u zemlji i inostranstvu. Vlada je, za razliku od vlade Srbije u prvom svetskom ratu, napustila zemlju posle jednog neuspešnog rata, koji je otkrio sve slabosti države i vojske, krizu nacionalnih odnosa, politički, vojni i moralni raspad jugoslovenskog društva. Umesto regenta Aleksandra, koji se nalazio na čelu vojske u prvom svetskom ratu, njegov naslednik Petar II stupio je na presto državnim udarom, pre punoletstva. Ličnost mladog monarha bila je nedorasla ozbiljnosti istorijske situacije i drami koju su doživljavali narodi Jugoslavije, zbog njegove emocionalne nezrelosti, labilnog karaktera. Bez životnog i društvenog iskustva, mladi monarh je lako potpadao pod uticaj dvorskih koterija, Britanaca i uticajnih članova vlade. Britanski izvori skiciraju ga kao ličnost „slabašnog karaktera", nesposobnu da pronikne u krupne političke probleme, nestabilnu, prevrtljivu koja jednostavno nije uspela da odraste, „beznadežno neotpornu u prisustvu jačeg karaktera" i potpuno nemoćnu u zamršenim situacijama koje su nadmašivale njene mogućnosti.[164]'

162) U Londonu u Palati Sent Džemsa, septembra 1941, na kojoj su savezničke zemlje prihvatile Atlantsku povelju Ruzvelta i Čerčila iz avgusta 1941.

163) Mihailović je prve veze uspostavljao preko Carigrada, koristeći'za to poslovne ljude. Te veze se utvrđuju na jul-avgust 1941. godine. Britanska radio-služba na Malti uhvatila je prvu poruku iz štaba D. Mihailovića 14. septembra 1941, dostavljajući je jugoslovenskoj vladi u Londonu. Dan pre toga, 13. septembra 1941, misija sa D. T. Hadsonom je iz Kaira odletela za Maltu. Pre nego je i Hadson stigao u njegov štab oko 25. oktobra, Mihailović je imao veze sa jugoslovenskom vladom preko Britanaca.

164) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 111-112.

S kraljem i vladom aprila 1941. uspeo je da izbegne mali broj oficira i vojnika,[165] a nisu se ispunila ni očekivanja da će poći za rukom da se stvori dobrovoljačka vojska od Jugoslovena u SAD, Kanadi i drugim vanevropskim zemljama. Zanemarljiv je i broj ratnih zarobljenika, Slovenaca i Hrvata, koji su se borili u jedinicama italijanske vojske u Severnoj Africi.[166]

Jugoslovenska vlada bila je zarobljenik Britanaca, koji su kontrolisali sve njene veze sa Jugoslavijom i ostalim svetom. Najteže je, ipak, padalo to što Vlada nije bila homogeno telo, koje bi skladno i jedinstveno funkcionisalo. Već iz zemlje ona je izbegla podvojena na srpsko i hrvatsko krilo vlade. Srpsko krilo optuživalo je Hrvate za izdaju, a ovi Srbe za dvadesetogodišnju prevlast u Kraljevini Jugoslaviji, koja je smatrana primarnim uzrokom sloma. Srpsko-hrvatske strasti tek će se rapaliti kada pristignu vesti o ustaškim pokoljima Srba i surovom progonu Srpske pravoslavne crkve u NDH, a na drugoj strani o Mihailovićevim oružanim snagama koje je srpska većina u vladi prihvatila kao svoje oružane formacije. Sve do tada odnosi u vladi su, i pored oštrih rasprava, bili snošljivi, o čemu govori prihvatanje Deklaracije od 4. maja 1941. sa označavanjem sporazuma Cvetković-Maček kao „jednog od temelja državne politike".[167] No, nije trebalo dugo čekati na sukobe koji su otkrivali dublje uzroke ponašanja u emigraciji, pre svega otvaranjem rasprava oko „velike Srbije" ili Jugoslavije, ocena karaktera vladavine između dva svetska rata, pitanja granica, odnosa prema Sporazumu Cvetković - Maček. Budislav Anđelinović Grga, kao predstavnik jugoslovenske struje, video je u vladi puku kombinaciju partija i grupa: „Srpski klub plus HSS plus Slovenačka pučka stranka", što je u stvarnosti davalo negaciju jugoslovenske politike.[168] Hrvatski političari koji su se našli u emigraciji i oni koji su odranije bili van Jugoslavije obrazovali su faktički hrvatski nacionalni front, koji je celokupnu politiku posmatrao kroz prizmu HSS-a, nastojeći da oko te svoje platforme okupi i hrvatsko iseljeništvo.[169]

Konkretnom analizom ponašanja rada i delovanja srpskih političara u emigraciji, obezvređena je teza koja je dugo živela u istoriografiji da je, nasuprot ovom totalitarnom okupljanju i grupisanju hrvatskih

165) Milan Grol je isticao da je vlada izašla iz zemlje, a da nije izvukla „ni bataljona" - U Ramleu se nalazilo 209 avijatičara od kojih 90 pilota. - AJ, Zbirka Save Kosanovića, Zapisnik vlade od 8. maja 1941. - Simović je na sednici vlade 30. aprila saopštio da su u Aleksandriju uplovili: 1 podmornica i 2 torpedna čamca, kao i spustilo 8 hidroaviona - AJ, Zapisnik od 30. aprila, Zbirka Save Kosanovića - Jozo Tomasevich navodi 1072 lica (avijatičari, mornari, građanska lica u vojsci itd.) - n.d., 251.
Zamišljeno je da se ovaj bataljon (505 lica), uz podršku Britanaca, organizuje kao motorizovana jedinica - B. Krizman, n.d., 243.

167> AJ, 103-24.

j^j M. Stefanovski, n.d., 125.

9) Slovenci su činili „najedinstveniju grupu" u jugoslovenskoj političkoj koloniji, a za njima su bih Hrvati kao nacionalni front pod zastavom HSS (ban Ivan Šubašić, J. Krnjević, J. Šutej, Ilija Jukić, Rudolf Bićanić), dok su od ranije u inostranstvu boravili Bogdan Radica (Služba za informativne poslove) i Dinko Tomašić (ovlašćen od HSS za rad među iseljenicima na programu HSS) - Isto, 127.

političara, došlo do stvaranja i jedinstvenog srpskog nacionalnog fronta u vladi. Među srpskim političarima i stranačkim prvacima u emigraciji nalazili su se: prvaci Demokratske stranke - Milan Grol, Boža Marković, Božidar Vlajić i Dobrivoje Lazarević; Radikalne stranke - Miloš Trifunović, Momčilo Ninčić, Krsta Miletić i Miloš Bobić; Zemljoradničke stranke - Milan Gavrilović, Branko Čubrilović, Miloš Tupanjanin i Košta Krajšimović; Samostalne demokratske stranke - Srđan Budisavljević, Sava Kosanović i Većeslav Vilder, i Jugoslovenske nacionalne stranke - Jovan Banjanin, Bogoljub Jevtić, Petar Živković i hrvatski predstavnici JNS - Grga Anđelinović i Manfred Paštrović. Od srpskih političara uticajnu ulogu je imao i specijalni delegat Vlade na Bliskom istoku - Jovan Đonović, kao i Boža Maksimović i prof. Mihailo Konstantinović. Srpski političari priznavali su Slobodana Jovanovića za neosporan autoritet.[170] Srpska politička grupacija u emigraciji bila je nacionalno podeljena, kao što je to bila i sve vreme između dva svetska rata. Delili su ih stranačke suprotnosti, rivalstvo vođa, različiti pristupi unutrašnjem uređenju, odnosi sa Hrvatima, stav prema Jugoslaviji ili Srbiji, na kom pitanju su se naročito razilazili prvaci SDS i JNS kao Jugosloveni, za razliku od ostalih političara i ministara uže srpske orijentacije. Ali i tu je bilo izuzetaka (Milan Grol, Boža Maksimović). Zla sećanja vukla su se još iz vremena šestojanuarskog režima (odnos JNS i stranaka kasnije Udružene opozicije). Mada je ta podvojenost bila jedna od bitnih karakteristika srpske politike, ona je ipak bila uticajnija od hrvatske iz mnogo razloga. Pre svega, srpski političari su imali kralja iz dinastije Karađorđevića. U procenjivanju stvarne moći ne bi trebalo smetnuti s uma i krugove oko dvora. Srbi su do Ivana Subašića držali predsedništvo vlade i resor spoljnih poslova. Od januara 1942. ministar vojni je Draža Mihailović. U bitnim stvarima srpske politike ipak je dolazilo do jedinstvenog grupisanja i davanja otpora hrvatskoj politici. Pozicija srpske politike u emigraciji faktički se pojačala prihvatanjem Mihailovićevih snaga u zemlji, ali je istovremeno i oslabila jer su počele borbe oko Mihailovića i protiv njegove akcije. Hrvatski političari imali su prednost u tome što je njihova pozicija kod Britanaca bila povoljnija, pa čak i favorizovana u tako važnom pitanju kao što je oblikovanje budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavije.

170) Razilazili su se stranački; postojala je razlika između vojnika i civila; onih iz „matice" i Srba „iz preka"; srpskih nacionalista i jugoslovenskih integralista, demokrata i antidemokrata, uglednih političara i intelektualaca i krajnje kompromitovanih političara u ranijim režimima.

Glava III

Srpski narod u ustanku

Ustanci srpskog naroda - klasni, nacionalnooslobodilački i egzistencijalni motivi

Ustanak u Srbiji razlikovao se od ustanka u Hercegovini, koji mu je prethodio, 13-julskog ustanka u Crnoj Gori, ustanaka u Hrvatskoj i Bosni. Narod u Srbiji nalazio se pod vojnom upravom, kao jedini narod u okupiranoj Jugoslaviji osuđen na vojni režim. Crnogorci su imali privilegovanu okupaciju, zahvaljujući dobrim delom dinastičkoj orođenosti Savoja sa Petrovićima, u stvari ženidbi Viktora III Emanuela sa kneginjom Jelenom, kćerkom crnogorskog knjaza Nikole. Italijanska politika je preko grofa Galeaca Ćana pokušavala da veže Crnu Goru, Hrvatsku i Albaniju putem personalnih unija za Italiju, videći u ovim kombinacijama najlakši način što dubljeg prodora na Balkan i Podunavlje. „Osakaćena" Crna Gora, na račun Velike Albanije i NDH, te Srbija skučena u granicama od pre 1912. godine, uglavnom su bile nacionalno homogene zemlje, za razliku od nacionalne heterogene strukture Hrvatske i Bosne i Hercegovine u kojima se srpski narod našao pod udarom istrebljivačke politike ustaša u ime stvaranja nacionalno čiste velike Hrvatske, kao glavne katoličke države na Balkanu. Ustanke u srpskim zemljama organizovali su komunisti, sem u Hercegovini juna 1941. godine, gde su borbe počele spontano kao vid životne samoodbrane Srba od ustaških nasrtaja na život, čast i imovinu. Spontani faktor odlučujuće je delovao i na ustanke Srba u Hrvatskoj i Bosni jula 1941. godine. U Crnoj Gori ustanak je izbio iznenadno i silovito, nasuprot postupnosti u Srbiji. Spontanost se u drugom vidu izražavala i u Crnoj Gori ogromnom boračkom masom, većom nego što su mislili i organizatori - komunisti, te razmerom ustanka, što nije moglo da ne izazove kolebanja ustanika. Za ustanak u Crnoj Gori karakterističan je potmuli sukob interesa i pogleda u suštini heterogenih snaga, a u Srbiji između antiokupatorskih pokreta dolazi do suprotstavljanja dve strategije: ofanzivne, komunističke, i strategije atantizma, četničke. U Crnoj Gori su se u ustanku spontano našle snage komunista i unionista (ujedinitelja, nacionalista), dok je učestvovanje četničkih snaga u borbama protiv okupatora u Srbiji bilo dobrim delom iznuđeno strahom da partizanske snage ne preotmu slavu i uticaj u borbeno raspoloženom narodu. Komunisti u Srbiji nisu

raspolagali vojnički obrazovanim kadrovima. KPJ je imala mali uticaj na srpskom selu, za razliku od Crne Gore, a i između svih krajeva Srbije nisu postojale stalne i koordinirane veze. Tamo gde je delovao CK KPJ i PK KPJ za Srbiju osećala se veća aktivnost na organizaciji borbi nego u krajevima gde su te veze bile slabe ili nestalne.

Prve manifestacije otpora posle kapitulacije Jugoslovenske vojske zapažene su u zapadnim krajevima Jugoslavije, na prostoru gde je bio srpski živalj i raspale jugoslovenske jedinice. Italijanski izvori beleže otpor na terenu Jadranske divizije, to jest u području Knina i Kninske krajine. Izraženiji spontani oblici otpora javili su se u Bosanskoj krajini i istočnoj Hercegovini, kao rezultat uspostavljanja NDH i zlostavljanja srpskog naroda.

Mesec dana od izbijanja aprilskog rata i 18 dana od kapitulacionog akta došlo je do sukoba srpskih seljaka iz okoline Sanskog Mosta, sela Kijevo i Tramošnja 6, 7. i 8. maja 1941. godine, poznatog kao Đurđevdanski ustanak sanskih seljaka. Na ustaška zlostavljanja seljaci su odgovorili vatrom i odbili ustaše od svojih sela. Čim su seljaci Kozice, Hazića, Stratinske, Obrovca i drugih susednih srpskih sela saznali za borbu s ustašama na Kijevskoj gori, krenuli su u pomoć Tramošnjacima. „Zapovjednik dijelova hrvatske vojske u Bosanskoj krajini" javio je „Zapovjedniku cjelokupne hrvatske kopnene vojske" o borbi sa „četnicima kod Sanskog Mosta". Ustašama je u tim borbama pristigla pomoć iz Prijedora, a 7. maja na pobunjene seljake krenulo je i jedno nemačko odeljenje iz 1. diviziona 132. puka stacioniranog u Prijedoru. U svitanje 8. maja ojačanom nemačkom bataljonu pošlo je za rukom da razbije položaje pobunjenih seljaka, bez čvrste i jedinstvene komande. Nemci su za svoje ubijene (odnos 10 Srba za jednog Nemca) streljali 27 Srba u Sanskom Mostu i zatim njihova tela obesili u Gradskom parku, kao zastrašujući primer i opomenu.[1] Majsku („đurđevdansku") pobunu ustaše su iskoristile da pooštre teror nad Srbima.

Masovni spontani otpor ustaškim zločinima javio se prvo u istočnoj Hercegovini. Žarište se nalazilo u tradicionalno ustaničkom nevesinjskom kraju. Seljaci iz Donjeg Drežnja sprečili su 3. juna 1941. ustaše da uđu u selo, a na noge su se digli ugroženi srpski seljaci šire okoline. Ustaše su na otpor odgovorili masovnim zločinima nad nedužnim i nezaštićenim srpskim stanovništvom Mostara, Čapljine, Ljubinja. Dok je u prvoj fazi otpor bio vid samoodbrane od razularenih ustaša, posle napada Nemačke na SSSR pretvorio se u masovni ustanički talas. Spontani narodni ustanak izbio je 24. juna 1941. Narod Hercegovine se u ovoj borbi oslanjao na Crnu Goru, a na drugoj strani gledao na Istok odakle treba da dođe spas. Iracionalna vera srpskog čoveka iz Hercegovine u Rusiju održavala je nadu i razvijala samopouzdanje. Ustanicima su se od italijanskih bombardera priviđali sovjetski avioni.[2]

[1] B. Bokan, Sanski Most, I, Beograd, 1974, 271-285.

[2] Komunističke iluzije o brzom nemačkom slomu, prodoru ruske (sovjetske) armije preko Karpata, izbijanjem na Dunav ili spuštanjem padobranaca, mešale su se u svesti ugroženog srpskog naroda uopšte, naročito u dinarskom području, s jednim ekstatičnim stanjem duha koji je zamenjivao neprijateljske avione sa „ruskim" - sovjetskim.

Iz odbrambene pozicije, naoružane seljačke čete započele su napade na ustaške garnizone. Pod pritiskom italijanskih trupa, krajem juna i početkom jula 1941, ustanici su prešli u defanzivu. Italijanske i ustaško-domobranske trupe početkom jula 1941. potisle su ustaničke snage sa oslobođene teritorije u planine, gde se u zbegove sklonilo neboračko stanovništvo. Na planini Sitnici (trebinjski srez) nalazilo se 20.000 izbeglica iz stolačkog, ljubinjskog i bilećkog sreza. Drugi zbeg nalazio se na planini Viduši. Zbegovi su organizovani u vojnom pogledu formiranjem četa narodne vojske, zaduženih da brane prilaze zbegovima u planini. Istovremeno, organizovani su organi za uređivanje odnosa u zbegovima.[3] Zatišje je trajalo do polovine avgusta, kada su ponovo oživele borbe.

Odluka o pripremama za oružanu borbu u Srbiji, u duhu zaključaka Politbiroa CK KPJ, doneta je 23. juna 1941. na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju kome su prisustvovali: Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Đuro Strugar, Moma Marković, Ivo Lola Ribar, Blagoje Nešković, Vukica Mitrović, Mirko Tomić, Miloš Matijević, Ljubinka Milosavljević, Vasilije Buha i Milovan Đilas. Na sastanku je došlo do rasporeda partijskih instruktora za pojedine krajeve Srbije. S obzirom na predstojeće zadatke rešeno je da se bez odlaganja pristupi obrazovanju naoružanih udarnih grupa, ubrza prikupljanje oružja i sanitetskog materijala, pojača budnost i konspiracija. Stvoreno je i uže rukovodstvo - Sekretarijat Pokrajinskog komiteta u koji su ušli Aleksandar Ranković, Spasenija Babović, Blagoje Nešković i Ljubinka Milosavljević, kao sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a.[4]

Glavni štab NOPOJ - Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije obrazovanje 27. juna 1941. godine. Na čelu se nalazio Josip Broz, a članove su sačinjavali: Milovan Đilas, Edvard Kardelj, Ivan Milutinović, Aleksandar Ranković, Rade Končar, F. Leskošek, Sreten Žujović, Ivo Lola Ribar, Svetozar Vukmanović. Iz sastava ovog tela vidi se da su vojno vodstvo preuzeli isključivo rukovodeći komunisti. U datim uslovima stvorena je personalna unija između političkog i vojnog rukovodstva. Vojni zadaci postali su primarni, ali kako se radilo o vojnoj akciji i revolucionarnom procesu vojno-politički kompleks je ostao nerazdeljiv. Vojne funkcije bile su podređene političkim ciljevima. Sastav ovog tela, kao i drugih štabova, upućuje na to da je KPJ od prvog dana osiguravala političku prevlast u vojnim strukturama, izbegavajući militarizaciju revolucionarnog procesa i sukobe vojne i političke linije. Vojno rukovodstvo u ovoj fazi je bilo bez vojnih lica, stručnjaka, pa i ljudi s ratnim iskustvom, ukoliko izuzmemo Josipa Broza Tita, koji je bio učesnik prvog svetskog rata i aktivno sudelovao u borbama austro-ugarske vojske na srpskom ratištu, a kasnije na frontu protiv Rusa, gde je bio i ranjen.

3) Dr D. Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942, Beograd, 1969, 88.

4) V. Glišić, KPJ u Srbiji 1941-1945, knj. 1, 39.

Prvih dana jula obrazovan je i Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Srbiju u sastavu: Sreten Žujović, Filip Kljajić, Branko Krsmanović, Nikola Grulović i Rodoljub Čolaković. Partijsko rukovodstvo Srbije radilo je u senci operativnog rukovodstva KPJ Jugoslavije, s Titom na čelu, što je izazivalo pozitivne i negativne posledice. Pozitivne su se ogledale u tome što je bilo u središtu centra koji je kreirao generalnu liniju borbe, a negativne što je zbog koncentracije ovlašćenja u Titovim rukama sužavana samostalnost odlučivanja i širih inicijativa koje su faktički pripadale telu koje se vodilo kao CK KPJ i predstavljalo operativno jezgro Politbiroa CK KPJ.

Instruktori Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju krenuli su posle sastanka PK u unutrašnjost Srbije. Moma Marković je do kraja juna 1941. održao sastanke sa okružnim komitetima u Svetozarevu, Nišu i Zaječaru; Mirko Tomić je bio zadužen za Kruševac, Vasilije Buha je otišao u Niš, Milan Mijalković u Užice i Čačak, Miodrag Ivković u Šabac; Miloš Minić je već bio u Valjevu, a Petar Stambolić u Pomoravlju.[5]

Komunisti su se bez premišljanja odlučili za borbu protiv najsavremenije i najjače vojske sveta 1941, kojoj se niko uspešno nije suprotstavio na kopnu sve do Smolenska i Moskve. Odluka za borbu bila je izraz shvatanja o proleterskom internacionalizmu, koji se svodio na imperativ podrške „prvoj zemlji socijalizma". Ulazak SSSR-a u rat ulio je samopouzdanje ugroženim narodima, pre svega srpskom narodu, izloženom ustaškom divljanju i nemačkoj srbofobiji, razvijajući osećanje da u borbi za opstanak nisu usamljeni, da je uz njih „velika sovjetska zemlja", osećanje koje je izviralo iz svesti naroda a koje su podsticali komunisti.

Sednici Politbiroa CK KPJ od 4. jula 1941. prethodili su direktiva Kominterne od 1. jula 1941. i Staljinov govor od 3. jula. U direktivi Kominterne je stajalo: „Otečestveni rat koji vodi sovjetski narod protiv razbojničkog napada sa strane Hitlera jeste divovska borba na život i smrt od čijeg rezultata ne zavisi samo sudbina Sovjetskog Saveza, već i sloboda vašeg naroda. Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narodnu otvorenu borbu protiv okupatora. Organizirajte, ne gubeći niti jedne minute, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat". Staljinov govor o borbi protiv okupatora u pozadini Istočnog fronta smatran je direktivnim za komuniste. Josip Kopinič zamerao je hrvatskim komunistima što su propustili da promene bilo šta u pogledu akcija i posle Staljinovog govora.[6] Više nije smelo biti

5) Isto, 39MO.

6) Čim je Nemačka napala SSSR, Kopinič je od CK KP Hrvatske zatražio najšire akcije, izvođenje sabotaža, diverzije, partizansku borbu, organizaciju obaveštajne službe za Kominternu. Smatrao je da „ide borba na život i smrt, da je ustao sav SSSR, da ne postoji front samo na granicama SSSR-a nego i u dalekom zaleđu neprijatelja, i da su komunisti dužni, ako treba da daju život za pobedu SSSR-a i slobodu jugoslovenskih naroda, odbacujući svako oklevanje". Kopinič je 1. jula 1941. predao direktivu Kl svim partijskim forumima u kojoj je, između ostalog, stajalo: „Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narod u otvorenu borbu protiv okupatora, organizirajte, ne gubeći niti jedne minute, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat". - ACKSKJ, Fond CK KPJ, Josip Kopinič o događajima iz 1941.

kolebanja i oklevanja. Za komuniste nije postojao samo sovjetski front na granicama SSSR-a, nego i front u dalekom zaleđu neprijatelja. Komunisti su bili dužni da daju život za pobedu SSSR-a i slobodu jugoslovenskih naroda.

Posle 5. jula 1941. pojavio se proglas PK KPJ za Srbiju, u kome se srpski narod poziva na borbu protiv okupatora, jer je pitanje „biti ili ne biti". Srpski narod nije smeo da okleva, morao se setiti svoje slavne prošlosti i ne slušati „kukavice i malodušnike" koji su pozivali na čekanje; komunisti su tražili da se stane na stranu „nepobedive slovenske Rusije", na čijem je čelu „veliki sin ruskog naroda - Staljin". U okružnici PK KPJ za Srbiju početkom jula 1941. isticalo se da je kucnuo čas kada su komunisti dužni da povedu otvorenu borbu protiv okupatora, da se organizuju partizanski odredi, u zaleđu neprijatelja raspiruju partizanske borbe, potpaljuju ratne fabrike i skladišta, ruše železnice i telefonsko-telegrafska mreža, uništavaju aerodromi, organizuje seljaštvo za skrivanje žita u šumi.[7]

Izlaskom udarnih grupa iz gradova počelo je formiranje prvih partizanskih jedinica, koje su u julu i avgustu prerasle u partizanske odrede. Cirkularom br. 1 od 20. jula 1941. PK KPJ je od svih organizacija zahtevao da odmah počnu s akcijama, a oni koji nisu spremni da stupe u „otvoren boj" da napuste redove Partije, kojoj nisu potrebni kukavice i strašljivci. Direktive su praćene naređenjem o uvođenju čelične discipline u partijskim organizacijama po cenu prepolovljivanja članstva. Svaku „antipartijsku rabotu", svaki neprijateljski istup protiv Partije i njene linije ili njenih funkcionera, u bilo kojoj formi, trebalo je osuditi i „neprijatelja na licu mesta likvidirati zauvek". ' Svim komitetima u čijem su akcionom radijusu borbe zaostajale PK je upućivao direktivna pisma, zahtevajući da se odmah krene u veće akcije. Tokom jula 1941. izostajale su akcije u kragujevačkom, čačanskom, užičkom i požarevačkom okrugu, kao i u južnoj i istočnoj Srbiji.[9]' Ubrzavanje akcija bilo je uslovljeno zahtevima Kominterne, govorom Staljina i odlukom CK KPJ od 4. jula 1941. godine da borbe otpočnu. Sovjetski Savez bio je u ratu i rukovodstvo KPJ je smatralo da ne sme biti odlaganja akcija protiv fašističkih sila. Istovremeno se govori o stvaranju nacionalno oslobodilačkog narodnog pokreta.

Ustanak u Srbiji je bio usmeren, organizovan, septembra-oktobra u porastu, karakterističan po narastanju boračke mase i ukrupnjavanju odreda.

U Srbiji je 7. jula 1941. u mestu Bela Crkva, gde su komunisti nameravali da održe zbor koji su ometali žandarmi upotrebljeno vatreno oružje. Komanda žandarmerije izvestila je da se to zbilo u selu Zavlači, srez rađevski, 7. jula oko 15 časova i da su tom prilikom ubijeni vođa

[7] Zbornik NOR, I, dok. 1, 30.
[8] Isto, I, 2, 30-2.
[9] Isto, I, 2, 39^0 - Zbog ove neravnomernosti akcija Pokrajinski komitet je „opominjao, pretio i podsticao... okružne komitete" - V. Glišić, n.d., 50.

žandarmerijske patrole narednik Bogdan Lončar i njegov pratilac žandarmerijski kaplar Milenko Braković. Zanimljivo je da je događaj shvaćen kao slučajno delo, da se ubica vodi kao nepoznat,[10] a još danas raspravlja da li je Žikica Jovanović pucao iz pištolja, krateža - skraćene puške ili iz karabina. Tek događaj sa koje god strane posmatran ne zaslužuje da bude označen kao markantni kamen-međaš ustanka tako velikih razmera kakav je bio ustanak srpskog naroda septembra 1941, kada su se u borbi našle obe antiokupatorske struje, partizanska i četnička. Ustanak u Srbiji se, međutim, mora gledati u postupnosti od početka jula do razbuktavanja ustanka na tlu Srbije, pre svega zapadne Srbije i stvaranja velike slobodne teritorije od Uvea do Beograda, sa oko milion stanovnika.

Datum srpskog ustanka - 7. jul 1941 - manje je određen istorijskim značajem događaja koji se zbio tog dana u Beloj Crkvi, selu Rađevine, a daleko više činjenicom što je trebalo obeležiti sednicu Politbiroa na kojoj je 4. jula doneta odluka o početku borbi, vezati početak ustanka za lokaciju generalnog sekretara KPJ, označiti prednost komunista, te pri tome još i komuniste - Španca. Značajniji vojni događaj zbio se 31. avgusta, kada je nezavisni vojnočetnički odred potpukovnika Veselina Misite zauzeo Loznicu, zarobio 93 Nemca i tom prilikom poginuo, ili početkom i polovinom septembra kada se zapadna Srbija sa Šumadijom našla u ustaničkom zamahu. Mada je Misita stajao na čelu nezavisnog vojnočetničkog odreda, ipak se pojavljuje kao izaslanik Mihailovića. Samu akciju izveo je da bi preduhitrio partizanski napad na Loznicu.[11] U literaturi na srpsko-hrvatskom u inostranstvu Misita se tretira kao „mučenik", govori o njegovoj „mučeničkoj smrti". Ostaje činjenica da je na Loznici došlo do najozbiljnijeg sukoba između četnika i Nemaca. Događaj od 7. jula 1941. u Zavlači, Bela Crkva, neuporediv je, usputno rečeno, sa narodnim ustankom 13. jula 1941. u Crnoj Gori, kada je protiv okupacije, najblaže u Evropi, ustalo protiv italijanske imperije 30.000 Crnogoraca, što predstavlja jedinstven fenomen u porobljenoj Evropi.

Dragoljub Jovanović je bio nezadovoljan „partizanskim načinima" u Srbiji, pod kojima je podrazumevao ono što su komunisti nazivali „levičarenjem": nošenje crvenih zastava, petokrakih zvezda i drugih sličnih znamenja. Jovanović je zamerao i izrazu „partizan". Zalio je što je, inače „simpatični" Žikica Jovanović, ubio srpskog žandarma jer je takav početak nagoveštavao „da će se glavna borba voditi između samih Jugoslovena, čak najviše između Srba i Srba".[12]

Iako je žandarmerija bila u službi kvislinga Aćimovića, „ustanički pucanj" je ipak bio neadekvatan kasnijem rasplamsavanju ustaničkih

10) J. Marjanović, n.d., 102.

11) Borba za Loznicu je najveći oružani sukob sa Nemcima do tada u Jugoslaviji - Dr I. Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, London, 1969,21 - V. Glišić (Užička republika, Beograd, 1986,188), navodi da napad četnika D. Račića na Bogatić nije uspeo.

12) AJ. D. Jovanović, Političke uspomene, Memoari, tom VI, 264.

borbi karakterističnih za obe osnovne političke snage u srpskom narodu - slobodarske, antifašističke i antigermanske orijentacije. Pucanjem Srbina u Srbina ipak se trajno simbolizovala borba između različito opredeljenih snaga u srpskom narodu, umesto da se slavila akcija protiv okupatorske sile kakvo je zauzimanje Loznice.

No, bitno je, čini nam se, da je srpski narod kao i 27. marta 1941, tako i u leto 1941, još jednom stavio do znanja Nemačkoj da ne prihvata ropstvo, fašizam i „novi poredak"'. Vrhovna komanda Vermahta tada je ponovo pokrenula na nepokorenu Srbiju svoje operativne divizije.

Tokom juna - avgusta 1941. štampani su mnogobrojni proglasi rukovodstva Partije i SKOJ-a, s pozivom na oružanu borbu protiv okupatora. Jovan Marjanović navodi 23 proglasa CK KPJ, CK SKOJ-a, PK KPJ za Srbiju, okružnih partijskih komiteta, sreskih komiteta i povereništava. Njima se komunisti i ostali Srbi pozivaju na borbu, a u nekima od njih komunisti se potpisuju kao „prvoborci radnog naroda".[13]

Komunističke grupe su početkom jula 1941. presekle telegrafsko-telefonske veze na pruzi Niš - Leskovac; u Beogradu je 4. jula presečen glavni vod Beogradske radio-stanice; udarne grupe u Beogradu izvršile su „mnoštvo demonstrativnih i sabotažnih akcija" (paljenje štampe, zapaljena je garaža „Prišić", presecane ptt veze, paljeni nemački kamioni, izazvan požar u garaži „Ford" u Grobljanskoj ulici, paljeni vagoni sa senom na železničkoj stanici itd.). Ministarstvo unutrašnjih poslova Milana Aćimovića registrovalo je u julu 220 sabotaža. Napadane su policijske i žandarmerijske patrole, seoske opštine i sreska načelstva, železničke pruge, a 22. jula 1941. oslobođeno je sresko mesto Valjevska Kamenica. Feliks Benei er izvestio je 22. jula 1941. Ministarstvo inostranih poslova da razne grupe „odlučnih komunista u jačini od oko 60-100 ljudi koji, delom dobro naoružani ... preduzimaju teroristička dela prema srpskom stanovništvu, odvode ili ubijaju srpske činovnike, vrše sabotaže" itd. Bender napade na nemačke vojnike navodi kao pojedinačne slučajeve (ubistvo jednog nemačkog natporučnika kod Topole; ubijeno je, kaže, i 8 nemačkih vojnika-pionira; napadani su vozovi i kamioni, izvršeno nekoliko sabotaža na vojnim objektima). Nemački predstavnik saopštava da je srpska žandarmerija nanela gubitke komunistima, ali da ih je i sama pretrpela.[14] Bender je 28. jula javio da se komunistički napadi nastavljaju, a nekoliko dana kasnije čak govori o opasnosti od opšteg komunističkog ustanka. Za srpske kolaboracioniste opasnost se uvećavala i zato što je, uporedo sa komunističkom akcijom u Srbiji, otpočela i komunistička aktivnost u Banatu. Žandarmeriji je to nametalo razvlačenje snaga, sve do ugroženih područja od Petrovgrada do Velike Kikinde.[15]

Prvi partizani bili su isključivo komunisti, članovi SKOJ-a, simpatizeri KPJ, uglavnom radnici, studenti i đaci. Partizanske grupe počinju

B! J. Marjanović, n.d., 99-100.
14) Isto, 104.
15) Isto, 106.

da se formiraju odmah posle napada Nemačke na SSSR. Glavni organizatori su partijska rukovodstva - okružni i sreski komiteti. Do sredine avgusta u Srbiji je obrazovan 21 odred. U dosadašnjoj literaturi prve grupe su se vodile kao „odredi", iako najnovija istraživanja pokazuju da su se oni kao takvi uobličili tek posle 4. jula 1941. godine, to jest sednice Politbiroa CK KPJ na kojoj je odlučeno da započnu borbe. Od kraja juna 1941. do kraja avgusta 1941. među tim grupama i odredima pominju se: Valjevski, grupa partizana na Goču, Posavsko-kosmajski, Prvi šumadijski, Drugi šumadijski, Užički, Boljevački, Čačanski, Mačvanski, Kopaonički, Rasinski, Pomoravski, Kraljevački, Posavski, Ozrenski, Požarevački, Toplički, Kragujevački, Zaglavski (Timočki), Kukavički (Leskovački), Krajinski i Vranjski partizanski odred.[16)]

Za razliku od četnika, koji su na čelu odreda imali uglavnom profesionalne oficire, komunisti su starešinski kadar stvarali iz redova članova KPJ rezervnih oficira i aktivnih oficira Jugoslovenske vojske koji su izbegli zarobljavanje, a bili simpatizeri KPJ ili osvedočeni rodoljubi (u Crnoj Gori pukovnik Savo Orović, kapetan Arso Jovanović, kapetan Velimir Terzić, kapetan Niko Vučković, poručnik Pero Ćetković i drugi, a u Srbiji poručnik Radivoje Jovanović, poručnik RatKo Martinović i drugi). Posebnu kategoriju starešina činili su španski borci koji su se većinom nalazili na rukovodećim položajima u ustanku.[17'] Ustanak je izbacio na površinu mnogobrojne starešine i organizatore iz naroda, proslavljene komandante i vođe, o kojima je narodna uobrazilja ispredala legende (Dragojla Dudića, Dušana Jerkovića, Mladena Stojanovića, Simu Šolaju i druge).

Ni u partizanskim niti u četničkim odredima seljaci nisu bili raspoloženi da se odvajaju od svog rodnog kraja. Naglo narasli partizanski odredi brzo su se osipali prilikom vojnih neuspeha, znajući preko noći da se prepolove ili čak svedu sa 1.000 na 150 boraca. Mačvanski odred je posle opsade Šapca spao na polovinu boraca. Oko 85% boračkog sastava činili su od septembra 1941. seljaci, što je samo po sebi pokazivalo da je srpsko selo ustalo na noge i ušlo u borbu protiv okupatora ali, istovremeno, da ono nije bilo ni vojno niti politički pripremljeno za žestoke okršaje koji su usledili, pogotovu za razumevanje složenih političkih odnosa i bratoubilačkih sukoba, posebno u uslovima povlačenja posle poraza u Zapadnoj Srbiji, novembra 1941. godine.

Tok borbe u svetskim razmerama posle ulaska SSSR-a u rat vodio je ka redukciji svih snaga na fašističke i antifašističke snage. Samim

[16)] Isto, 101 - U stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji učestvovalo je 13 partizanskih odreda: Valjevski, Mačvanski (Podrinjski), Posavski, Kosmajski, Prvi i Drugi Šumadijski, Pomoravski, Kragujevački, Vrnjačko-trstenički, Kopaonički, Kraljevački, Čačanski i Užički NOP odred - V. Glišić, n.d., 75 - Odredi od nekoliko desetina ljudi narasli su u velike vojne formacije: Užički NOP odred na 2.500, Čačanski na 3.000, Kragujevački na 1.500 boraca. Partizanski odredi imali su tada oko 25.000 boraca - Isto, 77.

[17)] J. Marjanović, n.d., 101.

tim nije bilo mesta otvorenoj socijalnoj revoluciji kao u prošloj epohi. Faktički ratni savez Velike Britanije i SSSR-a uticao je i na komunističke partije da više naglašavaju antifašističku i nacionalooslobodilačku stranu borbe. Tako se jedino mogu razumeti i novi pogledi u proglasima CK KPJ od 12. i 25. jula 1941. godine.[18] Probijanje sovjetskog fronta takođe je postepeno uticalo na oslobođenje od iluzija o brzom završetku rata. Počelo je da preovlađuje stanovište da borba neće biti laka i kratka i da svako mora da da svoj doprinos na svojoj deonici fronta.[19] Napuštala se, samim tim, i barikadna koncepcija borbe sa središtem u gradovima, prenošenjem težišta na selo.

Sreten Zujović je sprovodio u delo ideju Josipa Broza Tita o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, na koju je trebalo da se prebaci CK KPJ (Politbiro) iz Beograda sa Titom na čelu.[20] Već početkom avgusta 1941. bilo je završeno formiranje partizanskih odreda koji su stupali u akcije i brojno se povećavali. I vojna i politička (partijska) rukovodstva na prvo mesto stavljala su stvaranje i jačanje partizanskih odreda, manjih i pokretljivijih, koji bi se naoružavali razoružavanjem žandarma i nemačkih vojnika, napadima na neprijateljske transporte i slagališta.[21] Stvaranje partizanskih odreda upućivalo je na pripremanje ustanka kao glavni cilj, o čemu govori i kritika stvaranja seoskih desetina koje bi čuvale sela i ostajale kod kuća. Glavni štab NOPO Srbije, 8. avgusta, ovakve je tendencije nazivao „oportunističkim".[22] Svakodnevno izvođenje akcija smatrano je najboljim putem da se odredi učvrste i omasove.[23]

U koncepciji Josipa Broza početno borbeno područje bilo je vezano za zapadnu Srbiju, koja bi kasnije postala kao baza ustanka. Zapadna Srbija odgovarala je topografijom tla, brdovitim i šumom obraslim terenom, a na drugoj strani bila je naseljena življem koje je bilo borbeno, naklonjeno slobodi i koje je svakom okupatoru dalo jak otpor. Radilo se o slivu Zapadne Morave, pa do pojasa Drine.

Četnici nisu nameravali da otpočinju neprijateljstva s Nemcima i Italijanima, ali ni s komunistima, kao što se vidi iz Naređenja komandanta četničkih odreda Jugoslovenske vojske od 9. septembra 1941. godine. Trebalo je sačuvati narod, pripremati se i naoružavati, čekajući povoljan trenutak. To je ostala njihova trajna koncepcija. Oficirska organizacija za zaštitu naroda Crne Gore predviđala je krajem 1941. ustanak u strogo određenim slučajevima: desanta saveznika ili jugoslovenskih trupa, spuštanja savezničkih ili jugoslovenskih padobranaca radi zajedničke akcije, naglog sloma okupatora; ako savezničke i jugoslovenske trupe ne budu stigle da zavedu red, da uzmu vlast u svoje ruke; ukazanog momenta za opšti ustanak naroda; samoodbrane

[18] Proleter, mart-april-maj 1941, br. 3-4-5; ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1941/28.
[19] S. Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, Memoari, 1, Beograd, 1971, 184-5.
[20] Zbornik NOR, I, knj. 20, dok. 2.
[21] Isto, knj. I, dok. 3.
[22] AVII, NOR, K-1641, Reg. br. 9-1.
[23] Zbornik NOR, I, knj. 20, dok. 5.

srpskog naroda u Hercegovini, izazvane progonom Srba od „hrvatske države". Strateška orijentacija četnika izmenjena je pod okolnostima koje im nisu odgovarale: mreža partizanskih odreda prekrila je Srbiju jula - avgusta; osećalo se da partizanska strana pojačava otpor okupatoru i njegovim saradnicima i da u narodu postoji borbeno raspoloženje; partizani su posedali varoši koje su nemačke posadne jedinice u zapadnoj Srbiji napuštale. Počelo je i silaženje četnika sa planina i posedanje pojedinih varoši. Slava nosioca antiokupatorskog pokreta nije smela pripasti komunistima. To pogotovu nisu mogli dozvoliti oficiri koje je narod od aprilskog rata nazivao „svilenim", jer bi njihov ugled do kraja bio doveden u pitanje. Profesionalci nisu mogli dozvoliti da borbom rukovode golobradi mladići, laici iz redova radnika, studenata i seljaka. Borba koju su forsirali komunisti bila je isuviše veliki izazov, koji se nije smeo propustiti, iako nije odgovarao Mihailovićevim shvatanjima o načinu ostvarivanja otpora u okupiranoj Srbiji.

Tako rano, na samom početku druge faze drugog svetskog rata, određene napadom Nemačke na SSSR, nigde u porobljenoj Evropi nije došlo do takvog ustanka kakav je bio 13-julski ustanak u Crnoj Gori. Odlikovala ga je eruptivnost, silovitost udara, masovnost, razmere i intenzitet borbi, odlučna kontraofanzivna reakcija okupatora. Stoga se i bitna razlika između 13-julskog ustanka i ustanaka u Jugoslaviji i drugim zemljama Evrope sastoji u tome što je ustanak u Crnoj Gori izbio, tako reći, na samom početku okupacije, i to privilegovane okupacije, dok su se sile Osovine nalazile na vrhuncu svoje moći, nasuprot ustancima u drugim evropskim zemljama do kojih dolazi posle italijanske kapitulacije u završnoj fazi rata ili u poslednjim danima nemačkog sloma.[24]

24) Napuljski ustanak protiv Nemaca, poznat inače u istoriji pokreta otpora Italije kao „četiri napuljska dana" (27-30. septembar 1943), iznudio je nemačku evakuaciju grada, a ustanički talas se razlio i po drugim gradovima juga (Kapua, Nola, Matera, Lančano i drugi). Nemačka reakcija je bila krajnje okrutna: od paljenja sela do ubijanja talasa i deportovanja hiljada Italijana.

Varšavski ustanak, pod generalom Borom Komorovskim, trajao je 63 dana (1. avgust - 2. oktobar 1944. godine), odneo 200.000 žrtava i doveo do sravnjivanja sa zemljom poljske prestonice. Iza tzv. londonske struje ustanika stajala je težnja da se u Varšavi uspostavi vlast pre nego što u nju uđu jedinice Crvene armije. Pogibija varšavskih ustanika produbila je krizu između snaga Nacionalne armije u Poljskoj i SSSR-a, jer su ustaničko vodstvo i emigracija optužili Crvenu armiju da se namerno zaustavila na obalama Visle, prepuštajući Nemcima da dovrše jedinice Nacionalne armije.

Masovni ustanak izbio je 29. avgusta 1944. i u Slovačkoj, sa centrom u Banskoj Bistrici, koju su Nemci zauzeli tek 28. oktobra 1944. godine. Boračka masa od 60 do 120 hiljada ljudi sastojala se od partizana, vojnika kvislinške slovačke armije, raznih pomoćnih i pozadinskih grupa, politički gledano, sastavljena od komunista i tzv. građanskog tabora.

Invazija Normandije juna 1944. dala je podsticaj pokretima otpora u okupiranim zemljama na zapadu Evrope. Nastupio je dugo očekivani trenutak. Borbe su se razvile tek kada su pokreti otpora, koji su dotle živeli svoj „strasni život" u podzemlju, kako bi rekao Šari De Gol, izašli na otvorenu scenu, pomognuti dobrovoljcima i narodom. Pariški ustanak, avgusta 1944, protekao je u znaku barikada, osvajanja opština, upravnih ustanova i radio-stanice, pre nego što su savezničke trupe ušle u francusku prestonicu.

Prevrati u Bukureštu 23. avgusta i Sofiji 9. septembra 1944. pretenciozno su u

Evropski ustanci bili su nesumnjivo izraz različitih koncepcija antiokupatorske borbe, svodeći se na dejstva pokreta otpora, vezanih za centrale svojih protektora, dejstvujući uz pomoć spuštenih padobranaca (u Slovačkoj), otvarajući put savezničkoj i francuskoj vojsci (2. oklopnoj diviziji generala Leklerka u Parizu); bili su određeni hvatanjem veza sa Crvenom armijom u Karpatima (Slovačka), prodorom sovjetskih snaga u Rumuniju i Bugarsku, ili propuštanjem Staljina da Crvena armija pomogne ustanike, kao u slučaju Varšave.

Ustanak u Crnoj Gori 13. jula započeo je i tekao u punoj strateškoj blokadi, bez pomoći sa strane, blokadi koja je inače bila karakteristična za narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji sve do jeseni 1943, kada je delimično probijena uspostavljanjem veza sa zapadnim saveznicima, a potpuno septembra 1944. godine susretom korpusa NOVJ sa „frontovima" Crvene armije. Pomoći nije moglo biti ni sa koje strane, sem ako se nije verovalo iluzijama da će Crvena armija izbiti preko noći na Karpate i Dunav, kao ruska vojska u davna turska vremena. Osovina je držala celu Evropu, sem neutralnih zemalja (Švajcarske i Švedske) i evropskog dela Turske, a zemlje mediteranskog fašizma - Španija i Portugalija stajale na njenoj strani. Usamljena Velika Britanija je od sloma Francuske iščekivala invaziju, Ruzveltova Amerika nalazila se van rata, kojem su se suprotstavljale moćne izolacionističke struje, a Crvena armija, umesto da smrvi Vermaht na svojim granicama, kao što se iracionalno verovalo, nalazila od prvog dana napada u tzv. strategijskom povlačenju.

U Crnoj Gori se radilo o klasičnom ustanku koji oružanim putem nastoji da promeni određeno stanje uspostavljeno okupacijom, dejstvom narodne sile, koja otvoreno negira postojeće stanje, nezavisno od prvobitnog htenja komunista. Otuda se ocene ustanka kao „pobune", istina retke, kao ona Draže Mihailovića iz 1943,[25] ne potvrđuju u istorijskoj proveri događaja, pa samim tim su neodržive i u klasifikaciji političke teorije. Za pobunu se obično vezuje kratkotrajnost akcije (ustanak se, međutim, pretvara u gerilu i narodnooslobodilački rat i revoluciju), parcijalnost (ustanak je deo šire, jugoslovenske akcije, antifašističke uopšte), nedovoljna politička zrelost (zna se, i te kako, čemu se teži, na širem planu, od strane organizatora), nedostatak jasne perspektive ako se izuzme „akt negodovanja" (iako se na nivou vođa zna što je krajnji cilj).

Istoričari i politički pisci analiziraju ustanak i sa stanovišta koliko je bio organizovan ili spontan. U svim autentičnim pokretima naroda

nacionalnoj istoriografiji nazivani ustancima, jer su bitno bili određeni pobedama sovjetskog oružja.
Ustanak u Pragu izbio je 4. maja 1945, pet dana pre nego što su trupe Crvene armije zauzele čehoslovačku prestonicu, 9. maja 1945. godine. Počev od 1. maja izbilo je više lokalnih ustanaka, koji su se sa praškim ustankom slivali u opštenarodni majski ustanak. - B. Petranović, Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939 - 1945, Skopje, 1985, 123, 133-137.

25) Ocena je proizlazila iz uverenja da je u pitanju isključivo odbacivanje Petrovdanske skupštine i njene odluke o nezavisnoj Crnoj Gori.

teško je razdvojiti elemente organizovanosti i spontanosti, te istisnuti spontanost kao prateću pojavu svakog ustanka. Stihijni element pojavljuje se u vidu iznenadnog prihvatanja borbe ili izlivanja stihije kada je borba već pokrenuta. Poznato je koliko su u 13-julskom ustanku pokret naroda i borbe prevazišle zamišljene ciljeve, razmere i način borbe. Izvori pokazuju da je organizator nastojao da učvrsti i stabilizuje i vojnu i političku organizaciju, obezbedi komandu i poštovanje naređenja, učvrsti uticaj u narodu. Milovan Đilas je izričit da je narod „preplavio naše vodstvo" i „premašio predviđanje" komunista.[26]

U svim pomenutim ustancima rukovodeću snagu predstavljaju komunisti ili građanske snage status quo, koje za razliku od Jugoslavije i Albanije, gde teče proces revolucionarne smene vlasti u uslovima rata i okupacije, donekle i Grčke, postoje i deluju paralelno, bez većih trvenja i sukoba, pogotovu oružanih, ili dramatičnih socijalno-političkih obračuna. Homogenost ustaničke mase u Crnoj Gori je samo prividna, izbijajući delimično i lokalno u jeku ustanka u vidu pokušaja suprotstavljanja „komunističkoj organizaciji" jakom „nacionalističkom organizacijom", stvaranja vojnih jedinica kao jedinstvenih i to na nacionalnoj osnovi, pretnji o otvaranju dva fronta i izazivanja „unutrašnjeg krvoprolića", razlaza oko komande, kao vida prestiža. Nacionalističke snage u ustanku nisu voljno spremne da se pokoravaju komunistima i njihovim direktivama. Komunisti i nacionalisti imali su i različiti redosled neprijatelja: Arnauti, Italijani i komunisti (nacionalistički redosled) i okupator i njegovi saradnici (redosled komunista). Nacionalno-unionističke snage u ustanku zahtevale su obustavu borbe i likvidaciju komunističke vlasti i oslobađanje naroda iz komunističkih ruku, obustavljanja izazvane avanture.[27]

Komunistička premoć osećala se u svim onim pokretima koji su bili pod kontrolom Moskve, za razliku od tzv. londonske struje. Prva je imala ofanzivnu antiokupatorsku akciju, a druga strategiju atantizma. Ta strategija objašnjavala se težnjom da se narod sačuva od nepotrebnog prolivanja krvi. No, zar slučaj Varšave 1944. ne pokazuje kako je rukovodstvo lako žrtvovalo stotine hiljada ljudi u operaciji stavljanja SSSR-a pred politiku svršenog čina, otkrivajući na drugoj strani i Staljinov cinizam, u stvari sračunati politički pragmatizam da se ne pritekne u pomoć snagama koje su Nemci osudili na smrt samo zato što su se borili protiv pada Poljske pod vlast SSSR-a. Ako izuzmemo ovaj slučaj, svi zapadnoevropski pokreti otpora, pa i bugarski, proklamovali su da vode brigu o egzistencijalnom momentu, to jest iščekivali rasplet na velikim frontovima. Izrazit primer daje naredba Šarla de Gola, oktobra 1941, da se obustave napadi na okupatore zbog masovnih represalija, ili ona iz avgusta 1944. da se spasu mostovi na Seni u vreme ustanka i oslobode ratni zarobljenici.

26) M. Đilas, Revolucionarni rat, Beograd, 1990, 54.
27) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 198.

Titovo „levo istrčavanje" (klasno skretanje) poznato je kako 1941, tako i 1942, i 1943, sve do prihvatanja politike kompromisa ili usvajanja real-politike pod uticajem stranog faktora. Titovim zabražđivanjem ulevo, praktično odustajanjem od suspenzije tzv. druge etape (ili socijalne revolucije), a na drugoj strani postojanjem drugog pokreta otpora pod Dražom Mihailovičem koji se izjašnjavao za legitimnog nastavljača kontinuiteta Jugoslovenske vojske, branioca monarhizma i status quo, nosioca dijametralno drugačije nacionalne politike i strategije iščekivanja, onemogućeno je postizanje modus vivendi na antiokupatorskoj, antifašističkoj osnovi. Milovan Đilas je u tome izričit: „Naše pripreme protiv okupatora bile su istovremeno i pripreme protiv snaga starog poretka".[28] Stoga u Jugoslaviji, pa i u Crnoj Gori, nije moglo ni doći do paralelnih antifašističkih pokreta. Šta više, došlo je do osobenog građanskog rata („ratav u ratu", „revolucionarnog rata"), najpre na tlu zapadne Srbije i Šumadije u jesen 1941, sa trajnim posledicama za sav srpski prostor u Jugoslaviji, i u Sloveniji, uključujući internacionalizaciju jugoslovenskog pitanja.

Jedinstvo u 13-julskom ustanku bilo je samo trenutak iza koga se javljala potmula borba oko vodstva, obustavljanja operacija, politika stišavanja, dočekivanja Italijana bez otpora u vreme oseke ustanka. Građanske snage u ustanku sa zebnjom su gledale komuniste kao novu snagu, s homogenom organizacijom, ćelijom gotovo u svakom selu, organizacijom koja je još uoči rata izukrštala Crnu Goru.

Protiv okupacije spontano su se izjašnjavale i komunističke i unionističke snage, s tim što su komunisti bili otvoreni za sve alternative do 22. juna 1941, a građanske isto tako iščekivale i procenjivale situaciju. Obe ove struje bile su neprijateljski raspoložene prema malobrojnim separatističkim snagama.

Dve teze koje se nalaze rasprostranjene u literaturi na srpsko-hrvatskom jeziku u inostranstvu nemaju izvorno pokriće. Prva, po kojoj je ustanak izbio isključivo kao reakcija na Petrovdansku skupštinu, što je jednostrano gledište jer su se komunisti odranije pripremali. Druga teza, da je nad ustankom „lebdeo duh legendarnog vođe" pukovnika Draže Mihailovića je propagandističko-mitomanska, samim tim što je Mihailović polovinom jula 1941. bio nepoznat i za učesnike građansko-unionističke orijentacije, uključujući oficire, sve do uspostavljanja veza između Crne Gore i Ravne gore, u jesen 1941. godine.[29]

U Crnoj Gori je, za razliku od ostalog srpskog prostora, bilo više nego jako izraženo jugoslovenstvo. Mihailovića je, pak, odlikovao u nacionalnoj politici „srbizam", koji se napušta tek pri kraju rata, pod kraj 1943. i januara 1944. na Kongresu u selu Ba, pod uticajem razmaha

[28] M. Đilas, n.d., 34.

[29] U toku julskog ustanka - prema izveštaju kapetana Vladimira Kontića D. Mihailoviću od 18. februara 1943 - u Crnoj Gori je postojala tek „jedna mala grupa oficira", antikomunistički orijentisana, koja je počela sa radom „na nacionalnoj organizaciji i podizanju naroda na oružani sukob protiv komunista". - AVII, Ča, K-133, Reg. br. 4/6.

„partizanskog jugoslovenstva", pritiska Britanaca i pristupanja Mihailovićevom pokretu socijalista sa Zivkom Topalovićem. Nezavisno od jugoslovenskih oznaka pokreta i njegovih organizacija, kao i učešća Mihailovića u jugoslovenskoj vladi Slobodana Jovanovića od januara 1942, Mihailović je davao prednost rešavanju srpskog pitanja u Jugoslaviji. Na osnovu našeg poznavanja problema, mislimo da je britansko napuštanje Mihailovića bilo više određeno njihovim saznanjem da on nije više kohezivni činilac Jugoslavije (mada to nije bio ni od početka) nego borbenim defetizmom četničkog pokreta.

Jednu od sastavnica raspoloženja za 13-julski ustanak čini odnos obeju antifašističkih struja u Jugoslaviji, posebno u Srbiji i Crnoj Gori, prema odbacivanju kapitulacije 24-26. marta 1941. godine, odnosno 27-martovskom prevratu. Ovu pojavu nemamo u evropskim zemljama u kojima su izbijali navedeni ustanci, jer držanje komunista i građanskih snaga prema ratu u toku nije bilo istovetno. Za francuske komuniste radilo se o imperijalističkom ratu; oni su nosioci defetizma izraženog u formuli: „Za koga" i „Zašto"? Poljske građanske snage su u SSSR-u gledale snagu „socijalnog imperijalizma" koji po četvrti put u istoriji učestvuje u deobi Poljske. General de Gol plašio se komunista i pre 22. juna i posle 22. juna, gledajući u njima „armiju revolucije".

U Jugoslaviji su i komunisti i građanske snage antifašističkog smera bile na stanovištu otpora prodoru Osovine i kapitulacije pred njom, komunisti od polovine 1940, znači od pada Francuske, iako ni posle nisu odustajali od osuda rata kao imperijalističkog i odbacivanja revolucionarne retorike. U zapadnoj literaturi ima i teza da su bili filonacisti, ali se one ne mogu dokazati. To ne znači da nisu zabeležene manifestacije defetizma u prvoj polovini 1940. godine, posebno u Crnoj Gori.

Građanske i komunističke snage u Jugoslaviji 27. marta definitivno su se opredelile za front svetske demokratije i antifašizma. Neki istoričari kod nas čak govore o „zarobljenicima" 27. marta. Za te snage izbor je bio izvršen i više nije bilo povratka. Taj izbor doveo je do uloga Jugoslavije u svetskoj antifašističkoj koaliciji, ali je za posledicu imao i izgubljen rat, slom države koju su Crnogorci osećali kao svoju (sa svom kritičnošću prema njoj), što je u krajnjoj liniji izazvalo genocidnu sudbinu Srba u NDH i na Kosovu i Metohiji. Na sceni su se 27. marta pojavili i komunisti kao polulegalizovana snaga, novi subjekt, nespreman da se sa nje povlači, sa svojim antifašističkim opredeljenjem, čekajući signal iz Moskve. Profašistički pisci su kasnije pisali da su „nacionalne samoubice" svojim hazarderskim ponašanjem 27. marta potpisali komunistima menicu koju su ovi i te kako skupo naplatili.[30]

30) M. Spalajković je u pobedi narodnooslobodilačkog pokreta gledao izgubljen rat za sebe „novo Kosovo", čime je menica hazardera od 27. marta 1941, tih „vodviljskih junaka", bila skupo naplaćena. - Navedeno prema Đ. Slijepčević, Jugoslavija uoči i za vreme drugog svetskog rata, Minhen, 1978, 796.

Crnogorci su 27. marta na pozornici zbivanja imali predstavnike od jugoslovenskog značaja: patrijarha Gavrila Dožića, Jovana Đonovića i Marka Dakovića, na jednoj strani, te Milovana Đilasa, Svetozara Vukmanovića i druge na drugoj strani.

Veliki protivnik kapitulacije pred Nemačkom bio je, pre svega, partijarh Gavrilo Dožić. U vladi od 27. marta nalazio se i Marko Daković. Komunisti su demonstrirali sa drugim građanima 25-27. marta, pa i u manifestacijama toga dana. Partijarh Gavrilo je 24. marta 1941. dobio depešu podrške sa zbora na Cetinju da „u ovom času narodnog iskušenja" Crnogorci mole „da Srpstvo tim putem do kraja povedete". Iz Pljevalja su mu javljali da u njemu vide „čuvara časti nacije", tražeći da izvrši svoju dužnost jer „sav srpski narod" to od njega očekuje. Pozdravljao ga je narod Andrijevice u otporu, kao i narod iz Berana da vodi brigu „o integritetu naše moćne otadžbine Jugoslavije". Građani Cetinja su 24. marta manifestovali kralju, Jugoslaviji i vojsci, dok su „levičari", kako stoji u jednom izvoru, klicali Rusiji i savezu sa Rusijom, te dizali parole protiv Hitlera i Musolinija. Posle prevrata, manifestacije oduševljenja prekrile su Cetinje, Podgoricu, Kotor i druge varoši i sela Crne Gore. Sa Cetinja je 27. marta javljano da je „narod vanredno oduševljen današnjim događajima".[31)]

Izbor 13. jula suštinski se nije razlikovao od onog 27. marta, šta više, činio je njegovu posledicu. Crna Gora je 1941. sa Srbijom branila Jugoslaviju. Iz dubina crnogorske istorije potvrđivao se kontinuitet duha slobode. Crna Gora je tog jula poistovećivala svoju istorijsku sudbinu i sa Rusijom, što je bilo karakteristično za obe struje crnogorskog društva, od kojih je građanska tek kasnije u zemlji i emigraciji, pod uticajem komunističkih aberacija, počela da pravi razliku između Rusije i SSSR-a, pravoslavlja i komunizma, demokratije i boljševizma.

Italijani su lomili ustaničku silu koristeći metode nemilosrdnih represalija, perfidne politike podvajanja i odvođenja Crnogoraca u logore. Zbila se nova internacija Crne Gore. No, neprijatelj, koji je spajao vojne sa diplomatskim metodama, nije mogao da ne misli i na buduće planove i balkansku konfiguraciju odnosa, naginjući naslanjanju na Srbe i Crnogorce pre nego na Albance i Hrvate. Srbija, kao brana NDH, trebalo je da osigura italijanski prodor na Balkan i Podunavlje. Sve je rezimirano jednim zaključkom: da padom „Rusije" Srbe treba dovesti u sferu Rima.[32)] Kao da su odjekivale ideje iz vremena providura i austrijskih namesnika.

Ustanicima jula 1941. nije nedostajalo slobodarstvo, masovan i aktivan otpor, sa političkim oznakama, kao i ustanicima u drugim evropskim zemljama, ali, podvucimo, daleko kasnije. Masovnost ustanka u Crnoj Gori ipak nema pandana, čak i u završnoj fazi rata, jer se radi o ustajanju celog naroda. U Crnoj Gori postojala je psihološka

31) B. Petranović, N. Žutić, n.d., 427.
32) Zbornik NOR, tom XIII, knj. 1, 260.

prinuda da se iz borbe ne izostane. Komponenta „Rusije" i saznanje da je ona u ratu, uticala je na svest Crnogoraca. Kako bi se Rusija mogla ostaviti da vodi bitku bez Crnogoraca? Masovnu oznaku nalazimo i u Varšavi i u Slovačkoj, u Parizu i Pragu, ali u pitanju su ustanički talasi u poststaljingradskoj fazi, kao prelomnoj hronološkoj odrednici drugog svetskog rata. Ustajanje celog naroda, koji odbacuje povlašćeni režim koji mu nudi osvajač, pojava je bez primera. Srpski narod u NDH dizao je ustanak radi spasavanja života, u nužnoj odbrani; Srbi u matici još jednom su morali osetiti srbofobiju nemačkog vrha, a Poljaci ustajati da se spasu od uništenja i germanizacije, pri čemu je za londonsku struju karakteristična i politika odbrane status quo pred nadiranjem Crvene armije. Obe osnovne struje društva Crne Gore potvrdiće te istorijske julske zore svoje antifašističko opredeljenje. Rascep započet u ustanku dovršiće se na pitanju daljeg nastavljanja antiokupatorske borbe, ofanzivne strategije i socijalnih promena, ili iščekivanja klonuća velikih okupatorskih sila u ime egzistencijalnog opstanka srpskog naroda, koji će se na ovom području završiti u kolaboraciji ili „borbenom antikomunizmu", kako se ta pojava naziva u delu literature u inostranstvu.

Nasuprot postupnom i organizovanom pripremanju ustanka u Srbiji, gde su ideološko-politički različite snage antiokupatorske borbe imale dva sasvim različita pristupa, a na drugoj strani ustanku u Crnoj Gori kao jedinstvenom jugoslovenskom i evropskom fenomenu u Hrvatskoj i Bosni - u okviru NDH - srpski narod našao se egzistencijalno ugrožen od klerofašističkog režima koji je koristeći slom jugoslovenske države, okupaciju i Hitlerovu podršku išao na stvaranje nacionalno čiste katoličke države na Balkanu. Odupreti se ili nestati, treće alternative nije bilo. Taj otpor, ustanci i njihov tok nisu bili linearni i ravnomerni u raznim regijama NDH u kojima su živeli Srbi.

Suočeni sa ostrvljenošću ustaša, srpski prvaci iz starih građanskih stranaka Samostalne demokratske stranke i državno-režimskih jugoslovenskih stranaka, Jugoslovenske radikalne zajednice i Jugoslovenske nacionalne stranke, tražili su saradnju s Italijanima kao jedinim mogućim zaštitnicima, koji su i sami bili zainteresovani za takvu saradnju, kao uporište za ucenjivanje Hrvata - ustaša. Iz takvog italijanskog diplomatsko-političkog manevrisanja izvodio se srbofilski stav Italijana. Oni su jednostavno koristili staru devizu mnogih osvajača: „Zavadi, pa vladaj". Srpski domaćini prebegavali su i u Srbiju. Srpski političari, kao faktički reprezententi srpskog naroda u Lici, Dalmatinskoj Zagori, naročito, ali i na Baniji i Kordunu, pokušavali su pomoću italijanskog okupatora da smanje uticaj ustaške NDH i teritoriju južno od Kupe i Save stave pod vlast Italije. Bivši senator Niko Novaković Longo još maja 1941. tražio je priključenje ovih krajeva Italiji u ime „100 hiljada Srba Dalmacije i Like", na čemu su radili i drugi srpski političari i ugledni građani u izbeglištvu: pop Sergije Urukalo, dr Desnica, Stevo

Rađenović i drugi. Među izbeglicama iz Kninske krajine izdvajao se uticaj popa Momčila Đujića i Steve Rađenovića.[33]

Izbijanjem ustanka, ovaj deo srpskog građanstva izjasniće se za mir sa Italijanima, koji pokazuju prijateljstvo prema srpskom narodu, a za rat sa ustašama. Ustaničko rukovodstvo tražilo je da se Italijanima pruži otpor, suprotno Srbima - četnicima u gerilskim odredima koji su smatrali da postoji samo jedan neprijatelj - ustaše. Ustanički front razaran je propagandom da su Italijani prijatelji a ustaše krvnici, da se Italijani kao srpski zaštitnici propuštaju, jer oni svojim prisustvom obezbeđuju povratak srpskih izbeglica na svoja ognjišta i sprečavaju ustaško samovlašće. Italijanski interes naročito se iskazivao u zaleđu dalmatinske obale i na tromeđi Dalmacije, Like i Bosanske krajine.[34]'

Masovni ustanak u Lici 27. jula 1941. godine izbio je pod uticajem iz Drvara, šireći se u tri pravca: prema Dalmaciji, području Gračac - Gospić i Donji Lapac - Udbina - Korenica. Od 28. do 30. jula 1941. ustanak je zahvatio čitavu Kninsku krajinu i delove Bukovice, kao i Vrliku iz Cetinske krajine. Početkom avgusta izbio je ustanak u kotarima Udbina i Korenica, a polovinom meseca u Brinju i Otočcu. Na području Gospića ustanici su se rvali sa snažnim ustaško-domobranskim posadama. Malobrojni komunisti nosili su se sa narodnom stihijom usmerenom protiv ustaša, koja ih je sve više prevazilazila, pokušavajući na drugoj strani da parališu italijanski uticaj pridobijanja srpskih ustanika na svoju stranu. Komunisti su septembra 1941. odlučili da dignu „novi ustanak protiv Italijana i domaćih slugu". Osnovno pitanje razgraničenja je bilo: borba protiv Italijana ili njihovo mirno prihvatanje kao „zaštitnika" progonjenih Srba od ustaša. Na jednoj strani učvršćivale su se partizanske jedinice, a na drugoj pojavljivali prvi četnički odredi u Medaku, između kojih su marta 1942. započele nemilosrdne borbe koje se nisu prekidale do kraja rata. Dok su tekle borbe između ovih sada nepomirljivih protivnika, ustaše su neprobojnim zidom ograđivale hrvatska sela od uticaja partizana i odmazde četnika. Polovinom 1942. četnici su ovladali u krajevima severne Dalmacije, za razliku od Banije, Korduna i Like gde su nadvlađivale partizanske snage. Partizanske snage u ustašama su videle protivnika u službi okupatorske politike, s kojima su vođene nemilosrdne borbe, ali nisu dozvoljavale da se ova borba shvati kao borba protiv hrvatskog naroda u celini. Šta više, nastojale su da iskoriste kolebanja među domobranima za razrivanje NDH i prelazak mobilisanih na partizansku stranu, za razliku od ustaša koji nikada nisu pozivani na predaju, smatrani su ideološkim protivnikom, partijskom vojskom, fašistima i likvidirani bez milosti. Četnici su za glavnu metu imali ustaše, ali ne i okupatore, koji su ih podržavali, italijanski prvenstveno, ne praveći razliku između ove zlikovačke grupacije i hrvatskog naroda, iako se ovaj nije oglašavao

3j) Đ. Stanisavljević, Nastanak i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj (1941-1942), Istorija XX veka, Zbornik radova, IV, Beograd, 1962, 18-19, 32.

34) Isto.

protiv ustaškog terora nad susedima, pritisnut totalitarnim nadzorom i strogim kaznama. Mržnja protiv partizana, komunista, do kraja je zaslepila četnike, pa su oni postajali glavni neprijatelj kojega je trebalo trebiti „kao gubu iz torine".[35]

Ustanak na Kordunu, izazvan ustaškim krvološtvima, brzo je zaustavljen snažnim represalijama protiv ustanika. Jenjavanje ustanka zaustavio je Okružni komitet KP Hrvatske za Karlovac, pomognut od rukovodećih komunista iz CK KP Hrvatske. Partizanski odredi stavljeni su pod strogu kontrolu komunista, a srpske nacionalističke snage, koje je predvodio poslanik Samostalne demokratske stranke Miša Napijalo, krajem 1941. su poražene. Početkom 1941. i 1942. došlo je do pojedinačnih streljanja nacionalista, koji su se suprotstavljali kursu narodnooslobodilačke borbe. Kordun je narednih meseci doživeo više ustaških ofanziva.

Srbi Banije, izbegli pred ustaškim terorom na Šamaricu, njih nekoliko hiljada, avgusta i septembra 1941. preduzimali su akcije protiv ustaša u kotarima Dvor, Kostajnica, Petrinja i Glina. Na aktiviranje boračkih snaga u zbegovima uticali su komunisti, ali su one izvođene pod rukovodstvom Vasilija Gaćeše. Krajem jula i u toku avgusta obrazovane su partizanske grupe (logori) i u Gorskom kotaru, naročito u kotaru Ogulin, Delnice, Čabar i Vrbovsko. Oktobra 1941. izbio je masovni ustanak u Drežnici kod Ogulina.[36]

Za ove akcije karakteristično je da su nastale iz samoodbrane, posle krvavih pokolja, da su vodile žestokoj konfrontaciji progonjenih i žrtava, Srba i ustaša. Komunisti su uticali da ustaničku energiju prevedu na kolosek borbe protiv ustaša i okupatora. Komunistička politika je bila antiteza bratoubilačkom ratu, nastojeći da spreči obostrano klanje posle kojeg više nije bilo povratka. Ustaničke redove od početka je razbijala italijanska politika ustupaka Srbima, puštanjem oficira Jugoslovenske vojske iz italijanskih zarobljeničkih logora, kao i drugim koncesijama i obećanjima zaštite od raspojasanih i krvoločnih ustaša. Srpski građanski vođi obrazovali su pod italijanskim pokroviteljstvom centar u Sušaku, koji je održavao vezu s Italijanima, gradio politiku, pregovarao, zahtevao zaštitu od ustaških progona. Na području Plaškog i Ličke Jesenice četničke snage išle su na politiku odmazde nad ustašama, uspostavljanja prijateljstva s Italijanima i oštrog razgraničenja sa partizanima. One će se vojno organizovati u proleće 1942. u Plašćanskoj dolini i na području Srpskih Moravica, zadržavajući se na tom prostoru sve do svog uništenja u Moravicama i Gomirju, posle italijanske kapitulacije.

Ustanak u Bosni i Hercegovini bio je uslovljen ustaškim terorom i ustaničkom tradicijom borbe za opstanak i slobodu, koja je živela u svesti srpskog naroda. Komunisti, mada njihova organizacija u Bosni

35) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 262-3.
36) Isto, 263-4.

nije bila jaka niti njen uticaj podjednak u svim krajevima, stali su na čelo borbe, otvarajući perspektivu ugroženom srpskom stanovništvu. U Bosni i Hercegovini ocrtavale su se 1941. četiri ustaničke oblasti, svaka sa svojim osobenostima: Bosanska krajina, tuzlanska oblast, sarajevska oblast i Hercegovina. Ustanak je započeo napadom gerilskih odreda na Drvar, ujutru 27. jula 1941. godine, na osnovu plana koji je izradio Štab gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu. Za borcima su se kretali seljaci, naoružani „hladnim oružjem": vilama, kosama, sekirama. Ustanički talas se od Drvara i Bosanskog Grahova razlio prema Livnu i Glamoču, na ključki i mrkonjićki srez, na područje Janje i Pljeve, a 29. jula prekrio je sav Podgrmeč. Do prvih borbi na Kozari došlo je 30. jula. Čak i u onim krajevima gde je ustanak bio najbolje pripremljen - kao u Drvaru, na Kozari, u Bosanskom Petrovcu - dolazilo je do probijanja stihije, jer su revanšističke snage zahtevale obračun sa Turcima, podrazumevajući pod ovima Muslimane.

Krajem jula i početkom avgusta došlo je do prvih akcija ustanika u Podlugovima (kod Sarajeva), na Romaniji, Trebeviću, u predelu Birča (u tuzlanskoj oblasti). Ustanak je naglo izbio i brzo se proširio u srpskim naseljima oko Han-Pijeska, Vlasenice, Srebrnice, Bratunca, Drinjače. U tuzlanskoj oblasti izdvajali su se ustanički rejoni Birča, Majevica sa Semberijom i Ozrenom, a u sarajevskoj oblasti Semizovac, Romanija i Kalino vik.[37]'

Ustanci srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini otkrivali su autentičnu ustaničku tradiciju, odbrambenu snagu naroda osuđenog na smrt od ustaša, trajnost kada su već jednom izbili. Svako posustajanje moglo je značiti egzistencijalnu ugroženost. Nezavisna Država Hrvatska na početku svog postojanja suočena je sa snažnim ustancima u Bosanskoj krajini, Lici, na Kordunu i Baniji, na Romaniji, Majevici i Ozrenu, u Hercegovini. Svi ti ustanci skoro istovremeno su izbili i potresli i onako slabe temelje klerofašističke države. Srpski narod plebiscitarno je svojom borbom odbacio ustašku vlast i njihovu državnu tvorevinu. Pokazalo se da je hrvatsku državu nemoguće konstituisati protiv volje srpskog naroda, pogotovu posle njegove osude na smrt.

Ustanci su, takođe, otkrili da su ustaničke snage heterogene. Komunisti su bili za borbu protiv okupatora i ustaša, ali bez svođenja borbe na srpsko-hrvatske obračune. I na ovom području sukobiće se politika iščekivanja događaja i ofanzivne antiokupatorske borbe, okretanja oružja protiv okupatora i njegovih saradnika ili samo protiv Hrvata i Muslimana. Četničke snage u Bosanskoj krajini (pod vodstvom Lazara Tešanovića, Vukašina Marčetića i Uroša Drenovića) podrivale su moral ustanika, uticale na osipanje boraca, slabile političko jedinstvo, skretale borbu na teren nacionalnog obračuna, u čemu su im pomagali italijanska vojna sila, oskudica i surova zima 1941/1942. godine. Pribli-

[37]) Z. Antonie, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Tuzla, 1983, 133-185.

žavanjem proleća četnici su započeli otvorenu borbu protiv partizanskih snaga.[38)]

Neuspeh ustaša da slome ustanak u Bosni imao je za posledicu intervenciju Italijana, koji su iskorišćavali živu ideju o srpskoj autonomiji, kao i u Lici, Dalmaciji, Kninskoj krajini. Po povratku u drugu okupacionu zonu, avgusta 1941. Italijani su razvijali propagandu u prilog Srba, što je dovelo do raspadanja frontova prema Bosanskom Grahovu, Livnu i Glamoču. Italijanski uticaj pojačao se reokupacijom oslobođene teritorije, krajem septembra i u prvoj polovini oktobra 1941. godine.

Jugoslovenska - internacionalistička politika KPJ sukobila se u ovim nacionalno i verski mešovitim krajevima sa četničkom revanšističkom politikom protiv Hrvata i Muslimana, kao uzvrat za ustaške zločine nad srpskim življem. Još nije bilo prestalo zatiranje Srba od ustaša, a novi frantovi će suprotstaviti partizane i četnike. Građanski rat, započet u zapadnoj Srbiji, preneo se na ostale delove Jugoslavije u specifičnoj formi borbe antiokupatorskih snaga protiv snaga kolaboracije.

Suparnički pokreti u Srbiji - različite strategije i suprotne nacionalne politike

Komunisti su bili revolucionarna struja koja je težila onemogućavanju vaspostavljanja predratnog stanja. Za njih je drugi svetski rat, u kojem je od juna 1941. učestvovao i Sovjetski Savez, bio idealna prilika da se izmeni društveni poredak. Oni su jezgro ustaničke armije, snaga patriotske vokacije i antifašističkog opredeljenja van sumnje, ali je revolucionarna dimenzija najuticajnija komponenta koja je u suštini opredeljivala njihovo ponašanje. To da komunisti nisu želeli obnovu Kraljevine Jugoslavije više je nego razumljivo sa stanovišta komunističkog programa, koji se nije menjao, iako se znao prilagođavati u narodnofrontofskoj fazi 1935-1939. godine, jer su sanjali i zalagali se za „republiku sovjeta" od Vukovarskog kongresa juna 1920. godine.[39)] Ne odstupajući od revolucionarnog programa, formulisali su narodnooslobodilačku strategiju. Nisu ustuknuli ni pred represalijama, čak kada su one dobile najmasovnije razmere, što je bilo u skladu sa njihovim uverenjem da su žrtve u antiokupatorskoj borbi nužne, da se narod neće njima zaplašiti već, nasuprot, još više mobilisati, te da je borba do kraja, bez obzira na žrtve, usvojeni kurs svetske antifašističke borbe. Instruktori izveštavaju Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 24. i 30. oktobra 1941. da je krvavi pokolj u Kragujevcu uspeo da ulije strah

38) Četnički komandanti (Lazar Tesanović, Vukašin Marčetić i drugi) počeli su da prave sporazum s ustašama, opravdavajući saradnju napadima partizana. - Tajna i javna saradnja četnika i okupatora (priredio J. Marjanović), Beograd, 57-60.

39) U programu KPJ usvojenom u Vukovaru juna 1920. izneto je da se KPJ bori za sovjetsku republiku koja sprovodi „vladavinu radnog naroda, ona daje svu vlast - zakonodavnu, izvršnu i sudsku - radnom narodu, koji je organizovan u radničkim, vojničkim i seljačkim većima". - Istorijski arhiv KP, tom II, Beograd, 1950, 35.

kod naroda, ali ne i da izazove udaljavanje od narodnooslobodilačkog pokreta.[40]

Ima istoričara koji naprosto jadikuju što se na sceni pojavio subjekt sa drukčijom strategijom od one Mihailovićeve. Po njima, da nije bilo komunista „prošla" bi strategija Mihailovića kao najkorisnija za srpski narod. Takvo razmišljanje upadljivo odaje antiistorijski pristup. Komunisti nisu spoljna interpolacija, veštački element, koji se slučajno našao na poprištu 1941. godine. Postali su najizrazitiji subjekt otpora kao oblika ostvarivanja svoje revolucionarne perspektive. Legitimisali su se kao patriotska snaga 27. marta, zalagali za otpor u aprilskom ratu, bili spremni na nastavljanje rata, svesni da ugovor Moskve i Berlina nije trajnog karaktera. Drukčije gledište odgovaralo bi nacionalnim dogmaticima koji smatraju da komunisti ne pripadaju organskom tkivu nacije. Činjenice, međutim, pokazuju da su borbeni stav 1941. zauzeli jedan nacionalni pokret, sastavljen od Srba, četnički i jedan jugoslovenski, internacionalistički, čije su vojne snage takođe uglavnom bile srpske.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, sa svojim instruktorima i partijskim rukovodstvima širom Srbije, sprovodio je praktično liniju i direktive Politbiroa CK KPJ, čije se sedište do izlaska na slobodnu teritoriju zapadne Srbije polovinom septembra 1941. nalazilo u Beogradu. Postojanje ratne koalicije u svetskim razmerima, nakon ulaska SSSR-a u rat, uticalo je i na rukovodstvo KPJ da u svojoj liniji više ne naglašava imperijalistički karakter rata već, nasuprot tome, da su se u borbi protiv fašizma kao najvećeg neprijatelja slobode ujedinili svi demokratski narodi sveta. Pokrajinski komitet početkom avgusta 1941. podstiče širenje oružanog ustanka, zahtevajući istovremeno da se njegova narodna osnova što više proširuje, posebno da se ulože napori i za zajedničku akciju pridobiju četnici.[41] Partija traži da se u borbi angažuju svi rodoljubi koji su spremni za borbu protiv okupatora, da se stvaraju odbori Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a) i da se partijski komiteti povezuju sa pristalicama ranijih građanskih partija koje se izjašnjavaju protiv fašizma.[42] Na pojedinim područjima, kao u šabačkom okrugu, došlo je do saradnje sa četnicima Draže Mihailovića koji su se nalazili na Ceru, ali uz uočljive razlike u taktici.[43] Tokom avgusta nastavlja se sa naglašavanjem značaja sticanja saveznika u tekućoj borbi, sa stanovišta uspeha daljih operacija protiv neprijatelja. Iznošene su kritičke refleksije na račun pojedinih partijskih rukovodstava koja nisu razumevala liniju KPJ da se podigne narodni ustanak, a na drugoj strani usaglasi svoja strategija sa međunarodnim odnosima u vrhu antifašističke koalicije. Neprekidno su izbijala sektaška nerazumevanja i otpori. Ostvariti ovu liniju nije bilo nimalo lako, jer Partija

^ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. 60 i 66.
41 Isto, knj. 20, dok. 4.
42) Isto, tom IX, knj. 1, dok. 1.
43) Isto, tom I, knj. 1, dok. 4.

je verbalno i praktično bila za saradnju sa svim snagama koje su se izjašnjavale za borbu protiv okupatora i kolaboracionista, ali uz faktičko zadržavanje svoje vodeće uloge, neprikosnovenost političkog i ideološkog integriteta Partije. Partijska rukovodstva držala su sve konce akcije u gradovima pod kontrolom, a u odredima preko komunista koji su u njima imali glavne komandne pozicije, vojne i političke. Iz predratnog perioda zadržavale su se rezerve građanskih prvaka prema komunistima, ali i komunista prema građanskim vođama. KPJ u Srbiji 1941. nije uspela da na svoju stranu privuče nijednog istaknutijeg građanskog prvaka. Obezbeđena je saradnja sa levim demokratima Ivana Ribara, ali oni su bili bez uticaja u društvenom i političkom životu Srbije, kao i sa lokalnim prvacima ranijih stranaka u formi dogovora, pristupanja NOF-u, ulaženjem u organe narodne vlasti. Pokrajinsko rukovodstvo Partije insistiralo je na tezi Josipa Broza Tita da partizanski odredi nisu partijska vojska, pa ni KPJ, iako su oni to u suštini bili. Uzaludne su bile poruke rukovodstva da komunisti shvate odnos između KPJ i partizanskog pokreta, kao fluidne strateške varijante u srpskim i jugoslovenskim uslovima, uz puno zadržavanje odlučivanja i usmeravanja pokreta od strane KPJ. Izdaja Koste Pećanca i njegova saradnja sa pristalicama Ljotića trebalo je da se iskoristi, njenim razotkrivanjem („raskrinkavanjem"), za uspešnije povezivanje odreda sa narodom.[44] Početkom septembra partijska rukovodstva su usmeravana da se saradnja s četnicima, svuda gde četnici žele i pristanu, uspostavi što pre. Bitno je bilo proširiti ustanak kao narodni. PK KPJ za Srbiju u Proglasu „Srpskom narodu", povodom stvaranja vlade Milana Nedića, od 5. septembra, obraćao se posebno srpskim oficirima i četnicima.[45] Koliko je Partija napadala Nedića, Ljotića i Pećanca, toliko je zahtevala stvaranje vojnih saveza sa „poštenim četnicima" koji žele da se bore protiv okupatora.[46] PK KPJ za Srbiju je 16. oktobra 1941. tražio da se pređe preko činjenice što namere četnika nisu jasne i da se oni prihvataju radi stvaranja čvrstog fronta protiv okupatora, uočavajući da i širina „narodnog ustanka" utiče na četnike da se i oni aktiviraju i traže saradnju s narodnoslobodilačkim pokretom.[47]

U Biltenu Glavnog štaba NOPOJ od 10. avgusta 1941. partizanski odredi označeni su za borbene odrede naroda Jugoslavije, u kojima bi trebalo da se bore svi rodoljubi nezavisno od političkog uverenja.[48] Prema tome, oni se nisu tretirali kao odredi nijedne partije ili grupe, pa ni KPJ, iako su u suštini bili pod rukovodstvom komunista koji su se nalazili i u prvim borbenim redovima. Novostvorena faktička koalicija između SSSR-a i Velike Britanije uticala je i na shvatanje o partizanskim odredima kao odredima naroda. Komunistička partija

[44] Isto, tom I, knj. 20, dok. 7.
[45] AVII, NOR, k-1961, Reg. br. I - 1.
[46] Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 48.
[47] Isto, knj. 2, dok. 49.
[48] Bilten Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ), 10. avgust 1941, br. 1.

Jugoslavije usaglašavala je svoju liniju u započetoj borbi novim odnosima u svetskoj antifašističkoj koaliciji, koja je isključivala komunističku radikalizaciju borbe u smislu otvorenog revolucionarnog osvajanja vlasti. Od osnovne zamisli osvajanja vlasti nije se nijednog trenutka odustalo u vrhu rukovodstva KPJ u toku celog rata, ali je ona sprovođena u strateškoj formi narodnooslobodilačke borbe kao najadekvatnija forma u jugoslovenskim uslovima i stvorenoj svetskoj antifašističkoj koaliciji.

Komunisti su postali alternativa drugim pokretima koji su se pojavili ili mogli pojaviti, pre svega srpskim građanskim snagama oličenim u četničkom pokretu, razbijenom HSS-u, zapravo njegovom Središnjem delu, pa i Slovenskoj ljudskoj stranci. Oni su bili malobrojni, sa odijumom anacionalne snage, ekspanzivni i borbeni, izvanredno dobro organizovani, sa gvozdenom disciplinom i jugoslovenskom oznakom. Bili su spremni za borbu da pomognu SSSR-u ali i da ostvare svoj revolucionarni cilj. Oktobar im je bio inspiracija i opšti istorijski uzor, ali su za razliku od drugih komunističkih partija bolje analizirali novu istorijsku situaciju, koja je bila bitno izmenjena u odnosu na onu iz 1917. godine i vlastitu stvarnost.

Četničke snage pod vodstvom Draže Mihailovića osećale su da im suparnički narodnoslobodilački pokret, koji su nazivali komunističkim zbog rukovodeće uloge KPJ u njegovoj strukturi, dovodi u pitanje lični, nacionalni, društveni i međunarodni prestiž, a na drugoj strani, da između dva pokreta na sceni postoji ogromna politička i ideološka provalija.

Mihailovićev pokret imao je jaču tradiciju, uporište u Srbiji, legitimitet nastavljača rata; nastupao je u ime kralja, stekao međunarodnu podršku. Mihailović je ulaskom u vladu januara 1942. uzdigao lični autoritet, legalizovao svoju poziciju i dobio međunarodnu tačku oslonca, ali je, na drugoj strani, time suštinski sebi oduzeo mogućnost samostalnog delovanja. Sa prvobitno prihvaćenom strategijom iščekivanja, kao i mnogi evropski pokreti otpora (atantizam), Mihailović je rano postao zavistan od Britanaca, kao i emigrantska vlada, čak i u poslovima radio-veze zahvaljujući britanskoj kontroli.[49]' Umesto samostalnog vođe na čelu četničkog pokreta, pretvorio se u vođu koji je zavisio od volje stranog činioca. U upoređenju sa narodnooslobodilačkim pokretom, u tom pogledu nije bilo razlike formalno gledano, jer je i Tito kao Mihailovićev suparnik zavisio od Moskve, održavao s njom tajne veze, primao instrukcije, direktive i obaveštenja. Živeo je, za razliku od Mihailovića, mada i ovaj nije bio od toga imun, od iluzija da će se rat završiti munjevitim slomom Vermahta na granicama SSSR-a i započeti svetska revolucija koja će izazvati slom kapitalističkog sveta.

[49)] Mihailović je preko M. Sekulića dostavio D. Simoviću šifru za vezu s Vladom, ali su je Britanci kao „primitivnu" odbacili. Oni nisu dozvoljavali slanje poruka bez njihovog znanja. - Referat Ž. Kneževića - SI. Jovanoviću, 26. januar 1942 - AVII, k-162, Reg. br. 34, 1/1.

Sovjetski istoričari zastupaju tezu da su se u glavama jugoslovenskih komunista „vrtele" ideje Šestog i Sedmog kongresa Kominterne, oličavajući dve sasvim suprotne strategije: jedne o svetskoj revoluciji i slomu kapitalističkog sveta i druge, o imperativu koncentracije svih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma kao najljućeg neprijatelja čovečanstva. Ovih ideoloških nanosa je svakako bilo, jer se radilo o svesti kao realnoj istorijskoj činjenici, koja ne može nestati preko noći, kada su već i ranijih godina postojali kod starijih komunista. Međutim, neistorično je neuviđati samostalne korekture komunističkog subjekta na osnovu loših iskustava stečenih revolucionarnim prezagrevanjem odnosa, a na drugoj strani ne videti doprinos moskovske centrale da se linija pokreta spolja i formalno usaglasi sa stanjem odnosa u antifašističkoj koaliciji i vitalnim interesima SSSR-a. Ideološka komponenta pokreta nije mogla da se ne prilagođava novoj konstrukciji odnosa, nastalih posle juna 1941, te stvaranju ratne koalicije SSSR-a i Velike Britanije. U pitanju su nagli obrti u međunarodnom pregrupisavanju, sa stanovišta procene velikih sila o svojim sadašnjim i budućim interesima, kao što pokazuje i konsternirajuća situacija u komunističkom i demokratskom svetu nastala sporazumom Moskve i Berlina avgusta 1939. godine.

Drugi faktor koji je bitno uticao na osamostaljivanje KPJ proizilazio je iz činjenice da se narodnooslobodilačka borba odvijala u strateškom zaokruženju, bez kontakta i pomoći Crvene armije. Do susreta NOVJ i Crvene armije došlo je tek septembra 1944. na obalama Dunava. U pravu su sociolozi koji ističu da je to sada velikim delom bio susret mladih komunista koji su u ratu naučili da diviniziraju SSSR, kao člana svetske koalicije, ali koji nisu baš ništa znali o predratnoj istoriji SSSR-a, Staljinovom termidoru, likvidaciji kadrova, izrasloj diktaturi koja je po mnogim svojim totalitarnim oznakama naličila na fašizam. Naravno, stari komunistički kadrovi koji su živeli i radili u SSSR-u (Tito, Kardelj i drugi) nisu zaboravili proces uzdizanja Staljina i cenu koju je sovjetski narod i oni sami morali da plate. Pred novima je pak 1944. godine bila svemoćna ruska vojska, moćni sovjetski frontovi koji su gazili svoje fašističke protivnike, vojska bratskog naroda, sinovi i kćeri slovenske Rusije s kojom se u svesti učesnika narodnooslobodilačkog rata izjednačavao SSSR. KPJ je u ideološkoj i organizacionoj orbiti Kominterne do 1943. godine, SKP(b) i Staljinovog režima, ali je ona samostalnom snagom u pozadini Hitlerove tvrđave izgradila svoju vojsku, svoj starešinski sastav, novu vlast. U godinama 1941-1943. nije se moglo ponoviti špansko iskustvo da se na borbenom poligonu Srbije ili bilo kog dela Jugoslavije pojave sovjetski stručnjaci, kontrola NKVD-a, partijski instruktori koji bi u malome, još međunarodno neafirmisanome pokretu i te kako ubili tek probuđeno osećanje samosvesti.

Ima istoričara koji su veoma rano zapazili ambivalentnost četničkog pokreta Draže Mihailovića.[50] Četničkom vođi i njegovom pokretu nije

[50] O tome je u nas prvi pisao J. Marjanović u studiji Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb-Beograd 1979.

pošlo za rukom da spoji i slije u jedinstvenu, pa makar i protivurečnu celinu svoju politiku, savlađujući njene protivurečnosti u uslovima jednog antifašističkog rata, te sa stanovišta interesa srpskog naroda i Jugoslavije u dužem trajanju. Sukobljene strane Mihailovićeve strategije neprestano su se sudarale da bi na kraju probile one koje su pokret i njegovog vođu vukle na dno događaja i ka istorijskoj egzekuciji pobednika. Mihailović nije uspevao da izmiri patriotizam naroda i saradnju jednog dela svojih odreda sa okupatorom; brigu o spasavanju srpskog naroda od demografskog kolapsa i masovne kolektivne odmazde protiv tog istog naroda; stajanje u antifašističkom frontu i kontakte dela svojih starešina sa snagama okupacije i fašizma; strogu vojnu disciplinu profesionalnih vojnika sa totalnim odsustvom poštovanja te discipline od strane najvećeg dela regionalnih i lokalnih starešina, određenu najraznovrsnijim motivima; istupanje za Jugoslaviju i razvijanje koncepta velike Srbije, sa neuvažavanjem autonomnih raspoloženja u delu srpskog naroda; vojnu i političku stranu organizacije; značaj međunarodnog faktora i njegovo ignorisanje u ime nedostižne samostalnosti; radikalne i pomirljivije demokratske struje u pokretu; istrajavanje na defanzivnosti umesto na ofanzivnom nastupu; nerazumevanje da istupanje u odgovarajućem kritičnom trenutku iskrcavanja pretpostavlja prethodnu vojnu spremnost za završni čin ratne drame; nerazumevanje da je drugi svetski rat i okvir u kome treba kritički prići prethodnom istorijskom iskustvu sa novim socijalno-ekonomskim i političkim idejama, nasuprot upornom istrajavanju na starim idejama i status quo.

Proglašavanje klasnog blic kriga za KPJ 1941. bilo je jednako porazu zbog socijalne stratifikacije jugoslovenskog tla, višenacionalne strukture Jugoslavije, nacionalnih podela, nacionalističkih isključivosti i početnih pogroma, antijugoslovenskih raspoloženja u delu naroda, a na drugoj strani svetske konstelacije fašističkih i antifašističkih snaga na koje je od juna 1941. godine bio sveden svetski sukob u toku. Stoga su komunisti strategiju nacionalnog oslobođenja stavili u funkciju socijalne revolucije, sa predratnim saznanjem da revolucionarna smena vlasti može uspeti samo ukoliko prizna pravo naroda na samoopredeljenje. Do takve komunističke strategije narodnooslobodilačke borbe nije se došlo odjednom i bez skretanja. Da bi se ta strategija usvojila trebalo je prevazilaziti dogmatske ostatke u svesti komunista i razornu politiku okupatora u razdeljenoj zemlji i snaga koje su ga podržavale, nacionalne podele i verska podvajanja, barijere isparcelisane Jugoslavije. Nacionalistička isključivost ustaša, koje su silom nastojale da reše srpsko pitanje u NDH, sinhronizovala se sa antijugoslovenskom, antisrpskom pre svega, politikom separatističkih nacionalnih manjina i denacionalizacijom mađarske i bugarske politike. Jugoslovenska politika komunista bila je 1941. sasvim usamljena. U Hrvatskoj, Makedoniji, na Kosovu i Metohiji preovlađivale su iluzije o nacionalnom oslobođenju sa vojnim porazom Kraljevine Jugoslavije i ustanovljenjem okupacionog sistema. Na tlu vojno poražene i izdeljene Kraljevine Jugoslavije trijumfovale

su koncepcije nacionalno čistih država NDH i „Velike Albanije", koje je trebalo ostvariti na račun srpskog naroda i prisvajanja njegove teritorije ili anektiranjem jugoistočne Srbije Bugarskoj i dela Vojvodine Mađarskoj. Nemačka narodonosna grupa je u celini stala na nemačku stranu. Ekonomski snažna, nacionalno autarhična u Kraljevini Jugoslaviji, uključila se celinom i bez izuzetaka na stranu pobedničkog Trećeg rajha kao svoje matice. Druga snažna etnička grupa, mađarska, prihvatila je takođe Mađarsku kao svoju domovinu. Proglasi PK KPJ za Vojvodinu odisali su 1941. antišovinizmom i internacionalističkim odnosom, obraćajući se 1941. uzaludno Nemcima, mađarskoj manjini i drugim pripadnicima manjina u Vojvodini.[51]' Stavljajući do znanja da je borba koju komunisti pokreću opštejugoslovenska i antifašistička, komunisti su jasno iskazali da im je obnova Jugoslavije ravnopravnih naroda okosnica revolucionarne strategije, iako su jedno vreme u Makedoniji, NDH, na Kosovu i Metohiji sužavali borbenu osnovu zbog mržnje prema Jugoslaviji i svemu onom što je na nju podsećalo. Jasno i masovno nacionalističko opredeljenje 1941. paralisalo je napore komunista da utiču na podele unutar ovih etničkih homogenih struktura gotovo u periodu celog rata. Komunisti su, na drugoj strani, morali da sprečavaju bratoubilački rat u nacionalno mešovitim krajevima Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Na jednoj strani trebalo je sprečiti uništavanje srpskog življa, a na drugoj, svojom oslobodilačkom akcijom onemogućiti srpske ustaničke mase da ne skrenu na politiku odmazde protiv Hrvata i Muslimana u celini, dovodeći u pitanje opstanak svih, međusobnim istrebljenjem.

Koalicioni simboli komunista, njihove taktičke varke i mistifikacije svih naroda, suparnika, velikih zapadnih saveznika nisu u stanju da raspletu suštinu pojava dubinskog značenja u spletu unutrašnjih i međunarodnih uslovljenosti. Površinskim registracijama znakova ne možemo razjasniti stvarno biće pokreta koji predvode komunisti i njegovu politiku. Sve te, nesumnjivo brojne taktičke varijante, objektivno su determinisane sukobom snaga fašizma i antifašizma, koji određuje ponašanje, skrivanjem suštinskih revolucionarnih ciljeva kao strateških. Ako je Jugoslavija jedna od osnovnih orijentacija KPJ na početku borbe, onda je neostvariva politika odmazde na nacionalnoj osnovi, jer onda nema pokreta ni Jugoslavije. Komunistička politika je i internacionalistička i načelno joj je strana politika nacionalnog konfrontiranja. KPJ ima izgrađen koncept nacionalne politike, koji počiva na negaciji srpskog hegemonizma u njenom viđenju, koje nije istorijski adekvatno i naučno prihvatljivo. Koncept „velike Srbije" pogotovu nije bio prihvatljiv za KPJ, o čemu svedoče svi partijski izvori o unutrašnjem uređenju pre rata. Stoga od ranije utvrđena nacionalna politika nije mogla biti i napuštena početkom rata i pokretanjem

[51]) Građa za istoriju Vojvodine, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1945 (priredila Ljubica Vasilić), Novi Sad - Sremski Karlovci), 1971, (u daljem tekstu: Lj. Vasilić), 3-7, 14-21, itd.

narodnooslobodilačke akcije. Nepoverenje prema srpskim snagama antifašističkog nadahnuća prisutno je od prvog dana, jednako kao što je i komunistička akcija bila za ove snage jednaka uzurpaciji, avanturističkoj politici, ignorisanju srpske egzistencijalne tragedije. Za istoričare je tzv. politički paritet kao politička kategorija neprihvatljiv, jer duguju da raščlane okolnosti koje su uslovile razlike u procesima opredeljivanja za narodnooslobodilačku borbu. Zar se može previđati nezadovoljstvo nesrpskih naroda Kraljevinom Jugoslavijom, jačanje nacionalističko-klerikalističkog uticaja, iluzije u nacionalno oslobođenje 1941, opredeljenje manjina za matice; masovna i jedinstvena, izrazita antijugoslovenska orijentacija kvislinga svih redom i bez razlike? KPJ nije mogla ignorisati neravnomernost revolucije, a na drugoj strani odstupiti od svog internacionalističkog kursa i ranije utvrđenog koncepta nacionalne politike i obnove Jugoslavije. Od toga koliko će svi narodi Jugoslavije uzeti učešće u narodnooslcbodilačkoj borbi zavisio je i uspeh njenog nacionaloslobodilačkog i revolucionarnog projekta. Uloga Srba u borbi protiv fašizma otkriva upravo istorijski neparitet u odnosu na druge narode Jugoslavije, ako se ima u vidu 27. mart, ustanak u Srbiji ujesen 1941. godine, srpska većina NOVJ, koja se ne može ni tada niti kasnije prikrivati političkim paritetom, iako ne zaboravljamo hrvatske komuniste i druge antifašiste, narod u Dalmaciji, slovenačku Osvobodilnu frontu kao „državu u državi".

U srpskoj istoriji pretezala je demokratska komponenta, koja se ogleda u brojnim seljačkim ustancima 19. veka za samoupravu, protiv birokratije, stajaće vojske i drugih „kancelarijskih" institucija, sukobljavajući se sa drugim, suprotnim autokratskim tradicijama i nadvlađujući ih. Stoga se i 1941. ne može operisati srpskim narodom kao kompaktnom celinom, bez obzira na Damoklov mač koji visi nad njegovim opstankom. Izbor srpskih rodoljuba i antifašista 1941. da stupe u borbu protiv okupatora ne zamračuje i postojanje snaga kolaboracionističkog smera, kao jedne od struja akcije i ponašanja. Milan Nedić je pod maskom egzistencijalnih razloga, kao i maršal Filip Peten u Francuskoj u ime nacionalne obnove, kolike god bile razlike u položaju ova dva naroda, pre video podelu na snage fašizma i antifašizma kao glavne vododelnice svetskog sukoba.

Komunistička politika nije mogla na nacionalistički način iskoriščavati tragediju srpskog naroda 1941. godine, jer je u suštini bila antinacionalistička, jugoslovenska, internacionalistička i sa strategijom koja je u biti paralisala planove neprijatelja o međusobnom uništavanju naroda. Ona je već u vreme kada je uobličavana bila bitno različita od koncepcije velike Srbije u projektu srpskih građanskih snaga.

U izvorima KPJ od aprila 1941. najveći deo dokumentacije, ako izuzmemo organizaciono-političko-kadrovske probleme, odnosi se na prevladavanje bratoubilačkog rata u Jugoslaviji. Međutim, ovi izvori zahtevaju korektiv, uočavanjem nekih premisa na kojima se zasnivaju analize i ocene, koje su određene opštom linijom KPJ kao internacio-

nalističkom, klasnim pristupom, ideologizacijom problema, uprošćenim i jednostranim shvatanjem nedavne prošlosti, svojim užim ciljevima koji su neostvarljivi u uslovima prevladavanja bratoubilačkog rata, te izvođenjem poduhvata obnove Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda. Mada je od 1935. odustala od razbijanja Jugoslavije u skladu sa instrukcijama Kominterne celu jednu deceniju, KPJ je zadržavala shvatanje da je u pitanju versajska državna tvorevina. Otuda se u dokumentaciji ovog karaktera nailazi na dosta stereotipa te vrste, uključujući i shvatanje o velikosrpskoj hegemoniji. Na savetovanju KPJ maja 1941. govori se o „zločinačkoj nacionalnoj politici", napada „velikosrpska vladajuća klika" koja pod firmom jugoslovenstva želi da zadrži svoju „pljačkašku hegemoniju". Socijalno i nacionalno izrabljivanje uzima se kao uzrok slabosti i propasti „versajske Jugoslavije". „Ali srpski narod predobro zna da je glavni krivac sadašnje njegove tragedije, kao i tragedije svih naroda Jugoslavije, baš srpska reakcionarna vladajuća buržoazija i nju će u prvom redu pozvati narod na odgovornost kada za to kucne čas". „Ona je glavni krivac svega zla koje je zadesilo kako srpski tako i ostale narode Jugoslavije". „Zulume bivših velikosrpskih žbira sada ispašta nedužno srpsko stanovništvo". Govori se o izrabljivanju i ugnjetavanju Slovenaca, što je neodrživo, jer je upravo slovenački narod doživeo priznanje svoje nacionalne samosvesti, jezika i kulture u Kraljevini Jugoslaviji. '

Komunisti su povezivali u jedinstveni revolucionarni koncept saznanje da okupatori raspiruju mržnju da bi lakše ugnjetavali porobljene narode, s jasnom predstavom da nacionalizam propoveda i „reakcionarna buržoaska klika" kako bi skrenula mržnju naroda „zbog današnjeg zla sa sebe na pojedine narode".

Politbiro CK KPJ je krajem aprila 1941. u Zagrebu ustao u odbranu zemlje i protiv bratoubilaštva. „Razne malobrojne razularene frankovačke horde u Hrvatskoj, Bosni itd. divljački teroriziraju radni narod i narode drugih vjera". „Protiv srpskog i slovenačkog naroda razuzdala se jedna nezapamćena šovinistička i bratoubistvena kampanja sa strane marionetske vlade u Zagrebu koja nema masovne potpore u narodu..." „No ta gospoda ne samo da su dovela u zemlju tlačitelje nego sada nastoje svim silama da hrvatski narod učine poslušnim robom novih gospodara, hoće da u srce hrvatskog naroda usade mržnju prema braći Srbima i Slovencima, naročito onim koji žive stoljećima u Hrvatskoj". Govori se o „krvavim Pavelićevim banditima i njihovim gospodarima - njemačkom i italijanskom okupatoru"; „izdajniku Paveliću", „krvniku Paveliću" itd. Tito je javio Kl, krajem maja 1941, da je samo u Zagrebu uhapšeno preko 5.000 Srba, komunista i Jevreja. Streljanja su masovna. Po selima je streljano na stotine Srba, seljaka i radnika bez ikakvog razloga. „To je tobože osveta za zločine prijašnjih srpskih režima nad Hrvatima. U Hrvatskoj su svega jedna trećina stanovništva - Srbi.

[52] Zbornik NOR, tom II, knj. 2, Beograd, 1954, 7-23.

Njima su kao i Jevrejima oduzeta sva prava. Hrvatski narod je ogorčen zbog toga". Nije isključeno da dođe do sukoba između ustaša i naroda.[53)]

Četnici su smatrani „srpskim ustašama". Oni su „gurali" srpski narod na istrebljivanje Muslimana, a „bandit Pavelić" Muslimane protiv Srba.

Stav KPJ prema četnicima iritirao je sovjetsku vladu sa stanovišta neverice u narodnooslobodilački pokret, a na drugoj strani, zbog ugrožavanja međunarodnog jedinstva antifašističke koalicije. Sovjetska vlada iz državnog pragmatizma nije želela da zbog revolucionarnih snaga pokreta u Jugoslaviji pod njenim uticajem zaoštrava odnose sa Velikom Britanijom koja je bila patron druge suparničke strane. No, Staljinu je takav odnos komunista prema četnicima mogao i odgovarati, jer je u njima video eksponente srpskog građanstva koje je opet smatrano stubom „versajske Jugoslavije". Tim pre, što su se njegovi predstavnici poistovećivali sa britanskom politikom u zemlji, uprkos svim rezervama druge prirode, a emigrantska (kraljevska) vlada našla utočište na Ostrvu.

Komunistički izvori iz 1941. nedvosmisleno kazuju da su pokolji srpskog stanovništva uticali na izbijanje ustanaka u nacionalno i verski mešovitim krajevima, ali isto tako i da su protivakcije na nacionalnoj osnovi dovodile do razornih posledica na čvrstinu ustaničkih frontova i sigurnosti pozadine.

Tito je 19. avgusta u članku „Zašto se narodni partizani bore" optužio ustaše kao vinovnike ubijanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj. Doslovno: ***„Najpre*** (podvukao B.P.), su počela nezapamćena gonjenja i ubijanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini od strane ustaških hordi na čelu s Pavelićem, najkrvoločnijim i najodvratnijim zločincem kakvog do sada nije rodila ni jedna hrvatska majka". Međutim, nema razlikovanja između raznih kvislinga.[54'] Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu obraća se „radnom narodu Bosne i Hercegovine" polovinom juna 1941, gde, između ostalog, kaže da „Okupatorske trupe i njihovi agenti frankovci metodama srednjevjekovne reakcije hoće da unište srpski narod u našim krajevima". Ali je istovremeno, robujući stereotipima, optuživao „velikosrpsku gospodu" za pljačku Bosne i Hercegovine; što je ugnjetavala narode Jugoslavije, raspirivala šovinističku mržnju, izazivala bratoubilačke pokolje, izdala zemlju tuđinu; „ta gospoda iz Beograda su vas 20 godina varala".[55'] Josip Broz Tito je 8. septembra 1941. pisao o „zvjerskom istrebljivanju Srba, Hrvata i Slovenaca" koje se nastavlja. Nema narodnooslobodilačke borbe ukoliko ona ne bi prevazilazila nacionalne obračune, bratoubilački rat, zbog čega se KPJ isprečila 1941. protiv bratoubilaštva. Ona je razdrobljenoj Jugoslaviji suprotstavila koncepciju jedinstvene

[53)] J. B. Tito, Sabrana djeia, tom 7, 20. - Iz poslednje rečenice proizilazi tendencija da se preceni otpor naroda ustašama i njihovoj strahovladi.

[54)] Bilten GŠ NOPOJ, 19. avgust 1941, br. 2.

[55)] Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945, knj. 1,1985, 357-361.

Jugoslavije ravnopravnih naroda i nacionalnih manjina. Njeno rukovodstvo je svesno da narodnooslobodilačke borbe nema na negaciji Jugoslavije i nastavljanju bratoubilaštva. Na takvoj politici nastalo je njeno najveće delo u drugom svetskom ratu - obnova Jugoslavije. Njena politika 1941. može proći samo ako se spreči započeti rat „svih sa svima" određen nacionalnim sukobima. Rukovodstvo KPJ poziva na rat protiv bratoubilaštva od prvog dana, kao strategije koju inspirišu okupatori i njihovi saradnici iz svih jugoslovenskih nacija. Glavnu udarnu snagu u toj borbi predstavlja srpski narod - narod žrtva, iako je rukovodstvo svesno da je u tome slabost narodnooslobodilačke borbe, jer su hrvatske i muslimanske mase još van te borbe.

Prema Josipu Brozu Titu, na savetovanju predstavnika štabova i komandanata narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, „propao je pokušaj ustaških Pavelićevih bandita i okupatora da raspirivanjem nacionalne mržnje i međusobnog istrebljivanja srpskog, muslimanskog i hrvatskog stanovništva onemoguće oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine ... Srpsko stanovništvo sve više uviđa da mu nije neprijatelj muslimansko i hrvatsko stanovništvo, već ustaške Pavelićeve bande i da mu je glavni neprijatelj njemački i italijanski okupator ... Krvave zulume nad srpskim stanovništvom iskoriščavale su razne pljačkaške bande da pod imenom četnika pljačkaju i ubijaju nedužno hrvatsko i muslimansko stanovništvo ... U tome je velika zasluga partizanskih odreda, pa je to i ubuduće najvažniji zadatak komunista i partizana da potpuno likvidiraju zločinačke planove okupatora i njihovog krvavog sluge Pavelića, da u borbi za oslobođenje stvaraju bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini, na Kordunu i u Lici... Slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj leži u tome što on uglavnom obuhvata srpsko stanovništvo na Kordunu, u Lici itd., a međutim, vrlo mali broj Hrvata - seljaka... Sve zavisi od samog hrvatskog naroda. Zavisi od toga da li će on tolerirati i trpjeti Pavelićevu strahovladu, zavisi od toga da li će stajati pasivno ili će aktivno stupiti, rame uz rame sa srpskim narodom, u borbu protiv Pavelićevih bandi i okupatora. Hrvatski narod ima sve mogućnosti da opere sramotu sa svog imena, koju mu je nanio ogavni hrvatski izdajnik. Ta se sramota može oprati samo s oružjem u ruci, uništavanjem izroda Pavelića i njegove krvave rulje pljačkaških bandita. Ona se može oprati ustankom hrvatskog naroda i njegovim stupanjem u partizanske odrede, ona se može oprati borbom protiv okupatora, vođenom rame uz rame sa srpskim i ostalim narodima Jugoslavije".[56]'

U politici KPJ održavali su se internacionalistički, jugoslovenski i nacionalni pristupi i naglasci. Manifestacije ovog internacionalizma ogledaju se naročito u upućivanju proglasa nemačkim i italijanskim vojnicima, kao i nemačkoj, mađarskoj i drugim manjinama u Vojvodini - iako su se Nemci izjasnili 1941. za nemačke državljane, a pripadnici

56) Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ, 1. oktobar 1941, br. 7 i 8.

mađarske manjine listom za svoju maticu. Time se sužavala jugoslovenska platforma komunista, ali KPJ od nje nije odustajala, rukovođena jugoslovenskom perspektivom i klasno-doktrinarnim predstavama i iluzijama da će klasna strana nadvladati nacionalizam manjina i odnos prema maticama.

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu obraća se narodima Vojvodine, 14. juna 1941: „Vi ne smete dopustiti da vas navedeni zločini odvedu na put šovinizma, da omrznete radne mase Mađara, Nemaca, koje se uveliko razočaravaju u svoje „oslobodioce" i same osuđuju počinjena zverstva. Vi ne možete da zbog nekoliko lumpenproletera i propalica iz redova nemačkih i mađarskih radnika i seljaka, koji su direktno učestvovali u pomenutom zločinu, osudite i omrznete široke slojeve radnika i seljaka mađarske i nemačke narodnosti. Naprotiv, dužni ste da se zajedno borite protiv nemačkih i mađarskih imperijalista, koji će pljačkati i obespravljivati i same njihove narode u Vojvodini. Ne povezujte se sa zaslepljenim šovinistima bilo kojeg naroda u borbi protiv drugog naroda".[57]

U mnogim izvorima KPJ može se naići na vezivanje nacionalnog uništavanja za klasnu notu („gospoda protiv radničke klase"). Ova nota je naročito izražena do 22. juna 1941. godine, kada dolazi do promena u politici KPJ, s obzirom na faktički ratni savez SSSR-a i Velike Britanije, što će naći izraz u proglasima KPJ iz jula 1941. godine, kao i u periodima klasnog radikalizma u zimu 1941—42. godine. Tako se kaže: „... hrvatski kapitalisti i bogataši i muslimanski begovi. Oni su neprijatelji ne samo Srba nego i hrvatske i muslimanske sirotinje, kao god što se i srpske gazde i seoski zelenaši i neprijatelji i gulikože srpske sirotinje... Partizani hoće da se sva sirotinja, srpska, muslimanska i hrvatska ujedini da bi se zajednički oslobodili od svih zajedničkih neprijatelja".[58]

KPJ je, kada je reč o tom internacionalističkom prilazu, stajala na strani nacionalno ugnjetenih i izrabljivanih; govori se o „krvnicima radnog naroda". Bilo je i internacionalističkog oponašanja, upućivanjem proglasa okupatorskim vojnicima i upozoravanjem da se bore za „grupicu njemačkih velikih kapitalista, kao što su: Krup, Simens, Gering i drugi, koji iz vaše krvi i znoja njemačkih radnika zgrću sebi milione... Za koga se vi borite? Za familiju Musolini-Ćano i jednu grupicu kapitalista - parazita koji su talijanskom radnom narodu stvorili tamnicu..."[59]

Ima izvora u kojima se nemački rasizam i totalitarni poredak nacional-socijalista i fašista optužuju za ratne zločine i uništavanje celih nacija.

Zbog politike nacionalnog bespravlja pre rata, pripadnici nekih manjina nisu razlikovale komuniste i četnike, njihovu nacionalnu

57) Kao pod 17, 351-357.

58) „Muslimani, ne dajte se zavesti od muslimanske frankovačke gospode koja vas izlaže strahovitim opasnostima". - Isto, 357-361.

39) Isto, 13-18.

politiku, iako je ona bila dijametralno različita. Ustajali su protiv Srba i obnove Jugoslavije. Ali Sukrija izveštava Oblasni komitet KPJ za Kosmet novembra 1941: „2. Sporazum između Arnauta i četnika da se ne biju među sobom, već zajednički protiv komunista - to je sporazum ne po želji ni jedne ni druge strane, već Nemaca da bi oštricu uputili prema ovoj strani otkuda im preti najveća opasnost. Jer, Arnauti ne misle mnogo na to koji su komunisti u Srbiji a koji četnici i drugo. Za arnaut(ske) mase Srbi su Srbi, neprijatelji Arnauta, bez razlike kako ih krste, komunistima ili četnicima.[60]'

Analiza izvora komunističke provenijencije iz 1941. jasno otkriva težnju da se prevaziđe bratoubilački rat. Odbacuje se ustaška propaganda, koja razvija besomučnu šovinističku kampanju protiv srpskog i slovenačkog naroda. Usvaja se teza, inače stalno prisutna u komunističkoj politici o odgovornosti „velikosrpske buržoazije", ali istupa protiv prebacivanja odgovornosti na srpski narod. Šovinistička politika „frankovaca" posmatra se u funkciji „imperijalističkih gospodara", koji teže da zavade srpski, hrvatski i slovenački narod, kako bi sprečili njihovu zajedničku borbu protiv „imperijalističkih tlačitelja". Uspeh te borbe vidi se jedino u ujedinjenju hrvatskog i srpskog naroda. Istovremeno, razgraničavaju se ustaše od hrvatskog naroda, isticanjem da je i on sa drugim narodima pao u nacionalno i kolonijalno ropstvo.

Ovakva politika bila je uslovljena nizom faktora koji se neizostavno moraju identifikovati. Poduhvat komunista u datoj situaciji nije bio moguć, sem pozivom na prevazilaženje bratoubilačkog rata, ne samo zbog naglašavanja da bez zajedničke borbe i ujedinjenih nacionalnih napora nema perspektive narodnooslobodilačke borbe, već ni obnovljene Jugoslavije. Na takvu politiku bitno je uticalo više činilaca: jugoslovenski karakter partije i njena organizacija rasprostranjena u svim krajevima Jugoslavije, suprotstavljanje podeli Jugoslavije, dotadašnjoj nacionalnoj politici utvrđenoj još pre rata, posebno na Petoj zemaljskoj konferenciji, jugoslovenska platforma borbe i internacionalistička ideologija. Ova politika nije se razlikovala od politike velikih antifašističkih sila koje su se, takođe, izjašnjavale za obnovu Jugoslavije kao subjekta, ako izuzmemo prolaznu suspenziju odnosa u sovjetskoj terminologiji, praktično prekid odnosa maja - jula 1941. godine, pod uticajem Berlina sa kojim je Moskva još održavala ugovorni odnos iz avgusta 1939. godine. Rukovodstvo KPJ svesno je da nema borbe protiv okupatora i ostalih njegovih saradnika na negaciji Jugoslavije i na nastavljanju bratoubilaštva.

U izvorima, koje smo namerno opširno izložili, na ravni „buržoazija" povremeno izbija jedan vid egalizacije ili daleko češće prvenstva i odgovornosti srpskog građanstva za slom države, za saradnju s

Šovinistička mržnja albanske kolaboracije prema Srbima i srpskom narodu ostala je konstanta u toku celog rata, jer su Albanci ostali na stanovištu pripajanja Kosmeta Albaniji; nacionalistička komponenta nadjačavala je socijalnu i nacionalnu politiku KPJ na kojoj komunisti nisu uspevali da prodru medu „Arnaute".

okupatorima i nove zavere protiv naroda. Nije reč o davanju oproštajnica ni jednom niti drugom subjektu nacionalne građanske politike pre rata ili u ratu, već zahtevu za dezideologizacijom izvora i stroge analize prilikom ispitivanja korena zločina i posledica koje su nastupile. Istoriografski je neuobičajeno i nedozvoljeno izjednačavanje reakcija politike naučnim sudom, ustaškog genocida i srpskog revanšizma, jer je u elaboraciji neophodno egzaktno utvrđivanje uzroka, pojavnih oblika, nastupanja ziočina, vremenski sled i posledice, vrednovanje štete ili njeno nagoveštavanje, plan i stvarnost, namera i neposredno sprovođenje akcije neljudskog čišćenja celih grupa, verbalni nagoveštaj i primena. Stoga je odbacivanje simetrije „etničko-nacionalnih totalitarizama" u istoriografskom prilazu zakon istraživanja. Ovaj prilaz ne može se brkati sa humanističkim odbacivanjem svih nacional-šovinizama u njihovom supstancijalnom vidu, kao politike uništavanja celih etnokonfesionalnih grupa u ime šovinističkog etnocentrizma Srba, Hrvata, Muslimana ili drugih naroda i narodnosti. Istovremeno, istorijsko istraživanje ne podnosi apriorno politički nametnute ili propagandno sračunate ekvivalencije između položaja hrvatskog naroda u Jugoslaviji do 1939. godine i erupcije ustaškog krvološtva 1941. godine. Ovakav prilaz su u vreme dešavanja odbacivali i nemački predstavnici u NDH kao neodrživ.[61]-[1]

Polazeći od svoje nacionalne politike, komunisti su spontani pokret nacionalno ugroženih Srba skrenuli na put aktivnog otpora okupatorima, i pored pokušaja - inspirisanih i od strane okupatora - da se oštrica usmeri isključivo protiv ustaša. Posledice ove politike su bile od odlučnog značaja za pobedu jugoslovenske revolucije, jer se obuhvatanjem seljačkih masa srpske nacionalnosti, životno ugroženih od ustaša, preseklo i sprečilo bratoubilačko uništavanje. U Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvoreno je snažno i borbeno jezgro, pretežno srpsko, s komunistima na čelu, koje je moglo da pruži organizovan i trajan otpor okupatorima i ustašama. Bosanska krajina, Kordun, Banija sa Šamaricom, pojedine oblasti Like postaju trajna žarišta narodnooslobodilačke borbe. Okupatori i srpske građanske snage u najvećem delu nacionalno mešovitih područja izgubili su bitku u procesu razgraničavanja ustaničkih srpskih masa, a samim tim četnici su bili lišeni potencijalnog saveznika. U tim središtima dobijena je najvažnija unutrašnja bitka narodnooslobodilačkog rata, jer je produbljivanje bratoubilačkog rata presečeno i borbena aktivnost usmerena protiv okupatora, čime je borba dobijala nacionalno-oslobodilački karakter, nezavisno od toga što je prokomunistička struktura pokreta kroz borbu u toku vršila faktički i revolucionarnu smenu vlasti. Socijalnoj strukturi narodnooslobodilačkog pokreta pogodovala je kritika građanskog društva, obećanje bolje sutrašnjice, društveno-emancipatorske ideje koje „prikriveni"

[61]) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 88.

komunisti u pokretu izražavaju i faktički sprovode u organizacijama oružane sile i organima privremene vlasti.

U istoriografiji i politologiji odavno je poznato razlikovanje real-građanske svesti na jednoj strani, a na drugoj revolucionarne svesti koju ne sputavaju nepremostive smetnje i zamračeni horizonti, nezavisno od toga što se oni kasnije mogu krstiti i na drugi način, kao „politički realizam" i „borbeni ekstremizam". Isto tako, od ranije se pojavio pojam antifašističkog deklarisanja građanskih snaga, kome je suprostavljen u suštini istovetni, terminološki tek nešto drugačiji pojam „defetističkog antifašizma". Mir je bio primarni nacionalno egzistencijalni zahtev u četničkom viđenju, preduslov da se preživi, obezbedi modus vivendi i stekne slava pobednika sa najmanje žrtava. Srpski narod koji je već doživeo jedno teško krvoliptanje mogao se, smatralo se, sačuvati od nesrazmernog ratnog naprezanja. Ali, ako se već na sceni pojavio suparnik sa suprotnom ideologijom, trebalo gaje onemogućiti ili uništiti na vreme, tim pre što je iskustvo srpskih krajeva Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srema pokazivalo da je postojao i drugi način srpskog nacionalnog spasavanja. Komunisti, sve dok se izjednačavaju s narodnooslobodilačkim strujanjima, tradicijama slobodarstva, otpora zavojevačima nisu snaga koja nema veze sa osnovnim tokovima savremene srpske istorije. O sukobu takve prirode mogli bismo da govorimo tek u posleratnoj strukturi jugoslovenskog i srpskog društva koja skreće doktrinarnim putevima vulgarizovanih koncepcija staljinske i Kardeljeve samoupravne doktrine. Nisu se ni slučajno pojavili na sceni 1941, ukoliko se ima u vidu njihovo antifašističko opredeljenje, bar od sloma Francuske. Seme borbenog angažmana pada na plodno tie Srbije i Crne Gore, gde se narod ne miri sa okupacijom, nezavisno od žrtava, i sa propašću države preko noći. Srpsko tie je i izabrano za početak borbe na osnovu istorijskih i stvarnih postaprilskih saznanja, ako se apstrahujemo prethodno od iluzija da će - s obzirom na blizinu Dunava - Srbija biti posednuta od trupa Crvene armije. Polazeći od doslednog antiokupatorskog stava, komunisti ne odustaju od borbe nezavisno od represivnih mera okupatora koji želi da napravi stratišta i zgarišta od Srbije. Time oni ne žele da zaviju Srbiju u crno u skladu sa zaverom, već na njenom tlu - s izvešnošću tragičnih posledica - nastavljaju borbu dok druga strana traži smirivanje u ime egzistencijalnih razloga. Iskustvo je pokazalo cenu komunističke ofanzivne strategije, koja će ih dovesti na vlast 1945. godine, te bacanje četnika u defanzivni odnos od kojega do stvarne saradnje s okupatorima nije bio ni jedan korak. Time je istovremeno iskazana nesposobnost četničkog vodstva da pronikne u smisao faktičkog antifašističkog opredeljenja, kompromitacije svoje linije, gubitka ugleda, nesposobnosti samostalne međunarodne legitimacije, nerazumevanja da se front protiv okupatora ne sme napuštati, pa makar se paralelno zadržavao i nepoverljiv ili neprijateljski odnos prema drugoj antifašističkoj snazi. Za četnike su u krajnjoj liniji radili Nemci, uzdižući ih kao neprijatelja, nezavisno od kojeg su stepena imali

nepoverenje u njih kao prosrpski probritanski pokret, dok su im Britanci davali mandat jedine legitimne snage, pod njihovom kontrolom naravno. Protiv sebe radili su maksimalno oni sami, diskreditujući se na pitanju partizanske ofanzivne strategije, nalazeći osnovu svoje međunarodne zaštite u SSSR-u, koji ih je mogao podržavati i favorizovati u odnosu na drugu suparničku silu, Britance. Ovaj bilateralni odnos, preko prethodne internacionalizacije jugoslovenskog pitanja 1941, dovešće do politike kompromisa u Jugoslaviji s kojom je četnička politika bila sasvim poražena.

Četnička politika i strategija pokazale su se kao potpuno inferiorne u odnosu na komunističku. Proklamovanjem kolektivne nacionalne odmazde nad celim narodima, uskraćivala je sebi jugoslovensku oznaku, prisvojenu od komunista. Komunisti se nisu mogli odreći stava o velikosrpskoj hegemoniji između dva rata koja želi da se nastavi preko politike građanskih snaga u zemlji i inostranstvu, srpske orijentacije, kao ni četnici svog u obratnom smislu, da su komunisti anacionalna, antisrpska snaga koja radi za račun stranog centra, u interesu svetske prevlasti komunizma. Četnici su u komunistima gledali glavne suparnike, jednako kao što su komunisti u četnicima videli po sebi najopasniju snagu u ratu i posle pobede nad fašizmom. Oni su i nominalno bili priznati kao legitimna snaga Kraljevine Jugoslavije, koja uživa status savezničke snage, za razliku od komunista koji su prejudicirali sistem vladavine u iregularnim ratnim uslovima. Za četnike je bilo važno da ostvare svoju dominaciju i u severozapadnim delovima države da bi kao i 1918. dočekali kraj rata kao apsolutni pobednici, s obzirom na fašističku vladavinu u NDH, dok su komunisti išli da razgore narodnooslobodilačku borbu naroda Jugoslavije uključujući u nju i hrvatske i muslimanske slojeve. Obračun s njima, zbog genocida nad srpskim življem, značio bi slom narodnooslobodilačkog pokreta i smrt jugoslovenskom projektu, uvlačenjem zemlje u vrtlog još krvavijeg i zapletenijeg građanskog rata. Takav prilaz bio je neprihvatljiv i za ideologiju KPJ i njenu raniju nacionalnu politiku. Šta više, KPJ je - što prelazi na teren taktike - posle gubitka istočnih delova Jugoslavije, koji su se našli pod četničkim uticajem, naglašavala zlu sudbinu hrvatskog naroda i Muslimana u slučaju da pobedi četnička politika. Iz istih razloga rukovodstvo KPJ će 1944. tražiti da se obustave napadi na HSS u vreme dok se vodi odlučujuća bitka za Srbiju.

Zbog povezanosti četnika sa antifašističkim snagama u inostranstvu, koje su ih prihvatile i stavile pod svoju međunarodnu zaštitu, oni su u projekciji komunista bili najveća opasnost ili glavna sutrašnja opasnost, neuporedivo veća od ostalih i kolaboracionista koji trpe sudbinu Nemaca i Italijana u ratu koji se vodi. CK KPJ javlja CK KP Sloveniji početkom 1942. da su „Nedić - četnici - Draža Mihailović - londonska vlada - (to je) neprekinuti lanac velikosrpske hegemonističke reakcije i za uspostavljanje velikosrpske hegemonističke reakcije i za uspostavljanje velikosrpske hegemonije u najterorističkijem smislu". U

Bosni oni su bacili lozinku da su glavni neprijatelj „Turci", to jest Muslimani, i Hrvati. Oni su označeni za „londonsku frakciju", čije snage ulaze u kolaboraciju da bi pomoću okupatora mogli da unište partizane. „Ustaške i četničke bande" koje idu sa okupatorom maja 1942. označavane su kao „krvavi psi" okupatora. Poraz u Srbiji, prihvatanje Mihailovića od strane Engleza i dominacija četnika u istočnim delovima Jugoslavije pojačavali su napade na četnike, vodili identifikaciji ustaša i četnika, podsticali strani centar da demistifikuje Mihailovića i njegove oružane snage kao kolaboracioniste. Četnici su tretirani kao „srpske ustaše".[62]

U partizansko-četničkom sukobu, novembra 1941, pored pitanja vlasti, starešinstva, jedinstvene (ili zajedničke) komande, različitih strategija prema okupatoru, značajno mesto imaju suprotne nacionalne politike. Četničko izjašnjavanje za Jugoslaviju imalo je u vidu njeno prihvatanje u međunarodnoj zajednici u nepromenjenom obliku, kao i komunističko. Četnici su u komunikaciji sa saveznicima zastupali program obnove Jugoslavije. Prema ravnogorskoj propagandi, „jugoslovenstvo" je samo kroz srpstvo moglo dobiti realnu sadržinu. Jugoslavija je zamišljana kao država koju će voditi Srbija i u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima su Srbi živeli. Antijugoslovenski stav četničkog pokreta iskazivao se, međutim, u šovinističkom odnosu prema drugim jugoslovenskim narodima i nacionalnim manjinama, a na drugoj strani u isticanju Srba kao vodećeg naroda u Jugoslaviji. Ovakvi stavovi imali su u pozadini teško iskustvo izdaje ustaša i drugih desničarskih snaga u Hrvatskoj u aprilskom ratu, pre svega Seljačke i Građanske zaštite koja je razoružavala vojnike Jugoslovenske vojske, a na drugoj strani genocidne akte ustaša prema srpskom narodu. U četničkim listovima 1943. prihvata se Jugoslavija, ali posle osvetničkog uzvraćanja Hrvatima. Nije moglo biti ravnopravnog razgovora dok se ne otkotrlja 700.000 hrvatskih glava.[63] Ustaški zločini davali su antihrvatski podstrek četnicima. Na etnocentrizmu ustaške politike stvarana je psihološka osnova radikalnog šovinizma.

Srpska politika u četničkoj interpretaciji počivala je na hegemoniji Srbije, s osloncem na većinu stanovništva, istorijsku tradiciju, državotvorni smisao, duhovne odlike, ulogu u stvaranju Jugoslavije i borbu za njen vaskrs. Srbi su živeli u nezavisnoj državi pre Jugoslavije, a bez Srbije ne bi ni bilo Jugoslavije. Što se tiče unutrašnjeg uređenja, jake četničke struje napadale su federativni koncept državnog uređenja, nalazeći da bi organizovanje države na federativnom principu pogodilo Srbe, pre svega jer bi izgubili narodnu dinastiju poistovećivanu sa srpskim narodom i pravoslavljem. Dopuštali su, ipak, „plemensku federaciju" u krajnjoj liniji, grupisanjem plemena u celinu putem opcije plemenskih pripadnika.

62) B. Petranović, Istoriografija i revolucija, Beograd, 1984, 448.
63) „Glas Cera", 19. novembar 1943. i 8. januar 1944.

Četnička koncepcija Velike Srbije bila je neostvarljiva dok se ne ostvari „čišćenje" Hrvata i Muslimana, kao i svih manjina. Izvestan broj četničkih ideologa i starešina ipak je uviđao da bi Velika Srbija, mada jača formacija od Jugoslavije, bila okružena Bugarima, „Arnautima", Mađarima, Rumunima, Grcima, Hrvatima, sa teritorijalnim pretenzijama i opterećena političkim netrpeljivostima. Ona ne bi bila ni iznutra homogena, bar u „perifernim oblastima" i u prvo vreme dok ne „svari" stotine hiljada nacionalno neopredeljenih u „Južnoj Srbiji" i Bosni, bila bi bez pravog izlaza na more i odlučnog uticaja na Balkanu. Ostala bi to mala država, vazalna, usmeravana direktivama iz Moskve i Londona, dok se Evropa gradila u znaku velikih ekonomskih i političkih formacija da bi se obezbedila od versajske razdrobljenosti.

Jugoslovenske integralističke struje među četnicima insistirale su na srpstvu, koje treba da odigra istorijsku ulogu u stvaranju unitarne Jugoslavije. Dužnost srpstva sastojala se u tome da svojom inicijativom pomogne da se obrazuje nacionalno-politička individualnost na bazi jedinstva, jednakosti, bratstva, sinteze svega što je pozitivno i u srpstvu i u hrvatstvu oko Beograda i unitarne Jugoslavije. Jedinstvena Jugoslavija oko čvrste nacionalno-političke okosnice srpstva i Beograda bila bi jezgro veće balkanske formacije, koja bi joj omogućila da ne postane kolonija jedne od zapadnih ili istočnih velikih sila. Smatrali su da i istorijski zakon deluje u smeru skupljanja podunavskih Slovena u jednu veliku političku i nacionalnu celinu. Dalmacija je trebalo da odigra istorijsku ulogu i prirodnu „kopču" između Panonije i Balkana, između Srba i Hrvata.[64]

Postoji shvatanje da su samo komunisti imali izrazito koherentnu ideologiju, što je nesumnjivo tačno ako je reč o njenoj celovitosti i konzistentnosti jer se, uostalom, radi o ideologiji komunističkog pokreta i marksističkoj doktrini, nesumnjivo staljiniziranoj, ali ništa nije pogrešnije nego pretpostaviti da je četnički pokret kao vojnički, ratni pokret, dakle privremen, bez svojih ideoloških dogmi, pre svega u sferi nacionalne politike, koja je za nas u ovom slučaju i najznačajnija jer se dve nacionalne politike suparnika suštinski razlikuju. Četnička nacionalna ideologija je u sferi velike Srbije ih Jugoslavije sa prevagom srpskog faktora u njoj i te kako živa, postojeća, izgrađena, u svim programima srpskih nacionalističkih organizacija, grupa, iskustvom prisutna, svešću jasno naznačena. Uostalom, oko Mihailovića na Ravnoj gori nalazili su se ideolozi Srpskog kulturnog kluba, koji su preko „Srpskog glasa" razradili osnovne postavke ove politike u vreme razgrađivanja jugoslovenskog prostora 1939. godine i nedefinisanog srpskog područja posle konstituisanja Banovine Hrvatske. Koliko je ova činjenica tačna najbolje pokazuje to što su neposredno po aprilskom vojnom slomu formulisani prvi nacionalni programi srpskih prvaka i ravnogorskog pokreta.

Četnički programi nisu do 1944. bili usvojeni na nekom opštesrpskom ili jugoslovenskom četničkom skupu. Reč je o programskim

[64] B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 97.

dokumentima pojedinaca - ideologa, izrađenim na svoju inicijativu, kao što je slučaj sa spisom Stevana Moljevića o „homogenoj Srbiji", programu beogradskog nacionalnog komiteta Draže Mihailovića, Mihailovićevim instrukcijama.[65]

O „velikoj Srbiji" govori se po prvi put u projektu Stevana Moljevića, napisanom krajem juna 1941. godine, rađenom pod direktnim uticajem vojnog sloma, rasula države, ustaškog terora nad srpskim življem. Reč je o velikoj Srbiji u obnovljenoj Jugoslaviji. Veliku Srbiju činili su Srbi na celokupnom etničkom području koje se uzimalo za srpsko. Srpske zemlje morale su dobiti izlaz na more. Pod istočnom srpskom oblašću podrazumevale su se: Srbija, Južna Srbija (Makedonija), pojačane u Bugarskoj Vidinom i Custendilom, Crna Gora i Hercegovina, Dubrovnik s posebnim statusom, severni deo Albanije, ukoliko ova ne bi dobila autonomiju. U zapadnu srpsku oblast trebalo je da uđu, pored Vrbaske banovine, Severna Dalmacija, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije. Za ovu oblast trebalo je obezbediti Zadar s okolinom i ostrva radi izlaska oblasti na more. Severnoj srpskoj oblasti dala bi se Dunavska banovina sa Vukovarom, Šidom i Ilokom, opštinama vinkovačkog sreza i srez i grad Osijek. Ovoj oblasti pripale bi Baranja i Pečuj, na račun Mađarske, te istočni Banat s Temišvarom i Rešicama, na račun Rumunije. Središnja srpska oblast obuhvatila bi Drinsku banovinu. Dalmacija bi dobila autonomni položaj.

Moljević je smatrao da je najveća greška učinjena 1918. zato što u Kraljevini nisu udarene granice Srbije. Ovako proširena Srbija činila bi jednu od tri federalne jedinice, od kojih su dve bile osakaćene - Hrvatska i Slovenija. Granice je trebalo postaviti u toku rata. Prilikom razgraničenja došlo bi do preseljenja i „čišćenja". Bio je to put „omeđavanja", zapravo nacionalne integracije Srba u Jugoslaviji u uslovima drugog svetskog rata, kada je za budućnost trebalo iskoristiti zločine ustaša nad srpskim življem i pogrešnu, fašističku stranu NDH u ratu. Kažnjavanjem je trebalo obuhvatiti neposredne krivce. Autor projekta je za unutrašnje čišćenje predviđao da iskoristi srpske izbeglice.

Na nešto širem skupu usvojena je Rezolucija od 17 tačaka doneta u Šahovićima kod Bijelog Polja, od 30. novembra do 2. decembra 1942. u prisustvu Mihailovićevih oficira (Z. Ostojića, Đ. Lašića, P. Đurišića) i predstavnika četničke intelektualne omladine. Ovom regionalnom dokumentu neki pisci pripisuju karakter ustavnog akta, iako je imao neformalni i lokalni nivo. Budući da se krajem 1942. sedište Mihailovića nalazilo u tom kraju, logično je pretpostavljati da je s tačkama Rezolucije bio upoznat i Mihailović. Sahovićka rezolucija počiva na unitarističkom konceptu. Sa stanovišta uređenja bitno se razlikuje od Rezolucije Svetosavskog kongresa u selu Ba kod Ljiga, januara 1944. godine, jer se u njoj govori o monarhističkoj trijalističkoj federaciji. Zavisi od trenutka kada su ovi dokumenti donošeni, jer su u nekima preovlađivale vojničke (oficirske) snage kojima je pečat davao Mihailović, koji je inače svoj pokret obeležavao kao vojni, pun averzije prema političarima, kojih se ipak nije mogao rešiti, ili se radi o prevazi intelektualaca ravnogorske orijentacije, koji su počeli da preovlađuju tek u završnoj fazi rata, 1944. godine. Tek sa te tačke gledišta mogla bi se donekle opravdati kvalifikacija Sahovićke rezolucije kao ustavnog akta reprodukovanjem odredbe Oktroisanog ustava o unutrašnjem uređenju, iako je taj Ustav s pozivom na čl. 116 Ustava bio izmenjen 1939. godine stvaranjem Banovine Hrvatske.

Primat Srbije u Jugoslaviji bio je vezan za njenu vodeću ulogu na Balkanu, polazeći od toga da su se Srbi proverili kao prvi balkanski narod kroz istoriju. Muslimansko pitanje imalo se resiti iseljavanjem u Tursku.

Četnička nacionalna ideologija našla je svoje tumače u Stevanu Moljeviću, Dragiši Vasiću, D. Stranjakoviču, ideolozima Srpskog kulturnog kluba. Moljević je autor Projekta „Velika Srbija" s kraja juna 1941, Deklaracije od 1. decembra 1943, „Poruke Hrvatima", „Poruka Muslimanima", „Pred nama je jedan put". Ova politika je doživljavala evoluciju iz taktičkih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti, kontriranja nacionalnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, prilagođavanja politici emigrantske vlade. Moljević je član Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) od avgusta 1941. godine, kasnije jedan od potpredsednika CNK, od juna 1944. do početka maja 1945. sekretar (predsednik) Izvršnog odbora CNK. Radio je u političko-propagandnom delu Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini sa Dragišom Vasićem i dr Mladenom Žujovićem, članom Republikanske stranke, koji su se stavili Mihailoviću na raspolaganje. Vasić je bio „Čiča 2", neka vrsta zamenika Mihailoviću u slučaju da mu se nešto dogodi. Moljević je u Vrhovnoj komandi i uopšte u ravnogorskom pokretu potisnuo Dragišu Vasića, koji se 1945. u Bosni odvojio od Mihailovića i doživeo tragičnu sudbinu sa crnogorsko-hercegovačkim četnicima.

Moljevićeve ideje, sav program nacionalne ideologije, imao je svoje korene u srpskoj nacionalnoj ideologiji u prošlosti, posebno onoj koja se javila uoči aprilskog rata u Srpskom kulturnom klubu. Ideje iznete u programu bile su uz razne varijacije vladajuće i među prvacima Srpskog kulturnog kluba. Inače, projekt je i odgovor u postaprilskoj situaciji na već usvojenu, iako praktično neprimenjenu koncepciju o Srpskim zemljama, koja je bila u pripremi u procesu federativne reorganizacije monarhističke Jugoslavije 1939, kao rezultat stvaranja Banovine Hrvatske. S obzirom na ulogu ustaša i desničarskih snaga HSS-a u aprilskom ratu i posle u progonu i uništavanju srpskog življa, Moljevićev projekt predviđa kaznene mere i „čišćenje" hrvatskog prostora. Hrvatska je zamišljena kao krajnje umanjena jedinica, manja od Banovine iz 1939. godine i sa izdvojenom Dalmacijom kojoj bi se dao autonomni status.[66]' Ova federativna projekcija bila je u znaku apsolutne srpske hegemonije u budućoj Jugoslaviji, tek prikrivene federativnom strukturom države nejednakih jedinica po broju stanovništva i teritoriji. Da je koncepcija velike Srbije u Jugoslaviji bila živa i trajna ideja u četničkom pokretu, potvrđuju i ostali četnički projekti: beogradskog Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića, koji takođe počiva na nasilnim metodama u oslobađanju od nesrpskog stanovništva u budućoj velikoj Srbiji,[67]' u Mihailovićevoj instrukciji četničkim vođama

Zbornik NOR, tom XIV, 1, 1-10.
' J. Marjanović, n.d., 188.

u Crnoj Gori,[68] programu „Dinarske divizije", koji se javio na Kosovu u Severnoj Dalmaciji.[69]

Koncepcija velike Srbije bila je neostvarljiva dok se ne ostvari „čišćenje" Hrvata i Muslimana, kao i svih manjina. Zločini Muslimana nad Srbima u istočnoj Bosni korišćeni su za uzvratne četničke akcije odmazde nad muslimanskim stanovništvom. Mihailović je prema Muslimanima morao da taktizira zbog vlade, saveznika i njihovog odnosa prema Turskoj. Četnički vođa nije skrivao od emigrantske vlade svoju politiku odmazde prema muslimanskom stanovništvu 1942, ali je na drugoj strani obaveštavao da radi na preorijentaciji svoje politike, usled politike saveznika prema Turskoj, a na drugoj strani težnje da privuče Muslimane na svoju stranu i onemogući da priđu komunistima. Istovremeno, nastojao je da ne izaziva komplikacije svojoj vladi i da parališe mogućnosti. uzvratne muslimanske akcije protiv srpskog stanovništva. Promena odnosa važila je isključivo za Muslimane srpske i jugoslovenske orijentacije. Muslimani su tretirani kao Srbi, ali se smatralo da ih delom treba iseliti u Tursku na osnovu sporazuma jugoslovenske kraljevske i turske vlade. Polazilo se od toga da je zbog događaja 1941. stvorena psihološka animoznost između Srba i Muslimana i da je njihov zajednički život u budućoj državi nemoguć. Pri Mihailovićevim štabovima nalazio se tek mali broj muslimanskih političara i oficira integralne jugoslovenske orijentacije ili opredeljenih kao Srba (Mustafa Mulalić, dr Ismet Popovac, Musakadić i drugi). Muslimani su, prema Svetosavskom ravnogorskom kongresu, imali da se nađu u okviru srpske jedinice.

Jedna neostvarena varijanta iz 1939-1940. dobila je juna 1941. krajnju radikalizaciju budući da je rađena pod uticajem ustaških pogroma nad srpskim narodom. Postojeća situacija određivala je i primenu drastičnih metoda za sprovođenje srpske prevlasti u budućoj Jugoslaviji, koje su u konkretnom vremenu značile odmazdu i revanš za počinjene i neskrivene zločine u ime koncepcije velike Hrvatske, bez Dalmacije koju su ustaše predale svojim pokroviteljima - italijanskim fašistima. Narodnooslobodilački pokret, s komunističkim jezgrom, imao je sasvim drugi nacionalni odgovor u ovoj zapaljivoj situaciji, koja je odnosila srpske žrtve prepuštene samoodbrani i komunističkoj politici obnove Jugoslavije na drugim osnovama. Reakcija na neizazvani zločin pretila je daljim razgorevanjem sukoba da se u bratoubilačkom kovitlacu do kraja nađu svi jugoslovenski narodi. Iskustvo jedne Jugoslavije pokazivalo je da se ona ne može graditi bez pune ravnopravnosti

681 A VII, Ča, k-1, Reg. br. 10/1.

691 Po idejama u elaboratu o Dinarskoj diviziji iz marta 1942, ona je zamišljena kao utočište srpskih nacionalnih snaga i da ostvaruje srpsku nacionalnu ideju u Lici, Severnoj Dalmaciji, Hercegovini, Crnoj Gori i Bosni. Država je izgubljena na Kosovu u Srbiji, a biće vaspostavljena na dalmatinskom Kosovu. Nacionalna misao svanuće na severozapadu. Srbija će obuhvatiti: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju do Šibenika i Liku. U njoj će živeti isključivo pravoslavno stanovništvo. Pored Dinarske divizije, bilo je predviđeno osnivanje i Kosovske i Nevesinjske divizije koje bi činile Prvu armiju vožda Karađorđa. - NOB u Dalmaciji 1941-1945, Zbornik dokumenata, knj. 2, 1124-1140.

naroda, tako da je svaka projekcija jednih jakih i drugih osakaćenih naroda bila grobnica Jugoslavije. Premalena Jugoslavija sa prevelikim brojem nacija u sukobu postajala je poprište opšteg zatiranja. Obračun kao preduslov neutralizacije antiokupatorskih snaga, odgovarao je politici okupatora u ime obezbeđenja svog mira. „Velika Srbija" ili „Homogena Srbija" zamišljene su iz četiri velike oblasti skrojene po geografskom merilu i nazvane: istočna, zapadna, severna i središnja. Hrvatska se razbijala izdvajanjem Dalmacije. Na celokupnom prostoru velike Srbije sve ostale etničke grupe nivelisane su kao Srbi. Koristeći činjenicu da su Rumunija i Mađarska bile u ratu protiv Jugoslavije, Moljevićev program je predviđao graničnu korekturu posle poraza fašizma u predelu Pečuja i rumunskog dela Banata sa Temišvarom.[70]'

Nemci i ustanak - vlada narodnog spasa Milana Nedića

Nemci su u leto 1941. strahovali od stvaranja jedinstvenog antinemačkog fronta komunista i nacionalističkih snaga. Aćimovićev Savet komesara svojom neefikasnošću nije zadovoljavao, ali Nemci još nisu bili rešili da ga zamene nekom drugom pronemačkom garniturom. Izbor saradnika okupatora u Srbiji je bio više nego sužen, jer su osnovne društveno-političke snage već bile svrstane na stranu komunista i četničkog pokreta Draže Mihailovića. Feliks Bender je avgusta savetovao jačanje Aćimovićevog položaja, okupljanje svih antikomunista oko „vlade", povećanje žandarmerije, formiranje neke vrste narodnog staleškog predstavništva; predlagalo se čak obrazovanje direktorijuma uz vladu, od tri pouzdana antikomunista i antimasona. ' U nedostatku vojne snage, oslonjeni na slabe posadne trupe, Nemci su političkim putem pokušavali da spreče stvaranje jedinstvenog komunističko-nacionalističkog pokreta, odvajanjem nacionalista od komunista. Ali ni u ovoj fazi, kao ni kasnije Nemci, nisu bili raspoloženi da podrže teritorijalne promene u korist Srbije i njenog kolaboracionističkog režima. Nemcima se žurilo da nađu unutrašnje rešenje, jer je Srbija toga leta naličila na zemlju bezvlašća otkazivanjem poslušnosti, razrivanjem odnedavno uspostavljenog opštinskog i sreskog aparata vlasti, potpunim gubitkom i poslednjih tragova ugleda pronemačke vlasti u narodu. Komesarijat za unutrašnje poslove uzalud je obećavao nagrade od 25.000 din. za hvatanje komunista. Na opadanje antinemačkog otpora nije uticalo ni pooštravanje represivne politike u avgustu 1941, pod čiji udar je došlo više od 1.000 talaca, što ubijenih što povešanih, sa spaljivanjem kuća. Javnim vešanjima Nemci su zastrašivali narod. Streljalo se i vešalo u Beogradu (na Terazijama), u Užicu, Prnjavoru u Mačvi, Aranđelovcu, Kragujevcu, Šapcu i drugim mestima.

[70]) Kao pod 67.

> J. Marjanović, n.d., 177; M. Borković, n.d., I, 73, 103; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 238-9

Antikomunistička propaganda dosegla je kulminaciju potpisivanjem „Apela srpskom narodu", koji je objavljen u kvislinškoj štampi.[72] U apelu „rodoljubi" su pozivali srpski narod da se svim snagama založe za red i mir, jer se samo na taj način može uspešno ostvariti nacionalna obnova otadžbine. Apel su potpisale tri kategorije lica: notorni saradnici okupatora poput Milana Aćimovića, Tanasija Dinića, Velibora Jonića, Ilije Paranosa i drugi; poznati, pronemački raspoloženi političari pre rata, kao Aleksandar Cincar Marković; ugledni naučni i javni radnici, među kojima Aleksandar Belić, predsednik Akademije nauka, književnik Veljko Petrović, Milan Kašanin; više episkopa SPC - dr Jovan episkop niški, Nektarije episkop zvorničko-tuzlanski, Valerijan episkop budimnjanski, vikar Nj. Sv. Patrijarha. Apel nisu potpisali Ivo Andrić, Isidora Sekulić, Miloš Đurić, Milivoje Kostić i drugi. Potpisivalo se pod psihološkim pritiskom, strahom od posledica, direktnom prinudom. Bilo je i onih koji nisu mogli da demantuju da nisu stavili potpis na ovaj iznuđeni dokument.

Pored neprihvatanja Aćimovićevog Saveta komesara od naroda, ovo telo je bilo potresano iznutra borbom dve suparničke, rivalne grupe u njenom sastavu, jedne koju su sačinjavale pristalice Ljotića i druge, koje su predstavljali ljudi nekada bliski Milanu Stojadinoviću. Ljotić nije želeo javnu vlast, uživljujući se u ulogu sive eminencije. Komesar za obnovu Smedereva predlagao je da se vlast poveri generalu Milanu Nediću i oružana sila preda u nadležnost „Zbora". Smatrao je da Nemci, uspostavljanjem Rajhskomesara u Beogradu, treba daprevaziđu paralizu dotadašnje vlasti na više koloseka ili „sedam tromih" koji su jedan drugog ometali. Ljotićevi predstavnici u vladi režim komesara posmatrali su kao „dotrajao", koji nema snage da izvuče narod iz opasne situacije u kojoj se našao komunističkom pobunom. Zahtevali su da na vlast dođe ličnost koja ima autoritet u srpskom narodu.[73] Na predlog Upravnog štaba, Vojni zapovednik Srbije general Dankelman 29. avgusta razrešio je Savet komesara i postavio vladu „narodnog spasa" ili „generalsku vladu", sa Milanom Nedićem na čelu.

General Nedić posle aprilskog rata nije deportovan u nemačko zarobljeništvo. Sta više, postoje izvori iz kojih se vidi da su Nemci zahtevali da se Nedić zadrži na slobodi, pod nadzorom, i to po isključivoj naredbi Vrhovne komande suvozemne vojske. Nalazio se van javnih poslova do prihvatanja položaja predsednika vlade „narodnog spasa", živeći usamljeno, ophrvan bolom zbog pogibije sina, snahe i unučeta u smederevskoj eksploziji. Nedić se u nemačkim dokumentima prvi put pominje kao kandidat za predsednika srpske vlade 14. jula 1941. godine. Ljotić je podržavao Nedićevu kandidaturu, rušeći time Aćimovića, ali je to učinio i Aćimović kako bi onemogućio da se na čelu nove vlade nađe Ljotić. Nemci su se u sve zaoštrenijoj situaciji oslanjali na svoje snage u Srbiji, rešeni istovremeno da stvore novu,

[72] „Novo vreme", 13. avgust 1941.
[73] M. Borković, n.d., 1, 80-1.

autoritativniju vladu, ne bi li odvojili Mihailovića od komunista. Pominjali su se i drugi kandidati: armijski general Danilo Kalafatović, koji se nalazio u zarobljeništvu, Dimitrije Ljotić, pa i Dragi Jovanović. Za Nedića su se izjasnile najistaknutije političke ličnosti, predstavnici komora, udruženja, Univerziteta, među kojima industrijalac Vlada Ilić, prof. Ilija Pržić, Aleksandar Cincar Marković, i drugi, njih 70-80 koji su učestvovali na širem skupu polovinom avgusta.[74] Nedić je Nemcima bio pogodan i kao vojnik, jer je nosiocima nemira trebalo pokazati čvrstu ruku. U vreme prihvatanja ove nezahvalne dužnosti, Nedić je bio upoznat sa mogućnošću da se Srbija podeli između balkanskih saveznika Trećeg rajha. Bio je upozoren da bi se za likvidaciju nemira mogle iskoristiti mađarske, bugarske i ustaške snage. Nedić se suočavao i sa nemačkom odlukom da oni sami nemilosrdno pristupe odmazdi nad celim srpskim narodom. Nedić se prihvatio ove dužnosti, iako je isticao da je star, svestan razgrađenosti zemlje, činjenice da je vojska u ropstvu i da „crveni" prete da nadvladaju. Pre prihvatanja dužnosti predsednika vlade, Nedić je Turneru i Dankelmanu postavio uslove da Srbija dobije potpunu autonomiju, da vlada raspolaže oružanom snagom, da se utvrde srpska davanja Nemcima i obustave ubijanja Srba van granica Srbije.[75] Zalagao se da se iz NDH izdvoji 17 srezova i pripoji Srbiji, i to 16 srezova istočne Bosne u sastavu Drinske banovine i jedan srez-fočanski iz Zetske banovine. Tražio je i da se poboljšaju dotadašnje ekonomske i administrativne granice Srbije posedanjem tih teritorija od strane nemačkih trupa. Zalagao se za pomoć ratnim zarobljenicima u Nemačkoj.

Vlada je obrazovana 29. avgusta 1941. u sastavu: armijski general Milan Nedić, predsednik Ministarskog saveta, Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova, inž. Ognjen Kuzmanović, ministar građevina, Josif Kostić, ministar saobraćaja, Josif Kostić, ministar pošta i telegrafa, Panta Draškić, ministar rada, Momčilo Janković, ministar bez portfelja, dr Ljubiša Mikić, ministar finansija, dr Čedomir Marjanović, ministar pravde, dr Miloš Radosavljević, ministar poljoprivrede i ishrane, Mihailo Olćan, ministar narodne privrede, dr Miloš Trivunac, ministar prosvete, dr Jovan Mijušković, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja. Akt o postavljenju - general Dankelman je lično predao generalu Nediću u zgradi bivše Narodne skupštine. Vlada se nazivala i generalskom, jer je u njenom sastavu bilo tri generala: Nedić, Kostić i Draškić, dok je za generala Kalafatovića bilo rezervisano četvrto mesto. Ulaskom u vladu generala Đure Dokića, to je onemogućeno, jer Nemci nisu pristajali da u vladu uđu lica koja su se nalazila u zarobljeništvu.

Stvaranjem vlade, bar formalno, po nazivu, jer Nedićev kabinet nije imao neka bitnija ovlašćenja u odnosu na Savet komesara, Nemci su praktično podrivali kraljevsku vladu Dušana Simovića u emigraciji.

74) Isto, 96.
75) Isto, 100-2.

Autonomnost je mogla biti Nedićeva želja, ili stvaranje moralnog osnova da se pod okupacijom prihvati dužnosti stavljanjem prethodnih uslova, samo što je ona bila nerealna u situaciji Srbije pod vojnim režimom. Nemačkim predstavnicima je bilo bitno da se Srbija smiri i ustanici poraze, dok ih Nedićeve brige i moralne dileme nisu mnogo obuzimale. Pored generala, drugu struju u vladi predstavljale su Ljotićeve pristalice, a treću Aćimovićeve. Nemci su bili zainteresovani da jedna autoritativnija vlada od prethodne pokuša sama da reši srpski problem, znajući da uvek postoji mogućnost raspleta vojnom silom. Nemački vrh nije bio raspoložen da se utvrđeni položaj Srbije postavljanjem Nedićeve vlade izmeni. Za Nemce je Nedić bio prihvatljiv, samim tim što je verovao u nemačku pobedu. Bio je i protivnik jugoslovenske države. Stvaranjem srpske vlade, pa ma i kvislinške, Nedić je potvrđivao u praksi nemačku tezu o razbijanju Jugoslavije kao države. Nasuprot njemu, Mihailović se izjašnjavao za kontinuitet Jugoslavije. Davanjem investiture jednom uticajnom srpskom nacionalisti, Nemci su udarili klin partizansko-četničkoj saradnji, a na drugoj strani suprotstavili jedan nacionalistički projekt, Nedićcv. pod svojim nadzorom, drugom, Mihailovićevom.

Nedićevu vladu nisu povoljno prihvatili ni ustaški krugovi, smatrajući da bi ona mogla biti opasna za NDH ukoliko ojača.[76)]

Nedić je nastavio sa Aćimovićevim pokušajima sabiranja srpskih teritorija. Ta politika je, međutim, nailazila na dve nepremostive prepreke: Srbi su bili poraženi i posle vojnog sloma Kraljevine Jugoslavije pritisnuti, okrivljeni i označeni kao glavni krivci; za njih je u okupacionom sistemu bio predviđen najteži režim; na drugoj strani, srpski režim je bio degradiran u odnosu na druge kvislinške režime. Hitlerovo nepoverenje prema Srbima bilo je neizmenjivo. Firer se izjašnjavao protiv Srba, njihovog naoružavanja i širenja, stvaranja većih i jačih vojnih formacija, zasnivajući to na saznanju da Srbi imaju razvijenu istorijsku svest, političku misao, državotvornu snagu, pa, po njemu, i osvajačke težnje prema Egejskom moru. Za Nedića je ideja Velike Srbije bila iznad ideje Jugoslavije. Istovremeno, gradio je Srbiju na principu negacije Jugoslavije. Prilikom dobijanja investiture od generala Dankelmana, Nedić je uveravao srpski narod da „Veliki Nemački Rajh", iako pobednik u ratu, ne želi da bude neprijatelj srpskog naroda, podsećajući da je povratio pravo na upotrebu narodnih znamenja - grba i zastave. Stvaranje nove Srbije Nedić je shvatao i kao vraćanje srpskog naroda samom sebi. Propagirao je stvaranje Srbije na seljačkim osnovama, vraćanjem na tradiciju „Miloševske seljačke politike". Srbija je bila za monarhistički princip, jer srpski narod nije poznavao drugi oblik vladavine osim monarhije. Odbacujući Jugoslaviju, računao je da srpski narod želi da se prvo ujedini u svojoj srpskoj zemlji. Vraćao je podelu Srbije na okruge, sa autonomnim ovlašćenjima,

[76)] B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija.., 1, 241.

kojom je mislio da će rasteretiti državnu administraciju. Prenaglašeno je istupao protiv engleske plutokratije i boljševizma. Juna 1944. izjavio je da je srpski narod „protiv svih Šubašića, Brozova i ostalog međunarodnog ološa u službi boljševizma".[77]

Bitnu sastavnicu Nedićeve nacionalne politike čini apsolutizacija Srbije i srpstva. Nedić se nije razlikovao od Mihailovića u ostvarivanju nacionalne integracije Srba, sem u tačkama međunarodnog oslonca. Nedić je računao na pomoć Nemaca, a Mihailović na podršku zapadnih saveznika. U nastupima i jednog i drugog ističu se biološko-egzistencijalne brige za spas nacionalnog bića. Nedićeva nacionalna ideologija idealizirala je prošlost, duh srpskog čoveka, njegova moralna svojstva, osećanje za pravdu. Kako su ova duhovna svojstva vezivana samo za Srbe, proizlazilo je da su oni izabrana nacija, jedinstvena, samim tim suprotstavljena nacijama koje nemaju ove osobine. Na tim predrasudama nicala je isključivost prema drugim narodima u uslovima kada su je i oni pokazivali prema srpskom. Izgrađivanjem ovih i sličnih stereotipa podstican je srpski nacionalizam kao jedina odbrambena mera u vremenu velike tragedije koju je srpski narod doživljavao. Nedić je podsećao na staru srpsku slavu, a na drugoj strani na „jugoslovensku sramotu" aprila 1941. godine. Odbijao je Srbe od „bezumne propasti" koju su mu namenili tuđinske snage i „pakleni uticaji" spolja. Mir i povučenost je za Srbe bio jedini način da se spasu i da se sačuva od uništenja jezgro srpskog naroda. U ime srpstva je tražio da se Srbi uzdignu iznad stranačkih i grupnih interesa. Gledao je na srpski narod kao na homogenu, kompaktnu masu, otpornu prema komunizmu kao stranoj ideologiji uvezenoj spolja, koja nema korena u nacionalnom biću. Smatrao je da se pokupila belosvetska „fukara" da zatre Srbinovo ime. Upozoravao je narod da se kloni sveg balkanskog ološa i stranih agenata, koji hoće da izazovu klanicu srpskog naroda. Branio je porodicu, crkvu i veru u ime očuvanja Srbije i Srpstva. Nedić je izražavao fanatično uverenje u snagu srpskog naroda. Omladini je trebalo povratiti ono što je sa majčinim mlekom usisala - "Srbizam", jer se samo za Srbiju živi i za Srbiju mre.

Nacionalna ideologija Nedića ispunjena je brojnim stereotipima o vrlinama Srba. Spas Srpstva i majke Srbije bio je vrhovni imperativ Srpstva. Izjašnjavao se za pobornika kontinuiteta srpskog razvitka, jer se radilo o nastavljanju puta kojim su išli srpski preci. „Taj put je stari put, kojim su išli naši preci, da svi Srbi budu ono što su bili:

[77] Nedić je dosledni protivnik komunizma, a približavanjem ratnog raspleta i pojačanom nemačkom propagandom od Staljingrada da je „boljševizam" najveći protivnik civilizacije antiboljševička nota oficijelizirana je kao sastavnica njegove politike. U svojim govorima general je navodio da su komunisti naneli srpskom narodu veće zlo nego što mu ga je naneo i jedan neprijatelj u dugoj istoriji. Pitao se: „A šta imamo zajedničko mi Srbi, ljudi domaćini, sa bezbožnim i beskućničkim boljševizmom". - „Srpski narod", 27. mart 1943, „Obnova", 27. mart 1944. - Tita je nazivao „srbožderom", Ribara „starom političkom perjanicom"; ukazivao je na Šubašićevu „ortačinu" s Titom. - „Moja reč Srbima. Govori M. Đ. Nedića održani u 1941-1944", Beograd, 1944, 192.

jedna duša, jedna misao, jedno telo. To treba da bude i sada, da se svi Srbi prikupe, da bude Srbija zdrava i jaka. Da bude samo srpska politika, da Srbi idu za svojom pameću i da gledaju svojim očima".

Sve ove poruke prazno su odzvanjale, jer se u okupiranoj Srbiji znalo ko je gospodar i kome sve ima da služi vazalni režim. Mihailovićeva varijanta suzdržavanja od borbi do kritičnog časa invazije ili promene odnosa snaga na velikim bojištima, pravdana egzistencijalnim razlozima, iza kojih je stajala i težnja da se snagom okupatora zadave u toku rata stvarne suparničke snage oličene u komunistima, imala je svoj srpski pandan u pacifističkoj politici Milana Nedića kao obliku odvraćanja srpskog naroda od angažmana protiv okupatora iz čijih su ruku Nedić i njegovi ministri dobili mandat. Iz vazalne pozicije proisticala je politika koja je bila ispunjena krajnjim defetizmom u odnosu na ratni napor antifašističkih snaga u zemlji i svetu. Ovaj napor je nesumnjivo odnosio žrtve, ali one su simbol svih istorijskih napora srpskog naroda. Nad tim žrtvama se u prošlosti zaricalo i gradila predstava veličine, izvodile nebeske ili zemaljske žrtve, za razliku od ratnih dana 1941-1944, kada su se te žrtve odbacivale u ime narodnog spasa i očuvanja biološkog jezgra.

U kritičnom času srpske istorije nastala je vazalna alternativa, koja je htela da zaustavi krvavljenje srpskog naroda i da za njega obezbedi povoljnije rešenje u „novoj Evropi", nasuprot komunističkoj, koja se izjasnila za Jugoslaviju, do koje treba doći putem borbe, te Mihailovićeve obnovljene Jugoslavije sa prevagom Srbije posle pobede zapadnih savezničkih sila. Sve tri su igrale na spoljnu kartu, ali je samo jedna shvatala značaj ofanzivne antifašističke akcije u okviru nacionalno reorganizovane Jugoslavije. Nedić je prevideo patološku srbofobiju Hitlera rasističku diskriminaciju Slovena i u suštini svoju pomoćnu ulogu u svetu nacističkog nasilja. Mihailović je za zapadne saveznike tokom rata prestao biti simbol objedinjavanja zajedničkog otpora i budućeg života. Komunisti su iskoristili slabosti srpskih, i u slučaju Mihailovića uslovno rečeno jugoslovenskih protivnika, izborom daleko adekvatnije strategije u jugoslovenskim okvirima i u okvirima svetskog antifašističkog fronta.

Nedićeva vlada je imala veći uticaj od Aćimovićevog saveta. No i u toj vladi nije bilo poznatijih ličnosti, ljudi od većeg ugleda u srpskoj javnosti, ali joj je pečat davao sam Nedić. Sa tri generala u vladi Nedić je obezbedio premoć u svom nehomogenom kabinetu.

Iz analize Nedićevih istupanja (govora, naročito) proizilazi jedna prilično uprošćena politička i nacionalna filozofija koju treba slediti. Nalazio je snage da podstiče pobedu tih ideja. Od ranije je verovao u pobedu Nemačke i nastojao da Srbiji obezbedi što bolji položaj u neizvesnoj budućnosti. Zaboravljao je da Srbija nije imala mesto u „novoj Evropi". Zeleo je da svojim snagama uništi komuniste, uopšte ustanike, a dejstvovala je nemačka vojna operativna sila. Hteo je da spreči masovan i neizdiferenciran teror, ali to mu u ranu jesen 1941.

nije uspelo. Predstavljao je sebe „ocem Srbije", čovekom koji je omogućio srpskom narodu da preživi kataklizmu s kojom je bio suočen. Njegovi prosti, odsečni, vojnički apeli odzvanjali su teatralno u zemlji u kojoj se nije ni pitao, ali su prianjali za obične ljude. Srbi su bili mali narod koji je morao sačuvati svoju egzistenciju; tukli su se veliki radi svojih interesa što se nije ticalo Srba; Srbi su se morali posvetiti sebi i svojoj obnovi, progoneći strane agente i ignorišući tuđe interese. Red, mir i osiguranje ishrane bili su realni pokliči koji su dolazili do malog čoveka, premorenog, preplašenog i izgladnelog.

Nedić je iskonski mrzeo komuniste i nije za njih štedeo najgore reči.[78)] Kolaboracionistička propaganda tretirala je komuniste kao odnarođene sluge stranog centra, otpadnike od svog naroda, izrazitu manjinu koja se oglušila o „krik za spas srpstva". Komunistički antisrpski front smatran je fatalnim za opstanak i budućnost Srbije. Komunisti su proglašavani za nosioce jevrejske težnje uništenja srpskog naroda. Nedićeva propaganda nije opravdavala ni četnike Mihailovića kao „patriotsku" i „nacionalnu snagu", koja želi da okaje aprilsku sramotu četničkom gerilskom akcijom, smatrajući da postoji samo jedna Srbija koja se bori za život i budućnost otadžbine. Stanislav Krakov je novembra 1941. pisao da je Srbija danas najtužnija i najnesrećnija zemlja u Evropi, zahvaljujući luđačkom ratu i komunističkim klanjima. Među borcima „Užičke republike" Krakov je nalazio sve sam međunarodni ološ: Grke, Hrvate, „Španjolce", Bugare, „Arbanase", Portugalce, Turke, Francuze, Mađare.[79']

Nedić se obavezivao da će sopstvenim snagama slomiti komunistički pokret, zavesti mir i red, obezbediti ogrev i ishranu narodu, obnoviti privredu i zavesti obaveznu službu rada, obrazovati srpsku vojsku. U Deklaraciji svoje vlade naglasio je da je aprilski rat nesrećno započet i još nesrećnije završen; napao je tuđinske agente koji ponovo u Srbiji rade za strane interese, od kojih se srpski narod može odbraniti samo vlastitom snagom.[80'] Smatrao je da Srbija nema šta da traži u obračunu svetskih sila i da danas, posle gubitka države u aprilu, preti opasnost da se izgubi narod. Razlikovao se od Milana Aćimovića, koji je bio spreman da sarađuje sa Mihailovićem, predstavljajući se kao „otac Srbije" koji želi da obezbedi položaj Srbije u uslovima pobede nemačkog Rajha. Nedić nije podnosio Mihailovića. Rešenje pitanja Mihailovića i njegovih četnika Nedić je tražio u određivanju jedne zone u Srbiji u kojoj bi se četnici održali sa umanjenom snagom ili da ga preorijentišu na rad u Bosni, ostavljajući Nediću Srbiju.[81']

79) „Ponedeljak", 24. novembar 1941, „Naša borba", 14. decembar 1941; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 248.

' Deklaracija „vlade narodnog spasa", 2. septembar 1941 - „Govori generala Milana Nedića, predsednika srpske vlade", Beograd, 1943, 15-19.

Tim povodom I. Avakumović piše: „Politika saradnje sa Nemcima, koji su Nedić i Pećanac prihvatili, dovela ih je u sukob sa slobodarskim težnjama srpskog naroda i samim tim sa ilegalnim pokretom Draže Mihailovića. U borbama koje su nastupile, kao posledica Nedićeve i Pećančeve politike, pao je veći broj žrtava medu Srbima..." - n.d., 20-21; M. Borković, n.d., 1, 126.

Nedić je u radio-govoru 14. septembra 1941. pozvao ustanike da se do 17. septembra vrate kućama, obećavajući im da će biti pošteđeni odgovornosti. Obraćao se ustanicima kao „grešnicima", uveren da je među njima većina „zabludela". „Dođite svesti. Ostavite šumu, pušku i bombu. Vratite se porodici i domu svome. Vratite se svom rodu. Ostavite velike i silne, neka se oni među sobom objašnjavaju. Ne mešajte se u tuđe račune. Dajemo vam poslednji rok".[82)] Odmetnici su i ucenjivani. Režim je progonio pomagače i jatake, internirao najbliže srodnike kao taoce, preduzimao mere protiv „huškača" po gradovima. Nedić se memorandumom usprotivio što nemačka kaznena ekspedicija ne pravi razliku između komunista i nacionalista, između oružanih i nenaoružanih; pitao se da li je to ekspedicija protiv komunista ili borba protiv nenaoružanog srpskog naroda.[83)] General Berne je od svojih trupa tražio da se za celu Srbiju stvori zastrašujući primer, koji mora najteže pogoditi celokupno stanovništvo. Vlada „narodnog spasa" morala je prihvatiti ove akcije, ili u njima sudelovati. Nedićev lični stav nije mogao izbrisati katastrofalne posledice nemačke vojne akcije. Nedić se 12. oktobra 1941. obratio seljacima tražeći da ustanu da brane svoje ognjište od „komunističkih pljačkaša, razbojnika i odmetnika".[84)] Nemci su, prema svojim izveštajima, 21. oktobra 1941. u Kragujevcu streljali 2.300 lica, s tim što im je u ovim stravičnim egzekucijama pomagao Peti dobrovoljački odred kojim je komandovao Marisav Petrović.[85)] Između 27. i 30. oktobra 1941. u Beogradu je stradalo oko 2.200 Jevreja i Cigana. I Kraljevo je bilo veliko stradalište srpskog naroda. Za svakog streljanog i ubijenog nemačkog vojnika Nemci su ubijali 100 građana Srbije, a za ranjenog 50.[86)]

General Nedić je bio nosilac jednog kolaboracionističkog režima, krajnje lojalnog nemačkoj okupatorskoj vlasti, ubeđenog u pobedu novog evropskog poretka. Svim snagama radio je protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegovog jezgra komunista, smatrajući ih zakletim neprijateljima srpskog naroda. U emigraciji je smatran saradnikom okupatora koji se ogrešio o zakletvu koju je položio kralju. Drugi su u njemu gledali čoveka koji je po cenu života stavio sebe u službu srpskom narodu u najtežem trenutku njegove istorije. Od jednih je optuživan kao izdajnik ili oportunist, a od drugih glorifikovan kao savestan čovek koji je u ime opšte stvari svesno primio ličnu žrtvu da bude odbačen od svog kralja i da zasluži nerazumevanje velikog dela svog naroda. Za Nedića se u literaturi na srpsko-hrvatskom jeziku koja je nastajala na strani, nalaze razna opravdanja, poput onih da je stupio na vlast u „prevratničkoj groznici i u haosu građanskog rata" da otrezni narod od „anglofilsko - komunističke propagandne narkoze, koja je

[82)] „Ponedeljak", 15. septembar 1941.
[83)] M. Borković, n.d., 1, 141.
[84)] „Ponedeljak", 13. oktobar 1941.
[85)] V. Glišić u studiji „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944." procenjuje broj žrtava na oko 3.000.
[86)] M. Borković, n.d., 1, 148.

nekim ubijala smisao za stvarnost". Miroslav Spalajković ga je upoređivao sa Petenom, smatrajući verdenskog pobednika žrtvom za spas Francuske. Neki nemački funkcioneri su upoređivali Nedića sa vojnicima poput Hindeburga, Petena i Manerhajma, koji su u trenucima nesreće nacije, među spasiocima ugroženog naroda tražili vojnike.[87'] Komunistička propaganda ga je svrstavala u istu ravan sa Antom Pavelićem, iako je ovakvo poređenje neodrživo u svim pravcima. Pavelić je bio najveći krvolok srpskog naroda, za razliku od Nedića koji je u ograničenim mogućnostima nastojao da olakša sudbinu tog naroda. Nedić nije bio čovek fašističkih shvatanja, ali je duboko verovao da nemačkom narodu pripada budućnost.

Nedić je morao da plati još jednu žrtvu zbog svoje kolaboracije: zbog prekršaja zakletve i služenja neprijatelju decembra 1941. je ražalovan. Kraljevska vlada je time zauzela jedino mogući stav, osudu Nedića i opredeljivanje za Mihailovića, jer se radilo o savezničkoj vladi koja je pristupila antifašističkim silama i izjašnjavala se za kontinuitet i obnovu Jugoslavije koju Nedić nije prihvatao. Nedić je za Mihailovića i četnike bio „beogradski vezir". Stavljanje Nedića pod slovo „Z" Stanislav Krakov naziva monstruoznošću.[88'] Nedić nije bio prihvatljiv ni za saveznike, jer je besomučno napadao zapadne zemlje kao „plutokratske", a kao poznati antikomunist najmanje je štedeo SSSR.

Nedić nije priznavao Jugoslaviju, ali je kralja slavio. Nastojao je da nađe sporazum sa Srpskom pravoslavnom crkvom čiji su najviši predstavnici, patrijarh Gavrilo Dožić i episkop Nikolaj Velimirović, bili nemački zatočenici. Delegacija SPC sa mitropolitom Josifom je oktobra 1941. posetila Nedića, pokazavši razumevanje za smirenje zemlje i istupajući protiv razornih elemenata, komunista. Najveći deo sveštenstva bio je opredeljen za Mihailovića, kao monarhistu, velikosrbina, nacionalistu, nosioca otpora i antikomunistu. Za Nedića su postojala samo dva simbola oko kojih se mogao okupiti srpski narod: kralj i Srpska pravoslavna crkva, nasuprot Staljinovom liku i crvenoj zastavi.[89'] Ljotićevci su zamerali SPC na njenom neutralnom stavu, tendenciji napuštanja svoga „stada" i ogrešenja o „religiozno - moralno jezgro svoga naroda". Dimitrije Najdanović je kritikovao Crkvu, što dopušta da je „crveni demonizam" nagriza iznutra. Ljotić je od arhijereja tražio da se jače izjasne za Nedićev put.[90']

Srbija pod Nedićem bila je sa svih strana načičkana neprijateljima. Nalazila se od aprila pod režimom vojne okupacije, plaćala kontribucije, a vazalni režim bez atributa kvislinške države, za razliku od NDH koja je bila i međunarodno priznata i imala punu nemačku podršku. Na Savi, Dunavu i Drini nalazila se NDH, na Ibru Velika Albanija, u Sandžaku su bili Nemci (Novi Pazar), Italijani i muslimanska milicija,

„Naša borba", 7. decembar 1941.
°° S. Krakov, General Milan Nedić, II, Minhen, 1968, 316-317.
M. Borković, n.d., 2, 268.
' B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 250.

Bugari su i formalno anektirali dva okruga, a krajem 1941. Nemce je odmenio Prvi okupacioni korpus generala Asena Nikolova, sa sedištem u Niškoj Banji. Bugari su ušli kao okupatori u prostor Nedićeve Srbije, pod operativnim nadzorom Nemaca, iako se Nedić zaricao da će izvršiti samoubistvo ako do toga dođe.[91] Nije mogao da spreči masakre u jesen 1941. godine.

Koliko je na ponašanje Nedića uticala egzistencijalna strana srpskog pitanja u leto i jesen 1941. godine? Srbi su izgubili državu u kratkotrajnom ratu aprila 1941, izloženi genocidu u NDH i u okviru Velike Albanije, pod italijanskim pokroviteljstvom, našli pod udarom nemačke represije 100 : 1, to jest sto Srba za jednog Nemca. Koliko je taj moment biološke ugroženosti bio ugrađen u strategije suparničkih pokreta 1941. godine? Podela osnovnih političkih snaga bila je već izvedena, pre nego što je egzistencija Srba bila ugrožena u uslovima genocida u NDH i nemilosrdnog nemačkog naplaćivanja života svakog svog ubijenog ili ranjenog vojnika i oficira. Hitlerov antisrpski kompleks ponovo je izbio u leto i jesen 1941. godine. U srpskoj nacionalnoj situaciji ujesen 1941. moglo je izgledati da je došao sudnji dan. Psihološka motivacija popaljene i uništene Srbije mogla je uticati i na Mihailovića za prestanak borbi. Dodajmo da i Vrhovna komanda srpske vojske 1917. nije bila za izbijanje ustanka na okupiranoj teritoriji, pre nego što dođe do pobedonosne ofanzive srpskih i savezničkih snaga.[92] To nije bilo udaljeno iskustvo, kao što je i savlađivanje već započetog ustanka uveličavalo saznajno iskustvo na pojedinačnom i kolektivnom planu. Međutim, ako bismo usvojili iznetu tezu, ispustili bismo niz drugih činjenica bez kojih se ne bi mogla do kraja izvesti kritička analiza. Rekli smo da je podela između snaga srpskog društva već bila sprovedena uoči rata i da će je rat produbiti u jednoj novoj istorijskoj situaciji, naglašenoj još većom dramatičnošću i neizvesnošću za opstanak. Nije li 27-martovski stav unapred određivao buduće ponašanje svih snaga u događajima koji se zbivaju u ustanku i pri njegovom slamanju? Srpsko shvatanje borbe u velikim istorijskim izazovima nije vodilo računa o žrtvama. One su čak deo nacionalne svesti od davnina. I ljotićevski pisci se tim povodom pitaju: zašto se Karađorđe klao i borio, kada je mogao trgovati? Zašto su se Crnogorci borili četiri veka? Čemu smisao Kosovskog mita? Antigermanstvo iz 1914. živelo je u svesti srednjih i starijih generacija. Postojalo je nesumnjivo i Miloševo iskustvo u vremenu Bečke alijanse i status quo-a, ali i ono sasvim suprotno

[91] Dr F. Bencler, opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Trećeg rajha u Beogradu, izvestio je 30. decembra 1941. svoje ministarstvo da je dolazak Bugara izazvao „mučan utisak", da je Nedić „očajan" i da preti samoubistvom - M. Stojiljković, n.d., 134.

[92] Srpska Vrhovna komanda je krajem 1916. pokušala da pripremi pobunu u dolini Morave, ali za neki kasniji trenutak koji ona odredi. Dolazak poručnika Koste Milovanovića Pećanca bio je vezan za taj trenutak. Računalo se da se ustanak uskladi sa nameravanom savezničkom ofanzivom na Solunskom frontu u momentu kada bude jasno da se Bugari povlače - A. Mitrović, Srbija u prvom svetskom ratu, Beograd, 1984, 417.

Karađorđevo u drugom vremenu, vremenu rušenja dvorova, 15 godina posle izbijanja francuske revolucije. Srpska kolaboracija je nesumnjiva činjenica, koja se ne može jednostavno izbrisati iz istorije. Čak ni zapadnoevropske vlade posle rata nisu praštale svojim sunarodnicima za saradnju sa okupatorom u situaciji koja svakako nije bila jednaka srpskoj, bez obzira na zapadnoevropske standarde mišljenja. Čak i da usvojimo relativizirani pojam kolaboracije u srpskoj situaciji, određen egzistencijalnim razlozima, ne možemo je izbrisati. Ljotićeva ideologija imala je mnoge primese nacionalsocijalizma i pre rata. Ljotićevi dobrovoljci bili su partijska vojska od najvišeg poverenja kod SS štabova. Pristalice Ljotića napadale su i obračunavale se sa pripadnicima Draže Mihailovića. Sa nemačkim egzekutorima u Kragujevcu nalazimo i „dobrovoljce" Marisava Petrovića. Nemci su Srpski dobrovoljački korpus, pod posebnom brigom, evakuisali iz Srbije, preko NDH, 1944. godine. Pristalice Milana Nedića mogu prebirati po njegovim motivima da pogazi zakletvu i služi Nemcima u toku rata, ali ostaje činjenica da je on bio odbačen i od svog kralja. Nedić nije uspeo da spreči masakre nad srpskim življem u jesen 1941. Pripisuju mu u zaslugu što u povraćenom Užicu, posle odstupanja Vrhovnog štaba, nije došlo do masakra nad stanovništvom, pri čemu se zaboravlja da kazna nije mimoišla pripadnike i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta koji nisu odstupili sa Vrhovnim štabom ili uspeli da se blagovremeno sklone. Istina, Nemci nisu napravili hekatombe leševa, kao mesec dana ranije u Kragujevcu i Kraljevu. Poboljšao se režim ratnih zarobljenika, ali po cenu prihvatanja Nirnberške deklaracije.[93]'

Nezavisno od svih ovih momenata koji pokazuju koliko je nemoguće brisati pronemačku funkciju Nedića u toku rata, njegova kolaboracija se ne može izjednačavati sa kvislinškom pozicijom drugih snaga u Jugoslaviji koje su je svesno i smišljeno ostvarivale, iako narod iz kojega su poticale nije bio ugrožen. Srpska kolaboracija je voljna u slučaju Aćimovića, Dragog Jovanovića, Ljotića i srodnih snaga, a u drugim slučajevima iznuđena zlehudom sudbinom srpskog naroda. No, i tom drugom slučaju postavlja se pitanje granica te kolaboracije. Mora li se ona u slučaju četnika ostvarivati preko sadejstva sa okupatorom protiv partizanskih snaga? Bez obzira na proleterski internacionalizam, može li se odricati patriotizam partizanima Srbije, takođe sinovima srpskog naroda, koji su, kada su se prihvatili borbe, na njoj istrajali. Draža Mihailović je 11. novembra u Divcima izričito rekao nemačkim oficirima da je pokrenuo borbu protiv komunista.

Nedićevu kolaboraciju osudili su komunisti, odnosno partizanski pokret, kraljevska izbeglička vlada, pa i Draža Mihailović i pored sve posredne saradnje sa Nedićem. Danas se može ulaziti u motive te

93) Potpisivanje „Izjave oficira u logoru Nirnberg o podršci generalu Nediću" („Nirnberška izjava") organizovao je M. Aćimović prilikom posete logoru, novemba 1941. Izjavu je potpisalo oko 1.200 oficira. U „Nirnberškoj izjavi" osuđeni su „komunistički izrodi", sa stranom propagandom koja podstiče nemire, i narod pozvan da podrži generala Nedića - S. Krakov, n.d., 311-312.

saradnje, jer se ne može neuvažavati položaj srpskog naroda, u kome je prihvatio investitimi iz nemačkih ruku. Ali i te motive ne možemo idealizovati, jer izbor srpskog naroda nije bila Srbija u „novom poretku" kojoj je težio Milan Nedić, već Srbija kao deo demokratskog sveta i antifašističkog ratnog saveza.

Precenjuje se i uloga koju je Milan Nedić imao u prihvatu izbeglica jer su Nemci prihvatali njihov dolazak u Srbiju. Iz nemačkih izvora se može videti da su oni nastojali da se dalji progon prekine, a već prognati prihvate. Nedić se u njihovom prihvatu, smeštaju i prilagođavanju nesumnjivo zauzimao, ali je u vreme kada se toliko Srba nalazilo u ratnom zarobljeništvu dobijao i radnu snagu u kojoj se oskudevalo, pripadnike za svoje oružane formacije, pojačavao svoju poziciju propagandom o „ocu Srbije". Nemci su prihvatom izbeglica pacifikovali eksplozivnu situaciju u NDH, jer su Srbi, umesto bekstva u šume i planine, prelazili u Srbiju, dolazili pod kontrolu vlasti, a tek onda kada je ustanak u NDH uzeo velike razmere, nastojali u svom interesu da smire ustašku politiku kako se Srbi ne bi dalje razjarivali i podsticao ustanički zamah.

Kolaboracija je, dakle, realna istorijska činjenica, za razliku od tzv. egzistencijalnog ponašanja koje se može tumačiti na različite načine, pa i funkcionalizovati. Komunisti su revolucionari koji su u svoj borbeni projekt već ukalkulisali žrtve. Tim povodom svakako se može raspravljati o vojnoj strani njihovih akcija sa stanovišta odnosa rezultata i žrtava, da li su one opravdane ili ne, ne samo sa stanovišta neposrednog već i konačnog rezultata.

„Užička republika" - dualna obeležja

U nemačkim verzijama, komunisti su iskoristili poraz vojske Kraljevine Jugoslavije i raspadanje države, početak rata između Nemačke i „Rusije", slovenski, ruski faktor u svesti srpskog naroda, likvidaciju Srba u NDH i priliv masa izbeglica iz NDH, sa Kosova i Metohije, iz Makedonije i Bačke i Baranje. Nemci su izveštavali svoje komande da se ustanici bore lukavo i prepredeno, da izbegavaju otvorenu borbu, da im koristi nepregledno ispresecano zemljište i pomoć stanovništva. Razlikovali su dve zone u Srbiji: jednu, s obe strane Morave, gde je, po njima živelo, mirno, materijalistički nastrojeno seljačko stanovništvo, koje je malo naginjalo bilo kakvim akcijama da time ne bi ugrozilo svoja dobra; druga zona nalazila se u zapadnoj Srbiji, u oblasti Zapadne Morave i Kolubare, predstavljajući glavnu oblast ustanka, sa „ratničkim i lako razdražljivim stanovništvom" koje je u velikoj meri podržavalo ustanak.[94]'

Nemci su se suočili sa snagom ustanika i razlivanjem ustaničkog talasa, koji je ugrožavao saobraćaj i eksploataciju sirovina. Njihove

94) Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, 566; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 230-1.

slabe posadne snage (704, 714. i 717. pešadijska divizija) nisu bile u stanju da izađu na kraj s ustanicima i izvrše „pacifikaciju" Srbije. Nemački savremenici uviđali su, pored slabosti nemačkih snaga da se odupru ustaničkim akcijama, i povoljnu konfiguraciju tla za borbu protiv okupacione sile. U kritičkim analizama nisu ispuštali da nemačke vojne snage posle aprilskog poraza nisu imale vremena da radikalno umire zemlju, očiste je od oficira i vojnika koji se nisu predali, jer su se 294, 46. i 73. divizija morale okrenuti prema Istoku, na novi glavni front, koji tek što nije bio otvoren. Uočavali su prve „predznake" ustaničkog pokreta u vidu pojačanog uznemirenja stanovništva, sovjetske propagande, lokalnih nemira, širenja komunističkih i panslavističkih ideja, sabotaža. Rano su shvatili da se ne radi o lokalnim nemirima, pojedinim „hajdučkim" četama, nego o početku akcija „komunističkih" i „srpsko-nacionalnih odreda", koji se širio zemljom u ovom „vetrometnom kutu Evrope", s jedne i druge strane Drine.[95]

Nemci su istovremeno morali da se bore s ustanicima na neočekivanom ratištu i da zaštićuju pruge prema Grčkoj i Bugarskoj, kao i dunavski tok neophodan radi transporta dereglijama preko Beograda za Treći rajh koksa, bakra, žita, ulja, konoplje, drveta, nafte iz Rumunije. Pored održavanja saobraćaja na Dunavu, Nemci su zaštićivali i borski rudnik. Jednog časa su čak pomišljali i na prevođenje saobraćaja za Grčku zaobilaznim putem.[96]

O učestalosti ustaničkih akcija svedoči činjenica da su Nemci već u avgustu registrovali 242 diverzije na urede, žandarmerijske stanice, železnice, telefonske vodove, rudarska i privredna preduzeća. Dotadašnji gubici u ljudstvu iznosili su 22 ubijena vojnika i 17 ranjenih. Prvih dana septembra nemački gubici višestruko su se uvećali.[97]

Nemci su se u akciji protiv ustanika oslanjali na Nedićevu generalsku vladu, osnovanu krajem avgusta 1941, računajući da će ona uspeti da razdvoji ustanički front koji je nastao ujedinjavanjem komunističkih i nacionalnih snaga pod Mihailovićem. Najveća strahovanja nemačkih funkcionera u Beogradu poticala su od monolitnosti ustaničkog fronta, jer su onda protiv sebe dobijali čitav srpski narod. Ideju o pridobijanju što širih krugova srpskog stanovništva za saradnju s Nemcima, kao najboljim načinom da se četnici odvoje od komunista, zastupali su nemački vrhovnici u Srbiji, među kojima poslanik Feliks Bencler, načelnik štaba komandanta Srbije, generalštabni pukovnik G. Keviš, i Franc Nojhauzen, direktno po privrednoj liniji u Berlinu povezan sa Rajhasmaršalom Geringom.[98] Nedić je suočavan sa nemačkim pretnjama da će se Srbija razdeliti između ustaša, Mađara i Bugara, iako se na to nije računalo, budući da bi Nemci izgubili deo svoje sfere koja je u privrednom i strateškom smislu za njih mnogo značila, a na drugoj

Isto, knj. 2, 991-993; n.d., 2, 234.
Isto, knj. 1, 377; n.d., 2, 235.
Isto, knj. 2, 999.
98> Isto, 1.000.

strani sve nove podele i naknadna razgraničenja mogla su izazvati nove zaplete i sukobe na Jugoistoku.[99]

U vojnom pogledu mogli su se osloniti na četnike Koste Pećanca, Ljotićeve dobrovoljce i jedinice obrazovane od ruskih emigranata u Srbiji. Četnici Koste Pećanca delovali su na području Feldkomandanture Niš, podržavali „srpsku vladu" i njene napore da se sačuva „otadžbina" od građanskog rata. Od sporazuma sa Nemcima na Bukulji, avgusta 1941, predstavljali su jedine četnike koje su Nemci priznavali. U drugoj polovini septembra Pećanac je uslovljavao saradnju s Nemcima protiv komunista „obezbeđenjem južne granice Srbije" (prema Bugarskoj) i davanjem njegovim odredima veće slobode kretanja i šire mogućnosti za organizaciju.[100] Najpouzdanije kolaboracionističke snage poticale su od Ljotićevih pristalica organizovanih u tzv. dobrovoljačke bataljone. Ruski emigrantski korpus, pod komandom generala Skorodumova, od polovine septembra 1941. predviđen je za zaštitu privrednih objekata, u sporazumu sa generalnim opunomoćenikom za privredu u Srbiji, grupenfirerom Francom Nojhauzenom.[101]

Ustanak u Srbiji 1941. bio je rezultanta delovanja dva suparnička pokreta: partizanskog i četničkog. Tek septembra 1941, kada se zatalasalo srpsko selo, Srbija se našla u požaru ustanka. Partizani i četnici zaposedali su gradove koje su posadne nemačke jedinice napuštale. Prostrana slobodna teritorija od Uvea do nadomak Beograda, dobila je u kvislinškoj štampi naziv „Užička republika". I u štampi SSSR-a 1942. korišćen je taj izraz za oslobođenu teritoriju zapadne Srbije. Vlast u njoj nosila je dualnu oznaku, predstavljajući neku vrstu faktički tolerisane podele uticaja. Partizanski centar ove slobodne teritorije nalazio se u Užicu, a četnički na Ravnoj gori.

U Titovoj (Valterovoj) depeši Izvršnom komitetu komunističke internacionale („Djedi") od 23. avgusta 1941. stoji da partizanske borbe u Srbiji poprimaju sve više oblik narodnog ustanka, da se u Bosni ustanak širj i borba vodi sa ustašama Pavelića, Nemcima i Italijanima, da je „masovni ustanak Srba u Bosni i Hercegovini, Lici i na Kordunu zbog strahovitog zvjerstva Pavelićevih ustaša zabrinuo (je) Nijemce i Talijane...", da Crnu Goru još drži „naša vojska u rukama", da se priprema stvaranje „Narodnog komiteta oslobođenja" neke vrste vlade. Pitanje oružja smatrao je najvažnijim.[102] Nemačke posadne jedinice povlačile su se iz zapadne Srbije posle neuspešnih sukoba sa ustanicima kod Krupnja, Gorobilja (Požege) i Gornjeg Milanovca.

Partizanski odredi u vreme osnivanja bili su, uglavnom, sastavljeni od ljudi iz gradova, koji su evakuisani uoči 22. juna 1941. ili su se odranije nalazili na selu. Sela su posle rata bila uveliko izmenjena, jer su se u njima zatekli mnogi đaci i studenti, oficiri, činovnici, izbeglice

99) B. Petranović, n.d., 1, 238.
100) Zbornik NOR, tom XII, knj. 1, 380.
101) Isto, 382.
102) ACKSKJ, Fond CK KPJ - Kl, 1941/3.

iz NDH, Makedonije, Kosova i Metohije, Vojvodine. Prvi pripadnici odreda uglavnom su bili komunisti, članovi SKOJ-a i njihovi simpatizeri, iz redova đaka, studenata, zanatlija, radnika. Savremenici ističu da su se oni i po načinu odevanja razlikovali od meštana. U svom sastavu imali su i žene, a kao amblem koristili petokraku.

Stvaranjem slobodne teritorije odredi su narastali, tako da su neki dosegli oko 3.000 (Čačanski), 2.500 (Užički) ili 1.500 (Kragujevački). Odredima su politički rukovodili okružni komiteti, jer Glavni štab NOPO Srbije sa pet članova nije bio u stanju da rukovodi, sem u svom području kretanja: Sumadiji, Pomoravlju i zapadnoj Srbiji. Prostor Mačve i Posavine bio je prepušten lokalnim političkim organima i PK KPJ za Srbiju. Slabe veze postojale su i sa istočnom i južnom Srbijom. Odredi su mogli naglo narasti samo zato što je ustanak prihvatilo srpsko selo. Seljaci su od septembra 1941. činili 85% boraca partizanskih odreda. Time je ustanak dobio snažnu i masovnu socijalnu osnovu, ali je na drugoj strani izložen stihiji politički neobrazovane mase, slaboj disciplini, vezanosti vojnički neobučenih boraca za svoj prag i atar. Samo se tako može objasniti što su se neke jedinice osipale onako brzo kako su i narastale septembra 1941. godine.[103'] Mobilizacijom u nekim krajevima, čak pod pretnjom smrti (kao u Pomoravskom odredu), partizani su protiv sebe izazivali seljake kojima je više odgovarao četnički sistem upisivanja u spiskove vojnih obveznika. Pročetničke snage u nekim jedinicama iskoristile su prinudnu mobilizaciju za izazivanje pučeva.[104'] Strogom disciplinom u začetku su likvidirane pljačke i tendencije anarhije.[105']

Partizansko-četničko vojno sadejstvo došlo je do izražaja u zauzimanju Gornjeg Milanovca (800 partizana i 50 četnika Mihailovića), u napadima na Šabac (17 četa sa jedne i druge strane), pod komandom kapetana Dragoslava Račića, prilikom blokade Valjeva (mada su četnici kasnije napuštali položaje), u borbama kod Kraljeva (napadi, opsada grada), u kojima je sudelovalo 23 partizanske i 19 četničkih četa, sa ukupno oko 4.000 boraca. Dok se vodila bitka za Kraljevo niko od članova Vrhovnog štaba NOPOJ i Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju nije obišao jedno od najvažnijih i najtežih bojišta u Srbiji.[106']

Užička republika, stvorena u jesen 1941, nije bila homogena teritorija sa jednom vlašću i jedinstvenim oružanim snagama. Za sve vreme postojanja za nju je karakteristično dvojstvo vlasti, vojski i komandi, ali su odlučujući pečat celoj organizaciji vlasti i odbrane davale snage narodnooslobodilačkog pokreta, sa komunistima kao jezgrom, naročito po svojoj vojnoj snazi (25.000 boraca naspram nekoliko hiljada četnika, 3-4.000; pominje se i cifra od 5.000, a u nemačkim izvorima govori i o 10.000 boraca pod komandom Mihailo-

V. Glišić, Užička republika, Beograd, 1986, 82.

Pobuna u paraćinsko-ćuprijskoj četi, kojom prilikom je ubijeno 13 a zarobljeno 25 partizana, koji su zatim predati Nemcima - Isto, 81.

vica). Postojala su i dva odvojena štaba - Vrhovni štab NOPOJ i Vrhovna komanda Mihailovića. Partizanska „prestonica" bila je u Užicu, a četnička u Požegi. Četnici su se domogli više varoši, sem Požege: Raške, Vrnjačke banje i drugih; zauzimanjem Požege, Arilja i Ivanjice pod svojom kontrolom držali su sve varošice u dolini Moravice.[10] U Čačku i Gornjem Milanovcu partizani i četnici delili su vlast na paritetnom principu, a skoro u svakom mestu „Republike" postojale su obe komande mesta, pa i u Užicu, centru „Užičke republike".[108] U svakom mestu slobodne teritorije postojala su dva mobilizaciona stola - jedan partizanski i drugi četnički.[109]

Mihailovićev pokret otpora nastao je u kraju gde je slobodarska tradicija bila više nego razvijena, gde su se u pamćenju očuvali ratni uspesi srpske vojske protiv Austro-Ugarske na Ceru, Suvoboru i Kolubari, gde se slom države nije mogao prepustiti bez borbe i okupacija prihvatiti bez otpora. Centar pokreta otpora nalazio se na Ravnoj gori, suvoborskom platou, po kome je pokret nazvan „ravnogorskim". Suvoborski greben, prelazeći u plato, bio je povezan sa Valjevom, Čačkom i Užičkom Požegom. Tu je Mihailović uspostavio „Gorski štab broj 1".[110]

Mihailović je 1941. ostao u Srbiji i to u kraju koji je smatrao potpuno sigurnim, odakle su se mobilisali njegovi borci, sa boračkim sastavom koje nije bilo lako spremno na pokrete van svog zavičaja. Ima pisaca koji navode da je šumadijski seljak vezan za svoje parče zemlje kao hrast u njegovom dvorištu koji je rastao sa dedom i pradedom. Iz njegovog sela mogli su ga samo topovi oterati, a iz Sumadije ni topovi. Ova nepokretnost izvirala je iz mentaliteta seljaka u Sumadiji i nije je bilo lako savladati.[111] Iz toga se opravdano izvode slabosti Mihailovića za veće vojne projekte, koji bi povlačili napuštanje svoga kraja. Četnici su čuvali sela od odmazdi, nastojeći da ne ubiju Nemca, ali su se zato četnici i ljotićevci međusobno obračunavali.

Za razliku od Tita, Mihailović nije imao revolucionarna svojstva. Nasuprot četničkom vođi, Tito se u jednom delu zapadne literature predstavlja kao profesionalni revolucionar, hladan, obuzet svojom ličnom misijom i šansom, bez razumevanja za posledice masovnih represalija. Ocenjuje se kao „trenirani moskovski revolucionar".

Mihailović je smatrao da se zemlja nalazi u ratu koji se nastavlja. Nije priznavao da je vojska kapitulirala.[112] Polazio je od kontinuiteta svog otpora sa otporom Jugoslovenske vojske u kratkotrajnom aprilskom ratu, smatrao sebe legitimnim naslednikom otpora vojske; septem-

101) Isto, 200.
108) Isto, 112.
109) Isto, 81.
110) Z. Vučković, n.d., 75.
m) Isto, 234.
112) Mihailović je upućivao oficire i podoficire u pojedine krajeve Srbije, s naređenjem da razvijaju tezu da vojska Kraljevine Jugoslavije postoji, da nije kapitulirala, da su na snazi date zakletve i da su oficiri kraljevi izaslanici - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 13-14.

bra 1941. povezao se sa Jugoslovenskom vladom u izbeglištvu, koja ga je prihvatila i de facto priznala. Pošto vojska nije kapitulirala, pozivao je na izvršenje vojne obaveze u skladu sa vojnim zakonima u slučaju rata. Zakletva se polagala kralju i Otadžbini. Ostao je uprkos svim kolebanjima i prinudi okolnosti veran prvobitnoj ideji: da nema ustanka bez savezničke invazije, naglog sloma Nemačke, prodora „Rusa" do Budimpešte i Britanaca do Sofije. Za vladajuće snage, čije je nacionalne i socijalne interese izražavao, dovoljno je bilo što je Jugoslavija za sobom imala 27. mart i aprilski rat. Pokret je mogao biti samo defanzivan, ograničeno gerilski, sa što manje žrtava i bez rizika. Nemci su se pokazali kao nenadmašna vojska u direktnoj konfrontaciji sa suparničkim armijama, ali i kao vojska koja se nije klonila masovnih i krvavih represija prema stanovništvu. Pogotovu u Srbiji, koja je bila na zubu Hitleru, poznatom po svojoj patološkoj mržnji Srba. U drugoj polovini avgusta 1941. Mihailović je izdao naredbu o formiranju četničkih odreda, sastavljenih od četa obveznika od 20-30 godina. Organizacija pokreta otpora prethodila je obrazovanju vojnih snaga (maj - avgust 1941). Zadatak ovih snaga je bio da preuzmu vlast od momenta opšteg ustanka. Papirnato gledano, Mihailovićev plan je bio idealan, ali nije vodio računa o nizu drugih okolnosti. Pre svega, da postoji i drugi antiokupatorski pokret pod vodstvom komunista, koji se oslanjao na izgrađenu tajnu organizaciju, razvijenu ideologiju i Kominterninu podršku, imajući za sobom takođe slobodarstvo 27. marta 1941, kada su se komunisti prvi put posle 1921. u Kraljevini polulegalizovali.

Na osnovu ratnih zakona, Mihailović je tražio odazivanje vojnih obveznika. Naređenjem iz avgusta 1941. predvideo je pored stvaranja četa mlađih godišta, i stalne čete od starijih godišta (30 do 40 godina). Prve jedinice imale su ulogu „krstarećih" snaga, koje su imale da onemogućavaju pljačku i nasilje, sprečavajući istovremeno delovanje „razornih elemenata", izbegavanjem sukoba sa okupatorom. Stalne čete trebalo je da preuzmu vlast u času raspadanja okupatorskog sistema. U varošima i varošicama, kao i većim selima, uspostavljani su komandanti mesta. Pominju se i sreski, okružni i oblasni komandanti. Pod nadležnošću sreskih komandanata nalazili su se sreski načelnici, žandarmerija i četničke čete, predsednici opština. Oni su smenjivali sve one koji bi se kompromitovali saradnjom s okupatorom ili pokazali labavost, a radili su u dogovoru sa komandantima četničkih odreda na njihovoj teritoriji.[113]'

Mihailović je naredbama postavljao i smenjivao četničke komandante u Srbiji i van nje. Oktobra 1941. postavio je za komandanta svih četničkih odreda u Crnoj Gori majora Đorđa Lašića, iako tada u njoj nije bilo organizovanih četničkih odreda. Istovremeno kada i Lašića, postavio je Pavia Đurišića, kapetana I klase za komandanta Limsko-san-

113) Isto, 11-14.

džačkih četničkih odreda. Kapetan Đurišić se decembra 1941. sastao sa Mihailovićem u zapadnoj Srbiji. Vojvoda Ilija Trifunović (rođen u Topoli, učestvovao u balkanskim i prvom svetskom ratu) sklonio se posle kapitulacije blizu Kolašina, a u jesen 1941. otišao je u Split, gde je radio na organizaciji četničkih jedinica u Dalmaciji, delom u Hercegovini i zapadnoj Bosni. Predstavljao je ličnost koja je idejno ostvarivala saradnju četnika i Italijana u zapadnim delovima Jugoslavije do smrti, februara 1943. u Splitu.

Mihailović se jasno deklarisao kao antiokupatorski raspoložen, samim tim što se nije predao, najavljujući otpor. Antigermanski je orijentisan, što se vidi i iz njegovih instrukcija u kojima se o Nemcima (i Italijanima) govori kao o „vekovnim neprijateljima". U pitanju je i pokret antifašističke vokacije, iako se ovaj termin ne koristi, mada proizilazi iz činjenice da je jugoslovenska vlada prihvatila Atlantsku povelju i januara 1942. prišla Koaliciji Ujedinjenih naroda. Mihailović je od januara 1942. postao i ministar vojni u vladi Slobodana Jovanovića. Svestan je da u toj borbi nije usamljen, već da predstavlja deo savezničkih snaga SAD, Engleske, „Rusije", Kine i svih ostalih „demokratskih snaga". Vojska koju stvara u Jugoslaviji, sa „zagraničnim snagama" (misli se na kontigent na Bliskom istoku), uporište je za obnovu monarhije i nosilac antiokupatorske akcije čim nastupi odsudni trenutak. Kao i Cangajkašek zaslepljen je antikomunizmom, ali se kineski vođa Kuomitanga tajno, za razliku od Mihailovića, i pored sve mržnje prema komunistima, borio protiv japanskog agresora. Od razlaza s komunistima - partizanima nije smelo biti nikakve saradnje. Mihailović je u tom smislu izričit, jednako kao što su komunisti stajali na stanovištu, 14. decembra u instrukciji PK KPJ za Srbiju, da paralelno ne mogu postojati dva pokreta otpora. Komunisti se bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, dok su četnici „samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod".

Mihailoviću je, očigledno, smetalo što se partizanske snage nisu pozivale na kralja i Otadžbinu, što su bile organizovane na „političkoj osnovi", imale svoje štabove i komandante, obrazovale svoje organe vlasti. U uslovima sporazuma komandanta četničkih odreda Čačak, od 6. novembra 1941, traženo je da se partizanski odredi preformiraju i uliju u postojeće vojno-četničke odrede, stanu pod komandu Mihailovića, skinu znakove koji nemaju obeležja Jugoslovenske vojske, a u vojničke redove uđu sa činom koji su imali u vojsci. „Pošto je naša država monarhija, to svaki mora da prizna Nj. V. Kralja i da se za njega i otadžbinu bori protiv okupatora. Svaki ko protiv ovoga bude radio, kratkim putem biće suđen"... „Mi smo svi podanici Kraljevine Jugoslavije i Kralja Petra II. U našoj državi može da postoji samo jedna vojska okupljena oko onih delova vojske, koji se nisu predali okupatoru..." Komandant četničkih odreda Čačak je 6. novembra 1941. odgovornost za bratoubilački rat stavljao na ona lica „koja hoće da

podvoje ljude i da stvore novu vojsku koja nije priznata našim zakonima".[114]

Spoljne četničke oznake sastojale su se od starog četničkog amblema - lobanje s ukrštenim kostima, kokarde vojske Kraljevine Jugoslavije ili inicijala kralja Petra II. Oznake su poticale iz četničke tradicije i bile ukorenjene u svesti seljaštva i građana. Ujedinjavajuća deviza je bila „Za kralja i Otadžbinu".[115]

Mihailovićevi četnici u početku su razlikovali „crvene četnike" (partizane) od svojih jedinica, kao i „crne četnike", odnosno jedinice Koste Pećanca. Major Boško Todorović razlikuje, pored pomenutih, još i četničke odrede „redovne Jugoslovenske vojske Kraljevine Jugoslavije" i „srpske dobrovoljačke četničke jedinice,, („četnike"). Dok vojni četnici nisu smeli sarađivati s neprijateljem, dotle su četnici mogli primenjivati taktiku koja je mogla biti korisna za spasavanje naroda od uništenja. Ovo razlikovanje u početku govori o postojanju različitih formacija, posebnih ciljeva, drukčijih komandi, ali i o razaznavanju njihovih posebnih uloga sa stanovišta situacije u kojoj se nalazio srpski narod.[116]

Mihailović se razilazio sa četnicima Koste Pećanca, sukobljavao sa snagama srpskog fašizma koje su oličavali Ljotićevci (dobrovoljci), a povremeno imao i sukobe sa Srpskom državnom stražom Milana Nedića.

Košta Milovanović Pećanac je juna 1941. imao deset odreda koji nisu smeli da napadaju okupatora, braneći granicu od „arnautluka" na jugu Srbije. Posle avgustovske kapitulacije na Bukulji, Pećanac se preselio u Beograd i odatle jedno vreme komandovao borbom protiv ustanika. Krajem decembra 1941. imao je oko 6.500 ljudi, obuhvaćenih u 35 oružanih jedinica. Aprila 1942. njegove vojne snage cenile su se na oko 8.500 ljudi. Krajem 1942. četnici Pećanca prestali su da postoje kao posebne jedinice. Mihailović je otpisivao Pećanca kao saradnika neprijatelja, čoveka koji je kompromitovao četnički pokret. Ograđivanjem od Pećanca Mihailović je spasavao čast svojih jedinica kao antiokupatorskih.

Mihailović je velik značaj pridavao Bosni sa stanovišta „Srpstva", jednako kao i Nedić. No, Mihailović je dosta lakomisleno očekivao da se Bosna septembra 1941. oslobodi ustaša, njihovim zbacivanjem sa vlasti, slično Nediću koji je računao da će srpske srezove Bosne dobiti na osnovu nemačke saglasnosti. Mihailović je rano počeo upućivati svoje oficire u istočnu Bosnu (majora Jezdimira Dangića, kapetana Sergija Mihajlovića, majora Boška Todorovića i druge). Kao da se nije shvatalo da nema promena granica u korist srpskih snaga, pa bile one i vazalne, poput Nedićevih, sve dok Treći rajh smatra NDH svojim glavnim saveznikom u tom delu Balkana.[117] Za Mihailovića je akcija

[114] Isto, 66-68.
[115] J. Tomasevich, n.d., 166.
[116] Zbornik NOR, tom XIV, 1, 15-19.
[117] B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 183.

u Bosni i Hrvatskoj bila shvatana kao „samoodbrana", to jest davanje podrške ugroženim Srbima i „dirigovanje" tom borbom. Međutim, težište njegove akcije ostalo je u Srbiji, što se vidi i po centru koji je uspostavio na Ravnoj gori, umesto u planinama Bosne gde je kod Doboja doživeo vojni slom sa svojom armijom. Pojava partizanskih snaga u Srbiji i usvojena strategija zadržali su Mihailovića na obroncima Suvobora. Mada je jednu godinu proveo u Crnoj Gori, a polovinom 1942. sa svojim komandantima boravio južno od Avtovca u kuli Zimonjića, Draža Mihailović je ipak bio teritorijalno umrtvljen i usko lokalizovan. Nema njegovih pokreta ni prema jugu niti prema istoku Srbije.

Od kraja avgusta 1941. uspostavljali su se prvi dodiri između partizana i četnika. Već 25. avgusta 1941. bio je sačinjen sporazum komandanta Podrinjskog NOPO i komandanta Cerskog četničkog odreda kapetana Dragoslava Račića o zajedničkim borbama. Neprijateljski stav prema okupatoru zauzeli su krajem avgusta na Loznici potpukovnik Veselin Misita; aktivni su vojno-četnički odredi popa Vlade Zečevića i poručnika Ratka Martinovića u valjevskom kraju. Partizansko-četnički operativni štab za napad na Kraljevo sačinjavali su sa partizanske strane - Ratko Mitrović i Momčilo-Mole Radosavljević, a sa četničke - major Radoslav Đurić i kapetan Jovan Deroko.

Obrazovanje novih organa posebno je ozlojeđivalo četnike koji su smatrali da mesto starih organa vlasti ne treba stvarati nove.

Mihailović je u Struganiku (19. septembra) govorio o lojalnosti, da neće napadati partizane, ali naglašavajući da još nije vreme za borbu. Ulaženje četnika u borbu bilo je vezano za otklanjanje opasnosti da partizani svojom aktivnošću steknu prednost, a koju im snage koje su se izdavale za „legalne" nisu htele dopustiti. Suparničke snage su im bile tuđe i ideološki nesrodne. One su remetile celu početnu strategiju, a na drugoj strani pokretale, po svojoj prirodi, socijalno pitanje koje je moralo ostati zamrznuto za vreme rata. Kada su već ušli u borbu, onda je jesenji ustanak bio izraz delovanja dva pokreta bez uzajamnog poverenja. Mihailovićevi oficiri bili su u očima naroda kompromitovani aprilskim ratom i nisu smeli dozvoliti lukzus borbene apstinencije ako su uopšte želeli da održe moralni i politički ugled.

Četnici su, kao i kraljevska vlada u izbeglištvu, strahovali da se u uslovima okupacije ne jave socijalni nemiri, prevratničke težnje, nove društvene snage koje bi mogle da iskoriste rat za promenu društvenog sistema, pogotovu u vremenu kada je najveći broj aktivnih i rezervnih oficira čamio u zarobljeništvu. No, postoji i drugi pogled o ratnim zarobljenicima: da su oni boravkom u logorima bili pošteđeni i sačuvani uticaja sa strane, podvajanja, učešća u mogućim nemirima u zemlji.

Mihailovićeva pozicija je bila legitimna, pogotovu od časa kada je Dušan Simović preko Radio-Londona 15. novembra 1941. promovisao Mihailovića za komandanta „svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji". Mihailović je uspostavio „komandu jugoslovenske vojne sile

na okupiranoj teritorije Kraljevine Jugoslavije", izdajući 16. novembra 1941. Proglas Srbima, Hrvatima i Slovencima, kojim je stavljao do znanja da gd je kralj, na predlog „slobodne jugoslovenske vlade u Londonu", imenovao za Komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Jugoslavije. Time su svi naoružani pokreti u celoj državi bili stavljeni pod njegovu komandu i podređeni starešinama koje će on naimenovati. Jugoslavija nije više imala samo svog kralja i vladu sa simboličnim kontigentom vojske u inostranstvu već „i slobodnu državnu teritoriju sa slobodnim građanima".[118]

Preko Mihailovića obnovljeni su moć i uticaj srpske politike, koja je sada u zemlji mogla da računa na svoju oružanu silu i podizanje ugleda Jugoslavije delatnošću pokreta otpora koji se suprotstavlja Osovini. Cilj je bio osloboditi Otadžbinu, „povratiti čast našim zastavama" i poneti ih na krajnje granice Jugoslavije. Pri tom je trebalo sačuvati i društveni poredak. Borba protiv Nemaca mogla je biti uspešna samo ujedinjenim snagama, organizovana i vođena sa jednog mesta. Mihailović je pojedinačne akcije označavao kao „lakomisleno prolivanje dragocene krvi naroda koji već krvavi iz bezbroj rana. Sloga, jedinstvo i disciplina su danas najviša narodna dužnost i preduslov svake pobede". „Pojedinačni borbeni pokreti" pozvani su da se priključe „narodnoj vojsci". Mihailović je tražio od oficira, podoficira, vojnika i rodoljuba da se odazovu „kriku Otadžbine" i svim sredstvima potpomognu borbu i spremaju za „dan Vaskrsenja".[119]

Mihailović je u ime poštede srpskog naroda, promašenom strategijom oduzeo tom istom narodu mnogo više u budućnosti, a da nije uspeo da spreči ustaški genocid, žrtve u Srbiji, pa i žrtve građanskog rata koji je izbio. „Istrošio" je, sa emigrantskom vladom i njenim srpskim jezgrom, moralni i politički kapital 27. marta i poziciju neprijatelja Osovine iz vremena kada je Velikoj Britaniji bilo nakritičnije. Mihailovićeva strategija omogućila je da se kolaboracija četnika kao hipoteka prebaci na leđa srpskog naroda i narednih decenija sve do našeg vremena. Ličnost Mihailovića, bez obzira na sve njegove ljudske odlike, kako ga crtaju savremenici i saradnici (optimist, umerenost, ljubav prema Srbiji, mirnoća u dodiru s ljudima itd.) nije bila na nivou istorijskih potreba. Očigledno je da bi, bez obzira na mnoge prednosti koje je Tito imao u odnosu na Mihailovića - kakve su predviđanje događaja, snažna međunarodna tačka potpore, boljševizirani partijski aparat, odlučnost da ostvari ulogu revolucionarnog vođe, neograničena disciplina partijskih kadrova na bazi centralističkog načina rukovođenja, kritički pristup prema prošlosti, uspešno iskorišćavanje slepog antikomunizma Mihailovića, celovita ideologija, prodorna propaganda - ni njegovi izgledi na početku nisu bili mali, ako ne i veći. U pitanju je bio pokret sa prevagom profesionalnih oficira, oslonjen na legitimitet i borbenost srpske ustaničke mase. Ali, Mihailović nije prihvatio

Zbornik NOR, tom XIV, 1, 76-78.

U9) Isto, 77.

ofanzivnu strategiju, pokretljivost jedinica, pomeranje sedišta Vrhovne komande umesto „ukopanosti" na Ravnoj gori, ukoliko izuzmemo period generalovog boravka u Crnoj Gori i Hercegovini; pre svega, prihvatanje 1941. godine progonjenih Srba koje su ustaše zlikovački uništavali u ime NDH kao katoličke države na Balkanu u „poretku nove Evrope"; dinamičniju vojnu organizaciju koja bi razbila njenu teritorijalnu strukturu, diplomatski smisao u odnosima sa saveznicima, korišćenje „ruskog faktora" radi pariranja narodnooslobodilačkom pokretu, itd.

Četnički pokret je nasuprot sebi imao snažni, mladi, dobro organizovani i vođeni suparnički pokret, kome je bio nedorastao, vojnički, personalno i diplomatsko-politički, iako je od njega 1941. objektivno bio ili mogao biti daleko jači, da su ga vodili ljudi koji bi znali da spoje patriotsku dimenziju i nacionalnu ideologiju sa antifašizmom. Čak i da se uzme da je oseka borbi na tlu uže Srbije bila nužna u jesen 1941. zbog egzistencijalnog spasa srpskog naroda posle strahovitih masakra u Podrinju, Kragujevcu i Kraljevu, nemačka vojna sila 1943. nije bila snaga Vermahta iz 1941. godine, kada je niko nije mogao zaustaviti sem Crvena armija pod Moskvom u zimu 1941. godine. Borba Mihailovića na tlu NDH ne bi mogla izazivati reakcije saveznika, jer je ova Pavelićeva okupatorsko-klerikalna tvorevina bila u ratu sa antifašističkim savezom SSSR-a, SAD i Velike Britanije. Komunisti su antitezom nacionalističkim politikama - usmeravanjem borbe protiv okupatora dobili na svoju stranu snage koje su potencijalno pripadale četnicima, a na drugoj strani sprečili da se oslobodilački rat ne pretvori u strahoviti rat Srba i Hrvata do istrebljenja.

Za razliku od Mihailovića, Josip Broz se po izlasku iz Beograda na slobodnoj teritoriji pojavljuje pod nadimkom Tito, bez navođenja imena i prezimena. U zimu 1942. Kominterna je kritikovala KPJ što se Vrhovni štab koji je Tito simbolisao pojavljuje kao bezličan. Titovo ime i prezime nije bilo poznato ni partijskom članstvu, a kamoli širim narodnim slojevima. Prilikom razgovora Tita i Mihailovića u Struganiku, Mihailović je bio mišljenja da je u pitanju Rus. Dragiša Vasić, koji je prisustvovao razgovoru između Draže Mihailovića i Tita u Brajićima, smatra da je Tito krio svoje pravo ime da ne bi izazvao neprijateljstvo Srba koji su u Hrvatima gledali srpske krvnike zbog genocida u NDH. Po Dragiši Vasiću, Titov naglasak je bio više ruski nego hrvatski, iz čega je izvlačio zaključak da je on morao duže vremena provesti u SSSR-u. Kvislinška i nemačka propaganda širile su jedno vreme glasine da se na čelu partizanskih odreda nalazi Vladimir Lebedev, savetnik poslanstva SSSR-a u Beogradu. Tita je, prilikom izlaska na slobodnu teritoriju iz Beograda, polovinom septembra 1941, Aleksandar Ranković opomenuo da pred seljacima ne pokazuje da poznaje taj kraj, kako ne bi izazvao sumnje da se borio na neprijateljskoj strani u prvom svetskom ratu. Znači, takvo podozrenje moglo je postojati i na strani njegovih najbližih saradnika, naravno nezavisno od naglaska. Međutim,

oznaka „Tito" bila je izraz i predratne konspiracije, jer ni partijski sastav nije znao ko se nalazi na čelu Partije. U Crnoj Gori jedno vreme se govorilo da je na čelu Moša Pijade, a među interniranim u Italiji, naročito Crnogorcima, da je možda u pitanju i Milovan Đilas. Poznato je da bosanski partijski funkcioner Uglieša Danilović nije znao ko je generalni sekretar sa kojim se sastajao. [120] Tito je Kominterni objašnjavao svoju anonimnost time da čuva integritet svoje porodice u Zagrebu, ali to objašnjenje ne deluje ubedljivo. U emigraciji je za partizanskog vođu smatran ruski emigrant Fjodor Mahin. [121]

U prvoj, ustaničkoj fazi odredi su bili organizovani na teritorijalnom principu, ali su rano zapažene slabosti takve vojne organizacije. Zbog prikovanosti odreda za određene teritorije, oni su ostajali nepovezani i lišeni snažnije borbene moći, bez pokretljivosti i širih manevarskih mogućnosti. Prelomnu fazu u organizovanju vojske obeležilo je jugoslovensko savetovanje rukovodilaca narodnooslobodilačkih snaga u Stolicama 26-27. septembra 1941. godine, na kome je rešeno pitanje vojne strukture i organizacije, sistema komandovanja, načina mobilizacije; utvrđeni su jedinstveni nazivi vojnih i političkih organizacija, oznake u oružanoj sili naroda i pozdrav. Glavni štab je pretvoren u Vrhovni štab NOPOJ i odlučeno je da se u zemljama i pokrajinama Jugoslavije organizuju glavni štabovi kao rukovodstva partizanskih snaga. Četa (80-100 boraca) je trebalo da postane osnovna jedinica; tri do četiri čete činile su bataljon, a dva do četiri bataljona partizanski odred kao najveću partizansku jedinicu. Na savetovanju je zaključeno da se mogu formirati i veće vojne formacije, sastavljene od više odreda. Jedinstvenoj vojnoj organizaciji doprinosili su formulisanje jedinstvene partizanske zakletve, utvrđivanje partizanskog pozdrava, organizacija sanitetske službe, ishrane, vojne discipline.[122]

Savetovanju u Stolicama prethodilo je savetovanje koje je organizovao Glavni štab NOP odreda Srbije u Dulenima, 16. septembra 1941, za komandante i komesare partizanskih odreda zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja. Kao i mnogi događaji na tlu Srbije 1941, kojima je pre ili kasnije pečat davao Politbiro CK KPJ sa Josipom Brozom Titom, tako se i ovo savetovanje našlo u senci savetovanja u Stolicama, iako je ono anticipiralo i uopštilo iskustva dotadašnje borbe, koja će se uobličiti deset dana kasnije u Stolicama, na jugoslovenskom skupu. Savetovanje u Dulenima bilo je u funkciji pokrenute inicijative da se održi jugoslovensko savetovanje. Prisustvovali su svi članovi Glavnog štaba, pet komandanata odreda: 1. i 2. šumadijskog, kragujevačkog, kraljevačkog i čačanskog NOP odreda, dva komesara - užičkog i kragujevačkog odreda, komandiri beličke i paraćinske čete pomoravskog NOP odreda, sekretar OK KPJ za Kragujevac i instruktor PK

120) U. Danilović, Sjećanja, II, priredio Z. Antonić, Beograd, 1987.
121) Mahin je bio član KPJ od 1939. godine.
122) Bilten Vrhovnog štaba NOPOJ, br. 7 i 8.

KPJ za Srbiju.[123] Sprečeni su da učestvuju predstavnici posavskog, kosmajskog, požarevačkog, podrinjskog i valjevskog NOP odreda. Koča Popović nije učestvovao na savetovanju jer su Nemci već pokrenuli ofanzivu na Mačvu. Komandantu Valjevskog NOP odreda Zdravku Jovanoviću saopšteno je da ostane sa odredom, jer je pretila opasnost da Nemci iz Mačve i Posavine produže napad u pravcu Valjeva. Savetovanje je pripremano u velikoj konspiraciji i za njega je znao samo sekretar Okružnog komiteta Kragujevca Mijalko Todorović.[124]

Na samom savetovanju je zaključeno da partizanski odredi moraju prerasti u krupnije i čvršće vojne jedinice, povećati manevarsku sposobnost i osposobiti se za sadejstvo i na teritorijama drugih partizanskih odreda. Usled priliva novih boraca bila je prevaziđena i početna četna struktura partizanskih odreda, što je značilo da treba formirati bataljone. Krupnije akcije morale su se izvoditi saradnjom više partizanskih odreda. Jedno od ključnih pitanja je bilo na koji način najbrže sprovesti Titovu ideju o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji. '

Stvaranjem oružane sile u vidu partizanskih odreda i organa vlasti - narodnooslobodilačkih odbora (NOO) od jula 1941, komunisti su ispoljavali težnju za iskorišćavanjem narodnooslobodilačke borbe za društveni prevrat, nezavisno od svih kvalifikacija ovih odbora kao privremenih, neophodnih organa borbe protiv okupatora, organa naroda a ne komunističke partije. Njihovo osnivanje sukobljavalo je komuniste sa Kominternom, koja je suspendovala sve socijalne promene dok traje rat, a na drugoj strani sa četnicima koji su u njihovom stvaranju videli nameru da se odstrani „legalni poredak" i prigrabi vlast za račun tuđinske sile (SSSR-a). Delujući mimo direktive Kominterne, jugoslovenski komunisti su pokazivali određenu meru samostalnosti, ali su na drugoj strani isključivali modus vivendi sa drugom antiokupatorskom strujom u srpskom narodu. Za četnike su narodnooslobodilački odbori bili organi vlasti kojima se zamenjuju i ruše stari organi vlasti, a time od samog početka dovodi u pitanje unutrašnji kontinuitet Kraljevine Jugoslavije. NOO su na slobodnoj teritoriji faktički oduzimali vlast institucijama vlasti Kraljevine i vlasti uspostavljenoj i podržavanoj od strane okupatora, a na okupiranoj teritoriji ilegalni narodnooslobodilački odbori paralelno su delovali sa organima okupatorske vlasti. Stvaranjem narodnooslobodilačkih odbora došlo je do paralelizma tri vlasti na teritoriji Srbije i Jugoslavije: narodnooslobodilačkog pokreta,

123) Savetovanju su prisustvovali: Sreten Žujović, komandant Glavnog štaba, Rodoljub Čolaković, Filip Kljajić, Nikola Grulović, članovi Štaba, te Mijalko Todorović, sekretar OK KPJ za Kragujevac, Milan Blagojević, komandant 1. Šumadijskog NOP odreda, Radisav Raja Nedeljković, komandant Kragujevačkog NOP odreda, Pavle Jakšić, komandant Kraljevačkog NOP odreda, Vladimir Dedijer (na savetovanju postavljen za komesara Kragujevačkog NOP odreda), Svetislav Stefanović, instruktor KP za Srbiju pri Okružnom komitetu KPJ za Kragujevac, Momčilo Radosavljević Mole, komandant Čačanskog NOP odreda, Milinko Kušić, politički komesar Užičkog NOP odreda, Andra Đorđević, komandant Drugog šumadijskog NOP odreda, Ljubiša Urošević, komandir Beličke čete Pomoravskog NOP odreda.

124) Savetovanje u Dulenu 1941, Kragujevac, 1988, 34-35.

125> Isto, 6-7.

starog centra vlasti u emigraciji, čije je interese izražavao pokret Mihailovića, te okupatorske i kolaboracionističke. Imenovanjem narodnooslobodilačkog odbora u Kolašinu, 19. jula 1941, izborom Narodnog odbora oslobođenja sreza beranskog, 21. jula, te Sreskog NO odbora u Andrijevici, istog dana, stvarala se nova vlast ukidanjem stare. Dekret kojim se osniva sreski odbor u Krupnju nakon oslobođenja varoši septembra 1941. izričit je u stavu da se stara vlast ukida. ' Sreski odbor u Beranama stvara se nasuprot volji predstavnika Kraljevine Jugoslavije, koji su smatrali da nema potrebe za novim organom vlasti kada postoji sresko načelstvo.[127]' Prvi „narodni komiteti" stvoreni su u Srbiji još krajem jula 1941. godine. Na tlu Užičke republike izgradiće se mreža narodnooslobodilačkih odbora: u Krupnju, Cajetini, Kosjeriću, Arilju, Bajinoj Basti, Užicu, Čačku. Gradski narodnooslobodilački odbor u Užicu izabran je 7. oktobra 1941. godine. Njegov program bio je sadržan u tri reči: „Sloboda, hieb, ogrev". Početkom oktobra u Valjevu je konstituisan Okružni narodnooslobodilački odbor, iako grad nije bio oslobođen. Narodnooslobodilački odbori stvaraju se u Mačvi, oko Beograda, u Šumadiji, Pomoravlju. Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju imenovanje 17. novembra 1941, s Dragojlom Dudićem kao predsednikom i Petrom Stambolićem kao sekretarom.[128]'

Oslobođena teritorija istočne Srbije posle „Užičke republike" bila je najveća slobodna teritorija u Srbiji. Obuhvatala je prostor u slivovima Peka, Mlave, Porečke reke, delova Podunavlja i Pomoravlja sa Resavom. Početkom septembra 1941. u Salašu je imenovan Narodnooslobodilački odred za krajinski (salaški) srez.[1] '

Na slobodnu teritoriju zapadne Srbije stizali su kadrovi iz Beograda i drugih gradova. Josip Broz je polovinom oktobra zatražio da se preko Posavskog odreda organizuje prebacivanje partijskih i kadrova SKOJ-a u unutrašnjost Srbije, naročito onih koji su bili kompromitovani. U Beogradu je trebalo da ostane Mesni komitet, sastavljen od nekompromitovanih kadrova.[130]' —

Nesigurna partizansko-četnička saradnja, zasnovana od prvog dana na nepoverenju, sve se više izrođavala u niz incidentalnih situacija i sukoba, koji su postajali skoro svakodnevna pojava. Izbijali su prilikom posedanja pojedinih mesta, načina mobilizacije, simbola i amblema, podele plena, dodeljivanje pušaka i municije iz užičke fabrike oružja, četničke zaštite saradnika okupatora (pripadnika formacija Nedića, Pećanca, Ljotića), zatvaranja istaknutih boraca jedne ili druge strane, sukobljavanja partizanskih i četničkih jedinica (oko Kosjerića, Požege,

126) D. Dudić, Dnevnik 1941, Beograd, 1945, 136.

127) Istorijski arhiv SR Crne Gore, Titograd, br. 7743-VIII, 1-5 (41), Zapisnik skupštine delegata za izbor odbora održane 21. jula 1941 - U okviru Vojno-sudske sekcije kopiranje sovjetski organ bezbednosti (ČEKA), ali su preovlađivale jugoslovenske oznake (trobojka itd.).

128) Tito ga naziva „Centralni^ odbor za čitavu oslobođenu teritoriju" - Vrhovni štab NOPOJ (Tito), br. 136 - Štabu Komande Južnog fronta, muzej Titovo Užice.

129) J. Marjanović, n.d., 159.

130) Zbornik NOR, tom I, knj. 20, dok 25.

Arilja, Ivanjice). Mihailović je lično vodio napad jedne svoje jedinice na partizane u selu Planinici krajem avgusta 1941. godine.[131] Zarobljene partizane četnici su predavali Nemcima (kod Mionice, u selu Sitarice itd.). U Slovcu je četničkom vojvodi Jovanu Škavoviću Škavi predato 365 zarobljenih partizana sabranih na Ravnoj gori, s tim što ih je on izručio Nemcima, koji su ih streljali na Krušiku, u Valjevu, 27. novembra 1941. godine.[132]

Kako se ustanak u septembru širio, ugrožavao saobraćaj, sve više se osećao i u pograničnom predelu NDH, u Mačvi i Podrinju, nadomak Sremu, nemački vojni faktori nisu oklevali. Vrhovna komanda Vermahta udovoljila je zahtevu feldmaršala Lista 14. septembra 1941. godine, donoseći odluku da se iz Francuske u Srbiju uputi 342. divizija. S ojačanim 125. pešadijskim pukom, dopremljenim iz Grčke, 342. divizija trebalo je da očisti luk Sava - Drina, gde se, po Nemcima, nalazilo najjače ustaničko žarište. To nemačko shvatanje delio je i ustaški „vojskovođa", maršal Slavko Kvaternik.[133]

Srbi su ponovo ozlojedili Hitlera pokretanjem ustanka i stvaranjem najveće i jedine slobodne teritorije u okupiranoj Evropi. Naredba za ugušenje ustanka potekla je sa najvišeg mesta Trećeg rajha. Izričit zahtev za ugušenje ustanka Hitler je dao 16. septembra 1941, a jedinstvena komanda poverena je komandantu 18. armijskog korpusa, generalu Francu Bemeu. Borbe su se vodile na terenima na kojima su vođene i najteže i najslavnije bitke u prvom svetskom ratu. Sam napad na ustanike iz Srema zasnivao se na iskustvu iz prvog svetskog rata. Na granici prema Drini postavljena je jedna nemačka posadna divizija iz NDH i ustaše, a na Savi mađarska ratna rečna flotila.

Napad 342. divizije započeo je 28. septembra 1941. godine. Nemačkim jedinicama pružen je jednomesečni otpor. Dovlačenje operativnih divizija sa drugih okupiranih teritorija (Francuske i Grčke) ili drugih frontova (Istočnog) bilo je neophodno za savlađivanje ustanka. U okupiranoj Evropi onog vremena jedinstvene su pojave angažovanja tolike vojne sile, po naređenjima najviših državnih i vojnih instanci, kao u Crnoj Gori za ugušivanje 13-julskog ustanka i u Srbiji za slamanje tzv. Užičke republike u jesen 1941. godine. U završnim borbama krajem oktobra 1941, na prostoru Jagodina - Kruševac - Paraćin počelo je iskrcavanje druge - 113. pešadijske divizije, dovedene sa Istočnog fronta. Nemačka protivustanička akcija septembra - novembra 1941. u zapadnoj Srbiji i Sumadiji praticala je u znaku primenjivanja masovnih represalija protiv stanovništva slobodne teritorije. Nemačke vojne jedinice imale su karakter kaznenih ekspedicija. Tog oktobra izgledalo je da su Nemci odlučili da zatru srpski narod. Pretilo se da će se Nemci povući iz Beograda i onda ga uništiti bombardovanjem iz vazduha i

131) V. Glišić, n.d., 113.
132) Isto, 207.
133) Zbornik NOR, tom XIV, 2, 1.016; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 235.

artiljerije. Iznurene jedinice odbrane, pri tom istrošene u nametnutom građanskom ratu, našle su se krajem novembra pred poslednjim nemačkim udarom.

Ustanak na jugu Srbije je kasnio, dobrim delom zbog uticaja četnika Koste Pećanca. Sama oblast imala je dvojaki strateški značaj za okupatora: saobraćajnice, koja je povezivala Beograd sa Solunom, demarkacione linije i blizine bugarske granice. Najjača ustanička baza u dolini Toplice nalazila se na Pasjači, Malom Jastrepcu i Vidojevici. Prokuplje, je privremeno oslobođeno 9. oktobra, a novembra iste godine Lebane, Lece i Medveđe, čime se već zaokruživala slobodna teritorija, sa težnjom da se širi prema Vranju i Kruševcu. Sukob topličkih partizana sa četnicima na Pasjači novembra 1941. označio je konačan razlaz ove dve struje. Sukob u zapadnoj Srbiji nije mogao da ne izazove razlaz i u drugim krajevima Srbije. Na levoj strani Južne Morave došlo je do masovnog ustanka krajem 1941. godine. Dok je ustanak u zapadnoj Srbiji bio razbijen, na jugu je tek buknuo. Jug Srbije nastavio je partizansku borbu, obezbeđujući njen kontinuitet sve do 1943-1944. godine i konačnog oslobođenja Srbije. Dejstva Topličkog, Rasinskog i Jablaničkog odreda su objedinjena. Kukavički partizanski odred krajem 1941. brojao je oko 400 boraca. Jablanički odred povezivao je prostor između Kukavičkog i Topličkog odreda sa bazom na planini Radan. Vranjski partizanski odred nastojao je da utiče na širenje ustanka u Makedoniji, ali je rano razbijen od bugarskih snaga. Stvorena je slobodna teritorija, koja će se u uslovima partizanskog ratovanja odreda na jugu sa Bugarima, četnicima i Nedićevom žandarmerijom manje-više održavati kao trajna, sa ovim ili onim sužavanjima ili proširivanjima. Na desnoj obali Južne Morave bili su oslobođeni regioni Zaplanja, Babičke gore i Kruševice, a na levoj obali čitav prostor od Jastrepca do Kukavice, sa uporištima na Jastrepcu, Pasjači, Radanu i Kukavici. U tom prostoru delovalo je pet partizanskih odreda, usmerenih na saobraćajnice u dolinama Morave, Nišave i Toplice. Partija je imala preovlađujući uticaj na razvoj borbe, na političku liniju i sastav rukovodećih kadrova. Pod udar je došao ugledni prvoborac Ratko Pavlović, prihvaćen od naroda, ličnost koja je stekla veliki autoritet, upozoravajući na njegove ranije „greške - frakcionaštvo, intelektualštinu i nedovoljnu povezanost s Partijom",[134] što je u sektarističkoj organizaciji KPJ bilo ravno smrtnoj presudi.

Između zapadne Srbije i Šumadije i oblasti na istoku i jugu Srbije nije došlo do saradnje i usaglašenosti operacija avgusta i septembra

134) D. Petrović piše o „političkim grupicama", u gradovima istočne Srbije, pretežno sastavljenim od mladih intelektualaca, koji su bili nezadovoljni politikom Kominterne i sovjetskog rukovodstva. Iznad svega su isticali ideju svetske revolucije. Nezadovoljstvo je jačalo sa zaključenjem sovjetsko-nemačkog pakta 1939. godine. Komunisti su radili na izolaciji trockističkih kružoka. U jednoj od prvih akcija Boljevačkog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda uhvaćen je najpoznatiji „trockist" u Zaječaru (inače student iz Crne Gore), Vasa Pejović. U Biltenu Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 18. septembra 1941. o njemu se govori kao „poznatom trockističkom banditu i špijunu policijskom kojemu će suditi tribunal". - D. Petrović, Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1944, Beograd, 1983, 64-65.

1941. godine, a ni kasnije. Ustanak na istoku Srbije razvijao se u oblasti strateški više nego značajnoj za Nemce zbog imperativa zaštite dunavskog puta i eksploatacije bakra u Boru. U boljevačkom srezu dejstvovao je Boljevački odred, a u knjaževačkom kraju Zaglavsko-timočki odred. Između Timoka i Deli-Jovana nalazio se prostor delovanja Krajinskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. U predelu Zvižda, Kučaja i Majdanpeka delovali su partizanski odredi: Ujevački, Majdanpečki, Zviški NOP i Krajinski NOP. Na tom području javili su se i četnički odredi, sa kojima su partizanske snage sarađivale na osnovu prethodno postignutog sporazuma. Četnici su sa partizanima učestvovali u zauzimanju Velikog Gradišta 20. septembra 1941. godine. Napadom partizana na četnike, zbog kršenja dogovora, jedno vreme je potisnut četnički uticaj u Poreču, Zviždu i Krajini. Ujevački četnički odred nastavio je sa svojim aktivnostima u gornjem Peku, Poreču, Zviždu i Braničevu, ulazeći u sukobe sa Nemcima i Pećančevim četnicima. Četničke snage u Gornjaku podržavale su Dražu Mihailovića.[135]

Za vreme ustaničke plime na istoku Srbije stvorena je slobodna teritorija, sa centrom u Kučevu i Majdanpeku, u slivovima Peka, Mlave, Porečke reke, delova Podunavlja i Pomoravlja sa Resavom. Na teritoriji aleksinačkog, ražanjskog, sokobanjskog, svrljiškog i dela niškog sreza dejstvovao je avgusta i u prvoj polovini septembra 1941. Ozrenski NOP odred, iz kojega je nastao Svrljiški odred, kasnije nazvan Nišavski partizanski odred. [36]

Ustanak na istoku Srbije imao je neke osobenosti koje ga razlikuju od ustanka u zapadnoj Srbiji. Izbio je, prvo, nešto kasnije nego u zapadnoj Srbiji; drugo, sporije se razvijao, u poređenju sa prostorom između Drine i Morave, i treće, ustanički talas je presečen oštrom okupatorskom protivakcijom da se osigura plovidba Dunavom i nesmetan rad u Borskom rudniku. Na narod je porazno delovalo razbijanje Ozrenskog NOP odreda u sukobu sa Nedićevom žandarmerijom 27. novembra 1941. godine. Ostaci razbijenih odreda bili su prepušteni sami sebi pred nastupajuću zimu, izloženi stalnim progonima kolaboracionističkih snaga. Pod pritiskom Nemaca i njihovih saradnika, partizanske snage su krajem oktobra 1941. u istočnoj Srbiji svedene na Knjaževačko-boljevački odred. Sa uporištem u Gornjaku, produžile su da se održavaju Mihailovićeve četničke snage. Za Mihailovića je ova oblast imala poseban značaj zbog blizine bugarske granice. Četnički vođa je celu Srbiju pokrio svojim oficirima i komandnim centrima. Mihailović je već avgusta 1941. ustanovio funkciju komandanta istočne Srbije, za koju je imenovao majora Velimira Piletića, a za načelnika štaba kapetana I klase Sinišu Ocokoljića Pazarca.[137]

135) Isto, 77.
136j Isto, 80-1. J
137) Major Velimir Piletić je organizator četničkog pokreta u Homolju, a od *1941.* komandant Krajinskog četničkog korpusa. Siniša Ocokoljić (pojavljuje se u dokumentima kao Siniša Pazarac), kapetan I klase, od 1942. komandant Mlavskog četničkog korpusa - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 151.

Albanska kolaboracija i srpski egzodus

S albanskim separatizmom, izdajom i napadima iz zaseda Kosovska divizija srela se već za vreme aprilskog rata. Albanci su 10. aprila 1941. opljačkali skladišta vojske u Prizrenu i domove naseljenika u blizini grada. Pobunjeničke grupe napadale su jedinice i delove Metohijskih trupa, a u đakovačkom srezu popaljene su kuće naseljenika. Ugrožene jedinice Kosovske divizije branile su se od napada uzimanjem talaca iz redova albanskog stanovništva i uzvratnom paljevinom albanskih kuća, 14. aprila 1941, u selima Beču, Grgocu, Radoniću, Janošu, pa i ubijanjem pobunjenika.[138] Od aprila do jula 1941. bila je popaljena većina naseljeničkih sela u Metohiji i Drenici, sem Vitomirice i Dobruše, spaljene tek u jesen 1941. godine.

Albansko raspoloženje izraženo je u manifestacijama protiv Jugoslavije, Srbije i Jugoslovenske vojske 14. aprila u Prizrenu, Đakovici, Peći. Đakovački predsednik opštine, Sulejman Kriezíu, organizovao je delegaciju za doček Nemaca. Albanci su u Peći napali kasarnu Jugoslovenske vojske, gde su dočekani plotunima, ali je nemačka jedinica iz Kosovske Mitrovice dokrajčila otpor vojnika. Mada istoričari Albanci smatraju da ne treba identifikovati ove pobunjenike sa albanskim narodom, jer se radilo o begovima i barjaktarima, nazivajući ih „petom kolonom", „fašistima", „buržoaskim elementima" itd., činjenički je nesumnjivo da su one bile opšte, masovne i antijugoslovenske po duhu. Vođe demonstracija podsticale su Albance na antijugoslovenske akte, progon naseljenika, pljačku i paljevine, pojave koje su dobile masovan karakter.[139]

Prve okupacione trupe u južnoj Srbiji (Niš, Kuršumlija, Kosovska Mitrovica i Leskovac) bile su jedinice 294. pešadijske divizije, koju je maja 1941. zamenila 717. pešadijska divizija iz Austrije, koja je posela područje Kosovska Mitrovica - Raška - NčTvi Pazar. Kosovska Mitrovica postala je sedište Krajskomandanture (838) podređene Feldkomandanturi u Nišu, a od januara 1942. Feldkomandanturi u Vrnjačkoj banji. General Eberhard, komandant 60. nemačke divizije, koja je ušla u Kosovsku Mitrovicu, sklopio je sa albanskim predstavnicima sporazum o stvaranju „Male Albanije", kao protivteže potencijalnoj italijanskoj „Velikoj Albaniji".[140] Mada je sporazum zaključen radi obuzdavanja mogućih italijanskih zahteva, proglašen je privatnim aktom i poništen na intervenciju Feliksa Benderà, predstavnika nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu. Poništavanje je imalo važnost samo na

138) Ali Hadri (Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945, Beograd, 1973, 85) navodeći ove podatke nastoji tumačenjem i objašnjenjima da opravda i legalizuje pobunu zbog „ropskog položaja" Albanaca u Kraljevini Jugoslaviji i uzvraćanje napadnutih oficira i vojnika prikaže kao odmazdu.

Ali Hadri n.d., 87.

S albanske strane prisustvovali su: predstavnik Kosovske Mitrovice - Džafer Deva, Sjenice - Omer Čini, Novog Pazara - Aćif Hadži, Vučitrna - Jahja Hadži Džemali, Prištine - Ilijaz Hadži Džemali, Podujeva - Šaćir Halili, Drenice - Jusuf Gradića, Istoka - Sadik Rama i Peći - Sejfedein Begoli.

relaciji dve sile - saveznice, Nemačke i Italije, protivurečnih interesa, ali ne i za Srbiju kao vojno okupiranu prostoriju. Kosovskomitrovački okrug ušao je u sastav okupirane Srbije, ali sa zadržavanjem snažnog uticaja albanskih kvislinga, koji nisu prestajali da rade na uključivanju okruga u sastav „Velike Albanije".

Savet komesara je avgusta 1941. regulisao upravno uređenje Kosovskomitrovačkog okruga kao dela Drinske banovine, sa srezovima Novi Pazar, Kosovska Mitrovica, Vučitrn i Podujevo. Prvi načelnik okruga Kosovska Mitrovica bio je albanske narodnosti (Ibrahim Ljutviu), kao i rukovodioci uprave u srezovima u njegovom sastavu, sem studeničkog sa centrom u Raškoj. Načelnik je nadležan za sva pitanja koja su se raspravljala u ovom okrugu, a ticala su se Albanaca, i to u svojstvu pomoćnika bana Drinske banovine. Kosovskom žandarmerijom od 1.000 ljudi, kojoj su se pridruživali albanski dobrovoljci, komandovao je kapetan Bajazit Boletini, dok su dobrovoljcima rukovodili seoski glavari. Zandarmi su nosili posebnu uniformu sa grbom Skenderbega.[141]' Tri Albanca - Ali Draga, vođa albanske narodonosne grupe, Ibrahim Ljutvi, okružni načelnik i Bajazit Boletini, komandant žandarmerijske regimente - vodili su glavnu reč u Kosovskomitrovačkom okrugu među Albancima.

Mada je Kosovo podeljeno na tri okupacione zone, najveći deo dobila je Italija, koja je svoj deo oblasti anektirala Albaniji ukazom kralja Viktora Emanuela III i kraljevskog namesnika Albanije od 12. avgusta 1941. godine. Istim ukazom stvoreni su osnovi „Velike Albanije", kojoj je pripala i zapadna Makedonija s Debrom, Strugom, Kičevom, Gostivarom i delom Prespe. Velika Albanija je 1941. podeljena na 14 prefektura, od kojih su četiri bile kosovske (ili, kako se govorilo, „oslobođenih krajeva"). U sastav Velike Albanije ušla je celokupna površina Kosova pod italijanskom okupacijom, koja je zahvatala površinu od 8.900 km^2 (sa plavskim, rožajskim i tutinskim krajem), na kojoj je živelo 560.000 stanovnika. Izvedeno razgraničenje nije zadovoljavalo Bugarsku, koja je pretendovala na oblasti Makedonije sve do Ohrida, koji je smatran „bugarskim svetilištem". Za bugarske okupatore pogotovu je bila neprihvatljiva činjenica da se Italija nalazila na samom domaku Skoplja. Na albanski državni praznik, 28. novembra 1941, Albanci su u Skoplju organizovali demonstracije, zahtevajući da se grad priključi Velikoj Albaniji.

Izvršenom podelom nije bila zadovoljna ni vlast u Srbiji, ali je degradirani kvislinški režim bio prinuđen da se pomiri sa svršenim činom. Privilegovanjem Albanaca nisu bili zadovoljni ni malobrojni crnogorski separatisti, čiji je uticaj posle 13-julskog ustanka sasvim opao.

Albanski separatisti na Kosovu i Metohiji ostvarili su 1941. stari san o Velikoj Albaniji, živ još od Berlinskog kongresa i obrazovanja Prve prizrenske lige, zasnivajući svoju politiku na silama Osovine koje

141) A VII, K. - 738, F. 1, dok. 3.

su im omogućile da se u „novom poredku" izraze kao novi subjekt balkanske konstelacije. Kao da je na pomolu bila velika, etnički čista Albanija, sa četiri bivša turska vilajeta: janjinskim, skadarskim, bitoljskim i kosovskim, svođenjem granica Crne Gore na granice pre Berlinskog kongresa, što znači uzimanje Plava i Gusinja, Rožaja, Tuzia i Ulcinja. Među najglasnijim i najuticajnijim zagovornicima ove konstrukcije Velike Albanije, koju je trebalo stvoriti na račun srpskog i grčkog naroda, Makedonaca i Crnogoraca, isticao se Mustafa Kruja, albanski nacionalist, kvisling i predsednik vlade Velike Albanije, sa katoličkim sveštenstvom koje je sledilo italijansku politiku prodora na Balkan na račun rušenja međuratnog sistema međunarodnih odnosa i glavnih albanskih protivnika - Srba. Italija je glorifikovana kao pobednica, oslobodilac albanskog naroda i tvorac Velike Albanije. Među starim protagonistima antijugoslovenske i antisrpske politike prednjačili su članovi Kosovskog komiteta, koji su se obreli na Kosovu neposredno posle aprilskog vojnog poraza Kraljevine Jugoslavije. Bedri Pejani je sa 60 Albanaca tražio da se i Kosovskomitrovački okrug priključi Albaniji. Na istom zahtevu istrajavao je i Albanski narodni savez, kojim je rukovodio Ali Draga, sin Ferada Drage.[142]

Prilikom razgraničenja između Nemaca i Italijana, Nemci su obezbeđivali svoje ekonomske i strateške ciljeve. Pretenzije slabijeg saveznika, Italije, nisu se otvoreno izražavale, ali se protivrečnosti interesa sagledavaju preko posrednih intervencija, zahteva drugih subjekata koji su bili korišćeni ili podstrekavani da pokrenu inicijativu za izmenu granice, pre svega albanskih nacionalista. Italijani su želeli što dublji prodor na Balkan, s prisvajanjem ekonomskih izvora (Trepča, na primer), dok su Nemci nastojali da se domognu nalazišta hromne rude i magnezita na Kosovu. Već pominjani memorandum Milana Aćimovića bio je, nezavisno od nacionalnih motiva sprskog kolaboracioniste, da se Srbiji priključi oblast puna srpskih srednjevekovnih spomenika, koja je potsećala na staru slavu i veličinu carstva, napinjući prsa svakog Srbina, pa i radi spasavanja srpskog življa od albanskog progona, zlostavljanja i terora, u suštini u funkciji nemačke politike da se kontrola Trećeg rajha rasprostre na sve sirovinske izvore. Međutim, Nemci su imali i drugu, realniju politiku sa stanovišta svog interesa: da podržavaju Albance u Kosovskomitrovačkom okrugu kako bi lakše eksploatisali Trepču, a pitanje granica uostalom nije bilo konačno i moglo je pričekati na završetak rata i pobedu Trećeg rajha. Bilo je važno da se olovo i cink u toku rata koriste za potrebe Nemačke. Što se tiče albanskih nacionalista, oni su u realizaciji svoje osnovne ideje, Velike Albanije, mogli računati i na jednu i na drugu silu Osovine. Razlike su se ogledale samo u tome što su jedni ovu nacionalističku tvorevinu na račun drugih naroda gledali pod protektoratom Italije, a drugi pod protektoratom Nemačke. Posle kapitulacije Italije ulogu albanskog zaštitnika i saveznika preuzela je Hitlerova Nemačka.

142) A. Hadri, n.d., 95.

Srpski narod na Kosovu i Metohiji prvog dana ropstva i okupacije suočio se sa snažnim nacionalnim pritiskom albanske većine, obuzete shvatanjem da je vojni poraz Kraljevine Jugoslavije i dolazak okupatora označio nacionalno oslobođenje albanskog življa. Italijanski okupator proklamovao je nacionalna prava Albanaca, koja su im bila uskraćena u Kraljevini Jugoslaviji, pre svega dozvolio je pravo na nošenje albanske zastave, pravo na albanski jezik u javnoj i službenoj komunikaciji, škole na albanskom jeziku. Padom Jugoslavije pala je i srpska strahovlada u viđenju Albanaca, koja nije prihvatana od oslobađanja Kosova i Metohije u balkanskom ratu 1912. godine. Albanski ustanak 1913. protiv srpske vlasti označio je početak albanskih buna protiv srpske, odnosno jugoslovenske vlasti, koje se redaju: 1919-1920, kada se na albansko-jugoslovenskoj granici vodio pravi rat, 1941, i na kraju rata, 1944-1945, što je bio izraz postupnog sazrevanja albanske nacionalne svesti od Berlinskog kongresa i formiranja Prve prizrenske lige. Kraljevina SHS, odnosno Jugoslavija, uspevala je da ostvaruje svoj uticaj na Kosovu i Metohiji preko administrativne, žandarmerijske i vojne vlasti, putem kolonizacije Srba i Crnogoraca, ali i političkim sredstvima, saradnjom vladajuće Radikalne stranke sa albanskim stranačkim grupacijama (Džemijet), ili vezama sa uticajnim predstavnicima albanske zemljišne aristokratije. Albanski glavari i malobrojna inteligencija shvatili su aprilski poraz Kraljevine Jugoslavije kao pretpostavku svog konačnog nacionalnog oslobođenja, pod zastavom Osovine i u okviru Velike Albanije, kao etnički čiste države albanskog naroda, koja predstavlja novi subjekt na Balkanu i u okviru „novog poretka".

Mržnju koju su Albanci osećali prema Srbima, podsticali su okupatori. Albanski glavarski sloj, sa hodžama i poslovnim ljudima, intelegencijom, stavili su se u celini na strani okupatora. Albanska kolaboracija je najmasovnija kolaboracija na tlu Jugoslavije, jer je obuhvatala najveći deo stanovništva. Zaostalost albanskog stanovništva, koje je vekovima živelo u duhu Zakonika Leke Dukađina, nepismenost sa verskom zatucanošću, sprečavalo je pre rata KPJ da ostvari uticaj među albanskim življem, iako je podvrgavala kritici režim tzv. velikosrpske hegemonije, Kraljevinu i njen sistem, izjašnjavala se za nacionalnu ravnopravnost Arnauta, organizaciono izdvojila oblasno partijsko rukovodstvo iz sastava KPJ za Crnu Goru, istupala sa internacionalističkim idejama i programom socijalno-kulturne emancipacije. Komunistički prvaci sa Kosmeta su čak 1940. kritikovali kolonistički element na Kosmetu kao osnov vlasti režima,[143]' čime su uveliko podsticali albansku

143) Miladin Popović: „... Kolonisti su stub hegemonije". - Metodije Šatorov Šarlo: „... Referent ima šovinistički stav. Ne možemo ići makedonskom seljaku i da mu kažemo da su kolonisti braća makedonskog seljaka. Jer generali, žandari, špijuni nisu braća. Ako bi išli za savez s kolonistima, oni bi lopatom. Bilo je oko 10.000 familija sa oko 70.000 hektara. Svi su oni ugnjetači makedonskog naroda i s njima ne možemo imati dobre odnose. U Bijeloj Rusiji su svi kolonisti bili uhapšeni i zemlja (im) oduzeta. To moramo i mi učiniti. Ko poznaje psihologiju makedonskog seljaka zna da se on bori za krvavu osvetu nad kolonistima". - Izvori za istoriju SKJ, Kongresi, zemaljske konferencije, plenumi CK KPJ - SKJ, Peta Zemaljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940), tom I, knj. 10, Beograd, 1980, 210, 213.

politiku stvaranja etnički čistog Kosova. Albanska sela su nakon okupacije bila potpuno zatvorena za uticaj antiokupatorskih ideja. Tokom rata ona su bila pretvorena u prave male tvrđave, kojima nisu smeli prići ni malobrojni komunisti albanskog porekla.

Antijugoslovensku i antisrpsku politiku faktički su nosili i albanski komunisti, koji su se na Kosovu našli posle aprilskog vojnog poraza Jugoslavije, sa Fadiljom Hodžom i drugim albanskim komunistima. Pristigli iz Skadra i Tirane, oni su rano pokazali rezerve prema jugoslovenskim oznakama KPJ.[144)]

Podela Kosova i Metohije između tri okupatora 1941. godine - Nemaca, koji su poseli Kosovsku Mitrovicu i Trepču, Italijana, koji su uzeli najveći deo Kosova sa Metohijom, te Bugara, koji su okupirali Siriničku župu sa kosovskim Pomoravljem - uticala je i na poremećaje u partijskoj organizaciji ove oblasti. Komunisti, uglavnom iz redova Crnogoraca i srpskog domorodačkog stanovništva i naseljenika, imali su svoje organizacije u Metohiji i Kosovskoj Mitro vici, dok je Kosovo (Priština, Uroševac, Kačanik i Gnjilane) bilo sve do kraja 1941. bez partijskih ćelija, organizacija SKOJ-a i mesnih partijskih rukovodstava. Komunistička tvrđava je bila Peć, sa Okružnim komitetom; partijska organizacija je za sobom imala oslon na Crnu Goru, s jedne strane, a s druge na snažna kolonistička uporišta u Vitomirici i drugim naseljeničkim selima. Okružni partijski centar mogao se osloniti i na mesne partijske komitete u Prizrenu, Đakovici, Peći i Mitrovici. No ova partijska organizacija nije se ni osećala među Albancima, jer je uoči rata od 200 kosovsko-metohijskih komunista samo 20 bilo albanske narodnosti. Nacionalizam Albanaca isključivao je proširivanje članstva KPJ Albancima, iako se radilo o organizaciji internacionalističkog karaktera, čiji je programski pristup nacionalnom pitanju bio sasvim suprotan vladajućem programu i politici. Samim tim, što je u pitanju bila jugoslovenska organizacija, a u njoj zastupljeni samo Srbi i Crnogorci, ona za Albance nije bila prihvatljiva. Tako će ostati sve do kraja rata, sa izvesnim promenama posle kapitulacije Italije, ali i tada najvećim delom u zapadnoj Makedoniji.

Na granicama Kosova prema Srbiji dolazilo je i do stalnih okršaja albanske milicije (vulnetara) i četnika Koste Milovanovića Pećanca koji su sprečavali albanske upade na jug Srbije.

Pripreme za borbu poticale su od komunista, Srba i Crnogoraca, koji su jula 1941. obrazovali Vojni komitet, koji su sačinjavali: Boris Vukmirović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, Mitar Radusinović i Pavle Brajović. Jedina velika, mada nedovršena akcija, bez trajnijih posledica po rudnik Trepču, bila je diverzija na žičaru u Trepči koju je 30. jula izvela rudarska diverzantska grupa. Pripadnici grupe su posle akcije postali jezgro Kopaoničkog partizanskog odreda, formi-

144) Prema nazivu KPJ (zbog Jugoslavije), jugoslovenske trobojke i drugih jugoslovenskih znamenja.

ranog 7. avgusta 1941. godine.[145] Od tada pa do jeseni 1944. na tlu Kosova i Metohije nije bilo borbi većih razmera. Pozadinske jedinice živele su u moru albanske kolaboracije. Postojanje Velike Albanije i ostvarena etnička integracija bili su oni glavni kameni spoticanja u pokretanju borbe protiv okupatora i albanske kolaboracije. Povedeni nacionalnim imperativom, Albanci su sledili politiku svojih glavara. Domorodačkom i naseljeničkom stanovništvu u datim uslovima nije preostajalo ništa drugo sem da se orijentiše na stvaranje pozadinskih jedinica kao svoje samoodbrane. Metohijski narodnooslobodilački partizanski odred imao je oktobra 1941. oko 780 boraca sa 380 pušaka, sa pet bataljona pozadinskog tipa. Komandant odreda bio je Petar Brajović, a politički komesar Boris Vukmirović. Oktobra iste godine formiran je Kosovski narodnooslobodilački partizanski odred kod Prištine. Organizacija samoodbrane zasnovana je na teritorijalnom principu (vojni komiteti, desetine, pozadinski odredi). Organizacije narodnooslobodilačkog fonda radile su na prikupljanju materijalne pomoći i obaveštenja; na propagandi za narodnooslobodilački pokret. Prvi takvi odbori javili su se krajem 1941. u Peći, Vitomirici, Kosovskoj Mitrovici.

Komunisti nisu uspeli da pokrenu Albance na narodnooslobodilačku borbu, ali su organizovali Srbe i Crnogorce. Iskorišćena je forma pozadinskih jedinica, dobro naoružanih i vojno obučenih. Iz jednog kasnijeg izveštaja (25. oktobra 1942) Bora Vukmirovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ Kosmeta, vidi se da je u Uroševcu bilo 1.000, u Prištini 1.100 i u Gnjilanu 330 vojnički organizovanih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, zbog čega je juna 1942. došlo do premeštanja centra Oblasnog komiteta iz Metohije u nerodimski srez, gde se i zadržao do novembra 1943. godine.

Sirenje narodnooslobodilačkog pokreta među srpskim stanovništvom, pod vodstvom komunista, imalo je jednu značajnu posledicu za budućnost, to jest potiskivanje četničkog uticaja iz kosovske oblasti. Slično srpskim krajevima na zapadu Jugoslavije, tako su i na Kosovu bitku za srpske mase dobili komunisti a ne četnici. Mihailovićev komandant Kosova i Metohije kapetan Jovan Miladinović, koji je ilegalno prokrstario Kosovo u leto 1942, poslao je svom vrhovnom komandantu porazan izveštaj da su četnici izgubili borbu za organizovanje Srba u četnički pokret, jer su oni masovno obuhvaćeni u oragnizacijama pod komunističkim vodstvom, i to: u srezu gračaničkom (Priština) 84%, u srezu nerodimskom (Uroševac) 96% i gnjilanskom 76%.[146]

145) Akciju je izvela grupa od sedam rudara: Dane Brkljač, Jovan Jovanić, Mile Labus, Nikica Labus, Nikola Krtinić, Pero Đurica i Rade Milićević. Trepča je neznatno oštećena (porušen jedan stub koji je ubrzo opravljen). - Vid. Branko Bošković, Narodnooslobodilačka borba u Ibarskom bazenu, 112.

146) Tihomir Gajo Slijepčević, Veze NOP-a Kosmeta, Makedonije i Srbije i operativno komandovanje zajedničkim jedinicama, Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945, (u daljem tekstu: Rukovođenje...) Beograd, 1988, 436

Kosovo i Metohija bili su odsečeni od veza sa CK KPJ i Vrhovnim štabom, a i veze sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju bile su više nego retke, neredovne i nesistematične. Oblasni komitet uspevao je da održava takođe neredovnu vezu sa PK KPJ za Crnu Goru i Boku, preko Prokletija. Pomoću rukovodećih komunista na Kosmetu, Miladina Popovića i Dušana Mugoše, CK KPJ održavao je veze sa albanskim komunistima. KPJ je na osnovu ovlašćenja Kominterne imala mandat nad partijskim grupama u Albaniji iz kojih je kasnije stvorena KP Albanije. Delegati CK KPJ pomogli su organizovanju KP Albanije i doprineli stvaranju i organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta Albanije.

Kosovsko partijsko rukovodstvo bilo je podeljeno oko pitanja upotrebe organizovanih jedinica narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu. Članovi privremenog glavnog štaba NOV i POJ za Kosmet, stvorenog oktobra 1941, zastupali su stanovište da te jedinice moraju ostati u metohijskoj kotlini i na Kosovu, te da treba posebno stvarati šiptarske partizanske jedinice odvojene od srpskih. Za razliku od većine ovog štaba, Milan Zečar je smatrao da bi mobilizacija na Kosmetu sa akcijama izazvala frontalni albanski otpor protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Prema Zečaru, te jedinice trebalo je izvući u predeo Jablanice, stvoriti slobodnu teritoriju, razbiti četnike u graničnom predelu Kosova i Srbije, povezati se sa srpskim partizanskim jedinicama i sa tog slobodnog područja prodirati prema Kosovu, naročito ka područjima koja su bila okupirana od Bugara (delovima gnjilanskog i nerodimskog sreza). U skladu sa koncepcijom većine, u partijskom i vojnom rukovodstvu Kosmeta oktobra 1942. došlo je do obrazovanja partizanskog odreda „Zejnel Hajdini", sastavljenog pretežno od Albanaca, s delom Srba i Crnogoraca, koji su morali znati albanski, nositi keče, sa albanskim imenima i ucrtavanjem albanske zastave ispod petokrake zvczde.[147] Sledeći ovu liniju, početkom januara 1943. obrazovan je Karadački partizanski odred, sastavljen od Srba i Crnogoraca, koji će se na Skopskoj Crnoj Gori preformirati u Kosovsko-makedonski karadački partizanski odred, krajem januara 1943. razbijen od bugarskih snaga.[148]

Slom države i okupacija Kosova i Metohije 1941. naročito su pogodili Srbe i Crnogorce, koji su se naseljavali od 1920. do 1941. godine, bilo na zemlji koju su dobili ili u gradovima. U međuratnom razdoblju na Kosmetu se naselilo i dobilo zemlju 11.168 porodica ili oko 60.000 lica.[149] Sa Kosova je 1941-1944. iseljeno oko 100.000 ljudi,

147) Isto, 437. - Odred je obrazovan u području između Gnjilana i Uroševca od 13 boraca, da bi novembra bio uvećan na 28.

148) Isto. - Prilikom formiranja imao je oko 30 boraca. Odred „Emin Duraku" stvoren je od dela ljudstva odreda „Zejnel Ajdini" na planini Goleš; imao je 18 boraca.

149) Kosovo nekad i danas, Grupa autora, Beograd, 1973, 194.

uključujući područja Novi Pazar, Kosovska Mitrovica, Vučitrn, Podujevo. Prinudno napuštanje Srba sa Kosova može se pratiti u kontinuitetu 1941-1944. godine, samo što je nekada bilo intenzivnije a nekada slabije. Albanci su paljevinama, pljačkom i ubistvima podsticali strah, kao pokretač iseljavanja. Spašavanje glave postajalo je važnije od čuvanja poseda i roditeljskih ognjišta. Izbeglice sa Kosova i Metohije sklanjale su se u ivične oblasti sreza Kuršumlija i u Raškoj (studenički srez). Najgore su prolazile izbeglice iz kosovskomitrovačkog okruga (Kosovske Mitrovice i Deževa), jer im je srpska vlast uskraćivala pomoć zato što nisu imali status izbeglica, budući da je Kosovskomitrovački okrug bio u sastavu Srbije sa posebnim režimom i nemačkim nadzorom, s tim što je albansko stanovništvo neprekidno tražilo proširenje, autonomiju i uključivanje u sastav Velike Albanije.

Tačan broj izbeglica sa Kosova i Metohije gotovo da je nemoguće utvrditi, jer se mnoge nisu prijavljivale organima vlasti i izbegličkim odborima, ostajale su van evidencije, a zbog formalnog pripadanja Kosovskomitrovačkog okruga Srbiji izbeglice sa tog područja nisu kao takve tretirane. Za sada je utvrđeno da se početkom 1942. u Raškoj nalazilo oko 40.000 Srba izbeglica, na teritoriji sreza Kuršumlija oko 10.000, a u Lebanu oko 10.000. Slobodan Milošević navodi da se aprila 1942. na južnim granicama Srbije nalazilo, spremno da uđe na njenu teritoriju, oko 60.000 izbeglica. Zadržavanje je pak bilo uslovljeno bojazni od zaraznih bolesti, očekivanja da se vrate na svoja imanja i učestvuju u prolećnoj setvi.[150]

Na dve konferencije predstavnika Nedićeve vlade i albanskih vlasti u Kosovskomitrovačkom okrugu održane aprila 1942, dogovoreno je da se izbeglice vrate na svoja imanja, sem kolonista i onih koji su Albancima dugovali krv, ali od toga nije bilo ništa, jer iseljavanje sa Kosova nije prestajalo. Nemačka okupaciona vlast imala je interes da se ova izbeglička masa vrati na Kosovo, jer nije bilo moguće obezbediti sredstva za ishranu tolikog naroda u osiromašenoj Srbiji. U Srbiju tokom rata nisu prestajale da uviru srpske izbeglice sa Kosova i Metohije, iz Novog Pazara i Kosovske Mitrovice. Albanci su smišljeno išli na to da progonom srpskog življa stvore etnički čistu oblast. Predsednik tiranske vlade Mustafa Kruja juna 1942. tražio je da se svi Srbi proglase za koloniste i proteraju sa Kosova, zapravo da se smeni srpsko stanovništvo albanskim; naseljenike je trebalo ubijati a starosedeoce proglasiti kolonistima. Stanovništvo se teralo i u koncentracione logore u Albaniji.[151]

Nasuprot ovom prinudnom „pražnjenju" oblasti od Srba i Crnogoraca, počev od prvih dana okupacije, tekao je suprotan proces kojim se menjala etnička struktura Kosova i Metohije, rušenjem granica između Jugoslavije i Albanije posle vojnog poraza, a pogotovu stvaranja

150) S. Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1981, 51.
151) Isto, 54.

Velike Albanije. U tom periodu na Kosovo su stigle na desetine hiljada Albanaca koji nisu bili jugoslovenski državljani, što je sa prvim procesom dopunjavalo nasilno menjanje etničke slike koje će se posle rata nastaviti aktima i politikom vlasti za koju su se Srbi i Crnogorci borili.

Deo izbeglica u Srbiji i Crnoj Gori pristupio je partizanskim snagama, ali i četnicima Mihailovića. Četnici su izbeglice iz Makedonije i Kosova uveliko koristili kao emisare koje su slali da razvijaju četnički pokret i šire četničku propagandu na Kosovu i u Makedoniji, odakle je takođe bilo iseljeno oko 50.000 Srba.[152] Mihailovićev Drugi kosovski korpus, obrazovan 1943, imao je oko 1.200 ljudi, a uglavnom je bio sastavljen od izbeglica.

Ustanak u ravnici - poraz banatskih odreda

Ustanak na tlu Vojvodine opredeljivali su više nego specifični faktori, u poređenju sa drugim krajevima Jugoslavije; već sam po sebi, ravničarski pojas ovog prostora, sem Fruške Gore i Vršačkog brega, sa velikim rekama koje su ga uokviravale i presecale, višenacionalni sastav koji je unapred uticao na neravnopravan nacionalni položaj poraženih i pobeđenih, tri okupatora u datom prostoru (Mađari, Nemci i NDH), privilegovan položaj Nemaca na tlu NDH u Sremu, Banatu i u Bačkoj. Svi Nemci u sastavu NDH bili su podređeni svom „folksgrupenfireru", predstavljajući odeljenu narodnu skupinu, izraziti corpus separatum, sa statusom pravnog lica i javnopravnim ovlašćenjima. '

Srpska većina u Sremu (202.200 ili 50% stanovnika) davala je pečat političkom životu i pre rata i u ratu. U pitanju je bio nacionalni element koji je bio više nego uznemiren razgraničenjem 1939. i stvaranjem Banovine Hrvatske. ' U predratnim predstavama komunista seljaštvo Srema bilo je budući potencijalni protivnik, neka vrsta „kozačkog Dona", koji će se suprotstaviti revolucionarnim promenama novim snagama i odnosima koje oni budu uvodili kao domaćinski, privatnosvojinski, nacionalni i u suštini konzervativni sloj. Ova dogmatsko-knjiška predstava bila je do kraja demantovana u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije, jer je Srem postao glavno uporište narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini. Ta promena ostaje svedočanstvo o nezahvalnosti svih knjiških razvrstavanja i predviđanja u odnosu na neizvesni tok istorije, neočekivane obrte i zbivanja koja su rušila sve apstraktne sheme. Domaćini su prilazili narodnooslobodilačkoj organizaciji, ali je ostajao neki pritajeni strah starijih da se sutra, posle pobede,

[152] Isto, 92.

[153] Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji 1941-1945 (u redakciji Č. Popova), (dalje: Vojvodina u NOR-u...) Novi Sad, 1984, 61

U sastav Banovine Hrvatske ušli su srezovi Šid i Ilok. Granica je po Sporazumu Cvetković-Maček u Sremu išla linijom Vinkovci-Vukovar-Šid-Sremska Mitrovica-Ilok.

ne uvedu kolhozi, da ne budu tretirani kao kulaci i ne liše slobodnog raspolaganja imovinom.

Ustanak je počinjao u uslovima gubitka države, koju su Srbi osećali kao svoju, i razmaha svih iredentističkih mađarskih snaga koje su se izjasnile za svoju maticu, a pripadnici ekonomski najmoćnije manjine - nemačke, deklarisali kao državljani Trećeg rajha.

Vojvodina je za jugoslovenske prilike bila ispresecana velikim brojem železničkih i dobrih drumskih linija, što je sa velikim vodenim tokovima takođe otežavalo vođenje borbe i izmicanje okupatorskim i ustaškim snagama u protivakcijama, racijama, uopšte kontroli prostora. Sava je delila Srem od Bosne, a Dunav Banat od Srbije. Mađarske okupacione snage koristile su rečnu flotilu, koja je još više otežavala kretanje i prelaz rekama. Gustina nacionalno i verski raznorodnog stanovništva, sa ušorenim selima, ravnica, otežavali su izvođenje borbenih akcija ili uveliko određivali njihov tragičan završetak. Zakrvljenost između Srba i Hrvata, Mađara i Srba, Nemaca i Srba stavljala je srpski element, uglavnom jezgro ustaničke snage, u potpuno neravnopravan položaj. Ako neprijatelj uzvrati nije se imalo gde skloniti, pogotovu ako se prihvate frontalne borbe ili provokativne akcije na koje je neprijatelj, oslonjen na stanovništvo koje ga je podržavalo, mogao odmah reagovati i to nemilosrdno. To su najteže osetili banatski partizani u leto 1941. godine.

Poraz Jugoslovenske vojske i dolazak okupatorskih vojski, s ustaškim režimom u Sremu, označili su dva suprotna procesa koja su logično proizilazila jedan iz drugog: isterivanje srpskog stanovništva, naseljenog posle 1918, pratilo je naseljavanje mađarskog stanovništva (Čango - Sekelja) iz Bukovine u Bačkoj, sa ustaškim planom i početnom realizacijom da se Srem pretvori u žitnicu NDH naseljavanjem 200.000 hrvatskog stanovništva. ' Mađarski okupatori suprotstavljali su Bunjevce i Sokce Srbima, proglašavajući se za njihove zaštitnike. Admiral Mikloš Horti uzimao se za bunjevačkog „patrona".[156]' Srbi su upućivani u mađarske logore, među kojima je najzloglasniji bio onaj u Sarvaru. Patetika o povraćaju „južnih županija", ispravljanju istorijskih nepravdi Trijanona, reviziji versajske konstrukcije, skrivala je ekonomske koristi od „povraćaja" ovih teritorija pod mađarsku vlast, posedanjem državnog vlasništva, privatnih preduzeća u vlasništvu Srba, zemlje i imovine proteranih i interniranih Srba. Ekonomske koristi izvlačile su pogotovu ustaše u Sremu i NDH likvidacijom Srba. Mada je, po propisima, zaplenjene vrednosti trebalo predavati „državnoj riznici", mnogo toga su pljačkaške ustaške skupine zadržavale za sebe. Tako se stvarao jedan novi stalež, koji se isticao novostečenim bogatstvom na račun suseda, njihovim likvidiranjem, slanjem u logore, što je bilo gotovo jednako,

155) U zapadnom Sremu srpski kolonisti iseljeni su maja - juna 1941, a njihova zemlja deljena između ustaša i Nemaca u srazmeri 20:1 u korist ustaša. - Vojvodina u NOR-u..., 63.

156) Isto, 68.

otimačinom u uslovima nepostojanja pravne zaštite. Eksploatacija je u Bačkoj imala formu proglašavanja preduzeća za ratna pod mađarskim vojnim licima kao rukovodiocima, čime su ona praktično radila u interesu mađarske države i njenog ratnog napora (fabrike, mlinovi, hladnjače, električne centrale, brodogradilišta, transportna sredstva itd.)[157]

Brisan je svaki trag Jugoslavije, a denacionalizacija Srba sprovodila se u školstvu, ograničenom upotrebom srpskog jezika, vođenjem matičnih knjiga, izmenom naziva gradova i drugih naseljenih mesta, trgova i ulica u gradovima.[158]

Posebne teškoće predstavljale su slabe veze PK KPJ za Vojvodinu sa jugoslovenskim rukovodstvom, na jednoj strani, a na drugoj sa organizacijama u oblastima Vojvodine (između Bačke i Banata, Banata i Srema, Bačke i Srema). Pored ratnih i okupacionih uslova, pa i konspirativnih normi rada, na slabu povezanost i smanjenu komunikaciju uticale su i reke (Dunav i Tisa), čije su obale budno čuvane od strane okupatorskih snaga i njihovih saradnika, nemačkih i mađarskih manjina. Nasilno pokretanje migracija uticalo je na slabljenje partijskih organizacija u Bačkoj i Banatu, usled čega su neke organizacije, kao ona u Žedniku sa 90 članova SKOJ-a, tako reći preko noći nestale iseljavanjem kolonističkog življa.[159]

Srpsko stanovništvo našlo se pod pritiskom Mađara i Nemaca. Sve nekadašnje veze između pripadnika većinskog i manjinskih naroda bile su sasvim prekinute, a odnosi ispunjeni sumnjom, nepoverenjem, nadzorom, pa i pritiskom. Mađari, članovi Partije, podlegli su novoj situaciji 1941, povraćaju Bačke u sastav Mađarske i drugim nasilnim aktima posle poraza Kraljevine Jugoslavije. Došlo je do napuštanja Partije ili povezivanja sa ilegalnom i slabom Komunističkom partijom u Mađarskoj.[160] Deo mađarskih komunista u Bačkoj, Banatu i Sremu, dosledan revolucionarnoj i internacionalnoj viziji novog života, ostao je veran KPJ i herojski pao u borbi protiv mađarskih okupatora.[161] Nemci su postali vladajuća nacija, ali među njima KPJ ni pre rata nije imala uticaja. U Sremu je i pre 1941. bilo veoma malo Hrvata u KPJ. Rumuni su se više okretali svojoj organizaciji „ASTRA" nego KPJ. Članstvo KPJ u Vojvodini nije bilo ravnomerno zastupljeno po oblastima, jer se polovina članstva nalazila u Banatu. Od rukovodećih ljudi

70.

158) Radilo se na mađarizaciji prezimena; iz nastavnog programa srpskih gimnazija isključena je nacionalna istorija; nazivi firmi su prevedeni na mađarski itd.

Vojvodina u NOR-u..., 73.

U izveštaju Svetozara Markovića, organizacionog sekretara PK, i Branka Bajića, člana biroa PK KP za Vojvodinu, CK KPJ od 10. oktobra 1942, ističe se da je KP Mađarske „bolesna i puna provokatora"; mađarska partija je partizanske akcije karakterisala kao šovinizam, okupaciju Bačke smatrala vidom ispravljanja versajske nepravde, a akcije kao „rasipanje snage, koja će biti potrebna u predstojećoj revoluciji". - Lj. Vasilić, n.d., 69.

161) S. Marković i B. Bajić u pomenutom izveštaju pišu daje „revizionistički val" zahvatio listom sve Mađare, pa čak i dobar deo članova Partije (spominju Domanjija, Kučeru, Salaia i dr.). - Isto, 73.

PK KPJ za Vojvodinu pretežan broj nalazio se u Banatu. U Sremu je radio član PK KPJ za Vojvodinu Aćim Grulović, kao politički sekretar Okružnog komiteta za Srem, te Jusuf Tulić, organizacioni sekretar ovog komiteta.[162] U Bačkoj je delovao samo jedan član Sekretarijata PK, Radivoj Ćirpanov.[163] Zemun je pripadao beogradskoj partijskoj organizaciji, a iločki i šidski srez organizaciji KP Hrvatske.

Partijska organizacija Vojvodine, sa oko 1.200 članova KPJ, uoči ustanka je bila brojno mala, ali sa daleko većim uticajem u narodu nego što bi to mogao pokazati sam broj komunista, kao što je uostalom bio slučaj i u drugim krajevima Jugoslavije. Otežavajuću okolnost predstavlja činjenica da je uticaj KPJ na mađarsku manjinu i Nemce posle 1941. bio više nego isključen. Članstvo je bilo tako raspoređeno da se u Banatu nalazilo 600 članova KPJ, a u Bačkoj oko 400 komunista. Na ovaj broj komunista dolazio je dvostruko veći broj članova SKOJ-a. Članstvo je bilo raspoređeno u pet okružnih komiteta, oko 20 sreskih, više mesnih i reonskih komiteta.[164]

Pripreme za ustanak tekle su slično kao i u drugim krajevima Jugoslavije, jer su bile inicirane iz istog centra, imale iste ciljeve i jedinstvenu ideološko-političku osnovu. Razlike su uglavnom bile uslcvljene, pored pomenutih geografskih, prirodnih, nacionalnih momenata, nedostatkom oružja na području Vojvodine u poređenju sa nekim drugim krajevima Jugoslavije, gde je došlo do kapitulacije velikih vojnih formacija, kao i zbog tradicije skupljanja ili posedovanja oružja pre svega. Forme su, međutim, bile slične: pretvaranje Vojne komisije PK KPJ u Vojni Komitet partijskog rukovodstva sa Radivojem Ćirpanovim na čelu i stvaranje mreže vojnih desetina. Za Vojvodinu je ipak karakteristično da je političko-propagandna delatnost išla ispred vojnih priprema.[165]

Komunisti su se, po nekoj inerciji obraćali Mađarima i Nemcima sa klasnih pozicija, nadajući se da će uspeti da razbude njihova socijalna osećanja, svesni da su oni nacionalno opredeljeni na drugim osnovama. Ove dve velike manjine, mađarska i nemačka, bile su definitivno raskrstile sa Jugoslavijom da bi se moglo računati da prihvate parole jedne male, ilegalne partije koja se pojavljivala s jugoslovenskom oznakom. Ova pojava je više nego zanimljiva: radi drugih krajeva Jugoslavije, i u ime revolucionarnog principa, zadržavaju se jugoslovenska orijentacija i terminologija, a u vojvođanskom nacionalnom kontekstu oznaka Jugoslavije sužava platformu borbe kojoj bi eventualno prišli Mađari i Nemci, nadoknađujući to štedrim korišćenjem klasne terminologije i bučnih internacionalističkih klasnih parola, koje razumljivo nisu „palile" kod Nemaca ni pre rata, a kamoli 1941. Na terminologiju i njeno relativno dugo zadržavanje verovatno su bitno uticala dva

162) Vojvodina u NOR-u..., 75.
163) Isto, 74-5.
164) Isto, 75.
165) Isto, 80.

momenta: očekivanje brzog poraza Nemačke i revolucije u svetskim razmerama, a na drugoj strani radilo se o zaostatku predratne propagande pune socijalno-klasnih usijanja u jednom retko raznovrsnom nacionalnom ambijentu.

Iluzije u brzu pobedu sovjetskog oružja bile su prisutne u svim krajevima Jugoslavije i u rukovodstvima na svim nivoima. O tim iluzijama ostavili su nam tragove uticajni učesnici sednice od 22. juna 1941. godine u svojim memoarskim spisima: Milovan Đilas i Svetozar Vukmanović Tempo. Međutim, uverenje u skori nemački poraz u sudaru sa Crvenom armijom imalo je u Vojvodini dublje posledice, koje su se završile tragično za deo banatskih ustanika. Iz tog uverenja izvlačeni su pogrešni „strateško-taktički" zaključci u pogledu organizacije, načina nastupa oružanih jedinica, vremena izvođenja akcija itd.

Neposredno posle sastanka Politbiroa CK KPJ u Beogradu, umesto Vojnog komiteta osnovan je Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda sa Danilom Grujićem kao komandantom i Svetozarom Markovićem kao političkim komesarom. Štab je zatim imenovao okružne štabove za severni i južni Banat. U nameri da se partijski aktivisti i njihovi simpatizeri spasu od hapšenja posle napada Nemačke na SSSR, koje je dobilo masovne razmere (samo u Banatu oko 400 lica, mada ni jedna četvrtina članova KPJ), partijsko rukovodstvo je kompromitovane komuniste počelo da uključuje u partizanske odrede. U julu i avgustu u Banatu je obrazovano više narodnooslobodilačkih partizanskih odreda: Južnobanatski (11. jula), Melenački, Aleksandrovačko-karađorđevački, Petrovgradski, Mokrinski, Dragutinovački, Kumanački i poslednji u julu Kikindski. Početkom avgusta obrazovan je Stajićevski odred, a 12. avgusta Margitički (banatsko - dubički). Van naselja našlo se i nekoliko četa: botoška, bašaidska, dve elemirske, padejska i iđoška partizanska grupa. Ukupno se u odredima našlo 200 boraca, od kojih polovina komunisti.

U Bačkoj su pripreme tekle u znaku formiranja vojnih desetina, odnosno diverzantskih grupa. Tako je u 35 naselja bilo obrazovano 130 - 150 vojnih desetina, sa oko 1.300 - 1.500 boraca, neravnomerno raspoređenih, najviše u južnoj Bačkoj (Žabalj, Čurug itd.). Što se tiče Srema, u njemu su pripreme zaostajale, ali je deo Sremaca uz Savu prešao u Srbiju i Bosnu i tamo se borio u sastavu Mačvanskog i Majevičkog partizanskog odreda.[166]'

Prva partizanska akcija u Bačkoj, spaljivanje žita u bečejskom ataru, izvedena je 19. jula 1941. Ove akcije nastavile su se kao glavni oblik otpora. Za razliku od Bačke, u Banatu su izvođene partizanske akcije. Prva je izvedena 12. jula 1941, pokušajem rušenja pruge Pančevo - Vršac, između Vladimirovca i Alibunara. Najviše borbenih akcija vezano je za Mokrinski partizanski odred.[167]'

166) jj ggjjjQj je partijski kadar pretrpeo teške gubitke u prvoj godini borbe: 350 članova je izgubljeno (ubijeni u policiji, obešeni, streljani, upućeni u logore). - Izveštaj Sv. Markovića..., Lj. Vasilić, n.d., 65.

167) Vojvodina u NOR-u..., 97.

Za banatske odrede je karakteristično da su bili slabo naoružani, brojno slabi (najviše do 30-ak boraca) i da su ulazili u otvorene okršaje sa daleko nadmoćnijim snagama okupacione vlasti, što se po njih tragično završavalo. Strategija banatskih partizana bila je u funkciji očekivanja pobedonosne sovjetske vojske. Izvođenjem akcija u širokom prostoru nastojalo se da se neprijateljske snage što više razvuku, kako bi se pomoglo lakšem napredovanju očekivane Crvene armije.[168] U sukobu sa nemačkim vojnicima i policajcima stradao je već 4. avgusta 1941. Kikindski partizanski odred. Posle ove pogibije na mestu zvanom „Simićev salaš", Štab partizanskih odreda shvatio je da mali odredi ne mogu da se odupru većoj sili okupatora, pa je odlučeno da se susedni odredi spoje u veće borbene jedinice. Tako su i nastali Kumanačko-melenački, Stajićevsko-petrovgradski i Mokrinsko-kikindski odred. Margitički (Banatskodubički odred) od avgusta do oktobra 1941. godine izvodio je sabotažne akcije.

Bekstvo komunista iz zatvora u Sremskoj Mitrovici u noći 21/22. avgusta 1941. imalo je odlučujući značaj za ustanak u Vojvodini, posebno u Sremu, jer se radilo o starim komunistima, iskusnim političkim radnicima koji su delom ostali u Sremu a delom našli na rukovodećim funkcijama u Srbiji i u drugim krajevima Jugoslavije. Ustaše su bile svesne šta bekstvo znači, navodeći da je bilo bolie da je „pobeglo 32.000 kriminalaca nego što su otišli 32 komunista".[16] Samo bekstvo, organizovano od sremskih partizana, imalo je veliki mobilizacioni značaj u celoj oblasti. Centar narodnooslobodilačkog pokreta preneće se u narednom periodu u Srem. Već od avgusta i septembra 1941. počinje postepeni uspon borbe u Sremu. Banat je tada ulazio u izolaciju, koja će trajati skoro godinu dana. Iz poletne i dosta romantično shvaćene ofanzive banatskih partizana nastupila je - posle teških poraza i velikih gubitaka - defanziva. Poslednja partizanska akcija u Banatu izvršena je 11. novembra 1941. godine, sečenjem telegrafskih vodova kod Perleza. Kada Severnobanatski odred nije uspeo, oktobra 1941, da se prebaci u Srem, Pokrajinski komitet je odlučio da se preostali borci ovih odreda sklone po selima, u kućama rodoljuba, prezime i sačekaju proleće. Na ogolelom prostoru ravnice u zimu 1941. banatski odredi nisu mogli da se održe. Neuspešni pokušaj Sjedinjenog severnobanatskog partizanskog odreda u oktobru da se prebaci preko Begeja, Tise, Dunava u Srem, na Frušku goru, da bi tamo prezimio, podudario se sa ofanzivom vojno-policijskih snaga protiv banatskih ustanika, čiji su ostaci prešli u ilegalnost, skrivali se u bazama ili padali pod udarima neprijatelja. Bilo je izgrađeno više od 200 baza za partizane i ilegalce. U Bačkoj se, po naređenju Pokrajinskog komiteta, u jesen 1941. prešlo na diverzije, jer nije bilo kukuruzišta koji su služili kao partizanska skloništa. Zasićenost Bačke mađarskom okupatorskom policijom i vojskom, stav mađarske manjine i teror sprečili su širu

[168] Isto, 98.
[m] Isto, 103.

mobilizaciju u Bačkoj. Pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta u Bačkoj izvođeni su pred preke sudove.

Izlaskom zatvorenika - komunista na slobodnu teritoriju, u Sremu se osećalo delovanje dva centra: Okružnog komiteta u Staroj Pazovi i centra oko štaba Fruškogorskog partizanskog odreda. U Sremu su se zadržali Jovan Veselinov, Stanko Paunović, Jovan Trajković i Slobodan Bajić, dok su ostali prešli u Srbiju i druge krajeve Jugoslavije (Ivan Maček, Marijan Stilinović, Jusuf Tulić i drugi).

Septembra 1941. u Sremu su obrazovana dva odreda: Fruškogorski i Podunavski, ali je krnji Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nastavio da radi na teritoriji Bačke i Banata. Na osnovu Titovog pisma iz januara 1942, upućenog iz Ivančića u Bosni, Srem je potpao pod komandu Glavnog štaba NOPO Hrvatske.

Kriza ustanka u Banatu i Bačkoj dovela je do oživljavanja pokreta u Sremu. Već savetovanje Okružnog komiteta za Srem, decembra 1941, u Pećincima dalo je perspektivu borbe u osobenim terenskim uslovima.[1TM]

Pokrajinski komitet je u nedostatku vojnog iskustva, doktrinarno opterećen i sa uverenjem da će rat imati drugi tok, podlegao shvatanju da do sloma Nemačke ne preostaje više od nekoliko nedelja te da borbene snage u Vojvodini moraju pomoći nadirućim pobedničkim jedinicama Crvene armije. Samim tim, rat će se voditi u gradovima. Cilj je bio pomoći Crvenoj armiji i preuzeti vlast, obračunati se sa unutrašnjim protivnicima. Koliko je to shvatanje bilo dogmatsko, arhaično svedoči i prorađivanje Lenjinovih putokaza o revolucionarnoj borbi iz 1905. godine. U uputstvu se govori o naoružanju bombama, pištoljima, bokserima, batinama, krpama nalivenim petrolejom, korišćenju sredstava za defanzivnu borbu u vidu oruđa za pravljenje barikada, bodljikave žice, eksera protiv konjice.[171] Svojim kopirantskim duhom i nerazumevanjem postojeće situacije ova uputstva su bila na granici avanturizma.

Kao granična zemlja sa Mađarskom i Rumunijom, Vojvodina je bila, računalo se, na prvom udaru naleta Crvene armije. Neposredni zadaci komunista bili su određeni izazivanjem diverzija, izviđanjem, prihvatom padobranskih jedinica i organizacijom dočeka sovjetske armije.[172]

Može se samo zamisliti kako su se mogli osećati borci u partizanskim odredima posle dubokog nemačkog prodora u SSSR, a do tada su očekivali da se sovjetska vojska nađe u panonskoj ravnici čim je rat na Istoku počeo. O tim iščekivanjima i razočarenjima, ponovnim buđenjem nada, po svaku cenu pripisivanjem Crvenoj armiji i njenom komandnom kadru nekih dubljih strateških namera sličnih Kutuzovljevim u ratu sa Napoleonom, stepenu nade koju je srpski narod vezivao

J. Veselinov Žarko, Svi smo mi jedna partija, Novi Sad, 1971, 52-57.

'' Lj. Vasilić, n.d., 8-11.

U2) Vojvodina u NOR-u..., 95.

za „risku" pobedu, naročito svedoči memoarska literatura. Nemačko napredovanje u početku je objašnjavano kao nemačka propaganda, čista laž. Kasnije je prihvatano da Nemci napreduju, ali isticanjem da se Sovjetski Savez ne raspada, te da SSSR neće doživeti sudbinu Francuske. Dodavalo se da je Nemačka u naponu vojničke moći, a za Sovjetski Savez je ovo bilo prvo vatreno krštenje. Bilo je i onih koji su smatrali da „Rusi" namerno puštaju Nemce u beskraj ruske zemlje, ali će ih „kada ih namame daleko, onda ošinuti". Pozivali su se na sećanja svojih starih koji su učestvovali u prvom svetskom ratu da su Rusi tako isto pustili Austrijance, a kada su ih posle „povitlali, jedva su se zaustavili na Karpatima". I, dodavali, da nije bilo izdaje u ruskoj komandi, uzvitlali bi ih u Beč. Narod jednostavno nije želeo da veruje da Nemci napreduju, jer je to ljude pogađalo. Tvrdo su verovali da Nemac neće izdržati rat i da će ga izgubiti. Fašističke radio-stanice javljale su o uništavanjima celih ruskih armija, „kodovima", padu grada za gradom, pokrajine za pokrajinom. Hitlerova neman bila se nezadrživo ustremila na Moskvu i Lenjingrad. Govorilo se da će Nemci Božić slaviti u Moskvi, a Radio-Moskva je govorila o kolhozima, uspehu stahanovaca, mnogo manje o ratu i frontu. No ta mirnoća, ta, kako bi se reklo, mirnodopska atmosfera ulivala je seljacima Srema nadu da Rusija neće pokleknuti. „Progutaće Nemce beskraj Rusije. I njena zima. Doživeće Hitler sudbinu Bonaparte>"[173)]

Slična vera postojala je kod srpskog naroda u najtežim danima rata, jer se srpski narod u tom tragičnom času, kada je stradao u NDH i u drugim zemljama pod okupacijom Bugara i Mađara, pod terorom albanske većine na Kosovu i Metohiji, nije mogao ničemu drugom nadati sem u pobedu ruskog i vlastitog oružja. Crnogorski partizani su pevali: „Napoleon Bonaparta pred moskovska pade vrata, čvrsta vjera ista sudba čeka i Hitlera", ili, dokle je išla identifikacija, „Oj Rusijo zemljo sreće, ko za tebe umrijet neće". Skender Kulenović izrazio je veru krajiških seljaka u poemi „Stojanka, majka Knežpoljka", u kojoj sunce izvire sa Istoka. Branko Ćopić je pevao o „ruskim orlovima" koji donose slobodu sa severa. „Poslednja se bitka bije, sjever duva iz Rusije. Beskrajna je naša vjera u orlove sa sjevera", „Zastave se naše viju svi smo dušom za Rusiju", „Pozdravljam te Moskvo mila, ti Hitleru lomiš krila, Čelične su tvoje brane fašizam će da sahrane".[174']

Vojvođanskim partizanima teško su padale vesti da je Hitler na pragu Moskve, a sa tim zloslutnim vestima dolazile su i one da su srpski partizani morali da pređu u Sandžak. „Treći oblak", kako piše memoarist, naišao je sa saznanjem da su Nemci u Jarak dovodili hiljade ljudi iz Srbije posle represije 342. nemačke divizije u Mačvi. Put od Sapca i Mitrovice do Jarka bio je „golgota", posut leševima onih koji su zaostajali od iznemoglosti; Srbe su ubijali Nemci i ustaše. I pre toga svet u Sremu patio je zbog zverstava ustaša u Bosni i Hrvatskoj, ali

[173)] J. Jeremić, Između Save i Dunava, Novi Sad, 1971, 36, 40.
[174)] B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 2, 160.

kao da je to manje potresalo samim tim što je daleko. „Daljina ublažava strahote", a ovo se dešavalo nadomak domova, kojima se „strašna neman" sasvim približila i njen dah osećao.[175)]

U Bačkoj su komunisti desetkovani, jer je od 400 članova KPJ na slobodi ostalo svega 50. Krajem novembra 1941. obrazovan je u Bačkoj Šajkaški partizanski odred. Napadom partizana na madjarske žandarme u Zabiju došlo je do vojne intervencije iz Segedina. Sav žabaljski srez, sa salašima uz Tisu, bio je blokiran. Mađarska soldateska sprovela je masovnu represiju u Žablju, Čurugu, Gospođincima, Titelu, Iloku, Mošorinu i Bečeju. Racije u Šajkaškoj proširene su i na Novi Sad, uz obrazloženje da su se partizani tu sklonili. Čak je i promađarski srpski političar u mađarskom parlamentu Milan Laži Popović morao da u skupštinskom domu ove događaje nazove „tragičnom lavinom", koja je „rušilačkom snagom" pogodila Novi Sad 21. januara 1942. godine. Vojska je „pročešljavala" grad. Zločinačko orgijanje honveda u Novom Sadu 21, 22. i 23. januara 1942. odnelo je preko 3.000 ljudi. Građani su vojnim kamionima odvođeni na Dunav, gde su bacani pod led, ubijani su i po stanovima i na ulicama, čak i na reformatskom groblju.
U memorandumu poslanika Bajči Žilinskog Endrea regentu Hortiju od 4. februara 1942. stoji da je od mađarskog terora u Bačkoj izgubilo život oko 16.000 ljudi od aprila 1941. do januara 1942. godine. „Nečovečnosti" ovakvih razmera nazivao je „užasavajučim". Stvarnu opasnost nije video „tamo napolju već ovde kod nas ... Taj otrov koji se nagomilao ovde unutra, sada se tamo u Žablju i Novom Sadu, izlio kao iz nekog groznog prišta..."[177']

Talas pokatoličavanja Srba u Lici, na Kordunu, u Bosni i Slavoniji dovaljao se i do Srema. Ustaška vlast izlepila je proglasima ceo Srem, a među tim oglasima nametljivo se šarenio jedan koji je bio štampan u tiskari Đakovačke biskupije, kojim se - s pozivom na reči Krista „Jedan ovčinjak i jedan pastir" - stanovnicima „grkoistočne vere" savetovalo da se što pre prijave za prelaz u katoličku veru jer će kao katolici moći ostati u svojim domovima, unapređivati gospodarstvo i podizati svoju decu. Upućivane su naredbe vlasti za pokatoličavanje, ali su Sremci „njima brisali zadnjice", psovali biskupa i papu. Direktive narodnooslobodilačkog pokreta bile su da se narod ne pokrštava, ali je narod takvu odluku pre doneo nego što su direktive stigle. Akcija pokrštavanja u Sremu brzo se završila i to neuspešno. Otpor nije proizilazio iz religioznih motiva, već iz saznanja naroda da je pokrštavanje još jedan akt uništavanja nacionalnog bića srpskog naroda, akt istovremeno političkog i ekonomskog porobljavanja.[178)]

^ J. Jeremić, n.d., 36-37.
Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 257. - U mađarskim izvorima je zabeleženo da za vreme racije nije bilo „službene pravne osnove" lične i imovinske sigurnosti, jer je mađarska vojska celoj akciji dala vojni karakter.
7' Isto, 264-268.
/8> J. Jeremić, n.d., 39-40.

Natmureni horizonti sa svih strana kao da su nagoveštavali smak sveta, nestanak Srba, trajno gospodstvo Osovine, a onda je usledila sovjetska ofanziva pod Moskvom koja je zaustavila Vermaht na vrhuncu njegove moći. Nemački blic-krig bio je zaustavljen, a Vermaht upoznao gorčinu poraza po prvi put od početka rata. Crvena armija se povlačila, ali njena ešalonirana odbrana ipak nije bila razbijena. A u samom Sremu borba za narodnooslobodilački pokret suštinski je bila dobijena. Na proleće 1942. u Sremu dolazi do naglog uspona ustanka, koji se više nije gasio do kraja rata.

Građanski rat u senci nemačke ofanzive - legalizacija četnika

Događaji u Jugoslaviji 1941. zbivali su se u znaku dve revolucije: komunističke i nacionalističko-rasističke - ustaške. U tom unutrašnjem vrtlogu Mihailović nije uspeo da se snađe, a na drugoj strani nije uspevao ni da pronikne u složenu strukturu međusavezničkih odnosa antifašističke koalicije. Komunisti su bili partija socijalne revolucije i nisu se odricali revolucionarne smene vlasti kao krajnjeg cilja, ostvarujući je u okviru narodnooslobodilačke borbe i jugoslovenskog pokreta. Ustaše su smatrale da je sa njihovom vlašću ostvarena „nacionalna revolucija" koja se ogledala u institucionalizaciji ustaškog državnog suvereniteta, realizaciji hiljadugodišnjeg istorijskog državnog prava, stvaranju velike Hrvatske i mogućnosti da se ostvari etnički čista država nakon „čišćenja" njenog prostora od svih otpadnika, tuđinaca, istorijskog „smeća", turskog nasleđa i „pravoslavne napasti".[179]

Ustaše su podvlačile „povijesno značenje borbe" svog pokreta za „očuvanje tisućugodišnjeg kontinuiteta hrvatske državnosti", s tim što je ona aprila 1941. bila „okrunjena stvaranjem nezavisne hrvatske države". Za to „veliko i slavno uskrnuće", državno i narodno, „uzidali su svoje živote u temelje Nezavisne Države Hrvatske" velikani poput Petra Svačića, bega Gradaščevića, Zrinski i Frankopani, Ante Starčević i Eugen Kvaternik, Stjepan Radić i Stipe Javor, do onih koji su prolili krv za sam čin oslobođenja. Stvaranje države i nacionalna revolucija išle su za tim da pokažu nespojivost bilo kakvog zajedničkog života Srba i Hrvata i totalnu negativnu ulogu Srba u istoriji hrvatskog naroda. Srbi su bili izvor celokupnog zla i, po Pavelićevim rasističkim tezama, narod koji se od Hrvata razlikovao po religiji i čak po fizičkom izgledu. Srbi u Hrvatskoj su, po F. Lukasu, bili „useljeni sloj stanovništva", uvek na strani ugnjetača, koji su pomagali Osmanlijama, za razliku od Hrvata za koje je, po ideologu Juliju Makanecu, „Europa predstavljala duhovni i politički medij, unutar kojega jedino može hrvatski narod slobodno razvijati svoju nacionalnu i kulturnu osobnost". Ustaše su „nacionalitet" postavljali kao „najvišu političku vrednotu" i predstavljani kao revolucionarni pokret koji ruši sve staro.[180] Ta nacional-

179) F Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945, Zagreb, 1977,137.
180) Isto, 139, 45, 140.

no-državna revolucija sprovođena je u znaku krvološtva kakvo nije videla Evropa u toku drugog svetskog rata.

Uklješten između ove dve opasnosti po svoj pokret, Mihailović je izabrao dva neadekvatna rešenja koja je razvoj događaja odbacio, potapajući četnički pokret: građanski rat s komunistima, delimičnu kolaboraciju svojih odreda i istrajavanje na strategiji iščekivanja, a umesto borbe sa ustašama i drugim nacionalističko-klerikalnim snagama kolektivnu odmazdu nad Hrvatima i Muslimanima koji su okupaciju iskoristili za genocidne radnje nad Srbima.

Iz međusobnih partizansko-četničkih odnosa neizbežno je proistekla vojno-politička reakcija, koja se do danas u velikom delu literature naziva svakojakim nazivima od „građanskog rata" do „bratoubilačkog krvoprolića".

Između partizana i četnika bilo je u drugoj polovini 1941. pregovora i nepoverenja napretek, mnogo obostrane isključivosti, stavljanja pred svršen čin, straha od poteza druge strane. Pripadnici oba pokreta i kad su se nalazili u istom mestu toliko su malo verovali jedni drugima da su noć provodili van svojih kuća. Postojalo je opšte nepoverenje, što i nije čudno budući da se radilo o pripadnicima suprotstavljenih društvenih snaga koji imaju različite ciljeve, oprečne poglede na smisao otpora, sujetan starešinski kadar. Kako su, recimo, aktivni oficiri, mada su izgubili regularni rat, mogli ustupiti prvenstvo rukovođenja borbenim formacijama mladićima koji su bili profesionalno drukčije obrazovani, bez vojnog iskustva, neki čak i bez služenja vojnog roka? Četnici su upozoravali na moderno nemačko naoružanje i snagu Nemaca, dok su partizani, ne obazirući se na to, polazili od narodnooslobodilačke borbe kao svetinje, apsolutizujući je i ističući da se ne sme okasniti s borbom ako smo u ratu. Četnički oficiri se nisu samo pitali da li je moguće zauzeti određenu varoš ili varošicu, već i da li ju je kasnije moguće zadržati. S njihove strane čula su se često pitanja i da li ima smisla izazivati represalije nad nedužnim stanovništvom, te paljevine sela i varoši, zar srpski narod nije već dovoljno stradao? Na primer, zbog osvajanja Gornjeg Milanovca Nemci su zapalili varošicu Rudnik. Očevici pišu: „Veliki oganj koji je gutao i poslednju kuću na Rudniku mogla je osmotriti cela Šumadija". [8"]

Mihailović je krajem oktobra 1941, skrhan masovnim represalijama nad narodom, shvatao da će Nemci krenuti u završnu ofanzivu i mislio da je to najbolji način da komunistički rival bude slomljen i da se Srbija od njega oslobodi. Antagonizam između dveju ustaničkih snaga imao je i u prethodnom toku brojne manifestacije koje se nisu mogle zaboraviti, pa ni savladati pri ukopanosti oba pokreta u svoje prvobitne rovove. Od početka je Mihailović u komunistima video glavne protivnike, utoliko veće što su i oni svoje planove ostvarivali koristeći nacionalnu osnovu za mobilizaciju i prihvatanje od strane naroda.

181) Z. Vučković, n.d., 138.

Uviđao je istovremeno da ne može sam izaći na kraj s partizanskim snagama, iako je izazvao sukob 31. oktobra 1941. godine.

Nemci su naglim upadom u Gornji Milanovac varoš pretvorili u zgarište, vrativši se s taocima u garnizone pod svojom kontrolom.[182]' Zatim su stigle stravične vesti o masovnim represalijama Nemaca i ljotićevaca nad građanima Kragujevca, posebno nad đacima gimnazije. Nemci, koji su pedantno beležili svoje zločine, navode da je u Kragujevcu streljano 2.300 ljudi. Ovaj masakr još više je pokolebao četničku spremnost za borbu, spremnost koja je i do toga časa bila više iznuđena nego stvarna zbog straha da ih partizani u osvajanju gradova i vojnim uspesima ne preteknu. Ovi masovni zločini i streljanja nedužnih, po nemačkom sistemu odmazde - za jednog Nemca 100 Srba, uveliko su pokolebali i borbeni moral stanovništva izazivajući strah, jer se pokazalo da ustaničke snage nisu u stanju da zaštite osvojena sela i varoši. Pokazalo se da pred nemačkim ekspedicijama ono što je bilo zauzeto nije moglo i da se odbrani. Vojska se povlačila, a građani su ostavljani da iskuse nemački bes. Četnici su ovu situaciju iskoristili razvijajući propagandu kako komunisti imaju svoje interese i da ih interesi naroda ne zanimaju. Komunisti, s druge strane, nisu ni mislili da revolucionarna strategija i beskompromisna antiokupatorska borba može proći bez žrtava, razumljivih u uslovima rata. Ni u ovoj, kao i u drugim revolucijama nije se mnogo razmišljalo o žrtvama. Otežavajuća okolnost se nalazila, međutim, u tome što su Nemci stostruko naplaćivali svoje žrtve i što je srpski narod po drugi put za nepunih pola godine izazvao strahovit nemački revolt i revanšizam. Trajna Hitlerova srbofobija nije mogla da se ne odazove i ovom prilikom. Hitler se nalazio na vrhuncu moći i njegovu taštinu vređala je srpska nepokornost. Operativne divizije, upućene na Srbiju u jesen 1941, imale su ulogu nemilosrdne kaznene ekspedicije.

Sporazumi između pojedinih jedinica četnika i partizana nisu davali nikakav rezultat, niti su doveli do iskrene saradnje.[183]' Uzaludno su predviđali izradu zajedničkog plana borbe protiv okupatora i njegovih saradnika („slugu"), pod kojima su se podrazumevali Nedić, Ljotić, Pećanac i drugi; tražili tobož da se raniji nesporazumi ispitaju i krivci kazne, da se proglasi sloboda zbora i dogovora i da se obe strane na zborovima ne napadaju; da se dosadašnja mobilizacija proglasi za nevažeću; da se nastavi zajedničko određivanje upravnih vlasti i uspostavi zajednički sud protiv „petokolonaša".

Mihailović je 22. oktobra 1941. pisao Vrhovnom štabu NOPOJ „o bezbrojnim incidentima i nelojalnostima, o kojima svakodnevno dobija obaveštenje.[184]' Četnici su, sa svoje strane, ometali mobilizaciju i

182) Varoš je zapaljena a svi odrasli muškarci koji se nisu sklonili na vreme pohapšeni. - Isto, 149.

183) Hronologija susreta i sporazuma postignutih između predstavnika partizana i četnika Mihailovića od polovine avgusta do 11. septembra 1941. navedena je u Zborniku NOR, tom XIV, knj. 1, 23-24.

184) Isto, 40-41.

napadali pripadnike partizanskih jedinica. Ranije postignuti sporazumi očigledno nisu obostrano poštovani. Prilikom susreta u Brajićima 27. oktobra 1941. (partizansku delegaciju su sačinjavali Josip Broz, Mitar Bakič i Sreten Žujovič, a četničku Draža Mihailović, Dragiša Vasić, potpukovnik Dragoslav Pavlović i kapetan Milorad Mitić, stalni opunomoćenik pri Vrhovnom štabu partizana u Užicu), Tito je podneo Mihailoviću pismene predloge u 12 tačaka, ali četnici nisu bili spremni da prihvate zajedničku borbu, zajedničko snabdevanje, stvaranje narodnooslobodilačkih odbora (NOO), kao organa vlasti u pozadini, te dobrovoljnu mobilizaciju. [5)] U noći 27/28. oktobra 1941. četnici su uhapsili i kasnije ubili Milana Blagojevića, komandanta 1. šumadijskog NOPO.[186)]

Partizanske snage su optuživane da su pod vidom borbe protiv okupatora „težile da prikriveno sprovedu u delo svoja politička načela i pre no što se borba sa neprijateljem okonča". Partizani su, dalje, napadani što su kokarde zamenili petokrakim zvezdama, što ne pominju kralja i Otadžbinu, ometaju izvršenje zaključenih sporazuma, zbog istiskivanja četnika iz mesta koja su oni oslobodili.

HT Građanski rat započet je napadom Četnika na Užice, Ivanjicu, Čačak, Gornji Milanovac i druga mesta slobodne teritorije u noći \ između 31. oktobra i 1. novembra 1941. Mihailovićeva interpretacija uzroka sukoba razilazila se sa partizanskom, tvrdnjom da su partizani „mučki" napali Požegu noću 31. oktobra 1941. godine, koju su uz velike žrtve zauzeli posle dvodnevne borbe. Radi napada na Čačak četnici su povukli glavninu svojih snaga sa opsade Kraljeva. Komandant požeškog četničkog odreda, kapetan Vučko Ignjatović, zahtevao je najhitniju mobilizaciju celog ljudstva od 20 do 40 godina, da se partizani razoružaju i pritvore. On je 1. novembra 1941. optužio partizane da su napali četnike u Karanu i Ribaševini, ali bez uspeha. Napad Požeškog četničkog odreda na Užice izvršen je u zoru 2. novembra 1941. godine. Partizanske snage uspele su, međutim, da razbiju četnike u rejonu Trešnjice. U ovoj kontraakciji učestvovali su Užički NOPO, Dragačevski bataljon Čačanskog NOPO, Železnička i Odborska četa i građani koji su se prihvatili oružja i stupili u partizanske odrede.[18 '] Štab

Zbornik NOR, tom I, knj. 1, dok. br. 70.

Blagojević je u Požegi, na putu za Čačak izvučen iz voza, zatvoren, mučen i ubijen 28. oktobra 1941. godine. Uhvaćen je dan posle dogovora u Brajićima. Bio je istaknuti komunist, koji je 1935. upućen na školovanje u SSSR, a odatle u španski građanski rat, gde je dospeo do čina poručnika. Iz postojećih izvora vidi se da je bio obuzet revolucionarnom vizijom i podsticao nošenje proleterskih amblema (srp i čekić itd.); na slobodnoj teritoriji pojavio se sa uniformom iz Španije. O njegovoj likvidaciji pisala je „Borba" 1. novembra 1941, a i Tito javlja Izvršnom odboru Osvobodilne fronte o „strahovitom mučenju" partizanskog komandanta 17. novembra 1941. godine. Blagojević je bio komandant 1. Šumadijskog odreda, koji je dejstvovao oko Oplenca, Orašca, Aranđelovca, Kolubare, dakle u starom srpskom istorijskom i državnom jezgru. Isticao se napadima na Nemce. Njegov odred je 27. avgusta 1941. na putu Bistrica (Lazarevac) - Trbušnica napao nemačku kolonu, kojom prilikom je ubijeno H i ranjeno 7 Nemaca - J. Marjanović, n.d., 145. - Isto, dok. 69, 70, 72.

187) Zbornik NOR, tom XIV, 1, 46. - U protivnapadu delova Užičkog NOPO i Dragačevskog bataljona Čačanskog NOPO razbijen je Ribaševinski četnički odred 1. novembra 1941.

četničkih odreda Čačak izdao je 6. novembra 1941. naređenje za napad na partizane u Čačku, na osnovu zapovesti Draže Mihailovića o zauzimanju Čačka.[188] Komandant četničkih odreda Čačak, major Radoslav Đurić, 6. novembra 1941. protestovao je kod komesara Čačanskog NOPO Ratka Mitrovića što partizani nazivaju Mihailovića „nemačkim plaćenikom", a četnike - iako borce protiv okupatora na Kraljevu i „srpske oficire" koji su „ginuli za slobodu" - običnim „petokolonašima".[189]

Dragoslav Pavlović je, po Mihailovićevom ovlašćenju, 9. novembra 1941. naredio komandantu bosanskih četničkih odreda da u Bosni ostavi najnužnije snage, a sa ostalim borcima napadne partizane u zapadnoj Srbiji. Istovremeno ga je obaveštavao da su partizani „mučki" napali četnike 31. oktobra noću i zauzeli Požegu, gde se nalazio i improvizovani aerodrom na kome je Mihailović očekivao englesku pomoć, kako „bi smo mogli dalje produžiti našu borbu protiv okupatora".[190]

Bratoubilački rat teško je padao borcima i jedne i druge strane. Dolazilo je do partizanskih osuda na smrt, hapšenja trgovaca i oficira koji nisu uspeli da se povuku, a na drugoj strani četničke likvidacije komesara i drugih „mračnih tipova", pokušaja atentata na protivnike, ubistva u borbi, lišavanja slobode članova porodica sukobljenih strana. Hapšenje jednih izazivalo je lančanu reakciju u vidu hapšenja drugih. Jedni druge su optuživali za potajno povlačenje vojske sa opsade Kraljeva. Partizani su izdavali letke u kojima je Mihailović optuživan kao „nemački plaćenik". Dolazilo je do uzajamnog razoružavanja; zarobljeni partizani držani su kao taoci za uhapšene četnike i članove njihovih porodica. Partizanske snage nastavljale su da „čiste" osvojena područja od četnika. Partizani su odbili četnički napad na Užice i zauzeli Požegu. Vrhovni štab NOPOJ ponovo je ponudio sklapanje sporazuma o obustavi neprijateljstva, formiranju zajedničke komande i obrazovanje mešovite komisije koja bi ispitala uzroke neprijateljstava i kaznila krivce, ali je Mihailović dva dana docnije odgovorio Vrhovnom štabu da njegove jedinice napuste Požegu. I prilikom prvobitnog posedanja Požege došlo je do sukoba oko varoši i načina uspostavljanja vlasti u njoj, jer su četnici tražili da se vlast preda njima, a partizani insistirali na zajedničkoj vlasti. Tada su četnici 5. oktobra 1941. napali Požegu, koja je imala značaj i za. jednu i drugu stranu kao vojni i saobraćajni punkt. Komanda jugoslovenskih četnika izjavljivala je da ne „želi uopšte sukob sa partizanima u koliko se njihov rad svodi samo na borbu protiv okupatora". Četnici su potsećali da partizanska „nerazumna propaganda" naziva četnike „petokolonašima", iako su se oni bez rezervi borili prilikom opsade Kraljeva.

Pozadinu četničkog napada na partizanske snage najbolje otkriva veza koju je Mihailović prethodno uspostavio sa Nemcima, preko svojih

[188] Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 59-60.
[189] Isto, 64-5.
[190] Isto, 72-3.

ovlašćenih predstavnika. Dan posle razgovora sa Titom u Brajićima, 28. oktobra 1941, pukovnik Branislav Pantić izjavio je oficiru Abvera Jozefu Matlu da je od strane Mihailovića opunomoćen da stupi u vezu sa Nedićem i nemačkim instancama kako bi im se četnički odredi Jugoslovenske vojske stavili na raspolaganje u cilju savlađivanja komunizma u Srbiji. Mihailović je jamčio da će srpski prostor istočno i zapadno od Morave definitivno očistiti od komunista. Zauzvrat je očekivao da Nemci obustave kaznene akcije protiv srpskog stanovništva i masovna streljanja na područjima na kojima su se nalazili njegovi odredi. Rukovodio se ciljem da se u Srbiji uspostavi stanje kakvo je postojalo pre 28. juna 1941. godine^ Po pukovniku Pantiću, Draža Mihailović nije imao „dečje iluzije" o vojnoj snazi Nemačke. Bio je i svestan da su „Politički revolucionarni akcent i političku notu u narod uneli komunistički partizani". jNemci su od Mihailovića zahtevali da dođe u Beograd radi daljih razgovora, a četnici su očekivali da će oni pomoći da se „spreči dalje uništavanje srpskog stanovništva i ekonomskih osnova egzistencije srpskog naroda". Protiv pregovora sa Mihailovićem izjašnjavao se Upravni štab opunomoćenog komandanta, optužujući četnike za aktivnu borbu protiv Nemaca i za učešće u jedinstvenom frontu s komunistima. Pomenuti štab razlikovao je ove snage samo po načinu borbe i sastavu ljudstva: na Mihailovićevoj strani video je oficire, a na partizanskoj „zatvorenike, razbojnike i cigane". Šef Upravnog štaba opunomoćenog komandanta Harold Turner smatrao je da bi Mihailovićev dolazak u Beograd, bez saglasnosti Nedićeve vlade, za nju značio najveći „politički poraz".[191'1]

Do sastanka je ipak došlo u Divcima kod Valjeva, 11. novembra 1941. godine. Mihailović je tom prilikom opomenuo potpukovnika Rudolfa Kogarta da neće dozvoliti da se srpska krv beskorisno proliva i srpska imovina dalje uništava, a i istakao je da je spreman da se sa Nemcima i Nedićem bori protiv komunizma. Mihailoviću je stavljeno do znanja da će Vermaht uskoro okončati sa komunizmom i da glavni komandant nema poverenja u Mihailovića kao komandanta. „Nemački Vermaht ne može da se optereti takvim saveznicima koji mu se privremeno priključuju iz razloga oportuniteta". Nemci su za spasavanje Srbije tražili obustavljanje borbi i bezuslovnu predaju, u stvari četničku kapitulaciju. Mihailović je uzalud objašnjavao da je ušao u trku sa komunistima za posedanje gradova koje su Nemci napustili i da teži spašavanju naroda koji je izložen dvema terorističkim akcijama: nemačkoj i komunističkoj. Zahtevao je da mu se omogući borba protiv komunista, koja je počela 31. oktobra 1941, tražio je municiju, autonomnu zonu\ Naglašavao je da je Košta Pećanac izgubio svaki ugled u narođtrtaobio oznaku „izdajnika", misleći na njegovu kolaboraciju s Nemcima.[192)] Za Nemce su, znači, i dalje postojala dva

J. Marjanović, n.d. 353.
Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1945, Beograd, 1976, 11-16.

neprijatelja: pukovnik Mihailović i komunizam, iako je Mihailović stavljao do znanja da se neće boriti protiv Nemaca čak ni ako bi mu ova borba bila nametnuta. Sto se tiče komunista, oni su, prema Mihailoviću, počeli prvi borbu, u vreme dok je Mihailović stajao po strani i pripremao se za prodor u pravcu Bosne i Sandžaka.

Ko je onda kriv za početak građanskog rata pod okupacijom: četnici ili partizani? Incidentalnih situacija je, pre početka sukoba, bilo na pretek. Prvi sukob izbio je u suvoborskom selu Planinici, blizu Struganika, kada su pripadnici Kolubarskog narodnooslobodilačkog odreda pokušali da odnesu iz sela prikupljeno oružje. Odgovor o stvarnim uzrocima sukoba otkriva izneta inicijativa Mihailovića za razgovor s nemačkim predstavnicima, iz koje se vidi da je Mihailović želeo da se liši partizana pomoću Nemaca i prekinu borbe koje su odnosile srpske živote.

- No, četničko-partizanskim sukobima i surevnjivostima, koje su se sve više produbljivale, kumovale su u smislu povoda i „vojvode" koje se nisu nalazile pod komandom Mihailovića, kao i pojedini neposlušni četnički komandanti. Mihailovićevi saradnici pišu da ih je on morao tolerisati da ne bi prišli drugoj strani, naročito Nediću. Takve starešine nisu mogle podnositi partizane i bilo kakve dogovore s njima. Među njima Zvonko Vučković izdvaja kapetana Vučka Ignjatovića, koji je mrzeo partizane koliko i Nemce i predlagao Mihailoviću da Titu postavi zasedu na povratku iz Brajića.[193] ;

Vučković, aktivni učesnik događaja, u svojstvu pisca - memoariste, smatra da nije moguće dati lak odgovor na pitanje ko je započeo građanski rat. Uopšteno mišljenje Vučkovića svodi se na to da je za „građanski rat kriva manjina koja se silom naturala i većina koja se toj sili odupirala".[194] Ovaj pitijski odgovor, koji ipak upućuje na komuniste („manjinu") kao uzročnike građanskog rata, ipak zahteva činjeničku proveru.

Glavni štab NOPO Srbije je 6. novembra 1941. izdao Proglas „Srpskom narodu" o „izdajstvu Draže Mihailovića" koji je napao partizane i nastoji da obmane „poštene srpske seljake i četnike".[195] PK KPJ za Srbiju je 7. novembra proglasom pozvao radnike i seljake, radni narod, građane, omladinu, partizane, „poštene četnike i oficire" na borbu protiv „fašista i domaćih izdajnika".[196]

Početkom novembra 1941. rat se rasplamteo. Partizani su od U žica nadirali prema Ravnoj gori. Tito se, međutim, odlučio da se završna borba odloži. Dok su partizani zauzeli Pranjane, četnicima je stiglo pojačanje: kapetan Dragoslav Račić, sa jakim odredom iz Mačve, te kapetan Dragiša Ninković, sa Kačarcima.[197] Primirje je zaključeno 20. novembra 1941. u Čačku, ali želja da se građanski rat i stvarno prekine

[193] Z. Vučković, n.d., 154.

[194] Isto, 158.

[195] Zbornik NOR, tom I, knj. 2, dok. 60.

1%) AVII, NOR, K-1961, Reg. br. 2-1.

[197] Z. Vučković, n.d., 167.

nije postojala ni na jednoj strani,[198] iako su se Nemci pripremali za završni udar. Potiskivanjem četnika i njihovim opkoljavanjem na Ravnoj gori izgledalo je da je njihova sudbina zapečaćena, ali do njihovog uništavanja nije došlo iz međunarodnih obzira rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta. Vrhovni štab je u datoj situaciji ponudio četnicima da stupe u borbu protiv Nemaca, da se odreknu zahteva da se partizanske snage uključe u sastav Mihailovićevih odreda i da se pitanje jedinstvenog operativnog vojnog vodstva rešava sporazumno posle uspostavljanja mira. Partizanska delegacija, s Aleksandrom Rankovićem, Ivom Lolom Ribarem i Petrom Stambolićem, zaključila je pomenuti sporazum sa četničkim predstavnicima - majorima Radoslavom Đurićem i Mirkom Lalatovićem o obustavljanju neprijateljstva. Utvrđeno je, takođe, da se pruži otpor okupatoru, puste zarobljenici obe strane i da jedna mešovita komisija ispita uzroke sukoba i krivice za „zločina dela". Mihailović, međutim, nije poštovao ovaj sporazum, mada je izvestio kraljevsku vladu da je uspeo da zaustavi „bratoubilačku borbu" i da nastoji da udruži sve snage za borbu protiv Nemaca.[199]

Bivši četnički starešina Zvonko Vučković opisuje ove borbe i njihov karakter na sledeći način: „U mešavini koja se tako stvorila (susret partizana i četnika u Ovčaru) bilo je nemoguće razlikovati jedne od drugih. Ista odela, iste psovke i komanda. U takvoj gužvi je uvek mnogo žrtava. Najgore je što ne znaš koga gađaš, a kad pucnjava počne, ne prestaje do mraka. Njihova petokraka zvezda i naša trobojna kokarda, i kad su bile na šajkačama, mogle su se osmotriti samo iz neposredne blizine. Ako se sukobimo u selu onda se tek stvori krkljanac. Jurimo se oko kuća i štala kao deca koja se igraju žmurke. Čas mi jurimo njih a čas oni nas. U takvoj igri gine sve od reda: i mi i oni, i žene i deca, i stoka i kokoške. i sve što je živo".[200]

Građanski rat iznurio je obe strane i njihovu otpornu moć pre nego što su Nemci krenuli u završnu ofanzivu. Sporazum je bio neostvarljiv zbog isključivosti rukovodstava oba pokreta. I građanski rat, pod uslovima okupacije nešto najstrašnije što se u takvom ratu može zamisliti, jednom započet u Srbiji, imao je lančane posledice za celu Jugoslaviju. Četnici su zabranili svake razgovore sa komunistima - partizanima, sem preko mušice pušaka, jer su u pitanju bila dva pokreta različitih motivacija.[201] Monarhističke snage nisu se mirile sa socijalnom revolucijom i petokrakom, i obratno, komunisti sa četničkom defanzivnom strategijom, status quo i kokardom.

Borbe na tlu Srbije izrodiće se u trajni sukob četnika i partizana, ali i u borbe četnika i ljotićevih dobrovoljaca, Nedićevih oružanih

J. Marjanović, n.d., 370-1.
Telegram je upućen 22. novembra 1941. - AVII, VK, K-348, Reg. br. 5/1-3. Djeneral Mihailović i SSSR, sa službenim memorandumom i dokumentima.
Z. Vučković, n.d., 164.
' Mihailovićevo naređenje prethodilo je pismu CK KPJ - PK KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941, kojim se na istoj teritoriji zabranjuje uporedno postojanje dve vojske, što se direktno odnosilo na „Jugoslovensku vojsku u otadžbini".

formacija protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta i njegovih pristalica u zapadnoj Srbiji, Šumadiji, na istoku i na jugu Srbije, četnika Koste Pećanca i partizana, „crnih" četnika i onih Mihailovićevih. Još 1943. četnici Dragutina Keserovića neuspešno napadaju štab Pećanca, dok ga neka četnička crna trojka nije zaklala naredne godine u Sokobanji. Tek, u ratnom metežu nije među Srbima nedostajalo „ratova" i obračuna, kojima je osnovni pečat davao sukob narodnooslobodilačkog pokreta i Mihailovićevih četnika, koji su u toj borbi imali posrednu i direktnu podršku Nemaca i snaga srpske kolaboracije.

Partizanske snage pretrpele su težak poraz u zapadnoj Srbiji krajem jeseni 1941. godine. Do skoro se pisalo da je preko Uvea odstupila partizanska „glavnina", iako je, brojčano gledano, ta „glavnina" obuhvatala tek deseti deo partizanskih snaga (oko 1.500-2.000 boraca). Vrhovni štab slabo je procenio otpornost partizanskih snaga da se u frontalnoj odbrani odupru nemačkim operativnim jedinicama. Odbrambene akcije više su bile žrtvovanje nego što su nanele štete nemačkim trupama. Tako je na Kadinjači stradao Radnički bataljon, a jedinice 342. nemačke divizije nisu imale većih gubitaka (2 mrtva i 1 ranjenog). Tito je, međutim, smatrao da je reč o privremenom porazu. Za utehu, gradilo se uverenje da će u Srbiji na proleće 1942. buknuti masovni ustanak. Bilo je i pre toga poraza, drugih neočekivanosti i krivo shvaćenih situacija. Tako je po izlasku na oslobođenu teritoriju Tito bio začuđen masovnošću ustaničkih snaga. Decembra 1941. računao je da se Nemačka nalazi pred porazom, a nastupanje četnika ocenjivao je kao okupljanje „reakcionarnog velikosrpskog centra".

Pre nemačkog pokreta protiv četničkog štaba na Ravnoj gori, Mihailović je na sastanku s četničkim starešinama 1. decembra 1941. doneo odluku da se deo četnika legalizuje, kako bi lakše prezimili u okviru Nedićevih formacija. Nemci su sa pet kombinovanih kolona krenuli prema Ravnoj gori da razbiju Mihailovićeve odrede i uhvate komandanta. Prilikom njihovog napada na Mihailovićev štab, uhvaćeni su i ubijeni major Aleksandar Mišić i Ivan Fregi. Nemce su u borbama pomagali ljotićevci, koji su nosili oznaku Sv. Đorđa, kao simbol sveca koji kopljem ubija komunističku aždaju. Draža Mihailović je depešom od 7. januara 1942. izvestio Jugoslovensku vladu u izbeglištvu da su 6. decembra 1941. opkoljeni i zarobljeni od Nemaca u okolini Mionice major Aleksandar Mišić, sin vojvode Mišića, i njegov načelnik štaba major Ivan Fregi, obojica u propisnoj oficirskoj uniformi. „Obojica", javlja, „osuđeni (su) na smrt i streljani 17. decembra. Molim da se major Mišić odlikuje Karađorđevom Zvezdom III reda sa mačevima kao jedan od prvih saradnika i major Fregi istim ordenom četničkog reda. Za ovaj slučaj kao narodni izdajnici da se javno ožigošu Jovan Škava (vojvoda Koste Pećanca - B.P.) samozvani vojvoda Kolubarski, Njegovan Papje, iz Mionice i Petar Branjević svi saradnici izdajnika Koste Pećanca kao i da se liše svih vojničkih zvanja. Ja ucenjen od

Nemaca omalovažavajućom sumom (sa 200.000 din. - B.P.). Mihailović".[202]

Pošto je prohujala operacija delova 342. divizije (od 6. do 9. decembra 1941) protiv štaba Draže Mihailovića, četnički vođa je ucenjen od Nemaca. U istoriji pokreta otpora u Evropi Mihailović je bio prvi među vođama ovih pokreta kome je glava ucenjena. Na plakatima koji su decembra 1941. prekrili Srbiju, Nemačka vrhovna komanda je Mihailovića označila za „odmetnika i buntovnika", koji „na svojoj savesti nosi krv više hiljada Srba i koji je vlastitoj zemlji naneo beskrajnu bedu i nevolju", čoveka odgovornog zbog nepredavanja oružja, mobilizacije ilegalne vojske, „zločinačkog udruživanja sa komunistima", podizanja oružanog ustanka protiv nemačkih okupatorskih snaga, koji je zbog svega toga „svoj život proigrao". Onome ko uhvati Mihailovića Nemci su obećavali nagradu u iznosu od 200.000 dinara.[203]

Prvi valjevski četnički odred, čiji je komandant bio poručnik Neško Nedić, izdao je 13. decembra 1941. naređenje za saradnju sa srpskom kvislinškom vladom. „Mi zato nećemo i ne možemo zajedno sa Nemcima ali nećemo ni u otvorenu borbu, koju sada ne možemo izdržati. Mi ćemo nastaviti da se spremamo da se naoružavamo i počećemo borbu onda kad naši saveznici vežu nemačke snage na Balkanu i budu u stanju da i nas potpomognu. Dotle dok ovaj momenat ne dođe mi moramo iskoristiti rasulo kod komunista da ih razoružamo te da nam na proleće ponovo ne ometu naš planski rad".[204]

Infiltracija Mihailovićevih četnika u Nedićeve kvislinške snage započela je još u novembru 1941, po Mihailovićevom naređenju. Legalizovani su sledeći odredi: Ljubićki - kapetana Predraga Rakovića, Požeški - kapetana Miloša Glišića i kapetana Vučka Ignjatovića, Užičko-požeški - Manojla Korača, Crnogorski - kapetana Nikole Mladenovića, zatim odredi kapetana Radovana Stojanovića, Vojislava Pantelića u Loznici, Zivana Lazovića u beogradskom okrugu, kapetana Borivoja Rajkovića u Kosjeriću, Nikole Kalabića i drugih. Nedić je dobijao nove snage za borbu protiv pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta, a Mihailović je spasavao odrede od uništenja u jeku zime, progona i nemačkih represalija. Udruženim snagama mogli su zavesti četničku strahovladu i iskorenjivanje zaostalih grupa partizana, pojedinaca i njihovih simpatizera i jataka. Nedić jeste sa novim kadrovima brojno uvećavao svoju snagu, ali se istovremeno izložio opasnostima razrivanja Srpske državne straže iznutra (SDS). Uspostavljeni sistem dvostrukog opštenja omogućavao je, na jednoj strani, Nedićevu nominalnu komandu, a na drugoj povinovanje Mihailovićevim tajnim instrukcijama. Uključivanjem Mihailovićevih četnika u SDS narastalo je i nemačko nepoverenje u pouzdanost jedinica koje su naoružavali.

[202] Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 347.
[203] I. Avakumović, n.d., London, 1969, 31.
[204] Zbornik NOR, tom XIV, 1, 92.

Povezan sa kraljevskom vladom septembra 1941. godine, i od nje prihvaćen narednog meseca, Mihailović se resio na obračun sa suparničkim snagama, napadajući početkom novembra njihova uporišta i štabove. Hiljade žrtava koje su za sobom ostavljale nemačke kaznene ekspedicije oktobra 1941. samo su ubrzavale njegovu odluku. Trebalo je iskoristiti šansu koja se, po njegovoj proceni, pružila četnicima i uništiti partizane pre nego što Nemci dovrše reokupaciju oslobođene teritorije, a posie vlastitog neuspeha ovu ulogu prepustiti Nemcima i njihovim saradnicima. Cetništvo je od svoje pojave pod zastavom legitimizma isključivo sebi davalo monopol na vođenje naroda i pokreta otpora. Sukob na tlu Srbije i kasnije Jugoslavije nije mogao ostati internog karaktera, jer su Britanci i Jugoslovenska vlada u izbeglištvu podržavali Mihailovića, a Sovjetski Savez tajno KPJ, javno se izjašnjavajući za ofanzivne antiokupatorske akcije. Time je i sukob izlazio iž nacionalnih okvira i u jesen 1941. bio internacionalizovan.

Pored uspostavljenih veza sa vladom, Mihailovićevo samopouzdanje naraslo je dolaskom mešovite britansko-jugoslovenske misije sa kapetanom D. T. Hadsonom u njegov štab, bez obzira na svo nezadovoljstvo koje je pokazivao zbog ponašanja ovog britanskog oficira. Mihailović je bio nezadovoljan Hadsonom jer je u Vrhovnu komandu stigao preko partizanske teritorije, bio relativno niskog čina (kapetan), razišao se sa saputnicima svoje mešovite misije i stigao bez radio-stanice na Ravnu goru; želeo je da učestvuje u razgovorima između Mihailovića i Tita u Brajićima, svraćao i do partizana, kod Tita. Mihailović nije iskreno prihvatio Hadsona („Marka") i zbog kolonijalnih manira, koji su podrazumevali potčinjavanje. Britanskog oficira nalazimo u Užicu u vreme partizanskog napuštanja „prestonice" krajem novembra 1941.

Oko Hadsonove misije postoje istoriografske kontroverze: po jednim, došao je da izazove građanski rat, a po drugima, sasvim suprotno, da sjedini i jedne i druge snage u borbi protiv okupatora. Nama je ovo drugo gledište prihvatljivije, jer Hadson ima saznanje o snazi drugog pokreta, to jest partizanskog, a na drugoj strani njegovo naglo upućivanje u Jugoslaviju usledilo je posle Staljinovog zapomaganja Čerčilu početkom septembra 1941. da Britanci što pre otvore drugi front u Francuskoj ili na Balkanu.[205]' Kako je Staljin znao da se u Jugoslaviji vode borbe, Britanci su sovjetskog vođu zadovoljavali u pomaganju partizanskog otpora Nemcima, što je bilo u skladu i sa sovjetskom strategijom. Time su Britanci u jugoslovenskom slučaju odstupali od ranije utvrđenog stava da pokreti otpora ne prerastaju u borbe ustaničkih ili širih narodnooslobodilačkih razmera koje su do tada važile za sve pokrete otpora okupiranih evropskih zemalja.[206]'

Britanci su izašli u susret sovjetskom vođi u tom smislu što su Jugoslaviju izuzeli iz kruga zemalja koje su imale da izgrađuju podzemni

205) V. Čerčil, n.d., III, 351, 424-5.

206) Filis Oti, Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine, Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Zbornik radova, Beograd, 1973, 99-100.

pokret otpora, koji bi se aktivirao tek u trenutku nemačkog sloma, s tim što je u njoj mogao biti dozvoljen (kada je već izbio) i ustanak širih razmera. Našu pretpostavku kao da potvrđuje i memoar Predsedništva Jugoslovenske izbegličke vlade od 11. oktobra 1941. britanskoj vladi da se „odmah donese odluka i što pre izvrši iskrcavanje britanskih trupa na Balkanu", što znači da su imali podatke o borbama u zapadnoj Srbiji.[207]

Južnoafrički inžinjer Duan T. Hadson, koji je pre rata radio u Srbiji, krenuo je u Mihailovićev štab iz Aleksandrije 20. septembra 1941, sa majorima Zaharijem Ostojićem i Mirkom Lalatovićem, dok se saradnik Uprave za specijalne operacije (SOE) Džulian Emeri podmornicom, koja je doplovila do Petrovca na moru, vratio u Egipat.

Hadsonova misija prešla je preko crnogorske teritorije, na putu za Srbiju, videvši snagu pokreta u Crnoj Gori. Hadson u telegramu upućenom SOE u Kairu, 10. oktobra 1941, govori o „slobodnim narodnim trupama Crne Gore", navodeći da im je štab na Radovču. Po tom prepričanom telegramu, „13. jula otpočeo je gerilski rat i uzeo (je) karakter revolucije gotovo u celoj Crnoj Gori... Ovaj rat nosi izgled narodnog oslobođenja i u vezi je sa ostalim gerilskim ratovanjem u Jugoslaviji. Ovaj pokret potiče jedino od organizovanih anti-okupacionih trupa čiji broj iznosi 5.000 ljudi i na slučaj revolucije uvećaće se na 80.000. Organizacija crnogorske vojske je dobra. Vrše se pripreme za novu akciju na široj osnovici". Traži se pomoć. „Crna Gora služi jednovremeno kao osnovica za snabdevanje za slične akcije u Hercegovini i Sandžaku, gde uopšte ne raspolažu oružjem". Radilo se o pokretu čije je jezgro bilo sastavljeno isključivo od komunista. Na čelu pokreta nalazio se „univerzitetski profesor Milovan Đilas" i kapetan Arso Jovanović. Misiji se u Petrovcu na moru pridružio i četnički vojvoda Dule Dimitrijević.[208]

Hadson je od početka, mada detaširan Mihailoviću, imao odrešene ruke da ostane kod bilo kojeg vođe ili organizacije koju lično bude smatrao važnom za savezničku akciju, što objašnjava i njegovo prelaženje od Mihailovića do Tita, želju da prisustvuje njihovim razgovorima, a posle pada Užica i lutanja da se ponovo priključi Mihailoviću kod kojeg je ostao do dolaska pukovnika Bila Bejlija, decembra 1942. godine. Kao oficir za vezu opservirao je situaciju, prilike, odnose snaga u zemlji, vodeći računa pod kojim bi uslovima Velika Britanija mogla priteći u pomoć materijalom ili akcijom. Juna 1942. pisao je Mihailoviću da je prošlo vreme za „primitivno dramatiziranje„ njegove uloge, te gledanja četničkih oficira na njega kao da je on pukovnik Laurens, što

^ AVII, VK, K-162, Reg. br. 61/1.

Hadson je akreditovan kod Mihailovića, ali je - prema nekim autorima - pokazivao daleko više simpatija prema Titu. Zastupajući isključivo britanske interese, Hadson je prihvatao Titovu ofanzivnu strategiju nezavisno od odmazdi. No, bio je za to da se sve snage objedine pod Mihailovićevom komandom. - Staniša R. Vlahović, Zbornik dokumenata iz Britanskih arhiva. Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1948, Birmingham, 1985, 55.

mu je jako smetalo u radu, pogotovu ocene da je „baksuz za srpsko naoružanje". Mihailović se, međutim, još jula 1942. žalio Vladi i optuživao kapetana Hadsona daje prošle jeseni ometao dolazak pomoći i izazvao krizu. Zadržavao je bojazan da britanski oficir to i sada ne čini, kada je najpotrebnije i kada se bliži slom Nemaca.[209]

Mihailović je bio trajno nezadovoljan malom britanskom pomoći. Prvi tovar materijala četnicima je spušten krajem oktobra 1941. godine, u prostoru između Maljena i Suvobora. Isporuke su bacane u limenim kantama u kojima se nalazilo italijansko oružje, eksploziv, duvan, novac, rublje. Četnici su bili nezadovoljni neupotrebljivošću bačenog materijala. Stab Javorskog korpusa javljao je 26. aprila 1942. da je na terenu skupljena dobijena pomoć, koja se sastojala od mitraljeza („švarcloze"), „mitraljeta", bala šinjela, malih zlatnika, velikih zlatnika, novčanica - dolara, s tim što se isticalo da su mitraljezi i municija nađeni u „deformisanom" stanju. Deo je padao i na neprijateljsku teritoriju ili je raznet od seljaka. Prilikom prihvatanja materijala dolazilo je i do sukoba sa Nemcima i kvislinzima.

Podrška kraljevske vlade i Britanaca Mihailoviću izazvala je u jesen 1941. internacionalizaciju zbivanja u Jugoslaviji. Dušan Simović je 13. novembra 1941. intervenisao u prilog Mihailovića kod Moskve, preko Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u, tražeći da Moskva hitno izda uputstva da se potčine Mihailoviću u zajedničkoj borbi protiv okupatora.[210] Sličnu intervenciju učinili su i Britanci, preko svog ambasadora u SSSR-u ser Staforda Kripsa. Moskva je izbegla da se zvanično izjasni u prilog Mihailovića, pravdajući svoj stav time da nije obaveštena o događajima u Jugoslaviji i da se drži principa nemešanja u unutrašnje stvari suverenih država. Učinila je tek ustupak preko Radio-Moskve, koja je prenela propagandne poruke Radio-Londona u prilog Mihailovića.[211]

Jugoslovenski istoričari (Jovan Marjanović, a i drugi za njim) prihvatili su tezu da je ovim Mihailović bio prihvaćen od strane britanske vlade, što se uostalom izvodilo i iz činjenice da je januara postao i član Jovanovićeve vlade u svojstvu ministra vojske. Tada je nastala i najčudnovatija faktička koalicija u drugom svetskom ratu, koju su sačinjavali u odnosu na narodnooslobodilački pokret, kao jedinstvenog protivnika, četnici, Nemci, Britanci, Nedić, ustaše. Prema najnovijim istraživanjima dr Marka Vilera, prihvatanje Mihailovića od strane Britanaca usledilo je tek polovinom 1942. godine. Podrška je nesumnjivo postojala od ranije, ali su od juna 1942. godine Britanci preuzeli četnike kao strateški ulog u odnosu na zalaganje Sovjeta za svoj pokret - narodnooslobodilački pokret Jugoslavije. Nije zgorega potsetiti da je

[209] Četnici su smatrali da je ova oskudica aviona za transport pomoći namerno „lansirana" od Britanaca - Isto.

[210] ASSIP, Emigrantska vlada, F-IV, 1941/45.

[211] Sovjetski istoričari za sada ne raspolažu emisijama Radio-Moskve, Tek, znamo da sovjetska vlada nije insistirala da se NOP odredi Jugoslavije stave pod komandu D. Mihailovića.

Mihailović tada bio u naponu svoje snage i da je gradio planove da stvori „koridor" do zapadnih delova Jugoslavije, posedne zaleđe jadranske obale i kao glavna snaga dočeka spreman predstojeće događaje u razvoju drugog svetskog rata.

Mnogi pisci u inostranstvu među jugoslovenskom emigracijom isticali su ono što su morali, da je Slobodan Jovanović imao veliki autoritet kao naučnik, pisac, univerzalni evropskih duh u Srbiji, ali čovek koji nije bio dorastao velikim političkim iskušenjima u kojima se našla Jugoslavija 1941-1945. Pristalice kneza Pavia osuđivale su ga što nije preduzeo mere posle 27. marta da spreči Osovinu da napadne Jugoslaviju svojim odlaskom u Rim, kao da je on to i mogao posle munjevite Hitlerove odluke da se ona uništi posle beogradskog prevrata. Kao predsednik vlade, pao je u zamku braće Kneževića i „Lige majora" (Živana Kneževića, Vladislava Rodžalovskog i Svetislava Vohoske). Pre toga emigracija je dozvolila (kao da je mogla sprečiti pri postojanju dva paralelna pokreta od kojih je svaki imao svoje tačke međunarodnog uporišta) da se jugoslovenski problem internacionalizuje. Ima istraživača koji smatraju fatalnim uvlačenje saveznika u jugoslovensko unutrašnje pitanje 1941^42, insistiranjem da oni podrže stavljanje komunista pod komandu Mihailovića. Jugoslovensko pitanje, otvoreno u jesen 1941, tokom 1942, dobija međunarodnu dimenziju koju ne gubi sve do kraja rata.

Kontroverze - građanski rat ili narodnooslobodilačka borba

Klasična definicija građanskog rata kao oružanog sukoba u jednoj zemlji ili državi između sukobljenih društvenih snaga (klasa, etničkih grupa isl.) koje se međusobno bore za ostvarenje određenih političkih i ekonomskih ciljeva može podsećati ali ne i potpuno primeniti na istorijsku situaciju Jugoslavije u drugom svetskom ratu. Ako pojavu posmatramo kao revolucionarnu smenu vlasti 1941-1945. par exellence, onda je građanski rat trajno karakterističan od novembra 1941. godine. jTJ sukobu su se našle dve glavne snage antifašističkog karakter^, od ikojih je ona druga, četnička, to samo deklarativno, nominalno od novembra 1941, ali ne i supstancijalno sa stanovišta otpora fašizmu kao antidemokratskoj, totalitarnoj pojavi. Komunisti, kao jezgro i rukovodeća snaga narodnooslobodilačke borbe, imaju za primarni cilj osvajanje vlasti u uslovima drugog svetskog rata, revolucionarnu perspektivu, izmenu postojećeg društvenog status quo koji brane snage četništva. Četnici su za monarhiju, veliku ili homogenu Srbiju, nacionalnu politiku s prevagom srpstva*, odbranu građanskog poretka i njegove materijalne osnove - privatnih svojinskih odnosa. Oba pokreta su na strani antifašističkog ratnog saveza, ali jedan sa ofanzivnom a drugi sa defanzivnom strategijom. Njihovi ciljevi su, dakle, krajnje suprotni, .dijalemetralno različiti. Komunisti su smatrali da je vojni poraz jugoslovenske države, sa drugim elementima sloma, stvorio pretpo-

stavke revolucionarne situacije, koju je Josip Broz Tito - kao prvi čovek i neprikosnoveni vođa KPJ - polovinom 1941. sagledavao na sledeći način. „Pokretačke snage" za „sazrijevanje revolucionarnih energija masa" u Jugoslaviji nalazile su se u surovom okupatorskom režimu, „još svirepijem nacionalnom ugnjetavanju i mržnji masa prema onima koji su to prouzrokovali", „izdajstvu bivših vladajućih krugova buržoazije", „sluganstvu i malodušnosti domaće buržoazije", „razgolićenosti zločinačke nacionalne i socijalne politike prošlih režima", teškom bremenu nameta koje su okupatori nametnuli narodu, „bezobzirnom izrabljivanju radnih masa od okupatora i kapitalista", postojanju SSSR-a („velike zemlje socijalizma i njenom napredku"), „miroljubivoj politici" SSSR-a na jednoj strani, a strašnom pokolju i razaranju koje prouzrokuje „imperijalistički rat u kapitalističkom svetu", na drugoj.[212]

Činjenica je da je Kominterna kao instrumentalno oruđe Staljinove spoljne politike u međunarodnom radničkom (komunističkom) pokretu suspendovala drugu etapu, to jest socijalnu revoluciju do poraza fašizma. Jugoslovensko partijsko rukovodstvo prihvatilo je ovu poruku bez reakcije, ali je praktično vodilo borbu za smenu vlasti u toku celog rata u okviru strategije narodnooslobodilačke borbe. Ona se iskazuje u stvaranju oružanih odreda faktički pod rukovodstvom Partije, kao i narodnooslobodilačkih odbora (NOO). Revolucionarna dimenzija se iskazuje i u shvatanjima da „nema povratka na staro". U okviru rata protiv okupatora i njegovih saradnika vodio se rat za smenu starog društvenog subjekta. Sa tog stanovišta mogu se razlikovati razne faze u delovanju KPJ, odnosno narodnooslobodilačkog pokreta, ali suštinskih odstupanja nema. Revolucionarna smena vlasti samo je prilagođavana međunarodnim uslovima antifašističkog rata, čiju glavnu snagu čini savez SSSR-a i Velike Britanije, a od januara 1942. godine i formalno zasnovana koalicija SSSR-a, SAD i Velike Britanije. Ova strana rata govori sama za sebe o značaju internacionalne dimenzije jugoslovenske revolucije i nemogućnosti da se ona razume bez ove svoje bitne sastavnice sa stanovišta formulisanja i primene strategije KPJ. Naravno, ova strategija nije uspela da se formuliše preko noći, izrazi od prvog dana kao slivena, celovita, do kraja jasna boračkom i starešinskom sastavu, s obzirom na nivo svesti i ideoloških recidiva ranije politike rezervisanosti i napada na „imperijalističke zemlje" u ratu. Na Zapadu nisu prestajale sumnje da SSSR, Kominterna i njene članice rade na svetskoj revoluciji u okviru drugog svetskog rata ili da Sovjetski Savez može iskoristiti komuniste za radikaliziranje društvenih sukoba, smenu vlasti i promenu socijalnog status quo. Čerčil je 22. juna 1941. poručivao da se Britanija svrstala iza Rusije, ali da on neće odstupiti od nijedne svoje ranije osude komunizma. Očigledno je da je međunarodna procena o glavnom neprijatelju bitno uticala na stvaranje ove neobične alijanse, na čijem su se čelu u prvoj fazi rata nalazili

212) „Proleter", mart-april-maj 1941, br. 3-4-5.

Čerčil i Staljin, s tim što su stare sumnje i podozrenja nastavljala da žive u prikrivenom i stišanom obliku da bi se približavanjem rata kraju suprotnosti razbuktavale, stvarajući pukotine u savezu. Zapad je bio uznemiren ojačanom vojnom moći SSSR-a, a obostrano su prisutne sumnje da se ne zaključi separatni mir sa glavnim protivnikom. Prigušene nesuglasice pretvarale su se vremenom u sporove oko pojmova slobode i demokratije, granica, posleratnog uticaja u svetu, organizacije Ujedinjenih nacija.[213]

Komunisti su iskorišćavali šansu za obaranje društvenog poretka koji su smatrali preživelim kroz revolucionarni rat, dok su građanske snage u ime očuvanja svojih ekonomskih i političkih pozicija nastojale u začetku da onemoguće drugi društveno-politički subjekt koji im je osporavao pravo na vladavinu. Osobenost ovog sukoba sastojala se u tome što se rat vodio u uslovima okupacije i podeljene zemlje. Snage koje su se sukobljavale oslanjale su se na okupatorske sile ili na savezničke zemlje u krilu antifašističke koalicije, što je moglo uticati na kvarenje njihovih odnosa zbog podrške sukobljenim snagama, vojne (naoružanje, vojno sadejstvo) i političko-diplomatske. U revolucionarnim ratovima poznato je učešće stranog faktora na strani jedne od sukobljenih snaga i u vidu klasične vojne intervencije, mada do toga u Jugoslaviji nije došlo. Šta više, revolucionarne promene do kojih je došlo u Jugoslaviji legalizovane su u specifičnoj formi međunarodnog priznanja pre nego je i rat dovršen, što je slučaj bez presedana u istoriji ratova i revolucija. Nove pobedničke snage su u formi subjektiviteta stare države izašle na međunarodnu pozornicu, putem priznanja jedinstvene vlade i ulaska Jugoslavije u Organizaciju Ujedinjenih naroda u svojstvu člana - osnivača.

U delu literature jugoslovenska revolucija, ostvarena pod osobenim uslovima, zna se i osporavati, kao da nije ni ostvarena kao oružana smena vlasti. Ima pisaca koji je stavljaju pod „navodnice" kao izmišljenu pojavu. Do tog osporavanja dolazi i na pobedničkoj strani 1941-1945. Komunisti iz straha da se ne izbriše druga komponenta rata 1941-1945, to jest narodnooslobodilačka, antiokupatorska potiskuju ili umanjuju revolucionarnu stranu pojave. Snage iz redova nacionalnih suparnica KPJ koriste liniju dvostruke negacije. Prvo, potcenjivanjem narodnooslobodilačke dimenzije, umanjujući ratni učinak protiv okupatora (da je ubijeno manje od 10.000 Nemaca u drugom svetskom ratu; da su ratni izveštaji Vrhovnog štaba uvećani, netačni, propagandistički; da postoji nesrazmera između ratnih akcija i žrtava; da se rat rešava na glavnim frontovima itd., jednom rečju relativiziraju vojnu stranu narodnooslobodilačke borbe). Drugo, svode smenu vlasti na „grabež" vlasti jedne male zaslepljene grupe, kao da nije bilo nikakvih društvenih

[213] Ogledaju se u raznovrsnim prilazima režimima u istočnoj i jugoistočnoj Evropi (Deklaracija o oslobođenoj Evropi usvojena na Krimskoj konferenciji, februara 1945), granicama Poljske, stvaranju OUN, proceduri u Savetu bezbednosti i drugim pitanjima.

promena. A ako priznaju da je ovih i bilo, onda se u svetlosti poraznog iskustva socijalizma i bezbrojnih dugoročnih deformacija do kraja negira revolucionarna dimenzija 1941-1945, iz jedne druge perspektive. Svesno se previđa razlika između revolucionarnog osvajanja vlasti, koje je izvedeno krajnje efikasno mada po skupu cenu, bivajući sankcionisano od savezničkog međunarodnog poretka, uz neke uzgredne koncesije dekorativnog i formalnog karaktera. Za nas je druga strana revolucije u smislu dubokog prevrata u ekonomskoj i socijalnoj sferi predmet kritike i te kako, ali druge vrste, što ne znači da posledice i njihovo kasnije iskazivanje ne otkrivaju slabosti pobedničkog pokreta već u fazi njegovog uspona, kao i promašaje i deformacije koji se često označavaju kao „greške" rukovodećeg subjekta. U našem slučaju radi se o revoluciji čak i sa stanovišta nepostojanja njenog većeg i trajnijeg dela, koji obeležavaju velike, klasične revolucije, ili kasnijeg obezvređivanja tog dela (obnavljanje Jugoslavije, na primer). Ali sa pomenutog stanovišta i velike revolucije znaju biti predmet kritike istoriografije i posle proteka dugog vremena. Što se tiče žrtava, francuska revolucija je takođe pod udarom istoriografske kritike, jer je koštala francuski narod milion žrtava. Nekoliko hiljada ljudi na giljotini samo simbolizuju vladavinu terora, koji ni približno ne može obuhvatiti sve žrtve koje je progutala. Deo filozofskih mislilaca s pravom, međutim, kritikuje „preventivni teror" jugoslovenske smene vlasti u drugom svetskom ratu.

Sve učestalija nastojanja da se obezvredi narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao neprestano bežanje od neprijatelja, nemoć u odbrani slobodnih teritorija, pretvaranje „čarki" u velike bitke, „imaginarna osvajanja", izdizanje male grupe partizana u velike armije, praćene naduvanim uspesima savezničkih informativnih sredstava od 1943, odražava nerazumevanje partizanskog rata s revolucionarnim ciljevima. Kao da nije reč o borbi koja je kontinuirano vođena u toku celog rata, na važnom strateškom prostoru, u pozadini Hitlerovog „novog poretka", imajući veliki političko-psihološki i moralni značaj za sve pokrete otpora. Narodnooslobodilačka borba tekla je u znaku narastanja snaga, s manifestacijama krize u zimu 1941-1942. u istočnim delovima Jugoslavije i velikih iskušenja u zimu i proleće 1943. godine. Ona je moralno i psihološki značila i za velike savezničke sile u trenucima njihovih vojnih operacija u Severnoj Africi i na Istočnom frontu 1941-1942, usamljenosti, povlačenja, pa i vojnog kolapsa, jer su borci savezničkih armija znali da u dubokoj pozadini Hitlerove tvrđave teče neprestani otpor i da nisu sami u velikom rvanju fašizma i antifašizma. Uostalom, borba protiv okupatora bila je nastavak 27. marta, aprilskog rata, zajedničke aktivnosti partizana i četnika u jesen 1941, sve dok nije započeo građanski rat u zapadnoj Srbiji sa posledicama za celu Jugoslaviju. Operacije NOVJ zadržavale su na jugoslovenskom ratištu značajne okupatorske snage Italije. Po stepenu zasićenosti prostora svojim snagama Italija je nesumnjivo imala prvenstvo na tlu okupirane Jugoslavije. Vojne snage kolaboracionističkih režima bile su

prikovane na jugoslovenskom tlu i samim tim sprečene da učestvuju na drugim bojištima Osovine protiv savezničkih snaga. NDH je uvežbavala tri svoje legionarske divizije na poligonima Trećeg rajha (u Austriji), s namerom da ih uputi na Istočni front, ali su se one umesto na sovjetskom frontu našle na jugoslovenskom ratištu. Na tlu Jugoslavije borile su se i tri SS divizije: 13. SS divizija „Princ Eugen", s delom jugoslovenskih folksdojčera, muslimanska SS „Handžar" divizija i albanska SS „Skenderbeg" divizija. Vojni doprinos Jugoslavije u drugom svetskom ratu ogledao se i u ometanju eksploatacije privrede, skrivanju ili uništavanju poljoprivrednih proizvoda, ugrožavanju ili rušenju važnih saobraćajnica.

Strategija NOPOJ, odnosno NOVJ, odbacivala je zadržavanje krutih frontova, jer vojno nije bila dorasla da se nosi sa najjačom i najsurovijom armijom sveta do kraja 1942. godine, bez teškog naoružanja i mehanizovanih jedinica i vazduhoplovstva. Snage narodnooslobodilačkog pokreta borile su se u potpunom strateškom zaokruženju neprijatelja, bez pomoći sa strane, sve do jeseni 1943. godine. Borba nije bila vezana za jedan kraj Jugoslavije, prenosila se u sve njene krajeve, imajući različiti intenzitet u zavisnosti od brojnih političkih, nacionalnih, vojnih i ekonomskih činilaca. Privremeno oslobođene teritorije se i u nemačkim izvorima nazivaju „plivajućim ostrvima". Na oslobođenoj teritoriji tekao je život i stvarale su se nove norme; delatnost nove vlasti nastavljala se i posle napuštanja tih teritorija od strane partizanskih snaga.

Dejvid Martin sumnja da su Nemci u Jugoslaviji izgubili više od 10.000 ljudi; smatra da ih je poginulo još manje.[214]' Broj žrtava Nemaca nije tačno utvrđen. No, on se objektivno ne može rekonstruisati isključivo na osnovu dnevnika nemačkih operativnih jedinica, bez uvažavanja gubitaka pomoćnih snaga i nemačkih saradnika (folksdojčera, ruskog emigrantskog korpusa, kvislinških snaga, posadnih jedinica, „Vlasovljevaca" itd.), a pogotovu drugog okupatora - Italijana, koji su trpeli velike gubitke na jugoslovenskom ratištu (razbijanje celih divizija, predaje italijanskih vojnika u ustancima 1941. i posle kapitulacije Italije, zarobljavanja na hiljade italijanskih vojnika u posadama osvojenih gradova i varošica). U završnoj fazi rata, kada Nemci nisu više mogli ni voditi precizno svoje gubitke, zadavani su im daleko teži porazi, zahvaljujući modernom naoružanju dobijenom od Britanaca i posebno od Sovjeta.

Ima pisaca koji za jugoslovensku revoluciju upotrebljavaju pojam „puč" ili „revolucionarni blic - krig", što je neprihvatljivo. Kako se može raditi o revolucionarnom puču, ili, čak i šire prevratu, kada je poznato da se ovaj vrši u okvirima iste klase, vremenski je kratak i sa

[214]) Govori o broju poginulih Nemaca do dolaska trupa Crvene armije u Jugoslaviju, pa se naknadno i ispravlja smatrajući da taj broj ne prelazi „nekoliko hiljada". - Dokumenti Huverovog instituta, Rodoljub ili izdajnik (Slučaj đenerala Draže Mihailovića), Beograd, 65.

neuporedivo manje žrtava (ponekad i beskrvno), za razliku od oružane revolucionarne smene vlasti? Ovu smenu u Jugoslaviji izvodi partija u ime radničke klase, koja je objektivno bila malobrojna i brojno slabo učestvovala u narodnooslobodilačkom ratu, bar do polovine 1944. godine. Prema dosadašnjim podacima, mada pojava nije ispitana do kraja, 300.000 radnika radilo je za Treći rajh, dobrovoljno ili pod ekonomskom prinudom. I to 200.000 iz NDH i oko 100.000 hiljada iz Srbije.[215]

Činjenica je da termin revolucija nije korišćen u dokumentaciji narodnooslobodilačkog pokreta, sem izuzetno, pa i tada je podvrgavan kritici. Tako je CK KPJ, u stvari Politbiro, s Titom, u jesen 1941. kritikovao pojam „antifašistička revolucija".[216] Slovenački istoričari navode da je i Boris Kidrič koristio pojam „narodna revolucija" 1941, ali da je u daljem toku rata ta kvalifikacija izbegavana.

Pojam „građanski rat", „bratoubilački rat" koristili su okupatori i kvislinzi od prvog dana, a kasnije i predstavnici emigrantske vlade, pa i britanski obaveštajni oficiri u svojim analizama. Sto se tiče prvaka narodnooslobodilačkog pokreta, oni su zahtevali da se okupatorima i njihovim saradnicima ne dozvoli da rat u toku prevedu na građanski. Podstičući sukobe naroda Jugoslavije, pre svega na antisrpskoj osnovi, i njihovih suprotstavljenih pokreta i organizacija, okupatori su nastojali da zakrve narode do kraja i da na taj način olakšaju svoju vladavinu u razbijenoj i podeljenoj Jugoslaviji, pošteđujući svoje snage, stvarajući pretpostavke za nesmetanu privrednu eksploataciju zemlje i obezbeđenje najvažnijih saobraćajnih i drugih strateških punktova. Četnička dokumentacija takođe koristi pojam „građanski rat", naravno, čiji su izazivači komunisti.

Za nemačku istoriografiju u slučaju Jugoslavije 1941-1945. radi se o bratoubilačkom ratu, koji su Nemci morali gasiti svojom politikom pacifikacije. Gubi se iz vida jedan od glavnih uzročnika nacionalnih deoba i sukoba, pre svega na tlu NDH. Nemci su nosioci agresije koja je omogućila pa i podstakla uništavanje Srba na tlu okupirane Jugoslavije. Hitler je 1941. podržavao Pavelića da blagovremeno reši srpsko pitanje likvidacijom srpskog življa na tlu NDH. Nemačka politika pacifikacije nastala je kasnije, bivajući izazvana strahom od posledica likvidacije Srba izraženih u vidu samoodbrane, koja je prerastala u ustaničku plimu. Italijanska politika, koja se često naziva srbofilskom, u suštini je sadržala potrebu da se nađu snage koje će u borbi protiv ustanika odmeniti i zameniti okupatore, i na drugoj strani preko Srba

215) Najnovija istraživanja preciziraju da je krajem 1943. i 1944. u Nemačkoj radilo oko 80.000 radnika iz Srbije, s tim što nisu obuhvaćeni oni koji su radili kraće vreme (do 6 meseci), kao i pripadnici Nacionalne službe rada, radničke i seoske omladine upućivane na „specijalizaciju". - M. Ristović, Nemački „novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/5, Planovi o budućnosti i praksa, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1990, 291.

216) Misli se na kritiku Đilasove ocene iz avgusta 1941. da „antifašistička revolucija nije ništa drugo nego nužna etapa proleterske revolucije". - J. B. Tito, Sabrana djela, 7, 254.

obezbediti protivtežu ustašama koji su uživali nemačku podršku, onemogućavajući italijanske pretenzije na zaleđe Jadranske obale i prodor u Podunavlju.

Jednostranom tumačenju rata u Jugoslaviji 1941-1945, kao isključivom bratoubilačkom sukobu, ne nedostaje tendenciozna svrha savremenih pisaca (s folksdojčerskih pozicija) za rehabilitacijom politike Nemačke kao jednog od uzročnika ovih međunacionalnih obračuna. Time se brišu i granice između unutrašnjih izazivača i učesnika sukoba, na jednoj strani i nemačkih ratnih inspiratora i izvršilaca zločina i masovnih represija, uglavnom nad srpskim narodom, na drugoj.

Najveći deo pisaca na Zapadu, posebno među emigrantima, rat u Jugoslaviji 1941-1945. tretira kao čisti građanski rat dveju suparničkih, zakrvljenih struja, koje imaju različite inostrane pokrovitelje, suprotne interese, radikalno drukčije antifašističke strategije, suprotne nacionalne politike; razilaze se u poimanju ciljeva koje žele da ostvare u okviru drugog svetskog rata.

Građanski rat je posle novembra 1941. dobijao sve šire razmere. Snage narodnoslobodilačkog pokreta su ga od usvajanja nove britanske politike kompromisa sve više isključivale, bacajući težište na oslobođenje Jugoslavije, omasovljavanje osnove narodnooslobodilačkog pokreta i NOVJ, naglašavajući antifašističku stranu rata, iako su i dalje nastojale da pre svega razbiju četničke snage. Četnici su, sa svoje strane, sve više naglašavali da je u pitanju obračun komunista sa „Jugoslovenskom vojskom u otadžbini" i ravnogorskim pokretom, kao savezničkom snagom. Bez međunarodne podrške četničke snage su se sve više osipale, slivajući se u otporu narodnooslobodilačkom pokretu sa svim ostalim antikomunističkim snagama. Vidljivo je iščezavala granica između otpora i kolaboracije, iako Mihailović nije direktno sarađivao sa nemačkim okupatorom. Pojedine borbene manifestacije četničkih snaga protiv Nemaca u završnoj fazi rata onemogućavale su snage NOVJ, što je još više isticalo osnovni antagonizam. Građanski rat ispoljavao se u završnim operacijama u vidu represije pobedničkih snaga nad zarobljenim četničkim i drugim jedinicama ili njihovom masovnom likvidacijom posle kapitulacije nemačke oružane sile u jugoslovenskom prostoru ili na tlu Austrije, a na drugoj strani vansudskim obračunima nad pristalicama suparničkog pokreta u oslobođenim varošima i gradovima krajem 1944. i u toku 1945. godine. Među njima je, nesumnjivo, bilo viđenih kolaboracionista i drugih ratnih prestupnika, ali i građana koji nisu učestvovali u zločinima u toku rata, ideoloških protivnika komunizma ili onih najbrojnijih koji su se povijali između frontova, neutralaca, zavedenih, koji nisu uspevali da se snađu u vrtlogu ratnog meteža.

Na građanskom ratu insistirali su okupatori i četnici, ali ga komunisti nisu prihvatali u klasičnom obliku, tražeći svrstavanje prema okupatoru a ne obračun sa unutrašnjim protivnikom prema klasnim merilima. Stalnim naglašavanjem narodnooslobodilačke borbe, javna

politika KPJ nije ispuštala da je osnovni protivnik nacionalni zavojevač i fašistički okupator.

Ako se istorija 1941-1945. u Jugoslaviji posmatra u okviru modela revolucija - kontrarevolucija, onda se može govoriti o građanskom ratu kao stalnoj pojavi od novembra 1941. godine, istina u kamufliranoj formi borbe protiv komunista kao uzurpatora sa četničke strane, odnosno protiv četnika kao kolaboracionističke snage okupatora posle razlaza u Srbiji. Kako bismo govorili o revoluciji a da ne vidimo njen pandan, kontrarevoluciju? A ako se ove dve antagonističke snage sudaraju, onda je na delu i građanski rat. Snage u pitanju imaju različite ciljeve. One su ideološki na vrhu više nego jasno razdvojene, bez imalo dvoumljenja glavešina o čemu je reč; radi se o pokretima sa sasvim jasno raspoznatljivim, krajnje suprotnim ciljevima i interesima. Te snage, komunisti i oficiri kao jezgro četničkog pokreta, nepomirljivi su protivnici još iz predratnog vremena,[217] uz uvažavanje svih patriotskih motiva dela oficira koji nisu rado pristajali da ostanu van borbe protiv okupatora. Između tih snaga, čak i u fazama saradnje i zajedničkih borbenih dejstava, nije bilo poverenja.

Pojam „socijalistička revolucija" nastao je tek posle sukoba sa Informbiroom 1948. godine.[218] Ova zakasnela pojava termina nije čista ideološka fikcija u jednoj izmenjenoj istorijskoj situaciji, jer bi se onda radilo o čistom nominalizmu bez pokrića. U pitanju je zakasnelo priznanje suštine pojave, koja se u osnovnim relacijama može pratiti od prvog dana narodnooslobodilačke borbe, pa i lako identifikovati ako se probije oklop drukčije narodnooslobodilačke frazeologije. Drugu stranu pojave predstavlja rano izneveravanje ideala revolucije, koji se vremenom pretvaraju u svoju suštu suprotnost, birokratsku kontrarevoluciju. Najlucidniji demokratski duhovi rano su zapazili da se „hidra kontrarevolucije" i „birokratske uzurpacije" nalaze u samom centru rukovodećih snaga Jugoslavije. Prodor snaga koje izneveravaju revoluciju ogleda se u svim prelomnim fazama razvitka Jugoslavije: posle 1948, kada one ne žele suštinski da menjaju birokratski sistem u skladu sa idealima revolucije, čime je praktično anuliran istorijski efekat otpora staljinizmu u smislu stvaranja novih društvenih odnosa; 1965, opet nedoslednošću da se produbi privredna reforma u smislu spajanja socijalizma i slobode, a pogotovu od početka sedamdesetih godina kada su se konzervativno-birokratske snage u Partiji i društvu ustoličile u znaku negacije demokratskog socijalizma. Te snage nastojale su da za trajna vremena ozakone totalitarni sistem u okviru decentralizovane

217) Dovoljno je pogledati upozorenja štabova i viših vojnih instanci o opasnosti od komunizma i neophodnosti njegovog suzbijanja: Izveštaj Glavnog generalštaba od 19. oktobra 1939. ministru vojske i mornarice o pojačanoj aktivnosti KPJ i predlog za obrazovanje koncentracionih logora, Naredba ministra vojske i mornarice od 25. oktobra 1939. za energično suzbijanje komunističke aktivnosti u vojsci i dr. - AVII, Aprilski rat 1941, 1969, 412-417, 427-430, itd.

218) petom kongresu KPJ jula 1948. i posle kongresa sve više je naglašavana samostalnost narodnooslobodilačkog pokreta, osobenost osvajanja vlasti i originalni karakter postojećeg društvenog sistema.

Jugoslavije, posredstvom vlasti naciokratija. U tom sistemu Tito je do smrti očuvao ulogu apsolutističkog vladaoca preko Partije, upravnog aparata, policijskog nadzora i vojske.

Ako bismo rat 1941-1945, pak, posmatrali kroz prizmu usvojenog naziva „narodnooslobodilačka borba", onda bismo mogli da govorimo o dominaciji narodnooslobodilačke komponente, sa elementima građanskog rata koji su povremeno probijali u vidu radikalnih klasnih aberacija 1941, 1942, 1943, 1944-1945. Dakle, reč bi bila o odstupanjima od strategije narodnooslobodilačke borbe kao slivene strategije u uslovima rata koji se 1941. sveo na sukob fašizma i antifašizma, što je isključivalo da u novoj istorijskoj epohi, drukčijoj od one karakteristične za oktobarsku revoluciju, dođe do klasno ogoljenog sukoba oko vlasti.

Ogromna vojna sila Nemačke, Italije, Bugarske i Mađarske, sa kvislinškim snagama, stalno angažovana u borbama protiv NOVJ, o čemu govore brojne ofanzivne operacije protiv ustanika, operativne grupe divizija ili drugih jezgara narodnooslobodilačkih snaga na pojedinim teritorijama, s partizanskim manevrima i protivudarima, svedočanstvo su samo za sebe da se klasični građanski rat na teritoriji Jugoslavije nije mogao voditi. Manifestacije građanskog rata vide se u težnji narodnooslobodilačkih snaga da se unište četnici, kao najopasniji sutrašnji protivnik koji je u kolaboraciji sa okupatorima nastojao da u okviru rata uništi najvažnijeg klasnog protivnika koji mu je osporavao društvenu i političku legitimaciju vladajuće snage. Ove pojave odavno su zapažene u istoriografiji o Jugoslaviji u drugom svetskom ratu i kvalifikovane kao elementi građanskog rata.

Nezavisno od opšte istorijske situacije u znaku borbe između fašizma i antifašizma u svetskim razmerama, koja je juna 1941. dovela do saveza Velike Britanije, kao stare kolonijalne imperije i parlamentarne države, i Staljinove Rusije, ni jugoslovensko tlo nije bilo spremno da prihvati klasni obračun. Jugoslavija je bila izrazita agrarna država, sa milionima zaostalog seljačkog stanovništva, pri tom etnički heterogena država, sa dramatično otvorenim nacionalnim pitanjem još u međuratnom periodu, eruptivno iskorišćenim posle okupacije i stvaranja vazalnih režima koji su težili ostvarenju nacionalno čistih država, dovodeći do ustaškog genocida neviđenih razmera nad Srbima.

No, i pored narodnooslobodilačke strategije, koja je izgrađivana u znaku protivurečnosti, izbijaju manifestacije klasnih skretanja koje dobijaju oblike likvidacije neprijatelja na osnovu sumnji, surovih obračuna, putem vansudskih izvršenja, što je vodilo kompromitovanju i difamaciji pokreta. Klasne manifestacije iskazivale su se od leta 1941. u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni u sferi simbola (amblemi, crvene zastave, poklici za uspostavljanje sovjeta, proslave oktobarske revolucije u Užicu itd.), u raznim oblicima verbalne i ideološke isključivosti. Klasični oblik građanskog rata izbio je na tlu zapadne Srbije u jesen 1941. godine sukobom četnika i partizana, koji su izazvali četnici po partizanskim izvorima, odnosno partizani po četničkim dokumentima.

Za nas izazivači ovog rata su, po postojećim izvorima, četnici, ali ga oni pravdaju kontekstuelnom situacijom u kojoj su se partizani morali sprečiti da dalje napadaju Nemce, da ovi politikom represalija protiv srpskog naroda ne ugroze samu njegovu egzistenciju.

Građanski rat vodio se u uslovima podeljene zemlje, četiri okupatora, bezbroj suparničkih i sukobljenih vazalskih vojski, u znaku konfrontacije partizana i četnika, neizlečive mržnje Srba i Hrvata, Srba i Muslimana. Četnički komandanti 1942. pisali su o razrušenom poredku koji je uticao da iščezne sav autoritet državnih vlasti i svet povrati „patrijarhalnom sistemu seoskih upravnih jedinica". Od partizanskog režima zadržale su se, i posle njihovog proterivanja iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine, negativne strane duboko usečene u pamćenje u vidu opadanja „seksualnog morala, religioznih i porodičnih osećanja". Sukobljeni borci iz redova seljaka preko noći su menjali strane, pod uticajem promene odnosa snaga, dejstva propagande, bratstveničkih veza, gladi, straha od većih nevolja. U Hercegovini su 1942. „kompletne jedinice" preko noći promenile ambleme i „od komunista postali četnici". Flotantne mase su, kao i u svim građanskim ratovima, menjale strane, prilazeći jačem.[219]'

Za Mihailovića je od novembra 1941. bilo bitno da se unište komunisti. Koliko li je telegrama Mihailović uputio svojim komandantima u kojima traži „likvidaciju", pri čemu se nije birao saveznik? On će aprila 1942. javiti Đurišiću: „Komuniste čistite gde možete a izbegavaite Talijane i posredno iskoristite ako se što može izvući od njih ". ' Četnički raspis od 30. jula 1942. je predviđao: „Komuniste trebite bez milosti svim sredstvima posredno i neposredno". Istovremeno se zahtevao rad komandosa radi skidanja svih izdajnika i Ljotićevih prvaka, sa energičnim „bušenjem" Ljotićevih, Pećančevih i bugarskih formacija.[221]' Mihailović je javljao Zvonku Vučkoviću i drugim komandantima u Srbiji da je borba sa komunistima „odlučna", da su komunisti „krvoloci", te da ih uništavaju nemilosrdno, „jer se veliki događaji približavaju krupnim koracima", a komunisti bi, kao „izdajnici", pokušali da „nas ometu u oslobođenju otadžbine koju oni ne priznaju". Komunistička opasnost je jedna od najvećih. „Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti. Oni nas ometaju da imamo slobodne ruke prema neprijateljima. Oni isto kao i Ljotićevci podjednako služe Nemcima. Bez milosti uništavajte. Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade".[222]' Smatrao je da komuniste treba uništiti kako Englezi ne bi imali više koga da hvale. Komunisti su optuživani da sprečavaju četnike u rušenju Pavelićeve Hrvatske.

219) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 349.

220) Zbornik NOR, tom XIV, 208.

221) Isto, 504.

222) Mihailović je preko Z. Vučkovića stavljao do znanja područnim komandantima da komuniste (i ljotićevce) treba likvidirati svuda bez čekanja odsudnog momenta. - Isto, 598.

Mihailović je, obuzet uništavanjem komunističke republike, poručivao da se na komunističke metode odgovara na sličan način i uvek bez sentimentalnosti, kao što i oni rade. Odbacivao je varijantu za razoružanje Italijana, jer su oni mogli poslužiti za borbu protiv ustaša i Nemaca, a pre svega komunista. U direktivi Mihailovića komandantima korpusa za borbu protiv NOVJ na slobodnoj teritoriji zapadne Bosne, Like i Korduna od 2. januara 1943. godine kaže se: „Naša je namera da iz obuhvatnog položaja koga imaju naše snage izvrše koncentričan napad na komuniste na označenoj prostoriji, komunisti uništе i time oslobode ovu srpsku teritoriju komunističkog terora".[223] Operacijama je rukovodio Mihailović preko majora Zaharija Ostojića kao komandant istaknutog dela Vrhovne komande čije se sedište do 23. marta 1943. nalazilo u Kalinoviku. Kada je Operativna grupa divizija NOVJ (2. proleterska divizija, 5. udarna divizija i 17. udarna divizija) započela prodor u južnu Srbiju 28. jula 1944. godine iz šireg rejona Berana, četnički komandanti su bili svesni značaja ove bitke i ovladavanja prostorom Srbije. Komandant 4. grupe jurišnih korpusa, Dragoslav Račić, početkom avgusta 1944. stavlja do znanja komandantima korpusa i Rasinsko-topličkoj grupi korpusa da je „Titov plan" vezan za mogućnost ulaska Turske u rat i invazije Balkana od strane Egejskog mora, pravcem dolina Vardara, Strume i Marice. Stoga je važno sprečiti Tita da se ugnezdi i zavlada centralnom niškom oblašću, sa mogućnošću kontrole Južne Morave, doline Nišave, doline Zapadne Morave i doline Ibra, odakle bi Tito mogao presudno da utiče na sudbinu Balkana. „Tući Tita i u ovom poduhvatu i zadržati ovaj prostor u našim rukama znači oduzeti mu sve mogućnosti da utiče na dalji razvoj stvari na Balkanu. Zato je ova borba od presudne važnosti i bila bi nepovratno izgubljena i sudbonosna ako dozvolimo da Tito uspe."[224] Dok je tekla odlučna bitka protiv Operativne grupe divizija, Mihailović je naređivao da se Srbija dobro očisti od komunista i njihovih simpatizera, jer oni, vezuju ruke četnicima, žele diktaturu, ruše nacionalne svetinje, nastoje da ustoliče stranca Tita umesto kralja, lažu da su vernici jer su neznabošci i rušioci vere.[225] Mihailović je bio obuzet mišlju kako da u svim krajevima pod svojom kontrolom, stvarnom ili pretpostavljenom, likvidira „zagađenost" komunista. Likvidacija komunista u Beogradu posebna je briga četnika. „Tajno organizujte sve u Beogradu protiv komunista a u prvom redu sokole i policiju. Sad ne birajte sredstva za borbu, a u danom momentu postupite bez milosti protiv njih. Beograd ne sme biti u njihovim rukama.[226]

Isto, knj. 2, 8.

™ Isto, knj. 4, 33-38.

Mihailović je insistirao na uništenju komunista, ceneći da će one snage koje prve dođu u kontakt sa saveznicima biti najpre prihvaćene. - Isto, knj. 4, 17-21.

Četnici su u Beogradu imali najvažniji centar obaveštajne službe, a od septembra 1943. u gradu organizuju i vojne jedinice. Za kvart je predviđen komandant brigade kao operativni komandant, dok je starešina kvarta koji je postojao paralelno sa njim stupao na dužnost tek po slomu okupacionog sistema i preuzimanja vlasti u ruke četnika. - AVII, K-54, Reg. br. 7. - Stoga je za Mihailovića bilo bitno da se komunisti u Beogradu likvidiraju pre nego što nastupi smena vlasti, s okupatora na četnike.

Vrhovni komandant NOVJ Tito 30. marta 1943. stavio je do znanja Štabu I bosanskog korpusa da su četnici „izdajnička banda", „koja predstavlja najveću opasnost ne samo za narodnooslobodilačku borbu no i ubuduće".[227]

Pregovori partizana sa Nemcima marta 1943. takođe otkrivaju suštinu građanskog rata, jer je za partizane bilo važnije da unište četnike kao glavne, najopasnije sutrašnje protivnike, jednako kao što je četnicima bilo stalo da uz pomoć okupatora u okvirima drugog svetskog rata unište partizane. Mihailović je prilikom razgovora sa potpukovnikom Kogartom u Divcima novembra 1941, u vreme pripreme nemačke ofanzive na oslobođenu teritoriju, isticao da je njegov glavni cilj da uništi komuniste i da se ne bi borio protiv Nemaca čak i kad bi se Englezi iskrcali. Partizanski pregovarači, najistaknutiji ljudi pokreta - Milovan Đilas, član Politbiroa, Koča Popović, komandant Prve proleterske divizije i čovek od poverenja Josipa Broza Tita Vladimir Velebit - pregovarali su ne samo o razmeni zarobljenika već i o obustavljanju operacija, izjavljujući da bi se čak tukli protiv Engleza ukoliko se oni iskrcaju u Jugoslaviji.[228] Ni u jednom slučaju kao ovom prilikom do tog stepena nije bila iskazana klasna dimenzija sukoba, jer su se četnici stalno predstavljali kao „integralni" deo antifašističke koalicije. Pregovori su naišli čak na negativnu reakciju Kominterne, koja je, istovremeno, bez oklevanja preneta Josipu Brozu Titu.

U partizansko-nemačkim pregovorima 1943. u Gornjem Vakufu, Sarajevu i Zagrebu ima karakterističnih momenata. Prvo, Tito je inspirisao i naredio ove razgovore - pregovore, ali nije potpisao ovlašćenje; visoki nivo partizanskih pregovarača; izjava da su četnici glavni neprijatelji, ili glavna sutrašnja opasnost, mogla se čuti mnogo puta i na drugoj strani samo u obratnom smislu, ali izjava da bi ratovali sa saveznicima nije bila uobičajena za četnike, koji su čak do poslednjeg časa verovali da su oni sa Britancima na istoj ideološkoj ravni, nerazdvojni deo „savezničkog ratnog aparata", pa i onda kad su im Saveznici okrenuli leđa.

Vodstvo KPJ u borbi za ostvarenje osnovnog cilja - preuzimanje vlasti - nije se ustručavalo da rizikuje i sukob sa saveznicima. Takav stav naišao je i na nezadovoljstvo Moskve. Sovjetskom Savezu je u tom času, dok je preduzimao diplomatske inicijative za demistifikaciju Mihailovića radi kolaboracije, ova neusaglašena partizanska inicijativa očigledno nanosila štetu. Akcija je bila nesinhronizovana sa Moskvom, označavajući levi radikalizam koji je za Tita bio svojstven sve do

Navedeno prema B. Petranović, SI. Nešović, AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983, 351.
V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, knj. 2, Rijeka - Zagreb, 808. - Sačuvane su verzije dokumenata, ali nije došlo do potpisivanja sporazuma. Đilas se na pregovorima vodio kao M. Marković, a V. Velebit kao V. Petrović. - Iz verzije američkih pisaca (Valter R. Roberts, Tito, Mihailovich, and the Allies, 1941-1945, Njujork, 1973) proizilazi da je „Partizanska delegacija (je) naglasila da partizani nemaju razloga da se bore protiv nemačke vojske" i da „jedino žele da se bore protiv četnika", te da će se „boriti protiv Britanaca u slučaju da se ovi docnije iskrcaju u Jugoslaviji". - n.d., 106-112.

prihvatanja politike kompromisa (real-politike), koji nije vodio računa 0 interesima saveznika, harmoniji u vođenju rata protiv fašizma i izbegavanju klasnih zaoštravanja koja bi mogla vređati interese Sovjetskog Saveza u velikoj svetskoj antifašističkoj politici. Slična Titova istrčavanja Kominterna je i ranije kritikovala. U telegramu Izvršnog komiteta Kl od 31. marta 1943. izraženo je čuđenje što se razmenjuju zarobljenici sa Nemcima, upućuju delegati koji vode „svakakve pregovore sa Nijemcima", a i to što je „njemački poslanik u Zagrebu izrazio želju da se lično sretne s vama (Titom). Vodi se žestoki rat sa Nemcima a najednom dolazi do odnosa između vas i Nijemaca". „Nije li to sve povezano sa politikom Nijemaca da iskoriste vaše ljude radi raspaljivanja međusobne borbe među samim... na taj način da lakše postignu poraz"... „Dalje, sasvim je razumljiva činjenica da u čitavom narodu postoji nezadovoljstvo prema Englezima". „Ali, ne mislite li daje danas interes narodnooslobodilačke borbe razvijanje narodne mržnje prema Nijemcima a ne nezadovoljstvo protiv Engleza".[229] Tito je istog dana objasnio Moskvi razloge pregovora sa Nemcima oko razmene zarobljenika. Telegram je shvatio kao postojanje „izvjesnog nepovjerenja i sumnje prema našim akcijama". Pod tač. 4. svog odgovora odbacio je da želi da se sretne sa nemačkim predstavnikom u Zagrebu. „Što njemački predstavnik u Zagrebu želi da govori sa mnom i pored svih svinjarija koje su napisane u njemačkim i hrvatskim novinama o meni - za to niko nije kriv, i znači da ja ne želim s njim da razgovaram, čak 1 ne mislim na to". Smatrao je da upućene „prekore mi nismo zaslužili i oni su nam vrlo teško pali".[230]

Italijani su koristili četnike za razbijanje partizanskih snaga i kao sredstvo slabljenja NDH. Drukčije se ne može objašnjavati italijanska politika prihvatanja i potpomaganja Srba koji su se bekstvom spasavali od klanja u NDH. Partizanske snage su na osnovu Zagrebačkog sporazuma iz juna 1942. između Italijana i ustaša mogle da krenu na zapad putem koji su italijanske trupe prethodno napustile. Za ustaše je dolazak partizanskih jedinica iz Crne Gore bio dolazak snaga „iz inozemstva", koje su imale da „tvore" nerede u NDH.[231] Za vreme velike četničke mobilizacije u zimu 1942-1943, radi pohoda na Bosnu, Italijani su pomagali četnike kako bi uništili partizane na tlu NDH i razrovali ustašku državu. Za četnike je stvaranje „koridora" na zapadu bio način posedanja zaleđa jadranske obale pre savezničkog iskrcavanja, spojen sa istovremenim uništenjem NDH i partizanskih snaga pre kritičnog trenutka invazije. Nemačke snage su opet računale da pre invazije unište četnike (plan „Švarc") kao probritansku snagu, pre nego dođe do iskrcavanja angloamerikanaca. Partizanske snage su od jeseni 1941. nastojale da se po svaku cenu oslobode četnika kao najopasnijih

229) ACKSKJ, Fond CK KPJ - Kl, 1943/73.
230) Isto, 1943/74.
231) Tako je prodor brigada objašnjavao dr Mladen Lorković, po kome su Italijani ubacili partizane u hrvatski prostor da bi ih se oslobodili u svojoj okupacionoj zoni i dezorganizovali NDH.

sutrašnjih neprijatelja. Nemci su, slično Italijanima, radili na tome da iskoriste partizane protiv četnika, uništavajući i jedne i druge kako bi mogli dočekati savezničko iskrcavanje bez straha od jedne i druge „gerile". Nemački plan za uništenje četnika otpao je samim tim što su zadatak za njih izvršile partizanske jedinice na Neretvi, pod Prenjom, kod Jablanice i Glavatičeva, Nevesinja, Kalinovika i na Drini, dakle u italijanskoj okupacionoj zoni. Kasnijom operacijom Nemci su uspeli da prinude Italijane da dozvole razoružavanje četnika u Hercegovini i Crnoj Gori. Uvereni na osnovu neposrednog saznanja da su četnici slaba boračka snaga, naredni udarac bio je usmeren protiv Operativne grupe divizija NOVJ. Tajna operacija iznenadila je Tita, jer je nije očekivao. Na opasnost nemačke ofanzive Titu je skrenuo pažnju Koča Popović.[232)] Tito je izgubio i nekoliko dragocenih dana na Durmitoru, čekajući misiju kapetana V. Stjuarta i V. F. Dikina, čime je nemački obruč bio do kraja zatvoren. Operativna grupa divizija našla se sa ranjenicima u nemačkom obruču, u kojem će izgubiti više od jedne trećine svog ljudstva. Titova očekivanja od pregovora sa Nemcima samo su se delimično ispunila, jer je naredni udarac, posle poraza četnika, bio namenjen NOVJ.

Nemci su sa partizanima, uz njihovu saglasnost, jer im je to odgovaralo iz klasnih razloga, što neki pisci podvode pod „revolucionarni makijevalizam", pokušavali da u tekućem ratu u Jugoslaviji postignu ono što su Italijani već duže vreme radili sa četnicima. Razlike postoje u tom smislu što je kolaboracija partizana bila epizoda, sasvim je kratko trajala, jer su je prekinuli Nemci, te u drugoj fazi, kao što pokazuje operacija „Svare" protiv operativne grupe divizija, nije ni poštovana, za razliku od četničke kolaboracije koja je bila trajna i proisticala iz četničke strategije; bila je izazvana u više nego teškim uslovima za snage NOVJ pritisnute u kanjonu Neretve, opkoljene sa svih strana, s bolnicom ranjenika i bolesnika (tifusara), iznurenih posle dva meseca više nego teških bitaka sa Nemcima od Grmeča do Prenja. S druge strane, očekivalo se iskrcavanje Britanaca koji bi, kao što se pretpostavljalo, dali podršku četnicima.

Ova epizoda pokazuje kako je dogmatsko istrajavanje samo na narodnooslobodilačkoj dimenziji rata uticalo da se posle drugog svetskog rata u jugoslovenskoj politici pregovori s Nemcima dugo skrivaju. Smatralo se da bi se time otkrila analogija sa četničkim ponašanjem, pa makar i u jednoj po egzistenciju glavnine NOVJ dramatičnoj situaciji. Postojao je i drugi razlog: da se olimpijska slika antifašističkog učešća u ratu legendarne armije ne dovede u pitanje, pojavi mrlja, kao da se i nepovoljne strane mogu sakriti od istorije. Politički razlog ćutanja pretegnuo je nad objektivnim prikazom i istinom. Kako bi Tito izgledao marta 1953, dok plovi za Englesku da bi se sreo sa Čerčilom posle

[232)] Koča Popović u Beleškama uz ratovanje (BIGZ - Beograd) navodi da je ofanziva počela 15. maja 1943, a Vrhovni štab je tek posle njegovog upozorenja shvatio da se radi o ofanzivi velikih razmera.

Staljinove smrti, da je u javnosti tada bilo poznato da su snage NOVJ pod njegovom komandom bile spremne čak i da pucaju na invazione snage zapadnih saveznika u proleće 1943? Tito je tek 1978. progovorio o pomenutim razgovorima, ali i tada skrivajući iznetu klasnu suštinu dogovora. Da je znao šta otkrivanje te suštine može da znači, najbolje pokazuje činjenica da je on pripremio ove razgovore, dok je ovlašćenje pregovaračima potpisao v.d. načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić. Kada je u Jugoslaviji prevedena knjiga Joze Tomaševića „Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945" (Zagreb 1979.), ranije izašla u SAD, došlo je do izostavljanja onih strana originala u kojima se govorilo o partizansko-četničkim pregovorima u njihovom suštinskom smislu.

Pitanje građanskog rata kod nas je dugo nejasno tretirano, iz ideološko-političkih razloga pobednika, koji se zadovoljavao uglavnom oslobodilačkom retorikom, a na drugoj strani od 1948. isticanjem specifične revolucionarne smene vlasti u toku rata.

Josip Broz Tito je maja 1945. na najjezgrovitiji način izrazio osobenost jugoslovenske revolucionarne smene vlasti. Pitaju me, kaže, kada ćemo preći na drugu etapu, a mi se na noj nalazimo. ' Revolucija je od prvog dana bila ona perspektiva kojoj se težilo, s tim što je ostvarivana u antifašističkoj, narodnooslobodilačkoj formi. Ova međunarodna zapreka uticala je na Tita da uđe u politiku kompromisa protiv svoje volje da zameni radikalizam u spoljnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, pod pritiskom Velike Britanije i svog međunarodnog protektora SSSR-a, „real-politikom", te da usvoji memorandum britanske vlade koji mu je preneo Vinston Čerčil avgusta 1944. da u zemlji neće uvoditi komunizam, da zadrži KPJ u konspiraciji u političkom sistemu koji sasvim kontroliše i da izražava komunistički program do Petog kongresa KPJ jula 1948. kroz program Narodnog fronta Jugoslavije.

Pokreti otpora - evropsko iskustvo

U toku drugog svetskog rata u Evropi nigde kao u Jugoslaviji sukobi između raznih krila pokreta otpora ili paralelnih akcija nisu dobili razmere građanskog rata. U Češkoj su nosioci otpora protiv Nemaca bili dvojakog porekla, potičući od demokratskih struja i komunista. Oba nezavisna i paralelna toka otpora očekivala su oslobođenje koje dolazi spolja, sa Zapada ili iz SSSR-a. Ovi pokreti imali su protivurečne interese i međusobne rezerve. Razlikovali su se, pre svega, po tome što su komunisti aktivnije istupali od napada Nemačke na SSSR, ali među njima nije bilo sukoba. Tome treba zahvaliti pre svega jer je Komunistička partija Čehoslovačke bila usmerena na stvaranje širokog nacionalnog fronta pod njenim rukovodstvom, podvlačeći

[233]) ... „A ne znaju da mi već tako lijepo idemo u tu drugu etapu da prosto i né primjećuješ". - Osnivački kongres KP Srbije (priredili Milan Borković, V. Glišić), Beograd, 1972, 212.

značaj aktivne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika. Na drugoj strani, čehoslovačka emigracija sa Eduardom Benešom shvatila je značaj SSSR-a u antifašističkom ratu daleko dublje od jugoslovenske emigracije. Šari De Gol je za Beneša govorio da je razumeo veoma rano, za razliku od Vladislava Sikorskog, da njegov povratak u Prag vodi preko Moskve, iskazujući veliku umešnost da održava veze sa Britancima ne zapostavljajući i Sovjete, u nastojanju da što bolje obezbedi obnovu Cehoslovačke i njenu unutrašnju nezavisnost i integritet.[234]'

Poljska je, sa SSSR-om i Srbijom, pa i Slovenijom, bila na daleko oštrijem nemačkom udaru od drugih okupiranih zemalja ili onih koje su se nalazile u ratu sa Nemačkom. Poljski otpor bio je izraz poljskog patriotizma, ali i izraz velikog antipoljskog raspoloženja Nemaca, koji su ih od prvog dana okupacije izložili masovnom teroru, slanju na prinudni rad, odvođenju u koncentracione logore. Za razliku od jugoslovenske kraljevske vlade, koja je juna 1940. uspostavila diplomatske odnose sa SSSR-om, Poljska je na osnovu „braka" između boljševika i nacista doživela posle septembra 1939. godine četvrtu podelu u svojoj istoriji sada između „Rusije" i Nemačke. Od 1939-1941. u poljskim građanskim krugovima smatralo se da postoji nacistički i „crveni imperijalizam". Pokret otpora pod uticajem Zapada je u tom periodu svoje borbene zadatke određivao istovremeno kao antisovjetske i „antihitlerovske". Suprotno jugoslovenskoj vladi u emigraciji, vlada Sikorskog je posle 1941. uspela da stvori sporazum sa Sovjetskom vladom, što nije moglo da ne ide na ruku komunistima u stvaranju širokog narodnog fronta. Paralelne organizacije nisu uspele da se stope, ali nisu ni ušle u rat jedne protiv druge, iako je krilo otpora pod uticajem Zapada ostalo pri svojoj osnovnoj koncepciji neangažovanja na masovnoj borbenoj osnovi do završne faze borbe, izražavajući svoj stav u sloganu „Puška k nozi".[235]'

U Grčkoj, gde je pokret otpora dobio obeležja narodnooslobodilačkog pokreta, došlo je oktobra 1943 - februara 1944. godine do građanskog rata između EAM-a (Grčki narodnooslobodilački front), čije su jezgro predstavljali komunisti, odnosno njegove oružane sile ELAS, i komandanta vojnih formacija pukovnika Napoleona Zervasa EDES-a (Etnikos Demokratikos Elinikos Stratos). Ujedinjavanju unu-

234) General Šari de Gol je zabeležio da je Eduard Beneš imao averziju prema sovjetskom režimu, ali mu to nije smetalo da prvenstveno računa na „Rusiju" kao tačku oslonca preko koje bi mogao da se vrati u Prag i obnovi čehoslovačku državu. „Ta država", kaže Beneš, „ne može opstati bez direktne podrške Moskve, jer treba da obuhvati Sudetsku oblast naseljenu Nemcima, Slovačku, čiji gubitak Mađarska nikako ne može da prežali, i Tješin, za kim čeznu Poljaci. Šta će sa Francuskom biti, nije dovoljno pouzdano da bismo se mogli prepustiti njenoj dobroj volji..." U budućnosti, zaključivao je Beneš, „mogli bismo da izbegnemo neizvesne posledice isključivog saveza s Kremljom samo pod uslovom da Francuska povrati u Evropi mesto i ulogu koji joj pripadaju. A dotle, šta nam preostaje?" - B. Petranović, Odnosi jugoslovenske i čehoslovačke vlade u emigraciji 1941-1945. godine, Vojnoistorijski glasnik 3/1990, 55.

235) B. Petranović, Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939-1945, Skopje, 1985, 21, 29, 59-60.

trašnjih nacionalističkih i rojalističkih snaga protiv komunista uveliko su kumovali Britanci. Građanski rat će se obnoviti posle britanske intervencije 3. decembra 1944. protiv snaga EAM-a, pod optužbom da žele da zauzmu prestonicu i silom zavladaju u Grčkoj. EAM su slomile, u suštini, intervencionističke britanske snage koje su imale Čerčilovu poruku da postupaju kao u nekom osvojenom gradu u kojem je lokalna pobuna u toku, što govori o imperijalnom mentalitetu Britanaca i njihovog premijera.[236]' Čerčil je krajem decembra 1944. u jeku borbi bio u Atini. Posle šest nedelja otpora, snage ELAS-a pristale su na primirje potpisano 11. januara 1945, povlačeći se dalje od Atine, Soluna i Patrasa. CK EAM-a je prinuđen da u Varkizi 12. februara 1945. prihvati primirje sa predstavnicima grčke vlade. Neće dugo potrajati i u Grčkoj će započeti novi građanski rat (1946-1949).

Građanski rat je tekao i u Albaniji, pre svega i od početka sa snagama kvislinškog režima „Velike Albanije", stvorenog pod pokroviteljstvom Italije a kasnije Nemačke. Kvislinzi su razvijali propagandu 0 opasnosti koja preti Albaniji od slovenske opasnosti sa severa i helenske s juga. Komunisti su predstavljani kao tuđinski agenti. Druga struja antikomunističke akcije javila se u vidu organizacije Nacionalnog fronta (Bali kombtari - Balli kombetar), obrazovane u jesen 1942. Slično svim atantistima u Evropi, pa i Mihailovićevim četnicima, u ime čuvanja naroda od represija, vodstvo Bali kombtar polazilo je od stava da sa borbom treba sačekati. Bali kombtar se zalagao za Veliku Albaniju kao vid nacionalne integracije svih Albanaca. Organizacija se nalazila u rukama krupnih albanskih posednika, intelektualaca, patriota građanske i socijalističke orijentacije, ali antikomunistički raspoloženih (Mehdi Frašeri, Abas Ermeni, Ali Kelcira, Kol Tromara, Bahri Omari 1 drugi). Napadali su KP Albanije kao „terorističku kliku", sastavljenu od „Srba Dušana i Miladina"; komunisti su optuživani za nenacionalno držanje, za diktaturu Staljina. Albanci su pozivani da ne slušaju „krvnike i prodane ljude". ' S antikomunističkih pozicija polazila je i organizacija Legalitet u srednjoj Albaniji, pod vodstvom pukovnika Abasa Kupija, koju su podržavali barjaktari, članovi kvislinških vlada, protivnici KP Albanije i njene transmisije - Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Snage pukovnika Muharema Barjaktarija u severnoj Albaniji, najsrodnija organizacija pokretu Draže Mihailovića, s kojom je Mihailović održavao veze, ' nalazile su se takođe u sukobu s narodnooslobodilačkim pokretom Albanije pod rukovodstvom KP Albanije.

Skoro istovremeno sa nemačkom masovnom represijom nad neboračkim stanovništvom u Francuskoj, došlo je do masakra u Kraljevu i Kragujevcu. Na izmaku leta 1941. u Francuskoj su počeli napadi na

236) Može se dodati i Staljina s obzirom na moskovski dogovor oktobra 1944. B. Petranović, n.d., 167-8.

' Draža Mihailović je još 23. avgusta 1942. pisao da je radi ostvarenja „naših ciljeva potrebno stupiti u tešnju vezu sa nacionalistima albanske države koje vodi pukovnik Muharem Barjaktar". - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 573.

nemačke kasarne, klubove i bioskope namenjene nemačkim vojnicima, na kantine, vojne čekaonice i transporte. Septembra 1941. napadnuta su nemačka vojna lica u Nantu, Bordou, Parizu. Nemci su odgovorili streljanjima talaca i zatvaranjem hiljada ljudi. De Gol je 23. oktobra 1941, preko londonskog radija, naredio da se „na okupiranoj teritoriji Nemci otvoreno ne ubijaju", jer im je lako da masovnom odmazdom odgovaraju protiv nenaoružanih građana. Čim su Nemci 24. oktobra streljali taoce u Nantu, Bordou i Satobrijanu, De Gol je preko radija poručio: „Streljajući naše mučenike, neprijatelj veruje da će zaplašiti Francusku. Francuska će mu pokazati da ga se ne boji..." General je u znak simbola nepokornosti, otpora, dostojanstva i pijeteta prema žrtvama pozvao sve Francuze i Francuskinje da prestanu sa radom i da ostanu „nepomični" tamo gde se zateknu, u petak 31. oktobra 1941. godine.[239]'

Kao odgovor na pogibije nemačkih vojnika i oficira, šari de Gol je u Francuskoj obustavio aktivne operacije protiv nemačke vojne sile u severnoj Francuskoj u ime egzistencijalnih i humanih razloga. Ovakva reakcija bila je izazvana zapadnoevropskim shvatanjem pokreta otpora, na čiju je koncepciju i fizionomiju uticala i Velika Britanija: da se pokret organizaciono razvije, prekrije Francusku, zadrži u „podzemlju" do određenog časa, stavi u funkciju prikupljanja obaveštajnih izvora, informacija i drugih podataka, a na drugoj strani Nemci psihološki osete da su u osvojenoj i neprijateljskoj zemlji u kojoj otpor u vidu pasivne rezistencije nije prestajao.

De Gol je gradio svoj autoritet vođe stvaranjem pokreta i njegovim objedinjavanjem. Karakterisala ga je početna usitnjenost; bio je podeljen na građanski i komunistički deo, isparcelisan mnoštvom autonomnih organizacija, a pre svega razdvojen demarkacionom linijom između onog na jugu i onog na severu. Francuski pokret otpora imao je svoju spoljnu antifašističku snagu, oličenu u De Golovoj „Slobodnoj Francuskoj". General je najveću rezervu pokazivao prema komunistima kao „armiji revolucije". Suprotstavio se višijskom režimu maršala Petena kao „nacionalnoj revoluciji, moralnoj obnovi i uspostavljanju autoriteta", vrednosti kompromitovanih samim tim što se maršal vezivao za ropstvo Francuske. De Gol je takođe zagovarao atantizam da bi se izbeglo ono što je nazivao „anarhijom" i „neorganizovanim ratom". Takva politika Sarla de Gola podudarala se sa savezničkom, obe u nastojanju da se razvije obaveštajna mreža, obezbedi prelaz radista, diverzanata, obaveštajaca, prenos eksploziva itd. Međutim, za razliku od Mihailovića, Šari de Gol je obezbedio da se deo ovih veza ostvaruje isključivo pod njegovom kontrolom. I Šarlu de Golu su uskraćivane emisije na Radio-Londonu, ali je on tome suprostavio zahtev za slobodom ili pretnju da će napustiti Ostrvo. De Gol je bio prihvaćen od Britanaca kao vođa „Slobodnih Francuza" posle sloma Francuske,

[239]) B. Petranović, n.d., 101.

za razliku od malo poznatog Mihailovića. Znao je da se izbori za svoju samostalnost između Britanaca koji su potpomagali antidegolistički klan i Ruzveltove Amerike koja je održavala veze sa vladom u Višiju. General nije odustajao od stavljanja višijskih snaga u kolonijama pod svoju komandu, posebno na Bliskom istoku, u Siriji i Libanu. Francuska je, za razliku od Jugoslavije, imala i veliku trgovačku flotu, kao i ratnu mornaricu u Tulonu pod kontrolom Višija, koja je u pogodnom času mogla preći na stranu „Slobodne Francuske".

Francuska je bila velika sila, bačena 1940. na kolena, koja je mogla računati na svoje vaskrsnuće, zemlja u kojoj je antigermanizam bio tradicionalno ukorenjen u tri rata vođena od 1871-1940. godine, nacionalno homogena. Antigermanizam iz prvog svetskog rata održavao se i u srpskoj svesti. Nemačka okupacija i represivna politika u umanjenoj i ojađenoj Srbiji bila je više nego surova, dostižući u jesen 1941. godine nezapamćene razmere. Srbija je označena kao glavni krivac za tri tačke suprotstavljanja Nemačkoj: 27. mart, aprilski rat, ustanak jula-septembra 1941. godine. Neintegrisanost srpskog naroda između dva rata, s njegovom političkom podeljenošću 1941, dovela je do njegovog potpunog čerečenja rušenjem jugoslovenskog državnog organizma, uspostavljanjem antisrpskih režima NDH, Velike Albanije, folksdojčerske „države u državi" i aneksionističkim aktima Bugarske, Italije i Mađarske.

Novovaroška faza - provala klasnog radikalizma

U odbrani „Užičke republike" nije primenjena proklamovana strategija partizanskog rata da se slobodna teritorija ne brani po svaku cenu, pogotovu ne na frontalan način, a partizanske snage zabacuju u pozadinu reokupirane teritorije. Vrhovni štab, sa Titom na čelu, izvršio je pogrešnu procenu snaga i mogućnosti Nemaca - na osnovu žilave i uporne odbrane slobodne teritorije krajem septembra i u oktobru 1941, zadržavanjem jedinica 342. divizije koja je za sobom ostavljala „krvave tragove", ali joj nije uspelo da slomi otpor odbrane „Užičke republike". Na sastanku u Užicu 26. novembra 1941. Vrhovni štab NOPOJ odlučio je da se oslobođena teritorija brani po svaku cenu. Kao da se nije vodilo računa o iznurenosti partizanskih snaga prethodnim borbama i građanskim ratom sa četnicima, koji nisu davali otpor nadirućim jedinicama nemačkog Vermahta. Osim toga, krajem oktobra na tlu Srbije se našla i druga nemačka operativna divizija, 113. Tako je Ljubovija pala 25, Čačak 28. i Užice 29. novembra 1941. godine. Za svega pet dana od početka završne ofanzive, nemačke operativne divizije zauzele su centar tzv. Užičke republike. Pogibija na Kadinjači tek je simbolisala herojsku žrtvu. Iz grada na Đetinji Josip Broz se jedva spasio. Vrhovni štab je bio zahvaćen panikom i rastrojstvom. Više je naličio političkom rukovodstvu nego centralnom vojnom organu u kome je sem dva-tri oficira preovlađivao partijski kadar.

Preovlađivalo je vojno neznanje i samozadovoljstvo, iz kojega se razvila nedozvoljiva samouverenost. Zavaravala je ranija upornost partizanske odbrane u sukobima sa 342. divizijom. Sam Tito je mnogo godina kasnije rekao da nije pomišljao da će Nemci ići „kao nož kroz sir". Nemci su iz tri pravca završili posedanje oslobođenog teritorija od 25. do 29. novembra 1941. godine. Na Palisadu su bezobzirno streljali partizanske ranjenike.[240]

Vrhovni štab je sa oko 1.500 boraca prešao Uvac i našao se u Sandžaku. Josip Broz nije shvatio da je poraz u Srbiji težak i da nema povratka u Srbiju na proleće, kao što je očekivao. Za njega je u toku celog rata Srbija bila ključna jugoslovenska zemlja. Smatrao je da u svakom očekivanom raspletu bitku za Jugoslaviju dobija onaj koji drži Srbiju. Zahvaljujući krivoj proceni, da nastupa slom Vermahta nakon kontraofanzive Crvene armije pod Moskvom, Tito je verovao da se Srbija ponovo može zaposesti u proleće naredne godine. Stoga se i uporno držao Drine sve do polovine 1942. godine, kada su partizanske snage istisnute iz istočnih delova Jugoslavije, krenule u zabačene krajeve centralne i zapadne Bosne. Iako su srpski kadrovi istrajavali na tome da partizanske snage sa Vrhovnim štabom krenu prema Srbiji, Josip Broz je odlučio da se one upute prema zapadu. Tada je nastala deviza „da put na istok vodi preko zapada". Tito je juna 1942. postao svestan da se rat produžava, da je povratak u Srbiju neostvarljiv i da je mnogoočekivana sovjetska prolećna ofanziva u predelu Harkova doživela na samom početku neuspeh, koji će označiti novo napredovanje Vermahta u pravcu Volge, sa namerom da se sovjetskoj prestonici podiđe s juga i osvoje petrolejska polja Majkopa i Groznog u podnožju Kavkaza.

Partizanske snage posle napuštanja Srbije suočile su se sa još dva teška poraza NOPOJ u decembru 1941. godine. Crnogorski narodnooslobodilački partizanski odred za operacije u Sandžaku doživeo je težak poraz u pokušaju da zauzme Pljevlja, koje su branile jedinice alpijske divizije „Pusteria", sa generalom Espozitom na čelu. Ova operacija odnela je nekoliko stotina mrtvih i ranjenih.[241] Dva srbijanska bataljona (Beogradski i Takovski), sa kombinovanim sandžačko-moravičkim bataljonom, pretrpeli su takođe neuspeh u pokušaju da osvoje Sjenicu. Napad je izveden 22. decembra 1941. i varoš je praktično zauzeta bez borbe, ali nešto zbog slabo pripremljene operacije i loše saradnje partizanskih bataljona, a daleko više zbog previđanja raspoloženja muslimanskog stanovništva okolnih sela, pokušaj osvajanja Sjenice

240) Evakuacijom ranjenika iz Užica rukovodili su: dr Gojko Nikoliš, dr Dejan Popović, dr Boris Andersen, i student medicine Mika Pavlović. Ranjenici su prevezeni na Zlatibor do 29. novembra 1941. Nemci su tenkovima izbili na Zlatibor 30. novembra. Streljano je oko 100-120 ranjenika. - S. Piščević, Razvoj i rad sanitetske službe u NOV i PO Srbije 1941-1945, Sanitetska služba u NOR Jugoslavije 1941-1945, III, Beograd, 1989.

241) Prema Biltenu Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru i Boku gubici partizana su iznosili 203 mrtva i 269 ranjenih. - ACKSKJ, CK KPJ, Bilten od 21. decembra 1941.

pretvorio se u težak poraz. Muslimanski prvaci Hasan Zvizdić, Demo Koničanin, hodža Sulejman Pačariz i drugi sabrali su snage protiv partizana iz okoline Sjenice i sa Pesterà iz štavičkog sreza. Partizanske jedinice na Sjenici imale su 52 poginula i 18 zarobljenih.[242)]

U istoriografiji postoji teza da je „Užička republika" produžila život i posle pada Užica i povlačenja dela partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom preko Uvea u Sandžak. Previđa se očigledna činjenica da je padom Užica i gubitkom oslobođene teritorije pojam „Užičke republike" nestao. Nova oslobođena teritorija, sa centrom u Novoj Varoši, bila je tek privremeni centar partizanskog vojno-političkog vrha, a geopolitički položaj Sandžaka u toj fazi rata nezanimljiv je za šire strateške preokupacije partizanskih snaga. Novovaroški deo Sandžaka mogao je poslužiti za odmor i reorganizaciju iscrpljenih jednica, ali ne i kao trajni strateški poligon. Stoga je Tito sa Vrhovnim štabom kraće vreme ostao u Sandžaku, a zatim se sa Prvom proleterskom brigadom, formiranom u Rudom,[243)] prebacio u istočnu Bosnu.

Partizanske snage našle su se u Sandžaku, koji je bio podeljen između Italijana i Nemaca, nalazeći se pretežno u italijanskoj sferi uticaja, koju je aprila-maja 1941. uzaludno pokušavala da ugrozi NDH, pomognuta delom muslimanskog stanovništva Sandžaka proustaške orijentacije, koje je nalazilo da je to put stapanja muslimanskog stanovništva u Sandžaku sa Muslimanima Bosne i Hercegovine kao dela NDH. Svodeći Srbiju u granice pre balkanskih ratova, italijanski i nemački okupator su demarkacionom linijom utvrđenom 24. aprila 1941. praktično odvojili Srbiju od Crne Gore. Nemcima su pripali srezovi: prijepoljski, pribojski, novovaroški, sjenički i novopazarski, a Italijanima pljevaljski, bjelopoljski i Tutin. Ustaške i domobranske formacije posele su od 29. aprila do 5. maja, na poziv sandžačkih Muslimana, teritoriju pribojskog, mileševskog, novovaroškog, pljevaljskog i sjeničkog sreza. Područje štavičkog i deževskog sreza zaposela su kvislinške snage sa Kosova i Metohije i Albanije, s ciljem da ih uključe u sastav Velike Albanije. Italija je bila zainteresovana za Sandžak, kao oblast koja joj je omogućavala dalji prodor u unutrašnjost Balkana, sve do Save i Dunava, s tim da i Srbiju uključi u svoju interesnu sferu. Stoga Italija nije dozvolila da se deo Sandžaka priključi NDH.[244'] U jesen 1941. Italija je imala pod svojom kontrolom sav Sandžak, sem deževskog i manjeg dela sjeničkog sreza, koji su zadržali Nemci kao zaleđe koje obezbeđuje nadzor nad ibarskom dolinom i eksploataciju Trepče.

[242'] M. Ćuković, Sandžak, Beograd, 1964, 210.

' Naredba CK KPJ i Vrhovnog štaba o formiranju brigade doneta je 21. decembra 1941. na Staljinov rođendan. Brigada je formirana kao „1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada" sa ciljem da se bori protiv okupatora za oslobođenje naroda Jugoslavije i „svih narodnih izdajica". Sačinjavaju je: Prvi i Drugi crnogorski partizanski bataljon, Kragujevački, Kraljevački i Šumadijski bataljon. - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 8, 30.

[2445] Zbornik NOR, tom XIII, knj. 1, dok. 97 i 98.

Sandžak je oblast u kojoj su Srbi bili brojno nadmoćniji od Muslimana, a u svesti srpskog naroda očuvao se kao stari Ras i postojbina srpske zemlje. Prema popisu stanovništva iz 1931. u Sandžaku je živelo 205.080 stanovnika, od kojih 117.260 Srba, 87.939 Muslimana i 881 ostalih. Ovaj odnos zadržao se i deset godina kasnije, mada podaci od 31. marta 1941. kazuju da je broj stanovnika oblasti narastao na 254.000. Nezavisno od brojne nadmoći Srba u odnosu na Muslimane,[245)] Ante Pavelić je „administrativno likvidirao" Srbe, navodeći da u Sandžaku živi „97% muslimana - Hrvata", a proustaški raspoloženi crnogorski separatist Sekula Drljević pretvorio je sandžačke Srbe u Crnogorce, koji su po njegovoj računici činili 68% stanovništva Sandžaka; našao je da Muslimana ima tek 32% ,[246)]

Sandžak u leto 1941. nije mogao ostati van uticaja dva ustanička žarišta: jednog u Crnoj Gori i drugog u Srbiji. Ustanički talas zahvatio je bjelopoljski, pljevaljski, novovaroški i mileševski srez, područja koja su i ostala trajna žarišta ustanka u ovoj oblasti. Snaga ustanika cenila se na oko 5.000; oslobođeni su Bijelo Polje, Nova Varoš i Brodarevo. Obrazovanjem Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, sa Rifatom Burdžovićem Tršom kao sekretarom, Sandžak se izdvojio iz PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Po vojnoj liniji obrazovan je Glavni štab NOP odreda za Sandžak, sa Vladimirom Kneževićem Volođom kao komandantom, koji se nalazio pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba NOPOJ, odnosno NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije.

Partijsko-vojna institucionalizacija izazvana je operativnim potrebama narodnooslobodilačke borbe u verski raznovrsnoj oblasti, ali i oblasti bez tradicije autonomije u prošlosti.

Čim su partizanske jedinice iz Sandžaka i Srbije 4. decembra 1941. oslobodile Novu Varoš, ona je postala središte Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, Glavnog štaba NOPO za Sandžak, dela srbijanskog partijskog i vojnog rukovodstva, kao i CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ od 1. do 20. decembra 1941. godine. Nova Varoš se zadržala kao centar slobodne teritorije sve do početka februara 1942, kada je neprijatelj koncentričnim napadom italijanskog okupatora, muslimanske milicije i drugih kolaboracionističkih snaga ugrozio slobodnu teritoriju između Lima i Uvca.[247)]

Na desnoj strani Lima, posle obrazovanja 1. proleterske brigade od crnogorskih i srbijanskih bataljona u Rudom, borili su se partizani Sandžaka i Srbije pod komandom Štaba Srpsko-sandžačkih NOP odreda (komandant Vladimir Knežević, a komesar Milinko Kušić).

245) B. Gledović, Ustanak u Srbiji i narodnooslobodilačka borba u Sandžaku u prvoj godini oslobodilačkog rata, Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1988, 103.

246) R Paiović, Kontrarevolucija u Crnoj Gori, Cetinje, 1977, 45.

247) B. Gledović, n.d., 114.

Pod tim Štabom nalazili su se: 1. i 2. Užički, Šumadijski i Čačanski bataljon sa oko *1.000* boraca, Zlatarski udarni bataljon i Mileševska četa sa 350 boraca zlatarske i mileševske teritorijalno-pozadinske jedinice. Na levoj strani Lima dejstvovali su pak pljevaljski i bjelopoljski partizanski bataljoni sa crnogorskim kombinovanim bataljonom i beranskom četom, pod komandom Crnogorsko-sandžačkog odreda.[248)]

CK KPJ je u Sandžaku, decembra 1941. odlučio da pređe na „drugu etapu" borbe. U dokumentaciji KPJ iz vremena rata stalno se govori 0 „CK KPJ", iako je reč o Politbirou ili još uže o operativnom Politbirou sa članovima ovog najužeg tela koji su se nalazili pored Tita, pojedinih članova CK KPJ ili čak kandidata za članove CK KPJ, od kojih su neki to bili samo po funkciji. Sastanke je sazivao Josip Broz, njima predsedavao i faktički vodio glavnu reč. U svojoj ličnosti sjedinjavao je tri značajne funkcije: generalni sekretar KPJ, Vrhovni komandant NOPOJ i faktički jedini čovek koji je održavao veze s Moskvom, odnosno Kominternom. Ove veze su bile Titov monopol. O radiogramma koje je razmenjivao sa Kominternom mogao je usmeno ili pismeno obaveštavati pojedine članove Politbiroa i drugih partijskih i vojnih rukovodstava, u hodu kolone, na sastancima, ali šifre i veze s „Djedom" (G. Dimitrov, Kl) bile su u njegovoj kompetenciji. Interpretacije poruka takođe su zavisile od njegove volje i procena. Kolika je moć bila u pitanju najbolje govori činjenica da je ova veza bila jedini otvor pokreta u svet. Sednice „CK KPJ", o kojima se govori u dokumentima, nisu održavane od Pete zemaljske konferencije oktobra 1940. do aprila 1948. godine, to jest do napada Informbiroa na CK KPJ.

Razbijeni deo partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji našao se u Sandžaku prihvaćen od ustaničkih snaga ove oblasti, što je omogućilo predah umornoj grupaciji, reorganizaciju jedinica i analizu situacije. U pitanju je najsumornija jesen rukovodstva KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi. Pokazalo se da partizanske snage nisu bile u stanju da se frontalno nose sa nemačkim operativnim divizijama, a Srbija je bila zahvaćena najširom antipartizanskom akcijom od početka ustanka. Građanski rat preneće se i na područje Sandžaka, Crne Gore i Bosne 1 Hercegovine. Dva pomenuta poraza crnogorskih i srpskih partizana u pokušajima da zauzmu sandžačke kasabe - Pljevlja i Sjenicu, otkrila su nedoraslost vojnog rukovodstva, slabu koordinaciju jedinica, otpor Muslimana, naročito iz okolnih sjeničkih sela. Još pod uticajem haotičnog povlačenja iz Užica, Vrhovni štab je bio suočen sa donošenjem novih odluka od perspektivnog značaja za narodnooslobodilačku borbu, ali pod uslovima prekida veze između Tita i Kominterne. Rukovodstvo je bilo oslonjeno samo na slušanje radio-stanica SSSR-a, Velike Britanije, SAD i okupatora. Nalazeći se u sandžačkom bespuću, bez veze

[248)] M. Ćuković, n.d., 212, 217.

sa sovjetskim pokroviteljem, rukovodstvo KPJ, zapravo Tito, sasvim pogrešno je procenilo da se nakon sovjetske kontraofanzive pod Moskvom ratni savez antifašističkih sila nalazi pred raspadom. Ova ocena pokazala se kao katastrofalni promašaj, jer se, umesto raspada, taj do tada faktički ratni savez učvršćivao stvaranjem Koalicije Ujedinjenih naroda u Vašingtonu januara 1942. godine.

Na sastanku Politbiroa u Drenovi, selu blizu Prijepolja, 7. decembra 1941. godine Josip Broz Tito je, pod utiskom teškog poraza u zapadnoj Srbiji, ponudio svoju ostavku na položaj vrhovnog komandanta, ali ona nije prihvaćena. U Drenovi je došlo do radikalizovanja linije partijskog rukovodstva, kao rezultat moskovske protivofanzive Crvene armije i četničkog nastupanja u Srbiji. Pokrajinskom komitetu PK KPJ za Srbiju, sa Blagojem Neškovićem na čelu, upućeno je pismo datirano sa 14. decembra 1941, kojim se zabranjivalo postojanje paralelnih vojnih organizacija na slobodnoj teritoriji, što je značilo raskid sa četnicima koji su krajem oktobra i početkom novembra započeli građanski rat u uslovima obostrane isključivosti.[249]^ Posledice te radikalizacije prvo su se osetile u Novoj Varoši, u istrazi nad pojedinim borcima koji su se povukli iz Srbije, njihovim proglašavanjem za četnike, pa i streljanjem. Ljudi su olako proglašavani za neprijatelje. Dužnost sprovođenja usvojene linije u Novoj Varoši Politbiro CK KPJ poverio je svom članu, Milovanu Đilasu.

Razvoj događaja u prvoj polovini 1942. godine pokazao je da je prelaženje na novu, višu fazu revolucionarne borbe bilo više nego preuranjeno. Za preorijentaciju KPJ na klasnu borbu nisu uopšte postojale objektivne pretpostavke. Nasuprot prolaznoj pogrešnoj proceni jezgra CK KPJ, međunarodne i unutrašnjopolitičke okolnosti nisu uopšte išle na ruku ovoj promeni. Umesto da se front jedinstvene antifašističke borbe u svetu raspadao, on se u proleće 1942. učvršćivao i ugovorno formuhsao. Primena klasnih zaoštravanja otkrivala je opasnost od sektaštva, koje je na zapanjujući način potkopavalo političku i socijalnu širinu narodnooslobodilačkog pokreta. Socijalna struktura narodnooslobodilačkog pokreta i društva uopšte u krajevima gde su se nalazila ustanička žarišta, u kojima je preovlađivalo seljaštvo, nije mogla, niti je bila spremna da podnese nagle prelaze od formi oslobodilačke borbe na klasni sukob, mada, na drugoj strani, ta klasna zaoštravanja bivaju određena htenjem da se povrati samopouzdanje i potisnu defetistička raspoloženja. Politička diferencijacija u ustaničkim rejonima sa verski i nacionalno mešovitim stanovništvom nije još bila dovršena ni po pitanju prihvatanja narodnooslobodilačke borbe, a kamo li po pitanju klasnog obračuna. Mehaničko prenošenje oblika' borbe i prevaziđenih iskustava karakterističnih za građanski rat u Rusiji, ili izbacivanje parola o sovjetizaciji društva, uprkos tradicionalnim proruskim osećanjima ustanika u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini,

249) Pismo su potpisali Tito i Marko (A. Ranković). - ACKSKJ, CK KPJ, CK KPJ - PK KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941, K-5, Reg. br. 69.

ugrožavali su jedinstvo njihovih redova i podrivali temelje politike narodnooslobodilačkog fronta. Grubi obračuni i egzekucije nad stvarnim i izmišljenim protivnicima narodnooslobodilakčog pokreta izazivali su sasvim suprotan efekat od očekivanog, odvajajući od pokreta i njegove dotadašnje pristalice. Likvidacije pojedinaca vršene su u Pivi, ne samo po osnovi izdaje ili sabotiranja narodnooslobodilačke borbe, već i po osnovi prostog sumnjičenja da je neko klasni neprijatelj, neprijatelj proleterske revolucije. Umesto „političkog razobličavanja stvarnih neprijatelja, ukazivanja na njihovu konkretnu djelatnost i izvođenje pred javni sud masa, oni su likvidirani ponekad i bez prethodne odluke partijske organizacije i na način sličan običnom ubistvu: iz zasjede, kroz prozor u kući, pa čak i u borbenom lancu". To je u narod „unosilo ne samo nezadovoljstvo već i strah".[250] „Crveni teror" izaziva duboke rascepe i predstavlja uvod u izolaciju narodnooslobodilačkog pokreta i sužavanje njegove društvene osnove. Ova skretanja uveliko će iskoristiti četničke snage u Crnoj Gori. Leva zastranjivanja, svakako, ne izazivaju rascep u društvu na revolucionarno-demokratske snage i snage kontrarevolucije, ali kada su se podele već izrazile, one su ga uveliko ubrzavale. Sukob između partizana i četnika ocrtavao se i pre njihove pojave, razvojem ustanka i narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i u drugim krajevima Jugoslavije. Nespokojstvo i nemir, međusobna sumnjičenja i nepoverenja, primenom elemenata nove politike, ne mimoilaze i redove narodnooslobodilačkog pokreta. U onim sredinama gde su plemensko-bratstvenička'osećanja imala duboke korene, kao u Crnoj Gori, početna kolebanja i sumnje u neophodnost prakse terora prerastaju u revolt. Zaoštravanje odnosa na neprijemčivoj klasnoj osnovi u ovim sredinama i likvidacije pripadnika pojedinih bratstava - naročito za nedokazana dela kolaboracije ili neprijateljske manifestacije - okreću kompaktne grupe protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Duboko urezano u svest kadrova KPJ, uverenje o brzom raspletu na sovjetsko-nemačkom frontu u leto 1941. je potisnuto, ali ne i ugašeno. Ono se ponovo javlja u kasnu jesen 1941. i u zimu 1941/42. godine, posle uspešne kontraofanzive Crvene armije pod Moskvom. Staljinova izjava na paradi Crvene armije povodom 24-godišnjice oktobarske revolucije, da će se rat završiti u 1942. godini, ohrabrila je ponovo jugoslovenske komuniste i patriote i povratila verovanje da rat neće dugo trajati i da se bliži slom Nemačke.[251] Početkom decembra 1941. Milovan Đilas je pisao da je opasnost kod Moskve uglavno prošla, dok su se kod Rostova, na jugu, Nemci povlačili u neredu. Đilas iznosi mišljenje da se situacija na Istočnom frontu može razvijati munjevito. Krajem januara 1941. već je reč o „katastrofi" Nemaca u SSSR-u, kojima je Crvena armija slomila „kičmu".

25C) O. Blagojević, Postanak, razvitak i osnovni aspekti rada partijske organizacije u Pivi 1941-1942, Istorijski zapisi br. 2-3, 1969, 416-17.

251) Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta Crne Gore, knj. 2, 1959, 53.

Unošenje klasnih elemenata u liniju KPJ ne može se nikako razumeti bez analize poraza partizanskih snaga u Srbiji 1941. godine i uopšte šireg konteksta vojno-političkih prilika u zemlji. Izmene u liniji KPJ direktan su proizvod ukrštanja ocene međunarodnih događaja i razvoja ustanka pod kraj 1941. i početkom 1942. godine. Reakcija CK KPJ na poraz u Srbiji vezuje se za procenu o karakteru pomeranja u međunarodnim odnosima u svetlosti nemačkog poraza pod Moskvom. U analizi unutrašnjopolitičkih uzroka poraza narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji krajem 1941. godine, PK KPJ za Srbiju navodi, na prvom mestu, izdaju Draže Mihailovića, čiji su odredi napali partizanske snage pre napada Nemaca. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta istovremeno je, povlačenjem partizanskih snaga iz Srbije, moralo da se sučeli i sa teškim porazom Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (za operacije u Sandžaku) na Pljevljima. Pogibiju na Pljevljima pratile su pojave dezerterstva i samovoljnog napuštanja položaja i odreda. Paniku i demoralizaciju iskoristili su pritajeni protivnici partizanskog pokreta, vodeći akciju na osnovu neuspeha pljevaljske operacije i velikih žrtava koje je ona izazvala. Posle ofanzive neprijatelja na ustanike u leto 1941, pljevaljska operacija i njen ishod najteže su pogodili ustaničke snage u Crnoj Gori. Četnička istupanja u januaru i februaru 1942. padala su i u vreme kada se deo crnogorskih partizana nalazio van Crne Gore, što je slabilo otpornu snagu pokreta u samoj Crnoj Gori. Pojava i navala četnika u Crnoj Gori vid su produžavanja onoga što se već dogodilo u Srbiji.

Kao rezultat procene međunarodnih i unutrašnjih vojno-političkih događaja krajem 1941. godine, CK KPJ, zapravo Politbiro, počinje da menja dotadašnju liniju, zaoštravajući klasno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi. Shvatanja o novoj etapi izložena su prvi put u pismu CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941, a zatim u direktivnim pismima ostalim zemaljskim rukovodstvima.[252]' U pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju stoji da CK smatra da pobeda Crvene armije pod Moskvom stvara perspektivu brzog nemačkog sloma. Zaključak koji CK izvodi svodi se na to da se reakcionarne snage imperijalističkih zemalja okupljaju da bi razoružale nacionalnooslobodilačke pokrete. Njihovo ujedinjavanje je, pre svega, upravljeno protiv komunista. Za prvi znak tog procesa u zemlji uzima se napad Draže Mihailovića na partizanske snage u Srbiji. „Frakcije" četnika počinju da se ujedinjuju u širim okvirima i vezuju za okupatora. CK KPJ nije prelazio i preko informacija da će u okviru tih tendencija Milan Nedić dobiti Sandžak, Bosnu, Srem i Banat. Težište razmatranja CK KPJ u ovom pismu je na uverenju da se grupiše i okuplja

252) Pismo CK KPJ od 1. januara 1942. CK KP Slovenije (Osvobodilnoj fronti), Pismo CK KPJ iz januara 1942. Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, Pismo CK KPJ - PK KPJ za Makedoniju, Pismo A. Rankovića od 27. januara 1942. - PK KPJ za Srbiju, Pismo Vrhovnog komandanta od 23. februara 1942. delegatima Vrhovnog štaba E. Kardelju i Ivi Loli Ribaru (Fischeru), - Đ. Vujović, O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata, Istorijski zapisi, br. 1, 1967, 75.

„velikosrpski centar", koji nastoji da odigra kontrarevolucionarnu ulogu, nezavisno od sudbine okupatora. Na četnike se gleda kao na opasnu snagu u budućnosti. CK KPJ izričito kaže da je to danas glavno uporište okupatora, a sutra glavni protivnik. Borba protiv tog centra postavljena je kao glavni politički zadatak KPJ u Srbiji. Cilj KPJ u novoj situaciji je da učvrsti radničko-seljačko jezgro Narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a), a na selu da okupi seosku sirotinju i osigura oslonac na sitnog i srednjeg seljaka. Iz ovog pisma sledi zadatak KPJ da popularise SSSR i Crvenu armiju.[253)]

Analiza ovog pisma nedvosmisleno pokazuje da je CK KPJ kontraofanzivu Crvene armije shvatio kao odlučan prelom. Zaključak 0 koncentraciji i ujedinjavanju neprijateljskih snaga izvođen je iz realnog sukoba narodnooslobodilačkog pokreta sa četničkim snagama krajem 1941. i kasnije, 1942. godine. Četnici su okvalifikovani kao glavni stub i savremene i buduće kontrarevolucije, kao osnovna klasna snaga suprotstavljena narodnooslobodilačkom pokretu. Iz ovakve analize prirodno je izvirala politička propaganda u korist SSSR-a i njegovih oružanih snaga, koja ni ranije nije izostajala. Pismo CK KPJ od 14. decembra 1941. ne dovodi u pitanje NOF, pri čemu se njegova osnova sužava, kao u periodu pred napad Nemačke na SSSR, s tim što je to najverovatnije proizilazilo iz dotadašnjeg iskustva narodnooslobodilačke borbe, da Partija mora da se bori za savez sa seljaštvom, siromašnim 1 srednjim. U tom sklopu dolazi i do odluke Politbiroa u Drenovi da se formira proleterska brigada, kao prva jedinica novih formacija. Ta nova jedinica dobija specijalnu vojnu ulogu krajem 1941. godine. Izmenjene međunarodne i unutrašnje vojno-političke prilike, kako ih doživljava vodstvo pokreta, uticali su, nezavisno od širih zamisli, i na obrazovanje ove prve proleterske jedinice narodnooslobodilačkih snaga Jugoslavije. Statut je predviđao da su proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade (čl. 1) pod rukovodstvom KPJ, a u čl. 3 da se one bore za oslobođenje zemlje, protiv nacionalnog porobljivanja i ekonomskog ugnjetavanja.[254^]

CK KPJ je isticao da je borba za seljake, naročito siromašne, osnovni zadatak, jer su oni glavno uporište narodnooslobodilačkog pokreta. U pismu CK KPJ PK KPJ za Srbiju iznose se izvesni protivurečni stavovi: s jedne strane, podvlači se da narodnooslobodilačka borba dobija sve više klasni karakter, zbog čega je potrebno stvarati uporišta, ali se, na drugoj strani, upozorava na opasnost od sektaštva; borba se vodi protiv okupatora, ali rukovodioci te borbe moraju biti radnici i proletarizovani seljaci. Nova linija probijala se kao protivurečna: na jednoj strani, reč je o „drugoj etapi", a na drugoj, naglašava se širina narodnooslobodilačkog fronta. CK je smatrao da se vodstvo u narodnooslobodilačkoj borbi ne može nikome ustupiti.

253) Kao pod 249.
254) ACKSKJ, CK KPJ, 1942, k-7, Bilten Vrhovnog štaba NOP i DVJ, br. 14-15, februar-mart 1942.

Ujedno se zahteva da se socijalni sastav odreda poboljša radnicima iz varoši. U tom smislu, od partijskih rukovodstava traži se da već sada stvaraju radničke čete. Ovo naglašavanje značaja okupljanja radnika i siromašnih seljaka u partizanskim četama ima za cilj stvaranje „radničko-seljačke Crvene armije", sa borcima koji će „pušku držati čvrsto i do kraja u rukama, jer se bore za svoju stvar, za stvar radnog naroda i njegovu bolju budućnost". Izneto shvatanje umanjuje se naglašavanjem da takav kurs nikako ne znači da se sužava karakter narodnooslobodilačke borbe. U vezi s ovim drugim traži se pravilan odnos prema oficirima i podoficirima iz bivše jugoslovenske vojske. Na to se nadovezuje i zahtev da se razbije shvatanje: „nismo mi buržoaska vojska", jer ako NOV to nije po ciljevima i metodama, to ne znači da se u odredima može raditi „što se hoće".[255)]

Ideje slične ovim, saopštenim Pokrajinskom komitetu Srbije, ponavljaju se i u pismu CK KPJ Centralnom komitetu KP Slovenije i Vrhovnog štaba Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenskog naroda.[256'] Hitlerov slom smatra se neizbežnim, Crvena armija uzima se za najjaču armiju sveta i ističe se strah međunarodne reakcije od njenih pobeda. Vojno-političko vodstvo kritikuje popuštanje „prolondonskim snagama" u Osvobodilnoj fronti. Ponovo nailazimo na shvatanje o strahu reakcionarnih vrhova od Crvene armije, koju su oni hteli samo da iskoriste protiv Nemačke, i njihovom ujedinjavanju u širim razmerama. Akcent je na tome da su Nedić, četnici i izbeglička vlada beočuzi jedinstvenog lanca „velikosrpske hegemonije". Isti proces ujedinjavanja unutrašnjih neprijatelja konstatuje se i za Sloveniju. Zato se smatra kao pozitivno što je u Sloveniji došlo do napada na Mihu Kreka, „londonskog klerikalca", pozitivna je potreba za mobilizacijom što više radnika, obrazovanjem proleterskih bataljona kao elitnih odreda narodnooslobodilačke borbe, ali i dalje razvijanje Osvobodilne fronte. Proslava 1. decembra u Sloveniji ocenjena je kao dokaz da CK KP Slovenije nije uspeo da suzbije velikosrpske elemente. Slične ideje nalaze se i u pismu Vrhovnog štaba Izvršnom odboru OF slovenskog naroda.

Opšta situacija, kao i događaji koji „odražavaju tu situaciju kod nas", opredeljivali su zadatke KPJ i u Sandžaku. Ofanziva Crvene armije shvaćena je kao signal za jače pribiranje „reakcionarnih kapitalističkih snaga", jer su sovjetske pobede učvrstile uverenje i pasivnog dela buržoazije u Jugoslaviji da suprotstavljanje narodnooslobodilačkoj borbi ne trpi odlaganje. Stoga je, po ovoj oceni, došlo do povezivanja kapitalističkih i kontrarevolucionarnih snaga raznih grupa i nacionalnosti protiv partizana. Oblasni komitet KPJ za Sandžak, koristeći opštu analizu situacije Centralnog komiteta i prakse narodnooslobodilačke borbe na svom području, objašnjava politiku stvaranja jedinstva obeju

' is.au puu it?.

256) ACKSKJ, CK KPJ, 1942, K-6, CK KPJ - CK KP Slovenije od 1. januara 1942, Reg. br. 1.

reakcija u Sandžaku, srpske i muslimanske, između kojih je do tada postojao jaz.[257]

Shvatanja o nastupanju „druge etape" dolaze do izraza, ako izuzmemo direktivna pisma CK KPJ zemaljskim rukovodstvima, i u istupanjima pojedinih njegovih članova na sastancima i savetovanjima vojnih štabova i partijsko-političkih rukovodstava (u Rudom i Rogatici).

Izmene linije KPJ krajem 1941. i početkom 1942, izražene u pismima, uputstvima i analizama CK KPJ, koje su dostavljene područnim zemaljskim partijskim rukovodstvima, potvrđene su na sastanku grupe članova Politbiroa CK KPJ i partijskih aktivista istočne Bosne i Hercegovine u Ivančićima, kod Sarajeva, 7. i 8. januara 1942. godine. Edvard Kardelj je, prema sećanjima, „prilično ružičasto ocijenio vojno-političku situaciju u to vrijeme. Istakao je da je Crvena armija pod Moskvom prešla u kontraofanzivu, da je 1942. godina - godina definitivnog sloma Njemačke, da se danas postavlja pred nas pitanje ko će koga: ili mi četnike ili četnici nas, da treba izbaciti klasno obojene narodnooslobodilačke parole.. ."[258] Posle Ivančića, Aleksandar Ranković upućuje jedno optimistično pismo PK-u KPJ za Srbiju 27. januara 1942, u kome se sreću ovakve tvrdnje i ocene: da je rasulo nemačkih okupacionih grupa munjevito počelo da zahvata okupacione snage u svim porobljenim zemljama, da je samo pitanje momenta kada će nemački narod pod vodstvom KP Nemačke ustati u odbranu svojih prava i, šta više, naslućuje mogućnost otvaranja balkanskog fronta na čelu sa SSSR. Aleksandar Ranković, povodom zaposedanja dela Srbije od strane bugarskog Prvog armijskog korpusa januara 1942, smatra da se ne radi samo o interesima nemačkog okupatora nego i o interesima balkanske buržoazije i neumoljivoj klasnoj borbi.[259]

Iz sačuvanih teza za referat ili skice za diskusiju jednog od članova CK KPJ u Ivančićima (najverovatnije E. Kardelja) proizilazi ocena da se narodnooslobodilački pokret nalazi na početku etape u kojoj se zaoštrava borba između proleterijata i buržoazije, a istovremeno i imperijalističke suprotnosti, što dovodi do „sjedinjavanja svih reakcionarnih snaga ne samo kod nas, nego i na međunarodnom terenu". Iz toga sledi da četnici, posle otvorenog prilaženja okupatoru, gube karakter narodnooslobodilačke vojske i postaju kontrarevolucionarna snaga. Velikosrpska buržoazija pokušava, uz pomoć Londona, da otrgne proletarijatu rukovodstvo u nacionalnooslobodilačkoj borbi. U vezi sa pregrupisavanjem snaga u međunarodnom životu, pa i u Jugoslaviji, KPJ menja taktiku. Smatra se da se danas KPJ ne može ograničiti samo na narodnooslobodilačke parole, već da mora isticati i „socijalno obojene" parole, koje će oštrije suprotstaviti radne mase buržoaziji. „Nametnuli su nam klasnu borbu, mi tu borbu prihvatamo".

2*r> Isto, K-7, Oblasni komitet KPJ za Sandžak - partijskim ćelijama u partizanskim jedinicama, bez datuma, Reg. br. 176.

259 Part'jsko savetovanje u Ivančićima, Prilozi br. 4,1968, Sećanja Brane Kovačevića, 648. R. Hurem, Pojava krize NOB-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942 godine, 1970.

I dalje, velikosrpska buržoazija gubitkom terena u Srbiji prelazi u Bosnu, koja postaje „najvažniji čvor u Jugoslaviji". „Pred nas se postavlja da razbijemo u Bosni velikosrpski čvor, što znači da ćemo uništiti glavnog neprijatelja koji bi već sutra okupljao svu jugoslovensku reakciju". Kao najvažniji zadatak nameće se čišćenje „kulačkih elemenata" iz vojske i pozadine (NOO), forsirajući siromašne seljake i uopšte proletarijat na liniji saveza sa srednjim selj acima.[260)]

Linija klasnog zaoštravanja počinje da se napušta u martu i aprilu 1942. godine. Pored kritike Kominterne marta 1942, na ovu promenu, svakako, utiče i neposredna realnost života i prakse. Klasna diferencijacija u taboru narodnooslobodilačkog pokreta još nije bila izvedena. Ova linija u nekim krajevima Jugoslavije nije izazvala teže posledice, jednostavno zbog toga što narodnooslobodilačka borba nije bila razvijena ili što je realna struktura narodnooslobodilačkog pokreta i politika NOP odbacivala ovu liniju u praksi i pored verbalnih klasnih naslaga u dokumentima. Do nekih rukovodstava nisu ni stigle ove poruke o promenama linije i naglašavanje klasnog momenta u okviru narodnooslobodilačke borbe. Ova linija je u nekim krajevima u veoma ekstremnom verbalnom obliku bila i proglašena, iako joj je, na jednoj strani, praksa bila suprotna, a na drugoj, nastala je bez uticaja neposrednih direktiva Centralnog komiteta, mada ne i nezavisno od savetovanja u Ivančićima i pisma PK Srbije od decembra 1941. godine. Izrazit primer u tom smislu pruža Srem, koji u vreme proglašenja i primene ove linije nije imao direktne veze sa CK KPJ.

Glavni štab partizanskih odreda za Srem, u saopštenju od 10. januara 1942, nagoveštava skori slom Nemaca na Istočnom frontu. Žarko Zrenjanin, sekretar Pokrajinskog komiteta, smatrao je da je moskovska protivofanziva znak za KPJ da bude spremna za događaje koji bi mogli nastati eventualnim raspadom fašizma. PK KPJ za Vojvodinu upozorava 1. februara 1942. organizacije Bačke i Baranje da se pripremaju za preuzimanje vlasti, što je jedinstven slučaj u Jugoslaviji. Pokrajinsko partijsko rukovodstvo u cirkularu okružnim i mesnim komitetima i sreskim rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u Bačkoj i Baranji ocenjuje situaciju kao „krajnje revolucionarnu", jer svakog časa može „da nastupi revolucionarna kriza - momenat za oružani ustanak". „Nacionalne snage" - kaže se u ovom poverljivom cirkularu - „postavljaju kao svoj krajnji cilj - oslobođenje od okupatora i povratak uglavnom starog stanja. Mi, pak, oslobođenje od okupatora smatramo za prelaznu fazu borbe na putu ka našem krajnjem cilju - izvojevanju sovjetske vlasti". Pod tačkom 4 „osnovnih zadaća" Partije predviđa se obrazovanje revolucionarnih odreda za preuzimanje vlasti. Ukoliko su „anglofili" organizovali neke snage, PK traži da se u njihove redove šalju komunisti koji bi razotkrivali njihove ciljeve i „pridobijali njihove mase za našu stvar". Preko obaveštajne službe treba saznati za snage

260) Z. Antonie, n.d., 511-515.

neprijatelja i potencijalnih organizatora i učesnika kontrarevolucije. PK naglašava značaj prikupljanja stručnjaka za preuzimanje i organizovanje vlasti. Zanimljivo je da se od partijskih rukovodstava traži sakupljanje podataka o zemlji. U obrazloženju stoji da je ovo važno „zato što će prvi akt pri zauzimanju vlasti biti podela zemlje onima koji je nemaju ili imaju malo, a bave se zemljoradnjom".[261)]

Okružni komitet doneo je materijale sa jako izraženim klasnim akcentima aprila 1942, koji su povučeni dva meseca kasnije, tj. juna 1942. godine. Pismo OK Srema „Svim članovima Partije" i „Ocene i zadaće partijskih organizacija u Sremu" imaju direktivan karakter. U prvom pismu OK Srema stajalo je: „Već smo na početku etape u kojoj se zaoštrava borba između proletarijata i buržoazije a istovremeno i imperijalističke suprotnosti. Sve te činjenice dovode do sjedinjavanja svih reakcionarnih snaga ne samo kod nas nego i na međunarodnom terenu. Prema tome ne može se ni Partija ograničiti samo na narodnooslobodilačke parole, već mora da ističe socijalno naglašene zahteve (hieb, mir i sloboda) koje će oštrije suprotstaviti mase reakcionarnoj buržoaziji". Kao najvažniji zadaci u „Ocenama..." navode se: „Oko partizanskog pokreta i naše Partije jačati radničko-seljačko jezgro u nacionalnooslobodilačkom frontu. I na taj način sprečiti da reakcionarni buržoaski elementi iskoriste plodove narodne borbe u svoje protivnarodne svrhe. Po varošima i selima naša Partija treba po svaku cenu da okupi proletarijat, varošku i seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka".[262)]

Na neprihvatljivost ove linije već ukazuje 18. juna 1942. Blagoje Nešković. On smatra da je OK izvukao pogrešne zaključke iz pisma CK KPJ od 14. decembra 1941. godine Pokrajinskom komitetu Srbije. Iz naknadne Neškovićeve interpretacije proizlazi da analiza događaja u Srbiji ne upućuje na prelaženje sa narodnooslobodilačke borbe na klasnu borbu, već samo konstatuje promene u pregrupisavanju snaga. Po njemu, iz ove analize su nametani zaključci o potrebi mobilizacije masa oko narodnooslobodilačke borbe, za sprečavanje bratoubilačkog rata, za pojačanu akciju protiv okupatora i za razbijanje „velikosrpskog centra" kao uporišta okupatora. Naglašavanje rukovodeće uloge proletarijata i siromašnog seljaštva nije prelazilo okvire narodnooslobodilačke borbe.[263)]

Ovo prenaglašeno i zakasnelo potenciranje klasne borbe od strane rukovodstva Vojvodine ima objašnjenje u činjenici da je deo kadrova u Vojvodini, kao i u drugim krajevima Jugoslavije uostalom, živeo dugo vremena u iluzijama o brzom slomu Nemačke, sve do savetovanja u Turiji, maja 1942. Nemački poraz pod Moskvom shvatio se kao uvod u slom okupacionog sistema i kao signal za preuzimanje vlasti. Na

Lj. Vasilić, n.d., 33-39.

ACKSKJ, CK KPJ, 1942., kut. - 9, Reg. br. 287.

' Isto, K-10, Mihailo (B. Nešković) - Okružni komitet Srema od 18. juna 1942, Reg. br. 348 a. - Izdvajanjem autokritičke okružnice Okružnog komiteta od 29. juna 1942. dokumenti su povučeni i stavovi iz njih osuđeni.

drugoj strani, iz ovoga se može slobodno postaviti i zasnovana pretpostavka o neprekidnom prisustvu ideje o dvema etapama, zapravo o težnji da se „druga etapa" radikalno sprovede u okvirima narodnooslobodilačke borbe i preuzme vlast. KPJ je nastojala do kraja 1941. da se na „drugu etapu" prelazi postepeno i preko strateško-taktičke zamisli o narodnooslobodilačkoj borbi i kao formi osvajanja te vlasti, bez naglašavanja klasnih elemenata, putem izdvajanja kontrarevolucionarne buržoazije na frontu oslobodilačke borbe.

Ocena CK KPJ o karakteru sovjetsko-engleskih odnosa i pravcu razvitka međunarodnih odnosa uopšte u zimu 1941/42 reflektovala je sektaška shvatanja rukovodstva. Aktivnost Draže Mihailovića i „pristalica Londona" tumačena je kao posledica tobožnje promene u odnosima SSSR-a, Engleske i Amerike („prelom", „promene stava buržoazije" i „sjedinjavanje svih reakcionarnih snaga") ne samo u Jugoslaviji nego i u međunarodnom okviru. Nakon korekture ove linije aprila 1942. godine u Foči, CK konstatuje da ti odnosi u antihitlerovskoj koaliciji nisu slabili nego jačali, što je nesumnjivo tačno, iako u vrhovima Partije u jednom trenutku ovo nije zapaženo, pod uticajem držanja izbegličke vlade, četnika u zemlji i vlastitog sektaštva. Saglasno uravnotežívanju kursa prema objektivnom razvoju događaja, CK KPJ je naglašavao da se ne radi o zaoštravanju borbe između „buržoazije i proletarijata" već između fašizma i slobodoljubivih naroda. Pobeda pod Moskvom, zaključuje CK KPJ, nije imala za posledicu razbijanje saveza već njegovo učvršćivanje.[264']

U toj fazi borbe masama su bile strane daleke parole o osvajanju vlasti kroz klasni rat. Na drugoj strani, pojavljuje se kao nužnost usklađivanje linije borbe sa politikom SSSR-a kao stuba savezničke koalicije, s obzirom na njegovu zainteresovanost da se ne dovodi u pitanje međunarodno antifašističko jedinstvo. Saznanje s korektivom nesumnjivo se nametalo iz prakse, života, negativnih rezultata „levih istrčavanja", međunarodne realnosti u svetu antifašističke koalicije, a pre svega kritike Kominterne marta 1942. godine. Za Kominternu je narodnooslobodilački pokret isuviše skretao u „levo". Zahtevana je revizija dotadašnje politike i stvaranje širokog narodnooslobodilačkog fronta. Kominterna je zabranjivala stvaranje proleterskih brigada, tražeći da se izbaci ime „proleterska" ispred naziva brigade i da se prestane sa „sličnim lapsusima" koji liju vodu na mlin neprijateljima naroda u zemlji i u inostranstvu.[2] ' Sovjetska vlada maksimalno je držala do saveza sa Velikom Britanijom i SAD, da bi mogla rizikovati da njen eksponent u Jugoslaviji ili bilo gde drugo dovodi u pitanje perifernim klasnim ekstremizmom odnose u vrhu antifašističke koalicije koji su imali sudbonosan značaj za Sovjetsku Rusiju. Pokušaji osvajanja

264> Isto K-11, CK KPJ - Partijskom Povereništvu za Banat i Okružnom komitetu za Srem, 25. avgust 1942, Reg. br. 411.

265) g Petranović, Istoriografija i revolucija, Beograd, 1984, 477.

26S) Isto, 479.

vlasti revolucionarnim putem mogli su se negativno odražavati i na postojeće odnose u svetskoj antifašističkoj koaliciji. Stoga je Politbiro CK KPJ bio prinuđen da u Foči 4. aprila 1942. odbaci liniju klasnih zaoštravanja u narodnooslobodilačkoj borbi.[266)]

Klasni radikalizam formulisalo je najviše jugoslovensko partijsko rukovodstvo, s Josipom Brozom na čelu. Primena te linije na nekim područjima, kao u Crnoj Gori, produbljivala je klasni obračun. Bilo je okružnih komiteta koji se nisu zadovoljavali s likvidacijom stvarnih neprijatelja, već su išli na likvidaciju svih onih za koje se sumnjalo da su protiv narodnooslobodilačkog pokreta, bilo da su označavani kao „petokolonaši" ili „anglofili", dakle potencijalni neprijatelji. Radilo se, o „preventivnom teroru", koji je dovodio do „psećih grobalja" (u Kolašinu). Nezavisno od teške situacije u jesen 1941. i u zimu 1941-1942. u KPJ je od početka preovlađivalo gledište da je narodnooslobodilačka borba samo taktika u odnosu na glavni strateški čin osvajanja vlasti u okviru drugog svetskog rata. Glavni skretač u „levo" bio je Josip Broz Tito, o čemu govore i njegove inicijative 1941-1942. i 1943. godine. Samostalne inicijative partijskog rukovodstva imale su emancipativni, samoosvešćavajući značaj u odnosu na spoljni faktor, a posebno sovjetski, ali su na drugoj strani uticale na građanski rat i njegovo produbljivanje u Jugoslaviji, samim tim što se nije mogao naći zajednički osnov borbene saradnje s drugim antiokupatorskim pokretom, takođe klasno isključivim u odnosu na komuniste kao uzurpatore vlasti u ratnim uslovima.

Osnovni oblici levih skretanja sastojali su se u zaoštravanju borbe na pitanjima koja su spadala u „drugu etapu". Milovan Đilas tretira ***Narodnu borbu,*** organ Partije u Crnoj Gori, kao „pravo ogledalo trockističko-desničarskih skretanja, pravi izraz nevjerovanja ne samo u snage Partije, nego i u snage naroda". „Kulački elementi" po selima se plaše: da će komunisti sve komunizirati; kako će uskoro kod nas biti sovjeti; da sve to unosi paniku i pometnju u srednje seljaštvo; da su NOO škola za viši tip vlasti (sovjete); da je objavljen rat londonskoj vladi. „Tutnjavom o revoluciji" zaboravlja se na fašizam i borbu protiv njega. Isticalo se da su crnogorski „petokolonaši" u ratu sa Crvenom armijom i da će ih ona kazniti. Među partijskim članstvom govorilo se kako će se uskoro promeniti stav prema Engleskoj.[267'] Preskakanje u etapu borbe za vlast proletarijata u Hercegovini imalo je takođe neke slične drastične spoljne oznake, od kojih na neke ukazuje CK KPJ polovinom aprila 1942. godine. Partizani se u jednom opisu borbi tretiraju kao „crvenoarmejci". Istovremeno, pojavljuje se upotreba pozdrava: „Crvena je armija s nama - pobjeda je naša". Jako su bile naglašene tendencije za paljenjem celih sela „neprijatelja". CK KPJ spominje jedno „skorašnje" pismo grupe hercegovačkih „drugova"u kome se kaže: „Ide odlično - sovjetiziramo celu Hercegovinu".[268']
„Levičarenje" se izražavalo i u napadima na monarhiju, izbegličku

267) ACKSKJ, CK KPJ, 1942., K-7, Pismo M. Đilasa drugovima (CK KPJ) od 27. marta 1942, Reg. br. 147; B. Petranović, n.d., 459.

'H' Isto, K-8, CK KPJ - OK KPJ za Istočnu Hercegovinu..., 15. april 1942, Reg. br. 21.

vladi", Englesku; protiv crkve i popova. Poznati su slučajevi u Hercegovini da su partizani izbacivali knjige i ikone iz crkava. Leva skretanja izražavaju se kroz pesmu: „Partizani, spremite mitraljeze da čekamo kralja i Engleze", ili „Kralju Petre, peta si kolona, čekamo te puškom iz Londona". Slični napadi na Englesku, kulaka, istupanje za revoluciju, protiv kapitalizma, navođenje kako su partizani vojska sirotinje, izražavani su u govorima, lecima i listovima. Izvikivane su parole: „Živjela proleterska ravolucija" i „Proleteri svih zemalja, ujedinite se". Ove parole bile su suprotne liniji okupljanja svih rodoljubivih i demokratskih snaga u narodnooslobodilačkoj borbi. S obzirom na činjenicu da su u Bosanskoj krajini Srbi bili osnova ustanka, politički problemi su se zaoštravali u jednom drugom svetlu, u međunacionalnom, te u nastojanju da se za narodnooslobodilačku borbu pridobiju Hrvati, naročito domobrani, i Muslimani. Hrvati, prema partijskim izveštajima, beže od partizana verujući da oni sve „kolju i ubijaju".[269]

Masovne likvidacije prateća su pojava ovih zastranjivanja u svim krajevima, a naročito u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini. Neprijateljima narodnooslobodilačkog pokreta nisu smatrani „današnji" već i ^sutrašnji" protivnici. Narod nije bio uvek ubeđen da su oni neprijatelji. Cesto su to bili i obični „neutralci". O tim streljanjima Milovan Đilas govori kao o „očevidno, streljanjima nedovoljno motivisanim, noćnim, jamarskim. Streljati nekoga to je tehničko pitanje, kako kaže drug Crni (Sreten Žujović - B.P.), ali je osnovno ubediti masu u neophodnost toga streljanja."[270] Te likvidacije tzv. petokolonaša vršene su često po vrlo sumnjivom i čudnom merilu, koje nije značilo razobličavanje pred masama i za konkretno delo nego: „bio je ili jeste neprijatelj komunista". Paljevine i proterivanja porodica neprijatelja u gradove bile su pojave koje su išle sa ovim levičarenjem. Tito aprila 1942. zahteva da se ubistva „petokolonaša" vrše odlučno u borbi, ali van nje „oprezno" i „politički pripremljeno".[271]

Sektaštvo komunista provalilo je u punoj meri u trenucima poraza, izbijajući kao rezultat vulgarno-doktrinarnih shvatanja o klasnim neprijateljima, „buržoaziji" kao prirodnoj antikomunističkoj snazi, pojačanih dejstvom četničkog napada u Srbiji, a kasnije i u Crnoj Gori, nemilosrdnim obračunima sa komunistima. Komunisti su u Srbiji žigosani kao snaga koja želi da uništi srpski narod svojim nepromišljenim akcijama, jer su anacionalni, tobože im je svejedno hoće li biti Srba ako preostanu Kinezi, a u Crnoj Gori što popuniše jame najviđenijim Crnogorcima, i to bez presuda. Okupator je svim snagama nastojao da iskoristi sektašku politiku komunista u Crnoj Gori. Ranijem „bauku revolucije" pridruživali su se krvoločni obračuni sa stvarnim ili mogućim protivnicima, koji su sve više bili umnožavani. Linija CK KPJ legalizovala je ove obračune. Ugrožena partijska manjina pred navalom četničke pobune u Vasojevi-

269) Isto, K-10, PK za Bosnu i Hercegovinu (Sekretarijat za Bosansku krajinu), bez datuma, Reg. br. 369.

270) Isto, K-7, Pismo M. Đilasa drugovima (CK KPJ) od 27. marta 1942, Reg. br. 147.

271) Isto, K-8, J. B. Tito - predstavnicima PK KPJ u Crnoj Gori i PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 8. aprila 1942, Reg. br. 196.

ćima i drugim krajevima Crne Gore kao da je precenjivala preventivni teror koji je izazivao još veći otpor, trajnu difamaciju izvršilaca. Skriveni teror, podmukla ubistva, pozivi na nasilni obračun sa protivnicima, praktično su hranili drugu, četničku stranu koja je do maksimuma koristila „crveni teror". Na primitivnom socijalnom tlu Crne Gore, sa tradicionalnim plemensko-bratstveničkim vezama, klasni teror komunista objektivno je stvarao pretpostavke za surovo obostrano obračunavanje. Četnici su u Crnoj Gori predstavljali komuniste kao zlikovce u publikaciji „Pakao ili crnogorski komunizam", koju je uređivao Stevan Rajković, novinar. Strah od streljanja i odmazdi uticao je da su seljaci napuštali sela i bežali sa teritorija koje su partizani povratili od četnika. Na tim teritorijama nije se moglo zateći ni „žive duše", što je najbolji pokazatelj rasula, neverice i straha koji je ovladao svešću seljaka. U četničkom rečniku partizani su bili „jamari" i „ubice", koje su se zaverile da unište sve pošteno, rodoljubivo i srpsko u Crnoj Gori.

Četnička pobuna u Crnoj Gori u zimu 1942. nije nastala isključivo zbog partizanskog terora, jer se ona pripremala, kao deo akcije u Srbiji, prelivajući se van okvira matice, i kao deo prethodnog zavereničkog saveza Mihailovića i vasojevićkih oficira da se partizani onemoguće u svojim planovima, likvidiraju ili podrede četničkom rukovodstvu, ali su je partizanske egzekucije uveliko ubrzale i olakšale, dajući sramotni žig partizanima, što se ogledalo i u osipanju jedinica, četničkim pučevima u četama i odredima. Dotadašnja „partizanska Crna Gora" našla se suočena sa jakim snagama četnika u zimu 1941-1942, koji su uz pomoć Italijana uspeli da potisnu partizane iz Crne Gore. Levi ekstremizam je do tog stepena razrovao partizansku osnovu i odnose u Crnoj Gori da je četnička protivakcija imala olakšan zadatak.

Za zločine izvršene u Crnoj Gori u primeni linije „druge etape" niko nije odgovarao, jer je do njenog ostvarivanja dolazilo u okviru opšte orijentacije CK KPJ, s jedne strane, a s druge, nosioci ove linije su bili „najdosledniji komunisti". Iako je izazvao porazne posledice, klasni ekstremizam imao je i drugu stranu - podizanje klasnim „blic krigom" duha samopouzdanja komunističkih jednomišljenika u času kada je izgledalo da porazi smenjuju jedan drugi, da nema izlaza bez koncentracije snaga za obračun sa klasnim protivnicima.

Leva zastranjivanja vodila su, između ostalog, i tome da četnici partizane i jugoslovenske komuniste proglašavaju za „trockiste", navodeći da oni nisu protiv Staljina već protiv domaćih komunista, od kojih se navodno ograđuje i Moskva. Pristalice Mihailovića i kraljevske vlade nastojale su i ovim putem da ocrne KPJ pred Kominternom i sovjetskom vladom, znajući koliku jeres u komunističkom svetu, posebno u očima Staljina, predstavljaju trockizam i njegove pristalice. I u komunističkom pokretu Srbije došlo je do tajnih obračuna sa komunistima, kojima su pripisana skretanja u predratnom periodu, u međuratnoj emigraciji, za vreme španskog građanskog rata, najčešće podvođena pod trockizam. Bila je to najteža optužba koja se mogla izreći u KPJ. U odredima istočne Srbije prilikom osipanja boraca u jesen 1941. i progona od snaga kolaboracije dolazilo je, takođe, do obnavljanja trockističkih imputacija pojedincima.

Glava IV

Narodnooslobodilački pokret u uslovima krize i oživljavanja. Uspon ustanka u Sremu

Partijski centar u Beogradu - metod rukovođenja

Uloga Blagoja Neškovića 1942-1943. sporna je u literaturi i među savremenicima. Za jedne je Nešković uspeo da obezbedi aktivnost pokrajinskog partijskog punkta u okupiranom Beogradu, izložen mnogim opasnostima, od najraznovrsnijih provokatora, neprijateljskih „agenata izviđača", infiltriranih ljudi Specijalne policije i Gestapoa u redove Partije posle niza provala; nastavio je da radi u uslovima depresije i beznađa nastalih naglim porazom partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji krajem novembra 1941. godine. Uspevao je da putem pisama i kurira održi partijsku organizaciju Srbije kao celinu, poveže komitete i aktiviste, prenese direktive, obezbedi rad „tehnika" CK KPJ i PK KPJ za Srbiju u Beogradu, čak i da pokrene list „Glas" u Beogradu polovinom 1942. godine.

Zahvaljujući punktu PK KPJ za Srbiju održavana je veza sa Organizacionim sekretarijatom CK KPJ za neoslobođene krajeve u Zagrebu, sa Sremom, Banatom, Kosovom i Metohijom, Makedonijom, Bugarskom radničkom partijom. Sve te veze bile su povremene, sporadične, nesistematične, ali su uz najveće opasnosti otkrivanja i prekide ipak funkcionisale. Neposredno je rukovodio tehničkim aparatom PK KPJ za Srbiju i tehnikama Partije u okupiranom Beogradu. Držao je u svojim rukama sve veze, kurire, komunikaciju sa komitetima i kadrovima u unutrašnjosti. Naknadno mu se zamera da je bio sklon da veruje da se bitka u toku dobija u gradovima, kao u Bugarskoj i Grčkoj, pa da samim tim nije hteo da izađe na slobodnu teritoriju Srbije, pre svega onu na jugu. Kada je CK KPJ zatražio povlačenje kompromitovanih kadrova iz Beograda na oslobođenu teritoriju, Nešković se, po jednima, oglušio, a po drugima ova akcija je bila onemogućena gubitkom tzv. Užičke republike. Neki Neškovićevi savremenici (Spasenija Babović) smatraju da je Nešković bio demoralisan partizanskim neuspesima u jesen 1941. godine. Po njima, on je i pre toga verovao da će se sve završiti kao u Spaniji, porazom, ukopavajući se što dublje u Beogradu, u očekivanju da će Tito i Ranković posle poraza - sa ostalim delom rukovodstva - potražiti spas u Beogradu. U slučaju njihovog povratka smatrao je da je dužan da bude na licu mesta, sa ključevima ilegalnih stanova, vezama i javkama."

» B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, II, Beograd, 1988, 111-119.

Nešković je optuživan za pasivnost i metod rada koji se naziva „bunkerisanjem". Olako se ispušta iz vida da je bio najistaknutiji predstavnik KPJ u istočnom delu Jugoslavije, da je ostao u dubokoj pozadini neprijatelja, da je i najmanja neopreznost u vreme pokušaja Gestapoa da do kraja „izbuši" organizacije Partije i SKOJ-a mogla izazvati katastrofalne posledice po celinu organizacije. Slanjem uputstava okružnim komitetima Pokrajinski komitet je davao glas o svom postojanju. Osim toga, povezivao je u jedinstvenu celinu razdrobljene organe, među sobom slabo povezane, i same - pod uslovima terora - zakonspirisane. Nešković je u Beogradu imao i brigu o sovjetskom obaveštajnom punktu i odbiru kadrova KPJ koji će raditi za taj .punkt, koji je do kraja izgradio Mustafa Golubić.[2]'

Sa istoriografske tačke gledišta izgleda bitno, nasuprot svim različitim gledištima, da u galeriji partijskih konspiratora Neškoviću pripada jedno od počasnih mesta, a u Beogradu se bez takvog načina rada nije bilo moguće održati. Istrajno je ostao u Beogradu sprovodeći direktive, iako su svakodnevno nestajali saradnici u provalama okupatora i kolaboracionističke policije. Ako se izuzme direktiva CK KPJ s početka 1942. da napusti Beograd, Nešković nije dobijao slična naređenja u narednom periodu. Na drugoj strani, Neškovićevo zadržavanje u bunkeru, sa stanovišta razgorevanja narodnooslobodilačke borbe, svakako nije bilo aktivno i inspirativno. Takav rad odgovarao je i njegovoj konspirativnoj sklonosti, shvatanju situacije u Srbiji i nije bio u koliziji sa stavom rukovodstva KPJ. Umrtvljivanje rukovodstva u Srbiji bilo je određeno teškim partizanskim porazom i plimom okupatorsko-kolaboracionističke reakcije koja je paralisala oživljavanje narodnooslobodilačke borbe, bar do 1943. godine, kada je Nešković i napustio svoj beogradski bunker. Oživljavanje pokreta sinhronizovano je sa preuzimanjem strateške inicijative u ruke saveznika na velikim frontovima, dolaskom Svetozara Vukmanovića na jug, kontinuitetom narodnooslobodilačke borbe na jugu Srbije. Tada je već postojalo očigledno da će se težište narodnooslobodilačkog pokreta morati pomerati sa zapada Jugoslavije na istok.

Rukovodstvo partijske organizacije palo je na pleća usamljenog sekretara PK KPJ za Srbiju Blagoja Neškovića, koji je morao da radi sa nepotpunim („krnjim") Pokrajinskim komitetom i Glavnim štabom, jer se i Radivoje Jovanović u Šumadiji takođe nalazio u dubokoj

[2]) Punkt je bio jedan od beočuga kanala: Prag - Beč - Maribor - Zagreb - Beograd - Sofija. U tom punktu su se nalazili: Mate Vidaković, Čedo Kruševac, Radivoje Uvalić, Vojislav Vučković, inž. Lazar Simić, Jovan Božović, Dragutin Golić, dr Velja Kosanović. Posle hapšenja Golubića, 7. juna 1941, rukovodstvo je preuzeo Mate Vidaković. Ovaj punkt je imao i svoju radio-stanicu, smeštenu u Histološkom institutu Medicinskog fakulteta, o kojoj je brinuo Pavle Savić. Radio-stanica je nastradala prilikom bombardovanja, a novu je obezbedio vojni ataše sovjetskog poslanstva koju je Pavle Savić izneo na slobodnu teritoriju. Vezu između beogradskog i zagrebačkog punkta (Antonov - Ivan Srebrenjak) održavao je Steva Krajačić. Članovi ovog punkta digli su slagalište municije u Smederevskoj tvrđavi. Vezu sa ovim punktom održavao je B. Nešković.

ilegalnosti. Značajno je istaći da su najveći stepen žilavosti, upornosti i organizacione snage, stalnim obnavljanjem, pokazale regionalne partijske organizacije - okružni komiteti, koji su se uprkos teroru održali sve vreme.

Nešković je do savršenstva izgradio ilegalni aparat tehničkih veza. Aparat Pokrajinskog komiteta bio je odvojen i od Mesnog komiteta; kuriri nisu znali gde ko od njih stanuje, a ni onaj kome su poruka ili pisma bili upućeni. Zabranjene su sve lične veze, sem na izvršavanju zajedničkih partijskih zadataka. Sa Pokrajinskim komitetom, odnosno sekretarom „drugom Mihajlom", kontaktiralo je što manje ljudi, iz razloga bezbednosti. Pokrajinski komitet je imao jednu mrežu kurira, a Tehnika Pokrajinskog komiteta drugu. Materijal je prenošen u koferima ili kantama sa duplim dnom. Aparatom PK rukovodio je Blagoje Nešković, a Tehnikom Svetislav Kanački, radnik i španski borac. Nešković je neposredno bio povezan sa Branom Perović, koja je ostvarivala veze sa Miladom Rajter, a ova sa Elzom Meterle i Jelicom Babček, koje su držale vezu sa Zagrebom. Vezu sa Vojvodinom održavao je Dura Jovanović. Poštu koju je primala Milada Rajter, Perovićeva je prenosila Neškoviću.[3]

Pod partijskom tehnikom podrazumevala se izdavačka delatnost partijskih rukovodstava: CK KPJ, PK KPJ za Srbiju, okružnih rukovodstava i mesnih komiteta. Rukovodstvo KPJ pre rata posvetilo je značajnu pažnju stvaranju svoje „tehnike", što se pokazalo kao dalekovidno u narednoj fazi borbe za osvajanje vlasti u uslovima okupacije. Tehnike su izdavale proglase, letke, brošure, čak i knjige. Vidnu ulogu u ovom poslu uoči rata imao je Svetozar Vukmanović Tempo, kao šef centralne partijske tehnike.[4] Pored partijskih proglasa štamparija CK KPJ štampala je i biltene Glavnog, odnosno Vrhovnog štaba NOPOJ, Istoriju SKP(b) u dve knjige, „Glas", organ JNOF-a Srbije od drugog broja. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju takođe je raspolagao tajnom štamparijom.[5] Mesni komitet KPJ za Beograd koristio je za partijske materijale šapirograf. Pri okružnim komitetima su, takođe, postojale partijske tehnike snabdevene geštetnerima, radio-aparatima, pisaćim mašinama. Tehnike su funkcionisale i u pojedinim partizanskim odredima: Leskovačkom, Babičkom i Jabaničkom NOP odredu. Radile su i tehnike okružnih komiteta Leskovac, Zaječar, Kruševac, Valjevo, Požarevac. Sreski komitet KPJ za Kosmaj imao je svoju tehniku. Okružni komitet KPJ za Aranđelovac izdavao je maja 1942. list „Ustanička Šumadija".[6] Sem partijskog materijala, najviše su štampani proglasi i leci upućivani bugarskim vojnicima, povodom godišnjica

3) Dr V. Glišić, Komunistička partija Jugoslavije u Srbiji 1941-1945, knj. prva, Beograd, 1975, 241.

4) Svetozar Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, knj. 1, Beograd, 1971, 144-147.

5) KPJ Srbije je raspolagala štamparijom CK KPJ u Beogradu, na Banjičkom Vencu, kojom je od polovine septembra 1941. rukovodio B. Nešković, kao i štamparijom na Avalskom drumu.

6) Zbornik NOR, tom I, 3,211, PK KPJ za Srbiju - OK KPJ za Aranđelovac, 20. maj 1942.

27. marta, oktobarske revolucije, smrti Lenjina, napada Nemačke na SSSR, povodom 1. maja itd.

Pokrajinski komitet održavao je vezu sa okružnim komitetima za Aranđelovac, Požarevac, Kruševac, Kraljevo, Valjevo, Leskovac, Zaječar, sa Sreskim komitetom za Kosmaj, Mesnim komitetom u Šapcu. Krajem januara 1942. Pokrajinski komitet je na osnovu direktive CK KPJ formirao Poverenstvo za „istočnu Srbiju" od tri člana sa sedištem u Nišu.[71] Razbijeni okružni komiteti u Užicu i Šapcu nisu se mogli obnoviti zbog terora okupatora i kolaboracionista. Partijska organizacija Užica bila je januara 1943. pripojena Okružnoj partijskoj organizaciji Čačka, koja je gotovo cela nastradala krajem februara 1943, kada su pripadnici Srpske državne straže (SDS) uspeli da otkriju sklonište OK KPJ u selu Vapi. Okružni komitet Čačak ponovo je formiran maja 1943. godine, ali je radi lakšeg rukovođenja podeljen na srezove: takovski, ljubićki, trnavski i dragačevski. Slična podela izvršena je i u drugim krajevima Srbije, tako da su organizacijama - ćelijama rukovodili sreski komiteti. Preko sreskih rukovodstava pokušavalo se da se ponovo organizuje partijski rad i u srezovima užičkog okruga - požeškom, moravičkom i ariljskom.[8)]

Novoimenovani Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju obrazovan u Sandžaku nije se mogao okupiti u punom sastavu. Sudbina vojno-političkog rukovodstva Srbije bila je da 1942-1944. ne radi u punom sastavu. Pokrajinski komitet činili su, sem Neškovića, Mirko Tomić koji se do dolaska u Beograd nalazio sa partizanskim odredima u zapadnoj Srbiji, Moma Marković je bio u istočnoj Srbiji a Miloš Mamić i Vasilije Buha u južnoj Srbiji, dok su u Sandžaku ostali Spasenija Babović, Ljubinka Milosavljević, Srba Josipović i Mitra Mitrović.[91] Od polovine 1942. Biro Pokrajinskog komiteta sačinjavali su Nešković, Mirko Tomić i Vasilije Buha. Decembra 1942. Pokrajinski komitet radio je u sastavu: Nešković, Tomić, Buha, Moma Marković i Dragi Stamenković, kao sekretar SKOJ-a. Posle Tomićeve pogibije, januara 1945, Pokrajinski komitet sastojao se od Neškovića, Buhe, Markovića, Nedeljka Karajičića i Dragog Stamenkovića.[10'] Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju ostao je praktično nepopunjen od povlačenja iz Užica do leta 1944. godine, što je bilo u nadležnosti CK KPJ, koji ništa u tom pravcu nije preduzeo. Analogija sa okružnim komitetima u Srbiji pokazuje, međutim, da je rukovodstvo u Srbiji radilo suprotno od jugoslovenskog rukovodstva njihovim stalnim popunjavanjem.[11']

Iz Beograda su održavane veze sa partijskim rukovodstvima Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije, neredovne i spore. Komunikacija

^ V. Glišić, n.d., 233.
Dr M. Borković, Komunistička partija u Srbiji 1941-1945, knj. druga, Beograd, 1974, 34.
9) D. Aleksić, Partizanski odredi u zapadnoj Srbiji u zimu 1941-1942. godine, Tokovi revolucije, Zbornik istorijskih radova, XIX, Beograd, 262.
V. Glišić, n.d., 236-8.
' S. Petrović, Rukovođenje... 473.

preko kurira je, pri tom, bila krajnje opasna u uslovima stalnih provala i pritisaka okupatorske i kolaboracionističke policije. Preko Organizacionog sekretarijata za neoslobođene krajeve u Zagrebu, sa Edvardom Kardeljom i Ivom Lolom Ribarom na čelu, uspostavljene su veze i sa delom centralnog rukovodstva. Nešković je smatrao da iz Beograda ima mogućnost održavanja najboljih veza i sa Bugarskom radničkom partijom.

Duboko ukopan u Beogradu, do maksimuma zakonspirisan u uslovima stalnih progona pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta i provala koje su rastrojavale beogradsku organizaciju, Nešković nije nameravao da se pomera, smatrajući da iz Beograda, najbolje izvršava naloge jugoslovenskog rukovodstva usmeravanjem Partije u Srbiji i održavanjem veza sa susednim oblastima.

Veza sa Makedonijom jedno vreme išla je preko Grdelice i Vranja, kao i veza Makedonije sa južnom Srbijom. Makedoniji se posvećivala pažnja zbog mogućnosti povezivanja, preko nje, sa Albanijom i Bugarskom. Kada je u leto 1942. u Mekedoniju upućen Dobrivoje Radosavljević, kao instruktor CK KPJ, ustanovljena je veza preko Crne Trave. Veze sa Kosovom i Metohijom ostvarivane su preko Raške i Kosovske Mitro vice.[12)]

Veze sa istočnom Bosnom bile su teško ostvarljive 1942, jer je granica na Drini strogo čuvana od jedinica Srpske državne straže i Ruskog zaštitnog korpusa. Ostali su neuspešni pokušaji uspostavljanja veza preko Okružnog komiteta za Valjevo, kao i preko Mačve.

Najteže su uspostavljene veze sa Banatom, jer se radilo o prelazu Dunava, oštroj kontroli folksdojčera, a na drugoj strani visokom stepenu zakonspirisanosti banatskih komunista posle razbijanja odreda i „baziranja" u zimu 1941-1942. godine. Pokrajinski komitet uspeo je da uspostavi vezu sa Žarkom Zrenjaninom tek oktobra 1942, ali je početkom novembra Zrenjanin poginuo i srpsko rukovodstvo ostalo je ponovo bez veze sa banatskim komunistima.

Pored veza sa okružnim komitetima, pronalaženi su i osiguravani kanali sa partizanskim grupama i odredima: prema Kosmaju, preko vračarskog sreza, preko Lazarevca za 1. Šumadijski odred, zatim preko Posavskog odreda. Intenzivne veze između Mačve i Posavine sa Sremom i obratno u vreme ustanka od jeseni 1941. presahnule su i ostvarivane u daleko težim uslovima, preko Zemuna sa Okružnim komitetom za Srem. Preko Srema su stizali ilegalci iz Hrvatske i Vojvodine, a iz Zemuna je na slobodnu teritoriju prešao dr Ivan Ribar. Tom vezom u Beograd je, decembra 1942, stigao i Svetozar Vukmanović Tempo na putu za jug u specijalnoj misiji Vrhovnog štaba i CK KPJ.[14)]

U periodu ustanka 1941. partijsko i vojno rukovodstvo Srbije - Pokrajinski komitet i Glavni štab Srbije nalazili su se praktično pod

[12)] V. Glišić, n.d., 255.
[13)] Isto, 261.
[14)] S. Vukmanović Tempo, n.d., 298.

rukovodstvom CK KPJ i Vrhovnog štaba. Individualitet srpskog vojno-političkog rukovodstva nedovoljno se osećao. Hijerarhija organa i centralizovana struktura rukovođenja u Partiji, sa Titovim izdvajanjem i praksom da svim bitnim odlukama, inicijativama i zamislima daje svoj pečat, imali su u tom smislu odlučujući značaj. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju ostao je u Beogradu i pošto su ga napustili Tito i članovi operativnog jugoslovenskog rukovodstva. Tito je sredinom oktobra 1941. izdao direktivu PK KPJ za Srbiju da izađe na oslobođenu teritoriju, s tim da u Beogradu ostane samo Mesni komitet. Iz ovoga neki pisci zaključuju da Nešković nije izvršio naređenje, iako se pre može pretpostaviti, tim pre što nije dat rok za napuštanje Beograda, daje iščekivao razvoj situacije u zapadnoj Srbiji. Povlačenje partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak i kasnije u Bosnu uticali su da ova direktiva izgubi smisao. Pokrajinski komitet sveden je uglavnom na Blagoja Neškovića („Mihajla"), koji je nastavio iz Beograda da rukovodi partijskom organizacijom Srbije^ i partizanskim odredima na jugu i istoku Srbije, u zapadnoj Srbiji i Sumadiji. Ivo Lola Ribar je 12. januara 1942. izneo mišljenje da je za sedište PK KPJ za Srbiju najbolje odabrati Beograd, centar iz koga je moguće najefikasnije rukovoditi.[15]' Postoji i jedna suprotna direktiva Vrhovnog štaba NOP i Dobrovoljačke vojske Jugoslavije (DPV) od 15. marta 1942. PK KPJ za Srbiju daje nastupio moment da se partijsko rukovodstvo Srbije okupi i da sekretar PK Blagoje Nešković napusti Beograd, čim se ostali članovi PK izabrani u Drenovi (Sandžak) prebace u Srbiju.[16]' Tek, Nešković je, nasuprot mišljenja drugih rukovodećih komunista krajem 1942. i početkom 1943. (Svetozara Vukmanovića, Mirka Tomića, Mome Markovića) da napusti Beograd, ostao u njemu sve do polovine 1943. godine, smatrajući da odatle najbolje može ostvarivati rukovođenje.

Partijsko rukovodstvo Srbije u ovom periodu nije radilo u punom sastavu, a nije bilo oformljeno ni vojno rukovodstvo, to jest Glavni štab. Težište rada palo je na Neškovića, kao i celokupna odgovornost za delatnost Partije. Rad u datoj situaciji, izrazito ličan, onemogućavao je bilo kakav kolektivan pristup problemima - vojnim i političkim u Srbiji, pod plimom okupatorsko-kolaboracionističkog nasilja. Veze sa okružnim komitetima nalazile su se u njegovim rukama. Pokrajinski komitet (Nešković) je preuzeo na sebe i upućivanje vojnih direktiva partizanskim odredima u Srbiji. Prevlast političko-partijske linije bila je karakteristična za sve vreme rata, ali se 1942. u Srbiji do kraja stopila sa vojnom. Čak i kada je bio postavljen komandant Glavnog štaba (Radivoje Jovanović Bradonja), ovaj vojni organ je ostao u funkciji izvršioca direktiva i odluka Pokrajinskog komiteta.[17]' Pokrajinski komitet je početkom 1942. svojim direktivnim aktima stavljao do znanja

15) Zbornik NOR. tom II, 2, dok. 104, CK KPJ, delegat Ivo Lola Ribar predstavniku KPJ za Srbiju, 12. januar 1942.

, Isto, knj. 3, dok. 49.

17) V. Glišić, n.d., 239.

partijskim organizacijama u partizanskim odredima da u oružane snage treba u prvom redu okupljati radnike i siromašne seljake, a odbacivati „kritizere, kukavice i neprijateljske elemente", što je refleks levih devijacija i pisma CK KPJ od 14. decembra 1941. godine.[18)] Sličnog karaktera je i kritika Okružnog komiteta Kruševca o slabostima u partijskoj organizaciji i NOP odredu usled nedovoljne povezanosti sa radničkom klasom i seljačkim masama. Pokrajinski komitet i Glavni štab upućivali su raznovrsne direktive okružnim partijskim rukovodstvima: da čuvaju partijski kadar, da zaštite odrede kao jezgro borbe, kako bi se održali do proleća, da okupljaju narod oko narodnooslobodilačkih odbora, da se sav partijski kadar iz gradova ne prebacuje u odrede i ostavlja prazan prostor neprijatelja.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju izvestio je CK KPJ 24. juna 1942. da u zapadnoj Srbiji, posle razbijanja Suvoborskog odreda i prebacivanja dela Valjevskog odreda preko Drine, nema partizana; gotovo slična situacija bila je na teritoriji Kragujevca, Obrenovca, Jagodine, Smederevske Palanke. Partizanski odredi su postojali samo na jugu i istoku Srbije, i to: Požarevački, Ozrenski, Nišavski, Jastrebački, Toplički, Babički, Kukavički, Jablanički i Knjaževački NOP odred.[20']

Saznanje da u zapadnoj Srbiji nema partizanskih odreda podudarilo se sa odlukom Vrhovnog štaba, zapravo Tita, da partizanska grupacija sa Zelengore krene prema zapadnoj Bosni. Srbija je u datoj situaciji postajala manje važna za rukovodstvo jugoslovenske revolucije, jer na pomolu nisu bili događaji koji bi nagoveštavali rasplet na velikim frontovima, čime se odmah smanjivao i značaj Srbije u opštoj partizanskoj strategiji. Rukovodeći ljudi narodnooslobodilackog pokreta, kao Ivo Lola Ribar, početkom jula 1942. davali su Partiji u Srbiji, svesni i velikog terora i pritiska okupatora, dosta skromne zadatke: povezivanje partijskih organizacija, sprovođenje pravilne partijske linije, organizovanje manjih partizanskih odreda. Tek kada se budu stekli uslovi, isticao je Ribar, Vrhovni štab će sa svojim udarnim snagama biti na teritoriji Srbije.[21)] Jedan od najvažnijih zadataka nesumnjivo je bio da Pokrajinski komitet povede borbu za „raskrinkavanje" Draže Mihailovića, jer je četnički voda ipak bio najopasniji protivnik, a Srbija njegovo uporište. Ivo Lola Ribar je 12. avgusta 1942. tražio od PK da se Mihailović u partijskom radu razgraniči od „poštenih četnika" koji žele da se bore protiv okupatora. A onoga časa kada budu počele velike bitke u Srbiji, Draža Mihailović je morao biti „raskrinkan" kod srpskog naroda.[22)] U Titovoj direktivi PK KPJ za Srbiju iz oktobra 1942. stajalo je da je izbeglička vlada izdajnička i da je kao takvu treba i ocenjivati, a da je Mihailović na strani okupatora i da sa njim ne može biti nikakvog sporazuma, naročito lokalnog karaktera. Uprkos nadmoći okupatora i

18i Zbornik NOR, tom IX, knj. 1, dok. 24.
19) Isto, tom I, knj. 3, dok. 44.
20) Isto, tom IX, knj. 1, dok. br. 99.
21) Isto, tom II, knj. 5, dok. 5.
22> Isto, tom II, knj. 5, dok. 93.

njegovih saradnika trebalo je, po Titu, preduzeti sve mere na oživljavanju partizanskih odreda, primenjujući taktiku malih odreda, pokretljivih i sposobnih da izbegnu uništenje. Tito je tražio da se okupe i prebace u istočnu i zapadnu Bosnu svi oni koji žele da se bore, s tim što bi ušli u srpske divizije koje će jednog dana ponovo „umarširati u Srbiju".[23] Ideja o prebacivanju srpskih boraca preko Drine bila je živa, kao što se vidi, još oktobra 1942, a oživeće u jesen 1943. kada su dve srpske brigade po direktivi Vrhovnog štaba NOVJ napustile Srbiju i otišle u Sandžak i Bosnu.

Tito je u svojstvu sekretara CK KPJ 16. januara 1943. ponovo uputio pismo Pokrajinskom komitetu, u kome stoji da su osnovni zadaci Partije u Srbiji da vodi političku borbu protiv „izdajničke" jugoslovenske vlade u Londonu, četnika Mihailovića i „nedićevsko-ljotićevskih plaćenika".[24]

Zbog stalnih borbi partizana sa saradnicima okupatora, zapravo gonjenja partizanskih snaga od SDS i Ljotićevih dobrovoljačkih odreda, Glavni štab sticao je utisak da se u Srbiji vodi građanski rat a ne borba protiv okupatora kao glavnog neprijatelja.[25] Ova impresija proisticala je iz činjenica svakodnevnog zbivanja, odražavajući suštinu narodnooslobodilačkog rata kao okvira revolucionarne smene vlasti. Nemci su podržavali, naoružavali i transportovali kolaboracionističke snage u borbama u kojima su one bile glavna snaga koja se na jugu i istoku Srbije i Šumadiji borila protiv partizanskih odreda, potpomagane bugarskim trupama od januara 1942. i nemačkim policijskim formacijama.

U Srbiji je van odreda u jesen 1943. bilo više od 1.000 članova KPJ i oko 200 kandidata za članove KPJ.[26] Pored mreže komiteta u unutrašnjosti i partizanskih odreda, Pokrajinski komitet se u svom radu mogao osloniti i na SKOJ, koji je radio na političkom uzdizanju mladih partizana, podizao disciplinu u odredima, mobilisao na borbu i dizao duh otpora. Aktivnošću SKOJ-a bavili su se okružni komiteti kao svojim sektorom rada, a odgovarajući član komiteta bio je zadužen za SKOJ. Veza između Partije i SKOJ-a postojala je i u partizanskim odredima, jer je rukovodilac SKOJ-a u odredu bio istovremeno član rukovodstva odreda.[27] Obnovljeni Pokrajinski komitet SKOJ-a oktobra 1942. činili su: Dragi Stamenković, kao sekretar, te članovi Ivica Devčić Obalac i Bora Drenovac.[28]

Porazom NOPO u zapadnoj Srbiji i gubitkom slobodne teritorije, broj članova SKOJ-a u Srbiji smanjio se na jednu trećinu, pod naletom sile i trajnim održavanjem okupatorsko-kolaboracionističkog terora. Na teritoriji zapadne Srbije rad SKOJ-a je prestao, a na teritorijama

Isto, knj. 6, dok. 104.

4> Isto.

Isto, tom I, knj. 4, dok. 61.

M. Borković, n.d., 144.

V. Glišić, n.d., 299.

28) Isto, 301.

okružnih komiteta ostalo je svega 100 do 300 članova SKOJA-a. Jake oragnizacije SKOJ-a u Beogradu (od oko 500 članova) i u Zemunu (oko 400 članova) desetkovane su u racijama, provalama, hapšenjima. Članstvo se osipalo i povlačilo iz aktivnog rada. Od decembra 1941. raspala se i organizacija Srpskog narodnooslobodilačkog omladinskog saveza (SNOS), utemeljena na mitingu u Užicu 17. oktobra 1941. godine. Tokom 1942. u Srbiji su postojala samo tri okružna rukovodstva SKOJ-a, i to u Kruševcu, Leskovcu i Aranđelovcu. Najbrojnija organizacija SKOJ-a delovala je u Toplici (305 omladinaca). Za prva tri meseca 1942. desetkovana je organizacija SKOJ-a u Nišu. Jake organizacije SKOJ-a održale su se u Prokuplju (200), Leskovcu (250), Kruševcu (200), Mladenovcu (200), Požarevcu (150), Vranju (150) i Kraljevu (120).[29)]

Od decembra 1941. nestali su narodnooslobodilački odbori kao legalni organi političke borbe i vlasti. Kao ilegalni organi, narodnooslobodilački odbori su nastavili da funkcionišu u nekim okruzima: mladenovačkom, aranđelovačkom, gročanskom, podunavskom. Sredinom 1942. obnovljen je narodnooslobodilački odbor kao ilegalno telo u Kruševcu. Krajem 1942. u Požarevcu je funkcionisao NOO Požarevac od pet članova. Na jugu Srbije formirani su legalni i ilegalni odbori narodnooslobodilačkog fronta (NOF-a), koji su se u daljem procesu pretvarali u organe nove vlasti - narodnooslobodilačke odbore. Pokrajinski komitet podržavao je nastavljanje rada ovih organa i podsticao stvaranje novih. Iz direktiva Pokrajinskog komiteta vidi se da Pokrajinski komitet u ovim institucijama vidi organe političke borbe, ali i ilegalne organe vlasti koji postaju „država u državi", preotimajući političku vlast iz ruku okupatora. Nasuprot vlasti okupatora, odluke ovih tela bile su izvršne. Među takvim odlukama pominju se presude nad „izdajnicima i špijunima",[30]) kojima se davala koliko-toliko legalna forma odlukama koje su donosili partijski organi.

Narodnooslobodilačka borba kao revolucionarni proces uticala je na emancipaciju omladine i žena u javnoj aktivnosti, političkoj, društvenoj i vojnoj. Žene su se borile kao ravnopravne u partizanskim odredima, a oko 100 žena je bilo u stroju srpskih jedinica van Srbije - u Prvoj i Drugoj proleterskoj brigadi. Sasvim suprotno četničkoj organizaciji, koja je zadržavala predratni starinski odnos prema ženama, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je na najrazličitije načine radilo na mobilizaciji žena na frontu (podržavanje nove vlasti, povećavanje proizvodnje, organizovanje kulturnih akcija, u sanitetu). Odbori žena za pomoć frontu podsticali su i organizovali krojačke radionice, radili na transportu hrane, organizovanju priredbi, kuhinja za izbeglice i vojsku. Aktivnost antifašističkog fronta žena (AFŽ) dobila je organizacioni oblik na tlu Toplice, krajem 1942. godine, kao rezultat konstituisanja jugoslovenske organizacije žena - antifašistkinja (AFŽ) na Prvom kongresu AFŽ-a u zapadnoj Bosni.

29) Isto, 300-301.
30> Isto, 289.

Napušteni u obruču - uništenje partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji

Gubitak teritorije u zapadnoj Srbiji, pod pritiskom dveju nemačkih operativnih divizija - 342. i 113, potpomognutih tzv. Sumadijskim korom (korpusom) kolaboracionističkih snaga, došao je neočekivano za Vrhovni štab NOPOJ i Josipa Broza Tita. Snage odbrane nesumnjivo su bile tehnički inferiornije, a pri tome i iznurene u građanskom ratu sa četnicima i odbrani slobodne teritorije od septembra 1941. godine. Ostaje ipak činjenica da je Vrhovni štab stavom da se oslobođena teritorija frontalno brani nesumnjivo pokazao odsustvo realnosti i previđanje bogatstva mogućnosti partizanskog rata. U odbrani se manje osetilo komandovanje, a više spontana reakcija odreda protiv napadača. Samo povlačenje nije teklo po predviđenom planu koji bi predvideo pravac, odrede koji odstupaju, uključujući i one koje ostaju u pozadini neprijatelja. Snage koje su se zadržale na tlu zapadne Srbije jednostavno su bile prepuštene same sebi; one nisu ostavljene u pozadini sa ciljem i zadacima budućih dejstava. Sve je imalo karakter spontanosti, slučajnosti i improvizovanosti. Čak je i napuštanje Užica dobilo panične elemente. Među slabostima koje su se manifestovale tih kritičnih trenutaka Ratko Martinović navodi raspuštanje jedinica, a da naredbodavci nisu kažnjavani. Među jedinicama koje su doživele sudbinu raspuštanja bili su: Račanski bataljon, dva bataljona Čačanskog i 3. bataljona 1. Šumadijskog NOP odreda. Krajem ofanzive otpuštani su borci „slabog zdravlja", žene i omladinci, što je bilo nedopustivo i nije moglo negativno da ne utiče na borbeni moral preostalih.[31^]

Frontalna odbrana dovela je do neumoljivog sloma, a brzi poraz nije mogao da ne demorališe partizanske borce i pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta. Srbija se posle prvobitnog uspona borbe suočila sa strahovitim porazom koji nije bio javno priznat. Deo snaga u njoj ostavljen je bez opšte orijentacije i jačih kadrova koji bi mogli sagledati perspektivu, dati odgovore na izazove nove situacije, vizionarski predvideti budući tok borbe u uslovima poraza, napuštanja rukovodstva, pritiska neprijateljske sile i neizmernog terora. Faktor demoralizacije, uslovljen porazom i napuštanjem centralnih vojno-političkih instanci produbljivao se neizvesnošću. Došlo je do dezertiranja, kolebanja boraca, smanjivanja moralne i borbene motivacije, težnje seljaka - boraca čije su kuće bile na domaku da napuste ratovanje bez izgleda, sklone se i skriju pred neprijateljem.

Vrhovni štab očigledno nije imao razrađen plan za dejstvo partizanskih snaga u slučaju neuspeha odbrane slobodne teritorije. Pored sve upornosti i hrabrosti pojedinih jedinica u odbrani tzv. Užičke republike, rukovodstvo je u političkom i vojnom smislu reči potpuno zatajilo. Pored odluke da se slobodna teritorija brani, što nije odgovaralo

R. Martinović, Značaj dejstva grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji (decembar 1941 - konac marta 1942. godine), Rukovođenje..., 141.

situaciji određenoj nemačkom nadmoćnošću u ljudstvu i posebno u tehnici, iscrpljenosti prethodnim bratoubilačkim ratom, odstupanja od koncepcije partizanskog rata, nije bilo predviđeno šta da se radi u slučaju neuspeha. Nešto slično dogodilo se, skoro istovremeno, i sa Štabom Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda za operaciju u Sandžaku, koji pre napada na Pljevlja takođe nije predvideo šta da se čini (gde da se borci sakupe itd.) u slučaju da napad ne uspe. Mada su improvizacije u toku partizanskog rata znale da sadrže i mnoga stvaralačka rešenja, znale su i te kako da budu nepromišljene neobaziranjem na sudbinu jedinica i ljudske žrtve.

Napuštanjem Užica nisu uspostavljane veze između štabova zaostalih i jedinica koje su odstupile. Vrhovni štab živeo je u uverenju da su iza Uvea, na srbijanskoj strani, ostale znatne partizanske snage koje će znati da preuzmu inicijativu u svoje ruke. Smatralo se da partizanske snage i nisu pretrpele poraz u Srbiji, da će se one brzo obnoviti i da će na proleće u Srbiji ponovo izbiti ustanak. Fascinacija širinom ustanka u jesen 1941. godine držala je i dalje vojno i političko rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, iako se u zimu 1941 - 1942. radilo o radikalno drukčijoj situaciji. Vrhovni štab potcenio je i četnike, smatrajući da su oni izgubili ugled. Stanovište najviših tela KPJ bilo je da nije doživljen vojni poraz, da su jedinice sačuvale živu snagu, da čak nije reč ni o političkom porazu. Tito je smatrao da se situacija u Srbiji popravlja, suprotstavljajući gledište Milovanu Đilasu koji je „crno" gledao na situaciju u Srbiji. Iz nekih Titovih poruka izbijali su optimistički tonovi: o uspesima partizana, opkoljavanju Čačka i udaru na Užice; da su „četničke bande" razjurene.[32]

Tito je potcenjivao težinu poraza, kao i katastrofalne posledice građanskog rata u Srbiji u jesen 1941, kao i nemir stanovništva zbog masovnih represivnih mera okupatora. Prelaskom Vrhovnog štaba u Sandžak u Srbiji je došlo do uništavanja partijskih ćelija, likvidacije saradnika narodnooslobodilačkog pokreta, masovnih hapšenja i interniranja, narastanja kolaboracionističke vojne sile pod okriljem okupatora; seljačka masa koja je u jesen prišla partizanskim odredima u novoj situaciji osipala se, rastrojavala, napuštala jedinice; seljaci su se skrivali po selima.

Geopolitički značaj Srbije je u Titovom shvatanju bio toliki da se ona nije smela napuštati. Stoga je i posle poraza smatrao da se deo odreda mora vratiti u Srbiju, a tamošnji odredi sačuvati do proleća, sve dok ne dođe vreme za novu partizansku inicijativu. Poraz je, međutim, bio daleko dublji. Četnici su u jesen na tlu Srbije doživeli teške gubitke, ali njihov uticaj nije bi potisnut u Srbiji, o čemu govori zadržavanje i narastanje mreže četničkih teritorijalnih odreda i drugih oblika organizacije. Kriva procena Josipa Broza Tita da kontraofanzivom Crvene armije pod Moskvom nastupa odlučujući preokret na

[32] J. Broz Tito, Sabrana djela, tom 8, Beograd, 1979, 56, 66.

velikom nemačkom-sovjetskom ratištu, odlučila je i te kako da se sačuva uverenje da se Srbija kao ključna jugoslovenska zemlja ne srne napustiti, a ako je već do toga moralo doći onda da se od njenih granica ne treba udaljavati. Tome su pogodovale i Staljinove reči da će se rat završiti u toku 1942. godine.[33] Partijsko rukovodstvo je od Drenove, Ivančića, Olova i Foče, februara 1942, smatralo da narodnooslobodilačku borbu treba klasno zaoštriti, da predstoji „druga etapa", to jest socijalna revolucija.

Ideja o prelasku u Srbiju iz Sandžaka živela je u Vrhovnom štabu i CK KPJ do sredine decembra 1941. godine. Pomišljalo se na stvaranje sandžačkog mostobrana za upad u Srbiju. Aleksandar Ranković, Milovan Đilas i Ivo Lola Ribar zaduženi su da pomažu drugim srbijanskim rukovodiocima da prihvate partizanske snage iz Srbije i da ih upute natrag, preko Uvea. Povratak u Srbiju čekale su sledeće jedinice: Drugi šumadijski odred sa 190 ljudi, Prvi čačanski bataljon sa 150 ljudi, Prvi užički bataljon sa 180 ljudi, Drugi užički bataljon sa 200 ljudi, Kosmajski odred sa 130 i Posavsko-tamnavska četa sa 50 ljudi.[34]

Vrhovni štab je radio na proširenju oslobođene sandžačke teritorije u dolini Lima u cilju prebacivanja partizanskih snaga u Srbiju, ali je ideja napuštena nakon suočavanja rukovodstva sa koncentracijom nemačkih snaga u Novom Pazaru i prelaska rukovodstva u istočnu Bosnu. Koliko je najviše partijsko i vojno rukovodstvo, pre svega Tito, podlegalo neracionalnim predstavama o Srbiji decembra 1941. godine može se videti iz njegove saglasnosti da se u Srbiju upute jače snage radi proširenja slobodne teritorije. Jesenja slobodna teritorija Srbije nije lako izbijala iz glave Titu u zimu 1941-1942, pri čemu je znatno uticalo i uverenje da se rat na istoku nalazi pred krajem, s tim što će biti praćen slomom antifašističke koalicije SSSR-a, Velike Britanije i SAD, te nastupanjem „druge etape" koja upućuje na svetsku revoluciju. Neophodno je podvući da u vreme ove fantastične predstave Josipa Broza Tita rukovodstvo nije imalo veze sa Moskvom da bi moglo da se obavesti o stvarnom karakteru odnosa u vrhu ratnog antifašističkog saveza. Prebacivanje srpskih snaga iz Sandžaka nije međutim uspelo, zbog snažne odbrane i velikih snežnih smetova. Preko Uvea uspeli su da pređu samo Kosmajski odred i druga četa Užičkog bataljona. Neuspeh da se probiju do Srbije doživeli su: Drugi užički bataljon, Čačanski bataljon i Drugi šumadijski bataljon.[35]

Nemačke snage i kvislinške jedinice uspele su da izbace partizane iz zapadne Srbije da bi smeli rizikovati da se oni u njoj ponovo pojave. To nije bilo u interesu ni Nemcima ni Milanu Nediću; jednostavno nije se smelo dozvoliti. Nadmoćnost neprijatelja ogledala se u svim pravcima: broju ljudstva, boljem naoružanju, količini municije, hrani, transportu.

33) Staljin je 7. novembra 1941. ocenio da će Nemačka pasti za pola godine, a najviše za godinu dana „pod težinom Crvene armije". - „Borba", 8. novembar 1941.

34) D. Aleksić, n.d., 277.

35) Isto, 279-80.

Vrhovni štab NOPOJ je već 1. decembra 1941. u sandžačkom selu Radoinji, na desnoj strani Uvea, održao sastanak na kome se bavio pitanjem Srbije: povratkom dela jedinica u Srbiju i sastavom Glavnog štaba Srbije. Zaključak je glasio da se Mirko Tomić, član Glavnog štaba Srbije i PK KPJ za Srbiju vrati u Srbiju, sa Nikolom Grulovićem, članom Glavnog odbora za Srbiju, popom Vladom Zečevićem, Vukolom Dabićem, Trajkom Stamenkovićem i Vitomirom Cvorovićem. Imenovan je novi Glavni štab sa Mirkom Tomićem kao komandantom, jer su raniji članovi Glavnog štaba poginuli (Branko Krsmanović), ranjeni (Sreten Žujović i Filip Kljajić), prešli na druga područja (Rodoljub Colaković, koji je otišao u Bosnu) ili na druge dužnosti (Nikola Grulović na rad u Glavni NOO Srbije). Pored Tomića, za članove Glavnog štaba su imenovani i Koča Popović i Dušan Jerković (koji je poginuo), Petar Stambolić, Milinko Kušić i Radivoje Jovanović. Kako je Koča Popović postavljen za komandanta Prve proleterske brigade, a Jerković poginuo, odlučeno je da Tomić sam pronađe petog člana Glavnog štaba. No Glavni štab u pomenutom sastavu nije nikada delovao, jer Stambolić i Kušić nisu uspeli da se probiju u Srbiju. Tako je Mirko Tomić bio komandant Glavnog štaba u čijem su sastavu bili Radivoje Jovanović i Milorad Milatović.[36)]

Decembra 1941. u planinskom delu valjevskog područja (Povlen - Maljen - Medvednik) nalazilo se oko 2.000 partizana, po nekima 1.800, pa i 1.300 sa oko 60 puškomitraljeza, 1.150, bez Kosmajskog odreda.[37)] Na Bukulji je aprila 1942. obnovljen 1. šumadijski NOP odred, koji je do kraja godine narastao na preko 100 boraca, a u drugoj polovini 1942. formiran je Valjevski partizanski odred. Na Kosmaju je delovao Kosmajski NOP odred.

Grupa partizanskih odreda bila je od Nemaca nabačena na planinski masiv Sokolska planina - Medvednik - Povlen - Maljen - Suvobor, našavši se u okruženju oko 30.000 kolaboracionista. Prilikom povratka iz Sandžaka, Mirko Tomić je imao samo Titovo usmeno naređenje da svi odredi ostanu na svojim terenima, što je bila izrazito defanzivna taktika koja nije mogla da se katastrofalno ne završi po ovu veliku i prekaljenu partizansku grupaciju u blokadi od decembra 1941. do marta 1942. godine. Od 15. decembra do kraja marta 1942. ova grupacija je bila uništena, osim grupe od 70 boraca i rukovodilaca koja je uspela preko Drine da se prebaci u Bosnu. Vladimir Dedijer vidi u sudbini ove grupacije „malu Sutjesku". Odredi opkoljeni sa svih strana dnevno su se smanjivali, a nije bilo mogućnosti za popunu novim borcima. Kvislinške snage pokrivale su i sela u širem rejonu, iz kojih se mogla očekivati eventualna pomoć ili uspostavljanje veza. Uništavanje grupe teklo je u zimskom periodu 1941-1942. i to u vremenu veoma surove zime („sibirske"), s niskim temperaturama i velikim smetovima. Na toj teritoriji nije se moglo opstati, a sukobljavanja gledišta u rukovodstvu

36) Isto, 262.
37j Isto, 272.

grupe paralisala su svaku operativnu akciju, jer jedni su istupali za proboj za Vrhovnim štabom, drugi prema istočnoj Srbiji, a treći da se grupa usmeri ka južnoj Srbiji. Vrhovni štab i Tito uputili su samo dva naređenja koja su stigla sa velikim zakašnjenjem, a nisu pomogla razrešavanju dileme i rukovodstvu, izazivajući još veću zabunu usled nepoznavanja situacije.[38)]

Partizanski odredi zadržali su se oko Valjeva i južno od Jablanika, Povlena, Maljena i Suvobora i na Tari, kao što je bio slučaj sa Račanskim bataljonom iz sastava Užičkog partizanskog odreda. Od odreda oko Valjeva, na severnim padinama Sokolskih planina, Jablanika, Povlena i Medvednika, zadržali su se sledeći odredi i jedinice NOPO: Valjevski odred, Podrinski odred, koji se povukao iz Mačve krajem oktobra 1941, Tamnavski bataljon Posavskog odreda. Iz Sandžaka se januara 1942. na ovu teritoriju vratio Kosmajski odred s jednom užičkom četom. Račanski bataljon od oko 150 boraca imao je zadatak da na Tari prikuplja borce Užičkog partizanskog odreda i prihvata partizanske snage koje su se preko Uvea prebacivale u Srbiju, ali je on uskoro posle svoje reorganizacije raspušten. Seljaci iz sastava bataljona već su bili siti rata. Rasformiranjem ovog bataljona južno od Medvednika i Povlena više nije bilo partizanskih snaga, tako da su južne padine ovih planina ostale bez odbrane.[39)] Draža Mihailović se u zimu 1941-1942. nalazio u selima južno od Maljena i Povlena, prikriven, oko planine Tare sa malo snaga, uglavnom neaktivan, ili kako kažu neki pisci „u defanzivi",[4'"] dok su njegovi dojučerašnji četnici posle legalizacije u Nedićevim formacijama bili među napadačima i hajkačima na partizanske snage.

Početkom 1942. slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji nalazila se na prostoru između Medvednika, Sokolskih planina, druma Loznica - Valjevo, zapadno od Morave. Sela ispod valjevskih planina bila su zatrpana snegom koji je tih dana padao neprekidno 20 dana. Neprijatelj je onemogućavao veze, kontrolisao kretanje, zabranjivao seljacima da izlaze izvan seoskih atara. Na toj slobodnoj teritoriji izlazio je list umnožavan na geštetneru pod imenom „Partizan", kao i radio-vesti o stanju na frontovima, umnožavane za borce i seljake. Rano se počelo oskudevati u hrani, jer su zalihe bile iscrpljene, a neprijateljskog plena je bilo sve manje. Sela su bila siromašna i iscrpljena stalnim davanjima. Ranije se vojska snabdevala municijom, oružjem i sanitetskim materijalom otetim od žandarma i drugih neprijatelja. Sama hrana i druge potrebštine nabavljane su rekvizicijom i konfiskacijom od bogatijih domaćina. Veliki deo hrane bio je dobijen kao poklon na mitinzima. Partizanska vojska se ishranjivala od rezervi koje su prethodne jeseni bile sakupljene od seljaka u žitorodnim krajevima Mačve, Pocerine, Posavo-Tamnave i Tamnave i transportovane u brdovite krajeve oko

38) R. Martinović, n.d., 142.
39) D. Aleksić, n.d., *261.*
40) Isto, 294-5.

Valjeva. Partizanska ekonomska baza nalazila se u Peckoj, a kasnije je prebačena u Poćutu.[41]

Partizanske odrede u zapadnoj Srbiji stezala je velika neprijateljska sila. Nedić je polovinom januara 1942. od Nemaca tražio dozvolu da pod oružjem ima 30.000 ljudi, polazeći i od mogućnosti da u proleće dođe do iskrcavanja u Grčkoj, sa povratnim uticajem na ustanak u Srbiji. Njegove snage su u januaru 1942. imale 786 oficira i 18.984 podoficira i vojnika, naoružanih lakim pešadijskim naoružanjem.[42]

Pored znatne vojne nadmoćnosti nad zaostalim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji, Nedić se mogao osloniti i na propagandu koja je, koliko god bila uprošćena i neistinita, ipak prianjala za ljude, osobito seljake željne mira. Stanovništvu se trajno i sistematično sugerisalo da je skršeni ustanak bio delo „izdajica", komunističkih plaćenika, agenata Londona. Otpor nemačkoj sili smatrao se „idiotskim". Komunisti su služeći svojim moskovskim vlastodršcima bili zainteresovani da Nemcima nanose udare, nezavisno od cene otpora.[43] Umor sela od borbi protiv Nemaca septembra - novembra 1941. na tlu zapadne Srbije, bratoubilački rat četnika i partizana, masakri u Šapcu, Kraljevu i Kragujevcu, stalne racije, blokade i pljačke iznurile su selo, oslabile volju za otporom, unosile nemir i strah od daljih represija, materijalnih natezanja, prolaska zakrvljenih vojski, suočavanja sa nemačkom nemilosrdnošću u odmazdama. Sve je to, apriorno, nepovoljno delovalo na mogućnost uspešnog nastavljanja otpora u Srbiji u zimu 1941-1942. godine. Surova zima odbijala je seljake od ratnih zapleta, novih vojnih angažovanja, mobilizacija i rekvizicija.

Faktor demoralizacije uslovljen porazom, napuštanjem centralnih vojno-političkih instanci, pojačavao se sumnjom u smisao otpora. Došlo je do dezertiranja, smanjivanja moralne i borbene motivacije, težnje seljaka - boraca čije su kuće bile na domaku da napuste ratovanje bez izgleda, sklone se i skriju pred neprijateljem.

Reorganizacijom zaostalih jedinica došlo je i do strategijsko-taktičkih promena, izbegavanjem frontalnih borbi, prelaženja na gerilu, noćne napade, na rušenje komunikacija. U političkoj sferi rukovodstvo grupe odreda ostalo je na drugom sporazumu Vrhovnog štaba i Draže Mihailovića iz novembra 1941. godine, sa ciljem da se četnici Mihailovića neutrališu i sa njima ne izazivaju dalji sukobi, jer se nije moglo boriti na dva fronta: protiv Nemaca i kvislinških formacija na jednoj, te Mihailovićevih četnika, na drugoj strani. No, deo Mihailovićevih četnika koji se legalizovao po naređenju Ravne gore bio je među aktivnim snagama ustremljenim na uništenje partizanske grupacije u Podgorini.

Direktive koje je doneo Mirko Tomić iz Sandžaka predviđale su da se odredi održe na svojim terenima do proleća, da nastave sa

41) Isto, 298.
42) Zbornik NOR, tom XII, 2, dok. 31.
43) Osnovan je Fond za borbu protiv komunizma. - „Novo vreme", 20. decembar 1941, 24. februara 1942, 12. mart 1943. - Vid. D. Aleksić, n.d., 288-9.

političkim radom, da gerilski dejstvuju pošto se reorganizuju u manje jedinice koje se brzo mogu kretati i manevrisati. Prethodno je trebalo da se očiste od moralno obeshrabrenih boraca, kolebljivih i fizički nesposobnih. Pokušaji ovih jedinica da se vrate u svoje stare krajeve nisu, međutim, uspeli. Mačvanski odred je pretrpeo teške gubitke dok nije dosegao Cer, u pokušaju da se domogne Mačve, a Tamnavski bataljon je u nameri da se probije prema Tamnavi naišao na jak otpor neprijatelja već u Podgorini. Pa čak kada se deo bataljona dokopao Tamnave, rukovodstvo je uvidelo da će partizani biti uništeni ukoliko se brzo ne povuku sa tog terena. Nije uspeo ni pokušaj Kolubarskog bataljona da pređe u rejon Kolubare. Namera da partizanske snage obnove svoj uticaj u Mačvi, Pocerini, Tamnavi i Kolubari nije ostvarena. U tim pokušajima da se domognu ravničarskih rejona izgubljeno je više partizanskih četa i deo rukovodećeg kadra. Partizanske jedinice napadane su sa svih strana od nedićevaca, legalizovanih četnika, rusko-emigrantskih jedinica. Pokreti su tekli i u krajnje nepogodnim vremenskim prilikama. Zimu 1941/1942. mnogi učesnici su zapamtili kao retko surovu, kada se i oružje ledilo. Borci su bili goli i bosi. Gonioci su borcima pucali u noge da bi ih žive uhvatili. Cete su bile u stalnom pokretu, što je fizički i psihički iscrpljivalo, jer su ih gonioci danonoćno pritiskali. Dragan Aleksić navodi jednog od učesnika koji veli da su se stalno branili, da je nemoguće bilo odmoriti se, jer su im četnici bili stalno za petama. Nije bilo predaha čak ni za jelo. Municije je bilo malo, a više se nije mogla ni zapleniti od neprijatelja. Čim su jedinice sišle sa planina u ravnicu naselja su bila gušća, seoske straže brojnije i komunikacije razvijenije.[44])

Direktiva Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije od 8. januara 1942. Glavnom štabu NOPO Srbije jasno je predviđala da se u valjevskom zabrđu stvori uporište. Nedvosmisleno se kaže da se na Medvedniku i Sokolskim planinama formira uporište gde će se nalaziti i GŠ Srbije, zatim da se u Srbiji obrazuje mreža odreda sa širokim radijusom dejstva, međusobnim vezama i osloncima, s tim što je za vezu između Vrhovnog štaba i Glavnog štaba određen Podrinski odred.[45)]

Vrhovni štab je pokušavao da se jedan deo partizanskih snaga iz Srbije vrati preko Uvea, ali one nisu uspele da se probiju dalje od Palisada i Ljubiša. Delegat Vrhovnog štaba je 28. januara 1942. uzroke sagledavao u slabom fizičkom i moralnom stanju ljudstva, velikom broju bolesnih, jakoj zimi i smetovima.[46)] Kod srbijanskih jedinica u Sandžaku postojala je velika volja i želja da se ponovo nađu u Srbiji, u zavičaju i tamo nastave borbu, ali uprkos ovoj volji zadatak prebacivanja u Srbiju nije mogao da se ostvari.[47]^ Vrhovni komandant je imao predstavu

D. Aleksić, n.d., 271.

Zbornik NOR, tom II, knj. 2, dok. 93.

* Isto, dok. 134.

Delegat Vrhovnog štaba NOV i DVJ (Dobrovoljačke vojske Jugoslavije) od 14. februara 1942 - Isto, dok. 176.

da je situacija u Srbiji daleko povoljnija nego što je ona to stvarno bila. Tito je obaveštavao Svetozara Vukmanovića 20. februara 1942. da se partizanske jedinice nalaze u blizini Valjeva, da je opšta situacija u Srbiji vrlo povoljna, da je narod uz partizanske snage i da će ponovo krenuti u borbu čim dođe proleće. ' Dva dana kasnije Glavni štab NOPO za Srbiju obavestio je Štab Romanijskog odreda da su prilike u Srbiji, sasvim obratno, dosta teške posle gubitka oslobođene teritorije.[49] Mirko Tomić je 31. januara 1942. pisao Titu da se u Srbiji stvaraju kolosalni uslovi za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, jer je nezadovoljstvo seljaka protiv Nedića ogromno, procenjujući da će u proleće u Srbiji buknuti još jači narodni ustanak.[50]

Mada su izbegavani sukobi sa četnicima Mihailovića, Vrhovni štab je ipak u njemu gledao glavnog neprijatelja kojem se nije smela prepustiti zapadna Srbija kao važan strateški prostor, sa kojeg se moglo dejstvovati kako na istoku tako i na zapadu Srbije. Vrhovni štab je preko Tomića tražio operativne akcije odreda u svojim krajevima, ali prethodnim obrazovanjem komande grupa odreda koji bi među sobom održavali vezu i kordinirali operacije. Prva operativna grupa odreda trebalo je da dejstvuje u severozapadnoj Srbiji (prema Šapcu i Mačvi), druga (Valjevski i Posavski odred) oko Valjeva i Ljubovije, s tim što bi se u rejonu Suvobora obrazovao Suvoborski odred koji bi dejstvovao ka Mionici, Ljigu, Lazarevcu i Gornjem Milanovcu. Zamišljeno je da Užički odred stvori uporište na Tari i Zlatiboru i dejstvuje u pravcu Užica i Požege. Četvrtu operativnu grupu trebalo je da sačinjava Šumadijski odred sa centrom na Rudniku i zonom dejstva oko Aranđelovca, Kragujevca i Gornjeg Milanovca. Jedan odred dejstvovao bi samostalno u oblasti Kopaonika, u slivu Ibra i obeju Morava, sve do Kosova polja. Dragan Aleksić iznosi činjenički potkrepljenu pretpostavku da je Vrhovni štab imao nameru da u Srbiji formira i proletersku brigadu, poručujući Glavnom štabu Srbije da stvara čvrste jedinice od radnika i seljaka koje će u određenom trenutku ući u sastav proleterske brigade.[51]

Krajem januara 1942. došlo je do reorganizacije postojećih snaga stvaranjem četiri odreda. Valjevska partizanska grupacija, po Radivoju Jovanoviću, imala je oko 770 ljudi. Komandu grupe odreda sačinjavali su: Jovanović, Milorad Milatović, kao članovi Glavnog štaba i Žikica Jovanović kao vojni stručnjak.[52]

Prvi napad kvislinških snaga na slobodnu teritoriju izvršen je 20. januara 1942. godine. Čim su snage odbrane došle do zaključka da slobodna teritorija ne može da se brani, rešeno je da se partizanske snage podele u dve grupe: Valjevski odred sa Mačvanskom četom

48) Isto, tom I, knj. 3, dok. 31.
49) Isto.
50) D. Aleksić, n.d., 301.
51) Isto, 300.
52) Isto, 302.

trebalo je da se probije u Radevinu i Podgorinu, Suvoborski i Kosmajski odred da izvrše prodor u pravcu Maljena i Suvobora, a Posavsko-tamnavski odred ponovo izbije u Tamnavu. Rasformirana je bolnica i ranjenici sklonjeni kod pouzdanih seljaka. Cilj je bio da se sačuvaju jedinice od uništenja do proleća. Napuštanjem slobodne teritorije odredi su se našli opkoljeni na Suvoboru i Maljenu, pošto je propao pokušaj da se probiju ka Kolubari. Došlo je do rasprave kuda: govorilo se o ***južnoj*** i istočnoj Srbiji, Toplici i Jablanici ili Homolju.[531] Odlučeno je da se odredi upute prema Kopaoniku, ali je proboj prema jugu bio zatvoren. Stoga je zauzeto gledište da se odredi sakupe na Maljenu. Na savetovanju (na Maljenu) 15. marta 1942. štabovi su doneli odluku da se odredi upute na svoje teritorije, kako bi se na njima održali do proleća, ali je ubrzo zatim započela „agonija odreda" u zapadnoj Srbiji, koji su postali „lak plen nadmoćnijeg neprijatelja".[54'] Od pet partizanskih odreda sačuvao se samo deo Valjevskog, koji se prebacio u istočnu Bosnu. Suvoborski odred trebalo je da ostane na Suvoboru, Kosmajski da krene prema Kosmaju, Posavsko-tamnavski ka Rudniku, a Valjevski u Radevinu. Do kraja februara uništena su oba partizanska odreda koja su bila upućena u Tamnavu i Kolubaru (oko 300 ljudi). Valjevski odred je uspeo sa delom boraca da se prebaci u istočnu Bosnu, čamcima preko nabujale Drine u noći 5/6. marta 1942. godine. Suvoborski odred je bio raspušten, posle demoralizacije, velikih gubitaka, fizičke iscrpljenosti, nedostatka municije.[55)]

Glavni štab NOP i Dobrovoljačke vojske (DV), koji je preuzeo ovu izmenu u nazivu, iako u Srbiji nije bilo tih dobrovoljačkih jedinica, izvestio je 30. maja 1942. Vrhovni štab da su na osnovu direktive primljene u januaru formirali odrede u grupne komande za odrede zapadne Srbije, te da su tako udruženi sve do 1. februara 1942. preduzimali ofanzivna dejstva koja su im omogućavala da drže sektor Medvednik - Maljen - Povlen i dejstvovali na teritoriji posavsko-tamnavskog, kolubarskog, račanskog, valjevskog, azbukovačkog i podgorskog sreza. No, od početka februara neprijatelj je preduzeo protivofanzivu i nametnuo borbena dejstva na nepovoljnom terenu uz stalne potere.[56)]

Miloš Minić i Radivoje Jovanović izveštavali su PK KPJ za Srbiju o uspostavljanju veza sa istočnom Bosnom i mogućnostima prebacivanja proleterskih brigada u Srbiju, što su smatrali nužnim i u najkraćem roku, jer bi prisustvo ovih jedinica doprinelo jačanju narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnoj Srbiji i Šumadiji.[57)] Ideja o povratku u Srbiju bila je živa i kod dela srpskih kadrova u Vrhovnom štabu i brigadama,

Raspuštanje Odreda daleko lakše su prihvatili borci - seljaci, iznureni i bez perspektive, na surovoj zimi, opkoljeni sa svih strana, u nadi da će se domoći svojih kuća, od radnika u Odredu koji nisu imali nikakav izlaz.
A VII, NOR, K-3, Reg. br. 26-3.
Zbornik NOR, tom I, knj. 20, dok. 36.

pa i kod Tita, sve do kraja juna 1942, kada je doneo odluku o pokretu partizanske grupacije prema zapadnoj Bosni, kao rezultat saznanja o slomu sovjetske prolećne kontraofanzive, protivofanzive Vermahta i činjenice da će rat duže potrajati. Ideja o svemoći sovjetskog oružja unela je iluziju u rukovodeće ljude KPJ, koje su se prenosile i na članstvo i narod, kako juna 1941, tako i decembra iste godine kada je došlo do odbacivanja nemačkih trupa 200-300 km od Moskve. Tito je na domaku Srbije očekivao i uspeh sovjetske prolećne kontraofanzive, koja je prema Harkovu započela 12. maja 1942. godine. Nikita Sergejevič Hruščov ovu kontraofanzivu naziva „zlosrećnom". Poraz je bio težak, a osim toga izgubljena je nada da će se u toku 1942. godine preokrenuti „plima rata".[58] U svetlosti ovog sovjetskog poraza Srbija i za Tita nije više imala značaj, koji joj se pridavao u slučaju da predstoji konačni rasplet. Rat se nastavljao, a jedinice NOPOJ i Dorbovoljačke vojske nastavile su pohod prema zapadnoj Bosni posle zagrebačkog sporazuma između Italijana i ustaša, koji je predviđao povlačenje Italijana iz garnizona na pravcu nastupanja partizanske grupacije pod Titom.

Na čelu neefektivnog Glavnog štaba NOP odreda (i DV) Srbije nalazili su se Mirko Tomić i Radivoje Jovanović Bradonja. Krajem 1942. za komandanta Glavnog štaba postavljen je, Neškovićevom voljom a posle konsultacije sa Ivom Lolom Ribarem, Radivoje Jovanović. No i tada je komandant Glavnog štaba izvršavao politiku Pokrajinskog komiteta, koji je sankcionisao odluke i naređenja Glavnog štaba. Jovanović je istovremeno izabran za člana Vrhovnog štaba, mada ovu dužnost nije mogao obavljati. Iz jednog izvora vidi se da je priznanje primio sa zadovoljstvom, pitajući se da li će biti u stanju da obavlja ovu dužnost.[59] Glavni štab sa Radivojem Jovanovićem rukovodio je partizanskim odredima zapadne i centralne Srbije u uslovima okupatorskog, kvislinškog i četničkog terora, bez veza sa istočnom i južnom Srbijom.

Nastavak terora - novi metod borbe Gestapoa i Specijalne policije

Srpski narod je 1941. godine bio užasnut surovim postupanjem okupatora u Srbiji i ustaša u NDH. Već u toku ustanka Srbija je doživljavala stradanja bez presedana. Pored masovnih likvidacija u gradovima (zatočenika iz šabačkog logora, jevrejskog prolaznog logora u Beogradu, Kraljeva i Kragujevca), teror je zahvatao i „pročešljavanje" terena i gradova radi hvatanja građana na koje se sumnjalo. U Beogradu je „pročešljavanje" vršeno po kvartovima. Građani su pozivani da dostavljaju podatke od važnosti za borbu protiv ustanika, a informatori su nagrađivani premijama. Streljanja su obavljana na javnim mestima

[58] „Borba", 23. maj 1988.
[59] Zbornik NOR, tom I, knj. 4, dok. 34.

ili pred okupljenim narodom da bi se u ljude uterao što jači strah. Saboteri su traženi u „lageru" bivših srpskih oficira - četnika i među komunistima i Jevrejima, kojima je zajednički interes bio da kod naroda raspale borbenost „do temperature ključanja protiv okupacionih vlasti". Nemci su potencijalne neprijatelje videli u mladim oficirima, koji nisu imali izgleda sem u borbi, očekivali obnovu Jugoslavije kao i u nezaposlenoj omladini. U leto i jesen 1941. nalazili su neprijatelje gotovo svuda: u uredima, među lekarima i učiteljima, profesorima Beogradskog univerziteta. Propagandu je pratilo uzimanje talaca iz redova kućevlasnika, organa vlasti, domaćina porodica. Nisu izostavljane pretnje kaznama ograničenog kretanja, zatvaranja lokala i štamparija, streljanja talaca.

Na zahtev Gestapoa od 5. jula, „komesarska vlada" Milana Aćimovića obrazovala je jula 1941. logor za rodoljube na Banjici, po uzoru na nemačke koncentracione logore, za čijeg je upravnika postavljen Svetozar Vujković, policijski komesar. Prvi zatočenici stigli su iz Specijalne policije 9. jula 1941. godine. Na stratištu u Jajincima streljano je tokom rata oko 80.000 ljudi, najrazličitijih političkih uverenja. Sajmište u Beogradu prvobitno je služilo kao logor za Jevreje i Cigane, a kasnije i za građane iz drugih krajeva Jugoslavije. Po zlu je bio čuven i logor na „Crvenom krstu", u Nišu. Bez premca je ostao ustaški logor Jasenovac, u kome je u toku rata ubijeno 500-600.000 Srba, Cigana i Jevreja.

Nemci su smrt svojih vojnika naplaćivali sa sto srpskih života, a ranjenih sa 50. Praksu iz ustanka nastavili su i posle sloma „Užičke republike". Hitlerovim dekretom „Noć i magle" (Nacht und Nebel) od 7. decembra 1941. pooštrene su i dopunjene odredbe o suzbijanju „komunističkog pokreta" od 16. avgusta 1941. godine. Nekoliko dana kasnije (12. decembra 1941) izdata je i direktiva načelnika Generalštaba Vrhovne komande Vermahta, koju je potpisao feldmaršal Kajtel, kojom je predviđeno gonjenje dela protiv Trećeg rajha na okupiranim teritorijama. Hitlerov dekret pojačavao je mere protiv „antinemačkih elemenata" koji su razvili kampanju od početka rata na Istoku. Hitler je bio mišljenja da se pri takvim delima, kazna zatvorom, kao i doživotna robija, ocenjuje kao znak slabosti. Efikasno i trajno zastrašivanje moglo se postići samo smrtnim kaznama ili merama koje pripadnike i stanovništvo drže u neizvesnosti o sudbini izvršilaca krivičnih dela, čemu je služilo otpremanje u Nemačku. Za ovu kaznu kvalifikovali su se slučajevi špijunaže, sabotaže, komunističkih nedela, podstrekavanje na nemire, pomaganje neprijatelja prikrivanjem ljudi, pokušaji stupanja u neprijateljsku vojsku, pružanje pomoći padobrancima, nedozvoljeno posedovanje oružja.[60]

Sa reokupacijom teritorije u zapadnoj Srbiji i potiskivanjem partizanskih snaga u Sandžaku, započelo je hvatanje bivših partizana koji

[60] B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., knj. 1, Beograd, 1983, 254.

su napustili jedinice, pripadnika organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, racije, pooštravanje kontrole nad saobraćajem, nadzor nad kartotečkom registracijom građana. Zadržani su preki sudovi. Mere odmazde predviđale su i dalje zadržavanje odnosa 100 Srba za jednog pripadnika Vermahta i 50 za jednog ranjenog. Spaljivana su partizanska sela. Komunisti i članovi SKOJ-a su likvidirani. Nastavilo se infiltriranje specijalnih agenata u nadleštva, ustanove, urede, škole, u partijske komitete i grupe zaostalih partizana. Gestapo koristi tzv. agente izviđače, koji su se predstavljali kao trgovci, preprodavci, navodne pristalice narodnooslobodilačkog pokreta, za ubacivanje u partizanske odrede ili otkrivanje njihovih položaja i skloništa.[61)]

Naređenje Hitlera i Kajtela o kažnjavanju za krivična dela protiv Trećeg rajha u okupiranim područjima iz prve polovine decembra 1941. ostala su i dalje stroga, ali su od druge polovine marta 1942. najoštrije mere (streljanje i vešanje) primenjivane samo za ustanike uhvaćene u borbi. Ostali (sumnjivi itd.) internirani su da bi mogli biti iskorišćeni kao radna snaga. Vršilac dužnosti komandanata nemačkih oružanih snaga na Jugoistoku, general Valter Kunce, izdao je 18. marta 1942. zapovest po kojoj nije trebalo uvek streljati sve uhvaćene partizane jer se oni mogu upotrebiti kao radna snaga na područjima pod vlašću Trećeg rajha.[62'] Zarobljenici i uhapšeni slati su u logore: Šabac, Banjicu,[63'] Niš, Sajmište, odakle su upućivani u Nemačku, pa i u Norvešku, gde su korišćeni na najtežim poslovima u uslovima surove klime dalekog severa.

Prema proračunima Štaba vojnog zapovednika Srbije, od 1. septembra do 12. februara 1942. u Srbiji je streljano 20.149 talaca, a u borbi palo 7.756 lica.[64'] Streljanja su bila svakodnevna pojava, a zatvori i koncentracioni logori puni. Nemci su podsticali likvidaciju Jevreja u logoru Sajmište da bi ispraznili logor namenjen zarobljenim partizanima i drugim pripadnicima pokreta otpora. Kao rezultat pooštravanja mera odmazde u valjevskom okrugu je za dva dana u februaru 1942. uhapšen 631 talac koji su sprovedeni u logore u Valjevu i Šapcu.[65)]

Dolaskom Višeg vođe SS-a i policije A. Majsnera, februara 1942. pod njime se našao celokupni nemački represivni aparat u Srbiji, pa i logori. Kako utvrđuje Milan Koljanin, krajem januara 1942. dolazi do dominacije policijsko bezbednosnog faktora u okupiranoj Srbiji, čime je opao uticaj Harolda Turnera i Feliksa Benderà. ^

^ Isto.

62) Navedeno prema Milan Koljanin, Nemački logor na Sajmištu (Prilog proučavanja delovanja „novog poretka" u Srbiji, Beograd, 1991), u rukopisu, 170.

' Banjički logor (Prihvatni logor Dedinje) predstavljao je po svojoj organizaciji logor - zatvor, koji je služio za prihvatanje zatočenika i bio u prvom redu „rezervoar taoca" iz Srbije za streljanja u odmazdama. Imao je dvojnu nemačko-kvislinšku upravu, ali pod nemačkom komandom. Drugi logor na beogradskom Sajmištu (Prihvatni logor Zemun) razlikovao sa od logora Banjica jer se nalazio isključivo pod nemačkom upravom, a njegova organizacija i režim u mnogo čemu su slični onim u nemačkim koncentracionim logorima. - Isto.

U Srbiji, Banatu i Sandžaku stradalo je preko 15.000 Jevreja, i to iz Banata oko 3.800, Srbije oko 11.000 i Sandžaka oko 260. Jevreji su grupno likvidirani kao taoci zajedno sa komunistima, zarobljenim partizanima i drugim žrtvama, u koncentracionim logorima koje su Nemci formirali u Srbiji, kao i u nacističkim logorima van Srbije. Oko 800 bolesnika Jevreja iz Jevrejske bolnice u Beogradu ugušeno je otrovnim gasovima u specijalnom kamionu. Harold Turner je 29. avgusta 1942. dostavio izveštaj zapovedniku Jugoistoka Aleksandru Leru u kojemu stoji da je Srbija „jedina zemlja u kojoj je rešeno pitanje Jevreja i Cigana".[67)]

Prema Milanu Koljaninu, u Jevrejskom logoru Zemun skoncentrisani su gotovo svi preostali Jevreji iz okupirane Srbije. U tom logoru je 26. februara 1942. bilo internirano 5.780 zatočenika, uglavnom Jevreja. Krajem februara ili početkom marta 1942. doneta je odluka o njihovom potpunom uništenju. Iz Berlina je upućen gasni kamion za ubijanje preostalih Jevreja. Jevreji su i do tada streljani kao taoci zajedno sa komunistima. Sprovođenje Hitlerovog plana o uništavanju jevrejske rase u Evropi i konačnom rešavanju jevrejskog pitanja, započelo je intenzivno napadom Nemačke na SSSR. Tim poslom rukovodio je šef Policije bezbednosti i Službe bezbednosti Trećeg rajha Rajnhard Hajdrih. Već krajem 1941. bile su spremne gasne komore i krematorijumi u kojima su nestali milioni Jevreja, kao i pripadnici drugih naroda, pre svega Rusa i Poljaka. Jevreji su na Sajmištu ubijani u gasnom kamionu tipa „Zaurer" od pet tona, čija se karoserija (sa kapacitetom od 50 žrtava) hermetički zatvarala čim bi se u nju pustio gas; kamion je imao i uređaj za brzo istovarivanje „tereta". Žrtve su prevožene kamionom do Jajinaca gde su bile iskopane rake, a grupe srpskih zatvorenika bile su zadužene za ukopavanje ubijenih. U periodu od početka aprila do 10. maja 1942. iz Jevrejskog logora Zemun ubijeno je ukupno oko 5.200 Jevreja.[68']

Potpunim^ uništenjem Jevreja zatočenih na Sajmištu, ovaj logor, kao i logori u Šapcu, Beogradu (Banjički logor) i u Nišu, bili su spremni da posluže kao prihvatni logori za zarobljene i uhapšene pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta i sve druge sumnjive, radi njihovog slanja na prisilni rad i u koncentracione logore u Treći rajh i zemlje koje je on okupirao, čime je u potpunosti sprovedeno naređenje generala Kuncea od 19. marta i generala Badera od 25. marta 1942. godine da se nađe prostor za smeštaj uhvaćenih pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta.[69']

Poraz partizanskih snaga doveo je do novih i pojačanih mera okupatora i kolaboracionista da se likvidiraju preostale vojne jedinice,

V. Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1970,116.
^ Zbornik NOR, tom I, knj. 3, dok. 131 i 150.
^ M. Koljanin, n.d., 103-4.
Dr J. Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Beograd, 1980, 86.
z M. Koljanin, n.d., 120.
69) Isto.

„očisti" i „pročešlja" teren, razbiju institucije političke organizacije narodnooslobodilačkog pokreta, pohapse i interniraju aktivne pristalice i simpatizeri pokreta, utera strah u kosti narodu reokupiranih teritorija, kao i stanovništvu gradova i sela pod vlašću okupatora i kvislinga. Dobrovoljački odredi Ljotića učestvovali su u „čišćenju" od partizana i komunista u valjevskom kraju, u Preljini i Bajinoj Bašti, postavljanjem zaseda i organizovanjem poterà; hvatane su zaostale grupe partizana ili one koje su se vraćale iz Sandžaka, hapšene porodice partizana, sprovođene blokade sela.

Nemci su delovali preventivno: nisu hteli dozvoliti da se ustanak obnovi i otpočnu borbe u proleće 1942. godine. Sve mere usmeravane su u tom pravcu da se zatre i seme komunistima i njihovim pristalicama. Nemačkoj policiji je bilo najvažnije da se uništi jezgro i duša tog pokreta - Komunistička partija Jugoslavije za Srbiju. Glavnu ulogu u toj borbi preuzeo je Gestapo, sa generalom SS Avgustom Majsnerom, koji je februara 1942. preuzeo dužnost u Beogradu. Ali i pre njegovog dolaska u Srbiju u berlinskoj centrali Gestapoa bila je uočena važnost prodora u ilegalnu organizaciju KPJ, značaj otkrivanja pokrajinskih, okružnih i mesnih komiteta.

Gestapo se u toj borbi mogao do kraja osloniti na Specijalnu policiju sa Dragomirom Dragim Jovanovićem, a posebno na njen Četvrti (IV) antikomunistički odsek kojim je rukovodio Božidar Bećarević. Gestapo i Specijalna policija shvatali su da se budući nemiri mogu preseći samo ako se u korenu saseče komunistička partija koja ih organizuje, nadahnjuje i osmišljava. Stoga i nastojanja da se otkrije sistem organizacije, personalni sastav, metod rada, javke, sedišta i skloništa, veze, propagandni centri, posebno štamparije. U Beogradu i drugim gradovima Srbije započeo je nemilosrdni rat Gestapoa i Specijalne policije sa komunističkom organizacijom, a na širim prostorima zapadne, istočne i južne Srbije sa preostalim partizanskim odredima. U tom ratu, na tajnom frontu, komuniste su vrebale svakodnevne smrtne opasnosti, jer se više nije znalo na koga se može osloniti, budući da je neprijatelj koristio provokatore, ubačene špijune i agente, pritiskom na narod uticao na blokadu veza, slobodu kretanja i komunikacije uopšte.

Prepredenom protivniku, kakav je bio Gestapo, od prvog dana nije promicao značaj KPJ u ustaničkom pokretu. Ustanak je bio direktno zavistan od postojanja komunističke partije. Direktiva šefa Gestapoa Milera od 22. oktobra 1941. polazila je od toga da u Jugoslaviji treba „totalno uništiti komunizam". Miler je tačno uočavao gerilska i ilegalna pojavna dejstva komunističkog pokreta. Stoga je, radi uspešnosti borbe protiv ovog opasnog protivnika, zahtevao da se upozna ustanički pokret, ilegalna organizacija KPJ, naročito SKOJ-a, organizacioni oblik Partije, personalni sastav. Miler je osporio kao netačno tvrđenje da je KPJ pocepana jer se, po njemu, radilo o jedinstvenom organizmu. U SKOJ-u Miler je video izvore kadrova KPJ.

Imajući u vidu dvodecenijsko ilegalno iskustvo KPJ, kao zabranjene partije od 1921. godine, Miler je isticao da je ona u tom periodu uspela da izgradi veliki broj iskusnih rukovodilaca, intelektualaca i đaka, radnika i nameštenika. Iz ovih saznanja šefa Gestapoa proizilazio je zahtev da se izgradi celo vita agenturna mreža, provali u organizaciju, saznaju njeni planovi. Miler je s pravom predskazivao da će se sabotažne akcije nastaviti i posle poraza partizanskih odreda, sa ciljem da se parališu saobraćajne veze i važna postrojenja. Po Mileru, komunistički pokret nije se mogao uništiti samo velikim akcijama, bez zadavanja udaraca žarištima ilegalne i gerilske aktivnosti. Tek provalama u pokrajinske, okružne i mesne komitete moglo je doći do razaranja veza koje su postojale između „bandi" i ilegalnih centara, iz kojih „bande" dobijaju nove podstreke. Iz preventivnih policijskih razloga trebalo je uhapsiti sva lica koja su bila poznata kao komunisti, kao i sva ona za koja se sumnjalo da pripadaju komunističkom pokretu ili da su potpomagala njegova stremljenja.[70]

Policijske snage postigle su prvi veći uspeh kada je u Vojvodini uhvaćen Ratko Mitrović, član CK SKOJ-a, a septembra 1941. u provali partijske organizacije Beograda Luka Šunka i Dušan Grubač. Nasuprot Vukici Mitrović, Đuri Strugaru, Milošu Matijeviću, koji su izdržali mučenje, deo uhvaćenih komunista stavio se u službu neprijatelja, otkrivajući svoje drugove i ilegalne veze. Jedan broj komunista otkriven je i identifikovan u istrazi i prilikom saslušanja, iako je bio uhvaćen sa drugim građanima u racijama i blokadama pojedinih mesta, naselja, ulica.

Pojačani rad Gestapoa, Specijalne policije i drugih policijsko-represivnih organa praćen je korišćenjem provokatora, agenata, specijalista za rad komunističke organizacije. Opšti nadzor i represija sinhronizovani su s antikomunističkom propagandom, kontrolom kretanja putnika, naročito u železničkom saobraćaju, na pijacama, u ustanovama, proverom stambenih spiskova. Strogo represivno zakonodavstvo okupatora predviđalo je obavezu građana da svakog komunistu prijave pod pretnjom smrtne kazne, a svako onaj ko je davao utočište u svom stanu pripadniku „komunističke bande" kažnjavan je smrću.[71]

Januara i februara 1942. došlo je do velikih hapšenja u Nišu, uključujući i prodor u nišku partijsku organizaciju. Hapšenje je obuhvatilo i članove KPJ u Prokuplju. Provale su u toku 1942. pogodile organizacije KPJ u Valjevu, Zaječaru, Kraljevu. Nekoliko uzastopnih provala dovelo je do uništenja partijske organizacije u Zaječaru, Salašu, Negotinu, Boru, Rgotini, Metovnici, Malom Izvoru, Boljevcu, Knjaževcu. Prilikom blokade Kraljeva, februara 1943, došlo je do teških gubitaka u kraljevačkoj partijskoj organizaciji.[72]

70) B. Božović, Organizacija i delatnost nemačke obaveštajne službe i Specijalne policije protiv NOP-a u Srbiji 1941-1944, 159. - Rukovođenje..., 159.

71) V. Glišić, KPJ u Srbiji 1941-1945, 336-7.

72) Isto, 340-341.

Provale su dovele u pitanje obnovu i rad beogradske partijske organizacije. Posle hapšenja člana Mesnog komiteta za Beograd Branka Miškovića (Blihera ili Limara), usledila je provala marta 1942. kojom prilikom je bilo zatvoreno oko 136 članova KPJ, od kojih je Specijalna policija uspela da identifikuje 36.[73]) Radilo se o više nego teškom gubitku beogradskih komunista, koji je otežavao obnovu KPJ u Beogradu. Provokatori Branko Miško vic i Lazar Dožić (pseudonim Sotir Sotirović, pod kojim je održavao vezu s policijom - telefonski) uspeli su, radeći za Specijalnu policiju, da rastroje organizaciju. Velika provala u jesen 1942. dovela je do hapšenja oko 50 lica, otkrivanja rejonskih komiteta i ćelija, rejonskih i preduzetnih odbora Narodnooslobodilačkog fonda koji je u Beogradu uhvatio duboki koren.[74]) Avgusta 1942. došlo je do masovnih hapšenja i u Zemunu.

Kao rezultat Mišković - Dožićeve provale došlo je do hapšenja Jelene Ćetković i Josipa Šćurle, koji su u istrazi pokazali herojsko držanje. Komunisti su umirali na mukama a nisu dali nijedan podatak o svojim drugovima i organizacijama, ilegalnim vezama; bilo ih je koji su vršili samoubistvo samo da ne bi bili uhapšeni; Todor Dukin i Mija Kovačević pružili su otpor na ulicama Beograda.[75])

Bilans hapšenja, ubistava, slanja u koncentracione logore bio je više nego porazan. U ratu na „tajnom frontu" KPJ za Srbiju je izgubila četiri člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, 80 članova okružnih, sreskih i mesnih komiteta i više od 1.000 članova KPJ.[76]' Organizacija ipak nije bila uništena.

U Okružnici br. 4 Pokrajinski komitet kritički je prišao gubicima partijske organizacije, smatrajući da bi oni bili daleko manji da su rukovodeći kadrovi poznati neprijatelju uspeli da se blagovremeno sklone, povuku, privremeno „zakonspirišu" svoj rad. Najviše partijsko rukovodstvo je u datoj situaciji zahtevalo da se poštuje konspiracija, ojača „revolucionarna budnost", preseče rad „tuđim elementima" u Partiji koji su svojom „brbljivošću, nebudnošću i zločinačkim odnosima prema partijskim tajnama" omogućavali rad Gestapou i Specijalnoj policiji. Za dotadašnje propuste koristila se uopštena kvalifikacija „truli liberalizam".[77]^ Nezavisno od velikih gubitaka, ostaje činjenica da se Partija prilagodila potrebama izuzetne ilegalnosti, jer je policija više slučajno nego na osnovu saznanja prodrla u partijske organizacije, ako se izuzmu izdaje provokatora.

Partija je na pojačanu aktivnost protiv svoje organizacije i članstva odgovorila nizom protivmera: zahtevima za pojačavanjem budnosti,

[73]) J. Marjanović, Beograd, 223-239; V. Glišić, n.d., 337; Beograd u ratu i revoluciji 1941-1942, knj. 2, Beograd, 1984, 397, 418, 468.

[74]) V. Glišić, n.d., 338.

[75]) Isto, n.d., 338; Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, 2, 395 - Dukin je poginuo u Šumatovačkoj 10, u sukobu sa policijom, 4. aprila 1942, a Mija Kovačević (Plavi) početkom maja 1942. ranjen, uhapšen i za vreme istrage progutao otrov „sakriven u špicu kragne od košulje".

[76]) V. Glišić, n.d., 341.

Isto, 342.

zaštitom stanova ilegalaca, obezbeđenjem štamparija, uklanjanjem kompromitovanih komunista iz aktivnosti izložene javnosti, obrazovanjem svoje obaveštajne službe, infiltriranjem svojih članova u kolaboracionističke ustanove i formacije, praćenjem aktivnosti kvislinga. Od ranije je radila industrija lažnih dokumenata koja je omogućavala kretanje aktivista i kurira, delegata, pod firmom poslovnih ljudi, švercera, oficira kolaboracionističkih jedinica itd. Konspirativni stil rada obavezivao je i na prerušavanje komunista u pojedinim slučajevima, menjanje fizionomije ili načina odevanja, maskiranja, korišćenje metoda zaštite, uopšte zaoštravanje pitanja bezbednosti. Od partizanskih grupa i odreda traženo je da ne logoruju dugo na jednom mestu da ih ne bi mogao zapaziti neprijatelj. Ofanzivnost obaveštajne službe uključivala je i stvaranje partijskih punktova u neprijateljskim službama i ustanovama. Blagoje Nešković je u svojstvu sekretara PK KPJ za Srbiju od Aleksandra Rankovića i Spasenije Babović preuzeo, prilikom njihovog odlaska na slobodnu teritoriju, vezu s Jankom Jankovićem, činovnikom Specijalne policije, šefom kartoteke. Toma Devald je odranije radio za PK KPJ za Srbiju u SS jedinicama. Vlada Mirković je preko majke, ruskog emigranta, saznavao o zbivanjima u Ruskom zaštitnom korpusu. Održavanjem veza sa ljudima u neposrednom osinjaku Specijalne policije i SS jedinica, organizovane su i likvidacije (atentati) na agente policije. U martu 1942. ubijeni su agenti Đorđe Kosmajac, Obrad Zalada i starešina prvog kvarta Dragoljub Šterić, na šta je general Majsner odgovorio streljanjem 150 komunista iz Beograda i Pančeva u znak odmazde.[78]'

Od jula - novembra 1943. došlo je do mnogih provala, hapšenja i slanja u koncentracione logore pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta u unutrašnjosti Srbije: u Požarevcu, Zaječaru, Nišu, Kruševcu, Čačku, Mladenovcu, Aranđelovcu, Valjevu. Januara i februara 1943. velike gubitke pretrpela je i beogradska partijska organizacija. Najveće gubitke doživela je početkom oktobra 1943. u velikoj provali posle hapšenja Vasilija Buhe, organizacionog sekretara PK KPJ za Srbiju i Vere Miletić, koja je sa dužnosti člana Okružnog komiteta KPJ za Požarevac prešla da rukovodi obnavljanjem partijske organizacije u Beogradu. Partijsko sklonište otkrio je provokator Lazar Dožić. Provaljeni su i Janko Janković iz Specijalne policije i Cvetko Crnjak policijski agent, koji je činio usluge narodnooslobodilačkom pokretu.[79]*

Iz defanzive u ofanzivu - stvaranje vojske kroz akciju

Na južnomoravskom području borilo se u ustanku više odreda: Kukavički (Leskovački), Vranjski, Babički, Jablanički, Toplički, Rasinski, Ozrenski, Svrljiški. Procenjuje se da su partizanske snage u tim odredima brojale oko 2.000 boraca. Postojala je i jaka partijska

1® „Naša borba", 15. i 22. mart 1942; Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, 1, 365
79) M. Borković, n.d., 147.

organizacija s okružnim komitetima KPJ i SKOJ-a (niski, leskovački, kruševački) i sreskim i mesnim komitetima. Ustanak na jugu Srbije razvijao se samostalno, bez veze sa Vrhovnim štabom u zapadnoj Srbiji, a pogotovu od časa kada je Vrhovni štab napustio Srbiju. Rukovodstvo jugoslovenske revolucije nije mnogo znalo o jugoistočnoj Srbiji ni krajem 1942, kada je Tito odlučio da pošalje Svetozara Vukmanovića Tempa na jug.[80-1] Oko 1.000 boraca Rasinskog, Topličkog, Jablaničkog, Leskovačkog, Ozrenskog, Nišavskog i Babičkog odreda, pored 1.500 partizana u mesnim desetinama, nastavilo je borbu na jugu Srbije protiv bugarskih okupatora, Nemaca i kolaboracionističkih snaga Koste Milovanovića i Milana Nedića. Ustanička plima na jugu Srbije nastupala je u vreme poraza partizanskih snaga na zapadu Srbije. Bitke su vođene na Pasjači, u Pustoj Reci, Jablanici, Crnoj Travi, na Jastrepcu, ali su jake bugarske snage, iskoriščavajući slabu povezanost partizanskih odreda, izazvale oseku ustanka u proleće 1942. godine.

Radivoje Jovanović se zalagao da se zaostale partizanske snage iz zapadne Srbije u zimu 1941-1942. probiju u južnu Srbiju i nastave borbu s odredima koji su se borili na jugu. Mirko Tomić je imao Titovu usmenu direktivu da odredi ostanu na svojim terenima, ali je i on, bio podložan shvatanju da tzv. Karađorđeva Srbija ima isti vojno-politički strategijski značaj kao i u početku ustanka.[81)]

Srbija je praktično 1942. bila bez Glavnog štaba, iako su se u njemu nalazili Mirko Tomić do pogibije u Beogradu januara 1943, Radivoje Jovanović, koji je avgusta 1942. postavljen za komandanta Glavnog štaba i člana Vrhovnog štaba NOV i POJ i Momčilo Marković, koji je za člana Štaba imenovan januara 1943. godine. Praktično rukovođenje partijskom organizacijom i partizanskim odredima nalazilo se 1942. u rukama Pokrajinskog komiteta. Komandant Glavnog štaba^ Srbije, Radivoje Jovanović, od septembra do kraja 1942. boravio je u Šumadiji i imao uvid u rad i aktivnosti 1. Šumadijskog NOP odreda. Član PK Moma Marković i sekretar Okružnog komiteta KPJ za Požarevac rukovodili su Požarevačkim NOP odredom do nemačke ofanzive protiv ovog odreda u leto 1943. godine.[82)]

Partizanski odredi na jugoistoku Srbije bili su izloženi stalnim napadima i progonima okupatora i kolaboracionista u vidu ofanziva, poterà i blokade sela da bi im se onemogućio dotur hrane. Najveća ofanziva poznata je kao „Aćimovićeva", jer ju je jedno vreme lično predvodio Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova u Nedićevoj vladi. Ofanziva je zvanično trajala od prve polovine jula do septembra 1942. godine, ali je praktično počela još 15. februara 1942. godine. U ofanzivi na slobodnu teritoriju Zaplanja i na Babičku goru sadejstvovali

[80>] Vukmanović je stigao u Beograd krajem decembra preko ilegalnih veza u Slunju, Zagrebu i Zemunu. - S. Vukmanović Tempo, 1, n.d., 295-8.

[81)] M. Janković, Vojno-politički položaj i uloga Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOV i PO Srbije u strategiji NOR-a i revolucije 1941-1945, Rukovođenje..., 61.

[82)] Milovan Mika Milosavljević, Rukovođenje oružanom borbom u Srbiji 1942. godine, - Isto, 273.

su ljotićevci, četnici i bugarske jedinice zaposedanjem Bele Palanke i Suve planine. Marta 1942. Ljotićeve dobrovoljačke jedinice vodile su borbe sa Svrljiško-nišavskim i Knjaževačkim partizanskim odredom. Početkom marta neprijateljske snage pokrenule su ofanzivu i protiv Topličkog i Leskovačkog partizanskog odreda. Na Pasjači marta 1942, umesto da se formira jača udarna grupa i prodre iz obruča, doneta je pogrešna odluka o razbijanju odreda na grupe koju neki učesnici nazivaju „tragičnom", jer je Leskovački odred od 500 boraca na početku ofanzive spao na kraju samo na šest boraca.[83)]

Ofanzivne akcije na jugoistoku Srbije bile su usmerene na „čišćenje" terena, ali i na mobilizaciju novih boraca za kolaboracionističke snage i propagandu protiv komunizma. Kolaboracionistička štampa je bučnom propagandom pratila antipartizanske akcije, nagoveštavajuči njihov slom i na jugoistoku Srbije, kao što se može videti iz napisa „Obnove", „Novog vremena" i „Naše borbe". U „Našoj borbi" pisalo se o kraju „pljačkaša i kukavica" iz „Kukavičkog odreda".[84)] Početkom marta bugarske jedinice su sa dobrovoljcima, četnicima Pećanca i nedićevcima napadali Kukavički i Jablanički odred. Krajem marta poginuo je i Košta Stamenković, član CK KPJ. Do sukoba Svrljiško-nišavskog odreda sa snagama kolaboracionista na Crnom i Zelenom vrhu došlo je 1. maja 1942. Nove borbe nastavile su se u predelu Svrljiga prvih dana maja 1942.

Velika ofanziva započela je 12. jula 1942. pod rukovodstvom Milana Aćimovića, na prostoru od Niša do Knjaževca, u kojoj je uzelo učešća oko 10.000 neprijateljskih vojnika - Bugara, ljotićevaca, četnika i pripadnika Srpske državne straže. Neprijateljske snage nanele su teške gubitke Svrljiškom i Ozrenskom partizanskom odredu. Druga etapa Aćimovićeve ofanzive započela je na području Jastrepca 10. avgusta 1942. godine. Akcije su bile uperene protiv Topličkog i Rasinskog partizanskog odreda. U borbama je učestvovalo 18,5 hiljada kolaboracionista. Partizanske snage su veštim manevrima izbegavale opkoljavanje, uništenje ili veće gubitke. Nemačke, bugarske i kolaboracionističke snage pokušale su u operaciji „Rudolf" da unište Leskovački partizanski odred opkoljavanjem planine Kukavice, u prvoj polovini novembra 1942. godine.

U ofanzivi poznatoj kao Aćimovićeva izginuo je ili bio zarobljen najveći broj boraca Svrljiškog NOP odreda. Pod udarom združenih neprijatelja prestao je sredinom septembra 1942. da postoji jedan od najjačih odreda u jugoistočnoj Srbiji. Bio je razbijen i Ozrenski NOP odred. Direktive i uputstva Pokrajinskog komiteta okružnim komitetima svodile su se na sređivanje stanja i obnavljanje razbijenih odreda. Imajući najveći autoritet i neprikosnoveni uticaj među preostalim borcima - komunistima, komiteti su zahtevali da se u slučaju razbijenih odreda sprovedu saslušanja i utvrdi odgovornost. Dolazilo je do drama

83) Ž. Nikolić, Isto, 467.
84) „Naša borba", 8. februara 1942.

među samim komunistima koji su u časovima klonuća i beznađa počeli da traže neprijatelje među svojima. Epizoda sa Milisavom Ignjatovićem na području Okružnog komiteta Zaječar, koji je bio ovlašćen da sredi partijsku organizaciju Nišavskog i Ozrenskog odreda, kao i rad Partije u belopalanačkoj, svrljiškoj i ozrenskoj bazi - sama za sebe govori o krvavom međusobnom istrebljenju. Ignjatović je počeo da sumnja u svoje saborce iz Timočkog odreda da su izdajnici i od oktobra do početka decembra 1942. streljao je 16 drugova. Tek pošto je desetkovao svoje, Ignjatović i njegov štab su početkom decembra 1942. razoružani i osuđeni na smrt kao neprijatelji odreda.[85]'

Kraj 1942. i prva polovina 1943. označavali su ozbiljnu prekretnicu na svetskim frontovima, što je uticalo i na oživljavanje većeg interesa CK KPJ za Srbiju. Pod udarom velike neprijateljske ofanzivé januara 1943. našla se i teritorija u centralnim delovima Jugoslavije, a na drugoj strani usledio prodor Operativne grupe divizija prema istoku pod pritiskom Nemaca i njihovih saradnika. Stoga je Vrhovni komandant NOV i POJ uputio zapovest svim NOP odredima i brigadama u Slavoniji, Sloveniji, Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni da preduzmu pojačane napade na neprijateljske garnizone, saobraćajnice, vojna skladišta, puteve i veze. Smatralo se da treba iskoristiti situaciju u kojoj su okupatori oslabili svoje garnizone angažovanjem glavnih snaga protiv Operativne grupe divizija NOVJ. Zapovest Tita od 7. februara 1943. zahtevala je aktiviranje odreda protiv neprijatelja.[86]' No, posle uspostavljanja kontakta sa Nemcima marta 1943, Vrhovni štab je naredio obustavljanje napada na pruge u Slavoniji.

Ništa tako kao dolazak Svetozara Vukmanovića na jug Srbije, u Makedoniju i na Kosmet nije pokazivalo oživljavanje interesa Vrhovnog štaba za područje istočnih delova Jugoslavije u svetlosti savezničkog iskrcavanja u Francuskoj Severnoj Africi i sovjetske protivofanzive na Volgi, kod Staljingrada (Volgograda). Vukmanović je video velike mogućnosti za razmah partizanskih borbi i povezivanje snaga na prostoru južne Srbije, Makedonije i Kosova i Metohije. Delegat Vrhovnog štaba i CK KPJ javio je 21. februara 1943. Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju da je najvažniji zadatak odreda na jugu da ovladaju područjem Pirot - Niš - Morava - bugarska granica sve do Preševa i Kumanova u Makedoniji, da politički i vojnički razbiju četnike oko Vrania i Krive Palanke i da se ojača Partija na terenu i u odredima.[87]' Vreme je nametalo stvaranje većih jedinica - bataljona i brigada i prelaženje na ofanzivne operacije, „razobličavanje" četnika i uspostavljanje partijskih i vojnih rukovodstava Srbije, Makedonije, Kosova i Metohije.[88]' Vukmanovićeva parola je bila jednostavna i više

85) V. Glišić, n.d., 220.
86) A VII, NOR, K-7, Reg. br. 17-1.
87) Zbornik NOR, tom II, knj. 8, dok. 69.
88) Isto, tom VII, knj. 1, dok. 97.

nego plodotvorna: „akcijom stvarati vojsku". Stvorena je slobodna teritorija od Pirota do Kumanova, od Kukavice do Kruševca.[89)]

Pored odreda na jugu, održali su se i manji odredi u rejonu Sokobanje, Svrljiga i Knjaževca, u oblasti Kosmaja, dok su četnici imali pretežan uticaj u zapadnoj Srbiji, pa i na Okruglici, gornjoj Jablanici, gornjoj Toplici i na Kopaoniku. Vukmanović je odlučio da od tri postojeća odreda: Leskovačkog, Jabaničko-Pasjačkog i Jastrebačkog obrazuje 1. južnomoravski odred u kome bi dotadašnji odredi dobili status bataljona. Stvorena je jedinstvena komanda i omogućeno da se izvode napadi na veće neprijateljske snage. Stab 1. južnomoravskog odreda činili su: komandant Dimitrije Pisković Trnavac, komesar Radovan Kovačević, zamenik komandanta Miloš Manojlović, zamenik političkog komesara Radoš Jovanović i načelnik Štaba Ratko Pavlović Ćićko.[91)] Prvi južnomoravski odred je prilikom stvaranja, februara 1943, imao 200 boraca. Formiran je i 2. južnomoravski NOP odred od tri čete, sa zadatkom da prerastu u bataljone i razviju oružane borbe od Pirota do Kozjaka. Štab odreda sačinjavali su: Ratko Pavlović kao komandant, Vlada Vujović komesar, Sinadin Milenović zamenik komandanta i Rista Antunović zamenik političkog komesara. U prvoj polovini 1943. oslobođen je znatan deo teritorije, vođene su uspešne borbe u Jablanici, Toplici i Crnoj Travi.

Prilikom prolaska Svetozara Vukmanovića kroz Beograd, krajem decembra 1942, delegat Vrhovnog štaba i CK KPJ predlagao je da se vojno i političko rukovodstvo iz Beograda prebaci u rejon Toplice i Jablanice, jer je narod u tim krajevima podržavao partizanske jedinice, koje inače bez te potpore ne bi mogle ni opstati. Nešković je bio protiv predloga, a druga dva člana PK KPJ za Srbiju bili su za izlazak pokrajinskog partijskog rukovodstva na teritoriju Kosmaja.[92)]

U centralnoj i zapadnoj Srbiji delovao je 1. Šumadijski odred, a februara 1943. godine obnovljen je Čačanski partizanski odred, koji je već narednog meseca razbijen od četnika i snaga SDS. Čačanski odred obrazovan je ponovo maja 1943. godine, ali je preneo aktivnost u Šumadiju. Marta 1943. obnovljenje Valjevski partizanski odred.[93)] Prvi šumadijski odred delovao je na teritoriji okružnih komiteta za Mladenovac i Kragujevac. Kosmajski partizanski odred obrazovan je maja 1943. Krajem 1942. i početkom 1943. u istočnoj Srbiji uspeli su da se održe Krajinski i Timočki partizanski odred. Sredinom februara 1943. neprijatelj je preduzeo ofanzivu protiv Požarevačkog partizanskog odreda. Juna 1943. obrazovan je Prvi timočki bataljon, od tri čete sa 110 boraca, sa perspektivom da preraste u brigadu. Prvih meseci 1943. u celoj Srbiji je u partizanskim odredima bilo oko 1.200 boraca.[94)]

g2 Ž. Nikolić, Rukovođenje..., 468.

' S. Vukmanović Tempo, Uloga i značaj južnomoravskog rejona u razvoju naše narodnooslobodilačke borbe. - Isto, 127.

91) Isto, 129.

92) Isto!

93) M. Borković, n.d., 17.

94) Isto, 18.

Na Bukulji je krajem juna 1943. obrazovan prvi bataljon NOV u centralnoj Srbiji, u čiji su sastav ušli borci Kosmajskog, Valjevskog i Šumadijskog partizanskog odreda. Ovaj bataljon je predstavljao jezgro 1. šumadijske brigade.

Jedan od oblika rukovođenja u uslovima oseke ustanka u Srbiji, nadmoći okupatorsko-kolaboracionističkih snaga i aktivnog neprijateljskog četničkog odnosa prema partizanskim snagama u Srbiji bila su partijska i vojna savetovanja. Među tim savetovanjima izdvajaju se, po značaju, međuokružno partijsko savetovanje, a zatim vojno-političko savetovanje od 9. do 13. avgusta 1943. održano na Bukulji i okončano na Rudniku, kojem su prisustvovali Blagoje Nešković, članovi PK i Glavnog štaba Srbije, predstavnici pet okružnih komiteta KPJ iz zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja i rukovodioci obližnjih partizanskih odreda. Na savetovanju je istaknuta neophodnost obrazovanja odreda, bataljona i brigada NOV i stvaranje jedinstva naroda kroz borbu protiv okupatora i kolaboracionističkih snaga. Savetovanje je obezbedilo uspostavljanje veza između susednih komiteta i odreda i usaglašavanje borbenih dejstava. Maja 1943. bilo je održano partijsko savetovanje za niški okrug, a u junu za okrug Zaječara; polovinom septembra održano je i savetovanje s okružnim komitetima Leskovac - Toplica, a kod Vranja za 2. južnomoravski NOP odred.[95]

Dolazak Svetozara Vukmanovića Tempa uticao je i na Pokrajinski komitet da se opredeli za stvaranje većih, krupnijih jedinica, kakve su već bile stvorene u drugim krajevima Jugoslavije, i ofanzivniji odnos prema okupatoru i kvislinzima. Iz defanzive se prelazilo u ofanzivu. Stvaranjem bataljona i kasnije brigada nastale su pokretne jedinice sposobne da krstare po celoj teritoriji centralne Srbije, bez vezanosti za određenu teritoriju, te da koristeći snagu manevra nanose udarce neprijatelju, podstiču narodnooslobodilačku borbu i stvaraju osnovu za mobilizaciju novih boraca. Tako su u Srbiji u jesen 1943. formirane prve brigade: 1. šumadijska 5. oktobra, 1. južnomoravska 12. oktobra i 2. južnomoravska brigada 20. novembra 1943. godine. Glavni štab i Oblasni partijski komitet Kosova i Metohije prebacili su nove borce oktobra 1943. na severne padine Šar-planine, gde je formiran Kosovsko-metohijski partizanski odred, kao i na područja Jablanice i Vranja, jer na Kosovu i Metohiji zbog pritiska albanskih masa nije bilo uslova za narodnooslobodilačku borbu.

Vojnoupravni zapovednik Srbije, general Paul Bader, obezbeđivao je teritoriju Srbije s nemačkim, bugarskim i kolaboracionističkim snagama koje su daleko nadmašivale partizanske snage na jugu i u Šumadiji. Maja 1943. ukupne snage okupatora u Srbiji sačinjavalo je oko 15.000 nemačkih vojnika sa 4.000 policijskih snaga, oko 30.000 Bugara, 13.000 pripadnika SDS, 3.500 pripadnika Srpskog dobrovoljač-

95) M. Stanković, G. Miljanić, Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941-1945, Rukovođenje..., 43.

kog korpusa i 5.000 vojnika Ruskog zaštitnog korpusa. Početkom 1943. u raznim delovima Srbije bilo je oko 20.000 četnika.[96)]

Za Tita se Srbija u jesen 1943. ponovo našla u centru pažnje. Iz njegovog pisma Štabu 2. korpusa NOVJ od 9. oktobra 1943. vidi se plan o koncentraciji 1. i 2. korpusa u predelu Sandžaka i Metohije. Čim sazru uslovi trebalo je krenuti u pravcu Srbije i Makedonije.[97)] Tito je desetak dana kasnije, 21. oktobra 1943, naredio 2. korpusu da usmeri operacije prema Srbiji, nalazeći da je najvažniji strategijsko-politički zadatak onemogućavanje Draže Mihailovića.) Jesenji prodor nije uspeo, jer za njega nisu bile stvorene osnovne vojno-političke pretpostavke. Kvislinške i četničke snage su u Srbiji bile daleko nadmoćnije, a južni sovjetski front isuviše daleko od granica Jugoslavije. Nemačka komanda gledala je u Srbiji njihovo najvažnije strateško uporište na Balkanu.

Formiranjem 1. šumadijske brigade došlo je do promena u sastavu Glavnog štaba za Srbiju, jer je dotadašnji komandant Radivoje Jovanović postavljen za komandanta brigade, dok je za v.d. komandanta Glavnog štaba određen Petar Stambolić. Politički komesar Glavnog štaba Moma Marković uputio se sa 1. Sumadijskom brigadom. Brigada se kretala u uslovima suženog manevarskog dejstva u predelu između Kosmaja i Rudnika, stalno napadana od Nemaca, Bugara, SDS i četnika Mihailovića. Sukobljavala su se dva gledišta: krenuti prema Toplici i tamo doprinositi svojim dejstvima razvoju narodnooslobodilačke borbe i stvaranju novih brigada ili prema Sandžaku u susret 5. krajiškoj diviziji. Ova dva oprečna gledišta zastupali su: prvo-načelnik Glavnog štaba Savo Drljević i drugo-komesar Moma Marković („Vuk"). Preko „Slobodne Jugoslavije" upućena je poruka Blagoju Neškoviću, koji se nalazio na jugu, da im u susret dođe 1. južnomoravska brigada. Marković je smatrao da bi se ove dve brigade na slobodnoj teritoriji odmorile, reorganizovale i naoružale i zatim same, ili sa drugim jedinicama, vratile u Srbiju. Ovog puta, kao i u mnogim drugim prilikama, odlučujući je bio stav političkog komesara nad vojnim rezonom i vojno-strateškim procenama. Ova odluka se može smatrati fatalnom. Umesto da dve novoobrazovane brigade doprinesu daljem razbuktavanju borbi na jugu Srbije, kao poligonu za buduće oslobođenje, ove dve jedinice su izvučene iz Srbije u najpotrebnije vreme za Srbiju. Osim toga, one su pretrpele strahovite gubitke u Prijepolju i istočnoj Bosni.[99)] Novoobrazovana 1. šumadijska brigada je na putu iz Srbije u Bosnu iskrvarila u borbi s Nemcima 4. decembra 1943. godine, braneći, zajedno s 2. proleterskom brigadom, limski mostobran kod Prijepolja, na kome je palo oko 400 boraca.

V. Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1970,161.

7) AVNOJ i revolucija (priredili B. Petranović, S. Nešović), Tematska zbirka dokume-
„ nata, Beograd, 1983, 393.

Isto, 394.

' Savo Drljević, Zašto je 1. šumadijska brigada, sa političkim i vojnim rukovodstvom Srbije, ujesen 1943. pošla prema Sandžaku umjesto u Toplicu, Rukovođenje..., 363.

Sa brigadama su krenuli Blagoje Nešković i Moma Marković, organizacioni sekretar PK KPJ za Srbiju. U Srbiji su ostali Petar Stambolić, koji se nalazio u Beogradu do marta 1944, kada je prešao najug Srbije, Dragi Stamenković i Nedeljko Karaičić. Srbija je opet čula obezglavljena, a njene brigade - prvenci, 1. južnomoravska i-1. •šumadijska, napustile su tlo Srbije kada su bile u njoj najpotrebniji Da li je u pitanju bio „nenameran, krupan promašaj" ili je u ovom, „pražnjenju" Srbije od njene dve najbolje jedinice ipak bilo neke logike/ sa stanovišta Titovog i jugoslovenskog rukovodstva. Tito je bio obuzet) poseđanjem Srbije kao ključne jugoslovenske zemlje jednako 19MI kao i 1943-1944. godine. Njegovom ponovnom dolasku u Srbiju, u kojoj bi ga čekale srpske partizanske jedinice koje su u samostalnom narodnooslobodilačkom procesu uspele da se održe i narastu, stvore veliku slobodnu teritoriju, formiraju prve brigade, očigledno je pretpostavio prodor ovih jedinica u Srbiju, sa ostalim snagama NOVJ, koje su srpske snage mogle samo pomagati ali ne i dejstvovati kao samostalni i odlučujući činilac pobede. (Srbija se jednostavnö~hije smela oslobodrti šopstvenim snagama, već snagama svih jugoslovenskih naroda kada) Sòde čas za definitivni prodor u Srbiju; Iz Bosne i Crne Gore tre baiti (Je upasti u Srbiju i spojiti sa srpskim snagama na jugu, ali one nisu r smele postati bitan faktor oslobođenja Srbije već samo dopunska snaga udarnih oslobodilačkih jedinica NOVJ.

Nešković se uputio s 1. južnomoravskom brigadom na osnovu poruke Mome Markovića preko radio-stanice „Slobodna Jugoslavija" od 10. novembra 1943. da krene prema Sumadiji sa glavnim snagama. Ova poruka nije mogla biti predata preko „Slobodne Jugoslavije", a da nije prethodno odobrena od strane Vrhovnog štaba koji je održavao veze sa radio-stanicom „Slobodna Jugoslavija" u Moskvi. Nešković je nasuprot argumentima Dragog Stamenkovića da se ne odazove na ovaj poziv, bio svestan, kao disciplinovan komunist da je u pitanju poruka višeg rukovodstva Vrhovnog štaba.[100]'

Prva južnomoravska brigada uspešno je prešla Zapadnu Moravu i stigla u prostor oko Bukulje i Aranđelovca, ali nije naišla na 1. šumadijsku brigadu koja je već krenula prema Prijepolju. Odlučeno je da brigada krene prema Drini i pređe u istočnu Bosnu, u jeku nemačke ofanzive, gde je pretrpela velike gubitke. Šumadijska brigada išla je u susret 2. i 5. diviziji koje su pokušavale da prodru prema Srbiji preko Zlatibora i Tare. Štabovi ovih jedinica pozvali su srpske partizanske snage da im se pridruže i da zajedno prodiru u Srbiju, ali su snage 2. korpusa uskoro bile odbačene daleko od Srbije, u prostor Sandžaka i Crne Gore.

Čak i ako Šumadijska brigada nije mogla da opstane u Šumadiji, mogla je krenuti prema jugu, Toplici i Jablanici. Koliko je pretpostavka o Titovoj nameri da se Srbija oslobodi spoljnim snagama pod njegovom

[100]) Dragi Stamenković, O odlasku iz Srbije 1. južnomoravske i 1. šumadijske brigade novembra 1943. i sa njima sekretara PK KPJ za Srbiju. - Isto, 365.

komandom, a ne pomoću autohtonih partizanskih snaga koje su se obrazovale na jugu Srbije i u Šumadiji, najbolje svedoči Titovo naređenje Neškoviću od 13. januara 1944. da nije smeo krenuti sa južnomoravskom brigadom za Srbiju, jer nije krivica Vrhovnog štaba što se do tada nisu sreli i snabdeli „moravsku brigadu". Nešković je vrhovnom komandantu uzvratio narednog dana, ističući da na jugu ima mnogo posla a da on ne zna zašto je u Bosni. „Čekam odobrenje za povratak a put bih ja predložio", ali nije dobio to odobrenje.[101]' Tako se osam meseci, od novembra 1943. do jula 1944, van Srbije nalazilo njeno glavno partijsko-vojno rukovodstvo sa Blagojem Neškovićem, Momom Markovićem, nekoliko članova PK, političkim komesarom i načelnikom Glavnog štaba. Od 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade je kod Čajniča, 10. februara 1944, formirana 3. srpska udarna brigada NOVJ, koja je ušla u sastav 2. proleterske divizije i u njoj ostala do kraja rata.

Iznetom shvatanju u suštini ne protivureči mišljenje daje izvlačenje brigade 1943. iz Srbije bilo uslovljeno težnjom Politbiroa CK KPJ da dve srpske brigade uđu u sastav elitne proleterske divizije, koja bi prodrla na čelu snaga NOVJ u Srbiju, postajući okosnica za obrazovanje novih udarnih divizija u Srbiji.[W2)]

Da nije slučajnost i da se radi o kontinuitetu pokazuju i dogacE® vezani za borbe u Srbiji u leto i jesen 1944. godine. U završnim borbajju* ža oslobođenje, uloga Glavnog štaba Srbije je bila degradirana]^!, beogradskoj operaciji komandovanje angažovanim jedinicama riiic pnj padalo Glavnom štabu Srbijè. Umesto aktivnosti Glavnog štaba Srbijfi) obrazovan je Operativni štab za Kosovo. Kompetencije Glavnog štaba svodile su se na užu Srbiju bez Beograda, koji je bio pod neposrednom komandom Vrhovnog komandanta. U sastavu jedinica pod komandom Glavnog štaba Srbije dolazilo je do čestih promena po Titovom naređenju. Tako je januara i marta 1945. na Sremski front upućena 2. proleterska i 22. srpska divizija, a potom i 47. srpska divizija.[103]'

Posle jesenjeg pokušaja prodora u Srbiju, usledio je novi, marta 1944, prebacivanjem jedinica 2. i 5. divizije na desnu stranu Lima. Udarna grupa divizija imala je naređenje za snažan prodor prema Ibru, opštim pravcem Zlatibor - Javor - dolina reke Studenice. Prva linija „odbrane Srbije" bila je razbijena (Priboj, Užice i Ivanjica), ali je preostajao teži deo zadatka - forsiranje Ibra i uspostavljanje veze sa snagama NOVJ u Toplici i Jablanici. Kada .su Nemci preprečili prelaz preko Ibra, Udarna grupa skrenula je prema užičkom kraju. Aprilski pokušaj prelaza Ibra takođe nije uspeo. Udarna grupa dobila je naređenje za pokret prema severozapadu, približavajući se komunikaciji Užice - Požega. Snage odbrane bile su šestostruko nadmoćnije od Udarne grupe, brojeći oko 30.000 boraca prema 5.000 boraca NOVJ.[104)]

Đ. Piljević, Isto, 513.

"" R. Martinović, Isto, 144.

' R. Rajović, Odlazak 1. šumadijske i 1. južnomoravske brigade iz Srbije. - Isto, 630.

Za konačni prodor moralo se sačekati još nekoliko meseci. Osvajanje Srbije bilo je nemoguće bez početka nemačke evakuacije sa Balkana, koja je bila uslovljena osvajanjem Rumunije i Bugarske od strane Crvene armije i izbijanjem sovjetskih trupa na Dunav, to jest na jugoslovensko-rumunsku granicu.

Januara 1944. na jugu Srbije formirane su još dve brigade: 3. južnomoravska brigada od boraca sa područja Kukavice, Jablanice i Pasjače i 4. južnomoravska brigada od boraca Jastrebačkog i Rasinskog partizanskog odreda, u čijem su sastavu bila tri bataljona. Dragi Stamenković, član PK KPJ za Srbiju i sekretar PK SKOJ-a, obavestio je Petra Stambolića, v.d. komandanta Glavnog štaba, o formiranju ove dve brigade koje će partijski „držati" Okružni komitet Leskovac. „Štabove smo odredili", kaže, „od najbolje raspoloživih kadrova vojno-partijskih na ovoj teritoriji. Nastojimo da im ukazujemo na njihove nedostatke i da ih podignemo putem partijskih kurseva. Dešava se da jednog dana jednog druga kandidujemo, drugog dana začlanimo, a trećeg već je polit, komesar. Takvo uzdizanje slično je u pozadini".[105) Februara 1944. formirana je 5. (kasnije 7) srpska južnomoravska brigada. Južnomoravsko operativno područje imalo je sredinom 1944. (bez 1. južnomoravske brigade) osam brigada, pet odreda i 3 komande područja ili oko 50 bataljona, sa prosečno po 200 boraca, što je iznosilo oko 10.000 boraca.[106)

Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na jugu dobijao je razmere masovnog opredeljivanja za narodnooslobodilačku borbu, što je bilo vezano sa prethodnom borbom, približavanjem jedinica NOVJ Srbiji i pokušajima prodora ujesen 1943. i proleće 1944, raspadanja okupatorsko-kolaboracionističkog sistema. Maja 1944. formirana je i 2. šumadijska brigada na području okružnih komiteta za Kragujevac i Mladenovac.[107) Od jeseni 1943. do 10. maja 1944. u Srbiji je obrazovano 11 brigada koje su obezbeđivale slobodnu teritoriju u slivu Južne Morave. Maja i juna 1944. u južnoj Srbiji formirane su i divizije: 21, 22, 24. i 25. divizija.[108) Na improvizovani aerodrom kod Kosančića u Pustoj Reci stigao je deo Glavnog štaba za Srbiju, sa Kočom Popovićem kao komandantom.[109)

105) M. Borković, n.d., 187.

106) Isto.

107) Isto, 189.

108) Isto, 190.

109) S Kočom Popovićem u Srbiju se vratio Bl. Nešković sa članovima PK, koji su iz Istočne Bosne preko Berana i Visa ponovo stigli u Srbiju posle 6 meseci odsustvovanja. Za političkog komesara Glavnog štaba postavljen je Milosav Milosavljević, dotadašnji politički komesar 2. proleterske divizije. Koča Popović je u „Beležnici" zapisao: Noću 10/11. spustili smo se avionima - u Srbiju. Englezi bi, još odlagali: 'zbog lošeg vremena, zbog toga što je aerodrom ugrožen', itd., ali je ruski avion bio spreman da nas prebaci, pa su krenuli i engleski". - PK KPJ za Srbiju je još februara 1944. tražio od Vrhovnog štaba da se za komandanta Glavnog štaba NOV i POJ Srbije postavi Koča Popović. O tome je odlučeno tek na Visu, juna 1944, za vreme boravka Mihaila - Blagoja Neškovića sa članovima PK na Visu. - K. Popović, Beleške uz ratovanje, Beograd, 1988, 273-4.

Bugarski okupator - iluzije KPJ i ponašanje bugarskih vojnika

Nemačke operativne trupe koje su se krajem 1941. pomerale iz Srbije u Bosnu i na Istočni front zamenjene su bugarskim jedinicama. Prvi bugarski okupacioni korpus, pod komandom generala Asena Nikolova, preuzeo je na osnovu nemačko-bugarskog sporazuma kontrolu nad delom Srbije.[110] Korpus se sastojao od tri divizije, jačine 20 - 25.000 ljudi, sa Štabom korpusa u Niskoj banji. Bugarske trupe počele su smenjivati nemačke u Leskovcu, Nišu, Knjaževcu, Ćupriji i Jagodini 31. decembra 1941. godine. Celokupni prostor trebalo je zaposesti do 15. januara 1942. godine. Smenjujući 113. nemačku diviziju, bugarske snage premeštale su garnizone u rejon Stara granica - Rgotina - Lapovo - Kragujevac - dolina Ibra - Mitrovica - Priština. Bugarske trupe bile su obavezne da poštuju zapovesti feldkomandantura i krajskomandantura u oblasti upravnih poslova, nemačke zakone i srpsko zakonodavstvo doneto sa nemačkim odobrenjem. Na tlu Srbije bugarske trupe snabdevalo je Ministarstvo rata Bugarske. Komandujući general u Srbiji stavio je Bugarima do znanja da je samostalno rekviriranje bilo zabranjeno.[111]

Bugarska je kao okupatorska sila u Srbiji bila posebno omražena, jer se radilo o istorijskim korenima ove mržnje, posebno ponavljanju okupacije iz prvog svetskot rata, zapamćene po surovosti. Bugarska je aprila 1941. ustupila teritoriju Nemačkoj za napad na Jugoslaviju i Grčku. Sa saglasnošću Nemačke prilikom deobe Jugoslavije, Bugarska je anektirala dva srpska okruga: vranjski i pirotski, kao i deo Makedonije. Bugarska propaganda uporno je razvijala tezu o „blgarskoj Moravi". Protiv posedanja srpske teritorije od strane Bugara istupio je Milan Nedić, ali „otac Srbije" nije mogao sprečiti njihov dolazak, iako je pretio da će izvršiti samoubistvo. ' Nedićev režim je ovim aktom još više degradiran. U Srbiji je od kraja 1941. bilo dva okupatora, iako su Nemci ostali glavni okupator, jer su im bugarske trupe u taktičkom smislu bile podređene. Vojni pragmatizam Nemaca odneo je krajem 1941. pobedu nad otporom Milana Nedića. Nemački funkcioneri, zainteresovani za Nedićev režim, nastojali su da umanje efekte bugarske okupacije, svesni koliko ona predstavlja izvanredno „političko opterećenje" kvislinškog režima. Nemci su bili svesni da ukoliko se vlada

Na osnovu naređenja Hitlera, Vrhovna komanda Vermahta je „zamolila" bugarskog ministra vojske da bugarske trupe posednu delove teritorije istočne Srbije sa zadatkom da održavaju mir i poredak na tom prostoru. Naredba Hitlera je preneta preko komandanta Jugoistoka 24. decembra 1941. bugarskom oficiru za vezu pri Stabu opunomoćenog komandanta za Srbiju, Dimitru Stančevu. - M. Stojiljković, Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941-1944, Zbornik radova 2, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku, Beograd, 1982, 288-9.

' M. Stojiljković, Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944, Beograd, 1989,123. Nediću se i pre investiture od generala Dankelmana pretilo da će Nemci u Srbiju dovesti ustaške, mađarske, bugarske i albanske snage. - B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 237. - Nedić je teško doživljavao proširivanje bugarske okupacije, ali je njegov položaj u suštini bio vazalan i bez mogućnosti protivpoteza.

bude stalno opterećivala novim ustupcima, onda je od nje bilo nerealno očekivati podršku okupacionom sistemu. Zastupnik komandanta oružanih snaga na Jugoistoku, general artiljerije Paul Bader, javljao je 19. januara 1942. generalu inžinjerije Kunceu, komandantu oružanih snaga na Jugoistoku, da je vlada Nedića izdržala prvi ulazak bugarske vojske ali da proširenje bugarskog posadnog područja na polovinu Srbije neće podneti. Upozoravao je na teškoće u vezi sa novcem i snabdevanjem, koje bi mogle izazvati haos, izričito odvraćajući od namere da se proširi bugarsko područje. Nemci su odgovornost za mir u zemlji prenosili na Srbe, služeći se pretnjom da će Bugari proširiti posadno područje ako u zemlji ne nastupi mir. „Srbi treba u prvom redu da krvare i ginu za svoju zemlju".[113]

Ne samo vojni već i političko-diplomatski faktori u Beogradu, poput Feliksa Benderà, bili su krajem 1941. i početkom 1942. suočeni sa „mučnom situacijom" vezanom za ulazak Bugara u Srbiju. Bender se posebno zalagao da bugarske trupe ne uđu u Kragujevac. Nemački poslanik imao je u vidu da je Nedić pokazao lojalnost prema Nemcima, da mu se autoritet na selu nalazio u porastu i da je narodu uspeo da objasni „besmislenost ustanka". Za Nemce je Nedić, u stvari, bio jedini kolaboracionista sa autoritetom kojega niko drugi nije mogao zameniti. Njegovim eventualnim povlačenjem javljala se opasnost od novih nemira, stvarao i nagomilavao „zapaljiv materijal" za pojačani ustanički pokret u proleće. Za Benderà je čak bilo dragocenije da se Nedić zadrži nego što će bugarske trupe odmeniti nemačke. Nemački diplomata je znao da je ćelom svojom prošlošću srpski narod bio neprijateljski raspoložen prema Bugarima. Bender je hteo da zadrži Nedića, ali i da smanji bugarsku okupacionu zonu. Strahovao je od netrpeljivosti između Koste Milovanovića Pećanca i Bugara u četvorouglu Prokuplje - Kuršumlija - Trstenik - Kruševac. Predlagao je da se ispod bugarske okupacije izdvoje Kragujevac, Zaječar i Prokuplje, kao oblast Koste Pećanca. Proizilazi da se praktično zalagao da Bugari preuzmu proširenu zaštitu železničke pruge od granice do Jagodine i posednu garnizone u Nišu, Leskovcu, Ćupriji i Jagodini.[114]

Ulaskom bugarskih trupa nemačka vojna uprava u Srbiji ostala je i dalje nepromenjena. Komandu na celoj teritoriji Srbije zadržavao je i dalje opunomoćeni general - komandant u Srbiji, kome su se u taktičkom pogledu potčinjavale i tri prispele bugarske divizije. Nemačke oružane snage su u očima bugarskih okupatora uživale neograničen ugled. Prema nemačkim vojnicima gajilo se najveće poverenje. Nemački vojnik se visoko cenio, a prema Nemcima izražavalo osećanje duboke zahvalnosti.[115] Odnosi između Bugara i Nedićevih vlasti, međutim, od prvog dana su bili odnosi nepoverenja i netrpeljivosti s obe strane. Šta više, ulazak Bugara u pet srpskih okruga - niški, leskovački, kruševački,

113) M. Stojiljković, n.d., 133.
114) Isto, 134-5.
115) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 476.

moravski i kragujevački - kolaboracionisti su doživeli kao uvredu. Nedićeva pretnja samoubistvom ukoliko Bugari uđu u Srbiju preko dotadašnje demarkacione linije ostala je neostvarena. Generalova subjektivna osećanja morala su da se priklone objektivnim odnosima, koji su ga stiskali kao kleštima ne pružajući drugi izbor od onog za koji se na početku opredelio, svođenjem sebe na nivo izvršioca nemačke politike, čak i onda kada je ona za njega lično bila neprihvatljiva.[116]

Bugarsko obezbeđenje saobraćaja nije se u uslovima narodnooslobodilačke borbe na jugoistoku Srbije moglo svesti samo na zaštitne mere, jer su aktivnosti partizanskih odreda uslovljavale daleko aktivnije angažovanje bugarskih divizija protiv NOP odreda Srbije na jugu i istoku. Opadanjem nemačke okupacione moći sve više se širila i bugarska okupaciona zona, što će na kraju bugarske okupacije dovesti Bugare nadomak Beograda. Bugarski okupatori nisu zaostajali za Nemcima u represivnim merama i primeni kolektivne odgovornosti. Bugari su februara 1942. u znak odmazde spalili sela Bojnik i Dragovac. Prema Dimitriju Kuliću, broj streljanih u Bojniku i Dragovcu iznosio je oko 560.[117] Posle borbi sa Topličkim odredom spaljena su sela na Pasjači. Bugari su u borbi sa Topličkim i Rasinskim odredom sve više prelazili na sistem talaca.[118]

CK KPJ i PK KPJ za Srbiju verovali su 1941. i 1942. da će u Bugarskoj izbiti oružani ustanak protiv režima, a bugarski vojnici pojedinačno i grupno pristupati partizanskim odredima. Ove iluzije, iako održavane 1941. i 1942, nisu se ispunile. Predstave o tome stvarane su na osnovu internacionalističkih zabluda, a na drugoj strani saznanja da u Bugarskoj deluje BRP i da u narodu postoji snažno rusofilsko raspoloženje. Na stranu srpskih partizana prešao je tek neznatan broj bugarskih vojnika, članova BRP, komunističke omladine (REMS-a) i antifašista. Veze između srpskih partizana i bugarskih komunista upostavljane su preko Pirota i Vranja. Oktobra 1942. sekretar Poverenstva OK KPJ Vranje Vasilije Smajević uspostavio je vezu u rejonu Trna sa Slavčem Trnskim, članom BRP. Veza je održana uz neposrednu pomoć Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.[119]

Iz pisma Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 27. januara 1942. proizilazi shematsko razgraničavanje između „vojno-fašističkih krugova" od bugarskog naroda. „Bratimljenje" sa bugarskom vojskom imalo je smisla samo po liniji zajedničke borbe protiv neprijatelja srpskog i bugarskog naroda, nemačkog okupatora i njegovih „slugu" u srpskom i bugarskom narodu. Slično stanovište zauzimao je i CK KPJ, koji je u više navrata stavljao u dužnost PK da obrati pažnju na bugarske vojnike i utiče na razaranje njihove okupatorske svesti. Svojim direkti-

[7] D. Kulić, Bugarska okupacija 1941-1944, I, Niš, 1970, 560.

' B. Mitrovski, V. Glišić, T. Ristovski, Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 1971, 99, 101.

' N. P. Ilić, Pomoć NOP-a Srbije antifašističkom pokretu Bugarske, Rukovođenje...,

vama Pokrajinski komitet predviđao je pružanje pomoći komunistima u bugarskoj vojsci, podvlačio bratstvo dva naroda, pozivao bugarske vojnike da pristupe partizanima. Na drugoj strani, bugarska vojska tretirana je kao okupatorska, koja sprečava oslobađanje srpskog, pa i bugarskog naroda. Stoga je protiv bugarskih okupatora bilo neophodno nastaviti borbu. Dezertere iz bugarske vojske koji priđu partizanima trebalo je prebacivati na bugarsku teritoriju, gde bi nastavili borbu protiv Nemaca „i njihovih slugu u Bugarskoj". '

CK KPJ zahtevao je od PK da pojača i proširi rad među bugarskim vojnicima.[121] Tim povodom Pokrajinski komitet poslao je uputstvo OK KPJ za Niš da se sa Bugarima vodi borba kao sa okupatorima, ali da se treba povezivati sa njihovim „naprednim elementima" u cilju propagande i snabdevanja oružjem i municijom.[122] Pokrajinski komitet je 22. juna 1942. pozvao vojnike, podoficire i oficire bugarske okupatorske armije u Srbiji da prestanu sa pljačkom i nasiljem nad srpskim narodom i da se uključe u narodnooslobodilački pokret.[123]

Direktive CK KPJ da se uspostave veze sa bugarskim vojnicima proizilazile su iz uverenja da će biti dosta dezertera iz bugarske vojske, doći do ustanka protiv režima, pa čak i svetske revolucije u vreme kada je 1. bugarski okupacioni korpus preuzimao okupacionu zonu na osnovu saglasnosti sa nemačkom komandom. Bio je to izraz internacionalističkih iluzija koje su postojale na početku borbe i u drugim krajevima Jugoslavije i prema drugim okupatorima - Nemcima i Italijanima. Radilo se o bratimljenju sa vojnicima - radnicima i seljacima, potpunim previđanjem nacional-socijalističke i fašističke ideologije i dubine njene indoktrinacije. CK KPJ je potenciranjem ovog pitanja, mada bez ozbiljnijih rezultata, ugađao i Georgiju Dimitrovu, kao što se može videti iz depeša koje je Tito slao Moskvi. CK KPJ je krajem januara 1942. pisao Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju: „Povezati se sa bugarskim vojnicima i pozvati ih da prestanu biti oružje u rukama reakcionarne bugarske vlade, koja hoće i njih da baci u naručje krvavog fašizma. Prvo ih pozvati na bratimljenje i stupanje u partizanske odrede, otpočinjući partizansku borbu i u svojoj zemlji. Radi postizanja ovog cilja treba se u prvom redu povezati sa članovima Partije u bugarskoj vojsci".[124]

Do kraja 1942. u redove partizanskih odreda stupilo je međutim svega 7 bugarskih vojnika.[125] Uzaludno je kominternistička radio-stanica „Hristov Botev" od novembra 1941. upućivala pozive bugarskim vojnicima u Jugoslaviji da ne pucaju na partizane, već da sa oružjem

120) Pismo PK KPJ za Srbiju od 27. januara 1942. - Pokrajinskom Poverenstvu KPJ za Niš o odnosu prema okupatorskim trupama. - Zbornik NOR, tom I, knj. 3, dok. 11.

121) Isto, tom II, knj. 3, dok. 66.

122) Isto, tom I, knj. 3, dok. 86.

123) Isto, tom I, knj. 3, dok. 90.

124) V. Glišić, n.d., 261.

125) M. Mitrović, Doprinos NOR i jugoslovenske revolucije pokretu Jugoslavije revolucionarnom pokretu Bugarske u periodu april 1941 - septembar 1944, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 509.

prelaze na njihovu stranu, da se s njima pobratime i zajedno obrazuju front slobode balkanskih naroda, kao najbolji način zaštite nezavisnosti Bugarske. Kampanja za razaranje bugarske okupatorske armije vođena je i u drugim propagandnim sredstvima BRP: radiju „Naroden glas", partijskom organu „Rabotničko delo", „Otečestvenom frontu", „Mladežnoj iskri" i drugim. Odziva nije bilo, ili tek neznatnog, koji se meri prelaskom na partizansku stranu po nekog borca. Uspostavljeni dodiri sa bugarskim vojnicima u Beloj Palanci, Nišu, Leskovcu, Kruševcu nisu davali rezultat. Pokrajinski komitet nije uspevao da uspostavi vezu sa CK BRP Bugarske radničke partije (BRP). Postojala su dva punkta: jedan u Pirotu za veze sa CK BRP i drugi u Crnoj Travi. Veze je uspeo da uspostavi tek delegat CK KPJ u Makedoniji, Dobrivoje Radosavljevič, preko Crne Trave. U pitanju su bile tehničke veze, jer sè bez saglasnosti CK KPJ, kao što je upozoravao Pokrajinski komitet, nisu smeli praviti nikakvi sporazumi. '

Do promena je počelo da dolazi tek sa opadanjem nemačke moći i snaženjem narodnooslobodilačkog pokreta. Na srpskoj slobodnoj teritoriji prihvatani su borci i rukovodeći kadrovi iz Bugarske; na tom prostoru su sticali iskustva i dobijali naoružanje; bilo je i zajedničkih akcija u Bugarskoj. Bugarski partizani lečeni su na tlu Srbije.[127]'

Trnski odred bugarskih partizana, obrazovan krajem aprila 1943. na slobodnoj teritoriji Crne Trave, sastojao se u času formiranja od svega tri borca (Slavče Trnski, Dalčo i Stefan), da bi se mesec dana kasnije povećao za još šest boraca koje su činili bugarski Jevreji.[128]'

Sem Trnskog partizanskog odreda, koji je formiran uz pomoć Okružnog komiteta Vranje i Štaba 2. južnomoravskog NOP odreda, obrazovani su i drugi odredi: Ćustendilski, aprila 1944, u predelu Pčinje; Breznički, jula 1944, Šopski, Radomirski i Dupnički.[1] - Od decembra 1943. do septembra 1944. uz neposrednu pomoć KPJ i Glavnog štaba NOV i PO Srbije formirano je više bugarskih bataljona: „Vasil Levski" u Crnoj Travi, decembra 1943; Bugarski vojnički partizanski bataljon „Georgi Dimitrov", maja 1944, pod Radanom; „Georgi Rakovski", juna 1944, u Trgovištu, „Internacionalni partizanski bataljon" avgusta 1944. kod Žitnog Potoka; „Petko Napetov" i „Dimitar Blagoev" u istočnoj Srbiji, „Vasil Petleškov" i „Vasil Kolarov", početkom septembra 1944. godine. Bataljoni su uglavnom obrazovani od prebeglih bugarskih vojnika.[130]' U crnotravskoj Kalni maja 1944. formirana je bugarska 1. i 2. sofijska partizanska brigada. Glavni štab NOV i PO Srbije je od bataljona „Georgi Dimitrov" i zarobljenih bugarskih vojnika u Jablanici formirao brigadu „Georgi Dimitrov". Od bugarskih

fV V. Glišić, n.d., 264.
" N. Ilić, n. d„ 356.
M. Mitrović, n.d., 508.

partizanskih odreda i četa formirane su u Crnoj Travi još tri bugarske brigade, a početkom septembra 1944. 1. sofijska bugarska partizanska divizija.[131]

Žarište ustanka u Sremu - sadejstvo s bosanskim snagama

Razvitak rata u Vojvodini nije mogao da ne odražava neravnomernost ustanka i narodnooslobodilačke borbe, određene činjenicom da je ona bila „raskomadana", njene oblasti odeljene velikim rekama, nalazila se pod okupacijom dva okupatora i ustaša, sa jakim snagama folksdojčera, opredeljenjem nemačke manjine za Nemačku i mađarske za veliku Mađarsku.

Četnički pokret nije uspeo da se raširi u Vojvodini, zahvaljujući surovom mađarskom okupacionom sistemu, antisrpskom i antijugoslovenskom raspoloženju folksdojčera i mađarske nacionalne manjine, raznovrsnom etničkom sastavu pokrajine, isparcelisanosti okupacionog prostora i raznorodnim snagama okupatora antisrpstvom zadojenih, ravničarskom terenu, vodenim preprekama Dunava, Tise i Save; u Sremu, pre svega, uspehu narodnooslobodilačkog pokreta da oko sebe okupi sve srpske snage i spreči revanšističku nacionalnu politiku prema Hrvatima koji su ostali van narodnooslobodilačkog pokreta do kraja rata. U oceni ovog pitanja i njegovih uzroka ne sme se ispustiti ni predratna autonomistička komponenta dela srpskih građanskih snaga oko SDS koja se protivila velikosrpskom državnom i nacionalnom četničkom programu.[132] Narodnooslobodilački pokret je u Sremu uspeo da dobije bitku sa četničkim pokretom za srpski narod, kao i u ostalim delovima zapadnog srpstva (Bosanska krajina, Lika, Banija, Kordun, Slavonija) i na Kosovu i Metohiji. Srpski narod se gotovo u celini svrstao na stranu narodnooslobodilačke borbe. Priliv Hrvata u narodnooslobodilački pokret izostao je do završne faze rata. Srpski narod Srema odbacio je vladavinu NDH i borbom odgovorio na pokušaje ustaša da od Srema naprave hrvatsku žitnicu i utvrde svoju istočnu granicu. U Sremu je propao pokušaj prekrštavanja pravoslavaca njihovim prevođenjem na katoličanstvo. Masovne antifašističke organizacije podstakle su otpor ovoj kleroustaškoj meri da se srpski narod denacionalizuje, nacionalno i verski ponizi, napusti pradedovsku veru i stare običaje. Okružni komitet KPJ za Srem je decembra 1942. godine u letku „Dole sa pokrštavanjem" pozivao Srbe da se ne pokrste, ali i da se bore sa svojom „braćom Hrvatima" protiv okupatora. Nacionalnoodbrambeni stav mešao se sa internacionalističkom politikom i praksom. Jasno je naznačeno da bi svako „pokrštavanje" značilo kapitulaciju i izdaju „pred najgorim neprijateljem, kaljanje svoje nacionalne časti i dostojanstva! Nijedan Srbin ne bi smeo da se pokrsti!"[133]

131) Isto, 356.
132) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2. 308.
133) Vojvodina u NOR-u..., 125.

Rukovodstvo Partije u Sremu gledalo je u četnicima opasne protivnike, sa kojima se obračunavalo kao sa najvećim neprijateljima. Prvo Titovo obraćanje iz Bosne sremskim komunistima januara 1942. predviđalo je da se teren čisti od „četničkih i pljačkaških bandi", likvidiraju petokolonaši, špijuni i svi razbijači narodnooslobodilačke borbe i njihova imovina pieni.[134)]

Neuspešni pokušaji infiltracije četnika u Srem karakteristični su i za Banat, pa i za Bačku. Mađarski okupator suočavao se sa pojavama „srpskog nacionalnog organizovanja", koje je najstrože kažnjavano, ne uspevajući da se ukoreni. Centrala Državne bezbednosti Generalštaba septembra 1943. stavlja pod prismotru 75 lica u Somboru, uglavnom iz redova aktivnih i rezervnih oficira, sudskih činovnika, intelektualaca, zbog formiranja operativnih jedinica (bačkih brigada sa bataljonima u Begeču, Pašićevu, Novom Sadu, u Bačkoj Palanci itd.), vojnog štaba, propagandne i obaveštajne službe. Iako je organizacija ostajala na spiskovima, Sud načelnika Generalštaba osudio je 7. oktobra 1943. deo okrivljenih, a 60 lica predao tužiocu Segedinskog korpusa.[135']

Srem je otkrivao i praktično demonstrirao koliko u uslovima narodnooslobodilačke borbe, kao revolucionarne strategije u uslovima drugog svetskog rata, postaju neodržive ranije komunističke predstave sa rigidnom doktrinom o klasnoj borbi, eksploatatorima, proleterskoj revoluciji, osvajanju vlasti jurišem na svoj „zimski dvorac", predubeđenjima o ponašanju seoskih domaćina, potcenjivanjem značaja nacionalnog i verskog fenomena, te neuočavanju pretnje fizičkom egzekucijom nad srpskim narodom, neuvažavanju tradicije, istorijskog i kulturnog nasleđa. Od borbe za vlast nije se odustajalo, kao srčike strateških zamisli KPJ, ali se smena vlasti izvodila na drukčiji način, u oblicima 0 kojima nije bilo reči u vulgarnoj literaturi niti su bili predviđeni knjiškim šemama. Partija je u Sremu ostvarivala svoju rukovodeću ulogu, ali je u narodu izraslo shvatanje da „smo svi mi jedna partija". Stoga u Sremu neće doći do klasnih zaoštravanja, koja su inače u praksi drugih jugoslovenskih oblasti izazvala „krvave posledice". Pomenuta skretanja ostavila su u Sremu samo trag u revolucionarno intoniranim tektovima.[136']

Srem je postepeno izrastao u centar narodnooslobodilačkog pokreta u Vojvodini. Narodnooslobodilački pokret u Banatu i Bačkoj, gde je narodnooslobodilački pokret morao da se nosi sa terorom mađarskih okupatora, pomognutih mađarskom nacionalnom manjinom 1 folksdojčerima, u Banatu naročito, doživljavao je krizu, kojoj su pogodovale i pogrešne procene Pokrajinskog komiteta KPJ i način borbe banatskih partizana. Sremski ustanici su protiv sebe imali aparat

J34» Isto, 144.

135) Dopis Centrale Državne bezbednosti Generalštabu o organizaciji i rukovodiocima srpskog nacionalnog pokreta u Bačkoj kojim rukovodi Draža Mihailović, Budimpešta 3. septembar 1943. - Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, Beograd - Budimpešta, 1986, 413-415.

136) B. Petranović, Revolucija i istoriografija, Beograd, 1985, 455-7.

vlasti NDH, ali se on u prvo vreme nije mogao meriti sa onim mađarskog okupatora i folksdojčera. A i nacionalni odnosi u Bačkoj i Banatu bili su u znaku apsolutne nadmoći Mađara i Nemaca, koji su surovo obezbeđivali svoju vlast i političku prevlast. Sremski partizani mogli su da se oslone na Frušku Goru, nasuprot bespreglednom ravničarskom prostoru Banata i Bačke, naročito nepogodnom za borbu kada, ubiranjem kukuruza, ogole polja. Za razliku od rukovodstva Okružnog komiteta KPJ Srem, koje je već u zimu 1941/1942. uspešno politički pripremalo narod za borbu, oslobođeno sterilnih projekcija, razdvojeni Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nije prestajao da robuje dogmatskim predstavama; krivo je procenjivao objektivne uslove, računao na brzometnu pobedu, rizikovao je kadrove, izazivajući protiv sebe nemilosrdnu mađarsku i nemačku represiju.

Srem je u 1942. postao centar narodnooslobodilačke borbe u Vojvodini, njeno žarište, trajna ustanička oblast u kojoj se narodnooslobodilačka borba nije do kraja rata gasila. Razvoj borbe u Sremu odlikovale su sledeće pojave: narastanje boračkih snaga na snažnoj političkoj osnovi masovnih organizacija antifašističkog karaktera, što će dovesti do proširivanja narodnooslobodilačke borbe sa padina Fruške Gore na donji Srem. Zahvaljujući ravničarskom prostoru koji je sa Slavonijom predstavljao žitnicu NDH, 1942. godine došlo je do približavanja akcija Beogradu i ugrožavanja dela najvažnije saobraćajne magistrale za nemačkog okupatora: Zagreb - Beograd; kao rezultat razmaha narodnooslobodilačke borbe usledile su kaznene ekspedicije Nemaca i ustaša na Srem, koje su za sobom ostavile pustoš i zločine; i najzad, 1942. je došlo do odluke da se narasli borački kadar u Sremu, pred predstojeću zimu, prebaci u istočnu Bosnu, preko Save, gde će sa jedinicama istočnobosanskih partizana uzeti aktivno učešće u borbama protiv četnika, ustaša i domobrana.

Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Sremu 1942. svedočanstvo je samo za sebe o plimi narodnooslobodilačke borbe, požaru opšteg ustanka koji je zahvatio ravnicu, partizanske ofanzivnosti koja je proizilazila iz shvatanja narodnooslobodilačke borbe, nabrekle boračke moći i samopouzdanje, što nije moglo ostati bez uzvratnih represivnih mera ustaša i nemačko-mađarskih okupatora. Partizanske snage Srema primakle su se svojim akcijama Beogradu i Zemunu, dejstvovale u prostoru Sremske Mitrovice i Rume. Samim tim što se radilo o žitorodnom području, narodnooslobodilački pokret organizovao je i žetvu, prikupljanje letine s pozivom da se nijedno zrno ne ustupi okupatoru, njeno uskladištenje, a na drugoj strani, zasejana pšenica i kukuruz na poljima pod kontrolom neprijatelja, sa vršalicama i drugim poljoprivrednim inventarom, paljena su i uništavana.[137]

Srem je održavao veze sa Beogradom i istočnom Bosnom. Postao je prihvatna tranzitna stanica za pripadnike narodnooslobodilačkog

137) Vojvodina u NOR-u..., 156.

pokreta koji su dolazili iz Beograda i Zemuna, Mačve i Posavine, a na drugoj strani, preko Srema su stizali rukovodioci koje su Vrhovni štab i CK KPJ upućivali u Srbiju. Tim pre, što je drugi prelaz preko Drine bio više nego dobro čuvan od strane SDS i Ruskog zaštitnog korpusa.

Februarski napad 1942. na žandarmerijsku stanicu u Martincima („martinačka buna") označio je početak intenzivnijih borbi u Sremu koje više neće prestajati. Borbe su nosili Fruškogorski odred, ojačan mesnim desetinama, te obnovljeni Podunavski odred, koji je delovao na istočnim padinama Fruške Gore i obalskom području Dunava. Početkom leta 1942. Fruškogorski odred je narastao na šest četa sa oko 350 boraca, a Podunavski na tri čete i 200 boraca. Uspon narodnooslobodilačkog pokreta neprijatelj je neuspešno pokušao da zaustavi masovnim streljanjem Srba u fruškogorskom selu Grgurevcima 6. juna 1942. godine.[138)] U Fruškogorskom, Podunavskom i Posavskom partizanskom odredu, te samostalnoj Bosutskoj četi, borilo se u proleće i leto 1942. oko 1.000 boraca, dok je u mesnim desetinama, udarnim i diverzantskim grupama bilo organizovano preko 3.000 boraca.[139)]

Otkrivanje i razbijanje Šajkačkog partizanskog odreda 4. januara 1942. samo je poslužilo mađarskim vojnim vrhovima da u južnoj Bačkoj i Novom Sadu, žarištima narodnooslobodilačkog pokreta, izvrše strahovit pokolj srpskog stanovništva. Čak je i Milan Laži Popović bio prinuđen da u interpelaciji u mađarskom parlamentu 15. jula 1942, opravdavajući akciju u Zabiju, kao vojnu po prirodi, osudi ono što je kasnije nastupilo. U Novom Sadu je bilo uništeno toliko života i imovine da je „čovek, i svaki pošteni Mađar, zapanjen njihovom nerazumnošću".[140)]

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu nastavljao je, međutim, da se obraća proglasima bačkim Nemcima aprila 1942. u vreme njihove mobilizacije za SS trupe: „Hitler će brzo propasti. I narod Nemačke to uviđa i počinje da diže glavu. Trgnite se i vi! Osigurajte sebi opstanak u ovoj plodnoj ravnici. Nemojte ići u vojsku, jer vas tamo očekuje sigurna smrt. Zajedno sa ostalim narodima Bačke i Baranje borite se protiv krvavog Hitlera ubice miliona Nemaca".[141)] Proglasi ove vrste upućivani su u vreme kada su se bački Nemci bez rezerve uključivali u ratni napor Trećeg rajha, kada se nemačka omladina bezgranično oduševljavala upisivanjem u nemačke SS jedinice, a na drugoj strani izražavala potištenost starijih preko 30 godina zato što nisu mogli da postanu vojnici SS divizije. Nemci su u Bačkoj prednjačili, dajući 16.527 dobrovoljaca. Oblasni komitet KP Bačke, jula 1943, prilikom druge akcije vrbovanja za SS jedinice, nastavljao je da letkom od Nemaca

138) Isto, 147.
139) J. Veselinov Žarko, n.d., 86.
140) Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 313, dok. 104.
141) J. Mirnić, Nemci u Bačkoj i NOP 1941-1944, Zbornik NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 284.

traži da prihvate „bratsku ruku koju nudimo u ime ostalih naroda Bačke". '

Početkom novembra 1942. pripadnici SS divizije „Princ Eugen" opkolili su boravište Žarka Zrenjanina i Strahinje Stefanovića, kada je sekretar PK KPJ za Vojvodinu ubijen, a njegov saborac izvršio samoubistvo. Krajem meseca poginuo je i Bora Mikin, član Okružnog komiteta za severni Banat. Početkom avgusta 1942. uništena je diverzantska grupa u Turiji, u Bačkoj. Obnova organizacija Partije i SKOJ-a, učvršćivanje i povezivanje organizacija, u skladu sa zaključcima savetovanja u Turiji, južna Bačka, pod rukovodstvom Svetozara Markovića u proleće 1942, išlo je više nego teško. Obrazovanje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora sa Brankom Bajićem na čelu bilo je više „izraz stremljenja i želja, nego živa stvarnost". Pogibija Branka Bajića i hvatanje ranjenog Svetozara Markovića u Novom Sadu 19. novembra 1942, koji je februara 1943. obešen, označila je do kraja krizu pokreta u Bačkoj. Novosadska policijska kapetanija obavestila je organe javne bezbednosti da je Marković odbio „srpskog popa", a da je pre vešanja uzvikivao protiv fašista, „krvoloka", „hortijevskih pasa", kličući Staljinu i Crvenoj armiji.[143]

Mađarski okupator je u proleće 1942. izražavao apsolutno nepoverenje prema vojnicima srpske nacionalnosti u mađarskoj vojsci, smatrajući ih potpuno nepouzdanim, jer su bez izuzetka prožeti „jugoslovenskim šovinizmom i boljševičkim idejama"; oni su mogli biti upotrebljeni samo u radnim jedinicama i to uz strogi nadzor i kontrolu.[144] Najstroža naređenja izdavana su protiv „stanodavaca i branioca odbeglih komunista". Pored straha od padobranaca, prisutan je u istoj meri i strah od jataka komunista i partizana za državni poredak i bezbednost.[145] Sa pogoršavanjem situacije za nemačku i njene saveznice na Istočnom frontu, pojačan je nadzor nad slovenskim stanovništvom koje je postojalo sve „glasnije".[146] Prikupljanje letine i njeno obezbeđenje od sabotažnih akcija bilo je izraz posebne brige mađarskog okupatora. Organizovana Služba odbrane delila se na službu osmatranja, službu izviđanja, stražarsku službu, službu javljanja i saopštavanja naređenja, službu kontrole, izvršnu službu.[147] Radi sprečavanja sabotažnih dejstava naoružavani su „poljočuvari" i noćni čuvari. Preventivne mere zaštite predviđale su i zaštitu skladišta fabrika i zaliha poljoprivrednih proizvoda.[148] Preki sudovi imali su funkciju davanja zastrašujućih primera.

U južnom Banatu 1942. i 1943. uspeo se održati Južnobanatski odred, kao i nekoliko uporišta narodnooslobodilačke borbe u severnom Banatu, sa Sreskim komitetom za srez Karađorđevo. Od obnovljenog

142) Isto, 288.
143) Zbornik NOR, tom I, XV, knj. 1, 361, dok. 121.
144) Isto, 297, dok. 97.
145) Isto, 336, dok. 111.
146) Isto, 371, dok. 125.
147) Isto, 385, dok. 130.
148) Isto, 435, dok. 154.

Melenačkog i ojačalog Aleksandrovačko - karađorđevačkog odreda obrazovan je Severnobanatski partizanski odred, koji se sredinom septembra 1943. prebacio u Srem.[149)]

Udružene okupatorske (nemačko-mađarske) i ustaške snage organizovale su u leto 1942. tzv. veliku ofanzivu na Srem, koja je imala svoju policijsku i vojnu dimenziju, s osnovnim ciljem da se u obliku koncentričnog napada" opkoli Fruška Gora i na njoj unište partizanske snage. Policijska akcija počela je 9. avgusta i trajala do polovine septembra 1942. godine. Specijalni Pavelićev opunomoćenik Viktor Tomić, sa Višim redarstvenim povjereništvom Velike Župe Vuka i ustašama, nasrnuo je na narod Srema. Preki sudovi izricali su smrtne presude, a Srbi likvidirani na masovnim stratištima (Sremska Mitrovica, vukovarski Dudik, Jasenovac). Smrt je našlo oko 6.000 sremskih rodoljuba, među kojima i veliki slikar iz Sida Sava Šumanović.[150']

Naređenje za „čišćenje Srema", pre svega brdskog predela Fruške Gore, izdao je vojni komandant Srbije general Paul Bader 21. avgusta 1942. godine. U tu svrhu obrazovana je „Borbena grupa Borovski", tako nazvana po general-majoru Hajnrihu Borovskom, komandantu 704. pešadijske divizije, u čijem su se sastavu nalazili 6 nemačkih i 11 ustaških bataljona, ustaške i nemačke vazduhoplovne snage i delovi mađarske Dunavske flote. Mađarske granične jedinice preduzele su posebne mere stroge kontrole granice da bi se onemogućilo „infiltriranje nepoželjnih elemenata iz Hrvatske u Bačku i na teritoriju države".[1 '] Napad grupe započeo je 26. avgusta u rejonu Mitrovica - Ruma - Novi Sad - Erdevik. Na napadnutom prostoru nalazilo se oko 1.000 partizana svrstanih u Fruškogorski, Podunavski i Posavski NOP odred. Probojom partizana iz zaokruženja u pravcu bosutskih šuma i Semberije operacija je 31. avgusta 1942. obustavljena i grupa rasformirana.[1S2)] Delovi Fruškogorskog odreda uspeli su manevrisanjem da izbegnu uništenje. Partizanske snage izgubile su 50 boraca, među kojima Đorđa Markovića i Stanka Paunovića, komandanta i komesara Štaba partizanskih odreda Srema. Velika ofanziva je prohujala, ali otpor naroda, naročito stradalog u zbegovima, nije slomljen, kao ni partizanska ofanzivna moć. Probuđeni narod nije se više dao pokoriti.[153']

Antisrpskoj akciji u Sremu prethodila je tragedija Kozare. Narodnooslobodilačke snage Bosanske krajine imale su maja 1942. oko 7.000 boraca i kontrolisale gotovo celu oblast, sem nekih gradova u dolini Vrbasa, Une i Sane. Nemci i ustaše su 10. juna 1942. krenule u napad na Kozaru, zatvarajući obruč oko boraca i zbegova, sa oko 40 bataljona. Na čelu grupe „Zapadna Bosna" nalazio se general Fridrih Štal, komandant 714. nemačke pešadijske divizije. Drugi krajiški odred je u

U9) J. Popov, Politika KPJ u Vojvodini na stvaranju masovne osnove narodnooslobodilačkog rata i revolucije, Matica srpska, Zbornik za istoriju sv. 16/1977, 18.
Vojvodina u NOR-u..., 158.

„ Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 298-9, dok. 98.

152) Isto.

153) Vojvodina u NOR-u..., 158.

ofan/ivi i proboju u pravcu Podgrmeča izgubio oko 1.700 ljudi. Neprijatelj je sve do 18. jula 1942. nastavio da ubija srpski narod po zbegovima planine i da pali kozaračka sela. Kozara je doživela svoju epopeju, ali istovremeno i mučeničko stradanje srpskog naroda. Oko 50.000 ljudi - uglavnom žena, staraca i dece - odvedeno je u zloglasni Jasenovac ili pobijeno na licu mesta.[1M']

Za Nemce je savlađivanje otpora na Kozari imalo za glavni cilj da se obezbedi nesmetana eksploatacija gvozdene rude iz Prijedora, a za NDH je to bila prilika da se u okviru vojnih operacija nastavi sistematski genocid nad Srbima.

Ustaški krugovi su u zimu 1943. razmatrali iseljavanje muškog stanovništva iz istočnog i jugoistočnog Srema, s pozivom na austrijsko iskustvo sa evakuacijom stanovništva 1915. Ideja je radikalizirana u proleće 1943. razvijanjem koncepcija o proterivanju celokupnog pravoslavnog stanovništva („pravoslavnih Hrvata") sa teritorije NDH, severno od Save, ubijanjem, spaljivanjem i rušenjem srpskih sela, pljačkanjem imovine. Međutim, glavni ustaški stan nije dobio nemačku saglasnost za proterivanje srpskog stanovništva. Nemci su najverovatnije procenjivali da je plan neostvarljiv, da bi doveo do pogoršavanja stanja i opustošenja žitorodnih područja.[155']

Antisrpska politika ustaša, Nemaca i Mađara konstantna je u toku rata. Modifikacije su bile izraz pragmatizma i procene celishodnosti konkretnih okolnosti u svetlu vlastitih interesa. Nemci su znali u više navrata ucenjivati srpski kvislinški režim ustaškim ili mađarskim intervencijama u Srbiji. Mađarski okupator držao je okupirane i od decembra 1941. anektirane srpske krajeve kao svoje, ali pojedine struje u mađarskoj vlasti nisu bile spremne na dodatne napore na strani Trećeg rajha i preuzimanje rizika sukoba sa Srbijom. Mađarski ministar unutrašnjih poslova odlučno je odbijao da izađe u susret zahtevima Nemaca da u Srbiji, za potrebe okupacije, od 1. juna 1943. upute dve ili 3 divizije, koje bi Nemci naoružali. Prema njegovom shvatanju to bi bilo nedalekovido, jer „Srbija će uvek biti Srbija"; bio je spreman da podnese ostavku ukoliko bi mađarska vojska prekoračila Dunav.[156']

Pred dolazeću zimu postavljalo se pitanje šta uraditi sa naraslom vojskom: ostati preko zime u Sremu, gde partizanske snage nisu mogle da deluju u prostoru ogolele ravnice, ili izvući vojsku van Srema. Mogla se izvesti operacija slanja jedinica na zapad, u Slavoniju, tim pre što se radilo o jedinicama formalno pod komandom Glavnog štaba Hrvatske, odnosno njegovog podru'čnog organa za Slavoniju, ali to rešenje

154) AVNOJ i revolucija, tematski zbornik (priredili S. Nešović, B. Petranović), Beograd 1983, 244-246.

155) Vojvodina u NOR-u..., 208.

156) Zbornik NOR, tom XV, knj. 1, 376, dok. 126.

nije bilo prihvatljivo zbog udaljenosti slavonskih centara narodnooslobodilačke borbe, a trebalo je proći i teren koji je bio načičkan ustaškim i nemačkim posadama i gnezdima. Koliko god ovi vojni razlozi mogli delovati ubedljivo, teško je oteti se mišljenju da sremsko vojno-političko rukovodstvo nije htelo da se oslobodi svog uticaja na odrede koji su se samo nominalno nalazili pod operativnim štabom za Slavoniju. Rukovodstvo se opredelilo za drugu alternativu - prelaz u istočnu Bosnu, preko Save. Jedinice koje bi preko Save prešle u Bosnu bile bi na dohvat ruke, mogle su se vraćati u Srem, vršiti mobilizaciju novih boraca, a na drugoj strani pomoći istočnobosanskim partizanima u borbama protiv četnika koji su sve više osvajali na Majevici. Jedinice bi se našle bliže Vrhovnom štabu, koji se tada nalazio u zapadnoj Bosni. Teritorija istočne Bosne je, osim toga, obezbeđivala i široko područje za borbena dejstva. Prelaskom sremskih boraca u istočnu Bosnu, Srem je izbegao političku i vojnu izolaciju, a „nabujali ustanak" zahtevao je odlivanje boraca.[157] Zadugo se održala pesma: „Aoj Bosno zemljo ponosnih bregova, evo tebi u pomoć sremačkih sinova".

Oktobra 1942. dva bataljona Šeste istočnobosanske brigade prešla su u Srem, u bosutske šume. Dolazak ratnika iz Semberije i Majevice narod Srema je dočekao sa oduševljenjem. Sremci su popunili bataljone Šeste brigade, a jedan bataljon Sremskog odreda (Posavski) ušao je u sastav brigade. Prelazak u istočnu Bosnu bio je i put odlivanja boraca iz mesnih partizanskih jedinica. Udružene snage - sremskih boraca (900) i bosanske (oko 500) - mogle su se nositi sa četničkim jedinicama na tlu istočne Bosne. Čim su prešli Savu, udružene partizanske snage započele su 5. novembra 1942. borbe protiv četnika. Bitkom kod Maleševaca, 28. novembra 1942, „majevičkim četnicima je bila slomljena kičma" (Rodoljub Čolaković). Do ovog katastrofalnog poraza četnici su bili osam meseci gospodari srpskih sela, povezani sa srpskom čaršijom u Tuzli, Brčkom i Bijeljini. Seljaci - četnici su se razbežali, a srpski oficiri prešli u Srbiju. Nekoliko majevičkih četničkih vođa (Radivoje Kerović, Jovo Radić, Boro Bogdanović) nastavili su da u grupama „tumaraju po majevičkim selima".[158]

U Sremu je stvorena masovna politička osnova narodnooslobodilačkog pokreta, u čijim se redovima, u vojsci, masovnim antifašističkim organizacijama, vojno-pozadinskim službama, organima vlasti, nalazio gotovo sav srpski narod. Broj članova KPJ povećao se sa 300 krajem 1942. na 750 sredinom 1943. godine, što je najbolji pokazatelj antisektaškog stava, koji nije bio karakterističan za mnoge druge krajeve delovanja KPJ, poznate po svom sektaštvu. Krilatica „Svi smo mi jedna partija" imala je realnu osnovu u politici okružnog partijskog rukovodstva. Polovinom 1943. u SKOJ-u je bilo preko 2.300 članova. Antifa-

157) J. Veselinov, n.d., 89.
158) Isto, 76.

šistička omladina, pod rukovodstvom SKOJ-a, brojala je polovinom 1943. blizu 5.000 članova, sa Okružnim odborom USAOJ-a na čelu.[159] Godinu dana docnije broj članova Partije iznosio je 1.300 u pozadini i 500 u vojnim jedinicama, članova SKOJ-a 3.000, USAOJ-a 14.000 i AFŽ-a 8.000. Krajem leta Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu izvestio je CK KPJ krajem leta 1944: „Čitav Srem je potpuno zahvaćen narodnooslobodilačkim pokretom, kome sada masovno pristupaju i Hrvati".[160]

Za Vojvodinu, posebno Srem, karakteristična je u ćelom ratnom periodu značajna izdavačka delatnost. Malo je pokrajina u Jugoslaviji u kojima je tokom rata izlazilo 173 lista, bez obzira na neravnomernost njihovog izlaženja i nezavisno od toga što su među njima preovlađivali lokalni ilegalni listovi, bilteni, novine pojedinih odreda. Okružni komitet KPJ za Srem izdavao je „Nedeljni izveštaj", „Udarnik", organ OK KPJ za Srem, „Našu borbu" i „Istinu". „Naša borba" pokrenuta je kao organ NOP-a Srema 1. novembra 1941, da bi kasnije postala organ KPJ za Srem i Vojvodinu. „Istina" se javila kao organ Agitpropa OK KPJ za Srem, ali je od 1943. list prerastao u organ JNOF-a Srema. Na prvom broju „Slobodne Vojvodine" u Novom Sadu radili su Svetozar Marković, Branko Bajić i Nikola Petrović.[161]

U prvoj polovini 1943. postojala je i široka mreža narodnooslobodilačkih odbora: 103 mesna, osam sreskih (zemunski, staropazovački, sremskokarlovački, rumski, sremskomitrovački, iriški, iločki i šidski), jedan Okružni narodnooslobodilački odbor. Izgrađen je i vojnopozadinski sistem: Komanda sremskog područja i deset komandi mesta. Pod rukovodstvom ovih organa bilo je 296 partizanskih straža, tri bolnice, 46 magazina, osam velikih podzemnih skloništa, nekoliko mobilizacionih centara i niz zanatskih radionica raznih struka.[162]

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, oktobra 1942, došao je na ideju da formira Pokrajinski narodnooslobodilački odbor i svog člana Branka Bajića imenovao za njegovog predsednika. Iako nije bio formalno osnovan, Pokrajinski odbor se sa Glavnim štabom NOV i PO Vojvodine obratio 22. avgusta 1943. narodima i nacionalnim manjinama Vojvodine, zahtevajući da se „borba u pojedinim pokrajinama slije u reku opštenarodne borbe". Oktobra 1943. stvorenje Inicijativni Pokrajinski NOO u koji su, pored Nikole Grulovića, ušli Jovan Popović, Slavko Kuzmanović i Luka Mrkšić. Odbor je sa Glavnim štabom radio na mobilizaciji svih sposobnih muškaraca rođenih od 1903. do 1926. godine, tako da su brigade do kraja februara 1944. dobile osam hiljada novih boraca. Inicijativni PNOO je marta 1944. u Sremskom Podunavlju

159) J. Popov, n.d., 18.
160) Isto, 20.
161) R. Curie, Prosvetna i kulturna aktivnost tokom NO rata u Vojvodini, Novi Sad, 1969, 32-35.
162) Vojvodina u NOR-u..., 206.

(Belegiš) promenio naziv u Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine (GNOOV).[163)]

Prilikom institucionalizacije vlasti i drugih organizacija korišćena je narodnooslobodilačka i demokratska retorika, ali su praktično svi organi bili transmisije KPJ, kao nukleusa narodnooslobodilačke borbe, vid osvajanja vlasti u okvirima antifašističkog rata i u njegovom toku. Kooptiranje predratnih političara bilo je takođe dekorativni element, ali i izraz naraslog raspoloženja krajem rata za narodnooslobodilački pokret. Tako je za novog člana PNOO bio kooptiran sremski političar (prvak SDS) Aleksandar Šević, antifašista, koji je u Odboru odgovarao za privredna pitanja.

U senci razvoja narodnooslobodilačke borbe u Sremu je od 1942. tekao latentni sukob između partijskog centra u Sremu i partijskog rukovodstva Hrvatske, odnosno njegovog Povereništva za Slavoniju, oko pitanja vojnih i politick'h kompetencija, iza čega se de facto skrivala borba oko tog teritorija. Da li će Srem pripasti Vojvodini kao celini ili će se naći, preko partijske organizacije kao merila razgraničenja, u sastavu Hrvatske. Koliko god komunisti bili zahvaćeni internacionalizmom, koji je išao do transa, istorija KPJ pre rata i u ratu pokazuje da internacionalizam pojedinih rukovodstava nije zaboravljao na svoje stvarne ili umišljene nacionalne interese, sa teritorijalnim pretenzijama. Možemo ga posmatrati na širem jugoslovenskom planu, u koncentraciji interesa slovenačkih komunista da izvedu nacionalnu integraciju u drugom svetskom ratu,[164'] a na drugoj strani u suprotnom smislu kod crnogorskih komunista, pa i srpskih, da pitanje granica u sutrašnjem uređenju neće imati nikakvog značaja. Komunisti Bugarske, Jugoslavije, Grčke i Albanije u prikrivenom obliku nastavljali su u ratu nacionalne antagonizme građanskih snaga balkanskih zemalja. U Sremu 1942. internacionalizam u srpsko-hrvatskim odnosima nije mogao da potisne istorijsko nasleđe, predratne borbe oko Srema u vreme stvaranja Banovine Hrvatske, činjenicu genocida nad srpskim življem u NDH, naročito pri srpskom karakteru pokreta u Sremu, a na drugoj strani saznanje da su hrvatski komunisti svojim zahtevima u suštini identifikovali prostor NDH kao hrvatski prostor.

Tito je početkom januara 1942. godine stavio do znanja rukovodstvu u Sremu da neposredno potpada pod Glavni štab NOPO Hrvatske, od kojih će dobijati naređenja za rad.[165'] Avgusta 1942. uspostavljena je veza između Štaba partizanskih odreda Srema i Štaba Treće operativne zone Hrvatske za Slavoniju i Srem, koji je bio organ Glavnog štaba Hrvatske. Reorganizacijom jedinica u Sremu (tri odreda: Fruškogorski, Podunavski i Posavski) stvoren je Sremski odred kao Treći

163) Glavni NOO Vojvodine 1943-1945 (priredila J. Popov), Novi Sad - Sremski Karlovci, 1977, 3-7, 24-5.
Ako se apstrahujemo od ideoloških sastojaka, onda u pitanju slovenačke nacionalne integracije nema razlike između tvoraca Osvobodilne fronte (E. Kardelja, B. Kidriča i drugih) i slovenačkih klerikalaca u emigraciji (Mihe Kreka, Alojza Kuhara i drugih).
j 1 6 5) Vojvodina u NOR-u..., 144.

odred Treće operativne zone Hrvatske (tri bataljona i jedna samostalna četa).

Okružni komitet KPJ za Srem istrajno je radio na obnavljanju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. U pitanju je bila namera da se obnovi rukovodstvo koje je postojalo, iako je bilo onemogućeno da deluje, pa i sa članovima rukovodstva nepovezano, izolovano, a u interesu razvijanja jedinstvene narodnooslobodilačke borbe u celoj pokrajini. Obnavljanje rukovodstva bilo je izraz shvatanja o jedinstvu Pokrajine, njenoj integralnosti, pogotovu pri tendencijama CK KP Hrvatske da se Srem stavi pod operativno vojno rukovodstvo Slavonije, odnosno Hrvatske, a kasnije i sama organizacija Partije u Sremu. Odluka Organizacionog sekretarijata CK KPJ da se u Vojvodini osnuju dva pokrajinska partijska rukovodstva - poverenstva: za Banat i drugo za Srem i Bačku, iz aprila 1942, označena je kao „privremena, prelazna i kratkotrajna organizaciona mera". Blagoje Nešković je po ovlašćenju Centralnog komiteta osnovao Pokrajinsko partijsko poverenstvo za Banat, sa Đurom Jovanovićem, koji se nalazio u Beogradu, na čelu.[166]

Ivo Lola Ribar avgusta 1942. pokrenuo je pitanje organizacionih mera za obnavljanje Pokrajinskog komiteta, privremenog karaktera, sa Svetozarom Markovićem Tozom na čelu, čije bi se sedište nalazilo blizu tadašnjeg centra pokreta u Vojvodini, to jest Srema, što bi omogućavalo veze sa svim krajevima Vojvodine. Time se nisu isključivale veze -u smislu koordinacije sa Povjerenstvom CK KPH Slavonije za Slavoniju i Pokrajinskog Povereništva za Banat sa Beogradom. Petog januara 1943. Nešković je pisao Okružnom komitetu za Srem, požurujući obnovu partijskog rukovodstva za Vojvodinu. Do obnove privremenog pokrajinskog rukovodstva Vojvodine došlo je tek početkom januara 1943. U sastav tog rukovodstva ušli su: Aćim Grulović, Đura Jovanović, Jovan Veselinov, a predviđeno je da u sastav rukovodstva uđu i preživeli članovi rukovodstva u Bačkoj i Banatu. Za sekretara je izabran Jovan Veselinov. Obnavljanje je označilo i pobedu teze o nedeljivosti Vojvodine.[167]

Marta 1943. partijsko rukovodstvo Hrvatske upoznato je sa stavovima CK KPJ da Srem ne ulazi u sastav KP Hrvatske. Povjerenstvo za Slavoniju i Srijem bilo je ukinuto i obrazovan Oblasni komitet KP Hrvatske za Slavoniju. Najteže je bilo rešiti pitanje šidskog i iločkog sreza. Novi Pokrajinski komitet je maja 1943. pokrenuo pitanje da u sastav pokrajinske partijske organizacije uđe i zemunski srez, koji je do tada pripadao partijskoj organizaciji Srbije, iako je praktično njegovo prirodno zaleđe činio Srem. Pitanje razgraničenja Hrvatske i Vojvodine, to jest Srema, povlačilo se i kasnije, jer je u hrvatskim publikacijama ova oblast tretirana kao hrvatska. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju pristao je u leto 1943. da se zemunski srez preda Vojvodini.[168]

166) Isto, 175.

167) Isto, 181.

168) PK KPJ je 27. juna 1943. od CK KPJ tražio da se reši teritorijalno pitanje: ... „6) I ovom prilikom vas molimo da čim pre resite pitanje zemunskog sreza. Ukoliko se

Na osnovu odluke CK KPJ, 3. jula 1943. došlo je do teritorijalno-političkog i vojnog razgraničavanja nadležnosti između partijskih rukovodstava Vojvodine, Hrvatske i Srbije. Zemun, sa srezom zemunskim, došao je pod vojnu i partijsku kompetenciju vojvođanskih organa. Vojvodini je pripao i prostor zaključno sa linijama Vukovar - Vinkovci - Županja, pa na istok, uključivši i Zemun.[1®']

CK KPJ ozvaničio je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu jula 1943, u sastavu: Jovan Veselinov, sekretar; Isa Jovanović, organizacioni sekretar; Nikola Grulović, Aćim Grulović, Geza Tikvicki, Pal Šoti, Nikola Petrović i Vlajko Đuranović. Istog meseca obnovljen je i Pokrajinski komitet SKOJ-a Vojvodine, sa Vlajkom Đuranovićem kao sekretarom.[170']

Odlazak sremskih partizana u istočnu Bosnu predstavljao je odluku od strateškog značaja, koja se najmanje sastojala u „prezimljavanju" ili „prespavljivanju" ovih snagu van Srema. Nesporazum je najpre izbio na relaciji Okružni komitet KPJ za Srem i Štab Treće operativne zone, odnosno hrvatskog rukovodstva koje je nastojalo da se celokupni prostor Srema nađe pod vojnim i partijsko-političkim rukovodstvom Glavnog štaba Hrvatske i CK KPJ Hrvatske. Akcije vezivanja i podređivanja u toku rata skrivala su težnju da se Srem izdvoji iz pokrajinske organizacije Vojvodine i priključi Hrvatskoj. Ova tendencija, odranije prisutna u vojnoj sferi, postala je tim očiglednija posle formiranja Povjerenstva Centralnog komiteta KPJ Hrvatske za Slavoniju i Srijem. No, okružni komitet KPJ za Srem već na savetovanju u Novim Karlovcima (Sasama), decembra 1942, odlučno je odbacio vezivanje svoje organizacije za Povjerenstvo CK KPJ Hrvatske za Slavoniju.[171']

Okružni komitet KPJ za Srem doneo je potpuno samostalno odluku o prelasku sremskih boraca u istočnu Bosnu, ne konsultujući nadređeni

borba više razvija, utoliko nam više čini smetnje ovakvo stanje u zemunskom srezu. Naše pozadinske i vojne vlasti moraju najuže sarađivati sa ovim srezom i on im se mora u svemu potčinjavati, a ne kao što je to slučaj sada kada drugovi iz ovoga sreza moraju prethodno da se sporazumevaju sa PK-om Srbije i da se u svemu potčinjavaju njemu. Koliko je ovo stanje nenormalno, vidi se i po najnovijim otkrićima o razornom radu četnika u tom srezu, a naše pozadinske vojne vlasti nisu mogle na vreme sve to da suzbiju. - Lj. Vasilić, n.d., 167.
U pismu Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Okružnom komitetu KP Hrvatske Osijek od 19. novembra 1943. o potrebi da se sprovedu odluke CK KPJ o priključenju nekih srezova zapadnog Srema PK KPJ za Vojvodinu, doslovno stoji: „CK KPJ za zapadni Srem izvestio nas je da mu do danas niste predali srezove koje ste po odluci CK KPJ morali predati.
Mi smatramo da se tu radi o sabotiranju odluke CK, jer u rešenju CK od jula ove godine, a i u jednom telegramu koji smo kasnije dobili od CK, jasno je rečeno da vi treba da nam predate srezove o kojima je reč. Po tom pitanju za sada nema diskusije. Tu odluku Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije ne može niko izmeniti, ni drug Ćira, ni vaš OK, niti ma ko drugi. Jedino CK KPJ može menjati svoje odluke.
Tražimo od vas da nam odmah jasno odgovorite da li ćete sprovesti odluku CK KPJ ili nećete, tj. da li ćete nam predati srezove". - Isto, 233.
™ Pismo PK KPJ za Vojvodinu PK KPJ za Srbiju o sastavu PK - Isto, 168.
I' Vojvodina u NOR-u..., 164.

štab Treće operativne zone Hrvatske. Do sredine 1943. u istočnoj Bosni nalazilo se 2.300 vojvođanskih boraca.[172] Vojvođanske jedinice, bez obzira što su se vodile kao „odred", a kasnije „Grupa udarnih bataljona", faktički su činile brigadu, po organizovanosti, disciplini, političkoj svesti i iskustvu.[173]

Snage NOP-a su se u Sremu tako množile da su zahtevale reorganizaciju partizanskih snaga u Sremu i istočnoj Bosni. Osnovan je Operativni štab za Srem u sastavu: Aćim Grulović, komandant, Slobodan Bajić, komesar, Sreta Savić, zamenik komandanta.[174] Na teritoriji Srema stvorena je 3. vojvođanska brigada.

Sremski partizanski odred nalazio se u proleće 1943. u istočnoj Bosni, na Majevici i Semberiji, sa Birčanskim i Majevičkim odredom. Već krajem 1942. počinje institucionalizacija vojvođanskih jedinica u istočnoj Bosni, jer je praktično 1. vojvođanska narodnooslobodilačka udarna brigada postojala od početka novembra 1942, iako nije bila kao takva ozvaničena. Aprila 1942. formirana je 2. vojvođanska brigada. Partijsko rukovodstvo za Srem forsiralo je stvaranje vojvođanskih brigada. Prva, druga i treća vojvođanska brigada ušle su jula 1943. u sastav 16. vojvođanske narodnooslobodilačke udarne divizije. Za komandanta je postavljen Danilo Lekić, a za političkog komesara Stefan Mitrović. Divizija se nalazila pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba NOV i POJ. Istog meseca formiran je i Glavni štab NOV i PO Vojvodine, koji je zamenio dotadašnji Operativni štab Vojvodine.[175]

Sredinom 1944. na terenima Bosne operisale su dve vojvođanske divizije, mahom sastavljene od Sremaca, u sastavu 12. Vojvođanskog korpusa sa blizu 10.000 boraca. Na tlu Srema dejstvovale su dve brigade: Šesta i Sedma, te nekoliko partizanskih odreda sa oko 4.000 boraca.[176]

Sremom je u jesen 1943. prokrstarila još jedna kaznena ekspedicija. Oko 5.000 vojnika - Nemaca i domobrana, u operaciji poznatoj kao „Operacija Kamerhofer", prošli su sremskim selima u cilju da „očiste" donji Srem. Neprijateljske snage polazile su od Zemuna, Rume, Sremske Mitrovice, Stare Pazove i Sida. U toku tronedeljne ofanzive došlo je do terorističkih upada u sremska sela i ubijeno je 250 civila. Prvih dana oktobra 1943. u Srem je stigla 1. kozačka divizija, pod komandom general-majora Panvica, sastavljena od zarobljenih crvenoarmejaca, belogardejskih dobrovoljaca i mobilisanih kozaka iz Ukrajine, sa Kubana i Tereka. Divizija je bila raspoređena duž železničke linije od Stare Pazove do Tovarnika, sa zadatkom da „očisti" Frušku Goru i jugozapadni Srem, počinivši nezapamćene zločine u selima jugoistočnog Srema.[177]

172) J. Popov, n.d., 17.
173) J. Veselinov, n.d., 87.
174) Isto, 109.
175) Voivođina u NOR-u..., 199.
176) J. Popov, n.d., 20.
177) Vojvodina u NOR-u..., 238.

Glava V

Vojno-politička organizacija četnika i kvislinga - antikomunistička suština kolaboracije

Vojna organizacija pokreta Draže Mihailovića - slabosti teritorijalne strukture

Organizacija Mihailovićevog pokreta otpora prethodila je obrazovanju vojnih snaga (maj - avgust 1941). Zadatak ovih snaga bio je da preuzmu vlast od momenta opšteg ustanka. Papirnato gledano, Mihailovićev plan bio je idealan, ali nije vodio računa o drugim okolnostima. Pre svega, da postoji i drugo antiokupatorsko jezgro ofanzivne orijentacije pod vodstvom komunista.

Mihailović je uspostavljao kontinuitet sa Jugoslovenskom vojskom, koji se izražavao i simbolično: pored pozivanja na vojna pravila, ogledao se i u zastavi pešadijskog puka koji je na Ravnu goru doneo narednik - vodnik Boža Perović, koji se još u Bosni pridružio Mihailoviću.[1]

Mihailovićeva pozicija bila je legitimna, pogotovu od časa kada je Dušan Simović preko Radio-Londona, 15. novembra 1941. promovisao Mihailovića za komandanta „svih jugoslovenskih oružanih snaga u zemlji". Mihailović je uspostavio „Komandu jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije", izdajući 16. novembra 1941. Proglas Srbima, Hrvatima i Slovencima, stavljajući im do znanja da ga je kralj potvrdio - na predlog „slobodne jugoslovenske vlade u Londonu" - za Komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Jugoslavije. Time su svi naoružani pokreti u celoj državi bili stavljeni pod njegovu komandu i podređeni starešinama koje će on naimenovati. Jugoslavija nije više imala samo svog kralja i vladu sa simboličnim kontigentom vojske u inostranstvu, već „i slobodnu državnu teritoriju sa slobodnim građanima".[2] Pomoću Mihailovića u zemlji, srpske snage obnavljale su moć i uticaj srpske politike, koja je bila u situaciji da stvori svoju oružanu silu i podigne ugled Jugoslavije borbenim pokretom otpora koji se suprotstavlja Osovini. Cilj je bio osloboditi Otadžbinu, „povratiti čast našim zastavama" i poneti ih na krajnje granice Jugoslavije. Pri tome je trebalo sačuvati i društveni poredak. Borba protiv Nemaca mogla je biti uspešna samo ujedinjenim

Z. Vučković, Sećanja iz rata, Beograd, 1990, 84.
^ AVII, Ča, K-12, Reg. br. 6/1; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 76-78.

snagama, organizovana i vođena sa jednog mesta. Pojedinačne akcije označavao je kao „lakomisleno prolevanje dragocene krvi naroda koji već krvavi iz bezbroj rana. Sloga, jedinstvo i disciplina su danas najviša narodna dužnost i preduslov svake pobede". „Pojedinačni borbeni pokreti" pozvani su da se priključe „narodnoj vojsci". Mihailović je od oficira, podoficira, vojnika i rodoljuba tražio da se odazovu „kriku Otadžbine" i svim sredstvima potpomognu borbu i spremaju za „dan Vaskrsenja"[3]

Mihailović se pojavio kao vojnik na sceni, da „spase vojničku čast nacije", kao što patetično kaže Stevan Moljević, aprila 1942. godine. Bio je disciplinovan vojnik, ali je - po ovom političaru - postao i autoritet u zemlji, čovek u koga sav narod upire oči, čovek koji u zemlji nema zamene. Moljević je tražio od Mihailovića da se žrtvuje, prinese na oltar otadžbine. Narod mora da ide putem kojim je poveden, on ne može stati nasred puta niti sme natrag. „Vi ste ga poveli, vi ga morate i izvesti". Kako se kao glavno pitanje nametalo stvaranje srpske države i njenog uređenja, Mihailović se prema Moljeviću morao držati kao političar i državnik, iako o tome nije sanjao niti se za to pripremao. Savetovao je Mihailoviću da preseče „londonske lakrdije" i ćelom tom „šarolikom društvu", koje ni danas nije prešlo preko starih razmirica, otvoreno kaže da ova zemlja nije ona koju su oni ostavili, jer je narod otvorio oči. Od Mihailovića se iziskivalo da govori političarima u Londonu a ne oni njemu; da Mihailović donosi odluke kojima će se oni prilagođavati.[4]

Vojna organizacija četnika od proleća 1942. počivala je na Uputstvu br. 5, koje je predviđalo četu kao osnovnu jedinicu, bataljon od dve do tri čete, brigadu od dva do pet bataljona. Čete kao osnov ove organizacije razlikovale su se po mobilnosti, zadacima, sastavu. Prvu kategoriju četa činile su operativne jedinice s obaveznicima od 20 do 30 godina, drugu kategoriju čete od 31 do 40 godina, sa zadatkom da obavljaju sabotaže na putevima i železnici, da ruše mostove itd., a treću borci stari od 41 do 50 godina, sa zadatkom da čuvaju selo, snabdevaju jedinice operativnog karaktera, obezbeđuju red i mir. U srezu su postojali komandanti zaduženi za čete druge i treće kategorije.[5]

Krajem 1942. ova organizaciona osnova vojske Mihailovića bila je dopunjena i izmenjena u smislu stvaranja četničkih trojki kao osnovnih jedinica (vođa trojke, zamenik i lice za vezu između trojke i vlasti). Četu je sačinjavalo 15-30 trojki. Prema mišljenju istoričara četničkog pokreta, stvaranje trojki je bilo oživljavanje tradicionalne srpske gerilske jedinice.[6] Bataljon su sačinjavale tri čete, a brigadu tri bataljona. Tri do pet četničkih brigada činilo je korpus. Postojale su i elitne brigade,

3) „Tražena cena i žrtva su, teške i krvave, ali će uspeh biti istorijskog značaja za vekove. Slobodan život, veličina naroda i blagostanje za sve Južne Slovene ujedinjene pod okrilje zajedničke majke Velike Jugoslavije!". - Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1,77-78.

4) Isto, 196-199.

5) A VII, K-l, Reg. br. 10/3.

6) J. Tomasevich, n.d., 166.

koje su se zvale „leteće", sastavljene od najboljih boraca. Približavanjem rata kraju napravljena je podela između operativnih i teritorijalnih trupa koje bi preuzimale vojnu vlast. Formirani su i jurišni korpusi koji su se sastojali iz letećih brigada. U vojnoj strukturi došlo je do promena u proleće 1944, ukrupnjavanjem jedinica, stvaranjem grupe jurišnih korpusa.

Korpusi su bili sastavljeni od brigada. Tako se Resavski korpuS sastojao od dve brigade: Despotovačke i Svilajničke; IvankovačE£> korpus od Paraćinske i Ravaničke brigade; Varvarinski korpus od trp brigade: Temnićske, prve i druge Belićke. Pomenuti korpusi nalazili-su se u centru Srbije - geografski i po etničkom sastavu; blizu-v komunikacija, ali i u brdima i planinama koje su otežavale sprovođenje~f blokada, predstavljajući idealne prostore za skrivanje pristalica pokreta: Bogati krajevi, sa nepopaijenim selima, pružali su mogućnosti za ishranu velikih vojnih snaga.[7]

Mihailović je preuveličavao brojnu snagu svoje vojske. Prvog decembra 1941. uputio je proglas srpskom narodu u kome stoji da vojnička organizacija četnika broji preko „300.000 duša".[8] U jednom telegramu vladi u Londonu od 20. marta 1943. Mihailović je navodio da je u svakom srezu imao 1.000 ljudi, to jest u 180 srezova od 338 u Jugoslaviji, ukupno 180.000 ljudi. Pa i broj pojedinih jedinica nije svuda bio jednak. U krajevima koji su bili središta četničkog pokreta i u onima koji to nisu bili, u planinskim i ravničarskim krajevima, zavisio je i od raspoloženja naroda, zasićenosti određenih krajeva okupatorskom vojnom silom, snagom uticaja narodnooslobodilačkog pokreta itd. U zapadnoj Srbiji korpusi su krajem 1943. imali 2.500-3.000 ljudi, a u istočnoj Srbiji Piletićev korpus sa pet brigada imao je oko 600 aktivnih četnika i štab od 60 ljudi.[9] Početkom 1943. u Crnoj Gori i italijanskoj zoni NDH bilo je oko 40-50.000 četnika. U nemačkoj zoni Bosne bilo je oko 10.000 četnika, koji su imali sporazum sa NDH - „živi i daj drugima da žive". Broj četnika tzv. pobunjenika, koji su se borili protiv NDH, bio je daleko manji.[10]

Vojna organizacija četnika bila je zasnivana na nekim lošim načelima od samog početka: teritorijalnoj strukturi, decentralizaciji koja je onemogućavala jedinstvenu primenu naređenja, izazivala labavost organizacije i nedisciplinu. Slaba politička strategija, sa defanzivnošću prema okupatoru, unapred je onesposobljavala četničku vojnu snagu da pripremljena dočeka završnu fazu rata. Mihailoviću nikada nije pošlo za rukom da lokalne komandante (samozvane vojvode i neprofesionalne starešine) zameni svojim oficirima, iako je na tom radio, ali uglavnom neuspešno, zbog otpora u krajevima daleko od svog štaba. Kao neka vrsta teritorijalne milicije, četničke vojne snage nisu

[7] Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2 (redaktor Branko Latas), Beograd, 1983, 877.
* Isto, tom I, sv. 2, 377.
Isto, J. Tomasevich, n.d., 168.
f Isto, 168.

imale snagu mobilnosti ni približno kao suparničke jedinice NOVJ. Osim toga, NOVJ je bila - iako se vodila kao opštenarodna vojska - u suštini partijska vojska ili vojska koju su organizovali komunisti, držali u njoj apsolutno sva vojna i politički ključna mesta, koja je radila u službi političkih ciljeva KPJ i bila vezana čvrstom političkom ideologijom KPJ, prilagođenom u uslovima drugog svetskog rata ideologiji narodnooslobodilačkog pokreta, kao pokreta otvorenog svima koji su hteli da se bore protiv okupatora i za slobodu Jugoslavije, nezavisno od nacionalnog, verskog, političko-stranačkog uverenja, ali faktički pod hegemonijom KPJ.

Teritorijalna organizacija je izgrađena da se izbegnu represalije, uštedi ishrana vojske i sačuvaju radne ruke za polje, a u krajnjoj liniji obave pripreme za završne operacije. Ovu idealnu, ali statičku postavku, odbacila je stvarnost zbivanja.

Priča o Mihailoviću i njegovim uspesima rano je počela da se stvara u inostranstvu i srpskim krajevima Jugoslavije. Tokom 1941-1942. ona je dosegla mitomanske razmere,[n] kada je istovremeno počela i da se raspada pod pritiskom suprotnih informacija suparničkog pokreta i njegovog vođe Tita u procesu tzv. bitke za istinu, o onome što se stvarno dešavalo na borbenim poprištima Jugoslavije. Tome je značajno doprinela Kominterna, objavljivanjem u sovjetskoj štampi Rezolucije rodoljuba Crne Gore, Boke i Sandžaka, usvojene maja 1942. na Tjentištu.[12]

Mihailović se nije mnogo kretao po Jugoslaviji; šta više, pre predstavlja nepokretnog vođu sa stanovišta gerile. Mihailović je radi stvaranja utiska o svom kretanju po Srbiji, ali i iz razloga bezbednosti, naređivao da se stvore njegovi „dubleri" (dvojnici). Jula 1942. poručuje u tom smislu: „Potrebno je da se odmah stvore moji dvojnici sa naočarima obrijani, s lulom i nekoliko pratioca. Podesite sve da bi narod mogao da veruje da sam to ja. Taj mnogo da ne govori, tajanstvenost na prvom mestu. Jednoga spremite Vi u oblasti Maljena a drugog Tanasko (Milorad Vasić, poručnik, žički srez) na Čemernu

[n] Mihailović je nazivan Robin Hudom, Šarlom De Golom Balkana; o Mihailovićevim četnicima i njihovom vodi snimljen je umetnički film u SAD, krajnje proizvoljan i uprošćen; u jednoj anketi u SAD Mihailoviću je data prednost nad savezničkim komandantima: maršalom Timošenkom i generalom Mak Arturom; u propagandi zapadnih saveznika o Mihailoviću ispredane su legende, njegova vojska je prikivala za tlo Jugoslavije okupatorske divizije, držala veliku oslobođenu teritoriju itd. - B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 373-376.

[12] Rezoluciju je Tito dostavio Kominterni. Tito (Valter) je i pre toga slao Moskvi poruke da se „Mihailovićevi četnici naslanjaju na velikosrpske elemente, na kulake, žandarme, dio oficira i na bivše državne činovnike", da sprovode „pravu velikosrpsku politiku", raspiruju „nacionalni šovinizam" itd. - ACKSKJ, Fond CK KPJ - Kl, 1942/77. - Valter je 23. aprila 1942. obavestio Kominternu da je Draža Mihailović „najveći šarlatan u historiji" i da je njegovo popularisanje iz Londona „smiješno i neozbiljno". - Isto, 1942/80; da jugoslovenska vlada u Londonu širi „lažne vijesti" o borbi u Jugoslaviji i ulozi Mihailovića. - Isto, 1942/100 - O konferenciji „poštenih patriota" da bi osudili Dražu Mihailovića i „izdaju jugoslovenske vlade". - Valter je o skupu patriota na Tjentištu izvestio Izvršni komitet Kominterne 17. maja 1942. - Isto, 1942/104.

ili u svom kraju". Ili, „U rejonu Sokobanje stvorite mog dvojnika; da bude obrijan... i da ima nekoliko pratioca. Podesite sve da bi narod mogao da poveruje da sam to ja".[1]'

Mihailović je svoj štab 27. juna 1942. pretvorio u Vrhovnu komandu, u kojoj je rad bio podeljen na operativne, organizacijske i obaveštajne poslove koje je vodio major Zaharije Ostojić, unutrašnju i spoljnu službu veze major Mirko Lalatović, dok su Dragiša Vasić i Stevan Moljević bili odgovorni za propagandu. Za komandanta pozadine predviđen je potpukovnik Dragoslav Pavlović, ali u „datom momentu". Brigadom „Gorske garde" komandovao je rezervni poručnik Nikola Kalabić. Osmog septembra 1942. obrazovane su leteće brigade. Septembra 1943. četnička Vrhovna komanda je reorganizovana, obuhvatajući sledeća odelenja: operativno, obaveštajno, ađutanturu, sanitet, komandu stana, bataljon za obezbeđenje, centar za vezu i komandu pozadine.[14]'

Brigade su oformljene u korpuse, od kojih su svi nosili ime određenih krajeva, sem Prvog i Drugog ravnogorskog korpusa. Tri do pet brigada činile su korpus, na osnovu nove reorganizacije izvedene krajem 1942. i početkom 1943. Elitne jedinice su „leteći korpusi". Krajem rata obrazovane su grupe korpusa, među kojima su posebno mesto zauzimali jurišni korpusi. '

Veliki broj obveznika postojao je samo na papiru, bez stvarne obuke, iako su pozivani radi takozvane „duhovne spreme".

Jugoslavija je bila vojno-teritorijalno podeljena na više komandi, koje su imale dosta samostalan status: Srbija sa „Južnom Srbijom" (Makedonijom), Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Boka kotorska, Sandžak („Stari Ras"), Dalmacija i Lika, Vojvodina i Slavonija, Slovenija. Od septembra 1943. četničke jedinice obrazuju se i u Beogradu: korpusi po rejonima i brigade po kvartovima.

Vrhovna komanda slala je na teren svoje delegate, inspektore za nadzor nad organizacijom, stanjem u jedinicama, radi koordinacije akcija, pregleda mobilizacije, materijalnih knjiga, obaveštajne i propagandne službe. Sem vojnih obveznika, proveravani su i spiskovi aktivnih i rezervnih oficira, aktivnih i rezervnih podoficira, kaplara. Svaki štab korpusa morao je da raspolaže sa spiskovima starešinskog osoblja.

U četničkim redovima kulminiralo je ogovaranje, izbijala bolesna ambicija starešina, koji su, da bi se domogli višeg mesta u vojnoj hijerarhiji, proganjali i klevetali svoje ljude. Bilo je ubistava i drugih međusobnih razračunavanja starešina.[16]' Ljudi su streljani bez utvrđivanja stvarne krivice, jednostavno iz lične mržnje i osvete, što je činilo

13) Zbornik NOR, tom XIV, knj."I, 499.

14> U sastav Vrhovne komande, po povratku Mihailovića iz Crne Gore 1943, ušli su oficiri koje je Vlada uputila iz Egipta: generalštabni potpukovnici Paja Novaković i Luka Baletić, majori Ljubiša Terzić i Todor Gogić, kapetan Aćim Slijepčević. - Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 1990, Beograd, 38.

15) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 180-1.

16) Isto, 714-15.

da niko nije mogao biti siguran za svoj život. Odluke su donosili komandanti brigada, Kraljeve garde i korpusa. Ustanovljivanjem prekih sudova teror je samo formalno legalizovan, jer se sudilo na osnovu krivičnog ratnog zakona. Preki sudovi ustanovljeni su kod bataljona, brigada, štabova korpusa i kod Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Ova najviša sudska instanca Jugoslovenske vojske u otadžbini sudila je za krivična dela protiv vojske, protiv „narodnog nacionalnog Ravnogorskog pokreta, kao i uopšte protiv dela učinjenih protiv Srpskog naroda". Uredbu o prekim vojnim propisima doneo je, marta 1940. godine, Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije, a dopunjena je marta 1943. od četničke Vrhovne komande.[17] Masovne su bile pojave neizvršavanja naređenja, u akcijama ili prilikom prijema ljudstva u četničke jedinice, prebegavanja iz jedne u drugu četničku brigadu.

Mihailović nije uspeo u toku celog rata da ostvari centralističku vojnu strukturu. Udaljeni komandanti, inače umrtvljenog i prikovanog Mihailovića uglavnom za Srbiju, slabo su u tako labavoj organizaciji sledili naređenja, povedeni svojim lokalnim osobenostima, autonomnim raspoloženjima i ličnim sklonostima. Oficirski kadar odlikovala je samoljubivost, ambicije, rivaliteti, surevnjivost, nedisciplina, borba za prvenstvo, gloženja, obesno ponašanje. Slabo politički obrazovani, oficiri su se iscrpljivali u praznoj verbalnoj oratorici za srpstvo, kralja i otadžbinu. Nisu uspeli da steknu borbenu samosvest, jer se praktično nisu ni borili protiv okupatora, pravdajući se strahom od represalija, nedostatkom oružja, besciljnošću vojnih operacija, opreznošću da ne idu na ruku komunistima. Seoski komandanti i vojvode koje je rat izbacio na površinu ljubomorno su branili svoje položaje, odbijajući da se povinuju oficirima koje je Mihailović slao po Jugoslaviji. Olako deljenje vojvodskih titula uticalo je na njihovo obezvređivanje. Pojedine uticajne vojvode stvarale su svoje „svite" i imale svoje „klike". Za vreme rata deljeni su položaji u sutrašnjoj obnovljenoj državi. Cvetao je „periferijski šovinizam", što se vidi iz sukoba crnogorskih četnika i njihovih komandanata sa hercegovačkim, ličkim, dalmatinskim, bosanskim. U krugu oko Mihailovića i među njegovim najvišim oficirima sukobljavali su se Zaharije Ostojić i Petar Baćović, Vojislav Lukačević i Pavle Đurišić, Ilija Mihić i Slavko Bjelajac.[18]

Četnička štampa i drugi komandanti glorifikovali su Mihailovića. Zvali su ga „kučićem" i „kolenovićem", čovekom koji je omogućavao svakome iz naroda da se uzdigne, jer nije zavisio od „porodično-dinastičke tradicije". Oko Mihailovića su se nalazili uglavnom niži oficiri, jer je „krem" bio u emigraciji, na Bliskom istoku, u zarobljeništvu. Mihailovićevom naglom uzdizanju naročito je pomoglo brzo promicanje u najviše vojne činove. Mihailović je proterao sa Ravne gore generala Ljuba Novakovića, koji je krajem 1941. predlagao da se u Bosni i Hercegovini obrazuje posebna bosanskohercegovačka vojska koja bi

17) Isto.
18) Isto, 264-5, 276 itd.

kao ravnopravna pregovarala sa snagama Mihailovića, ukoliko bi se one pojavile u tom kraju. Novaković je bio patriot, ali više nego mutnih i zbrkanih predstava o ciljevima borbe.

Mihailović je unapređivao u čin četničkih vojvoda i darivao svojim oficirima vojvodske titule („nadimke"): Ostojiću - Drinski, Račiću - Pocerski i Ivaniševiću - Dinarski. Milan Šantić je pisao Zahariju Ostojiću januara 1943. da je vojvoda Trifunović delio titule „zaslužnim", koje su bile izvor nesreće. „Čovek i ne sluti kakvu mržnju i kakve surevnjivosti izazivaju vojvodski činovi. Možda zbog toga što svaki Srbin smatra da i sam treba da bude vojvoda, a kada već on to ne može da bude onda ne ostaje ništa drugo do izliva jedne žučne mržnje i pakosti prema drugome... O, kamo lepe sreće da hoćete jednim ukazom poništiti sve činove i sva odlikovanja, a u slobodnoj otadžbini postaviti svakoga na svoje mesto, prema radu i zaslugama".[19]

Svađe četničkih starešina ostavljale su težak utisak u narodu, jer se nije čuvalo dostojanstvo. Mihailović je zahtevao da se, pošto je sprana mrlja sa oficirskog kadra za aprilski poraz, dostojanstvo svakako sačuva. Pretio je starešinama lišenjem čina. No, nedisciplina, „udružena sa razobručenošću" i nezdravom ambicijom, sve je više osvajala. Posle sastanka u Zimonjića kuli polovinom 1942. došlo je do forsiranja Petra Baćovića i Dobrosava Jevđevića na račun Ilije Trifunovića, posle čega se Trifunović odlučio na ostavku. Trifunović je upoređivao svoj položaj sa položajem crnogorskog vladike u vreme teokratskog sistema: starešine su radile što su htele, a vladici je ostajalo samo da ih prokune. Nije bio navikao da ga vode njegovi ljudi već on njih; nije više želeo da ostane u ulozi dekorativnog komandanta bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih odreda „Jugoslovenske vojske u otadžbini".[20]

Između starijih i mlađih oficira dolazilo je do nerazumevanja, jer su stariji pokazivali visoku meru agresije, uključujući nepristojno ponašanje. Bilo je nezadovoljstva i tužbi na postavljanje komandanata većinom „stranaca" (Crnogoraca) koji „nemaju ni poznavanja ni ljubavi za narod gde dolaze i (da) nemaju snage da zatalasaju ceo narod", iza čega su drugi komandanti videli nameru domorodaca da se dočepaju vlasti. Osuđivani su oficiri koji nisu imali ni moralno pravo da budu „duhovni vođi narodni". Jugoslovenski raspoloženi oficiri Hrvati opredeljivali su se sve više za partizane, osećajući da je „narodno raspoloženje ekskluzivno srpsko". Baćović je sve Jevreje sa svog područja označavao kao komunistički opredeljene.[21]

Surevnjivost između oficira u Mihailovićevom štabu bila je veoma izrazita. Postojao je rivalitet između majora Zaharija Ostojića i potpukovnika Dragoslava Pavlovića. Postojale su i struje koje su bile za surov obračun sa partizanima i one umerenije. Prema Zvonku Vučkoviću,

19) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., knj. 2, 22.
20) Isto, 22-23.
21) Četnici nisu bili antisemistički orijentisani, ali su Jevrejima pripisivali komunističko opredeljenje.

Mihailović je bio usamljen, jer je njegova sredina delila komandante na terenu na „sigurne" i „nesigurne", na „roze" (crvenkaste) i „mekane" (one koji su odbijali da se drastično postupa sa porodicama partizana). Ova su obeležja pripisivana onima koji su odbijali da od četničkog pokreta izgrađuju „neku supernacionalističku partiju".[22]

Raspadanjem pokreta, njegovim neuspesima i ostavljanjem Mihailovića na cedilu od strane Britanaca, ovakve podele i narastanje sumnji u vlastitim redovima nisu mnogo začuđivale. Vojnici su se plašili da im političari ne preotmu dotadašnje prvenstvo. Uzaludno su očekivali da se težište posle poraza u inostranstvu prenese u zemlju. Mihailović je isuviše kasnio i nastavljao da robuje svojoj atantističkoj ideji, u stvari krutom strateškom dogmatizmu.

U vreme odsudnih bitaka među komandantima su se pojavljivale mnoge nezdrave pojave: pored ličnih ambicija, sujete i netrpeljivosti, osvajali su podmetanja i ogovaranja. Momčilo Đujić nije podnosio kapetana Ivaniševića, kojem je dodeljena vojvodska titula („Dinarski"), iako „je Dinaru video samo iz brzog voza". Petar Baćović nije dozvoljavao Zahariju Ostojiću da mu drži lekcije. Ostojiću je uzalud stavljano do znanja da potčinjene vojvode i starešine nisu njegova „prćija". Nastavljala se kritika pretpostavljenih. Naročito je Ostojić ozlojeđivao mnoge starešine svojim postupcima. General Đukanović kaže da bi major Radulović, načelnik Ostojićevog štaba, išao u borbu „kada bi metci bili ispunjeni kolonjskom vodom". Ostojiću se prigovaralo zbog arogantnosti i superiornog ponašanja. Atmosfera je bila zatrovana, prigovori o izdaji učestali. Radmilo Grđić i Jevđević napadani su da teže decentralizaciji komandovanja. Dobrosav Jevđević izveštava Mihailovića da akcijama dominiraju lični prestiž, lokalni interes i kaprisi. Naročito je izražen antagonizam između pokrajinskih vođa Like i Bosne s jedne, te Dalmacije, s druge strane. Bekstva, osipanje, predaja partizanima, dezerterstvo, zabrinjavali su četničko vodstvo. Jevđević je ogovarao Trifunovića da „daje sebi pisati psalme" koje ni „Napoleon ne bi tolerirao". Za Ivaniševića veli da je čovek bez skrupula. Jevđević je bio nezadovoljan što ga Ostojić tretira kao „kurira" a ne kao predstavnika naroda i delegata Draže Mihailovića, mada on takav način navodno nije dopuštao ni regentu.[23]

Nikola Kalabić je bio ozloglašen i među četnicima, kao i „Kraljeva garda" kojoj je stajao na čelu. Jedan Kalabićev oficir pisao je Mihailoviću novembra 1943. da se narod više plaši kada čuje da dolaze četnici u selo nego Nemci, Bugari, „Arnauti" i druge „vere"... Prebijaju do smrti, pale, pijanče, nateruju selo na kuluk, seku šumu, na Rudniku - državnu, manastirsku, opštinsku. Kalabićev rad je najbolja propaganda za partizane. Četnici bekrijaju i bludniče; gotovo svaki vojnik „Gorske garde" vodi „švalerku". Kolju narod i to predstavljaju kao gubitak nanet partizanima. Narod psuje majku Vama (Draži Mihailoviću),

22) Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 10-11, 92.
23) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 23.

Kralju i svima redom. Kažu, kada je ovakva garda, kakva li je tek druga vojska. Narod je ogorčen i vapi za pomoć. Pita se: čija je to vojska i za koga Kalabić to radi. „Istorija čovečanstva nije to zapamtila".[24]

Četnički pokret je nominalno bio jugoslovenski, mada je bio raspostranjem uglavnom u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i srpskim krajevima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Slovenački četnici pod komandom majora Karela Novaka, tzv. Plava garda, nalazili su se pod Mihailovićevom komandom, ali nisu predstavljali značajniju vojnu snagu u uslovima postojanja „Bele garde", a i jakih oružanih snaga Osvobodilne fronte.

Mihailovićevi četnici ne mogu se nivelisano posmatrati u svim krajevima Jugoslavije, jer i uslovi u kojima su nastali nisu bili istovetni. Srbija je bila njihovo tradicionalno utočište. Pojedini korpusi i druge četničke jedinice (I Kosovski, II Kosovski, Dečanski korpus itd.) ne znače da su te jedinice i ratovale u kosovsko-metohijskom prostoru koji je ispunjavala sila albanske kolaboracije koja se izjednačavala (vulnetari) sa antisrpskim ponašanjem. Svaki pojam Jugoslavije i Srbije bio je za ove snage neprihvatljiv, pa bilo da je poticao od suprotstavljenih četnika ili partizana. Partizanske snage sa Kosmeta, kao i četničke, nalazile su se u južnoj Srbiji, Makedoniji, na ivicama Toplice i Kosanice, Kopaonika, prokletijskog masiva. Za razliku od partizanskih snaga, koje su težile privlačenju Albanaca na svoju stranu, putem borbe za samoopredeljenje koje se moglo postići borbom protiv okupatora, četničke snage na ivicama Kosova i Metohije bile su neprijateljski raspoložene prema Albancima, težeći revanšu za progon, ubijanje i pljačku Srba i Crnogoraca - naseljenika koji su prognati preko Čakora i Prokletija, Ibra. Okupljanjem srpskih masa u okviru narodnooslobodilačkog pokreta, Mihailović je već u proleće 1942. izgubio bitku za Kosovo.

Mihailović nije uspeo da prodre u Slavoniju jer su to 1942. sprečavale partizanske snage. Bitka za srpski živalj bila je dobijena u korist partizana. Četnička komanda Slavonije, sa Aleksandrom Nikšićem Devisom, bila je oformljena, ali kao malobrojna snaga koja se nalazila u severozapadnoj Srbiji i na području delovanja majevičkog i Ozrenskog četničkog korpusa. Zamišljano je da slavonski četnici obuhvate deo Hrvata jugoslovenske orijentacije koji su izbegli od ustaša, da se za osvetu iskoriste „Hrvati - četnici" i obračun spolja predstavi kao čisto „hrvatsku unutrašnju stvar". Presecanjem Hrvatske na liniji Virovitica - Jasenovac Hrvati bi se iskoristili za organizovanje pozadine i obrazovanje civilnih vlasti.[25]

Četničke muslimanske jedinice nisu oformljene u znatnijem broju. Ismet Popovac je 1942. godine radio na tome da obrazuje ove jedinice u Hercegovini, pre svega u stolačkom srezu. Neuspešno je nastojao da

^ AVII, K-118, Reg. br. 4/1; B. Petranović, n.d., 2, 323.
' Zbornik NOR, tom XIV, 1, 158.

se odkloni nepoverenje Muslimana prema četnicima, posle pokolja nad njima u Foči i Goraždu. Smatrao je nesrećom za Muslimane što nemaju svog predstavnika u kraljevskoj vladi, preporučujući Mihailoviću da uzme kod sebe jednog istaknutijeg Muslimana koji „ima dobar glas i politički korjen u narodu". Popovac se izjašnjavao za kažnjavanje svih Muslimana koji su se ogrešili o Srbe, pa čak i onih koji su u „momentu srpske tragedije bili pasivni, a mogli su nešto pomoći".[26)] Četnici su iz razloga političke taktike propagirali politiku snošljivih odnosa, ali je u „narodnoj duši", prema Jevđeviću, postojala „neizmenjiva svest, da više nema zajedničkog života sa njima", te treba mnogo napora da ne dođe do „erupcije tih raspoloženja".

Pored rivaliteta, raspojasanosti pojedinih komandanata, slabih veza i otkazivanja poslušnosti u svojim atarima, Mihailović je morao da se nosi i sa autonomističkim shvatanjima nekih svojih najviših starešina. Jednom je opominjao pukovnika Baja Stanišića da ne razvija autonomizam. Mihailović je javljao da su Stanišić i Đurišić „slabi u narodu" jer se njihov rad sveo samo na borbu protiv komunizma, uz pomoć Italijana, a na drugoj strani izražavali su ambicije kao i druga „frakcija separatista" u Crnoj Gori. Karakterističan je slučaj i drugog četničkog starešine iz Crne Gore, Pavia Đurišića, koji je u Bosni 1945. prekorevao Mihailovića što ga je zaveo da odstupa preko Bosne. Kao da su se budile asocijacije na srpsko-crnogorske sporove iz 1915-1916. oko povlačenja crnogorske vojske preko Albanije i kapitulacije njene neokrnjene vojne sile, po prvi put u njenoj istoriji, samo da se „dva srpska barjaka ne bi pojavila na Solunu", kako su to tumačili separatistički prvaci u međuratnom razdoblju.

Od starih četničkih vojvoda u drugom svetskom ratu bili su živi: Ilija Trifunović Birčanin, koji se našao na strani Mihailovića sve do smrti 1943, kao komandant zapadnih krajeva Jugoslavije; Dule Dimitrijević, britanski kandidat kao i Trifunović u slučaju da dođe do gerilskog rata; Vasilije Trbić, zemljoradnički prvak u Carigradu i Košta Milovanović Pećanac. Zvonimir Vučković opisuje Pećanca kao čoveka halapljiva na pare, koji se nalazio na dispozicionom fondu Milana Stojadinovića. Vučković ga slika kao „ogromnu nepismenu ljudinu, koja je fizički ličila na medveda, ali je po karakteru bio prepredeniji od lisice". Pećanac je bio suparnik Mihailoviću, jer je pukovnika smatrao nižim i podređenim sebi. Pećanac se još maja 1942. pozivao na naređenje Ministra vojske i Mornarice, izdato pre rata, da je njemu poverena glavna organizacija naroda u otadžbini i da je Mihailović potvrdio istinitost tog naređenja.[27)]

Košta Pećanac je unapredio više svojih starešina u vojvode: Božu Javorca, Nikolu Kalabića, vazduhoplovnog narednika Mojsilovića, generala Ljubu Novakovića, kojega je postavio za „šumadijskog vojvodu", ali ga je Mihailović proterao sa Ravne Gore. Citirani Vučković

26) Isto, dok. 124, 126, 186 - 99 - 100.
27) Z. Vučković, Sećanja iz rata, 99-100.

generala Novakovića smatra „neuravnoteženim" čovekom. Pećančeve vojvode prelazile su kasnije Mihailoviću. Dragutin Keserović, major Jugoslovenske vojske, jula 1941. postao je komandant Rasinskog četničkog odreda Koste Paćanca, da bi januara 1942. prešao pod komandu Draže Mihailovića. Komandovao je Rasinskim četničkim korpusom, a od maja 1944. Rasinsko-topličkom grupom korpusa koja je dejstvovala na teritoriji župskog, kopaoničkog, kruševačkog, rasinskog i trsteničkog sreza. [8)]

Između četnika dve suparničke grupacije tekli su obračuni od prvog dana i nastavili se do kraja rata - 1944, kada je u Sokobanji ubijen i Pećanac, a pre njega vojvode Javorac i Mojsilović.

Pored legalizovanih snaga u Nedićevim formacijama koje su primale dvostruku komandu, Srpske državne straže i Mihailovića, zadržali su se i ilegalni četnički odredi i jedinice koje su bile napadane od Nemaca i progonjene, a oficiri hapšeni, streljani i ucenjivani, sa Mihailovičem na čelu.

Legalizacija je imala svoje naličje, kojega su četničke starešine i Mihailović bili svesni. U raspisu od 21. avgusta 1942. stajalo je da se saopšti svim legalizovanim odredima sledeće: „Mnogi legalizovani odredi zaboravili su da je sada rat i da je njihova legalizacija samo maska za podzemni rad. Novac i ugodan život raznežio je mnoge koji misle da tako sačekuju kraj rata pa da posle samo izvlače koristi. Neka se zna da se o svakom vodi računa. Naređujem da svi legalizovani odredi najenergičnije unište komuniste na svojim prostorijama. Dalje da naše šumske odrede pomažu na svakom koraku novcem, hranom, municijom, oružjem kao i u izvođenju organizacije i tajne propagande". Vrhovna komanda je sve više postajala svesna da legalizacija, sem kompromitacije, postaje štetna („škodljiva") za četničku organizaciju, jer se ljudi uspavaju. „Legalizacijom smo spasli ljude i oružja. To je plus. Ali je i minus vrlo veliki. Dolaskom u varoš, ljudi su izgubili vezu sa Vama, borbeni duh je opao, disciplina takođe. Plate su donele kocku i pijančenje. Starešinama su se osladili Nedićevi činovi i plate, pa su čak počeli da Nedića stavljaju na ravnu nogu sa Vama (Mihailovićem - B.P.). Vama se s vremena na vreme šalju lažni izveštaji i čeka se svršetak rata, da bi se posle busali u prsa kao Ravnogorci. Još veće je zlo prijateljstvo i lumperiji sa okupatorom i šlepa poslušnost istom od strane pojedinaca, dok ti isti ne izvršavaju naređenja viših organa. Lično sam čuo da pojedini kapetani, a sada Nedićevi majori, kažu da su se oni privikli na Nedićeve činove i da ih više neće skidati, jer ćete im Vi te činove priznati". Politički rad pojedinaca je postao „takav da svi samo misle na svoje koristi i buduće fotelje, kao da se radi o predizbornoj kampanji". Kod starešina su osvajali „bolesna ambicija, razmetanje, neposlušnost, hohštapleraj čak". Kod vojnika su zapaženi slučajevi pljačke, krađe, nediscipline, krvološtva.[29']

[281] Na stranu D. Mihailovića prešao je i Nikola Kalabić, vojvoda Koste Pećanca. - Isto, 101.

[Z9)] Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1.

TJ očekivanju da se Mihailovičeva gerila aktivira, četnički komandant je dobio više značajnih savezničkih priznanja. Mihailović je avgusta 1942. dobio telegram od C. J. Okinleka, komandanta britanskih snaga na Srednjem istoku i drugih komandanata britanske vojske, koji su njegove operacije ocenjivali kao neprocenjivu vrednost za savezničku stvar, obavezujući se da će učiniti sve da se četnicima što pre dostavi oružje. Godina 1942. praticala je u znaku Mihailovićevog slavljenja na Zapadu. Odlikovao ga je general De Gol. Generala Mihailovića i četnike, početkom 1943, u ime američkih oružanih snaga u Evropi i Africi, pozdravio je general Dvajt Ajzenhauer, „kao svoju braću po oružju, odlučne i hrabre vojne jedinice pod vašom odlučnom komandom".[30] U četničke štabove korpusa upućeni su u leto 1943. britanski oficiri (kapetan Bimiš u Štab Prvog ravnogorskog korpusa, major Kenet Grinliš i kapetan Džasper Rutem u severoistočnu Srbiju kod potpukovnika Velimira Piletića u Krajinu i majora Siniše Ocokoljića u Homolje). U jesen 1943. spustio se na teritoriju Prvog Ravnogorskog korpusa kapetan vojske SAD Đorđe Musulin.[31]

Iako mu nije nedostajalo obaveštajno iskustvo, Mihailoviću nije bilo lako da se nosi sa mnogobrojnim obaveštajnim službama. Na procesu u Beogradu 1946. priznao je da je bio okružen sa sviju strana špijunima i obaveštajcima. Koliko li se u ratnom vrtlogu plelo oko njega obaveštajnih zamki? Poticale su od okupatora: Abvera, Gestapoa, Ovre, ali ništa manje i od raznih službi kvislinga, britanskih oficira, nezadovoljnih četničkih starešina. Sve vreme rata izložen je partizanskim kontraobaveštajnim akcijama u cilju razaranja četničkih rukovodstava i jedinica.

Savesniji i dalekovidniji četnički oficiri su sagledavali koliko je gnjila četnička organizacija i na kakvim slabim moralnim osnovama stoji. Deklamacije i verbalna uznošenja nalazili su se u sukobu sa stvarnošću. Četnici su viđeni kao „reakcionarni, stari jugoslovenski oficiri bez duha sa bolešljivim i skučenim osobinama duše, bez stvaralaštva i ideja i bez viteštva u manirima ili pak mali kafanski činovnici sa ograničenim horizontima i bolesnima ambicijama koje sputavaju". Zanosili su se ličnim položajem i budućim ugodnim životom, dok neprijatelj svaki čas radi da nas uništi („ sruši i sabije nam i onako skučene glave u prah i ništavilo"). Smatralo se „oficirskom brukom" da su laici (partizani - B.P.) u poslu stvorili „vojsku u pravom smislu te reči".[32]

Oficiri su precenjivali svoju profesionalnost u odnosu na starešinski kadar suparničke NOVJ, iako je praksa rata pokazivala da su školski neobučene starešine tukle školovane oficire u mnogobrojnim bitkama,

[30] Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 55.
[31] Kapetan Đorđe Musulin stigao je septembra 1943. godine. - Isto, 56. Kod Vrhovne komande nalazili su se od jeseni 1943. pukovnik Albert Sajc i kapetan Valter Mensfild. - Isto, 79.
[32] Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, Beograd, 1985, 137-8.

čak i kada su se četnici oslanjali na okupatorsku vojnu silu, tehniku, naoružanje i materijalno snabdevanje. Sama profesionalna komponenta nije mnogo značila kada je organizacija komandovanja bila od početka loše postavljena, omogućavajući neizvršenje naređenja, sukobe starešina, slabu saradnju jedinica. Komunistički pokret stvorio je snažnu oružanu silu iz naroda, sa starešinama koje su iznicale u neposrednoj borbi, rukovođeni čvrstim, centralistički ustrojenim komandovanjem, no koje je omogućavalo stvaralačko izražavanje samostalnosti u datim uslovima; partizanske starešine imale su osnovu u koherentno izgrađenoj političkoj ideologiji, razvijeno je uverenje da će rat u toku doneti značajne socijalne promene i poboljšanje života za „male ljude", na principu nacionalne tolerancije i ravnopravnosti.

Pozivanje četničkih komandanata na tradiciju moglo je obuhvatiti samo Srbe i Crnogorce, jer drugi narodi Jugoslavije nisu imali takvu tradiciju niti su je prihvatali. Drugi svetski rat podstakao je pokrete novih socijalnih htenja, dok su četnici istrajno insistirali na starim institucijama i odnosima, pokazivali krajnji konzervativizam, tražili obnovu monarhije koja kao pansrpska ustanova nije bila omiljena kod drugih naroda Jugoslavije, diskriminisali žene kao činioce javne aktivnosti i borbe, tražili slepu disciplinu nasuprot borbenom stvaralaštvu druge strane. Antikomunistička opsesija sprečavala je četnike da šire sagledaju više nego prostranu jugoslovensku i međunarodnu pozornicu ratnih dejstava, koja je vrvila od protivurečnosti, koje su se morale rešavati na daleko suptilniji način od jalovog antikomunizma i iživljavanja vulgarnom oratorikom u slavu kralja i otadžbine. Jednom rečju, nisu do kraja rata razumeli da je oružana borba protiv okupatora u uslovima drugog svetskog rata podrazumevala, pored vojne strane, niz političkih, socioekonomskih i psiholoških aspekata koje narodnooslobodilački pokret nije mimoilazio, a što ga je držalo u matici zbivanja, dajući mu nesravnjive prednosti neposredno, a pogotovu u dinamičkoj viziji rata.

Mihailović je od svojih područnih štabova zahtevao da se ophode sa puno pažnje prema engleskim misijama, ali da se oficirima onemogućuje „hvatanje veza" sa komunistima. Strahovao je od tih veza, jer su u njegovom viđenju one imale za cilj da dokažu da četnici potpuno ne vladaju Srbijom, a na drugoj strani da organizuju sabotaže bez obzira na represalije ne bi li tako i četnike naterali da i oni isto preduzmu. Držeći se dogmatski svoje koncepcije i akciji samo u slučaju sloma Nemačke ili invazije saveznika, Mihailović je naređivao da svaki onaj koji namerno ili iz nehata pomogne britanskim oficirima da uhvate vezu sa komunistima čini najveću izdaju prema narodu i treba ga odmah likvidirati.[33]

U narodu je bilo straha da „Rusi" prvi ne dođu u Srbiju, što bi značilo pobedu komunista, zbog čega su se ljudi iz naroda ustručavali da ispolje svoje pravo mišljenje.[34]

33) AVII, Ča, K-287, Reg. br. 18/1-31.
34) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 938.

Politički program - prevaga nacionalne ideologije

Jedna od najslabijih tačaka Mihailovićevog pokreta jeste nerazvijenost političkog programa, kao alternative u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju, njenu prošlost i budućnost, antitezu narodnooslobodilačkom pokretu i političkim inicijativama savezničkih zemalja u jeku zamršenih zbivanja drugog svetskog rata. Prvobitno nezadovoljstvo oficira vladom nije dugo trajalo, a u daljem odnosu nije imalo promišljenu kritičku analizu Kraljevine i emigrantskog centra koji se od prvog dana nalazio u rukama Britanaca. To baš nije bilo ni lako, između ostalog i zato što se vlada poistovećivala sa kraljem, koji je bio suveren i vrhovni komandant i prema kome se morala iskazivati vernost. Mihailović od prvog dana nije bio ni sklon političarima prema kojima je imao rezerve, sve do pred kraj rata. Četnička organizacija gradila se na vojnoj osnovi („narodu"), a ne na partijama. Stranke imaju opoziciju, koja je u vojsci nedozvoljiva. Mihailović je dr Miloša Sekulića koristio kao izvestioca o situaciji u zemlji, a ne kao delegata kod Vlade, tako da je on radeći suprotno „lovio ribu u mutnoj vodi".[35]

Mihailoviću je rano prišao Dragiša Vasić, potpredsednik Srpskog kulturnog kluba, koji se posle aprilskog rata sklonio u selo Trepču, blizu Gornjeg Milanovca. Vasić je, dok nije bio potisnut od Stevana Moljevića, koji će postati glavni ideolog četničkog pokreta, najviše doprineo da pokret dobije neke političke dimenzije. Na Ravnoj Gori su se nalazili, pripadali pokretu ili bili u njegovim političkim telima (Centralnom nacionalnom komitetu) republikanci Mladen Žujović i Vojislav Vujanac, prvaci Saveza zemljoradnika Lazar Trklja, Jovan Popović, Života Todorović, Dragoljub Lazić, a kasnije i socijalisti Živko Topalović i Aleksandar Pavlović. U Centralnom nacionalnom komitetu sem Dragiše Vasića, Mladena Žujovića i Stevana Moljevića nalazili su se i Pero Slijepčević, Vojislav Vujanac, Dragoslav Stranjaković, Nikola Stojanović, Vlasta Petković. U četničkoj organizaciji aktivno je učešće pripadnika Srpskog kulturnog kluba (SKK), učesnika 27-martovskog prevrata, uključujući i prvake omladine Srpskog kulturnog kluba dr Vojina Andrića, Slobodana Draškovića i drugih. Dragiša Vasić je 1943. bio zapostavljen na račun Stevana Moljevića, iako se nisu razilazili u političkim gledištima.

Centralni nacionalni komitet (CNK) osnovan je avgusta 1941. na Ravnoj gori kao savetodavno telo.[36] Vojnički pokret nije želeo da dozvoli da ga političari onemoguće u njegovom prvenstvu, pogotovu što su smatrali da je rat isključivao političke borbe, stranačke trzavice, podele naroda na političkoj osnovi. Izvršni odbor CNK preuzeo je u

35) AVII, Ča, K-281, Reg. br. 12/1-3; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 843-844.

36) J. Marjanović, n.d., 188. - Politički odbori se stvaraju krajem avgusta - početkom septembra 1941. godine. Izraz te organizacije je i stvaranje Centralnog nacionalnog komiteta. U Mihailovićevoj organizaciji okupljaju se pristalice i funkcioneri gotovo svih bivših političkih stranaka.

svoje ruke političko-propagandne poslove prve dve godine četničkog pokreta, a sačinjavali su ga Dragiša Vasić, Stevan Moljević i Mladen Zujović. Među političarima na Ravnoj gori glavnu reč su imali prvaci Srpskog kulturnog kluba, Zemljoradničke stranke i pre rata neuticajne Jugoslovenske republikanske stranke. Mihailović je isticao da četnički pokret nije politički pokret, ali se radi uglavnom o deklarativnom stavu, jer je četnički pokret i te kako imao kamuflirane političke ciljeve. Njegov politički karakter proizlazi iz oštrog stava četnika prema komunistima, u kojima su objektivno sagledavali glavne političke protivnike, iz četničke nacionalne politike i težnje da se srpstvo nađe posle rata u situaciji u kojoj se nalazilo 1918, sa svim prednostima vojne, političke i moralne prirode. Druga je stvar, međutim, što Mihailović i njegovi komandanti nisu imali političkog smisla za razumevanje velikih problema koje je otvorio drugi svetski rat, koje je trebalo rešavati na unutrašnjem i međunarodnom planu. Mihailović je od početka promašio svojom defanzivnom strategijom, bez obzira koliko je takvu strategiju opravdavao egzistencijalnim razlozima, nerazumevanjem stava velikih sila prema obnovi Jugoslavije i njenom unutrašnjem uređenju, naročito kada je reč o Britancima zainteresovanim da se Jugoslavija uredi na načelu federacije u kojoj bi Hrvati, Srbi i Slovenci bili ravnopravni i bez mogućnosti majorizacije, a pogotovu svojim uskogrudim vojnim pogledima, lišenim političke širine i pronicanja u smisao međunarodnih zbivanja.

Pored Centralnog nacionalnog komiteta postojali su i regionalni nacionalni komiteti u Crnoj Gori (Komitet crnogorskih nacionalista) i u Splitu (Srpski nacionalni komitet koji je obrazovao Ilija Trifunović), koji nisu bili podređeni Centralnom nacionalnom komitetu, iako su kao regionalna politička tela podržavali Mihailovića.[37]

Četnici su novembra 1942. osnovali Jugoslovensku ravnogorsku omladinu ili JURAO, koja se nalazila pod neposrednim rukovodstvom Vrhovne komande, iako je imala regionalnu organizaciju. Štabovi JURAO-a označavani su brojevima: štabovi 708 i 801 za Crnu Goru i štabovi 501, 601 i 701 za Srbiju. Najvažniji ogranak JURAO-a bio je štab 501, koji je obuhvatao grad Beograd, zapadnu i srednju Srbiju. Osnovna jedinica bila je trojka, a postojale su i posebne sekcije na principu trojke za gimnazijsku omladinu, za studente, za Nedićevu Omladinsku radnu službu, za industriju i zanatstvo. Komandanti korpusa ili brigade mogli su mobilisati pripadnike JURAO-a.[38]

Potpuno suprotno narodnooslobodilačkom pokretu, koji je na bazi politike emancipacije žena imao u svojim redovima veliki procenat ženskog stanovništva, četnici su žene, u skladu sa konzervativnim shvatanjima svog pokreta, držali van vojnih aktivnosti, ako izuzmemo sanitet, kurirsku službu i špijunažu. Odnos prema ženskom delu stanovništva koje je bilo uključeno u narodnooslobodilački pokret ili

37) J. Tomasevich, n.d., 172-3.
38) Isto, 173.

borilo u jedinicama NOVJ najbolje se vidi iz četničke propagande da je reč o sovjetskom shvatanju slobode braka, razvrata, pa čak i prostitutkama.[39] Tek kasnije četnički pokret počeo je organizovati ženske organizacije - Ženski ravnogorski savez, ali bilo je to tek 1943 - 1944. godine.[40]

Mihailović nije dozvoljavao da se pokret u Bosni izdvoji na političkoj osnovi, pod uticajem rada Lazara Trklje i Stevana Botića, koji su računali na podršku Milana Gavrilovića. Petar Baćović je optuživao Lazara Trklju, zemljoradničkog prvaka, zbog zlokobne uloge u bosanskom ustanku. Trklja je propagirao državnu organizaciju u duhu načela Zemljoradničke stranke, iako se stranačke stvari nisu mogle provoditi u uslovima tekuće borbe, tako teške za srpski narod. Petra Samardžića, pripadnika zemljoradnika, vojnici su takođe optuživali da je prokomunistički raspoložen. Očigledno je da vojnici nisu hteli da menjaju karakter svoje vojne organizacije, iza čega se skrivala i borba oko prvenstva i prestiža. Razdor je postojao i na Majevici, između četničkih komandanata. Mada je Mihailoviću na Ravnoj gori prišlo više političara na samom početku, on je bio protiv uvlačenja političara, naročito zemljoradnika, u organizaciju. „... To ne sme da bude. Ne zaboravite da ste sada samo oficir ... Ovo nije politička partija". Mihailović je izričito isticao da je pokret vojnički a ne politički, i da je „politikanstvo upropastilo ceo Dangićev pokret", usled čega tim tragom nije trebalo ići. '

Četnički pokret deklarisao se kao čisto vojnički i samim tim iznad partija. „Čiča" je tražio da se u Bosni svaki politički rad onemogući, političke ambicije napuste, stavljajući do znanja da će „privremenu upravu istočne Bosne" razjuriti i od nje stvoriti „vojnički organ".[42]

Za Mihailovića su komandanti bosanskih četničkih odreda bili „autonomaši", „separatisti", ljudi koji vode „političku stranku". Delegati Mihailovića na Majevici (Dragoslav Račić i drugi) 1942. nisu uspevali da srede situaciju. Međutim, bosanski komandanti su Mihailoviću stavljali do znanja da neće dozvoliti da im se bilo ko „natura" i meša u njihove probleme, te daje dosta njihovog „tutorisanja". Stevan Botić piše Lazaru Trklji avgusta 1942. o sukobu sa Mihailovićem, smatrajući da bi bilo dobro da Mihailović pređe na Romaniju i upozna situaciju „jer borbe vode jedino bosanski četnici, na čijim kostima počivaju sve reklame naše vlade, pa i samog Draže". Petar Baćović je javljao o „Botićevoj izdajničkoj akciji".[43]

Tito je, za razliku od Mihailovića, mogao od početka da se osloni ne samo na malobrojnu ali centralističku partijsku organizaciju (partijski centralizam), već i na SKOJ pod rukovodstvom Partije, organizacije

39) Isto, 174.
40) Skraćeno - ZROS.
41) Zbornik, tom XIV, knj. 1, 493-4-5.
42) Isto, 498.
43) Zbornik NOR, tom XIV, 1, 523-4.

„Crvene" („Narodne pomoći"), razvijenu mrežu „tehnika" stvorenu pre rata, među sobom povezanu, koju je aktivizirao Svetozar Vukmanović Tempo, za razliku od Mihailovića koji je počinjao tako reći od ničega, jer se pojavio „sam", nepoznat u širem oficirskom koru i među političarima koji ga nisu poznavali. Visoka Titova međunarodna osmatračnica Kominterne bila je, međutim, njegova velika prednost u odnosu na Mihailovića, jer je bio potvrđeni generalni sekretar Kominterne uoči rata, čovek kojeg su funkcioneri iz hotela „Lux" i te kako poznavali iz vremena rada u SSSR-u, uzajamnih dodira, međunarodnih misija u Parizu (za Španiju) i Balkan.

Četnici, za razliku od partizana, nisu pridavali značaj političkom programu kako se ne bi cepale narodne snage u uslovima rata, a na drugoj strani organizacionim poslovima. U poslovima propagande partizanske snage van Srbije nadvisivale su četnike, što je posledica i predratnog rešenja pitanja „tehnika" (štamparija), ali i stila rada i značaja propagande za revolucionarni pokret. Prve novine četnici su izdali pod nazivom „Sloboda ili smrt", a štampane su u štampariji posle zauzimanja Gornjeg Milanovca, čiji je urednik bio Dragiša Vasić.[441]

Mihailovićev pokret nije imao pravi program niti ljude koji bi razumeli socijalne i ekonomske prilike juče i danas. Narodnooslobodilački pokret je u tom pitanju bio ispred četnika, jer je u posrednoj formi obećavao krupne socijalne promene (nema povratka na staro), a obrazovanjem nove vlasti i konkretnim merama demonstrirao novu socijalnu politiku. Nesumnjivo je da je narodnooslobodilački pokret, zahvaljujući svome rukovodstvu i jezgru - komunistima, imao izgrađen program, svoju celovitu ideologiju, čija su kolebanja i taktičke varijante poznate u toku rata, za razliku od četnika, ali se od strane kritičara često zaboravlja da su i četnici istupali sa celovitim nacionalnim programom kao bitnom odrednicom svoje ideologije. Ona je bila i zapisana i formulisana, a iscrpljivala se kroz patriotsku retoriku oficira i drugih glasnogovornika četničkog pokreta, preko naređenja i članaka u četničkoj štampi. Oslanjala se na predratni program Srpskog kulturnog kluba, čiji su ideolozi bili Dragiša Vasić i Stevan Moljević.

Draža Mihailović, koji u suštini nije razumevao političke i međunarodne probleme, imao je oko sebe savetnike koji takođe nisu odgovarali složenom vremenu u kome su se donosile presudne odluke za Jugoslaviju i Srbiju.

Borba za vlast potresala je Vrhovnu komandu, gde su carevale intrige i sukobi oko prestiža. U celokupnoj hijerarhiji četničkog pokreta mogu se zapaziti rivaliteti i gloženja koja su razdirala jedinstvo pokreta. Unapređenja, odlikovanja, čak i buduća mesta u oslobođenoj zemlji izazivala su zavist, omraze, razdore, tim pre što je među Mihailovićevim savetnicima bilo dosta nesposobnih ljudi koji nisu mogli da se snaiju u zapletenoj situaciji podeljene i okupirane zemlje, gde je vladao opšti

[441] M. Matić, n.d., 480.

rat, neka vrsta rata svih protiv sviju. Prema Zvonku Vučkoviću, Dragiša Vasić je posle napuštanja Vrhovne komande izjavljivao da ne može više da sarađuje sa „ljudima koji nisu u stanju da vode slepce, a kamoli revoluciju". „Prokletstvo vlasti" nije mogla izbeći ni Mihailovićeva Vrhovna komanda. „Nepoverenje" se uvlačilo među ljude kao neka „siva magla", čime se razbijala sloga koja je po nekom istorijskom amanetu - veli Vučković - trebalo da spasava Srbe. U Vrhovnoj komandi stvorila su se jezgra dveju suparničkih grupa oko oprečnih gledišta: jednih koji su smatrali da je demokratizacija imperativ i drugih koji su bili protiv razvodnjavanja ravnogorskog pokreta ako predstavnici stranaka budu uzeli učešće u radu i odlukama do tada neprikosnovenog Centralnog komiteta. Vučković bez pružanja dokaza u prvoj grupi pominje Mihailovića, a u drugoj ljude iz političkog štaba i neke oficire koji su stigli iz Kaira. Ljudi van Srbije bili su, po njemu, uglavnom pripadnici druge struje, jer za razliku od Srbijanaca nisu razumevali niti imali iskustva sa demokratijom i parlamentarizmom.[45]

Mada četnički pokret nije imao do kraja izgrađenu ideologiju, nacionalna ideologija našla je svoje tumače u Stevanu Moljeviću, Dragiši Vasiću, D. Stranjakoviću, ideolozima Srpskog kulturnog kluba. Moljević je autor Projekta „Velika Srbija" s kraja juna 1941, Deklaracije od 1. decembra 1943, „Poruke Hrvatima", „Poruke Muslimanima", „Pred nama je jedan put". Četnička ideologija doživljavala je evoluciju iz taktičkih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti, suprotstavljanja nacionalnoj politici narodnooslobodilačkog pokreta, prilagođavanja politici emigrantske vlade. Moljević je član Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) od avgusta 1941. godine, kasnije jedan od potpredsednika CNK, od juna 1944. do početka maja 1945. sekretar (predsednik) Izvršnog odbora CNK. Radio je u političko-propagandnom delu Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Vasić je bio „Čiča 2", neka vrsta zamenika Mihailovića u slučaju da se ovome nešto dogodi. Moljević je u Vrhovnoj komandi i uopšte u ravnogorskom pokretu potisnuo Vasića, koji se 1945. u Bosni odvojio od Mihailovića i doživeo tragičnu sudbinu sa crnogorsko-hercegovačkim četnicima kao žrtva ustaša Vjekoslava Luburića Maksa.[46]

Moljevićeve ideje, sav program nacionalne ideologije, imao je svoje korene u srpskoj nacionalnoj ideologiji u prošlosti i posebno onoj koja se javila uoči aprilskog rata u Srpskom kulturnom klubu. U situaciji razgrađene Srbije, dok je Hrvatska rešila nacionalno pitanje u formi Banovine Hrvatske, koliko god ga Maček smatrao privremenim a desničarski deo stranke odbacivao obuzet rešenjem hrvatskog pitanja izdvajanjem Hrvatske iz Jugoslavije, SKK se založio za ideju „srpskih

45) Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 93-4.

46) U tekućoj publicistici sve više prodire da su Vasića likvidirali komunisti. Prema tim verzijama, koje za sada nemaju dokumentarno pokriće, Vasić se predao snagama NOVJ, predstavio kao čovek Moskve i tražio da se o tome obavesti Beograd. Umesto oslobođenja, došlo je do Vasićevog streljanja. O tome su autoru poznati i usmeni iskazi savremenika.

zemalja" u jedinstvenoj jedinici. Ova ideja će doći do izraza i u postaprilskoj situaciji u obliku „velike" ili homogene Srbije". U Moljevićevom projektu novo je bilo određeno aprilskim iskustvom i stravičnim genocidom koji je započeo nad Srbima.

Predratno, a pogotovu iskustvo posle vojnog poraza, upućivalo je da se razmišlja o budućoj nacionalnoj integraciji Srba, zapostavljenoj posle 1918, jer se smatralo da je srpsko nacionalno pitanje rešeno prvi put posle 1804. godine okupljanjem svih Srba pod jednim državnim krovom. Homogena Srbija Moljevića trebalo je da obuhvati celo etničko područje na kome žive Srbi. Poučeni iskustvom 1918, Srbi su sada tražili da se „udare" granice Srbije, što je 1918. izostalo. Program je osvetnički naglašen, tražeći kažnjavanje vinovnika izdaje u aprilskom ratu i krivaca za istrebljivanje Srba. Do Moljevića, koji se nalazio u Nikšiću na Vidovdan 1941, nisu mogli ne odjekivati krici progonjenih i ubijanih Srba u Hercegovini, što je 3. juna dovelo do spontanog ustanka protiv ustaških krvnika kao svojevrstan vid samoodbrane. Obuhvatanje svih srpskih zemalja odnosilo se na vrbasku banovinu, severnu Dalmaciju, srpski deo Like, Korduna, Banije i deo Slavonije („Zapadna srpska oblast"). Metoda rešavanja srpskog pitanja, pored osvete fizičkim uništavanjem Srba, predviđala je i razgraničavanje putem preseljavanja „žiteljstva" - Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja. Previđala se teritorijalna ukorenjenost ovog stanovništva i položaj sličan „sijamskim blizancima", krvoliptanje pri svakom pokušaju „kirurškog zahvata" da se odvoje, a na drugoj strani civilizacijsko osiromašenje u slučaju preseljavanja. U ratnim i mirnodopskim vremenima metode preseljavanja imale su oznaku totalitarnog rešavanja retko osetljivog nacionalnog pitanja. Makedoniji se, u skladu sa predratnom nacionalnom politikom, nije priznavala individualnost, jer se u Moljevićevom projektu ona nastavlja da vodi kao „Južna Srbija". Ideja o federativnoj zajednici u okvirima monarhije takođe nije bila nova, izvodeći poreklo iz predratne situacije, kada se radilo na nacionalnoj reorganizaciji korišćenjem federativnog koncepta, koju je rat naglo presekao. „Vaskrs" Jugoslavije zamišljen je u duhu stvaranja velike i homogene srpske jedinice, koja bi praktično imala prevagu u budućoj državi. Srpska hegemonija u Jugoslaviji bila je pretpostavka za vodstvo Srba i na Balkanu. U Srbiji, kao nosiocu jugoslovenske misli, gledala se ključna zemlja na Balkanu, preko Jugoslavije kao opšteg državnog okvira. Dubrovniku se morao odrediti poseban status, s obzirom na prošlost i tradiciju Dubrovačke republike, činjenicu da nikada nije bio u Hrvatskoj, njegovo zaleđe i postojanje Srba - katolika i Hrvata - pravoslavnih u njemu.[47)]

Za razliku od emigrantske vlade u Londonu, koja u svojim ratnim ciljevima nije izražavala nikakve teritorijalne pretenzije prema susedima, mada su predstavnici Grčke težili podeli Albanije, četnički programi su isticali i teritorijalne revandikacije prema Bugarskoj (Vidin i Ćusten-

[47)] AVII, Ča, K-144, Reg. br. 4/1.

dil) i severnoj Albaniji, posebno pominjući Skadar kao izraz srednjevekovnih tradicija, crnogorskih pretenzija u Balkanskom ratu kada je za grad na Bojani palo više hiljada Crnogoraca.[48]

Moljevićeve ideje kasnije su prihvaćene i u drugim dokumentima četničkog pokreta, tako da se - sem u nekim pojedinostima - mogu prihvatiti kao zvanična platforma četničke nacionalne ideologije koja predstavlja bitnu tačku njihove ideologije sa neprikosnovenim ustanovama (monarhija) i socijalnim postulatima (poštovanje privatne svojine, itd.). Reč je o Beogradskom programu Nacionalnog komiteta, Mihailovićevim instrukcijama crnogorskim četničkim komandantima, Rezoluciji iz Šahovića krajem 1942. godine,[49] sve dok u četničkom pokretu nije prevladala druga struja, koja će doći do izraza na Kongresu u selu Ba sa Živkom Topalovićem na čelu, kojoj se priklonio i Mihailović, nasuprot nezadovoljstvu ekstremne nacionalističke struje. Međutim, ova promena je bila zakasnela i izraz krize pokreta Mihailovića, sloma emigracije, promene britanske politike, narasle moći narodnooslobodilačkog pokreta, bleda reakcija na partizansku federaciju proklamovanu na drugom zasedanju AVNOJ-a

Osnova nacionalne politike položena je, prema tome, u prvoj fazi razvitka četničkog pokreta, predstavljajući bitnu ideološku komponentu njihovog programa. Stoga je teško prihvatljiva pomenuta teza da četnici nisu imali ideologiju, za razliku od komunista, ako se ima u vidu da je nacionalna sastavnica bila fundamentalni osnov četničke ideologije. Iz nje izvire nezadovoljstvo unutrašnjim uređenjem „prve Jugoslavije", a na drugoj strani oseća se snažan uticaj Srpskog kulturnog kluba ili ljudi oko njega uoči rata, ozlojeđenih razgrađivanjem zemlje 1939. godine. Drastična rešenja ove nacionalne politike bila su izazvana i teškom sudbinom srpskog naroda u situaciji posle kapitulacije, a pre svega progonom Srba u Makedoniji, na Kosmetu, Vojvodini, genocidom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, u okviru NDH. Proklamovana je borba za slobodu celokupnog jugoslovenskog prostora, isticanjem zahteva za uključivanjem u sastav države slovenačkih teritorija pod Italijom i Nemačkom (Trst - Gorica - Istra i Koruška), severne Albanije sa Skadrom i delovima Bugarske. U okvirima velike Jugoslavije predviđena je velika Srbija, etnički čista u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke. Smatralo se da treba uspostaviti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenije. Državna teritorija morala je da se očisti od svih „narodnih manjina" i „nenacionalnih elemenata", kazne svi krivci

48) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 91; Zbornik NOR, XIV, 1, 1-10.

49) Na problematici nacionalnog uređenja buduće države najviše su radili Dragiša Vasić i Stevan Moljević. Od D. Vasića i S. Moljevića poticali su razni dokumenti o tom pitanju u vidu projekata, mišljenja, saveta, kritičkih promišljanja. Ovi vodeći ljudi Srpskog kulturnog kluba pre rata najviše su bili okupirani nacionalnim pitanjem, kao primarnim političkim, ideološkim i propagandnim zadatkom četničkog pokreta. - Vid. Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 1-9, 101-103, 196-199, 255-263 itd.

za aprilski slom, posebno ustaše i Muslimani koji su u „tragičnim danima nemilosrdno uništavali naš narod", te izvrši „čišćenje" Sandžaka od muslimanskog i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa. U „očišćenim" krajevima trebalo je naseliti nacionalno ispravne Crnogorce,[50] četnički etnocentrizam bio je svakako odgovor na kroatocentrizam koji je izazvao nezapamćeni genocid nad Srbima, gotovo u grobnoj tišini kada je reč o saveznicima i odjeku ustaških grozota u njihovom javnom mnenju. „Strategija ćutanja" tolerisana je u ime jugoslovenskog jedinstva i obnove celine Jugoslavije, iza čega su stajali i saveznici. Četnička nacionalna politika bila je sušta suprotnost onoj NOP-a, počivajući na izravnjavanju nacionalnih računa. Izražavali su je četnički listovi, isticanjem da nema mira i sporazuma dok se na hrvatskoj i muslimanskoj strani isto tako ne namiri 700.000 glava".[51]'

Što se tiče nacionalne politike četnika, Moljević se decembra 1941. zalagao svuda za politiku svršenog čina i u odnosu na susede i u odnosu na unutrašnje neprijatelje. Trebalo je zaposesti predviđene teritorije i očistiti ih pre nego što se iko pribere. Predviđalo se da se jakim odredima zaposednu „glavna čvorišta": Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunj, Karlovac, Knin i Šibenik, Mostar i Metković, a zatim iznutra pristupi čišćenju zemlje od nesrpskih elemenata. Krivci bi bili kažnjavani na licu mesta; preostalim Hrvatima otvarao se put za Hrvatsku a Muslimanima za Tursku ili Albaniju. Za izvršenje unutrašnjeg čišćenja računalo se na srpske izbeglice u Srbiji. Muslimansko pitanje trebalo je da reši vlada u Londonu s Turskom, uz pomoć Engleza.[52]'

Slabe tačke ovih planova ogledale su se u megalomanskim zahtevima prema susedima, pogotovu u uslovima kada nije postojala vojna sila koja bi ih mogla obezbediti, a nadasve u kolektivnoj odmazdi. Olako se previđalo da je obnova Jugoslavije u engleskom viđenju bila drukčija, te da je ona podržavala hrvatsku politiku, slično predratnom stavu, svesna snage Katoličke crkve, te prihvatanjem teze o Mačeku kao velikom Jugoslovenu, žrtvi ustaša i političaru antiosovinski raspoloženom. U nacionalno mešovitoj vladi u emigraciji četnički planovi su nailazili na otpor hrvatskih članova vlade i opstrukciju koju su nosili J. Krnjević, J. Šutej i R. Bičanić. S četničkom politikom vaskrsa Jugoslavije nisu se slagali ni srpski ministri demokratske orijentacije (M. Grol, B. Marković i drugi). Grol je osuđivao genocid nad Srbima, ali nije bio pristalica kolektivne odmazde nad Hrvatima. U svom „Londonskom dnevniku 1941-1945." govori o „grozotama da ti se koža diže"; očekivao je „da Hrvati u vladi kažu nešto ozbiljnije i teže, i s indignacijom osude tu nesreću za nas Srbe, sramotu za Hrvate, a teško iskušenje za zajednicu Srba i Hrvata"; da „Hrvati sami ubijaju svoju

50) Reč je o rezoluciji donetoj u Šahovićima (Crna Gora) 30. novembra - 2. decembra 1942. U pitanju je skup četničke inteligencije kome su prisustvovali Z. Ostojić, Đ. Lašič, kapetan P. Đurišić i drugi četnički prvaci.

' „Glas Cera", novembar 1943; B. Petranović, n.d., 2, 94.

32) A VII, Ča, K-12, Reg. br. 32/2.

ideju, pitajući se na čemu će nazidati Hrvatsku! Ima li što drukčije između njih i Pavelića u veliko hrvatovanju - izvan ovih zločina? I ne izvršuju li ovi njihov program?" Posle pogroma došlo je nasilno katoličenje. Grol nije mogao da mimoiđe odgovornsot nadbiskupa Stepinca. „Episkopat sa Stepincem, mesto da reagira, na skupu svome govori o administrativnoj proceduri i kompetenciji, i osniva seminar za stručnu spremu sveštenika koji preobraćaju. Utisak tog skandaloznog zaključka je, da katolički episkopat ne računa sa zajednicom u kojoj su i pravoslavni".[53]

Raseljavanje i teritorijalno izmeštanje Srba i Hrvata bilo je nemoguće bez krvi. Mihailovićeva politika izazivala je nepovoljne reakcije u SAD, među hrvatskim iseljeništvom, a nailazila je, pre svega, na sasvim drukčiju nacionalnu politiku narodnooslobodilačkog pokreta, koja je velikim delom bila uzrok razilaženja partizana i četnika. Četnički etnocentrizam nije se mogao pomiriti sa partizanskim internacionalizmom u vidu jugoslovenstva.

Mihailović je septembra 1941. smatrao da se organizacija morala proširiti u danima sloma na sve jugoslovenske zemlje, kazniti saradnici neprijatelja i svi oni koji su radili na istrebljenju srpskog naroda. Rat je bio okvir u kome su se imale omeđiti srpske zemlje u kojima bi se sačuvao samo srpski živalj. Planiralo se radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje srpskim stanovništvom. Takva politika predviđala je pomeranje stanovništva u ime ostvarivanja etničke kompaktnosti. Pitanje muslimana u srpskoj jedinici trebalo je takođe rešiti u fazi rata. Rešenje se sastojalo u tome da se isele u Tursku i pobiju, dok bi se ostalo nesrpsko stanovništvo pokrenulo sa svojih ognjišta u času ustanka. Muslimani („Turci") su bili predmet četničke akcije genocida decembra 1941, avgusta 1942. i početkom 1943. u istočnoj Bosni i Sandžaku, od kojih su prve akcije bile reakcija na ustaške akcije ubijanja Srba čiji su izvršioci bili Muslimani.[54]

Iz četničkog vrha poticale su instrukcije da se prostor naseljen Albancima i Muslimanima mora očistiti od tog življa. Zar Mihailović ne poručuje 20. decembra 1941. majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću da treba dejstvom iz doline Lima u pravcu Bijelog Polja, Sjenice i Peštera (misli se na Peštersku visoravan) očistiti ovaj prostor od muslimanskog življa?[55] Svest četničkih komandanata ispunjavao je nezaboravom srpski masakr nad Srbima, izazivajući duh šovinističkog protivodgovora. Muslimansko stanovništvo sa Hrvatima i drugim nacionalnim manjinama optuženo je za najveću „katastrofu" srpstva u aprilskom ratu i posle vojnog poraza. Hrvati su bili tvorci NDH, a Albanci ušli u sastav „Velike Albanije", kao antijugoslovenskih i antisrpskih tvorevina. Ima li se u vidu da je Kraljevina Jugoslavija bila član antifašističkog ratnog saveza, a vazalne države i režimi na njenoj

53) M. Grol, Londonski dnevnik 1941-1945, Beograd, 1990, 284, 472, 728.
54) AVII, Ča, K-132, Reg. br. 7/3.
55) Isto, K-l, Reg. br. 10/1.

teritoriji ratovale na strani Osovine, borba protiv njih je bila i deo savezničkih ratnih obaveza, pod uslovom da nije bila zasićena šovinizmom i uzvratnom odmazdom nad celim narodima, bez obzira na masovnost hrvatskog i muslimanskog raspoloženja 1941. što su im okupatori doneli slobodu i nacionalno oslobođenje.

Antimuslimanskoj četničkoj politici odmazde nije protivurečio pokušaj obrazovanja bataljona sastavljenih od Muslimana. Ismet Popovac pozivao je Muslimane da se suprotstave „pavelićevskoj Hrvatskoj", a kod Muslimana koji su sve manje verovali NDH i ustaškoj politici asimilacije jačale su tendencije za autonomijom Bosne i Hercegovine pod nemačkim pokroviteljstvom; oni su se plašili i odgovornosti za zločine ustaša, to jest da Srbi ne krenu da kolju njih. Četnici su prihvatali i podsticali Popovčevu muslimansku akciju zato što je rađala otpor ustaškoj mobilizaciji, ali mržnje i neverice nisu mogle da i dalje ne podvajaju. Saradnja sa Muslimanima odgovarala je Mihailoviću kao članu Vlade da se pred saveznicima i svojom vladom iskupi za genocid nad Muslimanima. U međunarodnim odnosima Mihailović je morao voditi računa o odnosu Turske i saveznika. Akcije Ismeta Popovca u Hercegovini na stvaranju nacionalne vojne organizacije u okviru ravnogorskog pokreta bile su u povoju i nisu davale vidljiviji rezultat. Sem u Hercegovini, činjeni su pokušaji da se stvore muslimanske jedinice i u istočnoj Bosni, pod komandom majora Fehima Musakadića. Četnička mržnja prema Muslimanima zadržavala se, ali se muslimanskoj masi opraštalo ponašanje prema Srbima, uz trajnu napomenu da će direktni krivci za zločine ipak iskusiti kaznu. Zbog pomenutih međunarodnih obzira Mihailović je morao demantovati da vodi politiku fizičkog uništavanja Muslimana u Bosni i Sandžaku, ili da planira njihovu deportaciju u Tursku. Izveštavao je svoju vladu 1942. da priprema preorijentaciju politike prema Muslimanima kako ih ne bi prigrabili komunisti. Mihailovićeva diferencirana politika uticala je da se prema Muslimanima različito postupa, uz zadržavanje nepoverenja i osvetničkih strasti u osnovi, tolerisanjem „čišćenja" s jedne strane, a s druge prihvatanjem malobrojnih Muslimana koji su se izjašnjavali za Srbe ili ljude jugoslovenske orijentacije. Presudan uticaj na ovaj dupli kolosek i kolebanja Mihailovića sve više je vršio položaj Turske u okviru savezničke strategije i zahtevi Vlade da ne izaziva međunarodne zaplete.[56]

Opšta politička orijentacija Mihailovića nije vodila napuštanju lokalnih i regionalnih uzvratnih akcija protiv Muslimana. Tako je Mihailović 3. januara 1943. naredio da se izvede čišćenje čajničkog sreza od ustaško-muslimanskih organizacija u znak odmazde za ubistva i silovanja srpskog življa (silovali su „naše žene i devojke") krajem

[56] Mihailović je oktobra 1942. smatrao da Muslimani „potpuno lojalnim držanjem prema Srpskom življu, mogu da poprave onu sramnu ulogu koju su odigrali od kapitulacije Jugoslavije do danas, ali i da učestvuju u likvidaciji onih muslimana koji i danas rade protiv srpskog naroda". - AVII, Ča, K-12, reg. br. 45/2.

decembra 1942. godine. Pavle Đurišić je sa limsko-sandžačkim četničkim odredima sproveo „gaženje" i paljevinu muslimanskih sela u bjelopoljskom srezu. Zaharije Ostojić - Cika Branko bio je izričit da se pitanje mora resiti na razne načine u raznim krajevima. „Sandžaklije se moraju klati, jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati nas, dok ih još štiti okupator". Gotovo istovremeno sa ovim klanjem, malobrojna grupa Muslimana oko Mihailovića (Ismet Popovac, Fehim Musakadić i Mustafa Pašić) 31. decembra 1942. doneli su Rezoluciju kojom izražavaju privrženost četničkom rukovodstvu i zajedničkoj državi pod dinastijom Karađorđevića. Pavle Đurišić je 10. januara 1943. javljao da je ubijeno 400 Muslimana - boraca i 1.000 žena i dece, da je odvedena stoka i odnete „druge stvari", te daje sa ovom borbom podignut „ugled organizacije kod naroda kao moćne i jake, jer je ova borba završena tako reći u toku jednog dana". Đurišić je 29. januara 1943. izdao zapovest svojim odredima za uništenje muslimanskog življa u fočanskom, čajničkom i bjelopoljskom srezu u znak osvete za „zverstva Muslimana, komunista i ustaša". Prema Đurišićevom obaveštenju od 13. februara 1943, dostavljenom Mihailoviću, sva muslimanska sela bila su popaljena, pobijeno 1.200 boraca i do 8.000 žena, staraca i dece. Dok se Đurišić hvalio „herojskim poduhvatima" boraca i jedinica, nije mogao da ne podvuče da je kod Muslimana zavladala prava „epidemija straha".[57] Pred veliku mobilizaciju za odlazak u Bosnu protiv NDH i Muslimana, („U Mostaru kraj džamije četnički se barjak vije, aj neka se vije trebalo je i ranije", „Sinoć mi se otelila krava, šaren junac Pavelića glava"), pod pokroviteljstvom Italije i uz njenu svesrdnu pomoć, četničke glavešine nastojale su da neutrališu opasnost u pozadini za svoja sela i glavninu četničke vojske usmerene u suštini protiv tzv. bihaćke republike i Glavne operativne grupe divizija NOVJ.

Sem nemilosrdnih obračuna sa pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta ili oružanim snagama ovog pokreta samostalno, posredno se naslanjajući na okupatora ili u direktnoj saradnji s njim, četničke jedinice su korišćene i za obračune sa nesrpskim stanovništvom po naređenju samog Mihailovića ili njegovih najistaknutijih komandanata. Napadi i likvidacije muslimanskog stanovništva ostvarivane su najčešće u Sandžaku i istočnoj Bosni, u unapred utvrđenom prostoru, sa naznačenjem zadataka i ponašanja jedinica pre akcije, u toku akcije i nakon njenog izvršenja. Najčešće se radilo o obračunu sa muslimanskim snagama koje su bile u službi italijanskog okupatora kao muslimanska milicija, a uzvraćalo se kao reakcija na nasilja ovih „ustaško-muslimanskih bandi" u srpskim selima, gde su ubijali „nevino i nezaštićeno stanovništvo", kao što veli Zaharije Ostojić, načelnik štaba Vrhovne komande po ovlašćenju Mihailovića u naređenju od 3. januara 1943. komandantima Mileševskog i Drinskog korpusa i Durmitorske brigade

[57] AVII, K-132, Reg. br. 9/3.

za uništenje Muslimana u čajničkom srezu. Naređenje je zabranjivalo pljačku, ubijanje nevinih ljudi, žena i dece, paljenje kuća, a ratni plen se delio ravnomerno između jedinica koje su učestvovale u ovim napadima.[58]'

U Pranjanima je 13. i 15. januara 1944. održan Omladinski kongres, koji se okončao pobedom onih snaga koje su se zalagale za širu političku platformu. Kongres je bio generalna proba pred Svetosavski kongres održan u selu Ba na Savindan 1944. godine. Svetosavski kongres označio je pobedu nacionalno umerenijih snaga nad snagama ultranacionalizma, što se vidi iz uloge koju je na Kongresu odigrao Živko Topalović, predsednik Socijalističke stranke. Topalović je izabran i za predsednika novoobrazovane Jugoslovenske narodne demokratske zajednice. Mihailović je sa velikim zakašnjenjem pokušao da se predstavi kao čovek jugoslovenskog jedinstva, protivnik vojne diktature, pristalica demokratije. Isticao je u Ba da je isključivo pravo slobodnog i demokratski izabranog narodnog predstavništva da ustavnim putem izvrši organizaciju države.[59]' Na Kongresu su uzeli učešće i Vladimir Predavec iz Dugog Sela kod Zagreba, narodni poslanik Anton Krejči iz Maribora, narodni poslanik iz Livna Mustafa Mulalić, direktor gimnazije iz Andrijevice Velimir Jojić.

Primarna opasnost za Mihailovića bili su partizani i komunizam, kao tuđinske i odnarođene snage srpstva. Ilija Trifunović, koji je od Mihailovića imao punomoćije za organizaciju Dalmacije, komandu Dinarskom divizijom i potpomaganje organizacije u Lici i zapadnoj Bosni, javljao je svom ministru vojske aprila 1942. da je talas „marksističkog socijalizma" zahvatio široke narodne slojeve Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Like i Dalmacije, zahvaljujući propagandi a naročito „teroru i zločinima". Narod je uveliko zavođen na „duhovnu stranputicu". Pa ipak, u „dvanaestom času", piše Trifunović, taj isti narod počeo je da se vraća od internacionalizma nacionalizmu, od ateizma i bezbožništva etici i veri, od razbuktalog nemorala i strasti ka porodici i moralu, od kolektivizma ka slobodi i individualizmu; jednom rečju vekovnoj tradiciji. Trifunović, nacionalistički isključiv i pre rata, zagovarao je pasivnost u odnosu na Italijane, smatrajući da bi to dalo mogućnost ustašama „da se ponovo late svog krvavog posla" i da „istrebe Srbe do kraja". Ovakav stav komunisti su, po Trifunoviću, koristili u propagandističke svrhe, optužujući i narod i četnike da su u dosluhu sa Italijanima.[60]' Dobrosav Jevđević je smatrao da je Italija stvorila psihološke pretpostavke za saradnju, jer je iz svih krajeva gde

S) U Mihailovićevom naređenju od 3. januara 1943. odmazda je opravdavana time što su „ustaško-muslimanske organizacije krajem meseca decembra prošle godine, izvršavajući naloge okupatora, upale u čajnički srez i po srpskim selima ubijali nevino i nezaštićeno stanovništvo, pljačkali i silovali naše žene i devojke". - AVII, Ča, K-2, Reg. br. 2/1-1.

Jugoslovenska demokratska narodna zajednica. Odluke Svetosavskog kongresa u „slobodnim srpskim planinama". - Narodna biblioteka Srbije, 11/135199.

' Zbornik NOR, Tom XIV, 1, 222-3.

su operisali četnici odstranjivala ustaške snage. Jevđević je otvoreno priznavao dobijanje oružja od Italijana, kao i druge materijalne pomoći. Za četničke komandante podrška Dinarskoj diviziji bila je važno strateško pitanje jer je ona, zahvaljujući području delovanja, mogla u datom času i u najbržem roku da se uputi prema Zagrebu ili Splitu.

Rođen kao vojnički, četnički pokret nije obraćao pažnju na društveno-ekonomsku stranu svog programa. Taj deo programa nije bio nikada do kraja izveden, temeljito obrađen i u pojedinostima izložen. Radi se o usputnim i fragmentarnim pogledima u okviru restauracije monarhije i politike nacionalnog revanša. U četničkim dokumentima o socijalno-ekonomskoj politici nema celovitosti i promišljenosti, iako ne nedostaje kritičkih refleksija na stari poredak i verbalne kritike ranijih ustanova i režima. Agrarna reforma i kolonizacija ipak su glavna pitanja, koja su imala da se reše posle „čišćenja" Jugoslavije od nacionalnih manjina, Hrvata i Muslimana. Slovencima se priznavalo da su prolazili kroz iste patnje kao i Srbi. Isticanje sela i seljaštva u prvi plan proizilazilo je iz agrarne strukture Srbije i ostalih srpskih područja, a na drugoj strani bilo je značajan mobilizacioni faktor obećavanjem zemlje i budućim naseljavanjem seoske sirotinje. Socijalno-ekonomska pitanja bila su i u funkciji odgovora partizanskim rešenjima u oblasti društveno-ekonomske i političke organizacije. Šahovićka rezolucija iz decembra 1942. govori o državnoj kontroli industrije, trgovine i bankarstva. U „Odgovoru četnika Draže Mihailovića na izjavu Vrhovnog komunističkog štaba NOV i POJ i Antifašističkog veća NOJ", putem letka od 18. februara 1943, četnički pokret je označen za opštejugoslovenski pokret kojem su strane separatističke pokrajinske ideologije. Pokret se, navodno, zalagao za radikalne promene u odnosu na društveni život, za socijalna i demokratska prava. Proklamovano je uništenje korupcije, predviđena kontrola države nad privatnim kapitalom i zaštita radništva. Kritikovan je strani kapital kao iskustveno koban za Kraljevinu Jugoslaviju. Na taktičku izjavu rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta od 8. februara 1943. četnički pokret je uzvraćao takođe taktičkom replikom.[61]

Približavanjem kraja rata, četnički pokret se sve više predstavljao kao socijalni pokret koji obraća pažnju na seljake i radnike. Stvarnost je, međutim, odudarala od ovih planova budućnosti. Verbalna obećanja nisu se mirila sa praksom četnika, obuzetih uništenjem „komunističkog zla", čemu je posvećivana sva energija. Na socijalna pitanja upućivali su ih i pritiskali praksa narodnooslobodilačkog pokreta i Velika Britanija preko izbegličke vlade, a i deo intelektualnih krugova koji su se približavanjem kraja rata sve više izjašnjavali za liberalnu ideologiju.

Mihailović je uporno istrajavao na svojoj tezi da Velika Britanija neće ni pod kojim uslovima ustupiti Balkan SSSR-u, pa samim tim komunisti u Jugoslaviji ne mogu u krajnjoj liniji ni pobediti. U jednoj

61) B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 65.

depeši od 7. novembra 1943. Mihailović je lapidarno izrazio to gledište na sledeći način: „Engleska ne srne nikada prepustiti Balkan ruskom uticaju, jer onda gubi Sredozemlje..."[62] Ovo jednostrano, apodiktičko gledište Mihailovića, od kojeg nije odustajao čak ni pod kritikom životne stvarnosti rata, ispuštalo je iz vida snagu narodnooslobodilačkog pokreta kao sovjetskog eksponenta, odnose u vrhu koalicije, gde Amerikanci nisu bili spremni da prihvate Čerčilova gledišta o sukobu sovjetskih i zapadnih interesa, vojnu slabost Britanaca na jugu Evrope, neviđenu sovjetsku vojnu nadmoć u završnoj fazi rata u tom prostoru, englesku umešnost neutralizacije opasnosti diplomatsko-političkim manevrima putem približavanja dojučerašnjem protivniku samo da bi izvukli maksimum realnih mogućnosti iz situacije koja za njih nije bila povoljna u vojnim procenama odnosa snaga.

Nesposobnost pronicanja u složene političke promene koje je donosio drugi svetski rat ujedinjavala se, u slučaju Mihailovića, sa njegovom provincijalnom optikom međunarodnih odlučujućih činilaca i krajnjom neelastičnošću i nefleksibilnošću prilagođavanja politike i strategije novoizmenjenim okolnostima koje su bile više nego jasne i savremenicima sukoba u toku.

Kolaboracija kao strategija - nesagledive posledice

Ako bi se uopštavale najveće ideološke i političko-vojne slabosti Mihailovićevog pokreta, one bi se mogle svesti raščlanjivanjem na sledeće postavke: nespremnost da se bori protiv okupatora; neotklonjiva predubeđenja prema komunistima koja su prerastala u nesposobnost taktičko-političkih manevara u okviru zajedničkog antifašističkog rata, bez obzira na otpor komunista da bilo s kim dele vlast, odstupe od svoje strategije, neprikosnovenosti njihovog organizaciono-ideološkog identiteta; surevnjivost prema „civilima", koji oduzimaju posao profesionalnim starešinama, a u okviru mogućnosti da se povežu principi organizovanja na bazi vojne obaveze i dobrovoljnosti u jedinstvenom ratu; revanšistička nacionalna politika bez nijansiranja pripadnika naroda i ustaških izvršilaca te politike.

Za Mihailovića komunisti su bili glavni protivnici kojima je trebalo slomiti kičmu u uslovima rata, pa makar i snagom nacionalnog neprijatelja, služeći se defanzivnim odnosom prema okupatorima a aktivnim prema partizanima, ustašama i Muslimanima. General Šari de Gol u komunistima je video armiju revolucije, kao i Mihailović. Slično generalu De Golu, Mihailoviće je gradio uglavnom vojni pokret. Mihailović je bio nepoverljiv prema bivšim političarima, iako se njihove usluge i pomoći nije mogao odreći, isto tako kao i Šari de Gol koliko god ih smatrao „demonima".[63] Mihailović vidi sebe kao legitimnog

[62] AVII, Ča, K-3, Reg. br. 19/1; J. Tomasevich, n.d., 179.
[63] B. Petranović, Revolucija i pokreti otpora u Evropi 1939-1945, Skopje, 1985, 31.

vođu, vojnika koji nije položio oružje, koji nosi kontinuitet otpora Jugoslovenske vojske. Komunisti su uzurpatori, stranci, nasilnici, ,,bašibozluk" koji se sastoji od Muslimana, Hrvata, Jevreja, služi stranoj ideji koja nema oslonca u organskoj strukturi srpskog naroda, protivnici su vere i porodice. Nije u pitanju neko naglo saznanje o komunistima u situaciji posle aprilskog rata, već trajno uverenje koje vuče poreklo iz vojske Kraljevine Jugoslavije, njenih akademija, antimarksističkih centara,[64] isto kao što su oficiri Kraljevine za komuniste bili glavni stub politike „velikosrpske hegemonije", protagonisti starog sistema, okoreli konzervativci i protivnici narodnog preporoda. Za jugoslovenske oficire bilo je neshvatljivo i nedozvoljivo da im novi komandanti preuzmu posao, njima profesionalnim vojnicima, koji su kralju položili zakletvu i čija je funkcija da brane otadžbinu. Četnici su komuniste smatrali odnarođenim sinovima srpskog naciona, na koji su gledali kao na homogeni a ne socijalno složeni organizam. Nove starešine i vođi nisu odgovarale predstavama uglednijih seljaka, dobrostojećih seoskih domaćina, jer se radilo o đacima, studentima, radnicima i zanatlijskim radnicima koji su u patrijarhalno-konzervativnoj sredini preuzimali komandu koja je u svesti bila vezana za profesionalni vojni kadar i četničke vojvode kojima je to pripadalo na osnovu zaluga u prošlosti.

Mihailovićeva pozicija u Srbiji bila je otežana tretmanom četnika kao neprijatelja od strane Nedića i Ljotića. Nedićeva vlada smatrala je četnike „odmetnicima", koji svojim akcijama ugrožavaju imovinu i živote, pozivajući ih na predaju marta 1942. godine u roku od pet dana. Svi četnički pomagači smatrani su njihovim saučesnicima. Među „odmetnicima" su se nalazili: Draža Mihailović, potpukovnik Dragoslav Pavlović, major Miodrag Palošević, major Radosav Đurić kojeg je Draža Mihailović iz Sumadije uputio za komandanta četnika na jug Srbije i u Makedoniju, major Zaharije Ostojić, major Mirko Lalatović, kapetan Predrag Marković, major Velimir Piletić, major Dragutin Keserović, rezervni major Dragiša Vasić i drugi.[65]

Nedića su zbog kolaboracionizma napadali oficiri u emigraciji i Radio-London, a kralj gaje, sa njegovim oficirima, ražalovao. Odgovor Milanu Nediću preko BBC upriličio je šef Vojnog kabineta Predsedništva vlade, major Živan Knežević. Pitao je Nedića šta je vlada narodnog spasa spasila u Srbiji kada je u njoj više grobova nego gradova, žena, dece, sveštenika i starijih ljudi. Pitao ga je zar ga nije sram što §e pokorava naredbama iz Berlina i nemačkih vojnih vlasti. Srpski narod je znao da je „zlo Berlina njihovo dobro, a da je dobro Berlina njegovo zlo".[66]

64) VII, Aprilski rat 1941, 1969, 412-416, 258-260, 427^129.

65) Z. Vučković, n.d., 226-7.

66) Nedić je za četnike bio „beogradski vezir", ali iskorišćavan za legalizaciju, dobijanje oružja i obaveštenja. Z. Vučković piše da se putem legalizacije kontrola SDS našla u rukama četnika. - Isto, 190. - Ilija Šumenković je iz Ankare obavestio Ministarstvo inostranih poslova 20. oktobra 1941: „... On (Nedić - B.P.) tvrdi da će kaznene ekspedicije doći tek ako bi njegove akcije bile bezuspešne. Međutim kaznene

Malobrojni srpski fašistički pokret „Zbor", oko Dimitrija Ljotića, zalagao se za Srbiju u „novom poretku", istupao protiv četnika i Mihailovića, protiv Jugoslavije a za „srpstvo", ali nije napadao monarhiju i Petra II Karađorđevića. Za njih je kralj bio mladić koji je suprotno svojoj volji odveden iz zemlje i na Ostrvu predstavljao britanskog zatočenika. Četnici su uzvraćali na ljotićevske napade, o čemu govore brojni međusobni obračuni.

Da li je bilo ili ne saradnje između sila Osovine i Draže Mihailovića? Mihailović se direktno susreo sa nemačkim predstavnicima novembra 1941. godine u Divcima. Po ratnim zakonima Kraljevine Jugoslavije, on je imao pravo na to da pregovara sa predstavnicima okupacione sile. Kao vrhovni komandant Jugoslovenske vojske u otadžbini, Mihailović je dozvoljavao saradnju svojih jedinica sa silama Osovine i kvislinzima, posredno (legalizacija) ili direktno. Saradnja se ostvarivala lečenjem četnika u italijanskim, nemačkim i kvislinškim bolnicama, dobijanjem naoružanja i municije, hrane, zajedničkim dejstvima na sektorima fronta ugroženim od partizana. Saradnja je proizlazila[1] iz činjenice daje četnička strategija polazila od uništenja komunista posredstvom okupatora u okviru drugog svetskog rata. Kolaboracija je u Crnoj Gori, Sandžaku, Dalmaciji bila očigledna, nesporna, dokumentarno potvrđena. Četničke jedinice odstupale su 1944-1945. sa Nemcima.

Martin Dejvid pravi razliku između „nagodbi" i „saradnje". On smatra da je nagodba u gerilskom ratu privremen i ograničen sporazum između protivnika, koji ne menja osnovno, uzajamno osećanje neprijateljstva, dok „saradnja" znači potpun savez za postizanje ciljeva koji su zajednički.[67]' Ova diferencija je prihvatljiva, ali uz više bitnih ograničenja. Te nagodbe su u nekim krajevima Jugoslavije bile trajne, strateške naravi, s ciljem da se unište partizani kao glavni neprijatelji i za četnike i za okupatore. Četnici, koji su ulazili u najotvoreniju kolaboraciju, smatrali su sebe i dalje snagama koje su na strani saveznika, iako su u isto vreme sarađivale sa njihovim protivnicima iz redova Italijana i Nemaca, izuzimajući ilegalne Mihailovićeve snage koje su bile progonjene a njihovi jataci i simpatizeri postajali žrtve okupatorskih represa-

ekspedicije nemačke vojske, kao u Mačvi, vođene su istovremeno i paralelno sa akcijom njegovih odreda"... „Izgleda zasad da su Nemci pomoću Nedića išli zatim da dobiju jednu političku srpsku instituciju koja bi sve nemačke protivnike okupacije oglasila za razbojnike, tako da i na taj način opravdaju uništavanje Srba od strane Nemaca." - AJ, 103-58. - Mihailović je slao depeše Vladi da se „raščinuju" oficiri saradnici Nedića i Ljotića, kao i da se na mnoge primeni smrtna kazna. Vlada je na traženje D. Mihailovića preko Radio-Londona dala saopštenje u kome se oštro napadaju „izdajnik Nedić i zločinac Ljotić." - SI. Jovanović - St. Simiću od 12. avgusta 1942. AJ, 103-61. - Mihailović se 24. februara 1942. obratio predsedniku vlade tražeći da se liše čina Nedićevi oficiri: pukovnik Ljuba Babić, pukovnik Miloš Masalović i drugi. - Isto. - Preko Radio-Londona Nedić i njegovi saradnici su žigosani kao izdajnici. Traženo je da se na njih primeni slovo „Z". „Celokupni rad đenerala Mihailovića i kraljevske vlade u Londonu bio je" - kaže se - „upućen protiv narodnih izdajnika Nedića, Ljotića i Pećanca". - Isto.

Dokumenti Huverovog instituta, Rodoljub ili izdajnik, Slučaj đenerala Draže Mihailovića, s uvodnom studijom Dejvida Martina, Beograd, 42.

lija. Te snage su, međutim, bile malobrojne u poređenju sa snagama masovne kolaboracije.

Cinjenički gledano, nemoguće je preći preko toga da su Italijani naoružavali četnike, a četnici predavali zarobljene partizane okupatoru ili im sami sudili, krvnički se obračunavali sa pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta, kažnjavali oficire koji su sarađivali sa NOVJ; učestvovali su u brojnim akcijama protiv partizanskih snaga u raznim ofanzivama i kaznenim ekspedicijama koje su organizovali okupatori.

Jugoslovenska kontrarevolucija je bila masovna, reljefno podeljena na prozapadni i profašistički deo, nacionalno suprotstavljena, a u okviru nacije sukobljavana po osnovu rivaliteta vođa i komandanata, iz užih ideološko-političkih razloga. Najveća podela postojala je na merilu koje su snage na strani saveznika a koje na strani okupatora. Snage na strani okupatora smatrane su manje značajnim sa stanovišta sutrašnjice, jer su one delile sudbinu okupatora. Bile su štićenici okupatora, poistovećivale se s njim, politički i ideološki. Prozapadne snage smatrale su se sutrašnjim pobednikom, ukoliko ih ne nadvisi i deklasira narodnooslobodilački pokret.

Mihailović je od maja 1941. održavao preko svojih ljudi veze sa Milanom Aćimovićem, koji je inače smatrao da snage Mihailovića i one u službi režima ne treba da se sukobljavaju već „diskretno koordiniraju", jer je bolje da ljudi koji se odmetnu padnu pod uticaj „jednog nacionalnog i trezvenog čoveka, nego li pod uticaj komunista".[68]

Mihailović se, na drugoj strani, oštro razgraničavao sa Ljotićem. Jula 1942. Mihailović je javljao Vladi u Londonu da je Ljotić „Najomrznutiji u narodu i sinonim izdajstva", da su ljotićevci „najveći nemački saradnici", daje „Kragujevac Ljotićevo delo"; „Lako bismo s Nemcima da nemamo ogromne smetnje Ljotića, Nedića i Pećanca. Narod ih sve prezire". ... „Nedić i Aćimović, s jedne, i Ljotić s druge strane u stalnoj su borbi za vlast. Obe strane takmiče se u služenju Nemcima". Osuđivao je dolazak iz ropstva i stavljanje Nemcima u službu generala Milutina Nedića, kao i sve one koji su radili za račun „beogradskog pašaluka".[69] Nedić se, pak, natezao da se predstavi kao borac za srpski narod zapadno od Drine, ali njegovi zahtevi za pripajanje istočne Bosne, Sandžaka i Srema nisu mogli uroditi plodom, jer se radilo o teritoriji NDH kojoj je Treći rajh davao prvenstvo, a što se tiče oblasti pod italijanskom okupacijom nemačko-italijansko razgraničenje već je bilo izvedeno i trajno.

68) Do prvih dodira između Aćimovića i Mihailovićevih ljudi došlo je već maja 1941. godine. Preko posrednika septembra 1941. zaključen je i sporazum između Nedićevih predstavnika i četnika, koji se zasnivao na pomoći u naoružanju, municiji i protivpartizanskoj akciji. - Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 24.

69) U Mihailovićevim depešama br. 54. od 2. decembra 1941, br. 55 od 7. januara 1942, br. 64. od 23. januara 1942, br. 133 od 5. aprila 1942, br. 149 od 28. aprila 1942. napadaju se Ljotić i njegovi saradnici (zbog namere da pošalju Srbe na Istočni front, što ometaju rad Mihailovića, šire lažnu propagandu i progone četničke jedinice). Ljotić se optužuje što Mihailovića i njegove četnike naziva „banditima", a njegova štampa vrvi od pogrdnih izraza na račun četnika. - AJ, 103-6.

Pripadnici Ljotićevog Srpskog dobrovoljačkog korpusa najradikalnije su se razilazili sa Mihailovićem. U naređenjima Mihailovića borba protiv ljotićevaca stavljana je čak ispred borbe protiv Vermahta. U zakletvi ljotićevaca bila je predviđena borba i protiv komunista i četnika. Istovetne odrednice „srpski narod" i „monarhija" nisu mogle da ih ne razdvajaju, samim tim što su uporišta imali na dvema sasvim suprotnim stranama - dobrovoljci na nemačkoj, videvši Srbiju u Hitlerovom „novom poretku", za razliku od četnika čije je međunarodno uporište bio antifašistički zapad. Delio ih je i odnos prema Jugoslaviji, koju su ljotićevci odbacivali kao štetnu konstrukciju po srpski narod, za razliku od četnika koji su se nominalno za nju zalagali, kao i za obnovu Jugoslavije, ali u kojoj bi srpski narod imao prednost ujedinjen u homogenoj Srbiji, kao jednoj od tri jedinice federativne Jugoslavije, zajedno sa Hrvatima i Slovencima.

Saradnju četnika sa Italijanima zapažali su mnogi saveznički oficiri, jer su o njoj ostali brojni tragovi (ugovori, potvrde, fotografije, izjave, slike sa bojišta četničkih i italijanskih oficira itd.).[70)] Cak i pisci u inostranstvu ne mogu da zaobiđu ove akte kolaboracije, govoreći o „makijavelističkim nagodbama sa Italijanima, i docnije sa Nemcima". Ima istoričara koji plediraju za „funkcionalizacijom" te saradnje, objašnjavanjem da je četnicima trebalo oružje, municija, sanitetski materijal, jer su ih Britanci sasvim zaboravili. Uzgred, nije zgorega navesti da su se snage NOVJ borile u punoj strateškoj blokadi do septembra 1943, a od tada do susreta sa trupama Crvene armije, septembra 1944, u delimičnoj. Četnička argumentacija da nisu bili sposobni za frontalnu borbu sa neprijateljem demantuje se borbom suparničke partizanske snage koja će joj omogućiti osvajanje vlasti, prilaženje srpskih snaga u NDH i dobijanje odlučujućeg antiokupatorskog aduta prema saveznicima.

Mihailovićevi komandanti obaveštavali su svog komandanta o pregovorima sa Italijanima, ali on protiv toga nije ustajao. Uostalom, sama akcija legalizacije četnika u Srbiji radi „prezimljenja" i održavanja u toku zime 1941-1942. potekla je od Mihailovića pre uništenja njegovog štaba decembra 1941. Četnički pregovori izvirali su iz Mihailovićeve strategije iščekivanja, zaštite srpskog življa, stavljanja težišta na akciju protiv komunista, onemogućavanjem njihove borbene aktivnosti i propagande.

Srbima je taktiziranje s Italijanima donosilo spas od ustaških pokolja. Dobijeno je oružje, hrana i mogućnost stvaranja jedne poluslo-

[70)] Centralni sporazum između Italijana i četnika u Crnoj Gori uglavljen je 24. jula 1942. na Cetinju, između guvernera Crne Gore, armijskog generala Aleksandra Pircio Birolija i predsednika Crnogorskog nacionalnog pokreta generala Blaža Đukanovića. Četnici su se obavezivali da sarađuju sa Italijanima u borbi protiv komunizma, na povratku reda i mira. Đukanović je izrazio „beskrajnu zahvalnost" italijanskim vlastima za pomoć pruženu narodu, uveravajući da će se crnogorski nacionalisti sa „vječnim poštovanjem sjećati hrabrih italijanskih vojnika, koji su dali svoj život u zajedničkoj borbi protiv komunizma".

bodne zone u kojoj se mogla sprovesti vojna i politička organizacija srpskog naroda. Četnici su sa Italijom na tlu treće države, NDH, pregovarali kao dva faktora koji su imali svoje obostrane interese u međusobnom iskorišćavanju. Četnici su podsticani da okupiraju celu Bosnu kako bi imali veći prostor za svoju aktivnost, mada to Nemci nisu dozvoljavali, vraćajući ih preko demarkacione linije. Nemci su branili NDH, iako su bili nespremni da uđu u čeoni sukob sa svojim glavnim saveznikom - Italijanima oko Pavelićeve države, ali i odlučni da onemoguće prevlast Italije u prostoru NDH.

Saradnja Srba sa Italijanima doprinosila je puštanju njihovih porodica itnerniranih od ustaša. U zamenu, Italijani su tražili red i mir. Na drugoj strani, obezbeđujući Srbe od ustaških zuluma, oni su ih praktično okretali protiv ustaša, bar do mere koja nije ozlovoljavala Nemce, imajući istovremeno garanciju o sprečavanju partizanskih akcija.

Italijani su nastojali da političkim sredstvima pacificiraju dobar deo „pobunjenika", rukovodeći se i vojnim razlozima da izgube što manje svojih ljudi. Gledali su u četnicima snagu koju mogu upotrebiti protiv partizana, kao glavnog neprijatelja. Nacionalistički orijentisani četnici nisu ometali njihovu okupacionu upravu, bivajući obuzeti uništavanjem partizana ili smanjivanjem opasnosti po svoj narod od ustaša. Italijanska komanda je pod okupacijom koristila protiv partizana kombinovana sredstva - vojna i politička. Među političkim dolazi do izražaja napadni srbofilski stav Italijana prema četnicima i progonjenom stanovništvu, koji se ogledao u raznim vidovima: od prihvata na svojoj teritoriji do organizovanja oružanih odreda, pregovaranja sa četnicima, saradnje sa raznim srpskim prvacima, otvaranja pravoslavnih crkava, vraćanja imovine, puštanja Srba iz zatvora, primanja u državnu službu ugroženih, davanja materijalne pomoći izbeglicama, dodeljivanja penzija itd. General Mario Roata bio je tipičan predstavnik italijanske političko-vojne škole, sa svojim generalima - Dalmacom, De Blaziom i drugima.

Italijani su u krajnjoj liniji koristili četnike i protiv NDH, jer su na taj način neutralisali srpskom nacionalnom snagom svog suparnika na Jadranu, razrivali režim nezadovoljan Rimskim ugovorima o predaji Dalmacije Italiji, koji je pri tom držao sirovinsko zaleđe jadranske obale, ometajući prodor Italije na Balkan i u Podunavlje; ustaški režim je sve više skretao na nemačku stranu zaboravljajući na usluge Italije i obaveze koje su ustaše primile za vreme emigracije. No, glavno u italijanskoj politici je bilo da se četnici iskoriste u borbi protiv partizana. Italijani su radili preko Dobrosava Javđevića i Radmila Grđića kao nacionalista, antikomunista i anglofila, ali i ljudi koji su se nalazili u rukama Italijana. Četnici su nastojali da navedu Italijane da okupiraju i istočnu Bosnu ne bi li tako mogli bolje da zaštite Srbe. Srpski prvaci su u njih imali poverenje, iako su Italijani Hrvatima bili saveznici, videvši da među njima postoje protivurečnosti. U pacifikaciji istočne Bosne Italijani su mogli očekivati pomoć četnika, koji su se s njima

mogli boriti protiv partizana, dok nisu bili spremni da se bore rame uz rame sa ustašama, pa i sa Nemcima koji su se takođe surovo obračunavali s neboračkim življem prilikom „čišćenja" borbenog prostora.

Dobrosav Jevđević sarađivao je i sa Nemcima, ali nije želeo da prizna NDH, ustaško vrhovništvo, pa čak i četničke odrede koji su sklopili sporazum sa hrvatskim vlastima (Ozrenski, Trebavski i Borjanski). Jevđević je septembra 1942. nudio Nemcima „prijateljstvo svih Srba" ako bi dobio deset dana odrešene ruke da posvršava sa ustašama u istočnoj Bosni, s tim da se u tom vremenu ponašaju „dezinteresirano", uspostavljajući posle toga svoje posade gde god žele. Garantovao je Nemcima, pod bilo kakvim jamstvom, održavanje reda i mira u istočnoj Bosni od Sarajeva do Višegrada.[71)] Svestan težine ekonomske situacije, Jevđević je očekivao u istočnoj Bosni 1943. „revoluciju gladi".

Italijani su se obavezivali da neće razoružavati četničke snage kojima je oružje bilo potrebno radi odbrane srpskog življa od ustaša. Četnici i Italijani ostaju neprijatelji, ali se tolerišu ukoliko Italijani ne napadaju četnike i obratno. Od Italijana se tražilo da daju srpskom stanovništvu stvarne garantije za zaštitu slobode, lične i imovinske, verskih nacionalnih prava. Major Boško Todorović je od početka uviđao koliko ova saradnja sa Italijanima može kompromitovati četnike i poslužiti u partizanskoj propagandi u antičetničke svrhe. Postignuti' sporazumi četnicima su omogućavali da dođu do oružja, a na drugoj strani do „trgovačkog sporazuma" o razmeni artikala koji su bili potrebni četnicima i Italij anima. Prema sporazumu sa četničkim delegatima predviđeno je da se u svim onim krajevima koji budu okupirani od Italijana razoružaju sve ustaše, ma pod kojim vidom one bile naoružane, kao što je ustaška bojnica, pomoćna žandarmerija, građanska i seoska milicija.

U nacionalno-mešovitim krajevima NDH četnici su se naprezali da ubede Nemce da četnici nisu „komunisti" niti „banditi", već „branioci srpskog naroda od najvećeg srpskog neprijatelja komunista i njihove braće ustaša". Četnički komandant Kamenko Jevtić upozoravao je svoje borce da se ne suprotstavljaju nemačkoj kaznenoj ekspediciji u istočnoj Bosni u zimu 1942. Srpski narod mogao je spasiti samo razum i borba na život i smrt sa komunistima koji su utekli iz Srbije. Od „svojih" se tražilo da budu velike diplomate kako bi se mogao sačuvati narod.[72)] Višegradski četnički odred opremio je četu koja je januara 1942. trebalo da pođe sa Nemcima u „svetu borbu protiv komunista za slobodu bratskih naroda a odvajanje višegradskog sreza od Ustaša". Ostavljan je slobodan prolaz nemačkim trupama, koji nije štetio

71) Težište saradnje je ipak bilo na Italiji, jer je od te kolaboracije - u viđenju istaknutih četničkih prvaka - zavisila sudbina srpskog naroda. Radmilo Grđić piše krajem 1942. Petru Bačoviču o suštini četničke strategije u zapadnim srpskim krajevima. Napad na Italijane Grđić je smatrao početkom „katastrofe srpskog naroda na području NDH i potpunog sloma naše četničke organizacije i celokupne naše nacionalne akcije na ovom području." - AVII, K-149, Reg. br. 26/5a.

72) AVII, Ča, K-231, Reg. br. 1/12; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 118-19.

interesima četnika, ali se borba protiv ustaša nastavljala bez ikakvih pron.ena. Ističući da štite srpski narod, četnici su sticali prednost u odnosu na partizane. Četnička propaganda podvlačila je istovetnost partizana i ustaša, za razliku od ustaške koja je izjednačavala četnike i komuniste. Navođeno je da sporazumi sa Italijanima ne obavezuju vladu i četničku vojsku koje su i dalje u ratu sa Kraljevinom Italijom.

S italijanskom podrškom četnici su obezbeđivali život srpskih sela. Nastojalo se da se u njima, uz pomoć okupatora, uspostave srpske civilne vlasti. Odnos prema Italijanima kao okupatorima bio je rešen na načelu da se međusobno ne napadaju. Boško Todorović, komandant operativnih jedinica Bosne i Hercegovine, pozivao je stanovništvo na korektnost prema okupatoru analogno stanovništvu Srbije u prvom svetskom ratu 1915-1918. godine. Pravio je razliku između „dobrovoljne organizacije srpskih četnika" i redovne četničke vojske, koja se posle „lažnog primirja" i nezakonito potpisane kapitulacije, nalazi u defanzivi, delom na savezničkoj teritoriji (na Bliskom istoku, tzv. zagranična vojska), a delom u „slobodnim srpskim planinama i oslobođenim delovima Otadžbine" pod komandom Mihailovića, člana Vlade priznatog od svih saveznika, čak i od „bratske Rusije". Ova saradnja mogla je teći do „neophodno potrebne mere" i nije obavezivala vladu, redovnu vojsku i Vrhovnu komandu.[73] Boško Todorović je pre svoje pogibije, početkom 1942, smatrao da se treba čuvati kompromitacije zbog saradnje s okupatorom. No, četnički oficiri su bili ovlašćeni da u zaštiti srpskog življa traže nagodbu sa okupatorom. Bila je to strategija koja će prerasti u trajnu praksu. Zaštita na strani okupatora omogućavala je da se aktivnost četnika usmeri protiv partizana kao glavnog protivnika. Četnici su svoju pasivnost prema okupatoru pravdali odnosom snaga koji nije bio povoljan za uspešan otpor, pa čak bi bio i štetan za srpsko stanovništvo. Otuda je deo četnika „strategijski odstupao", dok je drugi ostajao sa stanovištvom radi njegove zaštite i u saradnji s okupatorom. Izvođena je sličnost sa ponašanjem sanitetskih, opštinskih i policijskih organa prilikom odstupanja regularne vojske.[74]

Četnici zapadne Bosne, Like, Dalmacije i Hercegovine su bili legalizovani, to jest „dejstvuju u tesnoj saradnji sa Italijanima te im predaju i sve zarobljenike i krivce", kako su Mihailovića izveštavali njegovi komandanti 28. jula 1942. godine. Major Petar Baćović javljao je Zahariji Ostojiću da pojedini oficiri negoduju „protiv štaba Vojvodinog", jer taj štab „ništa ne radi nego se u Splitu kupa, juri kurve", usled čega je prenosio svoje mišljenje da se Trifunoviću naredi da ode na Dinaru. Mihailoviću se prigovaralo što Srbija mnogo ne haje za Bosnu. Oficiri su nerado primali promenu mesta i jedinica, rukovođeni time koji je položaj „masniji", gde se bolje jede i pije, manje radi i u štabu za nerad nikome ne odgovara.[75]

^Zbornik NOR, tom XIV, 1, 15-17, 127, 148.
74> Isto.
75) AVII, K-222, Reg. br. 47/5; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 484-490.

S Italijanima su sarađivali Ilija Trifunović, Dobrosav Jevđević,[76] Petar Baćović, pukovnik Bajo Stanišić, kapetan Pavle Đurišić i drugi. Saradnja se pravdala likvidacijom komunista i odbranom i zaštitom srpskog naroda u NDH. U Srbiji je deo oficira bio legalizovan kod Nedića, koji je tretiran kao nemački sluga. Oficiri Mihailovića u sastavu jedinica Milana Nedića tražili su od svog komandanta da se preko Radio-Londona izdejstvuje da budu lišeni čina ili na drugi način žigošu kao odani saradnici kvislinga kako bi bolje obavljali posao za račun organizacije Mihailovića.

Dobrosav Jevđević je izveštavao da su bez milosti likvidirani zarobljeni „stranci profesionalni komunisti". Italijani su dovođeni na osmatračnice četnika da im se demonstriraju operacije „kao klasičan primer, diveći se hrabrosti i izdržljivosti četnika". Komuniste su shvatali kao „krvnike", iako „braću po krvi". Jevđević je jadikovao što mnogi četnici nisu bili svesni ideoloških ciljeva borbe, rukovodeći se instiktom lične i krvne osvete nad onima koji su im poubijali porodice i zapalili domove. No, mnogi su molili da ne streljaju zarobljenike, čak i najgore „krvnike", jer su Srbi. Partizani su, po njemu, još „krvničkije" uništavali četnike, nego što su napadali Italijane i Nemce, jer su izgubili i u „potsvesti nacionalni osećaj", proglašavajući četnike za neprijatelje broj jedan, ispred „fašista i Hitlerovaca".[77]

Italijani su otvoreno pomagali četnike u borbi protiv komunizma, ali ne i na „protivhrvatskoj osnovi". Ilija Trifunović i Dobrosav Jevđević u razgovoru sa generalom Mariom Roatom septembra 1942. upozoreni su da četnici ne smeju imati politička obeležja. Trifunović i Jevđević su Roati predstavljali Dražu Mihailovića kao efektivnog vođu samo u staroj Srbiji i Makedoniji, dok je za ostale Srbe on ostajao samo moralni vođa. Srpski narod u Bosni ne bi mogao preduzeti akcije protiv Italijana čak i kada bi slično naređenje poteklo od Mihailovića. Opšta naređenja Italijani su izdavali Trifunoviću, a lokalnim četničkim jedinicama komande armijskih korpusa.

Vojvoda Momčilo Dujić je, na jednoj strani, spasavao srpski živalj od ustaša, ali je na drugoj sarađivao sa Italijanima protiv ustaša i partizana, zatim sa ustašama protiv „komunista". Ne nedostaje pisanih izvora o Đujićevoj kolaboraciji, „čišćenju" srpskih sela označenih za partizanska, surovim likvidacijama Srba koji su sarađivali sa partizanskim snagama. Četnici Đujića, Branka Bogunovića i Mane Rokvića u oblasti Dinare sarađivali su s Italijanima, ali i sa ustašama u borbi protiv partizana, primajući po toj osnovi municiju, oružje i novac od domobranskih stožera.[78] U svojstvu antikomunističke dobrovoljačke milicije (Anticomunista milizia volontaria) Dujić i njegove jedinice su od Italijana dobijali hranu i platu, dejstvovali sa italijanskim trupama protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Đujićevi četnici sarađivali su i

[76] U italijanskim izvorima Jevđević se vodi kao „konfident".
[77] AVII, Ča, K-274, Reg. br. 12/2.
[78] Isto, Reg. br. 12/6-1; 35/11-1.

sa nemačkim snagama u borbama protiv zajedničkog neprijatelja u obezbeđivanju pruge Bihać - Šibenik i u akcijama izviđanja. Ulaženjem u kolaboraciju preko mere, bez obzira na motive kojima se rukovodio, Đujić je već smetao Draži Mihailoviću, koji je septeihbra 1943. zathevao od njega da prestane sa kolaboracijom. Mihailović je bio nezadovoljan i odnosom Đujića prema oficirima koje mu je upućivala Vrhovna komanda, od kojih su neki bili i likvidirani.

Uspostavljanje „koridora", to jest veza između Hercegovine i zapadne Bosne, uveliko je zavisilo od Italijana. Za glavni cilj četnici su proglašavali spasavanje srpskog naroda i stvaranje sredstava za „materijalizaciju granice srpske države" kada rat bude završen.

U Bosni i Hercegovini, gde je srpski narod bio izložen neviđenom genocidu ustaša, četnici su bili neka vrsta protivzaštite i samoodbrane, bez obzira na sve sporazume koje su zaključivali sa ustašama, priznajući za dobijeno „streljivo" njihov suverenitet, prihvatajući da se s njima i okupatorima suprotstavljaju snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Crnogorski četnici koji su - ako se izuzmu sandžački krajevi, oni prema Hercegovini i delom prema Albaniji - lišeni egzistencijalnog straha od genocida, otišli u kolaboraciju koja je bila javna, svima vidljiva, ugovorno utvrđena i krajnje kompromitujuća. Legalizacija kao u Srbiji bila je isključena, samim tim što su četnici, budući unionisti, bili u sukobu sa separatistima, kao pristalicama obnove crnogorske države i dinastije Petrović - Njegoš. Za kolaboraciju u Crnoj Gori Mihailović je i te kako znao, jer je posle razbijanja njegovog štaba u Srbiji preneo sedište u Crnu Goru, blizu Kolašina.

Saradnja je rezultirala iz pomoći koju su Italijani ukazali četnicima u borbama za proterivanje partizana iz Crne Gore, izmirivanjem potreba u oružju, hrani i novcu, a na drugoj strani i iz Mihailovićevog shvatanja da ovu kolaboraciju treba do kraja rata iskoristiti za uništenje komunista kao glavnog neprijatelja. Kombinovalo se i sa tim da četnici obezbede prihvat i kapitulaciju Italijana u trenutku iskrcavanja zapadnih saveznika, što je navodno i ovima odgovaralo. Zamišljeno „lukavstvo" više je nego skupo plaćeno: kompromitacijom, gubitkom oznake nacionalne snage, blokadom sazrevanja da moraju jednom postati samostalan faktor u jugoslovenskim odmeravanjima i aktivan antifašistički sudeonik u situaciji kada se očekivalo savezničko iskrcavanje na jugu Italije.

Na tlu istočne i zapadne Bosne četnički komandanti i štabovi sklapali su pismene sporazume sa predstavnicima ustaša, priznajući suverenitet NDH i preuzimajući obavezu da se bore protiv „komunističkih bandi". Na osnovu naređenja vojnog zapovedništva, Uroš Drenović je aprila 1942. zajedno sa „hrvatskom vojskom" čistio teren od komunista. Sporazumi su imali odredbe poput ove: „Hrvatske oružane snage će svojom snagom zaštićivati srpska sela u zajednici sa četnicima od napada komunista odnosno tzv. 'partizana'". Za uzvrat dobijena je državna potpora za udovice, porodice čiji su hranioci u zarobljeništvu, pravo na slobodno ispovedanje vere, slavljenje verskih praznika i slava,

kao i jednakost pred zakonom. Sporazumi su sklapani pod uticajem prvobitnog, još nezalečenog šoka vezanog za klanje srpskog življa koje se nastavljalo uprkos nemačkoj politici pacifikacije. Ustaše su u nastupanju i pod zaštitom Nemaca „pustošili sve što je srpsko". Ubijane su i žene i deca, silovano, pa je medu svim grozotama zabeleženo i pečenje živih ljudi. Prilikom prebegavanja preko Drine deca su znala ostati na drugoj strani, dok su roditelji stradali pod mitraljeskom vatrom ustaša.[79]

Situacija srpskog življa u Bosni bila je više nego beznadežna: između ustaških zločina, Nemaca, otpora komunistima nakon tzv. nacionalnog osveščivanja. Komandanti četničkih odreda u istočnoj Bosni gledaju, u proleće 1942, u komunistima „prethodnicu crvene armije". Obraćajući se komandantima domobrana, oni su navodili da četnici uopšte nisu „ratujuća strana". „Mi ne vodimo rat ni s kim, mi samo branimo svoje živote, branimo srpski narod a na to imamo pravo po prirodnom zakonu,... po pravu samoodbrane". Ovi ljudi stekli su krvavo iskustvo sa ustašama i muslimanskom milicijom. U drugoj polovini 1942. nudili su se domobranima kao element reda i mira samo da bi se odbranili od komunista - „razularenih, ostrvljenih i na pljačku i ubistva naučenih elemenata".[80]

U Bosni su sa NDH sarađivali: Trebavski četnički odred (komandant Savo Božić), Ozrenski četnički odred (komandant Cvijetin Todić), Zenički četnički odred (komandant Golub Mitrović), Vojno-četnički odred „Borje" (komandant Radoslav Radić), četnički puk „Manjača" (komandant Vukašin Marčetić), Vojno-četnički bataljon „Obilić" (komandant Lazar Tešanović). Jula 1942. formiran je Glavni štab i preciziran odnos prema NDH po pitanju vojske, poreza, tranzita, osiguranja pruga. Priznati su svi ugovori zaključeni između pojedinih četničkih odreda i NDH. Prekidom sukoba sa hrvatskim domobranstvom prekidala su se i neprijateljstva protiv „savezničkih nemačkih i italijanskih četa".[81]

Srpski narod u istočnoj Bosni našao se kao žrtva ustaških zločina posle obrazovanja NDH, a u prvoj polovini 1942. u „krvavoj borbi između četnika i partizana", započetoj januara 1942. i završenoj juna iste godine partizanskim porazom i odstupanjem dalje na zapad, prema Bosanskoj krajini.

Četnici su u Bosni, bivajući pritešnjeni, šurovali sa ustašama, čemu se Stevan Botić, zemljoradnički prvak, nije suprotstavljao. Petar Baćović je sporazume sa ustašama ocenjivao kao „fatalne", jer su obrazovani neki „hrvatski četnici" i „žigovi četničkih stožera sa hrvatskim grbom", što je koristilo hrvatskoj državi i diskreditovalo četnike u komunističkoj agitaciji. Četnici, koji su ušli u kolaboraciju s ustašama, govorili su o „nekom bosanskom pokretu" i ne spominjući Dražu Mihailovića. Baćović je tražio da se kontroliše utrošak novca koji se dobijao od

Isto, K-234, Reg. br. 1/2; K-233, Reg. br. 1/8; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 215-17.
f AVII, K-233, Reg. br. 1/8.
81) Isto, Reg. br. 1/8, 5/8.

Vrhovne komande, a na drugoj strani preporučivao izdavanje jednog opšteg raspisa da se u organizaciju ne uvlače Jevreji „jer sa njima imamo hrđavo iskustvo".

Srpsko stanovništvo na Majevici nije bilo spremno da se lako povinuje komandantima sa strane, koji nisu poznavali lokalnu situaciju. „Ustrašeno" od muslimanske milicije i njenih zuluma na osnovu prethodnih krvavih iskustava, srpske starešine su se ustručavale da pucaju na Nemce znajući da bi to izazvalo opšti napad na Majevicu i nemačku kaznenu ekspediciju. „... I u tom slučaju bićemo sami krivi za propast srpskog naroda na Majevici". Oružje se čuvalo kako za odbranu od Muslimana, tako i za odbijanje partizana.

Organizaciju saradnje s Italijanima sprovodio je za Hercegovinu, Dalmaciju, Liku i zapadnu Bosnu Ilija Trifunović, koji je po dolasku u Split aktivno učestvovao u organizaciji i akcijama vojske Momčila Đujića. Pod imenom Dinarske divizije, ova vojska je bila sastavljena od pukova: „Petar Mrkonjić", „Gavrilo Princip", „Kralj Aleksandar", „Kralj Petar II", „Onisim Popović", Vojnočetnički odred Drenovića i Bukovički četnički odred. Operisala je protiv ustaša i partizana. Ličkim četničkim odredima komandovao je potpukovnik Ilija Mihić. Svi četnički odredi na teritoriji Hercegovine legalizovani su kod Italijana i dobijali od njih hranu, oružje i municiju.

Mihailović se sa Trifunovićem i ostalim četničkim komandantima sastao 22. jula 1942. u Zimonjića kuli, južno od Avtovca. Prema italijanskim izveštajima, Mihailović je jula 1942. u Zimonjića kuli izjavio da je vlada vršila pritisak na njega da raspali gerilski rat protiv trupa osovine na Balkanu, ali je on odgovorio da učešće Srba u borbi može da bude razmatrano tek kada se Britanci i „Rusi" budu našli u susednim državama, Mađarskoj i Bugarskoj. „Ovo zbog toga što se, s obzirom na već pretrpljene gubitke srpskog stanovništva u ratu, u ustaškim progonima i u partizanskom ustanku, tom stanovništvu ne mogu nametati nove žrtve i novi rizici..."[82] Veze sa Italijanima držao je Jevđević, sa drugim Mihailovićevim oficirima u Splitu i Sušaku.

Mihailović je od početka ostao zarobljenik strategije iščekivanja. Dragiša Vasić je maja 1942. podržavao strategiju iščekivanja, vezujući je za strah od nediscipline koju bi mogle izazvati borbe pre vremena. „Pitanje discipline od najveće važnosti je i zato: što bi razuzdane i nedisciplinovane mase mogle da izazovu preuranjeni ustanak od čega se treba čuvati kao od žive vatre". Vasić je, takođe, strahovao da li postoji vojna snaga za tako nešto. Plašio se i od dolaska vojske u kojoj bi bilo Hrvata i Slovenaca, koji bi mogli pokvariti četničke planove i odmazdu pre svega, prisećajući se - kako kaže - „šake Hrvata" koja je učestvovala u proboju Solunskog fronta praveći od toga kapital narednih godina, preuveličavanjem svoje uloge.[83]

82) Zbornik NOR, tom XIV, 1, 428.
83) A VII, Ča, K-12, Reg. br. 31/2.

Rano, već januara 1942, pomišljalo se na ovladavanje delom jadranske obale zbog lakše veze sa „zagraničnom vojskom" i saveznicima, pre svega u Hercegovini. Stoga i isticanje značaja „oslobođenja" Hercegovine od „Turaka" i izvođenje mobilizacije boraca za operacije van Hercegovine. Major Boško Todorović je saradnju sa Italijanima opravdavao nizom razloga: posredstvom „srpskih" dobrovoljačkih četnika" odvojiti Italijane od Pavelića i „Turaka", kao njemu „odanih renegata"; postići da se četnički odredi mogu što slobodnije kretati na celoj teritoriji okupiranoj od Italijana, čime bi bilo upola rešeno srpsko pitanje u ovim krajevima preuzimanjem civilne vlasti od Srba, prinudnim iseljenjem muslimana i katolika, da bi se u duhu direktiva Vrhovne komande čitavi pukovi mogli kretati pod zaštitom dobrovoljačkih četnika koji „prividno" sarađuju sa Italijanima, tajno i po ešalonima prebacivati duž dinarskih planina iz Srbije u Liku ili kroz Sandžak i Crnu Goru u oblast Skadra, Drača, Tetova, Bitolja i Lerina (Fiorine). Od Italijana mogli su se dobijati artikli poput soli, gasa i pirinča za stoku. No, Italijani su bili pod jakim pritiskom Nemaca da likvidiraju „četničko pitanje" u istočnoj Bosm i Hercegovini.'[84]. .. . .

Draža Mihailović je 28, februara 1943. u Lipoyu kod Kolašina) izričito izjavio: „Moji neprijatelji su partizani, ustašemushmaflO? Hrvati. Kada se s njima budem obračunao, onda ću krenuti protiv Italijana i Nemaca...". Uobičajeno je da se naglašava da je to rekao pred višim britanskim oficirom (pukovnikom S. V. Bejlijem). Nama ova stegnuta formulacija izgleda kao kvintesencija njegove vojne i političke filozofije. Mogao ju je izreći rezigniran ili čak razočaran malom britanskom pomoći, ali i u jednom emancipativnom trenutku kada je računao da je zamisao o uspostavljanju zapadnog „koridora" bila izvanredno smišljena, te da će se Britanci staviti pred svršen čin ukoliko četnici uspeju da dosegnu zapadne tačke Jugoslavije, unište iznurene partizanske jedinice uz pomoć Nemaca, Italijana i ustaša, razriju do kraja NDH i posednu zaleđe Jadrana pred iščekivanu invaziju. Mihailović ie ipak ispustio neke pretpsotavke u svojoj strateškoj kombinaciji: otpornost i probojnost Operativne grupe divizija, kao i mogućnost da i partizanska komanda može primeniti četničku politiku „infiltriranja" u NDH uz pomoć Italijana taktičkom saradnjom sa Nemcima protiv četnika. Ništa kao ova ofanziva na zapad i partizanska kontraofanziva na istok, obe zamišljene tako da se glavni unutrašnji suparnici razbiju snagom okupatora, ne otkriva prirodu jugoslovenske revolucije.

Antikomunizam je toliko zaslepljivao Mihailovića i njegove komandante da više nisu bili sposobni da racionalno sagledavaju stvarnost odnosa. Mihailović je maja 1942. u komunistima gledao glavnu smetnju ujedinjenju svih nacionalnih snaga, jer oni u njenom razbijanju ne biraju sredstva, boreći se pod vodstvom pukovnika Mahina Fjodora Jevdokimoviča i komuniste „pod lažnim imenom Tito". Još u izveštaju

[84] Isto, K-170. Reg. br. 16/4.

Gradimira Mihajlovića Bajlonija izbegličkoj vladi novembra 1941. stajalo je da je Mahin vođa komunista u Jugoslaviji.[85]

Vojislav Lukačević nalazio se na položaju komandanta „Starog Rasa" i komandanta Hercegovine, ističući se surovošću prema pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta („rogljaš") i „čišćenjima" Muslimana kao reakcije na njihovo klanje Srba. Partizansko bezakonje u zimu 1941-1942. u Crnoj Gori zamenjeno je četničkom strahovladom u svim krajevima iz kojih su partizani bili proterani. Četnički teror ogledao se u streljanju, predaji Italijanima koji su slali u internaciju, likvidaciji zaostalih gerilaca, masovnom progonu pristalica i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta. U uslovima rata i okupacije, izdeljenosti zemlje, rasističkih programa i elemenata građanskog rata, Jugoslavija je bila poligon masovnih likvidacija i zatiranja u ime nacionalno čiste NDH, Velike Albanije, homogene Srbije, ideoloških isključivosti, ekskluzivnih programa. Na jednoj strani nalazili su se intelektualni inspiratori zločina, a na drugoj najsuroviji izvršioci likvidacije, ljudi suprotnih nacija i vera, ideoloških i političkih uverenja. Izvršioci - dželati mobilisali su se iz najnižih redova, ljudi ograničenih, zaslepljenih ili patološki opterećenih, u ime ekonomske koristi ili tek radi ubijanja, ponekad u ime najviših ciljeva i ideja. Na tlu Jugoslavije lako je raspoznati galeriju zločinaca koja se ne može vezati isključivo za Lombrozove „rođene zlikovce", izuzimanjem onih koji su ih nadahnjivali u ime nacionalnog ideala ili ideologije komunizma. Komunistička politika isticala se u nacionalnom pitanju antitezom rasističko-nacionalističkom zatiranju. Partizanska vojska pokazivala je da je vojska svih naroda i vera. Ali ni komunistima nije nedostajalo isključivosti kada se radilo o ideološkim protivnicima.

Koliko li je telegrama Mihailović uputio svojim komadantima u kojima traži „likvidaciju", pri čemu nije birao saveznike. Ori je aprila 1942. javio Đurišiću: „Komuniste čistite gde možete a izbegavajte Talijane i posredno iskoristite ako se što može izvući od njih".[86] Četnički raspis od 30. jula 1942. predviđao je: „Komuniste trebite bez milosti svim sredstvima posredno i neposredno". Istovremeno se zahtevala aktivnost „komandosa" radi skidanja svih izdajnika i Ljotićevih prvaka, sa energičnim „bušenjem" Ljotićevih, Pećančevih i bugarskih formacija.

Pod vidom primene slova „Z" radile su četničke trojke poznate po svojoj krvoločnosti. Osuda je bila stavljanje pod slovo „Z". Rešenje da se prema pojedincima primeni slovo „Z" donosile su komande četničkih korpusa. Mislilo se na kompromitovane ljude iz bivših režima, odane pristalice okupatora ili „bolesno - ambiciozne", koji su želeli da se istaknu. „Komandant brigade" je, po prijemu naređenja da se izvesno

85) Depeša Mihailovića Londonu od 7. maja 1942. - Zbornik NOR, tom XIV, 1, 249-250. - Ista tvrdnja nalazi se u izveštaju koji je Bajloni podneo novembra 1941. Vladi u izbeglištvu. - AVII, K-20, Reg. br. 1/13; Zbornik NOR, tom XIV, 1, 250.

86) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 208.

lice stavi pod slovo „Z", bio dužan da ga pomoću trojki likvidira - ubije u roku od 24 sati i to isključivo „klanjem kamom". Iz jednog naređenja majora Petra Baćovića vidi se da su komandanti brigada bili dužni da obrazuju potreban broj trojki za izvršenje specijalnih zadataka. Trojke se međusobno nisu smele znati. Ljudstvo za trojke izdvajalo se dobrovoljno, tajno, polažući zakletvu pred komandantom brigade. „Trojka koja ne izvrši svoj zadatak osuđena je na smrt i odmah se mora likvidirati".[87]' Crne trojke Mihailovića likvidirale su pukovnika Jevrema Ješu Simića, koji je aprila 1944. objedinjavao četničke jedinice u borbi protiv NOVJ u predelu Ivanjice, dok se nalazio na području drugog rivalnog komandanta (Rakovića).

Draža Mihailović je bio šef ovih četničkih trojki. Aprila - maja 1942. on je tražio od Londona da objavi sledeće: „šef trojki u Jugoslaviji naređuje da se što više radi a ništa ne priča jer neprijatelj sluša i mnogo doznaje zbog lakovernosti našeg sveta".

Sreću se dve interpretacije ovog slovnog znaka: zaplašiti i zaklati. Mislimo da je i jedno i drugo imalo istu svrhu i da se u zavisnosti od karaktera ličnosti primenjivala jedna ili druga mera. Četnički dželati u „trojkama" pretvarali su ovu opomenu u klanje protivnika iz redova narodnooslobodilačkog pokreta ili iz svoga ukoliko je zatajio, izdao, prešao na drugu stranu, vodio dvostruku igru. Braća Knežević su u emigraciji branili slovo „Z" kao sredstvo opomene a ne likvidacije. Juna 1942. Slobodan Jovanović obrazlagao je Antoni Idnu značenje slova „Z" u smislu psihičke pretnje, opomene, izmene ponašanja. Četnicima su idealno dolazila partizanska ubistva bez suda, neki put i lica koja su komitetima bila tek sumnjiva kao „neprijatelji", „anglofili", „petokolonaši". Vansudskim egzekucijama i na način koji nije bio u skladu sa patrijarhalnim moralom ubijeni su mnogi ugledni građani, pristalice narodnooslobodilačkog pokreta ili lica koja nisu htela da izvrše naređenja svojih komandi jer se to kosilo sa njihovim moralnim shvatanjima, srodničkim odnosima, prijateljsko-susedskim vezama. Zivan Knežević smatrao je da je „Z" pedagoška mera kojom se „uliva strah u kosti". Pod slovom „Z" skrivala se u četničkom takmičenju kategorija „izdajica". Među ubijenima, pored pristalica narodnooslobodilačkog pokreta kao najmasovnije kategorije žrtava, nalazili su se i nedićevci, ljotićevci, izdajnici iz odreda Pećanca, pa i sam vojvoda Pećanac. Slanje ovih poruka pod imenom „Z" branio je deo vlade i braća Kneževići.

Deo pisaca u emigraciji odbacuju iz etičkih razloga ovu meru, izjednačavajući je sa partizanskim metodama likvidacije, kao „nepravednu, neljudsku, varvarsku". Ser Džordž Randel, ambasador na jugoslovenskom dvoru, pisao je tim povodom ser Ormu Sardžentu: „... Bez sumnje, bilo je prirodno da Mihailović dostavi listu imena sa zahtevom da iste treba javno nazvati izdajnicima, preko BBC, ali u interesu

^lito, 516.

zajedničke stvari, mi smo smatrali da je potrebno ograničiti ovakve denuncijacije (preko BBC) i svesti ih na slučajeve gde postoji neki naročiti i jasno ustanovljeni slučaj protiv dotične osobe. Uzgredno budi rečeno, u mnogo slučajeva objavljivanje imena na ovaj način, jedino bi moglo otežati stvar da oficir koji je denuciran, kasnije nađe nemoguć povratak položenoj zakletvi".[88]

Ništa tako kao slovo „Z" nije poslužilo kompromitaciji Mihailovića.

Da li je slovo „Z" značilo „zaklati" ili „zaplašiti"? Dokumentacija koja potiče od četnika upućuje na ono prvo. Četnička naređenja stvarala su klimu za njihov obračun sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta, partizanskih odreda, sa jatacima i simpatizerima, svima onima za koje se sumnjalo da podržavaju narodnooslobodilački pokret. U gradovima i uopšte pozadini trebalo je likvidirati pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta, jednako kao što su snage NOVJ posle oslobođenja pojedinih gradova i varoši obračunavale sa četnicima, „nedićevcima" i drugim protivnicima narodnooslobodilačke borbe. Najčešće vansudskim putem, ali i na osnovu presuda vojnih sudova sa konsolidacijom prilika. Četnici su tražili nemilosrdan odnos prema komunistima i njihovim pristalicama. Svaka veza sa pripadnicima ovog pokreta zasluživala je u četničkoj praksi smrt. Mnogi uhapšeni tajno su nestajali. Obračuni četnika odlikovali su se svirepošću. Na drugoj strani, za kolaboraciju i zločine u ratu odgovaralo je na stotine i hiljade pripadnika kvislinških pokreta ili optuženih da su sarađivali sa neprijateljem u oslobođenim gradovima i varošima, bez sudova, tajno, a da porodice nisu znale ni gde su sahranjeni. O tom masovnom obračunu sa protivnikom, koji je odgovarao na isti način u toku rata, do skoro nije bilo ni reči. Radi se o onoj nevidljivoj strani rata i revolucije koju su jednostranim tumačenjem zaboravljale i jedna i druga strana: četnici u svom mučeništvu i partizani kao pobednička strana čija je strategija potvrđena istorijskim tokom, iako istorija ne može skinuti senke sa pobede koja se kao i svaka revolucionarna pobeda nije mogla ostvariti bez sredstava koja ne odišu humanizmom na koji se pozivalo.

Četnički komandanti u Srbiji čistili su svoje srezove još 1941. od svih onih koji su radili protiv nacionalnog pokreta. Pod čišćenjem se podrazumevalo, streljanje, kao što se vidi iz podnesenih spiskova Vrhovnoj komandi tada, ali i mnogo kasnije. „Čišćenje" se nastavljalo pogotovu posle poraza partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji. Gonjeni su naoružani komunisti i njihovi nenaoružani simpatizeri. Nije se smelo dozvoliti da oni i dalje deluju i „zavode narod". Svoju odanost četničkoj stvari, težnju za afirmacijom i sticanjem priznanja dokazivali su revnošću sa kojom su se obračunavali sa komunistima ili uspesima koje su postizali u borbi sa njima. Komandant ariljske četničke brigade februara 1943. navodio je Nemce da progone „komunističke grupe" u kačerskom srezu koje su se prebacivale u oplenački srez.[89] Inspektor Vrhovne

88) S. R. Vlahović, Zbornik dokumenata iz Britanske arhive. Anglojugoslovenski odnosi 1941-1948, Birmingham, 1985, 67-8.

89) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 178-181.

komande, pukovnik Jevrem Simić, maja 1943 naređuje komandantu 1. ravnogorskog korpusa čišćenje Rudnika od komunista, uništenje „komunističkih bandi" na teritoriji kačerskog sreza.[90]' Pukovnik Simić, opet, naređuje, komandantu Kačerske brigade juna 1943. da napadnu grupu komunista na Venčacu i odmah ih „razjure".[91]' Štab Korpusa Gorske kraljeve garde tražio je jula 1943. da se hitno organizuje istrebljenje aktivnih „Mošinovaca", kao i njihovih jataka. „Moraju", kaže se, „po cenu svih nas da se isteraju", pri čemu su dozvoljene noćne zasede i „svi trikovi".[92]' Pojačavanje gonjenja komunista dovođeno je u vezu sa mogućnošću nastupanja događaja koji su nagoveštavali da su velike akcije saveznika na pomolu. Jedan od takvih nagoveštaja bilo je iskrcavanje saveznika na Siciliju 10. jula 1943, posle završetka savezničke kampanje u Tunisu, kada se moglo iščekivati iskrcavanje i na jadranskoj obali. Mihailović je velike događaje nagoveštavao već u zimu 1943, posle sastanka Čerčiia i Ruzvelta u Kazablanki, u leto 1943, a kasnije u proleće 1944. godine. U Mihailovićevom raspisu od 11. jula 1943. zahtevano je da se starešine upoznaju sa direktivama za glavnu akciju, da pripreme pionirska odeljenja, prouče objekte za rušenje itd. Sem čišćenja komunista, ove pripreme obuhvatale su i krstarenje četničkih brigada po selima kako bi se osetilo da su na rejonu brigade četnici prisutni i spremni. Formiranje pionirskih četa (radi prikrivanja nazivane „tehničke čete") od isluženika inžinjerijskih jedinica i majstora, takođe je bilo vezano za predstojeće događaje, jer je pred odstupanjem neprijatelja trebalo rušiti važne objekte.[93]'

Mihailović je javljao Zvonku Vučkoviću i drugim komandantima u Srbiji da je borba sa komunistima „odlučna", da su komunisti „krvoloci", te da ih uništavaju nemilosrdno „jer se veliki događaji približuju krupnim koracima" a komunisti bi kao „izdajnici" pokušali da „nas ometu u oslobođenju otadžbine koju oni ne priznaju". Komunistička opasnost je jedna od najvećih. „Te zlotvore i krvnike našeg naroda uništavajte bez milosti. Oni nas ometaju da imamo slobodne ruke prema neprijateljima. Oni isto kao i ljotićevci podjednako služe Nemcima. Bez milosti uništavajte. Svi komandanti su mi odgovorni za svoje reone da su čisti od ovih mangupa i probisveta koje vode stranci Tito i Moša Pijade".[94]'

Mihailović je bio konzekventan do kraja da nema opšte akcije u Srbiji i Jugoslaviji dok ne nastupi saveznička invazija. U depeši od 10. decembra 1943. komandantu Rasinskog korpusa kaže se da postoji utvrđena linija prema okupatoru, od koje se neće odstupiti pa makar što bilo, sve dok ne dođe do invazije Balkana. Slično je pisao i Siniši Ocokoljiću, komandantu Mlavskog korpusa 26. juna 1943. da se ne može dizati ustanak da bi se spasila žetva. „Naša opšta akcija vezana

» M : 2-722-
5 SSTM3-
94) AVII, K-82, Reg. br. 17/2; Zbornik NOR, tom XIV, 2, 192.

je za invaziju, a invazija od nas ne zavisi. Ipak se nadam da će ovoga leta nastupiti odlučujući događaji, ali kad to još ne znam".[95] Nestrpljenje je iscrpljivalo i deo starešina. Za akcije su bili i britanski oficiri. Pa i u narodu je postojalo raspoloženje za veće i aktivnije operacije protiv okupatora. Mihailović nije, međutim, odstupao od svog kanona. Stavljajući do znanja svojim starešinama da nema opšte akcije, odlučnog trenutka koji je iščekivao dok ne dođe do britanskog iskrcavanja, zahtevao je da se te dispozicije zadrže na nivou starešina. Opšte opravdanje nalaženo je u izbegavanju nemačkih represalija. Zato se u četničkim naređenjima i dalje ističe da je okupator svirep, da su Nemci divlje zveri na izdisaju, pune besa i siepe mržnje prema Srbima. Četničke starešine nastojale su svim silama da ne izazovu Nemce, dajući im sve što su tražili: hranu, stoku i ostale životne potrebe, lišavajući se najpotrebnijih sredstava za život. „Niti jedan naš metak nije ispaljen na okupatora, iako se u svima krajevima naše otadžbine vode ogorčene borbe sa okupatorom na život i smrt. Cela je Jugoslavija upaljena, samo je naša Srbija mirna, a u celoj Srbiji najmirniji je bio naš srez". Stanovništvo je psihološki pripremano da se suprotstavlja komunistima, jer je svaki njihov upad dovodio do nemačkih kaznenih ekspedicija koje su za sobom ostavljale pustoš.[96]

Progon i uništenje komunista, partizana ili „mošinovaca", kako su ih zvali po Moši Pijade, glavna je preokupacija Mihailovićevih komandanata u Srbiji. Komandant Timočkog korpusa, potpukovnik Ljuba Jovanović, januara 1943, pripremajući akciju protiv partizana od Zaječara do Niša, poziva na saradnju sve četničke snage na tom prostoru kako ne bi delovali „jedan u klin a drugi u ploču" i da se unište partizani, jer je „dvanaesti čas". Da bi četnici mogli da rade po predviđenim planovima trebalo je definitivno i u korenu uništiti komuniste.[97]

Radi uništenja komunista na većem prostoru, ili kada se radilo o većoj grupi, organizovane su akcije više četničkih jedinica. Jula 1943. radi uništenja komunista na južnim padinama Rudnika organizovana je akcija Ljubićke brigade, 1. Ravnogorskog korpusa, 1. Šumadijskog korpusa i Gardijskog korpusa.[98]

Korpus Gorske kraljevske garde bio je među najaktivnijima u uništavanju komunista. Jedinice ovog korpusa u oplenačkom i orašačkom srezu tome su uveliko doprinele. Garda se pojavljivala sa velikim brojem naoružanog ljudstva jer je, navodno, narod voleo „da vidi silu".[99]

Mihailović je Italijane („tetkiće") ucpnjivao komunističkom opasnošću iz istočne Bosne. Smatrao je da komuniste treba uništiti kako Englezi ne bi imali više koga da hvale. Komunisti su optuživani da ometaju četnike u rušenju Pavelićeve Hrvatske. Obuzet uništavanjem

95> Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 819.
96) Isto, 829.
97) Isto, 60.
9&) Isto, *817-18.*
99) Isto, 938.

„komunističke republike", Mihailović je poručivao da se na komunističke metode odgovara na sličan način i uvek bez sentimentalnosti, kao što i oni rade.

U direktivi Mihailovića komandantima korpusa za borbu protiv NOVJ na slobodnoj teritoriji zapadne Bosne, Like i Korduna, od 2. januara 1943. godine, kaže se: „Naša je namera da iz obuhvatnog položaja koga imaju naše snage izvrše koncentričan napad na komuniste na označenoj prostoriji, komunisti unište i time oslobode ovu srpsku teritoriju komunističkog terora".[100] Operacijama je rukovodio Mihailović, preko majora Zaharija Ostojića, kao komandanta istaknutog dela Vrhovne komande, čije se sedište do 23. marta 1943. nalazilo u Kalinoviku.

Glorifikaciji Mihailovića uveliko je doprinela nemačka protivčetnička aktivnost, praćena propagandom. Analiza nemačkih izvora o četnicima izvedena u literaturi, spolja gledano, urađena je savesno, formalno besprekorno i precizno, ali ona otkriva i drugu stranu medalje koja pokazuje kako izvori van konteksta, kompleksne analize i utvrđivanja dubljih uzroka protivurečnog ponašanja četnika postaju obrazac dokumentarnog fetišizma i jednostranosti. Mihailović i njegovi komandanti bili su, kako se vidi, progonjeni, protiv njih su upućivane kaznene ekspedicije, slate specijalizovane jedinice. Mihailović je bio izložen nemačkim akcijama na Goliji aprila 1942. i maja - juna iste godine, pre nego što se prebacio u Crnu Goru, pod Sinjajevinu. Jula 1942. Himler je tražio od šefa Gestapoa, Milera, da se Mihailović pronađe i uništi. Pored svih antinemačkih manifestacija u vidu lokalnih akcija, propagande, aktivnosti koje je Mihailović strogo dozirao u skladu sa svojom prvobitnom strategijom, koristeći nemačke akte protiv četnika građenjem od njih kapitala u antifašističkoj koaliciji, odlučujuću ulogu u označavanju četnika kao glavnih neprijatelja imao je Hitler sa svojom srbofobijom. U poznatom pismu Firera Dučeu, iz februara 1943, sadržana je srž ove antimihailovićevske i antisrpske note nemačkog vođe. Hitler je posebnu opasnost sagledavao u dugoročnim planovima Mihailovića o uništenju ili razoružavanju italijanskih jedinica u Hercegovini i Crnoj Gori. S obzirom na opasnost od četnika, Hitler je naredio da se unište sve njegove pristalice na područjima koja su okupirale nemačke trupe. Skretao je pažnju Musoliniju da i italijanska Druga armija shvati Mihailovića i njegove oficire „kao zaklete neprijatelje Osovine". General Jodl je 31. marta 1943. izdao naredbu u kojoj je stajalo: „Nakon uništenja Titove komunističke države treba pristupiti uništenju organizacije i oružanih snaga nacionalnog srpstva pod komandom Draže Mihailovića, da bi se obezbedila pozadina Balkana u slučaju neprijateljskog iskrcavanja. Borbena dejstva izvoditi brzo i energično".[1] Poraz četnika u sudaru sa Operativnom grupom divizija marta

A VII, K-2, Reg. br. 1/1.
Navedeno prema Ivan Avakumović, Mihailović prema nemačkim dokumentima, London, 1969, 115.

- maja 1943. doveo je do promene ranije nemačke naredbe u smislu da se težište uništenja prenese na partizane kao opasnije protivnike.

Po povratku Mihailovića u Srbiju, maja 1943, organizovana je operacija „Morgenluft" jula 1943, s ciljem da se četnički vođa uhvati. Pod udarom su se nalazili i drugi Mihailovićevi istaknuti komandanti: general Miroslav Trifunović, Nikola Kalabić, Keserović i drugi (operacija „Hajnrih" i „Trajbjagt" - „Hajka"). Sedma brdska SS divizija Princ Eugen izvela je oktobra 1943. operaciju na Kopaoniku protiv četnika Dragutina Keserovića, koji je operisao u predelu Jastrepca, Goča i Kopaonika. Nemačkim operacijama i pretraživanjima terena bio je izložen i drugi Mihailovićev komandant u istočnoj Srbiji, Velimir Piletić, sa centrom u Homolju. Iz objavljenih nemačkih izvora vidi se da su žrtve racija, hapšenja, slanja u logore ili na strelišta u selima i gradovima bile identifikovane kao pripadnici Mihailovićeve organizacije, mada Nemci protivnike nisu uvek jasno razaznavali. Nemačko podozrenje zadržalo se i prema četnicima koji su se po naređenju Mihailovića infiltrirali u Srpsku državnu stražu Milana Nedića, što im je otežavalo razaznavanje pristalica okupatora od njegovih protivnika. Tim povodom Ivan Avakumović piše o teškoćama nemačkog snalaženja u „lavirintu bivših dražinovaca i pseudodražinovaca".[102]

Ravna gora je i među narodom i okupatorima uveliko postala simbol Mihailovićevog postojanja i delovanja. Protiv Nikole Kalabića povedena je akcija na Rudniku. Jula 1943. Mihailović je ucenjen sa 100.000 rajhsmaraka u zlatu (ko dovede živa ili mrtva „vođu bandi Dražu Mihailovića"). Sa Mihailovićem je ucenjen i Josip Broz Tito. Oktobra 1943. počele su operacije „planskog pretresa terena" u prostoru Požega - Kosjerić - Maljen - Ravna Gora (poduhvat „Maiskolben") i čišćenje terena zapadno od Užica (poduhvat pod šifrom „Krum"). SS jedinice, Bugari i ljotićevci organizovali su operaciju „Herbstnebel" u predelu između Užica i Kokinog Broda.[103]

Mihailović koji nije prihvatao da se jače aktivira, od jeseni 1942. pojačao je aktivnosti posle kapitulacije Italije, ali sa velikim zakašnjenjem koje nije moglo izmeniti shvatanje u savezničkom svetu o pasivnosti njegovog pokreta. Te aktivnosti nisu se mogle upoređivati sa razmerama operacija oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Dalmaciji i Istri, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, zapadnoj Makedoniji, jugu Srbije. Četnički komandant Sandžaka („Starog Rasa") major Vojislav Lukačević zauzeo je 12. septembra 1943. Prijepolje, a bosanske i srbijanske (pod komandom Dragoslava Račića) četničke jedinice su 6. oktobra 1943. osvojile Višegrad. Pored ovih borbi, četnici su preduzeli i više lokalnih akcija (rušenje mostova, napade na manje

102) No i pored toga Nemci poistovećuju četnike i partizane (komuniste) kao protivnike mada ih razaznaju, General Jodl, načelnik Operativnog odeljenja nemačke Vrhovne komande, saopštio je Hitleru na konferenciji 12. decembra 1941. da se svakog dana prosečno strelja između 15 i 30 Mihailovićevih pristalica. - Isto, 60.

103) Isto, 128, 135.

jedinice okupatora i kvislinga itd.).[104] Izvori nedvosmisleno pokazuju da su četnici ipak glavne neprijatelje videli u komunistima. Jedinstvo akcija bilo je nemoguće i nezamislivo, jer su se oni isključivali i jedni druge napadali u svakoj prilici. Iz partizanske dokumentacije vidi se, takođe, da su četnici snaga koju treba na vreme likvidirati. Vrhovni štab je 30. marta 1943. javio Prvom bosanskom korpusu da su uspeli da neutrališu Nemce od četnika i Italijana, te da se sva borba mora usredsrediti protiv četnika. Šestoj istočnobosanskoj brigadi je 29. marta 1943. poručeno da se ne sukobljava sa Nemcima i da se ne preduzimaju akcije na pruzi. „Najvažniji naš zadatak sada jeste uništenje četnika Draže Mihailovića", dok se nemačke i ustaške posade nisu smele napadati. Rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta je od oktobra 1943. počelo da prenosi težište borbe na Srbiju, nastojeći da sve svoje snage usmeri prema njoj, jer je u pitanju likvidacija Draže Mihailovića kao najvažnija „strateško-politička zadaća". Glavni štab NOV Hrvatske je novembra 1943. takođe obavešten „da je sada glavna Srbija" i da tome cilju treba potčiniti „sve lokalne interese".[105]

Uloga četnika kao potencijalno opasne snage za Nemce uveliko je umanjena posle poraza na Neretvi i Drini, kao i posle kapitulacije Italije. Nepoverenje prema četnicima se i dalje zadržavalo, ali su partizani glavna opasnost protiv kojih treba usmeriti sve snage. Sarađujući sa četnicima u Srbiji, Nemci su mogli lakše da osiguraju južni bok Istočnog fronta koji se pomerao na zapad, da neutrališu narastanje partizanskih snaga, da efikasnije iskorišćavaju sirovine iz srpskih rudnika neophodne za nemačku ratnu industriju. Nemačkim težnjama išlo je naruku i to što je ova saradnja bila potrebna i četnicima, kao što se vidi iz predloga Nikole Kalabića da pregovara sa Nemcima maja 1943. godine. Nojbaher je, pak, mogao raditi samo u okviru direktiva koje je dobio od Hitlera u oktobru 1943. da se angažuje na političkoj organizaciji nacionalnih antikomunističkih snaga u zemljama Jugoistoka. U tom okviru zaključeno je više sporazuma između Nemaca i Mihailovićevih komandanata, svakako s njegovom saglasnošću, ali i bez njegovog eksponiranja i preuzimanja obaveza. Načela na kojima je trebalo da se zasniva ova nemačko-četnička saradnja formulisana su u naređenju feldmaršala Maksimilijana Vajksa, komandanta Jugoistoka, u kome se preporučuju lokalna primirja, ali istovremeno i ističe da Mihailović nije odstupio od namere da nastavi borbu protiv Nemačke i njenih saveznika. Nemački feldmaršal izričito je isticao da se lojalno ponašanje pojedinačnih četničkih vođa ne može uopštavati. Nemci kao da nisu hteli da kompromituju Mihailovića, uvereni da bi potkopavanjem njegovog ugleda u narodu efekat te saradnje bio manji, mada to ni on nije želeo. Nemcima je bilo glavno da nađu snage, koje bi mogle ojačati nemačku odbranu Srbije pred prvim pokušajem partizanskog prodora u jesen 1943. godine.

[104] Višegrad je bio opkoljen od 30. septembra 1943. Osvajanju varoši prisustvovali su i oficiri savezničke misije. - Isto, 132.

[105] AVII, Fond NOR, K-119/2, Reg. br. 4-1.

Četnički komandanti zaključili su više sporazuma s Nemcima od polovine novembra 1943. do kraja godine, i to: major Vojislav Lukačević, major Nikola Kalabić i pukovnik Jevrem Simić, kapetan Mihailo Čačić, komandant četničke Ravaničke brigade, te potpukovnik Ljuba Jovanović zvani Patak, komandant četničkih jedinica u istočnoj Srbiji. Nojbaher pominje i saradnju Nemaca sa Dragutinom Keserovićem u leto 1944, ali nema traga o nekom pisanom sporazumu. Jevrem Simić je bio istaknuti četnički prvak, inspektor četničkih snaga, a ostali komandanti važnih oblasti Sandžaka i Srbije. Za vreme trajanja ovih sporazuma četnici su bili dužni da se uzdrže od neprijateljske aktivnosti protiv nemačkih jedinica, bugarskih trupa i snaga Milana Nedića; bili su dužni da Nemcima prijave kretanje svih partizanskih jedinica na svom području i prihvate borbu s njima, dok su se ranjeni četnici imali lečiti u nemačkim bolnicama; četnici su, dalje, bili dužni da obezbeđuju saobraćajne linije; na području sporazuma nisu se smeli nalaziti pripadnici oružanih snaga sa kojima je Nemačka bila u ratu (mislilo se na savezničke oficire pri četničkim štabovima).

Mihailović je bio van tih pregovora, ali oni nisu mogli biti zaključeni bez njegovog znanja. On je još od Divaca, zbog javnog mnenja, izbegavao direktne kontakte sa Nemcima. Četničkim snagama koje su na osnovu privremenih ugovora sarađivale sa Nemcima bili su dodeljeni specijalni nemački oficiri. Potpisivanjem ovih tajnih sporazuma sa Nemcima četnici su obezbeđivali municiju, sanitetski materijal, uspevali lakše da prodru u strukturu Nedićevih formacija i aparata vlasti, ali su, na drugoj strani, postajali zarobljenici nemačkih zahteva da čuvaju mostove i druge saobraćajne punktove, obavezni da proteraju sa svojih područja četnike koji nisu bili spremni da prihvate kolaboraciju, pa ma ona bila i taktička, iz patriotskih razloga i čuvanja svog vojno-političkog integriteta, o čemu ima tragova u izvorima. Tako je Lukačević morao da čuva saobraćajnice, dok je brigadir Čarls Armstrong tražio od Mihailovića da se dižu u vazduh mostovi u dolini Ibra. Povlačenje britanskih oficira iz četničkih štabova bilo je znak da se od Velike Britanije nemaju više čemu nadati i da četnici oružje moraju tražiti na drugoj strani.

Sama kolaboracija, pod navedenim uslovima, nije bila po volji narodu, pa i delu četničkih starešina i običnih boraca; odredbe sporazuma nisu u nekim slučajevima ni ispunjavane, naravno sem onih gde se trebalo boriti ili obračunavati sa pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Na zaključenje ovih sporazuma nisu blagonaklono gledali ni SS general Majsner, muslimanski kvislinzi, ustaše, general Asen Nikolov, komandant bugarskog 1. okupacionog korpusa. Pomaganje četnika izazivalo je i nezadovoljstvo Nedića i Ljotića, koji su u Mihailoviću gledali rivala.

Operativna grupa divizija NOVJ (2. proleterska divizija, 5. udarna divizija i 17. udarna divizija) započela je prodor u južnu Srbiju 28. jula 1944. godine iz šireg rejona Berana. Četnički komandanti uviđali su značaj ove bitke i ovladavanja prostorom Srbije. Komandant 4. grupe jurišnih korpusa Dragoslav Račić stavljao je do znanja početkom avgusta 1944. komandantima korpusa i Rasinsko-topličkoj grupi korpusa da je „Titov plan" vezan za mogućnost ulaska Turske u rat i invaziju Balkana sa Egejskog mora pravcem dolina Vardara, Strume i Marice. Stoga je bilo važno sprečiti Tita da se ugnezdi i zavlada centralnom niškom oblašću, sa mogućnošću kontrole Južne Morave, doline Nišave, doline Zapadne Morave i doline Ibra, odakle bi mogao presudno uticati na sudbinu Balkana. „Tući Tita i u ovom poduhvatu i zadržati ovaj prostor u našim rukama znači oduzeti mu sve mogućnosti da utiče na dalji razvoj stvari na Balkanu. Zato je ova borba od presudne važnosti i bila bi nepovratno izgubljena i sudbonosna ako dozvolimo da Tito uspe".

Dok je tekla odlučna bitka protiv Operativne grupe divizija Mihailović je naređivao da se Srbija dobro očisti od komunista i njihovih simpatizera, koji vezuju ruke četnicima, žele diktaturu, ruše nacionalne svetinje, žele da ustoliče stranca Tita umesto kralja, lažu da su vernici jer su neznabošci i rušioci vere.

Mihailović je, uglavnom, bio obuzet time kako da u svim krajevima pod svojom kontrolom, stvarnom ili pretpostavljenom, likvidira „zagađenost" komunistima. Avgusta 1944. živeo je u zabludi da se tada rešava sudbina celog rata, jer predstoji ulazak Turske u rat i usleđuje desant saveznika na Balkan. Ni pod kraj nije uviđao da je pobeda prokockana prethodnom strategijom uzdržavanja od antinemačkih akcija. Njemu kao da nije bilo jasno da je invazija Normandije 6. juna 1944. skinula s dnevnog reda iskrcavanje zapadnih saveznika na Balkan i u Jugoslaviju. Svoju slabost u odnosu na narodnooslobodilački pokret površno je odbijao na račun svojih starešina koje su se sukobljavale oko slave i karijere, kao da je narod njihova „prćija", nesposobnih da shvate „ozbiljnost vremena", da se danas „rešava sudbina srpskog naroda" i da nema uspeha bez uzajamnog potpomaganja.

Likvidacija komunista u Beogradu kao prestonici bila je posebna briga četnika. „Tajno organizujte sve u Beogradu protiv komunista a u prvom redu sokole i policiju. Sad ne birajte sredstva za borbu, a u danom momentu postupite bez milosti protiv njih. Beograd ne sme biti u njihovim rukama."

Strategija iščekivanja u interpretaciji Mihailovića gubila je iz vida šta je u antifašističkom ratu bio glavni zadatak snaga otpora - saradnja s neprijateljem ili borba sa okupatorom. Zaboravljalo se da je rat bio sveden na sukob dveju osnovnih snaga: fašizma i antifašizma. Saveznici su pozivali na borbu protiv okupatora, zadavanje što jačih udaraca njihovim snagama, a ne na kolaboraciju. Saveznička koalicija nije u Jugoslaviji tolerisala snage tzv. atantizma. U tome su bile jedinstvene

raznorodne snage u trouglu SSSR, SAD, Velika Britanija, koje su u fašizmu u tom času sagledavale glavnog protivnika kojeg treba poraziti. Komunisti su u Jugoslaviji od prvog dana stavili nacionalno oslobođenje u funkciju socijalne revolucije, ali su strategijom narodnooslobodilačke borbe uspešno kamuflirali svoj osnovni cilj. Neprekidnim antiokupatorskim stavom ispoljavali su aktivnu strategiju koja se nije razilazila sa ciljevima velikog antifašističkog saveza. Četnici su svoj atantizam pravdali nacionalno-egzistencijalnim razlozima, koji nisu mogli da ne utiču na veliki deo srpskog naroda izloženog nemačkoj srbofobiji, surovom režimu okupacije, ustaškim pogromima, denacionalizaciji srpskog življa pod režimima drugih okupatora, veliko albanskim progonima i egzodusu sa Kosova i Metohije. Najteži položaj u tekućem ratu nesumnjivo je imao srpski narod. Ova činjenica nije bila nikada sporna među istoričarima. „Funkcionalizacija" ove situacije od dela istoričara, opravdava politiku atantizma. Time se zapostavljaju neke bitne činjenice, koje su u krajnjoj liniji teško pogodile srpski narod u narednom razvitku. Gubi se iz vida da iza politike egzistencijalnog interesa stoji takođe klasno-politički interes primarnog značaja, savršeno jasno shvaćen u vrhu četničkog pokreta. Previđa se, takođe, da se na sceni nalazio i drugi istorijski subjekt, sa drukčijom strategijom koja je borbenošću i ofanzivnošću nadvisivala četničku strategiju. U složenoj situaciji rata četnicima nije pošlo za rukom da nađu pravi strateški protivodgovor. Četničko vodstvo računalo je da u uslovima drugog svetskog rata može uništiti glavnog protivnika i na taj način osloboditi se sutrašnjeg suparnika. Moralna strana kolaboracije, smatrali su, vremenom će otpasti, biti predata zaboravu prošlosti. Da bi se opravdali pred narodom, služili su se istorijskim analogijama, pozivajući se na saradnju Miloša Obrenovića sa Turcima, koju je narod zaboravio ili oprostio protekom vremena i saznanjem da je ona bila cena srpskog uspeha. Nimalo se nisu obazirali na promašenost ove paralele u sadašnjosti.

Pavle Đurišić dočekivao je armijskog generala Pircio Aleksandra Birolija u Kolašinu, od koga se Mihailović nalazio nekoliko kilometara udaljen, a da nije kritikovao komandanta Limskih četnika. A zašto bi i protestovao, kada je poznato da je u februaru 1943. izjavio da su mu glavni protivnici partizani, Hrvati i Muslimani?

Ima istoričara koji smatraju da je tolerancija Mihailovića prema četničkoj kolaboraciji bila strateška varka da iskoristi Italijane u budućem pohodu protiv snaga NOVJ, na tlu NDH, pa da se tako obračuna sa partizanima, dovrši raspadanje NDH i posedne zaleđe jadranske obale pre engleskog i američkog iskrcavanja. Čak i da je to u pitanju, cena ove varke je više nego skupa, jer su četnici sebe time do kraja izblatili u očima javnog mnenja antifašističkog saveza, što je Tito do kraja iskoristio. Pozicija četnika kao antifašističkog činioca u celini je bila dovedena u pitanje.

Odnos između dva pokreta mogao bi se postaviti i na drugi način: da je četnički manevar na Neretvi uspeo, verovatno i Englezi ne bi

menjali odnos prema Mihailoviću. Značaj te bitke u kanjonu Neretve nije istorijski sagledan sa svih strana, kao vid proveravanja strategija u zemlji i pred antifašističkim svetom, jer su oba pokreta otkrila svoju klasnu stranu i reljefno označili jedan drugog kao glavne protivnike, a u okviru italijansko-nemačkih suprotnosti interesa u suštini. Tito je bolje razumeo značaj četničkog poraza na tromeđi Bosne - Hercegovine i Sandžaka od Mihailovića, koji iz njega nije izvukao neophodne pouke.

Iz izveštaja brigadira Čarlsa Armstronga i pukovnika Bila Bejlija 0 Draži Mihailoviću, dostavljenog novembra 1943, vidi se da Mihailović nije želeo da sarađuje sa Britancima iz straha i mržnje. Mihailović je imao strah od partizana, pre svega kao rivala posle rata. Kao profesionalni vojnik imao je akutan strah od partizana i njihovih aktivnih operativnih snaga. Strah je izvirao i od mogućih represalija Nemaca u slučaju da on započne akcije u prilog Britanaca. Mihailović je strahovao 1 od Nedića, koji je hipokratski izražavao lojalnost kralju, da mu ne preuzme vodstvo u srpskom narodu. Nedić se izražavao kao monarhist, srpski nacionalist, anti-Hrvat i protivnik akcija protiv Nemaca. Nedićev ugled je bio daleko slabiji od Mihailovićevog, ali je konkurencija postojala i živeo strah da Nedić ne osnaži svoju poziciju na račun Mihailovića. Mihailović je strahovao da bi preuranjeni ustanak doveo u pitanje i njegovu budućnost, zatim planove o obnovi predratnih granica, okupaciju predela na koje je Jugoslavija od ranije pretendovala (Istra, Gorica, Koruška), ravnice oko Skadra u severnoj Albaniji. Mislio je i o tome da ne propusti priliku za kažnjavanje Hrvata za predratno političko ponašanje i vojničku izdaju u aprilskom ratu. Britanci, međutim, ništa ne kažu za odgovornost ustaša za genocid u ratu, pa i Katoličke crkve kao sprovodnika prekrštavanja Srba u Hrvatskoj. Šta više, funkcioneri Forin Ofisa užasavali su se da rade sa Mihailovićem kao čovekom koji je sanjao osvetu i revanš. Po Armstrongu, strah i mržnja prema Albancima i Muslimanima takođe su paralisali Mihailovićevu akciju.[106]'

Iz svega proizilazi da je Mihailović bio opsednut posleratnim horizontom, a na drugoj strani da je između njega i Nedića bio uži jaz nego između četničkog komandanta i „ostalih vođa otpora u zemlji". Mihailović nije uspevao da se otrese hipnoze da je Britancima neophodan i da su oni zavisni od njega u Srbiji. Samim tim, nije hteo ni da se troši za „perfidni Albion", pomažući sticanje britanskih strategijskih prednosti srpskom krvlju. Tokom vremena sve više je dobijao „autohipnotični položaj mučenika", kao jedini branilac srpstva. Budući veliki Srbin sve više je postojao loš saveznik.[107]'

Za Mihailovića Nemci su bili neprijatelji, ali nikako nije uspevao da reši odnose u trouglu: Tito - Britanci - Nemci. Jednostavno, njegova

"J[6]' S. R. Vlahović, n.d., 153-156.

[7)] Armstrong govori o starom Mihailovićevom verovanju da je Britancima neophodan, na svaki način u Srbiji, i da su Britanci u iznetom pogledu „na njegovoj milosti". Ali, daleko najveći razlog jeste u tome da on gaji duboko nepoverenje u Britance. - Isto, 156

strategija nije bila stvaralačka, samostalna u smislu samopouzdanja u vlastiti pokret, sposobna za političko manevrisanje u krilu domaćih i međunarodnih činilaca. Britanci nisu dostavljali dovoljno oružja, a tražili su da se lije krv. Nemci su davali oružje u cilju odbrane Srbije od komunističke ekspanzije, ali u količinama koje nisu bile zadovoljavajuće, budući da je i njima samima nedostajalo, zadržavajući nepoverenje prema Mihailoviću. Prilikom povlačenja na zapad Jugoslavije, Mihailović se i klonio spoljne saradnje s Nemcima, ali je Herman Nojbaher posredno s njim održavao radio-vezu sve do aprila 1945. godine.

Mihailović je računao na masovni otpor u času oslabljenosti Nemačke i Italije, u slučaju pomorskog desanta saveznika ili spuštanja padobranaca, naglog slamanja okupatora. Aktivni odnos četnika vezivao se i za samoodbranu srpskog naroda u Hrvatskoj, iako se u tom pogledu Mihailović nije proslavio. Umesto da sedište postavi na Romaniji ili Majevici, Grmeču, slavonskoj Ravnoj gori, Samarici ili nekom drugom srpskom brdu daleko na Zapadu Jugoslavije, Mihailović se ukopao na padinama Suvobora, ukoliko izuzmemo jednogodišnji boravak pod Sinjajevinom u Crnoj Gori. Slao je oficire da preuzmu komandu nad narodom i spreče genocid, ali težište borbe nije postavio u zapadnim delovima Jugoslavije, bivajući isuviše vezan za Srbiju i trenutak da se iz ove ključne jugoslovenske zemlje ponovo pokrene proces oslobođenja Jugoslavije. Mihailović je previđao razvoj narodnooslobodilačkog pokreta, čija će oružana sila narasti 1942-1944, usmeriti se u pravcu Srbije u leto 1944, gde je trebalo da se sretne sa armijama SSSR-a, koje je Tito u svojstvu saveznika jula 1944. pozvao da skrenu prema Jugoslaviji. Time od prvobitno zamišljene Mihailovićeve strategije da se dočekaju saveznici nije ništa ostalo. Prividno nadmoćna pozicija Mihailovića pokazala se na kraju rata kao katastrofalno loša, ostavljajući Mihailovića bez aduta u situaciji kada su sve konce držale snage njegovog smrtnog neprijatelja Tita. Vredno je pažnje da je Boško Todorović početkom 1942. smatrao da se borba mora produžiti, „prvenstveno tamo gde je najlakše", to jest u onim delovima Kraljevine gde nema jakih neprijateljskih garnizona i gde je neprijatelj manje zainteresovan kao u NDH, i to u njenom planinskom delu - Lici i Kordunu. Ova ideja o prenošenju težišta borbi pre je našla izraz kod četnika nego kod partizana, koji su se 1941. slepo držali Srbije iz više razloga, koji su, uglavnom, bili vezani za procenu da će u Srbiju najpre stići snage Crvene armije. Bilo je to u vreme kada se računalo sa brzim završetkom rata. Tek posle neuspeha ofanzive Crvene armije u proleće 1942, Tito se odlučio za pokret prema zapadnim krajevima Jugoslavije, onima o kojima govori major Boško Todorović.

Četničko-partizanski sukobi 1941. počeli su pre nego što je došlo do kolaboracije četnika sa okupatorom i kvislinzima, ako se izuzmu posredne veze Mihailovića sa Milanom Aćimovićem i sporazum četnika sa Milanom Nedićem iz septembra 1941. godine. U najraznovrsnijim

oblicima i iz različitih motiva, od kojih je onaj antipartizanskog uništenja bitan i primarnog značaja, kolaboracija četnika će se nastaviti sve do kraja rata, s tim što su ilegalni odredi Mihailovića saradnju izbegavali ili je kamuflirali, modifikovali, trenutno iskorišćavali, prebacujući veze s okupatorom na četnike van Mihailovićevih snaga, nalazeći se pod trajnom sumnjom Nemaca kao srpski i probritanski pokret.

Kolaboracionističke formacije - SDS i dobrovoljci

Pored Srpske državne straže (SDS), kolaboracionističkim formacijama pripadali su četnici Koste Pećanca, s vojvodama Mašanom Đurovićem i Bogdanom Gordićem, kao i Ljotićevi dobrovoljci. Specijalnu formaciju predstavljao je Ruski zaštitni korpus.

Srpska državna straža regulisana je uredbom Nedićeve vlade od 3. marta 1942. godine. Osiguravala je policijsku i graničnu službu u okupiranoj Srbiji. SDS se delila na: Gradsku državnu stražu, koja je vršila službu u Beogradu, u drugim gradovima i u sedištima okružnih načelstava; Poljsku državnu stražu na teritoriji cele Srbije, izuzev područja gradskih policija i na Graničnu državnu stražu, kao jedinicu graničarske vojske. Mala vojna formacija, tzv. Srpska garda, obezbeđivala je Vladu i Milana Nedića lično. Srpskoj državnoj straži prilazili su uglavnom oficiri, podoficiri, žandarmi, četnici Koste Pećanca i legalizovani četnici Mihailovića. Među kolaboracionistima je bilo oko hiljadu oficira. SDS je imala od 15 do 20.000 ljudi.[108)]

Košta Pećanac je imao 35 odreda sa oko 3.500 četnika, ali su njegovi četnici krajem 1942. ušli u sastav SDS i dobrovoljačkih odreda ili prišli Draži Mihailoviću. Pećanac je zadržao samo naoružanu ličnu pratnju od oko 50 ljudi.[109)]

Prvi dobrovoljački oružani odredi obrazovani su od polovine septembra do kraja oktobra 1941, ukupno deset dobrovoljačkih odreda. Srpska dobrovoljačka komanda (SDK) ustanovljena je 15. septembra 1941. godine, a za njenog komandanta, na predlog Dimitrija Ljotića, postavljen je inžinjerijski pukovnik Košta Mušicki. Svaki odred je najčešće imao po tri čete, a četa po četiri voda. U odrede su mogle stupiti samo osobe koje su bile ideološki svesne, nacionalno i moralno ispravne i fizički sposobne. Bili su to najvećim delom đaci i studenti, članovi „Belih orlova", ali je među dobrovoljcima bilo i činovnika, radnika, zanatlija, seljaka, delom i izbeglica. Nosili su uniformu Jugoslovenske vojske, sa srpskim grbom, a na grudima krst Sv. Đorđa (Georgija) kako ubija aždaju oko kojega je stajao natpis „S verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu - Dobrovoljci". Zastave su bile u stilu

108) Službene novine, 18, 3. mart 1942, Uredba o ustrojstvu SDS; Isto, Službene novine, 84, 20. oktobra 1942. - O brojnom stanju SDS nema preciznih podataka, ali se ono kretalo između navedenih brojki.

109) Do raspuštanja Pećančevih odreda krajem 1942. došlo je na zahtev Nemaca i M. Nedića, koji je težio stvaranju SDS kao jedinstvene vojne formacije.

starih srpskih zastava. Zaklinjali su se „Svemogućim Bogom na verno služenje Otadžbini i na odanost kralju Petru II". Zakletva je uključivala i beskompromisnu borbu protiv komunizma.[nn]

Čete su imale vaspitače, a bataljoni i pukovi prosvetare, pretežno iz redova studenata, učitelja, profesora, sveštenika. Šef Vaspitnog odseka pri Štabu Srpske dobrovoljačke komande bio je istaknuti antikomunista, novinar Ratko Parežanin, čiji su saradnici bili: dr Doka Slijepčević, dr Dimitrije Najdanović, Ratko Zivadinović, Jovan Barjaktarović profesor bogoslovije u Prizrenu, Vlajko Vlahović profesor bogoslovije na Cetinju i drugi.[m] Pri Srpskoj dobrovoljačkoj komandi verski referent je bio istaknuti antikomunista, protojerej Aleksa Todorović. U strukturi Štaba srpske dobrovoljačke komande postojao je i obaveštajni odsek, koji je obrazovao obaveštajne centre u svim gradovima Srbije. Omladinska organizacija Beli orlovi faktički je bila uključena u sastav dobrovoljačkih odreda. Ljotić je sa svojim pristalicama doprinosio raspaljivanju antikomunističkog fanatizma. Dobrovoljačka komanda je stavljala do znanja dobrovoljcima da oni više ne raspolažu svojim životima, jer su ih dobrovoljno dali za Srbiju.[112]

Obrazovanje dobrovoljačkih odreda nastavljeno je i posle oktobra 1941, formiranjem još dva odreda: Jedanaestog i Dvanaestog, novembra 1941. godine. Do kraja novembra u svih 12 odreda nalazilo se, prema nemačkim izvorima, 4.084 dobrovoljca, mada ljotićevci govore o 3.000 dobrovoljaca.

Ideološku osnovu Ljotićevih formacija sačinjavala su osnovna načela ,,Zbor"-a, koja su predviđala borbu protiv slobodnih zidara, Jevreja, komunista, protiv zapadnjačkog kapitalizma i njegove dotrajalosti. Ljotićevci su se izjašnjavali za nezavisnu Srbiju vezanu za Nemačku. Zadržavali su načelo monarhizma i vernost dinastiji Karađorđevića, smatrali Petra II za kralja Srbije, kome su saveznici oduzeli slobodu odlučivanja. Zaklinjali su se kralju i slavili njegov rođendan pred kraljevom fotografijom i stolicom namenjenom kralju. U ideološkom smislu ljotićevci su bili najbliži nacionalsocijalizmu. Isceljenje Srbije videli su u zajedničkom putu Srbije sa Nemačkom. Činili su glavni oslonac Nedićeve pronemačke politike. Draža Mihailović je borbu protiv ljotićevaca stavljao ispred borbe sa Vermahtom. A i u zakletvi ljotićevaca stajalo je da će oni verno služiti srpskom narodu, boreći se protiv svih koji ga ugrožavaju, spolja ili iznutra, njegov miran život, naročito protiv komunista i četnika Mihailovića, izvršavajući naređenja starešina bez pogovora.[114] Za borbu protiv Mihailovića u Smederevu su organizovani teroristički kursevi, na kojima su ljotićevci obučavani kako da likvidiraju oficire i istaknute aktiviste četničkog i partizanskog pokreta.[115]

110) M. Borković, n.d., 1,170; M. Stefanović, ZborDimitrija Ljotića, Beograd 1984,151.
1U) M. Stefanović, n.d., 152.
112) Isto.
113) Isto, 160.
1141 B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 27.
115) M. Borković, n.d., 2, 10.

Dobrovoljci su partijska vojska, mada ima i suprotnih mišljenja po kojima se te snage ne mogu tako kvalifikovati. Međutim, činjenice upućuju na to da je u pitanju partijska formacija. Prvo, vojne snage ljotićevaca formirane su uglavnom od članova ,,Zbor"-a i njegove omladinske organizacije „Beli orlovi"; drugo, dobrovoljci su se pozivali na ideološke stavove Dimitrija Ljotića; treće, zakletva, disciplina, spoljna znamenja upućivala su na principe i program stranke; četvrto, kao partijsku vojsku su ih tretirali i Nemci, pokazujući prema njima najviši stepen poverenja, svesni njihove identifikacije sa nemačkim ciljevima; peto, neprijateljski su se odnosili kako prema komunistima tako i prema četnicima Mihailovića, naročito u trenucima kada nije bilo potrebe od jedinstvenog nastupanja protiv komunističkih snaga koje su ih obostrano ugrožavale; često, kao partijsku, fašističku vojsku tretirali su ih i partizani, jer se oni nisu pozivali na predaju, niti im je davana amnestija ili pomilovanje; sedmo, ideološki bliski nacionalsocijalizmu, obnovu Srbije gledali su u svetlosti nemačke pobede; osmo, komandni sastav dobrovoljaca poticao je iz ,,Zbor"-a; deveto, Ljotić je kao šef jedne od retkih legalizovanih organizacija pod okupacijom ,,Zbor"-a praktično bio duhovna i glavna ideološko-politička glava ovih formacija, njihov zalog kod Nemaca, čovek koji je krojio politiku i razvijao vojne zamisli. Posle iznenadne Ljotićeve smrti u Istri, aprila 1945, njegovi glavni saradnici bili su deprimirani saznanjem da nemaju dostojnog naslednika na čelu „Zbor-a."[116)]

Pristalice Dimitrija Ljotića imale su značajnu ulogu u političkom, propagandnom životu i organizaciji borbe protiv komunista. Među njima su se isticali: dr Stevan Ivanić, Ratko Parežanin, Boško Kostić, šef Ljotićevog kabineta, dr Dimitrije Najdanović, Vladimir Lenac, Košta Mušicki, Radoslav Tatalović, inž. Krasoje Notaroš, sveštenik Radoslav Paunović, Velibor Jonić, Vlajko Vlahović, Jovan Saračević, inž. Dragutin Jakšić, Aleksandar Lazarević, advokat iz Topole, Miloš Vojnović Lautner, major Nikola Anđelković i drugi.

Kolaboracionističke snage uzele su aktivno učešće u završnoj fazi borbe u zapadnoj Srbiji novembra 1941. godine. Naredbom Milana Nedića ove snage su objedinjene u operativnu grupu, pod nazivom Šumadijski kor (korpus), kojim je komandovao pukovnik Mušicki, a u čijem su se sastavu nalazile sledeće snage: Ljotićevi dobrovoljci, Nedićeve vojne snage i žandarmerija. Posle savetovanja u Kragujevcu 24. novembra 1941. pomenute snage su se imale okupiti na liniji Ljig - Belanovica - Donja Šatornja - Stragari - Knić - Kraljevo. Operativni zadaci kolaboracionista bili su usklađeni sa nemačkim u napadu na tzv.

116) Dr Đoko Slijepčević opisao je atmosferu među vodećim ljotićevcima nakon neočekivane pogibije D. Ljotića: „Naša situacija bila je više nego mučna. Mi smo u tim momentima bili stvarno kao stado bez pastira... Ugasio se svetionik za kojim smo išli... Udes ga je odneo pre nego što je uspeo da sebi odredi zamenika". - Đoko Slijepčević, Tako je bilo, Iskra, 582-583, 15. VII - 1. VIII 1975, 4. - Navedeno prema M. Stefanović, n.d., 328.

Užičku republiku. Najteže borbe između dobrovoljaca i partizana vođene su oko Stragara, Dulena, Gornje i Donje Sabante, Bajčetine.[117]

Nakon poraza partizanskih snaga, jedinice kolaboracionista predviđene su za posadne snage, obavezne da progone zaostale partizane i njihove simpatizere, čiste teren, razvijaju antikomunističku propagandu. Sem dobrovoljaca, ovu ulogu preuzimali su i četnici Koste Pećanca, odnosno vojvode Bogdana Gordića. Završetkom glavne akcije, rasformiran je i Šumadijski kor. U Čačku je radio preki sud sa ljotićevcem Dragutinom Bulićem na čelu, inače sveštenikom, a preki sudovi organizovani su i u Gornjem Milanovcu, Guči, Kraljevu, Užicu, Arilju, Ivanjici, Valjevu, Šapcu.[118]

Peti dobrovoljački odred (poznat i kao „Šumadijski"), sa Marisavom Petrovićem na čelu, učestvovao je u kragujevačkom masakru 21. oktobra 1941. godine, dok se na čelu kragujevačke opštine nalazio ljotićevac Strahinja Janjić.[119]

Krajem 1942. Ljotićevi dobrovoljački odredi reorganizovani su u Srpski dobrovoljački korpus (SDK), s težnjom da ova udarna formacija dobije što viši vojni izgled. Korpus je u svom sastavu imao pet bataljona, a svaki bataljon po četiri čete. Peti bataljon je formiran tek marta 1943. godine. Ukupno brojno stanje Korpusa iznosilo je oko 3.200 ljudi. Starešine su bile uglavnom aktivni oficiri. Za komandanta je postavljen pukovnik Mušicki, a za načelnika štaba potpukovnik Radoslav Tatalović. U Štabu SDK, kao i u svakom bataljonu, nalazio se i po jedan nemački oficir za vezu.[120]

Ove snage korišćene su u brojnim akcijama protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Dobrovoljci su slati za „umirivanje" pojedinih krajeva Srbije, ostali čuveni po zločinima u požarevačkom okrugu, bdili na Drini da partizani ne pređu iz Bosne u Srbiju. Istovremeno je dolazilo i do sukoba između jedinica Mihailovića i dobrovoljaca. U velikom obračunu između ovih rivalnih grupacija, jula 1943, poginuo je Dušan Marković, komandant Trećeg dobrovoljačkog bataljona i načelnik kruševačkog okruga, kao i još 20 dobrovoljaca.

Specijalnu formaciju u službi nemačkog okupatora predstavljao je Ruski zaštitni korpus, pod komandom general-lajtnanta Štajfona, bivšeg carskog i Vrangelovog oficira. Korpus je u borbi bio neposredno potčinjen nemačkim, odnosno bugarskim štabovima. „Beli" su osiguravali proizvodnju u Boru, Trepči, Majdanpeku, Krupnju i drugim rudnicima, obezbeđivali železnički transport u dolini Ibra, stražarili na Drini i osiguravali prelaz iz NDH u Srbiju. U sastav ovog korpusa uključivani su i sovjetski zarobljenici, ali je između belogardejaca i

117) M. Stefanović, n.d., 162.
118) Isto, 170.
119) Isto, 157.
120) Isto, 223.
121) Isto, 228. - Četnici su u selu Seča Reka kod Kosjerića septembra 1943. ubili 17 dobrovoljaca, sa komandantom Četvrtog bataljona Milošem Vojnovićem Lautnerom. - Isto, 229.

zarobljenih crvenoarmejaca dolazilo do sukoba i nepodnošljivih odnosa. General SS August Majsner, šef policije u Srbiji, mobilisao je za ovaj korpus, specijalno za policijske jedinice, Ruse emigrante iz susednih država - Bugarske, Grčke, pa i NDH, jer su izvori mobilizacije u Srbiji bili presušili.

Antikomunistička orijentacija pripadnika Korpusa, izražena u životnom uverenju da je komunizam najveća opasnost po ljudski rod, davala im je u očima okupatora pečat visokog poverenja i pouzdanost da neće izneveriti. Mlađi oficiri i većina sastava Ruskog zaštitnog korpusa verovali su da predstoji pad boljševizma, obnova „Nove Rusije", pod nemačkim vodstvom, i ruskog carstva, trenutak koji su željno iščekivali. Krajem maja 1942. Majsner će od Rusa emigranata („belih") formirati policijski bataljon od oko 400 boraca.[122)]

Organizacija, uloga i efekti četničke propagande

Propagandna aktivnost četnika i kolaboracionista dijametralno su se razilazile. Četnici su se deklarisali kao pokret otpora, zalagali za drukčiji sistem vrednosti od kolaboracionista, izjašnjavali za pobedu antifašističkih sila. Nasuprot ovim bitnim razlikama, njihova propaganda ima jedan zajednički imenitelj koji se može svesti na antikomunizam i antipartizanstvo. Štampu kolaboracionista nadgledali su Nemci; oni su je inspirisali, podsticali izlaženje, materijalno obezbeđivali, za razliku od četničke koja je bila zabranjena, ilegalna, pod udarom okupatora i ljotićevaca. Četnici su tajnim putem nabavljali sredstva za štampanje, dok je kolaboracionistima nemačka vlast omogućavala da koriste zatečene štamparije, dodeljivala papir i sredstva za transport, omogućavala rasturanje štampe. U kolaboracionističkoj štampi sarađivali su i nemački publicisti, umetnici i naučnici. Četnička propaganda podržavala je antifašističku koaliciju, za razliku od kolaboracionističke, koja je uzdizala „novu Evropu", Nemačku kao njenog tvorca, slavila pobede Vermahta, prikrivala i umanjivala njegove poraze u drugoj fazi rata.

Četnička štampa tumačila je i propagirala ravnogorsku politiku u toku rata i ciljeve Mihailovićevog pokreta. Kao i kolaboracionistička štampa, i četnička je napadala komuniste — partizane kao tuđinske snage, probisvete, anacionalne elemente. I jedna i druga štampa pune su stereotipa o sprezi partizana sa najvećim neprijateljima srpskog naroda. Ove dve štampe razlikovao je različit odnos prema Jugoslaviji: dok je četnička propaganda govorila o obnovljenoj Jugoslaviji sa novom ulogom srpskog naroda, dotle je u kvislinškim listovima Jugoslavija posmatrana kao državni oblik koji je za večita vremena nestao, bio mrtav od vojnog poraza, bivajući od prvog dana njenog stvaranja grobar srpskog naroda. Mada je četnička štampa bila umnožavana i širena

[122)] Zbornik NOR, tom XII, knj. 2, 805-9; Isto, knj. 3, 263^4.

tajno, kao nedozvoljena literatura, imala je veći efekat od kvislinške kao propagandnog priveska okupatora. Kolaboracionistička štampa propagirala je sistem stvoren faktom okupacije i deobe Jugoslavije, kao izraz novog evropskog poretka u kome će srpski narod naći svoje mesto, zahvaljujući podršci Nemačke, koja nije neprijatelj Srba i srpskog naroda, a četnička na negaciji tog čina, na odbacivanju ustanovljenog poretka kao nametnutog silom i privremenog. Antiokupatorska komponenta četničke štampe ublažavana je utoliko što je zahtevala uzdržavanje od borbi protiv okupatora u ime očuvanja nacionalne energije srpskog naroda, bar dok ne dođe trenutak klonuća Nemačke i vreme za opštu akciju, kao uvod u konačno oslobođenje.

Mada je u opštim jugoslovenskim okvirima propagandna mašinerija KPJ bila bolje organizovana od ravnogorske, što se pre svega objašnjava ranim saznanjem komunista o značaju uloge partijskih tehnika u periodu ilegalnog delovanja KPJ, u Srbiji je četnička štampa 1942-1944. uspevala maksimalno da razvije propagandne efekte koji su se ogledali u izdavanju listova, biltena, letaka, uputstava itd. Za Srbiju su u naznačenom periodu karakteristični upisivanje vojnih obveznika u spiskove teritorijalne vojne strukture, koja je izukrštala Srbiju uzduž i popreko, te razvijena propaganda koja se prenosila korišćenjem svih mogućih sredstava razmnožavanja i širenja, pismenim putem, rečju, šapatom, raznošenjem informacija, širenjem radio-biltena. Na celokupnom srpskom prostoru izlazilo je preko 7o četničkih listova, što centralnih, listova pojedinih brigada, korpusa, grupa korpusa i ravnogorskih odbora, kao i 17 omladinskih listova. Pod istim naslovom - „Vidovdan" - izlazilo je preko 20 četničkih biltena. Milan Matić navodi kao najznačajnije četničke centralne organe: „Ravnu Goru", „Glas Beograda", „Ujedinjeno srpstvo", „Glas Jugoslavije", „Novu Jugoslaviju", „Odjek Ravne gore".[123]

Četnička propaganda je, pre svega, bila podređena borbi protiv komunista, kao najvećih protivnika srpskog naroda i njegovih svetinja, što se može videti iz brojnih instrukcija Mihailovića i njegovih komandanata. U radiogramskom naređenju Mihailovića, naslovljenom „Svim trupama u Srbiji", doslovno se kaže, pravljenjem razlike između četnika i komunista, sledeće:... „Među komunistima ima mnogo stranaca i probisveta, a mi smo iz naroda. Dok oni ruše porodicu i crkvu, mi ih branimo i borimo se za čast i pravo naše nacije. Oni hoće proletere i beskućnike, a mi hoćemo domaćine časne i nacionalno ispravne. Oni hoće komunističku diktaturu a mi demokratiju. Oni hoće roba uvek, kao što hoće Hitler i Musolini, a mi hoćemo slobodnog čoveka. Oni hoće za vođu stranca Tita, a mi Kralja iz narodne dinastije. Mi nećemo ni Hitlera ni Musolinija niti fašizam, već hoćemo pravednu slobodu".[124]

123) M. Matić, n.d., 481.
124) AVII, Ča, K-82, Reg. br. 17/2; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, Beograd, 1983,192-3.

Antikomunistička mržnja dostizala je ogromne razmere, obuzimala je četnike do kraja, davala impuls u borbama; komunistima su pripisivane najgore osobine. Podsticaji su dolazili od vrha pokreta. U naredbi Draže Mihailovića od 18. maja 1943. kao da je najlapidarnije sadržana nagomilana mržnja i pripisivanje komunistima najgorih ljudskih osobina. Dejstvovanjem 2. ravnogorskog korpusa na položaju na reci Limu, kaže Mihailović u pomenutoj naredbi, „onemogućen je zverski upad u Sandžak i Srbiju, izdajica i bednih tuđinskih plaćenika, komunista, kojima je malo što su svuda kuda su god prošli stvorili samo bedu i pustoš, posejali kugu, tifus i druge zaraze i odvodili nasilno u svoje redove najbolje sinove našeg naroda, obmanjujući ih raznim lažima i lažnim obećanjima, kao što je slučaj bio u vašem kraju u 1941. godini, u Bosni 1942, a sada evo u Crnoj Gori, pa su hteli ponova to isto u Srbiji i Sandžaku".[125]'

Mihailovićevim Uputstvom br. 3 od 7. novembra 1941. predviđeno je da se pri svim četničkim odredima organizuju obaveštajno-propagandni odseci, koji će voditi nacionalno svesni ljudi, dobri govornici i organizatori. Svaki odred trebalo je da pribavi radio-aparat i da izdaje bilten radio-vesti pod nazivom „Vidovdan". Cilj je bio da se preko propagande popularise Jugoslovenska vojska u otadžbini, koju priznaju saveznici, i njen komandant Draža Mihailović, kao zakoniti komandant vojske. Ovim je trebalo razobličavati stranke, pre svega komunističku, koje su razrivale Otadžbinu 20 godina.[126]'

Novim Uputstvom br. 5 od 15. februara 1942. precizirano je da se u svakoj četničkoj brigadi formira propagandno-obaveštajni odsek, a u svakom bataljonu propagandno-obaveštajna sekcija. Jedinice su morale obezbediti radio-aparat, ukoliko ne dobiju prijemno-predajnu radio-stanicu, i izdavati vesti (radio-dnevnik „Vidovdan"), koje bi dalje širili preko četovođa. Narod se morao uveriti da su mu jedini „prijatelji Ravnogorci".[127]'

Među četnicima nerado se slušao Radio-London, jer su svi spikeri bili Hrvati. Prema BBC Mihailović je naročito zauzeo negativan stav kada je posle faze mitiziranja Mihailovića, kao jedinog borca protiv okupatora u Jugoslaviji, došlo do promene britanske politike prema unutrašnjim događajima u Jugoslaviji, što nije moglo da se ne odrazi i na propagandu Radio-Londona. Mihailović je u vezi sa promenom propagande Radio-Londona više puta od Vlade i Slobodana Jovanovića tražio intervenciju. Protestovao je kod Vlade zbog upotrebe reči „patriot", koja je u četničkoj intepretaciji predstavljala kamuflažu za komuniste. Dragutinu Keseroviću decembra 1942. slao je telegrame u kojima je naglašavao da četnici nemaju ništa protiv „Rusije" i da se raduju njenim uspesima, ali da ne žele da se niko mesa u uređenje

J"» Isto, K-2, Reg. br. 12/2; Isto, 710-12.

127 AVI1' K~12' Reg' br' 5/1-5; M' Matić' n'd" 239_240_

„4. Propagandni odsek sekcije, odmah će, ukoliko to do sada nisu, pristupiti izdavanju radio-dnevnika 'Vidovdan' i izdavati ga samo četovođama koji će dalje usmeno saopštavati pouzdanim licima". - AVII, Ca, K-141, Reg. br. 4/6.

„naše kuće". Mihailović je poručivao da se komunisti tretiraju kao trockisti koji su protivnici Moskve.[128]

U Mihailovićevoj direktivi o radu propagande iz septembra 1942. kao glavni ciljevi propagande se navode: borba protiv komunista, koje treba napadati kao trockiste da se ne bi kvarili odnosi između vlade i SSSR-a; obrada zločina koje su izvršili komunisti, ustaše i Nemci; razglašavanje masovnih streljanja talaca od strane Nemaca; pomoć regrutaciji za Jugoslovensku vojsku u otadžbini i jačanje pouzdanja u konačnu pobedu saveznika.[129]

U depešama Mihailovića četničkim komandantima: Radoslavu Đuriću, Siniši Ocokoljiću, Dragutinu Keseroviću, Dragoslavu Pavloviću i Zvonku Vučkoviću avgusta 1942. zahtevano je da se četnička propaganda proširi i na Bugarsku i Albaniju. Posebno se računalo na jačanje propaganda među bugarskim vojnicima za stvaranje Balkanske unije; da podrže četnike, da dezertiraju iz bugarske armije i u Bugarskoj obrazuju čete protiv „Germana" i cara Borisa.[130]

Pri Štabu Draže Mihailovića postojao je Propagandni odsek, na čijem se čelu nalazio Dragiša Vasić. Na poslovima propagande radili su i Stevan Moljević, Đuro Đurović, Vojin Andrić, Milan Bojčević i drugi.[131]

Vrhovna komanda naredila je 6. novembra 1943. da se formira Propagandni štab za istočnu Srbiju, što je sproveo u delo delegat Vrhovne komande pukovnik Dragoslav Pavlović.[132]

Propagandi se posvećivalo dosta pažnje i u pojedinim korpusima. Zanimljiv je spis komandanta Mlavskog korpusa (Gorski štab 69) koji je u vezi propagande zahtevao: prvo, da se mobilišu ugledni građani da plasiraju vesti; da se tim agentima preplavi svako selo, svaki dom, svaka varoš; oni imaju da „gamižu kao mravi svuda i na sve strane". „Na svakom koraku ima da se šapće i pronosi: Draža, narodna vojska Kralja Petra kroz koju ima da dođe sloboda!" Sve ima da bude, kaže se, fanatizovano za četnički pokret. Lecima imaju da se zaspu sva sela i gradovi. Propaganda je imala, kao drugo, da formira moralnu čvrstinu vojnika, da otklanja štetne uticaje neprijateljske propagande, razvija samopouzdanje da će četnička oružana sila kao narodna uzdanica

128) „Uvek protestujem kad London pravi gluposti, a vi propagandom parirajte odmah. Mi nemamo ništa protiv Rusije i radujemo se njenim pobedama ali ne želimo da nam se niko meša u uređenje naše kuće. Dalje u narodu govorite da su naše komuniste trockisti koji su protivnici Moskve." - 1. decembar 1942 - AVII, Ča, K-299, Reg. br. 15/1; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1 (redaktor Branko Vuković), 746.

129) J. Tomasevich, n.d., 175.

130) M. Matić, n.d., 243.

131) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 503. - Iz referata majora Zaharija Ostojića od 4. septembra 1942. načelniku Štaba Vrhovne komande može se videti nezadovoljstvo nedostatkom propagande, zbog čega je „narod ostavljen sam sebi i vestima Radio-Londona, koje se slušaju veoma nerado, jer su svi spikeri Hrvati. Posledica ovoga je začmalost i mrtvilo u narodu." Ostojić je ukazivao i na mali broj intelektualaca i omladine, pa i nezadovoljstvo radom sveštenika koji su napustili parohije. - Zbornik NOR, tom XIV, 2, 600-3.

132) AVII, K-111, Reg. br. 3/5; M. Matić, n.d., 255-6.

uspešno resiti pitanje komunizma i anarhizma; da duhovno slabi otpor neprijatelja itd.; treće, tražilo se da se kratkim izrekama, zapovestima, citatima pesama raspiruje patriotizam i borbenost, na primer „Slavno mrite, kad mrijet morate", „Neka mre ko hoće da živi", „Ko za Otadžbinu pogine spomen mu ne gine", „Bolje je junački poginuti nego sramno živeti"![133)]

Širenje propagande i razumevanje poruka uveliko je ometala nepismenost seljaka, koji nisu mogli shvatiti značaj izloženih misli, ideja, programa.[134']

Instrukcijom komandanta Timočkog četničkog korpusa, januara 1944, zahtevano je da se u Korpusu obrazuje korpusni propagandni biro sa tri sekcije: Sekcija za praćenje naše i strane propagande, Sekcija za nemačku propagandu i Sekcija za bugarsku propagandu. Ravnogorska misao i ideje morale su da prodru u sve delove naroda. Specijalne propagandne grupe obrazovane su na stanicama i u vozovima sa zadatkom da prenose letke, šire usmenu propagandu, na železnici i van nje.[135'] U Korpusu je obrazovana i Propagandna škola za nacionalno ispravne omladince. Stvarani su i kontrolni organi Korpusa, sa zadatkom da prikupljaju letke strane propagande i nabavljački organi da pronalaze materijal za štamparije koje su se morale obrazovati u Negotinu, Zaječaru, Boru, Nišu, Beogradu. „Velika štamparija" u Korpusu bila je predviđena za štampanje listova, a „mala" za letke. '

Vrhovna komanda je 1944. propisivala stvaranje ravnogorskih odbora: u svakom selu, opštini, srezu, okrugu, u svakoj pokrajini. U naseljima gde su živeli Muslimani, uz naziv ravnogorskog odbora stavljala se i oznaka „muslimanski". Na čelo pokrajinskih odbora imenovani su: za Srbiju - Štab l.A, pod čijom upravom stoje i svi okružni odbori; za Crnu Goru - major Pavle Đurišić; za Sandžak - major Vojislav Lukačević; za Dalmaciju - vojvoda Momčilo Dujić; za Hercegovinu i Boku - potpukovnik Petar Baćović; za istočnu i zapadnu Bosnu - potpukovnik Zaharije Ostojić; za Srem - pukovnik Drag. Radovanović; za Banat i Bačku - major Pavle Grujić i za Južnu Srbiju (Makedoniju) - potpukovnik Radoslav Đurić.[137'] Odbori su mogli imati sekcije - pozorišnu, omladinsku i druge.

Odbori su radili na razvijanju ljubavi prema kralju i Otadžbini, obnovi Jugoslavije kao federacije u kojoj bi Srbi, Hrvati i Slovenci, svaki na svome, mogli da uređuju svoje poslove, na slobodi vere i istinitoj reči; balkanskoj politici u skladu sa načelom „Balkan balkanskim narodima", naslanjanju na saveznike, pre svega, na britansku imperiju, čiji su se interesi podudarali s interesima zemlje, kako se još 1944. isticalo, iako su Britanci oslon našli u drugom - četnicima suparničkom pokretu.

[[33)] Isto, Reg. br. 34/8; M. Matić, n.d., 247.
[34)] Isto, K-112, Reg. br. 4/2; M. Matić, n.d., 251.
[35)] Isto, Reg. br. 9/2; M. Matić, n.d., 254.
[13s)] Isto.
[137)] M. Matić.. n.d., 260.

Štampa i propaganda kvislinškog režima

Propaganda se pod okupacijom nalazila pod punom nemačkom kontrolom od prvog dana, preko odeljenja za propagandu pri Upravnom štabu, koje je u svojim rukama držalo sve niti propagande nemačkih vojnih akcija, izgradnje „novog poretka", zaštite javnog reda i mira, popularizacije i primene nemačkih upravnih i ekonomskih mera. Preko nemačkih organa sprovedena je cenzura novina i izdavačke delatnosti. Vodeći srpski propagandist Đorđe Perić, predratni direktor agencije „Avala", sa Danilom Gregorićem, „gebelsom paulinske epohe", kako su ga zvali pre aprilskog rata u antifašističkim krugovima, nalazio se na čelu Odeljenja, za državnu propagandu pri Predsedništvu ministarskog saveta Milana Nedića. Perić je bio svestan potpuno podređene i izvršno-pomoćne uloge svog odeljenja u odnosu na odeljenje pri Upravnom štabu. Milan Matić navodi njegovu izjavu od 7. februara 1942. godine da su Nemci odgovorni za cenzuru i da samim tim diriguju štampom, dok srpski kolaboracionistički faktori imaju samo da pomognu savetima i objašnjenjima.[138] Pored Perića, u Odeljenju za propagandu radili su novinari, publicisti, propagandisti koji su se i pre rata isticali svojim pronemačkim shvatanjima ili bliskošću nacističkim idejama: Lazar Prokić, Milan Banić, Milovan Popović i drugi. Perićevo odeljenje oslanjalo se u pomoćnom propagandnom radu na mrežu propagandnih odbora obrazovanih pri okružnim i sreskim načelstvima. Glavni oslonac pronemačke politike u oblasti propagande bilo je Srpsko novinarsko udruženje sa Radenkom Tomićem, urednikom „Novog vremena", kao predsednikom. Pod kontrolom se našla i Srpska književna zadruga (SKZ) sa Komesarskom upravom i književnikom Svetislavom Stefanovićem na čelu, koji se zalagao za izmenu književne i kulturne delatnosti SKZ u smislu favorizovanja nemačke knjige „kao jednog od glavnih izvora iz koga će se crpsti ono najbolje, najkorisnije za srpsku kulturu".[139]

Pored novinske propagande i drugih samostalnih publikacija, sprski narod posebno je bio izložen dejstvu nemačke radio-propagande preko Radio-Beograda. Radio su držali Nemci pod svojom apsolutnom kontrolom, određujući program. Program je služio pritisku na javnost Srbije, a na drugoj strani informisanju i zabavi neihačkih vojnika u Africi.

O razmerama nemačke propagande u Srbiji govori podatak da je pod okupacijom izlazilo preko 40 okupatorskih i kolaboracionističkih listova, dnevnih i nedeljnih, među kojima su se izdvajali pomenuti listovi s političkom namenom i tematikom, kao „Novo vreme", „Obno-

138) „Mi u pogledu propagande nismo potpuno slobodni, mi moramo da kolaboriramo sa Nemcima"... „Vi znate da je i radio uzet od strane Nemaca i to je u stvari nemačka institucija a mi smo samo gosti"... „Oni drže cenzuru u svojim rukama, a ne mi. Cenzuru drže nemačke vojne vlasti, a čim oni drže cenzuru, oni i diriguju štampom, jer onaj koji cenzuriše taj i diriguje, mi samo objašnjavamo i savetujemo ali nemamo vlast." - AVII, F-2, K-17, Reg. br. 37/17-22. -Navedeno premaM. Matić, n.d., 8-10.

139) „Srpski narod", 4. decembar 1943.

va", „Naša borba" (kao organ „Zbora", u suštini partijski list ljotićevaca), „Srpski narod", „Donauzeitung" i drugi. Pored političke štampe, izdavane su i novine druge namene: službene, zabavnog karaktera, stripovane publikacije, listovi posvećeni umetnosti (filmu, pozorištu), selu, školsko-pedagoškim pitanjima i druge. Novine koje su služile razvijanju znatiželje za film i pozorište, podsticale šalu, uopšte doprinosile stvaranju iluzija o normalnom životu pokrenute su oktobra 1941. godine. Nemci su podržavali ovu stranu umetnosti, jer su u njoj građani uživali, olakšavali svakodnevnicu ratnog i okupacijskog života i poziva, a na drugoj strani uticali na smirivanje strasti, umrtvljivanje borbenih raspoloženja, zavaravali svest građana filmskim, pozorišnim i drugim zabavnim manifestacijama, daleko od ratnih strahota. Zahvaljujući relativnom miru, listovi poput „Srpske scene", „Filmskih novosti", šaljivog lista „Bodljikavo prase" nalazili su svoje čitaoce. Nemačka cenzura i kontrola propagande uopšte, uticale su da sadržaj uglavnom odgovara idejama okupatora.

Propagandno odeljenje „Jugoistok" bilo je neposredno podređeno nemačkom vojnom zapovedniku u Srbiji, ali je stvarna naređenja primalo od Odeljenja za propagandu Vrhovne komande Vermahta (OKW). Propagandna naređenja mogao je da daje i zapovednik Srbije, ali ako se nisu protivila naređenjima Vrhovne komande Vermahta. U sastavu propagandnog odeljenja „Jugoistok" nalazila se i Propagandna sekcija Srbija - propagandna četa Srbija, Propagandna sekcija Hrvatska i propagandna sekcija Solun. Propagandna sekcija Srbija, sa sedištem u Beogradu, delila se na referate: radio, štampa, pozorište, varijete, referat za noćne lokale itd. Pozorišni referat držao je pod nadzorom Narodno pozorište s operom i baletom, provincijskim i putujućim pozorištem. Pod nadzorom podrazumevala se cenzura, to jest težnja da rad bude u skladu sa nemačkom propagandom i paralelno sa njenim smernicama. Policijski, odnosno kontraobaveštajni nadzor nad lokalima i javnim životom spadao je u nadležnost policijske bezbednosti i službe bezbednosti, odnosno Abvera. Obaveštajne službe stvarale su obimnu agentsku mrežu. Propagandno odeljenje ostvarivalo je potpuni nadzor nad srpskom propagandom i kulturnim životom - cenzuru radio-stanice, štampe, kontrolu pozorišta i zabavnog života. Odeljenje je sarađivalo sa komandantom službe bezbednosti i Centrom Abvera prilikom odobravanja dozvola za rad žurnalista, nastupanja umetnika i artista, zavisno od njihove političke pouzdanosti.

Posle obrazovanja Nedićeve vlade, Đorđe Perić postao je šef Centralnog prešbiroa, kasnije nazvanog „Državna propaganda", koja je imala dva odseka: Odsek za opštu propagandu i Odsek za štampu. Sef odseka za propagandu bio je dr Lazar Prokić, koji se isticao napadima na komuniste, masone i Jevreje. Uz pomoć Nemaca Prokić je u jesen 1941. organizovao antimasonsku izložbu. Prokić je u Beogradu osnovao i „Dom seljaka" („Seljački dom"), odnosno ustanovu „Zemlja i rad", gde su dovođeni seljaci i za njih organizovana predavanja u

maloi sali Kolarčevog univerziteta. Ustanova „Zemlja i rad" imala je za cilj upoznavanje sela sa varoši, dovodila seljake u Beograd, upoznavala ih sa institucijama, naročito ekonomskim, a primao ih je kao svoje goste i predsednik vlade. Svake nedelje stizale su u Beograd grupe od 70-80 seljaka.[140]

Odsek je publikovao brošure, izdavao letke, organizovao predavanja po unutrašnjosti, čiji su predavači bili profesori i učitelji. Pri okružnim načelstvima postojali su dopisnici za propagandu, koji su obaveštavali o svim važnijim događajima. Državna propaganda je i u Berlinu imala svoje specijalne dopisnike (Nikola Marinković, ljotićevac, do smrti, dr Dimitrije Najdanović, kasnije Stanislav Krakov i Danilo Gregorić, bivši direktor „Novog vremena"). Krajem 1943. osnovan je u propagandi Crnogorski odsek, vezan sa ljotićevcima.

Preko kvislinških novina, koje su dobrim delom preuzimale deo sadržaja iz nemačke i druge osovinske štampe, italijanske pre svega, propagirane su nemačke pobede na frontu, napadana „crvena Moskva", Radio-London i njegove emisije, osuđivao boljševizam kao sistem; govorilo se o preuređenju Evrope na novim osnovama, nemačkoj ratnoj tehnici, privrednim uspesima, kulturnim vrednostima, obeležjima nacionalsocijalističke ideologije. Novine su pod naslovom „Viktoria" veličale nemačke pobede. Beograd je, pisao je nedeljni ilustrovani list „Dom i svet" 3. avgusta 1941, sav u znaku slova „V"; „V" se vije na palati „Albanija", nalazi na tramvajima, plakatima kojima su bili obljepljeni zidovi beogradskih kuća; čak su slovom „V" bili prekriveni i trotoari. Ubitačno je tukla propaganda ovog i drugih listova da će se „svi oni koji pošteno misle, svi oni koji žele dobro ljudskoj zajednici, svi oni koji vole svoj narod, okupiti oko slova „V", jer ono im nosi oslobođenje od najteže, dvadesetogodišnje more, od boljševizma. Zato pod ovim znakom treba da pođu svi u borbu protiv crvenog terora, koji je postavio dostojanstvo čoveka, pod izgovorom ravnopravnosti među ljudima, na nivo životinje. „Viktoria", „Viktoria", „Viktoria" neka bude opomena za sve one koji još neće da veruju da je pobeda tu, da ne postoji snaga koja bi razbila današnju evropsku solidarnost. Pod vodstvom Nemačke privodi se kraju džinovska borba protiv udruženih boljševika, kapitalista i Jevreja".[141]

Ova štampa - bučna, sva u znaku veličanja i hvalisanja, neumerena, lažna u izveštajima i komentarima, opterećena stereotipima - teško je ubeđivala, pogotovu Srbe koji joj nisu verovali, ali je pritiskala mehanikom ponavljanja, glajhšaltovala mozgove, pa je najvećim delom prihvatana kao nužnost okupacije. Građani su daleko više verovali i nastojali da se obaveste na drugoj strani, onoj osuđivanoj, slušajući Radio-London i Radio-Moskvu, a kasnije od novembra 1941. i radio-stanicu „Slobodna Jugoslavija", koja je emitovala sa Kavkaza. Emisije

140) Nedićevi gosti prisustvovali su i pozorišnim predstavama u Srpskom narodnom pozorištu.

141) „Dom i svet", 3. avgust i 14. septembar 1941; M. Matić, n.d., 37.

su se pripremale u Moskvi, a koliko god njihovo slušanje bilo opasno po slobodu, čak i život, ljudi su rizikovali i tiho, oprezno, prenosili susedima i suradnicima na radnom mestu vesti druge prirode, koje su budile nadu i izazivale druga, mnogo vedrija očekivanja vezana za pobedu saveznika i poraz fašističkih snaga. Građani Srbije, svesni da je okupacija prolazna i privremena, mada je perspektiva pobede u leto i jesen 1941. bila više nego mračna, nisu mnogo verovali verbalnoj oratorici kvislinga i njihovoj lažljivoj štampi o „vaskrsu Evrope", obnovi i preporodu Srbije, sudbonosnoj i spasonosnoj viziji „novog poredka".

Za vreme ustanka ova štampa je preorijentisana na žigosanje „domaćeg zla": anacionalnih zanesenjaka, komunističkih zlikovaca, nosilaca nedela, izazivača provokacija i nepromišljenih postupaka, ljudi obuzetih paklenim podzemnim radom kojima uopšte nije stalo do srpskog naroda. Za komunizam je vezivano sve što je bez korena, kriminalno i izopačeno. Duhovni začetnici svega zla oličavani su u Jevrejima i masonima; radilo se o provokatorima iz inostranstva; štampane su ispovesti zarobljenih ili izbeglih partizana. O komunistima se najčešće pisalo kao o „odbeglim robijašima", „teroristima", „plaćenim agentima Kominterne", „judeomasonima", „slobodnim zidarima". Pored Jevreja, među ustanicima su „primećivani" i Hrvati, Turci, ustaše, svi belosvetski pustolovi. Kvislinškoj štampi padao je u oči i sin dr Ivana Ribara, Ivo Lola Ribar, koji se nalazio na tlu „Užičke republike", kako je ova štampa nazivala slobodnu teritoriju.

O Titu se pisalo kao o mađarskom Jevrejinu čija se reč bespogovorno sluša. Tim povodom Milan Matić piše: „Posle više usputnih nagađanja o Titovom inostranom poreklu, novinar M. Traminac najviše se približio istini, napisavši u Novom vremenu, u prilogu pod naslovom: 'Tito je Međumurac' sledeće: 'Prema poslednjim informacijama o komunističkom vođi Titu izgleda da on nije uopšte stranac nego da je to ustvari jedan metalski radnik poreklom iz Međumurja. Kako pričaju neki ljudi koji su bili saslušavani u njegovom prisustvu Tito je čovek srednjeg rasta debeljuškast, plav i dobro obučen. Ne voli mnogo da govori ni da se pokazuje. Za sada pored ove nove pojedinosti o Titovom poreklu, još se ništa ne zna o njemu i njegovom mestu boravka'." U jednom drugom napisu, pod naslovom „Za tragovima komunističkih bandita", navodi se da se na partizanskim naredbama Tito potpisuje za Vrhovni štab i zaključuje: „Ko je taj Tito, još se ne zna. Neki Tito potpisivao se pre rata u komunističkoj ilegalnoj štampi kao Radović-Tito".[142]>

Kvislinška propaganda obasipala je pogrdama Radio-London, kao glavnu antinemačku radio-stanicu, kao moćni radio-punkt koji se slušao u svim okupiranim zemljama Evrope, bez obzira na pretnje kaznom. Srpski kolaboracionisti posebno su napadali Radio-London što, zajedno sa Radio-Moskvom, zavodi Srbe, tera ih na sabotaže da gube glave,

142) M. Matić, n.d., 57.

neumorno nastavlja svoju „zločinačku rabotu", kako kaže jedan od glavnih srpskih propagandista dr Lazar Prokić. Propagirani su „novi putevi" na kojima se navodno nalazio srpski narod u svom buđenju, „zapljusnut novim duhom: duhom rada, reda i društvene jednakosti". Srpski čitaoci su uzaludno uveravani da novi poredak predstavlja „kult nacionalne svesti" i „kult rada".[143)]

Propaganda nije štedela sredstva dok ih je bilo na održavanju starih i pokretanju novih listova: dnevnih i nedeljnih, političkih i zabavnih, službenih i stručnih, časopisa. Sve novine nosile su beleg vremena u kome su izlazile i ideološki impregnirane u više ili manje vidljivoj formi, zavisno od osnovne tematike.

Nedeljne kolaboracionističke novine izlazile su pod nazivom „Narodne novine" od kraja oktobra 1941. godine u Beogradu.[144)] Broj novopokrenutih novina izrazito je povećan, kao rezultat potreba propagande u službi Nemaca u uslovima narastanja ustanka i sve većih vojnih uspeha partizana i četnika u iznuđenoj saradnji početkom septembra 1941, od čijeg su se stapanja, inače, kolaboracionistički organi i Nemci najviše plašili. Septembra 1941. pokrenut je i list „Srpsko selo", iza čijeg je osnivanja naiverovatnije stajao predsednik vlade „narodnog spasa" Milan Nedić, ^ koji je zasnivao svoja shvatanja obnove Srbije na obnovi srpskog sela, snazi seljaštva, obnovi koja može poteći samo od zdravog seljačkog staleža. List se deklarisao kao slobodan od svih političkih htenja i tendencija, iako je celokupnim svojim sadržajem negirao izjavljeno opredeljenje. Posvećen savetima poljoprivrednicima, selu i njegovoj organizaciji, list je, pod prividom apolitičnosti i ideološke neutralnosti, služio jačanju kolaboracionističkog režima, a posredno i nemačkoj okupacionoj sili. Unapređenje poljoprivrede u krajnjoj liniji bilo je vezano za povećanje proizvodnje, čime je praktično podržavao dalju eksploataciju srpskog sela od strane okupatora, zainteresovanog za izvoz poljoprivrednih proizvoda i drugih bogatstava Srbije. Januara 1942. pokrenut je novi nedeljni ilustrovani list „Kolo", sa kojim se spojio „Dom i svet", čije je izlaženje prestalo krajem 1941. godine. List je propagirao nemačku kampanju na istočnom frontu i u Severnoj Africi, nacističke vođe, život u Nemačkoj, antikomunizam, aktivnosti kvislinških vojnih formacija u borbi protiv partizana, ulogu Srba u borbi protiv boljševizma.[146)] Početkom 1942. obnovljeno je i izlaženje predratnog časopisa „Prosvetni glasnik", koji je po rečima Velibora Jonića trebalo da okupi sve prosvetne radnike i spreči da škola bude rasadnik „internacionalnih shvatanja, koja su daleko od naše srpske stvarnosti", jednom rečju da afirmiše kvislinšku politiku u oblasti obrazovanja u smislu anatemisanja komunizma, „duhovnog preporoda" i „novog evropskog poretka". U njemu su sarađivali istaknuti pobornici kolabo-

143) Isto, 47^8.
144) Izašlo je pet brojeva; list se početkom 1942. ugasio.
L45) Od 6. septembra 1941. do gašenja izašlo je 153 broja. - M. Matić, n.d., 38.
146) Na „Kolo" su se, zahvaljujući saglasnosti Nemaca, mogli pretplatiti i ratni zarobljenici.

racionističkog režima inž. Milosav Vasiljević, dr Dimitrije Najdanović, Danilo Vulović, Svetislav Stefanović, Stevan Ivanić, Miroslav Spalajković, Vladimir Velmar Janković, ali je bilo i drugih istaknutih imena onovremene srpske kulture i nauke: Đorđe Mano Zisi, Đorđe Sp. Radojičić, dr Nikola Radojčić, dr Veselin Čajkanović, Filaret Granić, dr Miloje Milojević, dr Košta Milutinović i drugi.[147]

Ruska emigracija izdavala je od februara 1942. nedeljni informativni organ na ruskom jeziku „Novi put", koji je izlazio kao organ Biroa za zaštitu interesa ruske emigracije u Srbiji, a juna 1943, umesto ovog ugašenog lista pokrenuto je „Ruskoe delo", takođe kao nedeljni list. List je tretirao pitanja ruske emigracije, vojna pitanja, „politička i otadžbinska pitanja".[148]

„Glasnik Srpske državne straže" je zvanični organ kvislinške vojne formacije, namenjen oficirima, podoficirima i redovima, kao „čuvarima naroda". List je popularisao SDS i služio vaspitanju mobilisanih pripadnika ove formacije. Pisalo se o „spasiteljskoj misiji" ovih jedinica, isticalo njihovo junaštvo, glorifikovali podvizi u borbi protiv „crvene opasnosti". Srpska državna straža proglašavana je za „svetionik srpskog nacionalizma i srpskog rodoljublja", a od njenog lista tražilo da gaji poštovanje prema srpskim tradicijama i svetinjama, neguje „veru pradedovsku", pomaže moralnoj i nacionalnoj obnovi Srbije. Komunizam je u ovom, kao i u svim listovima kvislinga, bio posebno uperen protiv srpskog naroda; bio je jevrejskog porekla, sadržao otpadnička svojstva, istupao protiv boga i religije, protiv kralja i monarhije, protiv braka i porodice, protiv privatne svojine, protiv nacije i srpstva. Komunistima su se u rezultat pripisivale groblja u Mačvi, Kragujevcu i Kraljevu. Iskoristili su rat za komuniziranje srpskog naroda, jer su znali da to ne mogu postići u doba mira. Javili su se kao „oslobodioci" tek kada je propala država. Kvislinška propaganda nalazi u Srbiji 1941. analogiju sa Rusijom 1918, kada su komunisti ruskom narodu obećali „mir, zemlju i slobodu", a umesto mira terali ruski narod da gine još tri godine. [149]

Polovinom 1942. pokrenut je nedeljni politički list „Srpski narod", čiji je glavni i odgovorni urednik Velibor Jonić, koji se sve vreme izlaženja zalagao za novu Srbiju koja počiva na zdravim seljačkim osnovama. Raznovrsnom sadržajnom strukturom (privreda, kultura, selo, nauka itd.), „Srpski narod" je propagirao obnovu Srbije, njen preporod pod nemačkom vlašću, zalagao se za vladu Milana Nedića koja je zavela red i mir u zemlji, objavila rat agentima Moskve i Londona, istupao za konstruktivan doprinos zajedničkoj evropskoj otadžbini. Za tu novu budućnost trebalo se osloniti na Nemačku, duhovno opredeliti za novu Evropu koju izgrađuje Veliki Nemački

147) „Prosvetni glasnik", januar - februar 1942; M. Matić, n.d., 224.
148) Isto, 224.
149) „Glasnik SDS" od br. 1, 1942; M. Matić, n.d., 226-7.

Rajh, sačuvati srpsku kulturnu individualnost. S ponosom se potsećalo da jc- srpska kultura dala „veliku našu staru književnost, slikarstvo i neimarstvo,... veliko naše narodno pesništvo, u kome je na sjajan način izražena i srpska etika i srpska metafizika i srpska dinamika. Ta mnogostoletna srpska ideologija, - mudra, napredna, krepka - ne treba nikakvih stranih uticaja", jer je „srpski narod pre hiljadu godina izabrao takve kulturne pravce, da više nema šta da bira, već samo da i dalje na njima stvara".[150)]

Odbacivanjem jugoslovenskog iskustva, kao i marksizma - srpskom narodu tuđe ideologije, zahtevalo se vraćanje narodnom duhu, zadružnoj tradiciji, vraćanje rodnom tlu.

Juna 1942. pokrenut je mesečni ilustrovani časopis „Naša žena", a godinu dana kasnije počeo je izlaziti i list „Srpski radnik", čiji je izdavač bila Srpska zajednica rada. U Zavodu za prinudno vaspitanje omladine, osnovanom jula 1942, izlazio je „Zavodski list" u kome su objavljivani članci o duhovnom preporodu srpskog čoveka i srpskog naroda kao imperativu, izlagane vizije obnovljene Srbije, pisali prigodni članci o Srbiji kao otadžbini, ali istovremeno razvijana i nacionalna tradicija (prilozi o svetom Savi, nemanjićkoj državi, Kosovskoj bici, Jugovića majci) itd., sa radovima samih prevaspitanika - zatvorenika (pesme, priče, eseji).[151)]

Jula 1942. obnovljeno je izdavanje „Zemljoradničke zadruge", organa Glavnog saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, koji je uglavnom objavljivao službena saopštenja Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga.[152)]

Kvislinška ustanova „Zemlja i rad" pokrenula je mesečni časopis „Zemlja i rad" oktobra 1942. godine. Režim je posvećivao znatnu pažnju obnovi poljoprivrede, o čemu govori i rano pokretanje lista namenjenog selu („Srpsko selo"), 1941. godine. U časopisu je tretiran novi put Srbije i srpskog sela, odnos sela prema „vladi narodnog spasa", mesto seljaka u narodnoj zajednici, pisalo se o Srbiji u ratu. Popularisana je nemačka poljoprivreda na dirigovanim planskim osnovama i organizacija agrara u Trećem rajhu, isticana uloga seljaštva u nemačkoj naciji. U propagandne svrhe korišćen je obilazak srpskih seljaka okupiranih predela Rusije i Ukrajine, kako bi se na licu mesta upoznali sa sistemom kolhozne organizacije, neprihvatljive za srpskog seljaka. Srpski seljak je razumeo daje zadružna obrada mnogo ekonomičnija od pojedinačnog skupog gospodarenja imanjem, ali nikada nije bio spreman da se pomiri sa činjenicom da se on ne oseća gospodarem jednog dela zadruge.[153']

wo) Prvi broj lista pojavio se 6. juna 1942, a do 13. septembra 1944. izašao je 121 broj. - M. Matić, n.d., 212.

151) Prvi broj lista u tiražu od 500 primeraka izašao je 15. maja 1943; kao vlasnik pojavljuje se upravnik Zavoda Milovan Popović, a štampan je u Smederevskoj Palanci. - M. Matić, n.d., 232.

152) List je izlazio jednom nedeljno do kraja okupacije.

153) „Zemlja i rad", maj - jun 1943.

Među novinama i časopisima istraživači štampe pominju i Glasnik Srpskog društva Crvenog krsta, Novo vreme - sport, Mali zabavnik i druge.[154]

Od početka svog izlaženja glavnu propagandnu ulogu imali su „Novo vreme" i „Obnova", kojima se od 1942. pridružio i „Srpski narod". Kvalitet tih listova sve više je opadao približavanjem vojnog sloma Nemačke. „Novo vreme" je aprila 1944. već bilo svedeno na jedan list (dve stranice), a sadržajno je ličilo na „nečitljiv plakat" (Milan Matić), kao rezultat opšteg rasula koje je zahvatalo kvislinge i njihove pokrovitelje.[155]

154) „Nova Srbija" se kao službeni organ Načelstva okruga užičkog pojavila 21. marta 1942, ali je ubrzo (posle 4 broja) list prestao da izlazi. - M. Matić, n.d., 235.

155) Isto, 236.

Ideološke osnove vlasti i društveni život

Organizatorska uloga Partije i NOO - privredna politika na oslobođenim teritorijama

Narodnooslobodilački odbori nisu bili samo organi vlasti nego i politički organi narodnooslobodilačke borbe. U revolucionarnim situacijama neprestano se prelivaju i prožimaju funkcije vlasti i političkih funkcija. Već je samo vršenje vlasti politički čin. NOO su organi mobilizacije, obnove života na oslobođenim područjima, nosioci politike bratstva među narodima, čuvari bezbednosti. Organi vlasti obnavljaju se i „prečišćavaju" u procesu političkih raslojavanja. Ako izuzmemo prvu ustaničku fazu, bitna diferencijacija u toku narodnooslobodilačke borbe ostvarivala se, međutim, van narodnooslobodilačkog pokreta a ne u njegovom okviru. Time je bitka za vlast izostala unutar struktura narodnooslobodilačkog pokreta, svodeći se na borbu van njih na osnovnom pitanju: učešću u narodnooslobodilačkoj borbi ili suprotstavljanju snagama koje su nosile ofanzivni pokret otpora.

Pošto u složenim revolucionarnim procesima nema stroge granice između političkih, vojnih i klasičnih državnih funkcija, politički i vojni organi via facti preuzimaju prerogative državnih organa, utičući na konstituisanje i razvoj novih organa vlasti u stvaranju. Tako i CK KPJ, pokrajinska i lokalna rukovodstva KPJ, kao i vrhovni i glavni štabovi NOV i POJ vrše poslove koji su u regularnim uslovima rezervisani za više organa državne vlasti. Putem uputstava, raspisa, pisama, direktiva i sličnih akata, vojni i politički organi revolucije daju pravac razvoju i pečat obrazovanju organa vlasti, koji od svog obrazovanja poseduju atribucije državne vlasti.[1]

Državno-pravni elementi NOO ogledaju se u razvijenoj organizacionoj strukturi (sekcije, odseci, odeljenja itd.). Oružana sila partizanskih snaga osigurava izvršenje njihovih odluka. Oni vrše akta stvarne vlasti i, kako ističu pravni pisci, stvaraju raznovrsne „pravne situacije".[2] Njihova nadležnost i zadaci su obimni i brojni. NOO ostvaruju sve funkcije vlasti, sem vojnih, na svom području.

1) Lj. Kandić, Direktivna uputstva o organizaciji i zadacima NOO na oslobođenoj teritoriji od septembarskih propisa 1942, Zbornik radova iz pravne istorije posvećen A. Vajsu, Beograd, 1966, 251.

2) Dr V. Simović, AVNOJ, Beograd, 1958, 131.

Narodnooslobodilački odbori nastaju i na oslobođenim i na neoslobođenim teritorijama. Oni se javljaju kao legalni, polulegalni i ilegalni NOO. Kao legalni NOO funkcionišu na oslobođenim područjima. NOO polulegalno rade na teritorijama koje okupator ili njegovi saradnici nisu do kraja kontrolisali (na tzv. ničijoj zemlji), na prividno oslobođenim teritorijama i područjima na kojima su se često smenjivali NOV i okupatori. Ilegalni NOO uglavnom su vršili političke funkcije, ali su donosili i akta vezana za ostvarivanje vlasti.[3)] Na mrežu ilegalnih NOO nailazimo u svim krajevima zemlje, naročito u gradovima i selima pod vlašću okupatora. Zahvaljujući radu ovih ilegalnih NOO uspostavilo se dvojstvo vlasti na okupiranom području: vlasti NOO i okupatora.

Pored civilnih organa vlasti, na oslobođenim teritorijama stvarani su i vojnopozadinski organi vlasti: komande mesta i komande područja. Sistem građanske vlasti dopunjuje se organima vojnopozadinske vlasti. S obzirom na ratnu situaciju, funkcije vojnih organa pretežno su bile određene potrebama mobilizacije, čuvanja reda i poretka, borbom protiv „pete kolone" i obaveštajnih službi neprijatelja; snabdevanjem vojnih jedinica. Vojnopozadinski organi su imali osobene zadatke i nisu uskraćivali polje rada građanskim vlastima. Oni su ravnopravni organi u svom delokrugu; među njima nije bilo subordinacije. Prevaga vojnih organa vezana je za izuzetnost ratnih situacija, a ne za prioritet vojnog faktora nad civilnim. Istovrsnost ciljeva određivala je sličnost zadataka i nametala odnose kooperacije. Za jugoslovensku revoluciju karakteristično je da se nije militarizovala ni u jednoj fazi svog razvoja. Ukoliko se i pojavljuju sukobi između vojnih i civilnih organa, oni su usko lokalizovani, incidentalnog karaktera i sporadični. Javljaju se, kao prolazne pojave, koje KPJ brzom intervencijom otklanja.

U dokumentima KPJ se ističe da NOO nisu organi nijedne partije, pa ni KPJ.[4)] Protivurečnost između faktičke uloge KPJ u stvaranju NOO i pomenutih formulacija o njihovom „vanstranačkom karakteru" određena je strategijom narodnooslobodilačke borbe i međunarodnim odnosima. Koalicione kombinacije i princip pariteta u strukturi NOO nisu karakteristične pojave za njihov razvoj, što ne znači da ih nema. Međutim, primeri su usamljeni, jer takvi savezi brzo nestaju, vezani za trenutak i privremeni odnos snaga.

Oslobođena teritorija zapadne Srbije u jesen 1941. bila je prekrivena mrežom narodnooslobodilačkih odbora različitih stepena: od seoskih preko opštinskih, sreskih, gradskih, okružnih, i najzad novembra 1941. do Glavnog NOO Srbije ili Centralnog odbora za oslobođene

3) Dr D. Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942. Beograd, 1969, 524.

4) U direktivnom članku E. Kardelja, objavljenom u užičkoj „Borbi" pod naslovom „Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti" (oktobar 1941), stoji: „Ti odbori nisu organi nijedne partije ili posebne organizacije, i u njima treba da budu zastupljene sve one političke grupe, organizacije i ljudi koji danas stoje na liniji borbe protiv okupatora". - Dokumenta o razvoju narodne vlasti (priredio Leon Gersković), Beograd, 1946, 8.

teritorije. Pored legalnih odbora, ustanovljeni su i ilegalni odbori na teritoriji pod vlašću okupatora. Tako je u Valjevu postojao ilegalni Okružni Narodnooslobodilački odbor od 10 članova. Postojali su i mešoviti odbori: partizansko-četnički odbori u čačanskom, valjevskom, podrinjskom i drugim krajevima.[5]

Stvaranje narodnooslobodilačkih odbora u zapadnoj Srbiji nije bilo po volji delu građana koji su smatrali da funkcija vlasti pripada starim organima - opštinskim upravama Kraljevine Jugoslavije i sreskim načelstvima. Pojedine članove narodnooslobodilačkih odbora odbijale su diferencirane mere odbora koje su povlašćivale siromašnije građane na račun onih bogatijih. Osuda na smrt osam „petokolonaša" u Užicu uticala je na demonstrativno napuštanje gradskog odbora od strane četiri odbornika.[6]

Sekcije Narodnooslobodilačkog odbora u Užicu najbolji su pokazatelj unutrašnje razuđenosti strukture odbora, koja istovremeno govori i o njegovim kompetencijama i zadacima: Vojna sekcija (za mobilizaciju), Sekcija za snabdevanje fronta, Sekcija za ishranu vojske i građanstva, Sekcija za nabavku i raspodelu ogreva, Sekcija za organizovanje proizvodnje u gradu, Sekcija za otkup, Sekcija za protivavionsku zaštitu, Sekcija za pomoć partizanskim porodicama, izbeglicama i socijalnu pomoć, Zdravstvena sekcija, Stambena sekcija, Sekcija za prikupljanje priloga u korist NOF-a, Sekcija za zapregu i zaprežna vozila, Sekcija za administraciju NOO.[7]

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju već je avgusta 1941. pisao okružnim komitetima u Nišu i Leskovcu da se stvaraju odbori narodnooslobodilačkog fonda iz čijih je sredstava trebalo izdržavati borce i u „zatvorima" i one u „šumi", to jest partizane. Od septembra 1941. stvaraju se odbori NOF-a u Vranju, Pirotu, u belopalanačkom srezu, na području Zaplanja i Babičkog, Toplice, Jablanice. Odbori NOF-a su skupljali hranu, odeću i obuću koja se čuvala u magacinima. Iz ovih odbora NOF-a nastali su narodnooslobodilački odbori u selima Dobriča, selima ispod Pasjače i Jastrepca. Ilegalni odbor NOF-a u Prokuplju reorganizovan je u ilegalni narodnooslobodilački odbor u novembru 1941. godine, a u Vranju početkom 1942. godine.[8]

Narodnooslobodilački fond bio je začetak „zajedničke kase, zajednički magacin koji će poslužiti zajednici". Rad za narodnooslobodilačke fondove u gradovima Srbije, naročito u Beogradu, gde su oni imali široko razgranatu mrežu, bio je skopčan sa mnogim opasnostima: otkrivanja davalaca priloga i skupljača; prilikom uskladištenja, a pogotovu prenosa ilegalnim kanalima na slobodnu teritoriju. Na zapadu i jugu Srbije žene su angažovane da pletu džempere, rukavice, čarape,

f V. Glišić, Užička republika, Beograd, 1986, 130.

6) Ž. Marković, Socijalna i klasna komponenta ekonomsko-političkih mera Gradskog NOO u Užicu 1941, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 352.

7) V. Glišić, n.d., 131.

8) D. Bulatović, Neke specifičnosti u razvoju i radu organa narodne vlasti u južnoj Srbiji 1941-1942. godine, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 257.

šalove itd.; u gradovima je organizovano ilegalno lečenje ranjenika i bolesnih partizana; prikupljan je sanitetski materijal, papir, indigo, tehnike za umnožavanje, organizovani kursevi za bolničare. Novac sakupljen kao dobrovoljni prilog korišćen je za pokriće izdataka pomoći porodicama partizana, za putne troškove ilegalnih partijskih radnika itd. Preko NOF-a, odnosno NOO-a, organizovan je odlazak boraca u partizanske odrede. Organi NOF-a u Prokuplju snabdevali su hranom i oružjem ilegalnu četu u Prokuplju, koja je, između ostalog, hvatala „petokolonaše" u gradu i izvodila ih na slobodnu teritoriju radi suđenja pred revolucionarnim vojnim sudom. U ilegalnim krojačkim radionicama u Masurici izrađivane su košulje i opanci. U selima belopalanačkog sreza raspisivani su narodni zajmovi.[9)]

Nezavisno od karaktera rukovodećih snaga narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i Jugoslaviji 1941, te njihove usmerenosti od prvog dana na revolucionarnu smenu vlasti, politiku solidarnosti, socijalne pravde i uopšte načela pravične raspodele tereta rata u toku uslovljavale su ratne okolnosti. Trebalo je izdržavati partizanske odrede, a na drugoj strani obezbediti ishranu i smeštaj izbeglica, nezaposlenog stanovništva, dece i omladine, radnika u proizvodnji i naroda u pozadini frontova. Ova pojava je prisutna u svim iregularnim ratnim uslovima, pogotovu kada država doživi vojni slom. Od ekonomski bolje situiranih građana uvek se zahtevalo da više doprinesu borbi u toku. Borci partizanskih odreda, za razliku od okupatorske vojske i kolaboracionista, snabdevenih regularnim putem iz nemačkih izvora, izdržavali su se iz rekvizicija, ratnog piena, od dobrovoljnih priloga i prihoda konfiskovanih dobara (zaplenjene robe, šverca, plodova zemlje itd.). Deo sredstava za nabavku robe i hrane narodnooslobodilački odbori su dobijali u vidu dotacije od Vrhovnog štaba NOPOJ. Dobrovoljni prilozi uplaćivani su ili davani preko odbora Narodnooslobodilačkog fonda, koji su radili naročito u gradovima i selima okupirane teritorije. Preko njih su se nabavljale najnužnije potrebštine za partizanske odrede (lekovi, sanitetski materijal, papir, pisaće mašine, hrana, odeća i obuća, novac). Tek, vojska se morala obezbediti, na prvom mestu. U apelima narodnooslobodilačkih odbora tražilo se da borci ne smeju biti „gladni, goli i bosi, a siromašno nezbrinuto stanovništvo trpeti oskudicu".[10)] U Narodnooslobodilački fond slivala se i zaplenjena roba trgovaca koji su dizali cene ili nedozvoljeno gomilali hranu povlačeći je iz prometa.

Na socijalno-klasni karakter rada organa narodne vlasti u njihovoj prvoj, osnivačkoj i rudimentarnoj fazi nedvosmisleno ukazuje karakter donetih odluka, kompleksnost mera, kategorije korisnika, privilegovani zaštitno-socijalni karakter donošenih akata. Mere narodnooslobodilačkih odreda i štabova partizanskih odreda otkrivaju specijalnu brigu prema siromašnim građanima, radnicima, zanatlijama, činovnicima, izbeglicama, porodicama čiji su hranioci bili na frontu; deci bez

[1] Ž. Marković, n.d., 356.

roditelja. Normirana su pitanja od životnog značaja za sve kategorije stanovništva, a posebno za one bez prihoda, zaliha, novčanih sredstava, stanara koji nisu mogli da plaćaju kiriju, građana bez sredstava da pripreme zimnicu i snabdevaju se ogrevom pred predstojeću zimu. Većinu stanovništva trebalo je osigurati od potencijalnih špekulanata iz redova bogatijih slojeva, onemogućiti šverc i osigurati da se siromašni prehrane i pripreme za zimski period. U proglasu Narodnooslobodilačkog odbora za grad Užice od 11. oktobra 1941. formulisana je ekonomska politika partizanskih snaga, koja je počivala na brizi za ekonomski najslabije, a na drugoj strani naglašavalo se da će najveći teret morati da podnesu „ekonomski najjači redovi".[11] Ova politika je konkretizovana preko odluka o kirijama, o oslobađanju od plaćanja dugova, o pomoći nezbrinutim slojevima radnog naroda i izbeglicama, o regulisanju zarada i piata radnika i službenika.[12]

Iz donesenih odluka izbija jaka socijalno-zaštitna nota u korist siromašnijih slojeva. Vodeći računa o zakupcima stanova, bez stalnih prihoda, predviđeno je da se kirije ne plaćaju za mesece oktobar i novembar 1941, a odloženo je i plaćanje kirija za prethodne mesece. Odluka o neplaćanju zakupnina nije bila linearna za sve stanare. Ako su samci bili materijalno sposobni a stanodavci nisu imali prihode, nastavljali su da plaćaju zakupninu. Polazilo se od principa pravičnosti: da u slučaju spora između stanodavca i zakupca plaćanje zavisi od ocene materijalnih prilika parničnih strana. O socijalnoj pravdi vodi računa i Odluka o proglašenju moratorijuma za dugove radnog stanovništva. Za sve one koji su živeli od svog rada proglašavao se moratorijum na dugove na neodređeno vreme. Radnici, nameštenici i činovnici koji su bili bez posla i nisu mogli da se sami izdržavaju primali su novčanu pomoć. O socijalnoj strani ovih mera govori i činjenica da su se nezbrinuti mogli hraniti u javnim menzama. Analitičari ovih odluka ukazuju na socijalni motiv i u odredbi Odluke o regulisanju piata, prema kojoj je narodnooslobodilački odbor mogao izvršiti smanjenje piata viših kategorija činovnika. Socijalne zaštitne funkcije nove vlasti otkrivaju odredbe usmerene protiv zelenaša, trgovaca (koji su dizali cene, stvarali zalihe itd.), špekulanata, preprodavača, nabijača cena.[13]

Socijalno-ekonomske aktivnosti organa vlasti na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije su i njihove najrazgranatije aktivnosti. Takva razvijena delatnost proizilazila je iz više objektivnih uzroka i politike rukovodećih snaga narodnooslobodilačke borbe. U pitanju je prostrana teritorija, sa gradskim centrima, saobraćajnim vezama (drumskom i železničkom), sa ekonomskom osnovom, iako se radilo o nerazvijenim krajevima Srbije u odnosu na Beograd, severnu Srbiju, Pomoravlje; oslobođena teritorija bila je relativno trajna i stabilna. Objektivnim uzrocima ova pojava se ipak ne može objasniti. Rukovodeće snage

„Vesti - Novosti - Reč naroda", 1941, Titovo Užice, 1961, 95.

,,Borba". 1941 - Istorijski arhiv KPJ, tom I, knj. 1, Beograd, 1949, 20.

13) Z. Marković, n.d., 354-5.

narodnooslobodilačke borbe, oličene u CK KPJ (u stvari Birou CK KPJ ili operativnom Politbirou sa Titom na čelu), podsticale su privredne aktivnosti radi stvaranja materijalne osnove otpora; da se obezbedi proizvodnja oružja i municije, tkanina, obuće; magacioniraju plodovi; trebalo je obezbediti trgovinu, razmenu, ishranu; radikaliziranje socijalne komponente proizilazilo je iz doktrine pokreta, s provaljivanjem klasnih tendencija, u težnji da se narod uveri na delu da se radi 0 novim društvenim snagama koje sa oslobodilačkom obezbeđuju i socijalnu emancipaciju; brigom o najsiromašnijim i najugroženijim slojevima stanovništva otkrivala se u praksi prednost novih društvenih snaga i njihovih organa vlasti nad starim organima koji su se održavali integracijom u okupatorski sistem vlasti; ratne okolnosti zahtevale su, takođe, primenu načela solidarnosti u raspodeli tereta narodnooslobodilačke borbe, većim opterećivanjem bogatijih slojeva u odnosu na one siromašnije. Na to je upućivala i praksa privrede tipa „ratnog komunizma", u vidu militarizacije napora, kolektivizacije sredstava putem mobilizacije (vučne stoke, automobila, radnih akcija, otvaranja narodnih menzi, egalizacije potreba itd.). Ova politika u oblasti privrede, kao i u drugim sferama dobijala je u Užicu saglasnost najvišeg političkog 1 vojnog rukovodstva, jer je od njega inspirisana, podržavana, usaglašavana i kontrolisana.

Socijalno ugrožene porodice i pojedinci hranili su se u javnim (narodnim) kuhinjama koje su otvorene u Užicu, Čačku, Gornjem Milanovcu, Guči, Požegi, Kosjeriću, Bajinoj Bašti i drugim mestima.[14i] U partizanskoj pekari u Užicu radilo je nekoliko desetina radnika, a o snabdevanju se starao komesar za ishranu. Odbori su delili besplatne sadnice i raspisivali dobrovoljne beskamatne zajmove (Čačak). Konfiskovana roba trgovaca i špekulanata prodavana je narodu po nižim cenama (so); drva za ogrev deljena su narodu sa stovarišta saradnika okupatora, a lekovi, prilikom konfiskacije apoteka, štabu partizanskog odreda. Konfiskovano brašno iz mlina bogataša u Kuršumliji februara 1942. podeljeno je siromašnim građanima. Dažbine od naplate robe na pijacama delile su se takođe, siromasima.[15^]

Oslobođene teritorije naročito su oskudevale u kritičnim artiklima, kakvi su bili so, šećer, šibice, petrolej, zejtin i si. Vlasti su zabranjivale privredni promet sa okupatorom i njegovim saradnicima, praktično odlazak na pijace pod njihovom kontrolom, što je od prvog dana izraženo u zahtevu „ni jedno zrno okupatoru", ali se, na drugoj strani, kritična roba mogla nabaviti samo na trgovima pod okupatorskom vlašću. Problem je rešavan putem trampe na trgovima oslobođene teritorije, ili razmenom za novac, gde su ove predmete nabavljali trgovci i drugi preprodavci koji su se mogli kretati na okupiranoj teritoriji.

Nove socijalno-ekonomske norme i praksa označavali su početak stvaranja novih društveno-ekonomskih odnosa. Norme su bile usmerene

14) V. Glišić, n.d., 136.
1:,) D. Bulatović, n.d., 262.

na stvaranje što povoljnijih odnosa za radničku klasu; reglementacijom cena pokazivala se briga za dotle socijalno niže slojeve; uvodili su se novi oblici upravljanja preduzećima (u vidu poverenika umesto uprava); težilo se planiranju saobraćaja, poljoprivredne i fabričke proizvodnje, stvaranju rezervi; rađali su se embrionalni oblici zajedničke svojine i preduzeća kojima rukovode organi vlasti, nalik kasnijim državnim preduzećima. U fabrici oružja u Užicu proizvodile su se vojničke puške, puščani revolverski meci, partizanske granate, razorne mine, benzinske flaše, ručne bombe; popravljani su tenkovi, mitraljezi, topovi. U društveno vlasništvo preneta je fabrika oružja i municije u Užicu, tkačnica sa 260 razboja, hidrocentrale, ložnica sa kolnicom, kožara, zanatske radionice, štamparija, a u Čačku Vojnotehnički zavod, Fabrika hartije, Električna centrala, mlinovi.[16]'

Bezbednost slobodne teritorije osiguravale su seoske i gradske narodne straže. Straže su otkrivale špijune medu izbeglicama i inače, pomagale u evakuaciji ranjenika, transportu oružja i municije, kontrolisale kretanje građana, obezbeđivale sedišta organa vlasti, sprečavale sabotaže. Gradska milicija u Užicu starala se i o čistoći grada, vršila pretrese, kažnjavala trgovce koji nisu poštovali radno vreme radnji, pomagala u mobilizaciji transportnih sredstava itd. U svakom većem mestu postojalo je odeljenje za borbu protiv pete kolone. Budnost je naročito zahtevana u Užicu, kao centru partizanske teritorije, sedištu vojnih štabova i vojno-političkog rukovodstva revolucije. Tim pre, što su se kroz Užice kretali i četnici, koji su u gradu imali centar za mobilizaciju, a odnosi između ovih suparničkih snaga bili su nategnuti i ispunjeni nepoverenjem i pored svih sporazuma i dogovora štabova raznih nivoa. Prilikom eksplozije u fabrici oružja u Užicu 22. novembra 1941. godine, izazvane sabotažom neprijatelja ili nepažnjom, što nikada nije utvrđeno, poginulo je oko 130 lica.

Milicija se suprotstavljala i neprijateljskoj propagandi i širenju panike u pozadini. Sedmog oktobra 1941. osuđeno je na smrt 8 građana koji su označeni za petokolonaše. U saopštenju se izričito isticalo da se u egzekucijama neće stati na pola puta, jer će se kazniti svi oni koji su ranije radili ili danas služe neprijatelju. '

Obućarske, krojačke i ženske zanatske radionice proizvodile su obuću, kožnu odeću, veš; u Bajinoj Bašti je sečen i pakovan neprerađeni duvan.

Partizanske vlasti napregle su sve snage - ljudske, materijalne i moralne - da se obezbedi front, očuva pozadina, zaštite najakutniji interesi radnog sveta. Kombinovane su administrativne mere u vidu mobilizacije sa dobrovoljnim zanosom i inicijativom. Na hiljade radnika i zanatlija radilo je u fabrikama i zanatskim radionicama. Regulisana je trgovina i pod pretnjom kazne tražilo se da su radnje otvorene, da

16) V. Glišić, n.d., 156.
17) Isto, 152.

se ne stvaraju zalihe, da se roba ne povlači iz prometa i sklanja u tajna skladišta i magazine.

Na slobodnoj teritoriji razvijao se železnički i drumski saobraćaj. U Užicu je zatečeno 20 lokomotiva koje su korišćene za obnovu saobraćaja između Užica i Čačka, koji je započet 5. oktobra 1941. godine. Za potrebe vojske saobraćaj se obavljao i na pravcu prema Višegradu. Sanitetski voz,^ izrađen za potrebe prenosa ranjenika, saobraćao je od Užica do Čačka. Železnički čvor Čačak organizovao je saobraćaj od Čačka do Ugrinovaca prema Beogradu i od Čačka do Samaila prema Kraljevu. Ukupna dužina pruge koja se koristila na slobodnoj teritoriji iznosila je 210 km.[181] Zelezničari su izradili i jedan oklopni voz, koji se sastojao od lokomotive i tri vagona. Mobilizacijom je stvoren vozni park, sastavljen od kamiona, privatnih automobila i motocikla.

Posebna briga vodila se o radnicima i radničkoj klasi. Komunistička partija bila je rukovodeće jezgro narodnooslobodilačkih snaga, a KPJ je smatrana avangardom radničke klase. Radnici su praktično proglašeni za najzaštićeniju kategoriju stanovništva, ali se od njih i najviše tražilo sa stanovišta povećanja proizvodnje i odricanja; u njih se, kao u najpoverljiviju društvenu snagu, najviše verovalo. Radnici su izražavali rešenost da „stegnu kaiš", ako je to potrebno. Od njih se tražilo ispoljavanje najviše nacionalne i klasne svesti. Odricanjem zanatskih radnika od plate ocenjivalo se jednako doprinosu koji daju „drugovi na frontu". Svojim samopouzdanjem radnici su na mitinzima davali podstrek da se izdrže ratni napori. Užičke „Vesti" objavljivale su patetične mitingaške poruke „da nijedan čekić neće biti toliko težak da ga ne podignu radničke ruke, nijedan čelik toliko tvrd da ga ne savlada radnička borba".[19)]

Na partizanskoj strani nalazio se najveći deo mlađe inteligencije: đaka, studenata, naprednih učitelja, pripadnika tzv. proleterske inteligencije nezavisnog materijalnog i društvenog položaja. Radnici i intelektualci su bili u štabovima i komitetima, u rukovodećoj strukturi partizanskih vojnih i političkih organizacija. Deo tzv. napredne ili „poštene inteligencije" u partijskoj terminologiji našao se pod uticajem KPJ još uoči rata, u narodnofrontofskoj fazi KPJ 1935-1939, te u pripremama za događaje 1940-1941. godine. Jedan od najznačajnijih rasadnika komunističkih kadrova bio je Beogradski univerzitet. Poslovni ljudi i vodstva građanskih partija, uticajniji čičnovnički sloj iz ministarstava, načelstava i opština, kao i deo privatnih profesija (preduzimača, advokata itd.) ostajao je neutralan, izjašnjavao se za saradnju s okupatorom ili pripadao ravnogorskom pokretu Mihailovića.

U burnim danima kakvi su bili oni 1941. svako shematsko razvrstavanje nije u stanju da izdrži proveru istorijske stvarnosti, jer su se

® Isto, 160-1.
' „Vesti - Novosti - Reč naroda", Titovo Užice, 1961, 40; Ž. Marković, n.d., 360.

mnoge porodice u svom opredeljenju delile i različito reagovale; delovali su socijalno-ekonomski motivi, ali i tradicionalni faktori, porodične veze, uticaji uglednih domaćina i ljudi, iracionalni momenti vezani za stanje svesti (ranije uvrede, traume, svađe, neprijatni doživljaji ove ili one vrste itd.). Deo inteligencije na stranu komunista privlačila je i socijalna doktrina. Pojedini oficiri priklanjali su se partizanskom frontu suočeni sa činjenicom da je on daleko ofanzivniji i antiokupatorski, nepomirljiviji prema okupatoru. Najveći deo aktivnih i rezervnih oficira bio je na strani Mihailovića, samim tim što su bili zakleti, a Mihailović se predstavljao kao legitimni nastavljač Jugoslovenske vojske. Na mlađe oficire uticala je i vojna subordinacija. Seljaci, kao daleko manje obrazovani, živeći u zaostalosti, više su se opredeljivali prema konkretnim primerima koji su za njih bili prihvatljivi ili ih pak odbijali (faktor veće nesigurnosti, represalije, ugrožavanje imovine itd.). Sveštenici su, kao što veli jedan istraživač, „po svom pozivu, tradiciji i ideologiji" bili na antikomunističkim pozicijama, ali je i na njihovoj strani bilo izuzetaka.[20'] Deo inteligencije izvršio je znatan uticaj na opredeljivanje seljaka i drugih slojeva.

Seljaštvo je u užičkom kraju u većini bilo na strani četnika, iako su sve partizanske jedinice nastajale na selu. Selo je bilo izvor boraca, snabdevanja i kantoniranja partizanskih jedinica. Istraživači ovog pitanja ukazuju da je „Borba" tek novembra 1941. počela da pominje seljake kao saveznike partizana u revoluciji. Četnici su sve do kraja tzv. Užičke republike zadržali odlučujući uticaj na selu. Seljaci, koji su prišli na partizansku stranu, bili su međutim istrajniji borci od svojih suseljana u četničkim jedinicama. Partizanski odredi sa većom pokretljivošću i strožom disciplinom, udaljeni od kuće i poseda, manje su odgovarali seljacima od četničkih jedinica u kojima su služili tek privremeno. Uobičajene sociološke klasifikacije ne mogu međutim pomoći utvrđivanju rasporeda snaga na selu za jednu ili drugu vojsku: partizansku ili četničku. Iz nekih istraživanja u užičkom okrugu proizilazi da su seoski nadničari i usluge, sve ono što čini „seoski proletarijat", pristajali uz četnike postajući vremenom „batinaši, koljaši i dželati". Sitni parcelni seljaci opredeljivali su se takođe za četnike, jer se nisu morali odvajati od kuće, kao i većina seljaka srednjeg imovnog stanja. Imućni seljaci delili su se na one koji su podržavali partizane i na one koji su bili za četnike. Za ove prve je bilo karakteristično da su se opredeljivali uglavnom za onu stranu na kojoj su im se nalazili sinovi ili drugi bliži srodnici. Tek, socijalno-ekonomski motivi nisu odlučivali već sasvim drugi faktori opredeljivanja, vezani za tradiciju, srodničke odnose, lanac porodičnih veza koji je činio svoje. Seljaci su se služili raznim vidovima mimikrije samo da bi preživeli. Na opredeljivanja su uticali i inati, ranije porodične svađe. Učesnici su izbegavali da se nađu u istoj formaciji sa posvađanim susedom, a uticale su i političke podele

2!" G. Škoro, Učešće intelegencije užičkog okruga u NOR-u i revoluciji 1941-1945, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 391.

na izborima pre rata itd. Razni seoski golaći i besposličari postajali su dželati četničkih formacija, jer su preko „sofre" i učešća u vojnim jedinicama, straha koji su izazivali, najzad postali „priznati"; bila je to za njih neka iznenadna vrsta socijalne promocije. Ili, kao što veli jedan istraživač: „Dok nije počeo rat, šljam je ležao na dnu. Rat je zamutio odnose i šljam se podigao. Odjednom su oni sa dna osetili da mogu postati sila ako uzmu pušku i priključe se onome ko puškom rešava". ^ I drugi pokreti imali su u svojim redovima izvršioce partijskih i vojnih naređenja, a često i na mig.

Narodnooslobodilačka borba na jugu Srbije imala je drukčiji tok u poređenju sa zapadnom Srbijom i šumadijom, što nije moglo da ne utiče i na sam društveni život stanovništva ovog kraja. Deo juga Srbije bio je anektiran Bugarskoj sa srezovima: caribrodskim, nišavskim, lužničkim, bosilegradskim, masuričkim, poljaničkim, preševskim i pčinjskim, kao i delovima belopaianačkog i vlasotinačkog sreza, a od januara 1942. bugarska okupacija proširila se i na krajeve niškog, topličkog i leskovačkog kraja; na jugu, naročito u Toplici, održavao se uticaj četnika, Koste Milovanovića Pećanca; ovaj kraj je imao poseban strateški značaj za Bugare i Nemce zbog blizine bugarske granice i važne saobraćajnice dolinom Južne Morave. Među specifičnostima ovog prostora navodi se i zakašnjavanje ustanka, ali i njegovo razbuktavanje u kasnu jesen 1941. kada je izgubljena zapadna Srbija. Partizanske snage trajno su se održale u ovom prostoru, iako su u proleće i leto 1942. doživljavale tešku krizu pod udarcima neprijateljskih ofanziva. Oslonjene na mrežu KPJ, SKOJ-a, narodnooslobodilačkih fondova, narodnooslobodilačkih odbora i drugih organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, partizanske snage su nastavljale borbu. Na jugu Srbije do jeseni 1943. nije bilo velikih partizanskih jedinica - brigada. Vodio se partizanski rat odreda, četa, grupa i desetina. U jesen 1941. u tom kraju dejstvovalo je osam partizanskih odreda: Rasinski, Ozrenski, Toplički, Kukavički (Leskovački) u čijem je sastavu dejstvovao Vranski odred koji je prerastao u Vranjski partizanski odred; iz sastava Ozrenskog odreda izdvojila se septembra 1941. grupa boraca koja će obrazovati Nišavski (Svrljiški) partizanski odred, a iz sastava Kukavičkog odreda formiraće se Babički i Jablanički partizanski odred. Za jug Srbije je takođe karakteristično da je slobodna teritorija delimično sačuvana i pored krize ustanka 1942. godine, a oslonom na Kukavicu, Radan, Pasjaču, Jastrebac, Ozren i druge planine. Odredi su se mogli očuvati samo zahvaljujući podršci sela koje je davalo nove borce, pružalo sklonište, obezbeđivalo hranu. Glavnu ulogu u tom odigrala je institucija narodnooslobodilačkog fonda.[22)]

Na jugu je bilo teško duže održati veću slobodnu teritoriju, jer su partizanske snage bile izložene stalnim napadima daleko nadmoćnijih snaga. Osim toga, na toj teritoriji nalazili su se snažni garnizoni u Nišu,

[21]J R. Poznanović, Seljaštvo užičkog kraja u narodnoj revoluciji, Isto, 377.
[22)] D. Bulatović, n.d., 255.

Leskovcu, Vranju, Prokuplju, Pirotu, odakle se moglo brzo intervenisati. Stoga je ova teritorija bila isprekidana, nepovezana u vojnom smislu reči zajedničkom komandom, a na njoj nije bilo ni narodnooslobodilačkih odbora višeg stepena - sreskih, okružnih, oblasnih koji bi mogli koordinirati aktivnost nižih organa vlasti. Najčešće su postojali seoski i mesni narodnooslobodilački odbori, a rede opštinski NOO.[23]' Bitni kohezivni faktor bila je Partija, preko okružnih komiteta i Poverenstva u Nišu, povezanih sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju koji je radio u dubokoj ilegalnosti u Beogradu. Snaga pokreta je bila u podršci sela, masovnoj osnovi organizacija vlasti, izukrštanosti celog područja sitnim partizanskim jedinicama. Prethodno stvorena slobodna teritorija 1941. nije uspela da se održi u svom kompaktnom obliku pred navalom neprijateljske sile, koja je nastojala da po svaku cenu zbriše žarište borbe u Srbiji posle povlačenja partizanskih snaga u Sandžak. Seljaci su na zborovima i konferencijama odlučivali, brzo i efikasno, podržavajući mere štabova odreda i partijskih komiteta, jer nije bilo vremena za sporu i složenu administraciju, vođenje zapisnika, donošenje pisanih odluka, normiranja načina rada narodnooslobodilačkih odbora. Glavna uputstva stizala su od okružnih i Pokrajinskog komiteta.

Ulogu suda imali su partizanski štabovi i mesne desetine, ali su kasnije obrazovani „Revolucionarni vojni sudovi", koji su sudili zarobljenim neprijateljskim vojnicima, špijunima, „petokolonašima", ali i partizanskim borcima za teže prestupe. Na Pasjači je oktobra 1941. obrazovan stalni partizanski sud za krivične i građanske predmete. Manje krivice i građanske stvari rešavali su mesni i seoski narodnooslobodilački odbori.[24]'

Na oslobođenim teritorijama građani su uključivani u javne poslove, posredno, jer je sve poticalo i sve se rešavalo u komitetima koji su nadgornjavali sve ostale institucije. U revolucionarnom procesu ipak organizacioni podsticaj nije mogao prigušiti spontane, samostalne, stvaralačke odluke, jer se inače ne bi opstalo u okruženju brojnih neprijatelja i smenljivih ratnih situacija, prepuštenosti samom sebi, otkinutosti od viših vojnih i političkih rukovodstava. Budilo se patrijarhalno selo i uz otpore i nepoverenje prihvatalo nove ideje. Rušene su norme o nadmoćnosti muškaraca, razvijani su novi odnosi socijalno-ekonomskog ponašanja, isticani novi moralni nazori. Udruživanjem kolektivne snage, naročito omladine i žena, izvođene su akcije pomaganja radova u pozadini i teklo snabdevanje ustaničkog fronta.

Sanitetska služba partizanskih snaga

S organizacijom partizanskih odreda i narodnooslobodilačkih odbora počela je da se posvećuje pažnja sanitetskoj službi oružanih snaga,

23) Isto, 259.
24) Isto, 263.

razvijanju zdravstvene preventivne službe i zdravstvene kulture naroda. U partizanskim odredima zapadne Srbije nalazili su se lekari, po jedan, dva ili više. Tako je u Posavskom odredu bila dr Julka Mešterović, u Kosmajskom dr Natalija Simčenko, dr Đura Mešterović, dr Dejan Popović, u Mačvansko-podrinjskom dr Žika Janković i dr Sidonija Litman, u Kraljevačkom dr Gojko Nikoliš, u Užičkom dr Kurt Levi i dr Boris Andersen, u Cačanskom dr Momčilo Katanić i dr Stevan Ber, u Šumadijskom dr Herbert Kraus, u Valjevskom dr Miloš Pantić, dr Dragan Jovanović, dr Dimitrije Pitović i dr Stanojka Đurić. Obuka bolničara bila je jedan od prvih zadataka. Među lekarima nije bilo hirurga, ako izuzmemo dr Đuru Mešterovića koji je iz španskog rata izneo izvesno iskustvo. U bolnicama gradova na oslobođenoj teritoriji našlo se sedam specijalista hirurga. Oslobađanjem gradova: Krupnja, Užica, Čačka, Gornjeg Milanovca preuzete su postojeće bolnice sa zdravstvenim radnicima. Na obuci novih bolničara u zdravstvenoj službi angažovani su i studenti medicine. Sanitetski materijal nabavljao se iz privatnih apoteka, ratnog plena, ilegalnim putem iz Beograda i drugih gradova, izradom zavoja i gaze u Čačku. U oslobođenom Užicu organizovano je prvo vojno-sanitetsko slagalište.

U odredima i na oslobođenoj teritoriji preduzimane su prve mere preventivno-higijenskog karaktera, naročito u borbi protiv vašaka i crevnih oboljenja. „Partizanska burad" pravljena su od benzinskih buradi ili kazana za pečenje rakije.

Od početka ustanka do kraja novembra u lečenju partizanskih boraca bilo je angažovano 96 lekara, preko 54 studenta medicine i do 200 partizanskih bolničarki.[25)]

Evakuacija ranjenika iz Užica pre završne faze nemačke ofanzive izvodila se pod bombardovanjem, što je dovelo do povećavanja broja ranjenika. Na Zlatibor je evakuisano ukupno oko 900 do 1.000 ranjenika. Za smeštaj ranjenika na Zlatiboru iskorišćene su zgrade na Kraljevim vodama i Palisadu. Nemci su 30. novembra 1941. započeli sa ubijanjem ranjenika. Za dva - tri dana Nemci su na Zlatiboru sa ranjenicima streljali oko 160 ljudi, među kojima i taoce i zarobljene partizane. Komandant 342. nemačke divizije je 2. decembra naredio svojim vojnicima da streljaju ranjenike („ranjene komuniste"). Istraživači sanitetske službe u prošlom ratu opisuju na sledeći način likvidaciju ranjenika na Zlatiboru: „Uhvaćeni meštani iznosili su ranjenike na nosilima, šatorskim krilima ili čaršavima, stavljali ih pred iskopane jame da bi ih Nemci ubijali revolverskim hicima u glavu".[26)]

Evakuacija sa Zlatibora tekla je neorganizovano: deo pokretnih ranjenika uputio se svojim kućama, drugi deo je prešao u Bosnu, na Romaniju, a glavna grupacija ranjenika kretala se sa kolonom izbeglica i vojnopartizanskim jedinicama koje su odstupale prema Sandžaku.

[25)] S. Pišćević, Razvoj i rad sanitetske službe u NOV i PO Srbije 1941-1945, Sanitetska služba u narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije 1941-1945, treća knjiga, Beograd, 1989, 214.

[26)] Isto, 230.

Sudbina ranjenih i bolesnih boraca partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji u zimu 1941-1942. bila je više nego tragična. Partizanima je pošlo za rukom da izvuku pokretne, ali ne i teške ranjenike koji su pobijeni, ostavljani po seoskim kućama, vršili samoubistvo da ne bi pali neprijatelju u ruke. Deo ranjenika u manastiru Rači, u podnožju Tare, Nemci su pobili. Prilikom rasformiranja bolnice Valjevskog odreda, u kojoj se nalazilo oko 130 ranjenih i promrzlih partizana, Nemci su presretali ranjenike koji su prenošeni i ubijali ih; otkrivali su već smeštene, ubijali ili odvodili u Valjevo i vešali. Ranjenici su ostavljani u zemunicama, trapovima, stajama i oborima. U proleće 1942. nastavljen je „lov" na ranjenike. Slaba konspiracija i izdaja omogućila je Nemcima i kolaboracionistima da pronađu najveći deo ranjenika.[2^]

Glavni štab Srbije i okružni komiteti posvetili su, na osnovu iskustava iz zime i proleća 1942, pitanju skrivanja i zbrinjavanja ranjenika veću pažnju od leta 1942. godine. Građena su skloništa - zemunice u selima kosmajskog kraja i u okolini Čačka. U skloništima se pored ranjenika nalazila i po jedna bolničarka radi previjanja rana; skloništa subbila snabdevena i izvesnim količinama hrane i sanitetskog materijala. Četnici su avgusta 1942. u selu Venčani pronašli jedno takvo sklonište i ubili osam ranjenika. Ranjenici su prebacivani i u bolnice u gradovima, preko veza sa lekarima koji su sarađivali sa narodnooslobodilačkim pokretom, smeštajem na periferiji gradova u stanovima pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, pozivanjem lekara da obiđu ranjenike u zemunicama ili prilikom ranjavanja. Stručnije lečenje u Kosmajskom i Šumadijskom odredu počelo je da se ostvaruje nakon dolaska u ove odrede dr Viktora Kona Kolina i dr Mire Kolin - Vrabič, koji su obilazili ranjenike i pružali im pomoć.[28']

U istočnoj i južnoj Srbiji partizanski odredi su imali lekare koji su se brinuli o ranjenicima i bolesnim: dr Boško Vrebalov u Požarevačkom odredu do maja 1943, kada je uhvaćen od pripadnika Nedićevih formacija, i dr Ivko Đolović, u Boljevačko-knjaževačkom odredu, koji je povremeno obilazio i ranjenike Svrljiško-nišavskog odreda. Dr Vrebalov je kontrolisao izgradnju prve dobro kamuflirane zemunice u proleće 1943. u selu Mišljenovcu, obima 3 x 3 metra, s tri ležaja, grejanjem i ventilacijom. Za vreme bugarsko-nedićevske ofanzive, februara 1942, ranjenici Svrljiškog odreda razmešteni po planinskim pojatama, bez hrane i lekova, po strahovitoj zimi, bili su osuđeni da umru. Ranjenici su prepuštani sami sebi jer partizani nisu imali gde da ih sklone. Pohvatani ranjenici su uglavnom streljani. Dr J. Kašiković i dr Olga Janežić obilazili su ranjenike smeštene na Babičkoj planini u manastiru Sveti Jovan. Ozrenski, Rasinski, Toplički, Kukavički, Babički, Crnotravski, Jablaničko-pasjački odredi koji nisu imali bolnice, ostavljali su ranjenike u zabačenim selima Rađana, Pasjače, Jastrepca, skrivajući ih po stočarskim kolibama. Ranjenici su ostavljani i u

271 Isto, 238.
M> Isto, 239.

napuštena rudarska okna. Na osnovu stečenog iskustva težilo se dekoncentraciji ranjenika na što više mesta a od leta 1942. počelo je sa izgradnjom tajnih zemunica. Koristile su se i ilegalne veze sa gradovima radi lečenja ranjenika i bolesnih. Zemunice su postojale u Crnoj Travi, Jastrepcu, na Radan-planini i drugim mestima. Zarobljene ranjenike četnici su predavali Nemcima, koji su ih streljali, odvodili u Norvešku ili Nemačku, u logor „Crveni krst" kod Niša ili streljali na niškom stratištu „Bubanj". U istočnoj i južnoj Srbiji radili su dr Martin Kolb, dr Boško Vrebalov i dr. Ivko Đolović. Računa se da je u toku 1942. na području Topličko-jastrebačkog, Jablaničko-kukavičkog, Rasinskog, Crnotravskog i Ozrenskog odreda bilo 150-200 ranjenika, a u toku 1943. (bez brigada) nešto preko 260 ranjenika i oko 100 bolesnika.[29]) .

Lekari su u odredima obučavali bolničarke, podučavali seljake u higijeni, upozoravali na preventivne mere radi sprečavanja zaraznih bolesti. Vašljivost u boraca bila je prilično raširena 1942-1943. i suzbijana parenjem odeće i rublja u tzv. srpskim buradima.

Sa stabilnijom oslobođenom teritorijom na jugu počele su da se stvaraju stalne vojne bolnice u kojima su lečeni ranjenici i bolesnici: Jablanička na planini Radan i Jastrebačka na padinama planine Veliki Jastrebac. U Jablaničkoj bolnici radio je kao hirurg dr Voja Stojanović. U novoformiranim brigadama 1943. stvoren je brigadni sanitet. Za referenta saniteta 1. šumadijske brigade postavljena je dr Mira Vrabič, a za referenta saniteta 1. južnomoravske brigade dr Draginja Dunja Perišić.[30)]

Kukavička bolnica formirana je maja 1944. na planini Kukavici. U njoj su sem ranjenika lečeni i borci bolesni od trbušnog tifusa i šuge.

Zapadni saveznici su od aprila 1944. počeli avionima dostavljati pomoć u sanitetskom materijalu na području Crne Trave. Maja 1944. engleska misija je donela sa sobom plazmu, gips, zavoje. Od marta do avgusta 1944. u Srbiju je iz Barija upućeno 58 kanti sanitetskog materijala i jedan paket špriceva. Deo sanitetskog materijala dobijen je i prilikom razoružanja Bugara kod Sokobanje septembra 1944. godine. Jula 1944. sa aerodroma Kosančić započela je evakuacija ranjenika za Bari (70 ranjenika). Sa nekoliko aerodroma jula, avgusta i septembra evakuisano je oko 1.020 ranjenika, ali je posle oslobođenja Beograda potreba za upućivanjem ranjenika u Italiju otpala. Ranjenici su evakuisani sa aerodroma Kosančić, Sokobanja, Bojnik, Miroševci, Avdilovac i Šljivovica.[31)]

Partizanski sanitet ima srodna obeležja i u Vojvodini, ali i upadljive osobenosti određene uslovima ratovanja u ravničarskom kraju. U partizanskim odredima Vojvodine 1941. i 1942. postojao je trupni sanitet u vidu bolničarki obučenih na kratkim kursevima. Ranjeni

Isto, 243.
[30] Isto, 244-5.
[31)] Isto, 259.

partizani lečeni su, kao i u Srbiji, uz pomoć lekara - aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u selima ili obližnjim gradovima. Fruškogorski odred je maja 1942. stvorio partizansku ambulantu, u kojoj su lečeni laki ranjenici i bolesnici, koji su smešteni pod šatorima i ležali na slamaricama. Avgusta 1942. formirana je prva partizanska bolnica u Sremu, sa dva odeljenja: internim i hirurškim, pod šatorom i u jednoj kolibi napravljenoj od drveća i pokrivenoj senom, sa dr Dušanom Savićem kao upravnikom. Ranjenici su skrivani po bazama u fruškogorskim selima. Smeštaj i lečenje ranjenika po kućama bilo je više nego rizično, jer su u naseljima bile stacionirane okupatorske jedinice i organizacije „Kulturbund", „Dojče manšaft", „Ustaška mladež", „Ustaški tabor". Uz sav rizik, narod je ipak po kućama skrivao, lečio i negovao ranjene i bolesne partizane. Maja 1942. u selu Mandelosu izgrađeno je prvo tipsko sklonište za oko 35 ranjenika, kakva su kasnije građena po celom Sremu (u vidu podzemnog cik-cak rova širokog oko 1 metar a visokog 1,8 m). Sklonište je kasnije poslužilo kao obrazac organizacije vojno-pozadinskih bolnica. Novembra 1942. obrazovana je i druga partizanska bolnica - P (Posavska), čiji je upravnik bio dr Radoslav Pejaković.[32]' Po stvaranju brigada u istočnoj Bosni formiran je brigadni sanitet.

Partizanska prosveta i kultura

Komunisti su pre rata izgrađivali kulturnu politiku koja je duhovno pripremala buduću revoluciju. Uoči rata ovaj „kulturni front" već je bio pripremljen. Činili su ga umetnici, amateri, entuzijasti među mladima svih slojeva, a u narodu guslari. Nadvlađivala je mobilizatorska uloga, političko-propagandistički ciljevi u službi Partije, kao revolucionarne avangarde, borba za ljude, osvajanje političkog prostora, odgovor na antikomunističku propagandu.

Političko osvešćivanje teklo je uporedo s prvim susretom omladine i žena s knjigom, novinama, improvizovanim pozorištem. Na čitalačkim časovima sticana su nova saznanja i šireni vidici. Širio se krug korisnika kulturnih vrednosti (novina, knjiga, priredbi) u zemlji u kojoj je gotovo pola stanovništva bilo nepismeno i čamilo u mraku neznanja i zaostalosti.

U odredima je postojala glad za knjigama, kojih nije bilo ili ih je bilo više nego malo. Štab Kragujevačkog NOP odreda 5. septembra 1941. u izveštaju Glavnom štabu Srbije konstatuje da bi četama trebalo pribaviti knjige. U 2. Šumadijskom NOP odredu određeni su četni bibliotekari koji su brinuli o knjizi i čitanju. Borci Trnavske čete Čačanskog NOP odreda su u svom redovnom dnevnom rasporedu rada jedan čas posvećivali čitanju, a pola časa učenju pesama. Nabavka nove knjige je važan događaj, koji Dragojlo Dudić nije mogao da ne zabeleži

32) M. Funtek, Nastanak i razvoj sanitetske službe u oružanim snagama u narodnooslobodilačkom ratu Vojvodine 1941-1945, n.d., 337-8.

u svom dnevniku 1. avgusta.[33] Kraljevački partizanski odred je 1941. u svojoj komori imao dva sanduka knjiga koje je čuvao kao najvažniju stvar.

Milosav Bojić iz Posavskog partizanskog odreda zabeležio je fenomen čitanja u odredu, po kružocima, sa proradom tekstova. Čitalo se i vežbalo s puškom; čitalo se i raspravljalo. Bojić upoređuje „šumu" sa školom.[34] Knjige su najčešće tematski bile posvećene oktobarskoj revoluciji, narodnim junačkim pesmama, socijalnoj literaturi, srpskoj klasici. Najomiljenija knjiga je „Kako se kalio čelik" Ostrovskog, čiji je glavni junak Pavle Korčagin postajao prototip junaka. Mnogi partizani služili su se nadimkom Korčagin. Okružni komitet KPJ za Toplicu stavlja do znanja Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju 1. avgusta 1941. da će štampati 1.000 primeraka pesme „Starac Vujadin", 500 primeraka „Ratna drugarica", „Boj na Čegru", „Dolores" i „Oružani odredi" od Lenjina, šta je samo po sebi pokazatelj što se čitalo. Požarevački partizanski odred javlja PK KPJ za Srbiju 23. marta 1942. da su umnožili prvu glavu Istorije SKP (b), u 60 primeraka.[35] U pitanju je „sveta knjiga" koja je imala poseban tretman prilikom čitanja i razrade tematike, jer se prema njoj ispoljavao gotovo religiozan odnos.

Vladao je polet u savlađivanju svih zadataka u oblasti prosvete i kulture. Svaki borac je pokušavao da nešto napiše, ispriča, recituje, pa i učestvuje u izvođenju skeča. Bili su, na drugoj strani, zastupljeni svi oblici prosvetno-kulturnog rada: kursevi za nepismene, grupno čitanje knjiga, nastupanje diletantskih grupa, muzičke tačke, recitacije. Partija je brinula o uređivanju novina, analfabetskim tečajevima, organizovanju

33) Đ. Radišić, Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, 1988, 64.

34) M. Bojić, Zapisi o mojoj četi, Beograd, 1969, 21 - U hronici o Posavskom NOP odredu Bojić piše: „Učili su i pevali borbene i stare narodne pesme, izdavali zidne novine, učili da što brže rasklope mitraljez i bace bombu. Uglavnom su svi pročitali knjigu Nikolaja Ostrovskog 'Kako se kalio čelik'. Svaki bataljon ili četa imali su po jednog odvažnog i hrabrog mladića sa nadimkom 'Korčagin'.
Dosta su česti bili teoretski sastanci. Na njima su prorađivani razni materijali, kao na primer: 'Istorija SKP(b)', Segalov 'Razvitak društva', 'Osnovi lenjinizma', 'Nacionalno pitanje', Lenjinova 'Država i revolucija', itd. Komunisti su zaduživani da pročitaju pojedine knjige i da na sastancima boraca u desetini i vodu prepričavaju najvažnije delove. Borci su voleli da čuju odlomke iz knjiga 'Mati' od Gorkog ili 'Kako se kalio čelik' od Ostrovskog. Rado su slušali stihove iz Njegoševog 'Gorskog vijenca', zatim pesme Jovana Jovanovića Zmaja, Vojislava Ilića, Petra Preradovića, Franca Prešerna, Đure Jakšića i drugih.
Svaki bataljon je imao radio-aparat na baterije i zaduženog borca, obično studenta, koji je slušao vesti Radio-Moskve i Londona, beležio ih i sa političkim komesarom se dogovarao šta od toga da prekuca i umnoži na šapilografu i podeli po desetinama. Prepisivani su najvažniji delovi iz 'Biltena' Glavnog odnosno Vrhovnog štaba i umnožavani. Najčešće su to bili izveštaji o akcijama partizanskih odreda u ostalim delovima Jugoslavije.
Krajem avgusta u 1. bataljonu je pored zidnih novina, pokrenut list 'Posavski partizan'. On se pojavljivao na svakih 10-15 dana. Izdato je 5 brojeva u 70 primeraka. List su uređivali: Jovan Popović, Čeda Minderović, Milorad Gajić, Milorad Pavlović i drugi. Najviše saradnika se nalazilo među borcima". - Navedeno prema Milosav Bojić, Posavski NOP odred, Beograd, 1987, 318.

' D. Kilibarda, Prosvetna i kulturna politika u Srbiji za vreme II svetskog rata, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1977, 204-207.

priredbi za narod. Partija je ovu vrstu delatnosti posmatrala kao najznačajniji oblik menjanja svesti, podsticanja na borbu, podržavanja revolucionarnih promena. Komesari su bili pokretači kulturnog života i prosvećivanja naroda i boraca. Na savetovanju na Bukulji avgusta 1943. istican je značaj ovog rada, naročito izučavanje geografije i istorije sa stanovišta borbe za nacionalno oslobođenje.[36]

Mase nepismenih boraca počele su da savlađuju pismenost pristupanjem odredu. Borba sa nepismenošću nastavila se u toku celog rata. Analfabetské tečajeve vodili su učitelji, đaci, studenti. Kurseve su posećivali omladinci, žene, stariji građani koji nisu bili u vojsci. Opismenjivanje boraca ostvarivano je u okviru odreda, odnosno brigada. Krajem 1943. i u 1944. samo na teritoriji leskovačkog okruga radilo je oko 80 tečajeva za odrasle sa 1.500 polaznika. Samo u Toplici je na analfabetskim tečajevima oktobra 1944. obuhvaćeno oko 4.133 polaznika. Za rukovodioce ovih tečajeva osposobljeno je 110 rukovodioca. Opismenjivanje je obuhvatalo čitanje i pisanje, sa savlađivanjem osnovnih računskih radnji. Okružni komitet Leskovac organizovao je prvo savetovanje „naprednih i odanih prosvetnih radnika revoluciji" krajem 1943, a prvi tečaj za učitelje je održan u selu Slavnik u trajanju od 15 dana decembra 1943. godine.[37] Na pedagoškim savetovanjima „prevaspitavani" su stari učitelji.

Kulturna delatnost u Užicu bila je tematski raznovrsna, višestrana (dramska, muzička, likovna aktivnost), na dosta visokom nivou, nezavisno od politički utilitarne umetnosti i borbenog mobilizacionog smisla poruka i svih kulturnih manifestacija, koja je davala poseban ton partizanskoj prestonici. Iza svega je stajao CK KPJ i agitpropi Užica i PK KPJ za Srbiju, sa nizom uticajnih partijskih rukovodilaca koji su se od ranije zanimali kulturom i kulturnom politikom (Mitra Đilas, Dušan Nedeljković, Vlado Dedijer, Jurica Ribar, Marijan Stilinović i drugi). Takav nivo i masovnost narodnooslobodilački pokret neće postići do Bihaća i formiranja Kazališta nacionalnog oslobođenja, bar u dramsko-recitatorskoj sferi. U Užicu je prvi put u narodnooslobodilačkom ratu došlo do okupljanja i koncentracije toliko umetničkih ličnosti (dramaturga, kompozitora, likovnih umetnika, glumaca itd.).

Prikazivala su se i igrala dela s patriotskom vokacijom, satire na bivše vreme i društvo u prošlosti, dela bliska narodu i njegovim shvatanjima. U Valjevskom NOP odredu prikazivao se „Jazavac pred sudom" Petra Kočića i „Podvala" Milovana Glišića.[38]

Omladinski hor, recitatori i orkestar za igru u Užicu postojali su u predratnoj gimnaziji i Učiteljskoj školi. Omladinski hor je revolucionarnim pesmama nastupio u Užicu 28. septembra 1941. u velikoj sali Sokolskog doma. U Užicu je nastala i Umetnička četa, sastavljena od užičkih omladinaca, učenika Gimnazije i Učiteljske škole, radničke

36) Isto, 212.
37) Isto, 253, 257.
38) Đ. Radišić, n.d., 76.

omladine, članova vojne muzike bivše Jugoslovenske vojske i izbeglica. Četa se vodi pod raznim nazivima: Kulturno-umetnička grupa, Umetničko partizansko pozorište, Umetnički partizanski odbor u Užicu, Umetnička sekcija, ali, prema Đ. Radišiću najadekvatniji je naziv „Umetnička četa". Komandir čete bio je Velibor Veljić, a politički rukovodilac Filip Marjanović. Bila je sastavni deo Užičkog partizanskog odreda, a politički vezana za Agitprop Mesnog komiteta, s tim što je 0 njoj brinuo i Agitprop Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ova četa obezbeđivala je kulturni život u gradu. Umetnička četa sastojala se iz dramske grupe, orkestra (duvačkog, salonskog, malog zabavnog 1 narodnog) i hora (muški, veliki mešoviti i recitativni hor). Pored klasične i zabavne muzike, izvođene su i revolucionarne pesme, ruske narodne pesme, završni hor iz opere „Nikola Šubić Zrinjski". Na repertoaru hora nalazile su se revolucionarne pesme („Internacionala", „Bilećanka", „Budi se istok i zapad", „Hej Sloveni", „Partizanska", „Oj Srbijo", „Lenjinov posmrtni marš" itd). Recitatorski hor istupao je sa pesmama Alekse Santića, Jovana Jovanovića Zmaja, narodnim pesmama („Početak bune protiv dahija")[39]

Dramska grupa Umetničke čete izvela je dramu Branislava Nušića „Knez Ivo od Semberije", dramatizacije romana Ostrovskog „Kako se kalio čelik", „Mati" Karela Čapeka i „Početak bune na dahije", narodne pesme, koja je osavremenjena i prikazivana pod nazivom „Buna na dahije 1941. godine". U komadu, krajnje aktuelizovanom, pojavljuju se četiri dahije: Dankelman (general, nemački vojni zapovednik), Nedić Alija, Zmija Ljotić i Košta Pećanac. Komad je označen kao „Komad u 1. činu po narodnoj pesmi". Imao je najviše uspeha kod publike, jer je narodna pesma bila bliska slušaocima i gledaocima, unošenjem savremenih motiva i ličnosti. Pored dramskih dela ili dramatizacija, pa i ambicioznih ideja da se pripremi za izvođenje Geteov „Egmont", davao se sa dosta uspeha „Vrabac", pesma u kojoj se na duhovit način tumačila politička situacija (o Dankelmanu i Draži Mihailoviću itd.)[40]

Najveća priredba izvedena je u čast godišnjice oktobarske revolucije u svečano dekorisanoj sali, sa pevanjem „Internacionale", prvim izvođenjem „Partizanskog marša" Fridriha Emanuela, dramatizacijom „Kako se kalio čelik", lirskim tekstom o Sovjetskom Savezu i pesmom Isaka Dunjajevskog „Široka strana..."

Krajem septembra 1941. slikar Dragoljub Vuksanović je po dolasku u Užice počeo da radi u Agitpropu Mesnog komiteta. Početkom novembra u Užicu su se našli Pivo Karamatijević i Bora Baruh, iz Kosmajskog odreda. Oni su priredili izložbu povodom proslave oktobarske revolucije u maloj sali Sokolskog doma, otvorenu do 16. novembra 1941. Izložba je kasnije preneta u Požegu, Čačak, Ivanjicu i Bajinu

39) Đ. Radišić, Kulturna i umetnička delatnost u oslobođenom Užicu 1941. godine, NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1972, 403.

^ Isto, 408-9.

Baštu. Slikari su radili i plakate: Vuksanović je izradio plakat „Juriš" i „Ja se borim, a ti?" Karamatijević i Baruh su posle eksplozije u fabrici oružja u Užicu napravili veliki plakat sa tekstom Mitre Mitrović „Pazi, petokolonaš vreba"![41]

Za užičku fazu je karakteristična i velika izdavačka delatnost, jer se radilo o centru revolucije. Tako je izašlo 15 brojeva „Vesti", 19 brojeva „Borbe" 2 broja „Omladinske borbe", 5 brojeva „Biltena Vrhovnog štaba NOPOJ-a". Informativne listove i „listiće" izdavali su i čete. Oraška četa 2. šumadijskog NOP odreda izdavala je list „Srpski partizan" obima 16 stranica, a 2. resavska i Moravska četa istog odreda izdavale su vesti na vlaškom. „Vesti" štaba odreda izlazile su u Rači, a uređivao ih je učitelj i pesnik Vukajlo Kukalj. Pored informativnih sadržaja, list je u svakom broju donosio po neku partizansku pesmu i po nekoliko stihova Zmaja i Đure Jakšića. Đorđe Radišić za pojavu „Posavskog partizana", lista 1. čete Posavskog NOP odreda, vezuje početak stvaranja nove, partizanske literature^ U „Posavskom odredu" su se borili Koča Popović, Jovan Popović i Cedomir Minderović, što je uticalo i na književne priloge u „Posavskom partizanu".[42]

Mnogi nepoznati a obdareni borci napisali su pesme koje su postale jedne od najpopularnijih pesama koje su se čule u Užičkoj republici. Miodrag Tatović, radnik iz Ljiga, u šumi kod sela Robaje, napisao je pesmu koja je počinjala stihom „Partizan sam, tim se dičim...", koja se pevala na melodiju ruske pesme „Branićemo zemlju", a užički borac Velimir Joksimović objavio je u zidnim novinama pesmu u narodnom desetercu „Podigla se užička nahija". U mnogim ustaničkim jedinicama stvarani su horovi, kao u Posavskom odredu, koji je brojao oko 40-ak boraca, u Valjevskom i Mačvanskom odredu. Priredbe ili partizanski mitinzi „bili su svojevrsni oblik kulturnog iskazivanja pred narodom i saborcima, najčešće sastavljen od recitacija i horskih pesama, sa kratkim igrokazom, obično nekim aktuelnim skečom. Pre skromnog repertoara ovih priredbi komesar jedinice objašnjavao je narodu ili borcima političku situaciju i ciljeve partizanske borbe.[43] Priredbe su imale naglašenu političku notu. Izvođači su obično bili ljudi koji su se profesionalno bavili književnošću ili nekom granom umetnosti pre rata (muzikom, slikarstvom, novinarstvom), radnici iz predratnih umetničkih družina koje su nastajale u okviru radničkog pokreta, talentovaniji đaci, radnici, seljaci. Među komandantima i komesarima bilo je kulturnih radnika i umetnika: Čedomir Minderović, Jovan Popović, Koča Popović, Đorđe Jovanović, Tanasije Mladenović i drugi. Uvodničar „Posavskog partizana" je u svom prvom broju pisao: „u šumi se danas pribira sloboda da preduzme svoj pobedonosni pohod po celoj zemlji. U šumu je pribegla i kultura, jer bratska saradnja hitlerovskih

41) Isto, 412.
42) Đ. Radišić, Kultura u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, 1988, 65-66.
43) Isto, 67.

žbirova i domaćih slugu nastoji da zbriše sve tragove te omražene stvari - kulture".[44]

Celokupnu aktivnost organizovali su i usmeravali agitprop organi partijskih rukovodstava. Sedište Okružnog komiteta, Agitpropa CK KPJ i redakcije „Borbe" nalazilo se u užičkom hotelu „Palas".

Na slobodnoj teritoriji otvoreni su domovi kulture: u Užicu (u bivšoj Sokolani), Čačku, Bajinoj Bašti, Loznici; najviše ih je bilo na jugu Srbije, s tim što su smeštani u privatnim zgradama, kafanama i drugim zgradama, pod imenom omladinskih domova.

Partizanska radio-stanica „Šumadija" prvi put se oglasila krajem septembra 1941. godine. Napravljena je od delova nemačkih telegrafskih stanica, zarobljenih početkom septembra 1941. godine. Isprobana je u Stolicama, a prvi spiker je bio Isa Brdarić. Oglašavala se rečima: „Čujte, čujte, čujte... govori prva narodnooslobodilačka stanica" (u dokumentima je nazivaju radio-stanica „Šumadija"). Glas joj se prostirao kružno od 150 do 200 km. Prvih dana oktobra emitovala je iz sela Tolisavci, između Krupnja i Bele Crkve, a od kraja oktobra preneta je u Užice, gde je radila sve do 27. novembra 1941. Sa redovnim emisijama radio-stanica je počela tek 12. novembra 1941. godine, s programom od 20 minuta i sadržajem posvećenim aktuelnim vojno-političkim događajima. Nemci su u Zemunu smestili „provokatorsku" radio-stanicu, koja se izdavala za partizansku, počinjući emisije sa „Smrt fašizmu - Sloboda narodu". „Borba" je 22. novembra 1941. prenela saopštenje Vrhovnog štaba NOPOJ da je ova stanica „delo provokatora u službi fašističkih okupatora, koji pokušavaju gnusnim, nespretno zamaskiranim lažima, klevetama i provokacijama da pokolebaju poverenje srpskog naroda u partizanski pokret".[45]

Kolaboracionistički „Apel srpskom narodu" nije ostao bez odjeka intelektualaca - komunista. „Društvo srpskih pisaca i umetnika antifašista" uputilo je sa Rudnika, 14. avgusta 1941, proglas srpskom narodu. Ni danas se ne zna ko je sačinjavao ovo „Društvo", a nije utvrđeno ni ko je napisao proglas. U proglasu se polazi od toga da je srpski narod „porobljen i obeščašćen", ali da su srpski pisci i umetnici progresivno opredeljeni pošli s narodom u borbu („u šumu"), „dvostruko naoružani: perom i puškom, kičicom i bombom..." U vezi sa „Apelom" se kaže: „Najnoviji apel upućen tebi, srpski narode, tobože protivu komunističkih sabotaža i zločina - shvati onako kako jedino i može da se shvati: shvati ga kao poslednji trzaj jedne smrtno ranjene zveri". Za potpisnike „Apela" kaže se da su u pitanju „oni isti kojima su Hitlerovi komesari dali i uhljebije... oni isti koji su izdavali neprijatelju sve ono što je moglo da bude prepreka njegovim zločinima", mada je, kaže se, bilo i onih koji su „prosto morali da potpišu tu mistifikaciju..,"[46]

^Tsto, 72.

45) M. Marić, Prva slobodarska radio-stanica u okupiranoj Evropi, Užički zbornik 2/1973 203-206.

^ Đ. Radišić, n.d., 73; D. Kilibarda, n.d., 309-11.

Prosvetna i kulturna aktivnost, tako snažno i masovno razvijana na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, nastavljena je u smanjenom intenzitetu i na jugu i istoku Srbije, jer predstavlja sastavni deo narodnooslobodilačke borbe u političko-mobilizatorskom i u prosvetno-emancipativnom smislu. Ona se nije mogla ostvariti bez razvijene izdavačke delatnosti, kojoj je KPJ od svog osnivanja pridavala izuzetan značaj. Vojne jedinice su 1941. izdavale 28 listova, 1942 - 5, 1943 - 8, 1944 - 34 i 1945 - 31, a vojno partijsko-politički organi 1941 - 5 listova, 1942 - 5, 1943 - 5, 1944 - 31 i 1945 - 40 listova. KPJ za Srbiju je izdavala više listova. „Zato materijal radimo i na običnom indigu - piše Moma Marković za Požarevački odred 1942. godine - pa i rukom pišemo, samo da bi na vreme bez i dana zakašnjenja, narod bio obavešten".[47]

Kraće ili duže vreme izlazili su: „Glas ustaničke Šumadije", organ OK Aranđelovca i Mladenovca, „Antifašistički omladinac", organ omladine Kraljeva, „Bilten narodnooslobodilačkih odbora" - Aranđelovac, „Toplički partizan", „Jastrebac", „Partizanske novine Timočke krajine", „Obaveštenja" - Niš, „Vesti" - Crna Trava, „Partizan" - Valjevo, „Glas", organ JNOF-a Srbije, „Partizanske novine" i dr. Izdavane su i džepne novine. „Glas ustaničke Šumadije" pojavio se krajem 1942. godine, u novembru, ali je brzo postao i list Okružnog komiteta Mladenovca. Tim povodom je Okružni komitet Aranđelovca pisao, januara 1943. godine, Pokrajinskom komitetu: „Sporazumeli smo se sa drugovima iz Okružnog povereništva Mladenovca i drugovima koji rade na terenu Kragujevca, da 'Glas ustaničke Šumadije' bude zajednički list. Oni su nam obećali saradnju u tom pravcu".[48]

Centralni list za Srbiju je „Glas", organ JNOF-a. Počeo je ilegalno izlaziti 30. avgusta 1942. godine u Beogradu, gde su štampana 4 broja, a zatim u Gornjem Tatovcu, na slobodnoj teritoriji Toplice i po oslobođenju Srbije u Beogradu. Urednici „Glasa" su bili Mirko Tomić i dr Blagoje Nešković, a kasnije Petar Stambolić, Moma Marković i Dragi Stamenković. List je izlazio obično u 400 primeraka, a davao je pregled ratnih događaja, analizirao kvislinško-okupatorske politike, pisao o formiranju organa vlasti. Važno mesto su zauzimali i prosvetno-kulturni problemi. Književni prilozi su redovno objavljivani od početka 1943. godine. „Pozdrav Nazoru povodom njegovog dolaska u partizane"; „Nazor, pesme: drug Tito, Mitraljeza"; M. Orlić „U verigama" (pesma); pesma Miloša Savkovića posvećena Prvom šumadijskom bataljonu; pesma Jelene Ćetković „Iza rešetaka", u kojoj su opevana mučenja u okupatorskim mučilištima.[49] O prosvetno-kulturnoj politici okupatorsko-nedićevskog režima u „Glasu", broj 1/1943. u članku „Štuka - kultura", kaže se: „Oni se sami (fašisti - prim. DK) bezočno izvikuju za 'čuvare' naših kulturnih tradicija a tek su sami besni privesak

47) M. Marković, Ratna pisma, Požerevac, 1961, 144.
48) D. Kilibarda, n.d., 326.
49) „Glas" 1943/1944; D. Kilibarda, n.d., 327.

tuđinskih nasilnika". Nedić, kako se kaže u članku, izgrađuje kulturu „izbegavajući sve one pojave i ličnosti iz naše književnosti koje nose pečat izrazitog slobodarstva". List je ukazivao ko su „izdajnici u oblasti prosvete i kulture". „Srpski kulturni radnik koji ne vodi borbu protiv hitlerovskih dželata i njihovih nedićevskih prirepaka je objektivno izdajnik. Sva ova gomila pisaca (Nedićevih pristalica) izdajnički se drži prema našoj istoriji u cilju da se pokaže: koliko je naš narod naučio da bude miran i u ropstvu da bude pseći poslušan okupatoru".[50]

U toku 1943. izlazili su: „Partizanske radio novine" i „Partizanske radio vesti", organ NOO Kragujevca; „Jastrebac", list Jastrebačkog partizanskog odreda; „Nikodije Stojanović Tatko", „Jastrebački partizan", list istog odreda, „Slobodna Srbija", organ OK-a Čačka, „Kosmajac", organ Kosmajske brigade, „Jedinstvo", organ omladine Šumadije, „Jablaničanka u borbi", organ AFZ-a Jablanice, „Omladinske misli", USAOS Zaječara.[51]

Broj listova se u 1944/1945. godini povećao: „Mladi borac", organ USAOS-a Srbije, „Pionir", organ pionira, „Vesti" (izdaju okružni NOO odbori Leskovca, Valjeva, Mladenovca i Glavni NOO Srbije), „Toplički omladinac", list USAOS-a topličkog okruga, „Slobodna Srbija", glasilo NOO Gornji Milanovac, „Jastrebački brigadir", list Jastrebačke brigade, „Jedinstvo", list USAOS-a Šumadije, „Borba", organ KPJ, „Politika", „Udarnik", list Beogradske udarne grupe, „Toplički delegat", list topličkih delegata 24. divizije, „Sloboda", organ ONO Požarevac, „Mladi antifašista", organ USAOS-a Leskovca, „Jedinstvo", USAOS Zaječara i Kruševca, „Glas Podrinja", organ OK-a Šabac itd.[52]

Listovi su bili pod kontrolom Partije, koja je ocenjivala i njihovu idejno-političku stranu. Okružni komitet Požarevca je 13. oktobra 1943. godine uputio kritiku Kosmajskom odredu u kojoj stoji: „List je vrlo slab i nije partizanski". Zatim se navodi da list treba da sadrži: „političke članke, vojne članke za podizanje partizanskog vojnog znanja, iskustva iz partizanske borbe, članke o ulozi partizanske borbe, kritički osvrt na partizansku borbu, značajne akcije i članke posvećene palim borcima".[53] Partija je organizovala u toku rata kurseve za dopisnike u vidu „konferencija" na kojima su razmatrana pitanja dopisničke službe.

Prvi broj „Mladog borca", organa USAOS-a, štampan je januara 1944. godine. U redakciji lista su radili Dragi Stamenković, Radovan Pantović i Vuksan Bulatović, a saradnici su bili članovi SKOJ-a, rukovodioci okružnih i sreskih komiteta i rukovodioci SKOJ-a iz brigada. List je prvo štampan u selu Vujanovu, zatim u Plavcu i najzad u selu Ivanji, okrug toplički. Septembra 1944. godine kao urednici lista su radili i Dobrica Ćosić, Zoran Žujović i Milorad Panić Surep. O pripremama za izdavanje lista Dragi Stamenković je pisao Pokrajinskom

50) „Glas", 6/1943- Isto.
51) D. Kilibarda, n.d., 328; M. Matić, n.d. 181-210, 362^176.
52) D. Kilibarda, n.d., 329.
53) Isto.

komitetu: „Ja sam uz pomoć organizacije skupio članke za prvi broj omladinskog lista 'Mladi borac' i on će za koji dan izaći, posla ću vam ga. Oseća se velika potreba za jednim omladinskim listom. List neće nositi naziv ko ga izdaje, već će nositi naziv USAOJ-a. Mišljenja smo da će list imati dopisnike i moći će da izlazi svakog meseca. Štampače se ovde (u selu Vujanovu) i slaćemo ga u okolne okruge. Ja predlažem da prvi broj lista ako se vi slažete, bude proglašen kao organ USAOS-a za čitavu Srbiju i da se štampa u štampariji 'Glasa' i da se ovde ureduje".[54]

U sastavu odreda nalazili su se muzičari i pozorišne grupe. Pozorišne grupe postojale su u Leskovačkom, Babičkom i Jablaničkom odredu. Na jugu Srbije prikazivani su polovinom 1942. i u drugoj polovini 1942: „Jazavac pred sudom", „Analfabeta", „Vlast", „Prst pred nosem", čitan partizanski Vrabac. Pozorišne grupe formiraju 1944. i udruženje učitelja na teritoriji leskovačkog okružnog komiteta.

Borci u odredima nadmetali su se da što više savladaju materijal, a neki su čak i patili zbog zaostajanja ili slabijeg pamćenja. Borac Požarevačkog odreda „Veljko Dugošević" pisao je 1942. godine: „Ja sada kada legnem da spavam stalno se prevrćem kako ću više da naučim i kako li ću i ja da stignem ove drugove što ovako lepo znaju". Jedan rukovodilac partijskog kursa piše da „uvida da se drug Vardarac jede od muke što slabo pamti".[55]

Pokrajinski komitet KPJ je u prvoj polovini 1943. tražio organizovanje sistematskih 10-15 dnevnih kurseva na teritoriji čitave Srbije preko okružnih komiteta. Plan ideoloških kurseva stvarao je Pokrajinski komitet. Požarevački OK Partije i SKOJ-a organizovao je u drugoj polovini 1943. štampanje više dela: edicija „Komsomolac" u vidu 10 brošura, umnožena su dela Svetozara Markovića, Vase Pelagića („Umovanje zdravog razuma"), „Pogibija Pariške komune", „Manifest komunističke partije", Georgi Dimitrov, „O kadrovima", A. Zorin, „Materijalističko shvatanje istorije", „Naša pesmarica" sa notama.[56] Seminari su se održavali na teritoriji OK Leskovac, na teritoriji Crne Trave, na teritoriji okružnih komiteta Cačak i Kruševac, na teritoriji Šumadije (Aranđelovac, Kosmaj), okružnog komiteta Valjevo, Puste Reke i Jablanice, Toplice (niži i viši). Pitanju teorijskog rada i kurseva posvećen je deo savetovanja za Timok i Krajinu jula 1943. godine.

Borci Druge južnomoravske brigade koristili su za proradu materijala predah ili logorovanje. Štab brigade izvestio je Pokrajinski komitet da se izučavaju: prakomunističko doba, ropstvo, feudalizam, kapitalizam, socijalizam - komunizam; kako se razvija društvo; komunistička partija, boljševička partija, diktatura proletarijata, partija i radnička klasa, strategija i taktika, nacionalno pitanje. Predmet prorade bila su i sledeća dela: Marks-Engelsov „Komunistički manifest",

54) Isto, 332.
55) Isto, 222.
56) Isto, 233.

Segalov udžbenik političke ekonomije, dela Lenjina i Staljina, istorija narodnooslobodilačke borbe, stahanovski pokret u SSSR-u.[57]

Oslobođena teritorija na području Okružnog komiteta za Leskovac: Pusta Reka, Jablanica, Crna Trava i Porečje 1943. omogućavala je veći razvoj narodnooslobodilačkih odbora, pa i prosvetno-kulturne aktivnosti. Na području Puste Reke i Crne Trave pojavile su se u drugoj polovini 1943. prve partizanske škole. Novembra 1943. otvorena je i škola u Velikoj Plani (Toplica). U mnogim selima na teritoriji ovih komiteta radile su u jesen 1943. i u toku 1944. osnovne škole. Učitelji za partizanske škole osposobljavani su na tečajevima. Prvih meseci 1944. radilo je na teritoriji Srbije oko 50 partizanskih škola. Prema D. Kilibardi, računaljke su zamenjivale nanizane šišarke, kredu ugljen, školsku tablu obična daska.[58] Predratni udžbenici su korišćeni uz izmene koje su unosili učitelji u skladu sa novim duhom, načelima i vrednosnim sistemom narodnooslobodilačke borbe. U radu prosvetnih organa narodnooslobodilačkog pokreta značajnu ulogu je imalo Uputstvo Povereništva za prosvetu NKOJ-a od 13. maja 1944. godine, koje je u prvi plan stavljalo opštenarodno prosvećivanje, školstvo i kulturnu aktivnost. U nastavi su uveliko korišćeni sadržaji iz partizanske štampe, naročito omladinske. Udžbenici okupatora i kolaboracionističke vlasti su bili neprihvatljivi, a predratni su cenzurisani i korigovani saglasno novim vrednostima.

Administrativna reorganizacija Nedićeve Srbije - koncepcija zadružne države

Srpska kvazidržava zasnivala se na nemačkoj podršci i oružanoj sili u vidu uniformisane Srpske državne straže, podeljene na tri glavne grane: Gradsku državnu stražu, Poljsku državnu stražu, i Graničnu državnu stražu. U sklop ove službe ulazile su i vatrogasne jedinice na celoj državnoj teritoriji. Srpska državna poljska straža imala je gotovo istovetnu ulogu u državnoj upravi kao bivša žandarmerija.[59] Ova formacija odigrala je pomoćnu ulogu u borbi protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta u jesen 1941, preuzimajući u narednom periodu sa oba okupatora - nemačkim i bugarskim i Ljotićevim dobrovoljcima odbranu Srbije od ponovnog „upada komunista", sa borbom za konačnu likvidaciju njihovih zaostalih snaga na jugu i istoku Srbije, u Sumadiji, zapadnoj Srbiji, u selima i gradovima. Kao protivnik tretirane su i ilegalne jedinice Mihailovića (Dragoslava Račića, Zvonka Vučkovića, Siniše Ocokoljića Novopazarca, Velimira Piletića, Dragutina Keserovića i druge), iako su se u jedinicama SDS nalazili legalizovani i dojučerašnji četnici. Uloga Nedićevih snaga u borbi protiv narodnooslo-

57) Isto, 222-223.
58) Isto, 249-250.
59) Glasnik Srpske državne straže, br. 1, juni 1942, 22.

bodilačkog pokreta i njihovog komunističkog jezgra visoko je cenjena u vrhovima Nedićevog režima. Divizijski đeneral Stevan M. Radovanović, komandant Srpske državne straže, pisao je: „Vašom hrabrošću i požrtvovanjem vi uspeste da, u zajednici sa četama Srpskih dobrovoljaca i četnika, ne samo suzbijete i tučete čete raznih Majera, Anafa, Solomona, Borota, Tota i srpskih izroda Jovanovića, Bradonja, Protića, Kneževića, Jerkovića, Jevtića, Popovića, Hadića, Đakovića, Mitrovića, Simovića, Nikodija Tresoglavca i dr., već i da ih nagnate u divlje bekstvo i da ih na kraju rastrojite pa i uništite".[60]

Pored oslona na limitiranu oružanu silu u koju Nemci nisu prestajali da gaje nepoverenje, nesigurni u ponašanje srpskih oružanih snaga u određenom trenutku kada njima na frontovima krene nagore, Nedić se zalagao i za podršku Srpske pravoslavne crkve. Nastojao je da pridobije njen vrh i celokupno stanovništvo na svoju stranu radi privida integracije svih nacionalnih snaga u rešavanju sudbine srpskog naroda u kataklizmičnoj situaciji u kojoj se našao posle aprilskog rata. Srpska pravoslavna crkva, kao nacionalna ustanova, trebalo je da obezbedi Nedićevom režimu i duhovnu osnovu i potporu njegovoj vlasti. Slomom jugoslovenske države, crkva se našla u nezavidnoj situaciji. Njena je organizacija 1941. bila teritorijalno razbijena, upravno i pravno rastrojena kao i država, njeni službenici i srpski narod u celini egzistencijalno ugroženi, naročito u NDH i krajevima pod mađarskom i bugarskom okupacijom, i u „Velikoj Albaniji". Srpska pravoslavna crkva je razdrobljena na osam područja, ali sa delovanjem ograničenim na teritoriju Srbije gde se, sa Banatom, našlo šest eparhija sa delovima Beogradsko-karlovačke eparhije: banatska, žička, šabačka, niška, braničevska i timočka. SPC je predstavljao Sveti arhijerejski sinod. Vodstvo SPC preuzeo je skopski mitropolit Josif Cvijović, iako nije bio član Sinoda. Mitropolita Josifa Bugari su proterali iz Makedonije, zajedno sa episkopom Vikentijem Prodanovom, koji se nalazio na čelu zletovsko-strumičkog vladičanstva. Patrijarh Gavrilo je uhapšen od Gestapoa u Manastiru Ostrogu, a Nikolaj Velimirović u Ovčar-banji i interniran u manastir Ljubostinju. Mađari su naterali episkopa muhačevsko-prjašovskog Vladimira da napusti eparhiju; episkop češki i moravički Gorazd je streljan od Nemaca, a dalmatinski Irinej Đorđević interniran je u Italiju (Firenca). Raško-prizrenski episkop Serafim prinuđen je da pređe u Tiranu, gde je umro januara 1945. godine. Od 21 episkopa 1941. samo ih je devet ostalo u svojim eparhijama, dok su ostali proterani ili ubijeni, zatvoreni, konfinirani. Albanci su u okviru „Velike Albanije" pokušavali da pravoslavnu crkvu na Kosovu i Metohiji i Albaniji priključe tzv. Albanskoj pravoslavnoj crkvi u Tirani. Mađarski okupator je takođe radio na osnivanju Ugarske pravoslavne crkve, ali su episkopi odbili promene dok traje rat. Bugari su sa svojim službenicima, policajcima, učiteljima na anektirano područje dovodili i svoje

[60] Isto, 15-16.

sveštenike.[61] Bugarska crkva je preuzela tri eparhije Srpske pravoslavne crkve: skopljansku, zletovsko-strumičku i ohridsko-bitoljsku. Najgore je prošla SPC u NDH, u kojoj su sa stotinama sveštenika ubijeni episkop gornjokarlovački Sava i mitropolit dabrobosanski Petar. U procesu pacifikacije, pod nemačkim pritiskom, Pavelić je 1942. stvorio Hrvatsku pravoslavnu crkvu sa ruskim sveštenikom Germogenom kao patrijarhom. Iz NDH je bilo proterano 334 sveštenika.[62]

Nedićev režim je nastojao da iskoristi Crkvu i njene službenike u propagandi protiv komunista i Draže Mihailovića. Crkva je bila ukorenjena u Srbiji, a u danima nesreće bila je jedina vlast koja je duhovno predstavljala celokupni srpski narod u Jugoslaviji i van nje. Iz izvora srpske žandarmerije može se videti da se smatralo celishodnim da sveštenici obilaze crkve, zadužbine, manastire, sela, drže svečane liturgije, održavaju litije i povorke, drže propovedi, što bi uticalo na narod koji poštuje Crkvu i njoj veruje da prihvati režim, a samim tim zavadilo Crkvu sa komunistima kojima ovakva njena aktivnost ne bi mogla odgovarati. SPC je napadala komuniste kao ateiste, ali se politički gledano držala pasivno. Deo sveštenika je bio na strani četnika Mihailovića, ali je bilo pojedinih sveštenika i na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Nekoliko sveštenika sledilo je fanatično Dimitrija

61) Bugarske vlasti su proterivale vladike i sveštenike SPC „nemakedonce", kao i sve one koji su se osećali Srbima, smatrani „srbofilima", pa čak i one koji su bili oženjeni Srpkinjama. Mitropolit skopski Josif nalazio se u kućnom pritvoru do proterivanja u Srbiju, maja 1941. Nije dozvoljeno da ostane u Makedoniji ni episkopu Zletovsko-strumičke eparhije i administratoru Ohridsko-bitoljske eparhije Vikentiju. Iz Bugarske je dovedeno oko 280 sveštenika, najviše iz Trnovske i Lovčevske eparhije. Samo iz Skopske eparhije je proterano oko 45 aktivnih parohijskih sveštenika i 11 monaha. Promenjen je naziv nekih eparhija i izvršena nova administrativna podela: Skopska u Skopsko-velešku. a Zletovsko-strumička u Strumičko-dramsku. Bugarska egzarhija se poduhvatila da postigne krstom ono što nije mogla drugim sredstvima, to jest da resi nacionalni problem u Makedoniji u korist Bugarske. - Marko Dimitrijević, Srpska crkva pod bugarskom okupacijom, Srpska pravoslavna crkva 1920-1970, Beograd, 212-213.

62) Veljko Đurić („Ustaše i pravoslavlje", Beograd, 1989) objavljuje spisak od 255 oštećenih, demoliranih, zapaljenih, srušenih i na druge načine obesvećenih objekata Srpske pravoslavne crkve na osnovu dokumentacije Komesrijata za izbeglice Nedićeve vlade, n.d., 118-132 - Isti istraživač navodi 196 ubijenih sveštenika od strane ustaša, medu kojima su i mitropolit dabrobosanski Petar Zimonjić, ubijen na Jadovnu, episkop banjalučki Sava Jovanović - Platon, ubijen u blizini Banje Luke i episkop gornjokarlovački Sava Trlajić, ubijen kod Karlobaga zajedno sa 8.000 Srba avgusta 1941 - n.d., 106-117 - Dr Dušan Kašić navodi 217 žrtava svešteničkih žrtava u NDH, uključujući ubijene od Nemaca i Italijana, internirane, mučene i umrle nakon toga. - Dr D. Kašić, Srpska crkva u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zbornik „Srpska pravoslavna crkva 1920-1970", Beograd, 1971 - Srpsko pitanje u NDH ustaše su „rešavale" ubijanjem, proterivanjem i prekrštavanjem. Ubistva Srba počela su u Gudovcu kod Bjelovara 27/28. aprila streljanjem skoro 200 Srba, nastavljajući se širom Hrvatske, Bosne i Hercegovine. Poznati su masakri u Glini, Veljunu, Ljubinju, Opuzenu, Drnišu, Kninu, Suvaji, Grabovcu, Vojniću, okolini Bihaća, Bosanskoj Krupi i Cazinu, Sanskom Mostu, Prijedoru, Bosanskom Novom. - Vid. V. Đurić, n.d., 58-59. - Prekrštavanje, kao poseban vid genocida, obuhvatilo je veliki broj pravoslavnih, ali tačan broj nije utvrđen. Pominju se: 240.000, 80.000, 231.000 prekrštenih (poslednji broj navodi patrijarh Gavrilo). V. Đurić smatra da se tačan broj prekrštenih nikada neće moći utvrditi. - V. Đurić, Prekrštavanje Srba u NDH, Prilozi za istoriju verskog genocida, Beograd, 1991, 127-133.

Ljotića. Za Nemce je SPC bila protivnik, jer su njeni vodeći ljudi imali veze sa Anglikanskom crkvom (Nikolaj Velimirović), bila je srpska nacionalna institucija, pominjala kralja u molitvama i sledila pokret Draže Mihailovića. ' Nedić je bio svestan duhovnog uticaja SPC i o tome je obaveštavao Nemce, stavljajući im do znanja da su SPC i kralj dva stožera oko kojih se može okupiti srpski narod, u borbi protiv „crvenih" koji napadaju kralja i Crkvu. Nedić je isticao da se sve može postići „s verom u boga". Zeleo je da sredi odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom, a zauzimao se kod Nemaca za puštanje patrijarha Gavrila. Nedić je tri puta 1943-1944. posetio patrijarha u cilju da uredi „crkveno pitanje". Osujetio je nameru Nemaca da SPC odrede komesare, tražeći da se patrijarh oslobodi i stane na čelo crkve. Nemci su puštanje na slobodu patrijarha uslovljavali potpisivanjem izjave lojalnosti okupatoru i da Arhijerejski sinod bude nadležan samo na području Srbije, da osudi - poslanicom ili govorom - novu rusku crkvu, ali patrijarh Gavrilo nije pristajao na kapitulaciju.[64]'

Patrijarha Gavrila koji nije mogao obavljati dužnosti, trebalo je, po ustavu SPC, u Svetom arhijerejskom sinodu da zameni najstariji po episkopskom posvećenju, skopski mitropolit Josif, koji je postao privremeni poglavar SPC. Na sastanku Sinoda 7. jula 1941. zaključeno je da se SPC lojalno odnosi prema postojećoj vlasti. „Sinod će lojalno izvršavati zakone i naredbe okupacionih i zemaljskih vlasti i uticaće preko svojih organa na potpuno održavanje reda, mira i pokornosti. Sveti arh. sinod smatra za potrebno da pozove sav blagočestivi narod da se naročito u ovim burnim vremenima čuva svih onih struja koje se dižu protiv vere, svete crkve i svega duhovnog života i koja mogu izazvati pometnju i da ostane veran svojoj pravoslavnoj crkvi, koja je večna i koja ga je, kroz vekove čuvala". Dan kasnije, 8. jula, najviši predstavnici SPC sa mitropolitom Josifom posetili su vojno upravnog zapovednika Srbije Šredera i predali memorandum o položaju srpskog naroda i sveštenstva u susednim oblastima okupirane Jugoslavije, istakli lojalnost, antikomunizam i nepomirljiv stav SPC prema „destruktivnim elementima zadojenim bezverjem i materijalizmom, za koje elemente stvara teren upravo spontano stanje haosa i bezakonja".[65]'

U memorandumu o zločinima ustaša nad srpskim življem jula 1941. govorilo se o 100.000 Srba kao žrtava, a već krajem avgusta 1941. u drugom memorandumu upućenom generalu Dankelmanu o 300.000. Kopija tog memoranduma, koju je odneo Miloš Sekulić preko Carigrada u London, izazvala je sukobe srpske i hrvatske struje u vladi. Hrvatski ministri reagovali su poznatim Bićanićevim memorandumom u kome je krivica umanjivana, pa i svaljivana na Srbe i njihovu međuratnu vladavinu. Memorandumi SPC doprinosili su da se ustaški zločini predoče Evropi, pre svega saveznicima, ali se u tome nije uspelo. Jedino

63) M. Borković, Kontrarevolucija u Srbiji, knj. 2 (1943-1944), Beograd, 1979, 267.
64) Isto, 271-2.
65) Isto, 266; „Novo vreme", 10. april 1941.

što su užasne vesti izazvale vezano je za razlaz srpskih i hrvatskih političara i pojačanu netrpeljivost u životu emigracije i iseljeništva. Ima shvatanja da su i Nemci bili zainteresovani da se dokumenti o ustaškim zločinima plasiraju na Zapadu i pomognu razaranju Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, jer se logično moglo pretpostavljati da će doći do nepomirljivih sukoba između srpskih i hrvatskih političara, praćenih međusobnim optuživanjima.[66] Bićanić je decembra 1941. odbacivao kolektivnu odgovornost hrvatskog naroda za zločine nad Srbima, optuživao srpske političare za međuratno stanje, pristrasnost i jednostranost u oceni zbivanja u NDH (navedeni broj žrtava 180.000).[67] Tek, memorandum je prouzrokovao sukobe oko unutrašnjeg uređenja Jugoslavije, dovodeći u pitanje i dalje postojanje Jugoslavije, a da savezničko javno mnenje nije prihvatilo saznanje o ustaškom uništavanju srpskog naroda u NDH.

Nedićeva vlada pritiskala je Sinod da se izjasni protiv četnika i partizana, ali je crkvena vlada istrajavala na tezi da je Crkva iznad svih partija. Patrijarh Gavrilo je odbijao da za Sveti sinod izradi proglas protiv komunizma. Sveti arhijerejski sinod je, međutim, na svom prvom sastanku jula 1941. dao izjavu lojalnosti, zbog koje je SPC posle rata optuživana za kolaboraciju. „Apel srpskom narodu" je potpisalo i nekoliko episkopa: niški Jovan, zvorničko-tuzlanski Nektarije, episkop budimljanski Valerijan, kao i nekoliko sveštenika, profesori Bogoslovskog fakulteta: Lazar Mirković, Radoslav Grujić i Đoko Slijepčević. Iz poruka Svetog sinoda od 4. avgusta i 26. septembra 1941. proizilazi zahtev za slogom, okupljanjem oko Crkve, da vernici ne ginu ludo i da se nasilje potisne van Srbije. Crkvi se ipak prebacivala pasivnost i bežanje od odgovornosti. Dimitrije Ljotić je napadao predstavnike SPC, a Miroslav Spalajković nazivao vladike „crvenima". Dimitrije Najdanović je zamerao Crkvi što dopušta da je „crveni demonizam" nagriza iznutra.[68] Posle posete predstavnika SPC Nediću, položaj SPC je nešto olakšan.

Učvršćenju režima i individualizaciji Srbije pod nemačkim pokroviteljstvom, odbacivanjem starih oblika administrativne podele, trebalo je da posluži i novo administrativno preuređenje zemlje. Vlast je decembra 1941. ukinula banovine i uspostavila stari okružni sistem koji je oduvek bio popularan u Srbiji. Banovine koje su bile osnovane 1929. radi centralizacije vlasti, regionalnih samouprava i paralisanja naraslih separatizama nisu opravdale svoju ulogu. Neke su bile velike kao nekadašnje kneževine i kraljevine, a ekipe banova su se smenjivale. Stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. nisu stvorene ostale dve banovine - srpska i slovenačka, tako da je zemlja bila administrativno dezorgani-

[66] Milan Borković i drugi, ali za tu pretpostavku nema dokaza, sem opšteg nemačkog interesa za produbljivanje srpsko-hrvatskog sukoba u emigraciji. Memorandum SPC je objavljen i u SAD (u „Srbobranu"), što je raspirilo kampanju protiv Hrvata i obnove Jugoslavije među srpskim iseljeništvom.

[67] AJ 103-13-103.

B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 1, 250.

zovana, a posle 27. marta usledili su aprilski rat i vojni poraz. Na upravnom području Srbije našli su se ostaci pet banovina, odnosno banskih urpava. Okruži su zamišljeni kao ekspeditivna i dobro organizovana administracija. Navodilo se da seljak nema vremena da ide u banovinski centar dok u svako doba može da dođe do okružnog načelnika. Reforma je u suštini vodila centralizaciji vlasti u rukama Nedića. Okružnom načelniku se istovremeno omogućavala neposredna kontrola opština i domena privrede, higijene, školstva, bezbednosti. Mogao je dati snažan impuls svakoj Nedićevoj akciji i, na drugoj strani, zaštititi svaki javni interes. Novi okružni načelnici dobijali su veća ovlašćenja od okružnih načelnika u vreme Kraljevine Srbije. Štampa je pozdravljala ovu meru kao rešenje koje odgovara mentalitetu i navikama srpskog čoveka, kulturnim i ekonomskim potrebama zemlje. U stvari, računalo se da će se novim uređenjem najbolje obezbediti red i mir, čemu je sve bilo i podređeno. Članom 3. predviđeno je 14 okruga:

1) Okrug banatski sa sedištem u Petrovgradu;
2) Okrug beogradski sa sedištem u Beogradu;
3) Okrug valjevski sa sedištem u Valjevu;
4) Okrug zaječarski sa sedištem u Zaječaru;
5) Okrug kragujevački sa sedištem u Kragujevcu;
6) Okrug kraljevački sa sedištem u Kraljevu;
7) Okrug kruševački sa sedištem u Kruševcu;
8) Okrug leskovački sa sedištem u Leskovcu;
9) Okrug mitrovački sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici;
10) Okrug moravski sa sedištem u Ćupriji;
11) Okrug niški sa sedištem u Nišu;
12) Okrug požarevački sa sedištem u Požarevcu;
13) Okrug užički sa sedištem u Užicu;
14) Okrug šabački sa sedištem u Šapcu.

Okrug banatski sačinjavali su srezovi: alibunarski sa sedištem u Alibunaru, belocrkvanski sa sedištem u Beloj Crkvi, velikobečkerečki sa sedištem u Petrovgradu, velikokikindski sa sedištem u Vršcu, jaša-tomićski sa sedištem u Jaša Tomiću, kovačički sa sedištem u Kovačici, kovinski sa sedištem u Kovinu, novobečejski sa sedištem u Novom Bečeju, novokanjiški sa sedištem u Novom Kneževcu i pančevački sa sedištem u Pančevu; Okrug beogradski: vračarski sa sedištem u Beogradu, gročanski sa sedištem u Grockoj, jasenički sa sedištem u Smederevskoj Palanci, kolubarski sa sedištem u Lazarevcu, kosmajski sa sedištem u Sopotu, mladenovački sa sedištem u Mladenovcu, oraški sa sedištem u Velikom Orašju, podunavski sa sedištem u Smederevu i posavski sa sedištem u Umci; Okrug valjevski: valjevski sa sedištem u Valjevu, kolubarski sa sedištem u Mionici, podgorski sa sedištem u Kamenici, posavski sa sedištem u Obrenovcu i tamnavski sa sedištem na Ubu; Okrug zaječarski: boljevački sa sedištem u Boljevcu, brzopalanački sa sedištem u Jabukovcu, zaglavski sa sedištem u Knjaževcu, zaječarski sa sedištem u Zaječaru, ključki sa sedištem u Kladovu,

krajinski sa sedištem u Salašu, porečki sa sedištem u Donjem Milanovcu, negotinski sa sedištem u Negotinu i timočki sa sedištem u Andrejevcu; Okrug kragujevački: gružanski sa sedištem u Kragujevcu, kačerski sa sedištem u Belanovici, kragujevački sa sedištem u Kragujevcu, lepenički sa sedištem u Rači, oplenački sa sedištem u Topoli, orašački sa sedištem u Aranđelovcu i takovski sa sedištem u Gornjem Milanovcu; Okrug kralj evački: dragačevski sa sedištem u Guči, žički sa sedištem u Kraljevu, Ijubićski sa sedištem u^ Preljini, moravički sa sedištem u Ivanjici i trnavski sa sedištem u Čačku; Okrug kruševački: župski sa sedištem u Aleksandravcu, kopaonički sa sedištem u Brusu, kruševački sa sedištem u Kruševcu, ražanjski sa sedištem u Ražnju, rasinski sa sedištem u Kruševcu i trstenički sa sedištem u Trsteniku; Okrug leskovački: vlasotinački sa sedištem u Vlasotincima, dobrički sa sedištem u Prokuplju, jablanički sa sedištem u Lebanu, kosanički sa sedištem u Kuršumliji, leskovački sa sedištem u Leskovcu i prokupački sa sedištem u Prokuplju; Okrug mitrovički: vučitrnski sa sedištem u Vučitrnu, deževski sa sedištem u Novom Pazaru, lapski sa sedištem u Podujevu, mitrovički sa sedištem u Kosovskoj Mi tro vici i studenički sa sedištem u Raškoj; Okrug moravski sačinjavaju srezovi: belički sa sedištem u Jagodini, despotovački sa sedištem u Despotovcu, levački sa sedištem u Rekovcu, paraćinski sa sedištem u Paraćinu, ravanički sa sedištem u Ćupriji, resavski sa sedištem u Svilajncu i temnićski sa sedištem u Varvarinu; Okrug niski: aleksinački sa sedištem u Aleksincu, banjski sa sedištem u Sokobanji, belopalanački sa sedištem u Beloj Palanci, moravski sa sedištem u Žitkovcu, niški sa sedištem u Nišu, svrljiški sa sedištem u Svrljigu i lužnički sa sedištem u Ljuberađi; Okrug požarevački: golubački sa sedištem u Golupcu, zviški sa sedištem u Kučevu, mlavski sa sedištem u Petrovcu, moravski sa sedištem u Žabarima, požarevački sa sedištem u Požarevcu, ramski sa sedištem u Velikom Gradištu i homoljski sa sedištem u Žagubici; Okrug užički: ariljski sa sedištem u Arilju, zlatiborski sa sedištem u Čaj etini, požeški sa sedištem u Požezi, račanski sa sedištem u Bajinoj bašti, užički sa sedištem u Užicu i crnogorski sa sedištem u Kosjeriću; Okrug šabački sačinjavaju srezovi: azbukovački sa sedištem u Ljuboviji, jadarski sa sedištem u Loznici, mačvanski sa sedištem u Bogatiću, posavo-tamnavski sa sedištem u Vladimircima, pocerski sa sedištem u Sapcu i rađevski sa sedištem u Krupnju.

Područje grada Beograda činilo je zasebnu upravnu jedinicu, stojeći pod neposrednom upravom i nadzornom vlašću Ministra unutrašnjih poslova, kao Uprava grada Beograda.

Članom 7 Uredbe bilo je predviđeno da na čelu okruga stoji okružni načelnik; on je državni činovnik i postavlja se na predlog Ministra unutrašnjih poslova iz redova državnih službenika ili lica slobodne profesije, bez obzira na propise o školskoj spremi i ograničenja iz Zakona o činovnicima. U narednom članu, 8, rečeno je da je Okružni načelnik predstavnik vlade koji vrši najvišu političku i opštu upravnu

vlast u okrugu. On je imao da se stara kao dobar domaćin za dobrobit svih svojih građana, da bdi da u njegovom okrugu uvek bude red, da je svakome građaninu u okrugu potpuno ujemčena lična i imovna bezbednost, otklanjajući svojim brzim i energičnim merama i naredbama sve što bi tome moglo smetati. Okružni načelnik je otpravljao poslove iz svoje nadležnosti pomoću političko-upravnih činovnika, stručnih referenata i pomoćnog osoblja. Njemu su bila potčinjena sva nadleštva i svi organi opšte uprave u okrugu. Dodeljeni referenti, ostali potčinjeni organi i pomoćno osoblje obavljali su službene poslove po uputstvima i naređenjima okružnog načelnika.

Okružni načelnik je kao drugostepena opšta upravna vlast, rešavao po žalbama protivu odluka i upravnih akata njemu potčinjenih vlasti i organa, vršio nadzor nad samoupravama prema propisima zakona i uredaba o organizaciji samoupravnih tela.[69]

Rešenjem Vlade generala Nedića postavljeni su: Za načelnika okruga Beogradskog Pavle Đorđević, inspektor Ministarstva unutrašnjih dela; za pomoćnika Jovan T. Savić, savetnik Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Valjevskog Dragomir Lukić, za pomoćnika Vukadin Sredojević, savetnik ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Zaječarskog Vladimir Nešković, za pomoćnika Slobodan Petrović, načelnik sreza zaječarskog;

Za načelnika okruga Kragujevačkog Milan Kalabić, za pomoćnika Boško Jokić, inspektor Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Kraljevačkog Milija Diković, advokat iz Užica, za pomoćnika Dragiša Vasić, načelnik sreza valjevskog;

Za načelnika okruga Kruševačkog dr. Ivan Đorđević, ban Moravske banovine, za pomoćnika Svetomir Đ. Popović, savetnik Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Leskovačkog Sreten Stranjaković, za pomoćnika Mirko Adžić, načelnik Banske uprave;

Za načelnika okruga Moravskog Dragutin Bošković, načelnik Banske uprave, za pomoćnika Vojislav L. Nikolić, inspektor Banske uprave;

Za načelnika okruga Niskog Cedomir Mladenović, načelnik Banske uprave, za pomoćnika Slavoljub Popović, načelnik sreza leskovačkog;

Za načelnika okruga Požarevačkog Dušan Jevtić, za pomoćnika Radomir Petrović, savetnik Ministarstva unutrašnjih dela;

Za načelnika okruga Užičkog Budimir Korać, za pomoćnika Radovan Marković, savetnik Banske uprave;

Za načelnika okruga Šabačkog Dušan Popović, starešina kvarta Uprave grada Beograda, za pomoćnika Svetislav Stevanović, načelnik Banske uprave.[70]

[69]) „Obnova", 27. decembar 1941.
[70]) Isto.

Prilikom prijema novopostavljenih okružnih načelnika i njihovih pomoćnika od strane Milana Nedića i Milana Aćimovića, jasno su istaknuti pravi ciljevi ove administrativne reorganizacije koja je obavijena ruhom navodno racionalnije organizacije rada, ostvarivanja samoupravnih načela i većeg stepena neposrednijeg ostvarivanja vlasti. Kao glavni zadatak okružnim načelnicima namenjeno je, međutim, „dovršenje čišćenja terena od komunističkih bandita kako bi se u zemlji zavela potpuna bezbednost, mir i red". Upozoreni su, takođe, da nije dozvoljeno formiranje političkih stranaka i neophodnost jačanja kontrapropagande iz inostranstva, pre svega iz Moskve, Londona i Kaira koja nanosi štetu, doprinosi dezorijentaciji i gura narod u nesreću. Nije zaboravljena ni briga o izbeglicama, Srbima koji su stradali od komunista i uopšte sirotinja kojoj je trebalo pomoći putem „Zimske pomoći".[71]

Izbeglice su bile problem od časa kapitulacije, ali se njihov talas povećavao sa ustaškim masakrima. Uloga kolaboracionističkog režima u smislu njihovog prihvata i smeštaja je nezaobilazna. Već maja 1941. formiran je Komitet za iseljavanje, sa sekretarom i devet članova, izaslanika pojedinih ministarstava. Sredinom juna 1941. obrazovan je Centralni odbor za zbrinjavanje izbeglica i obnovu Smedereva, čiji je predsednik bio Milan Aćimović, a potpredsednici Dimitrije Ljotić i Dragi Jovanović, sa oko 20 članova predstavnika Komesarijata za socijalno staranje, Crvenog krsta i drugih organa i organizacija. Krajem juna 1941. obrazovan je Komesarijat za izbeglice sa Androm Popovićem na čelu. Taj Komesarijat je polovinom oktobra 1941. proširen i na njegovom čelu se našao inž. Toma Maksimović. Za obezbeđenje smeštaja izbeglica i preseljenika stvarana su i druga pomoćna tela, pre svega socijalno-ekonomski odbori na nivou banovina, srezova i opština, odbori za izbeglice, odbori za ishranu, poslovni odbori, propagandni odbori. Pri Komesarijatu za izbeglice obrazovan je savetodavni odbor. Smeštajem izbeglica bavila su se i sreska načelstva.[72] Postojao je i Mesni odbor za izbeglice u Beogradu, čiji je predsednik bio Ivan Milićević. U beogradskom propagandnom odboru za izbeglice nalazili su se Dragoljub Jovanović, Dragomir Stojadinović i Velibor Jonić. Komesarijat za izbeglice funkcionisao je od oktobra 1941. godine pri Ministarskom savetu. Zadatak Komesarijata sastojao se u prihvatu izbeglica, staranju oko njih, njihovom rasporedu, razmeštaju i uposlenju. Na čelu je stajao izvanredni komesar za izbeglice, koga je na predlog Nedića postavljao Ministarski savet.

Za smeštaj izbeglica popisivane su prazne i napuštene kuće, stanovi i društvene zgrade, zgrade bolnica i škola; izbeglice su primale i imućnija domaćinstva. Dečiji domovi obrazovani su u Vrnjačkoj banji, Obilićevu kod Kruševca i drugim mestima. Organizovano je skupljanje dobrovoljnih priloga. U logoru u Beogradu, koji se nalazio u barakama kod Topovskih šupa, mlađe izbeglice su kategorisane: deca do 14 godina

72) M. Borković, n.d., 1, 207.

smeštana su po oporavilištima i dečijim kolonijama, a drugu kategoriju su činila deca od 14 godina i omladinci koji su upućivani na zanat, u trgovinu, na škole i Univerzitet. Beogradska opština oporezovala je posetioce javnih lokala tzv. iseljeničkim dinarom. Svaki seoski domaćin bio je dužan da izdvoji 1% ukupnog roda pšenice za izbeglice i preseljenike. Ministarstvo poljoprivrede je preko opštinskih odbora za ishranu i sreskih referenata ili ovlašćenih kupaca kukuruza prikupljalo besplatno od svih proizvođača 1% od ukupno proizvedene količine kukuruza za ishranu izbeglica.[73] Porodice su na svoju inicijativu dostavljale naturalne priloge Fondu za izbeglice. Jula 1942. Nedić se obratio srpskom narodu preko radija, pitajući svoje sunarodnike da li su izvršili svoju „svetu srpsku dužnost prema braći svojoj izbeglicama, porodicama zarobljenika, prema Srbima koji su ostali bez hleba, bez ognjišta, bez krova nad glavom, prema tolikim ratnim siročićima.. ,"[74]

Nedić je u seljaštvu video osnovu srpskog društva; seljaštvo je bilo „praizvor" životne snage, predstavnik „rasnih osobina" srpskog naroda. Okretanje seljaštvu proizilazilo je iz objektivnih uzroka određenih činjenicom da je seljaštvo činilo ogromnu većinu naroda. U Srbiji je postojala snažna tradicija zadrugarstva. Na toj tradiciji mogla je i niknuti ideja o srpskoj „seljačkoj zadružnoj državi". Kao najmnogobrojniji sloj naroda, seljaštvo je - svojim ponašanjem-odlučivalo koje će snage nadvladati u društvu. Pridobiti seljake značilo je potisnuti narodnooslobodilački pokret sa komunističkim vodstvom. Koncepcije o seljačkoj zadružnoj državi odgovarale su i nemačkim predstavama o staleškom uređenju. Dr Danilo Gregorić smatra da državu treba formirati od zdrave seljačke zemlje „održavane dubokom unutrašnjom etikom, ponosne i jake po duhu svojih sinova i po njihovoj gradilačkoj rasnosti... Treba graditi iznova i izbeći sve zablude prošlosti... Iz sebe treba Srbija da traži novi red. Shvatanje života i sveta, koje je prirodno i nenamučeno elementarnim zakonima narodnog života izniklo iz srpske rasne etike ima da formira sutrašnjicu Srbije".[75] Za Nedića budućnost nije ležala u „iskvarenoj čaršiji" već u srpskom seljaštvu. Dr Stevan Ivanić seljaštvo takođe uzima za „biološku i socijalnu osnovu i koren celog srpskog naroda".

Prema Uredbi Saveta komesara obnovljen je zadružni rad, tako da su sve zadruge i zadružni savezi koji su bili učlanjeni u Glavnom zadružnom savezu bili dužni da odmah obnove svoj rad.

U obnovi srpskog sela Nedićeva vlada se oslonila na razvijeno zadrugarstvo i ukorenjenu zadružnu tradiciju. Uoči aprilskog rata bilo je 5.284 zadruge sa 563.287 članova (zadrugara), a nakon vojnog poraza nastavilo je da radi 3.899 zadruga sa 353.219 članova. Zadružnom organizacijom trebalo je da se obuhvati svo seljaštvo, a naročito

73) Novo vreme", 3. i 29. jul 1941; Službene novine od 21. oktobra 1941; M. Borković, n.d., 1, 209.
74) „Novo vreme", 17. jul 1942.
75) „Srpski narod", Božić, 1942.

omladina - muška i ženska. Seljaštvo je trebalo organizovati i na njega preneti obavezu ishrane celog naroda. Stoga se išlo na stvaranje opšte seljačke organizacije koja bi na osnovu zadrugarstva, vaspitavala i osposobljavala seljaštvo da kao jedna velika porodica uzme u ruke proizvodnju na celoj seljačkoj zemlji. Glavni politički protagonist ove vodeće pozicije sela i seljaštva u srpskom društvu bio je general Milan Nedić, koji je u seljaku gledao čoveka iskonski vezanog za zemlju, „telom i dušom", koji se od nje teško rastaje, gine na brazdi zemlje čija je svaka stopa natopljena krvlju predaka što uliva ljubav prema zemlji.[76]'

Pomoću zadruga („za druga", „sve za druga") trebalo je omogućiti ekonomsko udruživanje seljaka, čime bi se seljak privredno ojačao, nacionalno i socijalno udružio i na taj način i moralno očuvao. Radi opstanka srpskog naroda trebalo je na svaki način zaštititi zemljoradnički posed od cepkanja putem nasleđa. Od srpskog seljaka se očekivalo da postane član nabavljačko-potrošačkih zadruga (radi obezbeđenja svojih potreba koje ne može sam proizvesti), kreditnih zadruga (da bi obezbedio jeftin kredit), proizvođačkih zadruga (radi bolje proizvodnje i unovčavanja svojih proizvoda), zadruga za preradu poljoprivrednih proizvoda, mašinskih zadruga, zdravstvenih zadruga, prosvetnih zadruga, zadruga za osiguranje, zadruga za obezbeđenje useva i plodova od elementarnih nepogoda, zadruga za obezbeđenje sela od zaraznih bolesti, zadruga za pošumljavanje, zadruga za elektrifikaciju, kao i drugih zadruga vezanih za život na selu i razvitak poljoprivrede. Sve te zadruge u jednom mestu trebalo je da čini zadružni dom, koji je trebalo da zameni izgubljenu porodičnu zadrugu. Uprava doma, koju bi činili upravnici svih mesnih zadruga, trebalo je da se stara o planskom unapređivanju sela, o nacionalnom, socijalnom, poljoprivrednom, zadružnom i moralnom vaspitanju zemljoradnika i njegovog podmladka.[77]

Srpski seljak predstavljan je kao najčistiji predstavnik rasnih osobina srpskog naroda, biološka i socijalna osnova i koren celog srpskog naroda. Ova romantika u veličanju srpskog sela i seljaka prevazilazila je svaku meru kako u govorima Milana Nedića, tako i u sociološkim analizama dela srpskih pisaca i mislilaca desničarske orijentacije (D. Ljotića, V. Jonića, S. Ivanića i drugih). Za ovu sociologiju, pored veličanja seljaštva, bilo je karakteristično uzdizanje celine i polaženje od celine ka pojedincu a ne od pojedinca celini. Organski univerzalizam polazio je od prevage društvene celine nad pojedincem. Sve političke stranke, parlamentarne institucije, demokratski odnosi predstavljani su kao antagonizirani sa celinom, vodili njenom razbijanju, činili glavne neprijatelje kojih se trebalo osloboditi. Nasuprot materijalističkom shvatanju u kome društvene odnose determiniše ekonomski faktor, u prvi plan se stavljao idealistički postulat da politika umesto

76) „Zemlja i rad", br. 4, mart-april 1943.
77) „Srpsko selo", Nedeljni list za poljoprivredu, Beograd, 22. januar 1844.

ekonomskog faktora odlučuje oslonjena na duh i moral; ona odlučuje o tehnici a ne materijalni faktori.[78]

Pojedinac je potpuno uklopljen u zajednicu i njegovi postupci se sagledavaju sa stanovišta odnosa pojedinca prema zajednici, narodnoj celini. Ovu univerzalističku tendenciju Dimitrije Najdanović izražavao je na sledeći način: „Mi smo pre narodni nego svoji: mi kao pojedinci na svakom planu, biološkom, psihološkom, duhovno-kulturnom izviremo i uviremo kao iskra u narodno biće".[79] Načelo „domaćinstva" - vodstva bilo je vrhovno načelo u društvenoj hijerarhiji. To načelo je dr Stevan Ivanić sažimao u formuli: „bog je u vaseljeni domaćin, kralj u državi domaćin, starešina porodice u domu domaćin", što se nije mnogo razlikovalo od Hitlerovog načela o jednom narodu, jednom rajhu i jednom vođi.[80] To je za Ljotića bila i protivteza komunističkim idejama borbe protiv boga, kralja i domaćina.[81]

Po Nedićevom nalogu Ilija Pržić i Ceka Đorđević su sa grupom saradnika sačinili 1943. plan o „seljačkoj državi" pod nazivom „Glavni cilj narodno-zadružnog uređenja države". Zadružno-socijalna organizacija države trebalo je da obezbedi i unapredi materijalni i duhovni život srpskog naroda, da pomogne da seljački stalež ojača i da se samim tim zaštiti srpski nacionalizam od internacionalističkog uticaja. Srpska porodica sa njenim zadružnim oblikom na selu predstavljala je prirodnu ćeliju srpskog narodnog organizma. Država je imala da pruži seljacima punu zaštitu, moralnu, socijalnu i materijalnu. Na čelu sjedinjenih srpskih domaćina nalazio bi se Nedić kao vrhovni domaćin. Uloga ovog domaćina je da povremeno poziva srpske domaćine na dogovor, na konsultacije, da im izdaje naređenja kako da izvršavaju zadatke. Susreti su se obavljali u ustanovi pod nazivom „Zemlja i rad" (poznatoj i kao „Dom srpskih seljaka"), kroz koju je - kako je planirano - trebalo godišnje da prođe 350.000 seljaka. Seljaku je pripisivana glavna uloga u društvu i o njemu stvaran kult. Svetislav Stefanović je u „Srpskom narodu" pisao da se iz krvi seljaka sve „obnavlja, živi i da bi bez njegovog srca sve bila pustoš mrtva". Vraćanjem zadružnog duha, smatralo se, vraćaju se istorijske nacionalne vrednosti, jer je na njemu vekovima počivalo srpsko društveno uređenje.[82]

U seljačkoj državi uvela bi se društvena hijerarhija po kojoj na čelu porodice, sela, opštine, sreza, okruga i države postoji jedan starešina, koji posle dogovora i većanja sa svojim saradnicima odlučuje sam snoseći svu odgovornost za svoje odluke. Na tom principu formirala bi se opštinska, sreska, okružna veća i državno veće ili Sabor. Opštinsko veće bi brojalo od 24 do 36 domaćina, koje bi činili domaćinski zborovi porodičnih i zadružnih starešina, krivično nekažnjenih, koji bi dogo-

78) T. Kuljić, Srpski fašizam i sociologija, 248-9.
79) Isto, 250.
80) D. Kilibarda, n.d., 34-5.
81) T. Kuljić, n.d., 253.
82) M. Borković, n.d., 2, 34.

vorno odredili između sebe opštinskog starešinu. Svako selo je imalo starešinu, bogatijeg seljaka domaćina koga je imenovao sreski starešina - načelnik. Opštinsko veće je imalo da brine o saobraćaju, unapređenju privrede, vaspitanju seljaka u nacionalnom duhu. Uz pomoć školskih, crkvenih i administrativnih činilaca u srezu trebalo je sprečavati deobu zadrugara, jer su njima slabile seljačke porodice i zadruge, ugrožavali se zadružni posedi. Sreska veća su činili većnici - domaćini, s tim što je na 2.000 domaćina dolazio jedan domaćin. Postavljenja i razrešenja pripadala su okružnom starešini. Okružna veća činili su većnici. Jedan većnik je bio biran na 10.000 stanovnika. Njih je imenovao i razrešavao ministar unutrašnjih poslova. Birani su iz redova sreskih većnika i lica koja su savetima mogla poslužiti interesima okruga. Sabor je predstavljao najvišu savetodavnu instituciju, koju su činili domaćini koje imenuje predsednik Ministarskog saveta na predlog Ministra unutrašnjih poslova, koji su se odabirali iz redova najboljih domaćina, nacionalno ispravnih i zaslužnih srpskih građana, s mandatom od tri godine. Broj ovih većnika nije smeo da pređe 2.000. Obnova Srbije mogla se - smatralo se - ostvariti samo na toj zadružno-seljačkoj osnovi. Ali u projektovanoj organizaciji postojao je dualizam - zadružnih institucija i vrhovne državne uprave, koja je imala odlučujući značaj u vođenju države. Na čelu državne uprave stajao je državni starešina koji je u isto vreme bio i vođa naroda i predsednik vlade, vrhovni srpski domaćin, vođa naroda, kome je pripadala i zakonodavna funkcija.[83] Srbiji nisu bile potrebne partije, jer je jedina partija otadžbina.

Nedić je u Beogradu primao ugledne domaćine iz cele Srbije koji su dolazili na razgovore, konsultacije. Ti susreti imali su da označe neposredni živi susret političkih vođa i domaćina sloja koji se smatrao kičmom srpskog društva. Nedić je time demonstrirao jedno drukčije shvatanje politike u odnosu na predratnu praksu, a na drugoj strani nastojao da učvrsti sistem svoje vlasti. Susreti su bili praćeni velikim propagandnim akcijama o novom odnosu države prema selu, mada od njih nije bilo neke veće koristi. Članove delegacija odabirali su okružni načelnici, a u njoj su isključivo bili poverljivi ljudi koji su bez rezerve podržavali režim generala Nedića. Spektakularni čin predstavljale su delegacije srpskih seljaka koje su upućivane u Rusiju (SSSR), zapravo u njene okupirane delove da bi se upoznali sa kolhoznim sistemom, stanjem ruskog sela i sudbinom ruskog seljaštva, kao vid propagande „u živo" protiv boljševizma i njegove društvene organizacije. Nedić je slanje ovih delegacija obrazlagao time da se seljaci neposredno uvere

0 jednom propalom sistemu i kao vidu predohrane da srpski seljak „ne zaluta". Ove delegate Nedić je smatrao nekom vrstom svojih izaslanika. Na licu mesta trebalo je opovrgnuti boljševičke priče o preporodu sovjetske poljoprivrede. Nedić je poručivao delegatima da želi da vide 1 „zapamte sve tragove dugogodišnje boljševičke vlasti" u Ukrajini. Za

[83]) Isto, 38-9; D. Kilibarda, n.d., 29-33.

srpska propagandiste na srpskom selu bio je uveden red, ali je živeo i dalje strah da se komunisti opet ne vrate. Jednosmerna radio-propaganda boljševika je, po seljacima, tekla u znaku „izrugivanja crkvi, masnim šalama o porodičnom životu, izrugivanju narodnosti i svakim drugim rugobama". Da bi se spasili od ove napasti seljaci su uvijali radio u ponjave ili sekli antenske žice, rizikujući sibirsko zatočenje u slučaju da budu otkriveni. Srpski seljaci su bili zaprepašćeni lošim životom, slabim smeštajem, žalosnim uslovima stanovanja, bedom „seljačkog jelovnika", opštim neznanjem, pa i neznanjem o Srbiji.[84]' Ove posete imale su kao krajnji cilj da izazovu protivreakciju, to jest da srpski seljak na osnovu novih znanja odbaci da iskusi sudbinu ruskog seljaka.

U težnji kvislinškog režima da organizuje nacionalnu, zadružnu seljačku državu, januara 1943. upućena su dva memoranduma generalu Paulu Baderu, sa osnovom buduće države koju je trebalo ostvariti u toku zime 1943. godine. Pojedinac u Srbiji, domaćin i njegovi ukućani, nisu se više smeli osećati usamljeni i prepušteni sami sebi već obuhvaćeni i ujedinjeni u organske zajednice. Narodni socijalizam u Srbiji imao se zasnivati na krvnim vezama porodice, kućne zajednice (zadruge) i roda. Selo je oduvek bilo glavni izvor onih životnih snaga koje su oticanjem u gradove širile narodnu kulturu. Država je imala da postane zaštitnik srpskog sela. Seljaštvo je shvatano kao glavna pokretačka snaga u srpskom društvu. Koncepcija seljačke države vodila je računa o tome da je seljaštvo bilo najvažniji i najmnogobrojniji društveni sloj. Srpska narodna kultura počivala je na narodnoj tradiciji, porodičnoj zajednici i patrijarhalnom duhu seoske uprave. Sačuvan je princip autoriteta vođe ili starešine. Starešina porodične zajednice i starešina sela sami su imali da rukovode i donose odluke. Svi domaćini, starešine srpskih porodica i zadruga, ujedinjavali su se u jednu radnu zajednicu pod vodstvom srpske države. Stalež koji je proizvodio hranu trebalo je unaprediti i razviti obezbeđenjem razvitka sela očuvanjem baštine, dirigovanom poljoprivredom i organizovanjem zadružne agrarne politike. Organizacija društva polazila je od seoskih, opštinskih i okružnih skupština i zemaljske skupštine Srbije, na čijem bi se čelu nalazilo vrhovno državno rukovodstvo. Ove skupštine su savetodavnog karaktera, podređene vođi, postavljane a ne birane, neposredno i tajno. Jednom rečju, one ne bi proizilazile iz izbornog sistema već iz postavljanja na osnovu ličnog autoriteta i dobrog vladanja. Patrijarhalno - seljačka staleška konsultativna organizacija nalazila bi se, u suštini, u rukama prvog čoveka države.[8^]

Staleška država u Srbiji nije ostvarena, ne samo zbog stalnog pogoršavanja položaja kolaboracionističkog režima već i iz bojazni Nemaca da iza tih Nedićevih pokušaja ne stoje Italijani, a pre svega

84) SI. Kerkez, Društvo Srbije u ratu i revoluciji 1941-1945, rukopis doktorske disertacije, Beograd, 1989, 186.

85) M. Borković, n.d., 2, 41.

što Nemačka nije bila spremna da Srbiji omogući da režim dobije fizionomiju države u „novom poretku". Postojao je strah da zamišljena politička organizacija u vidu staleške države ne preraste u pravu državu, dobije široku narodnu osnovu, poveća svoje nacionalne ambicije. Nemačka politika računala je na Srbiju u okvirima svoje neposredne politike i operativnog angažmana protiv protivnika nemačke okupacije i eksploatacije srpske privrede. Srpski narod jednostavno nije pripadao onim narodima koji su pod vodstvom Nemaca imali da izgrađuju novu Evropu. Nemački vojni i ekonomski interesi mogli su se u Srbiji ostvarivati i bez konstituisanja Srbije kao staleške države, a i sama funkcija savetodavnih organa je bila deplasirana u uslovima u kojima je Nemcima pripadalo pravo donošenja odluka. Rat je bio u toku, okupacija realna činjenica, režim sveden na izvršioca nemačkih zamisli, tako da stvaranje državne organizacije nije dolazilo u obzir.

Nedićevi pokušaji kod Nemaca i daleko manjeg domašaja nisu davali rezultat. Pored opšteg nepoverenja u srpski narod i njegovu državotvoračku ulogu, koja ga nije napuštala kroz istoriju, Treći rajh je morao voditi računa i o interesima suseda Srbije, krajnje neprijateljski prema njoj raspoloženih, sa izuzetkom Rumunije, srbofobiji nemačkog vrha, različitim odnosima prema Nediću i njegovim ambicijama među nemačkim predstavnicima u Beogradu.

Avgusta 1942. u memorandumu Nedićeve vlade izražena je bojazan od novog komunističkog ustanka, čime je Nedić faktički pojačavao svoju poziciju kod Nemaca; upozoravao je na bugarske zločine, kao i na bolno pitanje ishrane, jer su Nemci oduzimali namirnice ne ostavljajući ništa za ishranu seljakove porodice i za tržište. Zahtevao je da se njegovoj vladi da autonomija. Nedić je septembra 1942. uputio novo pismo generalu Paulu Baderu, u kome je najavljivao svoju ostavku ukoliko se ne prošire njegove kompetencije. Nemci su uzroke Nedićevog otpora sagledavali u dodatnim otkupima žita, progonima Srba u Sremu na samom pragu Beograda (teror i ofanziva Viktora Tomića), te u zahtevu Majsnera Nediću da se uzdrži od bilo kakvog mešanja u Srpsku Državnu Stražu. Nedić je u slučaju povlačenja bio spreman da ide u zarobljeništvo. Feliks Bender je pisao Ribentropu da je Nedić zamoren od vladanja, nervozan, prenadražen, bolestan, a pre svega nezadovoljan nedovoljnom vlašću i nemačkim proširenjem nadležnosti u poslove SDS i poljoprivrede, dodatnim neočekivanim razrezima.[86]' Od prvog dana je bilo očigledno da je Nedićeva vlada ipak samo sredstvo u rukama Nemaca, ali je 65-godišnji general nastojao da popravi svoj položaj, koristeći se i metodama pretnji da će dati ostavku. Nemačka nadleštva u Srbiji rešavala su svoje sporove preko njegovih leđa. U samoj Nedićevoj vladi tekli su sukobi između komesara, tzv. stojadinovićevaca (Milana Aćimovića) i ljudi Ljotića. Nedić je sa Jonićem i generalima u vladi predstavljao treću struju.

[m] Isto, 1, 362.

Milan Nedić je februara 1942. uputio pismo Haroldu Turneru, obaveštavajući ga da se u hrvatskoj državi nalaze srpski saplemenici u logorima u Jasenovcu, Drnju (kod Koprivnice), Novoj Gradiški, Pakracu, Slavonskoj Požegi, Jastrebarskom i Lobor-gradu (žene i deca). Upozoravao je nemačkog funkcionera da glad i zima odnose nevine živote. S pozivom na njegovu „plemenitu nemačku dušu" tražio je da preduzme mere da se ovim „stradalnicima" pomogne slanjem pomoći u logore (životne namirnice, rublje i odelo), posredstvom srpskog i nemačkog Crvenog krsta. Nedić je Turneru upućivao proteste i aprila, juna i avgusta 1942, ali nije došlo do olakšanja položaja srpskog naroda u NDH. Nedić je za teror nad Srbima govorio da ga ne pamti ni španska inkvizicija niti prva gonjenja hrišćana; da nije ravan ni najvećim zulumima u prošlosti. Nemci nisu nikada ni pomišljali da pitanje Srba u NDH rese, a Nedić nije posedovao za to nikakvu moć, vlast i inicijativu, kako i sam kaže avgusta 1942. godine, kako u državnim tako i u javnim poslovima.

Selo pod okupacijom

Nemačka je u Srbiji kao delu Jugoistoka gledala agrarni prostor koji sa ostalim zemljama Jugoistoka predstavlja „dodatni" deo velikog privrednog prostora Trećeg rajha. Za nas je ova činjenica bitna jer je opredeljivala budući razvoj Srbije kao agrarne zemlje. Nedićeva koncepcija o selu i seljaštvu, kao osnovi budućeg srpskog društva, proizilazila je, nesumnjivo, iz njegove konzervativne političke filozofije, ali pre svega pritiska stvarnosti koja je upućivala da je opstanak moguć samo ako selo održi Srbiju i nemačkih zahteva za povećanjem poljoprivredne proizvodnje. Ona je sinhronizovana i sa nemačkim shvatanjem da Srbiji nije potreban razvoj industrije. Koliko je nemačka politika išla na to da održi Srbiju kao agrarni privesak Trećeg rajha, najbolje govori i demontaža pojedinih industrijskih objekata u Srbiji, delimično uslovljena ustaničkom akcijom ali daleko više planovima o budućnosti Srbije kao poljoprivredne zemlje, balkanske žitnice sa Vojvodinom, odnosno Banatom. Žrtva demontaže i odnošenja bio je Vojnotehnički zavod u Kragujevcu. Od velikog zavoda zadržana je radionica za opravku vozila.[87]' Pored Vojnotehničkog zavoda, sudbinu demontiranja doživeli su i Vojnotehnički zavod u Čačku i Lazarevcu, deo mašinskog parka „Vistada" iz Valjeva, Barič i Vreoci, uglavnom vojna industrija.

Upravni i privredni štab Vojnog zapovednika Srbije pokazao je visoki stepen zainteresovanosti da se održi nivo predratne poljoprivredne proizvodnje. Nemcima je odgovaralo da koriste poljoprivrednu produkciju iz Srbije jer su na srpske proizvode odranije bili naviknuti, nije bilo problema sa transportom i cenama. O značaju poljoprivrede

87) Do ustanka postojali su ambiciozni planovi sa vojnim fabrikama u Srbiji (za kopnenu vojsku šest, a za vazduhoplovstvo sedam). U julu je bilo nezaposleno 7.000 radnika. - Ž. Spasić, Kragujevačka fabrika oružja 1853-1953, Beograd, 1973, 338-340.

govori i činjenica da su obnovljene katedre Poljoprivrednog fakulteta, kao savetodavni stručni organ Ministarstva za poljoprivredu. Fakultetsko osoblje je bilo spremno da na terenu pomogne u rešavanju najvažnijih poljoprivrednih problema stručnim savetima. Obrazovano je nekoliko grupa: za biljnu proizvodnju, za stočnu proizvodnju, vinogradarstvo i voćarstvo, zaštitu bilja itd. Od Poljoprivrednog fakulteta očekivalo se da pomogne u stvaranju stručnog kadra, jer se oskudevalo u agronomima i srednjem poljoprivrednom osoblju. '

Po ugledu na nemačku privredu, koja je odranije prešla na ratni kolosek i planski usmeravana, propisan je i Plan o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji u toku 1942, 1943. i 1944. godine. Ova dirigovana ekonomska politika nije dala rezultat iz više razloga, ali pre svega jer nije prihvaćena od kategorije stanovništva kojoj je bila namenjena. Uzalud je srpskom seljaku ispevana himna u slavu njegove radljivosti, proglašavan za najnapredniji društveni sloj, temelj društvene organizacije; uzalud je slavljen srpski domaćin. Srbija je bila pod okupacijom, a srpski seljak se nije mogao uveriti da mu je Nemac prijatelj. Situacija u kojoj su izvođene ove mere bila je vanredna, određena ropstvom, mobilizacijom radne snage, postojanjem suprotstavljenih vojski, pritiskom kvislinške propagande koja je odbijala, a na drugoj strani zahtevima partizanskih snaga da se okupator bojkotuje i u ekonomskoj sferi. U stvarnosti Nedić nije mogao obezbediti da prinosi ostaju u Srbiji, jer Nemci nisu lako ispuštali svoj deo. Seljaštvo, ali i Nedićevu vladu, posebno teško su pogađali dodatni nemački zahtevi za povećanjem davanja žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda. Avgusta 1942. Franc Nojhauzen zahtevao je da Srbija na ime dodatnih davanja isporuči još 100.000 tona pšenice i kukuruza.[89]'

Srpsko selo je za vreme okupacije bilo lišeno hiljada radnih ruku u zarobljeništvu, a na drugoj strani pritisnuto raznim vojskama koje je trebalo hraniti i smestiti, naročito 1941. i 1944. godine. Na srpskom selu našlo se i na desetine hiljada izbeglica iz NDH, Kosova i Metohije, Vojvodine, Makedonije, koje su učešćem u obradi zemlje delimično nadoknađivale nedostatak radne snage. Kvislinški režim naglašavao je značaj sela i zemljoradničkog staleža kao najmnogoljudnijeg u Srbiji. Selo je imalo da ishrani neproizvodno stanovništvo u gradovima, veliki broj radnika, činovništva i đaka u gradovima, izbeglice, dajući hranu i za izdržavanje okupatorske vojske, pa i za izvoz u Treći rajh. Svo breme okupacije palo je na selo. Seljak je pozivan da ne bude samoživ i da daje svoj doprinos ishrani ostalog stanovništva. Izdržavalo je snage narodnooslobodilačkog pokreta, kao i četnike Mihailovića. Zato se apelovalo na seljaštvo da obezbedi viškove hrane za prehranu stanovništva, da odvoji za one koji nemaju, da savesno izvršava naređenja vlasti i da se zalaže za red i mir. Vlast je demagoški uveravala srpskog seljaka da se rat u toku vodi za njegovo oslobođenje. Prema propagandi

88) „Srpsko selo", 13. februar 1943.

kvislinga, Nemačka nije vodila rat samo protiv komunizma, kao glavnog neprijatelja seljaka, već i protiv svih onih koji žive od „muke i truda radnog naroda". Insistiralo se da seljaci borbu Nemačke shvate kao svoju borbu.[90] Za unapređenje sela stvorena je ustanova „Zemlja i rad". Preko ove ustanove srpski omladinci - zemljoradnici upućivani su u Nemačku kao „kvasac za našu novu poljoprivredu". Ustanova je razvijala ljubav prema srpskoj zemlji. Omladinci su od 1942. u grupama slati u Nemačku da tamo uče na nemačkim imanjima. Upućivani su i na praksu iz oblasti podrumarstva, mlekarstva, prerade voća i povrća konzerviranja hrane.[91]

„Nacionalna služba rada za obnovu Srbije" odvodila je seljake na rad van atara sela, najčešće u rudnike, koji su za Nemce imali poseban strateški značaj.

Poljoprivredi se i u upravnoj, propagandnoj i agronomsko-tehničkoj sferi poklanjalo dosta pažnje. Ona je proizilazila iz osnovne koncepcije Milana Nedića da je u pitanju elementarni sloj srpskog društva kojem «e- mora pomoći, radi održavanja srpskog naroda i njegovog prosperiteta u budućnosti, što se istovremeno podudaralo sa nemačkom saglasnošću da se produktivnost poljoprivrede podiže u ime ostvarivanja predviđenih i dodatnih kvota žitarica za vojsku i transport u Treći rajh. Srbija i Banat bili su takva žitorodna područja o kojima se u uredu Hermana Geringa, kao tvorca dirigovanog plana nemačke privrede, nije moglo ne voditi računa, a posebno od strane izvršioca nemačke privredne politike u samoj Srbiji - France Nojhauzena. Nije se vodilo računa samo o intenzifikaciji proizvodnje žitarica, osvajanju novih prostora isušivanjem močvarnog i plavljenog zemljišta, već i o unapređenju stočarstva rejonizacijom Srbije zavisno od najboljeg uspeha koji se mogao postići u gajenju određenih vrsta stoke (konja, govečadi, ovca). Predviđeno je precizno u kojim rejonima treba odgajati, recimo, krivovirsku ovcu, gde svrljišku, kosovsku, sjeničku itd.[92]

Nedić je smatrao da se nove površine zemlje mogu dobiti isušivanjem močvara Mačve, melioracijama u Pomoravlju, Podunavlju, u dolinama Kolubare i Tamnave, Mlave i Mogile, Timoka, Skrapeža, Luga, Jasenice i Kuburšnice, dolina mnogih „zadivljalih reka i rečica". Ministarstvo građevina radilo je na otimanju površina od poplavljenih područja Pocerine i Posavine, Velikog Makiša, Godomina, Velikog seoskog rita, Velikogradištanskog rita, doline Velikog Luga, doline Velike Morave i drugih područja močvarnog zemljišta, koje je iznosilo oko 160.000 ha. Očekivalo se da se dobije višak žetvenog prinosa od 8.000 vagona.[93] Otimanje od šuma nije se predviđalo, jer je samo jedna

891 S. Kerkez, n.d., 182.
90> Isto, 173.
91) „Službene novine", 9. jul 1941; „Srpsko selo", 10. januara 1942.
92 Isto, „Službene novine", 22. januar 1943; „Srpsko selo", 13. februar 1943.
3> „Zemlja i rad", mart - april 1943.

petina Srbije ostala pod šumom. Šta više, smatralo se da je šumi trebalo vratiti ono što joj je ranije oteto.[94]

Razvoj poljoprivrede nije se mogao pokrenuti bez razvoja industrije, koja bi snabdela seljake plugovima i drugim poljoprivrednim sredstvima za rad. Nedić je od prvih pokušaja takve proizvodnje nastojao da stekne kapital. Mehanizaciju, poljoprivredni alat i druge mašine trebalo je selu da dä industrija. Decembra 1942. slavljena je proizvodnja prvog pluga izrađenog u Srbiji, u fabrici „Vistad". Po želji i volji generala Nedića, kako je pisalo u časopisu „Zemlja i rad", „pretopljeno je gvožđe i čelik" koje je bilo namenjeno topovima a sliveno u plug, jer su se Nemci odrekli tako im potrebne kovine u navodnoj želji da pomognu srpskom seljaku. „Vlada narodnog spasa" donela je odluku da fabrika „Vistad" (Valjevska industrija Stanković, akcionarsko društvo) proizvodi za selo i seljake (plugove, sejačice, drljače i ostali alat).[95] Iz ovoga je zaključivano da je nova industrija usmeravana na najneophodnije potrebe sela, umesto da proizvodi robu za luksuz. Zbog ove neznatne nemačke koncesije uzdizana je u nebesa Nedićeva politika prema selu. Iz tog se izvlačio i zaključak kao da Nemci nisu bili zainteresovani za povećane prinose zbog svojih izvoznih potreba.

Povodom izložbe „srpskih plugova", Nedić je jula 1943. rekao: „Srpski narod opredelio se za konstruktivan rad, iako pod najtežim uslovima revolucije i rata. To je dokaz njegove vitalne snage i vere i samog sebe da će preživeti ovo teško vreme, postojati i biti koristan velikoj evropskoj zajednici. Dok drugi pale, ruše, razaraju i ubijaju, on, srpski narod, gradi i koristan je član čovečanstva... Deset hiljada plugova, to je velika radost i naš ponos što smo njima obogatili naš dobri i radni svet. Zato smo mi taj plug i nazvali 'Naš plug'. U izradi je još pet hiljada ovakvih plugova... Samo ovakvim radom, sjajnim radom iskovaćemo mi opet svoju budućnost, jer je u našem radu naš spas, naša veličina i naša nova Svesrbija".[96]

U razvoju poljoprivrede inž. Radoslav M. Veselinović, ministar poljoprivrede i ishrane, zalagao se za preorijentaciju poljoprivrede od ratarstva ka voćarstvu, povrtarstvu i stočarstvu. Očekivalo se, mnogo više nego do tada, da se obrati pažnja na proizvodnju industrijskih biljaka. Napredak poljoprivrede vezivao se i za tzv. pravedne cene proizvoda, pod kojima se podrazumevalo da budu veće od proizvodnih troškova. Osnov za povećanje poljoprivredne proizvodnje sagledavao se i u racionalnoj obradi zemlje, đubrenjem, izborom selekcionisanog semena, upotrebom boljih i modernijih sprava, planskim rasporedom kultura, načinom upotrebe kapitala. Planskim radom morala se prevazići primitivna obrada poljoprivrede. Na plansku poljoprivrednu proizvodnju nije se gledalo samo kao na rešenje pitanja iskrslih u ratu

[94] Isto.
[95] Isto, 2. decembar 1942.
[96] M. Spalajković, Predgovor drugom izdanju Nedićevih govora, bez oznake strane.

(proizvod nužde), već kao na neophodnu potrebu koju je trebalo uvesti još za vreme mira. Ministar je plansku poljoprivredu smatrao kao sredstvo da se obezbedi prehrana naroda, čime bi ovaj bio spasen u uslovima rata. Izvršavanje zadataka planske privrede u toku dve godine prikazivano je kao „grandiozno delo srpskih seljaka". Prve i dalje mere mogle su da se izvedu samo odozgo, uz pomoć države, koja se oslanjala na zadrugarstvo.[97]

Među glavnim problemima srpskog sela, nezavisno od nenormalnih ratnih prilika, izdvajaa se niska proizvodnja sa prodajom proizvoda u bescenje. Uzrok se nalazio u malim razdrobljenim zemljišnim posedima koji nisu mogli izdržavati seljaka sa porodicom. Slaba pismenost i strah od modernizacije poljoprivredne proizvodnje odbijali su seljake od promene zatečenih navika. Na selu nije bilo sloge, a politika i partije pre rata zatrovale su odnose između seljaka. Neprosvećeni seljak nije bio spreman da unosi novine u poljoprivrednu proizvodnju. Za savremenu poljoprivredu seljak se morao obučiti (putem kurseva, poljoprivrednih predmeta u školama itd.). Tome je doprinosila štampa (naročito „Srpsko selo"), prosvetna politika i politička propaganda.

Surova stvarnost okupirane Srbije i podređenost Nedićeve vlade nemačkoj okupacionoj vlasti učinili su da se i u sferi proizvodnje ne postignu zamišljeni ciljevi. Deklarisati ciljeve bilo je lako, ali ostvariti ih bilo je skoro nezamislivo. Selo nije imalo radnih ruku, a rat i okupacija ometali su ostvarivanje kolaboracionističkih zamisli. Otpor sela ovim merama bio je glavni faktor neuspeha zadružne politike i dirigovanog planiranja u oblasti proizvodnje. Privremeni rezultati nestajali su sa pojačanim otporom režimu okupacije. Srpsko selo nije nikada prihvatilo Nedićevu koncepciju o obnovljenoj Srbiji u „novoj Evropi". Poljoprivredno bogata Srbija nije u toku rata doživela hroničnu glad kao neki drugi krajevi Jugoslavije, pre svega oni u dinarskom području, i pored ishrane nemačke vojske i izvoza u Treći rajh, što je bio i glavni cilj i smisao planske privrede nametnute od vrha kolaboracionističkog režima, ali o nekom unapređivanju proizvodnje, racionalizaciji organizacije i uopšte modernizaciji ove privredne grane gotovo da se ne može govoriti. Propaganda je bila jedno, a naličje života pod okupacijom njena sušta suprotnost.

Industrija i rudarstvo u službi nemačkog ratnog napora

Privredna ministarstva Nedićeve vlade bila su nesamostalna, radeći po nalozima i nadzorom referenata Glavnog opunomoćenika za privredu Franca Nojhauzena, koji su imali pod svojom kontrolom centrale za tekstil, špiritus, šećer, drvo, ugalj, metal, hemijske proizvode, čiji je rad objedinjavao njegov pomoćnik Betner, dok je drugi pomoćnik Kajzer držao rudnike i privredna preduzeća.[98] Po nemačkim uputstvima

97) Članak Radoslava M. Veselinovića „Budući razvoj poljoprivrede u Srbiji", objavljen u „Srpskom selu".
98) M. Borković, n.d., knj. 2, 104.

donošeni su i planovi o dirigovanoj privredi, koji je stručno razradila grupa u srpskom Ministarstvu privrede, a plan poljoprivrede grupa Ministarstva za poljoprivredu. Ministarstva privrede i poljoprivrede bile su mamutske birokratske organizacije sa po 2.000 zaposlenih službenika prosečno u svakom, nalazeći se pod neposrednim nadzorom generalnog opunomoćenika za privredu.[99]

Središte industrije Srbije nalazilo se u Beogradu, gde je prema statističkim podacima iz 1938. bilo 327 fabrika ili 7,8% od ukupnog broja fabrika u Kraljevini Jugoslaviji.[100] Ispred Beograda po broju industrijskih preduzeća nalazila se Vojvodina. Vojna industrija bila je skoncentrisana u Srbiji. U odnosu na vojne industrije drugih zemalja, nalazila se na nezavidnom nivou. O tome recito govori podatak da je oružje Jugoslovenske vojske bilo raznoobrazno, različitih tipova i vrsti (preko 130 modela topova, osam modela mitraljeza i puškomitraljeza, više od deset modela pušaka i preko tri stotine tipova municije). Jugoslavija je bila prinuđena da uvozi oružje iz razvijenih evropskih zemalja, a uoči rata i iz Nemačke, koja je među prvima počela da trguje oružjem i municijom.[101] U Vojno-tehničkom zavodu izrađivane su, pored pušaka i puškomitraljeza, ručne bombe („kragujevčanke"), pištolji, avionske bombe, minobacači; opravljani su topovi. Polovinom 1938. u Zavodu je radilo preko 8.000 radnika.[102]

Industrijska preduzeća u Srbiji su posle okupacije bila obuhvaćena u 29 velikih firmi. Krajem 1941. i početkom 1942. proradili su gotovo svi industrijski objekti u Srbiji: Sartid - Smederevo, Jasenica - Smederevska Palanka, Fabrika vagona Kruševac, Zeleznički remontni zavod u Kraljevu, Vistad - Valjevo, Fabrika avionskih motora Rakovica, Fabrika oružja i municije u Užicu, Fabrika štofova - Paraćin, hemijska fabrika „Zorka" u Sapcu, Fabrika cementa u Popovcu, tekstilne fabrike u Nišu i Leskovcu, fabrike za preradu kože u Nišu, Beogradu, Zaječaru i Knjaževcu itd. Radile su fabrike, pivare, mlinovi, strugare. Predmeti od gvožđa proizvođeni su u „Sartidu", kao najvećoj topionici i valjaonici u Srbiji, koji su podmirivali izvoz u Nemačku i potrebe u Srbiji. Preduzeća u Smederevskoj Palanci i Kruševcu proizvodila su teretne vagone, a „Zorka" u Šapcu sumpornu kiselinu.[103]

U okupiranoj Srbiji osnovano je 37 akcionarskih društava, od kojih je 27 bilo sa stranim kapitalom - pretežno nemačkim (75%).[104]

Industrija u Srbiji morala je da se nosi sa nedostatkom radne snage, oskudicom stručnjaka u proizvodnom procesu, deficitom sirovina, pogonskog goriva, uglja i nafte, pokvarenim ili dotrajalim mašinama,

99) Isto, 109.
100) B. Majdanac, Industrijalizacija i porast radničke klase u Srbiji 1947-1952. godine, Beograd, 1981, 19.
101) VII, Aprilski rat 1941, 1969, 410-419. itd.
102) Vojno-tehnički zavod je postigao dva značajna uspeha: puštanje u redovnu proizvodnju valjaonice septembra 1938. i početak fabrikacije puškomitraljeza „Zbrojovka" kalibra 7,9 mm M-37 po čehoslovačkoj licenci. - Z. Spasić, n.d., 250.
103) S. Kerkez, n.d., 198.
104) Isto, 201.

nemačkom demontažom mašina. Iz podataka koji potiču iz druge polovine 1942. vidi se da je industriji i železnici nedostajao ugalj: železnici 50.400 tona, rečnoj plovidbi 7.500 tona, električnim centralama 23.370 tona, metalnoj industriji 114.133 tona, industriji šećera 17.050 tona, mlinovima 5.333 tona, prehrambenoj industriji 4.943 tona, tekstilnoj industriji 5.225 tona, hemijskoj industriji 3.889 tona, ostaloj industriji 12.690 tona, ciglanama 4.951 tonu, tj. ukupno 149.484 tona.[105] Mesečna potreba privrede za ugljem iznosila je oko 150.000 tona, a potrebe za ogrevom javnih i privatnih ustanova preko 20.000 tona. Međutim, u septembru 1941. godine „celokupna proizvodnja srpskih rudnika uglja iznosila je oko 47.000 tona, što znači da ona nije bila u stanju da pokrije ni jednu četvrtinu stvarnih potreba. Od tada se situacija nešto poboljšala, jer su se krajem 1941. i početkom 1942. godine proizvodni kapaciteti uglja počeli da koriste u znatno većoj meri, ali je ukupna produkcija još uvek bila nedovoljna da podmiri potrebe srpske privrede i privatnih potrošača".[106]

Okupacijom i uništenjem Jugoslavije kao države došlo je i do razbijanja privrednog organizma i prekida proizvodnog ili kooperativnog procesa, što je takođe uticalo na karakter i intenzitet proizvodnje.

Srpska industrija za koju je inače bila karakteristična velika usitnjenost i heterogenost, nastavljala je da radi i pod okupacijom, sa malim brojem radnika, o čemu svedoči izveštaj Industrijske komore iz septembra 1943: Livnica metala i industrija hladnjaka braće Goldner u Rakovici (73 radnika); Fabrika poljoprivrednih sprava - Gođevac u Beogradu (97 radnika); Industrijsko preduzeće za preradu svih vrsta lima i metala - Alekse T. Trajkovića u Beogradu (54 radnika); Preduzeće za optiku, preciznu mehaniku i elektrotehniku - „Mikron" u Beogradu (180 radnika); Prva jugoslovenska fabrika spiralnih burgija, alata i metalne robe - Beograd (53 radnika); Metalurgijsko preduzeće za izradu elektromaterijala - Beograd (14 radnika); Jugostroj a.d. - Fabrika mašina i aparata - Beograd-Rakovica (84 radnika); Kameni majdan - braće Zdravković, Beograd (4 radnika); Autogaraža i mašinska radionica Aleksandra Brkića - Beograd (6 radnika); „Obilić", industrija metalnih proizvoda Miodraga Savića - Beograd (70 radnika); Nemački auto-servis, industrijska radionica (110 radnika); Aero-auto-elektromašinska industrija braće M. Vraneš - Beograd (15 radnika); Industrijsko preduzeće „Balkan" - Beograd (15 radnika); Preduzeće za proizvodnju i popravku kola i autokaroserija Dragomira Đurića - Beograd (27 radnika); „Signal" a.d., Industrijsko preduzeće za radiotehniku i elektrotehniku slabe i jake struje i preciznu mehaniku - Beograd (40 radnika); „Beometal" a.d., Preduzeće za preradu metala - Beograd (75 radnika); „Kovnica" a.d., Metalurgijsko preduzeće - Beograd (17 radnika); „Čelikos", Industrija za preradu metala - Beograd (42

[105] Isto, 213.
[106] Isto.

radnika); „Jug" a.d., Livnica i mašinska fabrika - Beograd (10 radnika); „Rad", Fabrika metalnih proizvoda - Beograd (36 radnika) itd.[107]

Rudarstvo je imalo poseban značaj za Nemce, naročito rudnici Bor i Trepča sa strateškim sirovinama - bakrom i olovo-cinkovom rudom. Nemci su se postarali da ovi rudnici prorade, da se njihova proizvodnja poveća i transport ubrza. Rudnici su oskudevali u radnoj snazi, ali je ona prinudno pribavljana iz redova srpskih seljaka i radnika, čak i zatočenika u logorima organizacije „Tot", italijanskih zarobljenika, pa i jedne čete nemačkih specijalizovanih radnika. Rudnike su osiguravale specijalne jedinice kako bi se nesmetano ostvarivala planirana produkcija. Radnici i stručnjaci su se nalazili pod specijalnom policijskom prismotrom da bi se izbegle sabotaže, diverzije, organizovani rad pokreta otpora. Ako se izuzme diverzija u Trepči u leto 1941, rudnici su radili nesmetano do poslednjeg dana okupacije. Nijedan pokret otpora, ni partizanski niti četnički nije napadao na ove rudnike, mada su britanski oficiri od četnika tražili da se Bor napadne, na šta su četnici uzvraćali da će do napada doći tek kada saveznička avijacija prethodno bude bombardovala rudnik.

Na osnovu podataka iz 1943. u Srbiji su radili sledeći rudnici: Državni rudnik Vrška Čuka i Srpski Balkan (1.192 radnika); Dobra Sreća (470 radnika); Tresibaba-Podvis (703); Ibar-Jarando (560); Dobra (67); Ranovac (173); Rtanj (87); Državni rudnik Senjski rudnik i Ravna Reka (1.223); Aliksar (78); Aleksinac (672); Bogovina (772); Resava (765); Sisevac-Vrčići (562); Jelašnica (388); Vrbica (364);Oplenac (246); Orašac (112); Stamnica (74); Sikole (32); Hajduk Veljko (49); Rakova Bara (37); Bukovac (113); Velika Ivanča (208); Gružanski rudnici (35); Gročanski rudnici (75); Dad (120); Dučalovac (47) Dulkan (26); Ždrelo (49); Zvezdan (63); Zvizdar (19); Zlatar (17) Ivanovo (134); Jadarski rudnici (27); Jeklov (62); Klenovnik (525) Kostolac (761); Kolubara (90); Karbo-Makiš (324); Knežica (40) Lazarevac (50); Morava (212); Manasija (68); Melnica (55); Nada Amerić (12); Novo Selo (81); Palilula (119); Petrovački Leskovac (57); Prkosava-Rudovci (164); Petrovac (37); Radljevo (152); Rajkovac (65); Rogača (21); Sreća (184); Sv. Jovan (86); Tavnik (73); Đovdin (15); Dovdin-Prokop (25); Krepoljin-Sige (20); Bošnjani (12); Ševica (20); Šumadija (63) i Crljeni (89 zaposlenih radnika). > Ukupno je u rudnicima oktobra 1943. radio 13.041 radnik. Najviše radnika radilo je u Senjskom rudniku i Ravnoj reci (1.223).[109]

Za Nemce je u Jugoslaviji najznačajniji bio Borski rudnik, koji je Jugoslovenska vojska razorila (oštećenje mašina i kompresora, električne centrale, flotacije i topionice). Nemci su tek oktobra 1941. uspeli da dovedu rudnik do prvog stepena obnove, planirajući proizvodnju u četiri faze. Proizvodnja olovno-cinkove rude u Trepči iznosila je

107) Isto, 201.
108) Isto, 202.
109) Isto, 202.

1940/1941. godine 505.430 tona, a koncentrata olova 49.828 tona i koncentrata cinka 30.195 tona; za pet meseci 1941. godine, koliko je rudnik radio, 89.781 tona rude, 7.776 tona koncentrata olova i 4.740 tona koncentrata cinka; 1942. godine 344.459 tona rude, 30.533 tone koncentrata olova i 18.064 tone koncentrata cinka; 1943. godine 394.402 tone rude, 35.305 tona koncentrata olova i 16.888 tona koncentrata cinka; 1944. godine 272.031 tona rude, 21.356 tona koncentrata olova i 9.752 tone koncentrata cinka.[110] Godine 1941. proizvedeno je 16.535 tona rafiniranog olova; 1942. godine 18.382 tona, a 1943. godine 19.220 tona, što je više nego u 1940. godini, kada je bilo proizvedeno 14.234 tone rafiniranog olova.[111]

Prema izveštaju Trepča-Mines Limited u Zvečanu, od 5. oktobra 1943. godine, u olovnom rudniku u Starom Trgu i flotaciji i separaciji rude u Zvečanu radilo je 48 učenika, 167 pomoćnika i majstora i 699 ostalih radnika (u Zvečanu); 29 učenika, 93 pomoćnika i majstora i 926 ostalih radnika (u Starom Trgu) i u topionici olova a.d, Zvečan, 3 učenika, 41 pomoćnik i majstor i 370 ostalih radnika. Prema ovim podacima ukupan broj zaposlenih iznosio je 2.376 (učenika, pomoćnika, majstora i ostalih radnika).[112]

O eksploataciji antimona iz Podrinjskih rudnika (rudnici oko Krupnja i Zajače), u Lisi i Bujanovačkim rudnicima govore sledeći rezultati: 1941. u Podrinjskim rudnicima proizvedeno je 17.481 tona rude antimona i 1.013 tona metala; 13.548 tona rude antimona i 355 tone metala u 1942. godini; 1943. godine 26.202 tona rude i 723 tona metala, a 1944. godine 15.928 tona rude i 281 tona metala. Ukupna proizvodnja rude i metala u Lisi iznosila je: 1.004 tona rude i 169 tona metala 1941. godine; 1.988 tona rude i 311 tona metala 1942. godine; 1.674 tona rude i 278 tona metala u 1943. godini; 386 tona rude i 75 tona metala 1944. godine, a u Bujanovačkim rudnicima: 936 tona rude i 234 tona metala 1941. godine; 869 tona rude i 217 tona metala 1942. godine; 1.283 tona rude i 295 tona metala 1943. godine i 411 tona rude i 90 tona metala 1944. godine.[113]

Pored Bora i Trepče, naročitu zaštitu uživao je rudnik antimona kod Krupnja i Ivanjice, jugozapadno od Loznice, rudnik magnezita kod Užica, rudnik pirita kod Donjeg Milanovca i rudnici uglja u istočnoj Srbiji, te ruda hroma kod Čačka, Raške i Drenice; eksploatisan je i azbest.[114]

Bor je za sve vreme okupacije imao probleme sa radnom snagom: kada je radnika bilo dovoljno, mnogo ih je odsustvovalo zbog slabih životnih uslova ili bežanja sa posla. Pobegle radnike „lovili" su nemački vojnici i kolaboracionisti. Radni dan je produžavan, a uvedena je i

110) Isto, 203.
111) Isto.
112) Isto.
113) Isto, 204.
114) M. Borković, n.d., 2, 121.

nedelja kao radni dan. Trebalo je održati proizvodnju blister-bakra od 3.500 tona mesečno. Predratna proizvodnja je iznosila 40.000 tona godišnje, a Franc Nojhauzen zahtevao je da se proizvodnja podigne do nivoa od 60.000 tona blister-bakra godišnje. Ukupan broj radnika se povećavao, ali je radni efekat slabio. Oktobra 1942. od ukupno 8.199 radnika na posao je dolazilo 6.833.[115)] Dosta radnika dovedenih sa strane nije moglo da izdrži više od četiri meseca rada. Posebno je zapažana oskudica kvalifikovanih radnika, pre svega rukovalaca bušilica. Nemci su septembra 1943. doveli u Srbiju „rudarski bataljon Jugoistoka", koji je brojao oko 1.000 radnika, od čega je jedna četa (105 ljudi) došla u Bor. Februara 1944. u Bor je stiglo 1.400 italijanskih zarobljenika. Među radnicima je bilo i pripadnika „Službe rada". Primicanjem kraja okupacije, teškoće sa nedostatkom radnika, transportom rude i oskudicom uglja sve više su se povećavale.

Napuštajući Bor, oktobra 1944, Nemci su oštetili sve važnije uređaje (izlazno okno je minirano, jame potopljene, pumpe uništene).[116)]

Nedić i radništvo - „Srpska zajednica rada"

„Nacionalna služba rada za obnovu Srbije" uvedena je decembra 1941. godine Uredbom za „područje srpske države", sa zadatkom da se ceo narod, određenog doba starosti, udruži na zajednički, svestan i disciplinovan rad za opšte dobro. Svaki Srbin od 17 do 45 godina sposoban za rad, bez obzira na zanimanje, bio je obavezan na službu u nacionalnoj obnovi. Od obaveza službe mogla su se izuzeti: lica s redovnim zanimanjem, lica samostalnog zanimanja koje im je osiguravalo izdržavanje, radnici koji su se kod srpskih javnih berzi rada prijavili za rad u Nemačku, lica u radnom odnosu koja su primala platu kod „posloprimaca", članovi porodica sopstvenika poljoprivrednih domaćinstava neophodno potrebni za održavanje domaćinstava. Pod ovu obavezu nisu potpadala lica lišena časnih prava: Jevreji i Cigani. Ukupno trajanje u službi nije smelo da iznosi više od godinu dana. Lica u službi dobijala su besplatan smeštaj, radničko odelo, hranu i besplatan podvoz. Iako ovim nisu zasnivali radni ili službeni odnos, bili su osigurani za slučaj bolesti ili nesreće na poslu. U državnu službu i na Univerzitet i visoke škole mogao se primiti samo Srbin koji je prethodno najmanje šest meseci obavljao službu nacionalne obnove. Lica koja su izvršila obavezu nacionalne službe imala su pri jednakim uslovima prvenstvo u zasnivanju radnog odnosa u državnoj ili samoupravnoj službi. Studenti i đaci mogli su dobiti stipendije za studije i učenje u zemlji i inostranstvu. Zanatlijska i radnička omladina imala je prvenstvo za nameštenje u državnim preduzećima.[117)]

115) S. Kerkez, n.d., 206.
116) Isto, 211.
117) Uredba o uvođenju nacionalne službe, „Obnova", 16. decembar 1941.

Normativno regulisana kao obavezna, ova služba obezbeđivana je izborom vodećih ljudi politički pouzdanih, a na drugoj strani disciplinskim propisima i kaznenim odredbama zatvora do godinu dana za one koji izbegavaju službu, ne ispunjavaju određene dužnosti ili neovlašćeno napuštaju službu nacionalne obnove. Predsednik Ministarskog saveta određivao je opštekorisne radove nacionalne obnove ili radove važne sa državno-političkog gledišta. U kojim teškim prilikama treba upotrebiti Službu nacionalne obnove odlučivao je ministar socijalne politike i narodnog zdravlja. Rukovaoca službe imenovao je predsednik Ministarskog saveta.

„Nacionalna služba rada za obnovu Srbije" angažovala je omladinu na rad u rudnicima, na opravci puteva, seči drva itd. Radnici su kontrolisani putem upravnih organa, policije, socijalno-radničkih organizacija (osiguranja, posredovanja rada itd.). Odredbe o uklanjanju nacionalno nepouzdanih iz javnih službi obuhvatale su sve one koji su pripadali „internacionalnim organizacijama" (komunistima), širili lažne vesti, bili optuženi za korupciju, nesavesno obavljanje dužnosti.[118]

Kontroli je podlegalo i radništvo u Srpskoj zajednici rada (SRBOZOR), nekoj vrsti sindikata stvorenih za vreme rata. Srpska zajednica rada imala je svoj organ „Srpski radnik" koji je propagirao režim i njegovu politiku u oblasti rada, pozivajući se na tradicije srpske zadružnosti i solidarnost radnika i nameštenika, poslodavaca.

Na čelu Srpske zajednice rada, sa sedištem u Beogradu i filijalama u celoj Srbiji, nalazio se Milan Nedić. Bilo je predloga da se na čelo SRBOZOR-a postavi Milosav Vasiljević, prof. Univerziteta, poznati sociolog nacionalsocijalističke orijentacije, pa čak i Dragiša Cvetković, kao predratni funkcioner „Jugorasa", režimskog sindikata Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ).[119]

Srpska zajednica rada osnovana 1942. naličila je nemačkom Frontu rada. Predlažući inž. Milosava Vasiljevića za starešinu Zajednice, Ljotić je polazio od toga da on dobro poznaje ovu nemačku organizaciju i da može pomoći da se među radnicima iskoreni marksizam i komunizam. Cilj Zajednice bilo je ujedinjenje radnika na nacionalnoj osnovi u jednu celinu i u opštem interesu radnika, naroda i države, da bi se obezbedio mir, onemogućili štrajkovi, postigao sklad između radnika i posloda-

u8) „Srpski radnik" pisao je povodom dvogodišnjice rada „Srpske zajednice rada": „Srpska zajednica rada podignuta je na čvrstim temeljima ideologije, stare srpske zadružnosti, za dve godine svoga rada na vaspitanju svojih članova i preporodu našeg socijalnog života pokazala je velike uspehe, kakve ranije decenijama nije ostvarila ni jedna ustanova. Ona kao propagandno-vaspitna ustanova, sa velikim socijalnim zadacima, za nepune dve godine rada, nije izgubila iz vida ni jednu važniju potrebu radnika i nameštenika, poslodavaca i posloprimaca, pa je u svom sažetom radnom programu obuhvatila ceo javni i privatni život svih učesnika u srpskoj privredi". - „Srpski radnik", 3-4-5/1944.

119) Kandidatura Cvetkovića potekla je od izvesnog Ljubomira Mitića koji je 25. maja 1942. protestovao protiv vodstva Srpske zajednice rada, smatrajući da na njenom čelu treba da se nađe Dragiša Cvetković, ali se sve završilo na njegovoj pojedinačnoj želji. - SI. Kerkez, n.d., 674.

vaca, unapredilo tehničko obrazovanje i prosvećenost, podigao kulturni nivo radnika.

Srpska zajednica rada obezbeđivala je prijavljivanje za rad u Nemačkoj (seoske i druge čete), dobrovoljno ili prinudno, radnu snagu za radilišta u Srbiji, slala radnike u rudnike i na šumske manipulacije, pomagala u školovanju radničke dece, otvarala radničke kuhinje u preduzećima. U 111 ovih kuhinja hranilo se 46.000 radnika.

Radnici, sa poslodavcima, trebalo je da se objedine u „domaćinski stalež", koji bi bio „uklopljen" u narod a ovaj u državu. Srpska zajednica rada imala je ulogu sprovođenja organskog izgrađivanja radničkih i namešteničkih udruženja i čuvanja opštih privrednih interesa nacije. Odnosi između radnika i poslodavaca trebalo je da počivaju na zadružnim principima, na ravnopravnosti i druželjublju. Milan Nedić poručio je radnicima 30. maja 1942. da mu na srcu leži rešenje radničkog pitanja i da se zato i primio za starešinu Srpske zajednice rada. Od radnika je tražio da svojim radom povrate Srbiji „staru slavu, ugled i poštovanje u Novoj Evropi i ćelom svetu".

Nedić je obećavao „radenicima" da će rad dobiti svoje pravo, da dolazi novo doba, da se staro neće više povratiti i da u tom novom dobu neće više moći da se tove oni koji su za sebe zbir ali sve, a od sebe nisu davali ništa. Isticao je da se u tom dobu koje dolazi neće rađati milionerski sinovi i kćeri.[120:1] Negirao je, na jednoj strani, komunizam, a na drugoj kapitalizam. Radništvo je kontrolisano preko Radničke komore, Glavnog ureda za osiguranje radnika, Glavne uprave za posredovanje rada - Javne berze rada, Bratinske blagajne, Srpske zajednice rada i Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, koje je koordiniralo sve ove institucije i organizacije, dajući im upravni, političko-ideološki i stručni smer. Nedić je podvrgavao kritici radničke ustanove Kraljevine Jugoslavije, gledajući u njima legla birokratije i skloništa radničke „aristokratije". Srpsku zajednicu rada smatrao je „domaćinskom" i nazivao „bratskom". Radenike je oslovljavao „braćom", tražeći u skladu sa njegovom nacionalnom opsesijom da budu „dobri Srbi" i da brinu o srpskoj budućnosti. Osiguranje radne snage bilo je uslovljeno ne samo obnovom Srbije, već i udovoljavanjem nemačkim zahtevima za povećanom proizvodnjom.[121)] Sa nekoliko uredbi Nedićeva vlada je obezbeđivala radnu snagu za potrebe privrede (Uredba o uvođenju nacionalne službe rada za obnovu Srbije iz decembra 1941, Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja, Uredba o uvođenju ratnoprivrednih mera Rajha za područje Srbije).

Nedićeva vlada reklamirala je rad u Nemačkoj kao oblik da se zbrine porodica. Naglašavalo se da strani radnici imaju ista prava kao i nemački i da im pripadaju „najviše nadnice, izdašna ishrana, prvorazredno ukonačenje". Uprave za vrbovanje radne snage postojale su kod

120) Govori generala Milana Nedića, predsednika Srpske vlade, Beograd, 1943, 70-71.
121) Pre svega, u rudnicima bakra, olova, cinka, uglja i u šumskoj industriji.

javnih berzi u Beogradu, Nišu, Kragujevcu, Šapcu i drugim mestima. U propagandi za rad u Nemačkoj koristilo se i objavljivanje sume novca koju su radnici u Nemačkoj dostavljali porodicama u Srbiji. Uredbom 0 uvođenju ratnoprivrednih mera Trećeg rajha za područje Srbije iz marta 1943. ostvarivan je pritisak na radnike da se opredeljuju za rad u Nemačkoj. Komunistička protivpropaganda je, pozivom na patriotizam, istupala protiv rada srpskih građana u Nemačkoj. Međutim, kolaboracionistički režim je bio vezan kvotom okupatora koja se morala ostvariti slanjem radne snage svakog meseca.

Sredinom 1942. u Nemačkoj je bilo oko 50.000 radnika iz Srbije. Februara 1943. taj broj je iznosio 60.000 radnika. Krajem 1943. i početkom 1944. broj tih radnika se popeo na 80.000. Mnogi se nisu nikada ni vratili zbog ozleda na radu, bolesti, gladi, bombardovanja. Kako su u Nemačku upućivane i druge kategorije radnika - seoske omladine, radnika, studenata na specijalizaciji - taj broj iznosio je oko 100.000 radnika. Prema Tanasiju Diniću, ovaj je broj iznosio 150.000, ali taj podatak ne izgleda tačan, tim pre što je dat u istrazi posle rata. U Nemačkoj se najmanje ostajalo šest meseci, ali su neki radnici ostajali 1 godinu dana, pa i duže.[122]

Normativno je zabranjeno otkazivanje rada ili otpuštanje u preduzećima i privrednim granama bez odobrenja najviših upravnih organa. Postavljenja su se mogla vršiti samo uz prethodno odobrenje odgovarajućeg Ministarstva. Svi državljani od 17 do 45 godina pozivani su na obavezan rad u određenim preduzećima, bez obzira da li su bili zaposleni, nezaposleni ili obavljali slobodan poziv.

Nedić je juna 1943. doneo odluku o osnivanju Fonda Milana Nedića za srpsku radničku decu, koji je pružao pomoć radničkoj deci, deci izbeglica i porodicama čiji se hranitelj nalazio na radu u Nemačkoj, na radovima u Srbiji ili u zarobljeništvu.[123]

U nacionalnoj obnovi Srbije nisu mogli da učestvuju Jevreji jer su lišeni časnih prava, kao izraz nacističke rasističke politike, pripadnici naroda koji su se nalazili pod udarom nemačke rasne politike i optuživani da su nosioci komunizma i marksizma. Njima je u Srbiji nemačka politika pripremila fizičku likvidaciju. Nezavisno od učešća Jevreja u narodnooslobodilačkom pokretu, antikomunistička propaganda je inače predstavljala narodnooslobodilački pokret kao jevrejsko preduzeće. Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja u Evropi u kojoj su Jevreji vezani za levičarske ideje rano pristupili narodnooslobodilač-

122> Mere za slanje radno sposobnog stanovništva na rad u Treći rajh preduzete su neposredno posle završetka ratnih operacija. Na sastanku kod Franca Nojhauzena u Beogradu 2. juna 1941. iznet je predlog o upućivanju oko 75.000 radnika do kraja 1941, ali se radilo o nerealnoj zamisli. Do sredine jula 1941. prijavilo se, po nemačkim procenama, 7-8.000 radnika. Do kraja avgusta broj je narastao na 22.600 radnika (17.800 muškaraca i 4.800 žena). Od aprila do kraja jula 1942. iz Srbije je otpremljeno u Nemačku 7.430 radnika. Ima izveštaja u kojima se govori o 54.000 srpskih radnika u Nemačkoj. Naredne 1943. upućeno je 19.000 radnika. Do kraja 1943. u Nemačkoj je iz Srbije bilo zaposleno 65.743 radnika. - M. Ristović, n.d., u rukopisu, 290.

123> S. Kerkez, n.d., 384.

kom pokretu, čime se negira dosta raširena teza da su Jevreji bili „stado ovaca", „pokorne ovce". Prema Jaši Romano oko 5.000 Jevreja učestvovalo je u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije (4.572 Jevreja, ili 6 - 7% od ukupnog jevrejskog stanovništva).[124] Filozofiji mirenja nisu podlegli svi Jevreji, ali teško je bilo naći se na slobodnoj teritoriji bez veza koje su bile strogo konspirativne. Pa i velika slobodna teritorija u zapadnoj Srbiji je stvorena tek septembra 1941. godine. Jevreji su morali da se prijavljuju svakodnevno, a delom su ih zavaravali i Nemci obrazovanjem zdravstvene službe koja je navodno brinula o njima. Nemci su iz imena jevrejskih komunista i patriota izvodili tezu 0 dominaciji Jevreja u komunističkim organizacijama, zahvaljujući delom i činjenici da su neki od njih, koji su rano pristupili komunističkom pokretu, bili u rukovodećoj strukturi KPJ: Moša Pijade, Olga Alkalaj, Moša Levi, Frida Bergman, Josif Almozlino Alma, Dori Frajdefeld, Salamon Anaf, Rafael Batina (Miša Cvetković), Rašela Baruh-Simić. Umetnik Bora Baruh radio je na oslobođenoj teritoriji u užičkom slikarskom ateljeu. Inž. Izidor Baruh je bio komesar Crnogorske čete Užičkog odreda, a Josif Baruh komesar Račanske čete. Dr Frida Gutman je bila lekar u partizanskim odredima na slobodnoj teritoriji tzv. Užičke republike, a kasnije vodila prihvatnu bolnicu u Čajniču.

Omladina koja nije shvatala nacionalne dužnosti u duhu Nedićeve 1 Ljotićeve politike ozdravljenja Srbije, prevaspitavana je primenom prinudnih mera. Zavod za prevaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, osnovan 1942, zasnovan je na iskustvima Nemačke u prevaspitavanju „posrnule omladine". Nedićeva vlada je 15. jula 1942. donela Uredbu o prinudnom vaspitanju omladine i formiranju Zavoda, u koji su slati učenici isključeni iz škola i studenti, po odluci opštinskih uprava, odnosno policijskih vlasti a po uzrastu od 14 do 25 godina. U zavod je upućivana i vanškolska omladina koja nije shvatila nacionalne dužnosti. Prinudno vaspitanje trajalo je od 6 meseci do dve godine, ali je 1943. produženo do tri godine. Pitomce kažnjenike izdržavala je država, s tim što su roditelji boljeg materijalnog stanja pokrivali troškove boravka za svoju decu, prema imovinskoj skali. Krajem 1943. Nedić je osnovao još jedan sličan dom u Obilićevu kod Kruševca. Zadatak doma je bio da prikuplja ratom unesrećenu, napuštenu i posrnulu siromašnu decu i osposobljava je za nacionalno ispravne, stručno spremne i predane članove srpske narodne zajednice. Predviđeno je da Dom primi 300 muške i 100 ženske dece od 17 do 21 godine života. Ovaj dečiji dom ili „grad" počeo je sa radom početkom 1944. godine. „Grad" je bio obezbeđivan stražom.[125]

Na čelu zavoda u Smederevskoj Palanci nalazio se Milovan Popović, asistent Univerziteta u Beogradu, član Zbor-a, a za upravnika ženskog

[124] Dr J. Romano, n.d., 40. - Ukupno je u Jugoslaviji od 82.242 Jevreja stradalo 67.248 ili 81,76%. Od toga je u Banatu stradalo 3.800, u Srbiji 11.000, Bačkoj i Baranji 13.500, Sandžaku 260, Kosovu i Metohiji 210.

[125] D. Kilibarda, n.d., 123-4.

internata postavljena je dr Dragojla Popović, takođe član Ljotićevog Zbor-a. Cilj vaspitanja je bio da se omladina politički prevaspita i vrati u život. Na spisku Ministarstva prosvete za upućivanje u Zavod krajem 1942. nalazilo se 330 učenika iz 35 škola. U Zavodu je 1942-1944. boravilo 1.270 pitomaca. Među predavačima su bili: Velibor Jonić, Ratko Parežanin, Dimitrije Ljotić, Milosav Vasiljević, Đoko Slijepčević. Politička shvatanja pitomaca testirana su putem pisanih radova: „Moj slučaj", „Mojapolitičkaubeđenja", „Štamisliš o Titovoj akciji" itd.[126)]

Ideološke osnove prosvete i kulture

Osnova Nedićeve kolaboracije zasnivala se na spasavanju srpskog naroda putem očuvanja mira i osude borbe kao smrtonosne za srpski narod. Pognuti glavu značilo je egzistencijalno se obezbediti u surovom ratu. Srpski narod je bio malen i svaka borba ili pooštrenje vojne okupacije dovelo bi do njegovog neizbežnog uništenja. Nedić se stoga javljao u ulozi spasioca srpskog naroda. Alternativa borbe je bila do kraja odbačena. Ovu alternativu trebalo je odbaciti i „ološ" koji je nagrizao zdravu srž naroda nemilosrdno istrebiti. Obračun sa komunizmom obuhvatao je i obračun sa jevrejstvom i masonerijom, sa „petokrakom i šestokrakom zvezdom". Nedić je bio čovek koji je najbolje izražavao interese srpskog naroda u sadašnjosti i budućnosti, a „treća Srbija" pod njegovim vodstvom smatrala se prirodnim istorijskim nastavkom srpske prošlosti.

Srpska prosvetna i kulturna politika polazila je od glorifikacije Nedićeve politike, srpske prošlosti, osude Jugoslavije ,kritike građanske demokratije. Ideolozi Srbije pod okupacijom, bliski Nedićevom režimu i Ljotićevim pogledima, priklanjali su se režimu „nove Srbije" koja mora da se nasloni na svoju slavnu prošlost. Miroslav Spalajković je prekid srpskog mita nalazio u Kraljevini Jugoslaviji. Nova državna tvorevina je 1918. prekinula taj mit i izazvala „zamrlost i neplodnost u srpskom narodu". Velibor Jonić kritikovao je liberalno-kapitalistički sistem Kraljevine Jugoslavije kao nepodesan za Srbiju, kao zemljoradničku i maloposedničku zemlju sa izrazito patrijarhalnom kulturom.[127)] Obnavljanjem ovih idealističko-mitoloških projekcija srpske prošlosti odbacivao se celokupni razvitak Jugoslavije kao antiistorijski, štetan po Srbiju, koji ju je unazadio, doveo do „raspadanja srpske narodne duše". Jugoslaviju su odbacivale i sve druge nacionalističko-šovinističke snage. Mitologizirane nacionalne ideologije stavljene su u funkciju obnove nacionalnih organizama u krilu Hitlerovog „novog poretka".

Drugu komponentu prosvetne i kulturne politike predstavljalo je razvijanje teze o prijateljstvu nemačkog i srpskog naroda, savremenom blagonaklonom odnosu Nemačke prema Srbiji, uticaju nemačke kulture

126> Isto, 126.
127) „Srpski narod", 24. oktobar 1942.

na Srbe u prošlosti, ulozi koju je Nemačka preko svojih velikana u oblasti humanistike učinila otkrivajući najveće srpske duhovne vrednosti kulturnoj Evropi (narodno stvaralaštvo, rad Vuka Karadžića itd.).

Antijugoslovensku politiku potpomagali su i Nemci, koji su Jugoslaviju 1941. razbili kao državu, suprotno međunarodnoj pravnoj doktrini i činjenici da je ona nastavljala da živi u međunarodnim odnosima i preko pokreta otpora koji se nije mirio sa porazom aprila 1941. godine. Sama ideja Srbije značila je negaciju Jugoslavije. Za Nedića je Jugoslavija bila „pokojnik"; ona nas je „razorila, upropastila i dovela do prosjačkog štapa". '

Srpskom narodu pridavala su se neka posebna svojstva koja su ga činila osobenim narodom. Posebne odlike proisticale su iz njegove istorije, tradicije, narodne psihe. Individualna svojstva naroda formirana u posebnim istorijskim uslovima su apsolutizirana, narod tretiran kao kompaktni socijalni organizam, seljaštvo kao osnova društva idealizirano. Polazeći od ovih svojstava, teoretičari fašističke orijentacije*kalemili su na buduću organizaciju srpskog društva, celinu naroda zanemarivanjem čoveka kao pojedinca, princip jedinstva i hijerarhiju odnosa, u narodu gledali „čvrstu, biološku i društvenu zajednicu", nastalu u prošlosti i izraslu u „organsku celinu". Za Dimitrija Najdanovića, u Nedićevoj „državi spasa" ljudi kao pojedinci su pre narodni nego svoji, jer na svakom planu - biološkom, psihološkom, duhovno-kulturnom - izviru i uviru u narodno biće.[129]'

Ideje prosvetne politike najbolje se sagledavaju preko „Prosvetnog glasnika" koji je uređivao dr Filip Medić, a kao izdavač potpisivao Velibor Jonić, ministar prosvete i vera. Novom teorijskom osnovom školstva i ukupne prosvete bavili su se u štampi i stručnoj periodici, naročito u „Prosvetnom glasniku", Velibor Jonić, Vladimir Velmar Janković, dr Dimitrije Najdanović, dr Radiša Mitrović i drugi. Člankopisci u „Prosvetnom glasniku" ustajali su protiv materijalističkog duha koji potiskuje i razara svetosavski duh kod Srba. Komunistička akcija označavana je kao krajnje nemoralna i neskrupulozna. Cilj komunističke akcije nije bio lečenje srpskog naroda od truleži Kraljevine Jugoslavije i njenog materijalističkog duha, već ekonomsko i političko porobljivanje srpskog naroda od strane nesrpskih, poglavito jevrejskih elemenata. Lek je tražen protiv oba zla: materijalističkog i komunističkog u obnovi svetosavskog duha i svetosavskog idealizma.[130]'

U ime nacionalnog vaspitanja đaka, kao glavnog cilja škole pod okupacijom, zahtevalo se odbacivanje internacionalne ideologije koja od đaka „nacionalca stvara - internacionalca", unoseći u đačke pojmove o nacionalizmu pometnju, zabunu, koja je utoliko opasnija što je uperena na mlade đačke duhove koji su prijemčivi za sve što je novo pa makar to novo i ne bilo dobro. Ta ideologija preporučivala je

j?®' M. Nedić, Moja reč Srbima, Govori održani 1941-1944. godine, Beograd, 1944, 65.

' D. Najdanović, „Prosvetni glasnik", 1-2/1943.

' R. Mitrović, Komunistička akcija kod Srba, „Prosvetni glasnik".

nepoštovanje vere - Boga, nepoštovanje roditelja i učitelja, navodila ih na put slobodne ljubavi, učila đake da ne cene i ne poštuju nacionalne svetinje, što je pogađalo školu i državu, išlo na uklanjanje onih moralnih i duhovnih kočnica koje su đaka držale u hrišćanskim i moralnim principima, pa da s njima, kao sa mehanizmom, postupa po svojim ciljevima i pravcima. '

Radiša Mitrovič je u Sv. Savi nalazio ličnost istorije koja je od naroda „načinila'" naciju, od države otadžbinu. Kada je država propala, otadžbina je živela u srcima pokolenja. Zajednički duhovni život organizovao je u samostalnoj srpskoj crkvi. Pod svetosavskim shvatanjem života krilo se idealističko filozofsko shvatanje koje je u duhovnoj, kulturnoj strani videlo pravi smisao i vrednost čovekovog života. Srpski narod video je u večnom duhovnom životu pravu vrednost i smisao života, privoleo se „nebeskom carstvu". To svetosavsko shvatanje života napušteno je sa stvaranjem Jugoslavije: na mesto srpske nacije došao je jugoslovenski narod, koji se cepao na razne narode i plemena, čak i na pokrajine; Otadžbina se svodila na zavičaj; država se polako raspadala u banovine; duh koji je u njoj vladao bio je krajnje materijalistički, jer je sve težnje apsorbovala želja za novcem, za položajem, a sa tom težnjom i sa individualiziranjem, partikulariziranjem narodnog života išla je - kao njen pratilac - krajnja sebičnost, zavist i mržnja. Vraćanje svetosavskom duhu bilo je i pretpostavka da se prebrode i nove nevolje i teškoće. Svetosavski duh morao se uspostaviti kroz škole, odstranjivanjem svih institucija koje slabe ili razaraju taj duh. Svetosavsko shvatanje života videlo je u duhovnom životu i smisao i glavnu vrednost narodnog života. Tom cilju trebalo je da se sve podvrgne.

Kako je srpski nacionalizam utemeljio Sv. Sava još pre 700 godina, srpski nacionalizam je bio najstariji u Evropi. Na svetosavlje je gledano kao na srpski idealizam, po kome je glavna vrednost narodnog života bila sadržana u duhovnom životu. Svetosavlje je bilo moralna podloga nacionalnog mita. Sveti Sava je u narodnoj duši spojio državu i crkvu, narod i veru, zemaljsko i nebesko.[132)]

Pravoslavlje je uključeno u sistem vaspitanja, jer se religija smatrala za spas, vera za osnov etike, napadalo bezbožništvo; nema vaskrsenja putem borbe već kada to bude Gospod odredio. Za tvorca srpskog nacionalizma uzimao se Sveti Sava koji je obezbedio jedinstvo srpskih plemena i oblasti. Svetosavski duhovni put je bio put izlaza. Srpski ciljevi mogli su se ostvariti samo fanatičnom samodisciplinom. Prosveta i kultura morali su se osloniti na dom i porodicu, na veru i crkvu, na srpsku pozitivnu tradiciju, na razvijanje ljubavi prema nemačkom narodu.

131) Isto, „Dom i škola", Prosvetni glasnik, 5-6/1943.

132) M. Spalajković, Srpski narodni mit i Evropa, „Srpski narod", Uskrs 1943; T. Kuljić, n.d., 259.

Vaspitanje omladine zasnivalo se na srpskom nacionalizmu. Obraćajući se omladini 18. januara 1942, Nedić je zahtevao da se omladini povrati ono što je majčinim mlekom usisala - srbizam, „samo za Srbiju da živi i samo za Srbiju da mre".[133)]

Velmar Janković se borio protiv svih onih koji su iskrivljavali srpsku istoriju. Odapinjao je strele na sve koji su tražili od Srbina da predahne, davali drukčiju interpretaciju srpske istorije, materijalističku, obarali navodne zablude iz srpske prošlosti i uklanjali laži iz njegove istorije. Tražio je da savremeni Srbi stanu uz „radnu Srbiju" i odbace „demoniju materijalizma". Poklonici materijalističke demonije su Srbina, kada je bio iskrvavljen od strašne borbe, pozivali da predahne „gde predaha nema". Kazali su mu u ime nove nauke: „dosta si se borio, sad treba da se odmaraš. Dosta si bio sirotinja raja, sad treba da pašuješ. Dosta si se molio bogu odricanja, pomoli se bogu raskoši i zaborava. Ostavi se predrasuda porodice i starešinstva, prošlo im je vreme. Čovek je skup ćelija, duša ne postoji. Preteška je ta srpska povest, romantična je tvoja vernost Hristu. Svetog Savu izmislili su kaluđeri da bi svoje manastire ispunili zlatom. Na Kosovu nisu se borili Srbi nego kapitalistički feudalci, a Karađorđe se borio da smanji porezu i da obezbedi svoje ovce i svinje, a ne za Srbiju. Sve to o otadžbini srpskoj, sve je to kapitalistička obmana, varka u cilju eksploatacije, i ništa više. Otadžbina je zastarelo ime, ekonomski poredak je sve, baš sve. Ne misli uvek na te tvoje takozvane srpske ciljeve, ne brini brigu opštu. Misli malo na samoga sebe. Na sebe, čuješ li, na sebe!" Bilo je ljudi, kaže, koji su poslušali te satanske glasove i počeli da grabe i pašuju, drugi da zaboravljaju Svetog Savu i Karađorđa, a treći su pri sebi zaboravili na Otadžbinu. Dokazivali su, naročito omladini, da smo 800 godina živeli u laži, i da Srbi treba „da pijunu" na svoju istoriju i na srpski narodni život.[134']

Kao istorijski promašaj Vladimir Velmar Janković apostrofirao je ujedinjenje 1918, kada su „pobednički Srbi" iznutra zarobljeni, smekšale njihove snage i „pomutile pogled razne internacionalne sile". Srbi su ugrađeni u nešto što im je bilo tuđe, gde su bili samo istorijski postament („ne više ni svoj sopstveni spomenik"), gde su bili samo pozornica a ne „živi akteri na toj pozornici". Osuđivao je inteligenciju koja je u prošlosti sasvim podbacila, jer je masu dovela na raspuće, ne predviđajući ishod. Ona je vodila, a nije znala da predviđa. Stoga je pred inteligencijom stajao proces „pročišćenja". Inteligencija se opredelila za anarho-komunizam, druga kategorija je bila sastavljena od politikanata i gramzivih koji su od naroda načinili sredstvo i treće kategorije nagrižene življenjem bez etičkog napora i bez nacionalne odgovornosti, tako da se na nju više nije moglo računati; ona je otpala od otadžbine i od nacije. U novom naporu obnove očekivalo se buđenje nove

M. Nedić, Moja reč Srbima..., 109.

' Vl. Velmar Janković, Istorijski idealizam srpskog naroda, „Prosvetni glasnik", 3-5/1942, 102-6.

inteligencije spremne da se žrtvuje za nove ideale. U tom smislu tražio se, pozivom na istorijsko iskustvo, stalni „nepredah". Oslonac se nalazio na skoro hiljadugodišnjem osećanju narodne zajednice, očuvanim zakonima te zajednice i njenom unutrašnjem duhovnom poretku u koji ni Turci nisu dirnuli. Odbacivanje internacionalizma je imperativ i okretanje Srbiji bez koje nema života, jer Otadžbinu nemaju samo komunisti i Jevreji. „Svakovremena otadžbina je", govorio je Janković, „jedan prost, minimalan, svakom razumljiv i za svačiju odgovornost pristupačan program". Srbi moraju da vode borbu oko sebe i u sebi za tip ljudi „otadžbinski ili neotadžbinski". „Predah" od 1918. Srbiju i Srbe je skupo koštao. Posle 1918. Srbi nisu više imali svoj siguran plan, nisu više vodili jednu politiku, izgubili su svoju raniju stalnost glavnih načela, nestajalo je postojanosti upravljanja u svojim poslovima i nastupio je slom. Političko ujedinjenje 1918. navođeno je kao velika zabluda, jer je zaboravljeno da se u toj državi ujedinjuju, snaže i oporavljaju Srbi, od čije slabosti ili jačine je jedino i mogla doći ili nedoći „zrelost i sposobnost te države".[135]

Velibor Jonić je novembra 1942. na Kolarčevom narodnom univerzitetu govorio o problemima srpske duhovne orijentacije, kritikujući „frankomane" koji su vaspitani u duhu tzv. pozitivnih nauka odbacivali Boga i veru u Boga, napadao je materijalističko shvatanje sveta, indiferentno prema duhovnim i moralnim vrednostima. Ubijanje, sa mrcvarenjem žrtve, od strane komunista Jonić je otpisivao na račun njihovog bezbožništva. Nasuprot materijalizmu, Jonić se izjašnjavao za nacionalizam koji je služio čovečanstvu, istupao za pravo na duhovnu ličnost, pravo na egzistenciju narodnog duha. Tek kada čovečanstvo bude vraćeno svojim duhovnim osnovama naći će se način za pomirenje ličnosti i celine, jedinke i zajednice. Škola, kako ju je zamišljao ovaj kolaboracionist glavnu pažnju trebalo je da obraća na vaspitanje, na izgradnju ličnosti, a ne samo na obrazovanje uma, kako je to materijalistička škola do sada htela i postupala. „Naša srpska omladina mora biti vaspitana u duhu naših tradicija, u duhu našeg narodnog shvatanja sveta i života".[136]

Među osnovnim problemima srpske prosvete pod okupacijom profašistički pisci i propagandisti, kao dr Dimitrije Najdanović, smatrali su da prosveta mora organski da se pripoji narodnom duhu, jer prosveta jednog naroda nije ništa drugo do produženje narodne duhovne ličnosti; sve kulturne energije, akumulirane u kulturno-prosvetna jedra, vraćaju se narodu odnegovane, oplemenjene, umnožene; škola se mora ponaroditi u tom smislu da prosvetna štiva moraju odgovarati sadržajima narodnog duha, a samu nauku ima da nadahnjuje i nosi osobenost narodno-kulturnog impulsa; nauka je nacionalna ili u najmanju ruku nije antinacionalna; morala se preporoditi - ne samo naučna materija već i duh prosvetnog subjekta, što znači da su se iz učiteljstva morali

135) Y| Velmar Janković, Otadžbina i intelegencija, „Prosvetni Glasnik", 1/1944, 1-11.
136) V. Jonić, Problem naše duhovne orijentacije, „Prosvetni glasnik", 11/1942, 588-597.

korenito odstraniti nacionalni, antinacionalni i internacionalni elementi; udžbenici su se morali iščistiti od izama - materijalizma, racionalizma, liberalizma i ateizma i njihovih hibrida, jer su to sve bili „bledi rudimenti preživelih gledišta na svet"; nastavništvo je bilo vazal „naučne" romantike i patetike 19 veka. Izuzetni radikalizam tražio se u borbi protiv komunizma, jer je školstvo bilo i ostalo „tvrđava kulturnog boljševizma". Prema nacionalno-prosvetnom realizmu učenik je morao biti, iznad svega, vaspitanik, a škola je morala da izgradi celu učeničku ličnost („Istinsko učenje je uvek i vaspitanje. Uobličavanje duha istovremeno je i stvaranje karaktera").[137]

U „Prosvetnom glasniku" propagirani su i nacionalsocijalistički pogledi na svet. Autori su se pozivali na Alfreda Rozenberga koji je u svom „Mitu XX veka" dokazivao dejstvo rasnih snaga na istoriju. Gustav Meseršmit je citirao Rozenberga o tome da je nordijska stvaralačka snaga dala oblik „duhovnom licu zemlje". Germanska Evropa je, po njemu, obdarila svet najsvetlijim idealom čovečanstva: učenjem o vrednosti karaktera kao osnovi sveljudske moralnosti, kao pesmom nad pesmom, najvišim vrednostima nordijskog bića i ideji slobode, savesti i časti. Nasuprot germanskom primeru narodne rasne duše stajao je Jevrejin. Meseršmit je zagovarao tajanstveni nagon rasne duše, koji se utelovljuje u velikim ličnostima naroda, u vođama, pesnicima, pronalazačima i vaspitačima, koji onda stvaraju istoriju iz zajednice svoga naroda. Nacionalsocijalisti su vaspitavali Nemce za borbu, na spremnost na žrtve, a u toj borbi trebalo je da se uništi (nasuprot komunističkom shvatanju - nikada više rat) sve što je nezdravo, kukavičko, slabo, da bi se probila i sve snažnije razvila zdrava vrsta i jak život. Najvažniji preduslov za vaspitanje nemačkog čoveka u duhu nacionalsocijalističkog narodnog vaspitanja („krv i zemlja, sloboda i čast, rad i hieb") je krvna osnova, nasledna pripadnost nemačkom narodu. Nacionalsocijalizam je savladao „grešku prošlosti" da se iz svakog čoveka može izvući sve - odgovarajućim vaspitanjem, prosvećivanjem, naukom i obrazovanjem, smatrajući da sva velika dela i pregnuća mogu da se probude i postignu ako je čovek već svojim rođenjem nasledio odgovarajuće naklonosti. Jevreji su vodili narode na stranputicu zavodeći ih pacifizmom, podelom klasne borbe, unutrašnjim partijskim razmiricama, pogrešno postavljajući narodnosni i životni cilj.[138]

Ideologija srpskih kolaboracionista u interpretaciji Ljotića, Najdanovića, Ivanića, Spalajkovića i drugih bila je veoma raznovrsna, jer je sastavljena od religioznih elemenata, spiritualističkog duha, srpskog političkog konzervativizma, srpskog zadrugarstva, nemačkog nacionalsocijalizma. Ona je prilagođavana vladajućem nemačkom shvatanju društva, prošlosti, novog evropskog poretka, povezivanjem sa

D. Najdanović, Osnovni problemi naše prosvete, „Prosvetni glasnik", 1-2/1943,1-10.
J Gustav Meseršmit, Načela naeionalsocijalističkog pogleda na svet, „Prosvetni glasnik", 9-1942, 441-447.

nacionalnim svojstvima i učenjem o srpskom duhu kao moralnom osnovu novih društvenih odnosa i vladajućim shvatanjima epohe.

Srpski narodni mit počinjao je, po Miroslavu Spalajkoviću, od Nemanjića, obuhvatao je srpsku srednjevekovnu državu do Kosova, robovanje sa podvizima uskoka i hajduka, zatim bunu na dahije sa ustancima Karađorđa i Miloša u XIX veku, na kraju Kumanovo i Kajmakčalan. Sve što se zbivalo u jugoslovenskom okviru 1918-1941, svrstavalo se u raspadanje narodne duše, izdajstvo, internacionalnu mitologiju XX veka. Mit nove Evrope koji se rađao stavljao je duh iznad materije, rad iznad zlata, socijalnu pravdu namesto klasne borbe, međunarodnu saradnju namesto ratova. Svetosavsko pravoslavlje Najdanovič je označavao za nacionalnu karakteristiku i moralnu podlogu novog nacionalnog mita.[139)]

S iznetim idejnim i teorijskim prilazima fenomenu srpskog naroda u prošlosti i sadašnjosti, sa stanovišta vaspitanja, srpska javnost za vreme okupacije je zasipana mnoštvom primitivnih brošura, pamfleta, kvazistudija protiv jevrejstva, masonerije, komunizma, „dražinizma". Za Georgija Pavlovića jevrejska klješta sastojala su se od dva kraka: istočnog, koji je činio jevrejsku tvorevinu boljševizam i zapadnog, koji je predstavljao jevrejsku tvorevinu u vidu plutokratije. Jevreji su političkom demokratijom pocepali narod na stranke, a masonerija i komunizam su doveli do tačke propasti naroda. Ako se jevrejstvo ne bude brzo likvidiralo usledi će propast hrišćanske civilizacije.[11]

Religijska mistika je potcrtavala versko-misionarski značaj borbe protiv komunizma. Ljotić je dobrovoljce smatrao nebeskim semenom, koje su anđeli posejali na zemlju onu noć kada se rodio Isus. Pored ove verske misionarske uloge borbeni antikomunizam polazio je od uništenja komunista ognjem i mačem, likvidacije komunističke nemani i proterivanja sa lica zemlje petokrake i šestokrake zvezde. Georgije Pavlović je u svojoj brošuri „Pod šestokrakom zvezdom, judaizam i slobodno - zidarstvo u prošlosti i sadašnjosti" na Jevreje gledao kao na „najveću međunarodnu silu, koja je bila uzrok mnogih istorijskih događaja tokom vekova i koja ima vodeću ulogu kod Sovjeta i anglo-saksonaca i u sadašnjem ratu". Pavlović se pozivao na Dostojevskog koji je prorekao da će Rusija privremeno podleći Jevrejima i da će od njih mnogo prepatiti ceo svet. Na jevrejsku opasnost Srbe je upozoravao Jaša Tomić. Oni su bili, kao što se isticalo, „reditelji drame čovečanstva".[1411] Ljotić je u svom predgovoru Pavlovićevom pamfletu podvlačio j evr ej ski uticaj na socijalni, politički i duhovni život nejevreja, nalazeći da je on ogroman, pa čak i presudan, kao i u ekonomiji. Istoriju Evrope XIX veka Ljotić je, u stvari, posmatrao kao istoriju rastućeg jevrejskog uticaja. Čak do te mere da su Jevreji u prvoj trećini XX

139) Kao pod 132.

140) Q Pavlović, Pod šestokrakom zvezdom, Beograd, 1943, Predgovor D. Ljotića, 9; T. Kuljić, n.d., 246.

i4l> G. Pavlović, n.d., 19-20.

veka držali sve evropske nacije, socijalno, politički i duhovno u svojoj vlasti. Ljotić se koristio „Protokolima sionskih mudraca", koji su izbili u javnost početkom XX veka, kao planom koji sadrži uslove koje treba ostvariti da bi jevrejstvo postupno i otvoreno ovladalo svetom.[142)]

U brošuri „Srpski narod u kandžama Jevreja. Porazno svedočanstvo iz Talmuda i Šulhan Aruha i primena njihova u sadašnjosti" Milorad Mojić u najvulgarnijem propagandnom stilu i bez ozbiljnih dokaza govori o srpskom narodu kao robu Jevreja, koji su vladali bankarstvom, industrijom i veletrgovinom. Njihova moć je navodno bila tolika u Jugoslaviji da nisu ni odgovarali za svoja nedela čak i kada su bila dokazana. Jevreji su se ponašali u skladu sa svojim zakonima, po kojima je dozvoljeno nejevreje prevariti ili opljačkati. Ostali slojevi - radnici i seljaci - bili su takođe jevrejski robovi, a slobodne profesije potpuno zavisne od Jevreja i njihovog kapitala. Cilj je Jevreja da zagospodare celim svetom i da istrebe hrišćanske narode. Svoje mračne ciljeve ostvarivali su putem „lažne demokratije" i drugih svojih oruđa: masonerije i komunizma. Jevrejstvo je proglašavano za najveće zlo sadašnjice, najpodmuklijeg i najopasnijeg protivnika svih hrišćanskih naroda.[143']

Milosav Vasiljević je pisao o duhu masonerije, tajnosti rada, idealu oslobođenja od verskih ili političkih dogmi. Masonerija je uzela pod svoje školu i javno mnenje koje glača u skladu sa svojim potrebama. Masonerija je najviše uradila na stvaranju nenacionalne inteligencije. Ona stvara tzv. internacionalni tip koji je potpuno odvojen od svojih verskih, političkih, nacionalnih tradicija, koji predstavlja prvi mason koji je već „uglačani" kamen.[144']

Na Nedića se gledalo kao na spasioca srpskog naroda, jer je uspeo da odloži smrtnu presudu nemačkog naroda nad srpskim narodom. Nedić je stalno odlagao izvršenje nemačke presude. Ona nije bila izvršena zahvaljujući njemu, ali nije bila ni konačno ukinuta. Nedić je smanjivao efekat te presude i gomilao pozitivne dokaze „srpske konstruktivnosti". Presudu je trebalo da ukine onaj ko ju je i doneo - Adolf Hitler, što je on navodno i učinio prilikom prijema Milana Nedića 1943. godine. Nedić je tada izdejstvovao „pobedu" za Srbe, iako su ga protivnici kolaboracije napadali da se do kraja ponizio. „Prljava čaršija i pokvarena inteligencija" u njegovom aktu videla je poniženje, a kolaboracionistička publicistika i propaganda „podvig jednog heroizma". U kolaboracionističkim redovima se smatralo da sav značaj Nedićevog puta može odmeriti samo onaj koji je u stanju da izmeri (dušom, srcem, živim narodnim osećajem) svu dubinu našeg pada. Nedić je spasao biološki Srbiju, pod njim je doživljen „renesans srpskog nacionalizma". Za razliku od „sulude stranputice jednog Draže Mihailovića", našao se Nedić da spase srpski narod od treće avanture koju biološki ne bi mogao preživeti (pod drugim dvema misli se na - 27.

142) Isto, 12.
1431 M. Mojić, n.d., Beograd, 1941.
144) Inž. M. Vasiljević, Duh masonerije, „Naša borba", 7. septembar.

mart i ustanak 1941 - B.P.). Zato je istaknuto načelo: prvo opstanak, pa sloboda! Iz ovog rata trebalo je izaći sačuvan za sve buduće evropske kombinacije. Stoga je i „dražinizam" označavan za „grobara srpskog naroda". -[1]

Miroslav Spalajković je upoređivao Nedića sa Nikolom Pašićem i knezom Milošem. Kao i Pašić, razmišljao je polagano i tiho, ali nije bio kunktator kao veliki srpski političar, istupajući odlučnije i protiv razvlačenja stvari. Imao je, veli Spalajković, „brzinu vojnika". Pašić je bio samo državnik, ali nije bio vojnik; Miloš je bio vojnik i državnik; Miloš Obrenović i Milan Nedić rođeni su u srcu Šumadije, a samo ona rađa vojnike, za razliku od Pašića koji je bio rođen u „šopluku". I jedan i drugi odigrali su istorijske uloge: pod Milošem je Srbija vaskrsla u XIX veku, a pod Nedićem u XX veku. Spalajković mu je nalazio mesto u Panteonu nacionalnih heroja. Odbranio je srpski narod od komunističkog zla i nacionalnog rasula, što mu je pripisivano u unutarnju zaslugu, dok je pred stranim svetom uspeo da izdvoji ime srpskog naroda od bezimenih tuđinskih agenata i „domaćih grešnika". '

Komunistima je od prvog dana objavljen rat do istrebljenja. Milan Nedić obraćao se pripadnicima Srpske državne straže: „Budite obazrivi. Neprijateljska propaganda vara vas i truje najprimamljivijim stvarima, dragim vašem srpskom srcu. Ona operiše zastavom, Otadžbinom, oslobođenjem, borbom protivu okupatora. Zovu sebe oslobodiocima, partizanima i tome podobno. A to su sve zlikovci u jagnjećoj koži. Oni ne misle dobro ni Bogu, ni Srbiji, ni narodu, ni vama. Satirite ih i ubijajte i trebite taj šljam, taj kukolj iz srpske narodne njive. Vaša će se ruka posvetiti, a ime ovekovečiti kao branioca Otadžbine".[147]'

Pod udarom Nemaca i kvislinga nalazili su se i pripadnici Mihailovića. „Obnova" je pisala o zločinima Mihailovića prema srpskom narodu, „grehovima jednog bezumnika", njegovoj likvidaciji. Već od kraja oktobra kvislinška štampa videla je „prskanje" u njegovim redovima, odvajanjem javorskog odreda Mojsilovića i Bože Javorskog, požeškog odreda kapetana Ignjatovića, užičkog odreda majora Korača i gružanskog odreda majora Savovića. „Obnova" piše, decembra 1941, o razbijanju Mihailovića na Ravnoj Gori, uz kojega je ostao samo njegov „bezumni savetodavac" Dragiša Vasić.[148]'

Duhovni plan razvitka Srbije sadržao je osnovne političko-idejne ciljeve u ovoj oblasti i bio poznat pod nazivom „Srpski civilni plan". Izrada plana pokrenuta je krajem 1942. godine. Namera je bila da se omogući kontinuitet srpskih ciljeva, koji bi obezbedio da razvoj teče postojano i neprekidno, nezavisno od izmenjenih vremenskih prilika i društvenih okolnosti. Plan se radio pod rukovodstvom Ministarstva

145) Zapisi, sv. 1, juni - septembar 1943.
1461 M. Spalajković, Spasilac Srbije u XX veku, Predgovor drugom izdanju govora M. Nedića, bez oznake strane.
147) „Glasnik SDS," br. 1, jun 1942.
148) „Obnova", 9. decembar 1941.

prosvete, a u izradi su imale da učestvuju Akademija nauka, prosvetne ustanove, Univerzitet, književne i umetničke ustanove. Prethodno se ispitivalo stanje pojedinih sektora, njihove potrebe, kadrovsko stanje. Ovom planu otpor je davao Univerzitet u Beogradu, iako je na njegovoj izradi učestvovao jedan broj profesora (rektor Nikola Popović, dekan Filozofskog fakulteta dr Veselin Čajkanović, dekan Pravnog fakulteta dr Laza Kostić, Nikola Radojičić, dr Vojislav Arnovljević, inž. Milosav Vasiljević, profesor Tehničkog fakulteta, dekan Poljoprivrednog fakulteta, dr Mihajlo Gradojević).[149] Plan je trebalo da bude dugoročan i da se njime zahvati celokupni duhovni razvitak pojedinca od porodice, pa u školi i najzad u duhovnom životu. Jugoslavija je ocenjivana kao „duhovna smrt", kao „promašaj", zajednica koja je Srbiji donela nesreću, jer joj je uskratila nacional-biološki, nacionalno-privredni i nacionalno-tehnički „autonomni unutrašnji život". Politički život je „depolitiziran" negacijom političkih partija. Najvažnije stvari biološkog, duhovnog, ekonomskog i tehničkog opstanka trebalo je učiniti nezavisnim od povremenog političkog kursa „sa površine". Politika se napuštala kao „veština" i zamenjivala politikom kao „organizacijom". U Srpskom civilnom planu „sve potrebe" delile su se na četiri sektora: nacional-biološki, nacional-duhovni, nacional-ekonomski i nacionalno-tehnički. Srpska budućnost građena je na nacionalizmu. Težište je bilo na borbi za zaštitu svoje krvi i potomstva, osnivanju centra za ispitivanje bioloških i antropoloških odlika stanovništva srpskih zemalja, centara za ispitivanje srpskog jezika, srpske književnosti, muzičkog blaga, srpske i balkanske istorije, ispitivanje etničkih tipova, religije itd.

U izdavačkoj delatnosti trebalo je predvideti bar sto standardnih knjiga koje bi svaki čovek u srpstvu morao da pročita „da bi smo sa nekim opštim standardom boljeg Srbina mogli ubuduće da računamo". Ministarstvu prosvete pripalo je da izvrši selekciju omladine za buduće narodno vodstvo. Vaspitne institucije u budućnosti su morale da izgrade novi tip Srbina, koji svoj lični život u prvom redu zamišlja i provodi kao deo narodnog života, a ne samo kao privatni život jedinke, koji tačno zna ko su mu svakodnevni trajni i povremeni neprijatelji, koji neprestano živi budan i spreman, koji se trudi da život srpske žene dobije opet oblike „patrijarhalne čistote i čednosti", koji uvek ima u vidu da je predstavnik pravoslavnih Srba.[150]

U razradi ovog Plana izrađeno je do septembra 1943. 95 projekata. Među tim projektima i elaboratima pominju se: „Srpski civilni plan", „Projekat o prosvetnim oblastima", „Reforma o prosvetnim oblastima", „Reforma i reorganizacija prosvetno-školskog sistema", „Stanje narodne pismenosti i odnos između broja naseljenih mesta i broja osnovnih škola", ‚Projekat opšteg državno-prosvetnog plana", „Prosvetna statistika u okviru dirigovane politike", „Elaborat o prevaspitanju i usavršavanju nastavnika", „O radu srednjih škola". „Izučavanje

149) D. Kilibarda, n.d., 62-3.
150) „Prosvetni glasnik", novembar - decembar 1943; D. Kilibarda, n.d., 68.

težnji Italije za jedinstvom", „Srpska pravoslavna crkva" itd.[151] U toj godini radilo se i na rečniku da bi se znalo dokle se prostire prostor srpskog jezika.

Kolaboracionistička prosvetna politika u praksi

Prosvetni život je organizovalo, usmeravalo i kontrolisalo Ministarstvo prosvete sa Veliborom Jonićem, kao „vodom" u toj oblasti. Savetodavna uloga pripadala je Prosvetnom odboru, odnosno od 1942. Glavnom prosvetnom savetu sastavljenom od Velikog prosvetnog veća i prosvetnih odbora za osnovno i srednje obrazovanje, visoko i stručno školstvo, umetničko obrazovanje, telesno obrazovanje, narodno prosvećivanje i versko obrazovanje. U prosveti i kulturi februara 1944. radilo je 11.834 lica.[152] Prosvetno-kulturna politika je strogo usmeravana i kontrolisana, služeći se policijskim metodama, što je proizilazilo iz tesne saradnje Ministarstva prosvete i vera sa Ministarstvom unutrašnjih poslova. Nadgledani su đaci i nastavnici, posebno komunisti i druge kategorije nepouzdanih.

Pedagoške ideje razvijali su i podsticali srpski kadrovi koji su pedagoške ili druge nauke završili u Nemačkoj. Literatura o organizaciji prosvetno-školskog sistema prevođena je sa nemačkog: „Vaspitanje u Nemačkoj", „Načela nacionalsocijalističkog pogleda na svet", „Formiranje nacionalsocijalističkog čoveka kroz nemačku školu", „Popravno-vaspitni zavodi za posrnulu omladinu" itd.[153]

Nemački naučni institut osnovan pre rata, 1939. u Beogradu bio je rasadnik nemačkog nacionalsocijalizma i centar špijunaže, pod vidom razvijanja prosvetno-kulturne delatnosti, sa bibliotekom i odsecima za duhovne i pozitivne nauke (tehniku, medicinu, privredu); organizovao je razne kurseve, koncerte, predavanja itd. Institut je produžio svoju aktivnost i za vreme okupacije, pretvarajući se u neku vrstu škole, sa izdavanjem diploma za razne specijalnosti. U izdavačkoj oblasti favorizovao je dela iz nemačko-slovenskih i nemačko-balkanskih veza i odnosa. Sa Propagandnim odeljenjem Institut je usmeravao prosvetnu i kulturnu politiku u okupiranoj Srbiji. Sem na svoj rukovodeći kadar (Gerhart Gezeman, Rihard Volf i drugi) oslanjao se i na saradnju dela srpskih univerzitetskih i javnih radnika (Miloš Trivunac, dr Ivan Maleš, Svetislav Stefanović i drugi).[154]

Komesar za prosvetu je juna 1941. pokrenuo akciju čišćenja prosvetnog kadra koji je bio nacionalno nepouzdan. Savet komesara je 19. juna 1941. doneo Uredbu o „nepouzdanim elementima", na osnovu koje su iz službe udaljavani komunisti, masoni, „nepouzdani elementi",

[151] D. Kilibarda, n.d., 71.
[152] D. Kilibarda, n.d., 58.
[153] V. Kuprešanin, Prosvetno-kulturna politika okupatora u Srbiji (Beograd), Beograd u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd, 1971, 226.
[154] „Novo vreme", 24/1941.

svi oni koji na službi ***nisu*** ispoljavali volju i osećanje da im je stalo do što skorijeg ozdravljenja Srbije. U svim resorima Ministarstava trebalo je izvršiti selekciju osoblja i odstraniti sve one koji nisu Srbi, jer su Srbiju i srpski narod mogli da služe samo rođeni Srbi. Ministarstvo prosvete obrazovalo je Anketnu komisiju sa Tanasijem Dinićem na čelu, izvanrednim komesarom za personalne poslove, koja je imala da proveri nacionalnu pouzdanost prosvetnih kadrova. Iz gimnazija je otpušteno 34, a iz građanskih škola 51 nastavnik. Do „čišćenja" najvećih razmera došlo je u proleće 1942. godine, posle sloma partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji, otkrivanja i uništenja brojnih organizacija KPJ. Iz ustanova prosvete i kulture bilo je otpušteno 3.858 prosvetnih radnika. Deo nastavnika je nalažen i među izbeglicama, dok je 1.000 studenata upućeno u Nemačku na školovanje. Iz službe su uklanjane i žene, sa obrazloženjem da nemaju dovoljan autoritet, ili su prebacivane u ženske škole.[155] Po Jonićevom kazivanju početkom 1943. iz osnovnih škola su otpuštena 822 prosvetna radnika, 1.300 je penzionisano i 167 stavljeno na raspolaganje. Službu je tražilo 3.000 prosvetnih radnika - izbeglica. Iz te grupacije prosvetnih radnika zapošljavani su delom prosvetni radnici koji su bili spremni da se obavežu da će služiti režimu. Pomoću njih su zamenjivani prosvetni radnici označeni kao nacionalno nepouzdani.[156]

Prosvetne aktivnosti izvođene su u uslovima policijskog terora posle povlačenja partizanskih snaga iz zapadne Srbije. Upravnik grada Beograda Jovanović u začetku je sprečavao terorističke akcije u Beogradu, a krivce i vinovnike hvatao i kažnjavao. Ali šef beogradske policije nije propuštao da ukaže da je izvestan broj „komunističkih bandita", a naročito intelektualnih vinovnika „kukavički" pustio svoje ljude da u borbi izginu, dok su oni bekstvom izbegli zasluženoj kazni. Polazeći od konspirativnog metoda komunista, Jovanović je tražio da im se onemogući da nađu sklonište i zaklon. Garantovao je građanima Beograda mir i bezbednost u gradu, a svojom „obznanom" ukazivao građanima šta da učine kako bi se mir i bezbednost i dalje zadržali, pozivajući ih u stvari na denunciranje rodoljuba. Na osnovu Uredbe o prekim sudovima obznanio je da je svaki građanin koji sazna da se u Beogradu nastanilo ili došlo lice koje je učestvovalo „u defetističkoj partizanskoj akciji" obavezan da to i prijavi. Ko to ne bude učinio smatrao se jatakom i sa njim je trebalo postupati kao sa krivcem. Ova „obznana" usledila je posle razbijanja „komunističkih bandi" na celoj teritoriji Srbije od strane oružanih odreda vlade generala Milana Nedića, pa ih je trebalo onemogućiti da nađu utočište u Beogradu. Dužnost prijavljivanja bila je obavezna za sve građane, starešine porodica, nastojnike zgrada, stanodavce, odnosno sopstvenike kuća.[157]

Kvislinške novine pripisivale su oslobođenoj teritoriji sa centrom u Užicu naziv „Balkanska sovjetska republika". Podsticaji komunističke

155) S. Kerkez, n.d., 406, D. Kilibarda, n.d., 129.
156) „Obnova", 18. juli 1941; D. Kilibarda, n.d., 131.
157) „Obnova", 9. decembar 1941.

aktivnosti sa zadacima dolazili su iz partijskog centra i vezivani za Tita ili „misterioznog Tita", kako je pisala „Obnova" decembra 1941. godine. Usput se dodavalo da se o njemu jako malo konkretno zna, ali se govorkalo da je „aktivni major Crvene armije"; sama fizionomija je potvrđivala daje Tito bio Jevrejin. Pripisivalo mu se daje u razgovoru sa Mihailovićem u Struganiku izjavio da je učestvovao u španskom građanskom ratu, da je potom bio u Rusiji, a u poslednje vreme radio u Bugarskoj. Kvislinška štampa je smatrala da je oskrnavljena rodna kuća slavnog srpskog vojvode ulaženjem u nju jednog „belosvetskog probisveta".)

U uslovima pojačane aktivnosti Nemaca i kvislinga protiv potučenih i zaostalih ustanika decembra 1941, Ministarstvo prosvete je naredilo kategorizaciju učenika prema nacionalnoj pouzdanosti: nacionalno pouzdani, komunisti, organizovani, neorganizovani, simpatizeri i saradnici, voljno i nevoljno opredeljeni za komunizam; oni koji lako podležu uticajima tuđe propagande. Đaci su stavljani pod strogi nadzor, s tim što je dopušteno da se mogu popraviti. Po nalogu Velibora Jonića nepouzdani su isključivani iz škole. Do januara 1943. isključeno je 375 učenika. Godine 1943. đaci su organizovani po vojnim desetinama sa desetarima. Škole su o svakom đaku srednje škole morale voditi „Sociološko-psihografski list" (kako učenik gleda na prošlost, šta čita, emocionalni život, učešće u družinama itd.), koji je prosvetnim vlastima omogućavao da zaključe na koga se mogu osloniti u građenju „nove Srbije".[159]

Škole su radile u teškim uslovima: bez zgrada, školskog pribora, u uslovima policijskog pritiska, progona svih antinemačkih ideja. Iz upotrebe su uklonjeni svi udžbenici koji su upućivali na liberalizam i marksizam; izvršena je revizija udžbenika i iz njih uklanjane „nepodesne činjenice". Direktori gimnazija i upravitelji građanskih škola organizovali su u školama antikomunistička predavanja na osnovu brošura koje im je dostavljalo Ministarstvo prosvete, kao na primer: „Naš seljački komunizam", „Patrijarh Varnava protivu komunizma", „Krvava lista komunističkih zločina", „Sovjetska unija nije Rusija". U nizu brošura protiv SSSR-a i boljševizma dolazio je do izražaja antisemitizam („Boljševičku revoluciju su izveli Jevreji", „Jevreji protiv pravoslavne crkve" itd.). U nekim brošurama je ukazivano da su boljševici protiv Slovena, da je propast boljševizma u interesu Rusa i Srba, da su Sovjeti gurali u rat sve narode. Održavana su i predavanja protiv Tita, komunizma, marksizma kao utopije.[160] Milovan Popović je držao predavanja na temu: „Komunizam i naš put", „Maršal Tito i Srbi", „Imaju li srpski radnici otadžbinu", itd. ' Među školskim zadacima nalaze se teme o svetosavskom duhu i svetosavskoj školi, stvaranju

158) Isto, 10. decembar 1941.
159) D. Kilibarda, n.d., 119.
160> Isto, 106-7.
161) Isto, 112.

Jugoslavije koje je značilo napuštanje svetosavlja, o svetosavskoj politici itd.[162]

Sem što su isterivani iz škola, đaci su predavani Gestapou ili Specijalnoj policiji; proširivan je krug nepouzdanih ili sumnjivih, uvođen opšti nadzor nad školama. U krug obaveza da nadziru đake - svoju decu uvlačeni su i roditelji koji su obavezivani da decu vaspitavaju u duhu antikomunizma. Izjava koju su potpisivali glasila je: „Jamčim svojim životom da je moj sin (kći), učenik (-) razreda nacionalno ispravan i da će takav ubuduće ostati, da neće održavati nikakve veze niti potpomagati, ni ličnosti ni organizacije koje rade protiv mira i reda u zemlji".[163]

Pod udar sumnji, zlostavljanja, otpuštanja, zatvaranja i slanja u logore dolazili su i svi oni intelektualci među umetnicima, naučnicima, stručnim radnicima koji su podvođeni pod komunističku aktivnost, delovanje u prilog drugih organizacija (Mihailovićeve) ili jednostavno nisu bili spremni da se angažuju na poslovima obnove Srbije u duhu kolaboracionističke politike.

Na anektiranom području Bugarske radile su osnovne škole, ali na bugarskom jeziku, sa većinom učitelja koji su stigli iz Bugarske. Đaci gimnazije u Vranju bojkotovali su nastavu.[164] Đaci su vaspitavani u antisrpskom duhu i predočavano im je da su Bugari; na ekskurzijama u Bugarskoj stavljano im je do znanja da su ih Bugari oslobodili srpskog jarma. Učenici koji su se suprotstavljali kažnjavani su fizički ili globljeni novčano za svaku upotrebljenu srpsku reč.[165]

U Srbiji su u školskoj 1941-1942. godini radile sledeće škole: 84 niže i više gimnazije, 8 trgovačkih akademija, 4 srednje tehničke škole, 2 ženske stručne učiteljske škole, više poljoprivrednih i večernjih stručnih škola, kao i 2.250 osnovnih škola. Broj škola i učenika se 1943-1944. povećao: 81 zabavište sa 4.985 učenika; 2.099 narodnih škola sa 367.360 učenika; 32 građanske škole sa 5.285 učenika, 58 gimnazija sa 50.874 učenika, 9 učiteljskih škola sa 2.502 učenika, 2 ženske stručne učiteljske škole sa 216 učenika, 5 srednjotehničkih škola sa 1.197 učenika, 8 državnih trgovačkih akademija sa 3.242 učenika, 3 srednje poljoprivredne škole sa 357 učenika, 4 umetničke i muzičke škole sa 1.459 i 2 visoke škole 198 učenika, ukupno 2.313 škola sa 437.575 učenika.[166]

Nastojeći da reformišu školu, tvorci prosvetne politike težili su da posvete najveću pažnju seljaštvu i da školsku mrežu učine adekvatnom privrednoj strukturi srpskog društva; da se povede računa o odnosu

162) Isto, 12.
163) S. Kerkez. n.d., 407.
164) Đaci su bojkotovali upis u gimnaziju. Nosioci otpora bugarskoj vlasti su pripadnici SKOJ-a i rodoljubi koji su smatrali da u vranjskom kraju živi srpsko stanovništvo i da škole moraju raditi na srpskom jeziku. Vranjska gimnazija, iako značajna prosvetna institucija, pretvorena je u kasarnu i dodatnu zgradu zatvora. - Vranjska gimnazija 1881-1981, Vranje, 1981, 561, 563.
165) D. Kulić, Bugarska okupacija 1941-1944, Niš, 1970, 73.
166) D. Kilibarda, n.d., 74.

seoskog i gradskog stanovništva i realnim agrarno-društvenim odnosima. Samo vaspitanje moralo je da nosi nacionalno obeležje i bude „u duhu pravog srpstva". Predviđane su i neke škole kojih do tada nije bilo u Srbiji, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji: zadružne, šumarske, devojačke, laborantsko-preparatorske, administrativne itd. U periodu 1942-1943. od stručnih škola otvorene su: Administrativna akademija u Beogradu, Srednja tehnička škola i Trgovačka akademija u Kragujevcu, Treća trgovačka akademija u Beogradu, Zadružno-vinarska škola u Smederevu, Vinogradarsko-voćarska škola u Aranđelovcu, Stočarsko-mlekarska škola u Boljevcu i 15 građanskih škola.[167)] Narodna poljoprivredna škola u trajanju od dve godine pripremala je seljake za razne specijalnosti: voćare, kalemare, cvećare, sir are itd. Učenici su bili obavezni da završe šestogodišnju školu, ukoliko posle četverorazredne narodne škole nisu nameravali da nastave školovanje u građanskoj školi ili nižoj gimnaziji.

Univerzitet u Beogradu nije radio, ali su na njemu polagani ispiti i branjeni diplomski ispiti. Oktobra 1942. na Univerzitetu je diplomiralo 265 kandidata. Posebne školske olakšice davane su studentima koji su se borili u Nedićevim i Ljotićevim formacijama. Administrativni direktor Univerziteta, poverljivo lice koje je postavljalo Ministarstvo prosvete, brinuo se o progonu komunista. Ministar je postavljao nastavnike i određivao rektore. Nedić se zalagao za otvaranje Univerziteta ne bi li digao vlastiti ugled u srpskom narodu i rang svoje „države", ali Univerzitet nije otvoren do kraja okupacije, sem što su na njemu polagani ispiti i vršene pripreme za otvaranje. Nemci su strahovali od otvaranja Univerziteta koji je predstavljao simbol antifašističke borbe pre rata. Univerzitetu je režim ukinuo svaku samostalnost. Više od 1.000 studenata školovalo se na nemačkim univerzitetima 1941-1944. godine.[168'] Prednost školovanja imali su oni koji su se istakli u borbi protiv komunizma.

Kulturni život pod okupacijom

Više nego široko razgranata mreža državnih organa i ustanova radila je na masovnom narodnom prosvećivanju u duhu nacionalne politike i antikomunizma. Najviše su se, po prirodi posla, izdvajali: Ministarstvo prosvete, Srpska zajednica rada, ustanova „Zemlja i rad", narodni univerziteti, dobrovoljački odredi. Formirani su okružni, sreski i mesni odbori, a u školama školski odbori za narodno prosvećivanje pretvoreni u „političke propovedaonice" na čijem su čelu bili vladini komesari. U pomenutom smislu korišćen je i Kolarčev narodni univerzitet u Beogradu. Velibor Jonić je 1943. na Kolarčevom univerzitetu otvorio tečaj „Protiv komunističkog shvatanja sveta". Čitava kulturna

167) „Srpski narod", 1 septembar 1944; „Prosvetni glasnik", 11-12/1943.
168) „Službene novine", 21-23. mart 1944.

politika Nedićevog režima svodila se na propagandu u smislu ostvarenja „preporoda" srpskog naroda i „stvaranja novih vrednosti".[169)]

Prosvetni i kulturni život u suštini je bio dirigovan od Nemaca, nalazio se pod njihovom kontrolom, služio širenju nemačke kulture, nacionalsocijalističkih ideja i održavanju srpskog naroda u pokornosti. Pod spoljnim vidom nemačke brige za kulturu i nauku teklo je pljačkanje najznačajnijih kolekcija u muzejima, seminara Univerziteta i laboratorija. Bombardovanjem Narodne biblioteke aprila 1941. izvršen je, sem ratnog zločina napada na otvoren grad, i kulturni genocid uništavanjem duhovnog blaga srpskog naroda. Iz Umetničkog muzeja i Muzeja kneza Pavia u Beogradu, Vojnotehničkog muzeja u Kragujevcu odnete su retke vrednosti; na Univerzitetu u Beogradu uništeno je 13 instituta, sa bibliotekom na Filozofskom fakultetu. Uništeni su i opljačkani: Vojnogeografski institut, Seizmološki zavod, Geološki institut, Centralni higijenski zavod u Beogradu. Iz Srpske akademije nauka odneti su značajni ćirilski rukopisi, latinske povelje, turski dokumenti. Srušeno je 450 pravoslavnih crkava, u čemu su prednjačile ustaše. Nemci su uništili freske u Žiči, oštetili Sinagogu u Beogradu, Konak knjeginje Ljubice, Dositejevu školu.[170)]

Kolaboracionistička propaganda predstavljala je Nemačku kao najvećeg prijatelja Srbije, koristeći podatke iz prošlosti, ali izbegavanjem da pominje sukobe u dva svetska rata i nemačke agresije na Srbiju i Jugoslaviju. Prenaglašavalo se da je Nemačka predstavila Srbiju Zapadu, da su Nemci udarili osnove nauci, zanatstvu, rudarstvu, industriji, šumarstvu, pozorištu, umetnosti, da su braća Grim, Leopold Ranke i slavni Gete, te drugi nemački javni radnici pomogli Vuku Stefanoviću Karadžiću da ukaže zapadu da je srpski narod mali po broju ali velik po duhu; da je Nemačka bila glavni kupac srpskih sirovina od iskona; da je ona najpovoljniji i najjeftiniji prodavač „naših potreba", naš najveći sused, da pobeđuje na svim ratištima. Smisao ove apoteoze Nemcima i Nemačkoj svodio se na opomenu da se srpski narod ne zaleće u pokušajima da zaustavi nezadrživi hod Nemačke sabotažama, da goloruki i rascerečeni ne podležemo stranoj propagandi koja vodi računa samo o svojim interesima. Od naroda Srbije se zahtevalo da po svaku cenu stekne poverenje pobedioca.[171)]

U kompetenciji Ministarstva za prosvetu nalazile su se naučne, kulturne i obrazovne ustanove: narodne biblioteke u Beogradu, Nišu i Kragujevcu, Državni arhiv u Beogradu, muzeji (kneza Pavia, Etnografski muzej, Muzej srpske zemlje, Muzej kralja Petra I Velikog oslobodioca i Vojni muzej), Centralni zavod za čuvanje starina u Beogradu, Meteorološko-geofizički zavod, Biološki zavod u Smederevu, Univerzitet u Beogradu, Astronomska opservatorija, Škola za telesno vaspitanje

D. Kilibarda, n.d., 141-143.

' AJ, Fond Državne komisije za utvrđivanje zločina u Beogradu, F-25, dok. 1-8; „Elaborat o ratnoj šteti na Beogradskom univerzitetu".

m) „Narodne novine", br. 3, 16. novembar 1941.

u Beogradu, Akademija likovnih umetnosti u Beogradu, Škola za primenjenu umetnost u Beogradu, Muzička akademija u Beogradu, Srednja muzička škola u Beogradu.[172)]

Nedićeva vlada podsticala je otvaranje muzeja u Beogradu i gradovima u unutrašnjosti, kao ustanovama koje bi se bavile vaspitanjem naroda „na izvorima prošlosti". Sem muzeja u Beogradu, radili su i muzeji u Kragujevcu, Kraljevu, Jagodini i Kruševcu.

Vlada je podsticala i negovanje muzike da bi Beograd dobio izgled grada koji živi „veselo i bezbrižno". Vlasnici kafana su obavezivani da uvedu muziku.[173)]

Prikazivani su nemački, italijanski, bugarski, mađarski i drugi filmovi, ali posle prethodne cenzure. Sa filmovima su prikazivani i službeni nemački žurnali, koji su preko propagandnih centara Trećeg rajha u Beogradu prilagođavali deo žurnala potrebama srpskog režima snimanjem storija iz srpskog života (unošenje badnjaka, svećenje vodice, život srpskih dobrovoljaca). Snimljeno je i nekoliko filmova: „Grešnica bez greha", „S verom u Boga", „Naivnost bez zaštite" i dr.[174)]

Na čelu beogradske radio-stanice nalazio se oberlajtnant Karlo Hajnc Rajntgen, bez čijeg odobrenja nije ništa moglo da se emituje. Sadržajna struktura programa 1941-1944. godine nije se menjala: drugarski pozdravi, jutarnji koncert, nemačke vesti (u prošeku šest puta dnevno), šlageri, „Radio-Beograd pozdravlja front i otadžbinu", narodna muzika, sport, „Raspevani ponedeljak", „Beogradski mladi stražar", „Nešto za tebe", čas nemačkog jezika, čas za vojnike, emisija za srpske seljake itd.[175)]

Kvislinški režim organizovao je i više izložbi 1941-1944, među kojima se izdvaja prva, otvorena 22. oktobra 1941. godine, na kojoj je radio Komitet od 50 specijalista u skladu sa koncepcijom koju su uobličili inž. Milosav Vasiljević, dr Danilo Gregorić, Svetislav Stefanović, Đorđe Perić i Lazar Prokić. Izložba je predstavljena preko nekoliko odeljenja: antikomunističko (logori u SSSR-u), odeljenje o sprezi jevrejstva, masonerije i komunizma (krivci za 27. mart i 6. april), sekcija „Viktorija" (pobede Nemaca), dok su u poslednjem odeljenju izložene antikomunističke brošure i plakati. Organizovane su i izložbe: „Crna gora pod šestokrakom zvezdom", „Izložba za zarobljenike", „Izložba srpskih umetnika na Kalemegdanu".[176)] Izložba otvorena 22. oktobra

172) S. Kerkez (n.d., 404) navodi u nadležnosti Ministarstva i druge vrste škola: Administrativnu akademiju u Beogradu; učiteljske, građevinske, narodne domaćičke, učiteljsko-domaćičke, srednje i niže specijalne poljoprivredne škole, razne tečajeve za domaćice i druge.

173) Kafanske muzičare kontrolisali su specijalni kulturni inspektori Ministarstva prosvete.

174) Srpska zajednica rada odabirala je filmove koji će prikazivati radnicima, a Ministarstvo prosvete učenicima. Specijalni referent Ministarstva za pozorište i film ocenjivao je filmove („pogodan, najpogodniji", „može da bude od koristi školskoj omladini", „najlepši film dosadašnjice"). - D. Kilibarda, n.d., 154.

175) „Kolo", 1/1942, 66/1943.

176) O strukturi ove izložbe, njenoj propagandnoj strani i efektu već je pisano: „Izložba je bila reklamirana na pet plakata koje su simbolično o njoj govorile. Na jednoj plaketi se Kremlj ruši, a srpski se seljak krsti: 'Vo imja oca zaslužili su'. A na ostalima

1941. poznata je i kao antimasonska, sa tezom da su iza masona stajali Jevreji, to jest da se tajno jevrejsko vodstvo krilo iza kapitalizma i iza komunizma, te da su Jevreji, slobodni zidari i komunisti tesno sarađivali. Radilo se o ogromnoj hidri sa tri glave. SAD su predstavljene kao država organizovanog jevrejskog kapitalizma. Izložba je bila veoma dobro posećena, jer su o masonima širene misteriozne vesti i vladale veoma maglovite predstave. Na posetu je uticala i činjenica što je sala bila dobro zagrejana, posetiocima deljeni pokloni (kokoške itd), drva za zimu.[177] „Narodne novine" su pozivale čitaoce na antimasonsku izložbu sledećim rečima: „Idi, Srbine brale, na antimasonsku izložbu kako god znaš! Idi, ne propusti priliku, da vidiš i osetiš crne i mračne izbe Garašaninove ulice br. 8 iz kojih se godinama vladalo tvojom nesretnom, prodavanom i preprodavanom zemljom"!

U obnavljanju „zdravog nacionalnog i kulturnog života" uticajno mesto je pripalo pozorištu. Đorđe Perić očekuje od savremenog srpskog pozorišta da Srbe poveže sa „blistavom epohom naše drame u daljoj prošlosti". Za dr Milorada Nedeljkovića pozorište je u prošlosti bilo otuđeno od naroda, a narod od pozorišta. Posle „državne katastrofe" narod je osećao živu potrebu „duševnog iscelenja i snaženja", potrebu „nadahnuća" za teško delo nacionalne i državne obnove. Od Srpskog narodnog pozorišta očekivalo se da ponovo „zasija" starim sjajem i preuzme „svoju staru ulogu u duhovnom i nacionalnom životu srpskog naroda". Od ovog pozorišta Nedeljković je očekivao da postane srpsko, nacionalno, prosvetiteljsko, narodno, narodnim masama pristupačno; da postane „istočnik vere, ljubavi i nade za najšire slojeve naroda. Pozorište i njegov uticaj morali su da se osete i u najzabačenijim delovima Srbije, pre svega na selu, jer, pisao je Nedeljković, tek „kad i selo obuhvatimo u svoj duhovni zagrljaj, stvorićemo istinsku narodnu zajednicu, čvrstu, snažnu i istim idealima zagrejanu, sposobnu za one teške zadatke koji sada pred nama stoje i stavljaju nas u dilemu „biti ili ne biti".[178]

Jovan Popović se oduševljavao što se stvara značajna epoha u kulturno-umetničkoj istoriji srpskog naroda. Teoretičari umetnosti i drame videli su u pozorištu značajnu funkciju u sferi kulturne propagande režima i njegove politike, naročito među širim narodnim slojevima, uvereni da pozorište pre i lakše utiče na preobražavanje naroda i njegovo kulturno formiranje, daleko pre nego slika i muzika. Tome je doprinosio dramski repertoar, prilagođen potrebama i ukusu masa, a na drugoj strani davanje predstava i u unutrašnjosti. Zalagalo se za

je prikazano: jevrejstvo, masonerija, komunizam, srpski seljak i radnik na raskrsnici. Za pripremanje izložbe utrošena su sredstva u iznosi 1,465.000 dinara u čemu su Nemci učestvovali sa 673.000 dinara. Tada je štampano 19 brošura u 207 primeraka o antikomunizmu, jevrejstvu i masoneriji. Režim se hvalio da je prodao 116.000 brošura; da je izložbu posetilo 90.000 posetilaca i da je izložba prikazana u 19 bioskopa. Izložbu su mnogi morali da posete po 'službenoj dužnosti'. - D. Kilibarda, n.d., 158.

[177] „Novo vreme", 23. i 30. oktobar, 11. novembar i 4. decembar 1941.

[178] „Srpska scena", br. 18, 20. jun 1942.

otvaranje radničkih pozornica u industrijskim centrima, stvaranje varoških diletantskih grupa, pokretnih pozorišnih grupa. Popović, vodeći čovek pozorišne umetnosti, zalagao se i za organizovanje „svečanih igara" (festivala), skromnijeg karaktera i manjeg umetničkog dometa.[179)]

O udaljavanju („stranputici") pozorišta od tzv. nacionalno-kulturnog i umetničkog puta u prošlosti pisali su: Vladimir Velmar Janković, Todor Manojlović, Jovan Popović, Nikola Trajković, Svetomir Nastasijević i Vladeta Dragutinović. Za Jovana Popovića novo vreme je gazilo predratne koterije. Nastasijević je s ideoloških pozicija kritikovao uticaj jevrejstva u umetnosti. Drugi kritičari su smatrali da su dani „nacionalnog srozavanja za nama". Jovan Popović je pisao da je pozorište diglo svoju zavesu da kao prethodnica zdrave književnosti i umetnosti ukaže put ka novom životu „poštenog srpstva".[180)]

Vodeću ulogu u srpskoj kulturi preuzimalo je Srpsko narodno pozorište, kao „matica celokupnog srpskog pozorišnog života", na čijem se čelu nalazio Jovan Popović, advokat i glumac, upravni funkcioner za film pri Predsedništvu vlade za vreme Milana Stojadinovića, scenarist i komesar svih pozorišta u Srbiji za vreme okupacije. Direktor drame je bio Dušan Milačić, vršilac dužnosti direktora opere Rudolf Erti, a šef baleta Anatolije Žukovski.[181)]

Nemcima i režimu bilo je stalo da život u Beogradu teče kao da svet nije bio u ratu, zapravo da se stvara utisak sigurnosti i normalnog života. U Beogradu je radilo 20 pozorišta: Srpsko narodno pozorište, Umetničko pozorište, „Veseljaci", Centrala za humor, Humorističko pozorište „Razbibriga", Srpsko savremeno pozorište,. Akademsko pozorište namenjeno srednješkolskoj omladini, Dečije pozorište „Srbija", Radničko pozorište „Srbozor", Satirično pozorište „Bodljikavo prase", Omladinski studio, Pozorište „Beogradska komedija", „Acino pozorište" i dr.[182'] Daleko teže bilo je obnoviti balet, jer su baletski umetnici napustili pozorište posle aprilskog rata, a nije bilo lako doći do rekvizita, obuće, odeće (patika, trikoa itd.). U aprilskom ratu uništene su dekoracije i kostimi. Kao prva premijera srpskog baleta izvedeno je delo „U dolini Morave" od Svetomira Nastasijevića; drugu premijeru činio je „Narodni divertisman", solističke i grupne igre, sa muzikom Hristića, Nastasijevića, Bošnjakovića, Grebenščikova. Balet „Na baletskom času" bio je sastavljen od manjih dela Johana Štrausa - sina i Jozefa Lanera.[1]

179' J. Popović je ispunjavao „Srpsku scenu" brojnim prilozima: „Pozorište za narod", „Problem domaće drame", „Za srpski pozorišni stil", „O svečanim igrama u Srbiji". - „Srpska scena", 15. februar 1942, 16. april 1942, 1. maj 1942, 16. maj 1942. itd.

180) „Srpska scena", br. 8, 16. januar 1942.

181) Isto, br. 1, 1. oktobar 1941 - Ertla je zamenio Svetomir Nastasijević, a Žukovskog Velizar Gođevac. - Isto, br. 4, 15. novembar 1941. - Za direktora drame postavljen je Borivoje Jevtić. - Isto, br. 9, 1. februar 1942.

182) „Novo vreme", 354/1942.

183) „Srpska scena", br. 19, 1. jul 1942; Isto, br. 7, 1. januar 1942.

Srpsko narodno pozorište je šest meseci radilo u zgradi na Vračaru („Manež"). Započelo je rad premijernom predstavom Gerharta Hauptmana „Elga". U repertoaru su se jedno vreme spajali dramski i operski elementi, kao što se vidi i iz repertoara: „Figarova ženidba" - muzička drama u četiri čina, „Koštana" - komad u četiri čina, „Verter" - opera u četiri čina, „Ulični svirači" - komad u tri čina.[184]

Budući centralno i zvanično vladino pozorište, pod čijim su pokroviteljstvom radila druga pozorišta u Srbiji, Srpsko narodno pozorište redovno je sarađivalo sa Filharmonijom u Berlinu, koja je gostovala u Beogradu više puta.

U sezoni 1941-1942. prikazano je 100 dramskih predstava, a 1942-1943., 254 predstave (100 stranih i 154 domaća dela, 85 operskih, 23 baletske i 4 druge razne priredbe).[185]

Ministarstvo prosvete je obrazovalo i seoska pozorišta, koja su vodili učitelji obučeni na specijalnim kursevima. Ova pozorišta, međutim nisu uspela da započnu rad, a kamo li da se ustale, jer su na selu vođene borbe, dolazilo je do stalnih „čišćenja terena", sukobljavale se suparničke vojske i formacije, sprovođen teror nad pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta. Po ugledu na teatarsku praksu u Nemačkoj, pomišljalo se na stvaranje pozorišta koje bi obilazilo sela po Srbiji, ali ta ideja nije ostvarena.[186]

Svakog četvrtka u pozorište je dolazio izvestan broj seoskih domaćina, u grupama od 80-90 ljudi, koji su bili gosti Milana Nedića, a obično su gledali dramske predstave iz nacionalnog repertoara („Điđo", komediju Nastasijevića „Nesuđeni zetovi" itd.[187]

Među glumcima Narodnog pozorišta isticali su se: Dobrica Milutinović, Pera Dobrinović, Žanka Stokić, Aleksandar Cvetković, Ljubinka Bobić, Milivoje Zivanović, Irena Jovanović, Nevenka Urbanova, Vladeta Dragutinović, Divna Radić, Nadežda Riznić, Teodor Arsenović, Gordana Gošić, Dara Milošević, Aleksandar Zlatković, Božidar Drnić, Marko Marinković, Frano Novaković, Olga Spiridonović, Mileva Bošnjaković, Sofija Perić-Nikolić, Ruža Tekić, Mirko Milisavljević, Sima Ilić, Jovan Nikolić, Božidar Nikolić, Milivoj Popović-Mavid, Strahinja Petrović, Jovan Gec, Mira Todorović, Ljubica Sekulić, Mihailo Vasić, Relja Đurić, Zora Zlatković, Nevenka Mikulić, Desa Dugalić, Toša Jovanović, Milan Popović itd. Od operskih umetnika izdvajali su se: Nikola Cvejić-Vladin, Žarko Cvejić, Slobodan Malbaški, Dušan Đorđević, Bahrija Nuri-Hadžić, Zdenka Zikova, Branko Pivnički, Jovan Stefanović, Krsta Ivić, Aleksandar Trifunović, Anita Mezetova, Bojka Konstantinova, Aleksandar Tucaković. Među baletskim umetnicima nalazimo: Natašu Bošković, Janju Vasiljevu, Anicu Prelić-Nikolić, Radmilu Stefanović, Marinu Šuminski, Danicu Živanović,

[184] Isto, br. 1, 1. oktobar 1941.
[185] „Srpska scena", br. 20/1943.
[186] D. Kilibarda, n.d., 157.
[187] „Srpska scena", br. 17, 1. jun 1942.

Smilju Torbicu, Ljilju Kolesnikov, Anatolija Žukovskog, Aleksandra Dobrohotova, Miloša Ristića, Hanzi Janoša itd.[188]

Posebne predstave, baletske i operske, Srpsko narodno pozorište davalo je za nemačku vojsku, služeći na taj način u funkciji zabavljača okupatorske vojne sile, što je jednim delom i određivalo nemačko ponašanje prilikom opravljanja i stavljanja u funkciju pozorišnih ustanova.

Nemački umetnici su najčešće gostovali na baletskim i muzičkim predstavama u Beogradu. Pojedini umetnici Srpskog narodnog pozorišta gostovali su takođe van Beograda (Dušan Đorđević u Operi Narodnog pozorišta u Bratislavi u „Kavaleriji Rustikani" i „Toski" koju je sa velikim uspehom pevao u Italiji; Zdenka Zikova, primadona Opere u Praškoj operi gde je pevala 20 večeri; primabalerina Janja Vasiljeva i Anatolije Žukovski, koreograf, reditelj i prvi igrač baleta, otputovali su krajem januara 1942. godine u Berlin na tronedeljne baletske studije).

Narodno pozorište priređivalo je i koncertne matinee: „Pesme jednog nemačkog vojnika". Pesme su tumačile prvakinje Opere Narodnog pozorišta Zdenka Zikova, Zlata Đunđevac i Stanoje Janković.[189]

Pozorište je obeležavalo Svetog Savu i slavilo svoju krsnu slavu Sv. Jovana Krstitelja. Godine 1942. u slavi su učestvovali nemački velikodostojnici (pukovnik fon Kajzenberg), Velibor Jonić, ministar prosvete, episkop Arsenije i drugi. I tom prilikom istican je vaspitni značaj i nacionalna uloga pozorišta: „U životu jednog naroda Pozorište znači veoma mnogo. Danas, kad se pod okriljem Velikonemačkog Rajha stvara nova Evropa, nov svet, vaspitna uloga Pozorišta je još mnogo značajnija. Ono mora biti prethodnica nove umetnosti, nove književnosti, novog društva. Samo tako shvaćeno, Pozorište može biti od koristi po progres našeg nacionalnog i kulturnog života. Samo tako Pozorište može poslužiti za zdrav razvoj naše omladine i njenu spremnost da u novome svetu ponese sa čašću svoje ime. Neka nam današnja naša Slava pomogne u tim našim nastojanjima".[190]

U srpskom narodnom pozorištu, u zgradi na Vračaru, organizovani su i duhovni koncerti, pod upravom Vojislava Ilića. Izvođena su, pre svega, dela Stevana Hristića i Stevana Mokranjca, arije Baha iz „Pasije po Mateju".[191] U Beogradu je gostovalo Srpsko narodno pozorište Dunavske banovine i Narodno pozorište iz Niša.

Ansambl Narodnog pozorišta Moravske banovine u Nišu bio je sastavljen od glumaca ranijih pozorišta: niškog, skopskog i banjalučkog. Gradsko amatersko pozorište u Kruševcu osnovano je maja 1942. godine. Istog meseca osnovano je i Srpsko pozorište u Kragujevcu, sa zadatkom da neguje nacionalnu dramu. Na repertoaru ovih pozorišta

[188] S. Kerkez, n.d., 470-1.
[189] Isto, 472.
[190] „Srpska scena", br. 9, 1. februar 1942.
[191] Isto, br. 14, 16. april 1942.

preovlađivali su nacionalni komadi: „Dido", „Sumnjivo lice", „Dva cvancika", „Pokondirena tikva", „Devojačka kletva" i drugi. Srpsko narodno pozorište Dunavske banovine nastavilo je posle aprilskog rata rad u Požarevcu, ali se decembra 1941. prebacilo u Kovin i odatle u Pančevo, gde mu je i ostalo sedište. Pozorišni ansambl izgubio je 17 svojih članova prilikom katastrofalne eksplozije municije u Smederevskoj tvrđavi 5. juna 1941. godine. Pozorište je davalo predstave u Pančevu, često gostujući po varošima i gradovima Banata, „severne srpske pokrajine", sa dramskim repertoarom Jovana Sterije Popovića, Slavomira Nastasijevića, Branislava Nušića, Jovana Geca, Pecije, Trifkovića, a od stranih dela bili su zastupljeni nemački i italijanski dramski pisci.[192]>

Nakon ulaska NOVJ u Beograd, oktobra 1944, sa stvarnim kolaboracionistima i ratnim zločincima uhapšeni su, provedeni kroz Glavnjaču, osuđeni na izdržavanje kazni ili streljani i mnogi ugledni glumci, pevači i baletski igrači Srpskog narodnog pozorišta. U toku 1945. neki od njih odgovarali su pred Sudom za zaštitu srpske nacionalne časti. Iz Srpskog narodnog pozorišta otpušteno je posle 20. oktobra 1944. godine oko 150 umetnika - kako se tek danas na osnovu svedočanstava navodi - na osnovu sumnjičenja, prijava, šablonskih karakteristika, osuda na javnim zborovima kolektiva. Ova tema likvidacija je bila decenijama tabuisana. Ekstenzivna primena kategorije kolaboracioniste, „narodnog izdajnika", „neprijatelja" u slučaju ovih umetnika označila je tragičan gubitak za srpsku kulturu i umetnost.

192) S. Kerkez, n.d., 481.

Glava VII

Srbi i federalizacija Jugoslavije

Srpsko-hrvatski sukob u emigraciji

Mada razjedinjeni, srpski krugovi u emigraciji imali su prednost u odnosu na hrvatske i brojnošću i, pre svega, uticajem koji se ispoljavao time što su predsednici vlada, do Šubašića 1944, bili Srbi - Dušan Simović, Slobodan Jovanović, Miloš Trifunović i Božidar Purić. Srbi su u emigraciji imali kralja i dvorsku svitu, veći broj ministara i vođa političkih stranaka, uključujući i Srbe iz „preka". Političari srpskog porekla poistovećivali su se sa 27. martom kao narodnom revolucijom, kojom su pre drugih stali na stranu saveznika, uživali gostoprimstvo Britanaca, dobili svoje oružane snage u licu „Jugoslovenske vojske u otadžbini". Predavali su zaboravu aprilski rat sa bezuslovnom kapitulacijom i katastrofalnim slomom, što je srušilo očekivanja Britanaca da odlože poraz Grčke i gubitak „južnog Denkerka". Događaje od 27. marta srpski političari posmatrali su u kontinuitetu kao konstantu srpske istorije. Linija se vukla od aneksione krize 1908, preko balkanskih ratova, prvog svetskog rata, otpora 1941. i pokreta Draže Mihailovića. U velikim krizama Srbi su bili onaj vodeći činilac, oduvek na pravoj istorijskoj strani, što se po drugi put u ovom veku za Hrvate nije moglo reći. Iako je Mihailović izbio na istorijsku scenu neočekivano za Vladu i Britance, prihvaćen je kao najveći adut srpskog građanstva u budućem raspletu, jer je potvrđivao mit o nepobedivosti srpskog naroda aktivnim nastavljanjem otpora pod zastavom Kraljevine Jugoslavije u frontu saveznika, a na drugoj strani javljao kao faktor reda koji će onemogućiti bilo kakav prevrat i ugrožavanje od strane novih socijalnih pokreta koji bi mogli iskoristiti rat u svoje subverzivne svrhe, pri čemu se najpre mislilo na komuniste.

Celokupno predratno nasleđe nacionalnog nepoverenja političari su preneli i u inostranstvo, sada međutim opterećeno novim sukobima u zemlji koji su se drastično odražavali u Londonu, u Vladi i među iseljeništvom. Pitanja su izazivala jedna druga: ko je kriv? čije su greške? kako se osigurati u budućnosti? kako sprečiti Hrvate da internacionalizuju problem i otvore hrvatsko pitanje za vreme rata? kako onemogućiti Srbe da Hrvatima nametnu hipoteku za ustaške zločine? Učešće hrvatskih ministara u vladi i stvaranje kulta Mačeka kao žrtve, mučenika, vođe hrvatskog naroda, Jugoslovena, imalo je za

cilj da se održi i spasi jugoslovensko rešenje, jer se Jugoslavija kao međunarodni subjekt nalazila na strani antifašističkih sila. Britanska arbitraža nad kraljevskom vladom u permanentnom srpsko-hrvatskom nacionalnom nadmetanju vodila je računa o održanju jugoslovenskog okvira, ali se britanski zvaničnici nisu mnogo uzbuđivali oko toga kako će se „ispuniti" taj okvir. Za hrvatske političare bilo je bitno da se izbegne situacija 1918. godine, kada su Srbi u svakom pogledu bili nadmoćniji: vojno, politički i moralno, sa stanovišta međunarodnog statusa Srbije. Srpski politički činioci u emigraciji poštovali su sporazum iz 1939. godine o stvaranju Banovine, iako nisu bili raspoloženi da ga u ratu potvrđuju ili dopunjuju, pogotovu ne u smislu hrvatskih zahteva za dobijanjem Bosne i Bačke, te sticanja oružanih snaga u skladu sa starim Mačekovim zahtevom „svoja puška na svom ramenu".

Srpska politička pozicija u inostranstvu bila je povoljnija i po prevazi u diplomatskom aparatu, a pogotovu forsiranjem Mihailovića kao legendarnog vođe gerile i komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini.

Hrvatski političari ustručavali su se da napadnu pogrome nad Srbima. Tek je Većeslav Vilder (SDS) februara 1942. preko Radio-Londona oštro napao katolički kler i nadbiskupa Stepinca što se nisu oglasili „ni glasom saučešća" prilikom krvavih pokolja Srba, pa i pravoslavnih sveštenika. I pod najgorom tiranijom katolička hijerarhija nije smela da oćuti sve stravične zločine, tim pre što su biskupi predstavnici duhovne sile koja uživa imunitet ili na koju nije lako nasrnuti. Oni nisu znali i hteli da budu vođe, apostoli, branioci naroda baš u teškim vremenima kada obični smrtnici gube glave. Da je nadbiskup Stepinac ustao u odbranu zadužio bi, smatrao je Vilder, upravo hrvatski narod. Umesto glasa protesta protiv prekrštavanja, Stepinac je učestvovao na fašističkim paradama. Biskupi su veličali Pavelića, pevali mu ode, a Stepinac je naređivao da se služi „Te Deum" za poglavnika i dobrobit „nezavisne države Hrvatske". Pozdravljajući NDH, hijerarhija se svrstavala na stranu nacizma, kao otvorenog neprijatelja hrišćanstva. Nadbiskup nije reagovao ni na progone slovenačkih sveštenika. Vilder je zbog svega toga proglašavao Stepinca za „Pokojnika u svome narodu i svijetu".[1^]

Iako slabije zastupljeni u emigraciji, hrvatski predstavnici su znali svoju stvarnu snagu u mogućnostima izazivanja krize države, pasivnog otpora i proceduralne opstrukcije. Iza njih je stajao Vatikan, moćni iseljenički krugovi i uticajne struje britanske politike koje su se aktivno mešale 1918. i u vreme preuređenja država 1939. Hrvatski ministri i političari pretili su da sa Slovencima mogu obrazovati saveznu državu koja se mogla priključiti nekoj (tada nepostojećoj) srednjeevropskoj federaciji, o čijoj se eventualnoj formaciji razmišljalo u katoličkim krugovima u svetu, kao protivteži SSSR-u i Nemačkoj, posle poraza,

[1)] Lj. Boban, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943. Zagreb, 28-9.

uključivanjem Austrije i Mađarske. Ideje o federacijama i unijama nisu bile strane ni britanskoj politici za vreme rata, kao pandan panslovenskim inicijativama SSSR-a.[2)]

Koliki je strah u hrvatskom emigrantskom vrhu postojao od obnavljanja 1918. pokazuje isključivost Bogdana Radice da ne može biti razgovora između Srba i Hrvata sve dok savezničke trupe ne okupiraju razmeđe između Srbije i Hrvatske. Nepoverenje u uzajamnim odnosima, sa strahom od velike Srbije na hrvatskoj strani i suprotnom pretnjom o izdvajanju Hrvatske, odnosno antijugoslovenskom stavu Hrvata, dosezali su grozničave i fobične razmere, koje nisu nastajale apstraktno bez incidentalnih izjava, sumnji, oštrih polemičkih varnica, iznošenja predloga i protivpredloga. Bogdan Radica je govorio da Hrvati ne treba da istupe protiv Jugoslavije za vreme rata, ili o njenom odbacivanju kao uslovnoj mogućnosti. „Hoćemo je (Jugoslaviju - B.P.) ali s uvjetima, a ti uvjeti je mogu uvjek razoriti".[3)] Slobodan Jovanović je primećivao da se u izjavama hrvatskih članova vlade prenaglašeno ističe ideja na štetu jugoslovenske ideje. Boža Maksimović je pisao Grolu oktobra 1941: „Ne da neće Jugoslaviju, nego ne umeju da budu za nju, te izgleda da su protiv nje". Sava Kosanović je isticao da „Jugoslaviju nije nikad postavljao kao conditio sine qua non, nego kao zlo koje se od nevolje trpi".[4)]

Za srpske ministre i stranačke vođe u emigraciji rat sa svojim nedaćama, izbacivanjem stvari iz svojih ležišta, dramatizacijom unutrašnjih zbivanja, ličnom strepnjom za održanje srpskog naroda i jugoslovenske celine, bilo je više nego teško savladivo iskušenje. Zbog događaja koji su se zbili 1941. Jugoslavija kao da je visila o koncu. Političko iskustvo i mudrost upućivali su Vladu ipak da se ona mora održati u srpskom interesu. Samo preko Jugoslavije mogao se okupiti u jednu celinu sav tzv. srpski svet, sve srpske zemlje, uračunavajući i Makedoniju kao „Južnu Srbiju". Van Jugoslavije, svako oivičavanje tih „srpskih zemalja" moglo je da probudi otpore, stvori nacionalne zapreke, izazove međunarodne faktore. Za život Jugoslavije postojale su povoljne okolnosti međunarodnog karaktera, jer su sve velike sile bile za njenu obnovu. Suprotna Ruzveltova premišljanja bila su privremenog karaktera i vezana za ustrojstvo neke vrste dualnog uređenja sa različitim oblikom vladavine, rezervisanjem za Srbiju monarhističke forme, određene velikim delom srpsko-hrvatskim sukobima među iseljenicima. Odbacivanje unitarističkog koncepta Jugoslavije od vodećih srpskih političara u emigraciji, što je imalo osnov u predratnom pro-

[2)] Posle konferencije ministara inostranih poslova vodećih sila Ujedinjenih naroda u Moskvi, oktobra 1943, bilo je odjeka u Donjem domu o stvaranju dunavske federacije (od Mađarske, Jugoslavije i drugih), ali je na tome i ostalo. - ASSIP, Londonsko poslanstvo, F-II, Izveštaj B. Jevtića - Ministarstvu inostranih poslova o ekspozeu A. Idna u Donjem domu od 15. novembra 1943. godine. - Ideju su u toku rata podržavali: Vatikan, katolički krugovi u SAD, deo emigracije (mađarske, austrijske, nemačke) u SAD.

[3)] M. Stefanovski, n.d., 163.

[4)] Isto, 157.

cesu preuređenja sa institucionalnim fragmentom u vidu Banovine Hrvatske, obavezivalo je srpsku politiku da i ona dovrši oblikovanje Srbije u prostoru koji je smatrala svojim vitalnim interesom i tradicionalno priznatim istorijskim i etničkim prostorom, koji je obuhvatao Srbiju, Vojvodinu, Makedoniju, Kosovo i Metohiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, van Banovine NDH. Iskustvo sa politikom Svetozara Pribićevića iz vremena ujedinjenja i prvih godina zajedničkog života, pre svega prevazilaženjem unitarističke formule i integralnog jugoslovenstva, bilo je već uoči rata strano Srbima. Oživljavao je interes za okretanjem južnim krajevima buduće srpske jedinice, koji su bili zapostavljeni orijentacijom ka jugoslovenskom severozapadu. Ova nova politička strujanja nesumnjivo su vodila računa o vraćanju srpske istorije u korito njenog tradicionalnog kretanja u prošlosti, posebno o činjenici da ti krajevi koji su tek pola veka ili nešto duže bili u sastavu Kraljevine Srbije, odnosno Kraljevine Jugoslavije, to jest od Berlinskog kongresa i balkanskih ratova, još nisu sa Srbijom bili čvrsto integrisani, te njihovom visokom stepenu nerazvijenosti, neprosvećenosti, karakterističnim etničkim konglomeratom na Kosovu i Metohiji (Albanci, Turci, Muslimani, Cigani), pa i Makedoniji, gde je živelo većinsko makedonsko stanovništvo. Pobornici ove srpske politike, sa Slobodanom Jovanovićem, pridržavajući se već postojećeg koncepta iz vremena Srpskog kulturnog kluba, okretanje jugu shvatili su i kao srpsku etničku konsolidaciju, pod kojom su podrazumevali apsorbovanje još neprobuđenog makedonskog nacionaliteta.

Srpsko-hrvatski sukobi počeli su pre nego što su vlada i kralj i napustili zemlju, jer su neki ministri optuživali Hrvate za izdaju u aprilskom ratu, a kasnije će se nastaviti i dovesti do krajnje zategnutosti zbog genocida nad srpskim narodom u NDH. Između srpsko-hrvatskih političara stajali su slovenački političari, zauzeti nacionalnom integracijom Slovenaca, korišćenjem savezničke pozicije Jugoslavije u ratu. Deo političara izrazito integralističke orijentacije iz redova SDS i JNO nedvosmisleno je nastupao sa jugoslovenskih pozicija. Unitaristički projekti upućivani iz zemlje emigraciji napadali su hrvatski partikularizam kao nacionalni partikularizam, gledajući u Jugoslaviji jednonacionalnu a ne pluralističku državu. Bilans tog partikularnog nacionalizma imao je u krajnjoj liniji uključivanje Hrvata u rat protiv Ujedinjenih naroda i čitavog slovenskog sveta. U budućnosti se tražilo napuštanje političko-nacionalnog paralelizma ili srpsko-hrvatskog pluralizma u smislu Zagreb - Beograd, Hrvatska - Srbija u ime jugoslovenstva sa srpskom prevlašću. Zaključak je bio neopoziv: Hrvati treba lojalno i spontano da priznaju da se srpstvo pokazalo kao vidovitiji i sigurniji vod u istorijskim pitanjima i na velikim raskršćima.[5])

Mada je radu vlade beleg davala nacionalna konfrontacija prvaka dve osnovne nacije, ipak se frantovi Hrvata i Srba ne mogu smatrati

[5]) AVII, K-164, Izveštaj Grizogona Radoju Kneževiću, 14. avgust 1942; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 98-100.

homogenim i kompaktnim, sem u bitnim i presudnim odlučivanjima kada je nacionalno merilo unapred određivalo stav i postojalo dominantno. Stranačke trzavice i razlikovanja delila su demokrate i radikale, dok su SDS i JNS bile van ovog fronta svojim jugoslovenskim nacionalnim opterećenjima, koja su izgledala više nego arhaično u uslovima međunacionalnih usijanja. Prvak samostalaca, Srđan Budisavljević, koga su zvali „pravoslavni Hrvat", u velikom broju pitanja nije pripadao srpskom političkom frontu, nastojeći da se uspostave mostovi između sukobljenih strana, smire strasti, sačuva Jugoslavija.[6)] Među hrvatskim političarima Ivan Šubašić je, za razliku od Jurja Krnjevića, bio jugoslovenski i monarhistički opredeljen. Zemljoradnici su se delili i među sobom. Najkompaktnije se držala grupa slovenačkih političara, radeći brižljivo na slovenačkom ujedinjenju u drugom svetskom ratu. Zalaganje Slovenaca za Jugoslaviju bilo je zalog da se u okvirima Slovenije posle rata nađu Slovenci koji su posle prvog svetskog rata ostali van Kraljevine Jugoslavije, pod Italijom i Austrijom.

Seme razdora unele su već i same izjave srpskih ministara da su hrvatski vojnici izdali u aprilskom ratu, što je velikim delom bilo i tačno, ali se izostavljao defetizam ostalih. Zatim je usledilo stvaranje NDH sa njenim terorističkim aparatom, koju hrvatski političari nisu osuđivali jasno, glasno, odlučno i trajno, nedvosmisleno, izazivajući još veća podozrenja na srpskoj strani. Hrvatski predstavnici su u odbacivanju optužbi koristili u nekim slučajevima argumentaciju da se radi o falsifikatima, namernim iskrivljavanjima podataka, preterivanjima. Oni su se priklonili usvajanju protesta kraljevske vlade savezničkim vladama povodom stvaranja ove monstr-tvorevine, spasavajući pred savezničkom javnošću privid o vladi kao jedinstvenom telu. Prilikom uloženog protesta, u njemu se našla i formulacija da su, uz vladu, legitimni predstavnik i autonomne vlasti u Hrvatskoj.

Ništa tako nije dolilo ulje na postojeću vatru sukoba u emigraciji poput Memoranduma Srpske pravoslavne crkve, koji je iz zemlje izneo Miloš Sekulić krajem septembra 1941. godine. Tada se raspalila vatra koja se nikada više nije ni stišala. Reč je, u stvari, o već pomenutim dokumentima koje su predstavnici Srpske pravoslavne crkve predali nemačkim vojnoupravnim zapovednicima Šrederu i Dankelmanu jula i avgusta 1941, u kojima se detaljno govorilo o zločinima ustaša prema srpskom narodu u NDH. Na osnovu ovih podataka o ustaškim zločinima došlo je do ogorčenja među srpskim članovima vlade, koje se prenelo - preko stranica „Američkog Srbobrana" - i među iseljenike. Kasniji izveštaji, koji su govorili o 700.000 žrtava, do vrhunca su uzburkali strasti u inače uzavreloj sredini. Istovremeno su isticani i zahtevi hrvatskog nacionali-

[6)] M. Stefanovski navodi da su S. Budisavljević (SDS) i Jovo Banjanin (JNS) istupali najpomirljivije, potiskujući hrvatske i srpske „preteranosti", kao daje „kod Budisavljevića ostalo nešto od negdašnjeg nacionalnog jugoslovenstva Pribićevićevih samostalaca i kao daje Banjanin s vremenom evoluirao, uviđajući neodrživost krute državnopravne formule na kojoj je bila obrazovana njegova stranka". - n.d., 195.

zrna, koji su bili širi od Sporazuma iz 1939. godine. Novi hrvatski uslovi izazivali su nova srpska nezadovoljstva. Hrvati se nisu odazivali na ideju Slobodana Jovanovića o federaciji sa predstavništvom biranim u čitavoj državi pod parlamentarno-demokratskom mornarhijom. Iz memoranduma Rudolfa Bičanića, na kome su sarađivali i Krnjević i Šutej, namenjenog prvenstveno britanskoj vladi, prednost se davala izdvajanju svih Hrvata u jednu jedinicu, a svuda onamo gde su bili izmešani sa Srbima odluku o opredeljenju trebalo je da donese većina stanovništva. Zahtevao se paritet, načelo jednoglasnosti i odbacivanje majorizacije. Hrvatska vojska je, takođe, morala da izrazi individualnost Hrvatske.[7]

Svađe u središtu vlade nisu mogle da se ne prenesu i na iseljenički teren. Srpske političare ozlojeđivalo je potpisivanje Subašića kao bana Hrvatske, a na drugoj strani potezanje pitanja hrvatske vojske u emigraciji sa pretenzijama na Bačku, kao deo Banovine.[8]

Slom 1941, sa stvaranjem NDH i klanjem Srba, psihološki su u srpskoj emigraciji izazivali takvo stanje svesti, pri kojoj je bilo nepojmljivo kako Hrvati na te stravične pojave mlako reaguju. U srpskom javnom mnenju u emigraciji sumnjalo se da Hrvati žele da iskoriste rat u toku i međunarodnu konstelaciju za još izraženije predstavljanje hrvatske posebnosti i isticanje hrvatske nezavisnosti. Tome je na ruku išlo i daleko mnogobrojnije hrvatsko iseljeništvo u SAD, čije se starije generacije nisu bile saživele sa idejom Jugoslavije, znajući samo za nacionalne grupe, ali i slaba obaveštenost saveznika o unutrašnjim odnosima u Jugoslaviji. Sirene su i ideje da je vojni poraz dao Hrvatskoj pravo na samoodređenje. U suštini, hrvatski političari žilavo su branili svoju autonomiju, nastojeći da neutrališu srpske pretenzije da stečenu autonomiju, kako su mislili, dovedu u pitanje. Juraj Krnjević je bio više nego uporan, vešt, iskustvom neiscrpan u državnopravnom zanovetanju i rigidno ograničen u odbrani hrvatskih nacionalnih interesa.

Političke prilike u SAD odražavale su one u Londonu. Emigrantska politika iznela je iz Jugoslavije bolest od koje je inače i onako bolovala, nacionalnu netrpeljivost, koja se sa vojnim porazom, stvaranjem NDH i pokoljima Srba još više razbuktala. Pomanjkanje osećanja za Jugoslaviju bilo je prisutno u vladi, u njenim diplomatskim predstavništvima, među iseljeništvom u SAD, Kanadi, Južnoj Americi. Ministri u SAD povukli su se iz političkog života, ili su se umešali u iseljeničke svađe. Poslanik (ambasador od 1942) Kraljevine Jugoslavije u SAD, Konstantin Fotić, napustio je praktično jugoslovensku orijentaciju, zalažući se za srpsku stvar pod uticajem sudbine Srba u zemlji.[9]

Među iseljenicima su se razgorevale raspre oko uloge Fotića u podsticanju pisanja „Američkog Srbobrana". List je, naime, prenosio

7) Isto, 160, 162-3, 167, 169.

8) Isto, 122.

9) Fotić je napadan od Hrvata zbog svog „srbovanja". Zalagao se za etničko sabiranje Srba u Jugoslaviji, ali je istovremeno Jugoslaviju smatrao nemogućom i nepoželjnom za Srpstvo zbog „nepouzdanosti Hrvata". - Smatrao je kasnije da su nosioci kampanje protiv Mihailovića u SAD iskorišćavali jugoslovenstvo za rušenje državne zajednice. - AJ, 103-25-165.

odgovornost za izgubljeni aprilski rat na hrvatske vojnike, mešao se u poslove iseljenika, izjašnjavao protiv hrvatskih organizacija („Hrvatske bratske zajednice" Ivana Butkovića, na primer) zato što rade na sakupljanju pomoći preko nacionalne organizacije umesto preko Jugoslovenske centralne organizacije. Hrvatski predstavnici, Dinko Tomašić i Petar Stanković, suprotstavljali su se mešanju Fotića u rad iseljeništva. Fotić je, pak, smatrao da su nedopustivi pokušaji da se on kao predstavnik državnog aparata (diplomatije) odstrani iz poslova iseljenika, pogotovu na osnovu sporazuma iz 1939, kao sporazuma između dva naroda.[10)] Prema Fotiću, obnova Jugoslavije nije odgovarala „Srpstvu", a novembra 1942. Kongres „Srpske narodne odbrane" je u Čikagu doneo antijugoslovensku rezoluciju. U Londonu se, međutim, Slobodan Jovanović izjašnjavao da buduće unutrašnje uređenje počiva na federativnom principu, zbog težnji Hrvata za takvim oblikom uređenja, a na drugoj strani zbog zaštite Srba da se u budućnosti ne bi ponovili zločini ustaša nad njima kao 1941. godine.

Događaji u NDH izazivali su povratnu reakciju među srpskim delom iseljeništva u SAD. Redakcija „Američkog Srbobrana otvorila je kampanju protiv Jugoslavije, nailazeći na Fotićevu podršku. Hrvatski iseljenici bili su pod uticajem teze hrvatskih političara iz HSS u SAD da je Hrvatska, vojnim porazom Kraljevine Jugoslavije, dobila puno pravo na svoje „samoodređenje". Obnova unitarističke Jugoslavije za njih je bila neprihvatljiva, a Mihailović je simbolisao upravo takvu politiku. No, taj deo hrvatskog iseljeništva nije nalazio snage da podvrgne kritici ustašku politiku, osudi teror nad Srbima i založi se za jedinstvo srpsko-hrvatskog iseljeništva. Za hrvatski deo iseljeništva Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu nije bilo prihvatljivo.

Nasuprot predsedniku kraljevske vlade, Slobodanu Jovanoviću, Mihailović je sa oficirskim korom naginjao stvaranju Velike Srbije, na račun Hrvatske i Makedonije, koja bi preko srpskih krajeva u Hrvatskoj bila povezana sa Slovenijom. Opštejugoslovenska izjašnjavanja Mihailovića bila su u službi prethodnog rešenja srpskog pitanja u budućem jugoslovenskom okviru. Mihailović je nameravao da u tekućem ratu uradi ono što nije uradila Pašićeva Srbija 1918. godine.

Svađe u emigraciji, sa događajima u zemlji, do te mere su kompromitovali ideju Jugoslavije da se stvarao utisak da postoje tri vlade: srpska, hrvatska i slovenačka, koje su se između sebe gložile i sukobljavale. Jedinstveno istupanje, formulisanje opštih ciljeva i koncentracija na ratni napor bili su onemogućeni od prvog dana života- i rada u emigraciji. Ustaški zločini, a na drugoj strani Mihailovićeva glorifikacija, s pojavom realne partizanske sile kao neprihvatljivog

[10)] Sukob oko Fotića u vladi dostigao je kulminaciju prilikom imenovanja za ambasadora u Vašingtonu. Fotić je optuživan u hrvatskim krugovima za „mučne odnose u iseljeništvu". Njegov žestoki kritičar bio je i Sava Kosanović. Po S. Jovanoviću Fotića je trebalo prineti na žrtvu ne u ime „jugoslovenske solidarnosti", nego u ime „hrvatskog separatizma". - M. Stefanovski, n.d., 205.

partnera u emigrantskoj politici, doprinosili su potpunoj paralizi u vođenju jugoslovenske politike, postizanju nacionalne saglasnosti, skladnijem uređenju međusobnih odnosa. Vlada je imala kapital savezničke zemlje, ali i balast nesloge. Njena faktička moć u ratu je, u suštini, bila beznačajna, jer za razliku od drugih vlada u Londonu nije imala svojih teritorija (u kolonijama), svoje vojske (sem simboličkog kontigenta na Bliskom istoku), za razliku od Čeha, Poljaka, Francuza, bez izgleda da - analogno iskustvu iz prvog svetskog rata - poveća svoje vojne snage dobrovoljcima iz SAD, jer se i Amerika našla u ratu od decembra 1941; bila je među sobom pocepana, bez parlamentarne kontrole, zasnivajući svoja ovlašćenja na Oktroisanom ustavu kao pravnoj osnovi kontinuiteta Jugoslavije u obliku ustavne monarhije.

Rad vlade jedno vreme ipak je proticao u znaku prevage srpske politike, zahvaljujući 27. martu, većini srpskih ministara, dinastiji, ali je hrvatska opstrukcija postajala sve snažnija što je vreme odmicalo, zahvaljujući nizu činjenica. Demitizacija Mihailovića išla je naruku hrvatskoj strani, ali je kao protivteža hrvatskoj politici ostao nezapamćeni ustaški zločin nad srpskim narodom. Zalažući se za obnovu Jugoslavije, vlada je uprkos stvarnoj paralizi odnosa u njoj uspevala da se održi do kraja rata, iako nije radila kao celoviti, jedinstveni i kompaktni jugoslovenski organ.

Vladini predstavnici u SAD - I. Šubašić, F. Snoj i S. Kosanović - bili su zaduženi da rade među „narodnim grupama" i da zajednički istupaju u odbranu Jugoslavije. Pri tom je trebalo da nastoje da se unutrašnji problemi vlade i nacionalnih odnosa ne iznose na međunarodni teren. Uprkos ovim rukovodnim idejama, oni su praktično radili na različitim kolosecima. Veliki Nikola Tesla verovao je u obnovljenu Jugoslaviju i duboko su ga potresali srpsko-hrvatski sukobi među iseljenicima u SAD, kao rezultat tragičnih događaja u zemlji i njihovih reperkusija na političku emigraciju. „Amerikanski Srbobran" je, pod uticajem zločina nad Srbima, ustanvoljenja NDH, osude Srba u hrvatskoj emigraciji za sudbinu međuratne Jugoslavije, svojom oštrinom podgrejavao postojeću krizu u odnosima među jugoslovenskim iseljeništvom. Mete napada ovog lista bili su hrvatski narod, njegovo sveštenstvo, katolicizam. Odbrana Milana Nedića u „Srbobranu" uticala je, zahvaljujući stavu hrvatskih iseljenika, na zvaničnike SAD da posledice takvog pisanja podvedu pod pomaganje nacističke kampanje nesnošljivosti i rasne mržnje, što je delovalo štetno na američki ratni napor. Sef Ureda za ratne informacije Elmer Dejvis juna 1943. stavljao je do znanja Srpskom Narodnom Savezu da Ujedinjene nacije rade i u Jugoslaviji i u SAD na tome da se ujedine svi Srbi, Hrvati i Slovenci koji veruju u slobodu i demokratiju, a suprotstavljaju Osovini i njenim satelitima. Razdor među ovim grupama ocenjen je kao opasan za opštu stvar.[11]' Sava Kosanović je politiku „Srpskog narodnog saveza" i njegovog

U) Jugoslavija i Ujedinjeni narodi, (priredili B. Petranović, S. Nešović), Beograd, 1985 291-4.

organa „Srbobrana" označavao kao suprotnu službenim organima SAD i njihovoj demokratskoj politici. Situacija među iseljenicima bila je samo odjek onoga što se dešavalo u Jugoslaviji. Masakr nad Srbima i stvaranje NDH nije moglo da ne naiđe na reakcije u srpskom iseljeništvu.

Na putu uspostavljanja sloge i jedinstva u SAD i u „starom kraju", 1942. došlo je do manifestacija na Srpskom vidovdanskom kongresu i Hrvatskom kongresu 1943. godine. Među iseljenicima sve aktivniju ulogu počeli su da igraju i komunisti u SAD, na podsticaj KPJ preko Kominterne, uz pomoć KP SAD. Ujedinjeni odbor južnoslovenskih Amerikanaca u svojim redovima uspeo je da okupi više uglednih iseljenika jugoslovenskog porekla, sa Lujem Adamičem, Zlatkom Balokovićem, Franom Petrinovićem i drugima.[12]

Borba među iseljeništvom prolazila je kroz razne faze, zavisno od događaja u zemlji, kojima su jedno vreme davali pečat pokolji nad Srbima, zatim mit o Mihailoviću kao antifašističkom borcu Balkana, početak probijanja istine o narodnooslobodilačkom pokretu kao autentičnom nosiocu antifašističke borbe i tvorcu federativne Jugoslavije. Jugoslovenska narodna odbrana (JNO) u Argentini i Urugvaju zalagala se za obnovu unitarističke Jugoslavije i veličala Mihailovića.[13] Pored ove „nacionalno-jugoslovenske struje", među iseljeništvom u Južnoj Americi delovale su i druge struje (hrvatsko nacionalističke ili srpsko nacionalističke) koje su unitaristički prvaci u političkoj emigraciji tretirali kao „destruktivne".[14] Nad delom iseljeništva u početku je veliki uticaj ostvarivala Jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu, naročito među srpskim iseljenicima, putem propagande, informativne službe, diplomatskih intervencija, sve dok je nisu počeli prevazilaziti događaji u zemlji, rušenje mita o Mihailoviću, vlastito raspadanje u beskonačnim svađama i razlazima, naročito između srpskih i hrvatskih ministara, što je uticalo na Vinstona Cerčila da 1943. nije znao šta više da radi sa svom tom „bagažom".

Odnosi u vladi rano su otkrivali da sudbinu Jugoslavije ne mogu da reše grupacije nacionalno sukobljenih političara. Među članovima vlade bilo je i demokrata i blistavih intelektualaca, na srpskoj strani naročito, ali opterećenih nasleđem, kojeg se nikako nisu mogli otresti, nastavljajući da u olujnom vremenu drugog svetskog rata žive i misle u kategorijama iz prošlosti, puni sumnji i neizlečivog nepoverenja.

Polovinom 1943. godine vlada Slobodana Jovanovića, koja se do kraja zalagala za pokret Mihailovića, koji je od januara 1942. bio i član ove vlade u svojstvu ministra vojske Kraljevine Jugoslavije, prinuđena je pod pritiskom događaja u zemlji i Britanaca da se izjasni o ratnim ciljevima, uključujući i pitanje budućeg unutrašnjeg uređenja Jugoslavi-

[12] Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, 132.

[13] AJ, 103-44-218.

[14] Jugoslovenski nacionalisti (integralisti), neraspoloženi prema hrvatskom i srpskom separatizmu, izdvajali su sa novim podelama među iseljeništvom kao glavne političke struje protivne jugoslovenstvu: ustaše i komuniste.

je. Jovanović je smatrao da je za to došao krajnji moment, jer se rat približavao svojoj „odsudnoj fazi". Trebalo je uskladiti jugoslovensku gerilu Mihailovića sa savezničkim akcijama u Sredozemlju, kada do nje dođe, na osnovu odluka Čerčila i Ruzvelta u Kazablanki, januara 1943. godine, a na drugoj strani usaglasiti i politički rad emigracije sa ratnim ciljevima Jugoslavije u okviru „velike savezničke politike". Jovanović je bio za vaspostavljanje Jugoslavije, kao i britanska vlada - zaštitnica jugoslovenske emigracije i njen međunarodni protektor, te temeljnu reviziju njenih ustanova u duhu jedne podmlađene demokratije. Jovanović je dosledno, kao i ranije, smatrao da se služenjem jugoslovenskoj ideji najbolje služi dobro shvaćenim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca. Jake Jugoslavije nije moglo biti bez „jakog Srpstva", isto tako kao što se „jako Srpstvo" ne može ostvariti bez „jake Jugoslavije". Jovanović je, isto tako, smatrao da Hrvati to mogu reći za „Hrvatstvo" i Slovenci za „Slovenstvo". Van Jugoslavije narodi koji je čine našli bi manje mogućnosti za razvitak nego u Jugoslaviji.[15]' Ovo Jovanovićevo stanovište nisu prihvatali ekstremni četnički krugovi, koji su smatrali da je kriza Jugoslavije izbila 1918. godine i da se od tada samo produbljivala do vojnog poraza. Doba unitarizma za Jovanovića je bilo prošlo, ustupajući mesto jednom više ili manje federalističkom uređenju, koje bi omogućilo Srbima, Hrvatima i Slovencima da sarađuju na zajedničkim državnim zadacima bez poricanja svoje nacionalne individualnosti. Pokopavajući unitarizam, Jovanović je u Srbiji video najveću i najjaču jedinicu koja bi u svom sastavu uključivala pored Srbije, Makedoniju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Metohiju. Ova koncepcija bila je u punom neskladu sa politikom narodnooslobodilačkog pokreta, koji je anticipirao u praksi federativno uređenje sa šest jedinica koje su već faktički bile institucionalizovane u vojnoj i političkoj sferi. Jovanovićeva ideja nije bila nova, jer se monarhistička trijalistička federacija pominjala i prilikom reorganizacije Kraljevine 1939. godine. Ona će se ponovo pojaviti na četničkom Svetosavskom kongresu januara 1944. godine. Ova iznuđena izjava nije imala šanse da bude i usvojena, jer je „vlada jedva koračala". Odnosi između predstavnika dve osnovne nacije srpske i hrvatske, bili su u kritičnom stanju. Radikal Miloš Trifunović sagledavao je uzroke krize u tome što su hrvatski ministri bili uvereni da Srbi hoće „Veliku Srbiju", nasuprot srpskim, koji su u Hrvatima gledali protagoniste velike nezavisne hrvatske države. Slagao se sa Slobodanom Jovanovićem da Hrvati žele da postave svoje pitanje na međunarodnu scenu, stvore veliku Hrvatsku u okvirima drugog svetskog rata i da hrvatsku državnu i nacionalnu individualnost afirmišu još u emigraciji. Rascep je bio karakterističan od prvog dana života u emigraciji, a naraslo nepoverenje nesavladivo. Dok su za Trifunovića Srbi bili uvek za Jugoslaviju i Jugosloveni, dotle to Hrvati nisu bili nikada, ni juče ni danas. Trifunovića je posebno

15) AJ, 103-2-21 - Zapisnik sednice Ministarskog saveta od 9. juna 1943.

bolelo što hrvatski ministri napadaju Mihailovića kao srpskog eksponenta i vojno zaleđe za obnovu Kraljevine Jugoslavije. Kao i radikali uvek, tako je Trifunović i sada odbacivao federativnu formulu zbog izmešanosti Hrvata i Srba. Federacija je slabila jedinstvo države i vodila dezintegraciji. Odbacujući federativno uređenje, Trifunović se zalagao za jedinstvenu državnu celinu koja bi bila podeljena na administrativne ili autonomne jedinice.[16)]

Radikali predvođeni Mišom Trifunovićem preuzimali su na sebe ulogu stranke sa najdubljim korenom u srpskom narodu, koja je odigrala odlučujuću ulogu preko Pašića u stvaranju Jugoslavije 1918, nezavisno od svog smanjenog uticaja posle 1926. i narednog razlaganja stranke na više frakcija. Sumnjali su u Hrvate da koriste ratnu situaciju kako bi se izdvojili u zasebnu hrvatsku državu. „Ja mislim", govorio je Trifunović 1943, „da ste Hrvati došli u Ameriku i u London, da stvorite svoju hrvatsku državnu individualnost na međunarodnom terenu. Vi hoćete svoj nacionalni i državni individualitet".Radikale je, kao i ostale srpske političare, pritiskalo teško breme života u Kraljevini do aprilskog rata, a pogotovu stradanje Srba u NDH. Još pod Pašićem oni nisu napuštali svoju nacionalnu oznaku, svesni da mogu da se organizuju i nezavisno od Jugoslavije, iako su pridavali veliki značaj nacionalno-teritorijalnom omeđavanju buduće srpske jedinice pre nego što bi eventualno i napustili jugoslovensku zajednicu. Trifunoviću za istorijsku argumentaciju srpskog uloga i srpskih mogućnosti nije nedostajalo dokaza, koji su još više vodili blokadi odnosa i iznalaženju zajedničkog rešenja. U skladu sa starom radikalskom politikom, njihov prvak nije verovao u mogućnost federacije, odbacujući pogotovu njeno stvaranje na štetu Srba. Radikalskog prvaka posebno je brinulo iznošenje hrvatskih zahteva o razgraničenju i omeđavanju pred britansku diplomatiju. Prema Memorandumu Krnjevića iz 1943, upućenom britanskom ambasadoru Rendelu, Hrvatska bi pri razgraničenju obuhvatala Trojednu Kraljevinu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, zatim Bosnu i Hercegovinu, zapadni deo Vojvodine, uključujući i Suboticu i južnu i središnju Istru sa gradovima Rijekom i Zadrom. U svakoj od navedenih oblasti Krnjević je predviđao plebiscit pod britanskom okupacijom. Mada je srpsko stanovništvo, po Krnjeviću, bilo dominantno u zapadnoj Bosni, ova oblast nije imala etnički kontinuitet sa Srbijom, niti geografsku i ekonomsku povezanost, a istorijski i ekonomski razlozi navodno su opredeljivali njeno uključivanje u sastav Hrvatske.[18)]

Trifunovića su podržavali zemljoradnici sa Milanom Gavrilovićem, koji se za privremeno, dok ne sazru uslovi, odricao od ideje narodnog jedinstva. Za njih je bilo najvažnije, jednako kao i za radikale, da spreče hrvatski ekspanzionizam, smatrajući da se ovaj najbolje može onemogu-

16) Isto.
17) Isto.
18) M Stefanovski, n.d., 253-4.

ćiti u jugoslovenskim državnim okvirima, nezavisno od modaliteta državnog uređenja, dozvoljavajući čak i mogućnost unije. Tog sunovrata Jugoslavije - kada je Gavrilović tražio da se među zavađenim društvom održi „končić", a Subašić smatrao da bi bila dovoljna i „paučina" - bio je duboko svestan i demokratski prvak Milan Grol, kome je teško padalo da je Jugoslavija samo ostala u „firmi", nezadovoljan radom vlade Slobodana Jovanovića i ponašanjem hrvatskih ministara. Na sednici vlade 10. juna 1943. prebacio je Krnjeviću da je ćutao kada ga je molio da „krikne iz dubine duše protiv pokolja Srba". Eminentni hrvatski predstavnik u vladi branio je Bičanićev Memorandum kao celinu. A tada je, po Grolu, izgledalo da se „Hrvati u ovoj vladi saglašavaju sa Pavelićevom državom".[19] Jugoslovenske orijentacije bez rezerve, ali konstarniran diplomatsko-taktičkim ponašanjem svojih hrvatskih kolega, Grol je istrajavao na federativnom konceptu Kraljevine Jugoslavije koji su demokrati rano lansirali, još 1932. godine, videvši buduću srpsku jedinicu na liniji Dunava, Morave i Vardara, zapostavljanjem Makedonije čija je nacionalna posebnost jednostavno previđena u ime „Južne Srbije", što Grol nije ni kasnije napuštao.

Jugoslovensko nacionalno jedinstvo uporno su u vladi branili Srbi iz „preka", Srđan Budisavljević prvak Samostalne demokratske stranke i Jovan Banjanin šef Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), poznat kao „apostol jugoslovenstva", kada više nije bilo nikakvih realnih osnova da se ovaj unitaristički i antifederalistički koncept brani. Zajedničkim istupanjem oni su praktično ometali raspad odnosa između Srba i Hrvata, svojim „jugoslovenstvom", istorijski neprilagođenim, politički kontraproduktivnim i životno sterilnim, pokušavajući da ublaže srpsko kliktanje Trifunovića i Gavrilovića. Banjanin je tražio da se izostavlja sve što govori o propasti ideje narodnog jedinstva. „Premda se konkretne životne prilike razvijaju više ili manje u pravcu federacije, ipak ideja narodnog jedinstva nije umrla; ona ne zavisi od konkretnih formi državnog života, ona je trajna i ima još danas i u budućnosti će imati više ljudi koji će je nositi i braniti". Odbacivao je tezu Trifunovića o hrvatskom i srpskom nacionalizmu i nepomirljivosti među njima, jer ako bi ta teza bila tačna onda je bio uzaludan trud da se sačuva Jugoslavija. Budisavljević se uopšte nije trudio da daje izjave u prilog Jugoslavije i njene životne potrebe, jer je to smatrao ponižavajućim za sebe i SDS koja je oduvek nosila jugoslovenski program. Idealistički i dogmatski zaslepljujuće delovao je Budisavljevićev pledoaje u opštoj razrivenosti odnosa da svi članovi vlade zajedno rade na ostvarenju jugoslovenske politike.

Rasprava u vladi 1943. otkrivala je da različiti istorijsko-stvaralački činioci državno-političke tradicije, verske i crkvene ustanove, vojska i intelegencija nisu našli jednu zajedničku nacionalnu razvojnu misao vodilju. Sa mišljenjima da je bez Jugoslavije biološki opstanak pojedinih

[19] Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945, 120-1.

naroda više ugrožen nego u okviru organizovane državne zajednice, suočavala su se i suprotna shvatanja da je život u njoj bez sukoba nemoguć.

Uprkos razlikama u Vladi, razjedinjenom srpskom političkom frontu, zaostalim unitarističkim zabludama, politički vrh emigracije se najzad složio za projekat federativnog preuređenja posleratne Jugoslavije, ali je sporazum ostao internog karaktera, bez publiciteta, obavezujućeg karaktera i praktičnog efekta. Hrvatski ministri su opstrukcijom onemogućili da se ovaj politički program i obelodani, dobije oficijelnu potvrdu i postane neka vrsta Magna charte jugoslovenske politike u emigraciji. Za hrvatske predstavnike u vladi federativni program mogao se objaviti samo ukoliko srpsko krilo vlade prethodno prizna Sporazum Cvetković - Maček o Banovini Hrvatskoj iz avgusta 1939. godine.[20] Može se postaviti pitanje otkuda takav značaj i fetišistički odnos prema ovom „parčetu autonomije", koji se uostalom nije ni dovodio u pitanje, iako je ponovno davanje izjave u ratnim uslovima smatrano nepotrebnim. Stepen sumnji i nepoverenja najbolje govori o obostranoj krizi odnosa. Knez Pavle i vladajući krugovi 1939. izdvojili su Banovinu Hrvatsku a da nisu prethodno uobličili ostale delove Jugoslavije, to jest Srbiju i Sloveniju. Sem priznanja samog Sporazuma, hrvatska politika je dodavala novi opstruktivni element vezan za ponovno teritorijalno omeđavanje Banovine i rešavanje pitanja njenih kompetencija. Poznato je da su hrvatski političari sa Mačekom istakli prirvremenost ovog Sporazuma, tako da ponovno pokretanje pitanja teritorijalnog obima i nadležnosti nije bio neočekivani zahtev. Iz nepoverenja prema srpskim političarima stare garde proizilazio je hrvatski zahtev da se jednom priznato ponovo u ratnim uslovima i potvrdi. Ukoliko se ne bi potvrdilo, pri postojećem psihološko-političkom stanju duha između Srba i Hrvata posle pokolja srpskog naroda, u novoj istorijskoj situaciji moglo se postaviti pitanje da li Banovinu i u prvobitnom pogledu treba uopšte i zadržati. Obostrane sumnje razarale su svaki prilaz sporazumevanju.

Mihailović je marta - aprila 1943. pretrpeo vojni poraz na Neretvi i Drini, a došlo je i do promene britanske politike prema četnicima (politika „ekvidistance" ili duplog koloseka"). Ipak, Mihailovićev uticaj u zemlji i u inostranstvu, gde je imao još zaštitnika, nije bio do kraja doveden u pitanje. Samim tim u hrvatskoj politici se moglo računati i na drukčiji raspored društvenih, nacionalnih i političkih snaga na kraju rata, koji je pretio da ugrozi predratnu nagodbu.

Sa prvobitno izdvojenom Banovinom, pa i omeđenom, iako po hrvatskom shvatanju provizorno, vrh hrvatske politike mogao je ometati i uslovljavati stvaranje buduće srpske jedinice, polazeći od svečane deklaracije o neprikosnovenosti pre rata stvorene hrvatske autonomije. Iz izvora se vidi da su hrvatski zahtevi pojačavani u smislu stvaranja posebnih oružanih snaga, pa i proširenja granica koje bi se protezale do Subotice i Drine. Srpska politička emigracija, ma koliko god bila

[20] M. Stefanovski, n.d., 294.

razjedinjena, našla se ujedinjena i suprotstavljena prema hrvatskoj, odbijajući da potvrdi Banovinu Hrvatsku. Na Izjavu vlade o ratnim ciljevima od 23. juna 1943. Krnjević je stavio amandmane, ilustrujući ih stavom da je doba unitarizma prošlo srpsko-hrvatskim sporazumom iz 1939. godine, kao „jednim od temelja državne politike Kraljevine Jugoslavije". Amandmani su polazili od toga da je jugoslovenska politika moguća samo na stvarnoj ravnopravnosti i saradnji svih triju naroda Jugoslavije - Srba, Hrvata i Slovenaca. Državno uređenje Jugoslavije trebalo je da bude odlučeno voljom većine srpskog, većine hrvatskog i većine slovenačkog naroda.[21]

Na donošenje ratne izjave uticali su i zapadni saveznici, koji su računali sa Jugoslavijom, „očišćenom od sviju sumnja i dvosmislica, radi njihovih političkih planova i akcija", kao i „radi okrepljenja i ujedinjenja borbenih snaga u našoj zemlji u vremenu pred ofanzivom" (Milan Grol). Krajem maja i početkom juna 1943. ambasador Rendel i Siton Votson sačinili su Nacrt deklaracije koji je počivao na principima federativnog uređenja, monarhizma sa dinastijom Karađorđevića i pune ravnopravnosti Srba, Hrvata i Slovenaca. Sto se tiče procedure federalizacije zemlje, predviđeno je da se do donošenja novog ustava, koji će izglasati ustavotvorna skupština, obezbedi reafirmacija Krfske deklaracije iz 1917. i Rimskog pakta od 10. aprila 1918. godine, te prizna Sporazum Cvetković - Maček, sve dok konačno uređenje ne prihvati Ustavotvorna skupština. Slobodan Jovanović je odbio britanski Nacrt deklaracije, smatrajući daje Nacrt odgovarao „hrvatskom ukusu". Siton Votson, koji je sebe sujetno smatrao tvorcem prve Jugoslavije, preuzimao je u projektima unutrašnje reorganizacije Jugoslavije ulogu suverenog arbitra, bio pristrasan u prilog Hrvata, izdašan u savetima i sklon mešanju. Jovanović je zabeležio da prima za gotovo sve što mu se protiv Srba kazuje. Srpski političari nisu bili protiv federalizma, ali je za njih stvaranjem Banovine Hrvatske bilo otvoreno i srpsko pitanje, koje je ostalo nerešeno. Po postojećem nacrtu Hrvati su se mogli mešati u isključivo srpske poslove, koji sve do konačnog preuređenja Jugoslavije ne bi bili izdvojeni u autonomni delokrug, što je za srpske političare bilo neprihvatljivo.

Milan Grol je bio svestan da se radi o poslednjoj vladi Jugoslavije koja još sa nekim razlogom može predstavljati zemlju, „sa to malo simbolisanog legaliteta jednog mladog kralja i predstavnika političkih grupa", koja je dužna da u skladu sa trenutkom i potrebama unutrašnjim i spoljnim, ratnim, istakne u deklaraciji tri ideje: federalizam tri naroda, demokratsku osnovu svemu uređenju i skladno uključenje u opšti demokratski novi poredak. Za Slovenca, Mihu Kreka, bilo je najvažnije restauriranje Jugoslavije i njeno povećanje, pri čemu je mislio na nacionalnu integraciju Slovenaca, čemu je podređivao sve drugo, izjašnjavajući se zbog toga za prijem deklaracije. Grol je u odnosu na Krnjevićeve amandmane smatrao da je neophodno usvojiti pomenute

21) Isto, 300.

tri velike ideje, bez podavanja sitnoj raspri i sumnji u kojima se javlja „atavizam" iz prošlih vremena. „S tim istrzanim vraćanjem u prošlost ne možemo projektovati dobru budućnost".[22]' Trifunović je takođe primio federativni koncept deklaracije, kao i Petar Živković u ime JNS, suočen sa realnošću da političke grupe stoje na stanovištu da su u pitanju tri naroda, iako nije odustajao od uverenja da je smisao jugoslovenskog narodnog jedinstva najsolidnija osnova za uređenje jugoslovenske države. Krnjević je pripisivao Srbima da drže svu vlast u centralnoj vladi, a da hrvatski narod ne želi da izgubi i ono malo autonomije što mu je garantovano Sporazumom. Potsećao je ministre da je vlada u Jerusalimu maja 1941. potpisala i proglasila da je Sporazum iz 1939. jedan od temelja državne politike. U Deklaraciji je, između ostalog, stajalo: „Ulazak dr Mačeka i njegovih saradnika u vladu značio je najbolju garantiju da je sporazum jedan od temelja državne politike".[2] ' Stoga Knjević nije bio spreman na diskusiju o promeni toga stanja.

Srbija i AVNOJ - nedovršena institucionalizacija

Sa stanovišta porekla novog unutrašnjeg uređenja koje je KPJ stvarala u toku rata, odlučujući je bio kriterijum teritorijalne organizacije KPJ pre aprilskog rata. U već postojećoj strukturi partijskih organa i organizacija ujesen 1941. konstituisan je samo Oblasni komitet KPJ za Sandžak, direktno vezan za CK KPJ, izdvajanjem iz dotadašnje organizacije Crne Gore, Boke i Sandžaka. Oblasna organizacija Kosova i Metohije izdvojena je uoči rata u organizaciju takođe vezanu za najviše partijsko rukovodstvo KPJ. Stoga je buduća federativna organizacija Jugoslavije anticipirana partijskom strukturom, ili drukčije rečeno teritorijalna organizacija KPJ reprodukovana je i u državnoj sferi. Ima istoričara koji u tome nalaze podudaranje teritorijalne organizacije sa nacionalnim individualitetima u praksi, zaboravljajući međutim na nekoliko relevantnih činjenica da bi se tako moglo prosuđivati. KPJ je mala partija, ilegalna, bez značaja u Kominterni, pa i sa sekundarnim uticajem u javnom životu Jugoslavije, koji se tek uoči rata počeo povećavati. Sam kriterij izdvajanja teritorijalnih organizacija mogao je odražavati, kao što je i odražavao nacionalnu politiku KPJ, ali je podela izvođena iz projekcije jedne partije, bez verifikacije merila u široj javnosti, suprotno koncepcijama daleko snažnijih građanskih činilaca u političkom i društvenom životu, zanemarivanjem istorijsko-etničkih merila razgraničenja na izrazitu štetu srpskog nacionalnog koncepta rasprostranjenog i ukorenjenog u svesti najširih narodnih slojeva, bar u onom prostoru koji je tretiran kao srpski. U samoj organizaciji KPJ nije do kraja bilo izvedeno nacionalno prestruktuiranje organizacije,

[22] Isto, 238, 258-9; Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945, 167-9.
[23] M. Stefanovski, n.d., 121.

kao što pokazuje slučaj Srbije čija je organizacija konstituisana kao nacionalna tek maja 1945. godine.

Postojeća teritorijalna organizacija se od 1941, sa manjim odstupanjima, izražavala u vojnoj i političkoj institucionalizaciji narodnooslobodilačkog pokreta: narodnooslobodilačkih odbora, kao rudimentarnih oblika nove državne vlasti i glavnih štabova pojedinih jugoslovenskih pokrajina u vojnoj oblasti. Tako je Glavni štab za Srbiju formiran krajem juna 1941, a Glavni Narodnooslobodilački odbor Srbije novembra 1941. godine.

Koliko je Tito ubrzavao diskontinuitet pokreta pod vodstvom komunista sa Kraljevinom Jugoslavijom u unutrašnjim odnosima, naravno u skladu sa predstavama KPJ o revolucionarnom osvajanju vlasti u toku drugog svetskog rata, najbolje pokazuje inicijativa iz avgusta 1941. godine da se obrazuje Narodni komitet oslobođenja, organ sličan vladi, u kome bi bili zastupljeni i nekomunisti, čak se govori o predstavnicima stranaka, naravno pod hegemonijom komunista.[24]' Ova inicijativa je prekinuta, jer je sovjetska vlada ponovo uspostavila diplomatske odnose sa kraljevskom jugoslovenskom vladom. Tito je sličnu inicijativu obnavljao još dva puta, u proleće i jesen 1942, neposredno pred osnivačko zasedanje AVNOJ-a, ali je sovjetska intervencija i u ovom slučaju presekla njegovu ideju iz spoljnopolitičkih obzira SSSR-a prema Kraljevini Jugoslaviji, njenim organima i Velikoj Britaniji.

Sličan karakter imala je inicijativa za osnivanje centralnog odbora za Srbiju, koju su pokrenuli Tito, Ivan Milutinović i Sreten Žujović. Prve praktične korake za stvaranje ovog tela preduzeli su najviši partijski organi početkom novembra 1941, mada se kao datum osnivanja ovog odbora vodi 17. novembar 1941. godine. U skladu sa svojim neprikosnovenim ličnim stilom odlučivanja, Tito je i u slučaju stvaranja ovog tela odlučujuće uticao na njegovo obrazovanje.

Glavni narodnooslobodilački odbor (GNOO) Srbije, odnosno Centralni narodnooslobodilački odbor za oslobođenu teritoriju,[25]' bio je neka vrsta prve partizanske vlade u Srbiji. Na čelu se nalazio Dragojlo Dudić, zemljoradnik, istaknuti komunista, koji je istovremeno vodio poslove poljoprivrede, dok je za sekretara imenovan Petar Stambolić. Članovi GNOO, zaduženi za pojedine resore, su bili: Mirko Tomić, organizovanje snabdevanja pozadine i bolnica; Jovan Popović i Mitra Mitrović za poslove obrazovanja i kulture; Mitar Bakić za finansije; Nikola Grulović za privredu, Vlada Zečević, sveštenik, za šumarstvo. Jusuf Tulić bio je zamenik sekretara GNOO-a. Politički sastav ovog tela imao je izrazito komunističko obeležje. Članove tela odredio je Politbiro CK KPJ, a svi članovi bili su istaknuti i iskusni komunisti,

V. Glišić, Užička republika, 126-7.

' Tito u pismu „Štabu komande južnog fronta", Jagodina (selo Bosanska Jagodina - B. P.) od 16. novembra 1941. ovaj Odbor naziva „Centralni odbor za čitavu oslobođenu teritoriju". - Muzej revolucije - Užice.

sem Vlade Zečevića, koji će tek kasnije biti primljen u KPJ, mada nije ni tada iskazivao svoj novi politički status. Smatralo se daje „nezgodno" da se sveštenik pojavljuje kao član KPJ, a u komunističkoj pragmatičnoj predstavi takav čovek mogao se daleko više „koristiti" kao vanpartijski funkcioner, pogotovu kao duhovno lice. Ove mimikrije bile su česte u komunističkoj kadrovskoj politici, nezavisno od toga što su bile više nego prozirne za obaveštenije i politički obrazovanije građane.

Glavni NOO nije radio kao kolektivno telo, a i inače o njegovom radu ima veoma malo posrednih tragova. Ovo telo radilo je kratko da bi se njegov uticaj i posledice delovanja mogle osetiti. Međutim, u partizanskoj intepretaciji u toku rata, kao i docnije u političkoj i publicističkoj literaturi, predstavljen je kao simbol kontinuiteta revolucionarne vlasti u Srbiji, iako njegov rad nije bio obnovljen ni u jednoj kasnijoj fazi do oslobođenja Srbije od okupatora.

Na prvom zasedanju AVNOJ-a, novembra 1942, nije razmatrano nacionalno pitanje, iako je proces faktičke federalizacije Jugoslavije tekao u formama karakterističnim od prvog dana narodnooslobodilačke borbe. Odnos prema nacionalnom pitanju mogao se videti iz štampe narodnooslobodilačkog pokreta i proglasa, saznati iz internih instrukcija, govora i članaka prvaka narodnooslobodilačkog pokreta. Za taj proces karakteristično je da su osnovne koncepcije postojale i opšti osnovni nacionalni ciljevi bili nesumnjivo određeni, ali se oko pojedinosti razgraničenja i karaktera potencijalnih federalnih jedinica rukovodstvo KPJ nije izjašnjavalo, jer su razlozi unutrašnje i međunarodne političke oportunosti bitno opredeljivali poteze, rešenja i kvalifikacije narodnooslobodilačkog pokreta u tom pitanju. Stoga i dosta nedoumica, nejasnoća, skrivenih inicijativa i upozorenja preko konspirativnih partijskih organa. Najcelovitije i najsistematičnije problem nacionalnog pitanja u narodnooslobodilačkoj borbi izložio je Tito u partijskom organu „Proleter", krajem 1942. godine, posle Prvog zasedanja AVNOJ-a. Titov članak „Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodno-oslobodilačke borbe" konkretizacija je nacionalne politike KPJ u dotadašnjem toku rata i narodnooslobodilačke borbe. Ključno mesto ovog članka programsko strateške prirode, koje sadrži srčiku nacionalne politike KPJ, predstavlja teza da narodnooslobodilačka borba ne bi mogla da se završi pobedom nad okupatorima i njihovim saradnicima („slugama") ako u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva. „Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji, nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspešna kada narodi Jugoslavije ne bi videli danas u toj borbi osim pobede nad fašizmom i pobedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Reč - narodno-oslobodilačka borba - bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kad ona ne bi imala osim opšte jugoslovenskog smisla i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi značila osim oslobođenja Jugoslavije u isto

vreme oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svih naroda Jugoslavije. U tome i jeste suština narodno-oslobodilačke borbe."[26]

Članak je taktički sinhronizovan u trenutku najveće opasnosti po narodnooslobodilački pokret od četnika. Iz ovog Titovog članka istoričari su izvlačili uglavnom ovo mesto, koje je pregnatno izražavalo jedinstvo nacionalne i socijalne emancipacije naroda Jugoslavije u ratu koji je tekao. Socijalna komponenta emancipacije nije razrađena već samo izražena u usputnoj oceni da nema povratka „na staro", pod čime se podrazumevalo negiranje vlasti i socijalnih osnova Kraljevine Jugoslavije. Drugo mesto koje je, takođe, često navođeno odnosi se na to da se u redovima NOV i POJ „od samog početka pa do danas nalaze u ogromnoj većini baš Srbi, umesto da bude obratno. Baš srpski, crnogorski, bosanski i lički partizani i brigade koje su bile sastavljene gotovo isključivo od Srba, vodili su i danas vode nemilosrdnu börbu ne samo protiv okupatora već i protiv četnika Draže Mihailovića i ostalih neprijatelja ugnjetenih naroda... Srpski je narod dao i još uvek daje najveći doprinos u krvi u borbi protiv okupatora i njegovih izdajničkih slugu, ne samo Pavelića, Nedića, Pećanca, nego i protiv Draže Mihailovića i njegovih četnika, za punu slobodu i nezavisnost svih naroda Jugoslavije". ' Titova analiza namerno je otkrivala perspektivu narodima koji su bili distancirani prema narodnooslobodilačkoj borbi, ukazivanjem da samo u redovima narodnooslobodilačkog pokreta mogu ostvariti slobodu, spasiti se odmazde za stradanja srpskog naroda, ali i od bratoubilačkog rata. Naglašavanjem nacionalnih prava Hrvata i drugih naroda nastojalo se da se oni privole da se što aktivnije uključe u narodnooslobodilački pokret. Činjenica je, kao što ističu neki istoričari, da je reč o simetriji zločina, ali u datoj situaciji jednostrano osuđivanje masovnih zločina nad Srbima dovelo bi do izolacije i uništenja narodnooslobodilačkog pokreta. Hrvati i Muslimani su upozoravani da je u njihovoj mobilizaciji za narodnooslobodilački pokret jedini njihov spas. Bio je to dvostruki spas: od četničkog revanša, a na drugoj strani prevođenje Hrvata i Hrvatske na stranu antifašističke koalicije. Titov taktički prilaz privremeno je izgladio nesklad ove politike, ali ga je otvorio kasnije, u vidu srpskog odbacivanja strategije ćutanja ili zaborava. Isticanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredeljenje, koje se rešava aktivnim učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi, komunistička politika radikalno se razlikovala od one svojih protivnika koja je počivala na likvidaciji celih naroda ili na kolektivnim odmazdama nad narodima bez razlike. Srpska snaga pod vodstvom KPJ zauzela je drukčije nacionalno stanovište u odnosu na četničku politiku. Put nacionalne emancipacije vodio je jedino nagoveštavanim putem, jer je od toga zavisila i sudbina borbe u toku i obnova

[26] „Proleter", organ CK KPJ, god. XVII, decembar 1942 (br. 16).
[27] Isto.

Jugoslavije, koja je najveće ratno delo jugoslovenskih komunista. No, ona je u sebi sadržavala moralno-politički nedozvoljivo ćutanje o masovnoj likvidaciji Srba. Između dnevnog pragmatizma i budućnosti, KPJ opredelila se za politiku koja će je zbog ćutanja činiti teško hranjivom posle rata, kada se pitanje u uslovima snažne Partije i organizovane države moglo daleko lakše otvoriti. No i tada je preovladavao strah od buđenja srpskog nacionalizma, kao da on nije nastajao i narastao zbog ćutanja KPJ, čak i u njenim redovima. Strah vodstva KPJ od većinskog naroda prisutan pre rata, u toku rata, održao se i posle 1945. godine. Dovoljno je pogledati koliko je stereotipa upotrebljeno na račun stvaranja Jugoslavije, međuratne pozicije srpskog građanstva, pa i držanja srpskih građanskih snaga u ratu: da je „versajski mir" imao za narode Jugoslavije katastrofalne posledice; „velikosrpska hegemonija"; „versajska Jugoslavija" rođena na Krfu, u Londonu i Parizu; da je stara Jugoslavija postala najtipičnija zemlja nacionalnog ugnjetavanja u Evropi; da su Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili neravnopravni državljani Jugoslavije; da je velikosrpska hegemonistička klika korumpirala najreakcionarnije elemente Hrvata, Slovenaca, Muslimana; o Jugoslaviji kao maski srbizacije Hrvata i Slovenaca itd.[28)] Time se uspostavljala i nastavljala da živi hipoteka velikosrpske vladavine, koja praktično nije ni prekidana, jer je na njoj zasnivana nacionalna politika KPJ koja je od Srba zahtevala da ne pokreću svoje pitanje. U suštini, taktički je trebalo zaplašiti narode u Hrvatskoj, Sloveniji i Muslimane, kao i manjine, da sa strepnjom iščekuju pobedu drugih snaga srpske orijentacije, upozorenjem da četnici već bruse noževe. Ovaj strah je u izvesnom smislu realan, jer su četnici imali antihrvatske i antimuslimanske programe, pretili odmazdom, spremali se da krenu na zapad Jugoslavije i unište NDH i „partizansku republiku", nasuprot narodnooslobodilačkom pokretu koji je planirao da na proleće 1943. krene na istok Jugoslavije. Izneti Titov stav imao je za cilj da stavi do znanja Hvatima i Muslimanima da se jedino mogu spasiti priklanjanjem narodnooslobodilačkoj borbi, kao što je i učešće Srba u narodnooslobodilačkom pokretu obezbeđivalo da ne dođe do reprize novog klanja, ali sada Hrvata. Međutim, ako se ova politika ne sagleda u vertikalnoj liniji i sa antisrpskim posledicama, sa svom trajnošću, onda se ne može uočiti štetnost iznetih jednostranih ocena o nacionalnim odnosima u Jugoslaviji i dubljeg političkog smisla Titovih inspirativnih odrednica.

Tito je mogao, kao što ističu neki istoričari, navoditi srpsku većinu NOVJ i zbog toga da svim faktorima u zemlji i inostranstvu stavi do znanja da četnici nemaju sve Srbe već samo deo, čak manjinu, iako nam se ta činjenica činila manje važna u času taktičkog objavljivanja Titovog programskog priloga u odnosu na iznete ciljeve suštinskog značaja.

Odlukom o federativnom uređenju isticalo se da se Jugoslavija izgrađuje na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnoprav-

[28]> Isto"

nost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Predloženi grb od pet buktinja simboliše pet nacija. Bosna i Hercegovina je konstituisana kao federalna jedinica neposredno uoči drugog zasedanja AVNOJ-a u Mrkonjiću, jer se prethodno pominjala mogućnost njene organizacije kao autonomije vezane za savez ili samostalne, neku vrstu federalne jedinice.[29]

Suverenost naroda koja je proklamovana implicitno sadržala je i staranje za delove svog naroda u drugim federalnim jedinicama sa stanovišta poštovanja osnovnih nacionalnih prava i duhovne integracije naroda, naravno bez protekcionizma i intervencije koja bi vređala prava većinskog naroda i vlasti odgovarajuće federalne jedinice. U datoj istorijskoj situaciji ova prava bila su zagarantovana osnovnim aktima federalnih jedinica u kojima su živeli delovi pojedinih naroda. ZAVNOH je doneo odluku koja garantuje ravnopravnost Hrvata i Srba u federalnoj Hrvatskoj. ZAVNOH je bio sastavljen od predstavnika hrvatskog i srpskog naroda, kao i nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Budući da je bio najviše političko telo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, ZAVNOH je na svom Prvom zasedanju, juna 1943. godine izražavao volju hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj da ostvare svoju težnju za slobodom i samostalnošću, predstavljajući izraz borbenog jedinstva hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj.[30] Na drugom zasedanju ZAVNOH-a, održanom u Plaškom od 12. do 15. oktobra 1943, usvojenom Rezolucijom izražavano je priznanje Srbima u Hrvatskoj za neviđene žrtve u dosadašnjim borbama i dokaze koje su dali u svojoj velikoj ljubavi prema zajedničkoj domovini. Oni će, kaže se, zajedno uživati „i plodove pobjede i slobode". „Nema, ne smije i neće biti Hrvatske, u kojoj Srbima ne bi bila zajemčena puna ravnopravnost i jednakost".[31] Pitanje srpsko-hrvatskih odnosa, kao što su neki rukovodeći ljudi već septembra 1943. primećivali (dr Ivan Ribar), prevazilazilo je okvire Hrvatske, predstavljajući i jugoslovenski problem, jer je Srba bilo svuda u Jugoslaviji, sem u Sloveniji, zbog čega je pitanje tih odnosa trebalo rešavati jedinstveno. „Jer Srbin u Hrvatskoj ne sme da osjeti, da je Srbijancu, dakle Srbinu u Srbiji bolje nego njemu".[32] Srpski većnici ZAVNOH-a obrazovali su početkom 1944. Klub vjećnika ZAVNOH-a, koji je bio neka vrsta stranačkog pandana Izvršnom odboru HSS na oslobođenoj teritoriji, konstituisanom oktobra 1943. godine, predstavljajući istovremeno - kao što ističu neki istoričari - i nacionalnu reprezentaciju srpskog naroda u predstavništvu federalne Hrvatske.[33]

29) B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam - ideje i stvarnost I, Beograd, 1987, 767-8.

30) Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata, 1943, Zagreb, 1964, 215-223.

31) Isto, 478-481.

32) ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, Reg. br. 4384.

33) Klub je osnovan u Otočcu januara 1944. godine. J. Pleterski smatra da je Klub istakao „nacionalni značaj KPJ za Srbe u Hrvatskoj". - J. Pleterski, Nacije Jugoslavija Revolucija, Beograd, 1985, 412.

Doneta rešenja odražavala su prevagu srpskih boraca u jedinicama NOV u Hrvatskoj, potvrđujući njihovu borbu garantovanjem ravnopravnog tretmana u postojećoj federalnoj jedinici kao državi hrvatskog i srpskog naroda. Sve dubljim polarizacijama hrvatskog naroda za narodnooslobodilačku borbu i priticanjem Hrvata u NOV proširivale su se, međutim, i prve pukotine u sferi međunacionalnih, srpsko-hrvatskih odnosa, sumnje i nepoverenja koja su se više osećala nego što bi se glasno iskazivala.

U Srbiji su pripreme za stvaranje antifašističkog veća Srbije preduzimane još u pvroj polovini 1943. godine, posle osnivačkog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću. Iz sačuvanih izvora vidi se da je Pokrajinski komitet 14. januara 1943. izvestio CK KPJ o kadrovskom sastavu budućeg tela. Iz pisma PK proizilazi da se računalo na Petra Stambolića u ime PK i Glavnog štaba, na članove okružnih komiteta, članove štabova partizanskih odreda, ilegalce, kao i na pojedine vanpartijske ličnosti, pre svega na Vladislava Ribnikara, direktora „Politike", bliskog komunistima, te Dušana Bogdanovića, člana Glavnog odbora Narodne seljačke stranke koji je održavao veze sa rukovodećim komunistima - Ivanom Milutinovićem i Blagojem Neškovićem. Bogdanović je rukovodstvu Partije istovremeno bio veza sa generalnim sekretarom stranke, dr Dragoljubom Jovanovičem.[34] Pokrajinski komitet je marta 1943. tražio od svih okružnih komiteta da odrede po najmanje pet delegata za antifašističko veće Srbije, komuniste, „najpoznatije u svom kraju",[35] ali od osnivanja ASNOS-a nije bilo ništa, iz više razloga, ali pre svega zato što CK KPJ nije davao načelnu saglasnost. Pri postojećoj hijerarhijskoj strukturi Partije i partijskom centralizmu bez presedana, ništa se nije moglo niti smelo rešavati samostalno. Objektivno gledano, u Srbiji polovinom 1943. nije bilo ni jednog okružnog narodnooslobodilačkog odbora i brigade kao osnove za stvaranje najvišeg organa vlasti srpske zemlje. Građanskih političara, koji bi bili voljni da učestvuju u ovoj komunističkoj kombinaciji, jednostavno nije bilo. Čak je i Dragoljub Jovanović, kao levičar, pre rata narodnofrontofski orijentisan, koji je poznavao komuniste, ostao zakonspirisan, nespreman da sarađuje sa strankom koja je „partnere" stavljala pred svršen čin. Vladislav Ribnikar izašao je na slobodnu teritoriju i našao se u zapadnim delovima Jugoslavije. Dušan Bogdanović nije prihvatao predlog Pokrajinskog komiteta, kao i drugi konsultovani političari i javni radnici. Narodnooslobodilački pokret u Srbiji još nije ostvarivao onoliki uticaj koji bi ohrabrivao građanske političare da sarađuju s njegovim strukturama vlasti. Petar Stambolić pominje da se polovinom 1943. računalo da se za predsednika ASNOS-a izabere dr Siniša Stanković.[36] Blagoje Nešković je obaveštavao CK KPJ da je PK zamislio da se Veće izabere na taj način što bi se liste kandidata iznosile

[34] M. Borković, KPJ u Srbiji 1941-1945, knj. druga, Beograd, 1974, 149.
[35] Isto, 150.
[36] Isto, 151.

na zborovima koje organizuju partizanski odredi i na konferencijama NOO, omladine i žena.[37] Iz postojećih izvora može se videti da su neke radnje u vezi sa stvaranjem ovog tela preduzimane (Požarevac, Čačak itd.), ali da još nisu bili sazreli uslovi za njegovo konstituisanje.[38] Septembra i oktobra 1943. Pokrajinski komitet obnavlja ideju o izboru kandidata za Veće. Neki su ovo telo krstili kao „AVNOJ Srbije".[39] Moma Marković je 11. novembra 1943. obavestio PK KPJ za Srbiju da se u Bosni vrše pripreme za stvaranje NKOJ-a i da CK KPJ traži da se hitno na slobodnu teritoriju prebace Dušan Bogdanović i Dragoljub Jovanović, ali je Bogdanović bio uhapšen od okupatora marta 1943, a Dragoljub Jovanović nije bio spreman da ulazi u komunističke organe bez svoje i stranačke individualizacije, a na drugoj strani prethodnog ravnopravnog raspravljanja o odlukama i saglašavanja s njima. Pozivan je na slobodnu teritoriju, kaže, tek posle svršenog čina da „pokrije imenom Narodne seljačke stranke i svojim imenom odluke u čijem donošenju nismo učestvovali".[40]

Na drugom zasedanju AVNOJ-a preovlađivali su delegati srpskog porekla (54%). Delegaciju iz Srbije sačinjavali su predstavnici iz srpskih jedinica NOV. Vojni kadrovi iz Srbije činili su reprezentativno partijsko predstavništvo, samim tim su se u svojstvu većnika na drugom zasedanju AVNOJ-a uglavnom našli rukovodeći komunistički kadrovi iz Srbije. No, oni nisu na drugom zasedanju ili posle njega, kao celina, ili pojedinačno, sem donekle Moša Pijade, postavljali pitanje Srbije u Federaciji u smislu razjašnjenja, preciziranja, granica, oblika buduće federalne jedinice, centralizma i decentralizacije, vojske itd., dakle svih onih pitanja koja su u razgovoru sa maršalom Titom posle zasedanja postavljali slovenački delegati. Sem sa slovenačkim većnicima, sličan sastanak Tito je imao i sa hrvatskom delegacijom. Ako se ima u vidu značaj čina stvaranja složene države, njegovu najslabiju tačku u Jajcu predstavlja to što nije bilo otvorene rasprave o načelima i pojedinostima unutrašnjeg uređenja. Polazilo se od opšte političke teze da narodnooslobodilačka borba sa sobom nosi rešenje nacionalnog pitanja u smislu ravnopravnosti svih naroda u državnopravnoj formi federacije. S obzirom na ideološku platformu ovih delegata, činjenicu disciplinovanosti komunista, kao i širenje odijuma prema ranijoj velikosrpskoj politici, slična rasprava nije se mogla ni zamisliti. Pitanje može da se pokreće samo iz daleke perspektive, sa stanovišta naknadno stečenog iskustva i posledica koje su nastupile.

Razgovori Tita sa hrvatskim i slovenačkim većnicima sadrže neka bliža objašnjenja o karakteru jugoslovenske federacije. Tito je u razgovoru sa hrvatskim većnicima isticao da je on sin „Hrvatskog zagorskog seljaka", da se Hrvati nemaju čega plašiti od srpskog naroda i da Hrvatska igra „važnu ulogu, jer su Hrvati i Hrvatska bili nosioci

[37] Isto, 150.
[38] Isto.
[39] Isto, 151.
[40] AJ, Dragoljub Jovanović, Političke uspomene. Memoari, VII, 351-353.

borbe protiv velikosrpske reakcije", da je u „sklopu zajedničke borbe Hrvatska jak stup, ako se iznutra izcimentira tada će Hrvati i Hrvatska odigrati veliku ulogu". „Zadatak je likvidirati unutarnje neprijatelje, jer oni su opasniji od okupatora". ' Slovenački delegati su se interesovali za centralizam, koji je Tito objašnjavao spoljnopolitičkim razlozima, te za slovenački jezik u vojsci. Edvard Kocbek je u razgovoru naglasio „Titovo lično prijateljstvo prema Slovencima". Vrhovni komandant je prihvatao da slovenačka vojska mora imati slovenački jezik od vrhovnih komandi do najnižih jedinica. „Za oslobođenje Slovenačkog primorja i Koruške ne stoji samo vaša, slovenačka vojska, nego sva naša armija".[42] Pitanje centralizma, slovenačkog jezika u vojsci i granica, odnosno nacionalne integracije Slovenaca bila su pitanja od vitalnog značaja za slovenački narod, koja su raspravljena i potvrđena u razgovoru sa prvim čovekom KPJ. Koliko je pitanje nacionalne integracije Slovenaca bilo od primarnog značaja za slovenački narod svedoči istovetan stav koji su o njemu zauzimali i slovenačka emigracija i predstavnici narodnooslobodilačkog pokreta. Izostanak razgovora o sličnim pitanjima sa drugim delegacijama formalno gledano nije obavezivao, ali je faktički izdvajao ove dve delegacije u odnosu na druge, tim pre što je delegacija najvećeg naroda bila predstavljena isključivo preko predstavnika u vojnim jedinicama. Dok su se jedinice drugih naroda Jugoslavije u brigadama pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba borile van granica svojih zemalja, dotle jedino Slovenci nisu prihvatali da njihove jedinice pređu na teritoriju drugih jugoslovenskih zemalja, ako se izuzmu granični predeli Hrvatske. Pokušaj Arsa Jovanovića, na osnovu Titovog ovlašćenja, da formira brigade u Sloveniji 1942. koje bi napustile teritoriju Slovenije, naišao je na otpor CK KP Slovenije i dezavuisanje ovlašćenog predstavnika Vrhovnog štaba sa obrazloženjem da bi se time oduzela „organska osnova" slovenačkoj vojsci.

Na drugom zasedanju AVNOJ-a zagarantovana su prava nacionalnih manjina, ali nije došlo do stvaranja autonomnih jedinica van proklamovanih federalnih jedinica ili u njihovom okviru. Uoči drugog zasedanja AVNOJ-a pominjala se autonomija samo za Bosnu i Hercegovinu, s obzirom na složeni nacionalni karakter ove zemlje, a u skladu sa principom jugoslovenske federacije kao nacionalne da bude onoliko federalnih jedinica koliko ima i nacija, što je za Rodoljuba Colakovića bilo primena „mehaničkog" načela. Čolaković je iznosio argumentaciju da je reč o istorijskoj formiranoj geografsko-ekonomskoj celini, sa nacionalnom složenošću i strahom Muslimana da ih ponovo ne počnu pretvarati čas u Srbe, čas u Hrvate.[43] Očigledno je da koncepcija o

41) Tito je isticao „važnu ulogu Hrvatske", jer su „Hrvati i Hrvatska bili nosioci borbe protiv velikosprske reakcije". - B . Petranović, S. Nešović, AVNOJ i revolucija, 457.

42) Isto, 459-460.

43) R. Čolaković, Tako je rođena nova Jugoslavija, I, Beograd, 1963, 118-119; R. Čolaković, „Pravi odgovor na pitanje: čija je Bosna i Hercegovina", AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, Beograd, 1974, 11-18.

statusu Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji nije bila jasna ni rukovodstvu KPJ. Ideja o autonomiji bila je pomenuta na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine. Prelazna ideja o autonomiji vezanoj za Savez prerasla je u ideju o federalnoj jedinici neposredno uoči drugog zasedanja AVNOJ-a. Vojvodina je imala relativno izgrađenu vojno-političku organizaciju, ali kao autonomna jedinica nije ozvaničena na AVNOJ-u. Proglašenje autonomije Vojvodine nesumnjivo se još nije smatralo oportunim, s obzirom na stadijum razvitka narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj i Srbiji, pa i slab odziv manjinskog stanovništva u narodnooslobodilačkoj borbi. Između hrvatskog i vojvođanskog rukovodstva postojao je i spor oko zapadnih delova Srema i Baranje. Status Kosova i Metohije takođe nije razmatran na Drugom zasedanju AVNOJ-a, ako se izuzme načelna odredba o priznanju prava nacionalnih manjina. Na Kosovu i Metohiji delovao je Oblasni komitet KPJ za Kosmet neposredno vezan za CK KPJ i Glavni štab, ali narodnooslobodilačka borba je bila nerazvijena i Albanci masovno van nje. Albanski pritisak na slovensko stanovništvo Kosova i Metohije bio je snažan, a ideja velike Albanije u vodećim snagama albanskog društva više nego jaka, s obzirom na uticaj ovih snaga na albanske mase, razvijenu kolaboraciju i prihvatanje koncepcije etnički čistog Kosova u „Velikoj Albaniji". Taj pritisak će se još više pojačati obrazovanjem Druge prizrenske lige, septembra 1943. godine.

Nastajući politički i sistem vlasti oružane revolucije imao je već u vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a federativno obeležje. Praksa jugoslovenske revolucije od prvog dana menjala je unutrašnje uređenje Jugoslavije, a nije kvalifikovala ove promene kao federalizam, federaciju, federativno uređenje iz unutrašnjepolitičkih i međunarodnih obzira sve do jeseni 1943. godine. Reč je o funkcionisanju vojno-političkih organa praktično prema teritorijalnim kompetencijama partijskih rukovodstava, odnosno partijskih organizacija, jer je KPJ jezgro narodnooslobodilačkog pokreta. Prema tom teritorijalno-partijskom merilu stvarani su pokrajinska rukovodstva za vojno rukovođenje i organi vlasti, odnosno politička predstavništva u formi „zemaljskih veća", što terminološki potseća na slična tela u jugoslovenskim zemljama pod Austrougarskom („zemaljske vlade" isl.). Tako je od prvog dana ustanka do u predvečerje AVNOJ-a u Jajcu federacija okvirno i u načelu bila konstituisana i životno delatna.

Opštejugoslovensko jedinstvo, uz poštovanje ravnopravnosti naroda u višenacionalnoj državi, ali sada - za razliku od trijalističke formule - i makedonskog i crnogorskog, omogućavali su i učvršćivali jasno definisani strategijski ciljevi rukovodećeg subjekta jugoslovenske revolucije. Jedinstvo je obezbeđivala, pre svega, KPJ, integrisana kao rukovodeće jezgro u sve pore nove društvene i vojne organizacije, bez dovođenja u pitanje svog ideološko-političkog identiteta. KPJ, odnosno narodnooslobodilački pokret, obezbeđivali su jedinstvo i koheziju jugoslovenske celine posredstvom Politbiroa CK KPJ, Vrhovnog štaba,

Titovog autoriteta, ustanove delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba sa neograničenim ovlašćenjima. Kao što je demokratski centralizam KPJ u praksi zapostavljao demokratsku na račun centralističke komponente, slično se dešavalo i u organizaciji vlasti. Partija je u svojoj strukturi imala nacionalne kompartije, koje nisu istovremeno stvorene, čime je Srbija nesumnjivo bila oštećena u višeznačnom smislu reći, ali Jugoslavija ipak nije bila suštinski federalizovana, s obzirom na načelo demokratskog centralizma kojem su bile podređene nacionalne i pokrajinske partijske organizacije. Dominantna pozicija KPJ u federativnom sistemu vlasti uveliko je formalizovala delatnost i praksu jugoslovenske federacije, jer je glavni centar i kičma sistema bila sadržana u Politbirou, sa suverenom moći generalnog sekretara KPJ koji je u ličnosti Tita već počeo da dobija harizmatične oznake. Tito je istovremeno u vezi sa forsiranjem njegovog kulta posle drugog zasedanja AVNOJ-a iskorišćavan kao personifikacija Jugoslavije. U komunikaciji Britanaca sa narodnooslobodilačkim pokretom, odnosno novom Jugoslavijom, najčešće se govori o Titu, dok se AVNOJ, NKOJ, Vrhovni štab retko pominju, jer se on sa ovim organima izjednačavao. U tim izvorima još se moglo naići na pitanje što misli Politbiro.

Odluke AVNOJ-a, pre svega ova o federaciji, u datoj istorijskoj situaciji na najvidljiviji način predstavljala je antitezu nacionalno čistim državama, bila izraz neprikosnovenosti Jugoslavije i njenog teritorijalnog integriteta. Proglašena je suverenost naroda, ali i Jugoslavije kao predstavnika suvereniteta države u celini. Ova odredba davala je izvorni karakter federaciji. Sama odluka ima konstitutivni karakter, jer dovršava fizionomiju savezne države u najvažnijim linijama. AVNOJ je proglasio obnavljanje Jugoslavije ravnopravnih naroda, ali s oslonom na prethodnu borbu i ostvarenu institucionalizaciju potencijalnih federalnih jedinica. Narodnooslobodilačka borba tekla je od prvog dana u tom znaku, da su narodi Jugoslavije odlučili da nastave život u okvirima Jugoslavije. Analiza ove odluke nedvosmisleno upućuje da je reč o federaciji a ne savezu država ili konfederaciji. No, federacija 1943. nije bila izgrađena do kraja. Srbija još nije bila izgrađena kao složena federalna jedinica, organizacije AVNOJ-a i NKOJ-a nisu bile dovršene, a nisu regulisani ni odnosi između AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih veća. Granice federalnih jedinica nisu bile utvrđene odlukama najviših državnih organa. Teritorijalni okviri federalnih jedinica utvrđivani su po nejednobraznim merilima i nejednakim hronološkim momentima. Jedna razgraničenja zasnivana su na istorijskim, a druga na etničkim argumentima. Sporna pitanja rešavana su u zatvorenom krugu Politbiroa, na sednicama Predsedništva AVNOJ-a, bez publiciteta, putem ad hoc partijsko-državnih komisija, privremenim razgraničenjem koje je vremenom postalo trajno, na bazi sporazuma predstavnika pojedinih federalnih jedinica. Srbija je tako razgraničena na osnovu stanja iz vremena posle Berlinskog kongresa, ako izuzmemo podelu Sandžaka. Posle drugog zasedanja AVNOJ-a došlo je do različitog tumačenja

odluke o položaju Sandžaka (koji su jedno vreme svojatali Crnogorci); postojao je spor između Hrvatske i Vojvodine oko zapadnog Srema; spor između Srbije i Makedonije oko tzv. Ristovačke Makedonije; javljale su se autonomističke težnje u Dalmaciji, uz spor između dalmatinskog i hrvatskog partijskog rukovodstva. U hrvatskom partijskom rukovodstvu u leto 1944. godine postojale su i tendencije konfederalizma Hrvatske vezivane za Andriju Hebranga (zasebna vojska). Moša Pijade je predlagao da se osnuje srpska pokrajina sa autonomnim statusom u federalnoj Hrvatskoj, ali o tome nema pisanog traga, ako izuzmemo memoarske iskaze.[441] Pijade je sa uspostavljanjem ove autonomije u Hrvatskoj računao na eventualnu ravnotežu ukoliko se u Srbiji formiraju autonomne jedinice. Bilo je pojedinačnih tendencija da se i u zapadnoj Makedoniji ustanovi autonomija.

Odluke AVNOJ-a zamišljene su kao odluke o unutrašnjem uređenju, dakle kao najvažniji unutrašnji akt, a Srbija je bila najveća zemlja Jugoslavije. Formalna logika bi upućivala da se zasedanje nije moglo održati bez reprezentativnih predstavnika najveće zemlje. Slobodno izabrana delegacija Srbije morala bi na drugom zasedanju postaviti pitanje položaja Srbije u Jugoslaviji, u novoj federaciji, pitanje granica, a to Titu i rukovodstvu KPJ nije uopšte odgovaralo. Stoga je odluka morala biti doneta bez kvalifikovanih srpskih delegata koji bi mogli otvoriti srpsko pitanje. Rešenje je nađeno u disciplinovanoj delegaciji iz srpskih jedinica NOVJ van Srbije, istaknutim komunistima, koji su sledili odluke po principu partijskog centralizma, slepo prihvatali ideologiju Partije i reorganizaciju Jugoslavije na federativnoj osnovi u skladu sa shvatanjima narodnooslobodilačkog pokreta, koja su praktično bila shvatanja KPJ.

Formiranje ASNOS-a u Srbiji takođe je odlagano, sa obrazloženjem da nema objektivne osnove za saziv tog tela, iz čega proizilazi da nije bilo ni objektivne osnove da se odlučuje o tako krucijalnom pitanju unutrašnjeg uređenja.

U Srbiji nije moglo biti civilnih i vojnih inicijativa ukoliko one ne bi bile inspirisane iz centra partijskog i vojnog rukovodstva Jugoslavije. Rešenja za Srbiju morala su poticati iz vrha narodnooslobodilačkog pokreta i onemogućavati bilo kakvu opoziciju u smislu suprotnih odluka ili modifikacije postojeće faktuelne federativne strukture Jugoslavije.

Pa i oslobođenje Srbije moralo je doći spolja, dejstvom partizanskih snaga iz zapadnih delova Jugoslavije. Jugoslavija se, suprotno iskustvu iz 1918, stvarala van Srbije, severno od Save i Dunava, uz odlučujuću ulogu Srba iz zapadnih delova Jugoslavije i partizanskih jedinica iz Srbije i Crne Gore. Sa tim snagama, kao udarnim, Tito će u leto 1944. krenuti u oslobađanje Srbije, oslonjen na pomoć trupa Crvene armije, koje su odigrale odlučnu ulogu u tri pravca: slamanje nemačkog otpora,

441 M. Đilas, Revolucionarni rat; Beograd, 1990, 354.

faktički raskid sa politikom jednakog političkog uticaja Sovjeta i Britanaca i skidanje s dnevnog reda nastavljanja građanskog rata. KPJ je radila da Srbija ne izkaže svoj borbeni, vojni i politički individualitet, jer se onda nije otvaralo srpsko pitanje.

Jugoslovenska federacija stvorena na drugom zasedanju AVNOJ-a nesumnjivo je trijumfovala nad svim nacionalističkim politikama, ideologijama, institucionalizovanim pokretima i vazalnim državama koje su negirale Jugoslaviju, nastavljale bratoubilački rat i nacionalistički delirium u znaku „rata svih sa svima". Jugoslavija je obnavljana na federativnim osnovama, što je bila želja progresivnih snaga u srpskom narodu izražena i pre rata, iako neostvarena zbog fašističke agresije na Jugoslaviju. Razlika između građanske koncepcije federalizacije i one KPJ ogledala se u tome što je komunistička usvajala više nacionalnih entiteta. Odluka drugog zasedanja AVNOJ-a o federativnom ustrojstvu polazila je i od postojanja makedonske i crnogorske nacije. Muslimani su se izdvajali u proglasima kao posebnost, ali ne i kao nacionalitet, do čega će doći mnogo kasnije.

Ove odluke napadnute su kao odluke „šumskog tela", „teroristički akti", odluke „komunističkog kabineta", kao „politika svršenog čina", nedemokratska uzurpacija manjinske struje u raspravljanju pitanja ustavotvornog karaktera itd. Sa formalne tačke gledište, ovim odlukama i načinu njihovog donošenja zaista se može mnogo toga prigovoriti, jer se, uostalom, radilo o promenama unutrašnjeg uređenja u uslovima krajnje iregularne, ratno-revolucionarne situacije. No formalnu perfekciju nemaju mnoge slične odluke u istoriji, ali im se legitimnost nije odricala.

U delu srpskog naroda održavalo se uverenje da je druga, komunistička Jugoslavija, obnovljena u znaku slabljenja „cepanja" i degradacije srpstva. Godine 1918. postojalo je uverenje da je pod zajedničkim jugoslovenskim krovom ostvarena integracija svih Srba, ali se izdvajanjem Hrvata u „corpus separatum" 1939. neminovno postavilo pitanje Srba. Otvaranje srpskog pitanja u jednoj tako heterogenoj zemlji kakva je Jugoslavija nije moglo da ne otvori sva ostala nacionalna pitanja. Komunistička Jugoslavija nije rešila pitanje Srba u smislu sabiranja svih Srba u jednoj federalnoj jedinici, ali je obezbedila da Srbi van federalne Srbije dobiju status naroda (u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini). Komunistima je pošlo za rukom da dobiju na svoju stranu „zapadne Srbe", što je dobrim delom omogućilo pobedu narodnooslobodilačkog pokreta, sa Srbima iz Srbije internacionalističke, jugoslovenske orijentacije. Sličnu pobedu KPJ je izvojevala i na Kosovu i Metohiji, gde su najširi narodni slojevi Srba i Crnogoraca, prešli na stranu komunista a ne četnika. Srbi van Srbije bili su glavna vojska KPJ u drugom svetskom ratu.

Iz izloženog moglo bi se izvući nekoliko opštih zaključaka koji imaju pokriće u verifikaciji istorije kao toka, ali i u stručnoj proveri.

1. Obnovu Jugoslavije kao federativne države podržavale su i sile velike antifašističke koalicije (sa izuzetkom jednog časa Ruzveltova

Amerika), naročito Britanci, a i Sovjeti samim tim što je jezgro narodnooslobodilačkog pokreta činila KPJ, kao njihov ideološki i politički eksponent.

2. Jugoslovenska federacija u ratu anticipirana je na osnovu partijske strukture između dva rata i u ratu. Ipak, postoji jedna krupna razlika između građanskog i komunističkog koncepta federacije, jer su komunisti, prihvatajući tzv. nacionalnu periferiju u građanskoj terminologiji polazili od više nacionalnih entiteta nego HSS 1939. godine.

3. Pre nekoliko godina otvoreno je u našoj literaturi pitanje nejednakih etničkih merila oblikovanja članica jugoslovenske federacije. Bosna i Hercegovina je preko noći, uoči zasedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-gradu 1943. proglašena za federalnu jedinicu, koja svojom etničkom raznovrsnošću odstupa od tipa nacionalne federacije (koliko nacija toliko i federalnih jedinica).

Radeći na obnovi Jugoslavije u vidu nacionalne ravnoteže, deo srpskog naroda ostao je van svoje matične federalne jedinice. Ostaje, međutim, činjenica da do srpske nacionalne integracije nije došlo ni u Kraljevini Jugoslaviji. Godine 1939. stvorena je Banovina Hrvatska, a nije „omeđena" Srbija niti je bitnije zaštićen srpski narod u budućoj hrvatskoj federalnoj jedinici.

Partizanska ratna federacija predviđala je kada već nije došlo do sabiranja srpskog naroda u jednoj federalnoj jedinici, što nije ni izgledalo bitno u jakoj jedinstvenoj jugoslovenskoj federaciji s administrativnim granicama, da delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini dobiju status naroda. Srpski narod je i u Državi SHS 1918. bio konstitutivni faktor, kao i po odlukama ZAVNOH-a 1943. koje su mu garantovale ravnopravnost i jednakost sa hrvatskim narodom.

4. Avnojevska federacija bila je negacija nacionalističkih državnih tvorevina ili programa koji su se pojavili u toku rata. Stoga je njeno proglašenje krajem 1943. dočekano na nož od svih nacionalističkih snaga. Za hrvatske fašiste Jugoslavija je bila novo ropstvo za Hrvate, koje donosi komunistički pokret pod rukovodstvom Srba. Slabašne snage srpskog kolaboracionizma oko Milana Nedića i Dimitrija Ljotića shvatale su novu Jugoslaviju kao kraj Srbije, videli u njoj slom srpstva padanjem Srbije u ropstvo internacionalnog komunizma, narkotično podleganje zabludi jugoslovenstva, čiji su tvorci hrvatski komunisti. Draža Mihailović, Božidar Purić i celokupna srpska emigracija gledali su na Drugo zasedanje AVNOJ-a kao na samovoljan akt komunista; za njih je to bilo telo ilegitimnih samozvanaca, forma za uništenje srpskog nacionalnog bića. A kada je došlo do sporazuma Tita i Subašića, izneta je teza po kojoj su tri Hrvata (Tito, Ivan Ribar i Ivan Subašić) stavili Srbiju „pod svoje", s ciljem da razbiju njenu snagu, unište do kraja ideju srpske države i biološku supstanciju srpskog naroda u jugoslovenskom okrilju.

Kraljevska jugoslovenska vlada reagovala je na odluke drugog zasedanja AVNOJ-a na taj način što je njen predsednik, Božidar Purić,

označio ove odluke kao akte terorističkog pokreta, koji ni u čemu ne odgovara „demokratskim i socijalnim shvatanjima našeg naroda niti njegovom narodnom duhu". Bio je to nesumnjivo težak poraz srpske struje u emigraciji, jer je odlukom AVNOJ-a bio oduzet legitimitet jugoslovenskoj kraljevskoj vladi, svesnoj da gubi pozicije kod saveznika i ugled u slobodnom javnom mnenju antifašističkog sveta. Osuda Mihailovićeve politike u prethodnom periodu sa iznuđenom ostavkom Purića - a preko njega i padom Mihailovića, od januara 1942. do juna 1944. ministra vojske u kraljevskoj vladi - došlo je do kraljevog mandata Ivanu Šubašiću za sastav nove kraljevske vlade. Sve te činjenice u zbiru doživljavale su se kao težak slom srpske politike, zapravo katastrofa, kako je situacija shvatana i u inostranstvu i u zemlji. Za četničke prvake u centru događaja našli su se Hrvati. U institucijama u zemlji i inostranstvu nije bilo istaknutih Srba ni iz građanski umerenijih struja. Pojedini pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta, koji su se predstavljali kao sveštenici, demokrati ili slično, bili su uglavnom već članovi Partije (kao pop Vlado Zečević, dr Rade Pribićević i drugi); među srpskim građanskim političarima na zasedanju AVNOJ-a nije bilo istaknutijih imena, jer se, radilo o regionalnim ili lokalnim prvacima SZ, DS, SDS. Dragoljub Jovanović demantuje da je bio pozivan u Užice, Bihać i Jajce, ističući zapravo da je bio pozivan tek posle donetih odluka, a nije želeo da prihvati politiku svršenog čina, gledajući u svojoj stranci (NSS) uvek partnera a ne poslušničko oruđe. Činjenica je, međutim, da ovaj političar nesumnjive antifašističke orijentacije pre rata i u toku rata nije prihvatio kolaboraciju s komunistima u nametnutim uslovima, to jest da uđe u narodni front pre rata, učestvuje u narodnooslobodilačkoj borbi i sarađuje s KPJ posle izbora novembra 1945. godine, čime je praktično celog života sebe isključio iz odgovornosti za učešće u javnom životu pod uslovima koji su za njega bili neprihvatljivi. Nesumnjivo je, takođe, da je njegova politika iščekivanja za vreme rata vodila računa o internacionalnoj strani rata i o tome kojoj će sferi interesa pripasti Jugoslavija. Sreten Vukosavljević, kao ugledni javni radnik, poznati sociolog sela, ušao je u Subašićevu vladu protiv svoje volje, na Titov zahtev, kao pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta. Šubašićeva vlada nije u svom sastavu imala uticajnijeg Srbina. Uoči formiranja jedinstvene vlade DFJ Britanci su sugerisali da u vladu uđe jedan istaknutiji građanski političar, antifašističke, demokratske i jugoslovenske orijentacije, što je Tito prihvatio, ali je to naišlo na reakciju Sovjeta koji su marta 1945. godine protestovali što se na položaju Milana Grola nije našao Stanoje Simić, kome su oni davali prednost (iako je bio nepoznata politička ličnost u srpskom narodu), smatrajući da je Grol opredeljen za Mihailovića i da će ometati rad vlade.

Pobornici vazalne „velike Albanije" projektovali su u liku Jugoslavije Srbiju koja želi da uništi albanski narod i onemogući albansku etničku integraciju, a u instruktorima KPJ kod CK KP Albanije videli „srpske sluge".

Otečestveni front Bugarske je krajem 1943. pominjao nezavisnu Makedoniju na Balkanu.

Mada je u ratu trijumfovala komunistička koncepcija jugoslovenske federacije, a snage pojedinačnih i sukobljenih nacionalizama doživele težak poraz, navodimo iznete ideje jer one nisu sasvim nestale, ostajući prigušene, nezavisno od toga što je njihovo pritajeno ispovedanje podlegalo oštrim kaznenim merama. U pitanju su ideje dugog istorijskog trajanja, manje ili više oformljene nacionalne ideologije u prošlosti, koje se javljaju u raznim istorijskim oblicima i vremenima. Osim toga, nije u pitanju neka apstraktna ili sekundarna pojava već fenomen iza koga su stajale realne društveno-političke snage sve do svog poraza ali i kasnije.

5. Sa stanovišta trajnosti ideja iz prošlosti u novoj istorijskoj osnovi primetno je decenijsko zadržavanje ideja konfederalizma kod Hrvata i Slovenaca. Na te ideje nailazimo još 1914. godine, jače se nagoveštavaju od Franje Šupila i kasnije na Ženevskoj konferenciji novembra 1918, u programskim istupanjima Stjepana Radića, delimično kod Mačeka. Te ideje će svom snagom provaliti u Sloveniji i Hrvatskoj u naše vreme, s tim što su njihovi koreni dublji i u raznim oblicima izražavaju se mnogo ranije.

6. Jugoslavija je, zahvaljujući etničkom sastavu i nacionalnom nezadovoljstvu, bila u Drugom svetskom ratu zemlja sa najmasovnijom kolaboracijom. Kriza jugoslovenske federacije otuda nije mogla da ne izbaci na površinu ideje koje su u ratnom kovitlacu jednom bile odbačene.

Komunisti su se od prvog dana borili za Jugoslaviju kao državni okvir. Njihova politika prema jugoslovenskim nacijama i nacionalnim manjinama bila je usmerena u pravcu da se sačuva Jugoslavija kao strateška okosnica revolucije. Borbom protiv bratoubilaštva koje su izazivale ustaše na tlu NDH, prvenstveno protiv Srba, upućujući ih u borbu protiv okupatora i njihovih saradnika, KPJ je praktično u zapadnim delovima Jugoslavije među srpskim narodom dobila jednu od odlučnih bitaka za Jugoslaviju.

Ustaše su kažnjavane za svoje zločine, ali pitanje odgovornosti za genocid nad srpskim narodom u NDH nije dobilo nužne razmere. Čak ni 1945. godine, kada je „nova Jugoslavija" u odnosu na „staru" imala daleko povoljniju međunarodnu poziciju, kao međunarodno priznata u vreme rata, imajući ugovorni odnos sa Sovjetskim Savezom, jednom od rukovodećih sila antifašističke koalicije, i predstavljajući jednu od zemalja-osnivača svetske organizacije mira (OUN) u San Francisku aprila - maja 1945. godine.

Politika srazmerne zastupljenosti u vlasti i političkim organizacijama dobila je tek posle rata puni legitimitet, nezavisno od učešća naroda Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi, što je inače bilo kanon posleratnog ponašanja. Svakako, odlučivali su razlozi političkog pragmatizma, ali su oni zauzvrat pitanje odgovornosti ostavljali nere-

seno decenijama, da bi ono buknulo svom snagom tek u naše vreme. Ponašanje koje je juče moglo izgledati korisno za jedinstvo federacije, pretvorilo se vremenom u štetno, sa svim nacionalnim, političkim, humanističkim i moralnim posledicama.

Negativne posledice u kasnijem razvitku poticale su i iz strukture jugoslovenske federacije koju su komunisti gradili u znaku nacionalne ravnoteže, koja je menjala predratni položaj Srbije i srpskog naroda u Jugoslaviji. Opšti uzor svakako je bila sovjetska federacija, u kojoj je Rusija bila jedna od republika, ali bez svoje nacionalne partije, slično Srbiji do maja 1945. godine. Na drugoj strani, kao realnost, nije se moglo mimoilaziti ni iskustvo građanskih partija, pre svega HSS-a.

Mihailovićeva nacionalna politika - zakasnele promene

Još jedna velika razlika delila je Tita i Mihailovića, što nije bilo bez uticaja na britansku politiku prema Mihailoviću. Tito je bio za Jugoslaviju federativne organizacije, prihvaćene još pre rata, kao državnopravnog oblika rešavanja nacionalnog pitanja, za razliku od Mihailovića koji se, iako za Jugoslaviju, izjašnjavao za homogenu Srbiju u njoj kao najveću i premoćnu jedinicu. Za federativno trijalističko monarhističko uređenje četnički pokret je zvanično istupao tek od Svetosavskog kongresa januara 1944, kada se umerenija struja razišla sa ultranacionalističkim krilom četničkog pokreta. Šahovićka rezolucija s kraja 1942. godine predviđala je obnovu monarhije sa dinastijom Karađorđevića i Jugoslavije kao unitarne i smaoupravne države. Po toj rezoluciji u budućoj Jugoslaviji nije bilo nacionalnih manjina. Pravoslavna crkva definisana je kao nacionalna i svetosavska ustanova. Za Rimokatoličku crkvu se predviđalo odvajanje od Vatikana u administrativnom smislu, da bi se smanjio negativan uticaj ove centralističke organizacije i ona postala više jugoslovenska i nacionalna, približena duhu Štrosmajerovih ideja. Jaka vojska postala bi nacionalna i moralna škola naroda. U prelaznom periodu nagoveštavala se podržavljena četnička diktatura, jer je četnicima trebalo da pripadne celokupna vlast do ostvarenja uslova za prelaz na ustavne slobode.[45]

Na jednoj strani nalazio se internacionalista, revolucionar koji ide na realizaciju svog životnog sna osvajanja vlasti, a na drugoj u suštini „Velikosrbin Mihailović", obuzet tragedijom svog naroda koji se 1941. našao u kovitlacu nesreća i najdramatičnijih iskušenja. Dok je Tito formulisao kao akcionu parolu politiku „bratstva i jedinstva", kao antitezu politici svih nacionalizama, dotle je Mihailović išao na kolektivnu odmazdu za srpsko mučeništvo u NDH i drugim krajevima Jugoslavije. Mihailović je svoju političku šansu video u jačanju svojih snaga bez žrtava, za razliku od Tita koji je znao da samo beskompro-

45) Rezolucija je smatrana nekom vrstom ustavnog akta, iako je doneta na regionalnom skupu, Imala je 17 tačaka. - Dj. Slijepčević, n.d., 420.

misnom borbom može sebe uvesti u istoriju drugog svetskog rata, aeobazirući se na posledice. Tito je polazio od toga da borbena solidarnost naroda predstavlja preduslov pobede. Mihailović je uzvraćao odmazdama nad Muslimanama da bi naplatio srpska stradanja u Sandžaku, istočnoj Bosni i Hercegovini. Time je rasplamsavao bratoubilački rat sa primesama verskog rata, koji se u nekim krajevima, naročito graničnim, nacionalno i verski mešovitim, vodio od pamtiveka, lako širio i kao zaraza razvijao, predstavljajući modernu varijantu sukoba „krsta" i „polumeseca". Time je izazivana lomača na kojoj su mogli da izgore svi narodi ukoliko međusobno istrebljenje bude potrajalo i onemogućila se obnova Jugoslavije. U ime jugoslovenskog karaktera narodnooslobodilačkog pokreta i jugoslovenskog poduhvata, obnove Jugoslavije ravnopravnih naroda, naročito od polovine 1942. kada se našao u zapadnim krajevima Jugoslavije, gde su živeli pomešani Srbi, Hrvati i Muslimani, Tito se još jače zalagao za bratstvo. Pokrenuti pitanje odmazde nad pobijenim Srbima značilo je izazvati protiv sebe hrvatski narod i Muslimane, a time istovremeno označiti slom svog pokreta i kraj Jugoslavije. Pozivao je sve narode u zajednički front protiv okupatora i nacionalističkih snaga kao smrtnih neprijatelja bratstva naroda, ali je na drugoj strani radi privlačenja u redove narodnooslobodilačkog pokreta Hrvata i Muslimana ovim stavljao do znanja da je to put spasenja hrvatskog naroda, prelaženja na stranu pobednika, put da se sačuva od zla četničke odmazde. U partizanskoj propagandi se isticalo da je posle početnog dezulizioniranja hrvatski narod najzad shvatio ko su ustaše. Ova „strategija ćutanja" u ime obnove Jugoslavije i uspeha narodnooslobodilačkog pokreta prelazila je praktično preko srpskih žrtava. Ona nije prekinuta ni posle rata, kada su međunacionalni odnosi bili čvršći i manje izloženi eroziji. Šta više, ona se tek tada nastavljala, gradile su se srazmere zasluga, ćutanje je postajalo imperativ u ime neprikosnovenog bratstva; svaka povreda ćutanja o srpskom martirijumu bila je kažnjiva po odredbama krivičnog zakona, što je sve moglo biti pragmatično, ali nije etično i istorično prelaziti preko objašnjenja nezaboravljene likvidacije jednog naroda. Tako je dugo, sve do juče, ovo mesto srpskog stradanja ostalo tabuisano, čime su međunacionalni odnosi postali još bremenitiji nego da je istina blagovremeno kazana i objašnjena. Sveti partijski kanon je bio da se o tome ćuti. Ćutali su svi: političari, istoričari, humanisti. Svako ko bi prekršio ovo pravilo smatran je nacionalistom, još gore šovinistom koji razara društvenu i državnu osnovu jugoslovenske revolucije. Na toj politici nije se mogla izgraditi zdrava nacionalna politika već kad-tad pojaviti nezaceljeni ožiljak koji kao tektonski poremećaj dovodi u pitanje celo jugoslovensko zdanje.

Mihailovićeva politika prema Hrvatima i Muslimanima 1941, u vreme najtežih posledica genocida nad Srbima, nije bila istovetna u svim fazama rata. Kao ministar vojske u Jugoslovenskoj izbegličkoj vladi Mihailović je morao bar nominalno da vodi računa i o drugim

snagama, nezavisno od njihovog nacionalnog statusa. Zbog odnosa saveznika prema Turskoj Mihailović je menjao i svoj odnos prema Muslimanima. Uključivao je u svoj sastav muslimanske političare (Mustafu Mulalića i druge, stvarajući i muslimanske vojne jedinice kao deo „Jugoslovenske vojske u otadžbini".[46]' Naravno, polazeći od toga da su Muslimani Srbi. Izdavao je i proglase hrvatskim domobranima da mu se pridruže. Jedino se nije obraćao ustašama, koje je smatrao krvnim neprijateljima srpskog naroda. Ustašama se nisu obraćale ni partizanske snage. Nema nijednog proglasa da oni pređu na stranu narodnooslobodilačkog pokreta. Iz toga proizilazi da su oni uzimani za fašističku, partijsku vojsku prema kojoj nema milosti. I ovaj moment jasno govori da se četnici i ustaše ne mogu izjednačavati, jer su četnici neprekidno pozivani na predaju, delom tretirani kao zavedeni, amnestirani, uključivani u jedinice NOVJ koje su krajem rata bile zasićene bivšim četnicima, „domobrancima", Muslimanima iz raznih kolaboracionističkih milicija. Izuzetak se odnosio samo na intelektualne inspiratore politike i izvršioce zločina. S ustašama su mogli u Srbiji samo da se izjednačavaju ljotićevci, poznati kao „dobrovoljci", partijska vojska koja je uživala puno poverenje nacista. Između četnika Mihailovića i „dobrovoljaca", bez obzira što su se svi nalazili u jedinstvenom frontu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, dolazilo je do sukoba i obračuna u toku celog rata. Koliko su Nemci pridavali veru i poverenje ljotićevcima vidi se i po tome što su ih evakuisali u jesen 1944. iz Srbije preko teritorije NDH u plombiranim vagonima. Na drugoj strani, činjenica je da su ove vagone u tranzitu napadale jedinice ustaša predvođene Vjekoslavom Maksom Luburićem, što najbolje govori do kog su stepena patologije bili razvijeni međusobni odnosi.

Britanci su igrali na kartu obnove Jugoslavije, kao i SSSR, ako se izuzme sovjetska suspenzija odnosa s Kraljevinom maja - juna 1941. godine. Britanci su kontrolisali emigrantsku vladu od napuštanja Jugoslavije. Sovjeti su, pak, tajno podržavali narodnooslobodilački pokret, kao jugoslovenski pokret i kohezivni faktor u uzvitlanom moru separatizma koje su razjarivale snage legalnog antifašističkog fronta u emigraciji i u Jugoslaviji, a na drugoj strani vazalni režimi kao činioci novog evropskog poretka čiji tvorci od aprilske okupacije nisu računali sa ponovnim uspostavljanjem Jugoslavije razbijene 1941. i kao države na osnovu okupatorske fikcije debelacije. Jugoslavija i Poljska bile su čest predmet rasprava u krilu antifašističkog vrha koalicije Ujedinjenih naroda. Jugoslovensko pitanje bilo je internacionalizovano od jeseni 1941. godine. Britanci su podržavali monarhiju kao objedinjavajući faktor, iako su se suočavali sa činjenicom da ona nije bila prihvatljiva

^ Najistaknutiji predstavnici Muslimanske nacionalne vojne organizacije (dr Ismet Popovac, Mustafa Pašić i Fehim Musakadić) 31. decembra 1942. doneli su rezoluciju u kojoj stoji da je muslimanska nacionalna vojna organizacija sastavni deo četničkog pokreta, da ona teži ka čvrstoj saradnji „Srba obiju vjera" na čelu sa „narodnim kraljem Petrom II Karađorđevićem". - AVII, Ča, k-226, Reg. br. 8/7; Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 813.

u nesrpskim delovima Jugoslavije. Stoga se i Mihailovićev pokret predstavljao kao jugoslovenski. U ime obnove Jugoslavije Britanci su podsticali i definisanje ratnih ciljeva reforme države, pretvaranjem ove u federativnu monarhističku zajednicu, ali bez uspeha. Izbeglička vlada iznela je celokupno breme nesloge iz Jugoslavije, produbljeno u aprilskom ratu stavom Građanske i Seljačke zaštite, proglašenjem NDH, genocidom nad Srbima, pojavom dva pokreta otpora među sobom netrpeljiva i najzad otvoreno sukobljena. Na površinu su provaljivale sve svađe od 1918. i nepomirljiva gledišta srpske i hrvatske struje u emigraciji. Sukob se prenosio i na jugoslovensko iseljeništvo u SAD, Kanadi, Južnoj Americi. Vlada se održavala kao celovita pod britanskim nadzorom, jer bi u suprotnom pitanje Jugoslavije bilo dovedeno u pitanje. Rascep emigracije podsticale su i nemačka propaganda i obaveštajne službe.

Izneta strana pitanja često se izostavlja iz analize prilikom procene uzroka koji su opredeljivali britansku vladu da počne menjati svoju politiku u Jugoslaviji, napuštati Mihailovića i približavati se narodnooslobodilačkom pokretu, čija je politika u jugoslovenskom smislu bila doslednija i davala prve praktične rezultate.

Unutrašnji i međunarodni položaj srpstva u viđenju građanske klase u emigraciji i zemlji, pre svega Mihailovića kao prihvaćenog vojnog predvodnika 1941, daljim tokom rata katastrofalno se pogoršavao. U početnoj fazi rata položaj Srba perspektivno je izgledao najpovoljniji, bez obzira na stradanja. Jugoslavija je bila saveznička zemlja, Srbija je imala iza sebe slavu 27. marta, i „Jugoslovensku vojsku u otadžbini", u suštini srpsku, što je moglo potsećati na situaciju uoči ujedinjenja, jer je hrvatska suparnica imala za sobom NDH, genocid nad Srbima, rat NDH sa SSSR-om, Velikom Britanijom i SAD. Povoljno rešenje hrvatskog nacionalnog pitanja bilo je stvaranjem NDH uveliko ugroženo, nezavisno od negovanja apoteoze o Mačeku kao lojalnom Jugoslovenu i mučeniku pod ustašama, koji je čak čamio i u Jasenovcu. Na pobedničku stranu moglo se preći samo preko narodnooslobodilačkog pokreta, kao protivteže srpskom malju u licu oružanih formacija Mihailovića. Velika Britanija podržavala je koncept unutrašnjeg uređenja Jugoslavije u federalističkom obliku, koji je daleko više odgovarao Hrvatima nego Srbima 1943. godine, mada su i prvaci srpskog građanstva u emigraciji, sa Slobodanom Jovanovićem na čelu, istupali za jedinstvenu jugoslovensku državu uređenu na bazi trijalističkog monarhističkog principa.

Mihailović 1943-1944. nije odgovarao britanskoj politici po pitanju obnove Jugoslavije i njenog unutrašnjeg uređenja. Britanci su bili protiv srpske hegemonije u obnovljenoj Jugoslaviji, za sporazum sa Hrvatima iz 1939, koji se imao proširiti i na Srbe i Slovence. Siton - Votson zadržavao je i pod okupacijom svoje simpatije za Hrvate. Izvori upućuju da je Siton - Votson zastupao mišljenje da bi buduća jugoslovenska federacija trebalo da bude podeljena na četiri jedinice: Srbiju, Hrvatsku,

Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Slobodan Jovanović smatra da je Siton-Votson bio protiv trijalističkog rešenja unutrašnjeg uređenja, jer bi se u primenjenom slučaju radilo o „neuravnoteženim jedinicama", sa srpskom nadmoćnošću, pa bi trajna jugoslovenska federacija označila „serbiziranje" Jugoslavije. '

Britanci su krajem 1943. tražili privlačnu tačku jugoslovenskog ujedinjenja, koju nije bilo lako naći na građansko-rojalističkoj, legitimnoj strani. Srpsko-hrvatski političari su bili beznadežno posvađani, a razilazili su se i srpski političari među sobom, naročito političari iz Srbije i oni iz prečanskih krajeva. Vladu Božidara Purića smatrali su „nepostojećom", jer je ona u stvari bila privremena i prelazna; njen glavni cilj je bio da isključi iz svog sastava Mihailovića. Kralj je bio mlad, nemoćan, usamljen. Britanske diplomate novembra 1943. uzimaju Mihailovića kao ličnost koja je „izvor podela i sukoba". Tada su se Britanci setili Mačeka kao „Jugoslovena" koji uživa reputaciju, čoveka koji nije „uprljan" i koji je pre rata uživao prestiž među političarima u Kraljevini Jugoslaviji. Previđalo se da su desničari od 1939. sve više osvajali u njegovoj stranci, da HSS nije više bila homogena, da Maček nije hteo rat, iako je ušao u vladu od 27. marta posle ustupaka i nekoliko dana oklevanja, da je tu vladu napustio u toku rata i 10. aprila pozvao na lojalnost pristalice HSS novoj vlasti. Bio je konfiniran, a kasnije jedno vreme i zatočenik u Jasenovcu, gde se našao da bi bio neutralisan. O Mačeku su se širile priče u emigraciji kao o velikom Jugoslovenu. Britanci su jedno vreme pomišljali da ga izvuku iz Jugoslavije, u Kairu pridruže kralju i stvore protivtežu narodnooslobodilačkom pokretu i Titu.[48'] Komplikacije su nastajale, čak pod pretpostavkom tehničkog ostvarenja ovog plana - ideje, što se nije znalo kakav je stav Mačeka prema Srbima i Jugoslaviji, a na drugoj strani bilo je nesumnjivo da ga narodnooslobodilački pokret nije prihvatao. Maček se nije ni jednom izjasnio protiv masovnih ubistava Srba u NDH, dok su ministri iz HSS-a u emigrantskoj vladi, bili više nego poznati po zaista bledim reakcijama na masovne zločine, posebno dr Juraj Krnjević koji se gubio u besplodnim državnopravnim raspravama. Maček je bio neprihvatljiv za narodnooslobodilački pokret zbog svoje pacifističke politike pod okupacijom, izričito formulisane - „ništa s komunistima", strategije iščekivanja, a posebno stvaranja fame da je domobranska vojska strateška rezerva Hrvata u završnoj fazi rata i posle njegovog okončanja. Pitanje je kako bi on bio prihvaćen i od strane srpske političke emigracije, jer bi ojačao hrvatski deo vlade u Kairu. Narodnooslobodilački pokret nije prihvatao Mačeka koji je bio meta napada od prvog dana narodnooslobodilačke borbe. Ti napadi su se znali stišavati, ali nikada nisu prestali. Tito je tek u vreme borbi za oslobođenje Srbije kritikovao hrvatske kadrove što otvaraju pitanje Mačeka u neprihvatljivom trenutku, kada se vodila bitka za osnovnu strategijsku tačku jugoslovenske revolucije. Smatrao

[47)] M. Stefanovski, n.d., 180-1; SI. Jovanović, Zapisi o problemima i liudima, 61.
[485] St. R. Vlahović, n.d., 117-126.

je da je za uspeh kampanje u Srbiji neophodno obustaviti sve vrste napada na Mačeka.

Mačekovo „kidnapovanje", teško izvodljivo u ustaškom Zagrebu i Kupincu jer je bio budno čuvan od ustaša, nije ni za Čerčila bilo prihvatljivo, pošto se time stvarala osnova i za rehabilitaciju kneza Pavia. Maček bi dobio za nagradu ono što knez Pavle za kaznu, jer je kao potpredsednik Cvetkovičeve vlade bio za kapitulaciju Jugoslavije i potpisivanje Protokola o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Dovođenje Mačeka na Zapad imalo bi porazne posledice za narodnooslobodilački pokret u NDH jer bi se Srbi našli zaobiđeni i prevareni, a zaustavilo bi se prilaženje Hrvata narodnooslobodilačkom pokretu, koji je krajem 1943. i u toku 1944. na politici „bratstva - jedinstva", stvaranja Hrvatske kao federalne jedinice i teritorijalnih prava prema Italiji doživljavao uspon, pogotovu kao glavna protivteža Mihailoviću i četničkoj nacionalnoj politici. Između Tita i Mačeka Britanci su se odlučili za prvu soluciju. Prihvatanje Subašića, kao Mačekovog bliskog predratnog saradnika i stranačkog prvaka HSS-a, bilo je međutim shvatljivo, za razliku od Mačeka koji se pokazao daleko tvrđi u prihvatanju partizanskih zahteva. Šubašić je bio monarhista i za federativnu Jugoslaviju, s tim što je ovo drugo odgovaralo Titu. Tim pre, što je Šubašić bio političar malog formata, slab na partizanske zahteve, nesamostalan, podređen Britancima, bez uporišta među srpskim krugovima u zemlji i emigraciji, a i u samoj Hrvatskoj daleko manje uticajna i otporna ličnost u odnosu na Mačeka.

Kombinacije sa Mačekom bile su određene i težnjom da se nađe rešenje za obnovu Jugoslavije čemu su težili Britanci. Kralj, a pogotovu Mihailović, nisu mogli biti stožeri tog okupljanja. Britanske diplomate videle su u tome „zalazak jedne dinastije". Koliko je to bilo stalo Britancima vidi se i iz ranih britanskih intervencija da se Vlada složi oko pitanja unutrašnjeg uređenja Jugoslavije. Britancima je bila daleko bliža hrvatska varijanta, jer su obostrano zadržavali podozrivost prema mogućoj opasnosti srpske majorizacije. Otuda im je, naravno lišena ideološkog sadržaja, bila najpribližnija nacionalna politika narodnooslobodilačkog pokreta u nacionalno raznovrsnoj zemlji. Poznato je koliko su britanski oficiri pred kraj rata hvalili Titovu federaciju kao oblik unutrašnjeg života pomoću kojeg se uspela ostvariti harmonija o kojoj se godinu ili dve ranije nije moglo ni misliti. Tada se nije postavljalo pitanje da je ova harmonija bila plaćena ćutanjem o genocidu nad srpskim narodom u NDH. Rukovodstvo KPJ bilo je, opet, vezano takvom politikom iz svog internacionalističkog programa, jugoslovenskog partizanstva, nacionalnom politikom, formulisanom još pre rata, jugoslovenskog poduhvata za koji su se opredelili još 1941, čak kada je to bilo nezahvalno, jer je sužavalo osnovu narodnooslobodilačke borbe kod nacionalnih manjina koje su se opredelile za svoje matice i iluzija o nacionalnom oslobođenju kod Hrvata i Makedonaca 1941. godine, te činjenice da su morali u zapadnim delovima Jugoslavije posle

poraza na istoku Jugoslavije da se izbore za hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Oštra antičetnička politika narodnooslobodilačkog pokreta davala je šanse za mobilizaciju Hrvata i Muslimana. Prelaskom na stranu narodnooslobodilačkog pokreta Hrvatska je prelazila na stranu pobednika, ulazila u front Ujedinjenih naroda, naročito od kraja 1942.i 1943. kada je strategijska inicijativa prelazila na stranu antifašističkih sila. Propaganda narodnooslobodilačkog pokreta je prelazak Hrvata i Muslimana na stranu partizanskih snaga predstavljala kao spas od osvetničkog besa četnika, politike revanša i nacionalne kolektivne odmazde.

Britanci su se zanosili različitim prilazima i rešenjima kako da razreše jugoslovensku dramu s razdeljenom zemljom pod okupacijom, brojnim kvislinškim režimima, isposvađanom i neautorativnom vladom, nacionalnim sukobima s krvavim rezultatima, naročito za srpski narod, dva antagonistička pokreta sa različitim međunarodnim osmatračnicama i tačkama oslonca. Tako se i javila zamisao s kraja 1943. da se otme Vlatko Maček i dovede na Ostrvo, odakle bi obrazovanjem vlade minirao Titov pokret u Hrvatskoj i podrio Pavelićevu NDH. Time se, mada se to ne kaže, mogla uspostaviti ravnoteža između Mihailovića i Mačeka, Srba i Hrvata, te spasiti Jugoslavija. Odbacivanjem ovog nerealnog plana težište interesovanja pomeralo se prema Titu. Maček je bio veliko oklevalo, čovek koji se nije nikada izričito izjasnio za jugoslovensku formulu, a pitanje je bilo i kako bi srpski narod, krugovi u emigraciji i kralj reagovali na ovu supstituciju. Maček nije bio čovek 27. marta, iskazivao je pomirljivost prema Osovini sve dok ona ne bi napala, napustio vladu, pozvao na lojalnost NDH, bio čovek neodređene jugoslovenske linije, pacifističke filozofije, bez oružanih snaga, ako se nije računalo na domobranske formacije, kao rezervu HSS-a, čiji su pripadnici od kapitulacije Italije sve više prilazili na stranu NOV. Privremena kombinacija s Mačekom očigledno nije imala izglede.

Ideje o otimanju Mačeka i njegovog dovođenja u Kairo ili London nisu za britanski vrh bile prihvatljive i zbog opšte pozicije britanske politike. Čerčil je posle sastanka u Kvibeku avgusta 1943. (Čerčil - Ruzvelt) i u Teheranu novembra - decembra 1943. (Čerčil - Ruzvelt - Staljin) bio svestan da nema savezničkog udara na „meki trbuh" Trećeg rajha s juga, sa Balkana i Podunavlja, jer su se tome protivila dva druga vođa Koalicije: Staljin i Ruzvelt. Stoga je trebalo političkim sredstvima, pod vidom ofanzivne strategijske politike velikih saveznika koja je cenila vojni doprinos a ne ideološku srodnost, naći tačku oslonca u potencijalno pobedničkom pokretu. Radilo se o Titovom pokretu koji su Britanci zaista značajno vojno pomogli, daleko više nego četnike ranije, dali mu neviđenu propagandu i doprineli afirmaciji Tita kao legendarnog komandanta najveće gerilske armije koju je upoznala Evropa u drugom svetskom ratu. Ono što su Britanci činili sa četnicima do tada, sada su počeli da rade sa narodnooslobodilačkim pokretom, ne obazirući se na činjenicu da se on nalazio pod kontrolom i ru-

49) Isto, 75,~84, 88, 94.

kovodstvom KPJ. Sa „demontažom" Mihailovića, oni su počeli da „montiraju" Tita.[49]

Britance je impresionirala politika Tita da stvori jugoslovensku federaciju koja je otklanjala opasnosti stalnog trvenja Srba i Hrvata, odbacujući varijantu „pansrpske Jugoslavije". Mihailović je potapan preko britanskih sredstava informisanja, uopšte svetske propagande, kao velikosrbin, čovek koji teži revanšu za milion pobijenih Srba u NDH, nasuprot Titu koji je Mihailovića izjednačavao sa Nedićem i Ljotićem, a na drugoj strani sa Pavelićem. Identifikacija Mihailovića i Pavelića potpuno je neprihvatljiva u bilo kojoj objektivnijoj analizi, jer su se oni nalazili na dve strane barikade, jedan u službi fašizma a drugi u frontu antifašizma, bez obzira što je svoju poziciju koristio da se u okviru građanskog rata uz pomoć okupatora obračuna sa svojim unutrašnjim protivnikom, jednako kao što su snage narodnooslobodilačkog pokreta nastojale da se oslobode Mihailovića kao glavnog sutrašnjeg protivnika, čemu je najviše doprinosio sam Mihailović svojom umrtvljenom, jednostranom, samoglavom strategijom koja je u vrtlogu drugog svetskog rata od početka otkrivala ranjive tačke. Objektivno mogući pobednik postojala je, usled slabo definisane strategije u ratu, poražena strana sa teško branjivom hipotekom kolaboracije. Hipoteka je proizilazila iz njegove defanzivne strategije koja je vukla u kolaboraciju, koja je konstanta njegove politike a ne trenutna epizoda koja bi se mogla pravdati dinamičnim zakonima gerilskog rata, „nagodbama" uslovljenim trenutnom situacijom. Uskogruda nacionalna politika Mihailovića tolerisala je kolaboracionističku politiku četnika u Crnoj Gori, kao da mu je bilo najlakše da na nju prevali breme srama u toku rata. Ova Mihailovićeva politika bila je sračunata, jer mu je do u tančine bila poznata, samim tim što je godinu dana proveo pod Sinjajevinom i u Morači, imajući potpunu mogućnost da vidi ponašanje svojih crnogorskih komandanata koji su pravili sporazume i nesvesni koliko breme sramote nanose svom pokretu. Neki viši ciljevi ove politike, prihvatanje kapitulacije Italijana, mogli su se obaviti i bez neposredne službe okupatoru, tim pre što 1942. nije bilo partizanskog pritiska na četničke jedinice posle njihovog potiskivanja iz Crne Gore.

Ficroj Maklejn je u svom izveštaju od 6. novembra 1943, potpuno otpisujući Mihailovića kao „diskreditovanog u očima najvećeg dela naroda", stavljao do znanja da on ne bi mogao čak u najpovoljnijim prilikama ujediniti zemlju. Reč je o aspektu koji se zaboravlja prilikom promene britanske politike, vezane za mogućnost obnove Jugoslavije na način koji bi odgovarao Britancima. Mihailovićevu politiku označava kao „velikosrpsku, antihrvatsku i krajnje reakcionarnu" i otuda, kaže, „protiv naših vlastitih ciljeva".[50] No, glavni cilj kao da se sagleda iza sledeće rečenice: „Podrška koju mu mi dajemo jedino služi produženju sadašnjeg razdora, i time mi, za uzvrat, bez odgovarajuće prednosti,

50) Isto, 136.

stavljamo u opasnost naše odnose sa partizanima, terajući ih sve više i više da zaključe da je Sovjetski Savez njihov jedini prijatelj. Na drugoj strani, ako bismo mi odbacili Mihailovića i u isto vreme znatno povećali našu materijalnu pomoć partizanima, time bismo ne samo podržali jugoslovenski doprinos savezničkom ratnom naporu, već bi trebalo da postavimo anglo-jugoslovenske odnose na postojanoj osnovi, što bi mnogo doprinelo konsolidovanju našeg položaja na Balkanu posle rata".[51] Taj moment je u suštini stajao u pozadini velike promene britanske politike u Jugoslaviji i odbacivanja Mihailovića, kao rezultat svetske politike i nacionalnih interesa velikih sila. Britansku politiku bilo je lako sprovesti u onoj srazmeri u kojoj Mihailović nikako nije nalazio snage, umešnosti i vizije da modifikuje svoju imobilnu strategiju, dogmatičnu u suštini, čime je ubrzavao pobedu Tita.

Ideja federacija i konfederacija, živa u drugom svetskom ratu, iako nije primenjena, bila je forma širenja britanskog ili sovjetskog interesa u okvirima drugog svetskog rata, protivteža politici jedne sile drugoj, nova forma sanitarnog kordona za Britance i bedem pretpostavljane sovjetske ekspanzije posle Staljingrada, sredstvo i način neutralisanja novih socijalnih strujanja ili održavanja starih društvenih režima. Od ovih kartografskih projekcija u toku drugog svetskog rata nije bilo ništa. Velike sile pobedničke koalicije zadovoljile su se reprodukcijom predratne evropske strukture, uz značajne promene koje se ogledaju u graničnim revizijama (SSSR, Poljska, Jugoslavija), podeli Nemačke na okupacione zone i povraćajem u pređašnje stanje nekih državnih graničnih okvira (Čehoslovačka, delom Rumunije itd.).

Mihailović je krajem 1943. i 1944. pokušao da prilagodi svoju nacionalnu politiku stavu vlade, britanskim pogledima i promenama u zemlji. O tim pokušajima ima traga u četničkoj propagandi. Došlo je do okretanja Mihailovića umerenijim političarima, napuštanjem ekstremnog četničkog krila koje nije prihvatalo federativno uređenje Jugoslavije. Prelom je postao vidljiv posle odluka drugog zasedanja AVNOJ-a i četničke reakcije na ove odluke na Svetosavskom kongresu januara 1944. u selu Ba, blizu Ljiga, pod Suvoborom.[32']

Svetosavski kongres Rezolucijom je usvojio program protivan AVNOJ-u. „Jugoslovenska država" imala je da se uredi kao federativna država u obliku ustavne i parlamentarne narodne mornarhije, sa narodnom dinastijom Karađorđevića i sa Kraljem Petrom II na čelu.

51) Isto, 137.

52) Kongres je održan od 25. do 28. januara 1944. Mihailović je 1. januara 1945. depešama obavestio četničke komandante i ravnogorske prvake o održavanju kongresa i izboru po dva predstavnika - delegata iz svakog sreza Jugoslavije koje izaberu ravnogorski odbori. Omladinski ravnogorski kongres prethodio je Svetosavskom kongresu (održan je od 12. do 16. januara 1945). Kongres je otvorio Dragiša Vasić, a predsedništvo kongresa su činili: Zivko Topalović, predsednik, a kao potpredsedniei S. Moljević, D. Vasić, V. Predavec, A. Krejči, V. Jojić i M. Mulahć. Topalovićevo učešće na Kongresu trebalo je da simbolizira prisustvo radničkih i demokratskih struja u ravnogorskom pokretu. Kongres je u suštini bio bleda i zakasnela reakcija na drugo zasedanje AVNOJ-a.

U državnoj zajednici trebalo je stvoriti jednu srpsku jedinicu, koja bi na demokratskim osnovama okupila ceo srpski narod, na njegovoj teritoriji, s tim da isto načelo važi i za Hrvate i za Slovence. Svetosavski kongres odbacivao je razgraničenja između Srba i Hrvata bez prisustva legitimnih predstavnika srpskog naroda, kao i sva druga faktična stanja stvorena pre rata ili u ratu, pod pritiskom nasilja i diktatom okupatora. Time se nisu priznavale ni odluke drugog zasedanja AVNOJ-a. Sto se tiče odluka AVNOJ-a, stav ravnogorskog kongresa bio je sasvim jasan: „Kongres osuđuje pokušaj komunističkog veća, da jednostranim odlukama prisvoji sebi pravo, da menja ustavni poredak Jugoslavije. Te odluke su bez ikakvih vrednosti, i vlada Ribar - Broz - Pijade nije nikakva narodna vlada, već je jednostrana tvorevina komunističke stranke Jugoslavije".[53] U selu Ba došlo je do koncesija vojnika političarima, koje su se izražavale u karakteru donetih odluka i usvojenih koncepcija, a na drugoj strani pojačavanjem uloge političara u Centralnom nacionalnom komitetu. Sa učešćem Zivka Topalovića na Kongresu izražavalo se priklanjanje socijalističke struje ravnogorskom pokretu.

U odnosu na AVNOJ, ravnogorski kongres je zakasnio, promašio i ostao bez odjeka u stvarnosti, jer su tokovi išli linijom politike kompromisa koju je prihvatio i narodnooslobodilački pokret, uveren da ima, kao što je i imao, podršku SSSR-a, kao svog međunarodnog protektora. Nemci su bili protiv kongresa i odluka donetih na njemu, 0 čemu govori hapšenje predratnih političara i javnih radnika kojima su ove ideje bile bliske ili su na njihovom ostvarenju radili. Milan Nedić je, takođe, kongres označio za antinemačku manifestaciju. Njegov glorifikator Miroslav Spalajković kritikovao je Svetosavski kongres i četničko veličanje 27. marta. Spalajković je najavi obnovljene Jugoslavije suprotstavljao koncepciju „ujedinjavanja srpskog naroda, duhovno 1 materijalno, u jednu veliku zadružnu državu u kojoj bi Srbin živeo u duhu svetosavskog morala".[54] Njegovi istomišljenici su kritikovali „Dražinizam" kao organski produžetak 27. marta i koncepciju demokratskog uređenja koje je po njima ostavljalo otvorena vrata za infiltraciju boljševizma.[55] Ravnogorski kongres i njegove odluke napadali su i ustaške propagandiste (Ivo Bogdan), kvalifikujući celu stvar kao „bizantinizam", to jest kao kamuflažu velikosrpskih ciljeva, jer je srpska federalna jedinica trebalo da se stvori na račun hrvatskog etničkog prostora. Ivo Bogdan je odbacivao i komunistički nacrt „ustava", misleći na odluke drugog zasedanja AVNOJ-a, ali i program „Dražine i Petrove 'nove demokratske Jugoslavije", smatrajući da se radi o prevari na račun naroda i saveznika, pa i susednih naroda, jer se pomišljalo na Solun i albanske teritorije.[56]

53) Jugoslovenska narodna demokratska zajednica - odluke Svetosavskog kongresa u slobodnim srpskim planinama. - Narodna biblioteka Srbije, 11/135199.

54) B. Petranović, M. Zečević, n.d., 1, 826.

55> Isto.

56) Hrvatski narod, 20. veljače 1944.

Vojno-politička institucionalizacija Vojvodine - srpsko-hrvatski sukob oko Srema

Narodnooslobodilačke snage u Sremu uspele su 1942, oslonjene na Frušku goru, da obuhvate gotovo celo srpsko stanovništvo u nacionalno mešovitom Sremu (Srbi, Hrvati, Nemci, Mađari, Slovaci i drugi), zahvaljujući strategiji oslobodilačkog rata, bez klasnih zaoštravanja, koja su inače bila karakteristična u to vreme u Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj Bosni. Pokret je već polovinom 1942. bio do te mere omasovljen i učvršćen da nisu mogle da ga slome ni krvavi pohodi ustaša Viktora Tomića protiv civilnog stanovništva i pozadinskih organizacija. Iz ovoga su mnogo kasnije vojvođanski autonomaši izvodili tezu da je Srem preživeo ustašku ofanzivu za razliku od zapadne Srbije u jesen 1941, svesno zanemarujući različite situacije. Nemačke jedinice upućene su na Srbiju po naređenju Berlina, dok je Viktor Tomić polazio iz Sremske Mitrovice; na Srbiju su išle operativne nemačke divizije, a na Srem nemačko-ustaška kaznena ekspedicija; ustanak u Srbiji morao je biti ugušen u ime Hitlerove srbofobije, čime se nimalo ne umanjuje i Pavelićevo srbožderstvo.

Geopolitički položaj Srema i predstojeća zima uticali su na rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u ovoj oblasti da u jesen 1942. donese odluku od dalekosežnog značaja o prelasku sremskih partizanskih snaga u istočnu Bosnu. Time je izbegnuta opasnost uništenja na nepovoljnom sremskom prostoru, stešnjenom između velikih reka, pod pritiskom nemačkih i ustaških snaga, kao i mađarskih jedinica na drugoj strani Dunava. U proleće 1943. sremski partizani su u Istočnoj Bosni formirali 1. i 2. vojvođansku brigadu. Jula 1943. obrazovan je Glavni štab za Vojvodinu, a vojvođanske brigade ušle su u sastav 16. vojvođanske divizije. Vojna institucionalizacija vojvođanskih snaga usaglašavana je sa organizacijom NOVJ već od kraja 1942. godine.

Zadržavanje partijske i vojne strukture Vojvodine u ratu svedočanstvo je samo za sebe da je tradicionalna ideja autonomije Srba u prošlosti, u komunističkoj verziji kao oblika rešavanja složenih međunacionalnih odnosa na ovom području, bila živa u vojvođanskom partijskom rukovodstvu, iako je jedno vreme, posle poraza u Banatu i konstituisanja organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu, privremeno bila zamrla, da bi se obnovila krajem 1942. godine, čim se pitanje Srema pojavilo kao pitanje srpsko-hrvatskih odnosa i pretenzija hrvatskog partijskog rukovodstva na Srem.

Do polovine 1942. godine rukovodstvo Vojvodine održavalo je veze sa Blagojem Neškovićem, sekretarom PK KPJ za Srbiju, i njegovim punktom u Beogradu. Ivo Lola Ribar je avgusta 1942. preinačio ovu praksu, obavezujući Okružni komitet za Srem da se poveže sa Povjerenstvom KP Hrvatske za Slavoniju, dok je Pokrajinsko poverenstvo za Banat imalo da zadrži veze sa Beogradom. Ratna situacija bitno je uticala na ovaj dvojni kolosek, oslonjena na praktične

mogućnosti i raniju usmerenost. Banat je oduvek bio upućen na Beograd, dok su sremski partizani i u zapadnom delu Srema razvili borbeno područje koje se dodirivalo sa dejstvima hrvatskih partizana. Tito je još ranije, januara 1942, uputio rukovodstvu Srema direktivu da potpada pod Glavni štab NOPO Hrvatske, čime je opredelio vojnu stranu budućeg odnosa u toj fazi rata. Već septembra 1942. Treći (Sremski) odred sa tri bataljona i jednom samostalnom četom nalazio se i delovao u okviru Treće operativne zone Hrvatske. Odluku rukovodstva da snage iz Srema pređu u istočnu Bosnu, donetu u jesen 1942, uz saglasnost Blagoja Neškovića, Štab Treće operativne zone i Povjerenstvo CK KP Hrvatske za Slavoniju ocenili su kao težak promašaj vojne i političke prirode. Sremsko rukovodstvo našlo se u procepu između odluke Vrhovnog štaba, koja je vodila računa o vojnim momentima i celishodnosti tekuće borbe, za razliku od hrvatskog partijskog rukovodstva koje je na Srem gledalo kao na hrvatski prostor, smatrajući to svršenom činjenicom. Decembra 1942. u Sremu se našao Josip Hrnčević, kao ovlašćeni predstavnik Povjerenstva Centralnog komiteta KP Hrvatske za Slavoniju, čija je nadležnost bila da ostvari punu političku kontrolu nad Sremom, uključujući i Zemun.[57] Očigledno je da je partijsko rukovodstvo Hrvatske nastojalo da sprovede uključivanje Srema u sastav Hrvatske, čime se praktično ozvaničavala i granica NDH, a čemu se rukovodstvo Srema odlučno suprotstavilo. Time je pitanje autonomije izbilo u prvi politički plan srpsko-hrvatskih odnosa, kao i ranije, ali sada u uslovima nove političke konstelacije i izbijanja hrvatskih nacionalnih pretenzija preko rukovodstva KP Hrvatske. Za rukovodstvo Partije u Sremu ove pretenzije naličile su na stare podele oblasti, za koju su se zalagale i hrvatske građanske snage pre rata. Okružni komitet za Srem i savetovanje u Sasama decembra 1942. odbacili su širenje kompetencija Povjerenstva CK KP Hrvatske na Okružni komitet Srem.[58] Nasuprot ideji podele, sada Srema, a moglo se već sutra otvoriti i pitanje Baranje i severozapadne Bačke, Okružni komitet KPJ za Srem izjasnio se za obnovu Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu. Jovan Veselinov je 31. januara 1943. u pismu Poverenstvu CK KPH zauzeo u ime OK Srem stav: „Naša Partija stoji na stanovištu da Vojvodina, u koju ulaze Srem, Banata, Bačka i Baranja, čini jednu celinu s obzirom na mnogonacionalnu strukturu. Svi problemi koji interesuju sve narode Vojvodine mogu se rešiti zajedničkom saradnjom svih naroda i davanjem Vojvodini autonomije..." Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je 27. juna 1943. uputio pismo CK KPJ o obnovi

57) J. Veselinov u pismu Poverenstvu CK KP Hrvatske za Slavoniju i Srem od 31. januara 1943. javlja da će do hrvatskog centra stići „nekoliko odgovornih drugova i jedno-dve drugarice", čim Steva (nadimak J. Hrnčevića) ispita sadašnju „pešačku liniju do vas". Inače, u pismu se Veselinov zauzima za vojvođanski PK, obnovu rada rukovodstva za celu Vojvodinu, „za zajednički život Vojvođana". - Lj. Vasilić. n.d., 94-95.

58) J. Veselinov, n.d., 89. - Reč je o partijskom savetovanju Okružnog komiteta decembra 1942. na kojem je, između ostalog, postavljen zadatak obnavljanja pokrajinskog rukovodstva i povezivanja Srema sa Bačkom i Banatom.

Pokrajinskog komiteta i razgraničenju između Hrvatske i Vojvodine, u kome je centralnom rukovodstvu stavio do znanja da CK KP Hrvatske i ZAWTOH u svojim publikacijama govore o Sremu kao „pokrajini" Hrvatske, iako je to bilo „pogrešno".[59] Srem je smatran sastavnim delom Vojvodine i u propagandi vojvođanskih komunista za autonomiju Partija je to neprekidno isticala. Ni po nacionalnom sastavu Srem nije mogao ući u sastav Hrvatske, jer je većina naroda Srema bila za to da živi u zajednici sa narodima Bačke, Baranje i Banata. Na to je upućivala i obnova Pokrajinskog komiteta za Vojvodinu, kao oblik centralizovanja partijskog rada za celu pokrajinu, kao što je smatrao i CK KPJ, bez obzira na obavezu usaglašavanja rada i akcije Okružnog komiteta KPJ za Srem sa Povjereništvom CK KP Hrvatske za Slavoniju i Pokrajinskog povereništva za Banat sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. Time su se ova dva rukovodstva, jugoslovensko i regionalno za Srem, praktično izjašnjavali za celovitost Vojvodine sa Sremom i u budućnosti. Ali ova političko-teritorijalna anticipacija nije mogla biti konačno rešena zbog osetljivih političkih i međunacionalnih okolnosti i u Sremu i u Hrvatskoj i Srbiji.

CK KPJ je u datoj situaciji 3. jula 1943. prekinuo raspravu između rukovodstva Vojvodine i Hrvatske o teritorij alno-političkoj pripadnosti Srema. „Zaključno", stoji u tom stavu jugoslovenskog partijskog rukovodstva, „sa linijama Vukovar - Vinkovci - Županja pa sve istočno uključivši i Zemun pripada ne samo kao vojno-operativno područje Glavnom štabu Vojvodine, nego i kao područje Pokrajinskog komiteta Vojvodine na kome će isti razviti svoju partijsku i političku delatnost".[60]

Istovremeno sa odbranom autonomije Vojvodine i odbacivanjem hrvatskih pretenzija na Srem, a potencijalno i na druge krajeve Vojvodine, OK Srem radio je na obnavljanju pokrajinskog partijskog rukovodstva i stvaranju organa vlasti na pokrajinskom nivou.

Ideja o autonomiji Vojvodine, oslonjena na geopolitički činilac, etno-nacionalnu strukturu Vojvodine i istorijsko nasleđe i tradiciju, rađala se u uslovima otvaranja hrvatskih zahteva na njene delove. Vojvodina se u svoj svojoj složenosti i šarenolikosti nacionalnog sastava održala do danas u uslovima etničkog konglomerata koji nije ometao - kako kažu Jelena i Čedo Popov - brze i relativno rane procese nacionalne integracije i identifikacije svakog od njih pojedinačno, kao i njihovo najčvršće povezivanje i uključivanje u biće svoje nacionalne matice. Na drugoj strani, nacionalne identifikacije na bazi etničke, jezičke, kulturne i duhovno-verske srodnosti vodile su sukobima i nerazumevanjima među pojedinim narodima Južne Ugarske (Srbima, Nemcima, Mađarima, Hrvatima, Slovacima, Rumunima, Rusinima, Jevrejima), sprečavajući da se stvori zajednička vojvođanska regionalna svest. Prema navedenim autorima, svim tim momentima treba pridružiti

[59] Lj. Vasilić, n.d., 163-4.
[60] Srem nije ulazio u Hrvatsku po stavu CK KPJ, te je CK KP Hrvatske morao da ukine svoje Povjerenstvo za Slavoniju i Srijem i obrazuje Oblasni komitet za Slavoniju.

kao prepreku i pravno-političku neintegrisanost područja današnje Vojvodine sve do 1945. godine. Stanovništvo s raznih strana koje je naseljavalo Vojvodinu unosilo je u njen prostor druge političke svesti, koje su bile daleko od regionalizma starosedelaca. Ovi dezintegracioni faktori sučeljavali su se sa otporom centralističko-denacionalizatorskim tendencijama države prema ovom perifernom i višenacionalnom području, među kojima je bio najsnažniji srpski nacionalni pokret koji je prvi i formulisao ideju o autonomiji ovog područja.[61]

Deo građanskih opozicionih snaga u Vojvodini, posle zagrebačkih punktacija 1932, reagovao je na centralističko-unitaristički sistem i ukidanje političkih sloboda pod diktaturom zahtevom za autonomiju. Opozicija, sa samostalcem Dušanom Boškovićem na čelu smatrala je da je centralističko uređenje propalo na svim poljima, tražeći za Vojvodinu i Srem isti položaj u preuređenoj državi koji budu dobile ostale pokrajine. Nezadovoljstvo je proizilazilo iz osiromašavanja Vojvodine, njene prekomerne eksploatacije, poreskih opterećenja, zapostavljanja ljudi iz Vojvodine u državnoj upravi i vlasti. Autonomaški pokret naročito je oživeo u svetlosti hrvatsko-srpskog sukoba i uveliko, bez obzira na svoje posebne izvore i specifična nezadovoljstva, bio određen antisrpskom politikom iz Zagreba, pre svega težnjama za izdvajanjem i parcelacijom koje su propovedali predstavnici Seljačko-demokratske koalicije. Pokazivao je veliku uskogrudost, razvijao kult pokrajinske svesti, patio od pokrajinskog šovinizma. Protivnici su autonomaše napadali kao ljude koji se zalažu za „nacionalnu smrt Vojvodine" i protagoniste „nacionalne sramote". Umerenija struja Vojvođanskog fronta istupala je za proširenje pokrajinske samouprave, no s tim da se ne dovodi u pitanje jedinstvo „srpskog narodnog područja".[62] Sa Sporazumom Cvetković - Maček autonomaške tendencije se gase, ali se razvijaju nova nacionalna usijanja, srpsko-hrvatska. Pristalice HSS-a tražile su da Sremska Mitrovica pripadne Banovini Hrvatskoj, a Srpski kulturni klub da se Sid izdvoji iz njenog sastava i vrati u okrilje Dunavske banovine.

Hrvatska komunistička partija je u toku celog rata smatrala da ne samo zapadni već i istočni Srem pripadaju Hrvatskoj federalnoj jedinici, uključujući i Baranju kao deo Vojvodine. Bogatstvo Srema kao poljoprivrednog rejona, a na drugoj strani činjenica da je Srem priključen NDH koja je u njemu sprovela kolonizaciju, učvršćivao je u uverenju da se radi o hrvatskoj oblasti. Sukobi oko Srema razvijali su se na liniji hrvatskih ili vojvođanskih partijskih i vojnih kompetencija i na kraju rata završili su se kompromisom koji tek danas otkriva svoje naličje. Otvaranje ovog spora u ratu pokazuje da je internacionalistička ideologija zamračivala svest samo dela komunista, koji kao da su prezirali pitanje granica, nasuprot drugima koji su i te kako mislili o ostvarivanju hrvatske nacionalne integracije, pa makar i na štetu „bratske" partije.

[61] J. Popov, Č. Popov, Poreklo autonomije Vojvodine, rukopis („Naučna knjiga").
[62] B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. 1, 294-5.

Srpsko partijsko rukovodstvo je u fazi rata bilo sasvim van ovog spora i odlučivanja, zauzeto vlastitim problemima Srbije, a i inače bez dovoljno autoriteta i uticaja da pokrene pitanje zapadnih granica Vojvodine. S obzirom na onovremena partijska razgraničenja ono to nije ni moglo niti smelo. Svaka takva inicijativa bila bi nesumnjivo označena kao nacionalizam, atak na bratstvo i jedinstvo, relikt buržoaske nacionalne svesti. Ideja autonomije, koju je razvijalo rukovodstvo u Sremu, o obnavljanju Pokrajinskog komiteta, bila je zapravo najbolja formula za obnovu vojvođanske celine, iako je to na srpskoj građanskoj strani izazivalo reakcije o svesnom komunističkom cepanju srpstva, slabljenju Srbije, popuštanju Hrvatima.

Kako Vojvodina nije mogla biti federalna jedinica u skladu sa nacionalnom koncepcijom jugoslovenske federacije, niti je ona ikada u prošlosti negovala ideju svoje državnosti, ona je mogla ući samo kao autonomija u sastav jedne federalne jedinice, i to Srbije. Time su za Srbiju rezervisane autonomne jedinice koje se nisu pominjale za druge federalne jedinice (Hrvatsku, Makedoniju). Vojvođanska delegacija nije bila na drugom zasedanju AVNOJ-a, gde izričito nije ni bilo reči 0 autonomnim jedinicama. Pitanje položaja Vojvodine nije se moglo pokretati iz čisto oportunističkih razloga, jer bitka za Srbiju još nije bila dobijena, kao ni za Hrvatsku. Što se tiče Kosova i Metohije, pokretanje njihovog statusa ometala je latentna ideja o stvaranju velike Albanije, kojoj bi se priključilo Kosovo i Metohija, ali tek kada Albanija postane sedma federalna jedinica Jugoslavije. Sličnu formulu jugoslovensko rukovodstvo imalo je i za prisajedinjenje Pirinske Makedonije Makedoniji u sastavu Jugoslavije, i to kada dođe do stvaranja južnoslovenske federacije, što bi dovelo do vraćanja Bugarskoj srezova Caribrod 1 Bosilgrad koje je Kraljevina SHS dobila posle prvog svetskog rata.

Ideja federalizma nije isključivala formiranje autonomija, iako do njihove institucionalizacije nije došlo novembra 1943. u Jajcu, ali, ako se nova Jugoslavija stvarala na principu ravnoteže opravdano je pitanje zašto i autonomije u okviru pojedinih federalnih jedinica nisu stvarane na principu pariteta (u Hrvatskoj za Srbe, Istru posle 1947, Dalmaciju, zapadnu Makedoniju). Mada o tome nema arhivskih izvora, jedini predlog o teritorijalnoj autonomiji Srba u Hrvatskoj izneo je - kao što se može videti iz memoara Milovana Đilasa - Moša Pijade koji se na osnovu statističkih podataka izjašnjavao za omeđivanje srpske autonomije koju je trebalo da sačinjavaju opštine sa srpskom većinom u Lici, Baniji i Kordunu, ali bez Srba u Slavoniji. Po Đilasovom kazivanju, Tito je bio potišten kada je čuo za ovu novu ideju. Pijadinom predlogu prvi se usprotivio Đilas smatrajući da je omeđena teritorija neprirodna, bez centra i uslova, a „povrh svega ulje na hrvatski nacionalizam", sa čim se odmah složio Edvard Kardelj. „Najrevnosnijeg Srbina" u Politbirou „poklopio" je A. Ranković tezom da Srbi i Hrvati nisu toliko

različiti da bi se svaka opština izdvajala. Tito je tada, po prvi put, upotrebio pojam „administrativna granica", nasuprot shvatanju granica buržoazije.

U procesu institucionalizacije Vojvodine Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je oktobra 1942. doneo odluku da se formira Pokrajinski NOO za Vojvodinu, ali ova inicijativa nije bila ostvarena. Tek u leto 1943. obrazovan je inicijativni pokrajinski narodnooslobodilački odbor, koji je oktobra 1943. uputio raspis narodnooslobodilačkim odborima. Pokrajinski NOO za Vojvodinu i Glavni štab NOV i PO Vojvodine obratili su se 23. avgusta 1943. proglasom rodoljubivom narodu Vojvodine da pojačanim snagama udare po zajedničkom neprijatelju, jer svaki propušteni udarac znači produženje života „zločinaca koje je čovečanstvo osudilo na smrt".[63] No Glavni NOO Vojvodine održao je svoju prvu sednicu tek 12. marta 1944. godine u Belegišu. Pošto je pozdravio odluke AVNOJ-a, obavezao se da će raditi na njihovom oživotvorenju u Vojvodini. Odbor je smatrao da je ispunio svoju dužnost ako načela AVNOJ-a bude potpuno sproveo u „narodnosno veoma složenoj i po okupatoru nasilno rasparčanoj Vojvodini".[64]

Spor oko zapadnog Srema, kao izraz hrvatskih pretenzija, nije se gasio. Po Odluci CK KPJ pod PK KPJ za Vojvodinu nalazili su se i vinkovački i vukovarski srez, s ciljem da se i u tim krajevima razvije narodnooslobodilačka borba. No, Oblasni komitet za Slavoniju pristajao je da ustupi PK Vojvodine samo neka mesta u vukovarskom i vinkovačkom srezu, ali ne i cele srezove. Delovi zapadnog Srema praktično su bili preuzeti u jesen 1943. (šidski i županjski srez, kao i delovi mitrovačkog i iločkog). Zbog snažnih nemačko-ustaških snaga i složenih nacionalnih odnosa, narodnooslobodilačka borba u ovim krajevima ipak se sporo razvijala. Odluka CK KPJ nije se sprovela ni do marta 1944. godine, izazivajući novu intervenciju CK KPJ. Oblasni komitet za Slavoniju „predao" je do 13. marta 1944. 27 sela zapadnog Srema, dok su ostala sela i Vinkovci zadržani sa obrazloženjem da u njima živi dosta Hrvata.[65]

' Glavni NOO Vojvodine 1943-1945. (izbor i objašnjenja J. Popov), Novi Sad - Sremski Karlovci, 1977, 3-8.

Isto, 21-32.

65) Oblasni komitet za Slavoniju pristajao je da ustupi PK Vojvodine samo neka mesta iz vukovarskog i vinkovačkog sreza, ali ne i cele srezove. - ACKSKJ, CK KPJ, 1944, k-22, PK KPJ za Vojvodinu - CK KPJ, od 27. I. 1944, reg. br. 15. - Delovi zapadnog Srema praktično su preuzeti u jesen 1943. PK KPJ za Vojvodinu javlja CK KPJ da je prestao da se pogađa oko ovih teritorija sa Oblasnim komitetom KP Hrvatske za Slavoniju. Po njemu, CK KPJ treba da ponovo javi CK KP Hrvatske da se ti srezovi predaju ili da ostane status quo. Okružni komitet iz Osijeka je javio PK Vojvodine da su delovi srezova zapadnog Srema zadržani po odluci CK KP Hrvatske. - Isto, CK KPJ, 1944, k-23, PK Vojvodine - CK KPJ, od 13. III 1944, reg. br. 78.

Italijansku politiku na Kosovu nastavila je i nemačka okupaciona vlast. Osnivačka skupština Druge prizrenske lige proglasila je septembra 1943. ujedinjenje Kosova i Metohije, Debra, Struge, Ulcinja i Tuzi (na pragu Podgorice) sa Albanijom. Izražena je i želja da se u „Velikoj Albaniji" nađe i kosovsko-mitrovački okrug.[66] Centralni komitet Prizrenske lige obrazovao je i vojnu komandu, koja se oslanjala na snagu od 12-15 hiljada vulnetara naoružanih od Nemaca. Vojno obezbeđenje Kosova, Metohije, zapadne Makedonije i dela Crne Gore povereno je 21. brdskoj SS diviziji „Skenderbeg", sa nemačkim starešinskim kadrom, koja je imala oko 7.000 vojnika iz redova Albanaca i dela bosanskih Muslimana iz SS „Handžar divizije", ostajući zapamćena po krvavim zločinima nad srpsko-crnogorskim stanovništvom na Kosovu i Metohiji i u Crnoj Gori. ^

Ideja „Velike Albanije" nije bila strana ni komunistima u jednoj fazi njihove nacionalne politike, naročito jasno izražena na Drezdenskom kongresu KPJ 1928. godine, koja otkriva antijugoslovensku liniju iz koje proizilazi i predavanje Kosova i Metohije Albaniji. Mada je KPJ napustila ovu politiku, ona se povratno izražavala u nizu poteza koji su mogli uticati na antijugoslovensko i antisrpsko ponašanje šiptarskih masa.

KPJ se oslanjala na albanske komuniste jer su oni, u inače malobrojnoj albanskoj komunističkoj grupi na Kosovu i Metohiji, jedno vreme činili upravo polovinu albanskih kadrova, iako je ona bila zaražena velikoalbanskim nacionalizmom. Nacionalizam nije bio stran i rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta Albanije. Manifestovao se u skrivenom obliku, a u skladu s uverenjem da Kosovo i Metohija imaju da pripadnu Albaniji slično tome kako su Istra i Slovenačko primorje priključeni u jesen 1943. Hrvatskoj i Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. Albanska komunistička partija je u velikoalbanskom pravcu pri tiskana i od prozapadne nacionalističke organizacije Bali Kombtari, s kojom je Glavni narodnooslobodilački odbor Albanije zaključio sporazum o stvaranju „Velike Albanije" u Muki avgusta 1943. godine,

[66] Skupština Druge prizrenske lige održana je u Prizrenu od 16. do 20. septembra 1943. godine. Pored „predstavnika" Kosova i Metohije i „delegata" zapadne Makedonije i Sandžaka, skupu su prisustvovali i državljani Albanije. Izabran je Centralni komitet Lige, sa Redžepom Mitrovicom kao predsednikom. Cilj Lige je stvaranje velike Albanije, koju bi pored „stare Albanije" sačinjavali i Kosovo i Metohija, zapadna Makedonija, deo Srbije do Niša i Kruševca, Novi Pazar, severozapadni delovi Grčke. Stoga i glavne parole Lige: „Etnička Albanija", „Odbrana Kosova", „Prisajedinjenje Kosova Albaniji". - R. Rajović, Autonomija Kosova, Istorijsko-pravna studija, Beograd, 1985, 170-2.

[67] Prema nekim podacima, divizija je imala oko 10.000 Albanaca. U njen sastav ušlo je i 800 Albanaca sa Kosova, koji su se borili u 11. SS „Handžar" diviziji. Divizija „Skenderbeg" izvršila je jula 1944. masakre nad narodom Velike (uopšte u dolini Lima, od Čakora do Andrijevice), pomognuta balistima i vulnetarima. Učestvovala je u operaciji „Ribecal" avgusta 1944, na području Rožaje - Velika. - P. Dželetović Ivanov, 21. SS divizija „Skenderbeg", Beograd, 1987, 193-4, 231.

koji je kasnije na intervenciju jugoslovenskih delegata poništen u Labinotu na Drugoj konferenciji NOO. U jugoslovensko-albanskom odnosu po pitanju Kosova i Metohije Lenjinova ideja o samoopredeljenju do otcepljenja, prihvaćena od albanskih komunista, sadržavala je takođe tendenciju koja se kosila sa teritorijalnim integritetom Jugoslavije, odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a i životnim interesima srpskog naroda.

Rukovodeće snage KPJ nedvosmisleno su proglasile neprikosnovenost Jugoslavije i njenog teritorijalnog integriteta. Nacionalne manjine mogle su se opredeljivati samo u okviru Jugoslavije. Reč je o načelu nacionalne politike KPJ i internom pravu koje se nije moglo protezati na izlazak bilo koje manjine iz Jugoslavije. Iz odluke AVNOJ-a, kao ključnog dokumenta o jugoslovenskoj federaciji, nije proizilazilo shvatanje o pravu Albanaca da se ujedine sa Albancima van Jugoslavije. Nacionalnim manjinama priznato je pravo na ravnopravnost, ali one nisu izjednačavane sa narodima u pravu na obrazovanje svoje države, stvaranje federalne jedinice ili ujedinjenje sa nekom drugom državom. Nacionalne manjine su se mogle opredeljivati samo za odgovarajuću federalnu jedinicu u okviru Jugoslavije. Kosovo i Metohija nisu tretirani kao „tuđa" ili isključivo albanska oblast, jer se jednostavno nije mogla ignorisati istorija, istorijska svest srpskog naroda o Kosovu kao kolevci Srbije, postojanju Srba i Crnogoraca u oblasti; na drugoj strani, nije se previđalo da su Šiptari (Albanci) živeli u južnoj Srbiji, u Crnoj Gori i u zapadnoj Makedoniji, čime bi došlo i do teritorijalne izmene ovih federalnih jedinica, oblikovanja nove političke mape internog uređenja Jugoslavije, pokretanja pitanja teritorijalnog razgraničenja. U slučaju izdvajanja Kosova i Metohije iz sastava Jugoslavije i njihovog pripajanja Albaniji stvorila bi se nova albanska država na Balkanu, kao novi faktor balkanske konstelacije. Time bi celo pitanje dobilo i svoje balkansko i evropsko značenje internacionalizacijom sa svim mogućim posledicama, s obzirom na suprotne interese Jugoslavije, Grčke i Bugarske, a da ne govorimo o reakciji SSSR-a i zapadnih demokratskih država kao saveznica Jugoslavije u prošlom ratu. Nije se moglo zaboravljati da je i etnička slika Kosova i Metohije bila složena, jer su u oblasti pored Albanaca, Srba i Crnogoraca živeli i Turci, Cigani (Romi), Gorani. Svaka odluka Albanaca za vanjugoslovensko rešenje značila bi početak razgrađivanja Jugoslavije.

Jednom rečju, ujedinjenje svih Albanaca u okviru Albanije već bi značilo njihovo otcepljenje iz Jugoslavije, povredu državnih međa, promenu balkanske političke konfiguracije, uključivanje u mreže borbi i sukoba interesa velikih suparničkih sila.

Izbor trenutka za eventualne promene u sferi internog i međunarodnog prava određivalo je rukovodstvo KPJ, procenjujući ga sa stanovišta i interesa svog pokreta i Jugoslavije. Ono je moralo da vodi računa i o postojećoj stvarnosti, kako sa unutrašnjeg gledišta (o interesu Srba, Crnogoraca, Makedonaca), tako i sa međunarodnog stanovišta

(o odnosima u koaliciji antifašističkih sila i sve naglašenijim sukobima interesa savezničkih zemalja sa približavanjem kraja rata). Interesi srpskog naroda nisu se mogli previđati, naročito u jeku borbe za međunarodno priznanje, Cerčilove politike kompromisa, građansko-monarhističkih snaga u Srbiji i prvih ispitivanja za prenošenje težišta narodnooslobodilačke borbe sa Zapada na Istok Jugoslavije. Tim pre, što su građanske snage u zemlji sa onima u inostranstvu gledale u narodnooslobodilačkom pokretu antisrpski pokret, koji nastoji da pocepa srpski narod, podstičući „nacionalnu periferiju" i stvaranje veštačkih „federalnih jedinica". Međutim, javne revizije odluka drugog zasedanja AVNOJ-a po pitanju federativnog uređenja nije bilo. Bar ne prema postojećim izvorima, na nivou ovog najvišeg organa jugoslovenske federacije, u obliku zaključaka ili odluka, što ne znači da nije bilo pojedinačnih gledišta koja nisu ozvaničena u smislu snage državnih odluka.

Ni pre konferencije u Bujanu, a ni posle, narodnooslobodilačka borba na Kosovu i Metohiji nije imala dublji koren među albanskim stanovništvom. Albanci su se više nego sporo priključivali narodnooslobodilačkom pokretu. Mržnja prema Jugoslaviji i Srbiji, koja datira iz međuratnog perioda, odnosno ranijih razdoblja, uticala je da se ova netrpeljivost prenese i na drugu Jugoslaviju za koju se borio narodnooslobodilački pokret. Bez obzira na teške uslove i složenu kosovsku situaciju, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta u ovom prostoru je radilo svim silama da se i Albanci mobilišu za narodnooslobodilačku borbu. Prvo su obrazovani mali, simbolični partizanski odredi sa albanskim borcima. Glavni štab i Oblasni komitet Kosova i Metohije počeli su posle italijanske kapitulacije prebacivati borce na severne padine Šar-planine, gde je formiran Kosovsko-metohijski partizanski odred, kao i na područja Jablanice i Vranja. Kapitulacija Italije dovela je do poleta borbe u zapadnoj Makedoniji.

Započela je i intenzivnija saradnja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i Albanije. Svetozar Vukmanović Tempo je 25. jula 1943, na dan kada je oboren Musolini u Italiji, uputio direktivu Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju o ostvarivanju što tešnje saradnje sa albanskim vojnim rukovodstvom u graničnim krajevima. Vukmanović piše da je sa „Glavnim štabom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije postignut (je) sporazum o zajedničkom delovanju na Kosmetu u cilju podizanja šiptarskih masa u narodnooslobodilačku borbu. Po tom sporazumu oni treba da pošalju dvije čete na sektor Ljume i Malesije, koje će prelaziti na Metohiju i Kosovo i zajednički sa našim četama poraditi na ostvarivanju bratstva naroda Kosmeta u današnjoj narodnooslobodilačkoj borbi.

... Dolazak albanskih četa na sektor Ljume i Malesije stvoriće široke mogućnosti ne samo za političko djelovanje medu šiptarskim masama na Kosmetu, nego i za izvođenje zajedničkih vojničkih operacija

i akcija. Pri tome moglo bi se prići ostvarivanju zajedničkih operativnih štabova na sektorima Malesija - Đakovica i Ljuma - Šara..."[68]

Vukmanovićeve onovremene analize i ocene ne previđaju teškoće kosovske situacije, opterećene šovinizmom Albanaca prema Srbima. U izveštaju Vukmanovića CK KPJ o stanju na Kosovu i Metohiji, Makedoniji i Albaniji od 8. avgusta 1943. stoji: „... Kroz tu borbu trebalo je postepeno organizovati partizanske odrede koji bi mogli uspešno delovati i pored velike šovinističke mržnje koja zaista postoji između Šiptara i Srba"... „Situacija na Kosovu i Metohiji nije se razvijala povoljno. U prvom redu velika šovinistička mržnja između Šiptara i Srba bila je kočnica razvijanju narodnooslobodilačke borbe". .. .„Sva šiptarska sela mobilišu se čim se pojavi ma kakav odred. Jedino šiptarski odredi imali su uslove za delovanje, ali u poslednje vreme i protiv njih se podižu sela smatrajući ih kao izdajnike Albanije koji stoje u službi Srba"... „Šiptarske mase u celini traže pripajanje Albaniji i postoji realna opasnost da te mase mobiliše reakcionarna šovinistička grupacija iz stare Albanije 'Bali Kombtar'. „Ugledni Šiptari", kaže Vukmanović, „odbijaju saradnju iz straha da se ne kompromituju pred šiptarskim masama zbog saradnje s narodnooslobodilačkim pokretom". Vukmanović usput dodaje da je „Jedan oficir Albanac koji je bio pristao (na saradnju - B.P.) otrovan je, a svi drugi koii su se izjašnjavali za saradnju sa Srbima pohapšeni su i internirani". '

Albanske partizanske jedinice imale su izvestan propagandno-politički značaj, ali nisu mogle masovnije podići Albance na narodnooslobodilačku borbu. Teško je bilo organizovati i skupove narodnooslobodilačkog pokreta na kojima bi se stvorili zajednički politički organi za čitavo Kosovo i Metohiju. Ideja o sazivanju šire konferencije radi konstituisanja Narodnooslobodilačkog odbora za čitavo Kosovo i „Dukadžin" datira nekoliko meseci pre sazivanja konferencije u Bujanu. Tito je septembra 1943. pisao Ivanu Milutinoviću da bi bilo „potrebno da vi što prije pristupite u Crnoj Gori, Boki, Sandžaku i Metohiji pripremanju konferencija Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja za te krajeve i to po mogućnosti odozdo, demokratskim putem, tajnim biranjem po srezovima. Svaki srez bi trebalo da pošalje u Vijeće jednog vijećnika i njegovog zamjenika. Kod izbora treba da učestvuje i naša vojska i omladina, naročito ona koja je u vojsci bez razlike na starost (ali nemoj zaboraviti na žene). To bi Vijeće trebalo što prije da se sastane i da izabere svoje predstavnike za Antifašističko vijeće Jugoslavije koje će takođe skoro da se sastane, radi pojačavanja i obuhvatanja Izvršnog odbora, iz koga je ispalo nekoliko članova koji su poginuli". ' Na sednici CK KPJ 16-18. oktobra 1943, održanoj u Jajcu, bilo je reči o ubrzanju priprema za stvaranje veća za Srbiju, Crnu Goru i oblasnih

[68] Direktiva S. Vukmanovića Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo i Metohiju, 25. jul 1943 - ACKSKJ, Fond CK KPJ, Reg. br. 5187.

[69] Izveštaj S. Vukmanovića CK KPJ o stanju na Kosmetu, Makedoniji, Albaniji, 8. avgust 1943 - Zbornik NOR, tom II, knj. 10, 143-165.

[70] Z. Lakić, ZAVNO Crne Gore i Boke, Titograd, 1963, 15-16.

narodnooslobodilačkih odbora za Vojvodinu, Sandžak i istočnu Bosnu, ali ne i za Kosovo i Metohiju.[71] Savetovanje partijskog rukovodstva Kosmeta novembra 1943. razmatralo je sazivanje konferencije na kojoj bi uzeli učešće predstavnici sva tri naroda i svih struja i „staleža". Kao što se vidi govorilo se o predstavljanju svih nacionalnih grupa stanovništva i demokratskoj širini skupa. Sazivanje konferencije ubrzavali su naročito Fadilj Hodža i Ismet Šaćiri, ne vodeći međutim računa o srazmernom nacionalnom predstavništvu delegata. Tako Šaćiri piše Hodži da su ljudi za konferenciju pripremani na brzinu.[72] Očigledno je da se nastojalo da se AVNOJ i Jugoslavija stave pred svršen čin. Bujanska rezolucija, sa usvojenim separatističkim stavom, bila je faktički protest na odluku AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu koja nije pomenula Šiptare (Albance), ako izuzmemo opštu formulaciju da će nacionalnim manjinama, pod koje su se i oni podvodili, biti garantovana sva prava. Da je postojalo nezadovoljstvo zbog toga što AVNOJ u Jajcu nije pomenuo „Šiftare", vidi se iz depeše Mitra Bakića CK KPJ od 31. decembra 1943. godine. Komesar Drugog udarnog korpusa javljao je da postoji negodovanje šiptarskih prvaka zato što zasedanje AVNOJ-a i Deklaracija AVNOJ-a nisu pomenuli „šiftarski narod", što Tito nije dao jasan stav prema „Šiftarima" i što se CK KPJ ne obraća albanskom stanovništvu. Pokrajinski komitet tražio je da se na neki način pomenu „Šiftari",[73]

Pritisak za priključenje Kosmeta Albaniji poticao je i od CK KP Albanije u jesen 1943. godine. Albanski komunisti, iako su se čuvali od otvorenog iznošenja zahteva, gledali su na priključenje Kosmeta Albaniji kao na vid ostvarenja prava naroda na samoopredeljenje. Komunisti u Albaniji potpadali su pod uticaj velikoalbanskih snaga na drugoj strani, koje su na pitanju Velike Albanije mobilisale pristalice za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta Albanije i Kosmeta.

Nasuprot albanskim komunistima i reakciji, predstavnici CK KPJ bili su protiv pokretanja pitanja granica između Jugoslavije i Albanije u toku rata. Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ, javljao je Oblasnom komitetu KPJ za Kosmet 2. oktobra 1943. da oni već sada potpadaju pod uticaj „velikoalbanske klike" u pogledu budućih granica između Jugoslavije i „Šipnije". Kritičke pri-

[71] Zaključeno je, između ostalog, da se u sastav AVNOJ-a izaberu članovi CK koji još nisu bili u njemu, i da se (pod 4) ubrza stvaranje „Vijeća za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, kao i oblasnih NOO za Vojvodinu, Sandžak i istočnu Bosnu". - ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1943.

[72] Pripreme za prvu konferenciju narodnooslobodilačkog odbora za Kosmet (koju Tito pominje septembra, a Politbiro CK KPJ oktobra 1943. godine) trajale su tri meseca. Praticale su u znaku „teških prilika" i sa „dosta žurbe", odudarajući od zaključaka novembarskog partijskog savetovanja - R. Rajovića, n.d., 204-5.

[73] Štab Drugog korpusa NOVJ izvestio je 31. decembra 1943: „1. Osjeća se negodovanje kod pojedinih šiptarskih prvaka, zašto sadašnje zasjedanje AVNOJ-a i Deklaracija nije dotakla šiftarski narod u Jugoslaviji. 2. Zašto Tito kao predsednik, u izjavi i proglasu nije dao jasan stav prema Šiftarima. 2. Zašto se CK Partije ne obraća Šiftarima. PK traži da se Šiftari na neki način pomenu." - ACKSKJ, Fond CK KPJ, K-27, 31. decembar 1943.

medbe Vukmanovića odnosile su se i na postavljanje NOVJ „na ravnu nogu" sa NOV Šipnije. Kritika je u stvari išla protiv tretiranja „vojske Kosova i Metohije" kao neke vojske koja je saveznik NOVJ i „Šipnije". Iako je stav rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije bio drugačiji, kosovsko rukovodstvo je, u stvari, zauzimalo „velikošiptarsku liniju". Iz nekih naknadnih sećanja Fadilja Hodže proizilazi da su Albanci živeli u uverenju da će se, ako pobedi revolucija u Albaniji, Kosovo i Metohija, na bazi samoopredeljenja, naći u okviru Albanije. Miladin Popović nalazio je analogiju između Istre i Slovenačkog primorja i Kosova i Metohije, iako se radilo o pojavama koje se nisu mogle upoređivati.[74] Krajevi koje je Italija pripojila posle 1918. godine bili su posle italijanske kapitulacije zahvaćeni vatrom ustanka, što nije bio slučaj sa Kosovom i Metohijom. Pitanje granica između Jugoslavije i Albanije bilo je regulisano međudržavnim ugovorom iz 1926. godine. Kosovo i Metohija nisu bili naseljeni samo Šiptarima (Albancima), već i Srbima i Crnogorcima, koji su za razliku od Albanaca masovno učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi. Slovenci i Hrvati pod Italijom bili su deo slovenačkog i hrvatskog naroda, koji su posle prvog svetskog rata nasilno otrgnuti od Kraljevine SHS, odnosno od svojih nacionalnih matica, Slovenije i Hrvatske, za razliku od Albanaca na Kosmetu koji su ušli u sastav Srbije pre nego što je i obrazovana Albanija kao samostalna država.

Iz raščlanjivanja stava CK KPJ, u stvari Politbiroa, od 2. decembra 1943. godine, proizilazi da svaka „nacija" ima pravo na samoopredeljenje, uključivši i otcepljenje. Šiptari (Albanci) u Jugoslaviji nisu smatrani nacijom već nacionalnom manjinom. Pominjanje prava Albanaca da se opredele kada hoće i kako žele znači da je reč o opredeljivanju u okviru Jugoslavije. Istovremeno se osporavalo izneto stanovište Miladina Popovića. U novoj Jugoslaviji, kako stoji, neće biti mesta za ugnjetavanje „ni albanske manjine".[75]

Stav protiv razgraničenja sa Albanijom nalazi se u Titovom pismu Svetozaru Vukmanoviću Tempu od 6. decembra 1943. godine. „Parola o prisajedinjavanju Kosova i Metohije Albaniji danas, koju predlaže Miladin, kao i stav o Komandi albanskog Glavnog štaba nad Metohijom, ustvari bi išla na ruku svim neprijateljima narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i svim reakcionarnim i fašističkim klikama, koje idu za tim da od demokratskog pokreta naroda Jugoslavije otržu parče po parče i ističu u prvi plan ne pitanje borbe protiv okupatora, nego razgraničenja, nacionalne suprotnosti itd. U tom smislu smo pisali i

[74] U pismu CK KPJ CK KP Albanije od 25. oktobra 1943. kaže se: „iz pisma druga Tita vidite kakav je i njegov stav po pitanju ovoga dijela Albanije koji je pripao Jugoslaviji i kakav stav trebate imati prema tom dijelu Albanaca. Ponovo vam naglašavam da ne smijete dozvoliti da vi zauzmete stav kao što ga zauzima reakcionarna albanska buržoazija, naime, *da se taj dio još sada ima priključiti Albaniji* (podvukao - B.P.), već da putem borbe i to zajedničke trebamo osloboditi te krajeve od okupatora i ovih domaćih izdajnika, *a docnije će se narodi izjasniti što hoće i kuda hoće"* (podvukao - B.P.). - R. Rajović, n.d., 427.

[75] ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1943/378.

drugu Miladinu i CK-u Albanije. Mislim da nije potrebno naglašavati kako bi se to pitanje sutra postavilo ako sutra Albanija zaista bude ostvarena kao demokratska antiimperijalistička državna tvorevina.. ,"[76)]

Problem, očigledno, još nije bio zreo za rešavanje u toku rata. Pitanje promene granica bilo je i međunarodno pitanje, problem koji je i te kako tangirao Srbiju, te pitanje koje se nije smelo rešiti suprotno interesima Jugoslavije. Pominjanje sutrašnjeg rešenja uveliko je zavisilo od balkanske federacije i njenog ostvarenja isključivo pod uticajem Jugoslavije, i na pluralističkom nacionalnom principu koji je sankcionisao AVNOJ na svom drugom zasedanju. Za to međutim nisu bile sazrele okolnosti ni u toku rata niti posle rata. Tito je davao Kosovo Albaniji, ali pod uslovom ulaska Albanije kao „antiimperijalističke državne tvorevine" u jugoslovensku federaciju.

Odluka AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu ne spominje Kosovo i Metohiju, a o Kosmetu kao autonomiji nema pomena ni u projektima Deklaracije o osnovnim pravima nacija i građana DFJ, na kojoj je radio Moša Pijade u proleće 1944. godine.[77}]

Delegate konferencije u Bujanu sazvao je Glavni štab Kosmeta. Od 61 pozvanih delegata stiglo je 49, ali su se dva delegata vodila kao da su prisutna (Ali Sukrija i Milan Zečar), jer su se unapred saglasili sa odlukama koje konferencija bude donela. Po nacionalnoj strukturi na Bujanskoj konferenciji uzeli su učešće 43 Albanca, 1 Musliman i 7 Srba i Crnogoraca. Deset delegata koji su punopravno odlučivali bili su albanski državljani, dok je jedan delegat bio iz Crne Gore (Plava), čime se na posredan način manifestovala i navodna volja Albanaca iz druge federalne jedinice (Crne Gore). Oni su postali i članovi Oblasnog NOO, a dva delegata albanske nacionalnosti čak su ušla i u Predsedništvo odbora.[78)]

Konferencija je održana u Bujanu, u Đakovačkoj Malesiji na albanskoj teritoriji, gde je ruvkovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta imalo bazu, 31. decembra 1943 - 1. i 2. januara 1944. godine.

Bitna tačka Rezolucije usvojene u Bujanu protivurečila je Odluci drugog zasedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, dovodeći u pitanje teritorijalni integritet Jugoslavije. Rezolucijom je prevazilaženo pravo naroda na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje. Njome se takođe vređalo pravo na suverenost naroda Jugoslavije, proklamovano u Jajcu, u datom slučaju Srba i Crnogoraca koji su živeli na Kosovu i Metohiji. „Kosovo i Metohija", stoji u Rezoluciji, „je kraj koji je naseljen najvećim delom šiptarskim narodom, a koji kao i uvek tako i danas - želi da se ujedini sa Sipnijom. Prema tome osećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario svoje težnje. Jedini put da se Siptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba sa ostalim

76) J. B. Tito, Sabrana djela, tom 18, (priredio D. Brajušković), 19.
77) ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, Reg. br. 72 i br. 76.
/8) R. Rajović, n.d., 206.

narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu. Jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otcepljenja. Garancija za ovo jeste Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije kao i NOV Šipnije sa kojom je usko povezana. Pored ovoga, za ovo su garancija naši veliki saveznici: Sovjetski Savez, Velika Britanija i Amerika (Atlantska povelja, Moskovska i Teheranska konferencija)". Ova ideja našla je mesto i u Proglasu Bujanske konferencije („Narodi Kosova i Metohije").[79]

Ovaj stav Bujanske konferencije tipičan je antijugoslovenski akt. On je u sukobu sa politikom KPJ od prvog dana narodnooslobodilačke borbe i njenom suštinom u nacionalnom pitanju izraženom u Odluci drugog zasedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu. Delegati na Bujanskoj konferenciji znali su za odluke drugog zasedanja AVNOJ-a, iz kojih nisu mogli izvući navedeni separatistički stav, već naprotiv. Iz toga proizilazi da su oni išli protiv tih odluka u odnosu na Kosovo i Metohiju. Rukovodstvo nove Jugoslavije stavljeno je pred politiku svršenog čina. Jedno je promena granica kao državni akt, međunarodna sankcija, volja dve države, a sasvim drugo borbena saradnja dva pokreta antifašističkog karaktera. Albanci, delegati na Bujanskoj konferenciji, prilazili su pitanju sa albanskog a ne jugoslovenskog stanovišta. Želja delegata Bujanske konferencije da se Albanci ujedine sa „Šipnijom" mogao je biti akt „patriotizma", gledano prema Albaniji a ne prema Jugoslaviji.

Konferencija je održana na teritoriji Albanije, a ne Jugoslavije. Saradnja narodnooslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Albanije nije opravdanje za izbor mesta održavanja konferencije. Prigovori koji se ponekad čuju da su se u toku narodnooslobodilačke borbe značajne državno-pravne manifestacije održavale na tlu druge, susedne federalne jedinice (ASNOM, na primer), nisu adekvatni za komparaciju, jer se u datom slučaju ipak radilo o dve države sa stanovišta međunarodnog prava. Tim pre što se za mesto konferencije, ako nije bilo slobodne teritorije na tlu Kosova i Metohije, mogla održati na tlu susedne Makedonije, gde se nalazila Makedonsko-kosovska brigada. Prigovor u pomenutom slučaju je neodrživ, s obzirom na jedinstvo i nedeljivost narodnooslobodilačke borbe, jer se radi o jedinstvenoj revoluciji, jedinstvenoj rukovodećoj snazi - KPJ, NOVJ, celovitoj jugoslovenskoj teritoriji, otvorenoj federativnoj strukturi nove Jugoslavije čije interne granice nisu nepremostive u uslovima promenljivih vojnih dejstava pogotovu ili nepovoljnog privremenog odnosa snaga u nekoj od federalnih jedinica. Realnost državnih rešenja u vreme kada su već konstituisani državni organi nove Jugoslavije i nove Albanije isključivala je internacionalističke prilaze karakteristične za saradnju partija, vojnih jedinica i pokreta.

79) Narodni odbor AKMO 1943-1953; S. Aksić, Položaj autonomnih pokrajina u ustavnom sistemu SFRJ Jugoslavije, Beograd, 1967, 55-6.

Broj delegata koji su učestvovali u radu ove konferencije nije bio srazmeran nacionalnom sastavu stanovništva na Kosovu i Metohiji. Nije bio proporcionalan ni učešću Srba i Crnogoraca u narodnooslobodilačkoj borbi. Pa i sa stanovišta priprema, procedure i širih demokratskih i antifašističkih merila, konferencija u Bujanu nije bila pripremljena u skladu sa stavom rukovodstva nove Jugoslavije, prakse narodnooslobodilačkog pokreta i antifašističkog raspoloženja Srba i Crnogoraca na Kosmetu. Nije sporno da u Bujanu nisu bila predstavljena sva područja Kosova i Metohije. Jedinice NOVJ koje su se borile van oblasti nisu birale delegate za konferenciju. Jedna petina delegata koji su odlučivali punopravno nisu predstavljali državljane Jugoslavije. Širi krugovi narodnooslobodilačkog pokreta nisu bili obavešteni i pripremljeni o čemu će se raspravljati i odlučivati. Po onovremenim popisima Srbi i Crnogorci činili su preko jedne trećine stanovništva Kosova. Konferenciju su, osim toga, pripremali komunisti koji su bili u emigraciji u Albaniji do 1941. godine. Danas je poznato da su oni bili organizaciono vezani i za komunističku partiju Albanije. Komunisti su na Kosovu i Metohiji imali više nesporazuma sa ovom grupom komunista (pre svega, Fadiljom Hodžom, Džavidom Nimanijem, Ismetom Šaćirijem, Dževdet Dodom i drugima), jer su nastojali da se izbaci jugoslovenska oznaka iz naziva KPJ i da se slavi „Dan albanske zastave" kao praznik susednog naroda. Komunisti iz Albanije bili su kritikovani i zbog zahteva za većim učešćem Albanaca u vojno-političkim strukturama narodnooslobodilačkog pokreta.

Skup u Đakovičkoj Malesiji praktično nije vodio računa o drugim nacionalnim individualitetima na Kosovu i Metohiji, koje je narodnooslobodilački pokret priznavao, o Srbima i Crnogorcima (koji se oštro ne razdvajaju od Srba), dok ostale kategorije stanovništva (Turci, Muslimani, Cigani - Romi) nisu ni pominjani, jer su za Albance predstavljali zanemarljive etno-konfesionalne grupe, kao i za narodnooslobodilački pokret, koji celokupni odnos svodi na Srbe i Albance kao suprotstavljene strane i glavne činioce kosovske stvarnosti i budućnosti.

Ima albanskih istoričara koji smatraju da je održavanje konferencije u Bujanu, na albanskoj teritoriji potpuno zanemarljivo ne samo zbog internacionalističkog stava komunista i bliske saradnje jugoslovenskog i albanskog narodnooslobodilačkog pokreta već i zbog analogije iz istorije KPJ, pri čemu se pominje održavanje partijskih kongresa i konferencija KPJ u inostranstvu (Beču, Drezdenu itd.). No, pravilo upoređivanja zahteva iste jedinice mere koje u pomenutom slučaju ne postoje. U slučaju KPJ pre rata radi se o ilegalnoj partiji, van zakona, a ne rukovodećoj snazi narodnooslobodilačkog pokreta i stvarnom nukleusu političkog sistema u stvaranju; reč je o partiji koja je izložena progonima; praksa Kominterne uvažavala je sličnu aktivnost u inostranstvu i za ostale partije - sekcije Kominterne i njena rukovodstva koja su bila zabranjena u zemlji, nalazila se u Moskvi ili su njihovi rukovodeći kadrovi radili u telima Kominterne. Još veći je apsurd upoređivati akt

u Bujanu, prihvaćen na albanskoj teritoriji, sa radom i delatnošću srpske vlade na čelu s Nikolom Pašićem na Krfu u emigraciji, jer se radi o vladi koja se povukla sa vojskom iz svoje zemlje nastavljajući rat sa saveznicima na Solunskom frontu, a na drugoj strani sarađujući sa Jugoslovenskim odborom u emigraciji na ostvarenju jugoslovenskog programa definisanog u Nišu decembra 1914. godine.

U pamfletima Enver Hodže, napisanim post festum, Bujanska konferencija je akt donet od strane legitimnih predstavnika Kosmeta. Za njega je Bujanska rezolucija sa svojom separatističkom odredbom bila plebiscit albanskog naroda u ovoj oblasti.

Bujansku rezoluciju u spornom delu praktično je ukinuo Politbiro CK KPJ. S obzirom na monopolnu političku ulogu ovog operativnog tela protiv nje nije bilo priziva. Ona se morala sprovesti. Formalnog je karaktera prigovor da je odluku ove manljive konferencije trebalo ukinuti od strane organa koji ju je doneo, ili AVNOJ-a kao najvišeg organa jugoslovenske federacije. Sto se tiče AVNOJ-a, poznato je da nije bilo mogućnosti da se u procesu borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, zapravo za legalizaciju revolucionarnih promena AVNOJ, saziva na redovno ili vanredno zasedanje. Uostalom, tada to pitanje nije dramatizovano, niti je imalo rang bitnog pitanja da bi se zbog njega AVNOJ sazivao. Našoj tezi da je Politbiro CK KPJ poništio separatističku odredbu Bujanske rezolucije ne protivureči činjenica da u pismu Politbiroa CK KPJ iz marta 1944. godine ima protivurečnosti (hvali se Proglas, a kritikuje Rezolucija, iako su ona i Proglas sadržavali odredbu o ujedinjenju sa Sipnijom). Te protivurečnosti mogu se razumeti kao izraz udaljenosti jugoslovenskog partijskog rukovodstva od Kosmeta, nerazumevanja svih strana problema, nedostatka potpunog uvida u događaje od strane potpisnika Pisma (Milovan Đilas), ali je bitno da je u pitanju načelna negacija separatizma u skladu sa dotadašnjim fundamentalnim načelima narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno nove Jugoslavije. Suštinsko mesto ovog Pisma ne može se tumačiti suprotno Odluci AVNOJ-a. „Treba, pre svega, da shvatite i najšire popularišete odluke AVNOJ-a (Antifašističkog veća narodnog oslobođenja). U čemu je suština i smisao ovih odluka? U tome da te odluke obezbeđuju ravnopravnost svim narodima, da one omogućuju pravo na samoopredeljenje. One su uperene protiv svih hegemonista koji hoće da stvaraju razne 'velikonacionalne' države (velikosrba, velikohrvata, velikoalbanaca itd.)".[80] Ne verujemo da se ovaj stav može, pa ma koliko god se ko natezao, tumačiti suprotno tački 4 Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu koji garantuje prava nacionalnih manjina. Pod pravom na samoopredeljenje i dalje se misli na pravo na samoopredeljenje naroda, a Albanci na Kosovu se tako u Jajcu ne kvalifikuju. Protezanje ovog stava na njih znači tek da oni imaju pravo izbora kojoj će federalnoj jedinicu u okviru Jugoslavije pripasti. Nad ključnim mestima iz Odluke AVNOJ-a i osnovnog stava iz ovog Pisma

[80] ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1944/117.

blede ostale kontroverzne postavke u pismu - direktivi, pa i one u Proglasu Bujanske konferencije.

U pismu se, takođe, kaže da pravo na ravnopravnost narodi mogu da steknu „samo borbom i u borbi protiv imperijalizma, konkretno - protiv nemačkog imperijalizma"; „... zato svako postavljanje pitanja razgraničenja u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugog"; „... dalje, treba voditi računa o tome da je oslobodilački pokret danas najjači u Jugoslaviji i da susedni mali narodi (kao npr. Albanci) mogu da se, relativno lako, oslobode u naslonu na narode Jugoslavije, u bratstvu s njima, koji sa svoje strane, neće ugnjetavati druge narode i osvajati tuđe zemlje"; „danas bi dakle, bilo iz osnova pogrešno postavljati ili rešavati ma kakva sporna pitanja".[81)] Pod „susednim malim narodima" Politbiro CK KPJ ima u vidu Albance u okvirima Albanije do aprila 1939, jer se valjda ne može reći da rukovodstvo KPJ prihvata koncept kvislinške „velike Albanije", koju verbalno odbacuje i rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta Albanije. Kažemo „verbalno", jer albansko rukovodstvo negira snage koje nose ideje, ali ne i samu ideju, iako je otvoreno ne iznosi. Čak i sa propagandističkog gledišta, a u cilju rasplamsavanja narodnooslobodilačke borbe, za KPJ je velikoalbanska ideja bila neprihvatljiva. Stav KPJ o okupatorsko-kvislinškim tvorevinama bio je poznat. Kosovo je, osim toga, bilo i područje naseljeno slovenskim življem (Srbima i Crnogorcima).

Negativan odnos Politbiroa CK KPJ prema bujanskoj Rezoluciji vidi se i u svođenju „oblasnog NOO-a" na samoinicijativni organ, „samo organ političkog jedinstva masa", kome se ne sme davati karakter organa vlasti, jer na Kosovu i Metohiji ne postoji slobodna teritorija. U Bujanu je obrazovan Narodnooslobodilački odbor za Kosovo i Metohiju, iako se u suštini radilo o Oblasnom narodnooslobodilačkom odboru. Politbiro CK KPJ bio je izričit da na Kosmetu ne treba stvarati „Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja".[82^]

Odnos partijskog rukovodstva Jugoslavije prema bujanskom skupu može se videti i iz faktičkog storniranja partijskog savetovanja koje je prethodilo konferenciji: ne treba, kaže se, stvarati Pokrajinski komitet, jer Kosmet („vaš kraj") nije „posebna kompaktna oblast"; „CK KPJ" je poništio i odluku savetovanja partijskog rukovodstva Kosmeta iz novembra 1943. da se Metohija nazove „Dukadžin", jer se pod njim podrazumevaju i krajevi koji prelaze preko bivše jugoslovenske granice. Kosovskom rukovodstvu naređivalo se da mora izbegavati nesporazume zbog „raznih razgraničenja".[83^]

83) Naziv „Dukadžin" (za Metohiju) je predviđen Rezolucijom usvojenom na Šesjtom oblasnom partijskom savetovanju, održanom od 3-5. novembra 1945. na Sari. Dukadžin je pojam širi od Metohije, starog srpskog srednjevekovnog naziva za ovu oblast, obuhvatajući prostor u severnoj Albaniji, oko gornjeg Drima, istočno od Skadra. Na staru srpsku oblast praktično je primenjen naziv oblasti susedne Albanije.

Položaj Sandžaka - autonomija ili privremeno ratno rešenje

Narodnooslobodilačka borba u Sandžaku započela je u znaku negacije deobe oblasti, njene parcelizacije, izazivanja razdora i nacionalno-verskih surevnjivosti, diskriminacije i pogroma jedne grupe stanovništva nad drugom. Program narodnooslobodilačkog pokreta predstavljao je, zapravo antitezu cepanja oblasti, stvaranju zakrvljenih nacionalnih i verskih frontova i politici kolaboracije. Zalaganje KPJ za integralnost Sandžaka izražava se veoma rano u vojno-političkoj institucionalizaciji narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku. Već u jesen 1941. KPJ u Sandžaku dobija status samostalne partijske organizacije. Oblasni komitet KPJ za Sandžak formiran je već u leto 1939. godine na Sedmoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji Crne Gore, Boke i Sandžaka, ali kao deo partijske organizacije Crne Gore, a njegove kompetencije vršilo je mesno partijsko rukovodstvo za srez Bijelo Polje, jer u Sandžaku nije bilo razvijenijeg partijskog života niti organizacija KPJ. Novi Oblasni komitet KPJ za Sandžak dolazi oktobra 1941. u direktni organizacioni odnos sa CK KPJ, u stvari s njegovim ratnim Politbiroom, kojem upućuje izveštaje o svom radu i od njega dobija instrukcije, tako da se praktično ranija veza sa PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak gubi. Po formiranju Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak osniva se i Štab partizanskih odreda za oblast, koji se uskoro pretvara u Glavni štab NOP odreda za Sandžak, čime se regionalna politička institucionalizacija dopunjuje i vojnom.

Po etno-konfesionalnom merilu Srbi su činili više od polovine stanovništva. Sandžačka teritorija bila je podeljena na osam srezova: pribojski, novovaroški (zlatarski), prijepoljski (mileševski), sjenički, novopazarski (deževski), tutinski (štavički), pljevaljski i bjelopoljski. Ova teritorija je bila nešto uža od Novopazarskog sandžaka kao upravne jedinice u periodu otomanske vlasti, zahvatajući deo Polimlja, predeo oko gornjeg Ibra, Stari Kolašin i deo Kosova sa Kosovskom Mitrovicom)

Uobličavanje Sandžaka kao jedinstvene političke, vojne i ekonomske oblasti u toku narodnooslobodilačke borbe dobilo je poseban naglasak stvaranjem ZAVNO Sandžaka, uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a. Realnu podlogu ovom činu davala je oslobođena teritorija Sandžaka u jesen 1943. i razvijena mreža NOO na ovoj teritoriji. Skupštine sreskih narodnooslobodilačkih odbora u pet srezova Sandžaka izabrale su 250 delegata za osnivačku skupštinu ZAVNO Sandžaka, koji se konstituisao 20. novembra 1943. godine u Pljevljima. Iz osnivačke rezolucije ZAVNO Sandžaka proizilazi da je ovo telo osnovano u duhu zaključaka AVNOJ-a o osnivanju zemaljskih veća, a na drugoj strani da je njegova osnovna funkcija okupljanje svih snaga

[84] D. Petrović, Konstituisanje federalne Srbije, Beograd, 1988, 101-2.

za narodnooslobodilačku borbu i brzo rešavanje poslova koje je narodnooslobodilački rat postavljao pred narod Sandžaka.[85)]

Rezolucija osnivačke skupštine kvalifikuje ZAVNO kao najviše političko telo i predstavništvo naroda Sandžaka. ZAVNO Sandžaka konstituiše se neposredno pred Drugo zasedanje AVNOJ-a, a prilikom njegovog osnivanja i kasnije ukidanja naglašava da je stvoren zbog ratnih potreba. Analogno AVNOJ-u, stvorenom na bihaćkoj skupštini, ZAVNO vrši političke funkcije, ali preko svog Izvršnog odbora deluje i kao organ vlasti i faktor koordinacije rada NOO. Da se ZAVNO Sandžaka tretira i kao organ vlasti vidi se i po tome što se ono u Odluci AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu navodi među osnovnim organima vlasti pojedinih naroda Jugoslavije. U Odluci Drugog zasedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, pod tačkom 3. je stajalo da osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda Jugoslavije predstavljaju narodnooslobodilački odbori i zemaljska antifašistička veća narodnog oslobođenja, s tim što se za Srbiju kao takav organ pominjao Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, iako on praktično nije funkcionisao od decembra 1941. godine. Kao takav organ za Sandžak navodi se Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNO). Iz Predloga Moše Pijade Predsedništvu AVNOJ-a, od 31. marta 1944, vidi se da je partizanski zakonodavac, istina bez ovlašćenja za odlučivanje koja su se sticala kod Tita i Edvarda Kardelja, predlagao da se ZAVNO Sandžaka nazove Oblasnim odborom i da se obrazuju najpotrebniji odseci pri Izvršnom odboru do rešenja položaja Sandžaka posle konačnog oslobođenja.[86)] U Deklaraciji o osnovnim pravima nacija i građana DFJ Pijade govori o DFJ kao o „jednoj državnoj celini", a među nacionalnim državama te celine pominje Srbiju, Vojvodinu i Sandžak, Hrvatsku, Slovenačku, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Crnu Goru, isključujući svaku mogućnost prevlasti ili privilegija ili majorizacije jednog naroda na račun drugoga, ili jedne federalne države na račun druge. Iz stilizacije „Vojvodina i Sandžak" jasno se vidi da ove dve oblasti Pijade računa u srpsku nacionalnu državu.[87)]

Odluka AVNOJ-a o federaciji u odnosu na Sandžak ipak nije uklonila postojeće nedoumice o budućem položaju Sandžaka u federativnoj Jugoslaviji, koje se izražavaju u pitanju da li će Sandžak dobiti autonomiju u okviru jedne od graničnih federalnih jedinica, pripasti u celini Crnoj Gori ili Srbiji, ili između njih biti podeljen.

85) „Radi mobilisanja i okupljanja svih narodnih snaga i ujedinjenja svih napora naroda Sanžaka, kao i radi uspešnog i brzog rešavanja svih pitanja i zadataka koje pred narod Sandžaka postavlja narodnooslobodilačka borba...". Isticalo se, takode, da će Veće raditi na tome da se ne „povrati i ne povampiri Jugoslavija nacionalnog ugnjetavanja i narodnog bespravlja". „Bratstvo i jedinstvo Srba i muslimana Sandžaka" istaknuto je kao prvi uslov brze pobede i srećnije budućnosti Sandžaka".

86) ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, Reg. br. 72.

87) Isto, Reg. br. 76. - Pod 1) govori se da DFJ (Demokratska Federativna Jugoslavija) obezbeđuje ravnopravnost svojih pet nacija, odnosno „nacionalnih država naroda Srbije, Vojvodine i Sandžaka ..."

Iz građe partijskog porekla vidi se, van sumnje, da status Sandžaka posle Drugog zasedanja AVNOJ-a nije bio sasvim jasan. O tome svedoče i reakcije odgovornih partijskih foruma Sandžaka, Crne Gore, i CK KPJ. Rekonstrukcija podataka pokazuje da neposredno po Drugom zasedanju AVNOJ-a, tačnije početkom januara 1944, Blažo Jovanović, sekretar PK KPJ za Crnu Goru i Boku, traži objašnjenje od CK KPJ o odnosu partijske organizacije Crne Gore prema partijskoj organizaciji Sandžaka. Preko Ivana Milutinovića PK je već bio upoznat da je partijska organizacija Sandžaka „samostalna", s tim što je PK za Crnu Goru i Boku zadužen da joj pruži pomoć. Pitanje ovog odnosa specijalno je naglašavano posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, kada se u Crnoj Gori očekivalo proglašenje Crne Gore i Sandžaka za jednu „federativnu jedinicu". Sekretar PK KPJ za Crnu Goru i Boku tim povodom ističe da bi obaveza partijske organizacije Crne Gore prema partijskoj organizaciji Sandžaka bila daleko veća ako bi ona spadala u crnogorsku nadležnost, „ma da mi na to ne pretendujemo".[88] Početkom februara 1944. CK KPJ je o odnosu dveju partijskih organizacija odgovorio: „Neophodna je vaša hitna pomoć drugovima u Sandžaku bez obzira na definitivno rešenje toga pitanja, koje ćete dobiti u sledećem pismu".[89] Kao što se vidi, reč je o „definitivnom rešenju toga pitanja" posle Drugog zasedanja AVNOJ-a što znači da njegov položaj nije bio rešen u Jajcu ili bar nije bio preciziran do kraja ili javno saopšten.

Proglas (letak) Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori izazvao je varnice i nezadovoljstvo rukovodećih organa narodnooslobodilačkog pokreta Sandžaka. Na ovakvo shvatanje budućeg položaja oblasti reagovao je Izvršni odbor ZAVNO Sandžaka. Oblasni komitet za Sandžak ocenio je ovaj letak kao prejudiciranje statusa oblasti i konstatovao da je došlo do negodovanja „pravoslavaca", dok se u Muslimane uselio str ah.[90] Zanimljivo je da je sekretar PK KPJ za Crnu Goru i Boku u pismu upućenom CK KPJ 1. januara 1944, pod tač. 5 izričito postavio pitanje: „Interesuju nas i odluke u pogledu stvaranja jednog zajedničkog Izvršnog odbora Antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Sandžak, ukoliko su sazreli uslovi za to".[91]

Na ovu reakciju organa narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku PK KPJ za Crnu Goru i Boku je u pismu CK KPJ od 1. februara 1944. istakao da je „federativna jedinica" Crne Gore i Sandžaka „pogreška". Ova „pogreška" je, kaže se u tom pismu, svesno napravljena, jer je Izvršni odbor „naseo" vestima Radio-Londona. PK smatra ovu „pogrešku" kao svoju, jer je računao da je tako odlučeno u Jajcu na Drugom

88) Blažo Jovanović - CK KPJ od 1. januara 1944 - ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1944, K-22, Reg. br. 2.
89) A. Ranković - Štabu Drugog korpusa za B. Jovanovića, 8. februar 1944. - Isto.
90) Oblasni komitet KPJ za Sandžak - CK KPJ, 5. februar 1944 - Isto, Reg. br. 36.
91) Kao pod 87.

zasedanju AVNOJ-a. Pismo se završavalo u tom smislu da je Pokrajinskom komitetu sada jasno da Crna Gora i Sandžak ne „spadaju" u jednu federalnu jedinicu.[92]

Protiv proglasa Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori izjasnio se i CK KPJ. Centralno partijsko rukovodstvo podvlači da se u odlukama AVNOJ-a ne govori o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori, niti uopšte o pripajanju. CK KPJ osuđuje stav o pripajanju, iznet u pomenutom proglasu (letku) Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke. CK KPJ je istovremeno naglašavao da AVNOJ i NKOJ danas ne vrše razgraničenja. U pismu CK KPJ kaže se da je AVNOJ u Jajcu doneo samo principijelne odluke. Što se tiče Sandžaka, CK KPJ je isticao da će oblast dobiti onakav položaj za kakav se budu izjasnili njeni slobodno izabrani predstavnici. Po shvatanju CK KPJ, za Sandžak će važiti isto ono što je maršal Tito pisao o Vojvodini u časopisu „Nova Jugoslavija".[93]

Oblasni komitet KPJ za Sandžak se u martu 1944. godine vrlo decidirano izjasnio za zadržavanje Glavnog štaba Sandžaka i za viši stepen njegove samostalnosti u odnosu na štabove operativnih jedinica. Iz ovog izlazi da je bilo i suprotnih gledišta. Na to nas upućuje činjenica da je Oblasni komitet početkom februara 1944. raspolagao obaveštenjima, dobijenim preko Štaba Drugog korpusa, da je Vrhovni štab imao predlog (ne kaže se čiji) da se formira zajednički Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Po shvatanju Oblasnog komiteta, Glavni štab za Sandžak morao je da se zadrži u postojećoj strukturi oblasti, kao podesan vojni organ za koordinaciju štabova odreda i mobilizaciju na teritoriji Sandžaka. Oblasni komitet se u martu 1944. kritički osvrtao na podređeni odnos Glavnog štaba komandi Drugog korpusa, nalazeći da se ovaj pretvorio u „tranzitnu stanicu" za prenošenje direktiva štaba korpusa jedinicama čiji su štabovi bili „pored Glavnog štaba". S tim u vezi Oblasni komitet je branio gladište da je u Sandžaku neophodno vojno-političko telo koje bi na novooslobođenoj teritoriji ostavarivalo mobilizaciju i organizaciju vojske u Sandžaku, što nije u stanju da sprovodi štab novoformirane 37. divizije.

92) PK KPJ za Crnu Goru i Boku - CK KPJ, 1. februar 1944. - ACKSKJ, CK KPJ, 1944, Kut. 22.

93) „Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj oslobodilačke borbe i stvaranje federativne državne zajednice", članak J. B. Tita objavljen u „Novoj Jugoslaviji", br. 1, mart 1944. godine. - CK KPJ je 31. marta 1944. iz Drvara uputio pismo Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak, u kome je pod 5 stajalo: „Iznenađuje nas da su drugovi u Crnoj Gori mogli dopustiti tako ozbiljnu grešku u tako osetljivoj stvari i proglasiti pripajanje Sandžaka Crnoj Gori. U odlukama AVNOJ-a o pripajanju nema ni slova. Mi ne samo da se s tim ne slažemo nego i osuđujemo takav nepromišljen korak. AVNOJ i Nacionalni komitet ne vrše danas razgraničenje, jer tome nije vreme. AVNOJ je doneo samo principijelne odluke. A što se tiče Sandžaka, on če imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi slobodno izabrani predstavnici. U tom pogledu za Sandžak važi isto ono što je drug Tito pisao o Vojvodini u prvom broju „Nove Jugoslavije". - ACKSKJ, Fond CK KPJ, Reg. br. 1944/125.

94) Isto, Kut. 23. Reg. br. 90. 1944, Oblasni komitet KPJ za Sandžak - CK KPJ, 20. marta 1944.

Nesporazumi između rukovodstva Crne Gore i Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak oko statusa Sandžaka odražavali su se i na međusobne odnose. Vredno je pomena, u tom pogledu, pismo PK KPJ Crne Gore i Boke od 3. aprila 1944. godine CK KPJ u kome stoji da su članovi Izvršnog odbora ZAVNO Sandžaka, a donekle i sandžački komunisti, veoma osetljivi prema „Crnogorcima". Oni su, kaže se, skloni da pogrešno tumače i opravdane postupke Štaba Drugog korpusa i ZAVNO Crne Gore i Boke. Čak i sitnije nepravilnosti, koje bi došle „sa ove strane", u Sandžaku se dublje shvataju nego što za to ima osnova, ali, stoji u pismu, verujemo da će se to otkloniti.[95)]

Prema CK KPJ odluka je trebalo da se prepusti volji slobodno izabranih predstavnika Sandžaka, slično onome što je Tito pisao za Vojvodinu, iako je u slučaju Vojvodine moglo biti samo opredeljivanje za Srbiju, dok je u slučaju Sandžaka - s obzirom na situaciju stvorenu posle balkanskih ratova - moglo doći do opredeljivanja između Srbije i Crne Gore.

Formiranje ZAVNO Sandžaka novembra 1943. na inicijativu AVNOJ-a formalno kao da upućuje da je predviđena neka vrsta federalne jedinice, jer se umesto oblasnog narodnooslobodilačkog odbora govori o zemaljskom antifašističkom veću. U Sandžaku su institucionalizovani na nivou oblasti vojni i politički organi, stvorena je mreža narodnooslobodilačkih odbora i vojnopozadinskih organa (komandi mesta i komandi područja). Ova formalna analogija je, međutim, neodrživa jer se ZAVNO Sandžaka nije nikada pretvorio u vrhovni organ vlasti ove oblasti, kao što je to bio slučaj sa zemaljskim organima vlasti drugih federalnih jedinica. Otuda se slična pretpostavka mora na samom početku odbaciti. Za to je nedostajao i nacionalni princip, od kojeg je odstupala samo BiH. Daleko je realnija pretpostavka koja govori u prilog konstituisanja Sandžaka kao autonomne jedinice, samostalne, vezane za AVNOJ, ili za federalnu jedinicu Srbiju ili Crnu Goru. Na to je mogla upućivati etnička i konfesionalna struktura stanovništva, sastavljena od Srba i Muslimana, koji nisu predstavljali nacionalitet, ali su nesumnjivo bili posebnost na bazi verskog razlikovanja, o kojoj se vodilo računa u ratu, naročito u proglasima. Kao da je na takvo rešenje upućivala bosansko-hercegovačka struktura stanovništva, ali na nižem autonomnom nivou za Sandžak. Za sandžačku celinu izjašnjavali su se i Muslimani i Srbi. Pa i iz izvora narodnooslobodilačkog porekla u Sandžaku, vojnih i političkih, kao da izvire ta težnja za autonomnim statusom. Međutim, autonomija nije imala tradicionalni i istorijski osnov u prošlosti. Pomenuto raspoloženje naročito je bilo jako kod muslimanskog stanovništva, dok je srpsko insistiralo na celini Sandžaka koji je tradicionalno gravitirao Srbiji. Za Srbe je Sandžak kao celina mogao biti samo u Srbiji, čime su istaknute protivtežnje eventualnoj deobi između Srbije i Bosne, odnosno Srbije i Crne Gore.

[95)] Isto,Reg.br. 111. -Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku-CK KPJ, 3,1944.

Što se rat više bližio kraju, to je „cepanje", „drobljenje" Srbije uvođenjem više autonomnih jedinica u njen sastav moralo i „nosiocima" ovih ideja u vrhu KPJ izgledati preterano u odnosu na Srbiju, tim pre što se šarenilo sa autonomnim jedinicama predviđalo samo za Srbiju, bez pariteta ili bar ustanovljivanja neke od takvih jedinica i u drugim federalnim jedinicama (Hrvatskoj, Makedoniji). Realno je prihvatiti - bez obzira na moguće zamisli, koje nisu pismeno fiksirane niti ikada posle rata od uticajnih učesnika obrazlagane - da je preovlađivala pragmatična komponenta vojno-političkih potreba u vidu privremenog rešenja, pogotovu što su odnosi između Muslimana i Srba bili uveliko zaoštreni. Na jednoj strani postojali su konfliktni odnosi između četnika i Muslimana zbog pokolja srpskog življa, na koje su četnici uzvraćali masovnim pokoljima Muslimana, uključujući decu, žene i starce, a na drugoj strani između narodnooslobodilačkog pokreta i muslimanskih kolaboracionističkih formacija. Sandžak kao posebna jedinica, bez definitivnih rešenja, mogao je doista uticati na prevazilaženje ovih sukoba, na razbijanje četničke i muslimanske kolaboracije i mobilizaciju svih snaga u Sandžaku za narodnooslobodilački pokret. ZAVNO Sandžaka će tek krajem rata nestati iz strukture jugoslovenske federacije, kao posebni političko-teritorijalni subjekt deobom između Srbije i Crne Gore. Završetak rata na tom području eliminisao je prvobitnu ideju o njegovom izdvajanju i posebnom konstituisanju. Da li je pojavu Veća Sandžaka određivao komunistički pragmatizam ratnih okolnosti, s isključivim merilom osvajanja vlasti, ili neke druge koncepcije rešavanja statusa Srbije, teško je reći pošto one nisu javno iznošene, niti pismeno zabeležene. Sve se rešavalo u vrhu Partije, bez širih elaboracija i konsultovanja, bez demokratskog postupka, kao što pokazuje i poslednji čin deobe Sandžaka između dve federalne jedinice, nezavisno od mišljenja u narodu i njegovom regionalnom rukovodstvu.

Glava VIII

Srbija u politici kompromisa

Četničko-britanski odnosi - nerazumevanja i protivurečnosti

Glavno međunarodno uporište komunista kao jezgra narodnooslobodilačkog pokreta je SSSR. Sovjetska politika nije bila spremna da rizikuje sukob sa svojim saveznicima zbog komunističke aktivnosti u zemljama u kojima su obe strane antifašističke koalicije bile zainteresovane, pa ni u Jugoslaviji. Sovjetska vlada se pridržavala teze da ne želi da se meša u unutrašnje poslove drugih država, da nema obaveštenja, da dokazi kojima ona raspolaže govore suprotno od propagande koja je dominirala u zapadnim državama. Glavna platforma je bila jačanje antiokupatorskog pokreta otpora, što je bila politika i jedne i druge strane antifašističkog bloka. Na toj liniji ona je od leta 1942. isticala uspehe narodnooslobodilačkog pokreta, a kompromitovala poziciju četnika Mihailovića. Ova spoljna strategija joj nije smetala da održava vezu od prvog dana sa KPJ preko Kominterne, odnosno od njenog raspuštanja preko Georgija Dimitrova, načelnika Informativnog odeljenja CK SKP (b). Tim kanalom ona je dobijala obaveštenja Tita o kolaboraciji četnika, koja su uostalom bila - bez obzira na sva uveličavanja, nepreciznosti, pa i ideološke pristrasnosti - pretežno dokumentovana. O toj kolaboraciji nije mogla da ne vodi računa i britanska vlada kada je došlo do obelodanjivanja ove dokumentacije. Sovjetska vlada je pokazivala retku hladnoću prema izbegličkoj vladi, koja ni u jednoj fazi rata nije uživala njeno poverenje. Ona je u toj vladi gledala instrument britanske politike. Iz sovjetske dokumentacije jasno proizilazi da su stavljani prigovori da ta vlada nema svoj stav, niti svoju politiku. Sovjete su protiv ove vlade izazivale i neke ličnosti emigrantske politike, koje su bile osvedočeno probritanski raspoložene.

Britanci su, na drugoj strani, podozrevali od prvog dana da SSSR vodi tajnu politiku preko Kominterne, kao organizacije koja podstiče svetsku revoluciju, iako se ona u ratu nije javno oglašavala. Sumnjali su, takođe, i na Stanoja Simića, ambasadora Kraljevine Jugoslavije u SSSR-u posle Milana Gavrilovića, kao na čoveka koji se nalazi u službi sovjetske vlade ili - kako veli Džordž Rendel - „u džepu (je) Sovjetske vlade, ili je potpuno usvojio njeno gledište".

St. R. Vlahović, n.d., 82.

Sovjetska pomoć narodnooslobodilačkom pokretu ogledala se i u tome što Sovjetski Savez nije hteo da podlegne britanskim zahtevima i izbegličkoj vladi da se izjasni za ujedinjavanje svih antiokupatorskih snaga pod vodstvom Mihailovića. Od polovine 1942. počela je ofanzivnija politika SSSR-a, u smislu dezavuisanja Miahilovića kao borca protiv okupatora na osnovu izveštaja Tita, nezavisno od teške vojne situacije u kojoj se tada nalazio SSSR. Na Istočnom frontu tada je zapravo počinjala bitka od koje je svetu zastajao dah: hoće li se Sovjeti održati, zadržati Nemce na obali Volge ili biti uništeni. Propagandna ofanziva vodstva KPJ sada je dobila legalitet u komunističkoj i radničkoj štampi sveta, potpomognuta od Moskve. SSSR je započeo i diplomatsku bitku za Jugoslaviju, na strani narodnooslobodilačkog pokreta, iako je septembra 1942. Tito izrazio nerazumevanje sovjetskog stava o dizanju poslanstva Kraljevine i obratno na nivo ambasada.[2)] Radilo se o čisto taktičkim potezima Sovjetske vlade, koja je vešto koristila aktivnost Mihailovića protiv partizana i pasivnost četnika prema okupatorskim snagama. Osnovni kriterijum opredeljivanja u toku drugog svetskog rata, kao rezultat redukcije odnosa na dualnu formulu sukoba fašizma i antifašizma, bio je sudbonosno porazan po Mihailovića koji nije želeo ili mogao da razume ovu situaciju podajući se statičkoj igri iščekivanja koja ga je vremenom bacala na margine događaja.

Mihailović je celokupnu svoju strategiju usmerio u pravcu iščekivanja u ime očuvanja biološke supstancije srpskog naroda, izbegavanja svega što je moglo izazvati nove žrtve, odbacujući sve alternative koje su mogle naličiti na avanturizam. Ove intencije politike Mihailovića ne mogu da budu izdvojene iz ukupne analize. Međutim, ako ovu politiku podvrgnemo dubljem ispitivanju, videćemo da je iza nje stajala ideologija status quo, onemogućavanje pobede suparničkog pokreta, odbrana monarhije i njenih institucija. Srpski narod je bio mali narod, ali narod sa jako razvijenom istorijskom svešću, tradicijom slobodarstva, koji ne prima ničiju vlast nad sobom. Četnički vođa je, međutim, previđao da je saveznička politika u drugom svetskom ratu tražila daleko veće borbeno angažovanje od onog na koje je Mihailović bio spreman. Mihailović je želeo da pomoću okupatora u ratu uništi glavnog protivnika, narodnooslobodilački pokret, uveren da će se način njegovog uništenja brzo zaboraviti. Kao da mu nije, na drugoj strani, nikako ulazilo u svest da se suparnik može tući samo dinamičnom strategijom koja bi maksimalno sačuvala Srbe od novih stradanja, ali i obezbedila prednost četnika u odnosu na partizane kod savezničkih sila. Iako se samostalna politika malih naroda u prošlom ratu nije dozvoljavala, u okviru savezničke politike moglo se naći prostora i za obezbeđenje svojih nacionalnih interesa. Mihailović nije našao tu meru. Suprotno njemu, Tito je od prvog dana imao svoje međunarodno uporište, pa i kada je bio nezadovoljan politikom svog protektora to nije glasno

[2)] V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, 2, Rijeka-Zagreb, 1981,1026.

iskazivao, svestan što bi čeona konfrontacija sa Staljinom značila u vreme dok se pokret nalazio u povoju, a njegov predvodnik tek prekoračivao prag anonimnosti. Kao revolucionar, čovek koji teži osvajanju vlasti, nije mnogo razmišljao o ceni pobede. Okvir drugog svetskog rata istovremeno je predstavljao veliko poprište pojave novih socijalnih snaga i ideja.

Rezonovanje mnogih emigrantskih pisaca da su četnici bili u pravu - poučeni gorkim iskustvom da je jedina prava politika bila uzdanje isključivo u vlastite snage i svoju „mudrost" - pokazala se isuviše kratkovida i upravo suprotna razvoju događaja. Četnički pokret je gubio i izgubio bitku zato što nije imao svoju političku strategiju usaglašenu strategiji velikih saveznika. Uz mnoge druge činioce, komunističko vodstvo isuviše je dobro, od prvog dana borbe, shvatalo šta znači međunarodna tačka oslonca i razvijanje maksimuma vlastite inicijative u okviru opšte savezničke strategije. Antiokupatorsko ponašanje bilo je izgrađeno u vrhovnu meru vrednosti u antifašističkoj koaliciji. U sovjetskim diplomatskim analizama nalazimo argumentaciju u prilog teze da su manje žrtve u aktivnom otporu nego u pasivnoj rezistenciji. Kod Britanaca su slične analize išle čak do neviđene tačke cinizma: „Što se trava više kosi više raste". Nacionalistički tragizam četnika i sve veći izolacionizam pokreta u međunarodnim odnosima proizilazio je iz nerazumevanja suštine drugog svetskog rata kao sukoba snaga fašizma i antifašizma. Nije li klasičan primer ove redukcije pokazao faktički ratni savez Velike Britanije i SSSR-a, jedne stare kolonijalne sile i parlamentarne demokratije sa SSSR-om, totalitarnom državom sa socijalističkim predznakom?

Slovenski, ruski faktor, bio je u Srbiji razvijen kod svih snaga bez razlike, s tim što su snage kolaboracije daleko više od četnika skretale pažnju naroda da se iz SSSR-a ne krije velika slovenska „matuška" već boljševizam sa svim njegovim nastranostima društvene organizacije i života. Stoga se prilikom uspeha SSSR-a u drugom svetskom ratu proslavljala snaga ruskog oružja kao i nekada^ „Sovjetizam" se ipak jedno vreme nije razlikovao od „slovenstva". Što se tiče komunista, oni su u svojoj politici i propagandi uveliko koristili taj slovenski faktor, poistovećujući „Rusiju" sa SSSR-om. Komunisti su daleko najbolje koristili naraslo rusko osećanje u narodu, tradiciju, istorijski sentiment, ne razgraničavajući boljševičku, birokratsku silu kakav je bio Staljinov SSSR sa „Rusijom". Ateistički pokret koristio je i priče o pravoslavnoj Rusiji. Četnička propaganda u suočavanju sa vlastitim boljševizmom počela je da razbija simplifikovane identifikacije Rusije i SSSR-a. Razdvajanje komunizma i sovjetske komponente od rusofilstva i sveslovenstva počelo je u četničkoj propagandi tek posle masovnih egzekucija u vreme tzv. levih skretanja 1942. u Crnoj Gori i Hercegovini.

Slobodan Jovanović je, januara 1943, stavio do znanja ambasadoru Džordžu Rendelu da se u Jugoslaviji poslednje godine promenio „sentiment prema komunizmu". Ranije se, naime, moglo reći da su

Srbi bili proruski raspoloženi i voljni da prihvate komunizam kao oblik vladavine u Rusiji, ali posle komunističkog eksperimenta u Jugoslaviji oni su sada postali antikomunistički, praveći razliku između prijateljstva prema „Rusiji" i pomaganja sovjetskog režima. Jovanović je mislio na likvidacije ljudi, rekviziciju imovine i druge srodne pojave u istočnim delovima zemlje, dok nije došlo do povlačenja narodnooslobodilačkih snaga prema zapadnim krajevima Jugoslavije.[3] Ovo razgraničenje je dosta veštački učinjeno, jer je vodstvo KPJ uspelo brzo, posle poraza i difamacije komunista, da usaglasi borbu u toku sa narodnooslobodilačkom strategijom i antiokupatorskom akcijom kao trajnim imperativom, nastavljajući i dalje da poistovećuje „Rusiju" i „SSSR", to jest društveni poredak u SSSR-u kao najpravedniji oblik društva. Tome je pogodovala sovjetska kontraofanziva kod Staljingrada, kojoj je prethodio džinovski otpor Sovjeta, što je izazvalo novu plimu zanosa prema Rusiji - SSSR-u. Mlađe generacije u sastavu narodnooslobidlačkog pokreta, koje nisu poznavale predratnu propagandu protiv komunista i Staljina, doživljavale su na nov način Sovjetski Savez.

Mihailović nije mogao da veruje da velika britanska imperija nema mogućnosti da više pomogne četnike vazdušnim putem. Nesumnjivo da je objektivna britanska situacija bila više nego teška, jer je Velika Britanija ratovala na svim tačkama sveta, oskudevala u ratnom materijalu, a SAD, zemlja „nemogućih proizvodnih mogućnosti", još nije počela da transportuje po Zakonu o Lend Lizu ratni materijal na Ostrvo. Britanci su se najčešće opravdavali avionima starog porekla, često u kvaru, pri tom malog akcionog radijusa, te da su Nemci nadmoćni u vazduhu. Nestrpljivost četnika da se što pre dobije ratni materijal prerastala je u nezadovoljstvo. Za četnike je britanska pomoć mogla imati i značajni psihološko-politički efekat.

Mihailović je ostao trajno nezadovoljan malom britanskom pomoći. Prvi tovar materijala četnicima je spušten krajem oktobra 1941. godine, na prostor između Maljena i Suvobora. Isporuke su bacane u limenim kantama, u kojima se nalazilo italijansko oružje, eksploziv, rublje, duvan, novac. Četnici su bili nezadovoljni i neupotrebljivošću spuštenog materijala.[4] Mihailović se jula 1942. žalio Vladi, optužujući kapetana Hadsona da je u jesen 1941. ometao dostavljanje pomoći i izazvao krizu. Bojazan da britanski oficir to i sada ne čini kada je najpotrebnije i kada se bliži slom Nemaca, nije ga ni kasnije napuštala.[5] Hadson je juna 1942. pisao Mihailoviću da je prošlo vreme za „primitivno dramatiziranje" njegove uloge.

[3] St. R. Vlahović, n.d., 60-1.
[4] Zbornik NOR, tom XIV, knj. 1, 212.
[5] No iz nekih depeša Mihailovića iz jula 1942. vidi se da on uvažava - bar verbalno - engleske teškoće „zbog stanja u Egiptu". - Isto, 499.

Nešto slično se dešavalo i sa suparničkom stranom - partizanskom, čiji su pripadnici uzaludno očekivali pomoć SSSR-a. Moša Pijade je februara 1942. „iskrivio vrat" čekajući uzaludno na Durmitoru da stigne pomoć iz „Rusije". Niko se nije ni zapitao da li su „Rusi", inače tada obuzeti svojom odbranom, uopšte imali avione dugog akcionog radijusa koji bi mogli da dostignu crnogorske planine. Pomoć NOVJ je počela tek iz baza u Kalinovki od februara 1944. i juna iste godine iz savezničkih baza u Bariju. Postojao je nesumnjivo i složeni splet međusavezničke politike, koji obe sukobljene strane u Jugoslaviji nisu dovoljno cenile: za Sovjete od prvog dana ustanka, a za Britance od polovine 1942. godine. Sovjeti su se izgovarali da nemaju tehničke mogućnosti za dostavljanje pomoći što je tačno, mada je ostao prisutan i moment oportunosti direktnog mešanja u jugoslovenske događaje koje je nadzirala Velika Britanija. Sto se tiče Britanaca, oni su bili daleko bliži poprištu događaja, kao sila sa bazama na Mediteranu, ali su i oni oskudevali u transportnim mogućnostima i oružju. Britanija je svuda po svetu imala posede, bila je angažovana u ratovanju ne samo u Evropi u smislu odbrane Ostrva, već i u Africi i Aziji, na svim morima i okeanima. Mihailović je, u svakom slučaju, birtansku pomoć ocenjivao kao nedovoljnu i često nesvrsishodnu, dok su partizani do jeseni 1943. bili prinuđeni da ratuju u strateškoj blokadi.

Četničke starešine sa gorčinom su procenjivale britansku lakoću potcenjivanja ili žrtvovanja saveznika. Zaharije Ostojić je 1942. pokazivao rezerve prema Englezima i njihovom „trgovačkom shvatanju za ljudske živote drugih nacija, koji treba da odigraju crnačku ulogu za njihovu plemenitu rasu". Februara 1943. Mihailović će u tom smislu pred pukovnikom Bilom Bejlijem sročiti jetku optužbu protiv Britanaca koja je zaprepastila Čerčila.

Slobodan Jovanović je prihvatio Mihailovićevu strategiju čekanja, javljajući četničkom vođi aprila 1942. da bez naoružanja i goloruk ne pristupa većim akcijama zbog nesrazmere u žrtvama, da produži organizovanje u celoj zemlji i da čeka na odsudni čas. No, septembra 1942. on je obavestio Mihailovića da je general Harold Aleksander tražio da se napadnu „neprijateljske komunikacione linije". Stalni napad na opterećene nemačke linije mogao je učiniti novu uslugu savezničkoj stvari. Istog meseca Jovanović je tražio od Mihailovića da preduzme sabotažu najvećeg mogućeg obima, kako bi se omelo doturanje materijala ka Solunu. Novembra 1942. Jovanović je upozoravao Mihailovića da su savezničke trupe prešle u ofanzivu u Egiptu i da je po svaku cenu potrebno da se prekinu saobraćajne veze sa bojištem u Libiji. Stavljao mu je do znanja da prekid linija prema Grčkoj doprinosi i oslobođenju Jugoslavije. „Englezi insistiraju da tražim od vas da udvostručite napore i raskinete sve nemačke komunikacione linije i

stvorite najviše moguću dezorganizaciju i nered među okupatorskim snagama u Jugoslaviji."

Jovanoviću se pripisuje i krivica što je od Sovjetske vlade u tri navrata: jula, avgusta i septembra 1942. tražio da interveniše u pravcu da se jugoslovenski komunisti podrede generalu Mihailoviću. Informacije jugoslovenske vlade o događajima u Jugoslaviji Sovjeti su ocenili kao pristrasne avgusta 1942. Time je Vlada uključivala u unutrašnji odnos veliku savezničku silu, preko Tita dobro snabdevenu činjenicama 0 kolaboraciji četnika 1942, koja je u nekim krajevima Jugoslavije bila više nego vidljiva, potkrepljena dokumentacijom, omogućavajući SSSR-u da se slobodnije zauzima za stvar glavnog četničkog suparnika. Jednom rečju, Jovanović i vlada do kraja su doprineli internacionalizaciji ranije započete intervencije.[6] Kao da je to zavisilo od nje? Tito je nezavisno od emigracije, i protiv nje, zapravo njenih eksponenata u zemlji, otvarao pitanje karaktera unutrašnjih događaja u Jugoslaviji, što nije moglo da ne utiče i na odnose u vrhu savezničke koalicije.

Istovremeno s ovim porukama umnožavale su se vesti o četničkoj kolaboraciji s Italijanima u Dalmaciji i Hercegovini. Uprkos svim savezničkim zahtevima za akcijom, koje je prenosio resornom ministru na poprištu, Jovanović je 30. novembra 1942. upozoravao da blagovremeno preduzme mere da Srbi, po svome običaju, ne ustanu pre vremena listom i sa „motkama krenu na mitraljeze"... „Vodite računa o dosadašnjim žrtvama i mobilišite samo onoliko koliko možete naoružati".[7] Mihailovićevi komandanti su u zapadnim delovima države već bili utonuli u kolaboraciju s Italijanima, četnici zanosili pohodom na NDH 1 „partizansku republiku", a Mihailoviću su Britanci svojim stavom dozlogrdili.

Major Piter Boj, iz sekcije SOE u Londonu, razgovarao je krajem decembra 1942. sa majorom Živanom Kneževićem, prenevši mu da su oni u SOE nezadovoljni Mihailovičem. Smatrali su ga kvislingom i da nije bolji od Nedića, te da je Mihailović „pan-Srbin" i „anti-Hrvat". Pod ovim okolnostima britanska vlada nije bila sklona da ga pomaže, želeći da ga zameni novim komandantom. Britanska vlada već je razmatrala ukidanje pomoći Mihailoviću.[8]

Mihailović nije uočio izmenu pozicije u vrhu Koalicije posle Staljingrada. Svojom nacionalnom politikom prestao je biti faktor objedinjavanja obnovljene Jugoslavije, zašta se Velika Britanija izjašnjavala. Njegovi komandanti isuviše su zabrazdili u saradnji s Italijanima, računajući da će ih do kraja iskoristiti, iako ih je kolaboracija s njima samo kompromitovala. Mihailović nije dinamički sagledavao značaj borbene aktivnosti radi sticanja prednosti; nije imao političkog sluha niti dobre savetnike. Zalagao se za vojni režim i u tome nije popuštao do jeseni 1943. i Svetosavskog kongresa.

[6] St. R. Vlahović, n.d., 58-9.
[7] AVII, Ča, K-281, Reg. br. 14/1-21.
[8] Referat Živana Kneževića predsedniku Ministarskog saveta od 30. decembra 1942 - Isto, K-164, Reg. br. 1/1-100.

Slobodan Jovanović se januara 1943. obratio Idnu, upozoravajući britanskog ministra da se u znatnom broju članaka u britanskoj štampi aktivnost Mihailovića prikazuje u nepovoljnom svetlu, čak optužuje za saradnju sa zajedničkim neprijateljima, s namerom da se potvrdi da jedini aktivni otpor agresoru u Jugoslaviji pružaju „pro-komunistički partizani".[9] Predsedništvo vlade Kraljevine Jugoslavije istovremeno je zahtevalo od svoje ambasade u SAD da se demantuju vesti po kojima Mihailović „dirigira pokoljima Hrvata i Muslimana", jer on navodno pokušava da organizuje saradnju svih Jugoslovena u borbi protiv Osovine. Jovanović je obavestio Mihailovića da je sovjetska vlada saopštila o saradnji četnika sa Italijanima i da je pod zaštitom Italijana uništavao hrvatska naselja u Dalmaciji. Jovanović je od Mihailovića februara 1943. tražio da izmeni stav prema Italijanima i „Jugoslovenima" koji se bore protiv neprijatelja, jer bi inače britanska politika, koja je dotle pomagala isključivo četnike, s isključenjem svih drugih centara otpora u Jugoslaviji, morala da se promeni. Bilo je to posle Mihailovićeve izjave u Lipovu, pred pukovnikom Bejlijem, da su partizani, ustaše, Muslimani i Hrvati glavni neprijatelji i da će tek kada sa njima svrši obrnuti oružje protiv Nemaca i Italijana.

Pasivna strategija Mihailovića počela je sa stanovišta budućnosti da daje negativne rezultate, kao i njegova nacionalana politika likvidacije Hrvata i Muslimana kao nosilaca prvobitnog, neizazvanog genodica. Tome su i te kako doprinosili predstavnici izbegličke vlade i iz redova hrvatske emigracije, kojima je difamacija Mihailovića dolazila kao naručena radi slabljenja srpskog suparnika u zemlji. Četničku kolaboraciju je u ime svog osnovnog strateškog cilja iskorišćavao naročito Tito, preko Kominterne, u stvari sovjetske vlade. Složena situacija u kojoj su delovali četnici, s obzirom na položaj srpskog naroda i njegove dotadašnje žrtve, međunarodni odnosi u Koaliciji, britanski interes da popušta „Rusiji", teško su se odražavali na Mihailovića koji nije uspevao da nađe adekvatni protivodgovor, pogotovu kada je NOVJ marta - aprila 1943. potukla četnike na Neretvi i Drini, delom i kao rezultat nemačke strateške zamisli o međusobnom uništavanju četnika i partizana, što je u proleće 1943. odgovaralo i oružanim snagama narodnooslobodilačkog pokreta u smislu da razbiju četnike.

Jovanović je već bio prinuđen da stavi Mihailoviću do znanja ko su glavni neprijatelji, protiv kojih treba udružiti sve snage, ostavljajući po strani sve razmirice. Građanski rat koristi samo neprijatelju i nikome više, isticao je. Iako se borba protiv partizana morala primiti u nekim situacijama, ona nije opravdavala saradnju s Italijanima, tim pre što se vojna pomoć Britanije nije mogla koristiti za međusobne unutrašnje sukobe. Mislimo da je Jovanović, iako sa zakašnjenjem, izvrsno uočio pogrešnost Mihailovićeve strategije u narednim rečima: „Ma koliko trenutno s pogledom na lokalne prilike italijanska potpora izgledala

[9] AJ, 103 - 25 - 165.

korisna, ona bi bila skupo plaćena ako bi zbog nje bila dovedena u pitanje ona mnogo važnija i dragocenija potpora koju nam Velika Britanija ukazuje".[10] Jovanović je tada imao u vidu i drugu stranu štetnosti Mihailovićeve politike vezane za sukobe Srba i Hrvata, pravoslavaca i muslimana, a na drugoj strani četnika i partizana, jer se u Britaniji stvaralo uverenje da se Jugoslavija, usled nedovoljnog „moralnog jedinstva", ne može održati. Podvlačio je da bi se to uverenje još više moglo pojačati ako bi se otvorio i verski rat između pravoslavnih i Muslimana. S obzirom na ulogu Turske u savezničkoj politici, jugoslovenski položaj na diplomatskom polju time bi još više bio otežan. Maja 1943. Jovanović je ponovo tražio prekid „faktičkog primirja" između četnika i Italijana, s tim da mora prestati i kontakt ili kolaboracija sa Nedićem. Zahtevani su „mirni odnosi" sa partizanima, ukoliko se ne bi radilo o nužnoj samoodbrani.[11]

Mihailović kao da nije sagledavao praktične posledice sovjetskih pobeda na Istočnom frontu za jačanje aktivnije pozicije Sovjetskog Saveza na Balkanu. Ni saveznici nisu mogli objektivno da sagledaju sve strane „mnogostrane borbe" koja se vodila u Jugoslaviji, naročito u Bosni (ustaše, domobrani, partizani, četnici, HSS, Srbi i Hrvati, Srbi i Muslimani, Hrvati i Muslimani). Mihailović je, prema Bejlijevom izveštaju, februara 1943. smatrao da su Srbi bez prijatelja, opkoljeni unutrašnjim i spoljnim neprijateljima, a „sramno zanemareni" od svojih tzv. saveznika. Napadao je Engleze da se u Jugoslaviji „bezosećajno" bore do poslednjeg Srbina; trude da kupe srpsku krv za neznatne pošiljke oružja. Mihailović nije bio spreman za „ovu sramnu trgovinu tipičnu po englesku tradicionalnu periferiju". Reagovao je na to što ga Englezi stalno ponižavaju, ne dajući mu neposrednu vezu sa jugoslovenskom vladom; kralj i vlada su, po njemu, bili britanski zatvorenici; Britanija je vređala suverenitet Jugoslavije svojim direktnim pregovorima sa sovjetskom vladom o unutrašnjim jugoslovenskim problemima. BBC je sa „odvratnim cinizmom" prestao sa svojom potporom „svetoj srpskoj stvari" i počeo da funkcioniše kao agencija za reklamu u korist jedne grupe terorista. Kritike nije bila pošteđena ni američka štampa, koja radi na „izdajničkoj denuncijaciji četničkog pokreta" i potpori Hrvata protiv Srba i komunista protiv četnika. Mihailović je odbacivao kao laž shvatanje saveznika da su „partizani Srpstvo". Pretio je da će posle rata raditi na panslovenskom jedinstvu i osvetiti se zapadnim demokratijama za „eksploatisanje" u smislu prolivanja slovenske krvi.[12]

10) „... Primarni objekt pokreta đenerala Mihailovića mora biti otpor osovini. U tom cilju očevidno je potrebno da on koncentriše svoje snage na izgradnji jedne organizacije koja može dati maksimum pomoći savezničkoj stvari i da se neće dati odvući od tog zadatka iz obzira prema unutrašnjim razmiricama. Njegovi su neprijatelji osovina, a ako ima elemenata otpora s kojima on ne može da sarađuje, on mora gledati da izbegava sukobe sa njima". - AVII, K-165a, Reg. br. 34/4-3.

11) Isto.

12) Britanski zvaničnici gledali su u Vasiću i Moljeviću glavne Mihailovićeve savetnike, koji su pokazivali „vrlo naglašeni velikosrpski sentiment, anti-hrvatski i anti-partizanski". - Isto. St. R. Vlahović, n.d., 287.

Antibritansku politiku Mihailovića podržavali su Dragiša Vasić i Mirko Lalatović. Mihailović je bio iskreno uveren da su Srbi „masakrirani da bi se priredila jedna saveznička strategijska svečanost".

Britanske diplomate su aprila 1943. strahovale da zemlje jugoistočne Evrope spontanim razvitkom pokreta otpora, bez sovjetske intervencije, organski budu uvedene u „rusko sazvežđe". Britanci su bili svesni da se „predratni nacionalni sistem" neće nikada više moći uspostaviti u Jugoslaviji, jer je njegovo razaranje ubrzano okupatorskom bedom i uništavanjima državne strukture. Vodili su i te kako računa da narode Jugoslavije neće moći mimoići oduševljenje za trijumfalne sovjetske uspehe u zimu 1942-3, zatim „obožavanje" sistema koji traži pravdu za unižene, a na drugoj strani uverenje da je emigrantska vlada pala u službu jedne strane sile. Poraz u ratu „utabao je put pobedi revolucionarnih režima".

Britanija je bila svetska sila, razumljivo u opadanju, ali sa nepromenljivim predstavama o svojim interesima. Pogotovu ona nije mogla zapuštati svoje dugoročne interese. Otuda česta britanska hladnoća rezonovanja i lakoća odbacivanja dojučerašnjih prijatelja i saveznika u suočavanju sa novim protivsredstvima za obuzdavanje svog glavnog protivnika - SSSR-a i svetskog komunizma. Prihvatala se u tome tajne diplomatije, ciničnih kompromisa, preorijentacije i dogovora, napuštanjem jednih saveznika u nameri da osigura druge, svesna da u vrhu koalicije postoje shvatanja koja se ne priklanjaju britanskom razmišljanju. Vojnički nije bila dovoljno jaka na jugu Evrope da bi mogla lako propuštati politička rešenja. Sa stanovišta ishoda u ratu, ona su se prividno mogla pokazati neuspešna, ali posmatrano u dužim istorijskim deonicama ona su bila više nego porazna za narode Jugoslavije, naročito Srbe. Sa stanovišta globalne strategije protiv komunizma britanska politika u Jugoslaviji i te kako je dala rezultat.

Pukovnik S. V. Bejli je na katolički Božić 1942. stigao kod Mihailovića, baš uoči velikih priprema za pohod na Bosnu pod vidom borbe protiv ustaša, a u prvom redu protiv narodnooslobodilačkih snaga. Bejli je posle četničkog poraza bio za to da se partizani učvrste u Hrvatskoj, a četnici u Srbiji. Kasnije će Ministarstvo rata zatražiti od Mihailovića da se razgraničenje napravi zapadno i istočno od Kopaonika. Mihailović nije pristao da izvrši ovo naređenje od kojega su kasnije odustali i Britanci.

Mihailović je napustio Lipovo 16. marta 1943. i preko Foče stigao u Kalinovik. Odatle se ponovo vratio u Lipovo 20. aprila 1943. da bi 12. maja prešao Lim na putu za Ravnu goru.[13)] Mihailović je napustio Lipovo dan pošto je Pavle Đurišić u Štabu Prve brdske divizije (11. maja 1943) nudio razoružanje četnika posle uništenja Tita.[14)] Mihailović

13) „Novo vreme" je pisalo da je Mihailović pobegao podmornicom u Englesku. Iz činjenice da Mihailović nije mnogo govorio o ovom svom boravku u Crnoj Gori, Z. Vučkovićje sticao utisak „da sve nije išlo kao po loju i da je bio zadovoljan što se vratio u Šumadiju". - Z. Vučković, Od otpora do građanskog rata, 39.

14) Na nemački Vermaht je gledao kao na jedinu instancu reda. Izjavljivao je spremnost da se sa jednim delom svoga ljudstva bori na Istoku protiv komunista. Ova ponuda

je već tada bio iznuren dvogodišnjim životom u šumi, nervno iscrpljen, ali je odbijao da delegira vlast, kako javlja Bejli, zato što je bio svestan sopstvenih nedostataka, naročito u političkom pogledu. Imao je strah da će ga, ako bude raspodelio kontrolu, njegovi potčinjeni nadmudriti i iskoristiti. Snage NOVJ polovinom 1943. nalazile su se u prostoru Jugoslavije koji je Britance manje zanimao, u Bosni. Njihov strateški interes obuhvatao je kontrolu linije Beograd - Skoplje - Solun (sever-jug), te komunikacije Centralne Evrope, Italije i južnog Balkana, uključujući krajnje tačke železničke pruge na Jadranskom moru. Prvu oblast „pokrivao" je Mihailović, a drugu narodnooslobodilački pokret. Vrhovna komanda britanskih trupa 26. maja 1943. prenela je pukovniku Bejliju da se Mihailović locira istočno od Kopaonika, jer su zapadno - u Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni - njegove snage bile ili likvidirane ili u tesnoj saradnji sa Osovinom. „Partizani pretstavljaju dobru i efikasnu borbenu snagu u svim reonima gde je Đeneral Mihailović pretstavljen jedino Kvislinzima". Od Mihailovića je traženo da prekine svaku kolaboraciju i da pređe na istok Srbije. Mihailović se suprotstavio ovom naređenju, ne pristajući da ga izvrši. Bejli je 6. avgusta 1943. preneo Mihailoviću da se zahtev od 26. maja povlači.

Nesporazumi između savezničkih oficira i Mihailovića nastupali su 1943. na liniji izvođenja većih akcija na važnim saobraćajnim arterijama u dolini Morave, koje je Mihailović izbegavao, jer nije imao snage za izvođenje velikih operacija, plašio se protivudara partizana i pre svega nemačkih represalija.

Između Forin Ofisa i ministarstva rata postojala je razlika u prilazu jugoslovenskom pitanju, jer su kod prvog resora preovlađivali kompleksniji politički razlozi a kod drugog kratkoročni vojni razlozi. Forin Ofis nije mogao da ne vodi računa da bi se razgraničenjem dovela u pitanje ideja Jugoslavije i produbila podela između Srbije i Hrvatske. Predajom Hrvatske u ruke partizana, britanske diplomate uviđale su opasnost od učvršćivanja komunističkog režima sa značajnim posledicama u budućnosti. Strahovalo se da se iz Hrvatske ne uspostave veze sa komunistima u Austriji i Mađarskoj i - kao što se vidi iz pisma Džordža Rendela ser Ormu Sarđentu 3. februara 1943 - da je to nož sa dve oštrice „jer

je izražavala situaciju u kojoj se našao, pa je u celini bila lišena realnosti. Valter fon Stetner, komandant divizije, predlagao je da se Đurišićeve snage legalizuju dok se ne uništi Tito, a i da se bore protiv ilegalnih četnika. Italijanski komandanti su smatrali da se razoružavanje četnika ne sme vršiti bez saglasnosti guvernera Aleksandra Pircija Birolija. Fon Štetner je isticao daje Musolini izdao naređenje za razoružavanje četnika. Generalu Ronkalji nije pošlo za rukom da spase Đurišića. Četnički vođa je razoružan sa 1.980 četnika i prebačen avionom u Beograd. Nemački komandant je zabeležio da italijanski general Ronkalja nije prezao od toga da „crnogorskoj javnosti pruži nedostojnu pozorišnu predstavu - da italijanski vojnici i mitraljezi zauzimaju položaj pred mojim komandnim mestom". Za Nemce su svi četnici očekivali iskrcavanje na Balkan i „maskirano" se pripremali za tu borbu.

15) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 2, 898; Mihailović je 7. avgusta 1943. obavestio komandante četničkih jedinica da je 6. avgusta dobijeno priznanje kako britanske vlade tako i britanske Vrhovne komande sa obećanjem da će se davati materijalna i moralna potpora na celokupnoj teritoriji gde četničke jedinice budu u stanju da preduzmu operacije protiv Osovine. - AVII, Ča, k-2, Reg. br. 3/3.

bi se ovim ojačala baza za spontani porast komunističkog pokreta u jugoistočnoj i centralnoj Evropi".[16]

Mihailovića je na početku 1943. snašla nova nevolja, jer je BBC zauzeo neprijateljski stav prema četničkom vođi. Šef Jugoslovenske sekcije na BBC, H. D. Harison, rukovodio je ovom propagandom sa nekoliko mlađih jugoslovenskih levičara, neraspoloženih prema Mihailoviću, i Elizabet Barker.[17] Tom propagandom utirao se put budućoj ravnoteži između Mihailovića i partizana, bar u radio-emisijama. Forin Ofis je narednih meseci nastojao da obuzda neprijateljstvo prema Mihailoviću na talasima BBC, koji je uveliko bio slušan u Jugoslaviji i pored opasnosti od zabrana, oduzimanja radio-aparata, kazni.

Poznato je da se nikada kao u ratu ne raširi toliko neistina. Postoje posebni propagandno-psihološki centri koji proizvode vesti u cilju razaranja ratne ili odbrambene, odnosno ustaničke volje ili za podizanje samopouzdanja pokreta otpora i raznih antiokupatorskih grupa okupiranih zemalja. Iregularnost situacije je sama za sebe dovoljna, ali i nemogućnost kontrole emitovanih informacija. Politički uticaj Radio „Slobodna Jugoslavija", koji je davao vesti od novembra 1941. iz SSSR-a, bio je za jugoslovensku javnost nesumnjiv, iako sa stanovišta preciznosti podataka o vojnoj strani zbivanja emisije ove radio-stanice teško mogu izdržati kritiku. „Slobodna Jugoslavija" je bila samo jedna u lancu kominternističkih radio-stanica i pod njenom cenzurom. Snabdevala se informacijama iz sovjetskih zvaničnih izvora, neutralne štampe, novina neprijatelja, a na drugoj strani depeša koje je slao zagrebački centar i Tito direktno, posle uspostavljanja neposredne veze s Moskvom, februara 1942. Preko ove radio-stanice probijala se opšta istina da je narodnooslobodilački pokret aktivan antiokupatorski činilac za razliku od četnika, mada tačnost emitovanih informacija nije uvek odgovarala realnom zbivanju na ratištu. Radio-propagandom iz SSSR-a kontriralo se lažima i obmanama Gebelsove propagande, a i savezničkih radio emisija posvećenih Jugoslaviji - „Radio-Londona" i „Glasa Amerike", koji su do 1943. podržavali četničku stranu.

Spuštanje Vilijema F. Dikina na Durmitor, krajem maja 1943, označilo je značajan proboj Britanaca u neposredno osmatranje jugoslovenske stvarnosti. Koliko je Dikinov dolazak značio za narodnooslobodilački pokret najbolje govori činjenica da gaje Tito čekao na Durmitoru sedam dana. Dani iščekivanja britanskog oficira kao da su bili sudbonosni za nemačko zatvaranje obruča oko Operativne grupe divizija NOVJ. Ako se tome još doda Titovo iznenađenje da su Nemci krenuli na uništenje partizanske grupacije polovinom maja 1943, onda su u pitanju činjenice od odlučujućeg značaja za dalji ishod bitke maja - juna 1943. godine. Tito je, pak, sa stanovišta spoljne politike pokreta procenio da je dolazak Dikina i kapetana Vilijema Stjuarta od izvanrednog značaja za njegovu i afirmaciju narodnooslobodilačkog pokreta. Dikin je bio

16) St. R. Vlahović, n.d., 63.

17) Harison je poručivao Srbima u toku rata: „Sto se trava više kosi više raste!" - Isto, 61.

Čerčilov mlađi saradnik na polju sabiranja dokumentacije, a do polovine 1942. boravio je u Njujorku regrutujući kanadske komuniste jugoslovenskog porekla koji su imali da postanu most preko kojega je trebalo doći do drugog pokreta pod vodstvom komunista, dotle zapostavljanog u korist četnika. Dikin je, među ostalim, regrutovao Vilijema Džonsona, kanadskog komunistu, koji se aprila 1943. spustio kod partizana u Hrvatskoj, pozivajući narod da priđe narodnooslobidlačkom pokretu koji se bori na strani Ujedinjenih naroda. Dikinova marš-ruta vodila je u Kairo, gde će se od polovine 1942. pridružiti sekciji SOE u kojoj je rukovodeći čovek bio Bezil Dejvidson.

Čerčilova politika kompromisa - odbacivanje Mihailovića

U politici oduvek vlada zakon jačeg, vlastite procene koristi i ostvarivanja nacionalnog interesa. Autentična politika je lišena iracionalnosti, emocionalnih obojenosti, svih vrsta fobija ili preuveličavanja sklonosti, predubeđenja, gradeći se i primenjujući u skladu sa vlastitim mogućnostima i realizmom nacionalnih i međunarodnih odnosa. Inače, jednostranošću politike, zasnovane na nerealnim osnovama, izabranicima sudbine nije teško izazvati neprijatelje pokreta, nacije ili države. Oni mogu sebe žrtvovati u ime ideala koji su prvobitno istakli, što je i moralno, ali imaju li pravo da rizikuju upropašćivanje pokreta kojem stoje na čelu ili naroda čije interese navodno zastupaju? Nikada nije postojala i ne može postojati monolitna struktura u unutrašnjim i pogotovu međunarodnim odnosima u kojoj ne bi delovale raznovrsne struje na koje se može uticati i pomoću njih pokušavati da se izmeni, neutralise ili čak i onemogući dominantni pravac jedne politike. S tim u vezi, bitno je proceniti i analizirati svoj strateški stav, odnos stvarnog i mogućeg, ostvarivanje svojih ciljeva sa modifikovanim projektom, ukoliko on omogućuje da se bar donekle ispuni zahtev koji koliko - toliko odgovara pokretu u pitanju. Naravno da je na raskršćima važna blagovremenost izbora i ocena, dok se još poseduje snaga, uticaj i živi od ranije istorijske ili političke slave. Jogunasto i svojeglavo izgleda sukobljavanje pokreta sa svim protivnicima u svetu i u zemlji, na osnovu loših procena, neelastičnim postupanjem ili direktnim antagoniziranjem odnosa istovremeno sa svima. Mihailović može izgledati, pa i biti mučenik, lično i porodično uzev, ali za istoriju je bitno kakav je rezultat njegove politike. Neki Mihailovićevi motivi humanističko-nacionalne prirode mogu se i prihvatiti, ali se u istoriji ukupni rezultat ličnosti meri po krajnjem ishodu, koji je u njegovom slučaju katastrofalan, pre svega za srpski narod u ime kojega je nastupao.

Četnički pokret nije uspevao da savlada istovremene suprotne pojave u sebi. Tom pokretu i njegovom vođi nije pošlo za rukom da spoji i slije u jedinstvenu, pa makar i neravnomernu celinu svoju politiku, prevazilazeći njene protivurečnosti u uslovima jednog antifašističkog rata, sa stanovišta interesa srpskog naroda i Jugoslavije u dužem

trajanju. Kontradiktorne strane Mihailovićeve strategije neprestano su se sudarale, da bi na kraju probile i nadvladale one koje su pokret i njegovog vođu vukle na dno događaja i ka istorijskoj egzekuciji pobednika. Pukovnik Bejli lucidno je zapazio da je Mihailovićeva strategija čekanja vodila navikavanju obveznika na neaktivnost, svođenjem antinemačkog stava na pasivni otpor, imajući za posledicu „usahnuće borbenog morala kod četničkih oficira i ljudstva", pogotovu u uslovima nepostojanja stalno prisutnih i mobilnih snaga, pokretljivih i operativno spremnih. Mihailović nije iskoristio svoje prednosti u Srbiji 1942-1944. Za većinu stanovništva, po britanskim procenama četničke akcije mogle su izgledati kao neuspeli i vremenski loše planirani poduhvat za opšti ustanak. Mihailović nije shvatio da je drugi svetski rat i okvir u kome se kritički mora prići prethodnom istorijskom iskustvu, i društvenom nasleđu, uvažavanjem novih socijalno-ekonomskih i političkih ideja, nasuprot tome uporno istrajavajući na starim idejama i status quo.

Danas se u delu strane i literature na srpsko-hrvatskom u inostranstvu Velika Britanija podvrgava žestokoj kritici zbog svoje politike prema Jugoslaviji. U centru kritike je britanska politika prema malim narodima, koja se ocenjuje kao beskrupulozna. Britanske ustanove i resori koji su se bavili propagandom nazivaju se „fabrikama laži". Govori se o Čerčilovoj izdaji Mihailovića i srpske stvari. Velika Britanija se van sumnje ponašala kao velika sila koja primenjuje politiku koja isključivo odgovara njenim interesima. Svaka politika je uostalom lišena emocionalnog odnosa i obojena pragmatizmom. Politika ove velike kolonijalno-parlamentarne sile u drugom svetskom ratu najmanje je mogla biti drukčija. Britanci su znali „ubijati komplimentima", pretvarati od svojih neprijatelja prijatelje, ali i svoje najbliže saveznike resko, cinično i bezobzirno otpisivati u času kada se njihovo ponašanje kosilo sa britanskim državnim interesima. Na svim stranicama nacionalne i opšte istorije nailazimo na takvu „bezobzirnost", kojoj se pripisuje isuviše veliki etički značaj. Britanci se žigošu moralno, osuđuju politički, napadaju zbog njihove nesentimentalnosti, kao da se zakoni politike mogu meriti merilima morala i ličnog doživljaja istorijske sudbine svojih ili drugih zemalja, pokreta, stranaka.

Svaka od sila u sukobu pred aprilski rat polazila je od ovih merila trajne prirode kada je reč o političkim orijentacijama i vlastitoj kalkulaciji. Jugoslavija je 1941. imala biti žrtvovana u ratu protiv fašizma, jer je Velika Britanija u tome nalazila svoj interes. Ko se tome suprotstavio postao je žrtva. Slična sudbina snašla je, pre kneza, 1939. Milana Stojadinovića, koji je proveo rat na Mauricijusu, u izgnanstvu, pod britanskom kontrolom. Političar kojega su Hitler i Ćano jedino cenili u Jugoslaviji, nije mogao biti prihvatljiv za Čerčila, iako je mandat 1935. dobio i uz saglasnost Britanaca, jer se kasnije poneo protivbritanski. Navodi se da ga je Čerčil smatrao „razbojnikom" i „neprijateljem". Drugi zatočenik je bio knez Pavle. Za Čerčila je knez 28. marta 1941.

bio „Potencijalni srpski kvisling".[18] Vinston Čerčil je, takođe, sa stanovišta efikasnijeg vođenja rata bio razočaran što britanska ulaganja u balkanski eksperiment nisu urodila očekivanim plodom. Prigovarao je kraljevskoj vladi što se povukla iz zemlje, iako se u jugoslovenskim brdima mogao, po njemu, voditi uspešno rat protiv nemačkih tenkova. Godine 1943. pitaće se šta da radi sa jugoslovenskom emigrantskom vladom. Te iste godine radikalno je menjao svoju tačku oslonca u Jugoslaviji, napuštajući Mihailovića i nastojeći da privuče Tita. Kao što je godinu dana ranije stvarao mit Mihailovića, tako je uz pomoć svoje propagandne mašine katapultirao u svetsku orbitu Tita, potapajući četničkog vođu, s oslonom na daleko veći borbeni efekat NOVJ u odnosu na četnike koji su očekivali pogodan trenutak. Mihailović, koji nije razumevao međunarodne odnose, niti bio sposoban da racionalno procenjuje međunarodne zaplete u okviru antifašističke koalicije, istupio je otvoreno početkom 1943. sa uskonacionalnog, srpskog stanovništva, u smislu da ne želi prolivati krv za interese Velike Britanije, označavajući Italijane, Hrvate i Muslimane za svoje glavne protivnike, čime je sebi potpisao smrtnu presudu. Njegov suparnik, Josip Broz Tito, i te kako je bio razočaran pasivnošću Kominterne u sferi propagande, infoimacija i naoružanja, naročito 1941, ali sebi nije dozvolio luksuz javnog protesta, svestan šta znači konfrontiranje gledišta sa svojim velikim i nemilosrdnim pokroviteljem - Staljinom. Čak i kada je branio svoje saradnike od Staljinovog gnjeva (kao Milovana Đilasa pod kraj 1944), radio je to moleći Staljina u „ime komunizma" i - tražeći njegovu intervenciju - kako bi se mogle otkloniti negativne međunarodne posledice koje su mogle nastupiti zbog ponašanja crvenoarmejaca u Jugoslaviji.

Britancima nije odgovaralo što se Mihailović spremao za veliki finale, vodeći srpsku politiku koja nije mogla ujediniti napore ostalih naroda, što je bilo suprotno britanskoj politici. Saradnici su ga praktično kompromitovali kao nacionalnog vođu. Sve one koji su imali liberalne poglede on je žigosao kao komuniste. Zasnivao je svoj uticaj na snazi pokreta u Srbiji, u kojoj partizani po Bejliju nisu bili njegova alternacija. Nije bio spreman za društvene reforme, oslanjajući se na vojni režim. Nije, jednostavno, imao „vodiča" za formulisanje politike.

Kapitulacija Italije omogućila je iznurenim i desetkovanim partizanskim snagama na Sutjesci da ponovo izniknu kao feniks u istočnoj Bosni. Toga su bili svesni i Britanci, jer su partizani brojno narasli, likvidirali četničko vodstvo u Crnoj Gori, dobili italijansko teško i drugo naoružanje. Mihailović, koji se prsio da će iskoristiti kapitulaciju Italije, pokazalo se da nije bio dorastao tom zadatku. Pojačana delatnost Mihailovića od avgusta do novembra 1943, na koju u poslednje vreme ukazuje strana literatura, nesumnjivo je činjenica, ukoliko se razdvoje operacije koje su izvodili partizani a četnici prisvajali kao svoje, i

18) Čerčil i Idn „prisili" su mu kasnije „stigmu izdajništva". - Isto, n.d., 122.

obratno, a na drugoj strani ne izgubi iz vida da je ova promena morala biti promena strategije a ne taktike. Pa i obnova operacija većih razmera na tlu Srbije, posebno u strateški važnoj dolini Morave, nije mogla imati više kobne posledice kao 1941-2, jer Nemci više nisu imali onu snagu uzvraćanja koja je za njih bila karakteristična dok su se nalazili na vrhuncu vojne moći. Britanci su vodili bitku u Italiji, gospodarili vazduhom, bili u stanju da transportuju veliku materijalnu pomoć, ali su u oblasti Balkana već od Staljingrada bili ograničavani sovjetskim uticajem koji nije prihvatao britanski mandat kao isključiv.

U periodu od avgusta do decembra 1943. došlo je do napuštanja četnika i formulisanja britanske politike kompromisa. Umesto da se i jedan i drugi pokret podjednako tretiraju i pomažu, Britanci su skrenuli u politiku napuštanja četnika i pomaganja isključivo partizana; Britanci su tada našli formulu kako da sačuvaju ustavni kontinuitet i interese krune putem suspenzije, a ne detronizacije monarhije, dok je Tito morao odstupiti od levog radikalizma u svojoj spoljnoj politici i prihvatiti real-politiku.

Od septembra 1943. pri Vrhovnom štabu NOVJ nalazio se brigadir Ficroj Maklejn. U svojim memoarima Maklejn je jasno stavio do znanja da je Tito ključ „njihovog problema". Kao dobar poznavalac sovjetskog sistema, on nije mogao da ne uoči izvesni stepen Titove slobode u komunikaciji, ponašanju i izjavama. Maklejn u svom poznatom izveštaju od 6. novembra 1943. ističe daje on „radio kao podzemni komunistički agent još od posle Prvog svetskog rata"... „U razgovorima, dok bez sumnje izražava svoje mišljenje o stvarima, ja sam ga uvek našao razložnim i prijateljskim sa širokim shvatanjem vojnih i političkih problema, sa dobro razvijenim smislom za humor"... „Događaji će pokazati prirodu sovjetskih namera prema Jugoslaviji; mnogo će zavisiti od Tita, da li on vidi sebe u svojoj ranijoj ulozi agenta Kominterne ili kao potencijalnog vladara jedne nezavisne jugoslovenske države. Mnogo na kraju zavisi i od dela učešća drugih sila, koje budu učestvovale u oslobođenju Jugoslavije".[19)]

Razvoj događaja, posmatran u kontinuitetu, pokazuje da je Tito držao sve konce u svojim rukama i da je situaciju procenjivao kroz ličnu prizmu svoga prestiža i uspona. Policentristička koncepcija sankcionisana od Staljina opredelila bi njegovo ponašanje i zadovoljila njegove ambicije, jednako kao što je napad Staljina 1948. doveo da zaigra, uz pomoć Zapada, antistaljinističku igru, iz koje je sa kremaljskim tiraninom izašao kao pobednik. Rezultat je bio preduslov specifičnog evolutivnog procesa u Jugoslaviji, svoja varijanta socijalizma, ali ne i put za napuštanje diktature i zasnivanje demokratskog poretka. Tito je bio isuviše ličnost takve karakterno-psihološke, moralne i ideološke strukture koja opštu stvar posmatra sa stanovišta ličnog uspona. Britanci i njegovi saradnici od kraja 1943. stvaraju njegovu

[19)] Tito - Churchill - strogo tajno (Izabrao i uredio D. Biber), Beograd - Zagreb, 32-35.

harizmu. Kardelj je pisao početkom 1944. slovenačkom rukovodstvu: „I u italijanskoj partizanskoj vojsci popularišite druga Tita ne samo kao vođu jugoslovenskih naroda, već i kao vođu narodnog demokratskog otpora u ovom delu Evrope. Objašnjavajte italijanskim masama da je Jugoslavija odnosno narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji centar svih narodnih demokratskih pokreta u ovom delu Evrope i da italijanski narod neće drukčije doći do svoje stvarne slobode i nezavisnosti već samo u tesnoj povezanosti s narodima Jugoslavije. Popularišite ideju borbenog bratstva italijanskog naroda s narodima Jugoslavije. Popularišite Tita kao vođu, koji svima narodima u ovom delu Evrope pokazuje put k slobodi."[20)]

Izveštaj Maklejna od 6. novembra 1943, koji je bio sačinjen krajem oktobra 1943, danas mnogo puta kritikovan u emigrantskoj i drugoj istorijskoj literaturi kao izraz cinične britanske politike, sadržavao je neke postulate koji su jednostavno sugerisali zaključke za buduću britansku politiku u širim razmerama. Maklejn je činjenički ilustrovao Čerčilovu zamisao o početku nove britanske politike u Jugoslaviji kao izraz promenjenih odnosa snaga u odnosima antifašističke koalicije. Maklejn u tome nije bio nevičan, ako se ima u vidu njegovo predratno iskustvo u SSSR-u. Cerčilova izvidnica u Jugoslaviji izvodila je od ranije naučenu politiku slabljenja komunističke moći. Za Maklejna partizanski pokret dominirao je većim delom Jugoslavije i sa nadmoćnom vojnom silom raspolagao efikasnim administrativnim i političkim sistemom. Bilo mu je jasno da se od samog početka partizanski pokret zasnivao na snazi kojim je dirigovala komunistička partija, oličena u Titovoj ličnosti, ličnosti čiji se „identitet čuva u tajnosti". Britanski oficir - političar, ili, kako ga je Čerčil nazivao „ambasador - vođa", uočavao je impresivnost vojne i političke strukture koju je Tito sa svojim sledbenicima izgradio za dve godine, i to u zemlji okupiranoj od neprijatelja i bez strane pomoći. Uočio je ono za šta danas kažemo da se narodnooslobodilački pokret borio u strateškoj blokadi. Brigadiru je bilo jasno da partizanska struktura postaje pobednička, iako je ona u suštini komunistička i u vojsci i u vlasti. Izbori su samo nominalno izvođeni na demokratskoj osnovi. Partizanski politički sistem zasnovan je na opštem antifašističkom frontu pod komunističkim vodstvom, jer sva „vodeća mesta zauzimaju članovi komunističke partije i oni diktiraju politiku". „Pod uslovom da su spremni da prihvate komunističku hegemoniju i da slede partijsku liniju, druge partije i ustanove - ma da ih krajnji Gleichschhaltung bez sumnje očekuje - tolerisane su i podstaknute da se pridruže opštem frontu". Iako nisu postojali znaci klasne borbe, pokret je pri svemu „bitno revolucionaran". Sto se tiče generala Mihailovića, mogao je odricati da je on lično učestvovao u kolaboraciji sa Osovinom, ali nije mogao odricati kolaboraciju svojih komandanata, na čiji su predlog oni bili odlikovani najvećim jugosloven-

20) Dokumenti o spoljnoj politici FNRJ 1941-1945, knj. II, (priredio Bogdan Popović), Beograd, 1988.

skim odlikovanjima. Maklejna nije, međutim, zanimalo u kakvim su uslovima Srbi kao četnici ulazili u kolaboraciju u nacionalno-verski mešovitim krajevima. Uočavao je koliko veliku ulogu SSSR ima u narodu. Partizani su Sovjetsku Rusiju izjednačavali u svojoj propagandi sa „matuškom Rusijom", uzdižući komunistički SSSR kao „zemlju sreće". „Rusija" se kod partizana pojavljivala kao politički mentor, kao slovenska zaštitnica i kao jedina zemlja koja uzima učešće u ratu, osim njih samih.[21)]

Sami Britanci nisu prihvatali tezu Maklejna o snazi narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji i Makedoniji, znajući iz izveštaja koji su dobijali da su partizani još relativno slabi u Srbiji i Makedoniji, te da Mihailović još uživa potporu većeg dela stanovništva. Prve promene će se osetiti tek od jeseni 1943, s tim što će do punog poleta narodnooslobodilačkog pokreta doći naredne godine. Tome su doprinosili pokušaji prodora partizanskih divizija u Srbiju, napredovanje južnog fronta Crvene armije, a delom i bombardovanja srpskih gradova koje je uticalo na stanovništvo da se sklanja iz gradova i pristupa NOVJ. No, Mihailović još nije bio izgubio bitku za Srbiju, predstavljajući „srpskog nacionalistu" i nosioca otpora komunizmu.

Ser Orme Sarđent i drugi britanski funkcioneri uviđali su da predloži Maklejna vode Jugoslaviju u „komunističku diktaturu". Britanska politika imala je pred sobom jednu dugoročnu viziju, koja nije gubila iz vida da mogu postojati razne varijante ove diktature. Ta politika je, pre svega, bila podređena odnosima između Velike Britanije i SSSR-a. Jugoslovenska situacija se nije posmatrala kroz jugoslovensko-britanski bilateralni odnos, nego kroz odnos Britanije i SSSR-a, u kome je Jugoslavija bila običan objekt. Uticaj Tita mogao je modifikovati ovu diktaturu i na taj način stvoriti presedan u staljinističkom carstvu. Jugoslavija je usled svog geopolitičkog reljefa gledana već 1944. kao zemlja koja mora razgraničavati SSSR od ostalog sveta pobednika, bar kada je reč o Bugarskoj i Rumuniji, ako je još bilo rano za prosuđivanje o Mađarskoj i Austriji, gde je Velika Britanija imala mogućnosti da zajedno sa SAD iskoristi svoj položaj u Italiji invazijom Istre i prodorom preko ljubljanskih vratnica u Austriju i panonsku niziju, u Podunavlje.

Suočeni sa opasnošću da se Jugoslavija nađe u sovjetskoj sferi interesa, neki britanski funkcioneri, poput Orme Sarđenta, predlagali su neku vrstu teritorijalnog kompromisa, mada se u suštini Čerčil odlučio za daleko fleksibiliniju formulu kompromisa, u smislu podele političkog uticaja, bez tvrdih granica, ali podrazumevanjem da Jugoslavija ne može isključivo deliti sudbinu jedne interesne sfere: britanske ili sovjetske. Među raznim modalitetima videli su izlaz u komunističkoj Hrvatskoj i Bosni, i drugom delu Jugoslavije sastavljenom od ranije Srbije, koja bi bila zemljoradnička i monarhistička. Ovakva podela vodila je računa o realnom odnosu snaga u tom času, ali i o budućnosti

[21)] Kao pod 19.

u kojoj je monarhistička Srbija mogla postati bedem od sovjetske ekspanzije, dok bi se zapadni komunistički deo podvrgao uticaju koji bi ublažavao komunističku varijantu režima (katolicizmom, susedstvom Italije i Austrije, drukčijim stilom života, tradicijama otpornim na komunističko-ateističku vladavinu itd.). Gledište o razbijanju Jugoslavije bilo je protivno britanskoj drugoročnoj politici, koja je težila restauraciji Jugoslavije kao centralističke ili federativno organizovane države. Britanci su videli dve snage koje teže obnovi Jugoslavije: komuniste, koji odbacuju verske i rasne podele, te monarhiju koja je do tada korišćena za rekonstrukciju Jugoslavije na federativnoj osnovi (monarhistička trijalistička Jugoslavija). Ali, nije previđana i treća snaga koja je cepala Jugoslaviju oličena u Mihailoviću, „veliko-Srbinu", koji je bio više zainteresovan da „restaurira Srbiju za Srbe", nego „Jugoslaviju za Jugoslovene".

Iako je Čerčil pravio koncesije „Rusima" u Teheranu, nije sasvim odbacivao mogućnost da u narednoj godini, u zajednici sa SAD, iskrca savezničke snage na Balkanu i prodorom u pravcu Beča i Budimpešte skrati rat. Šef američkog generalštaba, general Džordž Maršal, savetovao je Ruzveltu da odbaci Čerčilovu balkansku varijantu. Kao što je poznato, umesto na Balkanu, usvojena je odluka o invaziji južne Francuske posle iskrcavanja u Normandiji. Od napada Nemačke s juga, preko Jugoslavije, nije bilo ništa. Nije došlo do analogije iz prvog svetskog rata. Na neuspeh Čerčilove strateške zamisli uticalo je više činilaca, među kojima nam izgledaju najvažniji: suprotna shvatanja Sovjeta, nespremnost Amerikanaca da troše svoje vojne snage u balkanskom prostoru s nepogodnim reljefom i britanska vojna inferiornost bez američke vojne podrške.

Posle Teherana pojačavao se sovjetski uticaj u Jugoslaviji, što je bilo izraženo dolaskom sovjetske vojne misije sa general-lajtnantnom Nikolajem Kornjejevom u Vrhovni štab maršala Tita, februara 1944. godine. Čerčil je tim povodom pisao Idnu (1. aprila 1944) da je stigla „grandiozna ruska misija u Titov štab,, i da postoji „malo sumnje da Rusi neće sve učiniti za uspostavljanje komunističke Jugoslavije pod Titovom upravom, i da će oni sve drugo što se njima protivi denuncirati, kao 'nedemokratsko"'.[22]'

Dolazak Sovjetske vojne misije, posle de iure priznanja NOVJ u Teheranu, kod Vrhovnog štaba NOVJ februara 1944. uveliko je doprineo učvršćivanju položaja partizanske Jugoslavije. Vojna misija NOVJ, sa general-lajtnantom Velimirom Terzićem na čelu i general-lajtnantom Milovanom Đilasom, članom Politbiroa CK KPJ, kao Titovim političkom izaslanikom, upućena je aprila 1944. u SSSR. Misija je aktivirala saradnju između vojnih centara Crvene armije i Vrhovnog štaba, uticala na širenje znanja kod sovjetskih ljudi o velikoj epopeji narodnooslobodilačkih snaga i naroda Jugoslavije; radila na formiranju

[22]) V. Čerčil, n.d., V. 456.

Prve jugoslovenske brigade u SSSR-u, a kasnije Prve tenkovske brigade NOVJ. Približavanjem trupa Crvene armije granicama nove Jugoslavije, količine ratnog materijala (oružja, municije, odeće i obuće, sanitetskog materijala, radio-stanica, hrane) sve više će se uvećavati.

Mada je Misija NOVJ u SSSR-u, kao i sovjetska u Jugoslaviji, kod Vrhovnog štaba, bila formalno gledano vojna misija, ona je imala i politička ovlašćenja o čemu svedoči njen rad, pa i uloga Milovana Đilasa aprila-juna 1944. u Sovjetskom Savezu, Misija NOVJ predstavljala je Vrhovni štab kod odgovarajuće sovjetske komande, ali je Tito istovremeno bio predsednik „privremene narodne vlade" i poverenik NKOJ-a za poslove narodne odbrane. Bliskost odnosa omogućavala je da se na faktičkom nivou rešavaju i druga pitanja, a ne samo vojna (ekonomska, zdravstvena, propagandna, politička itd.). O tome svedoči i zaključenje ugovora o zajmu sa SSSR-om što, svakako, ne predstavlja vojni akt ali, na drugoj strani, time što ugovor nije objavljen govori da je misija ipak imala status i delokrug vojne misije u javnoj komunikaciji.

Ugovor o zajmu sa predstavnikom sovjetske vlade potpisao je u ime NKOJ-a general Velimir Terzić juna 1944., a sredstva ovog zajma koristila su se za potrebe Vrhovnog štaba, NKOJ-a i jugoslovenskih vojnih misija. Vlada SSSR-a dala je besprocentni zajam na sumu od 2 miliona američkih dolara i 1 milion rubalja za jugoslovenske potrebe u inostranstvu.

Sovjeti su podržavali Tita da napravi kompromis sa Šubašićem, kao dezigniranim predsednikom kraljevske vlade posle obaranja Božidara Purića, i britanskim štićenikom. Britancima, pak, nije preostajalo drugo rešenje. Sa Mihailovićem nisu više mogli raditi zbog neaktivnosti koja nije bila po volji ni jednom delu njegovih komandanata. Sovjeti su se sve više približavali Balkanu i Jugoslaviji, a plan o invaziji Nemačke s juga nije bio prihvatljiv za druge dve sile antifašističke koalicije. Koliko je Titova moć narastala najbolje govori Božidar Purić u jednom pismu kraljici Mariji, koristeći reč „plima".[23] U nedostatku vojnih sredstava Britanci su se opredeljivali za politička rešenja. U britanskoj političkoj istoriji bilo je poznato mnogo rešenja koja su išla na to da se neprijatelj pretvori u prijatelja ili bar potencijalno korisnog saveznika.

Sa stanovišta subjekata koji su predstavljali Jugoslaviju u antifašističkom svetu, monarhističkog formalno, a narodnooslobodilačkog pokreta faktički, kvalitativnu istorijsku promenu predstavlja paralelizam vlada - NKOJ-a i Jugoslovenske vlade u izbeglištvu krajem 1943. godine. Partizanska vlada bila je efektivna u zemlji, ali nije mogla učestvovati u međunarodnim odnosima. Prvoj je rastao kapacitet ugovorne moći, a drugoj opadao. NKOJ je bio organ koji je dobijao sve šira ovlašćenja, za razliku od činovničke vlade Božidara Purića, koja je avgusta 1943. zamenila kraljevsku vladu Miloša Trifunovića, da

[23] AJ, 103-3-35.

bi se odmah našla pod pritiskom saveznika, Velike Britanije pre svega, a kasnije i SSSR-a da iz svojih redova isključi Mihailovića. Purić je žilavo branio Mihailovića, napadajući Britance da rade za „Ruse" i da nemaju strategiju. Na drugoj strani, Mihailovića je izjednačavao sa zatočnikom srpstva koje je egzistencijalno ugroženo. Purićevi diplomati izveštavali su sovjetske kolege o biološkoj ugroženosti srpskog naroda. Tako je A. G. Avakumović, kraljevski poslanik u Švedskoj, izvestio predsednika vlade Božidara Purića o svom razgovoru sa sovjetskim poslanikom u Švedskoj, g-đom Kolontaj, stavljajući joj do znanja da je srpski narod izložen istrebljenju od strane okupatora i njegovih slugu. „Jednom reči, prikazao sam joj daje u pitanju biološki opstanak srpskog naroda i da takve situacije nameće jedino moguću politiku: spasti narod od neminovne fizičke smrti i konačnog istrebljenja". Protivio se sabotažama koje „često nisu u srazmeru sa cenom koja se, u ljudskim životima, plaća za to i da, s obzirom na ogromne žrtve koje je naš narod pretrpeo i trpi svakog dana i bez sabotaža, nameće najveća obazrivost pri vršenju tih napada". „Rusiju" je smatrao „glavnim bojištem", jer Jugoslavija to nije bila; ona je samo jedna „velika klanica" i danas i zaraćene strane ne traže „odluku na jugoslovenskoj teritoriji". Avakumović je uveravao g-đu Kolontaj da srpski narod stoji iza Mihailovića, a hrvatski iza Mačeka, koji navodno žele zajedničku državu Jugoslaviju.[24)]

Izvori pokazuju da je Tito konsultovao Moskvu pre i u toku prepiske sa britanskim premijerom i da je februara 1944. dobio saglasnost Georgija Dimitrova, odnosno Staljina, za otvaranje razgovora sa Britancima, zapravo političarem kojega Britanci budu istakli da pregovara sa NKOJ-em. AVNOJ je suspenzijom monarha, umesto njegovim detoniziranjem, ostavio mogućnost ovih razgovora. Tito je uputio radiogram Dimitrovu još decembra 1943, obaveštavajući ga o čemu se engleska vlada interesovala preko jugoslovenske delegacije u Kairu. Postavljena su sledeća pitanja o kojima su „DM" (Dimitrov i Manuilski) obavestili Staljina, kao što se vidi na dokumentu. Pod 1) da li mi nastojimo da bi NKOJ bio formalno priznat; 2) da li mi ostajemo pri našem rešenju da pitanje o kralju bude rešeno posle rata; 3. hoćemo li mi voditi propagandu protiv kralja. Valter (Tito) je nameravao da odgovori: 1. Do sada mi nigde oficijelno nismo nastojali da bi NKOJ bio odmah formalno priznat, no radićemo na tome - kaže se - obraćajući pažnju na interese narodnooslobodilačke borbe, ali i opšte savezničke interese. 2. Ostajemo pri rešenju da pitanje o kralju i monarhiji rešavamo posle rata; 3. Pitanje propagande protiv kralja javlja se kao naša unutrašnja stvar i zavisiće od kralja u odnosima antinarodnih snaga u zemlji i inostranstvu, koje pomažu okupatori. - Dimitrov je odgovorio u toku prepiske između Tita i Čerčila. Dimitrov je tada bio na položaju načelnika Informativnog odeljenja CK SKP (b).

[24)] ASSIP, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije u Kairu, A. G. Avakumović - B. Puriću 15. februar 1944.

Dimitrov, tj. sovjetska vlada, odgovorio je sledeće 9. februara 1944. godine: „Dobili smo vašu molbu u vezi s kraljem Petrom. Javljam vam naše zajedničko mišljenje, uključujući i mišljenje druga kojeg ste spomenuli (Staljina - B.P.); ubuduće, molim vas, nazivajte ga Prijatelj. Englez (Vinston Čerčil - B.P.) zalaže se za jedinstvo Jugoslovena, ali dok postoje dvije vlade - jedna u Jugoslaviji, druga u Kairu - jedinstva ne može biti. Zbog toga vlada u Kairu treba da bude eliminisana, uključujući i Dražu Mihailovića, pri čemu ona treba vladi AVNOJ-a da podnese potpuni izveštaj o trošenju ogromne sume narodnog novca. 2) Vlada u Jugoslaviji, to jest vlada AVNOJ-eva, treba da bude priznata od strane Engleza i drugih saveznika kao jedina vlada Jugoslavije, pri čemu treba da se potčini zakonima AVNOJ-a. 3) Ako kralj Petar prihvati sve ove uslove, onda se AVNOJ ne protivi saradnji s njim, s tim da pitanje monarhije u Jugoslaviji rešava narod poslije oslobođenja Jugoslavije. Takvo je naše mišljenje...[25]'

Početkom aprila 1944. Čerčil je obavestio Vjačeslava M. Molotova da je savetovao kralju da odmah otpusti Purićevu vladu i da hitno formira malu administraciju od ljudi koji ne bi bili uvredljivi za Tita, ali bi još održavali izvesne veze sa srpskim narodom. Ovaj korak će, smatrao je, automatski lišiti Mihailovića njegovog položaja ministra vojske. Čerčil je smatrao da bi prvi korak nove vlade bio da pošalje sve jugoslovenske kraljevske snage u Egiptu i Bariu, u pomoć Titu. Težio je ujedinjenoj akciji Srba, Hrvata i Slovenaca, svih klasa i političkih gledišta u intenzivnom naporu da bi se Nemci potukli i izbacili iz Jugoslavije. Posle toga oni bi stupili „u prijateljske odnose" sa gerilcima u Mađarskoj, kao i sa Rumunima koji bi im se pridružili na istočnim granicama Jugoslavije.[26]'

Ova politika od ranije je bila određena porazom Mihailovićeve politike, snagom NOVJ i aktivnim interesovanjem Sovjeta za Balkan. Obnova Jugoslavije više nije bila moguća na osnovi Mihailovićeve politike koja je pretrpela slom, samim tim što je jedna velika sila bila prinuđena na promenu svoje politike u Jugoslaviji, oslanjajući se na saglasnost druge. Totalni promašaj Mihailovićeve strategije je politiku tih sila uslovljavao i olakšavao. Kompromis je imao za cilj amalgamisanje raznorodnih snaga i oslobođenje komunista od doktrinarne rigidnosti.

Antibritanski stav u analizi situacije u drugom svetskom ratu našao je izraz u četničkoj i vladinoj dokumentaciji 1944, sa težištem napada na njenog neimara - Vinstona Čerčila. Dovoljno je podsetiti na Purićevu žuč, izlivenu protiv Čerčila i Velike Britanije zato što predaju najvernijeg saveznika, Jugoslaviju i Mihailovićevu gerilu kao prvu u Evropi na žrtvenik sovjetskom komunizmu; što jednostavno nemaju svoje politike u Srednjoj Evropi i na Balkanu, ako se izuzme odstupanje

25) ACKSKJ, Fond CK KPJ - Kl, br. 1944/17; J. B. Tito, Sabrana djela, tom 19 (priredio D. Brajušković), 251.

26) St. R. Vlahović, n.d., 184.

pred „Rusima". U spisima emigrantskog porekla ističe se daje Božidar Purić Čerčila smatrao srpskim „krvnikom"; navodio je njegovu odvratnost prema Srbima, te shvatanje da u ratu koji se vodio moraju nestati oba militarizma, pruski i srpski. Sasvim se previđa nezavidna vojna pozicija Britanaca na jugu, vojna premoć Sovjeta, otpor Staljina - pomognutog Ruzveltom, da se Britanci iskrcaju na Balkan, uopšte na jugu Evrope. Godine 1944-1945. nije bilo kopnene snage u svetu koja se mogla suprotstaviti Crvenoj armiji.

Osnovno pitanje može se svesti na sledeće: zašto je Čerčil 1943. odlučio da pomogne „komunističku diktaturu" i napusti Mihailovića kojega su „izvikali" Britanci i emigrantska vlada, stvarajući o njemu mit koji nije zasluživao sa stanovišta akcije protiv okupatora od novembra 1941. godine.

Britanci su još početkom 1943. radili na tome da ujedine sve „elemente otpora u Jugoslaviji" i da im pruže pomoć, pokušavajući da za to pridobiju Sovjete, ali je takva kombinacija već pripadala prošlosti. Sovjeti su tajno podržavali jednu stranu i radili to sve više sa razvijanjem vojnog samopouzdanja i sagledavanjem nemoći Britanaca na jugu Evrope. Našli su za to izvanrednu formulu još 1941: da ne žele da se mešaju u unutrašnje jugoslovenske stvari. Usled sovjetskog odbijanja, Britanci su pokušavali da uspostave vezu sa partizanima bez sovjetske pomoći. Juna 1943. oni su sa zadovoljstvom prihvatili činjenicu da su njihovi oficiri kod partizana bili dobro prihvaćeni. Mihailović je već tada bio shvaćen kao ličnost koja nema snage i uticaja da koordinira sve snage otpora. On već nije bio ni ličnost koja može da obezbedi ujedinjavajuću ulogu u Jugoslaviji. Prednost saradnje sa partizanima već je dobro uočavana. Britanci su računali da se izazove kriza vlade i smeni Mihailović, ali da sé njegova organizacija sačuva od raspadanja. Mihailovićevu strategiju već je bilo teško braniti i prelaziti preko partizanskih vojnih prednosti, pre svega odnosa sa SSSR-om koji se zalagao za antiokupatorsku aktivnost. Britanci su, pri tom, bili svesni „partizanskog oduševljenja" i mogućnosti da se pripadnici pokreta oslobode dogmatske komunističke ideologije i očigledno oduševljenje skrene u „jaku zemljoradničku ideologiju". Od kraja maja 1943. Čerčil je razvio svoju ličnu diplomatiju u odnosu na Jugoslaviju. Britanci su mogli polaziti od toga da su crnogorski četnici poraženi, da Mihailović ima najjače snage kao „glavni organizator otpora" u Srbiji, gde ne postoje znatne partizanske snage, da su partizani učvršćeni u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni, da su britanski oficiri kod partizanskih štabova i da su partizani najjači „protiv-osovinski element u Jugoslaviji van Srbije". Iz toga je proizilazilo davanje pomoći u budućnosti svim „pokretima otpora" bez obzira na njihovu „političku boju". Počelo je usklađivanje propagande i zahtev suparničkim snagama u Jugoslaviji da ne preduzimaju akcije jedni protiv drugih, sem u samoodbrani.

Opredeljujući se za politiku kompromisa, Britanci su krajem 1943. strahovali da dezavuisanje Mihailovića ne bude iskorišćeno za propa-

gandu kako je Britanija poklekla pred „Rusijom". Takvu tezu mogli su razvijati i nemački propagandisti, navođenjem daje Balkan od strane Engleza prodat SSSR-u. Iz pisma Antoni Idna Čerčilu, od 30. decembra 1943, proizilaze rezerve šefa Forin Ofisa: „... Ja nikad nisam smatrao za dovoljan razlog da prekidamo sa Mihailovićem zbog njegove neaktivnosti. Niti ga mi možemo osuditi jedino zbog toga što se bori protiv partizana. Prosto bi bilo nemoguće dokazati da je on prvo počeo sa napadom". U drugom pismu od 19. januara 1944. Idn je skretao pažnju premijeru na to da Mihailović još uvek uživa veliku pomoć u celoj Srbiji.[27] Idn je očigledno bio protiv odbacivanja Mihailovića, dok se Tito ne obaveže da će prihvatiti kralja.

Čerčil je u Kairu, po povratku iz Teherana, bio zadobijen za partizansku stvar, to jest za snabdevanje partizana koji su se borili protiv Nemaca. U to vreme počela je i prepiska Tito - Čerčil. Britanci, da ne bi vređali kralja Petra II, nisu od jeseni 1943. Tita nazivali maršalom već samo „Tito" ili „Vrhovni komandant Tito".

Britansko vezivanje za narodnooslobodilački pokret bilo je, između ostalog, određeno saznanjem da su partizani u usponu i njihov pokret rasprostranjen na većoj površini Jugoslavije, te daje njegova jugoslovenska politika garant obnove Jugoslavije. Provala informacija protiv Mihailovića, koja je dobijala sve više maha u sovjetskoj štampi, nije mogla da mimoiđe ni zapadnu štampu. Porazom četnika početkom 1943, nestale su iluzije ideološkog i političkog karaktera da će Mihailović moći da se odupre Titu. Decembra 1943. politika kompromisa je započela i sprovođena je lično od premijera. Ova promena je najvećim delom bila uvijena u vojne razloge, to jest daleko većom borbenošću vojnih snaga Tita u odnosu na one Mihailovića. Snage narodnooslobodilačkog pokreta su, osim toga, omogućavale da se započne traženje rešenja između Tita i kralja, jer narodnooslobodilački pokret, iako u suštini republikanski, nije razvijao antimonarhističku propagandu. Odluke drugog zasedanja AVNOJ-a ostavljale su pitanje oblika vladavine za rešavanje posle rata. Time su stvorene pretpostavke da se uđe u borbu za stvaranje jedinstvene vlade bez Mihailovića, koja je zavisila od odnosa unutrašnjih snaga i međunarodnih utanačenja u vrhu koalicije, pre svega između Sovjeta i Britanaca. Mihailović je bio „kamen spoticanja" u postizanju jugoslovenskog jedinstva. Britanci kao da su bili svesni da će Jugoslavija posle rata biti komunistička država, oslonjena na SSSR, ali nisu prestajali da ističu da je Srbija antikomunistička i da Mihailović u njoj ima podršku većeg dela naroda koji ne želi uvođenje komunizma. U raznim kombinacijama na Mihailovića se

[27] No Idn se priklonio Čerčilovom mišljenju. Premijer je pisao svom ministru inostranih poslova 30. decembra 1943: „Ni u kom slučaju nećemo uspeti da pomirimo ove dve strane, sve dok se ne odreknemo Mihailovića, ne samo mi već i Kralj". Zatim, 2. januara 1944: „Iskazi ljudi koje poznajem i kojima verujem ubedili su me da je Mihailović vodenični kamen privezan o vrat mjadoga kralja i da Kralj nema nikakvih izgleda sve dok ga se ne otarasi". Posle toga Čerčil je uputio Titu prvo pismo od 8. januara 1944 - V. Čerčil, n.d., V, 449.

još gledalo kao na protivtežu Titu i komunistima da ne uvedu komunizam i Srbija ne doživi komunističku sudbinu. U britanskim analizama krajem 1943. smatralo se da bi bilo korisno i objektivno razgraničiti Mihailovića od četnika i srpskog naroda. Otuda i ideje da se Mihailović zameni čovekom uravnoteženijeg i umeranijeg mišljenja i da se onda ostvari pomirenje, ne žrtvujući ni kralja Titu niti Srbiju komunizmu. Kako ga se rešiti kada je on kontrolisao pokret i propagandu? Bilo je kombinacija da se pozove u Kairo na referisanje i zatim „najuri". Čuli su se i predloži da se vlada proširi predstavnicima svih pokreta otpora. Nadvladalo je gledište da se radi na sjedinjenju NKOJ-a i jugoslovenske izbegličke vlade.

Februara 1944. u Forin Ofisu preovladalo je mišljenje da se Draža Mihailović ukloni mirnim ili nasilnim putem, pri čemu se nije radilo o fizičkoj likvidaciji. Postojao je već i plan za puč, koji su potvrdili Forin Ofis i Ministarstvo rata. Pre toga, britanska obaveštajna služba „izbušila" je Mihailovićevu organizaciju, našavši izvestan broj potčinjenih oficira koji su bili spremni da se za račun Britanaca okrenu protiv svog komandanta, ali se imena ovih oficira izostavljaju u literaturi. Radilo se o zamenjivanju Mihailovića „iznutra", pretpostavljajući mu nekog drugog, podesnijeg oficira. Brigadir Čarls Armstrong, nasuprot optimistima, smatrao je da disidentska grupa oficira nije sposobna da ukloni Mihailovića. Od Armstronga je poticao predlog da uklanjanje izvrši kralj Petar, time što bi poslao odgovarajućeg oficira da zameni Mihailovića. Kairo je, kao alternativu Armstrongovom gledištu, predviđao davanje britanske podrške partizanima u Srbiji. No, bilo je i protivnika poslednjeg predloga zato što su partizani delovali na jugu Srbije i u izolovanim grupama na severu, u blizini Beograda. Orme Sarđent je imao u vidu i rizik u slučaju da Mihailović odbije poslušnost kralju. U tom slučaju bi došlo do prekida jedine kraljeve veze sa Jugoslavijom i sukoba sa Srbima. Na pitanja Forin Ofisa, brigadir Armstrong je podvlačio da promene mogu poteći samo od kralja Petra. Kombinovalo se da naslednik Mihailovića dovede sa sobom nekoliko đeneralštabnih oficira koji bi bili u stanju da otpuste ili ukrote generala Miroslava Trifunovića i dr Stevana Moljevića. Brigadir je smatrao da bi Mirko Lalatović uradio što mu se kaže, a kada bi Mihailović već jednom napustio scenu i novi komandant preuzeo vlast, komandanti korpusa ne bi sledili Mihailovićeva naređenja. Pukovnik Bejli je povodom ovog pučističkog plana navodio mogućnost da bi Mihailović mogao proglasiti da je kralj zarobljenik u britanskim rukama i obrazovati vladu u zemlji. Bejli nije video mogućnost uklanjanja Mihailovića putem unapređenja. Ako bi bio unapređen u čin feldmaršala (vojvode), ne bi se mogao postaviti na neaktivnu dužnost, jer su srpske vojvode iz prošlog rata komandovale armijama na frontu. Nije bilo ni neke druge ustanove odgovarajuće njegovom položaju u zemlji, na čije je čelo mogao biti postavljen. Nije se isključivala ni mogućnost da Mihailović, ostavši sam, dobije dovoljno vremena da „minira" svog naslednika. Armstrong je

jedini razlog za smenu Mihailovića nalazio u tome da se zameni sa nekim ratobornijim četničkim komandantom, lojalnim kralju i saveznicima, a ne „utabavanjem puta za lakše komunističko zauzimanje vlasti".[28)]

Prilikom obaranja Purićeve vlade postojao je strah da Mihailović ne formira svoju vladu u zemlji, tako da se na sceni pojave tri vlade: NKOJ - Titova „privremena narodna vlada", Šubašićeva vlada i vlada Draže Mihailovića, čime bi se postojeći haos povećao. Britansko pomaganje Mihailovića više nije bilo moguće, bez obzira što su SAD još zadržavale neke obzire prema četničkom vođi, jer su se primicanjem Crvene armije granicama Jugoslavije, narastanjem snaga NOVJ, neprihvatljivošću Mihailovića od strane Hrvata, Slovenaca i Muslimana, stvarale pretpostavke za produbljivanje građanskog rata, narastanje zapleta sa Sovjetima, mogućnost sukoba interesa na otvorenoj sceni između saveznika pre završetka rata. Mihailovićeva strategija dovela je do situacije u kojoj je žrtva postao četnički pokret i veliki deo srpskog naroda koji ga je podržavao. Zahvaljujući Mihailovićevoj strategiji bio je izgubljen srpski narod „iz preka", potencijalno, koji je politikom narodnooslobodilačkog pokreta preveden na stranu narodnooslobodilačke borbe još 1941. i u zimu 1941-1942, da bi u drugoj polovini 1942. na tlu tzv. Bihaćke republike predstavljao glavnu snagu NOVJ, o čemu govore Tito i Vladimir Bakarić. Srpski krajevi na zapadu Jugoslavije glavni su izvor za mobilizaciju boraca i poligon sa kojega se na proleće 1943. trebalo otisnuti ponovo na istok Jugoslavije, prema Crnoj Gori i Srbiji. Tito je unutrašnju bitku za Jugoslaviju dobio snagom srpskih masa u zapadnoj Jugoslaviji. Pomenute potencijalne komplikacije sa „Rusima", ukoliko bi se na pozornici zadržao Mihailović, Čerčil je više nego jasno sagledavao 13. aprila 1944. prilikom razgovora sa kraljem Petrom. Prema ambasadoru Ralfu Stivensonu, Čerčil je ukazao kralju „na mogućnost brzog ruskog napredovanja preko Balkana, što će dovesti ruske armije u Jugoslaviju, gde će one, bez ikakve sumnje, tražiti da se spoje sa snagama maršala Tita. Ruskom nadiranju mogao bi se suprotstaviti general Mihailović, u kom slučaju bi kralj Petar, saveznički suveren, mogao da se nađe, zbog aktivnosti svog ministra rata, upleten u borbu na strani Nemaca, protiv jedne sile utemeljača Ujedinjenih Nacija". U stvari Nj. Veličanstvo bi se našlo na „pogrešnoj strani". Mihailovića je označio za „zloduha" koji vodi kralja „na dole". Kralj bi trebalo da se uzdigne iznad razdora koji preovlađuje u njegovoj zemlji.[29)]

U vreme borbe za obaranje Purićeve vlade ser Orme Sarđent je imao u vidu sugestiju kralja Petra da se general Borivoje Mirković uključi u novu, rekonstruisanu vladu. Marta 1944. Mirković je izražavao divljenja prema Draži Mihailoviću. Priznavao je Titovu korisnost sa vojničkog gledišta, ali je partizanskog vođu smatrao neprijateljem. Za

28) St. R. Vlahović, n.d., 171-183.
29) Isto, 202.

Mirkovića su četnici i komunisti bili nepomirljivi protivnici. Svaka od glavnih strana u jugoslovenskoj drami trebalo je da dobije britansku pomoć i da bude svedena na zonu uticaja. Napadao je generala Simovića zato što je izdao Mihailovića i „prodao se Titu". Idn je, nasuprot kralju, za novu vladu posle pada Purićeve imao u vidu generala Simovića i bana Šubašića, Mihaila Konstantinovića, Slovence Furlana i Čoka. Pominjao je da bi se na položaju načelnika Vrhovne komande umesto Mihailovića mogao naći Dušan Simović. Imao je čak u vidu kombinaciju da se general Simović pošalje u Jugoslaviju i preuzme stvar u svoje ruke.[30]) Idnu je bilo jasno da se svim ovim radilo na žrtvovanju monarhije i njenih institucija, države, ali je bio raspoložen da se plati cena Staljinu. No, Srbi su bili antikomunisti, a Hrvati i Slovenci katolici. Čerčil je u politici kompromisa nalazio zaštitu britanskih kratkoročnih i dugoročnih interesa. S jedne strane, regulisao je spor oko Jugoslavije otvoren na Teheranskoj konferenciji sa Staljinom, a s druge, obezbeđivao da vojno efikasniji pokret nadjača. Dugoročno, obezbeđivao je jedinstvo Jugoslavije preko Tita, koje sa Mihailovićevom nacionalnom politikom nije bilo moguće, a u budućnosti uspešno suprotstavljao mogućoj sovjetskoj ekspanziji jednim blažim režimom koji se odrekao revolucionarnog radikalizma. Rezultati ovakve politike osetili su se nekoliko godina kasnije, kada je došlo do raskida između Tita i Staljina, pobune komunističkog disidenta protiv moskovskog pape. Slučaj raskida bio je bez presedana u komunističkom pokretu. Investicije uložene u politiku 1944. davale su plod četiri godine kasnije. U sukobu velikih suparničkih sila, ova ulaganja i obrt politike pokazali su se za Zapad produktivni: osigurana je obnova federativne Jugoslavije i pomognuta iznutra i spolja otporna moć prema Staljinovoj prevlasti i daljem prodiranju na Zapad.

Naredni položaj Srbije u Jugoslaviji rešavao se u zavisnosti od sporazuma Tita sa savezničkim vođama velikih sila, Čerčilom i Staljinom. Bez uvažavanja ovih međunarodnih uslovljenosti ili internacionalne dimenzije jugoslovenske revolucije ne mogu se razumeti unutrašnjepolitički procesi, pa ma koliko god unutrašnja čvrstina i kohezija prokomunističke strukture narodnooslobodilačkog pokreta bila jaka i uticala na niz modaliteta postignutih sporazuma na savezničkom vrhu. Politika kompromisa nije bila ideja unutrašnjih snaga, već ideja velikih sila koju je narodnooslobodilački pokret prihvatio. Neki nemački istoričari ovu politiku kompromisa nazivaju skretanjem jugoslovenske politike narodnooslobodilačkog pokreta od revolucionarnog radikalizma u pravcu real-politike, nametnute spojja.[31]' Posle Moskovske konferencije, oktobra 1944, između Staljina i Čerčila, ona će se u nekim krugovima i istoriografski na Zapadu nazivati politikom „fifti - fifti",

30) Kralj Petar nije želeo ni da čuje za Simovića. - Isto, 201.
31) Otmar Nikola Haberle u studiji „Proces emancipacije KPJ u periodu od 1941. do 1945", Prilozi za istoriju socijalizma, 10, Beograd, 1976.

iako je reč o načelnom sporazumu o jednakim političkim uticajima u Jugoslaviji. Za antititoiste, uopšte za prostaljinističke snage posle 1948. ulaženje u politiku kompromisa značilo je degeneraciju revolucije, njenu izdaju i ulaženje u vode međunarodnog oportunizma tek da se pobedi, kao da iza te politike nije stajao i inspirisao je i Staljin u cilju da preko svog pokreta izmanevriše britanskog suparnika u antifašističkoj koaliciji. U Jugoslaviji je, čak, do skoro bilo političara koji su se mrštili pri pomenu reči „kompromis" u jugoslovenskom pitanju 1943-1945, kao da je reč o nečemu što skrnavi revoluciju ili umanjuje njenu pobedu. Kao da je revolucija u složenim situacijama međunarodnog saveza i okruženja mogla da se razvije, potvrdi i međunarodno afirmiše ostajući hermetički zatvorena od spoljnih uticaja, protivurečja interesa velikih sila i njihovih različitih ciljeva.

Britansku, u stvari Čerčilovu politiku kompromisa, neki istoričari potcenjuju, smatraju je nerazumnom, da se stari vuk dao lako prevariti itd., što se graniči sa infantilnošću rasuđivanja o složenim istorijskim tokovima u kojima su sve zainteresovane strane gledale da izvuku najveće moguće koristi u datoj situaciji. Britanci su bili svesni svoje vojne nemoći na Balkanu u odnosu na neuporedivo nadmoćniju sovjetsku oružanu silu; težili su kompromisu između komunista i umerenijih građanskih snaga radi ublažavanja komunizma, jačanja unutrašnjih otpornih snaga pretpostavljenom sovjetskom pritisku. Britanska politika je, uz sve sličnosti na jugu Evrope (Jugoslavija, Grčka i Italija), imala izrazite osobenosti u svim ovim zemljama i potpuno različite ishode koji su proizlazili iz drukčijih odnosa snaga u njima na kraju rata.

Zabrinuti sovjetskim napredovanjem, Britanci su se političkim sredstvima borili za svoje interese. Tražili su politički kompromis u situaciji u kojoj su bili vojno slabi i u kojoj je posle Normandije svakome bilo jasno da nema invazije na Balkan. Moglo se govoriti tek o britanskom korišćenju krajnjeg severozapada Jugoslavije preko Istre i ljubljanskih vratnica kako bi pretekli „Ruse" u trci za Beč. Čerčil je obavestio Ruzvelta 23. juna 1944. da radi na „ujedinjenju Titovih snaga sa snagama u Srbiji i svima onima koji su uz jugoslovensku kraljevsku vladu, koju smo obojica priznali.[32] Čerčil je, takođe, dobro znao šta strateški znači poraz Grupe armija „Južna Ukrajina" kod Jašija i Kišinjeva. O tome je napisao: „Ruska letnja kampanja bila je povest o zamašnim uspesima..." Posle Rumunije i Bugarske „zaokrenuvši ka zapadu, ruske armije su prodrle dolinom Dunava i preko južnih Karpata do mađarske granice, dok se njihovo levo krilo južno od Dunava postrojilo na granici Jugoslavije. Tu su se pripremile za veliko nadiranje ka zapadu koje je kasnije imalo da ih dovede do Beča".[33]

32) V. Čerčil, n.d., VI, 71-2.
33) Isto, 77.

Mihailović i SOE - teorija konspiracije

U delu zapadne literature poslednjih godina prenaglašeno je istaknut značaj oficira levičara, koji su radili u SOE, doprinoseći promociji Tita i jugoslovenskih komunista kao rukovodeće snage narodnooslobodilačkog pokreta. U kairskom štabu SOE bilo je „dosta levičara, komunista, levih liberala, političkih oficira koji su znali i umeli da vojničke razloge i ciljeve navrnu na svoju političku vodenicu".[34) Među njima je važnu ulogu u priznanju Tita i odbacivanja Draže Mihailovića imao Bezil Dejvidson. Preko godinu dana, od proleća 1942. do kraja juna 1943, Dejvidson je bio u štabu kairskog odeljenja SOE kao odgovorni oficir za Jugoslaviju. Pristalice „teorije konspiracije" smatraju da su njegovo mišljenje i savet uticali na Vrhovnog savezničkog komandanta na Srednjem istoku, pa i samog predsednika vlade Čerčila. Od juna 1943. do oktobra 1944. Dejvidson je boravio u Jugoslaviji, da bi se kasnije preko Vojvodine prebacio u Mađarsku, gde je inače služio u tajnoj vojnoj službi još 1940. godine.

Dejvid Martin izuzetnu ulogu pripisuje Džemsu Klugmanu, za koga i drugi istraživači vele da je predstavljao „dinamičnog marksističkog intelektualca", komunistu.

Ne vidimo zašto i mi ne bismo prihvatili da su ovi oficiri mogli isticati vojne prednosti narodnooslobodilačkog pokreta, uostalom i očigledne, koje se nisu mogle ni zatajiti pri iole objektivnijem posmatranju. Uočavali su slabosti predratnih ustanova, kozervativnih i nesposobnih političara i vojnika, što je takođe bilo vidljivo i što britanski analitičari nisu mogli prenebregnuti. Inače, za britanske ljude i od ranije je bilo karakteristično da su s rezervom gledali na Kraljevinu Jugoslaviju, te mogućnosti njenog ozdravljenja videli, pre svega, izglađivanjem srpsko-hrvatskog konflikta i stvaranjem jugoslovenske federacije. Dejvidson je i posle rata gledao u Titu „progres", nasuprot međuratnoj Jugoslaviji kao „tamnici" u kojoj se narod nalazio u „okovima"; zemlji koja je predstavljala „gomilu mraka i zaostalosti", pripisujući sva zla Srbima i srpskim ustanovama, u prvom redu monarhiji.[35) Taj stav se nije mnogo razilazio od oficijelnog britanskog stava.

Oficirima - levičarima u štabu SOE pripisuje se da su kontrolisali depeše Draže Mihailovića. Dejvidson je potapao Mihailovića, držeći njegove komunikacione čvorove i kanale, predstavljajući „sito" kroz koje su prolazile sve Mihailovićeve depeše vladi i obratno. Dejvidson i njegov naslednik Klugman doterivali su materijal ove vrste po svom nahođenju. Klugman je u Kairu prepravljao depeše brigadira Armstronga i cenzurisao vesti iz Jugoslavije, a Dejvidson je pod svojom kontrolom imao britansku misiju kod Vrhovne komande i sve podmisije kod Mihailovića, sve do pada vlade Božidara Purića. Kod Staniše Vlahovića nalazimo da je Dejvidson uputio Mihailoviću jednu instruk-

34) St. R. Vlahović, n.d.., 46. .
35) Isto, 44.

ciju u ime Forin Ofisa, koju ovaj nije ni izdao ni odobrio. Ovi oficiri su, u osnovi, radili na obaranju Mihailovića i stvaranju partizanske legende, svodili celo pitanje na otpor - kolaboracija, „za ili protiv okupatora", kao osnovne „jednaćine jugoslovenske situacije". Rušeći Mihailovića, uzdizali su Tita.

Ove činjenice, koje uopšte ne moraju biti sporne, ipak, se precenjuju sa stanovišta uzroka opšteg obrta i promene britanske politike. Više se nego previđa činjenica da je Čerčil menjao politiku pod pritiskom dva osnovna momenta: prvog, unutrašnje prirode, koji karakteriše četnička defanzivnost, totalna kolaboracija u Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji, Bosni, otvorena i javna, o kojoj je bilo dokumentacije na pretek, i to u Crnoj Gori kao zemlji u kojoj se problem egzistencijalnog karaktera nije postavljao. Inkriminisani oficiri levičari ipak su bili Britanci, čija se zemlja nalazila u savezu sa SSSR-om. Njihova težnja da ostvare što uspešniji kontakt i sa drugim antifašističkim pokretom odgovarala je i britanskoj vladi. Vilijemu Dikinu se bar ne može pripisivati komunistička orijentacija, iako je radio na uspostavljanju veza s narodnooslobodilačkim pokretom preko bivših komunista. Postojala je i druga velika sila kao međunarodna tačka oslonca narodnooslobodilačkog pokreta o čemu drugi, britanski saveznik nije mogao da ne vodi računa. Britanci su svojom tehnikom uspevali da dešifruju nemačke poruke iz kojih su se mogle videti razmere operacija protiv NOVJ, tako da i ovim oficirima nije moglo biti sporno ko nosi otpor, dok u Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji četničko-italijanska kolaboracija nije ni skrivana. Da li je Britanija u savezničkom vrhu koalicije mogla tolerisati da se četnici ne bore, te da ih podržava uprkos tome, a da oni istovremeno ratuju protiv snage koja je nosila tu borbu uz očiglednu propagandno - političku podršku druge velike sile antifašističkog saveza od polovine 1942. godine i to sile koja je u skladu sa usvojenom strategijom u savezničkoj koaliciji antiokupatorsku borbu proglasila za imperativni zadatak. Promena na velikom istočnom ratištu, kod Staljingrada, na Volgi, u presudnoj bici drugog svetskog rata, menjala je poziciju SSSR-a kao pobedničke sile, što nije moglo da ne utiče i na britansko ponašanje. SSSR je od 1943. postao daleko uticajniji faktor balkanske strategije, dok je Velika Britanija do tada imala apsolutni mandat na Balkan, određen činjenicom da je posedovala baze daleko bliže balkanskim zemljama, uključujući avione dovoljnog akcionog radijusa i podmornice koje su mogle iskrcati britanske oficire. U novoj situaciji Mihailović nije izvukao sve zaključke iz ovog radikalnog preokreta u drugom svetskom ratu, koji je zahtevao i promenu njegove strategije, aktivniji odnos prema okupatoru, samostalni nastup i izmenu odnosa prema SSSR-u. Mihailovića su zaslepljivala ideološka predubeđenja da je Britaniji komunizam toliko stran da ona ne može zaigrati na njegovu kartu, zaboravljajući na privremenost taktike radi udovoljavanja SSSR-u, procene da su partizani sutrašnja snaga sa kojom mogu razblažiti apsolutni uticaj SSSR-a u redovima

narodnooslobodilačkog pokreta ukoliko mu budu znali prići, služeći se, pri tom, i „komunističkim" sredstvima i putevima: bivšim levičarima, komunističkim parolama, „dijalektičkim analizama". Jednostavno, „upitomiti Tita", kako kaže Zivko Topalović.

Ono što danas nesumnjivo znamo, zahvaljujući istraživačima SOE, jeste da su u njoj radili bivši komunisti, među kojima najpre Džems Klugman, jedan od oficira ove službe u Kairu. Sa stanovišta naše analize, ne mora zbunjivati ni teza Endrju Bojla daje Klugman pripadao istoj grupi sovjetskih agenata kakvi su bili Gej Barđes, Donald Maklin, Harold Filbi Kim, koji su postali komunisti još kao studenti univerziteta u Kembridžu 30-ih godina. Oni su bili nesumnjiva manjina u ovoj službi SOE.[36)]

Drugu grupu ljudi koje je SOE angažovala predstavljaju bivši komunisti ili antifašisti jugoslovenskog porekla, koji su učestvovali u španskom građanskom ratu i u Kanadi, od Britanaca zavrbovani da pređu u Kairo i odatle se upute na oslobođenu partizansku teritoriju. Naše je mišljenje da je ova druga grupa ljudi bila kontrolisana od strane Britanaca i da je njihova ranija leva orijentacija služila da budu bolje primljeni, uspostave u dodiru više poverenja i razumevanja, ostvare britanske vojno-političke zamisli u krajnjoj liniji. Iz izvora KPJ nedvosmisleno proizilazi da se u njih sumnjalo.

Treću grupu oficira, koja nama izgleda najhitnija, koja je odlučujuće delovala na preokret britanske politike u Jugoslaviji, čine oni iz najbližeg Čerčilovog kruga. Reč je o „ličnoj diplomatiji" koju je zamislio i ostvarivao Vinston Čerčil, a kojoj pripadaju Vilijem Dikin i Ficroj Maklejn. Kasnije će se njima pridružiti i sin premijera Čerčila,[37)] s tim što njegov boravak još više posvedočuje značaj lične diplomatije, ali istovremeno govori i o Čerčilovom stavljanju do znanja Titu i ovim putem važnosti koju pridaje pokretu pod vodstvom komunista.

Pored „radikalno - revolucionarnog krila" SOE, koje je podržavalo komuniste, četvrtu grupu čine pristalice Draže Mihailovića koje su u SOE imale jaku tačku oslonca. Oni su podržavali tezu da je Mihailović prvi nosilac pokreta otpora, vođa hrabre gerile, čovek prema kojem Britanci imaju moralne obaveze i da ne smeju dozvoliti da „vojni razlozi" prevagnu u prilog Tita.

Prvi koji je ukazao na to da su komunistički elementi u SOE sabotirali program snabdevanja Mihailovića ratnim materijalom iz Kaira, nedovoljno ili jednostrano obaveštavali zvanične krugove u Londonu o stvarnim događajima u Jugoslaviji, suprotno onome što su javljali britanski oficiri kod Mihailovića, bio je Martin Dejvid. Zar su oni bilo šta drugo mogli javljati sem da se legalizovani četnici od

36) Isto, 61; Dokumenti Huverovog instituta, Rodoljub ili izdajnik, Slučaj đenerala Draže Mihailovića, Beograd, 116, 119-120.

37) Randolf. - Čerčil - otac pisao je Titu 8. januara 1944: „Brigadir Maclean je također moj prijatelj i moj drug u donjem Domu. Sa njime će uskoro biti na službi u vašem štabu moj sin, major Randolph Churchill, koji je takođe član parlamenta". - Arhiv J. B. Tita, Fond KMJ I - 3b/880.

novembra 1941. bore protiv partizana? No, Mihailović je optužen za pasivnost baš u jesen 1943, kada je postao aktivniji u napadima na Nemce više nego ikada od novembra 1941, i bio odbačen. Ta pojačana aktivnost četnika u jesen 1943. bila je neuporedivo manja u odnosu na aktivnost partizana posle italijanske kapitulacije. Mihailović nije uspeo preko ovih lokalnih aktivnosti (rušenje mostova, akcije na prugama, privremeno zauzimanje Prijepolja, napad na Višegrad i drugo[1] da smanji utisak prethodne neaktivnosti koja je proizlazila iz njegove strategije iščekivanja. Bio je to samo zakasneli pokušaj neuspešnog korektiva pasivnosti prema okupatoru, koja je već bila zapažena od Britanaca od kraja 1942. i predočena savezničkom javnom mnenju. Britanci su pojačanu aktivnost od Mihailovića već tražili od jeseni 1942. godine. Mihailović nije ništa uradio da se odrekne svojih kompromitovanih komandanta, jer to nije ni mogao, samim tim što se nije odricao ni svoje osnovne strategije čekanja. Zadržavanjem svojih ilegalnih odreda u Srbiji van kontakta sa Nemcima, bar zapaženijeg, Mihailović se u datom trenutku mogao opravdavati zbog kolaboracije četnika u Crnoj Gori kao neposlušnih, divljih odreda, nedisciplinovanih komandanata, a na tlu NDH egzistencijalnim razlozima uslovljenim ustaškom politikom genocida. Teza koja se ističe u inostranoj literaturi da su uspehe četnika u borbi protiv okupatora u Srbiji 1943. partizani prisvajali, zahvaljujući BBC, sukobljava se sa činjenicom o pojačanoj aktivnosti narodnooslobodilačkog pokreta. Partizanske snage na jugu Srbije bile su trajan vojni činilac, a o razmerama borbi jedinica NOVJ govori za sebe pogibija boraca 1. šumadijske brigade u Prijepolju. Zakasnele četničke aktivnosti nisu mogle da izmene pravac politike Velike Britanije, koji je od ranije bio trasiran i uslovljen daleko dubljim razlozima, vezanim za odnos Velike Britanije sa Sovjetskim Savezom. Narastanje snaga i uticaja narodnooslobodilačkog pokreta moglo je samo olakšavati ovu politiku.

Klugman je nasledio Dejvidsona na mestu šefa Jugoslovenske sekcije SOE, a krajem 1943. našao se u Bariju u svojstvu savetnika Balkanske avijacije zapadnih saveznika, odakle je, pretpostavljaju pomenuti pisci, mogao uticati koji će se srpski gradovi bombardovati. Zašto je bombardovan Beograd a pošteđen Zagreb? Da li to samo proizilazi iz ukorenjenog shvatanja o partitetima? Poznato je da je izbeglička vlada, odnosno njeni predstavnici, tražila zbog genocida nad Srbima da se bombarduje Zagreb i uzvrati nosiocima ustaške politike. No, do toga nije došlo. Zagreb je nesumnjivo bio provincijski grad sa stanovišta strateškog značaja u poređenju sa Beogradom, značajnim središtem saobraćajnih čvorova, ali se, na drugoj strani, radilo i o prestonici NDH, koja je aktivno učestvovala u nemačkoj kampanji na Istoku. U Zagrebu su se posle poraza ustaša, odnosno Seste nemačke

3S) Dejvid Martin objaljuje hronološki pregled izveštaja iz britanskih i američkih izvora o sabotažama i antiosovinskim akcijama Mihailovićevih snaga, kao i odmazde. - Rodoljub ili izdajnik..., 70-81.

armije feldmaršala Paulusa kod Staljingrada, vile crne zastave kao i u Berlinu. Objavila je rat Velikoj Britaniji i SAD. U Zagrebu se začela i zlokobna genocidna politika o uništenju jednog naroda - srpskog, u ime stvaranja nacionalne i katoličke države na Balkanu, Jevreja, Cigana, antifašista nezavisno od porekla. Činjenicu da Zagreb nije bombardovan trebalo bi tražiti - mada to pitanje u našoj istoriografiji nije proučeno - i u posrednoj zaštiti Vatikana i katoličkih krugova u svetu, ali pre svega u tome da vazdušne napade na Zagreb nije tražio Vrhovni štab NOVJ, odnosno Tito.

Ostaje, ipak, neobjašnjivo pitanje kako su ovih nekoliko oficira, ispravkama depeša, mogli uticati na napuštanje jednog pokreta i prihvatanje drugog, nasamariti Čerčila, pomoći uspostavljanju „komunističke diktature" u Jugoslaviji? Zar Britanci nisu imali svoje oficire u Jugoslaviji od septembra 1941? Zar pukovnik Bejli nije javio o antibritanskom govoru Mihailovića u Lipovu? Je li Mihailovićev govor izmišljen ili prepravljen? Nije li Hadson 1942. znao za antiokupatorske aktivnosti partizanskih snaga? Zar Britanci nisu mogli znati za nemačke vesti o borbama u Jugoslaviji i nosiocima te borbe? Nisu li, jednom rečju, daleko krupniji razlozi naterali Čerčila da, angažujući se u jugoslovenskim događajima, napusti Mihailovića i približi se Titu? Kako analitičari ovih događaja nemaju u vidu da su neki od ovih „levičara" bili u funkciji šire britanske politike, pa i daleko pogodniji sa svojim komunističkim predznakom iz prošlosti ili levo liberalnim shvatanjima da uspostavljaju vezu sa „duhovno" srodnim jugoslovenskim komunistima u narodnooslobodilačkom pokretu? Kako su oni mogli previđati kraj 1942. i početak 1943. kada se sva nemačka sila sručila na snage NOVJ, a četnici pod italijanskim nadzorom sprovodili najveću mobilizaciju u istoriji Crne Gore protiv partizana pod vidom borbe protiv ustaša i Muslimana? Za njih, takođe, kao da ne postoji međunarodni kontekst britansko-sovjetskih odnosa i njegov uticaj na jugoslovenske događaje i britanska opredeljenja. Znaju li oni sistem odlučivanja u britanskom vrhu i ko je stvaralac britanske politike? Jesu li se zapitali zašto je Čerčil u jugoslovenskom slučaju išao na „ličnu" politiku? Tito će mu 1944. odgovoriti takođe ličnom „diplomatijom", šaljući na čelu misije NOVJ u Veliku Britaniju Vladimira Velebita.

Hadson i Dikin ne mogu se uzeti za levičare, komuniste, marksiste, dijalektičare u marksističkom smislu reči, a oni su odigrali odlučujuću ulogu u napuštanju Mihailovića i prihvatanju Tita. Kasnije je tome definitivno doprineo Ficroj Maklejn. U Kairu je kapetan Dikin razgovarao sa Čerčilom o Jugoslaviji. Ova grupacija oficira bila je nadmoćnija u SOE od one kojoj se pripisuje levičarska orijentacija. Nijedan od pisaca koji prihvata ovu „teoriju konspiracije" ne pripisuje pomenutim britanskim oficirima levičarima da su bili agenti strane sile (sem Klugmanu), to jest SSSR-a, već da su izražavali shvatanja koja su im bila bliska i da nisu mogli da ih ne primene u uslovima rata pristajući na stranu „levih snaga". Zaboravljaju na već pomenutu

pretpostavku da su kao „levicari" bili najpogodniji da se približe drugom pokretu, važnom, ali Britancima nepoznatom. Nisu li pre svega bili u službi svoje zemlje, no u funkciji pripisane im komunističke politike i ideologije?

Ove sovjetske „krtice", „levičarski zaverenici", kako ih nazivaju poklonici „teorije konspiracije", nisu mogli uzdići Tita, likvidirati Mihailovića i „prevariti" Čerčila svojim izveštajima. Tom pričom želi se svesno ili nesvesno revidirati istorija i to u naivno uprošćenoj i jednostavnoj detektivsko-špijunskoj verziji. U njihovoj analizi nema Nemačke koja je vojnim porazom Kraljevine stvorila revolucionarnu situaciju; nema SSSR-a koji podržava ideološki srodan pokret, istovremeno gajeći prema njemu značajne rezerve zbog levog radikalizma koji bi moskovskom centru mogao poremetiti daleko važnije strateške zamisli; zar ga i usled toga nije bilo bolje držati pod okom i kontrolisati u okviru britanskih inicijativa, a i pomagati kao potencijalno „svoj"? Događaji vezani za promenu britanske politike zbili su se nakon smanjivanja značaja SOE: određivanja Maklejna, slanja veće pomoći narodnooslobodilačkim snagama, podsticanja Tita da uspostavi saradnju s kraljem Petrom II. Što se tiče Klugmana, on je - prema drugim britanskim istoričarima - promovisan u važnu ličnost kairske SOE u vreme kada je organizacija već bila potisnuta sa scene balkanske politike i drugi vojno-politički faktori preuzeli rukovođenje u svoje ruke. SOE više nije bila jedini izvor informacija o jugoslovenskoj stvarnosti. Mitologizacija ove zavere ukazuje i na nerazumevanje funkcionisanja britanske vojno-političko-ekonomske „mašinerije".

Mada je van sumnje istoriografski korisno što se otkrivanjem i ove grupe u SOE upotpunjava slika istorije jednom bizarnom epizodom, izgleda nam neistorično od nje praviti odlučujuću kariku preokreta 1943-1945. godine, ignorisanjem mnogobrojnih drugih činjenica unutrašnjeg i stranog porekla, osvedočenih faktora promena, potiskivanja snaga koje su zakasnile da se preorijentišu u skladu sa situacijom i drugih koje su se blagovremeno našle u matici antifašističke strategije.

Srodna gornjoj tezi je i ona koja se sve više rasprostranjuje, da su komunisti, u stvari Tito, „preveli žedne preko vode" Vilijema Dikina i brigadira Ficroja Maklejna. Teza o komunističkoj obradi Čerčilovih emisara je teško održiva, jer se radilo o samosvesnim i zrelim, iako mladim ljudima, od kojih je Maklejn već pre rata prošao školu diplomatije, poznavao SSSR i komuniste, prisustvovao procesima Staljinovim žrtvama, a kako nedavno saznajemo, u vreme svoje diplomatske misije obilazio jug SSSR-a, Kavkaz i Srednju Aziju. Iz njegovog pera proizišao je i Memorandum čije je ideje dugo koristila britanska politika protiv SSSR-a i njegovog razrivanja s juga, izazivanjem antisovjetskih strasti kod muslimanskih fanatika. Ti ljudi su i te kako znali sovjetsku varijantu i uopšte druge varijante komunizma, a na drugoj strani bili poverljivi izabranici Čerčila (Dikin) ili mu se uspeli i znali predstaviti (Maklejn). U punom značenju te reči Čerčil je vodio svoju

diplomatiju, zaobilazeći resore inostranih poslova i rata, SOE. Organizacija je najmanje mogla uticati i odlučivati o promenama generalnog kursa politike.

Sa druge, Titove strane, nosilac misije je Vladimir Velebit, što znači da i Tito odgovara poverljivom diplomatijom, što mu nije bilo nimalo teško jer je u svojim rukama držao sve niti spoljnih poslova. Velebit je bio čovek tajnih misija i pre rata, kao zagrebački advokat, i u toku rata (pregovori sa Nemcima i razgovori sa generalom Gleze fon Horstenauom u Zagrebu, a kasnije i nosilac misija u Egiptu, Londonu, Alžiru). Slično Čerčilu, prihvatajući politiku kompromisa koja nije ni zavisila od njega, ni Tito nije konsultovao svoje saradnike iz Politbiroa, a da ne pominjemo druga tela (AVNOJ, NKOJ) koja su mu služila da im tek formalno referiše posle obavljenih poslova. Prilikom prepiske sa Čerčilom, Tito je najverovatnije radeći po signalima Maklejna, koji je smatrao da on treba da otvori prepisku jednim kurtoaznim pismom engleskom premijeru, konsultovao moskovsku vezu preko Georgija Dimitrova, koji mu je prosledio koordinate ponašanja u razgovoru sa Britancima. Slično tome, general Nikolaj Kornjejev će juna 1944. na Visu pokazati Titu kopiju Molotovljevog pisma upućenog Ivanu Šubašiću, šta mu je trebala biti indikacija za ponašanje.[39] Titova veza s Moskvom išla je preko misije Kornjejeva od februara 1944. godine, isto tako kao što je i vezu sa Milovanom Đilasom za vreme njegovog boravka u Moskvi - radi ispitivanja mogućnosti jednostranog priznanja NKOJ-a od strane SSSR-a - održavao istim kanalom.

Teza Dejvida Martina po kojoj su saveznici „izdali" Mihailovića ne obazire se na to da su oni birali između dve strategije, od kojih je ona četnička bila defetistička i kao takva neprihvatljiva za vrh koalicije, pre svega za SSSR, dajući prednost drugoj, ofanzivnoj, daleko bolje prilagođenoj savezničkoj politici i proklamovanim ratnim ciljevima. U toj svetlosti gledano, spoljno težište je stavljeno na vojni doprinos NOVJ, koji je bio neuporedivo veći od onog četničkog. Postoji i druga strana medalje: polazeći od ofanzivne strategije, narodnooslobodilački pokret je omogućavao SSSR-u da neprekidno kritikuje četnički borbeni defetizam kod drugih saveznika. Nesumnjivo je da su zapadni saveznici, a pre svega oslabljena Velika Britanija koja je gubila raniji isključivi mandat za Balkan, na koji SAD nisu obraćale pažnju niti su ga poznavali, prepuštajući odluke Engleskoj i SSSR-u, bili svesni koliko je SSSR postajao sve prisutniji činilac posle strategijske inicijative koju je Crvena armija stekla posle Staljingrada, ne ispuštajući je iz ruku do kraja rata. Od ovog preokreta na Istočnom frontu Sovjetskom Savezu više nije bilo neophodno otvaranje drugog fronta da bi se do kraja izvelo oslobođenje okupiranih teritorija SSSR-a vlastitom snagom.

Tri četničke teze, kao i pisaca koji zastupaju njihove interese u prošlom ratu, stoje na ranjivim nogama. Prva je, da je SSSR bio do

39) Poruka je datirana sa 15. jun 1944 - AJ, 103-3-36.

kraja naklonjen narodnooslobodilačkom pokretu, samo je donekle tačna, jer sovjetska politika kao realna i pregmatizmu naklonjena nije ideološkim faktorima pridavala odlučujuću ulogu. Naravno, pod uslovom da je četnička strana bila spremna ili mogla da se emancipuje i vodi svoju politiku van kontrole Britanaca. Kada se danas pogleda jugoslovensko-sovjetska dokumentacija o međusobnim odnosima na nivou vlada, može se videti da su Sovjeti uveliko zamerali emigrantskoj vladi što je do kraja u rukama britanske politike.

Druga četnička teza, po kojoj je u njihovim odnosima sa Britancima ideološki faktor bitan u smislu da se može računati na razlaz SSSR-a i Velike Britanije ukoliko bi bili povređeni britanski interesi, kao vrhovno merilo, te da ih oni neće ostaviti na cedilu ni po koju cenu, pokazala se kao krajnje netačna. Četnici nisu izvukli zaključke iz promene odnosa snaga posle sovjetske pobede kod Staljingrada i iskrcavanja zapadnih saveznika u Francuskoj Severnoj Africi, menjajući svoj odnos prema okupatoru. Umesto toga, oni su sve više tonuli u saradnju koja će ih na kraju dovesti do tačke da im kralj, nesumnjivo nedorastao mladić, septembra 1944. godine zapreti izdajničkim žigom ukoliko ne stanu uz bok oslobodilačke armije pod Titovom komandom.[40])

Treća četnička teza je sasvim iracionalna, krajnje neistorična, svedena na statičku komparaciju prednosti svoje strategije u odnosu na partizansku, sa stanovišta marginalizacije jugoslovenskog doprinosa promenama na svetskim frontovima, precenjivanjem svog legitimiteta, snage kojoj partizani samo kvare dobro promišljenu početnu poziciju; pogotovu što su strani element, šta više predstavljaju neprirodnu interpolaciju u organski istorijski proces. Kao da su se oni slučajno pojavili? Kao da već nisu bili na sceni, te da i oni nisu bili deo srpskog naroda bez obzira na njihovo internacionalističko vaspitanje i zanos.

Srbija 1944. - u žarištu zbivanja

U politici KPJ Srbija je bila od prvog dana priprema ustanka, u toku ustanka i nastavljanja narodnooslobodilačke borbe suštinski ključna zemlja jugoslovenske revolucije, bez obzira što se to u dokumentaciji revolucionarnog subjekta nije uvek iskazivalo, izričito navodilo ili, najčešće, ostajalo je zamućeno opštejugoslovenskom optikom i

40) Misli se na govor kralja Petra, održan 12. septembra posle bombardovanja Beograda (6. i 8. septembra 1944.), u kome poziva Srbe da stanu pod Titovu zastavu, što je pogodilo sve pristalice monarhije i Mihailovića u zemlji. - Boško N. Kostich, Istina o Milanu Nediću, Milvoki, SAD, 1965 - Povodom oslobođenja Beograda Petar II je održao novi govor u kome je, između ostalog, rekao: „Pozdravljajući oslobođeni Beograd, ja pozdravljam sve vas, dragi moji Srbi, Hrvati i Slovenci ispunjen najdubljom zahvalnošću prema junačkoj narodno-oslobodilačkoj vojsci i maršalu Titu, prema bratskoj i savezničkoj Crvenoj Armiji i njenom velikom maršalu Staljinu i odajem poštu svima herojima i žrtvama za našu zajedničku slobodu". - AJ, 83-2-657, Bilten br. 399.

jednakošću svih nacionalnih subjekata. Razumljivo, nije reč samo o graničnom položaju Srbije prema zemljama satelitima: Bugarskoj, Rumuniji, te preko Vojvodine Mađarskoj. Ali je i taj geopolitički faktor 1943-1944, u završnoj fazi rata, bio značajan već od 1941. godine, s obzirom na Istočni front, naročito dok su bile žive iluzije o brzom i nezadrživom napredovanju Crvene armije prema Balkanu, preko Karpata i izlaženju na Dunav.

Iluzije o povratku u Srbiju, iako nerealne sa stanovišta unutrašnjih prilika posle partizanskog poraza i gubitka Užica, ali održavane očekivanjem konačnog raspleta na Istočnom frontu, sačuvale su se kod Tita sve do juna 1942. godine, podržavane od srpskih kadrova. Očekujući da u Srbiji u proleće ponovo izbije ustanak, generalni sekretar KPJ i Vrhovni komandant zadržavao je partizanske snage na levoj strani Drine, uveren da će sovjetska prolećna kontraofanziva kod Harkova biti pobedonosna i doprineti i balkanskom raspletu. Kao stoje poznato, ove iluzije su se sasvim raspršile, otkrivajući istovremeno svu Titovu neobaveštenost o stvarnim prilikama u Srbiji, razmerama terora nad pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta, porazu grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji marta - aprila 1942. godine. Sovjetska kontraofanziva pak, prema Harkovu, započeta 12. maja 1942. godine, preokrenula se u potpuni poraz.

Titova odluka juna 1942. na Zelengori da partizanska grupacija krene prema Bosanskoj krajini, pala je posle saznanja da od sovjetske pobedonosne ofanzive nema ništa i da se rat produžava. Rukovodstvo partizanske grupacije na Zelengori znalo je za žarište ustanka od 1941. na Kozari, ali ne i da je počela nemačko-ustaška ofanziva na ovu planinu, posle koje će ona ući u partizansku legendu, ostajući pojam stradalništva srpskog naroda. Odluka da se krene na zapad Jugoslavije doneta je gotovo istovremeno kada i nemačka odluka o početku velike ofanzive prema Volgi i Kavkazu i podilaženju sovjetskoj prestonici s juga, posedanju petrolejskih polja Majkopa i Groznog, prelaženju Kavkaza i ugrožavanju britanskih interesa na Srednjem istoku.

Ponovo oživljavanje interesa za istočne delove Jugoslavije - Srbiju, Kosmet i Makedoniju - označavala je misija Svetozara Vukmanovića Tempa, njegov put od Oštrelja preko NDH i Beograda na jug Srbije i u Makedoniju, na Kosovo i Metohiju, u Grčku i Albaniju, koji dobija puni smisao u vremenskom kontekstu iskrcavanja zapadnih saveznika na obalama Francuske Severne Afrike i ofanzive Crvene armije kod Staljingrada, novembra 1942. godine. Saveznička koalicija je preuzimala strategijsku inicijativu, koja nije mogla da ponovo ne pojača, kao i 1941. godine, posle napada Nemačke na SSSR, značaj Srbije u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije i u međunarodnim spletovima jugoslovenskog pitanja, posebno 1943-1944. godine.

Na istočnoj strani Jugoslavije trebalo je spremno sačekati pad satelitskih režima i susreti sa trupama Crvene armije. No, geopolitički položaj Srbije nije jedino objašnjenje značaja Srbije u jugoslovenskoj

revoluciji. Srbija je bila najveća jugoslovenska zemlja, a Srbi najbrojniji narod u Jugoslaviji, pogotovu sa onima van matice, u kojoj je trebalo - po koncepciji KPJ - da nadvladaju snage narodnooslobodilačkog pokreta, uništi se četnički pokret, onemogući srpska emigracija i unutrašnje snage antipartizanske orijentacije, pa i spreče međunarodne „špekulacije" sa Srbijom u okviru britanske politike kompromisa. Srbija je, pod partizanskom kontrolom, mogla biti i značajna mobilizaciona baza, izvor ekonomske snage i prostor sa kojega se mogla dovršiti bitka za oslobođenje zapadnih delova Jugoslavije. U jedinicama NOVJ van Srbije nalazili su se pretežno srpski borci iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Vojvodine, koji su bili spremni da krenu u oslobođenje istočnih delova Jugoslavije. Ima istoričara koji tvrde da su borci Bosanske krajine išli na Srbiju da bi se iskupili za srpsku hegemoniju u Jugoslaviji između dva svetska rata,[41]' što je zaista preuveličavanje, nezavisno od propagande protiv Mihailovića i srpskih kolaboracionista Nedića i Ljotića, te komunističke indoktrinacije o Srbiji kao centru reakcije.

Glavna operativna grupa divizija NOVJ je u borbama u proleće 1943. uzela pravac prema Albaniji, sa skretanjem prema Sandžaku i Srbiji. Neočekivana ofanziva Nemaca maja-juna 1943. uticala je, posle Sutjeske, na povijanje prema istočnoj Bosni. Vladimir Dedijer navodi da je Vrhovni štab i pre neprijateljske ofanzive januara 1943. imao plan da sa novim, svežim srpskim snagama iz Bosne krene prema Srbiji u proleće 1943. godine, ali je nemačka ofanziva iznudila pokret NOVJ ranije i pod borbom. Odavno je poznato da vođe ne pokreću svoje snage uvek onamo i onda kada oni žele, krećući se često pravcem koji nameću i određuju drugi.

Zbog središnjeg položaja Srbije na Balkanu i važnih saobraćajnica koje je presecaju, njena odbrana je za komandu Vermahta od leta 1943. bila od prvorazrednog značaja, tako da su Nemci, pored političkih planova Hermana Nojbahera da stvori „antikomunistički front" na istoku i jugu Jugoslavije, posebnu pažnju posvećivali osujećivanju upada snaga NOVJ u Srbiju. Misao o prodoru u Srbiju javila se u Vrhovnom štabu ponovo avgusta 1943, kada su se, približavanjem kapitulacije Italije, mogli očekivati prelomni događaji na ćelom balkanskom ratištu. Druga proleterska divizija dobila je zadatak da krene za Sandžak i Crnu Goru, kako zbog razoružanja Italijana tako i zbog stvaranja uporišta za upad u Srbiju i spajanja s jedinicama koje su se borile na jugu i istoku Srbije, te u Šumadiji. Time se mogla razbuktati borba u Srbiji, dati snažan podsticaj antifašističkoj borbi u Bugarskoj, ugroziti celokupni nemački sistem odbrane na Balkanu. Prodor u Srbiju trebalo je da označi i razbijanje glavnog protivnika - četnika. Britanska politika kompromisa imala je za cilj da zloupotrebom Srbije, kao četničke

41) Polazilo se uopšte od toga „da je srpski narod sposoban i voljan da dokraja izbriše onu hipoteku, koja je nekada teretila i ugrožavala jugoslovensku zajednicu". - J. Pleterski, Nacije Jugoslavija Revolucija, Beograd, 1985, 508.

monarhističke i antipartizanske, obezbedi što jaču poziciju Velike Britanije u odnosu na SSSR, videvši u njemu faktičkog međunarodnog protektora narodnooslobodilačkog pokreta, zapravo njegovog komunističkog jezgra. Za nemačko komandovanje u jesen 1943. Srbija je, takođe, bila „ključ" odbrane Balkana. Nadiranje jedinica Druge i Pete proleterske divizije u prvoj polovini novembra 1943. godine do linije Sargan - Palisad - Ljubić naišlo je na jak, gotovo nesavladljiv otpor Nemaca i četnika. „Odmeravanje" snaga u jesen 1943. ukazalo je da je vreme za upad u Srbiju i probijanje nemačko-četničko-nedićevsko-ljotićevske odbrane bilo još preuranjeno. Bez jačanja unutrašnjeg otpora, pomeranja južnog sovjetskog fronta i početka nemačkog izvlačenja iz Grčke, situacija za prodor jedinica NOV u Srbiju nije, očigledno, bila sazrela. No, približavanje jakih partizanskih grupacija NOVJ na domak Drine, Lima, Ibra i Uvea davalo je vojno-političke i moralno-psihološke pretpostavke za uspeh novih akcija u najskorijoj budućnosti.

Unutrašnje ratište u Srbiji, koje je počelo da se razgoreva i širi od jeseni 1943, bilo je lišeno dve velike, tek formirane jedinice, koje su mogle doprineti rasplamsavanju borbi u Srbiji - 1. južnomoravske i 1. šumadijske brigade, koje su po naređenju Vrhovnog štaba radio-putem povučene iz Srbije kada su u njoj bile najpotrebnije. Novoobrazovana 1. šumadijska brigada, na putu iz Srbije u Bosnu, iskrvarila je u borbi s Nemcima 4. decembra 1943, braneći, zajedno s 2. proleterskom brigadom, limski mostobran kod Prijepolja, na kome je palo oko 400 boraca. Sumadinci su na Limu više nego desetkovani pre nego su i uspeli da napuste Srbiju. Prva južnomoravska brigada prešla je u istočnu Bosnu u vreme tzv. šeste neprijateljske ofanzive i na Devetaku je, već 15/16. decembra 1943, razbijena. Od delova ovih dveju brigada obrazovana je, februara 1944. u Čajniču, 3. srpska udarna brigada, koja je ušla u sastav 2. proleterske divizije i u njenom sastavu zadržala do kraja rata. Izvlačenje ove dve brigade iz Srbije, u Sandžak i Bosnu, bilo je sinhronizovano sa pripremama Udarne grupe, odnosno Operativne grupe divizija koje su bile spremne na Limu i Drini da prodru u Srbiju, ali se na drugoj strani najbolja grupacija boraca sa vojnim i političkih rukovodstvom izvlačila iz Srbije.

U vreme kada su bile najpotrebnije u Srbiji, one su odlazile van Srbije. S ovim brigadama Srbiju su napustili i Blagoje Nešković i Moma Marković, koji se u nju nisu mogli vratiti sve do jula 1944. godine, tako da je rukovodstvo praktično bilo obezglavljeno, što nije moglo da se štetno ne odrazi na ustanak na jugu Srbije i u Sumadiji, a pogotovu na partijski rad.

Pokrajinsko rukovodstvo KPJ za Srbiju bilo je dugo, dve godine, odvojeno od Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, bez obzira na veze koje je Blagoje Nešković ostvarivao sa centralnim rukovodstvom posredstvom zagrebačkog punkta, preko Vojvodine i Bosne. U svakom slučaju, te veze su bile slabe, spore, sporadične, često zaobilazne. Težište borbi 1942-1944. bilo je u zapadnim delovima Jugoslavije, preko

Drine, Lima, Save. Sa snagama NOVJ na zapadu, u njihovom sastavu nalazile su se i srpske jedinice, koje su se povukle prilikom poraza partizanskih sanga u jesen 1941, svrstane u bataljonima (srbijanskim) Prve proleterske i u Drugoj srpskoj proleterskoj brigadi. Ove elitne i eksteritorijalne jedinice nalazile su se pod Titovim rukovodstvom. Vodeći srpski kadrovi u vrhu Partije, sa Aleksandrom Rankovičem, Ivom Lolom Ribarom (do pogibije novembra 1943) i Sretenom Žujovićem, nisu imali bitan uticaj na vojno rukovođenje i spoljnopolitičke veze, koje je u svojim rukama držao isključivo Tito. Sreten Zujović je poticao iz rukovodstva Milana Gorkića (Josipa Čižinskog), kao i Tito, ostajući samim tim trajno obeležen, iako se to javno nije primećivalo. Njegova želja da postane vođa srpske partije nije se nikada ostvarila. Srpska partija nije imala status nacionalne kompartije jer je zaključak u tom smislu donet oktobra 1943, potvrđen juna 1944. na Visu i oživotvoren maja 1945. godine. Tito je bio najmarkantija figura narodnooslobodilačkog pokreta. On je suvereno odlučivao, oslonjen i na srpske snage u zapadnim delovima Jugoslavije, iz čijih je redova izrastao novi starešinski kadar koji je bio veran onome ko ga je i unapređivao. Blagoje Nešković je bio manje poznat u jugoslovenskom komunističkom pokretu, pa i Srbiji, iako je njegov komunistički staž bio dug, učešće u španskom građanskom ratu davalo beleg, ali radeći uglavnom ilegalno ostajao nedovoljno poznat širem partijskom članstvu. Ostavljen je u Beogradu kao veza sa Kosovom, Makedonijom, Sremom, a na drugoj strani sa Vrhovnim štabom i CK KPJ, kao privremena i prelazna ličnost; bio je majstor konspiracije, neobično zaslužan za održavanje rukovodstva u trenucima najteže krize, povezivanje partijskih organizacija i održavanje pokreta pod najnepovoljnijim uslovima. Ostajući u Beogradu, Nešković je dobio uputstva i ovlašćenja za svoj rad. On je ispunio zadatke koji su mu bili povereni, ako je ceniti po verifikaciji njegove delatnosti na Visu u leto 1944. godine, čime se ne zanemaruju kritička zapažanja na njegov rad. Analiza poruka koje su upućivane Neškoviću od CK KPJ, kao i njegovih odgovora i poruka CK KPJ, pokazuju da u njima nema velikih strateških zamisli. Tek dolaskom Svetozara Vukmanovića, preko Beograda, na jug, počinje ostvarivanje značajnijih akcija i razgorevanje borbe na istočnom Balkanu.

Rukovodstvo Srbije s Neškovićem, umrtvljeno pune dve godine sa stanovišta pokretanja operacija većih razmera, nije, s obzirom na demokratski centralizam u Partiji - koji je počivao na centralističko-direktivnom načelu odgovornosti nižih organa prema višima - moglo ni pomišljati niti je pomišljalo na veće borbene operacije. Očigledno je da Nešković, bez obzira na svu težinu situacije u Srbiji, teror Nemaca i kolaboracionista, nije inspirisao nijednu akciju do dolaska Svetozara Vukmanovića u smislu intenziviranja narodnooslobodilačke borbe u Srbiji. Centralnom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta, sa Titom na čelu, nesumnjivo nije ni odgovaralo, čak i da su postojali povoljniji uslovi za borbu, da se ona razbukti i dođe do masovnog

ustanka na istočnom Balkanu, bez uticaja jugoslovenskog rukovodstva opsednutog događajima na zapadu Jugoslaviji i bitkama Glavne operativne grupe divizija. Ustanak je morao da se vodi pod Titovim simbolom i rukovodstvom, pogotovu u Srbiji. Poznato je daje Vrhovni komandant naređivao svojim komandantima, septembra 1944. iz Krajove, da obaveste narod preko radija da Tito vrši inspekciju NOVJ u zapadnoj Srbiji, iako se nalazio u Rumuniji. -••-..

Udarna grupa divizija, sastavljena od 2. i 5. divizije, sa oko 5.000) (boraca, pokušala je ponovo, početkom marta 1944, da prodre u Toplicu i Jablanicu, spoji sa snagama NOV na jugu Srbije i stvori uporište za prodor novih snaga. Iako je uspela da pređe Ibar, ona je morala pod pritiskom jakih snaga Nemaca, Bugara, četnika, Srpske državne straže, Srpskog doborovoljačkog korpusa i muslimanske milicije da skrene prema zapadu Srbije. Udarna grupa doprla je do Maljena i Povlena, ali je u maju 1944. morala da se povuče preko Lima. Tek krajem jula Vrhovni štab je odlučio da se težište narednih operacija trajno prenese na istok Jugoslavije, to jest u Srbiju, radi razbijanja četnika, susreta sa Crvenom armijom i krize satelitskih režima u Bugarskoj i Rumuniji. Trebalo je istovremeno sprečiti povlačenje nemačke armije iz Grčke i Arhipelaga moravskom dolinom prema Beogradu, jer su samim tim mogle ojačati snage kolaboracije i, možda, u Beogradu-ustoličiti režim koji bi osujetio planove CK KPJ i Vrhovnog štaba/ Operativna grupa^ divizija otpočela je prodor prema Srbiji 28. jula 1944. godine, a septembra 1944. snage NOVJ ovladale su zapadnom Srbijom.

Srbija je već od 1943. bila u centru pažnje nemačkih vojnih "Ó , političkih činilaca. Antikomunistički blok na Balkanu gradio se pod > rukovodstvom Hermana Nojbahera od leta i jeseni 1943. godine. Za" (razliku od Zigmunda Kašea, Nojbaher je tražio način da se pomoću"[1] (^„razumno tretirane Srbije" spreči slom nemačkih trupa na Balkanu^ (onemogući prilaz Trećem rajhu s juga, osigura povlačenje trupa j£) i Grčke i sa Arhipelaga, pojača odbrana od nadirućih snaga Crvene (armije. Otuda politika objedinjavanja svih snaga protiv komunističkih pokreta, stvaranje sistema vazalnih država, prevazilaženje nacionalnih i političkih razlika, jer više nije bilo važno da lije neko „beo" ili „zelen": bilo je važno da nije „crven"J Od staljingradskog poraza nemačka politika i propaganda težište su stavljali na to da je Nemačka u službi odbrane Evrope i njene civilizacije od nasrtaja azijatskog varvarstva i boljševizma.

Federacija između Srbije i Crne Gore preko Sandžaka takođe je trebalo da posluži nameravanom cilju koncentracije antikomunističkih snaga na nacionalnoj osnovi, putem njihove nacionalne integracije. Gradeći Srbiju pod nemačkim protektoratom, Nojbaher je mnogo polagao i na njen antagonistički pandan u vidu „Velike Albanije". Nemci su preuzimali ulogu da mire i arbitriraju među svojim štićenicima u okviru glavne zamisli ojačavanja položaja Trećeg rajha na Balkanu.

Nojbaherova politika od jeseni 1943. godine menjala je neke strateške komponente dotadašnje nemačke politike. Ona nije bila uslovljena promenom stava Nemaca o srpskom narodu, već političko-vojnim pragmatičnim interesima u situaciji povlačenja na Istoku, „ispadanja" Italije iz rata, približavanja saveznika Jugoslaviji i Trećem rajhu, narastanja partizanskih snaga u Jugoslaviji posle italijanske kapitulacije. Nemačka politika se menjala samo utoliko koliko su to zahtevali novi vojni momenti. Smatralo se da bi se_u istočnim delovima Jugoslavije, pre svega u Srbiji i Crnoj Gori, .moglo sakupiti oko 80.000 vojnika^* Cto 50.OOCLčeinika Draže Mihailovića u Srbiji i Crnoj Gori, oko 25.0001. pripadnika Nedićeve Srpske državne straže i oko 5.000 ljotićevaca Srpskom dobrovoljačkom korpusu^ Sa tolikim snagama Nojbaher je—> pretpostavljao da bi u središnjem delu Balkana mogao prekinuti kontinuitet pokreta otpora pod vodstvom komunista od Peloponeza do Istre. Ispravljanje nemačke politike značilo je, pre svega, ublažavanje surovih mera prema srpskom narodu. Nojbaher se posebno zalagao da se ojača položaj Milana Nedića posle britanske politike tzv, duplog koloseka (ili„ekvidištance") prema Mihailoviću i partizanima. Nedić je i ranije propagandno radio na integraciji Srbije i Crne Gore, a nakon Nojbaherove inicijative Nedićeva politika dobila je u iznetom pravcu čvrste obrise slanjem pomoći, naoružanja, ličnim dodirima sa crnogorskim kolaboracionistima. Još u vreme dok je Italija ratovala na strani Nemačke, kao okupaciona sila angažovana u Crnoj Gori i Sandžaku, bile su poznate inicijative Nedića da uspostavi nad Sandžakom i Crnom Gorom civilnu vlast, ostavljajući Italijanima vojnu. Ova aktivnost Milana Nedića dobila je veći zamah sa Nojbaherovom politikom u jesen 1943. godine, jer je sada naišla na potporu nemačkog zvaničnika.

Nojbaher je oktobra 1943. dostavio Joahimu fon Ribentropu plan 0 srpsko-crnogorskoj federaciji, koji se sastojao iz sledećih šest tačaka: „1. Stvoriti Srpsku federaciju sastavljenu od Srbije, Crne Gore i Sandžaka, pretežno muslimanskog, koji je po raspadu Jugoslavije bio dodeljen (dobrim delom) Crnoj Gori, ali koji je od nje u stvari odeljen partizanskim frontom; 2. Armijski general Nedić da bude predsednik Federacije; 3. Federacija da obrazuje privrednu i valutarnu uniju, ali da ostanu autonomne uprave, naročito u pogledu unutrašnjih poslova 1 u kulturnim pitanjima; 4. Federativna vlada da donosi neophodne odluke o egzekutivi (žandarmerija i dobrovoljni savezi); 5. Da se nacionalne kulturne institucije oslobode tutorstva organa vojne uprave i da se otvori Beogradski univerzitet; 6. Nemačka vojna uprava da bude ograničena samo na upravnu kontrolu, a njen aparat da se radiklano reducira".[42]'

Ujedinjavanjem kolaboracionista raznih boja Nemci su parirali antinemačkom balkanskom frontu koji se posle italijanskog sloma sve više razbuktavao.

42) Oko ove osovine Beograd - Cetinje trebalo je da se izgradi nova obnovljena država srpskog naroda. Federacija je zamišljena kao privredna i valutna unija, s autonomnom upravom i prosvetom. - B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija..., 2, 119.

Sam plan o federaciji je jedinstven u istoriji srpskog naroda, jer su od ranije bile poznate razne varijante ujedinjavanja, ali sada se po prvi put javljao federativni oblik. Milan Nedić je u odgovoru Ljubu Vuksanoviću, predsedniku kvislinške Narodne uprave, pozdravio ideju o srpsko-crnogorskoj federaciji kao vidu obnovljene države, čiji temelj mora da bude snažna osovina Cetinje - Beograd, oko koje će se izgraditi „nova obnovljena država srpskog naroda". Samu činjenicu što su se Crnogorci ponovo našli u „bratskom zagrljaju sa braćom Srbima", zahvaljivao je velikom Nemačkom rajhu i posebno ministru Nojbaheru, pozivajući Vuksanovića da se Nemcima oduže „čestitom i poštenom pravom srpskom saradnjom". Međutim, Hitler je krajem 1943. u razgovoru sa Nojbaherom zatražio da se ovaj plan preispita, jer Nemačka ne sme dozvoliti da jedan narod na Balkanu postane nadmoćan nad drugim, pogotovu Srbi, kao narod koji je kroz istoriju pokazao veliku državotvornu snagu i čije su pretenzije sezale do Egejskog mora.[43)]

Crnogorske kvislinge na saradnju sa Nedićem upućivala je i sve izraženija snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori, koji je posle italijanske kapitulacije pogibije i streljanja četničkih prvaka u manastiru Oštrog (generala Blaža Đukanovića, pukovnika Baja Stanišića i drugih) sve više osvajao prostor izgubljen posle tzv. levih skretanja i napuštanja Crne Gore pod pritiskom četničko-separatističkih i italijanskih snaga u proleće 1942. godine. Osnovni cilj je bio da se udruženim snagama što uspešnije obračuna sa komunizmom. Ne sme se zanemariti i ekonomska strana pitanja, jer je Srbija preko Sandžaka mogla u privrednom pogledu pomoći narodu Crne Gore. Rezerve prema iznetom federativnom projektu zadržavale su separatističke snage koje su u ovom činu videle odluke Velike podgoričke skupštine u novom izdanju.

Aprila 1944. godine Hitler je u Salcburgu još jednom odbacio Nojbaherov plan, smatrajući da Treći rajh treba da pobedi, pa sve ostalo dolazi samo po sebi, čime je sudbina ove ideje bila konačno zapečaćena. Ona je imala još jednog velikog protivnika u zemlji, NDH, kao nemačkog balkanskog eksponenta, čije je interese dosledno i do kraja zastupao poslanik Trećeg rajha pri ustaškoj državi Zigfrid Kaše.

Za snage narodnooslobodilačkog pokreta nosioci ideje zbližavanja i ujedinjenja bili su saradnici okupatora, jer se pokrovitelj federacije nije ni skrivao. Saradnja Nedićevih i Ljotićevih poklisara sa predstav-

[43)] Nojbaher se zalagao da prestane streljanje talaca, oslobodi patrijarh Gavrilo, Nedićeva vlast proširi na Sandžak i Crnu Goru, Pavle Đurišić pusti iz nemačkog zatvora. Nemcima su bile potrebne sve antikomunističke snage, a naročito posle kapitulacije Italije i stvaranja praznine u okupacionom sistemu. Firer se, međutim, suprostavio ojačavanju Nedićevog režima. Nemačka, po Hitleru, decembra 1943. nikako nije smela „da dozvoli da na Balkanu bude jedan nadmoćan narod koji smatra da ima političku misiju. Srbi su jedan takav narod. Oni su pokazali jednu veliku državotvornu sposobnost". - I. Avakumović, n.d., 139. - J. Marjanović, The Neubacher Plan and Practical Schemmes for the Establisment of a Greater Serbian Federation (1943-1944), The Third Reich and Jugoslavia 1933-1945, Beograd, 1977, 486-502; Neubacher Hermann, Sonder - Auftrag Südost 1940-1945. Bericht eines fliegenden Diplomaten, Göttingen, Berlin, Frankfurt an Main, 1957, 155-6.

nicima kvislinške vlasti u Crnoj Gori i obratno nastavlja se sve do povlačenja četnika iz Crne Gore, novembra 1944. godine. U leto 1944. uhvaćen je i ubijen kao sprski poklisar Jovan Plamenac na putu Rijeka Crnojevića - Vir Pazar, bivši regent Crne Gore u emigraciji i poslanik Kraljevine Jugoslavije po povratku iz egzila, kojeg je, inače, civilni guverner Sarafino Macolini proterao posle Petrovdanske skupštine iz Cetinja, jer se izjašnjavao kao Srbin.

Zahvaljujući intervencijama Nedića i Nojbahera, iz nemačkog zarobljeništva oslobođen je Pavle Đurišić, razoružan i uhvaćen od Nemaca kod Kolašina, posle četničkog poraza na Neretvi i Drini.

Politiku kompromisa u Jugoslaviji nosili su Velika Britanija i SSSR, naravno, različito motivisani, dok su SAD uglavnom sledile politiku ovih sila, uz odgovarajuće rezerve. Pored britanskih oficira, kod Mihailovića se nalazilo i nekoliko oficira SAD. Potpukovnik Albert Sajc nalazio se na čelu prve američke misije kod generala Mihailovića od septembra 1943. do marta 1944. godine. Kapetan Džordž Musulin bio je kod Mihailovića od oktobra 1943. do maja 1944. godine, da bi se 2. avgusta ponovo našao u Jugoslaviji na čelu Vazduhoplovne misije za spasavanje. Kapetan Valter R. Mensfild boravio je u štabu Mihailovića u svojstvu pomoćnika pukovnika Sajca. Musulina je kod Mihailovića nasledio kapetan Nik Lalić, u funkciji šefa Vazduhoplovne misije za spasavanje, ostajući kod Mihailovića skoro pet meseci. Pri toj Vazduhoplovnoj misiji našao se kasnije i radio-telegrafista u mornarici Artur Dibilian. [4)]

Misija potpukovnika (pukovnika) Roberta Makdaula stigla je kod Mihailovića avgusta 1944. godine. Makdaul je pripadao Servisu generala Vilijema Donovana - OSS - (Uprava za strateške službe - Office of Strategic Services). Misija je ostvarena u vreme početka borbe za Srbiju, primicanja Crvene armije Dunavu i Jugoslaviji i predstavljanja Srbije u Čerčilovoj interpretaciji kao četničke i monarhističke, antititovske i antipartizanske, neke vrste hidre kontrarevolucije, jugoslovenske Vandeje. Makdaul demantuje da je podsticao Mihailovića da nastavi borbu protiv partizana i da mu je obećavao američku pomoć. Izvesno je da se susreo sa nemačkim predstavnikom Rudolfom Šterkerom, i to na nemački poziv, sa odobrenjem svojih pretpostavljenih. Cilj sastanka je bio da se ispita mogućnost predaje nemačkih snaga na Balkanu.[45']

Svakako, Makdaul je probudio neku nadu kod Mihailovića, pa i kod njegovog predstavnika u Italiji Živka Topalovića, koji je pisao Mihailoviću 4. septembra 1944. da sa američkim pukovnikom treba otvoriti sve političke probleme, jer se samo preko Amerikanaca može

u) Z. Vučković, n.d., 79.

45) Šterker je bio savetnik Upravnog štaba Vojnog zapovednika Srbije. Sastao se marta 1944. sa komandantom četničkih odreda u Srbiji generalom M. Trifunovićem u blizini Čačka. Razgovor se vodio o snabdevanju četnika municijom i oružjem radi borbe protiv partizana. Do sastanka je ponovo došlo aprila 1944. godine. Mihailović se tajno sastao sa M. Nedićem 12. i 13. avgusta 1944. u blizini Kosjerića. - M. Borković, n.d., 2, 331.

postići promena političkog kursa saveznika. Oni treba da se uvere da Tito i Subašić nameću odluku oružjem u srpskom prostoru i da Srbi moraju da se brane.[46] Ima tvrđenja, takođe, da je američki obaveštajni oficir prekoračivao svoja ovlašćenja, obećavajući Mihailoviću podršku SAD četnicima. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je ulivao nadu Mihailoviću, napuštenom od Britanaca, da će dobiti podršku treće velike sile antifašističke koalicije, kada nije mogao očekivati podršku Sovjeta orijentisanih na pomaganje narodnooslobodilačkog pokreta. Prema nekim posrednim i fragmentarnim podacima iz američkih izvora proizilazi da se Makdaul našao u Srbiji da bi bio neposredni svedok kako ona pada pod vlast komunista. Srbi su u zapadnom javnom mnenju važili za ljude individualnih sklonosti i raspoloženja, koji nisu bili spremni da prihvate kolektivističku psihologiju i način života koji nameće komunizam.[47] Da li je želeo da prisustvuje odstupanju Nemaca, za koje se verovalo da će nastupiti mnogo brže? Znalo se koji su značaj Nemci pridavali Srbiji, dolini Morave, ušću Save u Dunav, imajući u vidu odstupanje s juga prema severu, nastupanje sovjetskog južnog fronta, vrenje u satelitskim režimima susednih zemalja, polet narodnooslobodilačke borbe u Srbiji.

Makdaulov dolazak mogao je izazvati određene iluzije kod Mihailovića, ali nije mogao izmeniti njegov kritični položaj. Protiv prisustva Makdaulove misije kod Vrhovne komande Draže Mihailovića protestovao je Tito, a Čerčil je odmah zatražio od Ruzvelta da se ova misija povuče iz Srbije.[48] Makdaul je napustio Mihailovića tek novembra 1944. godine sa improvizovanog aerodroma u Bosni.

Makdaul je želeo da razgovara sa Hermanom Nojbaherom, kojem Berlin nije dozvolio direktno sučeljavanje sa savezničkim oficirom, već samo preko posrednika, generalštabnog pukovnika Šterkera. Šterker se po drugi put, u ime Nojbahera, sreo sa američkim obaveštajcem u blizini Mihailovićeve Vrhovne komande. Makdauel se predstavio kao čovek koji ima ovlašćenje da razgovara o čelom Balkanu. Izjavio je da bi specijalnu nemačku delegaciju mogao prevesti avionom na razgovore sa saveznicima, u Italiju. Joahim fon Ribentrop se nije saglasio da Nojbaher otpočne razgovore sa Amerikancima. Prema Nojbaheru, Makdaulova misija imala je politički karakter koji se može svesti na tri zadatka: sprečiti sovjetsku ekspanziju Balkana, oponirati Titu i pomoći

46) „Amerikanci čine napore da nam pomognu i ne dadu nametanje režima Balkanu. Ali oni to mogu činiti samo savetima, jer je Balkan englesko vojište". - AVII, Ča, K-14, Reg. br. 28/2.

47) Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945 (priredio B. Petranović), Zagreb, 1981, 32.

48) Tito je izvestio Glavni štab Srbije 18. septembra 1944, da je američki predstavnik kod Mihailovića Makdaul stupio u vezu s Nemcima. Izveštavao je da su Nemci tražili da im se ne ometa izvlačenje, a da oni za uzvrat neće svoje balkanske trupe upućivati protiv oružanih snaga zapadnih sila. - AVII, K-26, Reg. br. 10-17/13. - Čerčil je 1. septembra 1944. osudio SAD što otvaraju scenu za građanski rat u Jugoslaviji pomaganjem Mihailovića, nasuprot njihovoj podršci Titu. Britanski premijer je ponavljao svoju staru tezu da se jedina šansa nalazila u sporazumu između Tita i „bana", a ne u davanju zaštite Mihailoviću. - Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945 (priredio B. Petranović i Lj. Marković), Beograd, 1991, 167.

Mihailoviću da napusti ideju o borbi na dva fronta; smatrao je da je pametnije grupisati sve snage u borbi protiv Tita nego rasipati energiju protiv Nemaca koji će i onako napustiti Balkan.[49]

Snage pod kontrolom Mihailovića spasile su 1944. nekoliko stotina američkih pilota i drugog vazduhoplovnog osoblja, koji su bili prinuđeni da se spuste na teritoriju koju su nadzirali četnici prilikom bombardovanja objekata u Srbiji i Balkanu uopšte, naročito petrolejskih polja Ploeštija. Vazduhoplovce je trebalo prihvatiti, sačuvati od Nemaca, neki put od njih i preotimati, lečiti, hraniti i skrivati. Prihvatanje i odnos prema ovim pilotima govori da je Mihailovićev pokret bio prozapadni i antinemački, daje američke oficire tretirao kao saveznike. Radi njihovog spasa rizikovalo se sukobljavanje sa Nemcima ili odbijanje nemačkih ultimatuma da im oni budu predati. Sa teritorije pod Mihailovićevom kontrolom avijatičari SAD sa aerodroma u Pranjanima transportovani su u Italiju. Dejvid Martin navodi da su četnici spasili više od 500, a možda i svih 600 avijatičara koji su se morali spustiti na tlo Srbije.[50] Oko 40 tih avijatičara evakuisano je sa britanskom misijom prilikom njenog povlačenja iz Mihailovićevog Glavnog štaba, krajem maja 1944. godine. Američka vazduhoplovna misija za spasavanje evakuisala je od 9. avgusta do 27. decembra 1944. godine 432 člana američkih posada i drugih savezničkih avijatičara koje su spasili četnici. Prema vazduhoplovnom maršalu Tederu, snage NOVJ spasile su oko 2.000 avijatičara i drugog osoblja zapadnih saveznika. Po zvaničnoj istoriji američkog vazduhoplovstva, ovaj broj je daleko manji, naime, s aerodroma pod partizanskom kontrolom spašeno je 732 pilota, a sa Mihailovićevih 356 do 1. oktobra 1944. godine.[51]

Američki predsednik Hari Truman 19. marta 1948. posmrtno je odlikovao Dražu Mihailovića Legijom za zasluge sa stepenom koji odgovara činu Glavnog komandanta, imajući u vidu da je bio „glavnokomandujući jugoslovenskih oružanih snaga i docnije kao ministar vojni", da su njegove jedinice spasle mnoge američke avijatičare i da su četnici „boreći se pod najtežim okolnostima, doprineli (su) znatno savezničkoj stvari i dali svoj udeo krajnjoj pobedi saveznika". Američko odlikovanje bilo je posmrtno i imalo je politički karakter, budući da je dato u uslovima započetog hladnog rata. Samim tim, nije od većeg značaja u razmatranjima „slučaja Mihailović" 1941-1945. godine. Truman se, kako ističu neki publicisti, nije mnogo „pretrgao" u vreme suđenja Mihailoviću, polazeći od međunarodnih odnosa onog vremena,

49) U suštini, misija je obaveštajnog karaktera, ali je Makdaul prekoračivao svoja ovlašćenja. - V. Bakarić je 21. septembra 1944, dostavio izveštaj Titu u kome stoji da je prigovorio funkcionerima SAD u Italiji zbog slanja misije Mihailoviću, da bi nova Jugoslavija želela dobre odnose sa SAD i da boravak Makdaula kod Mihailovića „smatramo vrlo nezgodnim incidentom". - Isto, 430-1.

50) Rodoljub ili izdajnik..., 11.

51) Po M. Dejvidu bar stotinu američkih avijatičara koje su spasli četnici sprovedeno je partizanima i evakuisano sa njihove oslobođene teritorije. Pod „spašenim" NOVJ je vodila i američke avijatičare, čiji su avioni bili oštećeni i spustili se na aerodrom Vis, pod partizanskom i engleskom kontrolom. - Isto, 11.

ali je post festum iskoristio potsećanje na istoriju i pomoć u spasavanju dela avijatičara SAD koji su pali na teritoriju pod kontrolom Mihailovićevih snaga u političko manifestativne svrhe.

Kod četnika Dragutina Keserovića od avgusta 1944. nalazio se poručnik Eisford Kremer, član misije Makdaula, koji je prisustvovao oslobađanju Kruševca oktobra 1944. godine. Dragutin Keserović je strahovao da će Crvenoarmejci koji su se približavali gradu pobiti četnike, nasuprot Kremeru, koji ih je razuveravao, dokazujući da će Crvena armija sa zadovoljstvom prihvatiti njihovu saradnju. Keserović je u Kruševcu proslavio oslobođenje s „Rusima".[52)]

Saveznička bombardovanja bila su izraz koordinacije NOVJ i nemačko-engleskih vazduhoplovnih snaga. Sem što su postizani strateški efekti napadima na vojne objekte, postrojenja, važne saobraćajne punktove, bombardovanja su otrežnjavala neprijatelja koji je izgubio nadmoć u vazduhu i morao prepustiti nebo savezničkoj avijaciji. Bombardovanja su dovodila i do pražnjenja gradova i odlazaka ljudi u partizane, na slobodnu teritoriju. No, način bombardovanja i ogromne žrtve među civilima („tepih sistem" bombardovanja, bacanjem bombi nasumice nezavisno od vojnih objekata) proizvodili su krajnje suprotan rezultat, izazivajući velike žrtve i grdne materijalne štete. Naročito je teško bombardovan Beograd na Uskrs 1944, dok se svet nalazio u crkvama. Najkarakterističniji je slučaj Podgorice, koja je sravnjena sa zemljom maja 1944. godine. Na bombardovanju Podgorice građani su se na još suroviji način mogli uveriti što znači pojam „koventrirati" (po engleskom gradu Koventriu). Pod udarom savezničke avijacije našli su se i drugi gradovi Srbije (Leskovac, Niš, Kraljevo i drugi). Posebno je pogađala činjenica što su saveznici bombardovali Beograd u nedelju, na Uskrs 1944. godine, potsećajući na strahote nemačkog bombardovanja iz aprila 1941. Tim pre, što je sistemom „tepih bombi" smrti bilo izloženo građanstvo i razarani civilni objekti umesto vojnih.

Razorno bombardovanje Beograda i Podgorice nije se razlikovalo po brutalnosti od nemačkog bombardovanja Beograda 1941. godine. U literaturi se pretpostavlja da je bombardovanje moralo poteći na Titov zahtev, kao Vrhovnog komandanta NOVJ, preko Ficroja Maklejna, koji je jugoslovenske predloge dostavljao stručnjacima u Italiji, a ovi komandantu „balkanske avijacije" i komandantu sredozemnomorskog ratišta. Izvesno je da je Tito ugovorio sa savezničkim komandantima u Italiji avgusta 1944. bombardovanje nemačkih grupacija, koje su se u jesen 1944. povlačile s juga Balkana. Bombardovanje srpskih gradova u dolini Morave septembra 1944. (operacija „Nedelja pacova")

52) Saradnja je trajala kratko. Posle osvajanja Kruševca 16. oktobra, Keserović je 18. oktobra obavestio majora D. Račića, komandanta Četvrte grupe jurišnih korpusa, da „Rusi" saraduju samo s partizanima. Keserović je obavestio Vrhovnu komandu da su „Rusi" zatražili da do 18. oktobra u podne četnici polože oružje. Četnički komandant se povukao iz Kruševca sa 500 četnika. Do drukčijeg stava Crvene armije prema četnicima došlo je posle Titovog protesta u štabu Trećeg ukrajinskog fronta. - J. Tomasevich, n.d., 349-350.

imalo je za cilj sprečavanje povlačenja nemačke balkanske armije s ostrva i Grčke moravskim pravcem.

Pored srpskih gradova, bombarodovani su i gradovi NDH, Split i Šibenik, mada su razmere rušenja ovih gradova bile manje u odnosu na srpske gradove. Nakon bombardovanja usledio je protest J. Krnjevića i J. Šuteja, januara 1944. Bombardovanje nekih predgrađa Zagreba izazvalo je februara 1944. i protest nadbiskupa Stepinca, uložen preko britanske ambasade pri Svetoj Stolici. Na bombardovanje Beograda reagovala je emigrantska vlada, preko ambasadora na britanskom dvoru, Bogoljuba Jevtića. Sem pomenutih gradova, bombardovani su i Banja Luka, Nikšić i drugi gradovi. Zadar je gotovo sravnjen sa zemljom, a teška oštećenja pretrpeo je i Slavonski brod.

Zbog velikih razaranja i žrtava srpskih gradova, saveznici su omrznuti. General Mihailović je izvestio o bombardovanju Beograda 16. i 17. aprila 1944. godine, kada su pogođene i bolnice i sanatorijumi. Najteže su stradali: blizina Tehničkog fakulteta, Studentski dom i Slavija, Terazije, Nemanjina ulica, Miloša Velikog ulica, kraljice Natalije i Sarajevska ulica, blizina Pozorišta, Zeleni venac i Nova pijaca. Od vojnih objekata bila je pogođena železnička stanica, jedna vojna tvornica i zgrada Gestapoa na Dorćolu. Protest je uložio i potpukovnik Živan Knežević, vojni izaslanik u SAD, čija su majka i sestra nastradale prilikom bombardovanja.

Britanska strategija polazila je od toga da se, koristeći nadmoćnost u vazduhu, s oslonom na nepresušni američki ratni materijal, stalnim bombardovanjima Nemci onemoguće da pomognu feldmaršala Keselringa u Italiji. Prema nekim mišljenjima, Staljinu je opet bilo stalo da se Nemci što duže zadrže u Jugoslaviji, Grčkoj i Albaniji kako bi obezbeđivali nemačku pozadinu u Italiji, čime su zapadni saveznici sprečavani da prodru u srednju Evropu pre Crvene armije.[53]'

U operaciji „Kazna", aprila 1941, Beograd je stradao zbog 27. marta 1941. godine. Zašto je stradao aprila 1944. godine? Moglo bi se odgovoriti zato što je bio strateški centar, što je uvek tako stradao u svojoj istoriji i što će tako stradati i u budućnosti ukoliko nekom nesrećom ponovo dođe do ratova i sukoba svetova. Isidora Sekulić pisala je da je Beograd izložen i da će biti sve izloženiji ukoliko se bude više uspravljao; izložen je i po tome što se ničim ne može zaštititi. „Takvi gradovi su", pisala je ova umna žena, „kao one krupne ptice što na stenama žive i svaku nepogodu bez zaklona trpe. Izloženost Beograda je opasnost njegova. Sve u Beogradu, i stanovnici Beograda imaju nešto od svojevoljnog ispadanja u nezaklonjenost, izlaska na videlo i na megdan".

No, nedovoljno je te činjenice samo propratiti rečima da je rat u pitanju, sa svim svojim svirepostima ili prokleti geopolitički položaj; to nije uverljivo obrazloženje ni za pretrpljene žrtve. Bombardovanje je

53) St. R. Vlahović, n.d., 272, 274-5.

imalo za cilj da razori važne objekte, demonstrira nadmoć i skoru pobedu saveznika, demoralise Nemce i njihove saveznike. No, bilo je vezano i za uništavanje velikog broja pripadnika suparničkih vojnih formacija, koji su se iz unutrašnjosti Srbije, Crne Gore, Sandžaka i drugih krajeva slivali u Beograd pred naletom pobedonosnih snaga NOVJ.

Mada je Čerčil odranije napustio Mihailovića, britanska politika je pred susret Čerčila sa Staljinom jačala svoju pregovaračku poziciju u odnosu na sovjetskog štićenika Tita, isticanjem da je Srbija antipartizanska i protiv Tita. Kod Čerčila su se mogle mešati zablude, sentimenti, kriva prosuđivanja o odnosima snaga u Jugoslaviji u uslovima rata, ali nadasve je preovlađivala procena britanskih interesa i sagledavanje budućnosti na prostoru koji je označavala Jugoslavija sa svojom osobenom istorijom, koja je razdvajala snage saveznika, naročito u času kada je dotadašnja dualna struktura fašističkog i antifašističkog fronta na kraju rata nestajala. Ništa bolje od samih Čerčilovih analiza ne može da pokaže spoj tih zabluda i hladnih političkih interesa. Pisao je da je „divlja gerila" otpočela po planinama u kojima su se Srbi vekovima opirali Turcima. „General Mihailović je bio njen prvi i najistaknutiji borac oko koga se okupila preživela jugoslovenska elita". Istorija, smatrao je Čerčil, ne treba da izbriše Mihailovića iz spiska srpskih rodoljuba.[54]' Čerčil je u jesen 1943. uviđao da razmimoilaženja između „Titovih partizana" i „Mihailovićevih četnika" imaju veoma dubok koren. Odgovorio je 5. februara 1944. na Titovo pismo da bi se privremenom nagodbom između Tita i kralja „konsolidovale mnoge snage, posebno srpski elementi, koji su se trenutno otuđili".[55)] Ili, u pismu od 17. maja 1944: „Nije nam poznato što će se dogoditi u srpskom delu Jugoslavije. Kao vrhovni komandant, Mihailović svakako zauzima moćan položaj na lokalnom planu i ne znači da će izgubiti svoj uticaj ako prestane da bude ministar rata. Ne možemo predvideti šta će on učiniti. Takođe postoji vrlo velika masa ljudi čiji se broj penje možda i do 200.000. To su srpski seljaci - zemljoposednici, koji su najstrojeni antigermanski, ali i jako srpski i koji, prirodno, imaju zemljoposednička shvatanja suprotna teoriji Karla Marksa. Moj je cilj da nagnam ove snage da sarađuju sa Vama na stvaranju jedne ujedinjene i nezavisne Jugoslavije koja će sa svoga tla isterati i poslednjeg hitlerovskog ubicu i osvajača.[56])

Kao sprovodnik britanske politike, Šubašić je javljao iz Londona 1. jula 1944. da nailazi na teškoće zbog konačne likvidacije Mihailovića, jer srpski političari nisu pristajali da^ se Srbija bori pod Titovom komandom. Zato je predlagao da se Živko Topalović vrati u Srbiju, kao predsednik Svetosavskog odbora, sa instrukcijama od kralja i u pratnji jednog generala koga će naimenovati kralj kao naslednika

[54]> V. Čerčil, n.d., V, 442.
[55)] Isto, 452.
[56)] Isto, 456-7.

Mihailovića. Taj je general trebalo da stupi u dodir s Titom, kako bi se ostvario sporazum o stvaranju ujedinjenog faktora. Britanci su smatrali da je to i najbolji način da se Mihailović ukloni iz Srbije.

Na sastanku u Napulju, 13. avgusta 1944, drugi dan razgovora, Čerčil je Titu podneo Memorandum vlade Nj. veličanstva, kojim se tražilo da maršal Tito da izjavu da neće nametati komunizam zemlji i da neće upotrebiti oružanu snagu pokreta kako bi uticao na slobodno izražavanje volje naroda o budućem režimu u zemlji. Premijer je smatrao da bi to bio još jedan doprinos ako bi se Tito sastao s kraljem Petrom II, po mogućnosti na jugoslovenskoj teritoriji, te da se municija koju šalje britanska vlada ne upotrebljava za bratoubilački rat van samoodbrane, jer Britanci nisu želeli da budu umešani u jugoslovenske političke razmirice. Britanska vlada sa najvećim divljenjem je gledala na „hrabre ljude" maršala Tita, ali nije bila zadovoljna „sa stepenom priznanja koje se ukazuje pravima i moći srpskog naroda".[57]

Sačuvani neovereni zapisnici NKOJ-a[58] iz druge polovine 1944. godine, pokazuju da je partizansko rukovodstvo odbacivalo sliku o Srbiji koju je stvarao Čerčil. Na sednici NKOJ-a od 27. avgusta 1944. Tito je isticao da Memorandumom britanske vlade, koja želi da se postigne sporazum između narodnooslobodilačkog pokreta i srpskog naroda, nije prihvatljiv kao osnova za sporazum. Očigledno je da je Čerčil dramatizovao slučaj Srbije, nastojeći da joj obezbedi neki poseban subjektivitet naspram narodnooslobodilačkog pokreta pod britanskim starateljstvom, a uoči budućeg susreta sa Staljinom, gledajući budućnost kroz prizmu podele političke odgovornosti sa drugom suparničkom silom. Tim povodom Tito je izneo sledeće protivrazloge: prvo, narodnooslobodilački pokret je avgusta 1944. imao „neosporno daleko jače vojne formacije nego što ih ima Draža Mihailović, koji sarađuje sa Njemcima. Drugo, da je takva formulacija uopšte nepravilna, jer borba srpskog naroda protiv okupatora uključena je u narodno-oslobodilački pokret naroda Jugoslavije i čini sa njim nerazdvojivo i nerazorivo jedinstvo. I dalje, s takvom formulacijom vređa se i srpski narod koji je podnio i podnosi nadčovečanske žrtve i napore u toku ovog oslobodilačkog rata."[59] Prema neoverenom[60] zapisniku NKOJ-a od 15. septembra 1944. Tito je podvlačio da u Srbiji „plamti narodni ustanak".

Tito je odnose velikih savezničkih sila prema Jugoslaviji 15. septembra 1944. različito klasirao: odnose sa SSSR-om označio je kao odlične. „Sovjetski Savez pruža nam punu političku pomoć u međunarodnim odnosima i mi tu možemo sa puno pouzdanja i povjerenja gledati na politiku SSSR-a prema nama. U granicama dozvoljene

57) Tito - Churchill..., 274-9.
58) Zapisnici su objavljeni u zbirci „Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ", Beograd, 1991.
59) Isto, 29.
^ Nisu potpisani niti overeni, a ni prihvatani na narednoj sednici. Originali nisu do danas pronađeni.

mogućnosti Rusi čine maksimalne napore da pomognu našu vojsku. Ta pomoć sada se naročito osjeća, a ubuduće kada se stvore povoljnije tehničke mogućnosti, mi ćemo, što se tiče ratnog materijala, dobiti u neograničenim količinama, tako da možemo potpuno snabdjeti našu vojsku".'[61)]

„Sa Engleskom naši su odnosi uglavnom dobri i nepromjenjeni, iako nam prave tu i tamo teškoća". Konstatovao je kao primetnu „tendenciju Britanca da se 'instaliraju' na pojedinim našim ostrvima".[62']

„Zvanična američka vlada vodi prema nama vrlo sumnjivu i dvoličnu politiku". Mi smo znali da se kod Mihailovića nalazi američka misija i da Amerikanci Mihailovića pomažu u ratnom materijalu.[63']

Što se tiče SSSR-a Tito je smatrao: „Mi imamo mogućnosti da sopstvenim snagama očistimo zemlju od okupatora i domaćih izdajnika. U slučaju krajnje nužde mi ćemo tražiti vojničku pomoć od Sovjetskog Saveza... Sumnjiče nas da mi radimo po instrukcijama Rusije i da ćemo da uvedemo socijalizam u Jugoslaviji".[64']

Tito je 30. oktobra 1944, predlažući za namesnika Acu Stanojevića, rekao da „200.000 srpskih familija, sa kojima su Englezi računali, danas ne postoje u onakvom smislu kako su to oni zamišljali. Srpski narod je uz nas. Treba ga učvrstiti. To je jedan od naših prvih zadataka".[65']

Približavanjem sovjetskih frontova Balkanu, Titu i sovjetskim vodama Staljinu i Molotovu žurilo se sa raspletom u Srbiji, u kojoj su partizanske snage bile slabije u odnosu na snage NOVJ u zapadnim delovima Jugoslavije. Srbija je tek bila pred masovnim ustankom, po drugi put u ratu, sa uporištima NOV u južnoj i istočnoj Srbiji, oživljavanjem borbe u Šumadiji, stvaranjem velikih vojnih jedinica od novopridošlih boraca i mobilisanih. Značaj Srbije najbolje se može videti iz misije Milovana Đilasa, prvog rukovodioca KPJ, koji se neposredno susreo sa Staljinom, i Titovih razgovora septembra 1944, sa sovjetskim vođom koji govore sami za sebe o značaju jugoslovensko-sovjetskih razgovora.

Milovan Đilas je Titu 26. aprila 1944. pisao da je na putu kroz Italiju i Kairo, a takođe i u SSSR-u, video da se Srbiji pridaje „ogromni, tako reći, centralni značaj". Ona je bila argument u rukama neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta u vezi sa priznanjem NKOJ-a, a pridavao joj se veliki značaj i zbog saradnje s Bugarima i stvaranja države Južnih Slovena, do koje je moglo doći u budućnosti. Srbija je, izveštavao je general Velimir Terzić Tita 5. juna iz Moskve, bila u centru pažnje SSSR-a, a oni su tako malo znali o narodnooslobođilačkoj borbi u Srbiji, tako da je trebalo javljati „čak i o najmanjim čarkama sa neprijateljima".[66']

61) Isto. 44.
62> Isto.
63) Isto 45.
641 Isto.
S5) Reakcija na poznatu Čerčilovu tvrdnju o antikomunističkoj opredeljenosti „srpskih domaćina". - Isto, 53-4.
^ Arhiv J. B. Tita.

Đilas je, po Titovom nalogu, trebalo da dobije razjašnjenje po pitanju priznanja Komiteta nacionalnog oslobođenja Jugoslavije od strane saveznika i SSSR-a. Sovjeti, očigledno, nisu mislili da idu nekim svojim individualnim putem, već su sledili politiku koja je bila određena britanskim i jugoslovenskim kontaktom i prepiskom Tito - Čerčil. Đilas je 24. aprila 1944. obavestio Vjačeslava M. Molotova da je uticaj narodnooslobodilačkog pokreta veliki, ali da nije organizaciono učvršćen. Mihailovića je ocenjivao kao poklonika Engleza, njegove četnike kao slabe borce i niskog morala, brojčano jake oko 15.000, označavajući na drugoj strani ustaše fanatičnim borcima za ideju „Velike Hrvatske". Đilas je za najvažniji zadatak smatrao učvršćenje pozicije Tita u Srbiji, što bi imalo veliki značaj za međunarodno priznanje.[67]

Formalno gledano, Sovjeti su tražili od NKOJ-a da trupe Crvene armije pređu na teritoriju Jugoslavije, obaveštavajući o tome zapadne saveznike, čime su stvarali presedan za drugu stranu. Faktički maršal Tito je, pismima Staljinu i Molotovu od 5. jula 1944, pozvao trupe Crvene armije na tlo Jugoslavije. U literaturi Titov poziv jedni minimiziraju, a drugi precenjuju.

Tito je pisao Staljinu da je narodnooslobodilačkom pokretu neophodno mnogo više naoružanja i hrane nego što su saveznici dostavili. Potrebe su rasle sa porastom vojske, jer su hiljade dobrovoljaca čekale da se naoružaju, naročito u Srbiji. „S obzirom na politiku Engleza prema Srbiji, gde se na sve moguće načine pokušava pojačati pozicija pristalica kralja, odnosno četnika, a oslabiti naše pozicije, mi ne možemo računati na neku efikasnu pomoć od strane Saveznika. Baš ovde biće nam potrebna najveća Vaša pomoć da bi mogli što prije rešiti pitanje Srbije, koje je za nas vrlo važno, jer od toga zavisi konačan uspjeh u stvaranju demokratske federativne Jugoslavije". Tito je pisao Staljinu da se pokret nalazi u teškoj situaciji jer se sa raznih strana pokušavalo mešati u unutrašnje stvari. „U tim pitanjima nam je svaka, pa i najmanja pomoć od strane SSSR-a vrlo dragocena. I ja Vas molim za tu pomoć". Saveznici do tada nisu bili postavili pitanje iskrcavanja. „U slučaju iskrcavanja mi ne možemo pristati na njihovu ma kakvu vojnu ili civilnu vlast u našoj zemlji, koju Saveznici uspostavljaju tamo gde dolaze, jer kod nas postoji kako vojna tako i civilna vlast. Isto tako nećemo pristati da bilo kakva naša jedinica bude pod njihovom komandom". Tito piše Staljinu da bi bila dragocena pomoć Crvene armije. Najjača, ako bi ona nadirala preko Karpata i Rumunije u pravcu juga. „Takav plan osujetio bi mnoge planove na Balkanu sa strane onih, koji žele da pomoću razdora učvrste svoje pozicije."[68]

U pismu Molotovu od istog datuma, 5. jula 1944, Tito je situaciju u Srbiji ocenio na sledeći način: „U Srbiji sporazum nije učinio neki naročiti utisak, jer skoro sva srpska reakcija i onako ide zajedno s

[67] Isto. - Đilas je i u pismima od 21. maja i 5. juna obaveštavao Tita o svojim razgovorima sa Staljinom.

[68] Voprosi istorii KPSS, br. 9, septembar 1984, 14-15.

Nemcima i samo jedan mali deo četnika počeo je da se koleba i prelazi na stranu N.O. Vojske. U Srbiji je velika većina naroda na strani narodno-oslobodilačkog pokreta i jedino veliki teror i do nedavno naša vojna slabost u toj pokrajini, bili su uzrok da se ustanak nije razvio kao u ostalim delovima Jugoslavije. Danas je situacija već druga. Narodno-oslobodilačka vojska brzo raste i ako budemo dobili na vreme oružje, mi ćemo imati u Srbiji za kratko vreme ne manje od 10 divizija... Ja mislim da nema štete ako se formiranje te vlade što dulje otegne, jer ćemo mi dobiti samo na vremenu za učvršćivanje naših pozicija u Srbiji". Tito je smatrao da Britanci žele da „dovuku" kralja u Jugoslaviju, bar u Srbiju, što bi značilo građanski rat, zbog čega je bilo potrebno boriti se protiv takvog pokušaja.[69']

Brzi prodor Crvene armije preko Rumunije, s očekivanom skorom evakuacijom Nemaca i Bugara iz Srbije i Makedonije, izazvali su general-lajtnanta Velimira Terzića, šefa Vojne misije NOVJ u SSSR-u, da predloži 31. avgusta 1944. privlačenje glavnih snaga Srbije na sektor Beograd - Dunav. U pitanju je Terzićeva lična vojno-politička procena situacije u Rumuniji, Bugarskoj i u Jugoslaviji, odnosno Srbiji, a o važnosti sektora Banat - Beograd bilo je razgovora i sa „sovjetskim ljudima", kako kaže. Za nas je zanimljiva njegova bojazan da „grupa Nedić - Mihailović" u uslovima evakuacije Nemaca i Bugara zauzme Beograd, jer mu se nalazi nadomak, na jugu i jugoistočno od Beograda i verovatno je spremna da se posedanjem glavnog grada pred svetskim javnim mnenjem predstavi kao njegov „osvajač". Otuda predloži da se Banat aktivira kao operativna baza, ne samo za likvidaciju neprijateljskih snaga istočno od Dunava, nego i za sadejstvo sa srpskim snagama južno od Dunava protiv grupe Nedića i Mihailovića u Srbiji. Glavne snage Nedića i Mihailovića u rejonu Beograda i Šumadije našle bi se tako u teškom položaju između tri grupe NOVJ: sremske, banatske i glavne srpske. Terzić je imao u vidu da bi partizanske snage u Banatu, u sadejstvu sa srpskim snagama u istočnoj Srbiji, mogle brzo ovladati sektorom Dunava od pritoke Morave do pritoke Timoka, koje je područje u vezi sa razvitkom operacija u Rumuniji imalo svakim danom sve veći značaj. Operativni štab za Banat rukovodio bi narodnim pokretom, mobilizacijom i operacijom na tom sektoru. Ukoliko nije bilo mogućnosti za operacije na jugoslovenskoj teritoriji, onda su one mogle otpočeti na teritoriji Rumunije. Brza ofanziva prema jugoslovenskoj granici aktuelizovala je stvaranje Operativnog štaba za Banat.[70'] Terzić će ponoviti tu ideju 3. septembra 1944, podsećajući Tita da je raspravljao sa predstavnikom General-štaba o pitanju svog dolaska na front Banata sa Mošom Pijade.[71'] Operacije za oslobođenje Srbije su, međutim, drukčije tekle. Terzićev predlog ostaje zanimljiv kao vid

"M^to!

70) Arhiv J. B. Tita.

71) Isto.

strahovanja od četničko-nedićevske koncentracije i prenaglašenih bojazni od njihovih snaga.

Udaljeni od stvaranja organa nove Jugoslavije, AVNOJ-a i NKOJ-a, jugoslovenske federacije i organizacije oslobođene teritorije, rukovodioci Srbije, sa Neškovićem, čak i posle boravka na Visu kritikovani su zbog krivog razumevanja značaja Srbije, o čemu govori okružnica PK KPJ za Srbiju iz 1944. godine. U reakciji CK KPJ na ovu „okružnicu" Tito, Ranković, Milutinović i Đilas kritikuju formulacije „da se posle Drugog zasedanja AVNOJ-a težište prenosi baš na narod Srbije", te da „narod Srbije ima „ogromnu naprednu ulogu u rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije". Smatra se da je „nepravilno" reći da narod Srbije ima takvu ulogu u rešavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije. Iz toga se moglo zaključiti da narod u Srbiji oslobađa druge narode Jugoslavije što je, međutim, označeno kao netačno. „Pravilno je reći", kaže se, „da se srpski narod može osloboditi samo u zajedničkoj borbi s ostalim narodima Jugoslavije, i da u toj zajedničkoj borbi ne može doći do svoje vlastite slobode ako ne uništi razne velikosrpske hegemonističke klike". Kritikuju se i stavovi PK o „komunizmu", „izdajnicima", „o karakteru narodne vlasti" itd.[72)] Ovo je uobičajeni direktivni način komunikacije i usaglašavanja linije regionalnih i nacionalnih rukovodstava sa linijom CK KPJ. Formulacije PK KPJ za Srbiju nisu bile prihvatljive za jugoslovensko rukovodstvo jer su bile, po njegovom shvatanju, u suštini pogrešne. Srpsko rukovodstvo nije imalo iskustva u radu na tim pitanjima jer se država stvarala u zapadnim delovima Jugoslavije, od kojih su istočni dugo bili otkinuti. CK KPJ je stavio do znanja svoju direktivnu, u stvari naredbodavnu liniju, koja će se sve više učvršćivati i PK KPJ za Srbiju sve više obezličavati. Kako se tada mogla dozvoliti teza o značaju srpskog naroda u oslobođenju drugih naroda, iako je ona u završnoj fazi dobijala taj karatker, naravno s drugim narodima Jugoslavije, sa stanovišta ogromnih ljudskih mogućnosti i ekonomskih izvora, perspektive trajnog oslobođenja Srbije i Vojvodine, dobijanja izvanrednog strategijskog uporišta za dovršenje dela oslobođenja. Sto se tiče zahteva za eliminaciju nekih radikalnih stavova o „komunizmu" itd., očigledno je da Nešković nije bio bliže upoznat sa britanskom politikom kompromisa koja je obavezivala Tita. Generalni sekretar je februara 1944, u vreme kada je već tekla njegova prepiska sa Cerčilom, tražio od štampe narodnooslobodilačkog pokreta da prestane sektaški da piše o zapadnim saveznicima i njihovoj ulozi u ratu protiv fažizma, pre svega o značaju bombardovanja nemačkih gradova radi slamanja Trećeg rajha. Tito je avgusta 1944. u Italiji prihvatio memorandum britanske vlade, sa iznetim zahtevima da neće nametati komunizam u Srbiji i Jugoslaviji. Mada je britanska vlada gledala sa najvećim divljenjem na „hrabre ljude" maršala Tita, ona nije zadovoljna „sa stepenom priznanja koja

72) ACKSKJ, Fond CK KPJ, CK KPJ - PK KPJ za Srbiju, Vis, 17. septembar 1944, Reg. br. 1944/297.

se ukazuje pravima i moći srpskog naroda". CK KPJ nije prihvatao ni ocene o osobitosti sadašnjeg momenta, kao da se nije radilo o nekim kvalitativno novim momentima.

Titov put u SSSR - pomoć i sadejstvo NOVJ sa Crvenom armijom u oslobođenju Srbije i Vojvodine

Od dolaska sovjetske Vojne misije, februara 1944. godine, maršal Tito razmenjivao je obaveštenja i informacije sa general-lajtnantom Nikolajem Kornjejevom, koji joj se nalazio na čelu. O pogledima Staljina na jugoslovensku situaciju obaveštavao ga je i Milovan Đilas koji se našao u SSSR-u, s jugoslovenskom vojnom misijom s general-lajtnantom Velimirom Terzićem na čelu. Tito se prvi put, kao što je navedeno, obratio pismenim putem Staljinu i Molotovu 5. jula 1944. godine. Jugoslovenskim istoričarima nije poznato da li je Staljin odgovorio na ovo pismo i ako jeste šta je odgovorio. Pisma su upućena (kao i treće Georgi Dimitrovu) u teškoj situaciji po narodnooslobodilački pokret, nastaloj posle sporazuma na Visu, a u Moskvi ih je doneo - prema Milovanu Dželebdžiću - general Kornjejev 15. jula 1944. godine. Mi pretpostavljamo da je morao odgovoriti preko Sovjetske vojne misije, jer je Tito tražio da poseti Moskvu, do čega je i došlo septembra 1944. godine. Bilo je to drugo Titovo ratno putovanje: posle razgovora sa britanskim premijerom Vinstonom Čerčilom u Italiji, avgusta 1944, Tito je narednog meseca otišao i na sastanak sa drugim vođom antifašističke koalicije, Staljinom. Ukoliko bi istoričari pronašli eventualni Staljinov odgovor, možda bi postale jasnije i neke sadašnje nedoumice oko Titovih razgovora sa britanskim premijerom avgusta 1944. godine.

Titovo prvo putovanje u SSSR obavljeno je sa prenaglašenom tajnošću. Niko, te noći 18./19. septembra 1944, sem Tita, nije znao kuda se leti. Sovjetski avion poleteo je s viškog aerodroma u pravcu Barija, da bi prema Rumuniji (Turn Severin) nastavio u konvoju 12 istovetnih sovjetskih aviona, od kojih se u jednom nalazio Tito. Od Turn Severina Tito je autom nastavio put do Krajove, gde se smestio u jednoj od vila ispražnjenih za potrebe štaba maršala Fjodora Ivanoviča Tolbuhina, komandanta 3. Ukrajinskog fronta. Tito je na sastanak sa Staljinom otputovao avionom 21. septembra 1944. godine, bez ijednog Jugoslovena, dok je Moskvu napustio 28. istog meseca.

Razlozi bezbednosti, uslovljeni aktivnošću nemačke avijacije, opredeljivali su van sumnje tajni odlazak s utvrđenog ostrva na daleki put, ali se ne smeju previđati ni mere predostrožnosti zbog Britanaca. U partizanskim vrhovima, uprkos vojne i političke saradnje NOVJ i zapadnih saveznika, pa i prisustva Maklejnove misije, postojalo je dosta rašireno nepoverenje u britanske namere. Na stepen toga nepoverenja upućuje i jedna Đilasova poruka iz Moskve, od 5. juna 1944. godine,

dostavljena maršalu Titu preko generala Kornjejeva, koja sadrži više upozoranja: savetuje se „krajnja opreznost", čuvanje od inostranih „prijatelja", izričito pominje „kvarenje" aviona u vazduhu[73)] pri čemu se najverovatnije ima u vidu „udes" poljskog predsednika vlade Vladislava Sikorskog. Pre odlaska brigadira Maklejna na kopno, Tito mu je saopštio da će koodinirati poslednju operaciju za Beograd, tako da se Čerčilovom „ambasadoru - vođi" učinilo najrazumnijim da je maršal poleteo prema Srbiji, gde se već nalazila Vojna misija SAD sa pukovnikom Eleri Hantigtonom, koji je nasledio Lina Feriša, poginulog nedelju dana ranije u svojstvu „komandanta" američke Vojne misije kod grčkih partizana. Za Maklejna je „nenadani i neobjašnjivi" odlazak maršala Tita „prilično naudio našim odnosima sa partizanima". „U Londonu i Caserti", kaže „smatrali su, ne baš bez razloga, da je takva tajanstvenost prilično uvredljiva, osobito kad se uzme da je u tadašnjoj fazi bila potrebna najtešnja suradnja između saveznika. Osim toga, za vrijeme Titovog dosustva nije bilo nikoga tko bi mogao donositi odluke i s kime bi se mogla normalno i prijateljski obavljati svakodnevna veza. Zbog toga je došlo do trvenja i naši odnosi su se pokvarili". Put maršala Tita kod Britanaca je izazivao „srdžbu" i stvarao „zagonetku". Britanski eksperti su neočekivani Titov put u SSSR objašnjavali njegovim reosiguranjem u Moskvi, zbog razgovora prethodno vođenih sa Cerčilom u Italiji. Preovlađivala je, ipak, pretpostavka da se odnosi Jugoslavije sa SSSR-om uspostavljaju na račun Britanaca, koji nisu smeli da uzvrate pritiskom, plašeći se da se narodnooslobodilački pokret još više ne približi „Rusima". Molotov je Idnu u Moskvi Titov postupak objašnjavao nepoznavanjem diplomatije i pravila ponašanja.

Iz Krajove, 10. oktobra 1944, Tito je, preko Peka Dapčevića i Sretena Žujovića, poručivao Maklejnu i Hantigtonu da je njegov odlazak s Visa bio diktiran vojnim i državnim potrebama, da se put zbog Nemaca morao držati u tajnosti i da nema nikakvih promena u odnosima između nas i saveznika. „Mi smo nezavisna država", naglašavao je, „i ja kao predsjednik Nacionalnog komiteta i Vrhovni komandant nisam nikome van zemlje odgovoran za svoje postupke i rad koji je u interesu naših naroda. Šefovi misija mogli su svršavati poslove sa mojim zamenicima".[74)]

Do Titove posete Moskvi došlo je u sklopu sledećih opštih događaja koji su opredeljivali karakter razgovora: posle iskrcavanja zapadnih saveznika u Normandiji, što je konačno upućivalo na to da nema invazije Balkana; odluke Vrhovnog štaba NOVJ o pomeranju težišta

[73)] Sastanku su pored Staljina prisustvovali V. M. Molotov, a kasnije L. Berija i A. Mikojan. Đilas je poručivao: „U vezi sa svim što se kod Vas dogodilo i u vezi s mestom gde se nalazite skrećem Vam pažnju na krajnju opreznost. Obratite pažnju prilikom prelaska u zemlju i držite u najvećpj tajnosti vreme polaska. Ne zaboravite da se događa da se avioni kvare u vazduhu. Čuvajte se do krajnjih granica inostranih 'prijatelja'. U vezi sa Šubašićevom vladom, ovde stvar još nije jasna. Preporučuju, ako traži sastanak, da sastanak ne odbijete..." - Arhiv J. B. Tita; V. Dedijer, Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita, Zagreb - Rijeka, 1980, 1069.

[74)] AVII, K-26, Reg. br. 10 - 38/13.

operacije prema Srbiji i uopšte istoku Jugoslavije; razgovora maršala Tita sa britanskim premijerom i predstojećeg sastanka Staljina i Čerčila.

Tito je u pismima koje je uputio Staljinu i Molotovu 5. jula 1944. naveo da je odlučio da krene na sastanak sa britanskim generalom. Tito se obratio Staljinu sa „Dragi Josife Visarionoviču"; istakao je da želi lično da govori s njim, jer ima mnogo krupnih pitanja koja traže da se rasprave. „Ako", kaže, „Vi smatrate za oportuno i potrebno, ja sam spreman da početkom avgusta dodem tamo. No ne bih želeo da to smatrate mojom neskromnošću, već jedino dubokom težnjom da se pre mirovnih pregovora objasne neka pitanja i zauzme po njima stav, jer smatram da je to u interesu balkanskih zemalja i Sovjetskog Saveza". Umesto na sastanak sa generalom Henri Vilsonom ili u Moskvu, Tito je otišao u Italiju da razgovara sa drugim savezničkim vođom, Čerčilom. Nešto više od mesec dana posle tog sastanka otputovao je u sovjetsku prestonicu. Prethodni razgovori sa Čerčilom pokazali su se kao pretpostavka za direktan susret sa Staljinom, bez posrednika. U SSSR-u se našao ponovo posle pet godina i prvi put susreo sa sovjetskim vođom. Tito je bio sa generalom Sarlom De Golom i čehoslovačkim predsednikom Eduardom Benešom, jedan od onih vođa koji je razgovarao sa dvojicom vodećih predstavnika antifašističke koalicije. Pomenuto pismo Staljinu, ovaj je iskoristio u pritisku na KPJ i Jugoslaviju 1948. godine, pozivajući se na to da je Sovjetski Savez izvukao narodnooslobodilački pokret iz krize u kojoj se nalazio posle drvarskog desanta i prelaska maršala Tita na Vis. Interpretacija ovog pisma važna je i sa stanovišta onovremenog nerazumevanja unutrašnjih procesa koji su tekli u Srbiji. Britanci su, zbog Sovjeta i svojih kompromisnih zamisli, Srbiju predstavljali kao Vandeju jugoslovenske revolucije zbog broja četnika, iako su izveštaji njihovih oficira sa lica mesta govorili o sve široj osnovi narodnooslobodilačkog pokreta; Tito je u razgovorima sa Čerčilom, podržan od Šubašića, isticao polet narodnooslobidlačke borbe u Srbiji; Đilas je, pak, iz Moskve izveštavao da i tamošnji krugovi smatraju Srbiju centralnim pitanjem; nemačka Vrhovna komanda je, takođe, u Srbiji gledala ključnu zemlju, zbog geopolitičkog položaja, blizine satelitskih režima i prodora ukrajinskih frontova maršala Malinovskog i Tolbuhina prema Dunavu.

Bitka za Srbiju tekla je u znaku prodora 1. Proleterskog korpusa Peka Dapčevića i Mijalka Todorovića, dolaska trupa Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku granicu i unutrašnjeg dejstva srpskih divizija koje su se na Dunavu srele sa jedinicama 3. Ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina. Tito je u pismu Staljinu tražio pomoć SSSR-a u naoružanju, naročito za borce iz Srbije. „Jug" je bio normalan pravac kretanja ukrajinskih frontova posle Rumunije i Bugarske. Taj „pritisak" spoljnjeg vojnog faktora važan je za ceo Balkan, a ne samo za Srbiju, a ima u vidu neutralizaciju „međunarodnih špekulacija" zapadnih saveznika u tom prostoru. Vojna, sa političkom strategijom druge strane, trebalo je da amortizuje suprotne interese zapadnih saveznika na Balkanu.

Vojni sticaj prilika nesumnjivo je olakšao „ulazak" divizija NOVJ u Srbiju, dok su se zapadni saveznici borili na Zapadu.

Analiza ovog pisma ima još jednu značajnu sastavnicu sa gledišta kasnijeg sastanka maršala Tita sa Staljinom, jer se odnosi na poreklo jedne formule koja je dobila vidno mesto prilikom moskovskih razgovora dvaju komunističkih vođa. Tito je, naime, isticao da NOVJ ne može računati na efikasnu pomoć „Saveznika", pod kojim terminom se isključivo misli na zapadne saveznike. On obaveštava Staljina da saveznici nisu postavili pitanje iskrcavanja u Jugoslaviji, što „nama", kaže Tito, ne bi bilo „drago", ali i ako dođe do njega predložićemo sektor Istre i Hrvatskog primorja, dakle krajnji severozapad Jugoslavije u susedstvu italijanskog fronta. Izričit je kada kaže da, čak i ako dođe do iskrcavanja saveznika, narodnooslobodilački pokret ne može pristati na njihovu vojnu i civilnu vlast, jer mi imamo „svoju" vlast.[75] Time, u stvari, anticipira rešenje prihvaćeno docnije od Staljina da sovjetska vojska prihvati građansku (civilnu) vlast narodnooslobidlačkog pokreta kao realnu činjenicu u graničnim predelima Jugoslavije prema Rumuniji i Mađarskoj, čime automatski nastaje presedan za snage zapadnih saveznika. Vodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, čije je jezgro KPJ, nije ni u ranijim fazama rata i revolucije skrivalo svoje želje da sovjetske armije pođu u susret narodnooslobodilačkim snagama Jugoslavije pre zapadnih saveznika.

Iz posredne dokumentacije može se zaključiti da je u Moskvi bilo reči o međunarodnom priznanju, načinu ulaska Crvene armije na tlo istočne Jugoslavije u graničnom pojasu Rumunije, vojnoj pomoći NOVJ u naoružanju, odnosima Jugoslavije i Bugarske.

Nikola Petrović, svedok Titovog povratka iz Moskve u Krajovu, nije mogao da ne primeti izvesnu Titovu zabrinutost, pa i „ljutnju", izazvanu Staljinovim insistiranjem da se formira kraljevska vlada sa Subašićem (proširena pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta u skladu sa britanskim shvatanjem o ukidanju paralelizma), što, međutim, narodnooslobodilačkom pokretu nije bilo potrebno, jer je praktično imao vlast na oslobođenim teritorijama Jugoslavije. Tito je prisutnim Jugoslovenima rekao: „Na kraju krajeva, ne moram ja biti ni predsednik te vlade", što je ove „konsterniralo".[76]

Prema Vladimiru Dedijeru Tito je septembra 1944. imao dva-tri sastanka sa Staljinom u Kremlju, a dva puta je bio u Staljinovoj privatnoj kući, na večeri. Tito je ovaj boravak u SSSR-u zapamtio po izvesnoj „hladnoći". Staljin je iznosio shvatanja koja su se razilazila sa Titovim (Valterovim) procenama, jer nije poznavao prilike u Jugoslaviji, a na drugoj strani prihvatio je od decembra 1943. britansku politiku kompromisa u Jugoslaviji, bez obzira što su britanska i sovjetska politika bile određene sasvim drukčijim ciljevima i interesima. Iz Titovih sećanja o toj poseti Moskvi i razgovorima koje je imao sa Staljinom

75) Voprosi istorii KPSS, br. 9, septembar 1984, 14-15.
76) B. Petranović, Tito i Staljin (1944-1946), Jugoslovenski istorijski časopis, 1-2, 146.

proizilazi da je Staljin precenjivao snagu „buržoazije" u Srbiji; da je bio spreman da se kralj Petar II privremeno prihvati i zatim odbaci, što je kasnije savetovao i Edvardu Kardelju, kada je ovaj sa Šubašićem novembra 1944. boravio u Moskvi. Staljin se protivio zaoštravanju odnosa narodnooslobodilačkog pokreta sa Britancima kako se ne bi remetila sovjetsko-britanska politika u Jugoslaviji.[77] Oko ovog pitanja Petrović i Dedijer se ne razilaze, jer je pomenuto Titovo neraspoloženje moglo poticati zbog Staljinovog predloga o kralju, što proizilazi iz oba kazivanja u konkretnom slučaju.

Vladimir Velebit, nasuprot Dedijeru, smatra da je Staljin hteo da impresionira maršala Tita. On odbacuje da je tu i početak razmimoilaženja, sa čim se slažemo, jer mi na taj emancipativni tok gledamo drukčije, u procesu. Po Velebitu, Staljin se septembra 1944. nalazio na vrhuncu svoje moći i slave, pred porazom Hitlera, kada su se trupe Crvene armije nalazile u Rumuniji i Bugarskoj, koje su ispale iz rata na strani Nemačke (Sari de Gol ga naziva „divom iz Kremlja"), a Tito na početku svog uspona. Mi bismo tek dodali međunarodnog, koji je obeležen razgovorima sa Čerčilom, mada je u to vreme već bio proslavljeni komandant partizanske armije, vođa jugoslovenske revolucije ili, kako se govorilo, na Zapadu - „pokreta otpora". Bio je, kaže Velebit, disciplinovani komunista, divio se Staljinu kojega je smatrao svojim učiteljem, ceo aktivni vek proveo je pod pečatom Staljinovog političkog autoriteta.[78]

Poznato je da je Tito u Moskvi dobio pomoć u naoružanju veću od one koju je tražio; sporazumeo se o sadejstvu NOVJ i Crvene armije, obavio niz korisnih stvari za narodnooslobodilački pokret, odnosno novu Jugoslaviju. Svojim političkim uticajem požurivao je završavanje niza poslova u SSSR-u, od kojih su neke započeli general Velimir Terzić i Milovan Đilas, vezanih za emisiju Dinara DFJ, izdavanje partijskih knjižica, ostvarivanje dolarskog kredita SSSR-a, izradu prvih partizanskih spomenica i odlikovanja po nacrtima Antuna Augustinčića. Na savet „prijatelja", to jest Staljina te vlastitih kritičkih refleksija na način podele pomoći opustošenim zemljama, Tito je oktobra 1944. otkazao pomoć Unre.

U vezi sa naoružanjem NOVJ Velebit - Titov diplomata, general-major NOVJ, smatra da Britanci nisu bili za „metamorfozu" NOVJ, tražeći da ona ostane gerilska vojska; da su „apotekarskom vagom" odmeravali pomoć, dajući „topiće" i zastarele tenkove srednje veličine, jednom rečju da su „dozirali" vojnu pomoć. On smatra da su Britanci ucenjivali kraljem a ne Sovjeti. „Rusi" su, kaže, tražili umerenost da ne bi imali sukob sa Zapadom. Suprotno Britancima, „Rusi" su bili zainteresovani da NOVJ preraste (transformiše se) u redovnu vojsku, jer su na njenom čelu stajale starešine koje su gajile ljubav prema SSSR-u.[79] Sovjetskom

[77] Isto; V. Dedijer, n.d., 384-6.
[78] V. Velebit, Sećanja. Zagreb, 310-311.
[79] Isto, 320-321.

pomoći bila je razbijena tendencija za održavanjem monopola Britanaca na naoružanje NOVJ. Tito je boravak u SSSR-u iskoristio i za „izravnjavanje" jugoslovenske međunarodne pozicije, imajući sovjetsku podršku u jesen 1944. godine. Mislimo da se jedino tako može razumeti protest Radio-stanice „Slobodna Jugoslavija" od 27. septembra 1944. godine, uz Titovu saglasnost, protiv pisanja na Zapadu da je NOVJ od gerilskih odreda „podignuta" u regularnu armiju uz njihovu pomoć. Izjave da bi oružane snage NOVJ ostale „skupina gerile" da ih zapadni saveznici nisu pomogli materijalom, ljudima i avijacijom označavane su kao „krivotvorene", jer je glavni izvor naših zaliha oružja i municije bio, kako se kaže, i još je uvek, uzimanje od neprijatelja.[80]'

Staljin se obavezao da do kraja godine isporuči oružje za 12 divizija (brojnog sastava po 10.000 boraca) i dve vazduhoplovne divizije. Sporazum o predaji aviona postignut je između maršala Tita i komandanta 3. Ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina, 16. oktobra 1944. godine u Beloj Crkvi, predviđajući da se borbeni aparati i razna tehnička sredstva 10. gardijske jurišne i 236. lovačke vazduhoplovne divizije Crvene armije predaju NOVJ. Aprila 1945. ova avijacija je sasvim prešla u ruke obučenog kadra vazduhoplovstva Jugoslovenske armije. '

[80] J. B. Tito, Sabrana djela, *tom* 23 (priredio M. Dželebdžić), 1982, 321.

[81] U pomoći NOVJ sve više se osećao uticaj SSSR-a, izražavan u vidu isporuka i konsultacija. Predsednik NKOJ-a J. B. Tito opunomoćio je general-majora Vladimira Velebita, šefa Vojne misije Vrhovnog štaba NOV, da od sovjetske vojne delegacije primi 100.000 dolara od sume od 350.000 dolara koje mu delegacija nosi. - Arhiv J. B. Tita, NKOJ-Punomoć, 15. IV 1944 - Prvog avgusta 1944. bilo je pripremljeno 50 radio-telegrafista za samostalni rad koji su se iz SSSR-a mogli prebaciti na rad u Jugoslaviju. - Isto, V. Terzić maršalu Titu, 14. jul 1944 - Istog dana Terzić je molio Tita da se javi gde treba spustiti medicinske knjige, vojnu poštu. Terzić je izveštavao maršala Tita da šivenje uniformi za NOVJ ide prema postojećim obrascima i brzim tempom. Već je gotovo nekoliko desetina hiljada pari uniformi koje će se uskoro početi prebacivati u zemlju. - Isto, Terzić - Titu, 14. jul 1944 - Sovjetska vlada je otvorila kredit od 2 miliona dolara SAD. - Isto, Terzić - maršalu Titu, 4. jul 1944 - Mi ne znamo da li je ovaj kredit i realizovan u celosti. - Približavanjem sovjetskih snaga jugoslovenskoj granici stvarane su i povoljnije pretpostavke za dostavljanje naoružanja. Terzić je 5. oktobra obavestio maršala Tita da je sovjetska vlada izdala naređenje da se baza za snabdevanje NOVJ organizuje u Krajovi. Ona se već početkom oktobra 1944. nalazila u procesu organizacije. - Isto, 5. oktobar 1944 - General N. Kornjejev obavestio je Terzića da je sovjetska vlada dala na raspolaganje dva protivavionska puka koji će biti popunjeni sovjetskim ljudima kao specijalistima, a kasnije se moraju zameniti jugoslovenskim borcima. - Isto, 5. oktobar 1944, Terzić - Titu. - Terzić je obavestio maršala Tita 12. septembra 1944. da je dao nalog Državnoj banci da izda 150.000 dolara članu sovjetske vojne misije u Jugoslaviji Mihailu Bodrovu, koji tu sumu ima da uruči lično maršalu Titu. - Isto, Terzić - Titu, 12. septembra 1944 - Sutradan je Terzić izvestio maršala Tita da je avionima poslato: 44.368 raznih ordena i medalja, 100.000 značaka „Tito" i 15.000 komada značaka „Partizan 1941" - Isto, Terzić - Titu, 13. septembra 1944 - Tito je u svoje ime i u ime nagrađenih generala i oficira NOVJ izrazio Prezidijumu Vrhovnog sovjeta SSSR-a 9. septembra 1944. „duboku blagodarnost za visoku nagradu kojom ste nam dodelili ordene Sovjetskog Saveza". - Isto - Tito se krajem 1944. obratio maršalu Staljinu, tražeći 2.000 kamiona sa gorivom za snabdevanje gradova namirnicama u krajevima u kojima narod formalno umire od gladi, bar oko 1.000 kamiona, dok će se ostalo pokušati dobiti od Saveznika po Zakonu o zajmu i najmu. - Tito se žalio Staljinu što sovjetska komanda nije poštovala dogovor da se zaplenjeni kamioni u beogradskoj operaciji predaju NOVJ, jer je gotovo sve ove kamione (preko 500) uzela Crvena

Prilikom moskovskih razgovora Tita i Staljina došlo je do sporazuma o načinu ulaska Crvene armije u granične predele Jugoslavije, s tim što je Tito kasnije, u Krajovi 5. oktobra 1944, sa štabom Trećeg ukrajinskog fronta razradio detalje o učešću jedinica 2. i 3. Ukrajinskog fronta Crvene armije u borbama za oslobođenje Srbije i Vojvodine, Molotov je o sovjetskoj molbi Tita da trupe Crvene armije privremeno pređu na teritoriju Jugoslavije obavestio druge dve savezničke sile, SAD i Veliku Britaniju, iako je poziv potekao od Tita jula 1944. godine.[82'] Vladimir Velebit smatra da se radilo o „besmislenom traženju", jer su

armija, sem šest kamiona. - Isto, Tito - Staljinu, Novembar 1944 (?) - Maršal Tolbuhin je tražio od NKOJ-a i Tita da se do kraja decembra 1944. izda za potrebe Crvene armije 5 i po milijardi dinara.- Organima 3. Ukrajinskog fronta bilo je predato 1 milijarda i 600 miliona dinara, a predviđeno je izdavanje u toku sutrašnjeg dana još jedne milijarde dinara. Isticalo se, takođe, da će se do polovine decembra izdati dve milijarde dinara, a ostatak od jedne milijarde do kraja decembra, jer se čitava tražena suma nije mogla izdati odjednom, jednostavno jer je NKOJ nije imao. Tito je obećavao da će izdati naređenje da se dinari i kune svuda obavezno upotrebljavaju kao sredstvo cirkulacije do puštanja nove valute. „Nova jugoslovenska valuta koja se štampa u Sovjetskom Savezu biće puštena u promet u početku januara". - Isto, Tito - Tolbuhin, 30. novembar 1944 - Tito je javljao Bevcu (Kardelju), Krajova, 3. oktobar 1944: „Sovjetski Savez darovao je našoj zemlji prvu pomoć od 50.000 tona žita. Žito se već ukrcava na brodove i šlepove i upućuje se na one tačke na Dunavu koje sam ja dao. Pišite o tome u štampi i stavite do znanja našem narodu. Nacionalni komitet neka se pobrine za način na koji će se moći doturiti žito u Bosnu, Crnu Goru i druge krajeve, koji najviše stradaju". - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 23, priredio M. Dželebdžić, str. 221.

^ Narodni komesar inostranih poslova SSSR-a V. M. Molotov 26. septembra 1944. obratio se ambasadoru SAD u SSSR-u, moleći ga da informiše američku vladu da se nedavno „sovjetska komanda obratila vrhovnoj komandi i Nacionalnom komitetu Jugoslavije s molbom da dozvoli jednom delu sovjetske vojske, radi razvoja operacija protiv nemačko-mađarske vojske u Mađarskoj, da uđe privremeno na teritoriju Jugoslavije koja se graniči sa Mađarskom, s tim da po prestanku potrebe sovjetska vojska izađe iz Jugoslavije. Nacionalni komitet i vrhovna komanda Jugoslavije je izašla u susret molbi sovjetske komande, pod uslovom da u pozadini sovjetske vojske na teritoriji Jugoslavije funkcioniše isključivo jugoslovenska građanska administracija narodno-oslobodilačkog pokreta. Sovjetska komanda je prihvatila taj uslov". - Molba se odnosila na pristanak NKOJ-a i Vrhovnog štaba NOVJ za privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju koja se graniči s Mađarskom, ali da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije; sovjetska komanda je primila uslov postavljen s jugoslovenske strane da će u tim oblastima delovati „civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije". ... U Saopštenju TASS-a takođe stoji: „Ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju događa se uz dosledno poštovanje načela o ravnopravnosti naroda" ... „Jugoslavija nije jednostavno okupirana država, nego je Jugoslavija stvorila moćni narodnooslobodilački pokret iz koga je nikla nova, u narodu ukorenjena vlast. Jugoslavija ima svoju narodnu vojsku koja je oslobodila veliki deo njene teritorije. Ona već više godina predstavlja za neprijatelja poseban front, s kojim mora računati. Jugoslovenski front bio je dugo vremena jedini front koji je sa sovjetsko-nemačkog bojišta odvlačio znatne delove neprijateljskih kopnenih snaga. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije pod vodstvom maršala Tita čini važan elemenat u ratnim planovima antihitlerovske koalicije". O stepenu samostalnosti NOVJ najbolje svedoči i formalna činjenica da je u Saopštenju stajalo da sovjetska komanda nije zahtevala da joj se jugoslovenske oružane snage potčine za vreme sovjetskih operacija na jugoslovenskoj državnoj teritoriji. - Saopštenje TASS-a o sporazumu NKOJ-a i Vrhovnog štaba NOVJ i Sovjetske komande o uslovima ulaska sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju, Moskva 28. septembar 1944 - Bivše armije satelitskih režima posle 23. avgusta (Rumunija) i 9. septembra 1944 (Bugarska) nalazile su se pod operativnom sovjetskom komandom.

u pitanju bile okupirane teritorije. Po njemu, ceo kominike o sporazumu je nategnuta konstrukcija, a „sovjetska komanda" nedovoljno definisani subjekat. Izvesno je, kaže, da saveznici to nisu tražili od Holandije, Norveške i drugih okupiranih zemalja. Preko toga SSSR je faktički priznao NKOJ, tj. Tito je tada dobio „polupriznanje", podigao samopouzdanje u narodu i vojsci, međunarodno ojačao, jer ga je Staljin indirektno podržao.

Radilo se, nesumnjivo, o posrednom priznanju nove Jugoslavije, ignorisanjem izbegličke vlade, Šubašićeve u stvari, odboru za spoljne poslove NKOJ-a kako je nazivaju neki britanski oficiri, ali zakasnelom i formalno defektnom, jer to čini vojni organ (sovjetska komanda) a ne sovjetska vlada. Bitna je, po našem mišljenju, sovjetska formalna molba za prelazak na jugoslovensku teritoriju da bi se stvorio presedan i za drugu stranu - britansku i američku. I Velebit govori o presedanu za druge zemlje, iako nam situacija faktički ne izgledaju iste (Norveška i Jugoslavija, čak i Francuska i Jugoslavija), a na drugoj strani Vrhovni štab i Tito su insistirali na traženju saglasnosti za ulazak savezničkih brodova u jugoslovenske luke i iskrcavanje komandosa. U jugoslovenskom slučaju radilo se o snažnoj, regularnoj armiji, neprihvatanju okupacije od aprila 1941. godine, odbacivanju deoba okupatora od strane saveznika, proglašenju federacije na drugom zasedanju AVNOJ-a, de iure priznanju NOVJ u vreme Teherana.

Jugoslovenska emigracija je, i pored pomenutih formalnih nedostataka sporazuma, doživljavala sovjetsku molbu NKOJ-u i Vrhovnom štabu kao priznanje nove Jugoslavije. Sporazumom o ulasku sovjetskih trupa, pa makar i privremeno u prostor uz jugoslovensko-rumunsku i jugoslovensko-mađarsku granicu, zapadni saveznici su i te kako bili pogođeni. Aleksandar Ranković je izveštavao maršala Tita o reakciji britanskih oficira na ovaj sporazum. „Rusi su", javlja on, „genijalno izigrali dogovor na Teheranskoj konferenciji o neuplitanju u naša pitanja". Njima je teško postaviti sličan zahtev NKOJ-u strahujući da ne budu odbijeni, a na drugoj strani svesni da bi to značilo unekoliko njegovo priznanje.[83]

Maršal Tito se našao van Jugoslavije u fazi odsudne bitke za istočne delove Jugoslavije, u stvari za oslobođenje Srbije sa Beogradom i Vojvodine.[84]

83) ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1944, **k-26,** „Leki" (A. Rankoviću) - „Nepoznati", 18. septembar 1944, Reg. br. 1944/239.

84) U ratnom dnevniku Vrhovne komande Vermahta na str. 697 zabeleženo je: „Nova faza je počela kada su, posle otpadanja Rumunije i Bugarske, ruske armije, u sadejstvu sa rumunskim i bugarskim jedinicama, koje su suprotno očekivanju ostale čvrsto u rukama njihovih vlada, počele brzo da nadiru ka zapadu" ... „Zadatak koji se iz nove situacije nametao Titu bio je jasan: što brže uspostavljanje veze sa Sovjetima, koji nadiru sa Istoka, da bi razbio novi nemački front sever - jug koji se stvarao, bilo u skladu sa napadom sa zapada u duhu sovjetskih namera, bilo neposrednim sjedinjenjem sa ovima. Pretpostavlja se da je Tito od Sovjeta blagovremeno primio odgovarajuće direktive. Ali i njegovi sopstveni ciljevi zahtevali su od njega da tako mora da postupa: njegov socijalni i ekonomsko-politički program, učvršćenje i preuzimanje vlasti u Srbiji, isključenje četnika i nacionalista itd. mogli su ruskom pomoći da se ostvare mnogo

Susret srpskih korpusa NOVJ sa Crvenom armijom na Dunavu i vojno sadejstvo proteklo je u znaku sledećih bitnih okolnosti: grupa nemačkih armija nije mogla na sever dolinom Morave, jer je odbačena na sporedni pravac odstupanja; NOVJ je dobila od SSSR-a teško naoružanje - artiljeriju i avijaciju; jedinice NOVJ su se pokazale kao dorasle za sadejstvo sa Crvenom armijom, štiteći njen bok; kao što kažu vojni istoričari, „probijeno je potpuno strateško zaokruženje" u kome se ratovalo od 1941. godine; presečene su zamisli da se Srbija predstavi kao antipartizanska, monarhistička i četnička; poslednji pokušaj Mihailovića da preko potpukovnika Velimira Piletića obezbedi sovjetsku podršku, kao savezničke snage je propao. Tito se 11. septembra 1944. obratio Glavnom štabu Srbije da preko general-majora Gorškova proveri da li je tačno da se Piletić predao „Rusima". On je četničke oficire označio kao ratne zločince i izdajnike koje treba kazniti, dok ostalo ljudsto treba razoružati i držati kao zarobljenike.[85] Legalni saveznik je bila NOVJ, a ne četnici, što je bilo predviđeno sporazumom Tito - Šubašić, koji su sankcionisali Sovjeti i Britanci. Postoji teza da su se na Dunavu sastale tri vojske, pri čemu se misli na četnike koji su do tada već doživeli više poraza: juna 1944. na području Okruglice, Kosanice, Gornje Jablanice; 21. divizija razbila je juna 1944. četnike na Kopaoniku, potiskujući jedinice Keserovića prema Kuršumliji i Kruševcu. Deset partizanskih brigada u Srbiji maja 1944. i stvaranje divizija razuveravali su saveznike da Mihailović može preokrenuti rasplet u svoju korist. NOVJ je u jesen imala oko 450.000 boraca. Poznato je da tri Mihailovićeve mobilizacije u septembru 1944. nisu uspele i da je četnički komandant morao preko Drine napustiti Srbiju. Iza sporazuma Tito - Šubašić, koji su srpske snage u emigraciji smatrale antisrpskom zaverom Hrvata i Britanaca, stajao je kralj, što je psihološki i politički demoralisalo pristalice Mihailovića. Povećana sovjetska pomoć narodnooslobodilačkim snagama Srbije podizala je još više samopouzdanje pobednika.

brže i obimnije"... „Sada se Tito pojavljuje kao vojni faktor u velikom raspletu na glavnom borbenom frontu i kao osnivač socijalističkog državnog jezgra u svetu jugoistočnih i istočnoevropskih država, koje su se nalazile u punom preobražaju. Bilo je tu neke naročite logike što je on pri tome ponovo stupio u vezu sa silom, pod čijom je zaštitom, ako ne po njenoj izričitoj direktivi, otpočeo svoj put. Kao u njegovim prvim počecima, kada je Engleska priznavala samo Mihailovića i kada nije htela da ima nikakvog posla sa komunističkim ustaničkim pokretom u Hrvatskoj, sada je za njega ponovo bio odlučujući samo Sovjetski Savez: ovoga puta (što on zaista nije nikada očekivao) neposrednom prostornom blizinom i razvojem vojne moći. Doba uske saradnje sa Britancima, koja je Tita iz nepoznatih bosansko-crnogorskih planinskih gnezda, preko englesko-jugoslovenske baze na Visu, odvela u Napulj i najzad u Rim u Čerčilov hotel i crkvu Sv. Petra, sada je opet moralo da izađe na videlo samo kao završena epizoda". ... „Sledeći vojni zadatak Tita morao se sastojati u tome da blagovremeno prebacivanje Grupe armija 'E' oteža prekidom železničke pruge Solun - Beograd, odnosno osujeti na sektoru koji je njemu bio pristupačan. I za to je blagovremeno dobio direktive od ruskog komandovanja koje je od samog početka polazilo od toga da se Grupa armija 'E' odseče i uništi"... - Izvod iz Ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta, Vojnoistorijski glasnik, januar - april 1987, str. 412-414.

85) AVII, K-26, Reg. br. 8-4/12.

Maršal Tito otputovao je s Visa svestan da Jugoslaviji nije potrebno učešće bugarske armije u borbama za oslobođenje preostalih delova Jugoslavije, kao što se to može videti iz jedne depeše upućene Svetozaru Vukmanoviću Tempu 17. septembra 1944. godine.[86]'

Vladimir Velebit u „Sećanjima" navodi da su razgovori Tita sa predstavnicima OF Bugarske u Krajovi doprineli međunarodnoj afirmaciji nove Jugoslavije, zapravo legalizaciji revolucionarnog subjekta u međunarodnim odnosima, jer se bugarski predstavnici obraćaju NKOJ-u a ne kraljevskoj vladi. Mislimo da ovaj argument nema sam za sebe težinu, pogotovu ako se ima u vidu složeniji međunarodni okvir zbivanja, namera i stvarnih inicijativa. Postoji snažan Staljinov impuls u pravcu prihvatanja Bugarske, a živo je shvatanje proleterskog internacionalizma koje opredeljuje novu Jugoslaviju da pomogne rehabilitaciji Bugarske; može li se previđati namera da se neutrališe zapadna politika na Balkanu, dinamizam ideja revolucije koji prerasta granice Jugoslavije, činjenica da se nova Jugoslavija nalazila u centru revolucionarno-demokratskih pokreta na Balkanu. Staljin je 1944. obnovio ideju federacije koju je oktobra 1943. preneo iz Moskve Sterju Atanasov, bugarski komunista, a Politbiro CK KPJ prihvatio na sednici od 16-18. oktobra 1943. godine, iako ona nije izneta na drugom zasedanju AVNOJ-a.

Prema Staljinovom predlogu, trebalo je obrazovati federaciju (konfederaciju) Jugoslavije, Bugarske i Albanije, čime se moglo postići više ciljeva: lakša Staljinova kontrola buduće labave federacije, uz mogućnost njegove arbitraže, s „dodavanjem" Jugoslaviji Bugarske i Albanije kao dva tega koja bi razblažila preveliko osećanje revolucionarnog samopouzdanja jugoslovenskog pokreta. Federacijom je Staljin kontrirao britanskim planovima o „balkanskoj uniji", radio na rehabilitovanju Bugarske za rat na strani Osovine do septembra 1944. godine, što je moglo uticati i na zadržavanje bugarskih okupacionih trupa u delu grčke Trakije. Posrednim putem, preko kontrolisane federacije, SSSR je izlazio na Jadransko i Egejsko more. Daleki san o izlasku na „topla mora" kao da je bio oživotvoren, drugim pravcem od onog tradicionalnog, istorijskog, preko Dardanela i Bosfora.

U Moskvi su razamatrana i pitanja u vezi sa međunarodnim priznanjem revolucionarnih promena koje su se zbile u Jugoslaviji 1941-1944. godine, što je bilo od osobitog interesa s obzirom na predstojeću konferenciju Staljina i Čerčila. Tito nije bio zadovoljan kombinacijom oko kralja, koje je predlagao Staljin, uključujući i stvaranje jedinstvene vlade. Rezutati razgovora Staljina i Čerčila o Jugoslaviji sadržani su u kominikeu izdatom posle završetka Moskovske konferencije: „Obje vlade su se saglasile da u Jugoslaviji vode zajedničku politiku u cilju koncentracije svih snaga protiv Nijemaca koji se povlače i u cilju rješavanja unutrašnjih teškoća Jugoslovena putem ujedinjenja

[86]) Isto, Reg. br. 10-16/13.

jugoslovenske kraljevske vlade i narodnooslobodilačkog pokreta".[87] Maklejn je obavestio Čerčila 27. oktobra 1944. iz Beograda da se posledice premijerove posete Moskvi „ovde već osećaju".

Mihailovićeva neuspela mobilizacija - slom četništva u Srbiji

Živko Topalović otputovao je maja 1944. godine u Italiju, kao predstavnik Mihailovića kod saveznika, sa zadatkom da im stavi do znanja njegove ciljeve, vojnu snagu i spremnost da sve svoje jedinice stavi pod savezničku komandu. Ovaj potez već je bio uveliko zakasneo, jer je u punom jeku bilo spròvodenje politike kompromisa koja je vodila stvaranju jedinstvene vlade. Mihailovićeva politika doživela je slom: Mihailović više nije bio ministar vojske i mornarice, dok je za predsednika vlade kralj naznačio Ivana Šubašića; na čelu narodnooslobodilačkog pokreta nalazio se Josip Broz Tito, a kao predsednik AVNOJ-a figurirao je dr Ivan Ribar. Istorijska slučajnost je htela da se dr Ribar nađe na dvema ustavotvornim skupštinama: prve jugoslovenske države - Kraljevine SHS 1921, i po drugi put, na čelu partizanske skupštine 1942-1945. Četnici su već bili stavljeni pred svršen čin odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a o suspenziji monarhije, oduzimanju zakonitosti izbegličkoj vladi u čijem se sastavu nalazio i Mihailović i proglašenju jugoslovenske federacije. Dve velike sile koalicije stale su iza politike koja je težila legalizaciji revolucionarnih promena do kojih je došlo u sistemu vlasti starog subjekta međunarodne zajednice - Kraljevine Jugoslavije. Titov pokret je redak u istoriji koji je dobio međunarodno priznanje još u toku trajanja rata i revolucije.

U odbrani Srbije u proleće 1944. godine, prilikom prodora grupe divizija NOVJ, Vrhovna komanda Mihailovića naredila je „Ni koraka nazad". Pravac partizanskih divizija bio je usmeren prema severoistoku Srbije, u cilju zauzimanja Šumadije, Suvobora i Rudnika kao centra Mihailovićevog pokreta, a drugim pravcem prema Ibru i Kopaoniku kako bi se upalo u dolinu Morave između Niša i Vranja. Na tom frontu četničke snage su bile koncentrisane zajedno sa Nemcima, Bugarima, SDS, ljotićevcima. Opasnost od NOVJ ujedinjavala je sve snage, bez obzira na njihova razlikovanja. Nojbaherova antipartizanska politika davala je rezultat. No, prodor je bio još preuranjen s obzirom na udaljenost južnog sovjetskog fronta, čvrstinu odbrane, značaj Srbije u zaleđu satelitskih režima i sovjetskih armija, kao i činjenicu da ie dolina Morave bila najpovoljniji pravac budućeg izvlačenja nemačke armije s Balkana. Osim toga, još nije bilo došlo do invazije Normandije, čime bi se razuverile sve snage u Jugoslaviji da naredna operacija saveznika neće biti usmerena na Treći rajh s juga. Mihailovićeva zvezda se i u

[87] „Nova Jugoslavija", br. 13-14/1944.

Srbiji u to vreme uveliko gasila. Engleske misije su već bila napustile Mihailovića i njegove štabove. Ima pisaca koji iz zadržavanja britanskih oficira posle naređenja o povlačenju izvlače zaključak da su one preko brigadira Ficroja Maklejna obaveštavale NOVJ o stanju četničkih položaja, njihovoj snazi i boračkim mogućnostima.[88] Savremenici pišu i o partizanskim snagama kao borbenim i fanatizovanim ,neubedljivo to pripisujući tome što su se u njihovim redovima nalazili Muslimani politički zatrovani da će ih četnici sve poklati ukoliko oni njih prethodno ne pobiju. „Bolje krušum u grudi nego kama pod grlo", jer su ih partizani učili: „Ako koljači pobede, u Bosni neće ostati ni muslimansko dete u kolevci".[89]

Četnički pokret bio je razrovan političkim intrigama u Vrhovnoj komandi, samovoljom pojedinih starešina, neposlušnošću nižih starešina višim, sukobima blažih i radikalnijih struja, političara i vojnika, naročito u završnoj fazi rata. Četničko očekivanje iskrcavanja zapadnih saveznika izjalovilo se u proleće i leto 1944. godine, jednako kao i godinu ranije. Mihailović, lišen političkog smisla, bez razumevanja za odnose među saveznicima, kao da nikada nije shvatio da se bitka za Jugoslaviju u suštini bije u vrhu antifašističke koalicije i da prednost dobija vojnički i politički daleko organizovanija snaga, koja je u tom smislu stekla veća vojno-politička preimućstva nagomilavana iz godine u godinu u samoj zemlji kao uporišnoj tački za podršku u savezničkom vrhu. Saveznici su u kritičnom trenutku imali da odlučuju između jednog rovitog pokreta i drugog nabreklog od snage, mladosti i pobedničkog zanosa koji je pripremio preuzimanje vlasti u zemlji, očekujući od saveznika da ga u tome podrže. Mihailović je mogao biti krajnje opasan u trenutku kada snage Crvene armije stignu na granicu i sretnu se sa susretnim snagama NOVJ, mogućnošću da pretvori Srbiju u ratnu arenu izazivanjem teških trzavica u frontu koalicije, antagoniziranja na liniji komunizma i demokratije, izdvajanja Srbije iz sastava Jugoslavije. Posedanjem Srbije u jesen 1944. narodnooslobodilački pokret rešio je bitku za Jugoslaviju, jer je sada dobio trajno strategijsko i ekonomsko uporište, kao i izvor mobilizacije novih boraca.

Mihailovićeva defanzivna politika počela je u završnoj fazi rata davati negativne rezultate, sasvim suprotno onoj ofanzivnoj narodnooslobodilačkog pokreta. Mihailović je mogao u delu srpskih slojeva izgledati kao mučenik, žrtva za spas srpstva, njegov poslednji branič, ali je on faktički izgubio bitku daleko ranije svojom neprimernom strategijom u svim pravcima. Pokazao se na poprištu unutrašnje i međunarodne bitke nedorastao događajima. Mihailović je do kraja popustio svojim komandantima, tolerišući im ulaženje u saradnju sa Nemcima, što je bilo podstaknuto opasnošću od narodnooslobodilačkog pokreta, nedostatkom oružja i lekova, osećanjem vlastite bespomoćnosti

[88] Z. Vučković. Od otpora do građanskog rata, 68, 111.
[89] Isto, 118.

ukoliko ostane bez međunarodne tačke oslonca, pa makar ona poticala i od sila koje su okupirale Jugoslaviju i u savezničkom frontu važile kao protivnici.

Mihailovićeva tragedija je bila dvostruka: što je imao neprijatelja u narodnooslobodilačkom pokretu koji je u njemu gledao glavnog sutrašnjeg protivnika, a do kraja mu nije verovao ni nemački okupator, jer se u projekciji Nemaca radilo o velikosrpskom i antinemačkom, probritanskom pokretu, čak i onda kada su ga Britanci odbacili. Potisnut, zajedno sa srpskim prvacima u emigraciji, sa poprišta međunarodne scene, Mihailović nije bio svestan kada je proglašavao mobilizacije u Srbiji septembra 1944. da je jugoslovenski problem rešen na drugoj osnovi. Posebno je tragično Mihailovićevo nerazumevanje politike, koje se ogledalo u uverenju da su komunisti u krajnjoj liniji za Britance neprihvatljivi iz ideoloških razloga. Pa i ako je postojalo trenutno skretanje britanske politike u korist komunista, ono nije moglo dugo trajati. Bila je to velika zabluda Mihailovića, koji je sasvim previđao sav pragmatizam politike uopšte, a posebno britanske. Mihailović je nudio preko Zivka Topalovića svoje snage savezničkim komandantima u Italiji u vreme kada je Čerčil već postavio i utvrdio politiku kompromisa u smislu obrazovanja jedinstvene vlade, kontrole Tita preko naoružavanja pomorskih i vazduhoplovnih snaga, što je Tito sa Staljinom prekršio. Mihailović će preko svojih oficira nuditi pomoć Crvenoj armiji u svojstvu savezničke vojske u vreme kada je ova već bila razbijena, posle Titovog boravka u Moskvi i njegovih utanačenja sa Staljinom. Zakašnjavanje u iskorišćavanju otsudnog trenutka Mihailoviću se teško osvetilo. Bez veza, kao i emigracija, sa SSSR-om, u iluziji da sebi može dozvoliti svađu sa Vladom Njegovog Kraljevskog Veličanstva, našao se potpuno usamljen i odbačen, pretpostavljajući - kao i njegovi privrženici u emigraciji - da će bar SAD pokazati razumevanje za propalu četničku stvar. Nije uočavao da je u pitanju sfera Britanaca i „Rusa" i da predsednik Ruzvelt nije raspoložen da se upušta u poslove Balkana koji su mu bili daleki, nerazumljivi, složeni i osetljivi. U literaturi se navodi da je Ruzvelt za balkansku situaciju upotrebljavao izraz „osinjak". Amerikanci, pri tom nisu mogli narušavati sporazume o sovjetskim vojnim prioritetima, a snage NOVJ pobedonosno su prodirale kroz zapadnu Srbiju i Sumadiju ka Beogradu, dok je jug bio uveliko pod kontrolom narodnooslobodilačkog pokreta na domaku veza sa frontovima Crvene armije. U prethodnim borbama na jugu i istoku bila je razbijena i uništena četnička vojna sila. Stoga su preterane teze pojedinih pisaca da su četnici „krčili" put Crvenoj armiji u Srbiji. Mihailoviću je preostalo da preko Drine napusti Srbiju i pređe u Bosnu, doživljavajući svoju golgotu do Vučjaka i natrag preko Sutjeske i Kalinovika, ka Srbiji. Mihailovićeva ideja o koncentraciji srpskih snaga radi ponavljanja primera generala Bora Komorovskog u Beogradu 1944. pokazala se takođe kao neostvarljiva, jer mu ni Nemci nisu verovali.

Politika Hermana Nojbahera nije dobila podršku Hitlera u odnosu na Srbe, prema kojima Firer nije prestao da iskazuje nepoverenje do kraja. Balkanski planovi Nojbahera praćeni su nizom poteza prema Srbima u cilju ispravljanja ranije brutalne politike, kao što je obustavljanje da se streljaju taoci, puštanje iz zatvora Pavia Đurišića, zalaganje da se iz logora oslobodi patrijarh Gavrilo (mada je Hitler bio protiv), prošire ovlašćenja Milana Nedića, ostvare veze sa četničkim komandantima, radi na stvaranju federacije Srbije i Crne Gore, stvori snažni antikomunistički nacionalni front, obrazuje nacionalna armija, eventualno proširi vlast Nedića na istočnu Bosnu i Srem. Nojbaherova elastičnija politika nije bila izraz dobre volje prema Srbima već nemačke krize, imperativa da se po svaku cenu protivstave komunističkoj opasnosti od Peloponeza do panonske ravnice, stvore vazalne državice i režimi koji bi obrazovali odbrambenu liniju na prilazima jugu Trećeg rajha. Stoga nam izgleda neprihvatljivo razmišljanje pisaca koji u Nojbaherovim potezima vide težnju da se ublaži sudbina srpskog naroda, jer je, kao što ti isti pisci ne mogu da izostave, suštinski cilj bio da se „pojačaju one snage za koje je (Nojbaher) znao da mogu da se suprotstave Titu".[90] Rezerve prema Mihailoviću nije zadržavao samo vrh Trećeg rajha već i vodeći vojni i policijski funkcioneri, kao feldmaršal Vilhelm fon Vajks, general SS Majsner i drugi. Hitler je 22. avgusta 1944. odbio Nojbaherov plan da se Srbima isporuči oružje za 50.000 ljudi. Hitler je fon Vajksu i generalu Jodlu stavio do znanja da su „Velikosrbi", državotvoran narod na Balkanu, čiji se planovi moraju u korenu saseći. „Jedna srpska vojska ne sme da postoji. Bolja je čak izvesna komunistička opasnost". Firer nije imao poverenja u Srbe, koji su odbacivali „novi poredak" i očekivali slom hitlerizma i Trećeg rajha.

Položaj četničkog pokreta sa međunarodne tačke gledišta pokazao se u leto i jesen 1944. više nego porazan: četnici su još 1943. počeli da gube podršku zapadnih saveznika, praktično Britanaca, a u vreme kada se Crvena armija našla na Dunavu oni nisu imali vezu sa Sovjetima, jer njeno uspostavljanje nije pošlo za rukom ni srpskim političarima u emigraciji niti kralju. Stoga su se inicijative Mihailovićevih komandanata da uspostave vezu sa komandama Crvene armije unapred mogle smatrati neuspešnim. Crvena armija se nalazila pod apsolutnom kontrolom Staljina da bi mogli uspeti izdvojeni lokalni pokušaji vojne saradnje, što uostalom pokazuju misije Mihailovićevih oficira Velimira Piletića, Dragutina Keserovića, Predraga Rakovića. Politika prema Jugoslaviji je već bila usaglašena u savezničkom vrhu, uključujući napuštanje četnika i prihvatanje narodnooslobodilačkog pokreta u formi ustavnog kontinuiteta i stvaranja jedinstvene jugoslovenske vlade kao suštine britanske politike kompromisa.

Sovjeti i Britanci striktno su primenjivali politiku jednakog političkog uticaja u Jugoslaviji, s tom razlikom što su sovjetske vojne snage

[90] I. Avakumović, n.d., 139.

bile daleko superiornije, a na drugoj strani mogle su se nasloniti na Titovu armiju i pokret koji je Staljin stopostotno smatrao svojim uporištem u Jugoslaviji. Sovjetske trupe privremeno su prošle istočnim graničnim predelima Jugoslavije iz Rumunije u pravcu Mađarske, ali se nisu kretale zapadnije od Kraljeva. Na drugoj strani pak, britanski brodovi uplovljavali su i pored protesta Vrhovnog štaba u jadranske luke, a britanske jedinice „Flojd 1" i „Flojd 2" iskrcale se kod Dubrovnika pružajući pomoć 2. udarnom korpusu u odbacivanju Nemaca, koji šu iz Crne Gore i Albanije pokušavali da se probiju prema Mostaru. U sledstvu ovih sporazuma na vrhu između Velike Britanije i SSSR-a, nije se ni mogao očekivati uspešan rezultat misije potpukovnika Velimira Piletića u sovjetskom štabu u Turn Severinu (Krajovi), ili od akcije majora Dragutina Keserovića u Kruševcu, tim pre i napadi potpukovnika Vojislava Lukačevića na Nemce u Hercegovini. Bitka, politička i vojna, za istočni prostor Jugoslavije bila je dobijena snažnim prodorom NOVJ prema Srbiji, dolaskom Crvene armije na Dunav septembra 1944. i političkim dogovorima saveznika koji će biti sankcionisani prilikom druge Čerčilove posete Moskvi, oktobra 1944. godine. Kraljev proglas da se svi patrioti pridruže Titu, raspršio je i poslednje iluzije četnika. Izvesne nade gajene su još zbog prisustva američke misije potpukovnika Roberta Makdaula, ali je i njena sudbina bila zapečaćena Titovom intervencijom i Čerčilovim pritiskom na Ruzvelta da se evakuiše iz Srbije. Mihailovićeve mobilizacije, tri puta proglašavane, nisu dale nikakav rezultat. Mihailoviću je ispostavljen račun za jednu propalu strategiju u toku rata, koje se držao „kao pijan plota" i slabu teritorijalnu strukturu svoje vojske koja se na kraju pokazala kao i svaka kombinacija na papiru.

Zivko Topalović je u memorandumu savezničkim vladama, početkom avgusta 1944, uzaludno upozoravao da se građanski rat u Jugoslaviji nalazi u svojoj najvišoj fazi u kojoj učestvuje 300.000 ljudi, a za naredni sukob sprema se dva puta toliko. „Narodna revolucija u Jugoslaviji guta svoju decu" i troši u uzajamnoj borbi dve „revolucionarne vojske" koje obustavljaju ili svode na najmanju meru rat protiv okupatora. U toj „narodnoj revoluciji" video je dve strane: Titovu komunističku akciju koja se utakala u nju od početka i dobija međunarodnu potporu svojih prijatelja i drugu stranu narodne revolucije „demokratsko-nacionalne i nekomunističke", koja je postala vrlo odlučna u pobijanju one strane pod komunističkim vodstvom. Topalović je smatrao da je proces duhovnog, političkog i vojničkog ujedinjavanja naroda napredovao u toku 1943. i doveo do stvaranja Jugoslovenske narodne demokratske zajednice sa ciljem da se prekine rat i obe formacije uključe („ukopčaju") u opštu vojnu akciju svetske demokratije. To se moglo postići, po njemu, samo ako bi se obe strane posvetile isključivo vojnoj akciji, priznale osnovna načela demokratije i prepustile narodu pitanje budućeg političkog i socijalnog poretka u Jugoslaviji. Radilo se o unutrašnjoj pacifikaciji, prekidu građanskog rata, vraćanju narodne revolucije sa

stranputice ka narodnooslobodilačkoj borbi protiv okupatora. Veliki saveznici su, međutim, pošli obrnutim putem, priznajući Tita. Topalović je upozoravao da Mihailović raspolaže sa 170.000 ljudi i da može mobilisati 500.000 ljudi koji će se braniti od Tita kao novog osvajača i da će mnogo krvi poteći da bi se pokorila Srbija. Od saveznika se tražilo da ne nameću Tita savezničkim oružjem. Razumnu politiku video je u tome da se snage „titizma" i Mihailovića razdvoje i kanališu ka opštim ciljevima, da prekinu međusobnu borbu i sukobljene strane razdvoje u dve posebne operativne zone („ukopčaju ih u dogovorom utvrđeni plan ratne akcije na Balkanu"). ' Sve su to bili zakasneli predloži, jer je politika kompromisa imala drukčiji cilj, pogibeljan za Mihailovića. Mihailović je postajao žrtva svoje dotadašnje pasivne strategije. Ova blaža varijanta četništva, koju je simbolisao Topalović, bila je isuviše odocnela da bi mogla uroditi plodom.

Topalović je srpsku situaciju početkom septembra 1944. ocenjivao kao tragičniju od kosovske, ali iz toga nije izvlačio zaključak o promašenosti Mihailovićeve strategije koja je do takve situacije dovela. U jednom pismu Mihailoviću iz Italije, početkom septembra 1944, jasno je sagledavao slabosti Mihailovićevog metoda isticanjem prednosti Titovog: da je spretno osvojio demokratsku frazeologiju koja gospodari anglosaksonskim svetom, o čemu četnici nisu vodili računa. Britancima je odgovarao jugoslovenski pristup, a Titu je pošlo za rukom da stvori „jugoslovensku kombinaciju". Čak je i emigrantska vlada Subašića shvatila značaj potčinjavanja Englezima. Kralj se odvojio od svog naroda, od tradicije svojih predaka, ispustio kormilo države iz svojih ruku, dok su u njegovo ime radili drugi.[92]'

Mihailovićev otpor nastavljao se i u političko-propagandnoj sferi. Pismo Draže Mihailovića i Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta (CNK) Robertu Makdaulu od 18. septembra 1944. sadržavalo je sledeće zahteve: da se ne dozvoli da KPJ, naoružana savezničkim oružjem, „obezglavi Srpski narod"; da SAD preduzmu mere da se spreči dalji građanski rat u Jugoslaviji; da američka armija obrazuje komandu u Jugoslaviji pod koju bi se stavili i četnici; da se prekine slanje oružja i municije komunistima i sprovede plebiscit između „nacionalnih i komunističkih snaga".[93]' Mihailović je početkom septembra izdao letak da je partizanima ukinuta svaka saveznička pomoć, te da će se u Jugoslaviji uskoro iskrcati američke trupe. U letku je stajalo da su saveznici odlučili da se odmah raspuste i razoružaju partizanski odredi u Italiji i Francuskoj.[94]' Mihailović je time podizao psihološko raspoloženje kod naroda pred konačni rasplet u Srbiji, koji je već uzimao katastrofalan ishod po njega i njegove snage.

91) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, 27-31.
92) Isto, 185-188.
93) Isto, 303-306.
94) Isto, 208.

Na tlu Toplice tekle su pripreme za osnivanje JNOF-a Srbije i održavanje Antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije. Pod udarom britanske avijacije, na osnovu sporazuma maršala Tita i britanskih vojnih predstavnika u Italiji avgusta 1944, napadana je pruga u dolini Južne Morave, kojom su Nemci pokušavali da se povlače prema severu. Zatvaranjem tog pravca, uz pomoć Crvene armije, istovremeno bombardovanjem srpskih gradova, naselja, saobraćajnih centara, onemogućavane su nemačkečetničke koncentracije snaga. Operacija poznata kao i.Nedelja pacova" uveliko je uticala na demoralizaciju i Raspadanje četničkih jedinica. Svima je bilo jasno da je buđenje Srbije, uz naraslu i delujuću silu jedinica NOVJ iz Sandžaka sa britanskom akcijom iz vazduha i očekivanjem trupa Crvene armije ukazivalo da je kraj rata blizu i da je partizanska vojska deo ujedinjenog savezničkog fronta na bazi prethodnih političkih dogovora i kompromisa.

Stvar Mihailovića branili su u SAD naročito Konstantin Fotić i potpukovnik Zivan Knežević, nastojeći da se probije „linija" četnika i Mihailovića, dobije podrška SAD, kao intervenijenta u sovjetsko-britanskom sporazumevanju oko Jugoslavije. Mada su SAD imale rezerve prema britanskoj politici, od nje se nije moglo odstupati, jer je ona u krajnjoj liniji bila zajednička politika saveznika.

Britanci su se plašili da Srbija ne postane nova Španija, zapravo da se iz nje ne proširi „anarhija" na Mađarsku posle dolaska sovjetskih trupa.

U Mihailovićevom proglasu od 1. septembra 1944. o mobilizaciji „Svih Srba, Hrvata i Slovenaca", koja je opšta, naređivao je da se sve izvodi po direktivama Vrhovne komande i da „ravnogorska revolucija" ne sme biti revolucija nereda i ubistava, a da se krivci izvode pred ravnogorske sudove. Mihailović je sve radio sa zakašnjenjem i u pogrešno vreme. Njegova vojna i politička organizacija pokazala je svoju inferiornost pred onom narodnooslobodilačkog pokreta u kritičnom trenutku, koji je inače toliko očekivao. Neprekidna borbena aktivnost NOVJ pokazala je velike prednosti pred borbeno neprekaljenim četničkim snagama, koje su se do tada ogledale samo u sukobima sa partizanima, i to uz okupatorsku potporu.

Najporazniji utisak na četnike izazvao je govor kralja Petra II septembra 1944. godine, kojim je pozvao sve Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine, i pristupe NOVJ pod maršalom Titom. Kralj je naglašavao da je njegova vlada, Šubašićeva, zaključila važne i korisne sporazume sa „Našom narodnom vojskom" koja je jednoglasno priznata, pomagana i podržavana od saveznika. Petar II, pod pritiskom Britanaca, imao je u vidu zaključak Teheranske konferencije da se NOVJ pomogne svim sredstvima. Svima onima koji se oslanjaju na neprijatelja i ne budu se odazvali ovom pozivu neće uspeti da se oslobode „izdajničkog žiga" ni „pred narodom ni pred istorijom". Ovom porukom kralj je osuđivao zloupotrebu svoga imena i autoriteta krune kojom se pokušavala pravdati saradnja s neprijateljem i izazivati razdor među „borbenim

narodom"..(Kralj je završavao svoju poruku poklikom „velikojjjlobod^ noj federativnoj Jugoslaviji".[95]

— Nezavisna grupa nacionalnog otpora Jugoslovenske vojske u otadžbini 19. avgusta 1944. rešila je da otpočne ofanzivne operacije protiv okupatora i svih onih koji se nalaze u njihovoj službi. Proglas su potpisali potpukovnik Zaharije Ostojić, potpukovnik Petar Baćović, potpukovnik Pavle Novaković, major Vojislav Lukačević i publicista Velimir Krivošić. Bio je to pokušaj pritiska na Britance da se zauzmu za zajednička dejstva protiv neprijatelja, ali rukovodstvo NOVJ nije bilo spremno da prihvati ovaj zakasneli apel za nastavljanje borbe. Vlado Šegrt, komandant 29. hercegovačke NOU divizije odbio je molbu V. Lukačevića od 11. septembra da se obustave napadi na četničke jedinice i dogovori o zajedničkim akcijama protiv Nemaca.[96]

Četnici Lukačevića, s kojim je Mihailović bio nezadovoljan zbog vlastitih poteza koje je kao podređeni starešina preduzimao, napali su Nemce u Trebinju, ali su se kasnije našli u procepu između Nemaca i jedinica 29. divizije NOVJ, koja je napala četnike u Bileći nanoseći im („Bilećkoj brigadi") teške gubitke (samo u toku noći 32 mrtva i 27 ranjenih). Mihailović je 28. novembra 1944. kritikovao potpukovnika Pavia Novakovića i majora Lukačevića što su vešću o iskrcavanju Engleza krajem septembra 1944. navukli deo snaga na avanturističke akcije, koje su ih koštale velikih žrtava u Trebinju i kod Bileće, posle ćega je izgubljena cela južna Hercegovina. Lukačević je tražio da se povlači prema Grčkoj, što je takođe označeno za „veliku vojničku avanturu".[97]

Pomenuta četnička delegacija sa Velimirom Piletićem na čelu prešla je Dunav 10. septembra 1944. i u Krajovi stupila u kontakt sa predstavnicima Crvene armije. U Krajovi se zadržala do 1. oktobra 1944. Bio je to pokušaj Mihailovića da napravi sporazum sa Crvenom armijom, da se predstavi kao saveznik i uzme učešće u borbi protiv Nemaca. Međutim, Mihailović je i u ovom slučaju gledao na događaje kratkovido i provincijski. Mimoilazio je ranije veze Tita sa SSSR-om i neprijateljstvo ovog prema četnicima. Na drugoj strani, zanemarivao je notornu činjenicu da Staljinova lična strogo centralizovana politika nije mogla da se zameni nekim perifernim sporazumom sa jedinicama Crvene armije. U to vreme je i Tito s Visa poleteo u Rumuniju, odakle je otputovao u Moskvu, praćen, s retkom predostrožnošću, sovjetskim avionima iz baza u Bariju. Piletićeva misija doživela je krah onog časa kada je bio prepoznat od pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Piletić i njegovi pratioci su kao špijuni prebačeni iz Rumunije u Moskvu.

Miroslav Trifunović je 31. oktobra 1944. zahtevao od zaostalog četničkog ljudstva da se u propagandi ne napada komunizam zbog

95) Kraljev proglas od 12. septembra 1944 - Z. Ostojić i P. Baćović su javljali Mihailoviću da posle „ovakvog Kraljevog govora, nikakva uveravanja, niti autoritet neće moći da održe narod na okupu niti da ga upotrebe u borbi protiv partizana". - Isto, 376.

96) AVII, Ča, K-222, Reg. br. 16/3.

97) Zbornik NOR, tom XIV, 4, 425.

„Rusa", već samo jugoslovenski partizani, da se „Rusi" tretiraju kao saveznici, a borba sa partizanima pred „Rusima" tumači kao nacionalna tragedija. Sve su nade polagane u „Ruse" da reše „ovo pitanje". Nemce je, pak, trebalo smatrati za najveće neprijatelje.[98]

Da je politika Mihailovića pretrpela totalan neuspeh bilo je jasno i njegovim najpouzdanijim komandantima. Iz memoranduma komandanta 4. grupe jurišnih korpusa, kapetana Dragoslava Račića, iz septembra 1944, izbija saznanje da su „komunisti preoteli politički uticaj na saveznike" i oterali nas u ilegalnost; zapadni saveznici nas ne priznaju, a Sovjeti već dugo zauzimaju neprijateljski stav prema nama. Bio je to poraz međunarodne politike Mihailovića. Račić sagledava da četnicima nije pošlo za rukom da izvrše „nacionalnu revoluciju", jer su u svoj sastav prihvatili nosioce starog režima. Kolebanja u toku rata dovela su do ponižavanja prema protivnicima, jer smo čas „paktirali, čas bili legalni, čas zauzimali stav oružanog sukoba". Kako se od saveznika nije mogla očekivati podrška, a dosadašnji put je samo „produženje životarenja", Račić je predlagao da se prekine sa dosadašnjim stavom iščekivanja. Čak je predlagao da se „potpuno naslonimo na Nemce", pod uslovom da od njih dobijemo naoružanje kojim bi mogli uništiti komuniste i postati gospodari situacije.[99] Do poslednjeg časa tražio se spoljni faktor kao presudni činilac.

Vrh oko Mihailovića podsticao je nade da predstoji iskrcavanje zapadnih saveznika. Iz iskrcavanja Britanaca u Albaniji, na primer, Isturena komanda je krajem septembra 1944. nalazila da može doći do invazije saveznika od Ulcinja do Šibenika.[100] Poznato je da se „davljenik" za slamku hvata. Neverovatno je do kog je stepena međunarodna strana jugoslovenskog pitanja shvatana bez razumevanja složenog okvira međusavezničkih odnosa i neuočavano koliko pasivna strategija proteklih godina bere negativne plodove. Mihailović je bio opsednut shvatanjem da iz političko-ideoloških razloga Jugoslavija neće biti prepuštena komunistima, previđao je rezultate partizanske ofanzivne strategije, bio nerealno opsenjen značajem Srbije i njene antipartizanske pozicije.

Dok je jedna grupacija četnika odstupala s Mihailovićem preko Drine, druga se iz Srbije povlačila preko Sandžaka i Bosne, pod komandom generala Miroslava Trifunovića Dronje. Crnogorski četnici odstupali su iz Podgorice novembra 1944. godine, preko Mojkovca i Sandžaka u pravcu Bosne, pod komandom Pavia Đurišića. S borcima su odstupali i članovi porodica, u strahu od partizanskih odmazdi, mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije Lipovac i veći broj sveštenika. Mada su glavnu reč imale vojne starešine sa Đurišićem, zbog važnih pitanja sazivan je kao konsultativni organ Nacionalni komitet sa Milanom Radonjićem, bivšim narodnim poslanikom, kao predsednikom. Ukupna snaga četničke grupacije je imala 11.000 ljudi, ali se

98) Isto, 387.
99) Isto, 309-312.
100) Isto, 321-2.

pominje i 12.000. Četnici su u odstupanju bili izloženi napadima Albanaca, bombardovanjima savezničke avijacije, zasedama i napadima ustaša i partizanskih snaga. Pegavi tifus je kosio i borce i neborce. U sandžačko-bosanskom bespuću mnogi su stradali i od studeni i gladi. Kretanje četnika je otežavala i bolnica sa oko 1.200 ranjenika.

Momčilo Dujić je sa ličkim i dalmatinskim četnicima odstupio" u pravcu Istre, posle poraza koji su mu zadale jedinice 8. korpusa NOVJ. Na severozapadu Jugoslavije nalazile su se već jedinice Ljotića („dobrovoljci"), Srpske državne straže, četnici Dobrosava Jevđevića. Ljotić je pozivao Mihailovića u Istru kako bi odatle zajedničkim snagama otpočeli borbu za oslobođenje zemlje od komunista. U svojim govorima isticao je da, ako je oslobođenje 1918. započelo preko Soluna, zašto ne bi i sada, 1945. od Triglava. Ideološke predrasude, a posebno uverenje o mogućnostima međusavezničkog raskida, čak i novog rata među njima, remetili su mogućnost vođama kolaboracije da sagledaju vlastitu situaciju kao beznadežno izgubljenu.

Mihailović je 8. novembra 1944. uputio memorandum komandantu savezničkih trupa u Sredozemlju da komunisti ometaju borbu njegovih snaga protiv Nemaca, zbog čega je morao napustiti Srbiju, u kojoj su počela streljanja nacionalista. Stavljao se na raspolaganje savezničkoj komandi i zahtevao uključivanje u ofanzivne planove angloameričkih armija koje će prodirati u Jugoslaviju. Prisutno je uverenje da postoji razlaz između saveznika, u kome će Srbija imati veliki značaj u mogućem sukobu. Tražio je snabdevanje municijom i slanje misija u štab Vrhovne komande i kod četničkih komandanata.[101]

Jedan od vodećih Mihailovićevih starešina, Zaharije Ostojić, tražio je od Mihailovića da nađe izlaz iz situacije, polazeći od toga da se četnici ne mogu održati ako Tito uspostavi vlast a Englezi se ne iskrcaju. Po njemu, Tito bi pobedio ukoliko bi se organizovao plebiscit pod njegovom kontrolom. Ostojić je dozvoljavao probijanje bilo za Albaniju bilo za Istru. I on i Petar Baćović su za situaciju okrivljavali - za to što su se Srbi jedini na svetu našli u bezizlaznoj situaciji - Vrhovnu komandu i Nacionalni komitet. Potsećali su da su sve zemlje, uključujući i neprijateljske, našle izlaz, pogotovu saveznička Grčka stavljanjem „svojih grupa pod savezničku komandu", čime su spasile narod. Iz Mihailovićevog napuštanja Srbije preko Drine, kod Badovinaca, 20. septembra 1944. izvlačili su zaključak da je Srbija za četnike izgubljena. Ostojić i Baćović su bili svesni da se Englezi i Amerikanci neće iskrcati i da je „Sve prepušteno Titu", te da su „Engleska i Amerika slabe prema Rusiji". Pesimistički su sagledavali situaciju, što se vidi iz sledećeg rasuđivanja: „Naše je mišljenje da vojničku situaciju ne možemo popraviti jer zato nemamo preduslova, i da je jedini spas za srpski narod, da se naše pitanje politički uspešno reši kod saveznika. Žrtve koje danas tražite od srpskog naroda su potpuno uzaludne. Mi smo nastavili borbu protiv komunista po Vašem naređenju..."[102]

101) Isto, 400-407.
102) Isto, 373-4, 375, 378-380.

Glava IX

Srbija u periodu privremenog ustavnog uređenja

Srbija u završnoj fazi rata - ratni napor i društvene promene

Nemci su u odbrani Srbije preduzeli ofanzivne operacije za odbacivanje snaga NOVJ u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, sa koncentričnim dejstvima protiv jedinica NOVJ u jugoistočnoj Srbiji. Ofanziva na Toplicu, Jablanicu i Rasinu (Topličko-jablanička) pod šifrom „Trumf" izvođena je od 10. jula 1944. do 6. avgusta 1944. Cilj je bio razbijanje 21, 22, 24. i 25, srpske divizije NOVJ. Nemci su ukupno angažovali 27.800 vojnika, sa motomehanizovanim snagama i avijacijom. Glavni štab NOV i PO za Srbiju izvestio je 14. septembra 1944. da u ovoj operaciji učestvuju bugarski vojnici, nedićevci, četnici i oko 1.800 nemačkih vojnika sa tenkovima i avionima. Operacija „Trumf" završena je 17. jula jugozapadno od Leskovca, kada je započelo pregrupisavanje neprijateljskih sanga za operaciju „Keraus", čiji je cilj bio da se razbiju partizanske divizije u međurečju reka Toplice, Južne Morave i Jablanice. Operacije neprijatelja u smislu razbijanja partizanskih divizija nisu uspele. Čim je Operativna grupa divizija NOVJ počela da prelazi Lim, 26. jula 1944, nastupajući pravcem Golija - Ibar, jedinice 21. i 24. srpske divizije krenule su da ponovo oslobode Toplicu i Jablanicu, dok je 25 divizija upućena na južne padine planine Kukavice.[1]

Jedinice koje su se borile u Toplici i Jablanici dobijale su krajem jula i početkom avgusta 1944. pomoć od saveznika iz vazduha (cipele, brašno, uniforme, municiju, puškomitraljeze). Sa improvizovanog letilišta prebačeno je za Italiju 110 ranjenika.[2]

Nemačkoj balkanskoj vojsci snage NOVJ, Crvene armije i bugarske vojske zatvarale su pravac odstupanja prema severu, moravskom dolinom, usled čega je ona morala da se povlači preko Kosova, Sandžaka i Bosne. Od sredine oktobra do polovine novembra jedinice Grupe armije „E", s preko 350.000 ljudi, te policijskim i drugim pomoćnim snagama van njenog sastava, pokušavale su da se izvuku preko Ibra i Zapadne Morave, potpomagane balističkim snagama na Kosovu i Metohiji.

1) AVII, K-181, Reg. br. 3/5; Zbornik NOR, tom I, knj. 9, dok. 8; Isto, dok. 9, Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 2, 225; Predrag Pejčić, 19. srpska brigada, Beograd, 1989, 21, 23, 34.
2) P. Pejčić, n.d., 37.

Bitka za Srbiju u leto i ranu jesen 1944. tekla je u znaku prodora 1. proleterskog korpusa, dolaska trupa Crvene armije na rumunsko-jugoslovensku granicu i unutrašnjeg dejstva srpskih divizija koje su se na Dunavu srele sa jedinicama 3. ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina. Izbijanjem Crvene armije na jugoslovensko-rumunsku granicu definitivno je razbijena blokada u kojoj je do tada ratovala NOVJ. Septembra 1944. obrazovani su 13. i 14. korpus u Srbiji, a na Kosovu i Metohiji došlo je do formiranja tri nove kosovsko-metohijske brigade. Jedinice Prve armijske grupe NOVJ sastojale su se od devet divizija: 1. proleterske, 5. krajiške, 6. proleterske, 11. krajiške, 16. vojvođanske, 17. istočnobosanske, 21. srpske, 28. slavonske i 36 vojvođanske udarne divizije, jačine oko 50.000 boraca.

Oslobođenjem Niša, nemačkim snagama koje su odstupale prema severu presečena je odstupnica prema severu, dolinom Morave. U operaciji za oslobođenje Niša sadejstvovale su jedinice NOVJ, Crvene armije i 2. armije Bugarske, na osnovu sporazuma u Krajovi. Bugarske trupe operativno su bile potcinjene Štabu 3. ukrajinskog fronta.

Završetak prve etape operacija za oslobođenje Srbije bio je završen prodorom Operativne grupe divizija u Šumadiju. izbijanjem 1. proleterskog i 12. korpusa na Kolubaru i Jadar i 14. korpusa na Dunav i zatvaranjem doline reke Južne Morave od strane 13. korpusa NOVJ. Prva armijska grupa imala je da sa svoja dva korpusa - 1. proleterskim i 12. korpusom - podiđe Beogradu sa juga i zapada i izbije na liniju Topola - Mladenovac - Obrenovac, a delom snaga na Moravu, kod Velike Plane, obezbeđujući se od neprijatelja u Kragujevcu, Kraljevu i Čačku. Četrnaesti korpus (23, 25. i 45. divizija) trebalo je sa jedinicama Crvene armije da oslobodi istočnu Srbiju. Trinaesti korpus (22, 24. 46. i 47. divizija) sprečavao je prodor nemačkih snaga dolinom Južne Morave, od Skoplja ka Nišu, napadao nemačke garnizone u dolini Južne Morave i delom snaga dejstvovao na niškom pravcu, zajedno sa bugarskim jedinicama. '

Jedinice Prve armijske grupe NOVJ i trupe Crvene armije, praćene 14. korpusom NOVJ, spojile su se 10. oktobra 1944. kod Velike Plane. Snage NOVJ napale su Beograd, u sadejstvu sa Pokretnom grupom 3. ukrajinskog fronta Crvene armije, koja je u suštini predstavljala ojačani 4. gardijski mehanizovani korpus sa preko 17.000 boraca, 160 tenkova i 366 topova i minobacača, pod komandom general-lajtanta Vladimira Ivanoviča Ždanova. Tito se sa Komandom Crvene armije dogovorio da trupe NOVJ prve uđu u Beograd, a da jedinice Crvene armije bez velike nužde neupotrebljavaju teška artiljerijska oruđa u gradu. Neposredna bitka za Beograd počela je 14. i trajala do 20. oktobra 1944. godine. Specijalni odredi crvenoarmejaca očistili su oslobođeni grad od mina. Jedinice koje su oslobađale Beograd bile su jugoslovenske po sastavu, ali su u njima ogromnu većinu činili Srbi. Glavni štab Srbije

' Institut za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR — Vojnoistorijski institut JNA, Beogradska operacija, drugo izdanje, Beograd, 1989, 156.

je u bici za Beograd imao sasvim sporednu ulogu, jer se operacija nalazila pod neposrednom komadnom Vrhovnog štaba, iako se Tito nalazio van Jugoslavije. Tito je u vreme borbi za Srbiju slao poruke Peku Dapčeviću da javi preko radija da se on nalazi na čelu snaga NOVJ koje pobedonosno marširaju u zapadnoj Srbiji.[4]

Drugog dana posle oslobođenja Beograda pao je i Kragujevac. Grupi armija „E" nije uspelo da se poveže sa Armijskom grupom „Felber" u Srbiji. Početkom oktobra 1944. oslobođeni su Vranje, Leskovac, Niš i Kruševac, zbog čega je Grupi armija „E" naređeno da pređe na vardarsko-ibarski pravac. Ulogu operativne zaštitnice povlačenja ove velike armijske grupe dolinom Ibra i Zapadne Morave dobio je nemački 34. armijski korpus. Nemcima su se suprotstavljali 68. streljački korpus Crvene armije i partizanske divizije.[5]

Jedinice Crvene armije prešle su 2. oktobra Tisu i oslobodile Bačku, izbijajući sa vojvođanskim brigadama na Dunav. Novembra 1944. 51. divizija NOVJ i jedinice Crvene armije oslobodile su Baranju. Težište operacija ponovo se prenosilo na zapad Jugoslavije. Nemci još nisu bili poraženi u Mađarskoj, a na njihovoj strani ostaće do kraja rata kao najverniji saveznik NDH, sa 170.000 vojnika januara 1945. godine.

Kosovo i Metohija oslobođeni su novembra 1944, posle šestonedeljnih borbi. Osim snaga NOVJ, među kojima se nalazilo i pet kosovsko-metohijskih brigada, u oslobođenju Kosova sudelovale su 3. i 5. brigada NOV Albanije i jedinice 2. bugarske armije. Dve albanske divizije (5. i 6.) učestvovale su u gonjenju Nemaca, koji su odstupali preko Sandžaka i istočne Bosne. Ove dve divizije vratile su se iz rejona Višegrada na Kosovo, doprinoseći sređivanju prilika u oblasti, ali nisu vojno angažovane.

Oslobođenjem Beograda, sovjetske trupe izvršile su operativni zadatak na jugoslovenskoj teritoriji, odlazeći na budimpeštansko-bečki pravac. Sovjetska 57. armija, sa jedinicama 51. divizije NOVJ, forsirala je Dunav u rejonu Batine i Apatina. Na jugoslovenskoj teritoriji dejstvovali su samo vazduhoplovna grupa pod komandom generala Vitruka i 68. streljački korpus.[6]

Jedinice 1. proleterskog i 12. udarnog korpusa NOVJ prenele su težište svojih dejstava na pravac Zemun - Vinkovci, sa zadatkom uništavanja nemačkih snaga koje su se povlačile između Save i Dunava

4) J. B. Tito, Sabrana djela, tom 23, 207 - Tito je radi zavaravanja oficira zapadnih misija kod Vrhovnog štaba 29. septembra 1944. iz Krajove javio Vrhovnom štabu NOV i POJ da se da u štampu i preko Tanjuga da je „završio inspekciju trupa u zapadnoj Srbiji i nekim drugim oblastima". - AVII, K-15, Reg. br. 54-1-1. - Tito se nalazio u Krajovi posle povratka iz Moskve. - Iz depeša koje je upućivao svojim zamenicima u Jugoslaviji vidi se da je želeo da suvereno rukovodi operacijama. Šestog oktobra 1944. iz Krajove javlja A. Rankoviću i A. Jovanoviću: „Za Srbiju dajem naređenja ja. Prestanite s vašim davanjem naređenja". - AVII, K-26, Reg. br. 12-3/13. - Peku Dapčeviću javlja istog dana: „Naređenja slušajte moja, a ne s Visa". - AVII, k-26, Reg. br. 10-27/13. - Vid. Sabrana djela J. B. Tita, tom 24 (priredio M. Dželebdžić), 4, 16.

5) Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 2, 377; P. Pejčić, n.d., 91.

6) Beogradska operacija, 315.

na zapad. Sremska Mitrovica je zauzeta 1. novembra 1944. godine. Jedinice ovih korpusa izbile su do 10. novembra na liniju Ilok - Erdevik - Martinci, koja je razbijena početkom decembra 1944, zauzet Šid i nemačke snage potisnute prema Vinkovcima. Prvih dana decembra na teritoriju Srema stigle su jedinice 68. streljačkog korpusa Crvene armije, posle oslobođenja Kraljeva, na kom sektoru je ostao 14. korpus NOVJ. Jedinice 68. streljačkog korpusa pokušale su da zauzmu rejon Osijeka, u cilju obezbeđenja levog boka trupa 3. Ukrajinskog fronta, koje su dejstvovale zapadno od Dunava. Napad na Vukovar ostao je bez uspeha, a desantne jedinice Dunavske ratne flotile pretrpele su velike gubitke. Sovjetski 68. streljački koprus predao je svoj deo fronta istočno od Sotina 3. i 8. diviziji 1. bugarske armije, prebacio se preko Dunava i uputio u rejon koncentracije jedinica Crvene armije u Mađarskoj. Poslednjih dana decembra 1944. u Mađarsku su prebačene i bugarske divizije. Borbe protiv nemačkih snaga na frontu koji se stabilizovao u međurečju Save, Dunava i Drave produžile su da vode 1. i 3. jugoslovenska armija, formirane 1. januara 1945.[7)]

NOVJ je uspostavila Sremski front između Dunava, bosutskih šuma i Save, koji je obezbeđivala Prva armija. Nemački sistem odbrane sastojao se od snažnih utvrđenja u dubini od 30 km. Krajem januara 1945, posle ogorčenih borbi Prve armije sa 34. nemačkim armijskim korpusom, Sremski front se sve do proboja u aprilu 1945. stabilizovao na liniji istočno od Mohova, Tovarnika i sela Lipovac na Bosutu.

NOVJ se u sremskoj ravnici u jesen i zimu 1944-1945. susrela sa jednim novim načinom rata: frontalnim sukobima i rovovskim ratom. Brigadir Ficroj Maklejn zapazio je da je prošlo vreme „romantičnog ratovanja", misleći na partizansku fazu borbe. Na ovom sektoru fronta NOVJ je suočena sa rovovskim ratom, artiljerijskim dvobojima i dubinskim sistemom utvrđenja, koja su Nemci uporno branili, osiguravajući nemačku grupaciju u Mađarskoj i odstupanje balkanske armije.[8'] Mada je od Crvene armije dobijeno teško naoružanje, borci NOVJ još nisu bili naviknuti na frontalni način rata. Sa prilivom ogromne mase boraca iz Srbije nije bilo dovoljno i komandnog kadra za tu vrstu rata, a na drugoj strani golobradi mladići nisu bili vični ratovanju, bez vojne spreme i obuke. U borbama je došlo do masovnog stradanja, u uslovima za koje borci nisu bili pripremljeni. Danas neki komandanti osporavaju i celishodnost Sremskog fronta. Broj poginulih istoriografski nije utvrđen, ali se pominje broj od 30.000 boraca, nasuprot tvrdnji komandanata NOVJ koji smatraju da nije poginulo više od 10.000 boraca. Pokušaj da se utvrdi broj žrtava dovodi i do podatka od 15.000 boraca. Tek, Sremski front je u crno zavio Srbiju.

[7)] Isto, 317.

[a)] Nemačke jedinice na Sremskom frontu, između Save i Dunava, utvrdile su se u dubini sistemom fortifikacija. Njihov bok su čuvale sledeće nemačke snage: 27. divizija, 963. tvrđavska brigada „Klotz", delovi 21. pešadijske divizije, kažnjenički bataljoni 999. posadne divizije, 21. Skenderbeg divizija, 12. ustaško-domobranska divizija. U tom prostoru, naročito do Majevice, nalazile su se i snage D. Mihailovića. Borbe u istočnoj Bosni vođene su od decembra 1944. do prve dekade aprila 1945. godine.

Tito je najverovatnije želeo da radi renomea NOVJ Sremski front drže jugoslovenske jedinice, bez obzira što nisu bile pripremljene za takvu vrstu ratovanja. Front se ustalio na 100 km od Beograda. Ima pretpostavki da je napredovanje zadržano da snage NOVJ sa srpske strane ne upadnu u NDH i da oslobođenje ne bude slično onome 1918. godine. U slučaju napredovanja postojala je i opasnost od sudara snaga dve nepomirljive strane. Ofanzivni pohod NOVJ mogao je naličiti na okupaciju koja dolazi iz Srbije. No, prodor NOVJ na zapad bio je neostvarljiv bez podrške Crvene armije, koja je januara - februara 1945. godine bila strateški vezana borbama između Budimpešte i Balatona. Osim toga, ona nije mogla ići dalje na zapad Jugoslavije od utvrđene linije, kako je bilo utanačeno između Staljina i Čerčila u Moskvi, oktobra 1944. godine. Tek zbog stanja velikih frontova, pretpostavke za proboj Sremskog fronta stvorene su početkom aprila 1945. godine. Tako su snage NOVJ od oktobra 1944. do aprila 1945. morale da se zadrže, više od šest meseci na utvrđenim položajima u Sremu, uglavnom u rovovskom ratu, umrtvljene, ako se izuzme nemačka protivofanziva i protivodgovor jedinica NOVJ januara 1945, kada se front ustalio oko Šida. ^

Naređenje Generalštaba za proboj Sremskog fronta izdato je 9. aprila 1945. Ofanziva Jugoslovenske armije (u koju je 1. marta 1945. preimenovana NOVJ) preduzeta je u vreme kada je Crvena armija već prodrla u Austriju, čime je odstupnica nemačkih trupa iz Jugoslavije bila dovedena u pitanje. Treća armija je imala da izvrši desant preko Drave u pozadinu Sremskog fronta, a 2. armija da osigura levi bok 1. armije. Prva armija probila je Sremski front 12. aprila. Trupe 2. armije, pod komandom general-lajtnanta Koče Popovića, morale su da prođu više vodenih prepreka: Bosnu, Vrbas, Unu, Kupu, Savu. Prva armija je sa jedinicama 2. armije oslobodila Zagreb 8. maja 1945, posle pada Berlina i dan uoči bezuslovne kapitulacije Trećeg rajha. Nemačka balkanska vojska prestala je da se bori tek 15. maja 1945. godine.

Titovim naređenjem od 17. oktobra 1944. militarizovana je vlast u Banatu, Bačkoj i Baranji (BBB), uspostavljanjem vojne uprave u dotadašnjem ratu nepoznate pojave. Februara 1945. bila je uvedena vojna uprava i na Kosovu i Metohiji, ali je ona imala drukčiji karakter, s obzirom na masovni ustanak Albanaca protiv NOVJ, koji je morao da se slomi vojnom silom. Vojna uprava delila se na vojnu oblast za Banat i vojnu oblast za Bačku i Baranju, koje su se opet delile na komande područja, komande mesta i vojne stanice sela. U ruke vojske prešla je celokupna izvršna i sudska vlast. U uslovima vojnog režima došlo je do mobilizacije svih privrednih snaga ovih oblasti za što uspešnije vođenje rata. Vojna vlast uvedena je u svim nemačkim mestima. Nemcima je zabranjen izlazak iz mesta bez specijalnog odobrenja komandanta dotičnog sela, skinuti su nemački natpisi, zabranjen nemački jezik na javnim mestima; sve radnje, fabrike i druga preduzeća Nemaca stavljene su pod kontrolu vojne vlasti. Nemci su

deportovani u logore. Vojni komandanti sa partizanskim stražama privremeno su postavljeni i u sva mađarska i rumunska mesta. Negativan odnos prema neslovenskom stanovništvu, Mađarima i Rumunima, bio je zauzet samo u prvoj fazi vojne uprave, do početka decembra 1944. godine. Vojna uprava ukinuta je krajem januara 1945. godine, a s radom je trebalo da prestane do 15. februara 1945. godine.

Oslobođenjem Srbije sa Beogradom, ujesen 1944. godine, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobijala je novo strategijsko uporište za dovršavanje konačnog oslobođenja zemlje, ekonomsku osnovu za dalje vođenje rata i nove izvore za mobilizaciju ljudstva. Srbija je dala NOVJ oko 300.000 ratnika, rođenih između 1912-1927, od kojih su mnogi zauvek ostali na bojištima Sremskog fronta, u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji.[9]

Cenu pobede Srbija je platila sa 160.626 poginulih građana, 102.309 onesposobljenih, 323.652 zatvorenih, interniranih i lišenih slobode na razne načine.[10] U Vojvodini je streljano ili obešeno 44.651 stanovnik, dok je na ratištima poginulo 14.069 boraca. Samo iz Srema je poginulo 10.037 boraca i 21.597 civila.[11] Na Kosovu i Metohiji tokom rata poginulo je 6.203 borca partizanskih jedinica.[12] Beograd, Niš, Leskovac, Kraljevo i drugi gradovi pretrpeli su velika razaranja prilikom bombardovanja od strane nemačke i savezničke avijacije. Naročito je stradao saobraćaj, industrija (demontirana i uništena), poljoprivreda.

Najviši državni i vojni organi nove Jugoslavije: AVNOJ, NKOJ i Vrhovni štab bili su spremni za prelaz na slobodnu teritoriju Srbije još početkom oktobra 1944. Članovi rukovodećih tela prebačeni su na aerodrom kod Valjeva, odakle su prešli u oslobođeni Beograd. Predsednik NKOJ-a stigao je u Beograd iz Banata, posle povratka iz SSSR-a i Rumunije, nastavljajući na Dedinju razgovore s Ivanom Subašićem o obrazovanju jedinstvene vlade, započete u Banatu. U Beogradu, na Banjici, Tito je 27. oktobra 1944. govorio borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima NOV.

Rad NKOJ-a započet je u gradu teško oštećenom od nemačkih (1941) i savezničkih bombaradovanja (1944), nemačkih razaranja pri povlačenju i posledica tek završenih borbi, mada se život brzo obnavljao zahvaljujući organizovanom naporu vojnih organa i političkih organizacija podržanih nesebičnošću građana. Komanda mesta i Mesni komitet Partije daju, zajedno s imenovanim Izvršnim narodnooslobodilačkim odborom Beograda (INOO) i Jedinstvenim narodnooslobodilačkim frontom (JNOF), smer i pečat početnoj obnovi, sređivanju privrednih

Na osnivačkom kongresu KP Srbije B. Nešković govori o 250.000 boraca iz Srbije, ali naknadna istraživanja vojnih istoričara pokazuju da je taj broj veći (A. Janić i drugi). B. Nešković ističe da je od oslobođenja do maja 1945. mobilisano i odazvalo na poziv za vojsku 250.000 ljudi, dezertiralo oko 7.000 i nije se odazvalo oko 25.000. - Osnivački kongres KP Srbije (priredili M. Borković, V. Glišić), Beograd, 1972, 35.

10) Momčilo Mitrović, Društveno-ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji 1942-1952. godine, Beograd, 1988, 36.

11) Dr Jelena Popov, Narodni front u Vojvodini 1944-1953, Novi Sad, 1986, 54.

12) M. Mitrović, n.d., 38.

prilika i političkih aktivnosti. Najviši politički i državni organi Jugoslavije pomažu izgradnju organa vlasti i političkih organizacija federalne Srbije: ASNOS-a i JNOF-a. Od CK KPJ potekla je 30. decembra 1944. inicijativa za osnivanje Jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika Jugoslavije (JSRNJ),[13)] kao poslednje masovne društveno-političke organizacije koja se formira u toku rata, što je uskoro i ostvareno na skupu sindikalnih delegata u Beogradu od 23. do 25. januara 1945.

Rad NKOJ-a i drugih organa vlasti i uprave oslanjao se na prethodno iskustvo stečeno u ratu, tokom sastanaka NKOJ-a i Predsedništva AVNOJ-a, odnosno njihovih članova u Jajcu, na Vlašiću i Rogu, u Drvaru i na Visu. Osim toga, najviši državni organi nove Jugoslavije i političko rukovodstvo sada su bili stalno na okupu. Prelazak AVNOJ-a i NKOJ-a označavao je i početak zakonodavne delatnosti Predsedništva AVNOJ-a, a na drugoj strani rad na stvaranju centralnog aparata uprave.

Kao neposredni organ AVNOJ-a, NKOJ je na sednicama do oslobođenja Beograda, držanim zajedno sa Predsedništvom AVNOJ-a ili odvojeno, utirao puteve organizaciji obnove većih razmera, savlađivanju posledica rata, međunarodnom priznanju i unutrašnjem ustrojstvu nove vlasti. U vršenju svoje izvršno-naredbodavne funkcije NKOJ je odgovarao AVNOJ-u. Zbog ratnih uslova i međunarodnih obzira, tvorci odluka AVNOJ-a u Jajcu označili su i AVNOJ i NKOJ kao „privremene organe narodne vlasti", tako da NKOJ nije dobio formu vlade iako je organizovan kao vlada i imao sva obeležja „narodne vlade".

U sistemu nove uprave posebno mesto dobijaju dva nova organa: Privredni savet NKOJ-a i Komisija za privrednu obnovu zemlje, u njegovom sastavu. Privredni savet zadužen je za rukovođenje privredom i usaglašavanje rada svih privrednih povereništava u čiji su sastav ulazili: poverenici trgovine i industrije, finansija, poljoprivrede, ishrane, šuma, ruda, saobraćaja, građevina i predstavnik Povereništva narodne odbrane. Komisija za privrednu obnovu zemlje nalazila se u sastavu Privrednog saveta i radila pod rukovodstvom i nadzorom predsednika Privrednog saveta.

Ratna situacija prikivala je sve snage za front i dovršavanje dela oslobođenja Jugoslavije, ali se istovremeno sa ratnim naporom naglašavao značaj obnove saobraćaja, rudnika i industrijskih preduzeća u pozadini, sređivanje ekonomskih prilika, prikupljanje neobrane letine i pomoć stanovništvu opustošenih krajeva. Na sednici NKOJ-a od 19. decembra 1944. odobreni su krediti za poslove narodnog zdravlja, socijalne pomoći, poljoprivrede i prehrane. Za isplaćivanje preuzetog činovništva, NKOJ početkom februara 1945. odlučuje da štampa novčanice u iznosu od 5 milijardi dinara. NKOJ primenjuje odluku Predsedništva AVNOJ-a o prelazu u državnu svojinu neprijateljske

13) ACKSKJ, Fond CK KPJ, CK KPJ - rukovodstvima Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Kosmeta, K-25, 1944/405.

imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile, koja je objavljena početkom februara 1945. Ova odluka daje pravnu osnovu za masovnu eksproprijaciju građanskih slojeva u Jugoslaviji i nemačke nacionalne manjine, u specifičnoj formi konfiskacije, vodeći stvaranju državnog sektora privrede. NKOJ daje i prve opšte smernice za obnovu zemlje. Januara 1945. obrazuje se Vrhovna komisija za zamenu novca. Pre početka povlačenja raznih novčanih jedinica u prometu, određen je privremeni kurs dinara na oslobođenoj teritoriji Jugoslavije. U Povereništvu trgovine i industrije NKOJ-a izrađen je početkom 1945. godine projekt odluke o suzbijanju špekulacije i privredne sabotaže.

Boravak maršala Tita u SSSR-u i moskovska konferencija Staljina i Čerčila otvorila su vrata za drugi sporazum između NKOJ-a i predsednika kraljevske vlade Ivana Subašića. Sporazum je zaključen 1. novembra 1944, a počiva na principu međunarodnopravnog kontinuiteta Jugoslavije, jer se polazi od toga da je Jugoslavija poznata u društvu Ujedinjenih naroda u svom starom obliku i da „kao takva funkcioniše". Prema tome, Jugoslavija se pred spoljnim svetom i u svim aktima spoljne politike pojavljuje u „starom obliku", dok državna zajednica („buduća demokratska federativna Jugoslavija") ne dobije, slobodnom odlukom naroda, svoj definitivni oblik vladavine. Kao što se vidi, volji naroda posle rata prepušta se samo odluka o obliku vladavine, jer se demokratska federativna Jugoslavija uzima kao neprikosnoveno rešenje koje prihvata i kraljevska vlada. Da bi se izbeglo svako moguće zaoštravanje odnosa u zemlji, maršal Tito i Šubašić potvrdili su da kralj Petar II ne ulazi u zemlju. Ova odredba Sporazuma odgovarala je odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i Viškog sporazuma. Nova je bila ideja regentstva. Naime, Beogradski sporazum predviđa da u kraljevoj odsutnosti vlast vrši kraljevsko namesništvo. Prema Sporazumu, namesništvo se postavlja ustavnim aktom kralja, na predlog kraljevske vlade, a po sporazumu predsednika NKOJ-a maršala Tita sa predsednikom kraljevske vlade Ivanom Šubašićem. Kraljevsko namesništvo polaže zakletvu kralju, a vlada narodu. Pored uvođenja ove nove ustanove, Sporazum je utvrdio i strukturu jedinstvene vlade. Sporazum obavezuje na pridržavanje „temeljnih i opštih načela o ustavnosti koja je svojstvena svim istinskim demokratskim državama". U tom smislu dogovoreno je da nova vlada objavi deklaraciju koja će sadržavati osnovna načela demokratskih sloboda i garancije za njihovo spro vođenje.

Posle potpisivanja Beogradskog sporazuma, Ivan Šubašić i Edvard Kardelj otputovali su 17. novembra 1944 u SSSR, gde su 24. i 25. novembra vodili razgovore sa Staljinom i Molotovom, kojima su prisustvovali i Stanoje Simić i sovjetski poslanik N. V. Novikov. U toku ovih razgovora obostrano je istaknuta neophodnost stvaranja jedinstvene jugoslovenske vlade, čime je Sporazum Tito - Šubašić dobio i formalnu potvrdu međunarodnih faktora, tj. vlada Velike Britanije i SSSR-a.

O saglasnosti SSSR-a sa Beogradskim sporazumom Staljin je 24. novembra 1944. izvestio Čerčila. Prema Šubašićevom kazivanju brigadiru Maklejnu, Staljin je podržavao Šubašićevo uverenje da će se pod regentstvom razviti „demokratski stranački sistem". On je, pri tom, aludirao na izbor ASNOS-a aklamacijom.[14] Šubašić je najverovatnije u Moskvi pokrenuo pitanje dodataka Sporazuma od 1. novembra 1944, jer je, po svom povratku u Jugoslaviju, u razgovorima sa maršalom Titom došlo do dopune Sporazuma 7. decembra 1944. Dopuna Sporazuma od 7. decembra ticala se garancije za rad političkih stranaka i ratifikacije zakonodavnih akata AVNOJ-a od strane buduće Ustavotvorne skupštine.[15] Vidljiv je napor Britanaca da dobiju što izričitija uveravanja i garancije o demokratskim izborima u Jugoslaviji, podrazumevajući pod tim slobodu opredeljenja, partijski pluralizam i izražavanje gledišta svih stranaka, grupa i pojedinaca, sem ratnih zločinaca i saradnika neprijatelja.

Za Britance je Beogradski sporazum bio „čuvanje ustavne forme". Uveravajući kralja u vrednost Sporazuma, Vinston Čerčil je naglašavao da je „revolucionarni pokret, koji bi mogao jednostavno nastaviti silom", pristao na „održavanje principa ustavne monarhije kao forme vladavine u Jugoslaviji, dok se volja naroda slobodno ne izrazi". Čerčil je iznosio i ideju da bi velike sile mogle da kontrolišu plebiscit. Čerčil i Idn dokazivali su Petru II da je Tito gospodar situacije i da on može da sastavi vladu i bez regentstva.[16] „Udarom" od 11. januara 1945. Petar II se našao potpuno usamljen. Svi zainteresovani faktori složili su se da se Beogradski sporazum sprovede nezavisno od kraljevog posrednog odbijanja. Pored činjenice da kralj nije imao snage da se odupre pritisku svog najužeg kruga, izgleda da je on precenjivao i stepen razmimoilaženja između Velike Britanije i SAD u jugoslovenskom pitanju. Iz objavljene dokumentacije vidi se da se Staljin složio sa Čerčilom da se Sporazum „opunovaži i kralj mimoiđe". Na sednici britanskog ratnog kabineta, 22. januara 1945, u raspravi je pomenuto da maršali Staljin i Tito mogu da izgube strpljenje, svrgnu kralja i otkažu Beogradski sporazum. U zapisniku ove sednice izneto je neuvijeno obrazloženje britanskog držanja u zapletima koji su se javili otporom kralja da prihvati Sporazum. Na području Balkana „mi praktički ne možemo utjecati na događaje u Rumunjskoj i Bugarskoj. Mi još imamo nešto utjecaja u Jugoslaviji, iako je naša pozicija sve prije nego jaka. Ako kralj ostane tvrdoglav, da li je poželjno riskirati da izgubimo ostatak svojega utjecaja samo zbog odugovlačenja Sjedinjenih Država, pogotovu što postoje, kako se čini, mali izgledi da bi vlada Sjedinjenih Država imala iznijeti bilo kakvu konstruktivnu alternativu."[17] Dan kasnije, 23. januara 1945, vlada SAD pristala je na faktičko

Navedeno prema D. Biber, VUS, Zagreb, 21. veljače 1973.
V. Simović, AVNOJ, Pravno-politička studija, Beograd, 1958, 104-5.
16) D. Biber, n.n., 28. veljače 1973.
17) Isto, 12. rujan 1973.

priznanje ujedinjene vlade, ukoliko dobije jemstvo za slobodni plebiscit. Opstrukcija Petra II nailazila je na opšte neodobravanje. On je 22. januara 1945. objavio da Šubašić nema njegovo poverenje i daje vlada u ostavci. Dva dana kasnije, 24. januara 1945, on je zatražio od Subašića da podnese ostavku i da, ponovo dobijajući mandat, zaključi sporazum koji bi vodio računa o kraljevskim predlozima. U nastalim zapletima maršal Tito je zatražio od Šubašića da sa svojom vladom dođe u Beograd ako kralj nije spreman da prihvati zaključeni sporazum u integralnom obliku. Sa svoje strane, britanska vlada pozvala je Šubašića da krene u Beograd i sprovede Sporazum u život. Ona je podržala Šubašića i stala na stanovište da nije spremna da prizna novu vladu Petra II.[18]' Koncentrični pritisak naterao je Petra II da zadrži Šubašićevu vladu.

Plenarna sednica Krimske konferencije usvojila je preporuku, o kojoj je Moskva obavestila maršala Tita istog dana. Pristajući na ovu preporuku, Tito je isticao da ona ne može štetiti novoj Jugoslaviji, jer je bilo mnogo kompromitovanih poslanika Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije koji, samim tim, nisu dolazili u obzir da uđu u AVNOJ. Što se tiče nekompromitovanih političara, oni su od strane vodstva narodnooslobodilačkog pokreta i ranije pozivani da pristupe pokretu.[19]' Preporuka je vid međunarodnog sankcionisanja sporazuma, ali ujedno i specifični oblik mešanja u unutrašnje stvari Jugoslavije. Što mešanje zapadnih saveznika nije moglo da ugrozi dalji razvoj Jugoslavije, odlučno je uticala podrška SSSR-a i snažni politički sistem izgrađen u ratu, čiji je osnovni stub i konstituens bila KPJ. Preporuka je govorila o proširenju AVNOJ-a, čime su velike savezničke sile uvažavale datu jugoslovensku stvarnost.^ Nekoliko dana po završetku Krimske konferencije, 16. februara, Šubašićeva vlada stigla je u Beograd. Posle natezanja s kraljem Petrom II, on je najzad 2. marta imenovao za regente Srđana Budisavljevića, Antu Mandića i Dušana Serneca. Tri dana kasnije došlo je do ostavki vlade i NKOJ-a. Nova vlada, sastavljena 7. marta 1945, usvojila je 9. marta Deklaraciju, koju je iste večeri njen predsednik Tito pročitao preko Radio-Beograda.

Oslobođeni Beograd postao je središte života Srbije i Jugoslavije, koji je tekao u senci najvažnijeg zadatka: dovršenja rata i oslobođenja cele Jugoslavije, sa međunarodnim priznanjem promena do kojih je došlo u toku rata, stvaranjem i učvršćivanjem nove vlasti i pokretanjem obnove.

Partijska organizacija Beograda bila je rastrojena u neravnopravnoj borbi s okupatorom i kvislinzima u toku narodnooslobodilačke borbe, iako otpor protiv neprijatelja nije prestajao. Prilikom oslobođenja Beograda, 20. oktobra 1944, u gradu je zatečeno oko 3.000 aktivista Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, organizovanih po poznanstvu, koji su pružili aktivnu pomoć jedinicama NOVJ i Crvene armije u završnim borbama. Rukovodstvo ovim grupama i uopšte pripremama

18) Isto.
19) Josip Smodlaka, Partizanski dnevnik, Beograd, 1972, 259.

za odsudan obračun s neprijateljem u porobljenom gradu preuzela je grupa partijskih rukovodilaca, koju je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju uputio u Beograd dva meseca pre oslobođenja, zajedno s novom grupom ubačenom 18. oktobra 1944. Od ovih rukovodilaca formiran je neposredno pred oslobođenjem Beograda (spominju se 18. i 19. oktobar) Mesni komitet KP Srbije za Beograd.[20] Zatečene grupe aktivista nastavile su da rade kao organizacije JNOF-a, istovremeno sa radničkim odborima po fabrikama.

Partijska organizacija Beograda stvarana je od oktobra do decembra 1944. U svakom rejonu nalazio se po jedan iskusni član Partije. Ćelije su obrazovane prvo po ulicama, a od decembra 1944. i u januaru 1945. počelo je organizovanje partijskih ćelija po preduzećima. Težište rada pomeralo se na preduzeća i ustanove kao „žile kucavice celog društvenog života". Pročelnička veća, sastavljena od sekretara ćelija, zamenjena su formiranjem komiteta u šest rejona kao jedinstvenih rukovodstava. U Beogradu je bilo 960 članova KPJ, od kojih je u novembru primljeno oko 70 ljudi, a u decembru oko 180 i 288 kandidata. Partijska organizacija je narednih meseci i godina pokazivala stalan rast, suzbijajući sektaštvo omasovljivanjem. Maja 1945, u vreme Osnivačkog kongresa KP Srbije, organizacija KP Srbije u Beogradu imala je 1810 članova. Krajem 1945. ona je narasla na 5.614 članova Partije.

Na Prvoj mesnoj konferenciji, februara 1945, isticano je da je „Nedićevska parola o spašavanju srpstva živa", da je Srbija oslobođena i da sada ne treba davati žrtve za oslobađanje Hrvata. Prisutne su i druge parole: o „cepanju" i „ugrožavanju" Srba, da su Hrvati na upravi i da je i „Tito Hrvat". Vlast je proglašavana za nesposobnu da organizuje privredu. Njen autoritet je potkopavan na najrazličitije načine: front za oslobođenje Jugoslavije slabljenje svođenjem dovršenja rata na rešavanje „opštih potrebština"; isticalo se daje vlast komunista privremena i da predstoji nešto „novo", pod čime se najčešće podrazumevao dolazak zapadnih saveznika, analogno intervenciji britanskog generala Skobija u Grčkoj. Uzimajući za primer Grčku, antikomunističke snage računale su na razmimoilaženje između SSSR-a, Velike Britanije i SAD. Bila su naročito primetna nastojanja ovih snaga da u narod unesu strah od budućeg razlaza ratnih saveznika. Poslodavci u privatnom sektoru psihološki su pritiskali radnike, širenjem glasina da je vlast nestabilna i privremena.[21]

Što se tiče političke klime u oslobođenom gradu, dominirala je borba protiv velikosrpskog šovinizma. Dragoslav Mutapović je u svojstvu sekretara Mesnog komiteta na Prvoj mesnoj partijskoj konferenciji govorio o neprijateljskim snagama pod opštim nazivom „dražinovština". Naglašavanjem slobodarskog ponašanja građana Beograda u nedavnoj

[20] B. Petranović, Zapisnici Mesne (gradske) konferencije KP Srbije Beograda 1945-1952. kao istorijski izvor, Istorijski glasnik 1-2/1979, Beograd, 66.
[21] Isto, 63.

prošlosti, nije se mimoilazilo ni to da je Nedić iz Beograda „trovao" narod šovinizmom i da je jedan od osnovnih zadataka da se „dotuče velikosrpski šovinizam". Borba protiv izliva šovinizma u partijskoj organizaciji i van nje jedna je od osnovnih tema Osnivačkog kongresa KP Srbije, održanog od 8-13. maja 1945. u sali Kolarčeve zadužbine u Beogradu. Partijska organizacija Beograda u vreme napada Petra II Karađorđevića na sporazum Tito - Šubašić, u januaru 1945, koji Josip Smodlaka naziva „salonskim udarom", na podsticaj CK KPJ podigla je na noge stanovništvo glavnog grada. Mutapović je tim povodom navodio Titovu ocenu da se radilo o „probnom plebiscitu", koji je izveo sam narod.

Politički život Beograda tekao je u okviru Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Beograda, odnosno Narodnog fronta posle konstituisanja organizacije avgusta 1945. Gradski odbor JNOF-a osnovan je neposredno po oslobođenju Beograda. U vreme Prve mesne konferencije oko 4.000 aktivista Narodnog fronta radilo je u 650 odbora JNOF-a, organizovanih po ulicama, preduzećima i ustanovama. Antifašistički front žena funkcionisao je preko svog Gradskog odbora i 14 rejonskih odbora sa 800 aktivistkinja i 25.000 članica. Od svog osnivanja u Beogradu, januara 1945, u sastavu JNOF-a nalazio se i Savez jedinstvenih sindikata radnika i nameštenika Jugoslavije, koji je u Beogradu 1945. okupljao 74.000 radnika. Gradski odbor USAOS-a, sa rejonskim odborima omladine, bio je udarna snaga Narodnog fronta u političkim i radnim akcijama na otklanjanju ratnih posledica i sređivanju životnih prilika.

Prvi Izvršni narodnooslobodilački odbor (INOO) grada imenovan je svega nekoliko dana po oslobođenju Beograda, 26. oktobra. Na sednici budućih odbornika dr Siniša Stanković saopštio je odluku Glavnog NOO Srbije o postavljanju članova INOO-a Beograd. Prema toj odluci, INOO vrši funkcije vlasti dok okolnosti ne omoguće redovni izbor organa vlasti. Glavni NOO Srbije je za prve odbornike Beograda postavio: Mihaila Ratkovića za predsednika, dr Stevana Đelinea za prvog potpredsednika, Mihaila Maksimovića za drugog potpredsednika, a za članove - koji su istovremeno rukovodili pojedinim odsecima - Borivoja Manojlovića (građevinski odsek), Milana Drakulića (upravni odsek), Lazu Savićevića (veze s vojskom), Dragutina Prokića (prosvetni odsek), Tešimira Đurđevića (obnova), Radenka Bogosavljevića (privredni odsek), Bosu Đorđević (socijalno staranje), Jovana Jankovića (odsek za saobraćaj i osvetljenje), Velisava Lilića (odsek za vodovod), Petra Nikezića (odsek za snabdevanje), Radovana Maksića (odsek za trgovinu), Gligorija Paunovića, Milana Šainovića, Vučka Ivkovića (odsek za industriju i zanatstvo), Dragoljuba Živkovića (odsek za finansije i fondove).[22] INOO je radio i noću. Prema zaključku INOO-a, odbor je morao da bude neprekidno na okupu. Imajući u vidu

[22] Arhiv Beograda, Knjiga zapisnika INOO-a Beograda, Zapisnik od 26. oktobra 1944.

nesređene prilike u tek oslobođenom gradu, Komanda grada izrazila je spremnost da odbornicima dodeli oružje, a po potrebi i pratioce. Na sednici od 29. oktobra 1944, odbornici zaduženi za pojedine resore ovlašćeni su da preuzmu bivše opštinske zgrade, započnu s radom i obrazuju stručno-upravne službe. Iz bivše beogradske opštine, formirane aktom okupacione vlasti, udaljavani su nepotrebni službenici i nepouzdana lica.)

Pre INOO-a, kao prva vlast u oslobođenom gradu ustanovljena je Komanda grada, na čijem se čelu nalazio general Ljubodrag Đurić. Komanda je obavljala poslove preko odeljaka, kojih je bilo 16-17. Ovi odeljci su teritorijalno obuhvatali bivše kvartove Beograda i dva do tri periferijska kvarta sa obližnjim selima. Komanda grada je organ vojne vlasti koji je, neposredno posle oslobođenja, imao i prerogative civilne vlasti. Od svog imenovanja, INOO paralelno radi sa komandom grada, čije su nadležnosti prvih meseci daleko veće. Zbog ratnog stanja i blizine zone operacija vojna vlast je imala prevagu nad građanskom. Grad je do proboja Sremskog fronta zamračen, a kretanje građana dozvoljeno do 20 časova. Okupator je bio proteran iz grada, ali su se u Beogradu zadržale grupice i pojedinci kojima je bila presečena odstupnica ili su ostali po naređenju. Dok je deo građana u toku rata napuštao grad, odlazeći u unutrašnjost ili na oslobođenu teritoriju, odvođen u logore i tamnice, dotle su se u Beograd, s druge strane, slivale brojne izbeglice iz drugih krajeva zemlje, saradnici neprijatelja i pripadnici kvislinških organizacija. U Beogradu su se nalazila i snažna uporišta građanskih snaga iz čijih su se redova u ratu popunjavale formacije Draže Mihailovića, Nedića i Ljotića. Vojni sud Komande grada Beograda izrekao je više kazni, uključujući i smrtne, pljačkašima i licima koja su zloupotrebila službeni položaj i ovlašćenja. Pred vojnim sudovima su odgovarali ratni zločinci i saradnici neprijatelja, čime je javni život čišćen od fašističkog nasleđa i razotkrivani motivi saradnje pripadnika Draže Mihailovića s okupatorom, ali najveći broj građana inkriminisanih zbog kolaboracije nije bio ni izvođen na sud.

U odnosu na INOO, Komanda grada je imala u svojim rukama poslove vezane za mobilizaciju, održavanje reda i bezbednosti i podelu stanova. Do završetka rata celokupna industrija je radila za potrebe fronta i nalazila se pod vojnom kontrolom, tako da su ovlašćenja civilne vlasti bila više nego sužena. Udaljavanjem fronta od Beograda i približavanjem kraja rata, delokrug poslova organa civilne vlasti se uvećavao. INOO postepeno preuzima poslove od Komande grada i proširuje sferu civilne vlasti.

Na sednici INOO-a, od 2. oktobra 1945, pokrenuto je pitanje priključenja Zemuna Beogradu, s obzirom na njegovu privrednu i saobraćajnu povezanost sa Beogradom. Beogradskom području pripala je i teritorija aerodroma pored Bežanije. Zakon Narodne skupštine

[23]) Isto, Zapisnici INOO-a od 29. oktobra 1944. i 5. januara 1945.

Srbije o priključenju Zemuna stupio je na snagu 20. oktobra 1945, na godišnjicu oslobođenja Beograda. Zemun je priključen u položaju rejona. Do priključenja NO Zemuna bio je u sastavu Okružnog narodnog odbora u Sremskoj Mitrovici. Za razliku od INOO-a Beograda, NO Zemuna je bio izabran na izborima koji su u leto 1945. sprovedeni za organe narodne vlasti u Vojvodini.[24]

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, odnosno CK KP Srbije od maja 1945, pokretač je - pod okriljem CK KPJ - izgradnje partijske organizacije Srbije, SKOJ-a i masovnih antifašističkih organizacija organa vlasti. Preko organa vlasti sprovodila se partijska linija putem političkih odluka i normativnih akata. Zakonodavna aktivnost pripadala je Predsedništvu ASNOS-a. Na osnovu odluke Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije, Predsedništvo ASNOS-a obrazovalo je 18. novembra 1944. povereništva pri Predsedništvu ASNOS-a i imenovalo poverenike koji su u stvari činili najvišu privremenu izvršnu vlast. Za građevine imenovan je inž. Mihailo Đurović, za privredu dr Milivoje Perović, za ishranu Životа Đermanović, za prosvetu Mitra Mitrović, za zdravlje dr Vojislav Dulić, za socijalnu politiku Svetozar Krstić, za finansije Mita Stanisavljević, za pravosuđe Milovan Krđić, za unutrašnje poslove inž. Milentije Popović, za poljoprivredu prota Milan Smiljanić i za šume Petar Mundrić.[25] Predsedništvo ASNOS-a 17. marta 1945. donelo je odluku da se Skupština sazove u prvo vanredno zasedanje 7. aprila 1945. godine. ASNOS je pretvoren u Narodnu skupštinu Srbije i izabrana je prva vlada federalne Srbije. Vlada je obrazovana na osnovu Uputstva o osnovnim načelima za obrazovanje vlada federalnih jedinica DFJ od 5. aprila 1945. godine. Sastavljena je od komunista i pripadnika drugih političkih partija, iako se njeni članovi u službenom dokumentu o obrazovanju vlade nisu vodili po političkoj pripadnosti. Komunisti su u vladi imali ključne resore: predsednik dr Blagoje Nešković (KPJ); prvi potpredsednik inž. Mihailo Đurović (radikal); drugi potpredsednik Stanislav Bošković, zemljoradnik (NF); ministar unutrašnjih poslova inž. Milentije Popović (KPJ); ministar pravosuđa Miloš Carević (demokrata); ministar prosvete Mitra Mitrović - Đilas (KPJ); ministar finansija Petar Stambolić (KPJ); ministar industrije i rudarstva dr Milivoje Perović (KPJ); ministar trgovine i snabdevanja Voja Leković (KPJ); ministar poljoprivrede prota Milan Smiljanić (radikal); ministar šuma dr Miloš Moskovljević (zemljoradnik); ministar narodnog zdravlja dr Uroš Jekić (KPJ); ministar socijalne politike Života Đermanović (Narodna seljačka ***stranka*** dr Dragoljuba Jovanovića); ministar građevina inž. Mihailo Stojanović (Jugoslovenska republikanska stranka).[26]

24) Izabrani INOO imao je 47 članova, od kojih su 4 prilikom pripajanja Zemuna Beogradu ušli u sastav INO-a Beograda.

25) Slobodan Nešović, Prva narodna vlada federalne Srbije, Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 35/1987.

26) Isto, 150.

U vladu Srbije nisu uvedeni predstavnici AP Vojvodine i Kosovsko-metohijske Oblasti samo zato što njihove skupštine zbog izvanrednih političkih i vojnih prilika (vojnih uprava) u zimu 1944-1945. na njihovim teritorijama nisu još imale mogućnosti da održe skupštine i donesu i formalne, punovažne odluke o tome da i one ulaze u okvir federalne Srbije. Izjave predstavnika njihovih delegacija o tome da se Vojvodina i Kosovo i Metohija smatraju sastavnim delovima Srbije, ipak nisu bile dovoljne da bi i predstavnici Vojvodine i Kosova i Metohije ušli u prvu vladu. Ali, to je učinjeno prilikom prve rekonstrukcije vlade Srbije, pošto su Pokrajinska skupština u Novom Sadu (30. i 31. jula 1945) i Oblasna skupština Kosova i Metohije u Prizrenu (10. jula 1945) donele jednodušne odluke da ulaze u sastav federalne Srbije. Na tim skupštinama izabrani su i poslanici za Narodnu skupštinu Srbije.[27)]

Skupština je donela rezoluciju kojom pozdravlja prisajedinjenje Srbiji pribojskog, mileševskog (Prijepolje), zlatarskog (Nova Varoš), sjeničkog, deževskog (Novi Pazar) i štavičkog (Tutin) sreza, a zatim i jednodušnu odluku GNOO Vojvodine da, kao autonomna pokrajina, bude sastavni deo federalne Srbije, te i deklaraciju predstavnika Kosmeta da se i Kosovo i Metohija smatraju sastavnim delom federalne Srbije. Skupština AP Vojvodine i Kosovsko-metohijske Oblasti formalno su tek jula 1945. godine donele jednoglasne odluke da svoje teritorije smatraju sastavnim delovima federalne Srbije. Odlukama Predsedništva AVNOJ-a i odlukama plenuma Trećeg zasedanja AVNOJ-a od 7. i 10. avgusta, najvišeg predstavničkog i zakonodavnog tela nove Jugoslavije, potvrđene su jednoglasne odluke skupštine Vojvodine od 30-31. jula 1945, Kosova i Metohije od 8-10. jula 1945, te AVNO Sandžaka od 29. marta 1945. o priključenju Vojvodine, Kosova i Metohije i Novopazarskog okruga iz bivše teritorije AVNO Sandžaka federalnoj Srbiji. Time je dovršeno organizovanje Srbije kao složene federalne jedinice.[28)] U najviše predstavničko i zakonodavno telo, Narodnu skupštinu Srbiju, i u najviši izvršni organ, vladu Srbije, ušli su i njihovi predstavnici. Po konstituisanju Narodne skupštine Srbije (aprila 1945), a na osnovu odluka skupština SAP Vojvodine, ova pokrajina je od jula 1945. godine bila adekvatno zastupljena sa 110 poslanika, a Kosovsko-metohijska Oblast sa 50 poslanika. Predstavnici AP Vojvodine zauzimali su od početka, pored niza drugih, i ključne položaje u Skupštini Srbije i u vladi federalne jedinice, kao i u organima KP Srbije i u svim drugim važnijim institucijama.[29^]

Kosovsko-metohijsku Oblast u najvišim organima vlasti Srbije godinama su predstavljali Mehmed Hodža, Mita Miljković, Đoko Pajković, Dušan Mugoša, Krsto Filipović, Ali Šukrija, te Pavle Jovićević.[30]

27) Isto, 151.
28) Isto, 152.
29) Isto.
30) Isto, 153.

Politička stabilizacija prilika tekla je paralelno sa izgradnjom aparata vlasti, amnestiranjem zavedenih pripadnika kolaboracionističkih formacija, kampanjama JNOF-a protiv snaga „reakcije". Amnestije s kraja 1944. i s početka avgusta 1945. obuhvatale su veliki broj pripadnika kolaboracionističkih jedinica, izuzimajući ideološke kolovođe i ljude koji su počinili zločine. Narodnooslobodilački pokret u toku celog rata istrajavao je na duhovnom i političkom razoružavanju fašizma, ali u ekstenzivnim razmerama, što je kao krajnost kritikovala opozicija. Deo kolaboracionista odgovarao je pred vojnim sudovima, ali je mnoge ljude „pojela pomrčina" u danima proterivanja Nemaca. Egzekutivnu ulogu imalo je Odeljenje zaštita naroda (OZN-a) koje je pod vidom obračuna sa fašizmom vršilo egzekuciju na hiljade nevinih ljudi, nepravedno osumnjičenih, bez suđenja likvidiranih, čak bez znanja njihovih porodica, kao opasnih za sutrašnjicu ili što su se zamerili za vreme rata predstavnicima nove vlasti. Isključivost karakterističnu za suparničke pokrete u toku celog rata narodnooslobodilački pokret nastavio je i u uslovima svog pobedničkog trijumfa. Masovne likvidacije vršene su i posle zaključenja rata nad snagama kolaboracije koje su se predale ili su ih Britanci izručili Jugoslovenskoj armiji.

Četnici i ljotićevci koje su Britanci predali Jugoslovenskoj armiji likvidirani su u šumama Kočevja. Posle završetka rata, nikada utvrđeni broj četnika, likvidiran je u tzv. marševima smrti od severozapadnih granica Jugoslavije prema unutrašnjosti. Masovnim, neselektivnim likvidacijama pripadnika suparničkih formacija i kolaboracionističkog režima, vansudski su nestajali u završnoj fazi rata i neposredno po njegovom završetku. U ime „revolucionarne pravde" i čišćenja zemlje od ostataka fašizma, pobednici su se preventivno oslobađali - sa notornim zločincima - i onih koji su mogli izgledati opasni sa stanovišta trajnog održanja nove vlasti.

Od ovih likvidacije treba razlikovati obračune do kojih je dolazilo u procesu uništavanja zaostalih četničkih grupa, ostrvljenih, napuštenih od svih i svakoga, koje su u zabitim planinskim krajevima napadale seljake, aktiviste narodnooslobodilačkog fronta, odbornike, pljačkale prodavnice, razarali mostove.[31]

Srbija je u zvaničnoj politici i propagandi bila postojbina i matica velikosrpskog hegemonizma. Stoga su u njoj procesi političke stabilizacije bili praćeni, pored nesumnjivog zanosa oslobođenih radnih slojeva grada i sela, masovnim i tajnim egzekucijama bez sudske forme. Propagandna mašinerija nastojala je da se snage „reakcije" što više ocrne i potencijalni neprijatelji uklone iz javnog života. Tekle su revizije službeničkog aparata, penzionera, članova Advokatske komore. Kroz kadrovske filtre nisu mogli da prođu građani optuženi da su bili saradnici okupatora, pomagači privrednog aparata kvislinga, javni i drugi funkcioneri za vreme okupacije, pripadnici ravnogorske organiza-

31) B. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Beograd, 1969, 175-179.

cije, koia je na osnovu teritorijalnih spiskova prekrivala Srbiju 1942-1944. godine. Uklanjani su iz službe nepouzdani i sumnjivi. Za čišćenje se postarao sistem personalnih referenata povezanih sa OZN-om. Narodni tužioci su građani koji su pomagali tužiocima, dostavljajući prijave o nedoličnoj prošlosti ili nedozvoljenom radu svojih sugrađana. Izvršena je i revizija nastavnog osoblja Univerziteta u Beogradu. Atmosfera napada na opoziciju pogodovala je porastu budnosti, na čemu je Partija insistirala. Građani su pozivani da učestvuju u pregledu biračkih spiskova, oduzimanju biračkog prava, prijavljivanju ratne dobiti građana koji su za vreme rata radili za potrebe okupatora. Nije bilo preliva u proceni kolaboracije sa stanovišta nužde, teških životnih okolnosti, ekonomske bede, uticaja srodnika i raznih javnih ličnosti, grupa i organizacija, prinudne mobilizacije, itd. Masovno su radili, i to isključivo u Srbiji, sudovi za prestupe protiv srpske nacionalne časti. Sud za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti ustanovljen je Odlukom Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine sa zadatkom da kazni i „nacionalno žigoše" sve one građane koji su iz bilo kojih političkih, ekonomskih i socijalnih motiva pomagali okupatore, ukoliko se slična dela nisu mogla kvalifikovati kao veleizdaja ili ratni zločin. Protiv ovih sudova nije bilo pravnog leka. Osuđeni se „umrtvljivao" jer nije imao pravo na službu, penziju, biračko pravo, nošenje ordena itd.

Nova vlast je organizovala obnovu na osnovu iskustva stečenog u radu organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji Srbije, planskih smernica NKOJ-a iz 1944, dobrovoljnog angažovanja najširih narodnih slojeva koji su, oslobođenjem od okupatorske vlasti, novi poredak primali i kao vid socijalno-ekonomskog oslobođenja. Prvenstvo u obnovi dobile su najvažnije grane: saobraćaj, industrija i poljoprivreda. Beograd je prvo povezan s Nišom, jer je taj deo železničke linije opravljen 5. decembra 1944. godine. Most na Savi kod Beograda pušten je u saobraćaj tek 31. decembra 1945. godine. Direktan saobraćaj između Beograda i Zagreba uspostavljen je polovinom juna 1945. godine. Zelezničko povezivanje Vojvodine sa Beogradom bilo je otežano zbog porušenosti mostova na Dunavu, Tisi i Tamišu.[32]'

Najmanje 100.000 seoskog stanovništva Srbije dočekalo je oslobođenje Srbije bez krova nad glavom. Dobijeni i investirani krediti za obnovu seoskih stambenih zgrada u Srbiji do kraja 1945. iznosili su 28.700.000 din. Materijal je nabavljan preko okružnih odbora i Ministarstva za građevine vlade Srbije. Najteže se dolazilo do stakla, eksera, okova, železa, krovne hartije itd. U proseku, po jednoj zgradi država je davala kredit oko 4.000 dinara za materijal i neophodnu stručnu snagu, dok je 80% vrednosti urađeno dobrovoljnim radom i besplatnim materijalom. U deset okruga obnovljeno je ukupno 5.655 stambenih zgrada, što je iznosilo 36% od porušenih i oštećenih objekata. Nestašica

32) B Petranović, Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ, Beograd, 1964, 25.

industrijske robe bila je ogromna, a dok je rat trajao provizorno obnovljena preduzeća radila su isključivo za vojsku. Preduzeće „Sartid" (valjaonica lima) bilo je najveći proizvođač metalne robe. Za vojsku su radili „Kruševac" a. d. i Jasenica a. d. iz Smederevske Palanke. Zbog starih i dotrajalnih mašina, nestašice pogonskog goriva i sirovina mnoga preduzeća su radila sa smanjenim kapacitetom: „Zmaj" sa 37%, Rogožarski sa manje od 30%, Beogradska tekstilna industrija svega sa 31%; mnogi mlinovi radili su takođe sa smanjenim kapacitetom. '

Vojvodina je kao žitnica Jugoslavije imala glavnu ulogu u ishrani vojske i stanovništva iz oslobođenih, tzv. pasivnih krajeva. Program prebacivanja žitnih rezervi za zimu do 1. oktobra 1945. predviđao je prevoz 300.000 tona žitarica. Obrada poljoprivrednih površina bila je primarni zadatak, kao i ubiranje letine, na čemu su pored seljaka učestvovale radne brigade, vojnici, omladina, poljoprivredni radnici iz Bosne, Srbije i drugih krajeva plaćani u naturi. Povlačenjem dela pripadnika nemačke narodnosne grupe sa Vermahtom i deportacijom preostalih, na stotine hiljada katastarskih jutara zemlje ostalo je neobrađeno. Pretežni deo napuštene i neobrađene zemlje nalazio su kulskom, somborskom, apatinskom, topolskom, odžačkom, karlovačkom, staropazovačkom, pančevačkom, jašatomićkom, bečkerečkom i alibunarskom srezu. Od 300.000 radnih konja i volova ostalo je svega 120.000 grla, to jest 60.000 zaprega.[34]'

Oslobođenjem Srbije, januara 1945, počele su rad komisije za zamenu stranih valuta, njihovo povlačenje iz prometa i zamena za Dinar DFJ. Vrhovna komisija DFJ obrazovala je Komisiju za područje srpskog dinara u Beogradu, Komisiju za područje kune u Zemunu, Komisiju za područje albanskog franka (leka) u Uroševcu i Komisiju za područje penga u Novom Sadu. Novčanice Dinara DFJ štampane su u Moskvi u vrednosti od 5.000.209.500 din., a u apoenima od 1000, 500, 100, 50, 20, 5, 1 dinar. Zamena je izvršena od 20-30. aprila 1945. godine.[35]'

Eksproprijacija je tekla na osnovu konfiskacije kao metode poznate od početka narodnooslobodilačke borbe. Tito je obećao Čerčilu avgusta 1944. da u Srbiji neće uvoditi komunizam, ali čim se promenio odnos snaga u prilog narodnooslobodilačkog pokreta došlo je do masovnih konfiskacija imovine na osnovi vlastitog zakonodavstva iz novembra 1944. godine. Sekvestar je predviđen kao mera za one strane firme čija imovina nije podlegala eksproprijaciji iz dva razloga: Titovog obećanja Ficroju Maklejnu da se neće eksproprisati britanski kapital i nepostojanje pojma odgovornosti za pravna lica u toku rata u pravu savezničkih i neutralnih država. Do polovine decembra 1945. u Srbiji je kod sudova pokrenuto 11.381 predmeta konfiskacije, od kojih je konačna odluka

33) M. Mitrović, n.d., 129-130.

34) AJ, Fond Ministarstva poljoprivrede, Komisija za setvu Vojvodine, Izveštaj bez broja i datuma.

35) AJ, 41-20-42, Zapisnici Vrhovne komisije.

bila doneta u oko 60% predmeta. Imovina proglašenih za narodne neprijatelje (streljanih, ubijenih, poginulih ili pobeglih tokom rata) u pojedinim okruzima je iznosila: leskovački 1.020 predmeta, kruševački 126, čačanski 1.344, niški 287, valjevski 350, novopazarski 990, užički 503 i prokupački 800, dok za druge okruge nema izveštaja.[36]' Imovina Nemaca i pripadnika nemačke nacionalne manjine konfiskovana je upravnim aktom, a drugih sudskom presudom. Konfiskacijom i sekvestrom bio je zahvaćen i strani kapital u industriji i rudnicima. Konfiskacija je zahvatila sledeća preduzeća: Prvu Srpsku parnu pivaru Đorđe Vajfert a. d. Beograd sa 5,25% austrijskog i 11,25% mađarskog kapitala od ukupno 30.000.000 kapitala; Industrija piva a. d. Sremska Mitrovica i Valjevo imala je 3,35% mađarskog i 23,98% nemačkog kapitala; Aga-Ruža, udruženje jugoslovenske tvornice acitilena i oksigena a.d. pogon u Rakovici, švedski kapital 55% ; Državni rudnik Sreća Despotovac, 100%, nemački kapital; Koža a. d. Beograd od 4 miliona kapitala, 58% bio je češki; Državna fabrika salame i suhomesnate robe Juhor 100% kapital talijanskog državljanina; Državna fabrika lana Kneževac - nemački kapital; Nebojša a.d. Beograd, pogon u Beogradu 5 miliona čehoslovačkog kapitala; Tekstilna industrija Zivojina Vukojičića Zemun od 8 miliona 60% italijanskog kapitala; Merima Kruševac od 10 miliona akcijskog kapitala, 10,6% čehoslovačkog kapitala.[37)]

Inostrani kapital sekvestriran je u Srbiji po sledećim preduzećima: Domovinska industrija za pletenu i vezenu robu „Dom" a. d. Beograd - 500.000 dinara talijanskog kapitala; Osvit, a. d. Beograd - 50% mađarskog i 20% nemačkog kapitala od ukupno 2,000.000 din; Jugostroj, a. d. fabrika mašina i aparata Beograd - 100% češkog kapitala od ukupno 2,000.000 din; Beogradska fabrika asfalta i katranskih proizvoda a. d. - 50% mađarskog kapitala, od ukupno 1 milion dinara; Francusko-srpska industrija cementa i uglja a. d. Lipnica većina od 30 miliona francuskog kapitala; Beogradska tekstilna industrija - 38% engleskog od ukupno 10 miliona akcijskog kapitala; Metal i farbe 100% ; austrijski kapital. ^ Pod udar je došla i imovina dinastije Karađorđević.

Zbog pomanjkanja zemlje za podelu Srbija nije doživela unutrašnju kolonizaciju. Po količini zemlje koja je ušla u agrarni fond, ona je spadala među republike sa najmanje sakupljenom površinom. Ukupno je taj fond iznosio 63.859,66 ha i to: 26.511,50 ha oranica, 334,88 ha vinograda, 1.341,32 voćnjaka, 157.53 ha vrtova, 3.873. ha livada, 26.392,61 ha šuma i drugo 166. Prema N. Gaćeši zemljišni fond Srbije je iznosio preko 67.931 ha. Fond Vojvodine iznosio je 668.412 ha, NR Hrvatske 390.510 ha, NR Slovenije 266.478 ha, NR Bosne i Hercegovine 110.559 ha, NR Makedonije 101.435 ha i NR Crne Gore 10.476 ha. Po broju poseda koji su došli pod udar agrarne reforme Srbija sa Kosmetom, je takođe imala daleko manje od većine ostalih republika:

[36)] M. Mitrović, n.d., 201.
[37)] Isto, 219.
[3S)] Isto, 220.

3.943 poseda; Crna Gora 399, AP Vojvodina 87.393, Hrvatska 37.923, Slovenija 11.143, Bosna i Hercegovina 15.480 i Makedonija 10.559. U Srbiji sa Kosmetom oduzeto je najviše zemlje od zemljoradnika, koji su imali preko maksimuma. Tako je od njih 1.170 oduzeto 18.773,23 ha, od crkava i manastira 18.693,15 ha (od 139 verskih ustanova), nezemljoradnika 14.305,77 ha (2.327 poseda), veloposednika 8.843,43 ha (139 veleposeda), nestalih vlasnika 502,35 ha (44 vlasnika), 1 nemačkog poseda 193,17 ha, 35 konfiskovana poseda, 380,43 ha, 8 državnih poseda izdvojenih za fond 263,83 ha i ostalih 1 posed od 3,35 ha površine.[39]

Tabela o veličinama agrarnog fonda pojedinih okruga i broju agrarnih interesenata najbolja je ilustracija mogućnosti zadovoljena potreba za zemljom u Srbiji.

VELIČINA ZEMLJIŠNOG FONDA				
okrug	ha	a	m	broj agrarnih interesenata
1. beogradski	5.490	54	60	6.320
2. valjevski	5.436	39	16	3.959
3. vranjski	2.700	72	39	2.418
4. kragujevački	4.718	54	44	3.406
5. kruševački	4.166	61	13	1.380
6. leskovački	2.235	89	99	3.763
7. moravski	6.134	91	66	427
8. niški	1.899	87	75	2.295
9. novopazarski	1.535	76	86	1.401
10. pirotski	1.611	72	34	2.196
11. podrinski	10.140	25	40	8.591
12. požarevački	6.852	22	5	4.045
13. timočki	4.731	80	61	5.769
14. toplički	526	79	59	794
15. užički	3.568	79	81	1.180
16. čačanski	6.090	81	6	3.093

U pojedinim okruzima (timočki, niški, toplički i dr.) na jednog bezemljaša (ili seljaka sa malo zemlje) nije dolazio ni 1 ha zemlje. Glad za zemljom srpskog seljaštva najbolje se uočava po broju prijavljenih agrarnih interesenata. Do 17. maja 1946. godine taj broj za celu Srbiju iznosio je 130.529 (Srbija 42.600, Kosmet 14.511, Vojvodina 73.412).[40]

Ukupno je u Srbiji sa Kosmetom zemlju dobilo 26.592 agrarna interesenta (površine 29.762 ha). U Vojvodini zemlju je dobio 137.951 agrarni interesent, u ukupnoj površini od 493.502 ha. Istovremeno su

39) Isto, 260.
40) Isto, 261.

u Vojvodini i poljoprivredna dobra i ustanove dobijale daleko više zemlje od onih u Srbiji i Kosmetu.

Nedovoljan agrarni fond u Srbiji doprineo je da su porodice dobijale male posede. Tako su bezemljaške porodice u Srbiji u proseku dobijale 1,26 ha po porodici, Vojvodini 2,57 ha, dok je jugoslovenski prošek iznosio 2,04 ha po porodici. Kod agrarnih interesenata koji su imali nešto zemlje taj prošek je bio još manji, 1,00 ha po porodici (Vojvodina 1,85 ha), dok je jugoslovenski prošek iznosio 1,76 ha. Usitnjavanje poseda negativno se odrazilo i na onako lošu posedovnu strukturu seljačkog gazdinstva u Srbiji.[41]

Agrarni savet je početkom septembra 1945. godine doneo rešenje 0 kvoti preseljavanja svake federalne jedinice u saveznoj kolonizaciji i plan naseljavanja Banata, Bačke, Baranje i Srema. Prema tom rešenju, federalne jedinice su dobile sledeće kvote: Bosna i Hercegovina - 12.000 porodica; Hrvatska - 9.000 porodica; Crna Gora - 7.000 porodica; Srbija - 6.000 porodica; Vojvodina - 6.000; Slovenija - 3.000 1 Makedonija - 2.000 porodica. Prema planu, Banat je trebalo da naseli 16.500 porodica i to: 3.000 iz Slovenije, 2.000 iz Makedonije, 3.000 iz Srbije i 8.5000 iz Bosne. Porodice iz Srbije naseljavale su srezove: belocrkvanski, pančevački i kovinski. U Bačku je trebalo da se naseli 20.000 porodica, i to: 7.000 iz Crne Gore, 7.500 iz Hrvatske, 3.000 iz Bosne i Hercegovine i 2.500 iz Srbije.[42]

U kvotu od 45.000 porodica, koliko je predviđeno za saveznu kolonizaciju, ulazili su i borci iz Kosova i Metohije i Makedonije, koji su po Zakonu o reviziji izgubili pravo na ranije dodeljenu zemlju. Oni su ulazili u kvotu federalne jedinice, odakle su bili rodom.

Za povratak naseljenika na Kosovo i Metohiju zalagao se naročito Sreten Vukosavljević, ministar za kolonizaciju Privremene vlade DFJ, ali bezuspešno. Siptari su se oslanjali na novu vlast, zainteresovanu za normalizaciju odnosa sa šiptarskom većinom na Kosovu i Metohiji, te dobre odnose sa Albanijom. Etnička slika Kosova i Metohije menjala se već u toku rata proterivanjem naseljenika i dovođenjem na njihova imanja Albanaca iz severne Albanije. Naseljenici - Srbi i Crnogorci - su i posle oslobođenja Kosmeta bili podvrgnuti pritisku, onemogućavan je njihov povratak ili zadržavanje na imanjima. Oni koji su se vratili pritiskani su da se isele u Vojvodinu ili vrate u matične krajeve. Istovremeno su Šiptari u vlasti potpomagali posedanje imanja od strane kačaka i Albanaca koji su živeli u Albaniji, pre rata. Odupirući se povratku naseljenika, Siptari su terorisali Srbe i Crnogorce koji su se vratili na popaljena imanja, prepuštajući im - ako su već morali - umesto obradive zemlje krčevine i utrine. Suprotno kolonizaciji Srba na Kosovu i u Vojvodini, hrvatska kolonizacija je tekla u organizaciji hrvatskih vlasti, samostalno, u okviru unutrašnje kolonizacije, s ciljem da se zadrže kolonisti NDH u Slavoniji i Sremu, ojača hrvatsko

[41] IstoT^ffiT

[42] Isto, 266.

stanovništvo u Slavoniji i na taj način omogući stvaranje što čistije etničke oblasti.

Do sredine novembra 1945. u Srbiji je bio sačinjen plan naseljavanja boraca u Vojvodini, prema kome su srez odžački naseljavali borci iz leskovačkog, pirotskog, niškog i vranjskog okruga. Južni Banat naseljavali su kolonisti kruševačkog, zaječarskog, požarevačkog, novopazarskog, moravskog i drugih okruga. U Srem su odlazili borci čačanskog i kragujevačkog okruga. U Srbiji je za kolonizaciju u to vreme bilo podneto molbi: kruševački okrug - 879, požarevački - 170, leskovački - 2.296, pirotski - 829, kragujevački - 239, moravski - 308, zaječarski - 732, niški - 580, podrinjski - 1.163, užički - 674, toplički - 1829, valjevski - 373, beogradski - 880, novopazarski 1068, oblast Kosmeta - 286. Mogućnost preseljavanja iz pojedinih okruga bila je daleko manja. Kvote prema okruzima Srbije iznosile su: niški - 337, užički - 404, valjevski - 180, pirotski - 409, kragujevački - 159, čačanski - 345, prokupački - 686, leskovački - 1.175, beogradski - 244, zaječarski - 200.[43]

Mihailovićev kraj - nova mitologija

Nesloga u Vrhovnoj komandi produbljena je prilikom povlačenja četnika prema zapadu Jugoslavije. Mihailović je zastupao gledište da treba nastaviti gerilsku borbu, dok su se svi viši oficiri zalagali za odstupanje na zapad. Od Mihailovića su se odvojili četnici pod komandom Pavia Đurišića, Zaharija Ostojića, Petra Baćovića, dakle jedinice iz Crne Gore, Hercegovine i delom Bosne. Crnogorskim i hercegovačkim jedinicama pridružio se i Dragiša Vasić. Ne zna se koja je grupacija lošije prošla: ona koja je krenula na zapad preko NDH, ili ona sa Mihailovićem koja je iz Bosne, sa planine Vučjak, krenula ka Srbiji, celim putem napadana od snaga NOVJ, posebno Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ), probijajući se prema Zelengori gde je polovinom maja doživela strahovit poraz.[44]

Između Mihailovića i četničkih jedinica iz Crne Gore došlo je do različitih gledišta i nesporazuma, što se vidi iz Mihailovićeve kritike njihove nediscipline, nesavesnog odnosa prema ranjenicima, pljačke, mogućnosti stvaranja omraze između „braće bosanaca prema braći' **Crnogorcima".**[45] Crnogorci su zamerali Mihailoviću što ih je pozvao da odstupaju preko Bosne. Po Mihailovićevoj verziji, pak, on ih nije zvao, verujući da će ostati u Crnoj Gori.[46] Mihailović nije prihvatao diktat

[43] Arhiv Srbije, CK KP Srbije, F-42; M. Mitrović, n.d., 267.

[44] Između ova dva poraza, od ustaša i snaga Jugoslovenske armije, četnici su u istočnoj Bosni stradali od raznih boleština. Iz Mihailovićeve depeše od 12. februara 1945. se vidi da su „Srbijanske snage (su) stalno u borbi. Trpimo mnogo gubitaka od pegavca." Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, 936.

[45] Isto, 786-7.

[46] „14. Svuda i na svakom mestu ogorčeno govore da su oni lepo mogli iz Crne Gore preko Albanije da odu za Grčku, ali ih je zvao Draža, i eto sad se ovde mučimo i patimo. Međutim Vi najbolje znate kako je stvar tekla." - Draža Mihailović

dela starešina da naredi koncentraciju svih snaga u zapadnom delu zemlje, gde bi se one mogle reorganizovati, odmoriti i osposobiti za borbu. Đurišića je politički obezbeđivao Nacionalni komitet Crne Gore, Boke i Starog Rasa.[48] Mihailović nije, međutim, sprečavao Pavia Đurišića da nastavi put na zapad. No, smatrao je da je Slovenija kao prostor sabiranja svih snaga ekonomski siromašna i da bi to politički bilo katastrofalno, jer bi značilo služenje okupatoru. Ako bi i krenuo prema Sloveniji, Mihailović je nameravao da zadrži svoju ilegalnost i nastavi da se bori protiv komunista.[49]

Među crnogorskim četničkim starešinama bilo je onih koji su se još u Podgorici zalagali za odstupanje u Grčku preko Albanije, imajući u vidu povlačenje srpske vojske 1915-1916. godine, kao i činjenicu da su se u Grčkoj iskrcali Britanci. Draža Mihailović nije bio pristalica odstupanja preko Albanije, kao prostora koji nije pružao šire manevarske mogućnosti. Sta više, uticao je slanjem depeše od 27. novembra 1944. Pavlu Đurišiću kao komandantu Crne Gore, Boke i Starog Rasa da se sve četničke snage koncentrišu na liniji Višegrad - Goražde - Kalinovik. Među crnogorskim četnicima širene su vesti da ih na naznačenoj liniji čeka 120.000 četnika iz Srbije. Navedena poruka Đurisiću o kretanju prema Bosni nije međutim istoriografski proverena.

Polovinom februara 1945. crnogorski četnici su se našli u prostoru Trebave, gde je došlo do sukoba Mihailovića i Đurišića oko daljeg kretanja. Kada se sa svojom vojskom već zaputio na zapad, Đurišić je težio da se domogne Slovenije da bi se snagama Ljotića, Nedića i popa Momčila Đujića obrazovao nacionalni front protiv komunista. Ako je sloboda u prvom svetskom ratu došla preko juga, Solunskog fronta, zašto ne bi u drugom došla sa severozapada, iz Istre i Slovenije, uz pomoć zapadnih saveznika. Olako se previđalo da je ovoga puta antikomunistička vojska odstupala sa Nemcima, dok su komunisti bili prihvaćeni od saveznika. Nasuprot Đurišiću, Mihailović je zastupao sasvim drugu koncepciju; da se četničke snage razbiju na grupe i vrate u Srbiju i Crnu Goru i tamo sačekaju izbijanje sukoba između Velike

komandantu Crne Gore, Boke i Starog Rasa - Pavlu Đurišiću, 2. marta 1945 - Isto, 785-787 - Mihailović je u ovom obaveštenju precrtao stav koji je glasio: „Međutim, to je skroz netaćno, jer vas ja nisam pozvao i baš naprotiv verovao sam da ćete ostati u Crnoj Gori". - isto, 787.

47) Isto, 788-791.

^ Komitet je predstavljao političko-konsultativno telo crnogorskih četnika, u stvari Komande Crne Gore, Boke i Starog Rasa. Odlučivao je praktično Pavle Đurišić, koji je od ranije izgradio lični kult o hrabrosti i nepobedivosti.

49' Mihailović je 23. marta 1945. obavestio svoje komandante da je Pavle Đurišić „izvršio (je) formalnu izdaju prema narodu, Kralju i ovoj komandi". Đurišić se preko svojih opunomoćenika sa Bećirom Tomovićem na čelu sporazumeo sa Sekulom Drljevićem, separatistom i Pavelićevim saradnikom, koji je stajao na čelu nekakvog „Crnogorskog državnog vijeća", da se četnici stave pod njegovu komandu i transportuju železnicom u Sloveniju. Četnički komandant je odustao od ovog sporazuma, ali je u Lijevče Polju, bio potučen od jedinica 7. ustaško-domobranske divizije. Glavnina Đurišićevih snaga se predala ustašama koje su ih kasnije pobile. Isto, 791, 852-853.

Britanije i SAD s jedne strane, i SSSR-a s druge. Ova dva gledišta četničkih vođa o sudbini daljeg kretanja njihovih vojski pokazala su se kao neizmirljiva.

Sa četnicima su odstupale i Nedićeve jedinice. Srpska državna straža i Srpska granična straža u dogovoru sa generalom Miroslavom Trifunovićem, četničkim komandantom Srbije, transformirane su u Srpski udarni korpus (SUK) od 6.800 ljudi, koji su se sa četnicima povlačili preko Sandžaka i Bosne. Decembra 1944. počelo je njihovo osipanje i jedinice SUK-a su transportovane za Beč, odakle su se kasnije prebacivale u Sloveniju i Istru, gde su se koncentrisale dobrovoljačke i četničke jedinice.[50)]

Ideja povlačenja na jug, prema Grčkoj, kao nekada u doba prvog svetskog rata, nije privlačila Mihailovića. Mada to nije glasno isticao, kao da ga je plenila sila Vermahta, na koju su se četnici objektivno oslanjali u toku rata 1942-1945, čak i u porazu, iako je podozrevao od bilo kakve neposredne kolaboracije s Nemcima. Kao da je računao da će se uz Vermaht najbolje izvući iz partizanskog i ustaškog okruženja. Time su do kraja, što se tiče glavnine svoje vojske, četnici delili sudbinu Nemaca. Mihailović je nesumnjivo rizikovao prebacujući se preko NDH, jer su se četnici i ustaše jedni prema drugim odnosili kao smrtni neprijatelji, o čemu svedoči i sudbina crnogorsko-hercegovačkih četnika na Lijevče Polju. No, situacija u kojoj se Mihailović našao terala ga je da preko punomoćnika uspostavlja vezu sa Pavelićem i nadbiskupom Stepincem, duhovnim začetnikom genocida nad srpskim življem.[51)] Kraj i slom jednih i drugih ipak nije mogao izbrisati granice između dojučerašnjih zakletih neprijatelja, mada su sve ove raznorodne snage u NOVJ gledale jedinstvenog protivnika, kao i ona u njima snage

[50)] Dobrovoljci su počeli da se povlače iz Beograda 8. oktobra 1944 (Prvi i Četvrti puk); Treći puk se pridružio u Rumi; Drugi puk je prešao Savu kod Obrenovca, a Peti puk se probijao iz rejona Niša preko Bosne ka Sloveniji. Herman Nojbaher je uspeo da ih tajno transportuje preko NDH („provuče"). Na sastanku Nojbahera, Ljotića i Koste Mušickog odlučeno je da se u Sloveniji angažuje oko 4.000 vojnika SDK (Srpskog Dobrovoljačkog Korpusa). Načelnik Štaba Vrhovne komande Vermahta Alfred Jodl uputio je poruku komandantu Jugoistoka, u kojoj Ljotićevim dobrovoljcima odaje priznanje u ime Hitlera: „1) Srpski dobrovoljački korpus dobro se je borio u borbama sa Titovim bandama u Srbiji i oštro je antiboljševički nastrojen. Posle povlačenja fronta na Jugoistoku zaslužni dobrovoljački korpus ne sme da bude prepušten svojoj sudbini, već mora da se angažuje na drugom mestu za naše potrebe; 2) Firer je stoga naredio da se Srpski dobrovoljački korpus (oko 4.000 ljudi) ima najbrže dodeliti komandi Jugozapada za borbu protiv bandi i za osiguranje Hrvatske u rejonu Istre." - Navedeno prema M. Stefanović, n.d., 301.

AVII, K-9, Zapisnik o saslušanju ustaškog generala Ante Moškova (komandanta Pavelićevog „Tjelesnog zdruga"). - Mihailović je pisao Paveliću i Stepincu da aktiviraju sve nacionalne snage u borbi protiv komunizma. Četnici su priznavali NDH, ali su tražili povlačenje Pavelića, da se objavi jedna antikomunistička izjava Srba, Hrvata i Slovenaca i dostavi zapadnim saveznicima, ali da se pitanje granice u istočnoj Bosni reši posle rata. Četnici u rejonu Banje Luke, sa ogromnim brojem ranjenih i bolesnih, stešnjeni između JA, Nemaca i ustaša, nastojali su da dobiju prolaz prema Sloveniji. Mihailović osporava da je slao pisma, dozvoljavajući da mu ih je neko mogao podmetnuti na potpis, dok Stepinac odbacuje da je primio Mihailovićevo pismo. Skup događaja uoči sloma NDH i situacija u kojoj su se nalazili četnici upućuje, međutim, da je pokušaj uspostavljanja veze ipak postojao.

nacionalne izdaje. Za razliku od proređenih četnika, snage NDH su bile desetostruko jače.[52] Sa Stepincem je juna 1945. razgovarao i Tito. ne obazirući se na to da se nadbiskup saglasio sa prekrštavanjem pravoslavnih na osnovu ustaškog zakonodavstva, ukoliko je čin saglasan sa kanonskim pravom.[53] Šta više, proustaški nadbiskup se 27. jula 1945. nalazio sa dr Vladimirom Bakarićem na svečanoj tribini pred kojom su na dan ustanka defilovali sinovi onih koje je prekrštavao.

Đurišićevi predstavnici su 22. marta 1945. sačinili sporazum sa Sekulom Drljevićem, predsednikom Crnogorskog državnog vijeća, pod Pavelićevim pokroviteljstvom, prema kome se četnicima dozvoljavao prolaz preko NDH kao Crnogorskoj narodnoj vojsci, pod komandom Drljevića. Za Mihailovića je ova saradnja bila akt izdaje kralja i četničke stvari. Durišićeva nerazumna nada, da pomoću Drljevića odobrovolji ustaše kako bi propustili četnike do Slovenije, uskoro se pokazala kao krajnje tragična za sudbinu vojske koju je predvodio. Nešto pregovorima, u kojima nije nedostajalo uzajamnog nepoverenja i prevara sa ustaške strane, stešnjeni između partizana i ustaša, crnogorski četnici su doživeli katastrofalan kraj u Staroj Gradiški i Jasenovcu. Ostaci Đurišićeve vojske preformirani su u Crnogorsku narodnu vojsku pod komandom Boška Agrama, sastavljenu od tri brigade, i stavljeni pod ustašku komandu u Karlovcu, odakle su sa ustaškim oružanim snagama odstupali prema Austriji.

U zoni Trsta našao se početkom maja 1945. deo zapadnih četnika pod komandom Dobrosava Jevđevića i popa Momčila Đujuća. Pored njih, u istom prostoru nalazile su se i slabe snage „hvatske četničke armije", tek osnovane, pod komandom generala Matije Parca, kao i deo „slovenačke armije" kojom je komandovao general Ivan Prezelj.[541] Od Đurišićevih četnika, koji su stradali kod Lijevče Polja i u Staroj Gradiški, uspeo je da se spase samo manji deo.

Budući najpoverljivija nemačka snaga, Ljotićevi „dobrovoljci" su preko NDH transportovani na zapad.[55]

Za „titularnog komandanta" jedinica na zapadu postavljen je general Miodrag Damjanović, bivši ratni zarobljenik, koji se priklonio Nediću. Damjanović se pojavljuje kao komandant istaknutog dela Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini. Imao je zadatak

52) Radilo se o velikoj vojnoj snazi NDH, čak i da je taj broj bio manji (160.000, 150.000), kao što navode neki istraživači.

531'Tito je u svojstvu predsednika Privremene vlade DFJ prvo razgovarao sa biskupom Salis Sevisom, a sutradan sa nadbiskupom Stepincem, ali nije došlo do sporazuma jer je Stepinac smatrao da interni odnosi između Katoličke crkve i države moraju da se regulišu konkordatom sa Vatikanom.

54> Konspirativno ime Andrej. Mihailović je Prezelja unapredio u čin generala. Sporazumeo se sa D. Ljotićem i M. Đujićem u Ljubljani da zajedno nastupaju protiv Jugoslovenske armije.

55) Glavnina dobrovoljaca nalazila se u Sloveniji u prostoru Ilirske Bistrice i Postojne. Iz Beča je u Sloveniju stiglo i oko 1.500 pripadnika Nedićeve SDS (Srpske državne straže), sa generalom Borivojem Jonićem, pomoćnikom komandanta SUK-a - Srpskog udarnog korpusa.

da prikupi sve snage na zapadu i da ih privede u sastav glavnine, negde oko centralnog masiva bosanskih planina.[56]

Sva ova raznorodna vojska praktično se nalazila, bez obzira na formalno nezavisan status, u sklopu nemačke odstupajuće armije sa Balkana. Mihailovićeva strategija je i ovde podbacila, polazeći od promašene pretpostavke da će između saveznika doći do razlaza, malte ne do početka trećeg svetskog rata, koji će uticati da četnici ponovo dobiju na značaju za angloameričku koaliciju.

Četničko povlačenje prema zapadu Jugoslavije koštalo je na desetine hiljada žrtava - što od tifusa, studeni i gladi što od ustaša i borbi sa NOVJ, potpuno promašenih, jer je sudbina Mihailovićeve politike i strategije bila daleko ranije zapečaćena. Mihailović se prevario u oceni da će u Srbiji na proleće izbiti ustanak. To je bila njegova poslednja iluzija, koja će ga marta 1946. koštati zarobljavanja i izvođenja pred vojni sud, koji ga je jula 1946. osudio na smrt. Na njegovo ponašanje u toku celog rata uticala je konzervativna filozofija srpskog sela, monarhizam, tradicionalni pogledi, arhaična verovanja, skup vrednosti koji su uveliko zahtevali prevazilaženje u svim pravcima: filozofskom, ideološkom, političkom, širem teritorijalnom i akcionom radijusu kretanja, razvijenijoj međunarodnoj viziji. Ostao je pritešnjen do kraja

56) Pomoću šifre, koju je doneo Boško Krstić, Ljotić je uspostavio radio-vezu sa Mihailovićem. U prvoj poruci Ljotić je saopštio: „Delegati stigli sinoć. Primio Vaše pismo i poruku preko Kostića. Iskreno od srca Vam zahvaljujem. Smatram to Božjom milošću. Verujem i nadam se da će Gospod pomoći da Kralja vratimo Otadžbini i Otadžbini Kralja. Radujem se dolasku đenerala Damjanovića i ostalih... Trudićemo se da resimo ovdašnje probleme koje smatram presudnim u idućim događajima. Dostaviću svoje gledište čim budem upoznat sa još nekim stvarima..." Od tada je Ljotić bio u stalnoj radio-vezi sa Mihailovićem. Tako je u depešama broj 2. i 3. od 30. marta 1945. godine Ljotić javio: „Ne verujem da Angloamerikanci ulaze u Jugoslaviju dok ne dođe do raskida sa Sovjetima... Glavna bitka sa Titom je ovde. To se vidi iz njegove ofanzive na Bihaću. On ovde mora doći da spreči stvaranje novog Solunskog fronta. Sve ćemo činiti da naše složimo i ojačamo, a njegove sadašnje snage uništimo. Ali opet smo slabi za glavnu bitku... Odagna li nas ili uništi, dobio je bitku. Otuda molim da ovo smatrate glavnom borbenom linijom, a celu zemlju ostalu, terenom za izviđanje neprijatelja. Zato sve glavne snage ovamo s Vama zajedno... Ne izgleda mi umesno razdvajanje snaga na dva dela kada je ovde odlučna bitka i uslovi bolji za nju..." U 4, 5, 6. i 7. depeši od 6. aprila Ljotić je javio Mihailoviću: „Stigao sinoć s Damjanovićem iz Feldena i Trsta. Primio šest depeša od 1. aprila. Čujemo da je Pavle Đurišić kod Zagreba sa 16.000 ljudi i izbeglicama. Ne javlja se. Da li imate kakvu vezu sa Kopaonikom. Tamo se nalazi naša dobra grupa." Depešama 8, 9, 10, 11 i 12 od 10. aprila Ljotić je izvestio Mihailovića: „Operacija zapadno od Bihaća s jakim snagama izgleda potvrđuje procenu iz moje depeše broj 2... Zato sam i molio neprestano koncentraciju i Vaš dolazak ovamo. I naši ljudi žele u Srbiju, ali odluke se donose po razlozima, a njihove želje su slabije nego ostali razlozi. Ustanak u Srbiji će biti krvavo ugušen i nacionalisti obezglavljeni... Onda će se prvo oduševljenje pretvoriti u očajanje i kriviće Vas za ono što su sami želeli. Ustanak u Srbiji potreban samo pod jednim od ova tri uslova... Nemačko neko čudo i reakcija u pravcu Balkana, sukob Angloamerikanaca sa Sovjetima, unutrašnja revolucija u Sovjetiji. Otuda naš rad u Srbiji, dok se ne pojavi taj uslov, mora biti potpuno prikriven... Da li imate kakve podatke o razlozima putovanja Tita i ostalih u Moskvu?... Katoličko sveštenstvo primer antiboljševizma i nacionalizma... Da li znate gde je Pavle Đurišić? Imate li veze s njim?" U depešama broj 22, 23, 24 i 25 od 14. aprila Ljotić je obavestio Mihailovića da je primio njegovu depešu od 12. aprila i ponovo je urgirao da Draža sa svojom vojskom dođe što pre u Sloveniju. „Mi ovde, moramo biti što jači u svakom pogledu..." - M. Stefanović, n.d., 317-318.

nesumnjivo dramatičnom srpskom situacijom, ali nad kojom je bio zanet na svoj više nego uskogrudi način. Miris srpske zemlje stalno ga je vraćao u rodni kraj, davao mu neku mitsku snagu i veru, iako je prostor bitke gde se odlučivalo o sudbini Jugoslavije bio daleko širi, pa makar u njemu Srbija i imala najvažniju, gotovo odlučujuću ulogu.

Čak i u najvećoj krizi pokreta Mihailović nije verovao da će Srbija biti prepuštena na milost i nemilost komunista, jednostavno, da Velika Britanija neće dozvoliti da Srbija padne u komunističko rojpstvo. Ove ideološke zablude previđale su pragmatizam politike. Ziveo je u uverenju da Zapad pravi privremene koncesije Sovjetima zato što drugi front nije otvoren na Zapadu, a da se komunistima nikako neće prepustiti Balkan i srednja Evropa.

Mihailović ni u jednom trenutku 1944-1945. nije tražio od zapadnih saveznika da ga evakuišu iz Jugoslavije. Nije na to ni pomišljao. Bio je sudbinski vezan za jugoslovensko, pre svega srpsko tlo. Poznato je, međutim, da je američka strateška komanda OSS pravila - preko pukovnika Roberta Makdaula - plan da prebaci Mihailovića u Italiju. Harold Makmilan je, kao ministar rezident, novembra 1944, obraćajući se Forin Ofisu razmatrao pitanje njegove evakuacije, s tim da operacijom rukovodi general Henri M. Vilson. Ali gde smestiti Mihailovića? Kairo nije bio podesan za izbeglice, dok se na Mauricijusu nalazio Stojadinović. Makmilan je imao u vidu i drugu kombinaciju: da se od Tita iznudi da^ amnestira Mihailovića i da ta klauzula uđe u sporazum između Tita i Šubašića. Računalo se da bi mu i SAD mogle dati utočište. Britanci nisu bili za Mihailovićevo izručenje Titu, a na drugoj strani najmanje su pokazivali volju da ga tretiraju kao saveznika. Smatrali su da se Mihailovićevim silaskom sa scene moglo potpomoći bolje prilagođavanje između četnika i partizana. Trebalo se, međutim, osigurati od negativnog odjeka Mihailovićevog odstranjivanja. Amerikanci se nisu odazvali na pozive za prihvat i smeštaj Mihailovića. Čak je Ruzvelt izašao u susret Čerčilovom zahtevu da povuče pukovnika Makdaula iz Mihailovićevog štaba.[57)]

Britancima je marta 1945. bilo jasno da su se prilike promenile i da oni sada ne bi mogli odoleti zahtevu Tita da mu ne predaju eventualno evakuisanog Mihailovića. Ako bi, pak, Mihailović bio uhvaćen od snaga NOVJ, nije dolazila u obzir nikakva britanska intervencija. Britanska vlada se u skladu sa ovim stavom držala i 1946. godine, prilikom njegovog hvatanja, za razliku od SAD. Britanci su mogli

57) Ruzvelt je već 3. septembra 1944. na intervenciju Čerčila dao instrukciju generalu V. Donovanu da povuče misiju R. Makdaula. Američkom oficiru je predloženo 9. oktobra 1944. da se sporazume sa Mihailovićem o prelasku do najbliže partizanske jedinice, što je šef američke misije odbio kao opasan plan. Evakuisan je tek 1. novembra 1944, sa improvizovanog aerodroma kod Doboja. Makdaul je bio pristalica Mihailovića. U svom izveštaju od 23. novembra 1944. zalagao se za pomoć SAD četnicima, za prekid građanskog rata, da američka komanda zavede red, da se američke misije pošalju u provincijske centre. Izveštaj se uglavnom oslanjao na predloge Draže Mihailovića i njegovog Centralnog komiteta koje je Makdaul preneo radio-putem 21. septembra 1944. godine.

očekivati da Mihailović bude uhvaćen od partizana, izveden na sud i osuđen zbog kolaboracije svojih komandanata, o čemu je postojala velika dokumentacija. Od januara 1945. Odeljenje zaštite naroda (OZN-a) moglo je da prati kretanje Mihailovića preko radio-stanice poginulog kapetana Predraga Rakovića, koristeći majora Trifuna Ćosića i dva radiotelegrafista.[58]

Sticajem okolnosti Mihailović je dva puta pretvoren u legendarnu veličinu, romantičnu i precenjenu osobu, što je bilo u nesrazmeri sa njegovim ličnim osobinama i nije odgovaralo njegovoj vojničkoj važnosti. Čim je bio napušten od saveznika ova se legenda „raspuknula", ali se posle ponovo počela rađati kao nova legenda koju su stvarali partizani. Mihailović je u partizanskoj verziji postajao „legendarno čudovište", koje simbolizira reakciju, tiraniju i srpski partikularizam. Dok se nalazio na slobodi opozicija je očekivala da se pojavi kao neki čarobnjak koji bi poveo u borbu za rušenje režima. Sada je opoziciji, prema britanskom ambasadoru Ralfu Stivensonu, preostajalo da nađe spasioca iz svojih redova. Mihailović je postao prepreka da se nađe efektivna opozicija režimu.[59] Stivenson se ipak u ovoj proceni prevario, jer je prostor za aktivnost opozicije bila sve više sužavana, tako da se ona u Titovoj Jugoslaviji nije mogla ni pojaviti.

Mihailović je, po Ralfu Stivensonu, ambasadoru i engleskom „balkanologu" bio „isuviše partikularista", „veliko-Srbin", da bi postao jugoslovenski, nacionalni vođa prihvaćen u svim krajevima zemlje.[60] Bio je potpuno bespomoćan političar. Legenda 1941-1942, veštački stvorena masovnom propagandom u savezničkim zemljama, zahvaljujući delu emigracije, Velike Britanije i SAD prestaće to da bude kada se otkrije istina o njegovoj strategiji defanzivnosti iz koje je proizilazila kolaboracija najvećeg dela njegovih komandanata. Partizani od njega stvaraju „negativnu legendu". Time je naglašavan vlastiti značaj u ratu i novoj posleratnoj strukturi, Mihailović ocrnjivan do kraja i Srbiji nametana hipoteka - preko četničke izdaje i četničkog vođe kao zagovornika „velike Srbije", što je u nacionalnoj politici KPJ bio najteži greh.

Suđenje i egzekucija napraviće od Mihailovića po treći put legendu, tako da će u smrti postati veliki čovek, što on nije nikada bio za života. Raspadanje socijalizma u svetu i u Jugoslaviji otkriva ponovo Mihailovića u ulozi mučenika, proroka, vidovitog čoveka koji je u komunistima osetio uzurpatore; čoveka koji je uviđao da će Nemci i onako biti tučeni, bez srpskih žrtava; da ne može da se bori s okupatorom, jer ga partizani napadaju s leđa; čoveka koji je predvideo da će oni uspostaviti komunističku tiraniju u zemlji, znajući da je mnogo gori domaći tiranin od stranog. No, rođeno je Mihailovićevo mučeništvo i on postaje neka vrsta Hrista. Stivenson je još 1946. predviđao da će Mihailović ponovo

58) Zbornik NOR, tom XIV, knj. 4, 961-5.
59) Staniša R. Vlahović, n.d., 230.
60) Isto.

postati legenda „koja će efektirati istoriju Jugoslavije, samo onda ako se nađe čovek, ili grupa ljudi u zemlji ili na strani, koja će shvatiti ovu legendu, i ako oni budu znali kako da je upotrebe". ^

Šta da se tek kaže danas, pola veka posle događaja, pola veka obeleženog vladavinom stranke koja je pobedila 1941-1945, izneveravajući narednih decenija sve ideale koje je proklamovala u mladosti svog pokreta, u fazi borbe da se osvoji vlast u ime svitanja novog doba. Tako proklamovani ideali decenijama su suočavani sa degenerativnim procesima koji su tekli do našeg vremena, na organizaciono-političkoj osnovi socijalizma Titove varijante.

Da li je Moskva konsultovana o tome da li Mihailovića izvesti na sud? Moguće je, pretpostavlja Ralf Stivenson. Britanski diplomata smatra da je Mihailovićevim izvođenjem na sud napravljena kardinalna greška, jer bi za režim bilo bolje da je ubijen u toku hvatanja ili u pokušaju bekstva. Ako su „Rusi" dali saglasnost za izvođenje Mihailovića na sud, što se razumljivo bez dokumentacije ne može tvrditi, mada se Tito maja - juna 1946. nalazio u Moskvi, time su hteli da proces posluži kao unutrašnja propaganda za učvršćivanje komunističkog režima, što je Titu i te kako odgovaralo.[62^]

Mihailović je pogubljen za nacionalnu izdaju i na četništvo je stavljena trajna hipoteka narednih decenija. Iste godine nadbiskup zagrebački osuđen je kao u ime neke ravnoteže, mada ne na smrt i ne za pravi zločin prevođenja pravoslavnih na katolicizam. Mihailović je žrtva isključivosti dva pokreta, svoje nedoraslosti u složenoj istorijskoj situaciji, kolaboracije sa svim i svakim pod pretpostavkom da je bio protiv komunizma. Uskogrudom nacionalnom politikom i nerazumevanjem značaja međunarodne komponente u ratu 1941-1945. godine, Mihailović je samo ubrzavao slom svoje neprimerene strategije.

Politička osnova vlasti - hegemonija komunista

Prema Odluci CK KPJ iz jula 1945. godine o organizacijskim pitanjima, struktura centralnog partijskog aparata izgrađena je iz tri odeljenja i devet komisija. Preko Organizacijsko-instruktorskog odeljenja prenošene su razrađene direktive CK i kontrolisano njihovo sprovođenje. Ovo Odeljenje je pratilo, kako se govorilo, „organizacijsko postavljanje" i funkcionisanje Partije, pomažući ostvarenju zadataka i otkrivanju političkih, privrednih i ostalih problema u radu partijskih organa. Kadrovsko odeljenje je imalo monopol u raspoređivanju rukovodećih kadrova KPJ i SKOJ-a, a Agitaciono-propagandno je držalo

^ Pismo R. Stivensona Vilijemu Hejteru (Hayter) u Forin Ofisu. - Isto, 228. „Ako sam ja u pravu", piše Stivensòn, „pod pretpostavkom, da su Rusi dali ovaj rđav savet, ja ne sumnjam da oni nisu pretpostavljali da će jedan proces ovih razmera (misli se na proces D. Mihailoviću u Beogradu) poslužiti kao korisna unutrašnja propaganda za komunistički režim koji se tek ispilio." - Isto, 230.

„u svojoj nadležnosti" celokupni ideološko-politički rad, faktički poslove kulture, prosvete, radio-difuzije, izdavačke delatnosti, štampe. Za sprovodenje partijske linije, čuvanje „čistote Partije" i proveravanje izvršenja odluka partijskih organa i članova stvorena je, odlukom iz jula 1945, Kontrolna komisija CK KPJ. Pojedine grane društvenih i državnih poslova Partija je obuhvatala preko komisija: sindikalne, vojne, za žene, spoljnopolitičke, za ekonomsku politiku, za škole, izgradnju narodne vlasti, socijalnu politiku.[63)] Sa izuzetkom Kontrolne i Spoljnopolitičke komisije, ovi organi uspostavljeni su i pri nacionalnim i pokrajinskim partijskim rukovodstvima. Što se tiče karaktera ovih komisija one su pokrivale određeni sektor delatnosti; radilo se o internim organima sa savetodavnom funkcijom; bile su sastavljene pretežno od rukovodećih komunista u državnom aparatu sa zadatkom da sprovode i kontrolišu primenu partijske linije, predstavljajući „produžne organe" Partije u određenoj oblasti, resoru, sektoru rada. Politiku Partije i neposredne zadatke komisije ostvarivale su preko odgovarajućih državnih organa. Već prilikom konstituisanja ovih komisija zapaženo je preplitanje državnih i partijskih funkcija, paralelizam kompetencija i neefikasnosti, dolazilo do srastanja Partije i državne vlasti. Personalna unija Partije i vlasti sprovodila se od vrha do dna celokupnog sistema. Na čelu državnih organa, ustanova, društvenih foruma, vojnih jedinica, organa bezbednosti nalazili su se probrani partijski kadrovi. Sekretari centralnih komiteta i nacionalnih rukovodstava istovremeno su predsednici savezne i federalnih, odnosno republičkih vlada; članovi CK i PK, kao i drugih rukovodstava, članovi su ovih vlada, poslanici narodnih skupština, odbornici. Personalna i stvarna unija između partijskih i državnih organa razvijala se i na nižim nivoima. Partijski aparat je počinjao da podseća na kopiju državnog aparata. U okružnim partijskim rukovodstvima ustanovljeni su sektori koji pokrivaju celokupnu državnu i društveno-političku problematiku: vlast, rad društveno-političkih organizacija, zadrugarstvo, agitaciju i propagandu. Politički sekretari okružnih komiteta ujedno su i sekretari okružnih odbora Narodnog fronta. U rukovodeće organe Narodnog fronta, izvršni odbor i plenum, ulazili su gotovo svi članovi okružnih komiteta Partije, dok su rukovodioci pojedinih sektora sekretari odgovarajućih organa vlasti i društveno-političkih organizacija. Slična podela poslova po sektorima sprovedena je i u sreskim, mesnim i rejonskim komitetima, kao i u osnovnim jedinicama organizacije KPJ - ćelijama.

Metod rada KPJ određen je činjenicom da se partijsko i državno rukovodstvo sjedinjavalo. Usmeravanje razvitka KPJ je faktički ostvarivala kro? državni aparat. Zaključci rukovodećih partijskih foruma obavezivali su sve državne organe. Veze viših foruma s nižim održavale su se slanjem direktiva i raspisa, obilascima instruktorskih grupa, ličnim dodirima. Obilaske instruktorskih grupa pratila je izrada plana *provere*

[63)] ACKSKJ, Fond CK KPJ, Odluka CK KPJ o organizacionim pitanjima, 3. jul 1945.

i pregleda u pojedinim krajevima. Razni krajevi su prilikom instruktaže diferencirani po specifičnostima: na ustaničke, industrijske, na krajeve s velikim brojem kolonista, jakim uticajem „kulaka". Partijska savetovanja sekretara nižih komiteta ili ćelija služila su za upoznavanje sa direktivama viših organa i za njihovu primenu. U tu svrhu služila su i „punktovna savetovanja" sekretara ćelija i pojedinih članova KP sa sekretarima komiteta. Direktive viših komiteta prenošene su na niže i konkretizovane preko organa vlasti.

Kao najviša forma klasne organizacije, KPJ je usmeravala i masovne antifašističke organizacije, koje su njeni „kaiševi" delovanja na mase. Rukovodeća uloga u vlasti pripadala je KPJ, a ona nije bila spremna da je deli ni s jednom drugom politčkom snagom.

Sistem organa KPJ postavljen je na hijerarhijskom principu. Na čelu organizacije nalazio se CK KPJ, koji je imao punu koncentraciju vlasti i monopol donošenja najvažnijih odluka: partijsko-organizacijskih, spoljnopolitičkih, privrednih, iz oblasti međunarodnog radničkog pokreta, bilateralnih partijskih veza, unutrašnje politike i kadrovskih pitanja. CK KPJ se u toku rata i obnove nije sastajao u sastavu izabranom na V zemaljskoj konferenciji 1940, mada je bilo širih partijskih skupova rukovodećeg aktiva na jugoslovenskom nivou. Faktičko odlučivanje pripadalo je užem telu (birou) ili grupi članova biroa, koji se vodi kao „CK KPJ". Partijskim organizacijama u republikama rukovodili su centralni komiteti Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Srbije i pokrajinski komiteti Crne Gore i Bosne i Hercegovine, koji su krajem 1948, posle V kongresa KPJ, kao rezultat dovršavanja višenacionalne strukture Partije, pretvoreni u centralne komitete ovih republika. Partijsko rukovodstvo u Vojvodini pripadalo je Pokrajinskom komitetu, a na Kosmetu Oblasnom komitetu, čije su organizacije bile priključene KP Srbije na Prvom osnivačkom kongresu, maja 1945. Polovinom 1945. CK KPJ odobrio je i stvaranje autonomne KPJ za Trst i Julijsku krajinu, pod rukovodstvom CK KP Slovenije.

Na Osnivačkom kongresu KP Srbije, održanom u Beogradu od 8. do 12. maja 1945. godine, kome je prisustvovalo 459 delegata iz Srbije, Vojvodine i Kosova i Metohije i predstavnika partijske organizacije iz Jugoslovenske armije, izabran je CK KP Srbije od 43 člana i 6 kandidata. Na Prvom Plenumu CK KP Srbije izabran je Biro (Politbiro) CK KP Srbije u koji su ušli: Blagoje Nešković, politički sekretar, Jovan Veselinov, organizacioni sekretar, a kao članovi: Spasenija Babović, Voja Leković, Dušan Petrović, Petar Stambolić, Mitra Mitrović, Milentije Popović i Dobrivoje Radosavljević.[64]

Komunistačka partija Jugoslavije je 1945. imala odlučujući kapacitet društvene moći i sile, jer u svojstvu rukovodećeg faktora diriguje

M> Osnivački kongres KP Srbije, 229-232. - Maja 1945. u vreme održavanja Osnivačkog kongresa KP Srbije, organizacija je bila obnovljena u svim krajevima Srbije, okupljajući 15.534 člana, a sa Vojvodinom i Kosovom i Metohijom 23.988 - ACKSKJ, OIU, XXVIII, Pregled članova Partije u vreme Kongresa KP Srbije. - Maja i juna 1945. organizacija se povećala na 18.360 članova. - Isto.

državom, ima kadrovski monopol, transmituje svoju volju preko društvenih organizacija, rukovodi Armijom i organima bezbednosti. No, i uprkos tolikoj svojoj društvenoj moći i apsolutnoj suverenosti odlučivanja, ona nije i ustavno označena kao rukovodeća snaga društva. Prema tome, ona je ekstraustavni činilac društva, za razliku od SKP (b), koja predstavlja sastavni deo sistema vlasti i njegovu bitnu polugu, što je našlo i adekvatnu formulaciju u sovjetskom ustavu iz 1936. godine. Član 126 ovog Ustava određivao je ovako ulogu i mesto Partije u sistemu sovjetske vlasti: „Najaktivniji i najsvesniji građani iz redova radničke klase i iz drugih slojeva trudbenika ujedinjuju se u Svesaveznu komunističku partiju (boljševika), koja predstavlja avangardu radnog naroda u njegovoj borbi za učvršćenje i razvitak socijalističkog uređenja, i koja predstavlja rukovodeće jezgro svih organizacija trudbenika kako društvenih, tako i državnih".

Komunistička partija Jugoslavije se u toku rata i u periodu obnove omasovljuje. CK KPJ traži od partijskih rukovodstava januara 1945. da smelije omasovljuje Partiju i potiskuje sektaštvo. Uska i malobrojna Partija nije mogla da odgovori ulozi rukovodeće snage u oslobođenoj zemlji. Obuhvatanje aparata državne vlasti i uprave u stvaranju državnog sektora privrede, masovnih antifašističkih organizacija i sprovođenje obnove - zahtevalo je omasovljenje KPJ. Širenje KPJ zapravo je imperativ koji je proizlazio iz njene rukovodeće uloge u revoluciji. Povećavanje broja partijskog članstva teklo je u znaku borbe protiv sektaštva i zatvaranja Partije. Sektaštvo je potiskivano u KPJ i van nje: u organima vlasti, SKOJ-u, NOF-u, AFZ-u; po nacionalnoj liniji; u odnosu na socijalni sastav Partije; prema staroj inteligenciji; deci i porodicama neprijatelja. Sektašilo se prema radnicima („nisu učestvovali u ratu"), seljacima („imaju dvostruku prirodu"), intelektualcima (nesiguran i kolebljiv element). Izvori tog sektaštva su širokog raspona, pa bilo da je reč o precenjivanju merila za članstvo u Partiji ili refleks čistunstva, koje ide i do askeze i samoodricanja ili primenjivanja sistema vrednosti iz vremena ilegalnog života Partije ili iz rata koje nije odgovaralo posleratnim uslovima. Deo članstva nije ni razumevao nove zadatke Partije koji nisu mogli da se ostvare bez proširivanja kadrovske osnove Partije. Nije bez značaja i tendencija među delom članstva da se Partija konzervira, ovekoveči kao sekta, kako bi se sprečilo njeno „razvodnjavanje", iza čega, realno gledajući, stoje težnje za što isključivijim položajem članstva koje se već nalazilo u organizaciji.

Napadi na sektaštvo nisu značili i napuštanje dotadašnjih kadrovskih merila za prijem u članstvo. Komunistička partija Jugoslavije i dalje ostaje kadrovska partija. Koncepcija kadrovske partije nije protivrečila njenom omasovljivanju, jer problem nije bio u brojnosti nego u kadrovsko-ideološkoj čvrstini Partije. Kadar viših i nižih funkcionera KPJ, izrastao pre i u toku rata, sačinjavao je i nakon oslobođenja „dušu i jezgro" Partije. Povećavanjem članstva KPJ ne želi da sledi liniju stvaranja masovnih partija poput onih koje se obrazuju u Italiji,

Mađarskoj i nekim drugim zemljama. Prema jednoj predstavci CK KPJ - CK SKP (b) iz januara 1946. rukovodstvo KPJ se s krajnjim nepoverenjem odnosilo prema tipu masovnih partija, smatrajući ih zdanjem sa „glinenim nogama". Priliv novog članstva prate i suprotni procesi. Krajem 1945. i početkom 1946. sprovedena je „čistka" Partije od slučajnih saputnika, neprijatelja i idejno-politički nezrelog članstva. Nezavisno od ove „čistke", iz KPJ su isključivani komunisti koji su svojim istupanjem, nemoralnim stavom, lošim životom i neradom krnjili ugled Partije. Na partijskim sastancima raspravljani su međusobni odnosi komunista i odnosi između članova KPJ i vanpartijaca (bez prisustva ovih poslednjih), koji su ponekad zasecali i u sferu najintimnijih odnosa. Napuštanje (statutarno nepredviđeno) ili isključenje iz KPJ je u nekim slučajevima bilo ravno društveno-političkoj ekskomunikaciji. Pripreme za članstvo vršene su putem kandidature i članstva u SKOJ-u. Novi komunisti proveravani su na konkretnim zadacima obnove i izgradnje novog sistema. Novoprimljeno članstvo podvrgavalo se pojačanom ideološko-političkom radu.[65]

Stvoreni politički sistem je izražavao hegemoniju KPJ i učvršćivao diktaturu snaga koje su izvodile smenu vlasti u Jugoslaviji, pa je samim tim i mehanizam tog sistema odgovarao vladajućoj ulozi KPJ i ostvarivanju njene političke volje preko aparata vlasti, vojnih organa i masovnih političkih organizacija. KPJ na izlasku iz rata drži nedeljivo vlast; ona je okosnica i odlučujući konstitutivni činilac toga sistema, nezavisno od toga što kao takav nije i formalno ustavno označena. U okviru takvog modela političke organizacije, direktivno-centralistički način odlučivanja je imao apsolutnu prevagu.

Pokrajinski, odnosno od maja 1945. Centralni komitet KP Srbije je deo ove centralizovane partijske mašinerije, kojoj na čelu stoji CK KPJ, a u stvari Politbiro CK KPJ sa odlučujućom ulogom Josipa Broza Tita koji personifikuje sistem, vojnu silu, jedinstvo zemlje, vezujući se - sa jako naglašenim elementima kulta - za pobedu u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Tito je sinonim Partije. Rukovodstvo KP Srbije u strukturi KPJ nije se osetnije osećalo. Partijska organizacija Srbije je tek maja 1945. dobila status nacionalne organizacije; srpsko rukovodstvo nije konsultovano u važnim pitanjima vezanim za karakter jugoslovenske federacije, sprovodeći u delo politiku koja je već bila formulisana na drugom zasedanju AVNOJ-a i kasnije; ono nije konsultovano ni u procesu stvaranja balkanske federacije i ujedinjenja sa Albanijom, iako se radilo o pitanjima koja su menjala političku mapu Srbije; radilo je u senci CK KPJ, u njegovom sedištu, manje više reprodukujući odluke jugoslovenskog partijskog rukovodstva. Na partijskim savetovanjima rukovodeći komunisti Srbije su isticali da će sprovesti odluke CK KPJ i „druga Tita"; srpski komunisti su bili dežurni krivci za ispoljavanje velikosrpskog hegemonizma, zaduženi da se protiv

[65] B. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti za vreme obnove, Beograd, 1969, 19-21.

njega bore u okvirima politike „bratstva-jedinstva"; nisu imali uticaj na struktuiranje Srbije kao složene federalne jedinice sa dve autonomne jedinice, prihvatajući te odluke kao svršen čin na državnim telima i u samoj partiji; bili su opsednuti internacionalizmom više od ostalih jugoslovenskih komunista, izuzimajući crnogorske komuniste. Po personalnoj liniji gledano, Blagoje Nešković je rat proveo u Srbiji, van centra gde se izgrađivala druga Jugoslavija, Sreten Žujović je bio član Gorkićevog rukovodstva što je za Tita bio trajni pečat sumnje, tako da nije mogao doći na čelo organizacije Srbije, a u svom internacionalističkom transu zamišljao je budući status Jugoslavije kao republike SSSR-a; Aleksandar Ranković je nesumnjivo bio prvi čovek Srbije, ali kao faktičkom šefu OZN-e i kasnijem ministru unutrašnjih poslova u njegovoj kompetenciji su bili obračuni sa snagama „reakcije" i ostacima četnika, „škripara", „križara", itd., a u Partiji kadrovski poslovi od manjeg značaja za Tita, slovenačke i hrvatske rukovodioce.

Komunistička partija Srbije je uoči oslobođenja Srbije počela da radi na stvaranju JNOF-a i Sindikata i organizacionom učvršćivanju kolektivnih članova JNOF-a: USAOS-a i AFŽ-a. Pripreme za stvaranje Narodnooslobodilačkog fronta Srbije počele su u leto 1944. Rukovodstvo KP Srbije je polovinom avgusta 1944. izradilo Osnove Narodnooslobodilačkog fronta Srbije, koje je uputilo na odobrenje CK KPJ. Osnivačka skupština JNOF-a Srbije i antifašističke skupštine narodnog oslobođenja odlagana je do oslobođenja Beograda, mada je jedno vreme postojala ideja da se održi na oslobođenjim područjima južne Srbije. JNOF Srbije konstituisan je 14. novembra 1944. u Beogradu. Organizacija se izjasnila za nastavljanje rata, izgradnju države i obnovu zemlje. JNOF-u su prišli Jaša Prodanović, Mihajlo Đurović, Milorad Belić, dr Vaso Cubrilović. Na osnivačkom sastanku JNOF-a Srbije izabrano je rukovodstvo ove organizacije: Predsedništvo Izvršnog odbora, članovi Izvršnog odbora i plenum. Za sekretara Izvršnog odbora izabran je Blagoje Nešković, sekretar Pokrajinskog komiteta KP za Srbiju, za potpredsednika Sreten Žujović i prota Milan Smiljanić. Ispred republikanaca u Izvršni odbor ušli su Stanoje Simić i Jaša Prodanović. Prema Blagoju Neškoviću, JNOF Srbije bio je najviša forma jedinstva naroda, „opštepartijska organizacija" i tribina sa koje se moglo iskazati mišljenje, „bez straha od kritike". Sekretar Pokrajinskog komiteta upućivao je JNOF Srbije da se uči na iskustvu rada ovih organizacija u Hrvatskoj i Sloveniji. Jedinstveni front Srbije pokazao je masovnost u demonstracijama januara 1945, na podsticaj CK KPJ, protiv Petra II Karađorđevića i njegovog^ „salonskog udara" kojim je pokušao da opozove sporazum Tito - Subašić, zaključen u Beogradu 1. novembra 1944.66)

^ Demonstracije je organizovao CK KPJ direktivnim uputstvom partijskim rukovodstvima federalnih jedinica. One su za pozadinu imale pokušaj kralja Petra II da odbaci odredbe Sporazuma Tito - Subašić od 1. novembra 1941, koje su se odnosile na predloženi oblik Namesničkog veća i neograničenu zakonodavnu vlast AVNOJ-a. - Prigovori na sporazum od 13. januara 1945 - AVII, Arhiva neprijateljskih jedinica , K-348, Reg. br. 6a/l-5.

Stvaranjem JNOF-a u Vojvodini, politički rad je sa narodnooslobodilačkih odbora prelazio na odbore JNOF-a. U raspisu PK KPJ za Vojvodinu svim okružnim komitetima u Vojvodini o stvaranju JNOF-a i njegovim zadacima od 20. oktobra 1944. stajalo je da sekretari sreskih komiteta Partije treba da budu i sekretari sreskih odbora NOF-a. Prilikom izbora odbora JNOF-a nije trebalo naglašavati stranačku ili grupnu pripadnost pojedinaca. Drugim raspisom Pokrajinskog komiteta od 23. novembra 1944. komiteti su obavešteni da je rešeno da se pokrajinska konferencija JNOF-a održi 10. decembra 1944. i na njoj izabere pokrajinski odbor. Komiteti su informisani da će na konferenciji prisustvovati do 500 delegata i da će svaka oblast (Srem, Banat i Bačka) poslati do 140 delegata.[67] U novembru 1944. održani su izbori za Oblasni odbor JNOF-a za Srem i za Okružni odbor JNOF-a za severni Banat. Pokrajinska konferencija JNOF-a održana je 10. i 11. decembra 1944. u Novom Sadu. Za predsednika Pokrajinskog odbora JNOF-a Vojvodine izabran je dr Aleksandar Moč, za potpredsednika Isa Jovanović, Boško Rajić i Petar Milovanović, za sekretara Jovan Veselinov, sekretar PK KPJ za Vojvodinu.[68]

Prva pokrajinska konferencija JNOF-a Kosova i Metohije održana je U. i 12. aprila 1945, uz učešće oko 500 delegata iz svih krajeva oblasti. Nacionalni pokret „Šiptara" na Kosovu i Metohiji izrazio se u formi „Šiptarskog komiteta", koji je obrazovan na Skupštini od 27. i 28. marta 1945. godine na čelu s Fadiljom Hodžom, Džavidom Nimanijem, Koljom Širokim i drugima. Ovaj komitet je svojim radom na političkom, ekonomskom i kulturno-prosvetnom polju nastojao da podigne nacionalnu svest kod Albanaca u obnovi zemlje i razvijanju tekovina narodnoslobodilačke borbe,[69] ali bez većeg uspeha.

JNOF je predstavljao političku osnovu nove vlasti i federalnih jedinica. Pomoću JNOF-a okupljane su patriotske snage naroda za borbu protiv okupatora, odvajane mase od uticaja klera i političkih vodstava koja su nastojala da se organizuju kao samostalne stranke. U periodu borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije i promena koje je Jugoslavija doživela u ratu i revoluciji, JNOF je proglašen za okvir sabiranja svih demokratskih i rodoljubivih grupacija na koje su računale spoljne snage. JNOF je na oslobođenim teritorijama pod svojom političkom kontrolom i pritiskom držao sve one grupe i pojedince koji su nastojali da se organizuju na samostalnoj osnovi protiv revolucionarnog poretka. Svojim jedinstvom i kompaktnošću JNOF je bio antipod drobljenju snaga karakterističnih za stranački pluralizam. Koncepcija političkog sistema JNOF-a polazila je od jedinstvenog organizma JNOF-a, s dominantnom ulogom KPJ, a ne od pluralizma

67) Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941-1945, priredila Ljubica Vasilić, Novi Sad - Sremski Karlovci, 1971, 447-448.

68) J. Popov, Politika KPJ u Vojvodini na stvaranju masovne osnove narodnooslobodilačkog rata i revolucije, Zbornik za istoriju 16. Novi Sad, 1977, 23.

69) Zapisnik I redovnog zasedanja prvog saziva Oblasnog narodnog odbora Kosovsko-metohijske oblasti, Referat o političkoj situaciji 10. juli 1945.

stranaka koje bi se sukobljavale oko bitnih pitanja društvenog, političkog i ekonomskog razvitka zemlje. KPJ nije bila raspoložena da prihvati obnovu raspalih građanskih partija, ali je preko njihovih levih jezgara koja su pristajala na hegemoniju KPJ nastojala da ubrza diferencijaciju među njihovim bivšim članstvom. Individualno iskazivanje ovih grupa podržano je samo u onim zemljama gde su koreni stranačkog života i odmeravanja bili dublji, kao u Srbiji i Hrvatskoj. KPJ je insistirala na monolitnosti JNOF-a da bi obezbedila mir i čvrstinu novog poredka proizišlog iz oštrih društvenih i nacionalnih sukoba. Trebalo je posebno onemogućiti srpske opozicione građanske snage koje su podržavale Velika Britanija i SAD u vreme borbe za međunarodno priznanje Jugoslavije, smatrajući da je Srbija antipartizanska i da neće primiti Tita, a na drugoj strani Mačekov deo HSS-a koji je, pa ma koliko god bio oslabljen u ratu, pokušavao da iskoristi domobranstvo u završnoj fazi rata, deli vlast sa komunistima fuzionisanjem na ravnopravnoj osnovi sa ZAVNOH-om i posluži Šubašićem kao strujom HSS-a - inače protivnog narodnooslobodilačkom pokretu - u vreme kada se raspadalo četništvo i snage velikosrpstva.

Držeći se politike KPJ, JNOF Srbije doneo je na sednici Izvršnog odbora JNOF-a 31. decembra 1944. Deklaraciju o političkoj osnovici. Deklaracija je počivala na isticanju jedinstva srpskog naroda i na pozivu svim građanima da se okupe oko JNOF-a na sledećoj političkoj platformi: mobilizacija svih snaga za okončanje rata, aktivno učešće u učvršćivanju bratstva i jedinstva srpskog naroda, izgradnja narodne vlasti, uklanjanje saradnika i pomagača neprijatelja iz aparata vlasti, oživljavanje privrednog života. Deklaracija je predviđala (tač. 9) kao obavezu za sve grupe, stranke i pojedince, koji su sačinjavali JNOF, da rade saglasno među sobom u rešavanju svih pitanja koja su spadala u okvir obaveza iz ove Deklaracije. Tačka 10. Deklaracije utvrđivala je obavezu pripadnika JNOF-a da prihvate odluke Izvršnog odbora JNOF-a.[70]^

Od osnivačkog sastanka JNOF-a Srbije u njemu se nalazila Jugoslovenska republikanska strana sa svojim istaknutim prvacima, Jašom Prodanovićem vođom stranke i Vladimirom Simićem na čelu. U skladu sa svojim starim republikanskim idealima, Jaša Prodanović je isticao da narod u monarhiji ne može opstati niti se razvijati kako treba. Za svoju stranku Prodanović je govorio da je prva u Srbiji stala na pravilno gledište federacije i dosledno borila protiv „rđavih vladalaca i njihovih zločina".[71]^ Članovi grupe oko lista ***Napred,*** čiji je predratni osnivač i šef bio dr Mihailo Ilić, pozvani su da pristupe JNOF-u od strane Izvršnog odbora JNOF-a Srbije neposredno po njegovom konstituisanju. Grupa naprednih građanskih intelektualaca „Napred" održala je sastanak 18. novembra 1944. i donela odluku da pristupi JNOF-u. Grupa „Napred" nije bila politička stranka već „ideološko-politički

[70]) „Politika", 6, 7. i 8. januar 1945.
[71]) „Borba", 15. novembar 1944.

pokret sa svojim jasno određenim stavom i idejnim programom", koji se ostvarivao preko lista *Napred* i Biblioteke. Na političkom polju taj program se izražavao u postavci: sloboda i demokratska federativna Jugoslavija. Grupa je zauzela stanovište da je dužna da učestvuje u naporima za potpuno oslobođenje zemlje, kao i za dovršenje rata protiv Nemačke, s jedne strane; a s druge, da doprinese što više obnovi privrednog, kulturnog i uopšte društvenog života. Istovremeno, pristupanjem JNOF-u grupa „Napred" odredila je svoje predstavnike u rukovodstvu JNOF-u Srbije: dr Milivoja Markovića, docenta univerziteta, za člana Izvršnog odbora JNOF-a i prof, dr Baju Bajića, za plenum JNOF-a.[72)]

JNOF-u Srbije prišla je februara 1945. i Narodna seljačka stranka (NSS), posle dužeg taktiziranja njenog šefa (generalnog sekretara stranke) dr Dragoljuba Jovanovića, koji je hteo da prethodno raščisti odnose o svom položaju u JNOF-u sa vrhom KPJ, da se što jače izrazi individualnost stranke i da ona dobije svoj list. Pozivajući se na žrtve ove stranke u toku rata na strani narodnooslobodilačkog pokreta i u borbi protiv fašizma uopšte, rukovodeći ljudi ove stranke isticali su da su oni odranije u JNOF-u i da se sada radi samo o njihovom formalnom pristupanju. Ovaj pristup Jovanovićeve stranke JNOF-u podržavala je i KP Srbije, da bi onemogućila pokušaje da se ona odvoji od JNOF-a i nađe u drugom taboru. Milentije Popović je „toplo" i „iskreno" pozdravljao ulazak Narodne seljačke stranke u JNOF.[73']

Već uoči oslobođenja Beograda Jovanović je izjavio da članovi Narodne seljačke stranke ne pristupaju narodnooslobodilačkom pokretu kao pojedinci, već kao stranka. U uputstvu za članove NSS koji odlaze u „partizane", septembra 1944, naglašavalo se da su oni predstavnici stranke čije je vodstvo 1941. ostalo u zemlji, koja je kao celina učestvovala u narodnooslobodilačkoj borbi, da govore u ime Srbije i da predstavljaju selo i seljaštvo. „Mi smo stranka, i to stvarna snaga, ne pojedinci koji ništa ne predstavljaju, kao drugi koji su prišli. Mi moramo dobiti realan uticaj u vođenju poslova. Ne biti lutke i figuranti. Oni (misli se na komuniste - B. P.) moraju uvideti da ne mogu sami i da ne mogu bez nas. Moraju deliti vodstvo sa nama pre svega. Bez toga ne može biti stvarne saradnje".[741] Ovu ideju o stranačkoj samostalnosti i pregovaranju s KPJ na ravnopravnoj osnovi Jovanović ponavlja posle oslobođenja u najrazličitijim varijacijama: da „komunisti" ponavljaju svoju poznatu taktiku „preko glave njihovih vođa (stranačkih - B.P.) pridobijati narodne mase"; on kaže Slobodanu Peneziću u oslobođenom Beogradu da čeka da stigne „drug Tito, da nastavimo razgovor iz juna 1941"; u ime NSS u jednom letku, pozdravlja Crvenu armiju i NOVJ, ne spominjući KPJ. Iz razgovora Jovanovića s Rankovićem, Neškovičem i Popovićem vidimo da on zamera KPJ što NSS ne

72) „Politika", 4. februar 1945.
73) „Borba", 26. februar 1945.
74) AJ, D. Jovanović, Političke uspomene, Memoari, VII, 165, 167.

shvata kao saveznika već ga tretira kao konkurenta, kojega treba oslabiti. Njegovo geslo je sledeće: neću da „učestvujem nego da sarađujem". Svoje poglede Jovanović iznosi i posle razgovora s maršalom Titom, 12. decembra 1944. godine: „Mi ga (Narodnooslobodilački front) zamišljamo kao savez stranaka, ili bar dve glavne stranke, radničke i seljačke. Još dugo će postojati dve klase radnog naroda, dve prijateljske klase, kako kažu u Rusiji, pa neka svaka ima svog političkog predstavnika. Ne moramo obnavljati stare partije, ne mora biti mnogo partija, ali neka budu bar te dve. Onda ćemo imati demokratiju".

Odnos KPJ prema NSS izazivao je kod Jovanovića asocijacije na sudbinu „levih esera" posle oktobarske revolucije, jer KPJ želi da naspram „atomiziranog fronta", stoji kompaktna, kao čvrsto organizovana komunistička partija. Tezu o samostalnosti NSS sa svojim organizacijama, uporedo s KPJ, Jovanović je izneo i Sretenu Žujoviću 14. januara 1945. godine. Odlučujući se za pristup Jedinstvenom narodnooslobidlačkom frontu (JNOF) 14. februara 1945. Jovanović je ponovo izjavio da u JNOF-u očekuje „lojalnu i ravnopravnu saradnju, uz uzajamno poštovanje i podupiranje"[75]

Realno stanje bivše Narodne seljačke stranke nije išlo u prilog zahtevima Dragoljuba Jovanovića. Vodstvo NSS je u toku rata bilo nejedinstveno, jer je nasuprot taktiziranju Jovanovića najveći deo prvaka i članova bio na strani narodnooslobodilačkog pokreta. NOP-u je, pred kraj rata, spetembra 1944, prišao i Radomir Todorović, predsednik Stranke, iako se on držao Jovanovića. Među pripadnicima NSS u redovima narodnooslobodilačkog pokreta bilo je i onih koji su tokom rata promenili svoj politički status i postali članovi KPJ. Mnogo je pripadnika ove stranke čija su se shvatanja približila stanovištu i programu JNOF-a, lojalno ostvarujući saradnju s ovom masovnom komunističkom organizacijom. Na Velikoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije jedan od prvaka NSS Života Đermanović je osudio držanje Dragoljuba Jovanovića u toku rata. Što je najvažnije, ranije članstvo NSS se već tokom narodnooslobodilačkog rata prelilo u front jedinstvene narodnooslobodilačke borbe. Jedini ustupci koje je KPJ učinila Jovanoviću krajem 1944. odnosili su se na mogućnost obrazovanja Izvršnog odbora Narodne seljačke stranke i izdavanja lista, što je bilo dozvoljeno i grupi HSS na slobodnoj teritoriji Hrvatske od jeseni 1943.[76)]

Pozivi Dragoljubu Jovanoviću da pristupi JNOF-u od strane rukovodilaca federalne Srbije i DFJ bili su uslovljeni, ako se izuzmu širi međunarodni razlozi, pojavom stranačkih grupa u političkoj strukturi i nizom drugih političko-taktičkih razloga (da se NSS izoluje, jasno odredi prema novom poretku, iskoristi za razbijanje i polarizaciju drugih građanskih političara suprotstavljenih novom toku stvari u Jugoslaviji).

[75)] Isto, 196, 197, 199, 201, 202, 209-10, 212, 235a.
[76)] Isto, 262.

Politika KPJ za privlačenje nekomprornitovanih građanskih političara u JNOF nije značila i otklanjanje sumnji u njihove stvarne namere. Na osnivačkom kongresu KP Srbije čulo se da Dragoljub Jovanović s manjom grupicom oko sebe „radi podmuklo iza kulisa protiv narodnooslobodilačkog pokreta i naše Partije", iako je neupućenima, zbog njegove frazeologije, izgledalo da je najbliži KPJ. Blagoje Nešković ocenjuje suštinu neprijateljstva Jovanovića u njegovoj tezi da je nemoguća izgradnja države pod rukovodstvom jedne partije i da KPJ rukovodeću ulogu treba da podeli sa Narodnom seljačkom strankom. Naročito su opasne, kaže se, Jovanovićeve „frazerske", naizgled „levičarske i trockizerske fraze", preko kojih Jovanović želi da privuče najsiromašnije seljake i da odvoji Partiju od seljaštva, nastupajući kao njegov jedini zastupnik. Parole pristalica Dragoljuba Jovanovića o „zadrugarskoj organizaciji" i priče o neizvesnoj sutrašnjici seljaka, terale su prvake KP Srbije da polovinom 1945. obnavljaju predratne ocene iz ***Proletera*** o Jovanoviću kao poslednjoj rezervi buržoazije, kao čoveku koji želi da skrene revolucionarno raspoloženje masa u pravcu koji nije opasan po interese buržoazije.[77]

Grupa istaknutijih prvaka bivšeg Saveza zemljoradnika (M. Vujačić, braća Čubrilović - Branko i Vaso, J. Ćetković) uključuje se u JNOF 14. marta 1945, izazivajući time i formalni rascep vodstva Stranke, do kojeg je faktički došlo radom Milana Gavrilovića u emigraciji i pristupanjem više političara Saveza zemljoradnika u Srbiji još 1941. četničkom pokretu.

Na zemaljskoj konferenciji Zemljoradnička stranka je odlučila da stupi u JNOF Srbije 14. marta 1945. Zemljoradnici, opredeljeni za JNOF, prihvatili su Deklaraciju ASNOS-a, Deklaraciju JNOF-a i Deklaraciju Privremene vlade DFJ. U rezoluciji ove grupe stajalo je: „Čineći ovako ova skupština smatra da time radi u duhu ideje Saveza zemljoradnika i dvadesetpetogodišnje borbe i da će na taj način najviše i najbolje doprineti konačnom oslobođenju, obnovi kao i zavođenju pune političke demokratije što podrazumeva potpuno aktiviranje i saradnju širokih narodnih zemljoradničkih masa u saradnji sa naprednom inteligencijom, onako kako iziskuje današnja istorijska neophodnost i naša unutrašnja politička stabilnost". Rukovodstvo Zemljoradničke stranke pozivalo je članstvo da stupi u Jedinstveni narodnooslobodilački front. JNOF Srbije je 18. marta 1945. jednoglasno primio Zemljoradničku stranku u JNOF Srbije.[78]

Prihvatajući u svoje redove predratne građanske stranke i grupe, koje su se izjašnjavale za njegovu platformu, JNOF je istupao kao protivnik saradnje sa kompromitovanim vodstvima šestojanuarskih i režimskih formacija. Pravljena je razlika između progresivnih i konzervativnih frakcija u postojećim grupama i strankama, a na drugoj strani između predratnih umerenijih, demokratski orijentisanih i opozicionih

77) Osnivački kongres KP Srbije, 37, 45-46, 98.
78) „Borba", 15. i 20. mart 1945.

stranaka i onih koje su davale političku osnovu vladavini „nenarodnih režima". Izvršni odbor JNOF-a 28. februara 1945. odbio je da primi u svoje redove Jugoslovensku nacionalnu stranku (JNS), čiji su članovi Glavnog odbora (dr Grizogono, dr Olip, dr Šećerov, Velja Popović, dr Kumanudi i drugi) posebnom izjavom izrazili želju da se „učlane". JNOF je zauzeo načelno stanovište da je Jugoslovenska nacionalna stranka kao grupa nepoželjna u JNOF-u, jer je odigrala „kobnu ulogu u slomu naše zemlje"; da je ona bila profašistička stranka, sprovodila politiku nacionalnog ugnjetavanja i u spoljnoj politici oslanjala se na fašističke zemlje. Prema JNOF-u, većina rukovodilaca ove stranke pomagala je okupatore i Mihailovića. Ako ovoj grupi nije bilo mesto u JNOF-u, pojedinci iz njenog sastava, koji su se „časno držali" u zemlji i inostranstvu za vreme dok je narod vodio borbu protiv fašizma i njegovih pomagača, mogli su da pristupe Narodnom frontu ukoliko su prihvatili osnovicu JNOF-a.[79)]

Modifikacijom Krimske preporuke o proširenju AVNOJ-a poslanicima Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, izabranim na poslednjim izborima u Kraljevini decembra 1938, koji se nisu kompromitovali kolaboracijom sa neprijateljem, u AVNOJ su mogli da uđu pored ove kategorije poslanika i drugi pripadnici stranaka i grupa, kao i javni i kulturni radnici. Time je još jednom istaknuta stranačka oznaka poslanika i potvrđeno prisustvo ovih stranaka i grupa u političkom životu DFJ, bilo kao članova Narodnog fronta ili van Narodnog fronta. Za Savu Kosanovića, šefa Samostalne demokratske stranke i ministra u Privremenoj vladi DFJ, ujedinjavanje svih progresivnih demokratskih snaga u jedan opštenarodni front bilo je neophodno sa gledišta sređivanja političkog života i obnavljanja ekonomskih potencijala. Za njega su saziv AVNOJ-a, njegovo proširenje i Kongres JNOF-a obeležavali prelazak iz ratnog perioda u period normalizacije života. Kosanović je bio kategoričan da će proširenje AVNOJ-a, u kome su jezgro činili većnici AVNOJ-a iz Jajca, biti izvedeno u punoj harmoniji sa svima „konstruktivnim političkim snagama i demokratskim partijama". Opštenarodni karakter Narodnog fronta nije smetao da postoje i stranke van Narodnog fronta i da učestvuju u izgradnji države, pretpostavljajući da nemaju antidemokratske ciljeve i da ih ne vode kompromitovani ljudi.[80)]

Shvatanja i pogledi Kosanovića na postojeći politički trenutak i osnovu saradnje vodećih snaga sa građanskim partijama nisu se razilazili sa onima Narodnog fronta. Istupajući kao visoki državni funkcioner i pristalica demokratske i federativne Jugoslavije, Kosanović se identifikovao sa onim snagama u Narodnom frontu iz redova građanskih stranaka koje su bile za lojalnu kolaboraciju i podržavanje većine Narodnog fronta, nasuprot frakciji Dušana Dude Boškovića, koja se suprotstavljala saradnji samostalnih demokrata s Narodnim frontom.

79) Isto, 1. mart 1945.
80) „Politika", 3. avgust 1945.

Deo građanskih političara koji je prišao Narodnom frontu bio je za stapanje sa Narodnim frontom i brisanje stranačkih oznaka, za razliku od dela političara koji su uviđali potrebu jedinstva ali uz zadržavanje političkih grupa kao delova Narodnog fronta. Branko Čubrilović, istaknuti prvak Zemljoradničke stranke, polazeći od ovih „delova" Narodnog fronta, smatrao je uoči Kongresa NFJ i saziva AVNOJ-a na treće zasedanje da je sada „važno i možda vrlo sudbonosno, shvatiti Kongres fronta Jugoslavije momentom gde su se svi pogledi raznih grupa uskladili u jedan jedinstveni idejni stav JNOF-a radi učvršćivanja narodnih tekovina i izgradnje Demokratske Federativne Jugoslavije". '

Narodni front je zbog visokog stepena političkog jedinstva bio napadan kao vid jednopartijske diktature. Umesto jedinstvenog Narodnog fronta, građanske političke snage van njega tražile su višepartijski sistem i stalno odmeravanje političke snage. Po svojim nominalnim oznakama, ove stranke imale su neka svojstva političkih organizama, ali nepotpuna: nisu imale organizaciju od vrha stranke do dna; imale su predratne izabrane glavne odbore stranke, proređene i „krnje" na izlasku iz rata; njihovi programi su bili zastareli i suprotni novom dobu; najveći deo bivših pristalica ovih stranaka nalazio se u redovima Narodnog fronta nezavisno od volje svojih rukovodećih tela; u njima su se vršile polarizacije na „desna" i „leva" krila, od kojih su ova poslednja bila za saradnju s Narodnim frontom. Na program Narodnog fronta odlučno je uticala KPJ. Partija je u posleratnoj fazi razvitka izražavala svoj program preko Narodnog frotna, kao svoje „poluge" za politički rad i druge aktivnosti na privrednom, socijalnom i kulturno-prosvetnom polju. Za građansku opoziciju Narodni front je bio inkarnacija jednopartijske diktature, jer je iza kulisa Narodnog fronta stajala moćna KPJ, apsolutni hegemon vlasti, nespremna da deli vlast sa snagama „demokratije" ili pravi formalne koalicije privremenog značaja. Partija je nesumnjivo težila monolitizmu u političkom životu Jugoslavije, s tim što su tendencije prevlađivanja njenog monopola u političkoj strukturi sve više jačale sa uspostavljanjem ekonomskog monopola države i njene administrativne intervencije preko centralizovanog planiranja. Narodni front je razblažavao klasični jednopartijski sistem u fazi obnove, pošto su u političkoj strukturi istupale političke organizacije sa specifičnim sadržajem svog rada, pa i političke grupe i stranke sa individualnim obeležjima, nezavisno od toga što su one prihvatale program Narodnog fronta, s njime lojalno sarađivale i tokom vremena sve više se stapale u jedinstveni organizam. Kao „ventil" demokratske inicijative građana, Narodni front je stvarao izvestan prostor za političko ispoljavanje vanpartijskih masa. KPJ nije formalno iskazivala svoju rukovodeću ulogu u političkom sistemu DFJ, pa ni u Narodnom frontu, ali ju je ona faktički ostvarivala. KPJ nije bila ustavni činilac, a kao tvorac Narodnog fronta i njegov organizator i pokretač

81) Isto, 1. avgust 1945.

nije bila ni registrovana kao partija u Narodnom frontu, iako su na kongresima NFJ istupali predstavnici KPJ i to u njeno ime. Uloga Narodnog fronta kao „transmisije" Partije nesumnjivo je bila refleks dogmatskog učenja o „polugama" Partije, iako je ova organizacija po svojoj širini, sastavu i tradicijama onemogućavala da se celokupna politička struktura društva identifikuje sa klasičnim monolitizmom. No sa tendencijom birokratizacije društvenih odnosa, KPJ je pokazivala sve razvijenije težnje da politički život svede na neposredno odlučivanje Partije i državnih organa, što se na Narodni front manifestovalo gubljenjem obeležja političke organizacije i njegovim pretvaranjem u deo državne strukture i pomoćni aparat partijskih aktivista.

Partijski vrh, oličen u Politbirou CK KPJ, pokretao je i podsticao celokupnu politiku KPJ, a preko nje sva državna tela i rukovodstva, kao i rukovodeća tela masovnih organizacija. Komunistička partija ***postajala je imitacija državne*** organizacije, formalizujući na taj način odluke državnih organa: Vlade, Privremene narodne skupštine, rukovodstva masovnih organizacija. Partijski vrh je radio bez publiciteta, tako da je scena odlučivanja bila u prvoj instanci nevidljiva. Na sednicama ovog tela rešavala su se pitanja sastava Vlade, Predsedništva (Prezidijuma) Konstituante, to jest da li će predsednik Predsedništva Konstituante biti dr Ivan Ribar ili dr Siniša Stanković; na njemu su primani projekti statuta Narodnog fronta, projekt Ustava FNRJ, kadrovska pitanja (postavljenja, kooptiranje partijskih rukovodilaca, donošene odluke o proglašenju FNRJ, primane liste Akcionog odbora JNOF-a za Jugoslaviju); Politbiro je razmatrao veze između komunističkih partija; pružanje finansijske pomoći španskim komunistima.[82)]

„Vanfrontovska opozicija" sastojala se od pripadnika Demokratske stranke Milana Grola i dela kolebljivih elemenata iz drugih građanskih stranaka, koju su objektivno podržavale snage koje nisu došle pod udar sudova za zaštitu srpske nacionalne časti, nameravajući da obnove svoju delatnost skriveni iza plašta legalne opozicije.

Shvatanje demokratije i demokratske političke borbe između ovih snaga i komunista kao organizatora Narodnog fronta radikalno se razlikovalo, jer su ovi poslednji težište stavljali na krupne socijalne reforme i nacionalni program KPJ kao bitnu pretpostavku stvarne demokratije. Tito se zalagao za monolitni Narodni front, smatrajući da bi se partije među sobom „klale" i „nadmudrivale", izazivale šovinizam i vodile međunacionalnim obračunima.[83)]

Na kongresu zemaljskih narodnooslobodilačkih frontova (JNOF-a) Jugoslavije u Beogradu 5-7. avgusta 1945. došlo je do njihovog objedinjavanja i stvaranja Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ). Iz Srbije je na Kongresu učestvovalo 440 delegata od ukupno 1.186 delegata. Kongres je u ime Akcionog komiteta (odbora) za sazivanje jugoslovenskog kongresa otvorio dr Siniša Stanković.

82) ACKSKJ, Zapisnici CK KPJ od 16. juna 1945, 25. novembar 1945,10. januar 1946.
83) Josip Broz Tito, Govori i članci, 1, 1959, 337-338.

O programu Narodnog fronta referisao je Dragoljub Jovanović, generalni sekretar Narodne selječke stranke (NSS), koji je u to vreme podržavao politiku JNOF-a, odnosno NFJ. Program je bio izrađen dosta brzo i lako jer su grupe u Narodnom frontu bile „složne", nalazeći dosta zajedničkog. Jovanović je u referatu apelovao na „aktiviste" u unutrašnjosti za tolerancijom i strpljenjem, smatrajući daje na „terenu" rađeno kao „na vrhu" da bi na Kongresu bilo više seljaka. Jovanović se, inače, opsednut uverenjem da predstavlja i govori u ime seljaštva, pitao zašto je u zemlji u kojoj je bilo 80% seljaka bilo tako malo seljaka na Kongresu.[84]

Program NFJ sadržavao je temeljna načela relevantna za KPJ u toj fazi jugoslovenske revolucije. Polazio je od nove vlasti i Jugoslovenske armije kao ustanova izraslih u ratu, predviđajući neposredne zadatke organizacije. U prvom delu govorilo se o „državnoj celini i nezavisnosti Jugoslavije", „bratstvu i jedinstvu naših naroda", bez obzira na rasu i veru, da li su živeli kao **Celina** ili kao manjina u granicama DFJ. Izričito se navodilo da će se Narodni front boriti protiv svakog pokušaja da se oživi ma koji šovinizam, hegemonističke ili separatističke težnje, da se raspiruje nacionalna, verska ili rasna mržnja. Narodni front se izjašnjavao za dalje razvijanje ravnopravnosti naroda Jugoslavije, za „jugoslovensko bratstvo i balkansku solidarnost", za „slovensku solidarnost i saradnju, mir među narodima". Narodni front je manifestovao spremnost da razvija prijateljstvo sa svim „slobodoljubivim narodima", pre svega sa zapadnim saveznicima kako bi se obezbedio mir, uništile fašističke i antidemokratske klice i ostvarila međusobna privredna i kulturna saradnja. Zalažući se za mir, Narodni front je bio spreman da potpomaže učešće Jugoslavije u Organizaciji ujedinjenih nacija i u svim međunarodnim akcijama i organizacijama za mir.[85]

Novousvojeni program počivao je na odbrani narodne vlasti, kao „temeljne tekovine narodnooslobodilačke borbe", na republikanskom obliku vladavine i na demokratskim pravima". U tač. 11. Programa stajalo je izričito da su bratstvo i jedinstvo naroda, federativno uređenje države i istinske demokratije neizmirljivi, sa monarhističkim oblikom vladavine i da će se Narodni front zalagati da narod na izborima za Ustavotvornu skupštinu da svoj glas za republikanski oblik vladavine. Uzimajući reč na Osnivačkom kongresu, maršal Tito je monarhiju označio kao nespojivu sa federacijom. Po Titu, monarhiju nisu bili spremni da prihvate Makedonci, Slovenci, Hrvati, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i velika većina naroda u Srbiji. Monarhija je bila nespojiva i sa narodnom vlašću, kao i sa „narodnom demokratijom".[86] Zbog Titovog istupanja na Kongresu NFJ, Petar II Karađorđević opozvao je Namesništvo smatrajući da je antimonarhističkim stavom prekršen

AJ, Fond NFJ, F-3, Osnivački kongres NFJ, Referat Dragoljuba Jovanovića.
85) Isto.
86) Isto, Govor J.B. Tita.

Sporazum Tito - Subašić, iako Sporazum formalno nije mogao obavezivati Narodni front Jugoslavije - kao opštenarodni pokret i političku organizaciju - da brani monarhiju.

Iz Programa NFJ proizilazila je obaveza članstva da brani novu vlast, da je „kontroliše" i zalaže se za što veće učešće naroda u vlasti i za odgovornost nosilaca vlasti narodu. Zanimljiva su neka tumačenja ovog Programa i komentari referenta o Programu Dragoljuba Jovanovića. Po njemu, ono za šta se zalagao Narodni front nije bio komunizam, ali nije bila ni stara građanska demokratija. Sklon da se figurativno izražava, Jovanović je na Kongresu isticao: „Lokomotiva naše demokratije ide po dvema šinama: jedna je narodna vlast, a druga je narodni front".[87])

Program je formulisao više neposrednih zadataka: obnovu zemlje, izgradnju privrede na planskoj osnovi, jačanje državnog sektora privrede, razvijanje zadrugarstva, podržavanje privatne inicijative u sklopu opšteg privrednog plana; borbu za socijalno obezbeđenje (pravo na rad, na odmor, na lečenje itd.), za pružanje zdravstvene pomoći narodu, besplatno školovanje, uklanjanje nepismenosti, učešće žena u svim oblastima političkog i društvenog života, pomoć omladini. Narodni front se izjašnjavao za bolji život seljaka i hitno ostvarenje agrarne reforme prema načelu „Zemlja onima koji je obrađuju", za razvijanje seljačkog zadrugarstva, za rešenje pitanja dugova. Narodni front se obavezivao da uloži sve sile da razvije udarništvo, profesionalnu savesnost i radnu disciplinu.[88])

U 32, poslednjoj tački Programa NFJ, isticao se značaj jedinstva naroda u NFJ. „Nesalomljiv savez naših radnih masa i svih slobodoljubivih ljudi" suprotstavljao se privremenoj partijskoj koaliciji koja nije odgovarala prirodi Narodnog fronta, niti situaciji u kojoj se nalazila zemlja. Članovi Narodnog fronta morali su da se staraju da taj savez bude dovoljno jak i jedinstven da bi obezbedio demokratski poredak. Kao nosioce narodne demokratije Dragoljub Jovanović je isticao: oslobođene žene, omladinu, seljaštvo i radnike. Smatrao je da je Narodni front morao da priđe srednjim slojevima i istakne da ga se oni ne boje. Sklon širim interpretacijama, Jovanović je kontrolu vlasti sagledavao u predohrani da se vlast ne „pogospodi" i da „lupa po prstima" ako „drugovi" traže „kolače" i „meso" za ručak, podilazeći tako seljačkom mentalitetu i iskustvom stečenom strahu u narodu da se vlast ne „pokvari".[89])

Osnivački kongres NFJ usvojio je Statut koji je definisao NFJ kao „opštenarodni antifašistički demokratski pokret naroda Jugoslavije" (čl. 1 Statuta). Narodni front Jugoslavije označen je za osnovnu političku snagu u izgradnji Demokratske Federativne Jugoslavije. Širina NFJ obezbeđivala se članom 2 Statuta, u kome je stajalo da član NFJ može

^ Isto, Referat D. Jovanovića.
88 Isto, Program NFJ.
' Isto, Referat D. Jovanovića.

biti svaki „čestiti i slobodoljubivi građanin", koji je uživao građanska i biračka prava u DFJ, usvajao i radio na ostvarenju načela sadržanih u Programu i Statutu NFJ. Svaki član Narodnog fronta morao je da radi kao član jednog od odbora Narodnog fronta. '

Članovi NFJ morali su da prihvate osnovna akta: Program i Statut; svaki član NFJ morao je da bude član jednog odbora NFJ; članovi su uplaćivali prilog prema materijalnim mogućnostima. Samim tim što su pripadnici Narodnog fronta morali da rade u mesnim organizacijama, obezbeđivala se kohezija organizacije. Organizacija je bila izgrađena na principu federalizma kao i organizacija vlasti u DFJ, odnosno FNRJ. Kongres su sačinjavali delegati Narodnog fronta svih federalnih jedinica. Za Savezni odbor svaki zemaljski odbor predlagao je Kongresu isti broj članova, čime se isključivalo nadglasavanje. Najviši organ Narodnog fronta pojedinih federalnih jedinica bio je zemaljski kongres. U okviru Narodnog fronta mogle su da se nalaze i masovne organizacije; sindikalne, omladinske, ženske, zadružne, kulturne i druge ako su prihvatale Program i Statut Narodnog fronta. Ove organizacije, učlanjene u Narodnom frontu Jugoslavije, imale su statut tzv. kolektivnih članova, ali je i njihovo članstvo moralo da radi u osnovnim organizacijama Narodnog fronta Jugoslavije.[91]

Narodni front je, formalno gledano, imao koaliciono obeležje u vrhu organizacije, jer je Statut dozvoljavao postojanje stranaka i grupa u Narodnom frontu Jugoslavije. Čl. 3. Statuta predvideo je da u NFJ mogu postojati organizovane i političke grupe i stranke sa svojim organizacijama, ako su prihvatale Program i Statut Narodnog fronta i njihovi članovi ujedno bili i članovi odbora Narodnog fronta. Po čl. 14 grupe i stranke koje su bile učlanjene u Narodnom frontu zadržavale su i ubuduće „individualnost" u Narodnom frontu. Ova strana organizacije NFJ ukazuje na koalicionu strukturu jer su u NFJ jedno vreme postojale stranke i grupe (sve do 1948. godine), preko svojih predstavnika bile zastupljene u odgovarajućim telima i komisijama organizacije, donosile svoje proglase, održavale sednice rukovodstva, izdavale svoje listove (Jugoslovenska republikanska stranka ***Republiku***). No, postojala je i realna strana ovog pitanja. Članovi ovih stranaka i grupa morali su da rade u mesnim odborima Narodnog fronta koji nisu bili sastavljeni po stranačkom merilu. Ove grupe nisu uspele da se organizaciono obnove posle rata i izrastu u efektivnije činioce političkog života Jugoslavije, jer se njihovo članstvo, nezavisno od stava rukovodstva od ranije, najvećim delom nalazilo u Narodnom frontu. One su bile posebno bez uticaja u Armiji, sudstvu, organima bezbednosti, aparatu vlasti, u izdavačkoj delatnosti i štampi. Prilikom obrazloženja Statuta, referent o ovom aktu dr Zlatan Sremec odbacivao je tezu da je Narodni front bio koalicija vrhova, i uopšte koalicija, jer je takva formacija obično stvarana kao privremena kombinacija.[92]

90) Isto, F-1, Statut NFJ.

91) Isto.

92) Isto, Referat dr Zlatana Sremeca.

Stranačka i grupna šarolikost Narodnog fronta Jugoslavije posle oslobođenja, izazvana međunarodnim obzirima i unutrašnjim procesima o celishodnosti širine Narodnog fronta, nije dovodila u pitanje njegovu jedinstvenost i organizacionu čvrstinu. Predstavnici ovih grupa ušli su u Narodni front u završnoj fazi fata, učestvovali u radu Narodnog fronta, pozdravili Kongres i prihvatili njegove fundamentalne akte: Program i Statut. U ime „zemljoradnika" izjavu u tom smislu pročitao je Milan Popović, naglašavajući da Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) stoji na načelu privatne svojine, malog i srednjeg poseda. Po tom govorniku zemljoradnici su bili u JNOF-u i pre 14. marta 1945, kada su oni i formalno ušli u Narodni front Jugoslavije. Održavajući „kontinuitet progresa", zemljoradnici su se čak upoređivali sa KPJ, koja se u periodu između dva rata borila ilegalno, a zemljoradnici legalno. Za taj kontinuitet govorilo je navodno to što su bili protiv Vidovdanskog ustava, stranka u opoziciji, jugoslovenska po rasprostiranju, istupali protiv „šovinističko-plemenskih" i verskih netrpeljivosti i razmirica. Sava Kosanović pozdravio je Kongres u ime Samostalne demokratske stranke. U ime Socijal-demokratske stranke Jugoslavije Veljko Kovačević je dao izjavu da smatra Narodni front „nužnošću sadašnjice", da ponese misiju obnove, na temeljima jednakosti i ravnopravnosti naroda Jugoslavije i stvarne demokratije. Ova stranka tražila je demokratizaciju u svim oblastima državnog i društvenog života, istupala za poštovanje narodne tradicije i za demokratski poredak koji ne može da postoji bez osnovnih sloboda. Franjo Gaži, prvak HRSS, još jednom je osudio Mačeka, založio se za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata u Hrvatskoj i podržavao napore NFJ u ime „hrvatskog seljačkog naroda". On je patetično isticao da su članovi HRSS svoju izjavu na ovom Kongresu pisali „krvlju i krvlju zapečatili". Vlado Zečević, govoreći u ime „demokrata", koji su pripadali Narodnom frontu, osporavao je valjanost Glavnog odbora Demokratske stranke Milana Grola, ističući da se nije sastao od 1938. godine. Za Vladimira Simića oživotvorenje osnovnih načela Narodnog fronta predstavljalo je „bitnost" političkog verovanja republikanaca od samog nastanka Jugoslovenske republikanske stranke. Program i Statut NFJ prihvatili su u ime grupe „Napred" Milivoje Marković, Frane Frol u ime HRSS, Rade Pribićević u ime Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a. Ispred Saveza zemljoradnika govorio je Marko Vujačić, Narodne seljačke stranke Radomir Todorović, a u ime Izvršnog odbora HRSS-a Ante Martinović. U ime radikala u Narodnom frontu Mihajlo Đurović je isticao da oni nemaju druge političke organizacije sem organizacije „JNOF-a". Po njemu, radikali su usvajanjem Programa i Statuta izvršili svoje političke obaveze. Program i Statut u ime KPJ prihvatio je na kongresu NFJ Milovan Đilas, ističući da će se KPJ boriti za ostvarenje Programa i Statuta NFJ.[93]

[93] Isto, Diskusija o Statutu.

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije (SNOS) održana je u oslobođenom Beogradu 9-12. novembra 1944. godine. Izabrano je 989 delegata, od kojih je zasedanju prisustvovalo 883. Formalnu inicijativu za održavanje Skupštine dao je Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, osnovan novembra 1941. godine na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije („Centralni odbor za oslobođene teritorije").

Prenošenjem težišta borbi u Srbiju postalo je akutno obrazovanje Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF-a) i „Saveta" (skupštine) Srbije. Obrazovanje „Saveta" tražio je i CK KPJ, ali se datum održavanja skupštine za izbor ovog „Saveta" menjao. Nije se, takođe, znalo ni mesto u kome bi se ova skupština održala. Blagoje Nešković je održavanje skupa vezivao za uspostavljanje veze između jugoistočne Srbije sa Sumadijom i Kosmajem. Polovinom jula 1944. javljeno je CK KPJ da će se „kongres za Srbiju" održati 1. septembra 1944.[94] Pripremajući ovu skupštinu, CK KPJ za Srbiju obavestio je delegacije iz niškog, pirotskog, vranjskog, leskovačkog, topličkog i rasinskog okruga da budu spremne za 12. septembar 1944. godine. Planirano je da se sastanak održi na teritoriji Jablanice - Toplice. Pokrajinsko rukovodstvo je računalo da se delegati iz ostalih krajeva Srbije uzmu iz vojnih jedinica ili da ih odredi CK KPJ i uputi avionima. No, ni time nije bilo definitivno utanačeno mesto održavanja ove skupštine, jer je Sreten Zujović Crni, koji je išao sa jedinicama Peka Dapčevića, smatrao da skupština treba da se održi u zapadnoj Srbiji. Po prvobitnom dogovoru sa CK KPJ, Glavni narodnooslobodilački odbor (GNOO) Srbije trebalo je da se pretvori u Glavni odbor NOF-a, a potom obrazuje „Savet". Preinačavanjem ove odluke rešeno je da zasedanje sazove GNOO Srbije i da se na njemu pretvori u „Savet" izborom novog Predsedništva i članova „Saveta". ' Predstojeće zasedanje pretvoreno je u konferenciju predstavnika okruga zaječarskog (160), niškog (60), kruševačkog (96), prokupačkog (20), na kojoj su izabrani delegati za skupštinu.[96] Skupština Srbije naknadno je zakazana za 10. oktobar, ali još nije bilo utvrđeno mesto njenog održavanja.[97] Nagađanje oko održavanja skupštine prekinuo je maršal Tito, javljajući 5. oktobra 1944. da zadržava za sebe pravo da odredi vreme i mesto ovog zasedanja, misleći pri tom najverovatnije na Beograd.[98]

U toku priprema za obrazovanje Narodnooslobodilačkog fronta, PK Srbije izradio je '„osnovu" i „pravilnik" buduće organizacije. Ovu „osnovu" kritikovao je Sreten Žujović, zbog opasnosti da se organizacija

94) ACKSKJ, CK KPJ, K-25, B. Nešković - CK KPJ od 9. avgusta 1944. Reg. br. 213; Isto, R. Dugonjić - CK KPJ, 16. juli 1944, Reg. br. 193.

95) Isto, K-26, B. Nešković - CK KPJ, 6. IX 1944.

96) Isto, B. Nešković - CK KPJ, 19. IX 1944.

97) Isto, A. Ranković - J. B. Titu, 3. X 1944.

98) Isto, Tito - A. Rankoviću, 5. X 1944.

ne „stegne", smatrajući da ona treba da proizlazi iz „masa".Pored opasnosti od sektaštva, koje se ogledalo u „neprivlačenju" rodoljuba, Blagoje Nešković je video i opasnost od „nesavlađivanja" svih onih koji su u leto 1944. prilazili narodnooslobodilaćkom pokretu. Razmatrajući njihove motive, Nešković je isticao da su jedni prilazili NOP-u zato što su bili „pošteni", drugi što nisu imali drugi izlaz, a treći (četnici) po naređenju svojih pretpostavljenih.") PK Srbije istovremeno je očekivao da Dragoljub Jovanović zatraži da uđe u Narodnooslobodilački front kao predstavnik nezavisne stranke, ali je odlučno bio protiv stvaranja NOF-a na bazi koalicije.

Još neobnovljena partijska organizacija Srbije suočila se krajem leta 1944. sa velikim prilivom novih boraca i građana koji su pristizali na oslobođenu teritoriju, što je problem rukovodećih kadrova postavilo u prvi plan. Blagoje Nešković, tim povodom, javlja CK KPJ: „Mi nemamo dovoljno kadrova, ni vojnih, ni političkih da obuhvatimo ovoliku vojsku. Prisiljeni smo da za komandire postavljamo ljude koji prvi put uzimaju pušku u ruke. Takva vojska neće biti sigurna, što nam je pokazala i ofanziva koju smo ovde preživeli. Trebalo bi nam slati bar iz Italije sve prezdravele ranjenike i bolesnike iz svih krajeva Jugoslavije"... „Iz Crne Gore mogli bi da tražite za nas sav višak partijskih rukovodilaca, jer su nam potrebni za naše okružne i sreske komitete".[100])

Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije održano je u Beogradu 9-12. novembra 1944. Skupštinu su pozdravili: dr Ivan Ribar, kao predsednik AVNOJ-a, general-lajtnant Arso Jovanović u ime Vrhovnog štaba NOV i POJ, Milovan Đilas u ime CK KPJ, Edvard Kardelj u ime Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta i slovenačkog naroda, Andrija Hebrang u ime ZAVNOH-a, Mitar Bakić kao predstavnik crnogorskog naroda, Dimitar Vlahov, predstavnik makedonskog naroda. Jovan Veselinov je u ime vojvođanske delegacije istakao da „naš slovenski narod, naročito Srbi u Vojvodini, koji su čvrsto povezani sa svojom braćom s ove strane Save i Dunava, žele da budu u što boljim odnosima sa braćom Srbijancima, sa slobodnom demokratskom Srbijom..." U ime Srba iz Hrvatske govorio je dr Rade Pribićević... „Odmah nekako iza početka Francuske revolucije", po Pribićeviću, Srbija je stala na čelo oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i svih balkanskih naroda, i tu zastavu slobode nije ona nikada do danas ispustila. To je Srbija Prvoga ustanka, Srbija socijalizma Svetozara Markovića, Srbija 1903. godine, Srbija tri rata od 1912-1918. i Srbija partizanske Narodnooslobodilačke borbe od 1941-1944. godine. Za sve to vreme ona je vodila ratove, dizala bune protiv stranih napadača i ugnjetača i protiv domaćih silnika, - kako narodna pesma kaže: Hrani sina i šalji na vojsku, Srbija se umiriti ne može..." Skupštinu je u ime Glavnog štaba Srbije pozdravio general-lajtnant

[99]) Isto, B. Nešković - CK KPJ, 6. IX 1944.
[100]> Isto.

Koča Popović. Koča Popović je govorio i o značaju srpskih jedinica koje su 1941. prešle Lim i Drinu i učestvovale u stvaranju NOVJ. Na ASNOS-u je govorio i Tito. Skupštinu su pozdravili predstavnici bugarske delegacije - Dobri Terpešev i general Blagoje Ivanov.[101)]

Delegati za Veliku antifašističku narodnooslobodilačku skupštinu Srbije predstavljali su grad Beograd, te kragujevački, kraljevački, požarevački, mladenovački, pirotski, šabački, leskovački, niški, čačanski, kruševački, vranjski, moravski, toplički, valjevski, timočki i užički okrug. Izveštaje su podneli: dr Blagoje Nešković o radu Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije i o radu predstavnika Glavnog odbora Srbije na drugom zasedanju AVNOJ-a, Aleksandar Ranković o političkom položaju Srbije i zadacima Velike antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, Petar Stambolić o izgradnji i zadacima narodnooslobodilačke vlasti u Srbiji, Sreten Žujović o privredi i privrednim zadacima Srbije.

Usvojen je predlog odluke o konstituisanju Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije, kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog organa državne vlasti demokratske Srbije. Izabrano je Predsedništvo Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije: dr Siniša Stanković, *zv.* predsednika, za potpredsednike - Aleksandar Ranković, St. Simić, R. Grujić, sekretari - Petar Stambolić i dr Milorad Vlajković, a za članove: Spasenija Babović, Milan Belovuković, Milan Bošković, Stanislav Bošković, dr Vojislav Dulie, Života Đermanović, inž. Mihailo Đurović, Sreten Žujović, Vlada Zečević, Živko Jovanović, Radivoje Jovanović, Svetozar Krstić, Milovan Krđić, Momčilo Marković, Dobrica Matković, Milosav Milosavljević, Mitra Mitrović - Đilas, Petar Mudrinić, dr Blagoje Nešković, Živojin Nikolić, Slobodan Penezić, dr Milivoje Perović, Moša Pijade, Koča Popović, inž. Milentije Popović, Vladislav Ribnikar, Pavle Savić, Milan Smiljanić, Mita Stanisavljević, Luka Stojanović, inž0 Mijalko Todorović, Radomir Todorović, Životije Cvetković, Mihajlo Švabić.

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije donela je Odluku o odobrenju rada Glavnog NOO Srbije. U čl. 1 te Odluke stoji da skupština, kao najviše predstavničko telo naroda, utvrđuje da je GNOO u toku narodnooslobodilačke borbe prerastao iz najvišeg organa borbenog jedinstva Srbije u privremeni vrhovni organ narodne vlasti Srbije. Istovremeno se odobrava i potvrđuje rad GNOO u toku narodnooslobodilačke borbe, mada se on ugasio istog meseca kada je osnovan, novembra 1941. godine. Skupština odobrava i rad predstavnika Srbije na drugom zasedanju AVNOJ-a. Odluka o konstituisanju ASNOS-a u vrhovni zakonodavni i izvršni organ državne vlasti demokratske Srbije ima ustavotvorni karakter. Skupština je odlučila da se GNOO Srbije proširi i rekonstruiše u Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije, koja predstavlja vrhovni organ državne vlasti

[101'] Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine Srbije 9-12. novembra 1944, Sten, beleške, Beograd.

demokratske Srbije. Time se uspostavljao kontinuitet između najvišeg organa vlasti ustaničke Srbije, obrazovanog novembra 1941, u vreme kada se Vermaht nalazio pod Moskvom, i ASNOS-a stvorenog u gotovo već oslobođenoj Srbiji.

Velika antifašistička narodnooslobodilačka skupština Srbije izabrala je Prvu antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (ASNOS). ASNOS je vršio izvršnu vlast preko Predsedništva i narodne vlade Srbije po njenom obrazovanju, aprila 1945. godine. Velika skupština donela je odluke o ustanovljenju Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti, o uspostavljanju Zemaljske komisije za ispitivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, o osnivanju Privredne banke Srbije. Izabrano predstavništvno ASNOS-a donelo je 1. decembra 1944. Odluku o ustrojstvu i poslovanju NOO i NO skupština demokratske Srbije.

Konstituisanje Srbije kao složene federalne jedinice ometale su sledeće okolnosti.

1. Komunistička partija Srbije još nije bila konstituisana, iako je o tome postojao zaključak Politbiroa CK KPJ iz 1943, odnosno 1944. god.

2. Na Kosovu je decembra 1944. godine izbila oružana pobuna masovnih razmera koja je dovela do zavođenja Vojne uprave, do teških borbi i vojnog kršenja „balističke" sile polovinom februara 1945. godine. Albanska pobuna je bila inspirisana od strane Druge prizrenske lige u ime odbrane etnički čiste i velike Albanije koju je stvorio italijanski i podržavao nemački okupator posle kapitulacije Italije. I pored razbijanja „balista" silom NOVJ i militarizacije vlasti u zimu 1945, na području Kosova i Metohije zadržale su se razbijene grupe koje su i dalje ostvarivale uticaj u Rugovskoj klisuri, u predelu planine Čičevice i na drugim područjima Kosmeta.

3. Naredbom vrhovnog komandanta Tita zavedena je oktobra 1944. Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju (BBB).

Srbija se nije mogla organizovati kao složena federalna jedinica dok se ne održi osnivački kongres KP Srbije, koji je trebalo da objedini u jedinstvenoj partijskoj organizaciji do tada separatne partijske organizacije Srbije, Vojvodine i Kosmeta. Dok su sve ostale federalne jedinice uglavnom znale svoj unutrašnji izgled, granice i sastav, dotle je prošlo više od jedne godine dok Srbija nije konstituisana u obliku koji je potvrđen Ustavom FNRJ i Ustavom NR Srbije.

Osnivanje KP Srbije prvi put je pomenuto na sastanku Politbiroa CK KPJ u Jajcu oktobra 1943,[102] zatim juna 1944. na Visu[103] a ostvareno na osnivačkom kongresu KP Srbije održanom maja 1945. u Beogradu. Kongres je održan u oslobođenom Beogradu bez publiciteta, u konspirativnim uslovima. Posle oslobođenja Beograda održavanje osnivačkog kongresa KP Srbije je odlagano, najverovatnije zbog još

102) ACKSKJ, Fond CK KPJ, 1943.
103) Osnivački kongres KP Srbije, 27.

nerešenog statusa Vojvodine i Kosova i Metohije, pa i samim tim i neizgrađene Srbije kao složene federalne jedinice DFJ.

Ako se i apstrahujemo od konkretnih okolnosti koje su uticale na zakašnjavanje održavanja ovog Kongresa, izgleda da je jedan od značajnih razloga višegodišnjeg odlaganja bio vladajući sovjetski uticaj vezan za način organizacije SKP(b). Po shvatanjima nekih publicista i istoričara, koja nam izgledaju prihvatljiva, organizacija Rusije u sklopu SKP(b) takođe nije bila uređena na nacionalnom principu, mada je činila najbrojniju partijsku organizaciju, što je opredeljivalo tvorce statuta da za nju važe odredbe SKP (b). „U sastavu naše partije ulaze kompartije saveznih republika Ukrajine, Belorusije, Kazahstana, Uzbekistana, Gruzije, Jermenije, Azerbejdžana, Turkmenistana, Tadžikistana, Kirgizije, Litvanije, Letonije, Estonije, Moldavije, i Karelo-Finske SSSR. Ali te kompartije ne ulaze u SKP (b) s pravima samostalnih partija, već s pravima oblasnih organizacija SKP (b).. ."[104] Nešto slično moglo je važiti i za srpsku partiju u okviru KPJ, tim pre što je i u jugoslovenskom slučaju srpska nacija bila 16 puta veća od najmanje „nacije" u Jugoslaviji.

Između baze i vrha partijske piramide SKP(b) nalazila su se srednja partijska rukovodstva u vidu stupnjeva na teritorijalnom principu od organizacije opština do oblasti i republika. Struktura partijske organizacije je od Osme partijske konferencije, u decembru 1919. godine, bila određena državno-administrativnom podelom zemlje. Ovakva organizacija SKP (b) „poslužila (je) i kao prototip za organizaciju svih komunističkih partija". Statuti doneti od Osme sveruske partijske konferencije na XI kongresu partije, XII partijskoj konferenciji, na XIV, XVII i XVIII kongresu partije nisu menjali „niti ukidali organizacione principe boljševizma", izražene u statutu. Član 43 Statuta SKP (b) usvojenog na XVIII kongresu SKP (b) predviđao je: „Najviši organ oblasne, pokrajinske, republičke partijske organizacije jeste oblasna, pokrajinska partijska konferencija ili kongres komunističke partije savezne republike, a u razdoblju između njih, oblasni komitet, pokrajinski komitet, CK komunističke partije savezne republike. U svojoj delatnosti oni se rukovode odlukama SKP (b) i njenih rukovodećih organa".[105]

Pored političkih odluka Kongresa KP Srbije u smislu prevazilaženja postojeće nesrazmere nacionalnog sastava u budućnosti, CK KP Srbije u daljem radu preduzimao je i druge organizacione mere. Jedna od takvih je i primena blažih merila za prijem pripadnika šiptarske (albanske) manjine u Partiju. U dokumentu Mere i predloži za jačanje partijskih organizacija Srbije (8. juna 1946) pod II stoji: „Da bi se Partija čvršće povezala s najmnogobrojnijom, a politički najzaostalijom nacionalnom grupom na Kosmetu treba da se razlikuje od partijskih organizacija u drugim delovima, tj. da se u partijsku organizaciju

[104] „Partijska izgradnja", br. 5-6 za 1940 - Prevod, Materijali i dokumenti, II, 13.
[105] B. Đurović, Transformacija boljševičke partije nakon oktobra 1917-1924, Beograd, 1969, 139.

primaju i šiptarske mase mnogo šire nego što se obično učlanjuje. To je jedini način da se partijska organizacija na Kosmetu šire poveže sa šiptarskim masama i time izmeni svoj nacionalni sastav. Međutim, u Vojvodini treba razbiti sektaštvo u odnosu na primanje Hrvata i nacionalnih manjina u partijsku organizaciju, zadržavajući obična meri- n i [106)]

Osnivački kongres KP Srbije u svojoj rezoluciji založio se za najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji, u Vojvodini, na Kosovu i Metohiji. U učvršćivanju odnosa između srpskog naroda i Šiptara (Albanaca) na Kosovu i Metohiji gledalo se kao na „sponu" koja će „povezati narode naše zemlje sa narodom Albanije". Takva politika je u suštini već menjala raniju poziciju Srbije prema Kosovu, uslovljavajući početak iseljavanja, izražavajući u suštini novu nacionalnu politiku KPJ, ideologiju internacionalizma kao vladajuću politiku onoga vremena, spoljnopolitičke koncepcije nove Jugoslavije i planove stvaranja balkanske federacije. To je u izvesnom smislu i rečeno pod tač. II Rezolucije kongresa, gde stoji: „Jačanje naše nove države, demokratske federativne Jugoslavije, jeste najvažniji zadatak svih naroda koji u njoj žive. ***Zato se pred Komunističkom partijom Srbije postavlja kao osnovni zadatak borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija, i to uglavnom velikosrpskih,*** (podvukao B. P.) borba za bratski odnos među svim nacionalnim grupama koje žive u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i u Metohiji, borba za najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji, Vojvodini, na Kosovu i u Metohiji. Istovremeno, Komunistička partija Srbije i dalje će se najodlučnije boriti za čuvanje bratstva, jedinstva i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije".[107']

Primetna kritika „velikosrpskog hegemonizma" je samo delimično razumljiva kao rezultat strahovitih sukoba u ratu, bratoubilačkih sukoba, koje je KPJ prevazilazila antitezom politike bratstva i jedinstva, pa i posebne odgovornosti srpskog naroda za međunacionalne odnose, kao najvećeg naroda u Jugoslaviji i federalne jedinice sa brojnim manjinama, ali se slogan o „velikosrpskom hegemonizmu" pretvarao u trajnu hipoteku, kao da srpski komunisti nisu sudelovali u stvaranju nove jugoslovenske federacije.

Osnivački kongres KPJ za Srbiju u tom smislu je bio više nego karakterističan. Od KP Srbije se tražilo da se zalaže za „najpotpunije ostvarenje nacionalnih prava svih nacionalnih manjina koje žive u Srbiji, Vojvodini, Kosovu i Metohiji". Za najznačajniji uspeh KP Srbije označena je izolacija „velikosrpske reakcije u Srbiji". Komunisti Srbije raspoznavali su se po borbi protiv vlastitog hegemonizma i šovinizma, kao da šovinizma nije bilo i na strani drugih naroda i nacionalnih manjina. Taj strah od srpske prevlasti i majorizacije Srba nastavio je

106) ACKSKJ, OIU, XXVIII, Mere i predloži za jačanje partijske organizacije, 8. jun 1946, Reg. br. 12922.

107) Osnivački kongres KP Srbije, 226.

da živi i posle rata, kao i u ratu i pre rata. Ideja o hegemoniji najvećeg naroda koja plaši ostale narode bila je slična situaciji sa Rusijom, mada je Staljin u SSSR-u iz razloga političkog pragmatizma išao posle rata u drugu krajnost, ističući snagu i patriotizam Rusa kao da ga nisu pokazivali i drugi narodi, čak unoseći ime Rusije u himnu Sovjetskog Saveza. „Velikosrpstvo" je bilo strašilo i najveća politička opasnost koja se nemilosrdno osuđivala u praktičnom političkom radu i u ideološkim analizama. Otuda se bez velikog rizika po političku sudbinu pojedinaca nije mogao, niti smeo istaknuti nijedan srpski nacionalni problem vezan za sudbinu srpskog naroda u ratu počev od genocida do zabrane povratka naseljenika na Kosovo i Metohiju, nezavisno od načina na koji je dobio zemlju sa koje je bio oteran bez prava da je sa oslobođenjem ponovo posedne.

Revnosnost komunista u nacionalnoj politici otkriva i odnos prema Vlasima na Osnivačkom kongresu KP Srbije. Posle drugog svetskog rata u Srbiji je bilo 93.440 stanovnika koji su se deklarisali da im je maternji jezik vlaški i cincarski, najviše u istočnoj Srbiji - Ključu, Poreču, Zviždu, Homolju, oko Bora i u Krajini, gde su činili većinu, zatim u Crnoj Reci, oko Zaječara, u Golubačkom podunavlju, Braniče-vu, Stigu, Mlavi, Resavi i nešto u Pomoravlju. U Požarevačkom okrugu oko 350.000 stanovnika bilo je blizu 150.000 Vlaha. Oni su činili većinu u homoljskom srezu, dok su srezovima golubačkom, mlavskom, pomo-ravskom sačinjavali polovinu ukupnog broja stanovnika. Njihov kulturni nivo bio je veoma nizak, a 1941. su se izjašnjavali kao Srbi, budući saživljeni sa srpskim narodom. Smatrajući sebe Srbima, oni su primili i srpske narodne običaje (slavu itd.). Ulazeći u četničke odrede Vlasi su se takođe borili za srpstvo. Na Osnivačkom kongresu postavljalo se pitanje narodnosne grupe Vlaha, čiji je jezik bio veoma siromašan (oko 3000 reči). Milovan Đilas je reagovao u tom smislu da im treba dati škole da na svom jeziku razvijaju i obogate svoju individualnu kulturu.[108)]

Revnosnost u rešavanju nacionalnog pitanja čak i ovakvih narodno-snih grupa, čiji su pripadnici, naročito muškarci koji su služili vojsku govorili srpski, kao i deca, za razliku od žena i starijih čeljadi, samo govori do kojeg je stepena išlo komunističko čistunstvo u priznavanju nacionalnih razlika i u podupiranju emancipativnih procesa, bar kada je bila reč o Srbiji, jer na slične pojave ne nalazimo u Makedoniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini. Taj strah od velikosrpskog hegemoni-zma prožimao je i misao i politiku komunističkih kadrova koji su strahovali da se pod srpskim narodom ne ostvare asimilativni procesi drugih narodnosti.

Sve dok nisu dovršene diferencijacije u Srbiji i Hrvatskoj, gde su još preostajale odsudne bitke, nije se postavljalo pitanje Vojvodine kao

108> Isto, *46-48.* ,

autonomne pokrajine. Nije se smelo otvarati pitanje kome pripada Vojvodina, jer je moglo doći do reakcije oko toga ko čepa „Srpstvo". Tito je marta 1944. pisao u „Novoj Jugoslaviji" da će i Vojvodina, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federativnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno njegovih predstavnika, kada se posle rata bude rešavalo o definitivnom državnom uređenju.[109]

Iz ovoga proizilazi da se o njoj nije razmišljalo kao o federalnoj jedinici, ili kao autonomiji direktno vezanoj za Savez, to jest jugoslovensku federaciju, već kao o delu neke federalne jedinice. Formalno gledano to je mogla biti bilo koja jedinica koja se graničila sa Vojvodinom - Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija. Međutim, logično je bilo da je reč isključivo o Srbiji iz brojnih razloga. Na to su upućivali istorijska tradicija, većina srpskog stanovništva u Vojvodini, duhovne veze, nasleđe u sferi umetnosti i narodnog stvaralaštva, zaleđe Beograda, veze Srema i Zemuna kao predgrađa Beograda, vezanost Banata za Srbiju. Nemci su se povukli, iselili ili bili deportovani u logore. Prema Vojvodini je tekao i kolonistički talas srpskog sveta, uglavnom koji je trebalo da pojača nacionalni sastav prema Mađarskoj i Rumuniji, da zameni iseljene i logorisane Nemce, pojača novi poredak, njegov sistem vlasti, slabeći istovremeno „srpstvo" u zapadnim delovima Jugoslavije.

U isto vreme, marta 1944, Moša Pijade je u predlogu Deklaracije o narodnoj vlasti i pravima građana predviđao da Glavni NOO Vojvodine dobije naziv Pokrajinskog AVNO-a Vojvodine i izda deklaraciju u odgovarajućem smislu, ali do toga nije došlo.[110] Iz jedne direktive CK KPJ od 18. septembra 1944, neposredno uoči Titovog odlaska u Moskvu, upućene PK KPJ za Vojvodinu, bilo je rečeno da treba nastojati da se što pre sazove Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Vojvodine (ASNOV) na čelu sa Predsedništvom, kao nosilac zakonodavne i izvršne vlasti u autonomnoj Vojvodini, ali ona nije ostvarena. Oživotvorenjem ove ideje Vojvodina bi tek postala konstituent federacije. U odnosu na tekući razvitak ova direktiva je bila suprotna ostvarivanju autonomije Vojvodine u okviru jedne od federalnih jedinica, u stvari Srbije.

Srbija se konstituisala kao posebna federalna jedinica demokratske federalne Jugoslavije na Velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije novembra 1944. godine, ali ona tada nije postala i složena federalna jedinica. U vreme održavanja „Velike skupštine" nije bilo rešeno pitanje budućeg položaja Sandžaka, Kosova i Metohije i Vojvodine i njihovog odnosa prema Srbiji. Srbija se u to vreme sastojala od 16 okruga, koji su bili podeljeni na srezove, iako sreske i okružne skupštine nisu bile izabrane.

109) J. B. Tito, Značaj odluka AVNOJ-a za daljni razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice, Nova Jugoslavija, 1. mart 1944.
110) ACKSKJ, Fond AVNOJ-a, 1944/17.

Aleksandar Ranković je na Velikoj antifašističkoj narodnooslobodilačkoj skupštini Srbije isticao da se u Vojvodini začela nova srpska kultura; da u njoj živi izmešano stanovništvo; da ona ima posebne istorijske i druge osobenosti; da u Vojvodini žive većinom Srbi i da su oni krvlju i tradicijama povezani sa Srbima u Srbiji. Pitanje Vojvodine, prema Rankoviću, imao je da reši sam narod Vojvodine, i to tako što će istovremeno učvrstiti vezu sa Srbijom i obezbediti sebi ona posebna prava koja proizilaze iz specifičnog položaja Vojvodine. Iz ovoga posebno proističe da će Vojvodina osigurati autonomni položaj u sklopu Srbije. Na to upućuje i izlaganje Jovana Veselinova na Prvoj pokrajinskoj konferenciji JNOF-a Vojvodine. Novi Sad je smatran „srpskom Atinom", a kulturni činioci Vojvodine su jedan od najvažnijih kulturnih konstituenata srpske kulture. Vojvodina je na osnovu volje delegata svih opština ušla *1918.* u Jugoslaviju preko Srbije. Jovan Veselinov je na Prvoj pokrajinskoj konferenciji JNOF-a Vojvodine, održanoj u Novom Sadu 11. decembra 1944, rekao: „Mi govorimo o Vojvodini kao autonomnoj jedinici. Iz tog se vidi da Vojvodina neće imati isti položaj u državi kao što ga imaju federativne jedinice: Hrvatska, Srbija, Slovenija itd. Autonomna Vojovodina biće u sastavu jedne od federalnih jedinica naše demokratske Jugoslavije". Veselinov je toga decembra 1944. predviđao „da velika većina naroda u Vojvodini želi da bude u boljim odnosima s našom braćom Srbima."[111^]

U vreme rešavanja položaja Srbije kao složene jedinice, Srbi su brojno preovlađivali u KPJ. Isto tako, KP Srbije je bila uglavnom srpska, jer je u njenom sastavu 1945. bilo više nego malo članova drugih nacija i nacionalnih manjina. Jugoslovenska federacija je bila tako ustrojena da su Srbi živeli u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Vojvodini i Kosovu i Metohiji. Stoga su se Vojvodina i Kosmet morale naći u sastavu Srbije, jer je inače bilo dosta nemog nezadovoljstva zbog toga što Srbija slabi u novoj državi, te da je rasparčana „na četiri dela".

Posle osnivačkog kongresa KP Srbije ubrzalo se pitanje razgraničenja između Hrvatske i Vojvodine. Odluke o granicama donesene su u vrhu KPJ, bez konsultovanja naroda i publiciteta, i to kao privremene.

Predsedništvo Glavnog NOO Vojvodine odlučilo je da se u Vojvodini raspišu izbori za narodne odbore 16. maja 1945, ali je Ministarstvo za Hrvatsku Privremene vlade DFJ podnelo predlog Vladi da se izbori odgode, što je zatražio i Glavni NOO Vojvodine, sve dok se ne odrede konačne granice Vojvodine. Baranja je bila izuzeta iz sastava Vojvodine ovom Odlukom, ali se postavljalo pitanje velikog broja naselja u severozapadnoj Bačkoj, pa i samog grada Subotice, u kojima je živeo pretežan deo Bunjevaca. U vukovarskom srezu većinu

[1U)] Veselinov je i na Velikoj antifašističkoj skupštini novembra 1944. isticao da Srbi u Vojvodini žele da budu u što boljim odnosima sa „braćom Srbijancima sa slobodnom demokratskom Srbijom". - Zasedanje Velike antifašističke narodnooslobodilačke skupštine, Sten, beleške.

stanovništva činili su Srbi, ali je on pripadao Hrvatskoj, a polovinu vinkovačkog sreza naseljavala je većina Hrvata koja je želela da ostane u Hrvatskoj. Hrvatsko partijsko rukovodstvo odbacivalo je argumentaciju PK KPJ za Vojvodinu da Vukovar i Vinkovci ostanu u sastavu Vojvodine zato što su ti krajevi bili oslobođeni od jedinica NOV Srema i u njima organizovana narodna vlast iz sremskog centra; ono je smatralo da sporni krajevi pripadaju onim federalnim jedinicama u kojima su bili pre invazije neprijatelja aprila 1941. godine. U Vojvodini su se nalazili još neki krajevi na koje je pretendovala Hrvatska (Baranja, zapadni deo Srema), uključujući Suboticu i deo mesta severozapadne Bačke u kojima su preteženo živeli Bunjevci.

Predsedništvo AVNOJ-a izabralo je komisiju za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske, 19. juna 1945. u kojoj su se nalazili: Milovan Đilas, ministar za Crnu Goru Savezne vlade, kao predsednik, Vicko Krstulović, ministar unutrašnjih poslova narodne vlade Hrvatske, Milentije Popović, ministar unutrašnjih poslova narodne vlade Srbije, Jovan Veselinov Žarko, sekretar JNOF-a Vojvodine i Jerko Zlatarić, potpredsednik Okružnog NOO, Sombor.[112]

Prilikom razgraničenja između Vojvodine i federalne Hrvatske srezovi zapadnog Srema: vukovarski, vinkovački i županjski pripali su federalnoj Hrvatskoj. Kao nekada u Austro-Ugarskoj, oni su se vodili kao kotari istočne Slavonije. Hrvatskoj je pripala i oblast Baranje. Ona je još maja 1945. odlukom Predsedništva Glavnog odbora Vojvodine bila izuzeta iz sastava Pokrajine. Predstavnici Vojvodine isticali su u ono vreme vrhovno načelo: da teritorija pripada onome ko je oslobodio dotične krajeve; ko je organizovao narodnooslobodilačku borbu u odnosnim krajevima; ustanovio organe vlasti, ali u konkretnom slučaju Hrvatska nije prihvatila izneta načela.

Komisija za privremeno razgraničenje između Vojvodine i Hrvatske podnela je 1. jula 1945. godine izveštaj o obavljenom poslu Predsedništvu AVNOJ-a koje ju je i odredilo 19. juna 1945. godine. Prema tadašnjoj praksi, ovaj organ je samo formalno odredio komisiju, jer se u suštini radilo o partijskoj komisiji. Prilikom razgraničenja iskorišćen je metod obilaska terena, razgovora i raspravljanja sa lokalnim vlastima, predstavnicima političkih organizacija i predstavnicima nacionalnosti. Razgraničenje je bilo privremenog karaktera, s tim da se definitivno razgraničenje sprovede od strane „kompetentnih tela", jer je bilo određeno „olakšanjem političke situacije na tom prostoru, obezbeđenjem lakšeg funkcionisanja vlasti i bržeg i povoljnijeg razvitka ekonomskog života", ali je postalo trajno. Prema zaključku ove Komisije, privremena granica između Vojvodine i Hrvatske trebalo je da ide od mađarske granice, rekom Dunav, do međe između Bačkog Novog Sela i Bukina (bačko-palanački srez); odatle preko Dunava između prostora Podgrađe - Ilinci, Adaševci - Mala Vašica, Lipovac - Batrovci, Strošinci - Morović (zajedno sa svojim atarima) - Vojvodini.[113]

[112] Arhiv Josipa Broza Tita, Izveštaj Komisije za razgraničenje Predsedništva AVNOJ-a.
[113] Isto.

Sporne teritorije između Hrvatske i Vojvodine su bile: 1. srezovi: Subotica, Sombor, Apatin, Odžaci - severno i severoistočno od reke Dunava (Bačka); 2. srezovi: Batina, Darda, u slivu između reka Drava i Dunav (Baranja); 3. srezovi: Vukovar, Šid i Ilok - jugozapadno i južno od reke Dunav (Srem). Zanimljivo je kakvo je obrazloženje za ova sporna područja dala ova „Đilasova komisija".

„Srez Subotica naseljen je u ogromnoj većini Hrvatima. Srez Sombor od slovenskih manjina ima relativnu (neznatnu) većinu Srba i to raspoređenu tako - da Srbi imaju većinu u gradu Somboru, a Hrvati po selima. Relativnu većinu od svih nacionalnosti danas imaju Mađari, a ranije su imali Nemci. U apatinskom srezu relativnu većinu od slovenskog življa imaju Hrvati, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti danas Mađari, a ranije Nemci. U srezu Odžaci relativnu većinu imaju Slovaci, zatim Srbi, a u čitavom srezu od svih nacionalnosti Mađari, a ranije Nemci.

Iako je srez Subotica u apsolutnoj većini naseljen kompaktnim hrvatskim stanovništvom, komisija nije mogla doći do zaključka da bi sjeverno od grada Sombora mogao da se uspostavi jedan pojas koji bi zajedno sa gradom Suboticom pripadao Hrvatskoj. Taj pojas bio bi jedna neprirodna tvorevina, koja, iako bi imala ogromnu većinu Hrvata, ne bi bila cjelovito povezana, a Suboticu, kao krupni privredni i kulturni centar, pretvorila bi u periferijski grad, čije komunikacije i čitav privredni život struje na jug, a ne na zapad. Uključenje svih pomenutih srezova u Hrvatskoj ne dolazi u obzir iz prostog razloga, što u nekim od tih srezova Srbi imaju relativnu (od slovenskog življa) većinu. Zato je komisija smatrala da čitava ova teritorija treba da ostane Vojvodini. Razumije se, ako bi se ova teritorija proširila na sjever preko stare jugoslovensko-mađarske granice i uključila u sebe i Hrvate u prostoru Baje, koji se sada nalaze u Mađarskoj pitanje bi se moralo ponovo uzeti u pretres. Prema tome je pitanje razgraničenja na tome prostoru, sem ostalog, usko povezano sa pitanjem definitivnog utvrđivanja granica Jugoslavije na mirovnim i drugim konferencijama".

Sto se tiče teritorije srezova Batina i Darda u Baranji, uzeti zajedno, oni su imali, po nalazu Komisije, od slovenskih manjina, relativnu većinu Hrvata. Oba ova sreza, ekonomski i privredno, naginjali su ka zapadu. Prema tome i ekonomski i nacionalni razlozi zahtevali su da oba ova sreza uđu u sastav federalne Hrvatske i iziđu iz Vojvodine, u kojoj su se do tada nalazili.

Ranija teritorija vukovarskog sreza, stoji u izveštaju Komisije, „od slovenskog stanovništva, imala je u sebi većinu Srba. U toku rata, sa razvitkom samog ustanka, ovaj srez je razdvojen u dva dijela i to tako, da je sjeverni dio, neposredno na sever i zapad od Vukovara, zajedno sa selima Bogdanovci, Marinci, Petrovci, Cerić i fabričkim naseljima i selom Borovo pripao Hrvatskoj; južni deo sreza, zajedno sa selima iz

vinkovačkog sreza - Mirkovci, Novi Jankovci, Slavkovci, Oriolik, Komletinci, Nijemci, Donje Novo Selo, Podgrađe, pripao je Vojvodini. Karakteristično je da danas postoje dva vukovarska sreza (kotara) - jedan (sjeverni dio) u Hrvatskoj, a drugi (južni dio) u Vojvodini, od kojih je onaj u Hrvatskoj sa relativnom većinom Srba, a onaj u Vojvodini sa relativnom većinom Hrvata. Važno je istaći da je predratni vukovarski srez, očevidno, jedna veštačka tvorevina, namjerno načinje-na, da bi se dobila relativna većina Srba, ne vodeći računa ni o nacionalnim, ni privrednim, ni geografskim uslovima. Ako se pogleda čitav prostor od Vinkovaca i Vukovara do Sida, onda on pretstavlja jedan pojas hrvatskog stanovništva, sa relativno malim brojem Srba, tako da je sjeverni dio vukovarskog sreza (današnji vukovarski kotar u osiječkom okrugu) izolovana srpska oaza u Hrvatskoj. Zato je komisija smatrala, da na ovom prostoru i granica treba da bude istočno od pomenutog hrvatskog^ pojasa, tj. između Sida i Vukovara, selima koja su već pomenuta. Sto se tiče iločkog sreza, iako zapadna sela Šaren-grad i Ljuba, kao i grad Ilok, imaju ogromnu većinu Hrvata, a istočna sela Peštin, Susek, Banoštor i dr. ogromnu srpsku većinu, komisija je smatrala da zasada ne bi ovaj srez trebalo cijepati na dva dijela, nego ga ostaviti u sadašnjem sastavu, s tim što bi pripao Vojvodini. Srez inače, uzet u cjelini, ima relativnu većinu Srba. Ilok je grad i pristanište na Dunavu i njegovo pripojenje Hrvatskoj, zasada bi, zbog daljine administrativnih veza, otežalo njegov razvitak. Poslije sređivanja vlasti, s jedne i druge strane granice, koju predlaže komisija, moglo bi se postaviti pitanje priključenja Hrvatskoj zapadnih sela iz iločkog sreza, kao i grada Iloka. Sada bi to moglo izazvati izvjesne teškoće, to utoliko pre što prilike tamo nisu sređene. Uzimajući u obzir sve te razloge, a naročito ekonomske, komisija smatra, da kao privre-meno rešenje treba uzeti da iločki srez u svom sadašnjem sastavu, koji odgovara predratnom, ostane u sastavu Vojvodine." '

Iz sastava Vojvodine izuzeti su zapadni Srem sa Vukovarom, Vinkovcima i Županjom, kao i Baranja (sa srezovima Batina i Darda). U slučaju Baranje, isticalo se da taj kraj ima relativnu hrvatsku većinu i da ekonomski gravitira prema Hrvatskoj, iako se oduvek nalazio u Vojvodini. Što se tiče zapadnog Srema, CK KP Hrvatske je još u toku rata smatrao da se Srem nalazi u celini pod vojnim i partijskim rukovodstvom Glavnog štaba Hrvatske i CK KP Hrvatske preko odgovarajućih vojnih i partijskih organa Slavonije, što je u toku rata sprečeno, ali je krajem rata ipak u odnosu na zapadni Srem sprovedeno. Komunistički centar Jugoslavije time je praktično potvrdio teritorijalno razgraničenje na osnovu sporazuma Cvetković - Maček, tim pre što je ovo razgraničenje vođa HSS Maček smatrao privremenim, pa je u nekom smislu predstavljao i priznanje prostiranja vlasti NDH na ove krajeve. Po zaključku Komisije za razgraničenje između Vojvodine i

116) Isto.

Hrvatske, razgraničenje je takođe smatrano privremenim, ali nikada više nije razmatrano.

Izjave o sudbini Vojvodine aprila 1945. bile su više nego jasno određene i već bez ikakvih kolebanja. Vojvodina je svojom voljom ulazila u Srbiju. Jovan Veselinov je na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu početkom aprila 1945. u Novom Sadu izjavio da se iz nacionalnog sastava jasno vidi da Vojvodina treba da bude u sklopu federalne Srbije, jer su Srbi činili relativnu većinu u Vojvodini. Na poziv Predsedništva ASNOS-a predstavnici GNOOV-a su kao delegati prisustvovali Prvom vanrednom zasedanju ASNOS-a. Već je Jovan Veselinov na Sedmoj pokrajinskoj konferenciji KPJ za Vojvodinu izneo da će ti delegati biti nešto „više nego gosti" i da će dati jasniju izjavu u pogledu položaja Vojvodine prema Srbiji. Delegaciju su sačinjavali: Jovan Veselinov, Vasa Stajić, Blaško Rajić (katolički sveštenik iz Subotice koji je pismeno osporavao učešće u delegaciji), dr Aleksandar Moč, Aleksandar Šević, prota Alimpije Popović i drugi. Veselinov je tada izjavio da će pitanje manjina biti rešeno u duhu AVNOJ-a, izuzimajući Nemce koji nisu mogli uživati manjinska i građanska prava.

Konferencija Sedme pokrajinske konferencije jednodušno se izjasnila za uključenje autonomne Vojvodine u federalnu Srbiju. Protiv ovakvog vojvođanskog položaja istupio je predratni autonomaš - Dušan Duda Bošković, koji je ušao u prošireni AVNOJ, odnosno Privremenu narodnu skupštinu avgusta 1945, saglasno Preporuci Krimske konferencije, pretpostavljajući autonomnoj Vojvodini u Srbiji „separatizam Vojvodine" (Jovan Veselinov). Delegati GNOOV-a dali su na vanrednom zasedanju Narodne skupštine Srbije izjavu o „priključenju Autonomne Vojvodine federalnoj Srbiji". ASNOS je Rezolucijom od 8. aprila 1945. pozdravio jednodušnu odluku GNOOV-a da Vojvodina kao autonomna pokrajina treba da postane sastavni deo federalne jedinice Srbije. Priznata su prava nacionalnim manjinama. „Mađarsko stanovništvo uživaće kao starosedelačko stanovništvo sva građanska prava. Biće kažnjeni samo zločinci i sluge Hortijevog okupatorskog režima". Skupština je odobravala stav GNOOV-a u odnosu na nemačko stanovništvo, „koje je u svojoj celini bilo u službi nemačkog fašizma i kome više nema mesta u našoj zemlji, ali građanska prava uživaće oni Nemci koji su se borili u partizanskim odredima i u Jugoslovenskoj armiji ili su na drugi način pomagali narodnooslobodilačku borbu.. ,"[117)]

AVNOJ je avgusta 1945. jednoglasno prihvatio odluku Prve skupštine izaslanika naroda Vojvodine o priključenju Autonomne Pokrajine Vojvodine federalnoj Srbiji. Na Prvoj sednici Predsedništva Glavnog narodnog odbora Vojvodine prilikom rasprave o „obimu autonomije", Aleksandar Šević je naglašavao „poverenje", otklanjajući bojazan da „ćemo biti. zaskočeni". Šević je samim tim smatrao da ne treba sastavljati nikakav pisani akt o autonomiji Vojvodine, a da ubuduće ne

117) Zasedanje Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije i Narodne skupštine Srbije, Sten, beleške, knj. 2, 20.

treba raditi preko saveznih ministarstava već preko vlade federalne Srbije.[118)]

Vojovodina kao autonomija nije bila konstituent federacije i njen sastavni deo, već je u federaciju ulazila preko Srbije kao njena autonomna jedinica.

Smirivanjem prilika u oblasti, Oblasna narodna skupština Kosova i Metohije, održana u Prizrenu, usvojila je Rezoluciju 9. jula 1945, u kojoj je izražena saglasnost sa odlukama drugog zasedanja AVNOJ-a. Time je potpuno ignorisana Bujanska rezolucija usvojena u Đakovačkoj Malesiji, koju je organizovao Fadilj Hodža sa komunistima koji su 1941. stigli iz Albanije, kao ništavan akt sa svojim (iako to nije izričito rečeno) separatističkim zahtevom o ujedinjenju Kosova i Metohije sa „Šipnijom". Delegati su izrazili želju da Kosovo i Metohija budu „priključeni federalnoj Srbiji kao njen sastavni deo".

Odluke predstavničkih tela Vojvodine i Kosova i Metohije prihvatio je i AVNOJ na svom trećem i poslednjem zasedanju, avgusta 1945. godine.

Svoje antijugoslovensko i antisrpsko raspoloženje masovna šiptarska kolaboracija u toku rata pokazala je naročito u vreme borbi za oslobođenje Kosova i Metohije u jesen 1944. godine i neposredno posle oslobođenja oblasti, ustankom protiv nove vlasti decembra 1944 - januara - februara 1945. godine. Balističke snage naoružane i dirigovane od Nemaca i Druge prizrenske lige pomagale su izvlačenje nemačke balkanske vojske preko Makedonije i Kosova. Rukovodstvo Druge prizrenske lige bilo je nosilac procesa militarizacije Kosova i Metohije u interesu nemačke politike odbrane okupacionog sistema i zaštite nemačke vojske u povlačenju s juga Balkana. Od albanske omladine tražilo se, polovinom oktobra 1944, da svi ustanu u odbranu etnički čiste Albanije. Trebalo je odupreti se svim snagama srpsko-slovenskim snagama koje su težile da okupiraju Kosovo. Pored vulnetara, Kosovskog puka i jedinica SS „Skender beg" divizije, na noge je ustalo celo albansko stanovništvo braneći granice „Velike Albanije" i sprečavajući ponovnu „srpsku" okupaciju Kosova. Kosovo sa Metohijom bilo je stavljeno pod komandu Operativnog štaba Kosmeta, čime je degradirana uloga glavnog štaba Srbije.[119)]

Jake balističke snage su posle oslobođenja Kosova, decembra 1944, napale Uroševac i Gnjilane, osvojile Orahovac sa namerom da napadnu Peć. Grupa za mobilizaciju Šiptara za NOVJ, pod rukovodstvom Šabana Polože, uspela je da okupi oko 10.000 Šiptara, odlučivši kasnije da ne ide na Sremski front već da se vrati u stari kraj, Drenicu i druga

118) B. Petranović, S. Nešović, AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983, 734-5.

119) „Time je još jedanput degradiran Glavni štab Srbije čija se nadležnost od tada svodila, uglavnom, na teritoriju današnje uže Srbije s tim daje i Beograd bio pod neposrednom komandom Vrhovnog komandanta". - Ratko Martinović, Značaj dejstva grupe partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji (decembar 1941 - konac marta 1942), Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom i revolucijom u Srbiji 1941-1945, Beograd, 1988, 144.

područja, i odatle pokrene borbu za rušenje nove vlasti. Pobuna je zahvatila i Šalju. Borbe su dobile najšire razmere. Vrhovni komandant NOVJ, Tito, 8. februara 1945. doneo je odluku o zavođenju vojne uprave na Kosovu i Metohiji. Protiv šiptarske pobune angažovano je 39.000 boraca svrstanih u 15 brigada NOVJ. Do odlučujućeg sudara sa Šabanom Polužom i Mehmedom Gradicom došlo je 21. februara 1945. godine u selu Trsteniku u Drenici, koji se završio slomom pobunjenika i pogibijom njihovih vođa.[120)]

Ova albanska pobuna protiv nove vlasti izrazito antijugoslovenskog i antisrpskog usmerenja, u cilju očuvanja etnički čiste „Velike Albanije", odnosno Kosova i Metohije, bila je masovna i sa stanovišta borbi koje su vođene više nego žestoka, a trajala je skoro tri meseca. Aktivnost Albanaca pripremili su nesumnjivo Nemci instruktažom, oružjem i propagandom, ali glavni mobilizacioni faktor su vođe i sprovodnici politike Druge albanske lige. Pobunu su iskorišćavali, izgleda i podsticali i britanski oficiri i obaveštajci za stvaranje područja nemira i nesigurnosti u strateški važnom području za britansku politiku u vreme intervencije u Grčkoj (Atini) za slamanje oružanih snaga EAM-a. Angažovanje većih vojnih snaga i zavođenje vojne uprave bilo je uslovljeno i agresivnim nastupom pobunjenika, napadima na veća mesta, dotadašnjim velikim gubicima jedinica NOVJ, oslonom ustaničko-pobunjeničkih grupacija na masu jataka i kamuflirane protivnike Srbije i Jugoslavije u organizacijama narodnooslobodilačkog pokreta. Odmetničke grupe i pojedinci nastavili su svoju aktivnost i posle slamanja pobune i objavljivanja amnestije. Marta 1945. velikoalbanski nacionalisti organizovali su i ubistvo Miladina Popovića, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet. Operativni štab za Kosovo i Metohiju, na čijem se čelu nalazio Fadilj Hodža, pokazao je nedozvoljivo visok stepen poverenja prema grupaciji pod rukovodstvom Šabana Poluže, inače bivšeg kolaboracioniste. I razvučeni pregovori praktično su išli na ruku potencijalnim pobunjenicima da promene pravac kretanja i ustanu protiv uspostavljanja novog poretka.

Oslobođenje Kosmeta nije donelo i oslobođenje prognanim naseljenicima 1941. Poverenik unutrašnjih poslova NKOJ-a Vlada Zečević, u vreme kada je NKOJ već bio raspušten, doneo je 6. marta 1945. Rešenje o privremenoj zabrani vraćanja kolonista u njihova ranija mesta življenja.[121)] Proterani kolonisti dobili su za kaznu ono što Šiptari za nagradu. Umesto da protera Šiptare sa uzurpiranih imanja nova vlast je pod vidom brige za koloniste ovima zabranila da se povrate na stari posed. Ova zabrana važila je za sve one kategorije naseljenika koji su bili naseljeni u Makedoniji, Kosovu, Metohiji, Sremu i Vojvodini. Na kosovskim imanjima ostali su Šiptari, a na onima u Sremu kolonisti

120) Savo Drljević, Vojna uprava na Kosmetu, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije, Beograd, 1986.

121) B. Petranović, Lj. Markovć, Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945, Beograd, 1991, 202.

koje je u „žitnicu NDH" naselio Pavelić. Rešenje je predviđalo da će biti blagovremeno obavešteni „ko će, kada i u koji kraj države moći da se preseli", što znači da je pravac naseljavanja imala da odluči u krajnjoj liniji vlast, prema svojim merilima o celishodnosti, čime se unapred nije priznavalo pravo na naseljavanje na ranijem ognjištu. To rešenje je ostalo na snazi i posle 17. marta 1945, kada je ministar unutrašnjih poslova, Vlado Zečević, dozvolio preseljenje kolonista za Vojvodinu, ali ne i za Makedoniju, Kosmet i Srem.[122] Tito je na sednici Politbiroa od 1. aprila 1945. rekao da treba da se vrate svi koji su tamo živeli, ali i da treba rešiti agrarno pitanje na Kosovu i Metohiji. Time je naglašavao socijalnu stranu smirivanja stanja na Kosmetu,[123] ali na štetu srpskih nacionalnih interesa, jer je ovom zabranom zapravo počelo „pražnjenje" Kosova i Metohije. Oko Đakovice je 1945. bilo slučajeva da su zemlju koristili begovi dajući je čivčijama, koji su po svim pravilima feudalnih odnosa plaćali napolicu, iako je zemlja formalno pripadala kolonistima.[124] Kasnije agrarno zakonodavstvo takođe je favorizovalo većinsko stanovništvo, jer se računalo da će se Šiptari posle ratnih sukoba privući na stranu vlasti i na taj način srediti situacija na Kosmetu. Tako su po Zakonu o reviziji dodeljivanja zemlje u Makedoniji i Kosovo-Metohijskoj oblasti kolonisti gubili zemlju ako im je bila dodeljena zemlja privatnih vlasnika, zemlja Šiptara emigranata posle 1918. ili ukoliko nisu bili zemljoradnici već žandarmi, činovnici i rentijeri. Po Zakonu o postupku sa napuštenom zemljom kolonista u AKMO iz februara 1947. godine, zemlju su gubili svi oni kolonisti koji se ne budu vratili na zemlju do septembra 1947. godine, što je praktično bio rok od pola godine, isuviše kratak i kao takav neprihvatljiv.

Na sednici Polibiroa CK KPJ aprila 1945, Blagoje Nešković je izneo da su Šiptari frontalno protiv novog poretka. Delegaciji Šiptara, koja je posetila Tita u proleće 1945, predsednik vlade DFJ je rekao da su masovno bili kolaboracionisti, da je na njih pala ljaga, ali da su na svojoj zemlji. Očigledno je politika težila da socijalnim merilima potpomogne stabilizaciju prilika u oblasti, favorizujući Šiptare. Vladalo je opšte mišljenje da je u pitanju bila kolonizacija bivših režima iz političkih razloga, a sve staro u onovremenoj komunističkoj verziji nije valjalo i trebalo ga je osuditi. Iako se među kolonistima nalazilo mnogo onih koji su dobili zemlju na pravičan način, živeli kao sirotinja, bili ljudi koji nisu služili režim, gubilo se iz vida da su Srbi i Crnogorci naseljavani delom na zemlji Turaka koji su se odselili, da je taj broj kolonista u Makedoniji bio mali i da ih je najmanje bilo iz Srbije (Srbijanaca). Putem dekolonizacije nije se mogao rešiti problem nestašice zemlje. Neprijateljstvo prema kolonistima izazivalo je loše političke posledice, negodovanja, omraze, pa i nezadovoljstva među Srbima, pogotovu što se prema

[123] ACKSKJ, III/1.

[124] AJ, Fond Ministarstva poljoprivrede, F-579a, Izveštaj o stanju kolonista u Metohiji - Predsedništvu vlade Srbije, bez broja i datuma.

naseljenicima zauzimao apriorno neprijateljski stav. Revizijom je obuhvaćeno vraćanje one zemlje koja je bila nasilno oduzeta zemljoradnicima posle prvog rata, ili koja je dodeljena predstavnicima režima koji je nisu obrađivali, ali se diskriminacija proširivala na sve kojima je zabranjen povratak na Kosmet. Sreten Vukosavljević je uzalud ukazivao da su mnogi među naseljenicima uložili život u obradu zemlje, kao i njihova deca, čime je njihov trud doveden u pitanje, a deo je učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi posvedočio svoja progresivna i patriotska raspoloženja.

Nova vlast se u ime svoje nacionalne politike i smirivanja strasti opredelila da pitanje rešava podilaženjem šiptarskim domorocima, gubeći iz vida pomenute okolnosti, a na drugoj strani potpuno zapostavljajući interese druge populacije - srpske i crnogorske. Umesto da se vodi računa o nacionalnoj perspektivi ovog kraja, kao duhovnoj postojbini srpskog naroda, nekadašnjem središtu srpske države, kraju koji predstavlja „srce i dušu" Srbije, išlo se naruku šiptarskoj masi u ime internacionalizma, iz socijalnih razloga, političkog pragmatizma, svesnim zaboravljanjem da se time nanosi šteta srpskom narodu, da se prelazi preko masovne šiptarske kolaboracije i antijugoslovenskog ponašanja u drugom svetskom ratu, te da će se u budućnosti oslabiti srpski i crnogorski živalj na račun porasta šiptarskog. Ignorisana je i činjenica da su srpsku i crnogorsku zemlju na Kosmetu zadržavali i oni Albanci koji su se naselili u toku rata, za vreme Velike Albanije, bez granica između Kosova i Metohije i Albanije. Prihvaćeno je stanje stvoreno u ratu, koje se zadržalo do danas.

Oslobođenjem Sandžaka, njegovo zadržavanje kao posebne oblasti nije više dolazilo u pitanje. Sandžak se nije mogao konstituisati kao autonomna oblast, jer bi to već bilo previše za Srbiju u čijoj strukturi su se već mogle naslućivati konture dve oblasti, odnosno pokrajine, za razliku od Hrvatske u kojoj ni Dalmacija, ni područja sa srpskim narodom nisu bila zamišljena kao autonomije. Prema tome, „asimetrija" se u Srbiji nije mogla više širiti. Već su bile oslobođene Crna Gora i Srbija i rešavanje statusa Sandžaka se nalazilo na dnevnom redu, što je bilo neophodno radi razgraničenja ovih dveju federalnih jedinica. Bez utvrđivanja granica nije se mogla sazvati ni Ustavotvorna skupština. Predsedništvo AVNOJ-a rešilo je pitanje Sandžaka bez konsultovanja naroda, odnosno „baze". Protiv tog rešenja je bio Sreten Vukosavljević, koji je smatrao da sa odlukom ne treba žuriti.[125)] Marko Vujačić je predlagao da Kosovo i Metohija i Sandžak, pre svega Novopazarski Sandžak, pripadnu kao „dva Dukadžina" Crnoj Gori, ali su Kardelj, Moša Pijade i drugi bili protiv, pozivajući se na političke, racionalne saobraćajne i ekonomske razloge.[126)] Za zadržavanje autonomije nije bilo nacionalne podloge, jer su Srbi i Muslimani bili u Sandžaku izmešani. Prema Predsedništvu AVNOJ-a, autonomno rešenje značilo

125) B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost, 2. 154.
126) Zakonodavni rad Predsdeništva AVNOJ-a i Predsedništva PNS, 54.

bi „izlišno i neracionalno drobljenje srpske i crnogorske celine, kao i Jugoslavije uopšte". Nije bilo razloga ni da se Sandžak konstituiše i zbog Muslimana, jer su oni mogli uživati ista prava i u Crnoj Gori i u Srbiji. Vukosavljević je u suštini bio protiv deobe Sandžaka između Srbije i Crne Gore. Za njega se u slučaju Sandžaka radilo o „oblasti", „pojmu sa svojim specifičnim i političkim privrednim obeležjima". Kardelj i Žujović su smatrali da Sandžak nema političke, ekonomske i etničke pretpostavke za samostalan život. Kao najracionalnije rešenje smatrali su podelu oblasti, uzimajući u obzir momente političko-ekonomske i geografske gravitacije pojedinih srezova. Za Zujovića je priključenje Sandžaka Crnoj Gori bilo ravno ideji obnavljanja bivše Zetske banovine. Spajanje Sandžaka sa Crnom Gorom smatrao je neprirodnim rešenjem, jer je Ibarska dolina za Novi Pazar bila mnogo prirodniji izlaz.[127]

Na sednici od 29. marta 1945, održanoj u Novom Pazaru, skupština je donela odluku da se oblast podeli na taj način da srezovi pribojski, mileševski, zlatarski, sjenički, deževski i štavički pripadaju federalnoj Srbiji, a srezovi pljevaljski (sa bivšim bojaničkim) i bjelopoljski (sa bivšim lozanskim) Crnoj Gori. Odluku o gašenju ZAVNO Sandžaka i podeli između Srbije i Crne Gore trebalo je da sprovedu Moša Pijade, Mile Peruničić i dr Rade Pribićević. Novopazarasku odluku potvrdio je AVNOJ na svom trećem zasedanju u Beogradu, 7. avgusta 1945. godine. Sreten Vukosavljević nije potpisao odluku ZAVNO Sandžaka. Očigledno je da je bio protivnik podele oblasti.

Pitanje podele oblasti razmatralo se u političkom vrhu gde je već bila doneta odluka bez konsultovanja naroda, iako se radilo o krupnom pitanju unutrašnjeg uređenja.

Srbija, kao federalna jedinica u sastavu DFJ, sastojala se - kao što se vidi iz Zakona o administrativnoj podeli Srbije od 1. septembra 1945 - iz: Beogradskog (Beograd), Valjevskog (Valjevo), Vranjskog (Vranje), Kragujevačkog (Kragujevac), Kruševačkog (Kruševac), Leskovačkog (Leskovac), Moravskog (Jagodina), Novopazarskog (Novi Pazar), Niškog (Niš), Pirotskog (Pirot), Podrinskog (Šabac), Požarevačkog (Požarevac), Timočkog (Zaječar), Topličkog (Prokuplje), Užičkog (Užice), Čačanskog (Čačak) okruga i područja grada Beograda (Beograd); iz Autonomne pokrajine Vojvodine i iz Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti. Posebnim zakonima od 1. septembra 1945. kao privremeno je ustanovljeno i ustrojstvo ovih autonomnih jedinica u sastavu federalne Srbije.[128]

U vreme konstituisanja federalne Srbije, kao složene jedinice sa jednom autonomnom pokrajinom i jednom autonomnom oblašću - Kosmetom, bilo je u javnoj raspravi o Nacrtu ustava i predloga da status autonomije dobije i Dalmacija, Za Dalmaciju se tražio položaj autonomne oblasti ili čak i status republike.[129] Radilo se o odjecima

127) Isto, 53-56.
128) Službeni glasnik Srbije, god. I, br. 28, 9. septembar 1945.
129) Zasedanje Ustavotvorne skupštine, Sten, beleške, 187.

na položaj ove oblasti u prošlosti, koja nije bila povezana sa Hrvatskom i Slavonijom do 1939.; zatim živim autonomističkim tendencijama, ali i mišljenjima među dalmatinskim komunistima, jer izvori govore o zategnutim odnosima između PK i CK KP Hrvatske u toku rata.[130)] I na strani srpskih komunista bilo je svakako i shvatanja o stvaranju ravnoteže u unutrašnjem uređenju Srbije i Hrvatske, kako bi se izbegla jednostrana asimetrična pozicija federalne Srbije sa dve autonomne jedinice. No, to nije bilo oficijelno stanovište; o tome nije postojao predlog niti je bila pokrenuta zvanična inicijativa. S obzirom na onovremenu klimu i načelo demokratskog centralizma - s prevagom centralističke komponente - niko se nije ni usuđivao da javno iznosi i brani pojedinačna mišljenja.

Nacrt ustava 1945. nije predviđao pravo na samoopredeljenje (ujedinjenje do otcepljenja), ali je ipak uneto u Ustav budući da je bilo proklamovano odlukom AVNOJ-a. U Atlantskoj povelji to pravo je stajalo kao osnovno, s obzirom na značaj „primera i moralne pomoći za ostale neslobodne - porobljene narode sveta". Pravo na samoopredeljenje do otcepljenja ne razjedinjuje nego, naprotiv, ujedinjuje narode. To pravo služilo je samo kao „pravo u potrebi, a ne kao obaveza". Tvorci novog ustava nadali su se da će i drugi narodi, „bez straha, sa većom voljom i u skorijem vremenu rešiti da se prisajedine federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji", pri čemu se najverovatnije mislilo na bugarski i albanski narod, stvaranjem Balkanske federacije. Usvajanjem ovog načela rukovodstvo KPJ i DFJ htelo je da iskaže svoje uverenje da samo „nenarodni režim" može postati tvorac separatizma. Ono se nije plašilo ni jugoslovenskih naroda uzetih posebno, jer u tom smislu Moša Pijade i kaže: da se „srpski narod (koji je) pijemont jugoslovenske ideje i srce Jugoslavije", ne može plašiti hrvatskog naroda koji „oduvek vodi borbu za federalizam i republiku", slovenačkog naroda koji bi bez zajedničkog života sa ostalim narodima Jugoslavije „bio porobljen ili večito u opasnosti od severnih i zapadnih suseda", naroda Bosne i Hercegovine koji je „krvno i ekonomski vezan sa srpskim i hrvatskim narodom", niti crnogorskog naroda „koji po svom geografskom i ekonomskom položaju ne može živeti bez ostalih naroda Jugoslavije", i najzad makedonskog naroda „koji je po prvi put dobio svoju nacionalnu slobodu u okviru nove Jugoslavije, boreći se zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije".[131)]

Deklaracija o proglašenju FNRJ doneta je pre Ustava i predvidela da je FNRJ savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji.

Član 2 Ustava FNRJ predviđao je da Jugoslaviju sačinjavaju: NR Srbija, NR Hrvatska, NR Slovenija, NR Bosna i Hercegovina, NR

130) B. Petranović, KPJ i društveno-političke promene u Jugoslaviji od AVNOJ-a do Ustavotvorne skupštine, Istraživanja 1, Novi Sad, 1971, 390.

131) ACKSKJ, X 11/19, Predlog za dopunu Nacrta Ustava.

Makedonija i NR Crna Gora. U drugom stavu ovog člana stajalo je d^ NR Srbija ima u svom sastavu Autonomnu pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu kosovsko-metohijsku oblast. Članom 13. Ustava rečeno ja da nacionalne manjine uživaju u FNRJ sva prava i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svoga jezika. Autonomne jedinice donosile; su statute koji su morali biti u saglasnosti sa Ustavom FNRJ i ustavom republike, koji je potvrđivala Narodna skupština Republike. Najviši organi državne vlasti u autonomnoj pokrajini, odnosno oblasti, bili su. Narodna skupština autonomne pokrajine, odnosno Oblasni narodni odbor (čl. 103, 104 Ustava FNRJ). Ustavom NR Srbije, donetim 17. januara 1947, ona je bila definisana kao „narodna država republikanskog oblika". U čl. 2 Ustava rečeno je da se srpski narod ujedinio na osnovu načela ravnopravnosti sa ostalim narodima Jugoslavije i njihovim narodnim republikama. Narodna skupština Srbije javljala se kao predstavnik narodnog suvereniteta NR Srbije. Ustavom NR Srbije, Srbija je proglašena za narodnu državu republikanskog oblika, koja je obuhvatala područja tadašnjih okruga Srbije, Autonomnu Kosovsko-metohijsku oblast i Autonomnu pokrajinu Vojvodinu. Autonomne jedinice imale su autonomna prava, obezbeđena Ustavom NR Srbije u saglasnosti sa Ustavom FNRJ. Nacionalne manjine u NR Srbiji uživale su pravo i zaštitu svog kulturnog razvitka i slobodne upotrebe svog jezika.[132)]

Opozicija i nacionalno pitanje

U uslovima apsolutne političke prevlasti KPJ, odnos nekomunističkih snaga prema nacionalnom pitanju i federativnom uređenju nije mogao biti slobodno i do kraja formulisan, razvijen i propagiran. Nova struktura federativnog uređenja, konstituisana na oslobođenim teritorijama Jugoslavije, ostvarena je na predratnim teritorijalnim partijsko-političkim osnovama, po nejednakim istorijskim merilima i bez uvažavanja srpske etničke granice, predstavljajući osnovu federativne državne organizacije koja se zasnivala na zemaljskim antifašističkim većima i vladama federalnih jedinica obrazovanih aprila - maja 1945. godine. Suočena sa ovom stvarnošću, građanska opozicija odgovarala je prihvatanjem federativne države, zadržavajući se na nekim pitanjima o broju federalnih jedinica, pitanju racionalnosti stvaranja novih nacija, otporu da se vrši revizija nekih odluka iz prošlosti ili kritičkim refleksijama na centralističku suštinu vladavine u formi federativne fasade u finansijsko-ekonomskoj sferi. Federativno uređenje bilo je jedan od onih neprikosnovenih postulata KPJ o novom uređenju o kome nije moglo biti rasprave. Građanske snage u JNOF-u pokazale su otpor i nerazumevanje prema komunističkom načinu rešavanja nacionalnog pitanja, bitno se ne razlikujući u rezervama od demokratske opozicije Milana Grola.

132) Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika, Zbirka zakona FNRJ, br. 22, Beograd, 1948.

Demokratska opozicija bila je dvostruko ograničena: prvo, što Demokratska stranka posle ulaženja u politički život nije mogla temeljnije da postavi svoj program federativnog uređenja, a drugo, stranku je vezivala činjenica što je prvi čovek stranke - Grol, ušao u Privremenu vladu DFJ, koja je prihvatila Deklaraciju vlade u kojoj je federativno uređenje proglašeno na AVNOJ-u označeno za svetinju, definitivno rešeno i jedna od osnovnih tekovina narodnooslobodilačke borbe. Za razliku od drugih stranaka Kraljevine Jugoslavije posle 1945. demokrati su, međutim, veoma rano prihvatili ideju federalizma, još 1932, pa ma koliko god se njihov koncept bitno razlikovao od komunističkog u ratu i posle njegovog završetka. Pre svega, ideja Ljube Davidovića o federativnoj državnoj zajednici iz 1932. godine predviđala je tri federalne jedinice: Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju i, s oslonom na „nacionalni realizam" Bosnu i Hercegovinu kao neku vrstu „tampon" jedinice. Predviđanjem Bosne i Hercegovine kao četvrte federalne jedinice, demokrati su težili da otklone trenja između „dva odveć osetljiva i sirova nacionalizma u srpskoj i hrvatskoj jedinici, stavljanjem između njih jedne nacionalno neutralisane jedinice", tragajući za razumnim rešenjem za jednu prelaznu mešovitu jedinicu u kojoj u datom slučaju ne bi moglo doći do prevlasti bilo koje nacionalne grupe vezane za Beograd ili Zagreb. Davidović je smatrao da u Bosni i Hercegovini kao, nacionalno i verski složenoj oblasti, životni interes Srba, Hrvata i Muslimana zahteva uspostavljanje trpeljivosti kao životnu nuždu. U oblasti u kojoj su pravoslavni činili relativnu većinu nije mogla vladati ni jedna od postojeće tri vere, nego samo „saglašena volja sve tri". Bosna i Hercegovina morala je biti „most" a ne „međa". Ljuba Davidović je prihvatao misao Ljube Stojanovića da između Srba i Hrvata nema „razumnog razgraničenja". „Prave postavljene međe tu nema do preko grobova". Davidović će ovo shvatanje zadržati i u vreme Sporazuma Cvetković - Maček, kojim je bio nezadovoljan, nastojeći da cepanje države ne dovede do cepanja naroda. Ponovo su potvrđene ranije ideje o Bosni i Hercegovini kao središnjoj zemlji, prelaznoj i mešovitog karaktera, koja treba da neutrališe i ublaži podvajanje posebnih nacionalizama - srpskog i hrvatskog, da otkloni postavljanje granica u ovoj oblasti između Srba i Hrvata, koje se po njemu nisu mogle ni postaviti. Demokrati, koji su sledili Davidovića, ponovo su se i 1939. izjašnjavali za ujedinjenu Bosnu i Hercegovinu. Ako se Davidoviću već nije mogla ispuniti želja da Bosna i Hercegovina postane jugoslovenska Švajcarska, onda je bar morala da prestane da bude jabuka razdora. Demokrati su isticali još jedan razlog za ujedinjenu Bosnu i Hercegovinu i to ekonomske prirode. Smatrali su, pak, da Bosna i Hercegovina može da se otvori prema lukama južne Dalmacije i privredno osposobi za veliki promet dobara, kako njenih sopstvenih tako i iz drugih krajeva Jugoslavije. Izjašnjavanjem ovakvog statusa za

Bosnu i Hercegovinu, izdizao se opšti interes narodne zajednice iznad posebnih interesa „plemena, vera i političkih ideja".[133]

Držeći se tradicije stranke iz predratnog perioda, demokrati i 1945. godine, prihvatajući federativnu sturkturu Jugoslavije, nisu pokretali pitanje ustanovljenja u toku rata Bosne i Hercegovine kao posebne federalne jedinice. U Programu Demokratske stranke prihvata se Demokratska Federativna Jugoslavija, ali pod uslovom da ona pretpostavlja dosledno sprovođenje tri obeležja iz njenog imena. Naglasak se stavljao na demokratsku osnovu društva (narod kao izvor vlasti, oslobođenje od bilo čijeg dikatata, nepristrasni sudovi, političke slobode). Ravnopravnost narodnosti, vera, državopravnih okvira u kojima su narodi Jugoslavije živeli, imala je da se pokaže i u stvaranju mišljenja 0 organizaciji zajedničkog narodnog života. U kulturnom i duhovnom pogledu, demokratski princip slobode savesti obuhvatao je slobodnu i za sve građane ravnopravnu kulturu jezika, narodnosti i slobodu veroispovesti. Federativna osnova državnog uređenja podrazumevala je jednakost prava federalnih jedinica i autonomnih oblasti, jednakost 1 ravnopravnost narodnosti, vera i razvoja kultura. Demokrati su podrazumevali da se u definitivno razrađenom uređenju odnosa federalnih jedinica i autonomnih oblasti očuva organska celina jedne državne zajednice neophodne prirodnom ekonomskom i kulturnom razvoju. Demokratija, federacija i jugoslovenstvo smatrani su nedeljivim uslovima budućnosti Jugoslavije. Tradicionalno su se isticali tesni odnosi sa Bugarskom i proširenje odnosa sa balkanskim susedima, čak do ostvarenja i konfederacije balkanskih naroda.[134]

Prihvatanjem Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice DFJ, demokrati su najviše rezervi pokazivali prema makedonskoj i crnogorskoj federalnoj jedinici, čak do tačke njihove negacije, iako pitanje u toj formi nije bilo izričito iznošeno. Dovoljno je podsetiti da je program demokrata u procesu reorganizacije Kraljevine Jugoslavije uoči rata polazio od toga da će se i Makedonija i Crna Gora nalaziti u budućoj srpskoj jedinici, kao srpske zemlje. Od Grola je poticala formula: Dunav - Morava - Vardar, koja je sada bila skraćena na Morava - Vardar. Demokrati su, prihvatajući federativno uređenje Jugoslavije u privremenom periodu DFJ, smatrali da tek predstoji definitivno uređenje odnosa u postojećoj federaciji i njeno ustavnopravo konstituisanje. Dok je za komuniste to bio formalni čin, jer su smatrali da je federacija ostvarena, nepromenljiva u strukturi predviđenoj na drugom zasedanju AVNOJ-a, kao neprikosnovenom načelu, dotle su demokrati očekivali raspravu i o federalizaciji sa izjašnjavanjem na demokratskoj osnovi, shvaćenoj kao izraz volje naroda. Oko tog pitanja, da lije reč o svršenoj

133) Deklaracija Lj. Davidovića, februar 1933 - AJ, Zbirka M. Stojadinovića, Ministarstvo vojske i mornarice - Predsedništvu vlade, 9. februar 1933; Rezolucija Glavnog odbora Demokratske stranke 1937 - Isto. - Demokrati o sadašnjem stanju u zemlji, novembra 1939 - AJ, Dragoljub Jovanović, Političke uspomene, knj. VI.

134) ACKSKJ, CK KPJ, X-2-II/3.

činjenici ili o ideji koja tek ima da se razmotri sa stanovišta njenog konačnog konkretnog ostvarenja, izbio je kasnije i spor o suverenosti Konstituante. Granica do koje su demokrati išli u priznanju prava Makedonaca jeste priznanje autonomnog života Makedonije, što je bilo izraženo i 1932. i 1938. godine, svakako tada u okvirima srpske federalne jedinice. Pod time se podrazumevalo da narod rešava svoje probleme što neposrednije u javnim poslovima, dok federalni okvir u savremenoj Jugoslaviji ide toliko daleko manifestujući se u priznanju makedonskog jezika i makedonske narodnosti. Za Milana Grola makedonski živalj je bio etnički složen, slovenski pretežan, svojstveno obeležen „više naravima, mentalitetom, ekonomskim i socijalnim standardom života nego li obeležjima posebne nacije", ali demokrati su izjavljivali da su daleko od toga da spore tom narodu da se izražava kako želi i kako se oseća. Tako je bilo i u slučaju jezika, to jest da li će se iz nekoliko narečja doći do jednog jezika u odnosu na već davno izgrađene srodne jezike - srpski i bugarski, ali je i to pitanje jezika bilo svakako ono koje se neće i ne može rešavati paragrafima zakona. Grol je govorio u prilog širokog kulturnog uticaja u ime napretka, smatrajući paradoksalnim da se šovinističke srpske i bugarske tendencije potiskuju veštačkom ogradom jednog kraja. Za Srbe je pitanje Makedonije bilo ispred sentimenta kao pitanje „pluća", zbog čega se i podvlačila nedeljivost linije Morave i Vardara. Demokrati su federalni položaj Makedonije prosuđivali sa stanovišta razvoja privrede, kulture, opticaja vrednosti materijalnih i moralnih, i u tom okviru nacionalnih u širem smislu. Kao što se može videti, ove rezerve su bile dosta suptilno izrečene i u suštini nisu odbacivale makedonsku nacionalnost, iako su je dovodili u pitanje složenom etničkom strukturom i veštačkim jezikom skrpljenim iz više narečja. Ovakav stav određivala je i Grolova pozicija u Vladi, neprikosnovenost makedonskog nacionalnog individualiteta po odlukama AVNOJ-a i uopšte u komunističkoj projekciji nacionalnog pitanja, i to od predratnog perioda, uključujući i makedonsku nacionalnu osetljivost koja se pri postojećoj federalnoj jedinici nije smela podsticati. Ovakve rezerve, obrazlagane potiskivanjem „kulturne autarhije", kao neprirodne i nesavremene, vezivane su u smislu smetnje za razvitak i napredak naroda Povardarja, uznemiravajući na drugoj strani i narod Pomoravlja „kao tendencija nove brane prirodnom razvoju ne nacionalnog nego opšteg razvitka". Grol je odbacivao najčešće prigovore o srpskom šovinizmu, jer je reakcija na tendencije stvaranja „nerealnih podloga federalnim jedinicama" izvirala - po njemu - iz objektivnih uzroka.[135]

Srbizacija Makedonaca pre rata, ostavila je u ratnim i posle.ratnim uslovima konstituisanja makedonske federalne jedinice neobičnu osetljivost i na najmanje osporavanje makedonskog nacionalnog bića, samobitnosti Makedonca i prava na državu u okvirima Jugoslavije,

135) „Politika", 10. mart 1945; „Demokratija", 27. septembar 1945.

ravnopravne sa drugim federalnim jedinicama. U raspletu nacionalnog pitanja u Jugoslaviji Demokratska stranka nije išla dalje od makedonske autonomije. Pozitivan, iako uslovan, i sa mnogo rezervi, stav Demokratske stranke 1945. bio je iznuđen objektivnim stanjem odnosa na koje se u tom času nije dalje išlo, sem iznetim pozivima na izlaženje iz zatvorenosti i suprotstavljanje samodovoljnosti bilo ekonomskog ili kulturnog tipa. Rešavanje makedonskog nacionalnog pitanja u toku narodnooslobodilačkog rata, ali bez nacionalne integracije Makedonaca, koja je bila sadržana u načelnom pozitivnom opredeljenju - ali ne i kao akcioni zahtev Makedonije i nove Jugoslavije - bila je glavna tekovina Makedonaca, koja je u politici i propagandi narodnooslobodilačkog pokreta bila najviše izražena. Ona je osnova za napade na opoziciju u Bugarskoj, zbog osporavanja Makedonaca, ali i za kritiku shvatanja koja su poticala iz Srbije, okomljavanjem na njih kao na velikosrpska, pretnje novom hegemonijom, podrivanjem makedonske nacionalne osnove. Kao i svaki mladi nacionalizam, oslonjen na program KPJ i federativnu zgradu predviđenu AVNOJ-em, tako je i makedonski istupao protiv predratne kolonizacije: sprečavao se povratak bivših naseljenika na stara ognjišta;[136]' krajem rata su delom bili kritični prema slanju makedonskih jedinica na sever umesto na jug, prema Solunu.[137]' Deo Makedonaca ostao je u dubini svoje duše pogođen što nova Jugoslavija nije pokrenula pitanje makedonskog narodnog ujedinjenja i ispravljanja rešenja proisteklih iz balkanskih ratova, iako je to čak i u vreme kulminacije moći KPJ i Titove Jugoslavije bilo neostvarljivo bez sukoba sa velikim silama koje su garantovale postojeću političku topografiju predviđenu posle mirovnih ugovora iza balkanskih i prvog rata. Nacionalna integracija Vardarske Makedonije očekivala se bar sa Pirinskom Makedonijom u sastavu otečestveno-frontofske Bugarske, stvaranjem Balkanske federacije, mada je i na tom planu došlo do otpora dela rukovodećih bugarskih kadrova. U tom novom, mladom nacionalizmu razvijao se jedan izolacionizam i prituljeno nezadovoljstvo, naročito ispoljavano prema

136) Generalnu netrpeljivost prema srpskim kolonistima, nezavisno od socijalnih merila, iznosio je Metodije Šatorov na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, oktobra 1940. godine. Makedonski šovinisti su i 1945. prenosili glasove o „invaziji srpstva". Srbi su smatrali da se favorizuju velikobugarski elementi. Mada broj starih srpskih kolonista i nije bio velik, oni su proterani iz Makedonije. U jednom izveštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova FNRJ od 24. februara 1946. povodom revizije ranije sprovedene kolonizacije može se pročitati da držanje makedonskih komunista nije komunističko, da liče na ljude koji imaju sebične - lokalne interese i da se boje da diraju u zemljišno stanje stvoreno za vreme bugarske okupacije. - Izveštaj R. Miokovića - partijskoj organizaciji Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ, ACKSKJ, X, 2-II/6.

137-) Reč je o delovima makedonske brigade koja se pobunila u Štipu, odbijajući da ide na Sremski front. - Sv. Vukmanović Tempo, n.d., 2, 6 - Bugari nisu priznavali makedonsku naciju, a grčko rukovodstvo je zaključilo da je predaleko otišlo u davanju autonomnih prava makedonskom stanovništvu; na drugoj strani, *u* odnosu na sever - Jugoslaviju i Srbiju - među makedonskim predstavnicima javljala su se nacinalistička i šovinistička osećanja, naročito izražena uoči zasedanja Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM-a) avgusta 1944. godine. - Isto, 412, 125, 426-427.

severnom susedu u jugoslovenskoj federaciji - Srbiji koje se u začeću iskazivalo na pitanju teritorijalnog suvereniteta manastira Sv. Prohor Pčinjski gde je održano osnivačko zasedanje ASNOM-a, koji je pripadao Srbiji, pitanju tzv. Ristovačke Makedonije; ponovne kolonizacije Srba i pripadnika drugih naroda u Makedoniji, početnog odvajanja makedonske crkve od Srpske pravoslavne crkve, izrade makedonskog bukvara i razvoja makedonskog književnog jezika.[138] Stoga ne začuđuje da je i po shvatanju CK KPJ, odnosno Politbiroa aprila 1945. Makedonija ocenjivana kao najodvojenija zemlja od Jugoslavije i da Makedonci moraju da nauče šta znači federacija.[139]

Rezerve demokrata prema federaciji nisu izbijale na pitanju da li za federaciju ili protiv nje, jer su se pripadnici ove stranke pre rata izjasnili za federativni koncept državnog uređenja, već na pitanju merila po kojima se federacija oblikovala („krojila"); to jest da li su ova merila bila objektivna i odgovarala raspoloženju i potrebama jednog kraja, a na drugoj strani sa stanovišta celine i stvaranja „prirodnog organizma". Demokrati su ostavljali Crnogorcima da se sami izjašnjavaju o granicama i životnim uslovima svoje federalne jedinice, ali nisu bili ubeđeni da su argumenti za ekonomsko i nacionalno osamostaljivanje Crne Gore morali biti izraženi u zamišljenoj narodnosti. Nezavisno od dekreta, svaki se deo naroda osećao onako kako se osećao. Mihailo Božović je u „Demokratiji" odbacivao u suštini crnogorski nacionalitet, kritikujući rešenja AVNOJ-a o kojima narod nije imao priliku da se izajasni, a na drugoj strani nazivajući Đilasovu argumentaciju o crnogorskom nacionalnom pitanju iz 1945. godine kao „maglovit i neodređen" pristup. Dominirala je stara teza da se Crnogorci nisu nikada u toku svoje istorije drukčije osećali sem kao Srbi. Navodilo se da Crnogorac za Srbina iz Srbije neće nikada reći „Srbin" već „Srbijanac" (kako su ih u prošlosti još razgraničavali srpski prvaci koji su dolazili u ustaničku Srbiju iz Vojvodine), jer je „Srbin" smatran širim nacionalnim pojmom za razliku od onog „Srbijanac", koji je uži, provincijski, odgovarajući pojmu „Crnogorac". Božović je prihvatao da pitanje Crne Gore postoji kao političko, iako je narod Crne Gore 1918. izglasao ujedinjenje sa Srbijom i preko nje ušao u Jugoslaviju. Masovni ustanak Crnogoraca 13. jula 1941. posmatran je, takođe, kao vid odbacivanja odluke Petrovdanske skupštine crnogorskih separatista pod pokroviteljstvom Italije, a samim tim kao izjašnjavanje za nekadašnje ujedinjenje. Usput se dodavalo da je Đilas, kao delegat KPJ, išao na izdvajanje ili definisanje Crnogoraca kao posebne nacije 1941,[140] ustanak takvog

138) U okvirima Makedonije ostala su, međutim, srpska sela na padinama Skopske Crne Gore, s tendencijom asimilacije srpskog stanovništva.

139) Po Titu: „Makedonija je najodvojenija zemlja od Jugoslavije, ne daje koliko može za rat i obnovu. Makedonija sve više postaje predmet međunarodnih intriga i spletaka. Partijskoj organizaciji u Makedoniji treba objasniti šta znači federacija". - ACKSKJ, Zapisnici CK KPJ, Zapisnik CK KPJ od 1. aprila 1945.

140) prijmom proglašenja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja u Crnogorsko-antifašističku skupštinu nacionalnog oslobođenja Ivan Milutinović je isticao da se time ne umanjuje jedinstvo i ljubav Crnogoraca prema srpskom narodu,

masovnog karaktera ne bi se mogao ni izvesti. Ako se to pitanje ponovo postavljalo u novoj situaciji, za demokrate je ono bilo čisto političko a ne nacionalno pitanje. „Nije, dakle potrebno na silu stvarati crnogorsku nacionalnu individualnost, da bi se opravdala crnogorska federalna jedinica, jer za nju mogu govoriti drugi objektivni razlozi". Jednom rečju, državno uređenje zavisilo je od „narodne volje", a ne od bilo kakvih drugih odluka, pri čemu se, očigledno, aludiralo na odluke drugog zasedanja AVNOJ-a.[141)]

Za komuniste, kao suverenu političku snagu koja je „vedrila i oblačila" u Jugoslaviji, nezavisno od prelaznih i uslovnih međunarodnih modaliteta u spoljnoj sferi i sa stanovišta oblika vladavine, pitanje nacionalne strukture Jugoslavije bilo je rešeno u toku rata, isticano pre aprilske agresije u dokumentima KPJ i od te osnove nije bilo odstupanja. Tzv. narodna volja identifikovala se sa politikom KPJ, iako je nacionalni moment veoma malo značio u narodnooslobodilačkoj borbi naroda Crne Gore, ako se izuzme borba sa četničkim snagama koje su identifikovane kao unionističke u toku rata, pa i u formalnom interegnumu do odluke Konstituante i donošenja novog jugoslovenskog ustava. Ideja o dve srpske države u dvema federalnim jedinicama, Srbiji i Crnoj Gori, nije imala pristalica u vladajućem pokretu, koji je inače u crnogorskom ambijentu najviše bio opterećen jugoslovenskom vizijom kao internacionalističkom, ne pridajući veći značaj nacionalnom fenomenu.

U skladu sa svojim ranijim idejama, demokrati su pridavali velik značaj „organskom jedinstvu", čvrstini državne zajednice, skladu između opšteg i posebnog, užeg nacionalnog i šireg, jugoslovenskog. Pozivali su se, pri tome, na tendencije partikularizma i separatizma koji proizilazi iz samog sastava složene države, što vuče od „centra" i što je glavni razlog nedovoljne čvrstine i snage federalne države u početnoj fazi. Svest o potrebi i korisnosti zajednice trebalo je da zameni „one nesvesne činioce i onaj entuzijazam koji su faktor jedinstva u jednoj užoj nacionalnoj zajednici". Sem obezbeđenja uslova za uži nacionalni razvoj, federacija je morala da osigura i odgovarajuće učešće u vođenju zajedničkih državnih poslova. U složenoj zajednici članice federacije morale su se osigurati od nadglasavanja, čija bi žrtva mogla biti jedna članica saveza, osobito u pitanjima od suštinskog značaja vezanog za

te da odluka o stvaranju slobodne Crne Gore u sastavu federativne Jugoslavije trajno ne obavezuje. U pitanju je samo pravo Crnogoraca da se sutra mogu slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom zajednicom. Za Milutinovića Crnogorci i Srbijanci bili su „narod jednog plemena". Po Đilasu 1945: „Proces formiranja crnogorske nacije i danjdanji traje, a u ovome ratu posebna crnogorska individualnost, ispoljavanje nacionalne svijesti i nacionalne osobenosti, najoštrije su došli - do izraza! Ovaj rat, u izvjesnom smislu, označava kulminacionu tačku procesa Crnogoraca u posebnu naciju, posebnu nacionalnu individualnost. Po plemenskoj tradiciji oni se osjećaju, a i jesu Srbi (srpska plemena u srednjem vijeku, srpska raja, srpski narod pod Turcima), ali su oni u nacionalnom pogledu danas i nešto posebno, svoje, crnogorsko (kao što i npr. Srbi iz Srbije nijesu Crnogorci i ne osjećaju se takvima).... "

141) „Demokratija", 11. X 1945.

nacionalnost jedne članice. U zaštiti svoje autonomije članice su morale biti osigurane putem prava isticanja veta, a u oblasti popune saveznog aparata srazmernim učešćem u upravnoj i sudskoj vlasti svake od nacionalnosti koje su sačinjavale odnosnu federaciju. Unitarizam i federalizam u demokratskom viđenju nisu posmatrani kao prednosti same za sebe, kao načelo organizacije unutrašnjeg uređenja, već sa stanovišta „stvarnosti" ili „nestvarnosti" primenjenog federalističkog načina. Uzimajući federaciju kao dinamičku zajednicu koja se stalno izgrađuje, moralo se voditi računa i o faktorima razvitka oličenim u političkim i socijalnim organizacijama, rasprostranjenim po ćelom Savezu, koje su preko svojih članova imale da doprinesu političkoj integraciji celine i povezivanju preko interesa raznorodnih delova Saveza u što jedinstveniji organizam koji ne guši specifične interese. Polazeći od stvarnosti federacije, koje nisu bile sastavljene od jednakih članica - nacija po svojoj snazi, broju, ekonomskim mogućnostima, demokrati su tražili da se ne zapostavljaju interesi pojedinih nacionalnih grupa ili „centralnih nacija", koje su sa stanovišta pomenutih faktora i svog geografskog položaja u zemlji bile stub njene čvrstine, razvitka i napredka, a da se time ne ugrožavaju interesi ostalih članica.[142] Nije teško, bez obzira koliko bilo oprezno rečeno i nedorečeno formulisano, da se ovde zapravo radilo o položaju Srbije u jugoslovenskoj federaciji i o odnosima Srba i Hrvata.

Procenjujući federalizam Jugoslavije sa stanovišta samostalnosti u finansijskoj sferi federalnih jedinica (zemalja) prema Savezu, analitičari „Demokratije" su nalazili da je on više nego fiktivan, zahvaljujući postojanju jedinstvenog centralnog državnog budžeta, diktata centralnih organa nižim jedinicama, strogosti saveznog ministra finansija nad federalnim ministrom finansija, iz čega je proisticala potpuna zavisnost federalnih finansija od saveznog ministra finansija. Zavisnost se ogledala i u davanju dotacija iz opšte državne blagajne, proizvodeći dva negativna rezultata: jedan, sadržan u zavisnosti federalnih jedinica od savezne vlasti, i drugi u vidu „podsticanja na hronični deficit, ubijanja sopstvene inicijative i slabljenja osećanja sopstvene odgovornosti". Zaključak je bio više nego jasan: „Ovakav finansijski federalizam - predstavlja negaciju prave samouprave. Kao i demokratizam, tako se i današnji federalizam ispoljava više na rečima nego na delu".[143]

Poslanici opozicije u Privremenoj narodnoj skupštini suprotstavili su se i dvodomosti Ustavotvorne skupštine kao vida prejudiciranja federativnog uređenja, zahtevom komunističke većine da se sankcionišu tekovine narodnooslobodilačke borbe kao svršene činjenice. Za skupštinsku manjinu shvatanje o dvodomosti Ustavotvorne skupštine (Savezno veće i Veće naroda) bilo je oblik ograničavanja suvereniteta i vezivanja ruku Konstituanti. Spor oko suveriniteta isticao je postojanje formalnih atributa suverenosti Konstituante, jer je mogla da donese ili

142) Isto, 27. IX 1945.
143) Isto, 1. XI 1945.

ne donese Ustav, prihvati odluke AVNOJ-a ili ove odbaci.[144] Ona se i sama raspuštala, poslanici polagali zakletvu narodu a ne šefu države. Za razliku od drugih ustavotvornih skupština, ona je predstavljala i vrhovni organ državne vlasti. Nasuprot demokratskoj opoziciji, vladajuća komunistička grupacija je preko Narodnog fronta, kao svoje transmisije, imala sasvim drukčija shvatanja o Ustavotvornoj skupštini, koja su se zasnivala na faktičkoj prevlasti novih vladajućih snaga. Konstituanta je imala formalne slobode, a vladajuća grupacija delovala u potpuno izmenjenim uslovima koji su joj omogućavali da nametne svoju prevagu ostvarenu u prethodnom procesu revolucionarnog osvajanja vlasti. Postojeća promena odnosa snaga „inkarnirala je i materijalizovala volju naroda u konkretnoj istorijskoj situaciji". I građanska opozicija i vladajući faktori sistema, zapravo KPJ, iako konspirativna u toj fazi razvitka, pozivali su se na „narod", na „narodnu volju", razlikujući se u tome što je za komuniste narod već bio odlučio, dok je opozicija u demokratskom postupku tek trebalo da se izjasni u skladu sa demokratskom tradicijom i procedurom. U samoj Ustavotvornoj skupštini ogromna većina poslanika koja je sledila liniju KPJ stajala je naspram 17 poslanika opozicije.

Opozicija oko „Narodnog glasa čovječnosti, pravice i slobode", Glasila hrvatske seljačke politike je u svom jedinom broju od 20. oktobra 1941, koji je po izlasku bio zabranjen, odbacivala važeće shvatanje da je revolucija resila nacionalno pitanje. Opozicija oko ovog lista, HSS-ovske provenijencije, rešenje nacionalnog pitanja pripisivala je saveznicima koji su u Jugoslaviji svečano priznali tri narodne individualnosti. Opozicija je federaciju videla kroz trijalističku prizmu, ignorišući šestočlanu jugoslovensku federaciju potvrđenu na drugom zasedanju AVNOJ-a. Odnos prema komunističkoj federaciji bio je određen vlastitim istorijskim iskustvom HSS u prošlosti i ideološkim ekskluzivizmom i netolerancijom komunista. Rešenja koja su proisticala iz vrha KPJ kroz partijski, državni i aparat masovnih organizacija sprovođena su do dna. Balast HSS-a iz predratnih preganjanja oko teritorijalnog razgraničenja, koji nije prestajao ni u emigraciji, opterećivao je i ovu malenu, institucionalno neizgrađenu grupu oko udove Marije Stj. Radić i Ivana Bernardića, glavnog i odgovornog urednika lista. Komunisti su napadani što su komadali hrvatske zemlje, pri čemu se najverovatnije mislilo na stvaranje Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice DFJ, autonomne Vojvodine u sastavu Srbije, te na razgraničenje između Hrvatske i Vojvodine. Smatrali su da komunisti više

144> U Izveštaju manjine o Predlogu zakona u Ustavotvornoj skupštini, koji su podneli Savko Dukanac i J. Stojanović, isticalo se da je projekt definitivno odlučivao o uređenju zemlje i time oduzimao to suvereno pravo Konstituanti, što je bilo suprotno Krimskoj deklaraciji o Jugoslaviji koja je „nastavljala i produžavala Sporazum Tito - Šubašić", pa i čl. 1. Predloga zakona o Ustavotvornoj skupštini u kome se izrično reklo da se Ustavotvorna skupština bira da bi narodi „nove Jugoslavije mogli izraziti svoju suverenu volju o osnovnim pitanjima državnog uređenja." - Treće zasedanje AVNOJ-a i Privremene narodne skupštine, Sten, beleške, 464-5.

„komplikuju" srpsko-hrvatske odnose nego što je to bio slučaj u prošlosti. Za takvu federaciju okrivljavan je Tito, zato što je uz pomoć SSSR-a, a na osnovu rezultata političke borbe HSS, reformisao nekada centralističku, protivhrvatsku i protivseljačku komunističku Jugoslaviju na federativnoj osnovi. S pozivom na iskustvo prošlosti, oslobođenje Hrvatske 1945. proglašavano je novom okupacijom Hrvatske.[145] Previđalo se da je, zahvaljujući narodnooslobodilačkom pokretu i njegovom jezgru - komunistima, te emigrantskoj vladi, sa hrvatskim ministrima, Hrvatska dočekala slobodu na savezničkoj strani, i pored NDH i njenog „rata" na Istoku i objave rata SAD i Velikoj Britaniji, proširenjem Hrvatske i pripajanjem matici Istre, Zadra i dalmatinskih ostrva. Za Vjećeslava Vildera, komunističkom šestočlanom federacijom, sa predviđanjem Trsta kao sedme jedinice, Jugoslavija je praktično bila minirana, jer je sada bila dovedena u pitanje svojim ivičnim delovima: Makedonijom, Vojvodinom i Trstom, odakle je pretila stalna opasnost erozije. Zdrava evolucija od ideje narodnog jedinstva do tri individualiteta u komunističkoj verziji dovela je do organizma podeljenog na sedam država koji nema izgleda za opstanak. '

Za federativno uređenje izjasnile su se i sve građanske i druge stranke koje su se registrovale u jesen 1945. godine, uključujući čak i radikale koji su se najtvrdokornije odupirali složenom karakteru države, pretpostavljajući federaciji državno jedinstvo sa razvijenim samoupravama. Nastojeći da nastavi svoj rad u novoj Jugoslaviji, mada komunisti nisu računali na trajnije zadržavanje stranaka u političkoj strukturi 'Jugoslavije, Narodna radikalna stranka izjavila je da je za federalno uređenje DFJ i za jedinstveno državljanstvo, ali da neće zaboraviti da su teritorije iz kojih je država bila sastavljena živele u prošlosti posebnim životom i u toku dugog vremena stekle posebne navike, administrativne, političke i druge o kojima se mora voditi računa, računajući, pre svega, na očuvanje tradicija i individualno-istorijskih oznaka iz srpske prošlosti.[147] Za republikanski i federativni oblik države izjasnila se i Socijalistička partija.[148] Socijal demokrati su smatrali da federativni sistem najbolje odgovara posebnim nacionalnim, istorijskim i društvenim individualitetima pojedinih naroda i jugoslovenskih oblasti. Smatrali su da se kroz federativno uređenje najbolje može obezbediti državno, narodno i privredno jedinstvo, ravnopravnost svakoj nacionalnoj ili oblasnoj jedinici, sistem autonomije i samouprave u poslovima mesnog značaja, a da svakoj narodnoj grupi mora biti zajamčena potpuna ravnopravnost i kulturna autonomija.[149]

Rezerve prema jugoslovenskoj federaciji, kako je ona bila uspostavljena na drugom zasedanju AVNOJ-a, iznosili su krajem 1944. godine

145) „Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode, glasilo hrvatske seljačke politike", br. 1, 20. oktobar 1945.

146) AJ, Zbirka Save Kosanovića (83-5), Pismo V. Vildera S. Kosanoviću, London, 23, septembar 1945.

147) ACKSKJ, CK KPJ, X - 2 - II/3.

148) Isto.

149) Isto.

i predstavnici JNOF-a iz građanskih partija. Prvo, oni se nisu bili saživeli sa federativnim uređenjem kako je ono funkcionisalo od kraja 1943. na oslobođenim teritorijama Jugoslavije. Drugo, oni su tek pristupili JNOF-u i još nisu shvatili svoju pomoćnu, sporednu i usputnu ulogu u političkom životu, koja je bila određena voljom komunista kao direktivne i vodeće političke snage. Treće, kao ljudi starije generacije, koji su politički život počeli između dva svetska rata, ili čak u Kraljevini Srbiji, teško su se mirili sa nekim usvojenim modalitetima jugoslovenske federacije i komunističkom politikom u nacionalnom pitanju. Četvrto, složena Srbija kao federalna jedinica još nije bila dobila svoju zaokruženu fizionomiju. Peto, bili su opterećeni analogijom, iskustvom iz predratne Jugoslavije, svetskom istorijom federalizma, ne uviđajući da komunisti grade federaciju na temeljima iskustva koje građanskim političarima nije bilo poznato ni priraslo za srce. Među oštrim kritičarima jugoslovenske federacije, iako ju je u načelu prihvatao, nalazio se Jaša Prodanović, šef Jugoslovenske republikanske stranke, koja je međutim smatrala da je ostvarila svoj glavni program ukidanjem monarhističkog oblika vladavine, kao najvećeg krivca za sve nesreće Jugoslavije. Republikanci su se priključili narodnooslobodilačkom frontu, jer su u komunistima videli glavnog izvršioca političke i istorijske presude monarhiji. Međutim, Prodanović je izražavao nepoverenje u proklamovani princip naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, što se u njegovom tumačenju kosilo sa garancijom granica od strane velikih saveznika. Pitanje je 1945. uglavnom bilo akademskog karaktera, jer se granice nisu mislile ni menjati, sem u okvirima koje su zamišljali komunisti kao preduslov za ostvarenje nove balkanske formacije. Komunisti su otcepljenju pridavali značaj više deklarativnog načela, jer su narodi Jugoslavije - kako su smatrali - učešćem u narodnooslobodilačkoj borbi pokazali da žele da žive zajedno. Pravo na samoopredeljenje, pak, bilo je u instrumentalnoj ulozi borbe protiv okupatora da bi se razgorevanjem ove borbe steklo pravo da se traži drukčiji položaj u vanjugoslovenskim državama, pri čemu se mislilo na Grčku, Bugarsku, Italiju, optiranjem jugoslovenskog stanovništva za maticu. Prodanović je, s tim u vezi, istupao protiv preširokog prihvatanja načela ravnopravnosti naroda i manjina, pitajući se da li je bilo gde u svetu pravo na samoopredeljenje sprovedeno na apsolutan način, uključujući i „Rusiju". Prodanović je takav stav vezivao za „hipnozu ideologije", koja je inače plenila KPJ, čak i onda kada je vrh iza ideoloških zastora imao u vidu sasvim konkretne interese. Potsećao je na klasično istorijsko iskustvo rata u Svajcarskoj i SAD prilikom pokušaja odvajanja delova, kada su savezne snage silom sprečile akcije razaranja federativne države. Sto se tiče jugoslovenskog iskustva, Prodanović je smatrao da se niko neće silom ni zadržavati u Jugoslaviji, ali da ne treba ni nuditi nikome da izađe iz federacije.[150]'

150) Zapisnici JNOF-a - NF-a Srbije 1944-1948 (ljubaznošću dr M. Mitrovića), navedeni u: B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam, ideje i stvarnost, knj. 2, 201-2.

Za prvaka srpskih i jugoslovenskih republikanaca, inače stranke dosledne u svom antimonarhizmu, ali neuticajne, Skoplje i Kumanovo su pripadali Srbiji, bili krajevi za koje je Srbija ratovala. Prodanović je strahovao da se Makedonija ne izdvoji i ne uđe u sastav Bugarske. Bolelo ga je što Makedonci nisu dozvoljavali povratak naseljenika proteranih od bugarske okupatorske vlasti. U Bugarima je video stranu koja je više puta na strani neprijatelja ratovala protiv Srbije.[151]'

Sef republikanaca odbacivao je, kao i većina građanskih političara, tezu o crnogorskoj naciji, smatrajući da taj pojam ne postoji ni u istoriji niti u književnosti, iako nije imao ništa protiv federalne Crne Gore. Za Vasu Čubrilovića Crnogorci su jednako bili Srbi kao i Bosanci.[152]' Isto gledište zastupao je i dr Milivoje Marković, predstavnik predratne grupe „Napred" u JNOF-u Srbije. Suprotno gledište imao je Kirilo Savić, koji je etnički razlikovao Srbe od Makedonaca i Crnogoraca, smatrajući da Srbi treba da se ugledaju na „Rusiju" koja se odrekla da svoje ime nameće drugima. Inače, ovaj veliki slovenofil, posebno rusofil, koji je 1948. napustio saveznu vladu, smatrao je da se ujedinjuju „raznolikosti" a ne „jednolikosti".[153]' Ruža Pribićević polazila je od osetljivosti nacionalnog pitanja Srba, koje inače niko u vrhu vlasti nije priznavao, istupajući protiv eventualnog otcepljenja Kosova i njegovog prisajedinjenja Albaniji. Za razliku od nje, Sreten Žujović je dozvoljavao ovu mogućnost pod uslovima da Albanija bude organizovana na istim osnovama kao i Jugoslavija. Ukoliko bi se pak, u Albaniji ustanovio „reakcionaran" režim, onda pomenuta mogućnost ne bi dolazila u pitanje. Krajem 1944. Sreten Žujović je smatrao da Albanci, koji su se ogrešili o narodnooslobodilačku borbu moraju biti kažnjeni, ali su ostali „Arnauti" morali da osete potpunu slobodu.[154]' Internacionalistička merila su i ovde izbijala svom snagom: progresivnost ili reakcionarnosti jednog režima odlučivala je o sudbini dela državne teritorije, srca srpske zemlje u srednjem veku i duhovne postojbine srpskog naroda.

Dragoljub Jovanović, vođa Narodne seljačke stranke, pozdravljao je Deklaraciju Privremene vlade DFJ, dajući joj prednost pred Deklaracijom vlade Stojana Protića iz 1918, nalazeći u programu DFJ precizniji dokument. Da bi ideje i stavovi iz ove Deklaracije mogli da ožive, smatrao je da svi zainteresovani faktori moraju biti upoznati s namerama vlade i znati odgovore vlade na krupna pitanja koja pritiskaju novu Jugoslaviju. Za Jovanovića ova pitanja su bila mađarsko i „arnautsko", pitanje Hrvata i njihove kolonizacije u Bačkoj, pitanje Makedonije i Crne Gore, monarhije ili republike, sa drugim akutnim političkim i ekonomskim problemima. Jovanović je bio političar jugoslovenske orijentacije i veliki poklonik njene nezavisnosti i državne celine.

152) Isto, 202.
153> Isto.
I54> Isto.

U tom smislu izjasnio se i prilikom referisanja o Programu NFJ na prvom, osnivačkom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije, avgusta 1945. godine. Zanimljivo je da je Jovanović nekoliko meseci posle Krimske konferencije video ulogu Jugoslavije u sponi između zapadnih saveznika i SSSR-a, drukčije rečeno da ona mora da postoji da ne bi došlo do sukoba „između saveznika sa Zapada i naše sovjetske braće".[155]

U raspravi za dopunu Nacrta ustava, Dragoljub Jovanović je smatrao da treba uneti pravo na samoopredeljenje i ujedinjenje do otcepljenja, jer je to načelo propagirano u toku celog rata, a na drugoj strani nijedan progresivni režim ne bi smeo da se plaši separatizma. Pravo na samoopredeljenje nije moglo nikada biti konsumirano, jer je bilo imanentno samom pravu na samoopredeljenje, činilo njegov sadržaj i trebalo je da ostane „zauvek", da svaki narod raspolaže uvek svojom sudbinom. Za Jovanovića pravo na samoopredeljenje nije bilo „sredstvo reakcije za protivnarodnu akciju", već garancija ravnopravnosti koja se davala jugoslovenskim narodima. Pravo na samoopredeljenje do otcepljenja trebalo je da služi narodima i to samo „kao pravo u potrebi", a ne „kao obaveza". Njegovim proklamovanjem moglo se očekivati da se u skorijem vremenu bez straha i sa većom voljom i drugi narodi prisajedine federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji.[156]

Srbija na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije

AVNOJ je i nakon proširenja na osnovu krimske preporuke savezničkih vođa iz februara 1945 - zapravo njene modifikacije od Odbora za popunu i proširenje AVNOJ-a i Ministarstva za konstituantu, s Edvardom Kardeljom na čelu - zadržao u svom sastavu većinu poslanika Narodnog fronta Jugoslavije. Dotadašnji program i sastav AVNOJ-a nisu bili ugroženi njegovim pretvaranjem u Privremenu narodnu skupštinu (PNS), koja je trebalo da - kao prelazna ustanova - donese političko zakonodavstvo i pripremi izbore za ustavotvornu skupštinu. Krimska preporuka, sadržana u Izjavi o rezultatima Krimske konferencije, predviđala je, sem proširenja AVNOJ-a, da zakonodavna akta koja je on doneo budu podneta na ratifikaciju Ustavotvornoj skupštini. Razmatrajući predloge o proširenju AVNOJ-a, Privremena vlada DFJ stala je na gledište „da treba do krajnjih granica mogućnosti izaći u susret koji je dala konferencija savezničkih rukovodilaca u Jalti". Izmenu ove preporuke u smislu da se za AVNOJ, pored predratnih

155) B. Petranović, M. Zečević, n.d., 2, 191 - „Mi smatramo da ova država ima svoje istorijsko opravdanje. To smatra i Sovjetski Savez, a to smatraju i naši veliki saveznici Zapada. Jugoslavija treba da postoji, Jugoslavija mora da postoji baš zbog toga da ne bi došlo do sukoba između saveznika sa Zapada i naše sovjetske braće. Mi tu treba da stojimo kao spona između jednih i drugih, i na taj način obezbedimo mir na Balkanu, mir u Srednjoj Evropi i mir u svetu". Značajnu kohezivnu i objediniteljsku ulogu Jugoslavije Jovanović je video u Titu.

156) Predlog za dopunu Nacrta Ustava 1945. - ACKSKJ, CK KPJ, X 11/19.

poslanika, predlože i istaknuti javni radnici (političari, naučnici) uslovila je činjenica što je poslednja Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije bila izabrana na nedemokratski način, a njeni poslanici većinom utonuli u kolaboraciju s okupatorima. Demokratska stranka Milana Grola predložila je 13 članova za poslanike proširenog AVNOJ-a, Glavni odbor Saveza zemljoradnika 12 (uključujući predsednika stranke Kosana Pavlovića), Hrvatska republikanska seljačka stranka (radićevci) 9, a Šubašićeva HSS 4. Samostalna demokratska stranka Save Kosanovića i Jugoslovenska republikanska stranka Jaše Prodanovića dale su u AVNOJ po 11 predstavnika, Narodna seljačka stranka Dragoljuba Jovanovića 8, a za predstavnika Socijaldemokratske stranke predložen je Nedeljko Divac. [7)] Privremena narodna skupština, obrazovana 10. avgusta proširenjem AVNOJ-a, radila je do Ukaza Predsedništva PNS od 26. oktobra 1945. o njenom raspuštanju. Predsedništvo PNS rešilo je da se Ustavotvorna skupština, pošto se za nju obave izbori 11. novembra, sazove u zasedanje za 29. novembar.

Pored privremene vlade i AVNOJ-a, odnosno PNS, i njihovih predsedništava, u sistemu vlasti DFJ postojalo je i Namesništvo, ustanova prelaznog karaktera, u suštini dekorativna. Namesnici nisu imali bitnija ovlašćenja, jer su ova pripadala AVNOJ-u, Vladi i Predsedništvu AVNOJ-a, a kasnije PNS i njenom predsedništvu. Namesništvo se može uzeti kao formalni čuvar prenetih kraljevskih ovlašćenja ili kao neka vrsta kontrole sporazuma između NKOJ-a i kraljevske vlade. Namesnici su bili ljudi na zalasku političke karijere (Srđan Budisavljević i Ante Mandić), bez većeg uticaja u političkom životu (Dušan Sernec) a i lično nespremni da se zalažu za stvar monarhije u Jugoslaviji. Namesništvo je, suštinski gledano, predstavljalo dekor ustavnosti ili vid prilagođavanja revolucionarnih promena ustavnoj formi.[158]' Prisećajući se svoje uloge namesnika, Srđan Budisavljević je isticao da mu je, kao nekadašnjem aktivnom javnom radniku, više nego teško padala ta sporedna uloga, koju je privremeno morao da vrši. Proglašenjem republike i ukidanjem monarhije prestala je funkcija namesništva.

Privremeno narodno predstavništvo bilo je izraz posleratne situacije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, za razliku od Privremene narodne skupštine koja je konstituisana kao izraz međunarodnih potreba nove Jugoslavije. Popunjavanje AVNOJ-a nije proizilazilo iz unutrašnjih potreba, već iz međunarodnih obzira pobednika prema velikim savezničkim silama, prvenstveno Velikoj Britaniji i SSSR-u. Za razliku od Privremenog narodnog predstavništva, Privremena narodna skupština je, radeći u drugačijoj situaciji i novim društvenim odnosima, donela potrebno zakonodavstvo u više nego kratkom roku, a njeno

157) ACKSKJ, CK KPJ, Komisija za izgradnju narodne vlasti pri CK KPJ, Predlog potpredsednika vlade i ministra za Konstituantu E. Kardelja o proširenju AVNOJ-a od 21. jula 1945.

158) O radu Namesništva videti: B. Petranović, Lj. Marković, Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943-1945, Beograd, 1991, 581-2, 591-593. i drugi.

Predsedništvo raspisalo je izbore za Ustavotvornu skupštinu za 11. novembar 1945. Poznato je koliko su vlade Kraljevine SHS kritikovane zbog odlaganja izbora za Ustavotvornu skupštinu. Na osnovu opšteg prava glasa, koje je tekovina oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, predratno biračko telo dvostruko je uvećano uključivanjem vojnika, žena i omladine s navršenih 18 godina.

Pravo glasa nisu imali aktivni saradnici neprijatelja i pristalice predratnih fašističkih organizacija.

Biračko pravo oduzimalo se po Zakonu o biračkim spiskovima koji je donela Privremena narodna skupština DFJ, avgusta 1945, sledećim kategorijama lica: 1. svim ministrima koji su učestvovali u vladama od 6. januara 1929. do 5. februara 1939. godine, izuzimajući one koji su se odlikovali svojim radom u borbi protiv okupatora; 2. svim pripadnicima vojnih formacija okupatora i njihovih domaćih saradnika koji su se trajno i aktivno borili protiv NOVJ; 3. članovima Kulturbunda, italijanskih fašističkih organizacija i članova njihovih porodica, ukoliko ne mogu da dokažu da su radili u korist narodnooslobodilačke borbe; 4. licima koja su bila aktivni funkcioneri i istaknuti članovi u ustaškim, četničkim, nedićevskim, ljotićevskim organizacijama, beloj i plavoj gardi, kao i drugim kvislinškim organizacijama u zemlji i inostranstvu; 5. licima koja su bila u političkoj i policijskoj službi okupatora i kvislinga; 6. licima koja su dobrovoljno, svojom inicijativom i u cilju pomaganja neprijatelja, stavljala na raspolaganje vojna i privredna sredstva okupatoru i njihovim pomagačima; 7. licima koja su sudskom presudom osuđena na gubitak nacionalne časti, odnosno političkih ili pojedinih građanskih prava za vreme dok taj gubitak traje; 8. i najzad, što nije imalo veze sa prethodnim osnovima, licima pod starateljstvom. Vlada Srbije je na osnovu čl. 4 Zakona donela, u saglasnosti sa saveznom vladom, listu pripadnika organizacija čiji članovi nisu imali biračko pravo, na kojoj su se nalazili: Ljotićevi dobrovoljački odredi; Ljotićeva organizacija „Zbor", Nedićeva Srpska državna straža; Nedićeva Granična straža; Nedićeva Poljska straža; Srpska zajednica rada; Pozorište Srpske zajednice rada; Obavezna služba rada; Centrala za humor, Pećančevi četnički odredi, četničke organizacije Draže Mihailovića (vojničke i poluvojničke formacije, Centralni i Nacionalni komitet, okružni, sreski i seoski komiteti, ravnogorski odbori, JURAO - Jugoslovenska ravnogorska omladina, ŽROS - Ženska ravnogorska omladina, Crne šamije - ženska četnička organizacija na teritoriji kragujevačkog okruga), Balistička organizacija na Kosovu, Albanski nacionalni komitet, Kulturbund, Mađarski strelasti krstovi, Imredijeva partija, Turanski lovci, Mađarski kulturni savez, Banatski mađarski kulturni savez, Astra - Rumunska kulturno-politička organizacija, Rumunska gvozdena garda, Mađar haz (Dom Mađara) - mađarska ekonomsko-politička organizacija, Rajfajzen, ekonomsko-politička nemačka organizacija (Agririja), Hitlerjugend, Jungenhajm, ustaške vojne formacije, domobranska vojska, ustaške organizacije, Sabor NDH,

Muslimanska milicija, SS divizija - Skender beg, Organizacije kontraudarnih ceta („kontraši").[159]

Zahtevi građanskih političara u vreme Potsdama samo potvrđuju koliko su građanske snage bile nemoćne da se bez oslonca na strane faktore odupru vladavini komunista u Jugoslaviji. Potsdamska konferencija je uticala na brže popunjavanje AVNOJ-a u skladu s krimskom preporukom, jer je postojeći Odbor za proširenje AVNOJ-a - zapravo Ministarstvo za konstituantu, koje je praktično obavljalo taj posao - kasnio u odabiranju nekompromitovanih poslanika. Grol je bio nezadovoljan što se sednice Privremene vlade DFJ ne održavaju redovno. Podneo je maršalu Titu memorandum, u kome je stajalo da će ostati u vladi samo pod uslovom da se najhitnije postigne sporazum o proširenju AVNOJ-a, da nova skupština donese osnovne zakone o slobodi štampe, zbora i govora, o izborima, o građanskoj sigurnosti i o karakteru novog režima.[160] Krajem jula 1945. Šubašić je dao podršku Grolu da se obrazuje Komitet ministara za proučavanje zakona i proširenje AVNOJ-a, u koji su ušli: Edvard Kardelj, predsednik, Milan Grol, Sava Kosanović, dr Juraj Šutej, Frane Frol, Andrija Hebrang i Jaša Prodanović; ali, prema oceni građanskih predstavnika u tom telu, „komunisti" nisu nameravali da se odreknu „željezne kontrole". Za razliku od Grola, Šubašić nije želeo da istupi protiv DFJ, smatrajući da „režim" ima svu fizičku vlast u svojim rukama, da je narodni front neizbežan i da je alternativa građanskog rata neprihvatljiva. Za njega je bilo najvažnije da se obrazovanjem koalicije stranaka, pa makar u njoj Komunistička partija imala i odlučujući uticaj, izbegne skrivanje jednopartijskog sistema pod plaštom narodnog fronta.[161]

[159] Čl. 4 Zakona o biračkim spiskovima, Službeni list DFJ br. 59/1945.

[160] O tome M. Grol u ostavci podnetoj maršalu J. B. Titu 18. avgusta kaže: „Izlaganje mojih mišljenja o situaciji ostalo je bez odgovora. Za punih mesec i po dana nije došlo do nove zaključne lične izmene misli između mene i Vas, niti je bilo sednice Vlade na kojoj bih mogao pokrenuti ta pitanja.

U jednom trenutku, izjava potpredsednika Kardelja, da i on misli da bi pre svih odluka o AVNOJ-u trebalo sporazumeti se ö programu, kao i obećanje njegovo od pre nekoliko nedelja da će se 'za dan-dva' održati sednica Vlade - dalo mi je nade da do tog sporazumevanja može doći.

Mesto svega toga, iza pauze od tri meseca, sednica Vlade zakazana je bila tek u poslednjoj nedelji pred sam saziv AVNOJ-a, i nekoliko dana pre toga dostavljena je članovima Vlade hrpa zakonskih projekata: izbornog zakona, zakona o biračkim spiskovima, zakona o kažnjavanju zločina i prestupa protiv otadžbine, o Ustavotvornoj skupštini, o državljanstvu, o vojnim sudovima, o agrarnoj reformi, predlog Ministra za Konstituantu o proširenju AVNOJ-a, zatim zakoni o štampi, o udruženjima i zborovima.

Svi ti važni i za rešavanje današnjih problema odlučujući zakonski projekti, izrađivani bez širih načelnih sporazuma, ubačeni su bili odjednom, u poslednjem trenutku, pred Ministarski Savet pred saziv AVNOJ-a, o čijem se proširenju u Privremeni parlament - o principu i o merilima - za sve ovo vreme isto tako nije sporazumevalo.

U takvom načinu rada pokazuje se jedno poslovno gledanje osnovnih političkih pitanja, skoro tehničko sprovođenje jedne politike kao već osveštane, neprikosnovene, koja isključuje svako podvajanje mišljenja. Na jedan ili drugi način ti zakoni ograničavaju ili poništavaju građanska prava, demantuju sporazume o definitivnom uređenju zemlje i osporavaju osnovna načela na kojima su oni načinjeni." - Arhiva J. B. Tita, II—5—6.

[161] B. Petranović, S. Nešović, AVNOJ i revolucija, Beograd, 1983., 741-744.

Grolu nije pošlo za rukom da Komitetu nametne svoje poglede na izradu zakonskih projekata u smislu pronalaženja kompromisne formule. Grupa demokrata u Privremenoj narodnoj skupštini DFJ pristupila je kritici predloženog zakonodavstva sa stanovišta povrede demokratskih načela. Opozicija je gledala na stvaranje jedinstvene vlade kao na podelu vlasti. Dragić Joksimović, poslanik Privremene narodne skupštine, tražio je da se sprovedu izbori za organe lokalne vlasti, jer se „kuća gradi od temelja", a ne od „krova", i donese zakon o slobodi od straha.[162] Ova opozicija je 1945. bila kristalizacioni centar otpora jednostranačkoj vlasti u Srbiji i Jugoslaviji. Grolovim pristalicama u PNS prišlo je i nekoliko poslanika iz drugih građanskih grupacija, tako da je opoziciju novom zakonodavstvu činilo najviše 17 poslanika.

Grolovi jednomišljenici u PNS istupali su protiv političke isključivosti KPJ, „političkih procesija" Narodnog fronta, tražili zaborav „nevoljnih ogrešenja" u ratu. Grol je govorio o „uslovima sveopšte ekonomske krize i nesmirene atmosfere". List ***Demokratija*** se pozivao na zahteve iz naroda da „bude više Hunre manje Hozne".[163] Za Grola je Sporazum Tito - Subašić značio podelu vlasti između komunista i ostalih „progresivnih političkih partija".

Opozicija je, uz pomoć zapadnih sila, oslonjena na Deklaraciju o oslobođenoj Evropi usvojenoj na Krimskoj konferenciji, nastojala da izgradi legalnu osnovu rada i ostvari podelu vlasti s KPJ, koja na to nije ni pomišljala.

Suočen sa činjenicom da se Tito ne drži Krimske preporuke u shvatanju demokratske opozcije, a na drugoj strani nemajući mogućnosti da se odmerava sa Narodnim frontom iza kojega je stajala KPJ sa državnim aparatom vlasti, Grol je 18. avgusta 1945. podneo ostavku Titu na položaj potpredsednika Privremene vlade DFJ. Za Grola, načela Deklaracije vlade iz marta 1945. nisu bila u praksi poštovana. Ukazao je predsedniku vlade da sednice vlade nisu tri meseca sazivane. Donošenje „hrpe zakonskih projekata" bilo je izneto pred vladu u poslednji čas. Za Grola je ovakav način rada predstavljao tehničko sprovođenje jedne politike kao neprikosnovene, koja isključuje svako podvajanje mišljenja. Iz toga je izvlačio zaključak o tendenciji da se „mehaničkim sredstvima obezbedi ono što se saglašavanjem ne može". Osuđivao je masovna okrivljavanja, pretnje i stavljanje pod pitanje osnovnih prava građana. Pod udar Grolove inkriminacije posebno je došlo proizvoljno stavljanje pod oznakom fašizma svega onog što nije bilo na liniji oslobodilačkog rata. Iz svega je proizilazilo da politički zakoni koji ne obezbeđuju slobodnu razmenu mišljenja ne vode ni slobodnim izborima za Ustavotvornu skupštinu.[164]

Privremena vlada DFJ, od obrazovanja marta 1945, bila je, u stvari organ KPJ, odnosno Politbiroa CK KPJ, nezavisno od svog šarolikog

m) B. Petranović, M. Zečević, n.d., 2, 194.
163) Aluzije u Bosni da bude manje represije a više strane ekonomske pomoći.
164) Arhiv J. B. Tita, II-5-6.

sastava. Pored komunista, u Privremenoj vladi DFJ nalazili su se i predstavnici drugih stranaka i političkih grupa: Milan Grol (Demokratska stranka), Ivan Subašić i Juraj Šutej (HSS), Sava Kosanović (Samostalna demokratska stranka), Jaša Prodanović (Jugoslovenska republikanska stranka), Edvard Kocbek (bivši hrišćanski socijalist), Frane Frol (HSS u JNOF-u). No, komunisti su u njoj imali najistaknutije prvake svoje partije: predsednički položaj pripao je maršalu Josipu Brozu Titu, generalnom sekretaru KPJ, mada se njegova najviša partijska funkcija nije javno iskazivala; Tito se istovremeno nalazio na čelu resora narodne odbrane, kao vrhovni komandant Jugoslovenske armije; Edvard Kardelj, član Politbiroa CK KPJ nije bio samo potpredsednik vlade već i ministar za konstituantu; stajao je na čelu ministarstva koje je u postojećoj prelaznoj situaciji bilo jedno od najvažnijih, jer je trebalo pripremiti pretvaranje AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu, saglasno krimskoj preporuci šefova velikih sila, organizovati izbore za ustavotvornu skupštinu i izraditi nacrt budućeg ustava. Glavni partijski ideolog, Milovan Đilas, nalazio se na čelu Ministarstva za Crnu Goru, kao i Pavle Gregorić za Hrvatsku, a Rodoljub Čolaković za Bosnu i Hercegovinu. Resore industrije, saobraćaja, spoljne trgovine, rudarstva i prosvete držali su takođe komunisti (Andrija Hebrang, Todor Vujasinović, Nikola Petrović, Bane Andrejev i Vladislav Ribnikar). Hebrang je bio povučen iz Hrvatske na rad u federaciju posle kritike njegovog rada kao separatističkog, ali to šira javnost, pa čak i članovi KPJ, nisu znali. Ministarstvom finansija rukovodio je Sreten Žujović, član Politbiroa CK KPJ. Na čelu Ministarstva unutrašnjih poslova stajao je pop Vlada Zečević, istaknuti partizanski prvak iz zapadne Srbije, član KPJ od 1942. godine. Zečević nije imao istaknuto mesto u partijskoj hijerarhiji, ali je kao sveštenik, čija je popularnost probila granice Jugoslavije zahvaljujući propagandi narodnooslobodilačkog pokreta i naprednih iseljeničkih krugova, mogao garantovati u očima javnog mnjenja da će se unutrašnji organi držati demokratskih pravila u predstojećim izborima. Uostalom, organima bezbednosti (Odeljenje zaštite naroda - OZN-a), na Zapadu poznatim kao „tajna politička policija", rukovodio je Aleksandar Ranković Marko, član Politbiroa CK KPJ i general-lajtnant JA. Odeljenje zaštite naroda, stvoreno 13. maja 1944. godine, nalazilo se - po tadašnjem formacijskom sastavu - u okviru Ministarstva narodne odbrane a ne Ministarstva unutrašnjih poslova.

Nominalni nosilac spoljne politike bio je Ivan Subašić, ali su poslovi s inostranstvom (uključujući međunarodne odnose i komunističke veze) bili koncentrisani, kao i ranije (dok je Josip Smodlaka bio u NKOJ-u prvi partizanski poverenik za spoljne poslove), u rukama maršala Tita. Glavne linije spoljne politike formulisao je i iznosio Tito u svojstvu predsednika Privremene vlade DFJ. Prepiska između Tita i Staljina, odnosno drugih sovjetskih najviših zvaničnika (političkih i vojnih) ostvarivana je bez publiciteta. Tito je s Edvardom Kardeljem držao sve

konce spoljne politike u vreme tršćanske krize. Ostale resore držali su predstavnici građanskih grupa i partija, koji su bili pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta (iz redova HSS - Frane Frol i Zlatan Sremec, ili poznati pisac, katolički mislilac, prvak hrišćanskih socijalista i Osvobodilne fronte Edvard Kocbek); sledili liniju JNOF-a (kao šef Jugoslovenske republikanske stranke Jakov Jaša Prodanović); orijentisani prema naprednim snagama u Jugoslaviji za vreme boravka u emigraciji (prvak Samostalne demokratske stranke Sava Kosanović, vatreni branilac obnove Jugoslavije u inostranstvu); političari koji su važili za rusofilski, odnosno slovenski orijentisane. Van stranaka u Vladi nalazili su se istaknuti javni radnici i raniji političari, ali sada bez stranačkog opredeljenja (Josip Smodlaka, Vasa Čubrilović).

Predsedništvo Privremene narodne skupštine raspisalo je 1. septembra 1945. izbore za Ustavotvornu skupštinu za 11. novembar iste godine. Narodni front Jugoslavije je samim tim otvorio predizbornu kampanju. Na sednici Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije 5. IX 1945. pretresano je pismo Izvršnog odbora NFJ upućeno svim zemaljskim odborima. Tim povodom je zaključeno: 1. da se pri Izvršnom odboru NF Srbije stvori Izvršni odbor u koji bi ušli predstavnici svih stranaka i grupa koje su se nalazile u Narodnom frontu; 2. da se ovi odbori obrazuju i pri okružnim odborima i prošire sa po jednim predstavnikom grupa u Narodnom frontu; 3. da izborni odbori podnose predloge za okružnu listu Izvršnom odboru NF okruga na konačno rešavanje; 4. radi ubrzavanja postupka oko postavljanja okružnih lista i veće saglasnosti svih grupa u Narodnom frontu odlučeno je da Izborni odbor pri Gradskom odboru izvrši kandidaciju za celu Srbiju, kako za Saveznu skupštinu, tako i za Skupštinu naroda, i pre dobijanja predloga od okružnih odbora Narodnog fronta. Samim tim, Izvršni odbor Narodnog fronta Srbije mogao je da uputi predlog okružnim odborima za stavljanje određenih lica na okružne liste. Ovaj postupak, međutim, po stavu Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije, nije sprečavao okružne odbore Narodnog fronta da popunjavaju svoje okružne liste i dodaju kandidate za koje se izjasnio Glavni odbor Narodnog fronta Srbije. 5. U okružne izborne odbore nisu mogla da se biraju lica koja su bila kandidati na toj listi. 6. Glavni odbor je preporučio okružnim odborima da pojačaju svoj agitacioni aparat i da izbegavaju potpirivanje međustranačke borbe, što je moglo da nanese „neocenjivu štetu". Svim grupama je trebalo da se pruže ista materijalna sredstva. Grupe u Narodnom frontu mogle su u načelu i samostalno da istupaju, ali je Glavni odbor preporučivao zajednički nastup. Formalno gledano, Glavni odbor je tražio da Narodni front vodi brobu protiv izbornih nezakonitosti, naročito u pitanju zborova i dogovora građana, i da se štampa svih grupa rastura podjednako.[165)]

[165)] B. Petranović, Narodni front Beograda na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije 11. novembra 1945. godine, Godišnjak grada Beograda, knj. XVI - 1969, 88.

Zemaljska izborna komisija Srbije donela je 6. septembra 1945. odluku o ustanovljenju izbornih srezova i određivanju broja poslanika koje će birati pojedini izborni srezovi na teritoriji Srbije za Saveznu skupštinu Ustavotvorne skupštine. Prema odluci Savezne izborne komisije od 3. IX 1945, Srbija je birala 87 poslanika. Grad Beograd sa 288.938 stanovnika, po popisu iz 1931, godine, birao je 7 poslanika (jedan poslanik na 40 hiljada stanovnika). Svaki rejon Beograda činio je poseban izborni savez.[166)]

Na osnovu člana 10 Zakona o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, Zemaljska izborna komisija Srbije je 6. septembra donela Odluku o postavljenju izbornih komisija za grad Beograd i pojedine okruge Srbije. Po uputstvima Izvršnog odbora Narodnog fronta Srbije, Gradski izborni odbor morao je da predstavlja sve grupe. Prihvatajući ovaj stav, Gradski odbor Narodnog fronta Beograda traži 11. septembra da u izborni odbor uđu i predstavnici organizacija AFŽ-a, USAOS-a, Jedinstvenih sindikata i pojedini aktivisti Narodnog fronta koji nisu pripadali ni jednoj stranci, ali su se istakli kao pripadnici Narodnog fronta.

Izborni odbor Srbije, sastavljen od predstavnika svih grupa, ovlašćen je od Izvršnog odbora NF Srbije da privede kraju kandidacije za Beograd i pojedine okruge u Srbiji. Listu za grad Beograd nosio je maršal Tito, kao kandidat u VII rejonu, dok je za njegovog zamenika kandidovan dr Blagoje Nešković, predsednik Narodne vlade Srbije; u I rejonu kandidovan je Moša Pijade, potpredsednik Privremene narodne skupštine, a za zamenika Stevan Jakovljević, rektor Univerziteta; drugi kandidat bio je dr Svetislav Živković, profesor; u II rejonu kandidovan je general-lajtnant Sreten Žujović, ministar finansija, a za zamenika Dragi Stamenković, sindikalni funkcioner; u II rejonu Vladimir Simić, advokat, a za zamenika Marko Nikezić, potpredsednik INO-a Beograda; u IV rejonu Vladislav Ribnikar, ministar prosvete, a za zamenika Milan Živković, apotekar; drugi kandidat je bio Miladin Zarić, učitelj, a njegov zamenik Milutin Najdanović, privatni činovnik; u V rejonu kandidovan je Pavle Pavlović, abadžijski radnik, a kao zamenik Dragoslav Mutapović, pomoćnik ministra poljoprivrede Srbije; drugi kandidat u ovom rejonu je Dragoljub Jovanović, profesor Univerziteta; u VI rejonu kandidovan je Aleksandar Ranković, general-lajtnant, čiji je zamenik Slavka Parenta, šef socijalnog odeljenja INO-a; drugi kandidat je bio Nikola Ćopić, pomoćnik direktora Hemijske centrale, a zamenik Velimir Stojanović, građevinar.[167)] Na izborima za Ustavotvornu skupštinu nije bilo drugih lista Narodnog fronta.[168)]

Očekivalo se da Narodni front na izborima izrazi jedinstvo političke misli naroda Jugoslavije. Izvršni odbor NFJ u tom smislu izdao je 11. septembra 1945. proglas članovima organizacije povodom izbora za

166ö) „Glas", 8. septembar 1945.
167) Isto, 25. septembar 1945.
168) B. Petranović, n.d., 90.

Ustavotvornu skupštinu. Osnovne parole NFJ pozivaju na jačanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda, razvijanje saveza radnika i seljaka i svih drugih „naprednih slojeva društva", savez sa SSSR-om i prijateljstvo sa ostalim saveznicima. Narodni front Jugoslavije pozivao je na izbore sve građane i osuđivao „reakcionarnu opoziciju". Jedinstveni sindikati okružnicom pozivaju svoje organizacije da u predizbornoj kampanji izdaju letke, agitacijom i propagandom „raskrinkavaju" opoziciju. Glavni odbor JSRNJ objavio je predizborni proglas radničkoj klasi Jugoslavije 25. oktobra 1945.

Odmah po raspisivanju izbora, u Srbiji se razbuktala politička aktivnost. U Beogradu je nosilac ove aktivnosti bio Gradski odbor Narodnog fronta. Na svojim sednicama i šaljući raspise rejonskim odborima, Gradski odbor Narodnog fronta davao je ton akcijama. Gradski odbor Narodnog fronta objašnjavao je karakter ustanove „zamenika" i podvlačio da dve liste za Skupštinu naroda u Srbiji ne znače cepanje Narodnog fronta. NF Beograda poziva aktiviste da na dan izbora dovedu što više građana na birališta. Rukovodstvo Narodnog fronta u Beogradu pokreće, takođe, pitanje sredstava za pokriće rashoda oko likovne i pismene propagande, organizacije izbora i drugih potreba izborne kampanje. Odlukom Izvršnog odbora NF Srbije obrazovan je Izborni fond Narodnog fronta. Fond se formirao od priloga, a deljen je na sledeći način: 25% NFJ, 50% NF Srbije i 25% okružnim odborima NF-a. U Beogradu su prilozi skupljani po rejonima i dostavljani Gradskom odboru Narodnog fronta. Iz psiholoških razloga posebna pažnja je obraćena na iznos koji su prilagali prvi prilagači.

Program akcije, koji je razradio Gradski odbor Narodnog fronta u vezi sa izborima, obuhvatio je: 1. proradu Proglasa NFJ, razrađivanje govora maršala Tita, tumačenje socijalno-političkog značaja novog zakonodavstva PNS, objašnjavanje kandidacionih lista; 2. organizovanje rejonskih konferencija, koje su morale da se završe do 30. septembra; 3. masovne organizacije su zadužene da razviju akciju među svojim članstvom, radnicima, omladinom, ženama; 4. planirane konferencije za 7. oktobar zamišljene su kao vrhunske tačke izborne agitacije; 5. Gradski odbor preuzimao je na sebe izdavanje proglasa građanima, štampanje parola i agitaciju za izborni fond.[170]

U početnoj fazi predizborne kampanje održavani su mesni sastanci i rejonske konferencije, na kojima su objašnjavani zakoni o biračkim spiskovima i o izboru narodnih poslanika, kao i naglašavan značaj Privremene narodne skupštine kao novog „parlamenta". Radnici Beograda odlazili su ekipno u obližnja sela i manifestovali u prilog Narodnog fronta. Organizacije AFŽ-a agituju da žene koriste biračko pravo 11. novembra. Predizborna propaganda i agitacija vodila se preko štampe, kulturno-prosvetnih priredaba, plakata, popularnih brošura. Članstvo Narodnog fronta pomagalo je na sređivanju biračkih spiskova.

169) Istorijski arhiv Beograda, Fond NF-a, Zapisnici sa sednice Gradskog odbora NF-a od 25. septembra 1945.

170) Isto, Zapisnik od 18. i 25. septembra 1945.

Iz biračkih spiskova su brisani saradnici neprijatelja kao „nedostojni", koji su, kako se govorilo, „sami sebi oduzeli biračko pravo". Pored „nebudnosti" članova Narodnog fronta prilikom upisa građana u spiskove, bilo je, s druge strane, i preteranog „sitničarenja". Prema izveštajima, koji su pristizali, „neprijateljski elementi" su na konferencijama pokazivali i „lažnu revnost", nastojeći da se iz spiskova brišu i „pošteni građani". Broj predloženih građana za brisanje u Beogradu do kraja avgusta je iznosio 5-6 hiljada ili 2,5% od upisanog broja birača.[171]

Partijska organizacija proglasila je izbore za glavni zadatak. Mesni komitet je odlučio da se za jedan mesec odloži održavanje partijskog kursa pri Mesnom komitetu. Na teorijskim sastancima razrađivali su se govori u vezi sa izborima. Komitet je, takođe, odložio rad na ispunjavanju anketnih partijskih listova i druge tekuće poslove. Po direktivi Mesnog komiteta nisu se odlagali jedino poslovi vezani za obilaženje partijskih jedinica, spremanje zimnice i proizvodnja. Komunisti su obavezani da u svest naroda unose shvatanje da je svako izjašnjavanje protiv Narodnog fronta - izdaja.[172]

Kućne i ulične konferencije ustupale su u oktobru mesto većim predizbornim mitinzima i zborovima, ali politička aktivnost ni u ovim najmanjim jedinicama nije prestajala.[173] Dok je u septembru težište bilo na objašnjavanju odredaba i principa izbornog zakonodavstva, dotle je u oktobru najvećim delom govoreno o uspešnoj obnovi zemlje, daljim perspektivama razvitka, karakteru opozicije.

Narodni front je sprečavao pokušaje opozicije da omalovaži izbore; suzbijao je vesti da će se izbori odložiti ili poništiti, ukoliko se i održe; razbijalo se shvatanje da glasanje i politika nije za žene. Rad opozicije u redovima omladine svodio se uglavnom na pridobijanje pojedinaca i delatnost bivših članova Jugoslovenske ravnogorske omladine (JURAO), ali je dolazilo i do obrazovanja manjih grupica od po 3-4 omladinca. Omladinci, pod uticajem opozicije činili su pojedinačne „ispade", ali nisu imali snagu da stvore organizaciju. Antikomunistički raspoloženi omladinci pisali su „ceduljice" sa parolama: „Omladino, komunisti vas gone samo na rad"; klevetali Tita i veličali kralja. Većini ovih punoletnih omladinaca bilo je oduzeto i biračko pravo. U jeku predizborne kampanje deo ovih omladinaca nalazio je stecište u prostorijama redakcije lista „Demokratija".[174]

Narodni front je u izbornoj agitaciji „raskrinkavao", sem opozicije u Srbiji i njenih prvaka, i Vlatka Mačeka kao potpisnika Trojnog pakta i saradnika ustaškog pokreta. Iz direktiva Narodnog fronta Srbije vidi se da je suština apstinencije opozicije na izborima objašnjavana slabošću unutrašnje „reakcije" i njenim težnjama da stvori osnov za inostranu

171) Isto; „Borba", 1. septembar 1945.-
172) Istorijski arhiv Beograda, Zapisnik MK od 1. X 1945.
173) B. Petranović, n.d., 92.
174) Isto.

intervenciju. Narodni front Srbije tražio je, takođe da se u okružnoj štampi „demaskiraju" lokalne vođe opozicije.[175)]

Između građanskih stranaka i grupa u Narodnom frontu i onih van Narodnog fronta postojale su, u odnosu na postojeći poredak, krupne razlike. Predstavnici većeg broja grupa u Narodnom frontu uglavnom su lojalno sarađivali sa Narodnim frontom u predizbornoj kampanji. Vođe nekih od ovih grupa vezivale su svoj budući opstanak za uspeh na izborima, naglašavajući svojim malobrojnim pristalicama da će „sutra" vredeti onoliko koliko su na izborima dobili glasova. Građanske stranke u Narodnom frontu uputile su članstvu predizborne proglase, i to: Jugoslovenska republikanska stranka, Narodna seljačka stranka, Savez zemljoradnika, Samostalna demokratska stranka. Izražavajući se za demokratiju, federativno uređenje i republikanski oblik vlasti, republikanci su isticali da je Narodni front do tog stepena potreban da bi ga trebalo stvoriti čak i kada ne bi postojao. Samostalna demokratska stranka pozivala je svoje članove da glasaju za Narodni front, jer su snage koje ga predstavljaju protiv diktature, za agrarnu reformu, za federaciju i bratstvo i jedinstvo. Ova grupa izdala je predizborni proglas u zajednici sa „Seljačkim kolom". Proglas su potpisali najistaknutiji rukovodioci stranke: Sava Kosanović, Vojislav Kecmanović, Sreten Vukosavljević, Aleksandar Moč, Hinko Krizman, Zaim Šarac, Aleksandar Šević, Ljubo Leontić, Rajko Đermanović.[11(i)]

U izbornom proglasu Narodne seljačke stranke rečeno je: „Neka Narodni front bude svima važniji od vlastite stranke ili ličnosti". I dalje: „Nećemo građanski rat, nećemo haos i skok u nepoznato ili po zlu poznato, nećemo nazad, nego samo napred"... „Glasajte za listu Narodnog fronta, a za kandidate koji vam se najviše sviđaju". U članku „Izbori u pravi čas" Dragoljub Jovanović je pisao: „Na obema listama raspoređeni su predstavnici svih stranaka u Frontu i to u prilično ravnoj meri. U srezovima, sem jednog ili dva izuzetka, gde je samo jedan kandidat, svuda su po dva do tri pa i pet kandidata. Narod u Srbiji imaće prilike da bira među tim kandidatima ne samo prema ličnostima, nego i prema stranačkoj pripadnosti.[177)] Dragoljub Jovanović je sve one koji su ostajali van Narodnog fronta nazivao „unutrašnjim emigrantima", a izbore tumačio kao odlučan trenutak da seljaci kažu što im je na ,,duši".[178)]

Nausuprot snagama oko Narodnog fronta, neuspešno je pokušavao da se stvori i front opozicionih građanskih snaga. Pojedinci i frakcije iz grupa u Narodnom fontu nastojali su da stvore utisak da te grupe ne idu sa Narodnim frontom. Na početku izborne kampanje Vaso Čubrilović je demantovao da postoje dve grupe Saveza zemljoradnika koje će na izborima samostalno da „okušaju" svoju vrednost. Predsed-

175) Isto.
176J „Glas", 19. septembar 1945.
177 Isto, 3. oktobar 1945.
178) Isto, 11. septembar 1945.

ništvo Saveza zemljoradnika (Zemljoradničke stranke) saopštilo je uoči izbora da je netačna vest „Demokratije" da je Glavni izvršni odbor Zemljoradničke stranke resio na sednici od 26. oktobra da ne učestvuje na izborima. Tim povodom Predsedništvo je isticalo da je Zemljoradnička stranka od stupanja u Narodni front, 14. marta 1945, lojalno sarađivala u Narodnom frontu, pa nema razloga da tu lojalnost ne zadrži i uoči izbora, s tim što je samo jedan član Glavnog odbora bio protivan da stranka izlazi na izbore.[179]' Na početku izborne kampanje demantovana je i vest agencije Rojter da će Socijalistička partija Jugoslavije Milorada Belića i druge grupe izaći samostalno na izbore. ' U jeku kampanje Ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je rad Narodnoj radikalnoj stranci Miloša Trifunovića, a na prijavu Ace Stanojevića.[181]'

Mada ovim strankama nisu javno pravljene formalne smetnje, one su, onako malobrojne, bile pod neprekidnim moralno-političkim pritiskom Narodnog fronta i bez mogućnosti da se nametnu kao značajniji politički faktori.

Tek što je treće zasedanje AVNOJ-a otpočelo s radom, uvećano novoprimljenim poslanicima u skladu sa preporukom Krimske konferencije, Petar II Karađorđević dao je izjavu da povlači ovlašćenja kraljevskim namesnicima. Ovim aktima počinje pritisak opozicije da izazove veći interes Zapada za događaje u Jugoslaviji, pa i eventualnu intervenciju. Petar Karađorđević je obrazlagao svoju akciju time da je Tito na kongresu NFJ prejudicirao stav prema monarhiji, da se Sporazum Tito - Šubašić ne izvršuje od prvog dana i da se sprema nasilni plebiscit. Agencija Tanjug je suštinu ove kraljeve intervencije označila kao težnju da se „minira" narodnooslobodilački pokret i rezultati njegove borbe.[182]'

Grupa bivših političara na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, Jovanom Banjaninom, Milanom Gavrilovičem, Vjećeslavom Vilderom i drugima, podnela je 10. septembra 1945. Savetu ministara inostranih poslova velikih sila u Londonu memorandum, u kome se isticalo da režim u Jugoslaviji nema ničeg zajedničkog sa demokratijom i da u zemlji vlada strahovlada KPJ. Ovi političari su tražili od savezničkih sila da se u Jugoslaviji obrazuje vlada od svih demokratskih partija i uspostavi kontrola izbora, jer je u Jugoslaviji građanski rat već bio započeo.[183]'

U prvom broju „Demokratije" od 27. septembra 1945. objavljeno je „Saopštenje udruženih opozicionih stranaka" u kome je stajalo: „Rđavi politički zakoni pokazali su se od prvih dana u primeni isključive režimske vlasti kao nemogući. Izborna radnja počela je oduzimanjem

Isto, 8. septembar, 3. novembar 1945.
8 ' Isto, 5. septembar 1945.
181) „Borba", 10. oktobar 1945.
182) Isto, 21. avgust 1945.
183) Isto, 10. avgust 1945.

biračkog prava stotinama hiljada građana, koje povlači sobom lišavanje drugih prava i otežavanje samih životnih uslova. Izborna kampanja počela je pritiskom, koji u atmosferi nespokojstva i još neumirene zemlje, vodi teškim posledicama. Jedna konstituanta iz takvih izbora ne može imati prava ni mogućnosti da reši teške probleme u zemlji. Iz tih razloga udružene demokratske stranke u opoziciji - demokrati - radikali i zemljoradnici, ne postavljaju svoju izbornu listu. Ovom današnjem saopštenju sledovaće odluke grupa u Zagrebu i Ljubljani".[184] Grupe, koje se u ovom saopštenju pominju, u stvari su bile frakcije stranaka u Narodnom frontu (samostalnih demokrata i zemljoradnika). Sa sednice frakcije Samostalne demokratske stranke, održane pod predsedništvom Dušana Boškovića, potpredsednika SDS, 15. septembra 1945. u Beogradu, izdato je saopštenje da se ova grupa ne slaže sa dr Hinkom Krizmanom i Savom Kosanovićem i uopšte učešćem Samostalne demokratske stranke u Narodnom frontu. Kominike se završava time, da će Samostalna demokratska stranka nastaviti svoj rad u zajednici sa ostalim demokratskim strankama van Narodnog fronta.[185] Što se tiče radikala, oni su bili malobrojni, još pre rata razbijeni i rastrojeni kao stranka, a posle rata mnogi od njenih bivših vođa proglašeni za saradnike okupatora.

U toku celog oktobra „Demokratija" je napadala način organizacije izbora, Narodni front i društveni sistem. Režim je proglašen za totalitaran, jer nema diferenciranja mišljenja i partija niti razumevanja za ljude van Narodnog fronta. Grolov list je isticao da na jedan list opozicije dolazi 130 listova Narodnog fronta u zemlji. „Demokratija" je pisala da se mase „harangiraju" na predizbornim konferencijama, velikim i malim, rejonskim, uličnim i kućnim, a da su litije „sa barjacima i transparentima poslednjih dana dobile nezapamćene razmere". Demokratima je smetala ova „hajka", posebno ispisane parole po zidovima zgrada i na trotoarima.[186] Nema ni jedne ustanove, mere ili akcije Narodnog fronta koju „Demokratija" nije podvrgavala kritici, napadima, sumnji: način deobe Unrine robe, broj brisanih iz biračkih spiskova, davanja karakteristika, tok predizbornih konferencija; tvrdilo se da vlast nije slobodno izabrana, da nije samoupravna i da je laicizirana; napadao se način izvođenja privredne obnove.[187]

Paljenje „Demokratije" 18. oktobra 1945. u raznim krajevima Beograda od strane omladinskih grupa, podstaknutih od MK KPJ, dalo je osnov demokratima da napadnu nepoštovanje odredbi Zakona o slobodi štampe, zbora i dogovora. Pod pritiskom Narodnog fronta „Demokratija" je uoči izbora prestala da izlazi, jer navodno nisu više hteli da je štampaju tipografski radnici.

Na sednici Predsedništva Privremene narodne skupštine od 26. oktobra 1945, na predlog Edvarda Kardelja ustanovljena je „kutija bez

184) Saopštenje je datirano sa 20. septembar 1945 - „Demokratija", 27. septembar 1945.
185) Isto, 4. oktobar 1945.
8° Isto, 18. septembar 1945.
> Isto, 1-6, od 27. septembra do 1. novembra 1945.

liste", kao korektiv da se ne glasa samo za „vladinu listu". „Demokratija" je ovu meru označila kao činjenicu koja ne menja u suštini ništa u izvođenju izbornih radnji. Ova mera nije uticala na opoziciju da se odrekne politike apstinencije koju je opravdavala sledećim razlozima: ograničenjem slobode; što su čitave pokrajine nepristupačne akciji opozicije; što narod nije u situaciji da voljno glasa. „Demokratija" je preporučivala samo pojedincima, koji nisu imali drugi izlaz, da glasaju za „kutiju bez liste".

Narodni front je u borbi protiv demokratske opozicije Milana Grola koristio i grupu demokrata koji su pripadali narodnom frontu. Ova grupa, u kojoj su najuticajniju ulogu imali V. Zečević, M. Carević, M. Peruničić, M. Vlajković i A. Popović, sazvali su konferenciju svojih pristalica u Beogradu 14. septembra 1945, na kojoj su osudili manjinu Milana Grola, usvojili program Narodnog fronta i izabrali akcioni odbor od 7 lica da sazove konferenciju demokrata i postavi kandidate za izbore.[188] Za predsednika Akcionog odobra izabran je Vlada Zečević, a za sekretara Miloš Carević. Konferencija sreskih delegata Demokratske stranke sazvana je za 27. septembar 1945. u Beogradu. Odlučeno je da se pokrene list stranke i otvore klupske prostorije. Rejonske konferencije demokrata za izbor delegata održane su 23. septembra. Obrazovan je privremeni odbor članova Demokratske stranke u Narodnom frontu za Beograd. Zemaljska konferencija Demokratske stranke u Narodnom frontu donela je Rezoluciju u kojoj je grupa Milana Grola označena kao manjina stranke i usvojen program Narodnog fronta. Grolova grupa okvalifikovana je kao „disidentska". U Privremeni akcioni odbor, sem dotadašnjih članova Akcionog odbora, ušli su i svi članovi Glavnog odbora Demokratske stranke koji su se nalazili u Narodnom frontu i po jedan predstavnik svakog okruga. Zaključak konferencije, unet i u Rezoluciju, bio je da stranka izađe jedinstveno na izbore za Ustavotvornu skupštinu.[189] Na zemaljskoj konferenciji stranke učestvovalo je 235 delegata. U napadima na Grolovu grupu najviše je isticano da krnji sastav rukovodećih tela stranke nije savremeni izraz volje pristalica stranke.[190]

Članovi Demokratske stranke napadali su, međutim, učesnike ove zemaljske konferencije demokrata kao ljude „malo znane" i „neprizante" u krajevima iz kojih su dolazili.[191]

188) „Borba", 15. septembar 1945.

189) „Glas", 29. septembar 1945.

190) Od 153 člana izabranih pre rata u Glavni odbor stranke, koji su predstavljali stranku 1945, u životu se nalazilo oko 120 lica. Po oceni učesnika još je više bio okrnjen Izvršni odbor Stranke sastavljen pre rata od 27 lica: sarađivali su sa kvislinzima (Jojić je bio ministar), Dražom Mihailovičem (Kujundžić); neki su ostali u emigraciji (B. Marković, B. Vlajić, R. Knežević, D. Lazarević); trojica se nisu nalazili *u* biračkim spiskovima, jer su izgubili pravo glasa kao „neprijatelji": R. Stojiljković, Cičević, Stojanović; jedan je bio u Vladi Cvetković-Maček (D. Ikonić), jedan odsutan iz Srbije, a deo nije bio „političko-moralno čist": S. Dukanac, N. Đonović, R. Nikolić, J. Trandafilović, T. Dimitrijević. Prema analizi Andrije Popovića Izvršni odbor se svodio na grupu nekompromitovanih u toku rata: Milana Grola, Tripka Žugića, Nikolu Škerovića, D. Rankovića, L. Milićevića. - B. Petranović, n.d., 99.

191) „Demokratija", 4. oktobar 1945.

Masovno učešće naroda na predizbornim mitinzima unapred je otkrivalo raspoloženje građana Beograda prema novom poretku i njegovim protivnicima. Ceo oktobar 1945. bio je u Beogradu ispunjen održavanjem predizbornih skupova i mitinga. Centralni predizborni zbor Beograđana održanje 4. novembra 1945. pred „Kneževim spomenikom". „Ovo je naš zbor - kaže se u proglasu Izvršnog odbora Narodnog fronta upućenog Beograđanima - zbor vas koji ste okupljeni pod zastavom Narodnog fronta u obnovi i izgradnji naše zemlje, okupljeni na radu za bolju i srećniju budućnost naših naroda. Učinite sve da na ovom velikom predizbornom zboru Narodnog fronta manifestujemo svoju snagu, snagu jedinstva građana Beograda ostvarenog u Narodnom frontu. Učinimo sve da ostanemo dostojni slobodarskog Beograda, glavnog grada nove Demokratske Federativne Jugoslavije.[19^] Na masovnim zborovima uzimali su učešće najviši državni i politički rukovodioci. Brojnost ovih konferencija i zborova pokazuje sledeće cifre: u beogradskom okrugu održano je 620 konferencija, 284 zborova i 4 mitinga sa 298.421 učesnika; u Beogradu je održano na hiljade kućnih i uličnih konferencija na kojima je prisustvovalo 228.600 ljudi. Pored velikih rejonskih zborova i konferencija, u Beogradu su održana i četiri velika gradska manifestaciona zbora sa više od 500.000 učesnika. U poslednjoj fazi izborna kampanja dostigla je najvišu tačku. Istovremeno sa održavanjem velikih zborova i političkim pripremama za njihov uspeh, aktivisti Narodnog fronta završavali su tehničku stranu izbora, sprovodili agitaciju u ličnom dodiru, organizovali predavanja po naseljima za 7. novembar, davali priredbe sa predizbornim programom.

Mesni komitet je krajem oktobra 1945. dao direktivu da se u biračke odbore biraju komunisti i „pošteni građani". Prilikom revizije biračkih spiskova objavljivana su imena građana kojima je vraćeno biračko pravo. Za čuvare kutija, po direktivi Mesnog komiteta, trebalo je da se pronađu „časni, najbolji i najugledniji ljudi, koji imaju uticaj na mase, ne nikako samo poznati komunisti". Po naseljima, gde su se očekivali slabiji rezultati, rapsoređivani su birači-pripadnici JA.[193']

Za izbore 11. novembra 1945. bila je karakteristična opšta mobilizacija Partije, visok stepen politizacije, opšte oduševljenje organizovanih masa preko Narodnog fronta Srbije, dvostruko uvećano biračko telo. Od izbornog čina Partija je napravila političku manifestaciju. Narodni front je do poslednjeg časa držao pod političkim pritiskom opoziciju, odnosno „stare snage", „reakciju", „neprijatelje" u terminologiji vlada-

[192)] Isto. - „Glas", 4. XII 1945 - Na ovom zboru u prisustvu 200.000 građana govorili su Blagoje Nešković, Vlada Zečević, Kirilo Savić, Kosa Pavlović, Dragoljub Jovanović, Jaša Prodanović. - Predizborna aktivnost završena je konferencijom građana VI rejona na kojoj je govorio Aleksandar Ranković, izbornim skupom građana VII rejona, gde je istupio Blagoje Nešković i zborom građana II rejona na kome je govorio Sreten Žujović.

[193)] Isto. - Tako je na IV rejonu bilo raspoređeno za glasanje 6.389 vojnika, a na VII rejonu 6.035 vojnika. - Istorijski arhiv Beograda, Zapisnik Mesnog komiteta od 22. X 1945.

jućih snaga Jugoslavije. Zvanični rezultati izbora pokazuju da je u Srbiji za saveznu kandidatsku listu NFJ od 2.423.009 birača glasalo 1.867.701 (77,16%), od čega za kandidate Narodnog fronta 1.654.545 (88,59), a za kutiju bez liste 213.156 ili 11,41%. Od ukupno upisanih u Vojvodini 977.276 birača glasalo je 901.040 (92,20%); za kandidate Narodnog fronta 769.482 glasa (85,40%), a za kutiju bez liste 131.558 (14.60%). Broj upisanih birača na Kosovu i Metohiji iznosio je 322. 803 od kojih je glasalo 315.312 (96,68%), za kandidate Narodnog fronta 305.148 (96,78%), a u kutiju bez liste 10.164 (3,22%).[194)]

U celoj Jugoslaviji bilo je potvrđeno devet zemaljskih, odnosno oblasnih kandidatskih lista za izbore narodnih poslanika za Skupštinu naroda Ustavotvorne skupštine. U federalnoj jedinici Srbiji bile su dve zemaljske kandidatske liste: Narodnog fronta Srbije, sa nosiocem liste dr Sinišom Stankovićem, predsednikom Narodne skupštine Srbije, i pripojena zemaljska kandidatska lista NF Srbije, sa nosiocem liste Jašom Prodanovićem, ministrom za Srbiju Privremene vlade DFJ. U autonomnoj pokrajini Vojvodini oblasnu kandidatsku listu NF Vojvodine je nosio inž. Nikola Petrović, ministar trgovine i snabdevanja Privremene vlade DFJ, dok je u autonomnoj oblasti Kosovu i Metohiji nosilac oblasne liste Narodnog fronta Kosova i Metohije bio Ali Šukrija, javni tužilac za Kosovo i Metohiju. U Srbiji je broj upisanih birača iznosio 2.423.099, a glasalo je 1.858.409 (76,70%). Za kandidate Narodnog fronta glasalo je 1.622.616 glasova (87,31%), od čega za kutiju bez liste 235.793 ili 12,69%. Broj upisanih birača u Vojvodini je iznosio 977.276, a glasalo je 900.250 (92,12%). Za kandidate Narodnog fronta glasalo je 726.051 (80,65%), od čega za kutiju bez liste 174.199 (19,35%). Na Kosovu i Metohiji bilo je upisano 322.803 birača, a glasalo je 314.135 (97,31%). Za kandidate Narodnog fronta glasalo je 299.546 birača ili 95,36%, a za kutiju bez liste 14.589 ili 4,64%.[195)]

Kao vladajuća partija KPJ je, pogotovu na talasima pobedničkog oduševljenja, pokazivala visoki stepen isključivosti, krutosti i netrpeljivosti prema „formalnoj demokratiji", socijaldemokratskim liderima, opoziciji. Na tapetu Blagoja Neškovića u Narodnom frontu Srbije našao se i Nedeljko Divac, socijaldemokratski vođa i antifašist, samo zato što je branio ličnu neprikosnovenost i izražavao nespremnost da bude statista u NF-u Srbije i radi na mig partijskih vlastodržaca. Čak se i Jaša Prodanović nije mogao naći na listi kao predstavnik Republikanske stranke već samo kao „inkarnacija republikanskog nastrojenja". Stranke u NF-u Srbije mogle su opstati samo kao sprovodnici partijske volje. U jeku izborne kampanje srpski komunisti su smatrali da je nezgodno postavljati protivkandidate Titu, jer je Titova kandidatura smatrana kao neka vrsta plebiscita.

Celokupna izborna kampanja sprovođena je sa zaleđem na aparat vlasti. Šarolikost u smislu kandidature Dragoljuba Jovanovića, Jaše

194) B Petranović, Lj. Marković, n.d., 636.
195) Isto, 658.

Prodanovića i drugih građanskih prvaka imala je više nego dekorativni karakter, čime se pred inostranstvom potvrđivao pluralizam demokratske forme. Izbore su sprovodile i rezultate saopštavale komisije van uticaja i kontrole građanskih prvaka i stranaka. Izborni rezultati u nekim izbornim okruzima bili su za NF nezadovoljavajući (u Mačvi, u moravskom kraju, itd.); pravdani su aktivnošću „starih snaga" „klataranjem ostataka četničkih bandi", slabim radom Narodnog fronta.

Pobeda Narodnog fronta na izborima 11. novembra 1945. bila je nesumnjiva, ali nije ostvarena u uslovima uobičajenim za demokratske zemlje sa višestranačkim miljeom, kontrolom izbornih rezultata, ravnopravnim uticajem u štampi i prilikom priprema izborne kampanje. Opozicione snage u tom smislu bile su izrazito neravnopravne. Bitno je ipak odlučila sređenost prilika, podrška SSSR-a režimu, totalni slom četništva, sa populističkom filozofijom Narodnog fronta i gvozdenom disciplinom Partije. Izbornim rezultatima se i formalno - sa stanovišta vladajuće stranke - davao imprimatur na faktički osvojenu vlast i unapred rešeno pitanje o obliku vladavine u Jugoslaviji. Buduća Ustavotvorna skupština shvatana je kao telo na kome treba tek da se potvrdi realno izmenjeni odnos unutrašnjih snaga, pa i u Srbiji, u toku drugog svetskog rata.

Opšti zaključak

Aprilski rat i postaprilska situacija maksimalno su produbili u najtragičnijim razmerama antijugoslovenske i antisrpske tendencije, koje su se u embrionalnim oblicima ispoljavale od 1918. godine, a posebno su naglašene u kriznim tačkama međuratnog razdoblja: u okviru tzv. državno-pravnog provizorijuma 1918-1921. godine (učvršćenje granica, unutrašnja konsolidacija, problem međunarodnog priznanja, ustavne potvrde unutrašnjeg uređenja); ukidanja parlamentarizma i zavođenja lične vlasti u ime savlađivanja „plemenskih atavizama" i ustanovljivanja ukazanog jugoslovenstva; borbe za nacionalnu reorganizaciju Jugoslavije 1932-1939; promene centralističke strukture države stvaranjem Banovine Hrvatske sa pojačanim srpsko-hrvatskim nacionalnim sukobima; rušenja namesničkog režima 27. marta 1941, sa svim posledicama koje su nastupile. Naročito u završnim kritičnim fazama reljefno je ukrštanje unutrašnjeg i spoljnog faktora, karakteristično po raspadanju jednog međunarodnog poretka odnosa i obrisima novog, imajući za opštu oznaku kulminaciju antisrpske politike 1941, bez presedana u istoriji drugog svetskog rata, ugrožavanjem opstanka celog srpskog naroda, pre svega Srba u NDH.

Istraživanje je bilo usredsređeno na dobijanje odgovora na pitanje zašto se sila Nemačke i njenih saveznica 1941. sa svim nesrpskim snagama u Jugoslaviji, sem Slovenaca, sručila na srpski narod, dovodeći njegovu egzistenciju na sam rub propasti.

Srbija u Kraljevini Jugoslaviji nije bila individualizirana, pa ni administrativno celovita i teritorijalno zaokružena. Prvo je bila razbijena na oblasti, a kasnije na banovine. Oznaka Srbije u nazivu Kraljevstva (Kraljevine) SHS više je bila izraz težnje Nikole Pašića da spreči njeno rastvaranje u pojmu i novoj realnosti Jugoslavije, nego što je značila u smislu upravne jedinice ili fiksiranog teritorijalnog okvira. Ona je, šta više, u poređenju sa ostalim jugoslovenskim zemljama bila teritorijalno izdeljenija, budući da joj se teritorija nalazila u pet banovina (Moravskoj, Vardarskoj, Dunavskoj, Zetskoj i Drinskoj). Prvenstveno je bio iscepkan srpski narod, geografski zasut i delom odeljen od svoje matice. Razdeljen i izmešan sa drugim narodima i nacionalnim manjimana, trebalo je 1929. da obezbedi - voljom suverena, jugoslovensku osnovu vlasti, neutrališući pelemenske težnje drugih, autonomne manifestacije, pokušaj separatizma i izdvajanja. Srbija se nije oblikovala u posebnu jedinicu ni 1939, kada je Jugoslavija počela da se reorganizuje na nacionalnom principu. Udružena srpska opozicija polazila je od

jedinstva srpskog naroda, izraženog u krilatici Dunav - Morava - Vardar, pa i rasprostranjenog srpskog shvatanja da u budućoj jedinici „srpskih zemalja" imaju da se nađu, pored Srbije i Crne Gore, i Bosna i Hercegovina, Vojvodina i Južna Srbija, odnosno Makedonija. U obe ove istorijske situacije, do 1939. i posle 1939, Srbija kao deo unitarističke države, uoči rata u razgradnji, sa značajnom izmenom unutrašnje strukture stvaranjem Banovine Hrvatske s posebnim statusom, nije imala ni međunarodni subjektivitet. Sasvim drugo značenje imala je činjenica da je na početku života Kraljevinu SHS, kao nepriznatu državu na Mirovnoj konferenciji - do međunarodnog priznanja, predstavljala Kraljevina Srbija. Srbija pod vojnom upravom 1941-1944. i vazalnim režimom takođe nije imala svojstvo države, pa samim tim nije mogla biti ni subjekt u međunarodnim odnosima Osovine, za razliku od NDH.

Mada Srbija nije imala atribute države 1918-1944, suštinski gledano ona i srpski narod u periodu mirnodopskog života Kraljevine Jugoslavije i ratnog razdoblja imali su ključni značaj u jugoslovenskim međuratnim i ratnim raspletima; neuporedivo veći od onih jugoslovenskih naroda i nacionalnih manjina koji su u ratnim uslovima stekli kvazidržavnost. Srpski narod je najveći jugoslovenski narod i zato se, ne bez razloga, može govoriti i o „zakonu broja"; Srbija je sa Crnom Gorom uložila svoju nezavisnu državu u temelje Jugoslavije 1918, a za stvaranje prve i obnovu druge Jugoslavije sprski narod je platio najveću cenu. Imao je razvijenu državotvornu svest i politički uticao šire od granica svog prostiranja. Živeo je rasprostranjen u svim delovima Jugoslavije, izuzimajući Sloveniju. Srpski narod je posedao centralne delove Balkana, sa važnim rečnim dolinama, preko Crne Gore izlazio na Sredozemlje, ulazeći vojvođanskim prostorom u panonsku niziju i srednju Evropu. Od ponašanja srpskog naroda u prošlosti i danas je uveliko zavisila stabilnost Jugoslavije, pa i Balkana. Dalje i bliže istorijsko iskustvo pokazuje da je rešavanje srpskog pitanja u prošlosti i savremenosti prevazilazilo unutrašnje granice, znalo dobijati internacionalne razmere, zasecati u međunarodni poredak, tangirati okolne države, pa i velike sile kao nosioce međunarodnog poretka. Uočljivo se mogu pratiti međunarodne reakcije na srpsko sazrevanje, stasavanje i državno uobličavanje u toku puna dva veka: 1804, 1878, 1912-1913, 1914-1918, u procesu preispitivanja položaja Srbije u Jugoslaviji 1939-1941, u drugom svetskom ratu, pa i danas.

Srpski narod se smatrao kičmom Kraljevine Jugoslavije u unutrašnjim političkim odnosima, ali i u međunarodnoj zajednici uspostavljenoj posle prvog svetskog rata. Snaženje fašističkih sila i porast njihove agresije od polovine 30-ih godina pogađali su, ugrožavanje osnova međunarodnog poretka ustanovljenog posle 1918, položaj i interese protektora Kraljevine Jugoslavije, pa i srpskog naroda kao jednog od njenih glavnih tvoraca. Italija je, naročito preko Albanije, ugrožavala Jugoslaviju i Srbiju, koristeći se aspiracijama velikoalbanaca na Kosovo i Metohiju, što je za kralja Aleksandra bilo pitanje života ili smrti

Jugoslavije. Bugarska se nije odricala Makedonije, koja se vodila kao Južna Srbija, ugrožavajući je komitskim upadima VMRO-a i propagandom makedonstvujuščih, pretendujući na drugoj strani na povraćaj tzv. zapadnih krajeva (Caribrod i Bosilgrad) i širenje u prostoru jugoistočne Srbije. Mađarska nije prestajala da na Trijanon gleda kao na diktat, očekujući trenutak za reviziju granica. Drugi svetski rat stvarao je uslove za aktuelizaciju svih njihovih pretenzija.

Srbija je u Jugoslaviji i van nje smatrana za eksponenta francuske politike. U njoj se gajio kult Francuske - politički, vojni, kulturni. Francuska se smatrala za zemlju najsavršenije vojne doktrine i neprevaziđenu vojnu silu. Od zajedničkih srpsko-francuskih borbi na Solunskom frontu stvorena je i negovana romantična epizoda, koja je približavanjem drugog svetskog rata sve manje značila. Uoči izbijanja drugog svetskog rata i u njegovoj prvoj fazi, pokazalo se da Francuska više nije bila ona moćna sila iz prvog svetskog rata, jednako kao što to nije bila ni Srbija kao okosnica Jugoslavije.

Oslon Jugoslavije na Francusku između dva rata ređe se posmatra kao sredstvo za neutralisanje hrvatskog nacionalnog pitanja. Francuska i Velika Britanija podržavale su diktaturu kralja Aleksandra, inače jedan od fatalnih poteza suverena da dekretom, preko noći, stvori jugoslovensku naciju. Međutim, svi pokušaji internacionalizacije hrvatskog pitanja od 1918. godine (hrvatske interpelacije stranim predstavništvima i konferencijama, bojkot narodnog predstavništva, slanje emisara u zapadne zemlje itd.) su propadali, jer sile koje su branile postojeći poredak međunarodnih odnosa nisu dozvoljavale slabljenje Jugoslavije i njene uloge u tom poretku. Situacija je počela da se menja tek sazrevanjem međunarodne krize uoči izbijanja drugog svetskog rata i u njegovoj prvoj fazi 1939-1941. godine. Milan Stojadinović se 1935-1939, na drugoj strani, približavao fašističkim silama ne bi li blokirao njihovu podršku rešenju hrvatskog pitanja. Sličnog karaktera je bio i Stojadinovićev pokušaj da zaključenjem konkordata sa Vatikanom odvoji Katoličku crkvu od HSS-a, što je za rezultat imalo provalu verskog nezadovoljstva zbog privilegovanja Katoličke crkve u Jugoslaviji. Umesto očekivanog približavanja vladujućeg režima i Vatikana došlo je, nakon odbacivanja konkordata, do hlađenja jugoslovensko-vatikanskih odnosa, sa negativnim unutrašnjim reperkusijama u smislu približavanja dela predstavnika Katoličke crkve u Jugoslaviji i frankovačko-ustaških snaga u Hrvatskoj.

Strani faktor je uticao i na početak nacionalne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije 1939. godine, čiji su inicijatori- preko kneza Pavia kao sprovodnika engleske politike u Jugoslaviji - bili Britanci, pokušavajući da učvrste jugoslovensku državu iznutra pred očekivani svetski sukob. Oni su podsticali preuređivanje države, rukovođeni slabljenjem centralizma, u kome su sagledavali srpsku prevlast, s težnjom da se uspostavi ravnoteža koja bi obezbedila čvrstinu Jugoslavije iznutra zbog prestojećeg rata. Umesto očekivane stabilizacije, došlo

je do još veće dezorganizacije, porasta defetizma, upadljivog slabljenja vojne moći države i njenih odbrambenih mogućnosti. Britanci i u toku rata nisu prestali da rade na ostvarenju svoje predratne formule, oblikovanjem Jugoslavije kao federativne države u kojoj bi se oslabio raniji srpski uticaj. U britanskim idejama i projektima nalazimo i shvatanje o Bosni i Hercegovini kao jednoj od federalnih jedinica koja bi u trijalističkoj federaciji sprečila prevagu srpske jedinice ili „serbizma".

Agresija fašizma nije mogla da ne utiče na jačanje svih antijugoslovenskih snaga različitog smera: od ustaša i tzv. obnovitelja u Kulturbundu do makedonstvujuščih i Kosovskog komiteta. Ovaj proces je imao objektivnu osnovu u nemačkoj negaciji tzv. versajskog sistema i konturama poretka „nove Evrope", nezavisno od pragmatizma nemačke politike u odnosima sa Kraljevinom Jugoslavijom. Nemačka se u svojoj politici pozivala i na načelo prava naroda na samoopredeljenje, što je dovelo do uništenja Austrije i Cehoslovačke kao država (anšlus, Sudeti, Slovačka), s tim što će Nemci zloupotrebiti ovo pravo posle 27. marta i u Jugoslaviji, protiv Srba. Uprkos proklamovanoj neutralnosti u ratu, Jugoslavija je na svojim granicama imala više potencijalnih protivnika, koji su oslonom na unutrašnja žarišta antisrpstva i antijugoslovenstva aktivno istupili posle prevrata u Beogradu i zbacivanja namesničkog režima. Sve do tog časa Nemačka nije nameravala vojno da likvidira Kraljevinu Jugoslaviju, čak neutrališući napadačke namere Italije. Privrede dve zemlje bile su ekonomski komplementarne, nalazeći obostrane interese u intenziviranoj ekonomskoj razmeni. Nemačka je, prevodeći svoju privredu na ratni kolosek, bila zainteresovana, naročito kasnije, sa zavođenjem britanske blokade, da ostvari što razvijenije privredne odnose sa Jugoslavijom, kojoj je posle 1938. godine postala i sused. A i u široj nemačkoj viziji Jugoslavija je, sa drugim zemljama Jugoistoka, bila dodatni ekonomski prostor velikog privrednog prostora koji se nameravao stvoriti na Istoku.

Međunarodne promene uticale su i na zaokrete Kominterne, koja se posle jednodecenijskog zalaganja za uništenje jugoslovenske države, kao zemlje tzv. velikosrpske hegemonije, preorijentisala nakon pobede nacista u Nemačkoj na njeno prihvatanje kao realnog činioca u postojećoj evropskoj strukturi. Nadvladala je procena da je prema potencijalno agresivnom fašizmu bolje imati jednu jedinstvenu državu na Balkanu nego više mikro država, među sobom suprotstavljenih. Staljin u novoj međunarodnoj konstelaciji nije mogao menjati odnose prema Ligi naroda, Francuskoj, Čehoslovačkoj i drugim demokratskim organizacijama i državama , a da ne promeni i odnos prema državi koja je bila deo međunarodnog sistema uspostavljenog posle prvog svetskog rata. Staljinova procena o neophodnosti novog međunarodnog pregrupisavanja u Evrc/pi bila je, pre svega, određena državnim interesima SSSR-a, što se automatski odražavalo i na politiku KPJ kao sekcije Kominterne. Prethodno i novo ponašanje SSSR-a ostaje tipičan primer

kako je od pragmatizma strane politike u određenom času zavisila ne samo orijentacija navodno samostalne svetske komunističke organizacije, već i presuda na smrt ili opoziv ove presude jednoj državi u novosagledanim svetskim okolnostima.

Kao u kakvom čvorištu, 27. marta stekli su se i ukrstili dotadašnji, tekući i budući procesi koji su odlučivali sudbinu srpskog naroda u drugom svetskom ratu. Britancima je bilo važno da Jugoslaviju uvedu u rat, a na drugoj strani i SSSR je imao veliki interes da se Nemačka zaglibi u ratnoj kampanji na Balkanu. Nemačka je nakon 27. marta rešila da razbije Jugoslaviju kao državu i da kazni sprski narod kao njeno jezgro. Revizionističke države mogle su ispostaviti zahteve za povraćaj svih onih teritorija koje su izgubile 1918. godine. Klerofašizam u Hrvatskoj je najzad došao u situaciju da uz pomoć Italije i Nemačke stvori jaku katoličku državu na Balkanu, prethodnim uništenjem Srba u NDH, računajući i na krajnju degradaciju srpske matice. Progovorio je srbofobski kompleks Hitlera. Austrija, kao deo Trećeg rajha, naplaćivala je račune za 1914-1915, za Solunski front 1916-1918, Senžermenski ugovor. Cela ruševina Jugoslavije stropoštala se na Srbiju i njoj pripisane stvarne i izmišljene krivice u međuratnom razdoblju. Srbi su 1941. ostali bez države, čime je bio omogućen i genocid. Komunisti su se našli na sceni kao aktivna politička snaga bez namere da se sa nje povlače.

Srpski narod je eksplozivno izrazio svoju političku volju 27. marta 1941. godine. U narodu su postojale snažne antigermanske, slobodarske i antifašističke struje. Vojska, Srpska pravoslavna crkva, građanske antifašističke snage, komunisti, narod u celini - svi su se našli na sudbonosnoj istorijskoj pozornici. Otpor srpskog naroda bio je u duhu srpske istorije. No, od 27. marta sve snage u srpskom društvu delile su sudbinu koju su im namenili njihovi strani protektori: fašističke sile, Velika Britanija i SSSR. Od prevrata u Beogradu kralj i srpski građanski političari antifašističke orijentacije postali su zatočenici Britanaca. Nacionalno i politički nehomogena politička emigracija našla se u potpunoj zavisnosti od britanske ratne politike. Tajna, ali trajna i perspektivna veza rukovodstva KPJ sa Staljinovom politikom i njenim institucijama u međunarodnom komunističkom pokretu, obezbeđivala je komunistima od prvog dana - sa snažnom organizacijom i razvijenom strategijom osvajanja vlasti u okvirima drugog svetskog rata - neprocenjive prednosti prilikom internacionalizacije jugoslovenskog pitanja. Pokušaji Mihailovića da se emancipuje od britanskog uticaja upravo su dali porazne rezultate, jer su izvođeni na način koji je bio u totalnoj divergenciji sa opštim tokom i karakterom rata, značajem međunarodnog faktora za krajnji ishod događaja u Jugoslaviji i nerazumevanjem koji su sve interesi - spoljni i unutrašnji - bili upleteni u obnovu Jugoslavije i njenog subjektiviteta u međunarodnim odnosima. Zamišljena zaštita srpskog egzistencijalnog interesa imala je u krajnjem ishodu porazan rezultat, koji je u suštini odlučio sudbinu srpskog naroda

u Jugoslaviji. Maihailovićev slom ujedno je i klasičan primer u istoriji kako na velikim istorijskim prelomnicama nedoraslo vodstvo, lišeno vizije i razumevanja složenih nacionalnih, socijalnih i međunarodnih uslovljenosti, bez obzira na svoje lične motivacije, čak i uz prvobitne prednosti u odnosu na suparničke unutrašnje snage, zna dovesti u pitanje sudbinu pokreta ili naroda na čijem se kormilu u tim prelomnim i dramatičnim trenucima našlo. •

Kao što međunarodna strana zbivanja 1941. za srpski narod i Srbiju nije bila nova, istorijski nepoznata, odražavajući sliku iz vremena prvog svetskog rata, bez obzira na različite ideološke suštine nekih od glavnih subjekata (SSSR-a i Nemačke) i drugačiji raspored nekih učesnica (Italije i Rumunije), tako je i genocid kojem je bio izložen srpski narod imao korene u bližoj i daljoj prošlosti. Iz stare istorijske osnove prenela se nesumnjivo u novu ideologija nacionalne isključivosti i netolerancije u vidu pravaške ideologije „pankroatizma" Ante Starčevića. Mada je starčevićanstvo podstaklo razvoj hrvatske nacionalne samosvesti, ono ju je trajno opteretilo nacionalističko-rasnom isključivošću. Zaboravu se ne mogu prepuštati ni genocidni akti protiv srpskog naroda krajem prošlog i početkom ovog veka, naročito posle sarajevskog atentata 1914. godine. Katolički sveštenici prednjačili su u pozivu na obračun sa protivnicima Monarhije. Poraz Srbije je za njih mogao značiti spas Monarhije kao „najkatoličkije države". Kao politički nadziratelj unutrašnjeg života vernika, Katolička crkva je kontrolisala i usmeravala njihovo ponašanje u međunacionalnoj i međuverskoj sferi, fanatizujući vernike, naročito u verski i nacionalno mešovitim krajevima. U novoj istorijskoj osnovi nastaloj posle 1918, koju odlikuje stvaranje prve jugoslovenske države, tendencije antisrpske politike nisu ugašene; šta više, one su čak bile i pojačane, manifestujući se čas slabije čas jače, u zavisnosti od dubine krize jugoslovenskog društva. Na njihovo održavanje i način izbijanja uticale su i novi ideološki tokovi karakteristični za Evropu između dva svetska rata: fašizam, nacional-socijalizam i komunizam. Snage suprotstavljene „versajskom sistemu" su u svojstvu gubitnika, ili sa stanovišta novih ciljeva socijal-imperijalizma, u vidu ispravljanja starih istorijskih nepravdi ili perspektive svetske revolucije, podsticali napade na srpsku prevlast u Jugoslaviji kao pogubnu po hrvatske nacionalne interese, svesnim zanemarivanjem značaja ujedinjenja za Hrvate prelaskom na stranu Antante, neplaćanjem reparacija i ostvarivanjem duhovnog jedinstva hrvatskog naroda u smislu povezivanja Dalmacije i severne Hrvatske. U genezi genocidne politike koju su klerоustaške snage počele da ostvaruju na najneposredniji način 1941. godine, neophodno je razlikovati ustašku politiku likvidacije Srba u nezavisnoj državi Hrvata, koja bi nastala izdvajanjem iz sastava Jugoslavije ili na njenim ruševinama od otpora HRSS-a, odnosno HSS-a prema vladajućem unutrašnjem uređenju, iako je sam način vođenja politike Radićeve stranke mogao negativno uticati na kolektivnu svest hrvatskog naroda.

U svakom slučaju, srpsko-hrvatske odnose ne možemo ispuštati ni u periodu između dva svetska rata, ne samo sa stanovišta kompleksnog sagledavanja duhovne pripreme genocidnog terora, nego i zbog apsolutno neodržive teze da su ustaški zločini 1941. kompenzacija za nasilje nad Hrvatima za vreme Kraljevine, što su, uostalom, više nego jasno uviđali i nemački pokrovitelji ustaša. Pripremanje genocida u periodu između dva svetska rata dugo je ostalo u senci opšte istorije. Genocid se isključivo objašnjavao događajima vezanim za nastanak ustaškog pokreta ili iz dubine istorije srpsko-hrvatskih odnosa.

Uopštavanje iskustva i istorijskih saznanja u međuratnom razdoblju Kraljevine Jugoslavije pokazuje da je genocidu pogodovalo više pojedinačnih i složenih činjenica. Deo oficirsko-činovničke elite Hrvatske, kao dela Austro-Ugarske, s frankovačkom strujom, pokazao je od prvog dana stvaranja jugoslovenske države neprijateljstvo prema njoj, davao otpor u zemlji i emigraciji, sejao mržnju i prezir prema Jugoslaviji, idealizujući propalu Crno-žutu monarhiju. Stvarana je psihološko-politička klima i trovana svest Hrvata da je srpska vlast najveći unesrećitelj hrvatskog naroda. U periodu između dva svetska rata stvorena je teroristička organizacija ustaša, razrađen njen program i metodi delovanja. Ustaška mržnja nije mogla ostati van kolektivne svesti dela naroda. Srbi su bili nosioci svih nemira na Balkanu, a Srbija ognjište svih intriga, zavera, klevetanja i nasrtaja na Hrvatsku, kojoj je srpski imperijalizam pretio da je sasvim zatre. Pod uticajem Aleksandrove diktature, čak i bivši nosioci jugoslovenske ideologije kod Hrvata videli su u Srbima asimilatore, agresivni narod, osvajače, koji su nametnuli Hrvatima jaram, „gospodarski ih uništili", „orobili", lišili hrvatski narod "njegove gotovine". Za račun „velikosprskih halapljivaca" oni su, navodno, Hrvatsku želeli da pretvore u „srbijanski pašaluk". Od pojave ustaša bio je prihvaćen terorizam kao način borbe. U ime terora odbacivane su ostale "deklamacije" i „mudrolije".

Ustaškoj nacionalnoj isključivosti išla je na ruku nacional-socijalistička rasna doktrina i praksa. Pre svega, svojim terorističkim iskustvom, legalizacijom logora smrti, pogromima nad Jevrejima, idejama antislovenskog karatkera, rasnom teorijom i rasnoantroploškom diskvalifikacijom ljudi nearijevskog porekla, negacijom Jugoslavije kao države 1941, srpbofobijom nemačkog vrha, Hitlerovim preporučivanjem Poglavniku da nemilosrdno reši srpsko pitanje, jer za 50 godina može biti kasno.

Komunizam nije bio prirodni saveznik hrvatskog nacionalizma, ali je u antijugoslovenskoj fazi KPJ (1925-1935) dolazilo do povremene saradnje hrvatskih nacionalista i jugoslovenskih internacionalista, na osnovu zajedničkog odbacivanja Jugoslavije, razbijanja države obostrano ocenjene kao „vještačke" i osude režima tzv. velikosrpske hegemonije. U Rezoluciji IV kongresa KPJ - o privremenom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ - usvojenoj u Drezdenu oktobra 1928. godine, isticalo se da je oko trećine albanskog naroda

ostalo „pod vladavinom velikosrpske buržoazije". Komunisti su se izjašnjavali za pomoć svim narodima, sem srpskom, za izdvajanje iz Kraljevine i obrazovanje nezavisnih država, pa i za nezavisnu i ujedinjenu Albaniju. Mađarskoj nacionalnoj manjini u severnoj Vojvodini priznavalo se pravo na otcepljenje. Rukovodstvo KPJ podržavalo je ustašku akciju u Lici 1932, iza koje je stajala Italija, tzv. velebitski ustanak, smatrajući da je ona izraz „revolucionarnih težnji hrvatskih narodnih masa". Kompleks „srpskog hegemonizma" opterećivao je komuniste i posle vojnog sloma Kraljevine Jugoslavije, ali je jugoslovenska strategija komunista 1941. u funkciji revolucije odredila, pored različitih međunarodnih uporišta (Nemačke i SSSR-a), antikomunističko ponašanje ustaša. Komunisti su se u NDH oslonili na žrtvu - srpski narod, kao na svoju glavnu udarnu snagu. Oni su dobili bitku za ugrožene Srbe u NDH, u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji, što je odlučujuće uticalo - bar kada je reč o unutrašnjim faktorima - na pobedu narodnooslobodilačkog pokreta.

Stvaranju antisrpskog raspoloženja u Kraljevini Jugoslaviji objektivno su doprinosili neadekvatni metodi političke i ustavne borbe HRSS (HSS), posebno u pokušajima da itnernacionalizuju hrvatsko pitanje, izazivanjem antisrpskih raspoloženja među nesrpskim stanovništvom Bosne i Hercegovine, Makedonije, Vojvodine, Kosova i Metohije, isticanjem megalomanskih teritorijalnih pretenzija u pregovorima i programskim dokumentima, s kartografskim projekcijama; tretiranjem Sporazuma iz 1939. kao privremenog i nepotpunog na području kompetencija, vojske i teritorijalnih rešenja. Vođe hrvatske opozicije negirale su i postojanje srpskog pitanja u Hrvatskoj, čemu je na ruku išla i politika Samostalne demokratske stranke S. Pribićevića od 1927. i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije, čak do te tačke da se Srbi izoluju od matice i u suštini prepuste postupnoj asimilaciji.

Mačekova stranka, u stvari nacionalni pokret hrvatskog naroda, od 1938-39. sve više se otvarala frankovačko-ustaškim i klerikalnim snagama. Bez obzira na motive koji su rukovodili Mačeka da stupa, preko posrednika, u razgovore sa grofom Ćanom, koji se u delu literature objašnjavaju i kao pritisak na Beograd 1939. da što više popusti u pregovorima, ostaju objektivno nelegitimne i nelegalne, inicijative koje su potkopavale postojeću državu, narušavale uzajamno poverenje i ugrožavale odbrambenu moć Jugoslavije. Svakojake kombinacije cirkulisale su uoči drugog svetskog rata. Pominjala se čak i ideja o povezivanju Hrvatske sa krunom Sv. Stefana, kojoj bi se priključile Poljska i Slovačka i time stvorio lanac katoličkih država od Baltika do Jadrana. Ispitivanje ovakve ili sličnih alternativa, pred početak svetske bure, moglo je proizvoditi samo defetizam i rađati još veće sumnje od postojećih.

Od konkordatske krize 1937. naročito su podjarivane verske suprotnosti, isključivosti i nepomirljivost prema pravoslavlju. Nadbiskup Stepinac je uoči aprilskog rata svu krivicu svaljivao na pravoslavlje,

na „bizantinizam". Posle 27. marta nadbiskup je zabeležio da se radi 0 dva nepomirljiva „svijeta". Klerikalna propaganda je sekundirala ustaškoj, gledajući na Jugoslaviju kao na „sektarsku državu", kojoj je gospodarila Srbija, „šizmatična država" koja mrzi Katoličku crkvu, papu i Hrvate zato što su katolici.

Romantičarsko-idealističko tumačenje hrvatske prošlosti postajalo je sve više vladajući oblik istorijske svesti. U ime superkompenzacije, zbog navodno inferiornog položaja u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, razvijana je slika slavne prošlosti kao sastavnica nacionalističkog sindroma koji je zapljuskivao hrvatsku politiku, manje ili više građen na stereotipima, zabludama i falsifikatima, vodeći stvaranju émocionalne zaslepljenosti. Korišćeno je hrvatsko povjesno pravo, tisućugodišnja kulturna baština, mit o velikoj srednjevekovnoj pomorskoj sili, slavnoj ulozi koju su odigrali u odbrani Zapada i hrišćanske civilizacije pred turskom navalom. Samouverenost u svoje kulturne prednosti i istorijsku slavu nosila je u sebi potencijalne ili stvarne elemente rasizma 1 borbenog nacionalizma.

Kako je Hrvatima, navodno, bila poništena „povijest", uskraćena prava, oni kao narod ugroženi, sve više je osvajalo nacionalno ludilo da je spas jedino u uništenju svog mučitelja i progonitelja. Epidemija nacionalizma osvajala je prostor, utiskujući se u svest ljudi, tako da nije bilo teško u trenuktu raspleta iskoristiti nabujali nacionalizam za pogrome i fizičku likvidaciju srpskog naroda u NDH.

Objektivnu istorijsku osnovu nastajanja ove istorijske grandomanije kao odbrambenog sredstva i izravnjavanja osećanja nacionalne ugroženosti, činila su i dva promašena rešenja srpske i jugoslovenske politike: formula etničkog jedinstva sa mitologijom stvaranja integralnog jugoslovenstva ukaznim putem i silom diktature.

Nacionalistička svest se više nije zadržavala samo u uskim okvirima ilegalnih pokreta i stranaka - naročito za vreme šestoj anuarske diktature - osvajajući i nekadašnje pobornike ujedinjenja. Ante Trumbić je 1932. proglašavao 1918. za „nesretan brak", ispuštajući hrvatske koristi preläženjem na stranu pobednika. Potencirao je nesumnjive razlike u mentalitetima, istorijskim iskustvima, kulturnim obležjima. Za Trumbića je Srbija „živila pod uplivom Bizanta, a zatim pod dominacijom turskom, dočim mi ovamo živili smo pod uplivom Zapada..." Optuživao je Beograd za ekonomsku pljačku, ali nije mogao da ne ostane protivurečan navođenjem Zagreba kao centra finansijske organizacije, sa Ljubljanom i Sarajevom. Napadao je Srbe zbog posrbljivanja Muslimana kao najčistijih i najstarijih Hrvata. Sva ova razdvajanja Trumbiću nisu bila dovoljna a da ne spomene opasnost od pravoslavlja. Beograd je, po nekadašnjem predsedniku Jugoslovenskog odbora, postao centar „općeg sveslovenskog pravoslavlja".

Za političke snage Srbije u ćelom međuratnom razdoblju bila je karakteristična razdrobljenost koja nije prevaziđena ni u suočavanju sa državnom krizom i započetim svetskim ratom 1939. godine. Nasuprot

političkom jedinstvu Hrvata i manjina (folksdojčera, Albanaca i Mađara) srpska politika je nalikovala ratu svih sa svima. Struje srpske politike mogle su se svrstati na građanske antifašističke (ili prozapadne), na profašističke, na oficijelnu namesničku struju (jugoslovenske neutralnosti) i komuniste kao članove centralizovane jugoslovenske organizacije. Srpski političari iz bivše Udružene opozicije i Srpskog kulturnog kluba (SKK) ustajali su protiv Namesništva i onih koji su podržavali kneza u unutrašnjoj politici; sukobljavali su se pobornici srpske politike i jugoslovenski integralisti, opozicione i režimske stranke; u Vojvodini se osećao autonomistički duh samostalnih demokrata nasuprot radikalima i demokratima koji su istupali za nerazdeljivo jedinstvo Srbije i Vojvodine; Srpski kulturni klub (SKK) je odbacivao sporazum iz 1939. videći u njemu srpsku katastrofu. Udružena srpska opozicija nastupala je protiv Stojadinovićeve spoljne i unutrašnje politike gotovo od prvog dana njegove vladavine. Među liberalnom inteligencijom javljali su se zagovornici američkog federalizma, okupljeni oko grupe i lista „Napred". Demokratska stranka Ljube Davidovića se od 1933. igašnjavala za program federalizacije Jugoslavije. Integralist Vlada Corović je uviđao da je za narodno jedinstvo još bilo prerano. Po Slobodanu Jovanoviću, jedinstvena jugoslovenska država nije bila smetnja za izražavanje ravnopravnosti naroda u njoj. U vojsci je raslo vrenje i nezadovoljstvo knezom „tuđincem". Duhovni stub onovremenog srpskog društva - Srpska pravoslavna crkva - smatrala je da je Srpstvo u Kraljevini Jugoslaviji ugroženo. Komunisti su se osećali sve snažniji, hraneći se krizom jugoslovenskog društva. Njihova politička filozofija je osobena, samim tim što je u pitanju bila partija internacionalne ideologije i socijalne revolucije. Režim ih je u narodnofrontovskoj fazi i uoči rata precenjivao, a engleski diplomati u Beogradu potcenjivali. Snaga im je bila u krizi starog društva, jakoj organizaciji, međunarodnom uporištu u Kominterni, a preko ove u SSSR-u. Manjine su sve otvorenije izražavale svoje antisrpsko i antijugoslovensko opredeljenje sa rastućom agresijom fašističkih sila. Pronemačka struja srpske politike imala je svog glavnog predstavnika u Dimitriju Ljotiću i ,,ZBOR"-u, čiji je ideološki i politički program bio određen uverenjem u pobedu Nemačke, povezivanjem nacional-socijalističkih ideja sa pravoslavnom mistikom, slovenstvom i tradicionalnim idejama srpskih staleža. Profašističke snage Srbije su 1941. bile malobrojne, neuticajne, bez ugleda u narodu, kao i svi vazalni režimi. Te snage nisu bile ni jedinstvene među sobom, sem u svom antikomunizmu. Predstavnici tih snaga su od ranije poklonici Trećeg rajha i nacionalsocijalističkog sistema. Aćimović se zauzimao, kao nekadašnji čovek Milana Stojadinovića, da se ovaj oslobodi sa Mauricijusa i postavi za nemačkog guvernera Srbije, kao najsposobniji i najautoritativniji jugoslovenski političar.

General Milan Nedić je osobeniji slučaj. Zahvaćen je defetizmom od proleća 1940. i pada Francuske, u kojoj su srpski oficiri gledali nepobedivu silu. General je rezonovao da je sila koja je pobedila

Francusku siguran pobednik u tekućem ratu. Nedić je nastojao da izgradi Srbiju u okviru poretka „nove Evrope", ispustajuci iz vida nespornu činjenicu da za Srbiju nije bilo mesta u novom ustrojstvu Evrope i sveta. Stoga su i planovi Aćimovića i Nedića o srpskoj etničkoj integraciji uz pomoć Nemačke bili lišeni stvarnosti. Vlada je zavisila od Nemaca, iz čijih je ruku, preko generala Dankelmana, general Nedić primio invenstituru avgusta 1941. godine. Nediću nisu oprostili ni njegov kralj, ni vlada Simovića niti Mihailović. Četnička štampa govori o Nediću kao „beogradskom veziru". Rano je degradiran („raščinjen"), a za vlade zapadnih saveznika bio je i ostao običan kvisling. Komunisti su u njemu videli nacionalnog izdajnika.

Nemci su se odlučili za Nedića, kao najautoritativniju ličnost u srpskom društvu pod okupacijom. Predratni građanski političari - Dragiša Cvetković, Aleksandar Cincar Marković, Košta Kumanudi, Lazar Marković i drugi - nisu bili aktivni pod okupacijom, iako neki od njih nisu nepoznati kao tzv. sive eminencije, konsultanti nemačkih funkcionera Feliksa Benderà, Ribentropovog opunomoćenika u Beogradu, Harolda Turnera, načelnika Upravnog štaba Vojnog zapovednika, Franca Nojhauzena i drugih. Iza scene se naročito isticao Cvetkovićev ministar inostranih poslova, Aleksandar Cincar Marković. U vladi generala Nedića postojale su tri struje: Nedićeva, oslonjena na generale u vladi, Ljotićeva i Aćimovićeva.

Struja pronemačke orijentacije gradila je svoju poziciju na saradnji s Trećim rajhom. Želela je uveriti srpski narod da su mu Nemci prijatelji. Bila je izrazito antijugoslovenska. Za predstavnike ove struje Jugoslavija je „pokojnik", „grobar", država koju su izmislili „majstori s mora". U njoj se Srbija rastvorila 1918; izgubila je u njoj svoju dušu. Podlegla je engleskoj politici, koja je skrenula njen prirodni razvoj umesto prema jugu ka severozapadu, gde se istrošila u jalovim borbama za hrvatsku i slovenačku autonomiju. U Jugoslaviji Srbija je tek bila „postament", a njeni akteri lišeni vlastitosti.

Podela političkih snaga uoči rata na srpskoj društvenoj sceni zadržala se i produbila i posle aprila 1941. godine. Samim tim, navodno svemoćni, determinirajući egzistencijalni faktor sa stanovišta postojećeg političkog nasleđa ne može se apsolutizirati. Nijedna od predratnih političkih snaga nije napustila svoja načela i izmenila ideološko-političko ponašanje u postaprilskoj situaciji.

Srpske građanske snage prozapadnog usmerenja i posle aprilskog rata ostale su antinemačke, ali na pozicijama atantizma u zemlji i emigraciji. Vlada Dušana Simovića, tj. srpsko krilo ove vlade, bilo je opredeljeno za atantizam iz više razloga: ono je već imalo kapital 27. marta; vlada nije želela da nagli sa otporom, namerna da sačuva biološku supstanciju srpskog naroda; želela je da predupredi socijalne nemire u'okviru rata koji bi mogli uticati na ugrožavanje osnova monarhističko-građanskog poretka. Postoji i četvrti racionalno-analitički motiv za politiku atantizma, koji je vezan za osećanje superiornije

srpske pozicije 1941. u odnosu na glavnu unutrašnju suparnicu Srbije - Hrvatsku, čije su najekstremnije snage (klerofašističke) bile na strani Osovine. U zamišljenoj viziji kraja rata Srbija je - ako sačuva svoju vojnu silu i stvorene prednosti Saveznika - opet mogla ponoviti 1918. godinu.

Osobenu antifašističku građansku struju u Srbiji pod okupacijom činili su profesori Beogradskog univerziteta, koji su se na sednici Senata, avgusta 1941, suprotstavili reformi Univerziteta. Profesori su odbacivali plan reformi Velibora Jonića, smatrajući da okupacija, kao privremena situacija, ne dozvoljava izmenu zakonodavstva. Reforma je bila neprihvatljiva i zbog stanja u kome se nalazio srpski narod, čiji su oficiri i vojnici čamili u zarobljeništvu, a narod u NDH izložen neviđenom stradanju.

Srpska većina u kraljevskoj vladi u izbeglištvu bila je politički nehomogena i atantistički raspoložena. Politički raskorak je postojao između srpskih nacionalista i jugoslovenskih integralaca. Emigranti su se stranački svrstavali kao radikali, demokrati, zemljoradnici itd. Srpska pozicija bila je oslabljena nedostatkom vojne sile u inostranstvu, jer je, za razliku od prvog svetskog rata, iz Jugoslavije 1941. odstupio beznačajni vojni kontigent. Kralj je bio mlad, bez iskustva, izložen pritisku dvorske klike i Britanaca. Kralj i vlada su, u suštini, bili i ostali britanski zatvorenici. Britanci su držali pod kontrolom sve sisteme veza vlade sa zemljom. Još od 27. marta 1941. građanske snage prozapadnog smera nisu bile samostalne, budući u rukama Velike Britanije koja je sve do Staljingrada držala mandat nad Balkanom i Jugoslavijom. Nezavisno od Vlade, stav atantizma zauzeo je i pukovnik Mihailović maja 1941. godine. Mihailović je ovu stratešku zamisao zadržao sve vreme rata, iako se situacija u Srbiji, Jugoslaviji, i u svetu menjala, čineći njegovu strategiju sve više neprimerenom. Strategija atantizma 1941. nije bila bez objektivne osnove. Katastrofalni vojni poraz zarezao se više nego bolno u svest, a nemačka vojna sila impresionirala; izgubljena je država, dok se Engleska nalazila daleko i nemoćna da pomogne. Od juna 1941. teklo je i neočekivano povlačenje Crvene armije u dubinu ruskog prostora. Građanstvo se najvećim delom izmaklo iz politike i uvuklo u sebe ili je nastavilo da posluje u uslovima okupacije. Srbija je bila teritorijalno osakaćena, stegnuta u predkumanovske granice, sa ogromnim brojem oficira i vojnika u nemačkim logorima ratnih zarobljenika. Strah su izazivali i neprijatelji Srbije na svim granicama. Ustaše su se nalazile na Drini, a od oktobra 1941. i u Zemunu; NDH je radila na stvaranju novog slovenskog saveza sa Bugarskom, obostrano uperenog protiv Srbije; Mađari su okupirali Bačku i Baranju, proterujući koloniste i denacionalizirajući srpsko stanovništvo. Bugari su poseli dva okruga - vranjski i pirotski - koja su uskoro i anektirali, s tendencijom da se okupacioni prostor proširi prema Moravi kao „blgarskoj" reci. Decembra 1941 - januara 1942.

u Srbiji se našao Prvi okupacioni korpus, pod komandom generala Asena Nikolova. Beograd je aprila 1941. doživeo osvetničko bombardovanje. Muslimanski prvaci iz Sandžaka tražili su od Pavelića posle aprilskog rata da posedne Sandžak, kao sastavni deo Bosne, pa samim tim i NDH. Italijani su u Dalmaciji i NDH vodili politiku koja se označavala kao „srbofilska", što im nije smetalo da na drugoj strani stvaraju tzv. Veliku Albaniju na račun Srbije i srpskog naroda. Nemci su u Banatu - formalno dunavskoj banovini, sa sedištem u Smederevu - uspostavili „državu u državi", kao što je i kosovsko-mitrovački okrug praktično bio pod nemačkom kontrolom, iako u sastavu drinske banovine. Srpska pravoslavna crkva bila je obezglavljena.

Na strategiju atantizma moglo je uticati i iskustvo iz prvog svetskog rata, kada je Srpska Vrhovna komanda 1916. godine u zemlju uputila poručnika Kostu Milovanovića Pećanca, sa zadatkom da pripremi ustanak u dolini Morave, ali tek kada sa Soluna započne odlučna saveznička ofanziva.

U svetlosti racionalne analize, situacija u Srbiji zaista nije bila povoljna za novo izazivanje protivnika, pogotovu tako surovog kakav je bio nemački, koji je sa prvim danima okupacije najavio naoštrije mere.

Na istorijskoj pozornici nalazio se i drugi subjekt, KPJ, koji se u 27-martovskim događajima, po prvi put od 1921, polulegalizovao. Komunističe snage su bile ofanzivne, čekale su svoj trenutak, pre svega ulazak SSSR-a u rat. Za razliku od ostalih društvenih snaga koje su bile upletene u prevrat 27. marta 1941, komunisti su bili u povoljnijoj situaciji jer ih Nemci nisu gonili do 22. juna 1941, u stvari do znaka iz Berlina pod šifrom „Internacionala". Daleko je važnije da su imali iskustvo iz ilegalne faze borbe (ne i ratno, pa ni vojno-profesionalno znanje); svikli su na podzemni, konspirativni stil rada; neki od njih su učestvovali u španskom građanskom ratu 1936-1939. godine; bili su članovi snažne organizacije, s gvozdenom disciplinom, organizacijom militantnom i neverovatno probojnom. Dok je Mihailović izgrađivao svoju organizaciju, KPJ je mogla računati na već postojeću organizaciju Partije i SKOJ-a, svoju partijsku tehniku izgrađenu uoči rata. KPJ je bila organizacija mladih ljudi. Komunisti su imali i drugu veliku prednost, koja se ogledala u tome što je njihov vođa, Josip Broz, imao uporište u Kominterni, vezu sa internacionalnom organizacijom, kao delom Staljinovog instumentarija za uticaj na međunarodni radnički i komunistički pokret. Mihailović će tek kasnije biti prihvaćen od Vlade i Britanaca, za razliku od Tita koji je osigurao svoju političku promociju u Kominterni uoči rata. Te veze Tita sa Georgi Dimitrovom, tj. sa Moskvom, u toku rata bile su vanredno značajan otvor KPJ u svet.

Vođe suparničkih pokreta našli su se u Srbiji 1941. godine, gledajući u njoj ključnu zemlju Jugoslavije sa stanovišta zbivanja u toku i konačnog raspleta.

Borbe u Srbiji nisu mogle početi ako za njih nisu postojale određene objektivne i subjektivne pretpostavke i na komunističkoj i na građanskoj strani. Pored svih kritičkih refleksija na račun Kraljevine Jugoslavije, srpski narod je vojni slom Jugoslavije osećao kao gubitak svoje države. Bila je to država srpskog naroda, država u koju je uložio svoju državu 1918. godine. Aprilski rat je za srpski narod ostao neka vrsta „nedovršenog rata". Oficiri, naročito mlađi, očekivali su svoju rehabilitaciju. Slobodarsko i antigermansko raspoloženje moglo se ponovo razbuktati. U narodu je krajem leta i početkom jeseni 1941. postojala želja za otporom okupatoru.

Nasuprot četnicima - atantistima, komunisti su bili za ofanzivnu antiokupatorsku borbu kao okvir i put osvajanja vlasti u drugom svetskom ratu. Borbom su ispunjavali internacionalistički dug prema SSSR-u, a na drugoj strani ostvarivali svoj revolucionarni program o uspostavljanju sovjetske republike, zapisan još u Vukovarskom programu KPJ. Nije postajalo ništa čega su se bili spremni odreći u ime ostvarenja svog krajnjeg cilja - osvajanja vlasti. Ideološko-politička i klasna isključivost komunista i četnika sprečavala je od početka uspostavljanje zajedničkog jezika za duže vreme, pa samim tim i paralelizam pokreta otpora, poznat u okupiranim zemljama zapadne Evrope. Privremeno sadejstvo partizanskih i četničkih snaga u Srbiji 1941. bilo je kratkog veka, nabijeno obostranim nepoverenjem, poznato po mnogim incidentima i potmulim obračunima, iščekivanjem konačnog razlaza. Završilo se građanskim ratom na tlu zapadne Srbije u jesen 1941, koji će zahvatiti ceo prostor Jugoslavije, čineći* sa genocidom ustaša u NDH, jednu od najkarakterističnijih dimenzija istorije srpskog i ostalih jugoslovenskih naroda u prošlom ratu. U Srbiji je partizansko-četnički sukob bio osnovni oblik građanskog rata, ali su uz trajne sukobe partizana i četničkih te kvislinških snaga tekli i obračuni četnika sa ljotićevcima i četnicima Pećanca.

Na tlu Srbije prisutna su dva pokreta: jedan, koji želi održanje status quo, primenjuje defanzivnu strategiju, želi kolektivnu odmazdu nad nosiocima genocida nad srpskim življem, kažnjavanje vinovnika aprilske izdaje, i drugi, koji nalazi daje sazrela revolucionarna situacija, nosi izrazito jugoslovenski karakter (kao prostor za ostvarenje revolucionarnih ciljeva), izražava ofanzivnu strategiju.

U istoriografiji je godinama isticano da je KPJ suspendovala direktivu Kominterne da nema prelaska na drugu etapu, tj. na socijalnu revoluciju. Uočavan je, uglavnom, aspekt samosvesti revolucionarnog subjekta u odnosu na Kominternu, što je nesumnjivo više nego značajno, ali je ispuštana druga strana ovog pitanja. Ignorišući moskovsku poruku, KPJ više nije mogla iskreno da traži modus vivendi sa drugom antiokupatorskom snagom u Srbiji - četnicima Mihailovića, koja bi mogla ugroziti ili dovesti u pitanje revolucionarnu perspektivu. Na drugoj strani, Mihailovićev pokret - nastupajući s pozicija legitimističke snage - ne dozvoljava revolucionarnim snagama narušavanje

status quo. Samim tim, sukob je bio neizbežan u onoj meri u kojoj su oba pokreta i njihove vođe bili nosioci isključivih i nepomirljivih koncepcija. Sukob je izbio pre kolaboracije najvećeg dela četničkih odreda. Na osnovi ovih isključivosti, građanski rat na tlu tzv. Užičke republike preneo se i na ostale srpske zemlje. Komunisti su odgovorili preventivnim terorom decembra 1941 - aprila 1942, koji je imao katastrofalne vojne, političke i moralne posledice po narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori, Hercegovini, istočnoj Bosni. Očekivala se svetska revolucija, tekle su pripreme za preuzimanje vlasti, likvidirali se anglofili bez sudova, na osnovu sumnji, uklanjali potencijalni protivnici. U Vojvodini je Pokrajinski komitet sve do savetovanja u Turiji, maja 1942. slao poruke komitetima i članstvu o pripremama za preuzimanje vlasti.

Komunisti su, uz pomoć Moskve, uspeli daleko bolje od četnika da shvate da je rat u toku antifašistički. Zaparavo, da se radi o novoj istorijskoj situaciji, različitoj od one iz prvog svetskog rata, za koju je bio karakterističan sukob između fašizma i antifašizma. Narodnooslobodilačka retorika komunista prikrivala je socijalnu revoluciju u toku. Komunisti su našli snage da vode rat na dva fronta: protiv okupatora i protiv četnika, od jeseni 1941, kao njegovih saradnika. Poznata je četnička antikomunistička zaslepljenost, jednako kao i komunističke ocene o četnicima kao snagama starog društva i najopasnijim sutrašnjim protivnicima. Nemci su istovremeno Mihailovićeve četnike tretirali kao srpski i probritanski pokret, zadržavajući prema njima rezerve, čak i u legalizovanim formacijama Srpske državne straže. Za razliku od komunista, četnici nisu bili spremni za aktivnu borbu protiv okupatora pre savezničke invazije, opsednuti sprečavanjem komunističke uzurpacije u njihovom viđenju.

Dosadašnje analize upućuju na to da KPJ nije imala uporište na srpskom selu. Pogotovu ako se selo Srbije upoređuje sa selom Crne Gore, Vojvodine, Dalmacije. Oslonjeni na tradiciju četništva u prošlosti, četnici Mihailovića su - ako se izuzme period naglog porasta partizanske ustaničke aktivnosti od septembra 1941. do početka građanskog rata, početkom novembra 1941 - imali u Srbiji brojno gledano daleko veći uticaj od partizana, čije se rukovodstvo, usled okupatorsko-kvislinškog terora, nalazilo zakonspirisano u Beogradu, centralno-jugoslovensko daleko od Srbije, a provereni komunistički kadrovi su odstupili preko Uvea i našli se u sastavu 1. i 2. proleterske brigade. Izuzetak je činio jug Srbije. Srbija je posle sloma tzv. Užičke republike bila izložena strahovitom progonu i represiji komunista i njihovih pristalica. Odnos snaga u Srbiji počeo se menjati tek od jeseni 1943. i u toku prve polovine 1944, da bi se radikalni preokret odigrao u leto i ranu jesen 1944. godine.

Vodeće snage srpskog društva u drugom svetskom ratu - narodnooslobodilački pokret, čije je jezgro komunističko, te građanske antiokupatorske snage oličene u četničkom pokretu Draže Mihailovića

i srpskoj emigraciji sa kraljem - nosioci su kontinuiteta Jugoslavije kao države i njenog subjektiviteta u međunarodnim odnosima. Razlike se ogledaju u tome što je komunistička politika bila konzekventno jugoslovenska, težeći obnovi Jugoslavije, za razliku od četničke. Na tom pitanju nije bilo kolebanja od prvog dana, čak i onda kada je Sovjetski Savez, maja 1941, prekinuo diplomatske odnose sa Kraljevinom Jugoslavijom, pod pritiskom Nemačke sa kojom se Sovjetski Savez od avgusta 1939. nalazio u ugovornom odnosu. O tome govore sledeće činjenice: jugoslovenska organizacija KPJ; odbacivanje okupatorske podele Jugoslavije; odbrana integriteta KPJ u pokušaju Metodija Satorova da pripoji organizaciju u Makedoniji BRP; strategija narodnooslobodilačke borbe kao jugoslovenske; nazivi organa i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta, Titova inicijativa avgusta 1941. da se stvori neka vrsta jugoslovenske vlade ili komiteta. Komunisti su na toj jugoslovenskoj odredbi svoje organizacije i borbe u toku istrajavali čak i onda kada je to bilo kontraproduktivno, 1941. godine, s obzirom na stav manjinskog stanovništva koje se opredelilo za svoje matice, Hrvati prihvatili jednonacionalnu državu u vidu NDH, Makedonci živeli u uverenju da sa bugarskom okupacijom dolazi nacionalno oslobođenje od „srpskog jarma".

Druga antiokupatorska struja, Mihailovićeva, takođe se izjašnjavala kao jugoslovenska i nosilac kontinuiteta otpora Jugoslovenske vojske. Bila je predstavnik obnove monarhističke Jugoslavije i prihvatanja Jugoslovenske vlade u izbeglištvu, u kojoj je Mihailović bio i ministar vojni januara 1942 - juna 1944. godine, a od juna 1942. načelnik štaba Vrhovne komande u Otadžbini. I Mihailovićeve organizacije, vojne i političke, imale su jugoslovensku oznaku („Jugoslovenska vojska u otadžbini", „Jugoslavenska ravnogorska omladina" itd.). Razlika između jugoslovenstva komunista i četnika ipak je u dijametralno različitim nacionalnim politikama. Komunisti su želeli obnovu Jugoslavije, kao federativne zajednice, zasnivajući svoju nacionalnu politiku na jugoslovenstvu kao vidu internacionalizma u jugoslovenskim uslovima. Vojna i politička integracija komunista zasnivala se na sintezi socijalne i nacionalne emancipacije. Četnička nacionalna politika polazila je pak od Jugoslavije, ali u kojoj se mora prethodno omeđiti Srbija, nadoknaditi u drugom svetskom ratu ono što nije urađeno *1918.* godine, pobijanjem kočića oko srpskih zemalja, sa prethodnim kažnjavanjem vinovnika izdaje aprila 1941. i genocida nad srpskim narodom u NDH. Obnovi Jugoslavije na osnovama trijalističke monarhističke federacije težila je i jugoslovenska vlada u izbeglištvu, koja je 1943, pod pritiskom Britanaca, iznela svoj projekat - u okviru definisanja ratnih ciljeva - obnove Jugoslavije kao federativne države. Slobodan Jovanović je zastupao ideju vaspostavljanja Jugoslavije, s temeljnom revizijom njenih ustanova u duhu jedne podmlađene demokratije. Jovanović je dosledno, kao i ranije, smatrao da se služenjem jugoslovenskoj ideji najbolje služi dobro shvaćenim interesima Srba, Hrvata i Slovenaca. „Jake Jugoslavi-

je" nije moglo biti bez „jakog srpstva", isto kao što se „jako srpstvo" ne može ostvariti bez „jake Jugoslavije". Jovanović je, isto tako, smatrao da Hrvati to mogu reći za „Hrvatstvo" i Slovenci za „Slovenstvo". Narodi koji čine Jugoslaviju našli bi van nje manje mogućnosti za razvitak nego u Jugoslaviji. Doba unitarizma smatrao je prošlošću. Ovakvim stavovima Jovanović se razilazio sa najekstremnijim četničkim krugovima, dok je njegova koncepcija bila u neskladu sa onom narodnooslobodilačkog pokreta, koja je predviđala pet jedinica (od AVNOJ-a šest), jer je u Srbiji video najveću i najjaču jedinicu koja bi u svom sastavu, pored Srbije, obuhvatala Makedoniju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo i Metohiju. Projekat Jovanovića nije prošao polovinom 1943. usled razilaženja srpske i hrvatske struje u emigraciji, ali će biti usvojen kao ublažena četnička koncepcija na Svetosavskom kongresu u selu Ba, januara 1944. godine. Koncepcija Jovanovića nema u vidu zapadno srpstvo, za razliku od nekih četničkih projekata čije omeđavanje srpske zemlje seže daleko na zapad, do najzapadnijih srpskih brda - Šamarice, Kozare, Grmeča i Petrove gore.

Obnovi Jugoslavije bile su u drugom svetskom ratu naklonjene sve velike sile antifašističke koalicije. Britanci su nastavljali svoju predratnu politiku federalizacije. Mnogi izvori nas upozoravaju da su Britanci na srpskoj strani izazivali nezadovoljstvo zbog favorizovanja Hrvata prilikom izrada projekata o unutrašnjem uređenju. Odbacivanje Mihailovića 1943-1944. bilo je uveliko određeno britanskim shvatanjem da je on „Velikosrbin" i da nije više kohezivni činilac Jugoslavije.

Sovjetski Savez podržavao je obnovu Jugoslavije, tajno pomažući svog eksponenta, KPJ, jer se preko obnovljene Jugoslavije i pokreta kojega je stopostotno smatrao svojim širila zona Staljinove ekspanzije. SAD su, isto tako, bile pobornik obnove Jugoslavije, sem u slučaju dve-tri Ruzveltove reakcije koje su dovodile u pitanje zajednički život Srba i Hrvata.

Partizanska federacija je stvorena kao centralizovana, na partijskoj svemoći zasnovana, personifikovana u Titu, izgrađena na ideološkoj osnovi jugoslovenstva koje za svoju akcionu formulu ima „bratstvo-jedinstvo". Proglašena na Drugom zasedanju AVNOJ-a, bila je odluka definitivnog karaktera, za razliku od drugih privremenih rešenja. U pitanju je tipična kompromisna tvorevina, građena na ravnoteži, omeđivanjem nekih jedinica kao nesrpskih, suprotno tradicionalnom srpstvu građanskom stavu i politici, sa novim nacionalnim entitetima u liku Crnogoraca i Makedonaca, skladno partijskom shvatanju i pre rata. Teritorijalna izmešanost Srba rešena je na taj način što su oni zadržani u tri federalne jedinice: matičnoj, te u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali sa statusom naroda, kao konstitutivni činilac, što pokazuju odluke ZAVNOH-a i ZAVNOBiH-a. Za komuniste je ovakav način unutrašnjeg ustrojstva bio jedino moguć oblik ponovnog vaspostavljanja Jugoslavije, a za srpske građanske snage dokaz o cepanju srpstva, komunističkoj negaciji njegove celine, vid opkoljavanja Srbije tzv. na-

cionalnom periferijom veštačkih ili nesazrelih nacija. Savremena kritika odluke AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije polazila je od nejednakih etničkih i istorijskih kriterijuma prilikom konstituisanja federalnih jedinica. Buduća federalna Srbija nije na drugom zasedanju AVNOJ-a teritorijalno uobličena. Najverovatnije iz razloga političkog oportunizma rukovodstva, jer su se još vodile borbe za narodnooslobodilački pokret i protiv njega u Srbiji (četništvo nije bilo poraženo) i u Hrvatskoj (Hrvatska je januara 1945. u vojnom sastavu imala 170.000 ljudi). Krajem 1943. nije došlo ni do paritetnog uspostavljanja autonomija u okviru federalnih jedinica, iako je za to bilo uslova i u Hrvatskoj, čak i pokušaja pre rata i u ratu, pa i posle završetka rata, pre donošenja Ustava FNRJ. Pri tom mislimo na srpsku autonomiju u Hrvatskoj, na Dalmaciju, Istru posle mirovnog ugovora sa Italijom.

Na drugom zasedanju AVNOJ-a gradilo se unutrašnje ustrojstvo druge Jugoslavije, što je nesumnjivo krupan istorijski čin. Međutim, revolucionarnoj skupštini nisu prisustvovali delegati iz Srbije, koja je predstavljena borcima iz srpskih jedinica u Bosni, niti je u Srbiji bilo obrazovano zemaljsko antifašističko veće Srbije kao u drugim jugoslovenskim zemljama, sem u Makedoniji, gde je postojao samo Akcioni odbor za sazivanje ASNOM-a. Mada je iz istorije poznato da u mnogim ključnim trenucima nema formalne perfektnosti prilikom donošenja političkih odluka, ova manjkavost ipak nije zanemarljiva. Tim pre, što je Ustavotvorna skupština, proizišla iz izbora 11. novembra 1945, u suštini bila telo koje je označavalo samo formalnu potvrdu tekovina narodnooslobodilačkog rata.

Iz razloga političkog oportunizma u završnoj fazi rata, kao i posle njegovog završetka, Jugoslavija nije pokretala pitanje srpskih nacionalnih manjina u susednim zemljama. Za Slovence narodnooslobodilačka borba je označila, po prvi put posle Karantanije, stvaranje slovenačke nacionalne države i postizanje maksimalne - za one uslove - nacionalne integracije Slovenaca, pa i Hrvata priključenjem Istre, Zadra i ostrva 1943-1947. godine.

Odluku o federativnom uređenju nije napala ni jedna od velikih savezničkih sila 1943-1945. Šta više, u izveštajima britanskih oficira i posmatrača govorilo se o velikom uspehu narodnooslobodilačkog pokreta da stvori harmoničnu federaciju, dok se još osećao dah građanskog i bratoubilačkog rata. Odluka o unutrašnjem ustrojstvu Jugoslavije označavala je pobedu narodnooslobodilačkog pokreta nad svim ostalim nacionalističkim pokretima, koju je deo Hrvata doživljavao kao srpsku tvorevinu a četničke snage kao katastrofu srpskog naroda, najveći poraz u istoriji srpskog naroda, smanjivanje Srbije na račun drugih naroda u ime stvaranja hrvatske prevlasti. Vlast se, po ovim drugima, našla u rukama tri Hrvata: Tita, Ribara i Šubašića.

Politika KPJ od 1935 - 1936. godine, izražavana u partijskoj publicistici i teorijskim radovima o nacionalnom pitanju, imala je za

polaznu poziciju rušenja tzv. srpskog hegemonizma u Jugoslaviji. Na tome je počivala i politika narodnooslobodilačkog pokreta. Sama Odluka AVNOJ-a polazila je od toga da Jugoslavija ne sme više postati „dornen bilo koje hegemonističke klike", pri čemu se više nego jasno aludiralo na politiku srpskog građanstva između dva rata. Odluke AVNOJ-a zaista su donete u vremenu u kome je narodnooslobodilački pokret pokazivao vojnu, političku i međunarodnu nadmoć u odnosu na četnike i političku emigraciju u Velikoj Britaniji, odnosno na Bliskom istoku. Mihailovićeva preimućstva iz 1941. godine nisu bila iskorišćena u antifašističkom ratu. Tzv. srpske zemlje bile su tokom rata vojno i politički institucionalizovane kao samostalne federalne jedinice: Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Nacionalna politika KPJ išla je, u osnovi, protiv bilo kojeg oblika nacionalne integracije srpskog naroda, jer se to kosilo sa njenom politikom i praksom celovitog razrešavanja nacionalnog kompleksa u Jugoslaviji. Srpski komunisti u centralističkoj Partiji kakva je bila KPJ nisu imali uticaja da postave srpsko pitanje, čak i da su bili svesni njegovog značaja. Za njih je, kao internacionaliste, nacionalno pitanje imalo tek značaj za pobedu revolucije, to jest osvajanje vlasti. U komunističkoj Jugoslaviji smatrali su da je to pitanje - kao pitanje granica, nacionalne homogenizacije, sabiranja svih Srba - sekundarno, jer su u pitanju administrativne granice. Oni su bili opterećeni i hipotekom srpskog hegemonizma kao politike i ideologije glavnog suparničkog pokreta - četničkog, zbog čega nije bilo poželjno ni razmišljati u tim kategorijama. Srpski komunisti su previđali trajnost ovog pitanja i njegov značaj, sasvim suprotno slovenačkim i delu hrvatskih komunista, kao i komunistima susednih zemalja (bugarskim, grčkim, albanskim, italijanskim, mađarskim i drugim).

Nacionalna politika narodnooslobodilačkog pokreta u toku rata je neutralisala okupatorsko-kvislinšku politiku da se u Jugoslaviji do kraja ostvari „rat sviju protiv svih". Ali, formula AVNOJ-evske federacije ima i svoje krupne slabosti čije posledice žanju savremene generacije. U ime sklada te formule plaćena je cena ćutanjem o genocidu nad srpskim narodom. Srpski narod, koji je 1941. predstavljao najmasovniju i udarnu snagu narodnooslobodilačkog pokreta, izgubio je stečenu političko-moralnu prevagu raznim proporcijama, merilima izjednačavanja u Partiji, organima vlasti, organizacijama antifašističkog karaktera. Federacija, na principu ravnoteže, uspostavljene mimo demokratske procedure, omogućavala je u uslovima jednopartijskog monopola tajne, prećutne, faktualne saveze protiv eventualnih sprskih pokušaja i namera. Bez srpske konsultacije radilo se na raznim policentrističkim koncepcijama (Balkanske federacije, ujedinjenja Kosmeta i Albanije), koje su potkopavale ideju Jugoslavije, ostajući istovremeno kao svedočanstvo minornog srpskog političkog uticaja u hijerarhiji vlasti i Partije. Slovenačka nacionalna integracija ostvarena je zahvaljujući, između ostalog, i podršci srpskog naroda, koji je

1944-1945. mobilisao oko 400.000 novih boraca, stvorio trajno ekonomsko uporište za oslobođenje cele Jugoslavije i po drugi put u ovom veku dosegao Karavanke i Soču. Narodnooslobodilačkom pokretu je pošlo za rukom da još u jeku rata dobije bitku sa četnicima za tzv. zapadno srpstvo, za srpski narod u Sremu, za stanovništvo srpskog i crnogorskog porekla na Kosmetu i Metohiji. Otuda i prividan paradoks: da srpske partizanske snage iz tih krajeva sa snagama Crvene armije i korpusima NOV Srbije, učestvuju u oslobođenju Srbije 1944. godine i uništenju druge suparničke snage srpske orijentacije - četnika Mihailovića.

Jugoslovensko pitanje bilo je internacionalizovano u jesen 1941. godine, intervencijom Velike Britanije i SSSR-a povodom građanskog rata u Srbiji. Sa svom važnošću unutrašnjih činilaca vojno-političke pozornice i primenjivanih strategija sukobljenih pokreta - narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Mihailovića koji su gledali jedan u drugom glavne sutrašnje protivnike - sudbina Jugoslavije prelamala se ipak kroz bilateralne odnose dveju velikih sila antifašističke koalicije: Velike Britanije i Sovjetskog Saveza. Vlada i kralj nalazili su se u punoj zavisnosti od Britanaca od 27. marta 1941. godine, s tim što se taj odnos zavisnosti posle bekstva iz Jugoslavije i dobijanja utočišta u Velikoj Britaniji sve više pojačavao. Sovjetski Savez se prikrivao načelom da ne želi mešanje u unutrašnje odnose drugih država, izjašnjavao za vaspostavljanje nezavisne Jugoslavije i aktivno sarađivao, uprkos proklamovanim načelima, sa rukovodstvom KPJ preko Kominterne. Stoga se i događaji u Jugoslaviji i Srbiji ne mogu razumeti van okvira odnosa ove dve velike sile, koliko god Tito napuštanjem revolucionarnog radikalizma i usvajanjem real-politike pod britansko-sovjetskim uticajem, nastojao da modifikuje strane poruke u ime što većeg manevarskog polja u opštem kontekstu odnosa snaga. Preimućstvo Velike Britanije u Jugoslaviji, u odnosu na SSSR, bilo je više nego upadljivo do staljingradskog poraza Vermahta i sticanja strategijske inicijative Crvene armije 1943. godine. Čak se može govoriti o prećutnom mandatu Velike Britanije na Jugoslaviju do proleća 1943. godine. Od tada je Velika Britanija morala da se suočava sa sve većim sovjetskim samopouzdanjem, izraženijim angažovanjem Sovjeta u jugoslovenskim i balkanskim zapletima, sa puno predostrožnosti, tajnom komunikacijom, ali istrajnim zauzimanjem za narodnooslobodilački pokret. Čim je došlo do priznanja NOVJ, posle Teherana, Sovjetski Savez je formalno prišao britanskoj politici kompromisa koju je formulisao britanski premijer, razume se sa stanovišta uspešnije realizacije i zaštite interesa svog štićenika, sa kojim je sinhronizovao najveći deo svojih političko-diplomatskih poteza. Za B. Purića bilo je to svedočanstvo da Velika Britanija nema svoje politike u Jugoslaviji i da praktično radi za „Ruse". Iza sve veće britanske inferiornosti stajali su objektivni razlozi, koji su se ogledali u porazu strategije Mihailovića 1943. i 1944. godine, uslovljavajući njegovo napuštanje, nespremnosti SAD - uz protivljenje i „Rusa" da se otvori drugi front na Balkanu, nedostatka većih vojnih snaga

na jugu Evrope. Čerčil se otuda morao opredeliti za drugi način odbrane britanskih interesa, koristeći u svojim političkim kombinacijama potencijalno antibritanski narodnooslobodilački pokret protiv četničkog, čiji je vođa do poslednjeg dana živeo u uverenju da Velika Britanija iz svojih ideoloških, vojnih i političkih interesa neće i ne može napustiti Jugoslaviju i Srbiju predajući ih na milost i nemilost komunistima. Politika kompromisa polazila je od jednakog britanskog i sovjetskog uticaja u Jugoslaviji, pri čemu je narodnooslobodilački pokret imao jače uporište u zapadnim delovima Jugoslavije, a četnički u Srbiji. Čerčilova propaganda prenaglašavala je da je Srbija antipartizanska i monarhistička, te da neće prihvatiti Josipa Broza Tita. Četnici su zaista i bili nadmoćniji u Srbiji od narodnooslobodilačkog pokreta, gledano bar po broju obveznika Mihailovićeve teritorijalne strukture. Međutim, olako se zaboravljalo da je pitanje Jugoslavije, pa i Srbije, već prethodne godine prešlo u ruke velikih sila, koje su davale prednost narodnooslobodilačkom pokretu kao nadmoćnijem činiocu u jugoslovenskim odmeravanjima, posmatrano u celini, čija je ofanzivna strategija od prvog dana davala dividende korišćene u političke i propagandne svrhe, a na drugoj strani da je narodnooslobodilački pokret tretiran kao snažniji kohezivni činilac buduće obnovljene Jugoslavije. Strategiju atantizma Mihailovića neophodno je posmatrati u istorijskoj dinamici: izgledajući u jednoj fazi racionalna po srpski narod, u završnoj fazi pokazala se kao sasvim promašena svojom statičnošću i defetizmom.

Takozvana bitka za Srbiju, 1944. godine, bila je za snage četnika izgubljena pre nego što je i počela. Srbija je za Nemce bila „ključ" balkanske odbrane, a za Britance zemlja koja predstavlja ulog u politici kompromisa. Staljin i Molotov su se u razgovoru sa Milovanom Đilasom, 1944. godine, raspitivali o njoj kao čvorištu raspleta u Jugoslaviji. Narodnooslobodilački pokret je van Srbije, u srpskom narodu, od ranije imao na svojoj strani najpretežniji deo srpskog naroda na zapadu Jugoslavije, bez obzira na prve začetke nezadovoljstva Srba njihovim položajem u Hrvatskoj, kao rezultat priticanja većeg broja Hrvata na stranu NOVJ. U Srbiji je 1943-1944. tekao proces buđenja narodnooslobodilačke borbe, koja se na jugu Srbije nije ni gasila od početka ustanka. Sovjetski frontovi nezadrživo su se probijali prema Bukureštu i Sofiji, Karpatima i Dunavu, a saveznička pomoć proizvodila je značajan psihološko-politički uticaj na narod u prilog narodnooslobodilačkog pokreta. Bombardovanja srpskih gradova izazivala su nezadovoljstvo zbog velikih civilnih žrtava i razaranja, ali su istovremeno ukazivala da se rat bliži kraju i da predstoji evakuacija Nemaca ka severu i zapadu Jugoslavije. Britanski oficiri su napustili Mihailovićeve štabove, dok su Nemci i dalje prema četnicima iskazivali nepoverenje. Misija pukovnika Mak Daula je samo za kratko podigla samopouzdanje Mihailovića. Mihailovićeva teritorijalna struktura nije mogla odgovoriti potrebama brze mobilizacije, čak i da su opšte vojno-političke prilike bile povoljnije za odziv obveznika. Krajnju demoralizaciju izazvali su govori i poruke kralja Petra II Karađorđevića. Mihailović je već

septembra 1944. morao da napusti Srbiju i preko Drine pređe u Bosnu. Politika Velike Britanije, tzv. politika kompromisa, bila je prihvaćena od strane SSSR-a, koji je o oportunitetu poteza, taktičkih i strateških zamisli obaveštavao i instruirao svog štićenika. Britanci su računali da će svojom politikom odvojiti Tita od „Rusa". Uspostavljanjem ove ravnoteže, Britanci i „Rusi" osiguravali su svoj politički uticaj u Jugoslaviji, pri čemu su Sovjeti i Tito polazili od svog realno daleko jačeg uticaja. Komunistički pokušaji „izigravanja" Britanaca ispoljavali su se u najraznovrsnijim vidovima (naoružanje, položaj kralja, pitanje demokratskih normi, sastav jedinstvene vlade itd.), pa i u obliku pokušaja prekoračenja svog međunarodno sankcionisanog uticaja krajem i posle rata (1945 - 1948), ali ipak nisu uspeli da se oslobode obaveza koje su saveznički lideri Staljin i Čerčil preuzeli u Moskvi oktobra 1944. i na Krimu februara 1945. godine. O tome govori naknadni razvoj događaja, sa svim specifičnostima, sve do pada sistema međunarodnih odnosa, poznatog pod nazivom „krimski". Odnosi Tita i Čerčila bili su pak određeni u vremenskom luku od prvog Titovog kurtoaznog j>isma Čerčilu decembra 1943. i njegove posete Velikoj Britaniji i Cerčilu marta 1953. godine, ostvarene neposredno posle Staljinove smrti.

Registar ličnih imena

Aćimović, Milan 116, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 145, 146, 147, 156, 157, 182, 183, 227, 247, 329, 392, 414, 463, 461
Adamič, Luj 514
Adžić, Mirko 462
Ajzenhauer, Dvajt 374
Ageli, Edgar 103
Agram, Boško 66
Akšamović, Antun 87, 124
Alani, Angeli Edgar 103
Aleksander, Harold 573
Aleksić, Dragan 326
Alkalaj, Olga 483
Alozlino, Josif 483
Anaf, Salamon 483
Anderson, Benedikt, 19
Andersen, Boris 294, 443
Andrejev, Bane 724
Andrejević, Đorđe 149
Andres, Ivan 86, 108
Andrić, Ivo 218
Andrić, Vojin 376, 422
Andelinović, Budislav 170, 176
Anđelković, Nikola 417
Antonesku, Jon 87, 88, 117
Antunović, Rista 339
Armstrong, Čaris 410, 413, 592, 596
Arnovljević, Vojislav 493
Arsenije (episkop) 504
Arsenović, Teodor 503
Artuković, Andrija 127
Artur, Mak 366
Atanasov, Šterj 631
Aterton, Terens 65
Augustinčić, Antun 626
Avakumović, G.A. 588
Avakumović, Ivan 223, 408, 610
Avramović, Ranislav 147

Babček, Jelica 312
Babić, Ljuba 391
Babić, Mijo 131
Babović, Spasenija 83, 153, 179, 310, 313, 335, 672, 690
Baćović, Petar 167, 368, 369, 370, 378, 396, 397, 399, 403, 423, 639, 641, 663
Bader, Paul 331, 340, 346, 355, 468, 469
Bajdak, Leonik 103
Bajić, Baja 678
Bajić, Branko 255, 354, 358
Bajić, Slobodan 259, 362
Bakarić, Vladimir 593, 613, 666
Bakić, Mitar 265, 556, 689
Baletić, Luka 367
Baloković, Zlatko 514
Baljkas, Ivo 151
Banić, Milan 69, 424
Banjanin, Jovan 86,176,510,517,730
Bardes, Gej 598
Barjaktarević, Jovan 416
Barjaktari, Muharem 291
Barker, Elizabet 579
Baruh, Bora 449, 483, 450
Baruh, Izidor 483
Baruh, Josif 483
Baruh, Rašela, 483
Batina, Rafael 483
Bećarević, Božidar 332
Begoli, Sajfedin 245
Bejli, Bil 65, 273, 413, 573, 575, 576, 592, 600
Bejli, V.S. 401, 577, 578, 581, 582
Belajdžić, Vladimir 83
Belić, Aleksandar 218
Belić, Milorad 675, 730
Belof, Nora 6
Belovuković, Milan 690
Berne, Franc 224, 242, 245
Bender, Feliks 134, 135, 137, 183, 217, 226, 229, 330, 346, 469

Beneš, Eduard 290, 624
Ber, Stevan. 443
Berija, L. 623
Betner 474
Bićanić, Rudolf 27, 44, 113, 175, 458, 459, 511, 517
Birolio, Pircio Alesandro 393
Bizmark, Oto 94
Bjelajac, Slavko 368
Blagojević, Milan 149, 240, 265
Blaži, Dalmac 394
Bobić, Ljubinka 503
Bobić, Miloš 176
Bogdan, Ivo 545
Bogdanović, Boro 357
Bogdanović, Dušan 526, 527
Bogdanović, Nikodije 83
Bogdanović, Vladeta 75
Bogosavljević, Radenko 653
Bogunović, Branko 397
Boj, Piter 574
Bojčević, Milan 422
Bojić, Milosav 447
Boji, Endrju, 598
Boletini, Bajazit 246
Bombeles 61
Bonaparta, Napoleon 89, 259, 266, 370
Borković, Milan 459, 611
Borovski, Hajnrih 355
Bošković, Dragutin 462
Bošković, Dušan 32, 549, 681
Bošković, Milan 690
Bošković, Nataša 503
Bošković, Stanislav 655, 690
Bošnjaković, Božidar 502, 503
Bošnjaković, Mileva 503
Božić, Savo 399
Božović, Jovan 31
Božović, Mihailo 712
Brajović, Pavle 249
Brajović, Petar 250
Brakovic, Milenko 182
Branjević, Petar 270
Branković, Vuk 76
Brdarić, Isa 451
Breznik 164
Brkić, Aleksandar 476
Brkljač, Dane 250
Biroli, Pircio Alesandro 393,412,578
Broz Josip Tito 5, 64, 70, 71, 130, 147, 150, 152, 153, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 170, 171, 172, 179, 180, 185, 189, 198, 199, 200, 204, 205, 206, 221, 230, 232, 237, 239, 241, 265, 267, 268, 270, 272, 273, 276, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 293, 294, 295, 297, 298, 307, 310, 315, 316, 319, 320, 321, 322, 323, 328, 336, 338, 341, 342, 343, 348, 359, 366, 378, 379, 401, 405, 407, 408, 411, 412, 413, 414, 420, 427, 521, 522, 523, 527, 528, 529, 531, 533, 534, 536, 537, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 550, 555, 556, 557, 558, 564, 566, 569, 570, 574, 575, 578, 579, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 596, 597, 598, 600, 601, 602, 603, 604, 607, 608, 612, 613, 614, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 641, 644, 646, 647, 649, 650, 651, 652, 653, 659, 665, 667, 668, 669, 670, 674, 675, 677, 679, 683, 684, 685, 688, 690, 691, 695, 702, 703, 715, 716, 722, 723, 724, 726, 728, 730, 734
Buć, Stjepan 61
Budak, Mile 61, 123, 127
Budisavljević, Srdan 75, 79, 86, 156, 176, 510, 517, 651, 720
Buha, Vasilije 179, 180, 313, 335
Buharin 40
Bulatović, Vuksan 453
Bulić, Dragutin 418
Burazović, Stjepan 80
Burdžović, Rifat 296
Burić, Viktor 123
Butković, Ivan 512

Cankov 54
Carević, Miloš 655, 732
Crnjak, Cvetko 335
Cvejić, Nikola 513
Cvejić, Žarko 513
Cvetković, Aleksandar 503
Cvetković, Dragiša 21, 30, 31, 36, 53, 56, 61, 63, 64, 75, 76, 79, 83, 86, 87, 89, 96, 134, 135, 175, 253, 518, 519, 541, 549, 699, 708, 732

Cvetković, Životije 690
Cvetković, Đorđe, 110
Cvijanović, Budimir 147
Cvijović, Josif 456

Ćano, Galeaco 30, 45, 61, 177, 207, 581
Ćetković, Jelena 334, 452, 680
Ćetković, Pero 184
Ćirpanov, Radivoj 356
Ćopić, Branko 129, 260
Ćopić, Nikola 726
Ćorović, Vladimir 37, 83, 139
Ćosić, Dobrica 453
Ćosić, Trifun 669

Čačić, Mihailo 410
Čajkanović, Veselin 429, 493
Čaki 55
Čangajšek 234
Čerčil, Vinston 38, 64, 79, 84, 92, 95, 167, 173, 174, 272, 276, 288, 289, 291, 389, 405, 514, 515, 541, 542, 554, 573, 580, 581, 582, 584, 585, 586, 588, 589, 590, 591, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 602, 611, 612, 616, 617, 619, 621, 622, 623, 624, 626, 630, 631, 632, 634, 636, 646, 649, 650, 659, 668
Čičević 732
Čini, Omer 245
Čolaković, Rodoljub 153, 180, 240, 322, 357, 528, 724
Čolović, Stevan 149
Čubrilović, Branko 75, 86, 176, 680, 682
Čubrilović, Vasa 675, 680, 718, 725, 729
Čulinović, Mato 103
Čvorović, Vitomir 322

Dabić, Vukola 332
Daković, Marko 86, 107, 191
Dalčo 349
Damjanović, Miodrag 666
Dangić, Jezdimir 235
Danilović, Uglješa, 130, 231
Dankelman 136, 218, 219, 220, 345, 449, 458, 510
Dapčević, Peko 623, 644, 688
Davidov, Dinko 124
Davidović, Dragan 123
Davidović, Ljubomir 28, 67, 74, 708
D' Epere, Franse 20
Dedijer, Vladimir 240, 322, 448, 605, 623, 625, 626
De Gol, Šari 164, 167, 186, 188, 190, 366, 374, 389, 624, 626
Dejvid, Martin 391, 596, 598, 602
Dejvidson, Bezil 580, 596, 599
Dejvis, Elmer 513
Delie, Borka 149
Deroko, Jovan 236
Deva, Džafer 245
Devald, Toma 335
Devčić, Ivica 317
Dibilian, Artur 611
Dikin, Vilijem 288, 579, 580,597, 598, 600, 601
Diković, Milija 462
Dimitrijević, Božidar 153
Dimitrijević, Dragutin Apis 157
Dimitrijević, Dušan 165, 273, 372
Dimtrijević, T. 732
Dimitrov, Georgi 71, 158, 171, 297, 348, 454, 569, 588, 589, 602, 622
Dinić, Tanasije 116, 134, 145, 147, 218, 482, 495
Divac, Nedeljko 720
Dobrinović, Pera 503
Dobrohotov, Aleksandar 504
Dodom, Dževdet 560
Dokić, Dura 219
Dolane, Stane 6
Domanji 255
Donovan, Vilijem 67, 79, 611, 668
Đonović, Lazar 110
Dožić, Gavrilo 63, 68, 74, 76, 79, 81, 163, 191, 225, 456, 458, 459, 610, 635
Dožić, Lazar 334
Draga, Ali 247
Draga, Ferad 247
Draganović, Krunoslav 113
Dragutinović, Vladeta 502, 503
Drakulić, Milan 653
Draškić, Panta 219
Draskovic, Slobodan 376
Drenovac, Bora 317
Drenović, Uroš 195, 398

Drljević, Savo 341
Drljević, Sekula 24, 34,296, 664, 666
Drnić, Božidar 503
Dudić, Dragojlo 148, 184, 241, 446
Dugalić, Desa 513
Dukadini, Leka 23, 248
Dukanac, Slavko 715, 732
Dukin, Todor 334
Dulić, Vojislav 655, 690
Dumandžić, lozo 127
Dunjajevski, Isak 449

Đeline, Stevan 653
Đermanović, Rajko 729
Đermanović, Života 655, 679, 690
Đilas, Milovan 82, 153, 160, 179, 188, 189, 239, 257, 273, 280, 286, 298, 299, 307, 308, 320, 321, 550, 561, 582, 586, 587, 602, 618, 619, 621, 622, 626, 687, 689, 694, 697, 724
Đilas, Mitra 313, 448, 450, 655, 672
Đolović, Ivko 444, 445
Đonović, Jovan 67, 167, 176, 191
Đonović, N. 732
Đorđević, Andra 240
Đorđević, Bosa 653
Đorđević, Ceka 466
Đorđević, Dušan 504, 516
Đorđević, Ivan 462
Đorđević, Mihajlo 134
Đorđević, Milorad 44, 45
Đorđević, Pavle, 462
Đorđević, Vladimir 83
Đujić, Momčilo 193, 370, 397, 398, 400, 423, 641, 664, 668
Đukanović, Blažo 370, 393, 610
Đukić, Labud 153
Đunđevac, Zlata 504
Đuranović, Vlajko 361
Đurica, Pero 250
Đurić, Dragomir 476
Đurić, Ljubodrag 654
Đurić, Miloš 218
Đurić, Radoslav 169, 236, 266, 269, 390, 422, 423
Đurić, Relja 503
Đurić, Stanojka 443
Đurić, Veljko 126, 457
Đuričić, *Boško 76, 152*
Đurišić, Pavle 214, 233, 234, 284, 368, 372, 384, 386, 397, 402, 412, 423, 578, 610, 611, 635, 640, 663, 664, 666, 667
Đurobić, Đuro 422
Đurović, Mašan 415
Đurović, Mihailo 655, 675, 687, 690

Džal, Franjo 103
Dželebdžić, Milovan 622
Dželetović, P. 552
Džemali, Ilijaz 245
Džemali, Jahja 245
Džonson, Vilijem 580

Eberhard 245
Ekmečić, Milorad 20
Emanuel, Fridrih 499
Emanuel Viktor III 27, 177, 246
Emeri Džulian 273
Ermeni Abas 291
Erti, Rudolf 502
Espozit 294

Ferster, Helmut 132, 136
Filbi, Harold Kim 598
Filipović, Krsto 656
Fotić, Konstantin 168, 511, 512, 638
Frajdefeld, Dori 483
Francetić, Jure 128, 131
Frank, Josip 122
Franko, Francisko 120
Frankopani 262
Frašeri, Mehdi 291
Fregi, Ivan 164, 270
Frković, Mate 127
Frol, Frane 687, 722, 724, 725

Gaćeša, Nada 660
Gaćeša, Vasilije 194
Gajić, Milorad 447
Gavrilović, Milan 46, 47, 65, 76, 165, 166, 176, 378, 516, 517, 569, 680, 730
Gaži, Franjo 687
Gebels, 579
Gec, Jovan 503, 505
Gering, Herman 137, 229, 472
Germogen 457
Gete 499

Gezeman, Gerhart 494
Glišić, Miloš 271
Glišić, Milovan 448
Gogić, Todor 167, 367
Godevac, Velizar 476, 502
Goldner 476
Golić, Dragutin 311
Golubić, Mustafa 49, 112, 157, 158, 162, 311
Gorbačov, Mihail 5
Gordić, Bogdan 415, 418
Gorjup, Zdenko 103
Gorki 447
Gorkić, Milan 607, 675
Gošić, Gordana 503
Gotvald, Klement 70
Gradića, Jusuf 245
Gradića, Mehmed 702
Gradojević, Mihajlo 493
Granić, Filaret 429
Grđić, Radmilo 394
Gregorić, Danilo 51, 69, 135, 140, 424, 425, 464, 500
Gregorić, Pavle 724
Grinleš, Kenet 374
Grizogomo 681
Grol, Milan 67, 86,168,175,176, 383, 384, 508, 517, 519, 534, 683, 687, 707, 708, 710, 720, 722, 723, 724, 731, 732
Grubač, Dušan 333
Grujić, Danilo 257
Grujić, Pavle 423
Grujić, Radoslav 459, 690
Grulović, Aćim 256, 360, 362
Grulović, Nikola 180, 240, 322, 358, 361
Gržić, Radmilo 370
Guberina, Petar 113
Gutić, Viktor 127, 131
Gutman, Frida 483

Hadri, Ali 245
Hadson, Duan Bil 65, 174, 272, 273, 274, 572, 600
Hadži, Aćif 245
Hadžić, Bahrija Nuri 503
Hajdrih, Rajnhard 133, 331
Halili, Šaćir 245
Hanau, Julijus 65
Harison, D.H. 579
Hauptman, Gerhart 503
Hebrang, Andrija 531, 689, 722, 724
Herenčić, Ivan 13
Heren, Viktor 73, 89
Himler 114, 143, 164, 407
Hindenburg 225
Hitler, Adolf 40, 43, 50, 51, 63, 64, 66, 69, 71, 74, 76, 77, 78, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 117, 118, 119, 127, 137, 138, 147, 164, 180, 191, 192, 200, 220, 222, 226, 233, 242, 247, 260, 264, 275, 278, 280, 302, 329, 330, 331, 345, 353, 407, 409, 420, 451, 466, 484, 491, 546, 581, 626, 635, 665
Hodža, Enver 561
Hodža, Fadilj 249, 556, 557, 560, 676, 701, 702
Hodža, Mehmed 656
Hoptner, Jakob 88
Horstenau, Gleze 118, 602
Horti, Mikloš 105,106,155,254,261
Hristić 502
Hrnčević, Josip 547
Hruščov, Sergejevič Nikita 328

Idn, Antoni 92, 173, 403, 575, 586, 591, 594, 623, 650
Ignjatović, Milisav 338
Ignjatović, Vučko 265, 268, 271
IkOnić, Dragutin 79
Ilić, Bogoljub 86, 87, 89, 91, 107
Ilić, Mihailo 32, 37, 677
Ilić, Ljuba 167
Ilić, Sima 503
Ilić, Vlada 219
Ilić, Vojislav 447, 504
Ivanić, Stevan 135,417,429,464,489
Ivanov, Blagoje 690
Ivanovič, Fjodor Tolbuhin 622
Ivanović, Vladimir Ždanov 693
Ivić, Krsta 503
Ivković, Miodrag 180
Ivković, Vučko 653

Jakovljević, Stevan 726
Jakšić, Dragutin 417

Jakšić, Đura 447, 450
Jakšić, Pavle 240
Janežić Olga 444
Janković, Janko 157, 335
Janković, Jovan 653
Janković, Milan 146, 152
Janković, Momčilo 135, 219
Janković, Radivoje, 108
Janković, Stanoje 504
Janković Žika 443
Janoša, Hanzi 504
Janjić, Strahinja 418
Javor, Stipe 262
Javorski, Boža 372, 373, 492
Jekić, Uroš 655
Jelaska Vicko 151
Jerković, Dušan 184, 322
Jevdokimović, Fjodor Mahina 401, 402

Jevđević, Dobrosav 369,370,372, 387, 388, 394, 395, 397, 400, 641, 666
Jevtić, Bogoljub 27, 86, 176
Jevtić, Borivoje 502
Jevtić, Dušan 462
Jevtić, Kamenko 395
Jodl, Alfred 407, 635, 665
Jojić, Risto 135, 147
Jojić, Velimir 387, 544
Jokanović, Nikola 126
Jokić, Boško 462
Joksimović, Dragić 723
Joksimović, Velimir 450
Jonić, Borivoje 666
Jonić, Velibor 137,140, 147, 218, 417, 429, 465, 469, 484, 485, 488, 494, 495, 496, 498, 504
Josif (mitropolit skopski) 225, 456, 457, 458
Josifović, Stanislav 135
Josipović, Srba 313
Jovan (episkop niski) 218, 459
Jovanović, Arso 184, 273, 528, 644, 689
Jovanović, Dragan 443
Jovanović, Dragi 149, 157, 219, 227, 463
Jovanović, Dragoljub 67, 71, 82, 84, 152, 182, 526, 527, 534, 655, 678, 679, 680, 684, 685, 689, 718, 719, 720, 726, 733, 734
Jovanović, Dragomir 116, 137, 532
Jovanović, Đorđe, 149, 450
Jovanović, Đura 360
Jovanović, Irena 503
Jovanović, Isa 360, 676
Jovanović, Jovan 28, 67, 74,131, 250
Jovanović, Jovan Zmaj 447, 449, 450
Jovanović, Ljuba 410
Jovanović, Milan 145
Jovanović, Radivoje 184, 311, 315, 317, 322, 326, 327, 328, 336, 341, 690
Jovanović, Radoš 339
Jovanović, Sava 126, 457
Jovanović, Slobodan 22, 23, 33, 72, 75, 86, 89, 107, 168, 176, 190, 234, 274, 275, 391, 403, 421, 506, 508, 509, 511, 512, 515, 517, 519, 539, 540, 571, 573, 574, 575, 576, 730
Jovanović, Toša 513
Jovanović, Zdravko 240
Jovanović, Žikica 149, 182, 326
Jovanović, Živko 690
Jovićević, Pavle 656
Jovović, Jakov 80
Jukić, Ilija 175

Kačić, Petar 448
Kajtel, 329, 330
Kalabić, Milan 462
Kalabić, Nikola 271, 367, 370, 371, 372, 408, 409, 410
Kalafatović, Danilo 108, 219
Kanački, Svetislav 149, 312
Kanaris 133
Karađorđe 216,226,227,336,487,490
Karađorđević, Aleksandar 19, 23, 25, 26, 36, 39, 43, 67, 72, 78, 86, 168
Karađorđević, Pavle 26, 28, 37, 41, 43, 61, 63, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 93, 96, 106, 165, 275, 518, 541, 582, 583
Karađorđević, Petar II 79, 80, 81, 83, 84, 108, 174, 234, 235, 391, 416, 422, 544, 545, 589, 591, 592, 593, 601, 603, 626, 638, 649, 675, 684, 730
Karadžić, Stefanović Vuk 499
Karajičić, Nedeljko 313, 342
Karamatijević, Pivo 449, 450

Karapandžić, Borivoje 159
Kardelj, Edvard 179, 200, 210, 303, 314, 359, 433, 550, 564, 584, 626, 628, 649, 650, 651, 653, 689, 704, 705, 719, 720, 722, 724, 731
Karneluti, Amadeo 61
Kašanin, Milan 218
Kaše, Zigfrid 608, 610
Kašić, Dušan 457
Kašikovie, J. 444
Katanić, Momčilo 443
Kecmanović, Vojislav 729
Kelcira, Ali 291
Keserović, Dragutin 270, 373, 390, 421, 422, 614, 630, 635, 636
Keviš, G. 229
Kidrič, Boris 280, 359
Kilibarda, D. 455
Klingenberg 105
Klisold, Stefan 159
Klugman, Džems, 596, 598, 599, 600, 601
Kljajić, Filip, 153, 180, 240, 322
Knežević Radoje 87, 88, 732
Knežević, Vladimir 296, 297
Knežević, Živan 79, 80, 275, 390, 615, 638
Kocbek, Edvard 528, 724, 725
Kogart Rudolf 267, 286
Kolb, Martin 445
Kolesnikov, Ljilja 504
Kolin, Viktor 444
Kolin, Vrabič Mira 444
Kolontaj 588
Koljanin, Milan 330, 331
Komorovski, Boro 186, 634
Končar, Rade 83, 152, 179
Koničanin, Demo 295
Konstantinova, Bojka 503
Konstantinović, Mihailo 37, 75, 176, 594
Kontić, Vladimir 189
Kopinič, Josip, 64, 161, 162, 180
Korać, Budimir 462
Korać, Manojlo 271
Kornjejev, Nikolaj 586, 602, 622, 623, 627
Korošec, Anton 27, 31
Kosanović,'Sava 28, 32, 86, 168, 176, 508, 513, 681, 687, 720, 722, 724, 725, 729, 731
Kosanović, Velja 311
Košić, Mitko 134
Košić, Petar 79, 134
Kostić, Boško 417
Kostić, Josif 211
Kostić, Lazar, 135, 147, 493
Kostić, Milivoje 218
Kovačević, Cile 157
Kovačević, Mija 334
Kovačević, Radovan 339
Kovačić, Matija 127
Krajačić, Steva 311
Krajišković, Košta 176
Krakov, Stanislav 144, 145, 223, 225, 426
Kraus, Herbert 443
Krdić, Milovan 655, 690
Krejči, Anton 164, 387, 544
Krek, Miha 33, 86,103,302,359,519
Kremer, Elsford 614
Kren, Vladimir 101
Krieziu, Sulekman 245
Krips, Staford 274
Krivošić, Velimir 639
Krizman, Hinko 729, 731
Krnjević, Juraj 175, 383, 510, 511, 516, 517, 519, 520, 540, 615
Krsmanović, Branko 149, 153, 180, 322
Krstaić, Boško 153, 667
Krstić, Krunoslav 113
Krstić Svetozar 655, 690
Krstulović, Vicko 697
Krtinić, Nikola 250
Kruja, Mustafa 247, 252
Krulj, Nektarije 126
Kruševac, Čedo 149, 157, 311
Kučera 255
Kuhar, Alojze 359
Kujundžić, Slavoljub 17
Kulenović, Džafer 86, 108
Kulenović, Skender 260
Kulić, Dimitrije 347
Kulovec, Fran 86, 89, 103
Kumanudi, Košta 681
Kunce, Volter 330, 331, 336
Kupi, Abas 291
Kusovac, Labud 151
Kuzmanović, Ognjen 219
Kuzmanović, Slavko 359

Kutuzov 259
Kušić, Milinko 240, 297, 322
Kvaternik, Eugen 118, 159, 262
Kvaternik, Ljubomir 131
Kvaternik, Slavko 160, 242

Labus, Mile 250
Labus, Nikica 250
Lacmanović, Dragana 17
Lalatović, Mirko 167, 269, 273, 367, 390, 577, 592
Lalić, Nik 611
Laner, Jozef 502
Lašić Đorđe 214, 233, 384
Laurens 273
Lavrentijev, Anatolij 46
Lazarević, Aleksandar 417
Lazarević, Dobrivoje 176, 732
Lazić, Dragoljub 376
Lazić, Miodrag 80
Lazović, Zivan 271
Lebedev, Vladimir 51, 93, 238
Lekić, Danilo 362
Leković, Voja 655, 672
Leklerk 187
Lenac, Vladimir 417
Lenjin 159, 259, 313, 553, 447, 455
Leontić, Ljubo 729
Ler, Aleksander 100, 140, 331
Leskošek, Franc 179
Letica, Dušan 135, 146
Levi, Kurt 443
Levi, Moša 483
Lilić, Velisav 653
Lis, Majki 6
Lombrozi 402
Lončar, Bogdan 182
Lorković, Mladen 113, 127, 287
Lozić, Krsto 167
Lozić, Miodrag 167
Luburić, Vjekoslav Maks 380, 538
Lukačević, Vojislav 368, 402, 408, 410 423, 636, 639
Lukas, F. 262
Lukić, Dragomir 462

Ljotić, Dimitrije 68, 69, 87, 134, 135, 139, 140, 145, 198, 218, 219, 220, 225, 227, 230, 241, 264, 284, 317, 332, 337, 390, 391, 392, 393, 417, 418, 455, 458, 459, 463, 465, 466, 469, 480, 483, 484, 489, 490, 491, 498, 533, 543, 605, 610, 641, 654, 664, 665, 666, 667, 721
Ljuštviu, Ibrahim 246

Macolini, Sarafino 611
Maček, Ivan 259
Maček, Vlatko 21, 27, 28, 30, 31, 32, 36, 37, 56, 57, 60, 61, 75, 79, 80, 85, 86, 87, 89, 92, 96, 107, 120, 121, 175, 253, 380, 383, 506, 518, 519, 520, 535, 540, 541, 542, 543, 549, 588, 677, 687, 708, 728, 732
Majcen, S. 37
Majsner, August 143, 144, 330, 332, 335, 469, 635
Majstorović, Miroslav 118
Makanec, Julije 103, 262
Makdaul, Robert 611, 612, 613, 614, 636, 637
Makenzen 78
Maklejn, Ficroj 543, 583, 584, 585, 598, 600, 601, 602, 614, 622, 623, 632, 633, 645, 650, 659
Maklin, Donald 598
Makmilan, Harold 668
Maksić, Radovan 653
Maksimović, Božidar 79, 508, 732
Maksimović, Mihailo 653
Maksimović, Toma 125, 163
Malbaški, Slobodan 513
Males, Ivan 494
Maletke, Valter 87
Mamić, Miloš 313
Mandić, Ante 651, 720
Manerhajm 225
Manojlović, Borivoje 653
Manojlović, Miloš 339
Manojlović, Todor 502
Manuilski, Dmitrij 64, 70, 158, 588
Marčetić, Vukašin 195, 196, 399
Marić, Ivan 151
Marinković, Marko 503
Marinković, Nikola 426
Marjanović, Čedomir 219
Marjanović, Filip 449
Marjanović, Jovan 183, 274, 610
Marković, Božidar 86, 168, 176, 383

Marković, Aleksandar Cincar 41, 44, 45,51,55,108,134,135,218,219
Marković, Dušan 418
Marković, Đorđe 355
Marković, Ljiljana 612
Marković, Milivoje 678, 687, 718
Marković, Moma 148, 153, 179, 180, 313, 315, 336, 341, 342, 343, 451, 452, 522, 606
Marković, Momčilo 690
Marković, Predrag 390
Marković, Radovan 462
Marković, Sima 168
Marković, Svetozar 255,257,354,358, 360, 454, 689
Marković, Vladislav 44
Marks 454, 616
Maršal, Džordž 586
Martin, Dejvid 6, 279, 613
Martinović, Ante 687
Martinović Ratko 184, 236, 319
Masalović, Miloš 68, 391
Masleša, Veselin 28, 148
Masterson, Tomas 66
Matić, Milan 145, 420, 421, 424, 427, 431
Matijević, Miloš 179, 333
Matković, Dobrica 690
Mati, Jozef 267
Medić, Filip 485
Mensfild, Valter 611
Meseršmit, Gustav 489
Mešterović, Dura 149, 443
Mešterović, Julka 443
Meterle, Elza 312
Mezetova, Anita 503
Mihailović, Aleksandar 169
Mihailović, Dragoljub Draža 15, 16, 116, 136, 147, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 186, 187, 189, 190, 197, 199, 200, 201, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 244, 250, 253, 262, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 281, 284, 285, 286, 291, 292, 293, 300, 306, 309, 316, 317, 323, 324, 326, 341, 351, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 439, 440, 449, 455, 457, 458, 471, 491, 492, 496, 497, 506, 507, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 518, 523, 533, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 569, 570, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 584, 585, 586, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 596, 597, 599, 600, 601, 602, 603, 605, 609, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 630, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 645, 654, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 681, 721, 732
Mihajlov, Ivan Vanče 62
Mihajlović, Gradimir Bajloni 402
Mihajlović, Sergije 235
Mihaldić, S. 48
Mihić, Ilija 368, 400
Mijalković, Milan 180
Mijušković, Jovan 219
Mikić, Ljubiša 44, 219
Mikin, Bora 354
Mikojan, Anastas 45, 46, 623
Mikulić, Nevenka 513
Miladinović, Jovan 250
Milačić, Dušan 502
Milatović, Milorad 322, 326
Milenović, Sinadin 339
Miletić, Krsta 176
Miletić, Petko 151
Miletić, Svetozar 83
Miletić, Vera 331
Milićević, Ivan 463
Milićević, Rade 250
Milić, Vasa 79
Milisavljević, Mirko 503
Milojević, Miloje 429
Milojević, Predrag 144
Milosavljević, Ljubinka 153, 179, 313
Milosavljević, Milosav 344, 690

Milosevic, Dara 503
Milosevic, Sima 82
Milošević, Slobodan 252
Milovanović, Košta Pećanac 165, 198, 223, 226, 230, 235, 241, 243, 244, 249, 264, 267, 270, 284, 336, 337, 346, 372, 373, 391, 402, 403, 415, 441, 449, 523, 721
Milovanović, Petar 676
Milutinović, Dobrica 503
Milutinovic, Ivan 153, 171, 521, 526, 555, 565, 712, 713
Milutinović, Košta 429
Miljković, Mita 656
Minderović, Čedomir 447, 450
Minić, Miloš 180, 327
Mirković, Borivoje 65, 67, 79, 80, 88, 166, 593, 594
Mirković, Lazar 459
Mirković, Mirko 17
Mirković, Vlada 335
Misita, Veselin 182, 236
Mišić, Aleksandar 168, 270
Mišković, Branko 334
Mitić, Božidar 77
Mitić, Ljubomir 480
Mitić, Milorad 265
Mitro vica, Redžep 552
Mitrović, Golub 399
Mitrović, Radiša 485, 486
Mitrović, Ratko 152, 153, 236, 266, 333
Mitrović, Stefan 362
Mitrović, Vukica 179, 333
Mladenović, Čedomir 462
Mladenović, Miloš 144
Mladenović, Nikola 271
Mladenović, Tanasije 450
Moč, Aleksandar 32,84,676, 700,729
Mojić, Milorad 491
Mokranjac, Ste van 504
Molotov, Vjačeslav 39, 45, 50, 589, 602, 618, 619, 622, 623, 624, 628, 649
Moskovljević, Miloš 655
Moškov, Ante 665
Moljević, Stevan 35, 168, 214, 215, 217, 364, 367, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 422, 544, 592
Mrak, Ivan 103
Mrkšić, Luka 359
Mudrinić, Petar 610
Mugoša, Dušan 251, 656
Muker, Ivan 153
Mulalić, Mustafa 216, 387, 538, 544
Mundrić, Petar 655
Musakadić, Fehim 385, 386, 538
Musakart 216
Muslin, Đorde 374
Musolini, Benito 27, 53, 77, 79, 99, 103, 191, 207, 554, 578
Musulin, Džordž 611
Mušicki, Košta 415, 417, 418, 665
Mutapović, Dragoslav 652, 726

Najdanović, Dimitrije 69, 117, 145, 225, 416, 417, 426, 429, 459, 466, 485, 488, 489, 490
Najdanović, Milutin 726
Napijalo, Miša 194
Nastasijević, Slavomir 505
Nastasijević, Svetomir 502, 503
Nazor, Vladimir 452
Nedeljković, Dušan 448
Nedeljković, Milorad 501
Nedeljković, Petar 103
Nedeljković, Radisav 153, 240
Nedić, Milan 53, 54, 68, 69, 101, 135, 144, 145, 198, 203, 211, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 235, 241, 264, 267, 268, 269, 270, 271, 274, 300, 302, 321, 323, 324, 326, 336, 345, 346, 347, 373, 377, 390, 391, 408, 410, 413, 414, 415, 416, 417, 424, 425, 428, 429, 444, 449, 453, 455, 456, 457, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 479, 480, 483, 485, 487, 491, 492, 495, 498, 499, 500, 503, 513, 523, 574, 576, 609, 610, 611, 620, 635, 653, 654, 664, 665, 721
Nedić, Neško 271
Nektar (episkop zvorničko-tuzlanski) 218, 459
Nešić, Ljuba 153
Nešković, Blagoje 149, 153, 179, 298, 305, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 328, 335, 339, 340, 341, 342, 343,

344, 360, 452, 526, 533, 543, 545, 546, 547, 606, 607, 621, 647, 655, 666, 672, 675, 678, 680, 688, 689, 690, 703, 726, 733, 734
Nešković, Vladimir 462
Nikezić, Marko 726
Nikezić, Petar 653
Nikolić, Anica 503
Nikolić, Božidar 503
Nikolić, Franjo 103
Nikolić, Jovan 503
Nikolić, Milutin 91
Nikolić, Nataša 17
Nikolić, Sofija 503
Nikolić, Vojislav 462
Nikolić, R. 732
Nikolić, Živojin 690
Nikoliš, Gojko, 294, 443
Nikolov, Asen 226, 345, 410
Nikšić, Aleksandar 371
Nimani, Džavid 560, 676
Ninčić, Momčilo 86, 89, 176
Ninković, Dragiša 268
Nojbaher, Herman 409, 410, 414, 605, 608, 609, 610, 611, 612, 632, 635, 665
Nojhauzen Franc 104, 114, 136, 229, 230, 471, 472, 482
Nolte, Ernst 7
Notaroš, Kresoje 417
Novak, Karei 164, 371
Novaković, Frano 503
Novaković, Ljuba 368, 372, 373
Novaković, Niko 192
Novaković, Pavče 367, 639
Nušić, Branislav 449, 505

Njegoš 85, 398, 447

Obradović, Sava 44
Obrenović, Miloš 412, 490, 492
Ocokoljić, Siniša 244, 374, 405, 422, 455
Ojgen 118
Okinlek, C.J. 374
Orlić, M. 452
Orović, Savo 83, 184
Ostojić, Zaharije 167, 273, 485, 367, 368, 369, 370, 386, 390, 396, 407, 422, 423, 573, 641, 663
Ostrovski, Nikolaj 447, 449

Pačariz, Sulejman 295
Pajković, Đoko 656
Palmerston 168
Pološević, Miodrag 168, 390
Panić, Surep Milorad 453
Pantelić, Vojislav 271
Pantić, Branislav 169, 267
Pantić, Dušan 135
Pantić, Miloš 443
Pantović, Radovan 453
Pantović, Vito 153
Panvic 362
Papje, Njegovan 270
Paranos, Ilija 218
Pare, Matija 666
Parent, Slavko 726
Parežanin, Ratko 416, 417, 484
Pašić, Mustafa 386, 538
Pašić, Nikola 20, 25, 131, 168, 492, 512, 516, 561
Paštrović, Manfred 176
Paulus 600
Paunović, Gligorije 653
Paunović, Gvozden 153
Paunović, Radoslav 417
Paunović, Stanko 259, 355
Pavelić, Ante 60, 99, 117, 119, 123, 130, 131, 153, 159, 173, 204, 205, 206, 225, 230, 238, 262, 280, 284, 296, 355, 384, 386, 394, 401, 406, 517, 523, 542, 543, 546, 547, 665, 666, 703
Pavlović, Aleksandar 376
Pavlović, Andra 167
Pavlović, Dragoslav 168, 169, 265, 266, 367, 369, 390, 422
Pavlović, Georgije 490
Pavlović, Kosan 720, 733
Pavlović, Milorad 294, 447
Pavlović, Pavle, 157, 726
Pavlović, Ratkö 149, 243, 339
Pavlović, Živojin 151
Pejanović, Radoslav 446
Pejani, Bedri 247
Pejović, Vasa 243
Pelagić, Vasa 454
Penezić, Slobodan 678, 690
Perić, Đorđe 69, 134, 135, 145, 147, 424, 425
Perišić, Draginja 445

Perišić, Miroslav 17
Perlinek, Rudolf 164
Perović, Brano 312
Perović, Boža 363
Perović, Ivo 134
Perović, Milivoje 655, 690
Peruničić, Mile 705, 732
Pešić, Petar 54, 79, 86, 134
Peten, Filip 116, 120, 166, 203, 225, 292
Petković, Vlasta 376
Petrinović, Fran 514
Petrović, Dušan 672
Petrović, Marisav 224, 277, 418
Petrović, Nikola 358, 361, 625, 626, 724, 734
Petrović, Radomir 462
Petrović, Slobodan 462
Petrović, Strahinja 503
Petrović, Veljko 218
Pevec, Jože 164
Pijade, Moša 130, 148, 239, 284, 405, 406, 483, 527, 531, 545, 550, 558, 564, 573, 610, 620, 695, 704, 705, 706, 726
Pik, Vilhelm 70, 171
Piletić, Velimir 169, 244, 365, 374, 390, 408, 455, 630, 635, 636, 639
Pitović, Dimitrije 443
Pivnički, Branko 503
Plamenac, Jovan 611
Plotnjikov, Viktor 46, 47, 49, 51
Poćorek 78
Pokrovski, Mihail 5
Polovina, Gojko 152
Poluža, Šaban 701, 702
Popov, Čedo 548
Popov, Jelena 548
Popovao, Ismet 216, 371, 372, 385, 386, 538
Popović, Alimpije 700
Popović, Andrija 463, 732
Popović, Čedo 157
Popović, Dejan 294, 443
Popović, Dragojla 484
Popović, Dušan 462
Popović, Jovan 358, 376, 447, 450, 501, 502, 505
Popović, Koča 149, 240, 286, 288, 322, 344, 450, 646, 690
Popović, Miladin 248, 251, 557, 558, 702
Popović, Milan 261, 353, 513, 687
Popović, Milentije 655, 672, 678, 690, 697
Popović, Milovan 424, 430, 483, 496
Popović, Nikola 17
Popović, Nikola 140, 493
Popović, Slavoljub 462
Popović, Svetomir 462
Popović, Velja 681
Predavec, Vladimir 387, 544
Preradović, Petar 447
Prešern, France 447
Prezelj, Ivan, 164, 666
Pribićević, Rade 534, 687, 689, 705
Pribićević, Ruža 718
Pribićević, Svetozar 23, 25, 32, 33
Pribićević, Valerijan 68
Priča, Ognjen 150
Princip, Gavrilo 129
Prodanov, Vikentije 456, 457
Prodanović, Jaša 675, 677, 717, 718, 720, 722, 724, 725, 733, 734, 735
Prokić, Dragutin 653
Prokić, Lazar 424, 425, 428, 500
Protić, Jeremija, 135, 146, 147
Protić, Stojan 28, 36, 466
Pršić, Miloje 17
Pržić, Ilija 219, 466
Puk, Marko 127

Radica, Bogdan 175, 508
Račić, Dragoslav 82, 231, 236, 268, 285, 369, 378, 408, 411, 455, 614, 640
Radić, Divna 503
Radić, Jovo 357
Radić, Radoslav 399
Radić, Stjepan 21, 23, 24, 25, 30, 60, 262, 535
Radišić, Đorđe 449
Radojičić, Đorđe 429
Radojičić, Nikola 429, 493
Radojičić, Žika 79
Radonjić, Milan 640
Radosavljević, Dobrivoje 314, 349, 672
Radosavljević, Miloš 219
Radosavljević, Momčilo 152, 236, 240

Radovanovic, Stevan 456
Radović, Milka 17
Radusinović, Mitar 249
Rađenović, Stevo 192, 193
Rajić, Boško 676, 700
Rajković, Borivoje 271
Rajković, Stevan 309
Rajntgen, Hajnc Karlo 500
Rajter, Milade 312
Raković, Predrag 273, 403, 635, 669
Rama, Sadik 245
Ranke, Leopold 499
Ranković, Aleksandar 5, 152, 153, 238, 269, 303, 310, 321, 335, 550, 607, 621, 629, 644, 675, 678, 696, 724, 726, 733
Ratković, Mihailo 653
Redžić, Enver 132
Reljić, Milenko 168
Rendel, Džari403, 516,569, 571,578
Ribar, Ivan 71, 198, 427, 525, 533, 545, 632, 683, 689, 690
Ribar, Jurica 448
Ribar, Lola Ivo 83, 153, 179, 269, 314, 315, 316, 321, 360, 427, 546, 607
Ribentrop, Joahim 39, 87, 98, 114, 127, 133, 134, 137, 163, 469, 609, 612
Ribnikar, Vladislav 526,690,724,726
Ristić, Miloš 504
Riznić, Nadežda 503
Roata, Mario 394, 397
Robić, Miloš 62
Rodžalovski Vladislav, 275
Rokvić, Mane 397
Romano, Jaša 483
Ronkalji 578
Rozenberg, Alfred 489
Rupčić, Dragutin 103
Rutem, Džasper 374
Ruzvelt, Franklin 64, 67, 73, 74, 79, 84, 95,174,187, 293, 405, 508, 515, 532, 542, 586, 590, 595, 612, 634, 636, 668

Sajc, Albert 611
Salai 255
Salazar 120
Samardžić, Luka 157
Samardžić, Petar 378
Samohin 51
Saračević, Jovan 417
Sarađoglu 50
Sarđent, Orme 403, 578, 593
Savić, Dragutin 80
Savić, Dušan 446
Savić, Jovan 462
Savić, Kirilo 718, 733
Savić, Miodrag 476
Savić, Pavle 311, 690
Savić, Sreta 362
Savović, Miloš, 452, 492
Seitz, Aleksandar 127
Sekulić, Isidora 218, 615
Sekulić, Ljubica 503
Sekulić, Miloš 376, 458, 510
Sep, Janko 58

Serafim (episkop raško-prizrenski) 456
Sernec, Dušan 651, 720
Sevis, Salis 666
Sidonija, Litman 443
Sikorski, Vladislav 290, 623, 726
Simčenko, Natalija 443
Simić, Božin 93
Simović, Dušan 67, 75, 79, 80, 86, 87, 88, 89 90, 91, 92, 93, 107,108,116, 134, 157, 168, 169, 170, 173, 175, 199, 219, 236, 274, 363, 506, 594
Simić, Jevrem 403, 405, 410
Simić, Lazar 149, 311
Simić, Stanoje 391, 534, 569, 649, 675, 690
Simić, Vladimir 677, 687
Skenderbeg 246
Skobi 652
Skorodumov 230
Slijepčević, Aćim 367
Slijepčević, Đoko 416, 417, 459, 484
Slijepčević, Pero 376
Smajević, Vasilije 347, 653
Smiljanić, Milan 42, 655, 675, 690
Smodlaka, Josip 35, 653, 724, 725
Smoljan, Bariša 86, 108
Snoj, F. 513
Sotirović, Sotir 334
Spaho, Fehim 121
Spaho, Mehmed 27
Spalajković, Miroslav 225, 429, 459, 484, 489, 490, 492, 545

Spiridonović, Olga 503
Sredojević, Vukadin 462
Sremec, Zlatan 686, 725
Stajić, Vasa 700
Staljin, 39, 40, 42, 48, 50, 51, 70, 71, 129, 149, 150, 151, 159, 168, 172, 180, 181, 187, 188, 200, 205, 225, 272, 276, 277, 283, 289, 291, 295, 299, 309, 321, 354, 455, 542, 571, 572, 582, 583, 589, 590, 594, 595, 601, 603, 615, 616, 617, 618, 619, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 631, 634, 635, 636, 639, 646, 649, 650, 694, 724
Stambolić, Petar 180, 241, 269, 322, 341, 342, 344, 452, 526, 655, 672, 690
Stamenković, Dragi 313, 317, 342, 344, 452, 453, 726
Stamenković, Košta 337
Stamenković, Trajko 322
Stančev, Dimitr 345
Stanisavljević, Mita 655, 690
Stanišić, Bajo 372, 397, 610
Stanković, Petar 512
Stanković, Radenko 81, 134
Stanković, Siniša 526, 653, 683, 690, 734
Stanojević, Aca 74, 618, 730
Stanojlović, 79
Starčević, Ante 122, 262
Stefanović, Jovan 503
Stefanović, Obrad 153
Stefanović, Radmila 503
Stefanović, Risto 157
Stefanović, Strahinja 354
Stefanović, Svetislav 240, 424, 429, 462, 466, 494, 500
Stepinac, Alojzije 85, 121 122, 123, 384, 507, 615, 665, 666
Stilinović, Marijan 259, 448
Stivenson, Ralf 593, 669, 670
Stjuart, Vilijem 288, 579
Stojadinović, Milan 26, 27, 28, 30, 33, 38, 57, 61, 63, 67, 68, 72, 99, 134, 146, 218, 372, 502, 581
Stojanović, Luka 690
Stojanović, Ljuba 28, 36, 708
Stojanović, Mihailo 655
Stojanović, Miroslav 149
Stojanović, Nikola 376
Stojan, Stanislav 164
Stojanović, Velimir 726
Stojanović, Voja 445
Stojiljković, Radovan 271, 732
Stojković, Mladen 184
Stokić, Žanka 503
Storov, Boris 103
Stranjaković, Dragoslav 215,376,380
Stranjaković, Sreten 462
Strugar, Đuro 153, 179, 333
Šupilo, Franjo 19, 535
Svačić, Petar 129, 262
Sveti Sava 430, 486, 487, 504

Šaćiri, Ismet 556, 560
Sainović, Milan 653
Šantić, Aleksa 449
Šantić, Milan 369
Šarac, Zaim 729
Šatorov, Metodije 155, 171, 172, 248, 711
Šćurla, Josip 334
Šećerov 681
Šegrt, Vlado 639
Šekspir 124
Šević, Aleksandar 359, 700, 729
Šimrak, Janko 123
Široka, Kolj 676
Škavović, Jovan 242, 270
Škerović, Nikola 732
Šlezinder, Artur 6
Šolaja, Sima 184
Šoti, Pal 361
Šreder 136, 458, 510
Štajfon 418
Štal, Fridrih 355
Šterić, Dragoljub 335
Šterker, Rudolf 611, 612
Štetner, Valter 578
Štraus, Johan 502
Šubašić, Ivan 108, 121, 175, 176, 221, 506, 510, 511, 513, 533, 534, 541, 587, 593, 594, 612, 616, 623, 625, 626, 629, 630, 632, 647, 649, 650, 651, 653, 668, 675, 677, 685, 715, 720, 722, 723, 724, 730
Šukrija, Ali 208, 558, 656, 734
Šumanović, Sava 355
Šumenković, Ilija 41, 44, 50

Šuminski, Marina 503
Šunka, Luka 333
Sutej, Juraj 86,383, 511,615,722,724
Svabić, Mihailo 690

Tasić, Đorđe 32, 37
Tatalović, Radoslav 417, 418
Tatović, Miodrag 450
Tekić, Ruža 503
Teleki, Pal 105
Terentijev, Aleksej 41, 42
Terpešev, Dobri 690
Terzić, Ljubiša 367
Terzić, Velimir 10, 184, 289, 586, 587, 618, 620, 622, 626, 627
Tesla, Nikola 513
Tešić, Dobrosav 110
Tešanović, Lazar 195, 196, 399
Tikvicki, Geza 361
Timošenko 366
Tisa, Jozef 38, 120
Todorović, Aleksa 416
Todorović, Boško 169, 235, 395, 396, 401
Todorović, Mijalko 240, 690
Todorović, Mira 503
Todorović, Radomir 679, 687, 690
Todorović, Žarko 169
Todorović, Života 376
Tolbuhin 627, 628, 643
Toljati, Palmiro 26, 70, 158
Tomašević, Dinko 175, 512
Tomašević, Jozo 289, 614
Tomić, Jaša 490
Tomić, Mirko 148,149, 152, 179,180, 313, 315, 322, 324, 326, 328, 336, 452
Tomić, Radenko 424
Tomić, Viktor 355, 469, 546
Topalović, Živko 134, 166, 168, 190, 376, 382, 387, 544, 545, 598, 611, 616, 632, 634, 636, 637
Torbar, Josip 86, 108
Torbica, Smilja 504
Trajković, Aleksa 476
Trajković, Jovan 259
Trajković, Nikola 502
Traminac, M. 427
Trandafilović, J. 732
Trbić, Vasilije 372
Trifunović, Aleksandar 503
Trifunović, Ilija 65, 165, 166, 234, 397, 400
Trifunović, Miloš 61, 74, 86, 176, 506, 515, 516, 517, 520, 587, 730
Trifunović, Miroslav 168, 408, 592, 639, 640, 665
Trišić, Jovan 135
Trivunac, Miloš 219, 494
Trklja, Lazar 376, 378
Trlajić, Sava 457
Trnavac, Dimitrije 339
Trnski, Slavče 347, 349
Trocki, Lav 23
Tromar, Kol 291
Truman, Hari 613
Trumbić, Ante 19
Tucaković, Aleksandar 503
Tucović, Vladimir 157
Tulić, Jusuf 256, 259
Tupanjanin, Miloš 65, 165, 166, 176
Turner, Harold 140, 144, 156, 219, 267, 330, 331, 470

Ulema, Reis 121
Unamuno 117
Urošević, Ljubiša 240
Urukalo, Sergije 192
Uvalić, Radivoje 149, 157, 311
Uzelac, Milojko 168

Vajfert, Đorde 635
Vajks, Maksimilijan 106,108,136, 409
Vajks, Vilhelm 635
Valerijan (episkop budimnjanski) 218, 459
Varnava 68
Vasić, Dragiša 168, 215, 238, 265, 367, 376, 377, 379, 380, 390, 400, 422, 462, 492, 544, 577
Vasić, Mihailo 503
Vasić, Milorad 366
Vasiljević, Janja 503, 504
Vasiljević, Milosav 135, 429, 480, 484, 491, 493, 500
Vegan, Maksim 51
Velebit, Vladimir 64, 130, 600, 602, 626, 627, 628, 629, 631
Velimirović, Nikolaj 68, 74, 76, 79, 87, 163, 225, 456, 458

Velmar Janković, Vladimir 140, 429
Veljić, Velibor 449
Veselinov, Jovan 15, 259, 360, 361, 547, 676, 689, 696, 697
Veselinović, Radoslav 473
Vezenmajer, Edmund 133
Vidaković, Matija 112, 149, 311
Vilder, Vjećeslav 65, 76, 176, 507, 716, 730
Viler, Mark 274
Vilson, Henri 53, 624, 668
Vlahov, Dimitar 689
Vlahović, Staniša 596, 615
Vlahović, Vlajko 416, 417
Vlajković, Milorad 690
Vodopivec 164
Vohoski, Svetislav 275
Vojnović, Miloš 417, 418
Volf, Rihard 494
Votson Siton 26, 28
Vošnjak, Bohumil 164
Vrangel 418
Vraneš 476
Vrebalov, Boško 444, 445
Vučković, Niko 184
Vučković, Vojislav 311
Vučković, Zvonimir 268, 269, 355, 369, 372, 380, 422, 577, 611
Vujačić, Marko 680, 687, 704
Vujanac, Vojislav 376
Vujasinović, Todor 724
Vujković, Svetozar 329
Vujović, Vlada 339
Vukčević, Slavko 17
Vukmanović, Svetozar 82, 153, 179, 191, 257, 311, 312, 315, 326, 336, 338, 339, 340, 379, 554, 555, 556, 557
Vukmirović, Boris 249, 250
Vukojičić, Živojin 660
Vukosavljević, Sreten 534, 704, 705
Vuksanović, Ljubo 610
Vulović, Danilo 429

Zalad, Obrad 335
Zalar, Drago 44
Zdravković, Miladin 726
Zdravković, Stojan 80, 476
Zikova, Zdenka 503, 504
Zimonjić, Petar 126, 457
Zisi, Đorđe 429
Zečar, Milan 251, 558
Zečević, Momčilo 17
Zečević, Vlada 236, 322, 522, 534, 687, 690, 702, 703, 724, 732, 733
Zlatarić, Jerko 697
Zlatković, Aleksandar 503
Zlatković, Zora 513
Zobenica, Danilo 80
Zorin, A. 454
Zrenjanin, Žarko 304, 314, 354
Zrinski 262
Zvizdić, Hasan 295

Žanić, Milovan 127
Žilinski, Endre Bajci 261
Živanović, Milivoje 503
Živadinović, Ratko 416
Živković, Danica 503
Živković, Dragoljub 633
Živković, Milan 726
Živković, Petar 57, 176, 520
Živković, Svetislav 726
Žugić, Tripko 732
Žujović, Mladen 215, 376, 377
Žujović, Sreten 151, 179, 180, 185, 240, 308, 322, 521, 607, 623, 675, 679, 688, 690, 705, 718, 724, 726, 733
Žujović, Zoran 453
Žukovski, Anatolije 502, 504
Žutić, Nikola 17

Registar geografskih pojmova*

Ada Ciganlija 156
Adaševci 697
Afrika 167, 374, 424, 573
Albanija 8, 30, 38, 52, 53, 56, 59, 60, 66, 89, 92, 93, 100, 101, 107, 110, 122, 177, 188, 214, 218, 246, 251, 252, 291, 295, 314, 359, 372, 381, 382, 383, 384, 398, 402, 413, 422, 529, 534, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 562, 604, 605, 615, 631, 636, 640, 641, 644, 662 663, 664, 674, 691, 701, 718
Aleksandrija 175, 273
Aleksandrovac 461
Aleksinac 461, 477
Alibunar 105, 257, 460
Alzas 23
Alžir 167, 602
Anadolija 33
Andrejevac 461
Andrijevica 74, 191, 241, 387, 552
Ankara 41, 42, 44, 51
Apatin 644, 698
Arad 101
Aranđelovac 105, 217, 265, 312, 313, 318, 326, 335, 342, 452, 454, 461, 498
Argentina 514
Arilje 232, 241, 242, 418, 461
Atina 291, 702
Austrija 16, 21, 25, 30, 38, 100, 101, 245, 279, 281, 508, 510, 578, 585, 586, 646, 666
Austro-Ugarska 19, 20, 21, 22, 24, 34, 53,66,94,161,171,232,529,697
Avala 80, 105, 152
Avdilovac 445
Avtovac 236, 400
Azerbejdžan 692
Azija 573

Ba 189, 214, 382, 387, 544, 545
Baba 128
Babička gora 243, 336, 444
Babuna 128
Bačka 32,102,106,111,115,155,228, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 264, 304, 351, 352, 353, 354, 355, 360, 382, 423, 507, 511, 547, 548, 644, 646, 662, 676, 691, 696, 697, 698, 718
Bačka Palanka 351
Bačko Novo Selo 697
Badovinci 641
Baja 698
Bajčetina 418
Bajina Bašta 241, 332, 438, 449, 451, 461 '
Balaton 646
Balkan 25, 31, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, "54, 55, 57, 66, 68, 69, 70, 93, 94, 95, 98, 99, 119, 122, 135, 136, 138, 161, 165, 167, 177, 191, 192, 213, 215, 235, 238, 247, 248, 271, 272, 273, 285, 295, 341, 344, 366, 379, 381, 388, 389, 394, 400, 405, 407, 411, 423, 514, 535, 542, 544, 553, 576, 578, 583, 586, 587, 589, 590, 591, 593, 595, 597, 600, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 618, 619, 623, 631, 632, 634, 635, 637, 650, 667, 668, 701, 719
Banat 23, 32, 95, 107, 113, 117, 158, 183, 214, 217, 253, 254, 255, 256,

* Zbog čestog pominjanja, pojmovi Srbija i Jugoslavija nisu obuhvaćeni registrom.

257, 259, 300, 310, 314, 331, 351, 352, 354, 360, 382, 423, 456, 470, 472, 505, 546, 547, 548, 620, 646, 662, 663, 676, 691, 695
Banija 16, 126, 127, 192, 193, 194, 195, 209, 214, 350, 381, 550
Banoštor 699
Banovina Hrvatska 19, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 56, 57, 63, 72, 74, 80, 85, 86, 91,121,213,214,215,253, 359, 459, 509
Banovina Slovenija 37
Banska Bistrica 186
Banja Luka 92, 131, 457, 615, 665
Banjica 80, 329, 330, 647
Banjički venac 312
Barač 107
Baranja 32, 106, 111, 214, 228, 304, 353, 529, 547, 548, 549, 644, 646, 662, 691, 696, 697, 698, 699
Bari 445, 573, 589, 599, 622, 639
Barič 470
Batina 644, 698, 699
Batrovci 697
Beče 245
Beč 21, 44, 76, 104, 157, 260, 311, 560, 586, 595, 665, 666
Bečej 261
Begej 258
Bela Crkva 181, 182, 451, 460, 627
Bela Palanka 337, 349, 461
Belanovica 417, 461
Belegiš 359, 551
Belorusija 692
Benkovac 35
Beograd 5, 8, 24, 28, 30, 36, 37, 39, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 56, 57, 60, 61, 65, 66, 67, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 98, 100, *101, 102,* 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 117,118, 122, 123, 125, 132, 133, 134, 136, 137, 144, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 161, 162, 164, 169, 170, 182, 183, 185, 197, 205, 213, 217, 218, 224, 226, 229, 230, 235, 238, 241, 242, 243, 245, 257, 267, 285, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 318, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 342, 343, 346, 347, 352, 353, 360, 367, 374, 377, 411, 415, 423, 424, 425, 426, 428, 434, 436, 439, 442, 445, 452, 460, 461, 463, 467, 469, 475, 476, 477, 480, 482, 483, 493, 494, 495, 498, 499, 500, 502, 503, 504, 509, 546, 578, 592, 599, 603, 604, 607, 608, 609, 610, 612, 614, 615, 616, 617, 620, 623, 629, 630, 631, 643, 644, 646, 647, 648, 651, 652, 653, 654, 655, 658, 660, 665, 670, 672, 675, 678, 683, 688, 689, 690, 691, 695, 701, 705, 708, 726, 727, 728, 731, 732, 733
Berane 74, 191, 241, 285, 344, 411
Berkovići 130, 131
Berlin 43, 51, 68, 70, 71, 85, 88, 89, 92, 93,114,137,156,197, 200,208, 229, 331, 390, 425, 503, 504, 610, 612, 646
Besarabija 39, 40, 43, 49, 50
Bežanija 654
Bihać 35, 126,131, 398, 448, 457, 526, 534, 667
Bijela gora 128
Bijelo Polje 214, 296, 384, 563
Bijeljina 92, 357
Bileća 74, 128, 639
Binička Morava 117
Birač 129, 132, 195
Bistrica 265
Bitolj 53, 54, 401
Bjelovar 103, 126, 457
Bliski Istok 174, 176, 234, 293, 368, 513
Bogatić 182, 461
Bogdanovci 698
Bogovina 477
Bohinjska Bistrica 151
Bojnik 347, 445
Boka 251, 296, 367, 423, 520, 555, 563, 565, 566, 567, 664
Boljevac 333, 460, 498
Bor 153, 156, 244, 333, 418, 423, 477, 478, 479, 694
Bordo 292
Borovo 698
Bosanska Jagodina 521
Bosanska Gradiška 92

Bosanska Krajina 16, 35, 128, 129, 130, 131, 178, 193, 195, 209, 308, 350, 355, 399, 604, 605
Bosanska Krupa 126, 457
Bosanska Posavina 132
Bosanski Brod 92
Bosanski Novi 126, 457
Bosanski Petrovac 35, 195
Bosansko Grahovo 195, 196
Bosfor 631
Bosiljgrad 102, 550
Bosna 90,100,115,126,129,131,146, 167, 177, 192, 234, 235, 236, 254, 257, 259, 260, 261, 266, 268, 283, 285, 287, 294, 295, 300, 304, 314, 315, 316, 317, 321, 322, 327, 328
Bosna i Hercegovina 24, 27, 28, 31, 32, 68, 95, 111, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 139, 155, 177, 194, 195, 196, 202, 204, 205, 205, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 219, 223, 230, 295, 297, 303, 367, 368, 457, 509, 605, 660, 661, 662, 672, 684, 694, 695, 696, 706, 708, 709, 715
Bosut 645
Bošnjani 477
Brajići 238, 265, 267, 268, 272
Braničevo 244, 694
Bratislava 504
Bratunac 195
Brčko 32, 357
Brdo kod Kranja 72
Brežice 100
Brodarevo 296
Brus 461
Bučje 77
Budimpešta 55, 117, 233, 586, 646
Bugarska 20, 30, 34, 38, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 63, 67, 73, 78, 90, 93, 95, 97, 102, 107, 111, 113, 165, 171, 187, 202, 214, 229, 230, 246, 283, 293, 310, 314, 344, 345, 348, 349, 359, 366, 381, 382, 400, 419, 422, 441, 457, 496, 497, 535, 550, 553, 585, 595, 604, 605, 608, 620, 625, 626, 628, 629, 631, 643, 650, 709, 711, 717, 718
Bujane 8, 552, 554, 555, 558, 559, 560, 561, 562
Bukovac 477
Bukovica 193
Bukovina 39, 40,43, 49, 50,115,254
Bukulja 230, 235, 322, 340, 342, 448
Bukurešt 88, 117, 186

Caribrod 550
Carigrad 33, 45, 65, 174, 372, 458
Cazin 34, 35, 126, 457
Celje 164
Cer 66,78, 87,117,161,197,232,325
Cerić 698
Cetinska krajina 193
Cetinje 37, 76, 83, 191, 416, 609, 610, 611
Crna Gora 20, 21, 23, 24, 29, 30, 33, 34, 48, 49, 60, 68, 74, 75, 83, 85, 100, 111, 122, 123, 125, 131, 138, 139, 148, 152, 155, 177, 178, 182, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 210, 214, 216, 230, 233, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 247, 248, 249, 251, 253, 273, 283, 284, 287, 288, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 307, 308, 309, 338, 342, 365, 366, 367, 371, 372, 377, 382, 387, 391, 393, 398, 401, 402, 407, 408, 414, 421, 423, 509, 515, 520, 525, 531, 543, 546, 546, 552, 553, 555, 556, 558, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 571, 577, 578, 582, 593, 597, 599, 600, 605, 608, 609, 610, 611, 616, 628, 635, 642, 660, 661, 662, 663, 664, 672, 684, 689, 696, 704, 705, 707, 709, 712, 713
Crna Reka 694
Crna Trava 314, 336, 339, 349, 350, 445, 452, 454, 455
Crni vrh 337

Ćuprija 345, 346, 460
Ćustendil 101, 214, 381

Čabar 194
Čačak 76,153,154,156,180,232,234, 241, 265, 266, 268, 293, 313, 320, 335, 418, 437, 438, 439, 443, 444, 449, 451, 453, 454, 461, 470, 478, 527, 611, 643
Čajetina 241, 461
Čajniče 343, 483, 606
Čakor 371, 552

Čapljina 178
Čehoslovačka 21, 30, 39, 40, 57, 120, 143, 289, 544
Čemerno 366
Češka 21, 31, 281
Čikago 512
Čile 40
Čukarica 152
Čurug 257, 261

Dabar 130
Dad 477
Dalmacija 20, 22, 29, 65, 75, 100, 108, 111, 126, 127, 128, 148, 192, 193, 196, 203, 213, 215, 216, 217, 234, 367, 370, 387, 391, 394, 396, 400, 408, 423, 516, 531, 550, 704, 705
Dalmatinska Zagora 192
Darda 698, 699
Dardaneli 64, 631
Debar 246, 552
Dedinje 100, 647
Deli-Jovan 244
Delnice 194
Denkerk 52, 506
Derventa 32
Despotavac 461, 660
Devetak 606
Deževo 252
Dinara 370, 396, 397
Divci 227, 267, 286, 391, 410
Doboj 160, 169, 236, 668
Dobra 477
Dobra Sreća 477
Dobriča 434
Dobrudža 54
Dobruša 245
Donje Novo Selo 699
Donji Drežanj 178
Donji Lapac 193
Donji Milanovac 461, 478
Donja Sabanta 418
Donja Šatornja 417
Dorćol 100
Drač 101, 401
Dragobraća 104
Dragovac 347
Drava 645, 646, 698
Dravska banovina 29, 33, 37, 113
Drenica 245, 478, 701, 702
Drenova 298, 301, 315, 321
Drezden 26, 560, 574, 575, 597
Drežnica 194
Drim 562
Drina 117, 124, 125, 126, 127, 131, 147, 185, 225, 229, 242, 244, 288, 294, 314, 316, 317, 322, 327, 342, 353, 392, 399, 409, 418, 518, 575, 604, 606, 607, 611, 634, 641, 690
Drinska banovina 32, 135, 214, 219, 246
Drinjača 195
Drniš 457
Drnje 470
Drvar 193, 195, 648
Dubica 35
Dubrava 69
Dubrovačka republika 381
Dubrovnik 32, 214, 381, 636
Dučalovac 477
Dudik 355
Dugo Selo 387
Duleni 239, 240, 418
Dulkak 477
Dunav 33, 50, 66, 90, 100, 105, 106, 110, 113, 117, 118, 158, 161, 178, 187, 200, 210, 225, 229, 244, 254, 257, 258, 261, 295, 314, 350, 353, 356, 517, 531, 546, 595, 604, 611, 612, 620, 628, 629, 630, 635, 636, 643, 644, 645, 658, 697, 698, 709
Dunavska banovina 32, 113, 135, 214, 504, 505
Durmitor 107, 161, 288, 573, 579
Dvor 35, 194

Đakovačka Malesija 558, 560, 701
Đakovica 102, 245, 249, 555, 703
Đerdap 65, 103, 118
Đetinja 293
Đovdin 477

Egejsko more 64, 73, 78, 113, 220, 285, 411, 610, 631
Egipat 273, 367, 573, 589, 602
Engleska 20, 40, 43, 45, 50, 51, 52, 82, 106, 116, 146, 163, 234, 288, 306, 307, 389, 577, 602, 630, 641
Erdelj 40
Erdevik 355, 645

Estonija 39, 692
Evropa 19, 25, 30, 38, 39, 41, 45, 48, 52, 54, 58, 64, 83, 84, 85, 94, 97, 98, 105, 119, 137, 145, 149, 182, 186, 187, 213, 222, 223, 229, 238, 242, 263, 271, 277, 289, 290, 291, 331, 374, 389, 419, 426, 429, 469, 474, 481, 482, 485, 486, 489, 490, 504, 524, 542, 573, 577, 578, 579, 584, 589, 590, 595, 608, 615, 668, 719
Felden 667
Finska 42, 50
Firenca 456
Foča 306, 307, 372, 577
Fojnica 32
Francuska 20, 23, 38, 39, 40, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 62, 67, 78, 82, 84, 95, 108, 120, 146, 157, 163, 164, 166, 167, 187, 190, 203, 210, 225, 242, 260, 272, 290, 291, 292, 293, 629, 637, 689
Francuska Severna Afrika 338, 603, 604
Fraška gora 253, 258, 352, 353, 355, 362, 546

Gacko 128
Gazimestan 72
Glamoč 195, 196
Glavatičevo 288
Glina 35, 126, 194, 457
Gnjilane 249, 250, 251, 701
Goč 184, 408
Godomin 472
Goleš 251
Golija 407
Golubac 461
Golubačko Podunavlje 694
Gomirje 194
Goražde 664
Gorica 382, 413
Gornja Jablanica 630
Gornja Sabanta 418
Gornjak 244
Gornji Milanovac 230, 231, 232, 263, 264, 265, 326, 376, 379, 418, 437, 443, 453, 461
Gornji Tatovac 452
Gornji Vakuf 286
Gorobilje 230
Gorski kotar 16, 127, 194
Gospić 193
Grabovac 457
Gostivar 102, 246
Grac 101
Gračac 35, 193
Gradačac 32
Grčka 38, 52, 53, 54, 63, 64, 65, 70, 76, 78, 80, 97, 100, 101, 106, 108, 163, 188, 229, 242, 290, 291, 310, 324, 345, 359, 381, 419, 552, 553, 573, 595, 604, 608, 615, 639, 641, 652, 663, 664, 665, 702, 717
Grdelica 111
Grgoc 245
Grgurevci 353
Grenobl 164
Grmeč 288, 414
Grocka 460
Gruzija 692
Guča 418, 437, 461
Gudovac 126, 457
Gusinje 247

Han-Pijesak 195
Harkov 294, 328, 604
Hazić 178
Hercegovina 30, 100, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 167, 177, 178, 186, 195, 234, 236, 238, 273, 284, 288, 298, 307, 308, 338, 371, 381, 382, 385, 387, 396, 398, 400, 401, 402, 407, 408, 413, 423, 515, 516, 525, 528, 529, 532, 533, 537, 540, 546, 564, 571, 574, 578, 592, 636, 639, 647, 663
Holandija 48, 629
Homolje 158,244,327,374,408,694
Hrgud 128
Hrvatska 20, 21, 22, 23, 26, 27, 30, 32, 33, 34, 56, 57, 61, 68, 72, 78, 87, 95,101,103,105,106,107,108, 111, 113, 117, 123, 129, 131, 138, 139, 142, 147, 152, 153, 155, 159, 160, 165, 177, 192, 194, 195, 201, 202, 204, 205, 209, 210, 212, 214, 216, 217, 256, 259, 260, 262, 284, 314, 355, 357, 359, 360, 361, 362, 371, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 406, 409, 413, 414, 425, 457, 508,

509, 510, 511, 512, 516, 518, 519, 524, 525, 526, 527, 529, 531, 532, 533, 535, 539, 541, 542, 546, 547, 548, 549, 550, 552, 564, 568, 577, 578, 580, 585, 590, 605, 660, 661, 665, 672, 675, 677, 679, 687, 689, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 704, 706, 708, 716, 724
Hrvatsko primorje 625

Ibar 117, 124, 125, 147, 225, 285, 326, 343, 345, 371, 410, 411, 418, 477, 606, 608, 632, 642, 644
Ibarska dolina 705
Ilija 128
Ilinci 697
Ilirska Bistrica 666
Ilok 32, 214, 253, 261, 645, 698, 699
Irska 23
Istočni front 136, 171, 180, 242, 278, 279, 299, 304, 345, 354, 602, 604, 605
Istok 245
Istra 22, 382, 417, 516, 550, 585, 595, 609, 625, 642, 664, 665, 716
Italija 16, 19, 20, 25, 26, 27, 38, 40, 43, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 70, 95, 97, 100, 105, 111, 113, 122, 127, 128, 141, 177, 186, 192, 239, 246, 247, 249, 278, 279, 283, 291, 293, 295, 382, 387, 394, 396, 398, 408, 413, 414, 445, 456, 494, 504, 510, 543, 554, 557, 578, 582, 583, 585, 586, 595, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 618, 621, 622, 623, 624, 632, 634, 637, 638, 642, 668, 689, 691, 717
Ivančić 259, 303, 304
Ivanovo 477
Ivanja 453
Ivanjica 164, 232, 242, 265, 343, 403, 418, 449, 478

Jablanica 251, 288, 327, 336, 339, 340, 342, 343, 344, 349, 434, 453, 454, 455, 554, 608, 642, 688
Jablanik 323
Jabukovac 460
Jadar 643
Jadovno 457
Jadran 52, 394
Jadranska obala 281
Jadransko more 52, 53, 73, 5711
Jagodina 76, 102, 104, 136, 151®, 157, 242, 316, 345, 346, 500,®
Jajce 151, 527, 529, 534, 550, 5Ä 558, 561, 565, 566, 648, 691
Jajinci 329, 331
Janoš 245
Janja 195
Jarak 260
Jasenica 472, 475, 659
Jasenovac 127, 355, 356, 371 TO, 539, 540, 666
Jastrebac 243, 336, 337, 408, 41», 444, 445
Jastrebarsko 470
Jaši 595
Jaša Tomić 460
Javor 343
Jeklov 477
Jermenija 692
Jerusalim 520
Jugoistok 140, 230, 330, 331, 306, 409, 470, 479
Julijska krajina 672
Južna Amerika 511, 514, 539
Južna Dobrudža 40, 43
Južna Morava 102, 285, 344, 411,441, 638, 642, 643
Južna Ugarska 548

Kačanik 249
Kadinjača 293
Kairo 273, 380, 463, 540, 542,580, 588, 589, 591, 592, 596, 598JO,' 618
Kajmakčalan 490
Kalemegdan 500
Kalinovik 195, 285, 288, 407,573, 577, 634, 664
Kalna 349
Kamenica 460
Kanada 175, 511, 539, 598
Karaburma 49
Karadordevo 354
Karan 265
Karavanke 22, 38
Karlovac 194, 383, **666**
Karpati 161, 171, 178, 187, *5%M,* 619

Kavkaz 294, 426, 601, 604
Kazablanka 405, 515
Kazahstan 692
Kazerta 623
Kičevo 246
Kijevo 178
Kijevska gora 178
Kina 234
Kirgizija 692
Kladovo 460
Klenak 105
Klenovnik 477
Ključ 126, 694
Kneževac 660
Knežica 477
Knić 417
Knin 35, 178, 383, 457
Kninska krajina 178, 193, 196
Knjaževac 77, 102, 333, 337, 339, 460, 475
Kočevje 657
Kokin Brod 408
Kolašin 234, 241, 307, 398, 401, 412, 611
Kolubara 66, 117, 228, 232, 265, 327, 472, 477, 643
Komletinci 699
Komovi 107
Konstanca 50
Konventri 614
Kopaonik 326, 327, 339, 371, 408, 577, 578, 630, 632, 667
Koprivnica 470
Kordun 16, 126, 127, 129, 130, 192, 193, 194, 195, 206, 209, 214, 230, 261, 285, 350, 381, 407, 414, 550
Korenica 193
Koruška 382, 413, 528
Kosančić 344, 445
Kosanica 371, 630
Kosjerić 241, 271, 408, 418, 437, 461, 611
Kosmaj 152, 312, 313, 314, 322, 327, 339, 341, 454, 688
Kosmet 208, 251, 338, 371, 382, 529, 554, 556, 558, 560, 562, 604, 660, 661, 662, 703, 704, 705
Kosovo 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 310, 343, 371, 412, 487, 490, 515, 520, 529, 532, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 607, 644, 698, 718, 721
Kosovo i Metohija 13, 14, 16, 23, 26, 30, 33, 55, 60, 95, 102, 110, 111, 114, 116, 117, 124, 125, 138, 155, 163, 190, 201, 202, 216, 228, 231, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 260, 295, 310, 313, 314, 338, 340, 345, 350, 456, 471, 509, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 642, 643, 644, 646, 647, 656, 662, 672, 676, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 701, 702, 703, 704, 718
Kosovo polje 72, 326
Kosovska Mitrovica 92, 113, 114, 136, 137, 245, 246, 249, 250, 252, 314, 460, 461, 563
Kostajnica 35, 194
Kostolac 477
Kotor 76, 191
Kovačica 460
Koviljača 92
Kovin 460, 505
Kozara 22, 195, 355, 356, 604
Kozice 178
Kozjak 339
Kragujevac 76, 92, 102, 103, 136, 137, 153, 156, 157, 196, 217, 224, 227, 238, 239, 240, 264. 291, 316, 324, 328, 339, 344, 345, 346, 392, 417, 429, 452, 453, 460, 461, 470, 482, 498, 499, 500, 504, 643, 644, 705
Krajina 244, 374, 454, 694
Krajova 622, 623, 625, 627, 628, 631, 639, 643, 644
Krakov 132
Kraljevina Jugoslavija 14, 21, 23, 26, 29, 35, 38, 41, 42, 45, 47, 51, 52, 53, 55, 60, 63, 64, 65, 68, 85, 87, 91, 97, 98, 103, 106, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 125, 138, 139, 140, 148, 162, 163, 165, 167, 169, 172, 173, 174, 175, 196, 201, 203, 204, 211, 220, 228, 232, 234, 235, 237, 240, 241, 245, 247, 248, 255, 274, 363, 368, 384, 388, 390, 391, 434, 475, 484, 485, 498, 506, 509, 510, 511, 512, 516, 517, 519, 521, 523, 533, 537, 540, 575, 596, 611, 632, 681, 708, 709, 720

Kraljevina SHS 8, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 59, 120, 164, 248, 632, 720, 721, 734
Kraljevina Srbija 19, 24,117,460,509
Kraljevina Ugarska 23
Kraljevo 76, 91, 92, 103, 148, 153, 156, 157, 224, 227, 231, 232, 236, 265, 266, 291, 313, 318, 324, 328, 333, 417, 418, 429, 439, 452, 460, 461, 475, 500, 614, 636, 643, 645, 647
Krf 52, 73, 524, 561
Kremlj 41, 45, 290, 500, 625, 626
Krit 97, 163
Kriva Palanka 101, 338
Krka 25
Krupanj 230, 241, 418, 443, 451, 461, 478
Kruševac 126, 180, 242, 243, 312, 313, 316, 318, 335, 339, 346, 349, 453, 454, 460, 461, 463, 475, 483, 500, 504, 552, 614, 630, 636, 644, 659, 660, 705
Krušik 242
Kruševica 243
Kucaj 244
Kučevo 76, 244, 461
Kukavica 243, 337, 339, 344, 441, 445, 642
Kumanovo 78, 338, 339, 490
Kupa 128, 192, 646
Kupinec 107
Kupres 126
Kuršumlija 245, 252, 346, 437, 461, 630
Kvibek 542

Lapovo 345
Lazarevac 102,265,314,326,470,477
Lebane 243, 252, 461
Leca 243
Lenjingrad 39, 260
Lerin 164, 401
Leskovac 136,153, 154, 156, 157, 183, 245, 312, 313, 318, 340, 344, 345, 346, 349, 434, 442, 448, 453, 454, 455, 460, 461, 475, 642, 644, 647, 705
Letonija 692
Liban 293
Libija 573
Ličke Jesenice 194
Lijevač Polje 664, 665, 666
Lika 16, 126, 127, 128, 129, 130, 192, 193, 195, 196, 206, 209, 214, 216, 230, 261, 285, 350, 367, 370, 381, 387, 414, 400, 401, 407
Lim 296, 297, 321, 343, 384, 552, 577, 606, 607, 690
Lipovac 645, 697
Lipovo 401, 575, 577, 600
Lisa 478
Litvanija 39, 692
Livno 195, 196, 387
London 43, 52, 116, 132, 145, 146, 174, 213, 236, 237, 274, 292, 303, 306, 308, 317, 324, 363, 364, 365, 366, 381, 383, 390, 391, 392, 397, 402, 403, 421, 422, 426, 427, 447, 458, 463, 506, 507, 511, 516, 524, 542, 565, 574, 579, 598, 602, 618, 623, 730
Loren 23
Loznica 182, 183, 236, 323, 451, 461, 478
Luga 472
Luksemburg 132

Ljig 214, 326, 417, 450, 544
Lješ 101
Ljuba 699
Ljuberađa 461
Ljubić 606
Ljubinje 128, 178, 457
Ljubiš 325
Ljubljana 76, 84, 85, 91,100,164, 666, 731
Ljubostinja 456
Ljubovija 293, 326, 461
Ljuma 554, 555

Mačva 103, 158, 217, 231, 240, 241, 242, 260, 268, 314, 323, 325, 326, 353, 391, 429, 472, 735
Mađarska 19, 21, 30, 38, 43, 46, 55, 56, 73, 95, 97, 100, 102, 105, 106, 111, 115, 125, 155, 202, 214, 217, 255, 259, 283, 290, 350, 400, 508, 578, 585, 589, 596, 604, 625, 628, 636, 638, 644, 695, 698

Maglie 161
Majdai.pek 244, 418
Majevica 132, 195, 357, 362, 378, 400, 414, 645
Makedonija 22, 26, 29, 30, 33, 54, 60, 62, 63, 68, 75, 101, 102, 106, 111, 124, 125, 139, 155, 163, 172, 201, 202, 214, 228, 231, 243, 246, 249, 253, 310, 313, 314, 338, 341, 345, 349, 367, 371, 382, 390, 397, 408, 412, 426, 427, 456, 457, 471, 508, 512, 515, 517, 525, 531, 535, 550, 552, 553, 554, 564, 568, 585, 604, 607, 620, 660, 661, 662, 672, 694, 701, 702, 703, 707, 709, 710, 711, 712, 716, 718
Makiš 80
Malajnica 39
Malesija 554, 555
Maleševci 357
Mali Izvor 333
Mali Jastrebac 243
Malta 174
Maljen 274, 322, 323, 327, 366, 408, 572, 608
Manasija 477
Mandelos 446
Maribor 65, 101, 311, 387
Marica 285, 411
Marinci 698
Markovac 104
Marsej 26
Martinci 353, 645
Masurica 435
Mauricijus 146, 581
Mavrovo 34
Medak 193
Mediteran 64, 573
Medvednik 322, 323, 325, 327
Medveda 243
Medumurje 107, 427
Melnica 477
Metković 383
Metohija 245, 371, 412, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 562
Metovnica 333
Minhen 35
Mionica 242, 270, 326
Mirkovci 699
Miroševci 445
Mišljenovac 444
Mladenovac 102, 104, 105, 318, 335, 339, 344, 452, 453, 460, 643
Mlava 241, 244, 472, 694
Mogila 472
Mohovo 645
Mojkovac 640
Moldavija 161, 692
Morača 543
Morava 33, 54, 102, 113, 118, 158, 161, 226, 228, 243, 244, 267, 323, 326, 338, 345, 477, 578, 583, 612, 614, 620, 630, 643, 709, 710
Moravica 232
Moravska 21
Moravska banovina 135, 462, 504
Moravska Ostrava 132
Moskva 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 64, 70, 71, 82, 86, 93, 116, 145, 146, 152, 157, 158, 161, 162, 169, 171, 172, 180, 188, 190, 197, 199, 200, 208, 213, 238, 260, 262, 274, 286, 287, 290, 294, 297, 298, 299, 300, 303, 305, 306, 309, 320, 321, 328, 342, 348, 366, 429, 447, 463, 508, 560, 570, 578, 588, 602, 625, 626, 628, 631, 632, 634, 636, 639, 644, 646, 650, 651, 659, 667, 670, 691, 695
Mostar 92,164,165,178,383,386, 636
Mošorina 261
Mrkonjić grad 533
Mura 552

Nant 292
Napulj 630
NDH (Nezavisna Država Hrvatska) 15, 22, 25, 38, 97, 103, 104,- 110, 111, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 138, 139, 142, 147, 155, 156, 160, 161, 163, 171, 172, 173, 175, 177, 178, 190, 191, 192, 193, 195, 202, 209, 211, 214, 219, 220, 225, 226, 227, 228, 231, 235, 238, 242, 253, 254, 260, 262, 279, 280, 287, 293, 295, 328, 350, 352, 356, 359, 365, 382, 384, 385, 386, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 401, 402,

412, 414, 418, 419, 456, 457, 459, 470, 471, 507, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 516, 524, 535, 536, 542, 543, 547, 549, 599, 604, 410, 615, 644, 646, 663, 665, 666, 699, 716, 721
Negotin 102, 333, 423, 461
Neij 30, 54
Nemačka 16, 25, 26, 27, 29, 30, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 82, 85, 89, 90, 93, 94, 96, 97, 99, 106, 111, 113, 114, 116, 127, 128, 135, 137, 140, 141, 145, 155, 156, 157, 158, 161, 170, 172, 178, 183, 184, 186, 191, 222, 228, 233, 246, 247, 257, 259, 260, 267, 270, 280, 281, 283, 289, 290, 291, 293, 299, 302, 303, 305, 313, 321, 329, 330, 331, 345, 350, 353, 375, 382, 409, 414, 416, 419, 420, 425, 431, 445, 469, 472, 475, 479, 481, 482, 483, 484, 485, 494, 495, 499, 503, 586, 587, 601, 604, 608, 626, 646, 678
Neretva 107, 288, 409, 412, 413, 518, 575, 611
Nevesinje 128, 129, 288
Nijemci 699
Nikšić 76, 92, 381
Nirnberg 227
Niš 37, 65, 92,100,102,107,134,135, 136, 137, 156, 157, 180, 183, 230, 245, 313, 318, 329, 330, 331, 333, 335, 337, 338, 345, 346, 348, 349, 406, 434, 441, 442, 445, 452, 460, 461, 475, 482, 499, 504, 632, 644, 647, 658, 665, 705
Nišava 117, 243, 285, 411
Niška Banja 226, 345
Normandija 186, 411, 586, 595, 623, 632
Norveška 47, 330, 445, 629
Nova Gradiška 470
Nova Varoš 296, 298, 657
Novi Bečej 460
Novi Jankovci 699
Novi Karlovci 361
Novi Kneževac 460
Novi Pazar 225, 245, 246, 252, 321, 461, 552, 656, 705
Novi Sad 6, 37, 74, 83, 91, 92, 104, 261, 351, 353, 355, 358, 656, 659, 676, 696, 700
Novo Selo 477

Njujork 580

Obilićevo 463, 483
Obrenovac 102, 460, 643, 665
Obrovac 178
Odžaci 698
Ogulin 194
Ohrid 30, 38, 246
Okruglica 339, 630
Olovo 321
Oplenac 265, 477
Opuzen 457
Orašac 265, 477
Oriolik 699
Osijek 107, 214, 361, 383, 645
Oštrog 163, 610
Otočac 193
Otrant 113
Ovčar-banja 269, 456
Ozren 195, 441

Pakrac 25, 470
Pale 108
Palisad 294, 325, 443, 606
Pančevo 92, 105, 136, 163, 257, 335, 460, 505
Panonija 213
Paraćin 92, 242, 461, 475
Pariz 43,132,157,187,192,292, 379
Pasjača 243, 336, 337, 344, 347, 434, 441, 442
Patras 291
Pašićevo 351
Pašino brdo 156
Pčinja 349
Pecka 342
Peć 245, 249, 250, 701
Pećinci 259
Pečuj 101, 110, 214, 217
Pek 241, 244
Peloponez 635
Petrovac 273, 477
Petrovački Leskovac 477

Petrova Gora 22
Petrovgrad 44,105,113,136,183,460
Petrovci 698
Pešta 21
Pešter 295, 384
Peštin 699
Pirinska Makedonija 711
Pirot 102, 111, 148, 338, 339, 347,349, 434, 442, 705
Piva 299
Planinica 242, 268
Plašćanska dolina 194
Plaško 194, 525
Plav 247, 558
Plavac 453
Ploešti 65, 613
Pljevlja 191, 294, 297, 300, 320, 563
Pocerina 323, 472
Poćuta 324
Podgorica 74, 76, 110, 191, 552, 640, 664
Podgorina 324, 325, 327
Podgrađe 697, 699
Podgrmeč 195, 356
Podlugovi 129, 195
Podrinje 238, 242
Podujevo 245, 246, 252, 461
Podunavlje 41, 55,128,177,191, 241, 244, 281, 394, 472, 542, 585
Poljska 38, 39, 50, 82, 84, 186, 188, 190, 277, 290, 538, 544
Pomoravlje 154, 180, 231, 239, 241, 244, 249, 340, 436, 472, 694, 710
Popovac 475
Poreč 34, 244, 694
Porečje 455
Porečka reka 241, 244
Portugalija 38, 120, 187
Posavina 231, 240, 314, 353, 472
Posavo-Tamnava 323
Postojna 666
Povardarje 710
Povlen 322, 323, 327, 608
Požarevac 153, 312, 313, 318, 335, 336, 453, 460, *461*, 505, 527, 705
Požega 230, 233, 241, 265, 266, 326, 343, 408, 437, 449, 461
Prag 21, 132, 164, 187, 192, 290, 311
Pranjani 268, 387
Preljina 332, 461
Prenj 107, 288
Prespa 246
Priboj 343
Prijedor 92, 126, 178, 356, 457
Prijepolje 298, 341, 342, 408, 599, 606, 656
Primorska banovina 28, 32, 35
Priština 92, 101, 102, 245, 249, 250, 345
Prizren 245, 249, 552, 656, 701
Prnjavor 217
Prokletije 125, 251, 371
Prokop 477
Prokuplje 243, 318, 333, 346, 434, 435, 442, 461, 705
Pusta Reka 336, 344, 454, 455

Rača 77, 444, 450, 461
Radan 243, 349, 441, 444, 445
Radljevo 477
Radoinja 322
Radomir 101
Radonić 245
Radovča 273
Radevina 182, 327
Rajkovac 477
Rajlovac 92
Rakova Bara 477
Rakovica 80, 163, 475, 476, 660
Ras 296, 367, 664
Rasina 642
Raška 92,232,245,246,252,314,478
Ravna Gora 160, 162, 166, 168, 169, 170, 189, 213, 230, 232, 236, 238, 242, 268, 269, 270, 272, 324, 363, 368, 372, 376, 377, 378, 408, 492, 577
Ravna Reka 477
Ražanj 461
Rekovac 461
Resava 241, 477, 694
Resice 214
Ribaševina 265
Rijeka 516
Rijeka Crnojevića 611
Rim 43, 46, 61, 88, 89, 113, 128, 191, 275, 630
Robaje 450
Rog 648
Rogača 477
Rogatica 303

Romanija 129, 195, 378, 414, 443
Rostov 299
Roterdam 106
Rožaje 247, 552
Rudnik 263, 326, 327, 340, 341, 370, 405, 406, 408, 451, 632
Rudo 295, 296, 303
Rugovska klisura 691
Ruma 76, 167, 352, 355, 362, 665
Rumunija 19, 38, 40, 43, 46, 50, 52, 53, 54, 62, 65, 73, 87, 93, 97, 100, 101, 117, 173, 187, 214, 217, 229, 259, 344, 469, 544, 585, 595, 604, 608, 625, 626, 628, 629, 636, 639, 647, 650, 695
Rusija 20, 25, 39, 41, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 54, 76, 83, 89, 121, 129, 158, 159, 161, 172, 178, 181, 191, 192, 200, 228, 234, 260, 276, 283, 290, 298, 306, 419, 422, 429, 430, 467, 490, 496, 536, 571, 572, 573, 575, 585, 588, 641, 679, 692, 694, 718

SAD 16, 44, 45, 46, 64, 66, 67, 68, 168, 171, 173, 174, 175, 234, 238, 276, 289, 297, 306, 321, 366, 384, 412, 501, 508, 511, 512, 513, 514, 539, 572, 585, 586, 593, 600, 602, 611, 612, 613, 614, 615, 623, 628, 634, 637, 638, 650, 652, 665, 668, 669, 677, 716, 717
Sajmište 330, 331
Salaš 241, 333, 461
Salcburg 610
Samail 439
San Francisko 535
Sandžak 13, 14, 29, 138, 146, 152, 225, 260, 268, 273, 294, 295, 296, 297, 300, 302, 303, 313, 315, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 329, 331, 332, 341, 342, 366, 367, 371, 384, 385, 391, 392, 401, 408, 410, 413, 423, 442, 443, 520, 530, 555, 556, 562, 564, 565, 566, 567, 568, 605, 606, 608, 609, 610, 616, 638, 640, 642, 644, 665, 695, 704, 705
Sanski Most 126, 130, 178, 457
Sarajevo 28, 35, 37, 65, 66, 76, 77, 79, 84, 85, 92, 129, 140, 164, 195, 286, 303, 395
Sase 547
Sava 66, 80, 90, 102, 103, 105, 106, 107, 110, 117, 124, 125, 128, 147, 192, 225, 242, 254, 257, 295, 350, 352, 355, 356, 357, 531, 607, 612, 644, 645, 646, 658, 665, 689
Savska banovina 28, 32, 35
Seca Reka 418
Segedin 110, 261
Semberija 132, 195, 355, 357, 362
Semizovac 195
Sena 188
Severna Afrika 175, 278, 428
Sicilija 19
Sikole 477
Sinjajevina 407, 414, 543
Sip 100
Sirija 51, 293
Sirinićka župa 249
Sisevac 477
Sitarice 242
Sitnica 128, 179
Sjenica 245, 294, 295, 297, 384
Sjetlina 92
Skadar 101, 102, 106, 249, 382, 401, 413, 562
Skoplje 37, 65, 66, 76, 79, 84, 85, 92, 100, 101, 102, 103, 107, 111, 113, 138, 140, 164, 246, 578, 643, 718
Skopska Crna Gora 34, 251, 712
Skrapež 472
Slavkovci 699
Slavnik 448
Slavonija 16, 107, 124, 214, 261, 328. 350, 352, 356, 357, 359, 360, 361, 367, 371, 381, 516, 546, 547, 548, 550, 551, 662, 663, 697, 699, 706
Slavonska Požega 470
Slavonski Brod 383
Slovac 242
Slovačka 31, 38, 39, 103, 120, 186, 187, 192, 290
Slovenačko primorje 22, 528, 557
Slovenija 17, 21, 23, 27, 33, 35, 59, 63, 72, 75, 78, 80, 100, 101, 103, 106, 122, 147, 164, 165, 189, 211, 290, 302, 338, 367, 382, 510, 518, 524, 525, 528, 535, 540, 552, 647, 660, 661, 662, 664, 665, 666, 667, 672, 675, 696, 706, 708

Smederevo 112, 113, 135, 153, 154, 218, 416, 460, 475, 498
Smederevska Palanka 76, 92,104,153, 316, 430, 460, 475, 483, 659
Smolensk 180
Sniježnica 128
Sofija 42, 43, 44, 101, 102, 107, 113, 117, 164, 186, 233, 311
Sokobanja 270,339,367,373,445,461
Sokolska planina 322, 323, 325
Solun 53, 63, 64, 73, 90, 243, 291, 372, 545, 573, 578, 630, 641, 711
Solunski front 164, 226, 664, 667
Sombor 351, 697, 698
Sopot 460
Sotin 645
Split 66, 76, 84, 95, 165, 234, 377, 388, 400
Srebrnica 195
Sreća 477
Srednja Azija 601
Srednji istok 51, 374, 596, 604
Sredozemlje 43, 52, 64, 164, 389, 515, 641
Sredozemno more 52
Srem 16, 102, 105, 107, 114, 117, 124, 210, 242, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 300, 304, 305, 310, 314, 350, 351, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 382, 392, 423, 446, 469, 529, 531, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 607, 645, 646, 647, 662, 663, 676, 695, 697, 698, 699, 702, 703
Sremska Mitrovica 253, 258, 355, 549, 645, 655
Sremski front 343, 645, 646, 647, 654, 701, 711
Sremski Karlovci 107
Sremsko Podunavlje 358
Srpske Moravice 194
SSSR (Sovjetski Savez) 5, 16, 26, 29, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 63, 65, 70, 71, 72, 93, 97, 128, 129, 134, 146, 149, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 170, 171, 172, 174, 178, 180, 181, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 196, 197, 198, 199, 200, 207, 211, 225, 230, 238, 240, 257. 260, 265, 272, 274, 276, 277, 286, 287, 289, 290, 297, 299, 301, 303, 306, 313, 321, 331, 388, 412, 455, 467, 496. 500, 508, 521, 535, 539, 544, 553, 559, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 576, 577, 579, 584, 585, 587, 588, 590, 591, 597, 599, 601, 602, 603, 604, 611, 617, 618, 619, 620, 622, 623, 624, 626, 627 , 628, 630, 631, 634, 636, 639, 647, 649, 650, 651, 652, 665, 675, 692, 694, 716, 719, 720, 727, 735
Staljingrad 221, 338, 544, 574, 583
Stamnica 477
Stara Gradiška 127, 666
Stara Pazova 259, 362
Stari Kolašin 563
Stari Trg 478
Stig 694
Stoc 128
Stolice 239, 451
Stracin 101
Stragari 417, 418
Stratinska 178
Strošinci 697
Struga 246, 552
Struganik 236, 238, 268, 496
Struma 285, 411
Strudenica 343
Subotica 140, 518, 696, 697, 698, 700
Sudetska oblast 290
Sunj 383
Susek 699
Sutjeska 322, 582, 605, 634
Sušak 65, 194, 400
Suvaja 457
Suva planina 337
Suva Reka 102
Suvobor 66, 117, 161, 164, 232, 236, 274, 322, 326, 327, 414, 544, 572, 632
Sveti Jovan 477
Svetozarevo 76, 180
Svilajnac 461
Svrijig 337, 339, 461

Šabac 22, 76, 102, 117, 136, 137, 153, 180, 184, 217, 231, 313, 324, 326, 330, 331, 418, 453, 460, 461, 475, 482, 705
Šahovići 214, 382
Sajkaška 261

Šamarica 22, 194, 209, 414
Šargan 606
Šaren-grad 699
Šar-planina 554, 555
Šarvar 254
Ševica 477
Šibenik 25, 216, 383, 398, 640
Šid 32, 214, 253, 355, 362, 549, 645, 698, 699
Šljivovica 445
Španija 38, 40,120,143,173,187,265, 310, 379, 638
Šumadija 74, 122, 138, 182, 189, 231, 232, 239, 241, 242, 243, 263, 270, 311, 312, 315, 317, 327, 336, 339, 340, 342, 343, 390, 441, 452, 453, 454, 455, 477, 492, 577, 605, 606, 632, 634, 643, 688
Švajcarska 87, 708, 717

Tadžikistan 692
Tamiš 658
Tamnava 323, 325, 327, 472
Tara 323, 326, 342, 444
Tavnik 477
Teheran 542, 586, 591, 629
Temišvar 91, 101, 107, 214, 217
Terazije 49, 80, 82, 217
Tetovo 102, 401
Timok 22, 54, 77, 111, 244, 454, 472, 620
Tirana 104, 249, 456
Tisa 255, 258, 350, 644, 658
Titel 261
Tjentište 366
Tolisavci 451
Topčider 91, 100
Toplica 243, 318, 327, 339, 340, 341, 342, 343, 434, 441, 447, 453, 454, 471, 608, 638, 642, 688
Topola 102, 183, 234, 461, 417, 643
Tovarnik 362, 645
Trakija 54, 106, 631
Tramošnja 178
Transilvanija 40
Travnik 32
Trbušnica 265
Trgovište 349
Trebava 664
Trebević 129, 195
Trebinje 128, 639
Trepča 65, 113, 114, 156, 247, 249, 250, 295, 376, 418, 477, 478, 692
Tresibaba 477
Trešnjica 265
Trijanon 30, 55, 254
Triglav 641
Trn 102, 347
Trst 64, 382, 666, 667, 672, 716
Trstenik 461, 702
Tulon 293
Tunis 405
Turija 305, 354
Turkmenistan 692
Turn Severin 622, 636
Turska 33, 38, 41, 50, 51, 52, 97, 187, 215, 216, 285, 383, 384, 385, 411, 538, 576
Tutin 295, 656
Tuzi 247, 552
Tuzla 357

Udbina 35, 193
Ugarska 456
Ugrinovci 439
Ukrajina 115, 362, 430, 467, 692
Ulcinj 247, 552, 640
Umka 460
Una 22, 25, 35, 107, 126, 355, 646
Uroševac 92, 101, 249, 250, 251, 659, 701
Urugvaj 514
Uvac 117, 182, 230, 294, 295, 296, 320, 321, 322, 323, 325, 606
Uzbekistan 692
Užice 135, 136, 137, 152, 153, 156, 180, 217, 227, 230, 232, 241, 265, 266, 268, 272, 273, 283, 293, 294, 297, 313, 318, 319, 320, 326, 343, 408, 418, 434, 436, 437, 438, 439, 443, 448, 449, 451, 460, 461, 462, 475, 478, 495, 521, 534, 604, 705
Užička republika 151, 223, 228, 230, 231, 232, 241, 242, 293, 295, 310, 319, 329, 440, 450, 483

Valjevo 76, 92, 102, 135, 136, 153, 154, 180, 231, 232, 241, 242, 267, 312, 314, 323, 324, 335, 418, 434, 444, 452, 453, 454, 460, 461, 470, 475, 647, 660, 705

Valjevska Kamenica 183
Vapa 313
Vardar 33, 54, 102, 285, 411, 517, 709, 710
Vardarska banovina 33
Varkiza 291
Varšava 106, 132, 187, 188, 192
Varvarin 39
Vašington 298, 512
Velebit 107
Veles 34, 103
Velika Albanija 15, 60, 111, 114, 177, 202, 225, 226, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 291, 293, 295, 456, 608, 702, 704, 707
Velika Britanija 16, 26, 38, 39, 40, 43, 48, 51, 52, 53, 61, 64, 65, 67, 68, 72, 92, 93, 95, 96, 146, 164, 167, 171, 173, 174, 185, 187, 198, 200, 205, 207, 237, 273, 276, 283, 297, 306, 321, 326, 330, 333, 388, 410, 412, 539, 559, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 581, 582, 585, 588, 589, 591, 597, 599, 600, 602, 603, 606, 611, 628, 636, 649, 650, 652, 668, 669, 677, 689, 691, 716, 720
Velika Ivanca 477
Velika Kikinda 183
Velika Plana 104, 455, 643
Velika Srbija 213, 215, 217, 270
Velika Župa 355
Veliki Bečkerek 113
Veliki Lug 472
Veliki Makiš 472
Velikogradištanski rit 472
Veliko Gradište 244, 461
Veliko Orašje 460
Veljun 457
Venčac 405
Venčani 444
Verden 116, 166
Versaj 25, 49
Vidin 214, 381
Vidojevica 243
Viduša 128, 179
Vinkovci 253, 361, 548, 551, 644, 645, 697, 699
Virovitica 25, 371
Vir Pazar 611
Vis 344, 602, 607, 621, 622, 623, 624, 630, 639, 648, 691
Visla 186
Vitomirica 245, 249, 250
Višegrad 395,408,439,599,644,664
Viševac 76
Viši 293
Vladimirci 461
Vladimirovac 257
Vlasenica 132, 195
Vlasotinci 76, 461
Vlašić 648
Vojlovica 163
Vojnić 35, 126, 457
Vojvodina 13, 14, 20, 21, 28, 29, 31, 32, 34, 58, 59, 75, 76, 77, 83, 85, 111, 124, 125, 139, 148, 155, 163, 202, 206, 207, 216, 231, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 304, 305, 313, 314, 333, 350, 351, 352, 353, 354, 358, 359, 360, 361, 362, 367, 445, 470, 471, 475, 509, 515, 516, 529, 531, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 556, 564, 566, 567, 596, 604, 605, 621, 622, 628, 629, 647, 655, 656, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 672, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 705, 712, 715, 716, 734
Volga 338, 570, 597, 604
Volujak 161
Vračar 503, 504
Vranje 76, 111, 153, 156, 243, 318, 338, 340, 347, 434, 442, 497, 554, 632, 644, 705
Vrbas 355, 646
Vrbaska banovina 32, 35, 214
Vrbovsko 194
Vrčići 477
Vreoci 470
Vrlika 193
Vrnjačka Banja 92, 232, 245, 463
Vršac 76, 104, 107, 257, 460
Vršački breg 253
Vrška Čuka 477
Vučevo 161
Vučitrn 245, 246, 252, 461
Vučjak 634, 663
Vujanovo 453, 454
Vukovar 196, 214, 253, 361, 548, 645, 687, 698, 699

Zadar 22, 25, 101, 516, 716
Zagreb 24, 34, 56, 57, 61, 66, 69, 72, 79, 80, 81, 84, 87, 91, 92, 100, 101, 103, 104, 107, 113, 117, 123, 131, 153, 159, 160, 162, 172, 204, 239, 286, 287, 289, 310, 311, 312, 314, 352, 387, 388, 509, 541, 549, 599, 600, 602, 612, 615, 623, 646, 658, 708, 731
Zajača 478
Zaječar 102, 111, 136, 153, 154, 157, 180, 243, 312, 313, 333, 335, 338, 340, 346, 423, 453, 460, 475, 694, 705
Zapadna Morava 285, 342, 411, 642, 644
Zaplanje 243, 336, 434
Zavlaka 181, 182
Zelengora 316, 604, 663
Zeleni vrh 337
Zelenkovac 128
Zemun 22, 80, 92, 105, 107, 114, 117, 132, 256, 314, 318, 330, 331, 334, 352, 353, 361, 362, 451, 547, 548, 644, 654, 655, 660, 695
Zetska banovina 32, 219, 705
Zlatar 477
Zlatibor 294, 326, 342, 343, 443
Zvečane 478
Zvižd 244, 694
Zvezdara 156

Žabalj 257, 261, 353
Žabari 461
Žagubica 461
Ždrelo 477
Žednik 255
Žiča 499
Žitkovac 461
Žitni Potok 349
Žitomir 130
Županja 361, 548, 699

SADRŽAJ

PREDGOVOR 5

Glava I

SRPSKI NAROD U PRVOJ FAZI DRUGOG SVETSKOG RATA 1939-1941.

Stvaranje Banovine Hrvatske i otvaranje srpskog pitanja 19
Kraljevina u međunarodnoj krizi i porast separatizma 38
Nosioci otpora kapitulaciji pred Osovinom 63
Prevrat 27. marta - izraz narodne volje 75
Vlada Dušana Simovića i pitanje otpora 86

Glava II

VOJNI PORAZ KRALJEVINE I SUDBINA SRPSKOG NARODA

Aprilski rat kao „nedovršeni" rat 97
Srbi kao žrtve vojnog sloma 111
Okupator i vazalni Savet komesara 132
Komunisti i revolucionarna praksa 147
Antiokupatorske snage srpskog građanstva i emigracije 162

Glava III

SRPSKI NAROD U USTANKU

Ustanci srpskog naroda - klasni, nacionalnooslobodilački i egzistencijalni motivi 177
Suparnički pokreti u Srbiji - različite strategije i suprotne nacionalne politike 196
Nemci i ustanak - vlada narodnog spasa Milana Nedića 217
„Užička republika" - dualna obeležja 228
Albanska kolaboracija i srpski egzodus 245
Ustanak u ravnici - poraz banatskih odreda 253
Građanski rat u senci nemačke ofanzive - legalizacija četnika 262
Kontroverze - građanski rat ili narodnooslobodilačka borba 275
Pokreti otpora - evropsko iskustvo 289
Novovaroška faza - provala klasnog radikalizma 293

Glava IV

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET U USLOVIMA KRIZE I OŽIVLJAVANJA. USPON USTANKA U SREMU

Partijski centar u Beogradu - metod rukovođenja 310
Napušteni u obruču - uništenje partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji . 319
Nastavak terora - novi metod borbe Gestapoa i Specijalne policije . . 328
Iz defanzive u ofanzivu - stvaranje vojske kroz akciju 335
Bugarski okupator - iluzije KPJ i ponašanje bugarskih vojnika 345
Žarište ustanka u Sremu - sadejstvo s bosanskim snagama 350

Glava V

VOJNO-POLITIČKA ORGANIZACIJA ČETNIKA I KVISLINGA - ANTIKOMUNISTIČKA SUŠTINA KOLABORACIJE

Vojna organizacija pokreta Draže Mihailovića - slabosti teritorijalne strukture 363
Politički program - prevaga nacionalne ideologije 375
Kolaboracija kao strategija - nesagledive posledice 389
Kolaboracionističke formacije SDS i dobrovoljci 415
Organizacija, uloga i efekti četničke propagande 419
Štampa i propaganda kvislinškog režima 424

Glava VI

IDEOLOŠKE OSNOVE VLASTI I DRUŠTVENI ŽIVOT

Organizatorska uloga Partije i NOO - privredna politika na oslobođenim teritorijama 432
Sanitetska služba partizanskih snaga 442
Partizanska prosveta i kultura 446
Administrativna reorganizacija Nedićeve Srbije - koncepcija zadružne države • 455
Selo pod okupacijom 470
Industrija i rudarstvo u službi nemačkog ratnog napora 474
Nedić i radništvo - „Srpska zajednica rada" 479
Ideološke osnove prosvete i kulture 484
Kolaboracionistička prosvetna politika u praksi 494
Kulturni život pod okupacijom 498

Glava VII

SRBI I FEDERALIZACIJA JUGOSLAVIJE

Srpsko-hrvatski sukob u emigraciji 506
Srbija i AVNOJ - nedovršena institucionalizacija 520

Mihailovićeva nacionalna politika - zakasnele promene 536
Vojno-politička institucionalizacija Vojvodine - srpsko-hrvatski sukob oko Srema 546
Kosovo i Metohija - pokušaj izdvajanja u Bujanu 552
Položaj Sandžaka - autonomija ili privremeno ratno rešenje 563

Glava VIII

SRBIJA U POLITICI KOMPROMISA

Četničko-britanski odnosi - nerazumevanja i protivurečnosti 569
Čerčilova politika kompromisa - odbacivanje Mihailovića 580
Mihailović i SOE - teorija konspiracije 596
Srbija 1944. - u žarištu zbivanja 603
Titov put u SSSR - pomoć i sadejstvo NOVJ sa Crvenom armijom u oslobođenju Srbije i Vojvodine 622
Mihailovićeva neuspela mobilizacija - slom četništva u Srbiji 632

Glava IX

SRBIJA U PERIODU PRIVREMENOG USTAVNOG UREĐENJA

Srbija u završnoj fazi rata - ratni napor i društvene promene 642
Mihailovićev kraj - nova mitologija 663
Politička osnova vlasti - hegemonija komunista 670
Srbija kao složena federalna jedinica 688
Opozicija i nacionalno pitanje 707
Srbija na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije 719
OPŠTI ZAKLJUČAK 736
REGISTRI 758